MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI
BENKŐ LORÁND

LXXVII. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1981

Magyar Nyelv LXXVII. (1981)

TARTALOM

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

Összeállította: Kiss Gabriella

MNY

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXVII.

ÉVFOLYAM

1981.
1. szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

TARTALOM

TUDNIVALÓ

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 70. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 80 Ft

1 szám ára: 20 Ft

Index szám: 25 549

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. III. em. 9. sz).

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXXVII. ÉVF. 1981. MÁRCIUS 1. SZÁM

Egy fogalomkör nyelvjárási megnevezéseinek típusai

I.

„A magyar nyelvjárások atlaszá"-nak fonetikai-fonológiai, valamint alaktani vonatkozású tanulságait a hazai szakirodalom már eddig is viszonylag jól kiaknázta. Számos résztanulmány mellett megjelent egy monográfia is erről a területről (IMRE SAMU, A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971.). A nyelvatlasz lexikai anyagának rendszeresebb feldolgozására azonban — túl azon, hogy forrásként felhasználta a TESz. is és az ÚMTSz. is — még kísérlet sem nagyon történt. Pedig a nyelvatlasz anyaga szótani szempontból igen gazdag, hiszen a közzétett 1162 térképből 617 (= 53%) a gyűjtés célját tekintve szótani jellegű. Azaz: a gyűjtők azt keresték, hogy a vizsgált fogalomnak milyen megnevezései találhatók a kiválasztott kutatóponton.

Igaz ugyan, hogy az említett 617 fogalom tekintélyes részének az anyag tanúsága szerint csak egyetlen megnevezése van, s ez általában azonos a köznyelvi névvel, de maga ez a tény is mind nyelvtudományi, mind művelődéstörténeti szempontból nagyon tanulságos. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy szótani vizsgálatokra kellő óvatossággal felhasználható azoknak a térképlapoknak a többsége is, amelyeket az atlasz munkaközössége nem közölt a megjelent hat kötetben.

Ebben a tanulmányban egy viszonylag tágabb, de jól körülhatárolható fogalomkör megnevezéseit vizsgálom az atlasz anyagából. Összesen 70 fogalmat a termesztett növények (gabonafélék, kapások, takarmánynövények), a növénytermesztéshez szorosabban kapcsolódó gyomnövények, a gyümölcsök és fák köréből — beleértve a „gyümölcs" és a „fa" fogalmának megnevezéseit is. Feldolgozásomban a „vöröshagyma" kivételével csak közzétett térképlapok anyagát használtam fel, de bizonyos tanulságok levonásában néhányszor figyelembe vettem meg nem jelentett térképlapok anyagát is.

Vizsgálatom elsősorban arra terjed ki, hogy egy-egy vizsgált fogalom megnevezési rendszere mennyire tagolt, illetve hogy ez a tagoltság szóföldrajzi szempontból hogyan realizálódik. Például csak egyetlen megnevezés él az egész nyelvterületen; egy megnevezés az egész nyelvterületen él ugyan, de mellette vannak más, erősen helyi jellegű megnevezések is; több, nagyobb területen élő megnevezése is van a fogalomnak, s ezek területileg jól elkülönülnek, átfedések alig vannak közöttük; több megnevezése van a fogalomnak, de ezek területileg meglehetősen összemosódnak; stb. Az egyes megnevezések földrajzi elterjedését azonban többnyire inkább csak hozzávetőleges pontossággal adom meg. A nemegyszer nagyon is bonyolult izoglosszák pontos leírása ugyanis cikkem terjedelmét jelentősen megnövelné, ugyanakkor az érdeklődő olvasó számára a térkép használata így is elkerülhetetlen lenne.

Az egyes megnevezések földrajzi elterjedésének felvázolásában a földrajzi határoktól függetlenül, a magyar nyelvterület egészét veszem alapul, tehát pl. az effajta meghatározásokba, mint „a nyelvterület keleti felében", beleértendők az erdélyi kutatópontok, sőt értelemszerűen a tolnai-baranyai székely telepesek is.

Vizsgálom az egyes megnevezések alaktani szerkezetét is, elsősorban motiváltságukat, ennek formáit, a motivált és motiválatlan változatok egymáshoz való viszonyát, gyakoriságát és — a lehetőségekhez képest — a motiválás okát. A „motivált" megjelölést azonban ez esetben a szakirodalomban szokásosnál szűkebb tartalommal használom. Csak az összetételeket és a szószerkezeteket nevezem motiváltnak, a képzett szavakat nem.

Abban, hogy mit tekintek „önálló megnevezés"-nek, az etimológiát veszem alapul, de bizonyos esetekben tekintettel vagyok az egyes változatok sajátos történetére, sőt bizonyos szóföldrajzi szempontokra is. Vagyis e tekintetben lényegében átveszem a TESz. gyakorlatát abban, hogy a közös etimonra visszavezethető alakok közül melyeket közli önálló, és melyeket közös szócikkben. Például a mai ismereteink szerint azonos etimonra visszavezethető, de hangtestükben már erősen eltérő és földrajzilag is máshol jelentkező *paszuly, fuszulyka, vázsu* szavakat „önálló megnevezés"-ként kezelem, viszont a *spenót, spenóc, szpanák* típusú alakokat egyetlen megnevezésnek tekintem, jóllehet a más-más időben, más-más nyelvből való átvétel ez esetben is lehetséges, sőt valószínű. (Az ilyen jellegű adatok száma azonban anyagomban viszonylag kevés.)

Egyazon megnevezéstípusba sorolom az azonos jelentésű, de más-más képzővel alkotott változatokat (pl. *sóska* : *sósdi* : *sósnya)*; az alapszót és képzett változatát, ha jelentésük azonos (pl. *akác* : *akácka, paradicsom* : *paradicska)*; hasonlóképpen az ilyen típusú összetett formákat (pl. *tüskeszeder* : *tüskésszeder, dinkatök* : *dinkaitök)*; illetve az efféle, többnyire szócsonkításszerű elvonásokat, mint *péra* 'krumpli' < *kompéra* 'ua.'; *píp* 'pipacs' < *pipacs;* stb. (Számuk összesen 4, mindegyik hapax.) Ugyanígy a lényegében csak a *napraforgó* mellett jelentkező ilyen, alaktanilag hasonló jellegű megoldásokat, mint *napnakforgó, nap után forduló* stb. Mindezeket az alaktani eltéréseket mutató változatokat azonban az anyag bemutatásakor a fő változat után ( )-ben megadom, és szintén ( )-ben + jellel közlöm a számukat a statisztikai összeállításban is.

Az egyes megnevezések hangtani jellegű változatait viszont a megnevezések felsorolásakor teljesen figyelmen kívül hagyom, még akkor is, ha ezek hangtestükben már igen távol kerültek egymástól (pl. *csalán* : *csonár* : *csana* : *csinár* : *csinált* stb. vagy pl. a *repce* különböző változásai). Az egyes szócsoportok leírásában azonban bizonyos kritikus esetekben ezekre is kitértek. Az elmondottakból az is következik, hogy adataimat köznyelvi, illetve valódi tájszavak esetében „köznyelviesített" átírásban adom meg.

Az anyag bemutatásakor megadok minden, az atlaszban közzétett és az elmondottak alapján önálló megnevezésnek tekintendő adatot, kivéve azt az egy-két, jegyzetben közölt hapaxot, amelyeknek a jelentése a szerkesztői megjegyzések szerint bizonytalan.

Ha több megnevezés esetén a fő- és mellékváltozatok világosan elkülöníthetők egymástól, a két csoportot kettőspont választja el. Hogy az egyes adatok gyakoriságát némileg már az adatok bemutatásakor is érzékeltessem, az egészen ritka, legfeljebb 4—5 kutatópontról (= kb. a kp.-ok 1%-áról)

adatolt változatokat ⟨ ⟩-ben adom meg. Kivételt akkor teszek, ha ez a 4—5 kutatópont egymás mellett van, tehát lényegében összefüggő területet ad. Nyelvatlaszunkban ugyanis — mint ismeretes — a települések és a kutatópontok aránya kb. 10 : 1. (Erdélyben pedig ez az arány még magasabb.) Így ha az atlaszban egy-egy megnevezés 4—5 szomszédos kutatóponton jelentkezik, akkor feltehető, hogy esetleg egy járásnyi területen is használatos.

Cikkemben először bemutatom az említett szempontok alapján csoportosított adatokat a fontosabb szóföldrajzi vonatkozásokkal. Utána elemzem a szóanyagot etimológiai szempontból, illetve megadok bizonyos statisztikai adatokat. Majd ezután térek rá az egyes megnevezéstípusokkal kapcsolatos egyéb problémákra, többnyire függetlenül saját csoportosításomtól. Elsősorban az általam motiváltnak nevezett adatok egy része ugyanis csak több fogalom megnevezéseinek összefüggésében magyarázható meg, de ezek a fogalmak megnevezési rendszerük alapján nem kerültek mindig és szükségszerűen egyazon csoportba.

II.

Az ismertetett szempontok alapján a következő megnevezéstípusok különíthetők el a vizsgált 70 fogalom szóanyagában.

1. A vizsgált fogalomnak csak egyetlen megnevezése van az atlasz kutatópontjain, s ez használatos az irodalmi és a köznyelvben is. Ezek: *alma, árpa, csalán, cseresznye, dió, fa, kapor, káposzta, karalábé, köles, körte, mák, mandula, retek, rózsa, saláta, tarack, torma, uborka, zab, zeller; mogyoró; fokhagyma.*

Összesen: 23 fogalom (= 32,9%); 23 megnevezés.

2. A fogalomnak két típusú megnevezése van: egy motiválatlan, s ennek motivált változata. A motiválás két módon történhet: a) A fajta nevéhez — utótagként — egy általánosabb tartalmú fogalom neve járul (*-fa, -fű, -virág* stb.). — b) A motiválás a fajta valamilyen jellemző jegyének (színe, alakja, érési ideje, jellegzetes felhasználása, vélt vagy valódi származási helye stb.) megnevezésével történik. Ez előtagként járul a motiválatlan változathoz.

Anyagomban — teljesen tisztán — a következő megnevezések képviselik ezt a típust:

a) *birsalma* : *birs (bisóka)*; — *lencse* : ⟨*lencseborsó*⟩.

b) *szőlő* : ⟨*borszőlő*⟩; — *szilva* : ⟨*kékszilva*⟩; — *repce (repcsény)* : *vadrepce*, ⟨*sárgarepce*⟩, ⟨*ricset*⟩; — *őszibarack* : *barack (barackó)*, ⟨*késeibarack*⟩; — *búza* : *tisztabúza*, ⟨*tiszta*⟩; — *hagyma* : *vöröshagyma.*

Összesen: 8 fogalom (= 11,4%); 20 (+3) megnevezés.

Maga ez a megnevezéstípus — különösen a b) alatti — azonban jóval gyakoribb, és több más, csoportosításom alapján bonyolultabb megnevezési rendszert mutató fogalomnál is jelentkezik. Pl.: *akác* : *akácfa; perje* : *perjefű; konkoly* : *konkolyvirág; pipacs* : *pirospipacs; búzavirág* : *kékbúzavirág; tök* : *sütőtök, úritök, bécsitök* stb.; *szeder* : *földiszeder, koldusszeder, gyalogszeder* stb. (A megnevezés típusára vö. Károly Sándor, Ált. és m. jelentéstan 312.)

Az első helyen kiemelt fő változatok lényegében az egész nyelvterületen élnek. A mellékváltozatok közül a *lencseborsó, borszőlő, késeibarack, ricset* hapax. A *kékszilva* és *sárgarepce* 2—2 adatából ugyan 1—1 egyetlen megnevezés az illető kp.-on, de Jugoszláviából, illetve Erdélyből, ahol nem volt ellenőrző

gyűjtés, így nagyon valószínű, hogy a megfelelő motiválatlan változat ezeken a kp.-okon is él.

A *birs* lényegében csak Nyugat- és Dél-Dtúlon jelentkezik ritka változatként a *birsalma* mellett. A *bisóka* alak jóval kisebb, de összefüggő területről van adatolva az Ipoly vidékéről (7 kp.). Szintén többnyire a *birsalma* mellett él, néhány kp.-on azonban egyedüli megnevezés. Megemlítendőnek tartom, hogy motivált változatára *(*bisókaalma)* nincs adat.

A 'repce' megnevezéseinek motiválatlan változatai közül a *repcsény* valószínűleg képzett forma (vö. TESz.). Az ék.-i részeken, főleg BAZ megye területén és a nyelvterület keleti részein él, általában a *repce* változataként. Problematikus a *ricset* alak idetartozása (részletesebben l. III. 2/A pont). A *vadrepce* változatnak nincs földrajzi aspektusa. Az ék.-i részeken viszonylag gyakrabban jelentkezik a motiválatlan változatok mellett, a keleti részekről nincs rá adat. Az *őszibarack* mellett a *barack* kivételesen ritka. Felsőőr környékén azonban csak ez él (*barackó* formában), s Erdély dny.-i részén mutat még bizonyos földrajzi aspektust. (Ro-16-on a *barack* mellett van *télibarack* és *vérbarack* adat is, de a szerkesztői megjegyzés szerint az adatok bizonytalan értékűek, ezért nem vettem őket figyelembe.)

A *búza* megnevezés az egész nyelvterületen használatos, de mellette a *tisztabúza* területe is jól kirajzolódik: a Duna—Tisza köze, észak felé lényegében a nyelvhatárig, illetve egy-két elszórt adat a Tiszántúlról, valamint Nyugat-Szlovákiából. Mindig a *búza* változataként fordul elő. A *tiszta* egészen ritka változat a *tisztabúza* mellett.

A *hagyma* : *vöröshagyma* alakpárok közül az előbbi az általánosabb, bár az egész nyelvterületről van adat az utóbbira is, többnyire a *hagyma* mellett, de nem ritka önmagában sem.

3. A fogalomnak van egy olyan megnevezése, amely az egész nyelvterületen él, esetleg jelentkezik mellette a **2.** pontban említett motivált (vagy motiválatlan) változat is. Van azonban a fogalomnak egy vagy több erősen helyi jellegű, viszonylag ritka megnevezése is.

a) *akác (akácka)* : *akácfa (akáckafa)*, ⟨*borostyánfa*⟩, ⟨*szálken*⟩; — *gyertyánfa* : *gyertyán*, ⟨*kárpin*⟩; — *perje* : *perjefű*, ⟨*hegyesfű*⟩, ⟨*cseplye*⟩, ⟨*malacka*⟩; — *muhar (mohorka)* : ⟨*muharfű*⟩, ⟨*paring*⟩, ⟨*kosztréj*⟩, ⟨*kosztarang*⟩; — *konkoly* : *piroskonkoly*, ⟨*konkolyvirág*⟩, ⟨*rozsvirág*⟩.

b) *dinnye* : *harbuc*, ⟨*tökdinnye*⟩; — *sóska (sósdi, sósnya* ~ *sósgya)* : ⟨*makris*⟩, ⟨*cséve*⟩; — *karfiol* : ⟨*túróskáposzta*⟩, ⟨*kanapida*⟩; — *spenót* : ⟨*úrilaboda*⟩; — *paradicsom (paradicska, paradi)* : ⟨*paradicsomalma*⟩, ⟨*járáncalma*⟩, ⟨*bobojó*⟩, ⟨*padledzsika*⟩; — *naspolya* : ⟨*uszkurusz*⟩; — *meggy* : ⟨*visnye* ~ *visina*⟩, ⟨*cseresznye*⟩; — *cukorrépa* : ⟨*édescékla*⟩, ⟨*mézcékla*⟩, ⟨*nádmézcékla*⟩, ⟨*nádmézrépa*⟩, ⟨*cukorburgundi (cukrosburgundi)*⟩, ⟨*cukros*⟩, ⟨*cukorrunkja*⟩; — *gyümölcs* : *csemege*, ⟨*zagyva*⟩.

Összesen: 14 fogalom (= 20%); 53 (+8) megnevezés.

A ritkának jelzett megnevezések zöme hapax az atlaszban. Így: *szálken, kárpin, hegyesfű, paring, kosztréj, kosztarang, rozsvirág; makris, cséve, úrilaboda, paradicsomalma, járáncalma, bobojó, cseresznye* 'meggy', *édescékla, nádmézcékla, nádmézrépa, cukorburgundi, cukros, cukorrunkja; borostyánfa, cseplye, malacka, tökdinnye, uszkurusz, zagyva.* S ezek — az utolsó hat kivételével — a szomszédos országokban élő magyarok nyelvjárásaiból, illetve a tolnai-baranyai székely telepesek nyelvéből valók. Ezektől a telepesektől

származnak a szintén erősen ritka *harbuc, padledzsika, mézcékla, túróskáposzta* adatok is. Innen és egy kelet-erdélyi kp.-ról a *kanapida*. Nyugat-szlovákiai adatolású a *visnye*, és dél-erdélyi ennek *visina* változata. (Csak mellékesen jegyzem meg, hogy az M—18 hazai kp.-on az eredeti gyűjtésben szintén volt *túróskáposzta* adat, ezt azonban az ellenőrző gyűjtés nem erősítette meg, így én sem vettem figyelembe.)

A *sóska* mellett jelentkező *sósdi, sósgya, sósnya* formák a keleti nyelvterületről valók. A *paradicska* forma a palócság középső és déli részein gyakori, a *paradi* pedig hapax az atlaszban.

A *perje* mellett a *perjefű* inkább csak a nyelvterület középső részein él, Dunántúlról és Erdélyből nincs is rá adat. Burgenlandból és Erdélyből van egy-két adat a *muharfű* típusú névre. A *piroskonkoly* pedig ny.-dtúli szó.

A *csemege* szó a Tiszántúl középső és északi részein él 'gyümölcs' jelentésben, bár egyes megjegyzések szerint a szó jelentése némileg tágabb, mint a *gyümölcs*-é, mert — legalábbis egyes kp.-okon — a dinnye is gyümölcs.

Sajátos képet mutat az *akác* : *akácfa, gyertyánfa* : *gyertyán* alakpároknál a két változat gyakoriságának aránya. Szóföldrajzilag nem különülnek ugyan el, mindegyik alak lényegében az egész nyelvterületen él, de az *akác*, illetve a *gyertyánfa* megnevezés jóval gyakoribb, mint az *akácfa*, illetve a *gyertyán*. A kp.-ok %-os megoszlásában: *akác* 77,9; *akácfa* 9,4; *akác* ~ *akácfa* 12,7 | *gyertyán* 19,0; *gyertyánfa* 79,2; *gyertyán* ~ *gyertyánfa* 1,8.

Az atlasz szerkesztői jelzik, hogy ezekből a tényekből nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, s ez a figyelmeztetés helyénvaló is. Minthogy azonban az anyaggyűjtés mindkét térképlap esetében azonos módon, az ismert aktív indirekt módszerrel folyt, s a gyűjtők — ahogy a szerkesztői megjegyzés erre is utal — nem törekedtek különösebben arra, hogy mindkét változatot minden kp.-on megkapják, a két térképlap anyaga — szerintem — a gyakoriság arányát illetően a spontán nyelvhasználat viszonylag hű képét adja. Az eltérés okára azonban egyelőre nem tudnék kielégítő magyarázatot adni. Ha csak azt nem, hogy az akác jóval gyakoribb fa a magyar nyelvterület nagy részén, mint a gyertyán, s így a 'fa' képzete az *akác* szóhoz talán jobban kapcsolódik, mint a *gyertyán*-hoz.

Hasonló problémát vet fel egyébként a következő csoportban tárgyalt *bodza* : *bocfa* alakpár. A *bodzafa* változat kivételesen ritka, a *bocfa* mellett pedig a motiválatlan változatra nincs is adat. Ez esetben azonban talán a szó rövidsége is hozzájárult az összetett forma általános elterjedéséhez.

A szintén egy későbbi csoportban tárgyalt *égerfa* : *éger* változatoknál pedig éppen fordított a helyzet, mint a *bodza* : *bodzafa* esetében. Itt az *éger* változat egészen ritka. De ugyanakkor a *berekfa* 'ua.' elnevezésnek, bár egyetlen adattal, van *berek* megfelelője is.

Teljesen más típusú az *eperfa, szederfa* elnevezés, ez esetben ugyanis az előtag a fa termésének a neve.

4. A fogalomnak több megnevezése van. Ezek általában nagyobb területen élnek, és jól elkülönülnek egymástól. Az erősebben helyi jellegű megnevezés egészen ritka. Csak ritkán jelentkezik a **2.** pontban említett motivált (vagy motiválatlan) változat is.

kukorica, tengeri, törökbúza, málé; — hajdina, pohánka, tatárka, haricska; — eperfa (epernyefa ~ epergyefa), szederfa (szedernyefa ~ szedergyefa) : dudafa; — kökény (kökönye, kökényke), kökényszilva (kökénykeszilva), vadszilva; —

sárgarépa, murok (murkó, mórkony), merkőce : répa; — bab, borsó, paszuly, fuszulyka (fuszuly) : ⟨vázsu⟩; — bodza, bocfa : bodzafa, ⟨vadbodza⟩, ⟨csőfa⟩; — rozs, gabona : rozsbúza, ⟨rozsgabona⟩.

Összesen: 8 fogalom (= 11,4%); 32 (+8) megnevezés.

Az egyes megnevezések fontosabb szóföldrajzi sajátságai a következők:

tengeri: a Tiszántúl középső és északi fele, északra a nyelvhatárig; *málé:* a nyelvterület ék.-i része; *törökbúza:* a nyelvterület keleti része, illetve ény.-on Nyitra távolabbi környéke. Itt és a tolnai-baranyai székely telepeseknél a *kukoricá*-val váltakozva. Egyebütt *kukorica*. A moldvai csángók nyelvéből ismeretes a *puj* megnevezés is (vö. MÁRTON—PÉNTEK—Vöő, A m. nyj.-ok román kölcsönszavai = MNyjRKsz.), de atlaszunkban nincs adat rá.

A hajdinát ma már nem termelik. Megnevezésére a Dtúl kivételével csak eléggé szórványosan vannak adatok az atlaszban. A különböző megnevezések azonban földrajzilag eléggé világosan elkülönülnek. A *hajdina* név általános a Dtúlon, a Duna—Tisza közén, a Tiszántúl középső részein. Itt szórványosan a *pohánka* is megjelenik. Ez egyébként a nyelvterület északi részén él; a *tatárka* az ék.-i, a *haricska* pedig a keleti területeken.

Az *eperfa* típusú név a Duna észak-déli vonalától keletre, illetve a Dtúl déli-dk.-i részén él, a *szederfa* típusú ettől a vonaltól nyugatra, de Dél-Dtúl egy részén a kettő együtt is jelentkezik. Erre a területre jellemző az *eper-*, *szeder-* előtag mellett az *epernye-*, *szedernye*-típusú is, illetve az utóbbi még északabbra is, kb. a Balaton vonaláig. A *dudafa* név Somogy dny.-i részén él, változatként.

A kökény *vadszilva* elnevezése a palócság középső részeire jellemző, de újabb változatként gyakran jelentkezik mellette a *kökény* is. A *kökényszilva* Erdély keleti vidékein él, de délen a Duna mentén is előfordul a *kökény*-nyel váltakozva. Egyebütt ez utóbbi az egyetlen megnevezés. A *kökönye* dél-dtúli alak, a *kökényke, kökénykeszilva* pedig hapax az atlaszban Háromszékből.

A sárgarépa megnevezései közül a *murok* keleti szó; ék.-en *murkó* változata él, a Dtúl ény.-i részén, illetve a burgenlandi magyar nyelvszigeteken pedig a *mórkony* típusú forma. A *merkőce* dél-baranyai szó, de csak a *sárgarépa* mellett fordul elő. Máshol ez az utóbbi név használatos. Földrajzi aspektus nélkül, igen ritka változatként jelentkezik azonban mellette a *répa* is.

A bab megnevezéseinek földrajzi megoszlása: *borsó:* a Dunántúl nyugati pereme, középső és déli-dny.-i része; *paszuly:* kb. a Bodrog—Tisza vonaltól keletre; *fuszulyka (fuszuly)* a nyelvterület keleti része; egyebütt *bab*. A *vázsu* ma már erősen kihalóban levő dél-dtúli szó (az atlaszban két kp.-ról adatolva változatként). Egy ék.-szlovákiai ponton a *bab* mellett van *fizulya* adat is, illetve egy ny.-szlovákiain *pacúr*.

A *bocfa* az északi-ék.-i részeken, a Duna—Tisza közének nagy részén általánosan használt név, máshol a *bodza* típusú elnevezés él. Mellette a *bodzafa* földrajzi aspektus nélküli ritka változat, a *vadbodza* pedig hapax. Alkalmi megnevezésnek látszik a *csőfa* egy dél-dtúli és egy tolnai telepes kp.-on.

A *rozs* a nyelvterület nagy részén egyetlen neve ennek a gabonafélének. Ék.-en viszonylag nagy területen azonban a *gabona* név használatos. Hasonlóképpen a Hetésben is, de itt a *rozs*-zsal együtt. (Ék.-en a 'gabona' neveként természetesen más szavak használatosak: *élet, termény, kalászosok* stb.) A *rozsbúza* alak nagyjából ott jelentkezik, ahol a *tisztabúza*, de a Duna—Tisza közén délen kisebb területen. Mindig változat a *rozs* vagy a *gabona*, esetleg mindkettő mellett. A *rozsgabona* hapax olyan kp.-ról, ahol a *rozs* és a *gabona* szinonimák.

Az atlasz szerkesztői jegyzetben közöltek egy bizonytalan tartalmú *őszgabona* adatot is Erdélyből. Ezt nem vettem figyelembe.

5. A fogalomnak viszonylag sok megnevezése van. Közülük néhány nagyobb területen él, gyakori a területi átfedés. Emellett általában több helyi jellegű megnevezése is van a fogalomnak. Tehát a kp.-ok tekintélyes részén gyakoriak a szinonimák.

égerfa, berekfa : ⟨*éger*⟩, ⟨*berek*⟩, ⟨*cserfa*⟩, ⟨*féregfa*⟩, ⟨*lőcsefa*⟩, ⟨*bárkafa*⟩, ⟨*jalsa*⟩; — *kelkáposzta* (a mellette elszórtan jelentkező *keltkáposzta, kertkáposzta, kertikáposzta* alakok nyilván népetimológiás formák), *kel, olaszkáposzta, olasz* : ⟨*nyárikáposzta*⟩, ⟨*őszikáposzta*⟩, ⟨*recéskáposzta*⟩, ⟨*rücsköskáposzta*⟩, ⟨*pulutyka*⟩, ⟨*pulutykakáposzta*⟩; — *krumpli (péra), pityóka (pijó), grulya* : ⟨*bandurka*⟩, ⟨*bojóka*⟩, ⟨*mogyoró*⟩, ⟨*golándé*⟩; — *borsó, cukorborsó, csicsere, csicsereborsó* : *cukorbab*, ⟨*édesborsó*⟩, ⟨*gömbölyűborsó*⟩, ⟨*kikelle*⟩, ⟨*urbiszli*⟩; — *bükköny, lendek, borsó* : ⟨*bükkönyborsó*⟩, ⟨*lóborsó*⟩, ⟨*takarmányborsó*⟩, ⟨*vadborsó*⟩, ⟨*mezeroj*⟩, ⟨*polovnyík*⟩, ⟨*gránica*⟩; — *málna, himpér* : ⟨*tököncse*⟩, ⟨*lyukasmálna*⟩, ⟨*veresmálna*⟩, ⟨*erdeimálna*⟩, ⟨*málnaeper*⟩, ⟨*lyukasszeder*⟩, ⟨*mályva*⟩; — *ribizli (ribizke), veresszőlő* : *rozsincsen*, ⟨*szőlő*⟩, ⟨*pirosszőlő*⟩, ⟨*pünkösdiszőlő*⟩, ⟨*tengeriszőlő*⟩, ⟨*vadszőlő*⟩, ⟨*ribizliszőlő*⟩, ⟨*madaraszőlő*⟩, ⟨*piros egres*⟩, ⟨*füge*⟩, ⟨*borfüge*⟩, ⟨*tengeri*⟩; — *egres (egresd), piszke, köszméte (köszmétke), tüskeszőlő (tüskésszőlő), csipkeszőlő, füge* : ⟨*tüskeribizli*⟩, ⟨*tüskebogyó*⟩, ⟨*szőrösfüge*⟩, ⟨*szőrösegres*⟩, ⟨*szőrösribizli*⟩, ⟨*bucsok*⟩, ⟨*bicske (bickéce)*⟩, ⟨*egresbicske*⟩, ⟨*koszmacska*⟩, ⟨*godolya*⟩; — *szeder (szedernye ~ szedergye, szederin, szederina, szederinc, szederincs, szederince, szederinóka), földiszeder (-szedernye ~ -szedergye, -szederincs, -szederin), kolduszeder (-szedernye), tüskeszeder* : *vadszeder (-szedernye), gyalogszeder*, ⟨*futószeder*⟩, ⟨*útiszeder*⟩, ⟨*lyukasszeder*⟩, ⟨*szedereper*⟩, ⟨*málna*⟩, ⟨*feketemálna*⟩, ⟨*szamóca*⟩, ⟨*csernyica*⟩, ⟨*himpér*⟩; — *búzavirág, kékvirág (kékvirágú), kékkonkoly* : ⟨*kék búzavirág*⟩, ⟨*búzika*⟩, ⟨*búzikavirág*⟩, ⟨*konkoly*⟩, ⟨*búzakonkoly*⟩, ⟨*igyvirág*⟩, ⟨*szekfű*⟩, ⟨*búzaszekfű*⟩, ⟨*vadszekfű*⟩, ⟨*koldusvirág*⟩, ⟨*imola*⟩, ⟨*dődike ~ dédike ~ didike*⟩; — *aranka, kosz, rüh, fecskefonal, pippan* : *paplan, selyem*, ⟨*madárselyem*⟩, *aranyfonal, gyűrűfű, kukucsina (kukucska)*, ⟨*koszfű*⟩, ⟨*lucernakosz*⟩, ⟨*fecskecérna*⟩, ⟨*kakukkfonal*⟩, ⟨*gyémánt*⟩, ⟨*gyémántfű*⟩, ⟨*drótfű*⟩, ⟨*tyúkhúr*⟩, ⟨*heretetű*⟩, ⟨*rozsda*⟩, ⟨*rence*⟩, ⟨*csir*⟩; — *orgona, szelence, borostyán, tengeribodza*: *bodza*, ⟨*bodzavirág*⟩, *szentgyörgyi*, ⟨*szentgyörgyivirág*⟩, ⟨*szentgyörgyibodza*⟩, ⟨*szelenceorgona*⟩, ⟨*törökbócfa*⟩, ⟨*májusvirág (májusivirág)*⟩, ⟨*orgovány*⟩, ⟨*tengeri*⟩, ⟨*hanga*⟩, ⟨*lencse*⟩, ⟨*rürbör ~ lürbör*⟩.

Összesen: 12 fogalom (= 17,1%); 155 (+22) megnevezés.

Az igen tekintélyes számú megnevezésnek több, mint a fele hapax, illetve legfeljebb két kp.-ról van rá adat. Ezekkel az alábbiakban szóföldrajzi szempontból általában nem foglalkozom.

Az égerfa a Duna—Tisza közén és a Tiszántúl nagy részén ismeretlen. Megnevezései közül a *berekfa* Nyugat- és Dél-Dtúlon él, máshol az *égerfa* típusú név használatos. Viszonylag sok helyi jellegű megnevezése közül az *éger* egészen ritka változat az *égerfa* területén, a *cserfa* névre Erdély keleti peremén és a baranyai székely telepesektől van adat. A többi hapax.

A *kelkáposzta* név majdnem az egész nyelvterületen él, sőt igen nagy területen egyetlen változat. A *kel* a Szigetközben és a Csallóközben többnyire egyetlen megnevezési forma. Az *olaszkáposzta* és az *olasz* elnevezés a Dtúl középső részétől északra a nyelvhatárig általános, de szinte kizárólag csak

a *kelkáposzta* mellett. A *pulutyka* a Balatontól északra tűnik fel, szintén mindig változatként, s tartalma is bizonytalan: egyesek szerint csak a kelkáposztafőzelék neve, mások szerint a növényé is. A többi egy-két adatos megnevezés a keleti nyelvjárásokból való.

A krumpli megnevezései közül a *pityóka* típusú a nyelvterület keleti részein általános, a *grulya* a palócság ék.-i területén, a *burgonya* ma már erősen kihalóban levő baranyai tájszó. Egyebütt a hangtani változatokban igen gazdag *krumpli* az egyetlen megnevezés. A *burgonya* mellett mindig, a *grulya* mellett gyakran jelentkezik a *krumpli* típusú elnevezés is.

A *borsó* név a nyelvterület nagy részén egyetlen alak. A nyelvterület nyugati részén, ott, ahol ennek a szónak 'bab' a jelentése, a *cukorborsó* elnevezés használatos, a terület peremén váltakozva a *borsó*-val. A nyugati-dny.-i peremeken a *csicsere, csicsereborsó* a fő változat, de esetleg jelentkezik mellette a *cukorborsó* is. A *cukorbab* a *borsó* : *cukorborsó* elnevezés határán jelenik meg, a Balaton északi részétől keletre, viszonylag kis területen, többnyire a másik két névvel együtt.

A *bükköny* megnevezés a nyelvterület nagy részén él. A keleti részekre azonban a *borsó* típusú elnevezések a jellemzők. A *lednek* az ény.-i részeken többnyire egyetlen változat, de jelentkezik ez az elnevezés ék.-en és dny.-on is, általában a *bükköny* mellett. Ezeken a részeken azonban a *bükköny* és a *lednek* növénytani azonossága nem kétségtelen.

A *himpér* szó kb. a Duna észak—déli vonalától nyugatra, a *málna* innen keletre használatos, de újabban változatként viszonylag gyakori a Dunától nyugatra is. A többi, zömében hapax jellegű megnevezés főként a nyelvterület északi és nyugati peremérő l származik.

A *ribizli* elnevezés a keleti részek kivételével általános, de elszórtan itt is megjelenik. A keleti területek nagy részén a *szőlő* típusú megnevezések élnek, leggyakoribb a *veresszőlő* forma. De erre a típusra *(pünkösdiszőlő, tengeriszőlő)* van egy-két helyi jellegű adat a nyugati részekről is. Erdély dk.-i részén a *rozsincsen* ~ *ruzsinszen* típusú név az általános, a keleti peremekről való a *füge* típusú név is. A *ribiszke* forma elenyészően ritka változat a *ribizli* mellett, nagyrészt a palóc területekről.

Az *egres* elnevezés kb. a Vág—Duna vonaltól nyugatra, illetve Erdélyben (a keleti és az ény.-i peremeket kivéve) általános. A *piszke, büszke* típusú név a nyelvterület középső részeire és a Tiszántúl déli felére jellemző. A *köszméte, pöszméte* típusú pedig a Bodrog—Tisza vonaltól keletre, de a Körösök vonalát nem nagyon lépve túl. Mindkét megnevezéstípus esetében a két említett változat földrajzilag is jól elkülönül. A *füge* név a nyelvterület keleti peremein él. A *csipkeszőlő, tüskeszőlő, tüskésszőlő* Közép-Dtúl déli felében, területileg egymástól is viszonylag jól elkülönülve, de mindig az *egres* mellett. A nagyszámú többi megnevezésre 1—2 kp.-ról van adat, a nyelvterület különböző részeiről.

A *földiszeder* : *szeder* változatok közül az előbbi kb. a Vág—Duna vonaltól nyugatra, az utóbbi innen keletre általános, illetve a nyugati és déli peremeken jelentkezik, de itt általában valamilyen motivált változatával együtt. A *szeder* alaktani jellegű változatai is elsősorban a nyelvterület nyugati feléből ismeretesek. Közülük a *szedernye* ~ *szedergye* típusú — többnyire összetétel utótagjaként — a Dtúl nyugati peremén és déli felében él (az utóbbira egy-két ék.-i kp.-on is van adat); a *szederina, szederinóka, szederinc, szederince* típusúak a palócság nyugati feléről valók, a *szederin* típusú ugyaninnen és Dny.-Dtúl

egy kisebb területéről, a *szederincs* típusú pedig csak erről az utóbbiról. Nagyjából Vas m. északi felében — Felsőőr vidékét is beleértve — használatos a *koldusszeder*, a zalai részeken a *tüskeszeder*, mindkettő inkább csak változatként a *szeder* vagy a *földiszeder* típusú szó mellett. Több adat van — szintén változatként — a *vadszeder*-re, de csak Somogy ény.-i részén mutat némileg összefüggő területet. A viszonylag ritka *gyalogszeder* inkább a keleti részekre utal, a *málna* típusú nevek pedig az északi területekről valók.

A *búzavirág* elnevezés lényegében az egész nyelvterületen ismert. Nyugat-Dtúlon azonban a *kékvirág* és a *kékkonkoly* is eléggé általános, és nem ritka a három név egymás mellett egyazon kp.-on. A Somló vidékén él a *búzavirág* és a *kékvirág* mellett az *igyvirág* ~ *ügyvirág*. A többi, nagyszámú megnevezés zöme 1—2 pontról van adatolva, s általában változatok a *búzavirág* mellett.

Gazdag változatokban az aranka elnevezése. Dtúlon a dk.-i részek kivételével a *kosz* a fő változat; Dk.-Dtúlon, illetve Rozsnyó vidékén a *rüh*; a Szigetközben és Csallóközben a *pippan*, Szeged vidékén a *paplan*, az ék.-i részeken a *fecskefonal*; Kassától délre az *aranyfonal*; a Jászság egy kisebb részén a *selyem* (esetleg *madárselyem*); a tolnai-baranyai telepeseknél a *gyűrűfű*; néhány ny.-szlovákiai ponton a *kukucsina (kukucska)*; máshol az *aranka*. Ez azonban a kp.-ok zömében jelentkezik valamennyi említett megnevezés mellett, csupán a *kosz* mellett ritka Dtúl nyugati felében. A többi név 1—2 kp.-ról van adatolva a nyelvterület különböző részeiről.

Három fő megnevezése van az orgona növénynek: *szelence* a Dtúlon, a keleti részeket kivéve; *borostyán* a nyelvterület keleti részein (és egyetlen adat — változatként — Borsodból); *orgona* egyebütt, de ez viszonylag gyakori a *szelence* mellett is. A nyelvterület ény.-i részén és Felsőőr vidékén él a növény *tengeribodza* neve, mellette ritkább változatként a *bodza*, *bodzavirág*, sőt — hapaxként — a *tengeri* is. Győr-Sopron m. déli felének tájszava a *szentgyörgyi*, *szentgyörgyivirág*, *szentgyörgyibodza*. Mindkét típusú megnevezés mellett jelentkezik azonban a *szelence* vagy az *orgona* is, esetleg mindkettő. A többi név hapax.

6. A fogalomnak sok megnevezése van. Közülük több nagyobb területen használatos. Mások kisebb területre jellemzők ugyan, de földrajzilag jól körülhatárolhatók. Ugyanakkor sok a viszonylag ritka, helyi jellegű megnevezés, s a megnevezések szóföldrajzi összképe erősen összemosódott, sőt mozaikszerű.

cékla, *céklarépa*, *vörösrépa*, *pirosrépa* : *vöröscékla*, *piroscékla*, ⟨*vörösburgundi*⟩; — *marharépa*, *takarmányrépa*, *burgundi*, *burgundirépa*, *répa* : ⟨*tehénrépa*⟩, ⟨*lórépa*⟩, ⟨*jószágrépa*⟩, ⟨*futerrépa*⟩, ⟨*sósrépa*⟩, ⟨*szeszrépa*⟩, ⟨*cukorrépa*⟩, ⟨*vörösrépa*⟩, ⟨*céklarépa*⟩, ⟨*cékla*⟩, ⟨*marhacékla*⟩, ⟨*takarmánycékla*⟩, ⟨*lócékla*⟩, ⟨*takarmányburgundi*⟩, ⟨*burgonya*⟩, ⟨*runkja*⟩, ⟨*cukor* : nyj. *cukker*⟩; — *pipacs (patics, papucs, pipók, pipóka, pipika, pacsok, papcsik, pip)*, *vadmák*, *lúdmák*, *mák* : *pirospipacs*, ⟨*papucsvirág*⟩, ⟨*pipikavirág*⟩, ⟨*kutyamák*⟩, ⟨*bakmák*⟩, ⟨*mezeimák*⟩, ⟨*mákvirág*⟩, ⟨*vadmákvirág*⟩, ⟨*tulipán*⟩, ⟨*vadtulipán*⟩, ⟨*cigányvirág*⟩, ⟨*kisasszonyvirág*⟩, ⟨*cúcik*⟩; — *napraforgó (napnakforgó, napraforduló, nap után forduló, napraforgoló, naprafordító, napforduló)*, *forgó*, *tányérvirág*, *tányérrózsa*, *tányérbél (tányérbéli)*, *tányérbélvirág*, *tányérica*, *rica*, *szotyola*, *tutyella* : ⟨*naprapörgő*⟩, ⟨*napbanéző (napranéző)*⟩, ⟨*napra*⟩, ⟨*napba néző rózsa*⟩, ⟨*tányérka*⟩, ⟨*tányérmag*⟩, ⟨*tányérkóró*⟩, ⟨*tálvirág*⟩, ⟨*virágmag*⟩, ⟨*makuka*⟩, ⟨*uszu* ~ *puszu*⟩, ⟨*ánizs*⟩, ⟨*buga*⟩, ⟨*kónic*⟩, ⟨*trafik*⟩, ⟨*galabárdi*⟩, ⟨*szlinecsnyík*⟩; — *sütőtök*, *sütni való tök*, *úritök*, *bécsitök*, *pécitök*, *patyolattök (patyolatostök)*,

dinkatök (dinkaitök), *selyemtök*, *olasztök*, *töröktök* (a *törött-tök* nyilván népetimológiás alak ebből), *fehértök*, *tök*, *döblec* : ⟨*dunaitök*⟩, ⟨*tiszaitök*⟩, ⟨*bubolaitök*⟩, ⟨*győritök*⟩, ⟨*indiaitök*⟩, ⟨*mucsitök*⟩, ⟨*oláhországitök*⟩, ⟨*cukortök*⟩, ⟨*édestök*⟩, ⟨*gesztenyetök*⟩, ⟨*nemestök*⟩, ⟨*evőtök*⟩, ⟨*sülőtök*⟩, ⟨*magyartök*⟩, ⟨*tatártök*⟩, ⟨*télitök*⟩, ⟨*bundatök (bundástök)*⟩, ⟨*bőrtök*⟩, ⟨*bankatök*⟩, ⟨*cicatök*⟩, ⟨*cucótök*⟩, ⟨*racitök*⟩, ⟨*dinnye*⟩, ⟨*dinnyetök*⟩, ⟨*úridinnye*⟩, ⟨*cukorbosztán*⟩, ⟨*fehérbosztán*⟩, ⟨*sütőbosztán*⟩, ⟨*töröksütő*⟩, ⟨*bundola* ~ *bundora*⟩, ⟨*doblyák*⟩, ⟨*ludáj*⟩.

Összesen: 5 fogalom (= 7,1%); 118 (+19) megnevezés.

A cékla fő megnevezései közül a *cékla* a *céklarépá*-val váltakozva általános a Dtúl és a Duna—Tisza közének déli fele kivételével. Ezeken a részeken a négy kiemelt megnevezés megfogható földrajzi aspektus nélkül váltakozik egymással, de a nyugati széleken a *pirosrépa* nem nagyon fordul elő.

A marharépa fő megnevezései közül a *marharépa*, *takarmányrépa*, *répa* lényegében az egész nyelvterületen jelentkezik, de kp.-onként is elég szeszélyesen váltakozva. A Dtúl nyugati és középső részein a *burgundi*, *burgundirépa* a legáltalánosabb megnevezés, hasonlóképpen a palócság középső részein, sőt a Közép-Tiszántúlon is, de az említett másik három elnevezés itt is viszonylag gyakori. Számos egyéb megnevezése erősen helyi jellegű, jó részük hapax.

A *pipacs* típusú megnevezések az egész nyelvterületen élnek. A számos alaktani változat közül lényegében csak a *pipók* típusúnak van földrajzi aspektusa: a Dtúl déli felében jelentkezik. A *mák* típusú megnevezések a nyelvterület északi-ék.-i részén a leggyakoribbak, de nem ritkák a keleti részeken sem, sőt elszórtan föltűnnek a nyugati peremeken is. Közülük a *vadmák* és a *mákvirág* a leggyakoribb, de ezek területe is eléggé egybemosódik.

A *napraforgó* név lényegében az egész nyelvterületen él, legalább újabb változatként, de csak a keleti részeken, a nyugati peremeken és a keleti palócságban egyetlen megnevezés. A többi gyakoribb megnevezés közül a *forgó* ék.-en, a *szotyola* a Dtúl keleti-ék.-i részein, a *tányérbél*, *tányérbélvirág* a nyugati nyelvterület déli és északi felében jelentkezik. A *tányérvirág*, *tányérrózsa* nem ritka az utóbb említett részeken sem, de gyakori a Duna—Tisza közének középső részein is, és innen északra a nyelvhatárig. Egyetlen megnevezésként azonban ebből a négy megnevezésből mindegyik eléggé ritka. Nem egy kp.-on jelentkezik azonban három-négy név is. A többi megnevezésre vagy csak néhány pontról van adat, vagy éppen hapax.

A sütőtök megnevezési rendszere a vizsgált fogalmak közül a leggazdagabb. A nagyon sok név közül azonban csak néhány jelentkezik nagyobb területen. Így az *úritök* a nyelvterület nyugati és északi felében, a *sütőtök* a keleti részeken, bár még ezek mellett is találhatók más, erősebben helyi jellegű nevek. Több más megnevezésnek is kirajzolódik többé-kevésbé a maga kisebb területe, ezek leírására azonban a többnyire elég bonyolult átfedések miatt nem térek ki.

III.

Az alábbiakban bemutatom a vizsgált fogalom megnevezéseit egyrészt egyfajta statisztikai áttekintésben, másrészt eredet szerint.

1. A vizsgált fogalmak megnevezéseinek számszerű adatai az ismertetett csoportok szerinti bontásban a következők:

A csoport száma	A fogalmak		A megnevezések			A megnevezés			
	száma	%	száma	csak 1. vagy 2. kp.-ról adatolva	egy fogalomra eső átlaga	tőszó	képzett szó	elvonás	összetétel, szószerk.
1.	23	32,9	23	—	1,0	21	1	—	1
2.	8	11,4	20	6	2,5	8	1 (+3)	1	10
3.	14	20,0	53	30	3,8	25	4 (+5)	3 (+1)	21 (+2)
4.	8	11,4	32	4	4,0	17 (+1)	1 (+4)	1	13 (+3)
5.	12	17,1	155	95	12,9	56	9 (+12)	6 (+2)	84 (+8)
6.	5	7,1	118	66	23,6	20	7 (+7)	8 (+1)	83 (+11)
Összesen:	70	99,9	401	201	—	147 (+1)	23 (+31)	19 (+4)	212 (+24)

A) Néhány tájékoztató megjegyzés a közölt statisztikához: a) A tőszavak közé soroltam azokat a jövevényszavakat (idegen szavakat) is, amelyek az átadó nyelvben nyilvánvalóan képzett szavak vagy összetételek; pl. *polovnyík* 'bükköny', *himpér* 'málna'. — b) Az egy „megnevezéstípus"-on belül megkülönböztetett 60 morfológiai változat közül 35 szintén legfeljebb 1 vagy 2 kp.-ról van adatolva, de a többi is viszonylag ritka. Ezeknek a változatoknak a morfológiai megítélése nemegyszer eléggé problematikus. Nehéz eldönteni pl., hogy a *pipacs* mellett jelentkező *papucs* forma az előző alak hangtani változata-e, vagy ettől lényegében független képződménynek tekintendő. Vagy hogy a *szederin* alak képzett szó-e, ill. összetétel. Elsősorban a *napraforgó* néhány változatával (*naprapörgő, napraforduló* stb.) kapcsolatban merül fel, hogy ezek — a *napraforgó*-hoz hasonlóan — elvonásnak tekintendők-e vagy analógiás alakulások. Én — egészen ritka adatolásuk miatt — az utóbbinak tekintettem, tehát az összetételek közé soroltam őket. Az ilyen adatok száma azonban nem túlságosan magas, és mivel a későbbiekben adatszerűen is közlöm őket, a statisztika ennek megfelelően értékelhető. — c) A szótári szavak száma — elsősorban a tőszavak esetében, de a többi kategóriában is — némileg kisebb, mint a megnevezéseké, ugyanis egy-egy szó több fogalom neveként is előfordulhat; pl. *dinnye* 1. 'ua.', 2. 'sütőtök'; — *borsó* 1. 'ua.', 2. 'bab', 3. 'bükköny'; — *mogyoró* 1. 'ua.', 2. 'krumpli'; — *tengeri* 1. 'kukorica', 2. 'ribizli', 3. 'orgona'; — *vörösrépa* 1. 'cékla', 2. 'marharépa'; stb.

B) A közölt statisztika már önmagában is szolgál bizonyos tanulságokkal.

a) Tőszó az összes megnevezés 36,7%-a. Az 1. csoportban azonban ez az arány 91,3; a 6.-ban 16,9. — Az összetételek száma — eltekintve az egy megnevezéstípuson belüli változatoktól — 52,9%, a képzett szavaké 5,7%. — A megnevezéseknek mintegy a fele hapax jellegű, legfeljebb két kutatópontról van adatolva.

b) Az 1. csoportban minden fogalomnak minden kp.-on csak egy megnevezése van, s ez azonos a köznyelvivel. Helyi jellegű megnevezések ebben a csoportban nincsenek.

A 4. csoportban, sőt még a 2.-ban is viszonylag kevés a hapax jellegű megnevezések száma (12,5%, ill. 30,0%). A másik háromban viszont igen magas, sőt %-osan is megközelítően azonos (58,5; 61,3; 55,9).

A 2. és a 3. csoportban a lényegében az egész nyelvterületen élő főváltozat mellett a mellékváltozatok szóföldrajzi szerepe a vizsgált fogalmak zöménél egészen jelentéktelen. Bár általában a főváltozattal együtt jelennek meg, viszonylag kicsi azoknak a kp.-oknak a száma, ahol lexikális szinonimák vannak. A két csoportban vizsgált 22 fogalomból 4-nek *(lencse, szőlő, naspolya, spenót)* a mellékváltozata hapax. (Tehát ezek nagyon közel állnak az 1. csoporthoz.) Újabb 10-nek *(szilva, barack, muhar, dinnye, sóska, karfiol, paradicsom, meggy, cukorrépa, gyümölcs)* legfeljebb a kp.-ok 2%-án, másik 3-nak *(perje, répa, birsalma)* legfeljebb a kp.-ok 5%-án jelentkeznek a fő megnevezése mellett mellékváltozatok — általában a fő változat szinonimájaként. S csupán a *búza* és a *konkoly* esetében közelíti meg ez az arány a 10%-ot. (Némileg másképpen ítélendő meg az *akác* ~ *akácfa*, *gyertyánfa* ~ *gyertyán*, ill. a *hagyma* ~ *vöröshagyma* alakpárok viszonya. Bár a kettős alakok jelentkezése egyazon kp.-on ezeknél sem lépi túl a 10%-ot, sőt a *gyertyán* ~ *gyertyánfa* esetében — ahogy láttuk — a 2%-ot sem éri el.)

A 4. csoportban már több változata van ugyan egy-egy fogalomnak, s olyan elnevezés, amely az egész nyelvterületen használatos lenne, nincs is, ennek ellenére, azoknak a kp.-oknak a száma, ahol szinonimák találhatók, lényegében hasonló az előzőkhöz. Legfeljebb a kp.-ok 5%-án 4 *(kukorica, hajdina, eperfa, kökény)*, legfeljebb 10%-án 3 *(bab, sárgarépa, bodza)*, némileg 10% felett 1 *(rozs)*.

Már az 5. csoportban is ez az arány a fogalmak zöménél sokkal magasabb, 12—15% között mozog, a 6. csoportban pedig egy-két esetben még a 60%-ot is meghaladja, s csak egy fogalom esetében kerül valamivel 30% alá.

C) Egy-egy fogalom nyelvjárási megnevezéseinek vizsgálatakor felmerül egy műszóhasználati kérdés is. Nevezhetjük-e ezeket a szavakat szinonimáknak? Elvileg ugyan nyilván ki lehetne bővíteni ennyire a szinonima fogalmát, s a régebbi hazai szakirodalom lényegében így is járt el (vö. pl. Benczédy—Fábián—Rácz—Velcsovné, A mai magyar nyelv 538). Mindenképpen egyet kell azonban érteni Balogh Lajossal, aki a szinonima fogalmát szűkebben értelmezi (vö. MNy. LXX, 358—9). Szerintem is csak azokat a rokon értelmű szavakat célszerű szinonimának tekinteni, amelyek egyazon nyelvi rendszer (vagy részrendszer) elemei, tehát amelyeket az illető nyelvi rendszert (részrendszert) beszélő egyén használ is, vagy legalább passzíve ismer. Egy-egy fogalom nyelvjárási megnevezései azonban összességükben általában nem ilyenek, hanem több nyelvjárásból (viszonylag önálló nyelvi részrendszerből) kerülnek ki. Másrészt a szinonimák igen nagy többségükben valóban „rokon értelmű" szavak: stiláris, érzelmi töltésű, esetleg több-kevesebb tartalmi különbség van közöttük. Az említett nyelvjárási szavak viszont általában „azonos jelentésű"-ek, csak földrajzi jelentkezésükben térnek el egymástól. S végül a szinonima műszóra az ilyen jellegű vizsgálatban is szükség van, ugyanis: ugyanannak a fogalomnak egyazon nyelvi részrendszeren belül (egyazon kutatóponton vagy akár ugyanannak a beszélőnek a nyelvében) is gyakran több megnevezése lehet. Éppen ezért szükséges a *szinoma* mellett egy új műszó bevezetése is.

Balogh — L. A. Weijnen holland dialektológus professzorra hivatkozva — a *heteronima* szót javasolja és használja (vö. i. h.). Magam kezdetben a — tudomásom szerint — saját alkotású *varionima* szóval kacérkodtam, végül azonban a *tautonima* mellett döntöttem. (Erre a szóra Ruzsiczky Éva hívta fel a figyelmemet Josef Filipec cikkében: Zur Theorie der lexikalischen

Synonyme in synchronischer Sicht. In: Wiss. Zeitschrift der K. Marx Univ. Gesellschafts- und Sprachwiss. Reihe 17 [1968.], 198. Szívességéért ezúton mondok köszönetet.)

Választásom a három közül azért esett erre a szóra, mert a másik kettő — szerintem — elsősorban a megnevezések többféleségére, változatosságára utal, a *tautonima* viszont az azonos jelentésre is. És ezt ebben az esetben különösen fontosnak tartom. A *heteronima* elnevezést egyébként azért sem tartom a legszerencsésebb műszónak, mert elsősorban azokra a gazdag megnevezési rendszerekre találó elnevezés szerintem, mint pl. a magyar nyelvjárásokban a 'napraforgó'-é vagy a 'sütőtök'-é, azokra azonban, ahol csak 2—3 megnevezéssel számolhatunk, már nem.

De nem fölösleges talán a *szinonimák* és a *tautonimák* közötti különbséget egy példán is szemléltetni. Tehát: a B—19 kp.-ról adatolt *tányérbélvirág, tányérbél, tányérrózsa, tányérvirág, napraforgó* szavak ebben a helyi nyelvjárásban szinonimák. De az R—14-ről és környékéről adatolt *szotyola* és a Ju—10-ről adatolt *tányérica* elnevezésekkel együtt már tautonimák.

2. A következőkben bemutatom egyrészt a tőszavakat eredetük szerint, másrészt a származékok három elkülönített típusát. Mindegyik csoportban megadom a valódi, ill. a jelentésbeli tájszavak jelentését (vagy jelentéseit); ez utóbbiak esetében, ha a szónak a köznyelvben is használt jelentésére is van adatom, erre 'ua.' jelzéssel utalok. Ha a szó etimológiája a TESz.-ben is megtalálható, más forrásra nem hivatkozom; s minden csoportban elsőként ezeket a szavakat adom meg. (Néhány etimológia után a K. L., ill. B. F. monogram azt jelzi, hogy az illető szófejtés Kiss Lajostól, ill. Bakos Ferenctől származik. Szíves segítségükért itt mondok köszönetet.)

A) A tőszavak eredet szerinti megoszlása a következő: Ural i (finnugor): *fa, meggy* (vö. TESz.). — Ugor: *köles* (vö. TESz.). — Ó török: *alma, árpa, borsó* 1. 'ua.', 2. 'bab', 3. 'bükköny', *búza, csalán, dió, gyümölcs, kökény, szőlő* 1. 'ua.', 2. 'ribizli', *torma* (vö. TESz.). — Szláv: *bab, barack, bicske* 'egres', *bodza* 1. 'ua.', 2. 'orgona', *borostyán* 'orgona', *cékla* 1. 'ua.', 2. 'marharépa', *cseresznye* 1. 'ua.', 2. 'meggy', *dinnye* 1. 'ua.', 2. 'sütőtök', *gabona* 'rozs', *godolya* 'egres', *hajdina, kapor, káposzta, konkoly* 1. 'ua.', 2. 'búzavirág', *köszméte, lednek* 'bükköny', *lencse, mák* 1. 'ua.', 2. 'pipacs', *málna* 1. 'ua.', 2. 'földiszeder', *merkőce* 'sárgarépa', *muhar, murok* 'sárgarépa', *orgován* 'orgona', *paszuly, perje, pohánka* 'hajdina', *répa* 1. 'sárgarépa', 2. 'marharépa', *repce, retek, rozs, rozsda* 'aranka', *szelence* 'orgona', *szilva, tatárka* 'hajdina', *tök, uborka, uszkurusz* 'naspolya', *vázsu* 'bab', *zab* (vö. TESz.); *bobojó* 'paradicsom' (szb.-hv. N. *bòbulja* 'bogyó': SKNJ. I, 671 [K. L.]), *bundola* ~ *bundora* 'sütőtök' (szb.-hv. N. *bundèvara* 'nagy fehér tök': SKNJ. II, 286 [K. L.]), *gránica* 'bükköny' (szb.-hv. *grȁhorica*, N. *graorica* 'ua.': SKNJ. III, 579 [K. L.]), *grulya* 'krumpli' (vö. Kiss: NytudÉrt. 71. sz.), *koszmacska* 'egres' (vö. Kiss: Nyr. XCIII, 173), *pulutyka* 'kelkáposzta' (vö. Kniezsa, SzlJsz. I, 427; *podlutka* a.), *visnye* 'meggy' (vö. Kiss: Nyr. XCIII, 172) (a Ro—21-ről adatolt *visina* 'ua.' valószínűleg román közvetítéssel került a nyelvjárásba); *csernyica* 'földiszeder' (vö. szlk. *černica* 'ua.'), *cséve* 'sóska' (vö. szlk. *šťáva* 'ua.'), *jalsa* 'égerfa' (vö. szlk. *jalša* 'ua.'), *kukucsina* 'aranka' (vö. szlk. *kukučina* 'ua.'), *polovnyík* 'bükköny' (vö. szlk. *polovník* 'felemás gabona' [Hvozdzik]), *szlinecsnyík* 'napraforgó' (vö. szlk. *slnečník* [Kálal]). — Német: *bükköny, gyémánt* 'aranka', *himpér* 1. 'málna', 2. 'földiszeder', *karalábé, kel, krumpli,*

ribizli, tarack, trafik 'napraforgó' (a jelentésváltozás még magyarázatra szorul), *zeller* (vö. TESz.); *kikelle* 'borsó' (vö. Kiss: Nyr. XCIII, 172), *urbiszli* 'borsó' (vö. uo.), *ricset* 'repce'. Ez az utóbbi adat a burgenlandi Őriszigetről való, ahol a *ricset* szó — amely a TESz. szerint német eredetű — 'sólet' jelentésű. A szóhoz a 'repce' jelentés nyilván a *rice* 'repce' szó révén tapadt hozzá (feltéve, hogy az adat egyáltalán szociális érvényűnek tekinthető). — Latin: *akác, mályva* 'málna', *orgona, rózsa* (vö. TESz.). Az *orgona* 'Orgel' szó maga latin eredetű ugyan, de a növénynév jelentése a magyarban fejlődött ki (vö. TESz.). — Olasz: *füge* 1. 'egres', 2. 'ribizli', *mandula, saláta* (vö. TESz.). — Román: *fuszuly* 'bab', *haricska* 'hajdina', *málé* (az ukrán közvetítés lehetősége is fennáll, tehát a szó a magyarban „szláv eredetű" is lehet (vö. TESz.), *doblyák* 'sütőtök' (vö. Márton—Péntek—Vő, MNyjRKsz. 119), *döblec* 'sütőtök' (vö. i. h.), *harbuc* 'dinnye' (vö. i. m. 171), *kanapida* 'karfiol' (vö. i. m. 188), *kárpin* 'gyertyánfa' (vö. i. m. 191), *kosztréj* 'muhar' (vö. i. m. 222), *ludáj* 'sütőtök' (vö. i. m. 240), *makris* 'sóska' (vö. i. m. 244), *mezeroj* 'bükköny' (vö. i. m. 257), *paring* 'muhar' (vö. i. m. 293), *szálken* 'akác' (vö. i. m. 348), *csir* 'aranka' (vö. i. m. 393, *tyir* a.). (A román szó eredeti 'szál, fonal' jelentéséből az 'aranka' jelentés jól megmagyarázható. Hasonló magyar példák: *aranyfonal, kakukfonal, fecskefonal, fecskecérna*, sőt ide vonhatók a *selyem, madárselyem* megnevezések is); *lürbör* ~ *rürbör* 'orgona' (vö. román N. *liurbău, lurbău* 'ua.': Borza, DicţEtnobot. 166 [B. F.], vö. még román *lurbăr* 'Lorbeer' [Tiktin]); *rozintyen* ~ *ruzsinszen* 'ribizli' (vö. román N. *rozínchin, rujíncin* 'vörös ribizli': Borza, DicţEtnobot. 148. [K. L., B. F.]). A *kosztarang* 'muhar' valószínűleg szintén román eredetű, de bizonyos hangtani problémák még magyarázatra várnak. Esetleg szóvegyülés eredménye a *kosztréj* 'muhar', *paring* 'ua.' szavakból. — Vándorszó: *ánizs* 'napraforgó' (a jelentésváltozás még részletesebb magyarázatra szorul), *egres, karfiol, kukorica, naspolya, padledzsika* 'paradicsom' (valószínűleg a *padlizsán* 'törökparadicsom' alakváltozata), *selyem* 'aranka', *spenót, tulipán* 'pipacs' (vö. TESz.). — Ismeretlen (bizonytalan): *birs, burgonya* 1. 'krumpli', 2. 'marharépa', *csemege* 'gyümölcs', *éger, hanga* 'orgona', *imola* 'búzavirág', *kosz* 'aranka', *körte, pippan* 'aranka', *piszke* 'egres', *rüh* 'aranka', *szamóca* 'földiszeder', *szeder* (vö. TESz.); *cúcik* 'pipacs', *galabárdi* 'napraforgó' (nyilván összefügg a *Garibaldi* névvel, talán a *Garibaldi-kalap* révén [K. L.]), *golándé* 'krumpli', *kónic* 'napraforgó', *lencse* 'orgona', *paplan* 'aranka' (esetleg a *pippan* 'ua.' alakváltozata, bár szóföldrajzi szempontból eléggé távol esnek egymástól), *rence* 'aranka' (feltehetősen azonos a *rence* 'állóvízben lebegő sárga virágú vízinövény' szóval (ÉrtKSz., [K. L.], de ennek eredete is ismeretlen), *runkja* 'marharépa', *uszu* ~ *puszu* 'napraforgó'.

B) Képzett szavak közé sorolom azokat a szavakat is, amelyeknek képzett volta csak történeti vizsgálatokkal mutatható ki. Ilyenek: *buga* 'napraforgó', *cseplye* 'perje', *gyertyán, hagyma, mogyoró* 1. 'ua.', 2. 'krumpli', *szotyola* 'napraforgó' (vö. TESz.). Ide sorolom a hangutánzó eredetű *pipacs* szót, ill. az 'egres' jelentésű *bucsok*-ot. Ez — véleményem szerint — a 'csomó' jelentésű *bucok, buckó, bütyök* stb. szócsaládba tartozik. A 'csomó' > 'csomó alakú termés' > 'egres (termés)' > 'egres (növény)' jelentésfejlődés jól valószínűsíthető. Egyéb képzett szavak: *aranka, bojóka* (< *bogyó* ~ *bojó*) 'krumpli', *búzika* 'búzavirág', *fuszulyka* 'bab', *pityóka* 'krumpli', *sóska, tányérka* 'napraforgó', *tányérica* 'ua.'. Nagy valószínűséggel képzett szavaknak tekinthetjük a következőket is, bár alapszavuk, ill. morfológiai szerkezetük még tisztá-

zandó: *bandurka* 'krumpli', *dődike* ~ *dédike* ~ *didike* 'búzavirág', *makuka* 'napraforgó', *malacka* 'perje', *tököncse* 'málna', *tutyella* 'napraforgó'.

A *malacka* elnevezés esetleg összefüggget azzal, hogy egyes vidékeken — pl. Felsőőrben — a fiatal, gyenge perjét szívesen etetik kismalacokkal. A *tököncse* szót a *tök* főnév 'emberi herezacskó' kicsinyítő képzős származékának tartom, amely hasonlóságon alapuló tréfás névátvitellel keletkezett. (A szó málnatermelő községből — a Vas megyei Velemből — való.) A *tutyella* alak talán összefüggget a *szotyolá*-val (K. L.). Ez utóbbi területének a peremén jelentkezik egy kisebb területen.

Az egy „megnevezéstípus"-on belül jelentkező képzett formák, amelyeket ebben a feldolgozásban nem tekintettem „önálló megnevezés"-nek: *bisóka* 'birs', *repcsény* 'repce', *barackó, akácka, mohorka* 'muhar', *sósdi* 'sóska', *sósnya* ~ *sósgya* 'ua.', *paradicska* 'paradicsom', *kökönye* 'kökény', *kökényke, murkó* 'sárgarépa', *mórkony* 'ua.', *ribizke, egresd, köszmétke, bickéce* 'egres', *szedernye* ~ *szedergye* 'földiszeder', *szederin, szederincs, szederinc, szederince, szederina, szederinóka* 'ua.', *kukucska* 'aranka'; s a *pipacs* morfológiai változatai: *patics, papucs, pipók, pipóka, pipika, pacsok, papcsik.*

Hasonló típusú változatok az összetételek között: *akáckafa, cukrosburgundi* 'cukorrépa', *epernyefa* ~ *epergyefa, szedernyefa* ~ *szedergyefa, kökénykeszilva, tüskésszőlő, földiszedernye* ~ *földiszedergye, földiszederincs, földiszederin, koldusszedernye* 'földiszeder', *vadszedernye* 'ua.', *kékvirágú* 'búzavirág', *májusivirág* 'orgona', a *napraforgó* változatai: *napnakforgó, napraforduló, nap után forduló, napraforgoló, napraforditó, napforduló, tányérbéli* 'napraforgó', *napranéző* 'ua.', *dinkaitök* 'sütőtök', *bundástök* 'ua.', *patyolatostök* 'ua.'.

C) E l v o n á s o k a vizsgált szóanyagból: *berek* 'égerfa' (< *berekfa* 'ua.'), *burgundi* 'marharépa' (< *burgundirépa* 'ua.'), *cukor* 'marharépa' (< *cukorrépa* 'ua.'), *cukros* 'cukorrépa' (< *cukrosburgundi* 'ua'.), *csicsere* 'borsó' (< *csicsereborsó* 'ua.'), *forgó* 'napraforgó' (< *napraforgó), napbanéző* 'napraforgó' (< *napba néző rózsa* 'ua.' az atlaszban is adatolva), *napra* 'napraforgó' (< *napraforgó), napraforgó* (< *napraforgó virág* 'ua.' vö. TESz.), *olasz* 'kelkáposzta' (< *olaszkáposzta* 'ua.'), *paradicsom* (< *paradicsomalma* 'ua.' vö. TESz., az atlaszban is adatolva), *rica* 'napraforgó' (< *tányérica* 'ua.'), *szentgyörgyi* 'orgona' (< *szentgyörgyivirág* 'ua.'), *tányérbél* 'napraforgó' (< *tányérbélvirág), tengeri* 1. 'kukorica' (< *tengeri búza* vö. TESz.), 2. 'orgona' (< *tengeribodza* 'ua.'; a nyelvatlaszban adatolva), 3. 'ribizli' (< *tengeriszőlő* 'ua.', a nyelvatlaszban adatolva), *tiszta* 'búza' (< *tisztabúza* 'ua.'), *zagyva* 'gyümölcs' (< *zagyvál* vö. TESz.).

Az „egy megnevezéstípus"-on belüli elvonással keletkezett alakváltozatok: *paradi* 'paradicsom' (< *paradicsom), péra* 'krumpli' (< *kompéra), pijó* 'krumpli' (< *pijóka* 'ua.'), *píp* 'pipacs' (< *pipacs).* (Mindegyikük hapax.) Elképzelhető, hogy az ismeretlen eredetű tőszavak között felsorolt *lencse* 'orgona' is ebbe a típusba sorolandó: elvonás a *szelence* 'ua.' szóból (K. L.).

D) Az ö s s z e t é t e l e k és s z ó s z e r k e z e t e k igen nagyszámú teljes anyagát nem sorolom fel. Ez megtalálható a csoportok szerinti bontásban. Néhány jellegzetes sajátságát azonban megemlítem ennek az anyagnak is: a) A szorosabb értelemben vett „szószerkezetek", tehát a viszonylag lazább szerkesztésű megnevezések száma egészen elenyésző *(napba néző rózsa, sütni való tök).* — b) Az összetételek nagy többségében a cikk II/2. pontjában körvonalazott, b) típusú motiválás jelentkezik. (Az anyag részletesebb elemzését és csoportosítását esetleg egy későbbi tanulmányban végzem majd el.) —

c) Az összesen 212 összetételből aránytalanul kevés a több jelentésű. Ilyenek: *cukorrépa* 1. 'ua.', 2. 'marharépa'; *céklarépa* 1. 'cékla', 2. 'marharépa', *vörösrépa* 1. 'cékla', 2. 'marharépa', *lyukasszeder* 1. 'málna', 2. 'földiszeder'. A 2. jelentésre azonban mind a négy szónál csak egyetlen adat van, sőt a *lyukasszeder* esetében az elsőre is csupán kettő. Az a tény, hogy az összetett szavak között a több jelentésű ennyire kevés, nyilván összefügg a motiválás jelentésszűkítő szándékával. — d) Az összesen 212 összetételben 54 különböző utótag található. Közülük 38 önállóan is előfordul a vizsgált 70 fogalom megnevezései között. Az utótagok gyakorisága a következő: *tök* (34), *virág* (18), *fa*, *répa* (15), *szőlő* (10), *borsó* (9), *cékla*, *fű*, *káposzta*, *szeder* (8), *mák* (5), *málna* (4), *alma*, *bodza*, *bosztán*, *burgundi*, *búza*, *fonal*, *konkoly*, *szilva* (3). A felsorolt szavak közül csak a *virág*, *fű*, *bosztán*, *fonal* nem fordulnak elő önállóan is a megnevezések között. — e) A vizsgált megnevezések statisztikai összetételéből — itt már a több jelentésű szavakat természetesen egyetlen szónak véve — az alábbi kép rajzolódik ki:

Eredet	A szavak	
	száma	%
Finnugor, ugor	3	0,8
Ótörök	10	2,6
Szláv	52	13,6
Német	13	3,4
Latin	4	1,0
Olasz	3	0,8
Román	17 (+1)	4,7
Vándorszó	9	2,4
Ismeretlen (bizonytalan)	22	5,8
Belső keletk. (képzett, elvonás, összetétel)	247	64,8
Összesen:	380 (+1)	99,9

3. A vizsgált szóanyag eredet szerinti csoportosítása több szóföldrajzi, sőt művelődéstörténeti tanulsággal is szolgál.

A) Meglepően kevés ebben a fogalomkörben az „ősi" — uráli (finnugor), ugor eredetű — szavak száma. Mindössze 3, a teljes névanyagnak csupán 0,8%-a; s ezek közül is a *fa* egészen általános jelentésű. — Mindhárom megnevezés az egész magyar nyelvterületen él, s csupán a *meggy*-nek van — mellékváltozataként — kivételesen ritkán, erősen helyi jellegű egyéb megnevezése is.

B) Az ótörök eredetű szavak (10) szóföldrajzi szempontból már árnyaltabb eltérést mutatnak: a) Közülük 5 *(alma, árpa, csalán, dió, torma)* az egész nyelvterületen a fogalom egyetlen megnevezése. — b) Másik 3 *(búza, gyümölcs, szőlő)* szintén az egész nyelvterületen él a fogalom leggyakoribb megnevezéseként, de mellettük egy-egy kisebb területen — esetleg hapaxként — egy-két egyéb megnevezés is használatos. A *szőlő*-nek a nyelvterület keleti részein 'ribizli' jelentése is van. — c) A *borsó* szó lényegében szintén az egész nyelvterületen él, de nem ugyanabban a jelentésben. Egyes nyugati-dny.-i nyelv-

járásokban 'bab' a jelentése, keleten 'bükköny' is a 'borsó' mellett. — d) A *kökény* a nyelvterület igen nagy részén egyetlen neve a fogalomnak. A palócság egy kisebb részében azonban az eredetibb táji jellegű *vadszilva* mellett csak újabb alakként jelentkezik, sőt e terület centrumában — összesen 8 kp.-on — nincs is rá adat az atlaszban. Ennek ellenére úgy gondolom, hogy a *kökény* szót is olyannak tekinthetjük, amely lényegében az egész nyelvterületen használt, hiszen bizonyosra vehető, hogy — legalábbis a passzív szókincsben — már a nyelvatlaszgyűjtés idején is élt, azon a néhány ponton is, ahonnan nincs rá feljegyzett adat.

C) Igen magas anyagomban a szláv eredetű szavak száma (52), a tőszavak 35,1%-a. Közülük az előző pontban említett a) típusba sorolható 7 *(cseresznye, kapor, káposzta, mák, retek, uborka, zab)*; a b) típusba szintén 7 *(dinnye, konkoly, lencse, muhar, perje, repce, szilva)*. Lényegében ilyen típusúnak tekinthetjük a *barack, répa, tök* szavakat is, bár a vizsgált anyagban — tehát csak a kérdéses fogalmakra korlátozva — ez a három szó elsősorban valamilyen motivált változatban jelentkezik. S a c) típusba sorolható a *gabona*, amely anyagomban csak 'rozs' jelentésben fordul ugyan elő, de a kalászosok összefoglaló neveként él mindazokon a területeken, ahol 'rozs' jelentésben ismeretlen. Ugyanígy a *rozsda* szó is. Ez anyagomban 'aranka' jelentésű, de 'oxidáció vas felületén' jelentésben az egész nyelvterületen él, sőt 'egyfajta gabonabetegség' neveként is a nyelvterület nagy részén. De így is mindössze 19 (36,5%) él a szláv eredetű szavak közül az egész magyar nyelvterületen. A többi tájszó, s ezeknek is kb. a fele kivételesen ritka, vagy éppen hapax. Ezek zömükben újabb átvételek szlovákiai vagy jugoszláviai magyar nyelvjárásokban.

D) Az egyéb eredetű szavak közül a fenti a) típusba sorolhatók: német 2 *(tarack, zeller)*, latin 1 *(rózsa)*, olasz 2 *(mandula, saláta)*, ismeretlen 1 *(körte)*; a b) típusba: vándorszó 3 *(karfiol, naspolya, spenót)*, és értelemszerűen ide tartozik a latin eredetű *akác* is. A c) típusba az ismeretlen eredetű *szeder* 1. 'földiszeder', 2. 'fai eper' jelentésben, s lényegében az olasz eredetű *füge* is, bár anyagomban csak 'egres' és 'ribizli' jelentésben fordul elő. Ide sorolhatók talán az egyaránt 'aranka' jelentésű *gyémánt, kosz, rüh, selyem* szavak is, hiszen más jelentésben feltehetően az egész nyelvterületen ismeretesek, sőt a *tulipán* 'pipacs' is. Ezeket azonban a későbbi összesítésemben mégsem veszem figyelembe.

E) A 17 (+1) román eredetűnek minősített szó közül egyetlen egy sincs olyan, amely akár változatként is az egész magyar nyelvterületen élne, sőt túlnyomó többségük kivételesen ritka tájszó, esetleg éppen hapax, és nyilvánvalóan egészen új keletű átvétel az erdélyi nyelvjárások egy részében vagy a tolnai-baranyai székely telepesek nyelvében.

F) A képzett szavak közül a fogalom egyetlen megnevezéseként használatos az egész nyelvterületen a *mogyoró*, de van adat 'krumpli' jelentésére is. A *hagyma* anyagomban gyakran váltakozik ugyan a motivált *vöröshagymá*-val, ennek ellenére aligha lehet kétséges, hogy a motiválatlan forma is használatos az egész nyelvterületen. A *gyertyán*-nál az atlaszban gyakoribb ugyan a motivált *gyertyánfa* változat, de a kettő közül valamelyik az egész nyelvterületen él. Mindhárom szó ősi, feltehetően még honfoglalás előtti képződmény. Az egész nyelvterületen él a *sóska* típusú név, bár változatként jelentkezik mellette néhány erősen helyi jellegű megnevezés is. S ide sorolható — morfológiai jellegű változataival együtt — a *pipacs*.

G) Az elvonások közül lényegében az egész nyelvterületen él a *paradicsom*, sőt ma már feltehetően a *napraforgó* is, bár a fogalom helyi jellegű megnevezésekben igen gazdag.

H) Az igen nagyszámú összetétel között egy van, amely a fogalom egyetlen megnevezéseként él az egész nyelvterületen, a *fokhagyma*. Minden bizonnyal ez is viszonylag régi összetétel. Mindössze néhány, erősen helyi jellegű mellékváltozat jelentkezik a *cukorrépa* mellett; az egész nyelvterületen jelentkezik a *búzavirág* is, bár a fogalom megnevezési rendszere igen gazdag. S lényegében ebbe a csoportba sorolható a *birsalma*, a *kelkáposzta* és az *őszibarack* is, amelyek szóföldrajzi szempontból olyan jellegűek, mint a B) pontban tárgyalt *kökény*.

I) A vizsgált anyagból az egész nyelvterületen élő megnevezések a szavak eredete szerinti bontásban a következő képet mutatják:

A szó eredete	A szótári szavak száma	Az egész nyelvterületen él	%
Uráli (finnugor, ugor)	3	3	100
Ótörök	10	10	100
Szláv	52	19	36,5
Német	13	2	15,4
Latin	4	2	50
Olasz	3	3	100
Román	17 (+1)	0	0
Vándorszó	9	3	33,3
Bizonytalan (ismeretlen)	22	2	9,1
Képzés	22	5	22,7
Elvonás	17	2	11,8
Összetétel	208	6	2,9
Összesen:	380 (+1)	57	15,0

Ez az anyag nyújt azonban bizonyos művelődéstörténeti tanulságokat is. Világosan megmutatkozik ugyanis, hogy az egész nyelvterületen használatosak a finnugor, ugor, ótörök eredetű szavak, tehát azoknak a fogalmaknak a megnevezései, amelyeket a magyarság már a honfoglalás előtt megismert, hasonlóképpen néhány igen régi, esetleg még honfoglalás előtti képzett szó. Valamint azok a nagyrészt szláv eredetű megnevezések, amelyek olyan növényeket, gyümölcsöket jelölnek, amelyeknek a termesztése a földművelés térhódítása folytán a honfoglalást követő századokban vált általánosabbá. Másrészt viszont az ilyen típusú szavak között viszonylag magas azoknak a száma, amelyek olyan „kultúrnövényeket" jelölnek, amelyeket a magyarság viszonylag későn ismert meg (pl. *akác, cukorrépa, karalábé, karfiol, kelkáposzta, napraforgó, őszibarack, paradicsom, tarack, zeller*). Ezekre a legkorábbi nyelvi adatok a XVII., XVIII., esetleg csak a XIX. századból származnak (vö. TESz.). Nagyon valószínű, hogy ezeket a növényeket a parasztság még később ismerte meg, illetőleg még később kezdett foglalkozni a termesztésével. (Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a nyelvatlaszgyűjtés megindulásakor, tehát az 1950-es évek elején Délnyugat-Dtúlon voltak olyan községek, ahol a karfiolt még nem ismerték — piacról sem. Az 1960-as évek elején, az ellenőrző gyűjtés

idejében viszont már itt is ismert volt a növény.) Vagyis az utóbb említett „kultúrnövények" „felülről" jutottak el falura, így megnevezésük is a köznyelvből vált általánossá, és lett országosan egységes.

Maga ez a jelenség eddig sem volt teljesen ismeretlen dialektológusaink előtt. DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU már 1962-ben ezt írták: „. . . a termesztett növényeinkkel kapcsolatban térképeink a gazdaságtörténész számára három réteget jelölnek meg. Az első ősi, azt mondhatnánk: az állandó letelepülés, azaz a *feudalizmus előtti* eredetű; ennek elnevezései országosan egységesek (a hangtani változatok ennek igazságát nem befolyásolják). A második a *feudalizmus alatti* réteg általában földrajzi megoszlásokat mutat az elnevezésben, s ez a földrajzi megoszlás alighanem gazdaság- és művelődéstörténeti is: az elnevezés megosztottsága a megismerés forrásainak különbözőségére, az akkori gazdasági széttagoltságra utalhat. A legújabb, a már *kapitalista* piacra került, s onnan országosan ismertté vált réteg ismét egységes elnevezésű; s azzá válik néhány korábbi eredetű, de csak a kapitalista vagy a *szocialista* mezőgazdálkodás által széleskörűen termesztetté tett növény elnevezése is" (Magyar Tudomány 1962: 544).

Ennek a megállapításnak a lényegét, azt ti., hogy az egyes fogalmak megnevezési rendszerének szóföldrajzi tagoltsága igen nagy mértékben függ attól a kortól, társadalmi-gazdasági rendszertől, amelyben a magyarság az illető fogalmat megismerte, a mostani, jóval gazdagabb anyagra alapozott vizsgálat is megerősítette. De ugyanakkor ez a vizsgálat azt is kétségtelenné tette, hogy egy fogalom megnevezésrendszerének kialakításában számos olyan egyéb — egyelőre elég jól meg sem fogható — társadalmi-gazdasági hatás is közrejátszhatott, amelyek ezt a fő tendenciát részben keresztezték.

K) Szolgáltat azonban a vizsgált anyag bizonyos tanulságokat a magyar nyelvjárások szókincsének szerkezetére, szóalkotásuk egyes módjainak hatékonyságára, dinamikájára is: A belső keletkezésű szavak aránya viszonylag magas: 64,8%. Ha az egy „megnevezéstípus"-on belül számbavett morfológiai változatokat (59) is figyelembe vesszük, ez az arány 69,5%. — A vizsgált megnevezéstípusoknak 15%-a él az egész magyar nyelvterületen. (A morfológiai változatokat is önálló „szó"-nak tekintve: 13%.) A tőszavaknak azonban a 32,8 %-a, a származékoknak viszont csupán 5,3 (4,2) %-a. — De még inkább figyelemre méltók ezek az arányok a származékok kategóriáján belül. A képzett szavak aránya: 8,9 (17,3) %; elvonás: 6,9 (6,9) %; összetétel: 84,2 (75,8) %. Az egész nyelvterületen élő származékok aránya pedig az előbbi sorrendben: 22,7 (9,4) %; 11,8 (9,5) %; 2,9 (2,6) %.

Ezek az adatok teljesen egyértelműen azt mutatják, hogy a vizsgált anyagban az összetétel a domináns, messze felülmúlja a képzett szavakat is. Igaz, hogy a vizsgálat anyaga eléggé körülhatárolt volt, mennyisége sem volt különösebben magas. Ennek ellenére — szerintem — meg lehet kockáztatni azt a következtetést, hogy ez a sajátság nyelvjárásaink szókincsének egészét is jellemzi, sőt az újabb kori magyar nyelv egészét is, bár igen valószínű, hogy az arányok más fogalomkörökben, más szófajokat is figyelembe véve, mások lesznek. (Anyagomban csak főnevek, ill. főnév értékű szavak fordulnak elő.) S minden bizonnyal igen tanulságos lenne ennek a ténynek az okát is kikutatni, hiszen pl. a HB.-ben — mint ismeretes — a viszonylag magas számú képzett szó mellett csak egyetlen összetétel fordul elő: *birfagnop*.

L) Művelődéstörténeti vonatkozásban a származékszavak lényegében ugyanazokat a tanulságokat nyújtják, mint az egyszerű szavak. A *gyertyán*,

hagyma, mogyoró ősi, feltehetően még honfoglalás előtti képződmények. Már a XIV. század végéről adatolva van a *fokhagyma* és a *birsalma*, s ómagyar kori származék a *sóska*, sőt esetleg a *pipacs* is (vö. TESz.).

Ezzel szemben csak a XVIII. század közepe utáni időkből van adatolva az *őszibarack*, a *kelkáposzta*, a *napraforgó*, ill. a *paradicsom* (vö. TESz.). A *cukorrépa* szóra ugyan már a XVII. sz. második harmadából ismerünk adatot (vö. NySz.), nyilvánvalónak tartom, hogy ezt a növényt (de a többit is) — és így a nevüket is — a parasztság a magyar nyelvterület egészén csak jóval később ismerte meg. A *napraforgó*-t és a *cukorrépá*-t feltehetően csak akkor, amikor ennek a két fontos növénynek a termelése ipari méreteket öltött.

Nyelvi-nyelvjárási szempontból azonban ezt a két szó teljesen ellentétes módon tükrözi. A *cukorrépa* egy-két helyi jellegű megnevezéstől eltekintve egyetlen megnevezés az egész magyar nyelvterületen. A 'napraforgó' igen gazdag táji megnevezésekben, s a *napraforgó* szó ezek mellett — vagy inkább csak „fölött" — vált országos használatúvá, mintegy „köznyelvi szubsztrátum"-ként — szinte a szemünk láttára.

IMRE SAMU

Igerendszer és igeragozás összefüggése az ősmagyar korban

1. Dolgozatomban néhány jól ismert tételből indulok ki.

A) A névmások agglutinálódása igei személyjelölő szuffixumokká a finnugor, illetve az uráli alapnyelvben megtörtént (SETÄLÄ: JSFOu. XXX/5, 98; RAVILA: Vir. 1960: 248; így tanítja BENKŐ egyetemi előadásaiban; HAJDÚ, BevUr. 74, 78, itt szakirodalom is; RADICS KATALIN: NyK. LXXXII, 38 kk.).

B) A finnugor alapnyelv szórendje SOV szerkezetű lehetett (COLLINDER, CompGr. 249; HAJDÚ—DOMOKOS, UrNyrok. 117).

C) Az uráli alapnyelvben a tárgynak kétféle lehetséges formája volt: *-*m* (acc.) a határozott tárgyat jelölte, *Ø* (nom.) a határozatlan tárgyat (BO WICKMAN, The Form of the Object in the Uralic Languages 146). Az *-m* már az előmagyarban teljesen feledésbe merült, az ősmagyar fejlesztett ki új tárgyjelölő elemet, a *-t*-t (HAJDÚ, BevUr. 119).

D) Vitatott kérdés, mikor és hogyan mehetett végbe az uráli nyelvek egy részében meglevő determinált és indeterminált igeragozás elkülönülése. A kronológiai megállapítások között az uráli kortól kezdve az ugor koron át az ősmagyar korig való datálások egyaránt szerepelnek (l. HONTI összefoglalóját: NyK. LXXXI, 232—3). A „hogyan?"-ra vonatkozóan HAJDÚ azt tartja, hogy a 3. személyben már az alapnyelvben megvolt a kétféle igeragozás közötti különbségtétel, s onnan terjedt át az 1. és a 2. személyre (BevUr. 76). Egy újabb nézet tipológiai meggondolások alapján a folyamatot fordítva látja: „éppen az első és második személyben létezhetett testes morféma mind az alany, mind a tárgy megjelölésére akkor, amikor a harmadik személyben mindkettőt zéró jelölte, s a zéró/nem zéró harmadik személy elkülönülése (adaptációs divregenciával) csak ezt követően történhetett meg" (RADICS: NyK. LXXXII, 49 50). LAKÓ professzor úr hívta fel a figyelmemet rá, hogy KORHONEN az alapnyelvi (tárgytól független) jelen idejű igeragozás kialakulását magyarázza így. Véleménye szerint a finnugor nyelvek jelen idejében található viszonylag egységes 1. és 2. személyű személyragok alapján nyilvánvaló, hogy az 1. és a 2. sze-

mélyben már legalább a finnugor korban volt egy stabil igeragozás, míg a 3. személyben sok nyelvben a nominális állítmányt használták (MSFOu. CXLIII [1967.], 352 kk.).

2. A következőkben egy új elgondolást szeretnék ismertetni arra vonatkozóan, hogyan és miért mehetett végbe a személyes névmásoknak igei személyragokká való agglutinálódása, s e személyragoknak a determinált ragozásban tárgyas személyragokká való adaptálódása.

Feltevésem szerint az uráli, illetőleg finnugor alapnyelvben az ige alanyára mindhárom személyben rámutathatott a személyes névmásból agglutinálódott személyrag.

Szembesítsük ezt a feltevést a következő összeállítással, mely a különböző finnugor nyelvek igei paradigmáinak a személyes névmásokra visszavezethető, alanyra utaló személyragjaiból mutat be egy sorozatot (természetesen nem az összes ragozástípusban előforduló alakokat). Az adatok elsősorban HAJDÚ összeállításából valók (BevUr. 141—3), olykor kiegészítve COLLINDER (Survey) megfelelő adataival. Minthogy a továbbiak szempontjából lényeges lesz, a nyelveket három csoportba soroltam: a) A determinált és indeterminált ragozást kifejlesztő magyar, vogul, osztják, mordvin és egyes szamojéd nyelvek. — b) A tranzitív és intranzitív ragozást megkülönböztető szölkup, mely a tranzitív igéket tárgyuk határozottságától, illetve határozatlanságától függetlenül egyformán s az intranzitív igéktől eltérően ragozza. HONTI szerint egyes déli osztják nyelvjárásokban az alanyi és a tárgyas igeragozás rendszerét egy lényegében hasonló szisztéma, az intranzitív és a tranzitív igeragozás váltotta fel (NyK. LXXVIII, 115). — c) Végül a csak egyfajta ragozású többi finnugor nyelv.

Első személyben: a) A determinált és indeterminált ragozást megkülönböztető nyelvek: m. *lát-om* (det.), *látt-am* (det. és indet.), *fáz-om* (intr.) ~ vog. *toti-l-um* 'hozom' (det.), *totē-γ-um* 'hozok' (indet.) ~ osztj. *kit-ʌ-em* 'küldöm' (det.), *kit-ʌ-əm* 'küldök' (indet.) ~ a mordvinban a kérdéses személyrag az indeterminált ragozásban jelentkezik: *mora-n* 'énekelek', *era-n* 'élek' ~ nyeny. *madā-wa?* 'vágtuk' (det.), *jīľe-m* 'élek' (indet.). — b) A tranzitív és intranzitív ragozású szölkup igék egyes számban csak a tranzitív, többes számban mindkét ragozásban használják a személyes névmásból keletkezett személyragot: *amna-m* 'eszem', *amny-myt* 'esszük, eszünk' (tr.), *ila-myt* 'élünk' (intr.). — c) A csak egyféle ragozású finnugor nyelvek mind tranzitív, mind intranzitív alapjelentésű igéhez kapcsolhatják e személyragokat: ózürj. *kyl-am* 'hallom, hallok' (tr.), *muna (*-m > Ø)* 'megyek', *muna-mε* 'megyünk' (intr.) ~ votj. *mar kar-om* 'mit tegyek?' (tr.), *mon ku kul-om* 'when shall I die' (intr.) ~ cser. *pörte-m* 'forgatom, forgatok' (tr.), *pörta-m* 'forgok' (intr.) ~ f. *sano-n* 'mondom, mondok' (tr.), *mene-n* 'megyek' (intr.) ~ lp. *logâ-m* 'olvasom, olvasok' (tr.), *bótti-m* 'I came' (intr.).

Második személyben: a) A determinált és indeterminált ragozású nyelvekben: m. *láto-d, lát-játok* (det.), *lát-tok* (indet.) ~ osztjK. *mə-l-təχ* 'adtok' (indet.) ~ md. *pala-t* 'csókolsz' (indet.) ~ nyeny. *madā-j-d* 'vágtad' (det.) ~ eny. *jire-do* 'élsz' (indet.). — b) A tranzitív és intranzitív ragozású szölkupban: *me-ty* 'csináld, csinálj' (tr.). — c) A csak egy ragozású nyelvekben: zürj. *s'etannid* (< *s'eta-dnid)* 'adjátok, adtok' (tr.), zürj.-jazvai *muna-tε* 'ti mentek' (intr.) ~ votj. *veralo-d* 'mondani fogod, mondani fogsz' (tr.), *myno-d* 'menni fogsz' (intr.) ~ cser. *wiδe-t* 'vezeted, vezetsz' (tr.), *tola-t*

'jössz' (intr.) ~ f. *sano-t* 'mondod, mondasz' (tr.), *mene-t* 'mégy' (intr.) ~ lp. *gulâ-k* (<**gula-t)* 'hallod, hallasz' (tr.), *boađâ-k* (< **boađâ-t)* 'jössz' (intr.).

A harmadik személyben: a) A determinált és indeterminált ragozású nyelvekben csak a determinált alakokban fordul elő: m. *lát-ja, néz-i* ~ vog. *toti-te* 'hozza' ~ osztjÉ. *mă-l-le* 'adja' ~ nyeny. *madā-da* 'vágta'. — b) A tranzitív és intranzitív ragozású szölkupban *am-ny-t* 'eszi, eszik'. — c) Az egyféle ragozású finnugor nyelvek mind tranzitív, mind intranzitív igéken használják: zürj. *s'eta-s* (praes., fut.) 'adja, adni fogja, ad, adni fog' (tr.), *muna-s* 'megy, menni fog' (intr.), *muni-sɛ* 'ők mentek', *muna-sɛ* 'ők menni fognak' (intr.), *o-z mun* 'ő nem megy', *e-z mun* 'nem ment' ~ votj. *vera-z* 'mondta, mondott', *veralo-z* 'mondani fogja, mondani fog' (tr.), *myni-z* 'ment', *myno-z* 'menni fog' (intr.), *u-z ju* 'nem fog inni', *e-z kar* 'nem csinált' ~ cser. *wiδə-ne-žə* 'vezetné, vezetne', *wiδə-žə* 'vezesse, vezessen' (tr.), *tolge-cəžə* 'jönne', *tolžõ* 'jöjjön' (intr.) ~ déli észt: *oppi-s* 'tanulja, tanul' (tr.), *elä-s* 'él' (intr.) ~ f. *saa-koot* < nyj. *saa-ko-hot* < **saa-ko-set* (ill. **-sek)* 'kapják, kapjanak' (tr.), vö. inkeri *män-kä-ssek* 'menjenek' (intr.), régies és nyelvjárási reflexív alakokban *käännäk-se(n)* 'fordul' ~ lp. *gullu-s* 'hallja, halljon' (tr.), *lē-kku-s* 'legyen' (intr.).

Mindezekből nyilvánvaló, hogy a személyes névmás agglutinációjával keletkezett mindhárom személyrag az ige alanyára is rámutathat, s feltevésem szerint az alapnyelvben is rámutathatott.

3. Meglepőnek látszik, hogy míg az 1. és a 2. személyű agglutinálódott személyragoknak alanyi szerepét és az alanyra utaló funkcióját sohasem vitatták, a fent bemutatott 3. személyű ragok eredeti funkciójára vonatkozóan a legkülönbözőbb magyarázatok születtek.

Itkonen (MSFOu. CXXV, 111—5) a permi tagadó igék múlt és jelen idejű alakjaiban levő *z*-t a fgr. **-ś* praeteritumjellel hozza összefüggésbe. Szerebrennyikov (NyK. LVIII, 193—6) a zürjén és cseremisz — véleménye szerint — túlnyomórészt tranzitív igék *s*-raggal toldalékolt alakjait az egykor kialakulóban levő, de később elsorvadt tárgyas igeragozás maradványainak tekinti. Mikola (NytudÉrt. 46. sz. 57—62) és Hajdú (BevUr. 76) e ragok egy részében, így a magyar 3. személyű determinált igeragban accusativusi értékű névmást, Hajdú (i. h.) a déli észt intranzitív igékhez járuló *s*-ragok előzményében másodlagos visszaható funkciójú névmást keres. A kérdés részletezését, vitatható tételeit és a rá vonatkozó szakirodalmat Hajdú idézett művében találjuk meg (73—8, 139—44). Radics (NyK. LXXXII, 52) a magyar determinált egyes szám 3. személyű igeragot a birtokos személyjelekből adaptálódott elemnek tartja.

E különböző, az 1. és a 2. személyt a 3.-tól elválasztó magyarázatokra nyilvánvalóan az adhatott alapot, hogy az 1. és a 2. személyű személyjelölők jóval általánosabbak, mint a 3. személyű *-s* típusú személyragok, melyek használata — ha igaz, hogy egyes nyelvekben csak másodlagosak ezek a ragok — kevesebb nyelvre, de mindenesetre az igeragozáson belül csak egy-egy szűkebb területre korlátozódik (Korhonen: MSFOu. CXLIII, 234; Hajdú, i. m. 143—4).

4. Próbáljuk most feltevésünket — mely szerint a 3. személyben is nominativusi értékű és a cselekvés alanyára rámutató névmás szuffixálódott az igéhez — az igerendszer oldaláról közelítve szemügyre venni.

Ámbár túl nagy merészség volna egy uráli vagy akár finnugor igerendszert — különösen a képzett igék rendszerét — rekonstruálni, mégis hitelt érdemlően megállapítható, hogy ha csak az elsődleges mondatrészeket vesszük figyelembe, igéink alany- és tárgyfelvevő képességük szerint a következő típusokba voltak sorolhatók: a) Cselekvő intranzitív igék (V^i), amelyek mellett csak a cselekvő alany áll (SV^i): *A fiú szalad.* — b) Cselekvő tranzitív igék (V^t), amelyek mellett a cselekvő alany, valamint a tárgy egyaránt állhat (SOV^t): *A fiú fát tör.* — c) Mediális igék (V^m), amelyek mellett csak olyan alany állhat, mely nem cselekszik, hanem amellyel történik valami, amely valamilyen állapotba kerül, valamilyen állapotban van (SV^m). A mediális ige alanya egy párhuzamos cselekvő mondat tárgya: *A fa eltörik* ← *A fiú fát tör.*

a) A cselekvő intranzitív igék bármely mód, illetve idő 1. és 2. személyét (az egyes és a többes megkülönböztetésétől eltekintünk) s névmási alany esetén a 3. személyt is szuffixálódott névmásokkal, tehát ragozott igealakokkal fejezhetik ki. Nem névmási alany esetén a 3. személyben külön lexéma az alany, mely természetesen az igétől függetlenül jelenik meg. Kijelentő mondatokat alapul véve és csak az elsődleges mondatrészek rendjére gondolva, a következő igés szerkezettípusok adódhatnak:

$$V^i_{s1}$$
$$V^i_{s2}$$
$$V^i_{s3} \sim SV^i$$

(A felső kitevő az igenem intranzitív voltát jelzi, az *s* alsó index pedig a névmásból szuffixálódott igei személyragot.) Az SV^i megoldásban a V előtt jelentkező főnév (főnévi csoport), tekintettel az ige intranzitív voltára, külön ragmorféma nélkül is egyértelműen csak alanynak érzékelhető, s ez feleslegessé is teszi az alanyra külön személyraggal való rámutatást. S ez is magyarázza a mindmáig ragtalan 3. személyű alakokat.

b) A cselekvő tranzitív igék bármely mód és idő 1. és 2. személyében, s — névmási alany esetén — 3. személyében is a névmásokból agglutinálódott személyragok fejezhették ki a cselekvés alanyát. Ebben a rendszerben — tranzitív igékről lévén szó — egyértelműen világos, hogy az ige előtt levő főnév (főnévi csoport) csakis tárgy (O) lehet, hiszen az alanyra a ragok utalnak. Nem névmási alany esetén még egy főnév, az S jelentkezik. Mármost ha elgondoljuk, hogy a ragozás lehetséges alakjai közül az egyes és a többes szám 1. és 2. személyében mindig, a 3. személyben pedig névmási alany esetén állandó volt az OV sorrend, természetesnek találjuk, hogy ez a gyakori előfordulás a tranzitív ige és az O között szoros asszociatív kapcsolatot hozhatott létre, s ezt a sokszor jelentkező OV^t együttest megtartották abban az esetben is, amikor külön lexéma szolgált a 3. személyű alany kifejezésére, tehát az OV ide való továbbterjedésével S + OV^t szórend jött létre. Vagyis szükségszerű, az agglutináló személyjelölésű igeragozási rendszerből következő sajátosság az agglutináló nyelvek SOV szórendje (vö.: W. P. LEHMANN: Language XLIX [1973.], 47—66).

A tranzitív igés szerkezetek tehát a következők lehettek:

$$OV^t_{s1}$$
$$OV^t_{s2}$$
$$OV^t_{s3} \sim SOV^t$$

5. A továbbiakban két kérdés vár megválaszolásra: a) Mi az oka annak, hogy az agglutinálódott személyes névmás később olyan igéken is megjelenik, amelyek alanya tartalmas lexéma, vagyis miért és hogyan folyik le az $SOV^t \rightarrow SOV^t_{s3}$ változás? — b) Van-e összefüggés az ige agglutinálódott személyragozása és a tárgy determináltsága között?

a) Az intranzitív, illetve tranzitív igék előbb bemutatott feltehető szerkezeteiből, szórendi típusaiból az tűnik ki, hogy ha személyragozott ige előtt alapmondatrészként főnévi lexéma jelentkezik, az kivétel nélkül mindig tárgy: O. Így ebből a szoros asszociatív kapcsolatból a személyragos ige szabályként sűríthetett magába egy új tulajdonságot, s adaptálhatott egy új funkciót: noha a személyragos ige személyragjával a cselekvő alanyra mutatott rá, adaptációval — az állandó szerkezetekből való tapadással — magába szívhatta a tárgy jelenlétére, a tárgyra való utalást is, tekintettel arra, hogy a környezetében jelentkező lexéma csak O lehetett. Mármost ha ez névmási alanyok esetén így volt a tranzitív igék egyes és többes számának mindhárom személyében, akkor ez a szabály átvonódhatott, átterjedhetett a nem névmási egyes és többes 3. személyű alakokra is. Tehát az $OV^t_{s1,2,3}$ típus analógiájára jöhetett létre SOV^t helyett az SOV^t_{s3} összetett komplex szerkezete, ahol az OV^t együttes analogikus terjedéséből az SOV^t sorrend adódik, a V^t_{s1}, V^t_{s2}, V^t_{s3}-nak az O-val való szoros összefüggéséből az SOV^t_{s3} típus alanyának kettős jelöltsége válik érthetővé. De ugyanakkor az is, hogyan olvasztotta magába ez az alanyra mutató személyrag (anélkül, hogy tárgyi szerepű volna!) a tárggyal való szoros kapcsolatát, a tárgyra való rámutatás szerepkörét is.

A személyragok tárgyas személyraggá való adaptálódása tehát véleményem szerint is a 3. személyben indulhatott meg, mivel itt állt egymás mellett a $V^i_{s3} \sim SV^i \sim OV^t_{s3} \sim SOV^t_{s3}$ variációsor, amelyben az $SV^i : SOV^t_{s3}$ megfelelés az 1. és a 2. személyben meg nem levő rag nélküli : ragos szembenállást hozott létre. Ebben az alakpárban csapódhatott ki a már ragmorfémával jelölt intranzitív : tranzitív ellentét, mely az első két személyben is megerősíthette (például a magyar nyelvben) az agglutinálódott személyragos formáknak a tárgyra való utalását.

b) Van-e összefüggés az ige személynévmásból agglutinálódott ragozása és a tárgy determináltsága között? Radics Katalin (NyK. LXXXII, 47) az uráli személyjelölők paradigmarendszerében a 3. személyű testes (szerinte a birtokos személyjelezésből e célra adaptálódott) igei szuffixum megjelenését a szabályos szórend megváltozásával, illetve ennek következtében az alany és a tárgy megkülönböztetésének szükségessé válásával hozza összefüggésbe. Vagyis szerinte szabályos SOV szórend esetén ragtalan volt az ige, „a kommunikációs igények miatt bizonyára meglevő OSV variánsokban testes harmadik személyű morféma jelölhette a 3. személyt". — Theo Vennemann (An Explanation of Drift. In: Ch. N. Li [ed.], Word Order and Word Order Change [1975.] 292) azt, a nyelvekre általában érvényes szabályt állítja fel, hogy a szokásos SOV szórend megváltozásával, vagyis a tárgy topic helyzetbe kerülésével együttjár a tárgynak (vagy a határozott tárgynak) raggal való jelölése.

Bár az előbbiekben láttuk, hogy szabályos szórend esetén is létrejöhetett a 3. személyű személyrag tárgyra mutató szerepe, Radics gondolata e szerepkör megszilárdulásának egyéb lehetséges forrására mutat rá, s az ő és Vennemann feltevéseit egyesítve egy új hipotézissel is megpróbálkozhatunk: szoros

párhuzamosságot téve föl az ősmagyar determinált és indeterminált paradigmák elkülönülése és a *-t* determináló elem tárgyraggá válása között.

TALMI GIVÓN megállapítása szerint a nyelvekben általános tendencia, hogy az alany a determinált, az van topic helyzetben (Topic, Pronoun, and Grammatical Agreement: in Subject and Topic. Ed. CH. N. LI. 1976.; vö. BERNARD COMRIE, Subjects and Direct Objects: Études Finno-Ougriennes XII, 5—17). Az eredeti SOV sorrend pragmatikus szerepe az, hogy a topic korábban jön a mondatban, mint a comment (LARRY M. HYMAN, On the Change from SOV to SVO. In CH. N. LI [ed.], Word Order and Word Order Change. [1975.] 292). Legtöbbször valóban az alany a már ismert, amelyre, amelyhez viszonyítva a közlés történik. De az SOV szórend ugyanakkor minden bizonynyal a közömbös, kiemelés nélküli közlés rendje is lehetett.

Ám a tárgy topicalizációjával az O kerül a mondat élére, s ez a szokásostól eltérő OSV sorrendet teremti meg, melyben különösen fontos feladattá válhatott az alany és a tárgy egyértelmű kijelölése. Ez azonban egészen természetes úton történhetett: nyelvünk a már ismert dologra mindmáig egy determináló elemmel (ma a határozott névelővel) utal. Az ősmagyar korban ezt a szerepet a névmásból agglutinálódott *-t* töltötte be, mely ezekben a mondatokban mindig az O-hoz járult. Ugyanakkor a tárgy topic helyzetbe kerülése az alanyt teszi hangsúlyossá, azt emeli ki. Tehét míg egy *Péter nyulat lő* ősi **Péter nyúl lő* formáját a szabályos SOV^t (esetleg SOV^t_{s3}) fejezhette ki (ahol a mondatrészek kötelező/szokásos pozíciója elkülönítette az alanyt a tárgytól), addig *A nyulat Péter lövi* mondattípust $O_{det}SV^t_{s3}$ szerkezet, vagyis 'A nyulat Péter lövi, ő' jelentésű mondat, melyben az O ismert voltát a determináló elem jelöli, az S kiemelését pedig az, hogy az igei személyrag mintegy hangsúlyozottan újra rámutat az (egyébként nem szabályos helyén álló) alanyra.

Párhuzamos tehát a topic helyzetű tárgyat jelölő (határozottságra utaló) determináló elem tárgyraggá válása és e határozott tárgy esetén az alanynak külön személyraggal való jelölése. De az is természetes, hogy éppen ezért járul éppen a h a t á r o z o t t t á r g y képzete a testes — de egyébként az alanyra mutató! — személyragokhoz.

Meg kell jegyeznem, hogy RÉDEI (egyébként BÁRCZIhoz hasonlóan) ugyancsak arra az eredményre jut, hogy a személyes névmásból keletkezett ragok a cselekvő alanyra mutatnak rá (ALing. XVI, 111—33). A RÉDEI és az én felfogásom között azonban lényeges különbség van. Szerinte ezek a személyragok a határozott alanyra mutatnak rá, az én véleményem szerint éppen ellenkezőleg: a topicalizált helyzetű határozott tárgy esetén a kiemelt pozícióban levő alanyt teszik még hangsúlyosabbá. (Mindez elsősorban a magyar típusú determinált/indeterminált ragozási rendszerre érvényes. De amennyiben igazuk van azoknak a kutatóknak, akik — mint SZEREBRENNYIKOV (i. h.) és MIKOLA (MNy. LXII, 457) — az egyéb finnugor nyelvek *s*-típusú személyragjai és az ige tárgyas mivolta között összefüggést keresnek, szintén támogató érveket nyerhetnek az előbb előadottakból. E kérdéseket azonban finnugor szakembereknek kellene alaposan megvizsgálni, hiszen egyrészt például a szölkup valóban elsősorban épp a tranzitív igéket látja el személyes névmásokból agglutinálódott személyragokkal, de ugyanakkor — amint láttuk — más finnugor nyelvek éppúgy alkalmazzák — még az *s*-típusúakat is — a tranzitív, mint az intranzitív igéken. Annak megállapítására, hogy ezek közül a ragok közül melyek az ősiek, s melyek a másodlagosak, ugyancsak nem a magyar nyelvészek hivatottak.

6. Visszatérve most a *-t* tárgyrag, illetve a determinált és indeterminált igeragozás kialakulása előtti korai ősmagyar és előmagyar korszakra, felmerül a kérdés, hogyan teheti a nyelv egyértelművé a tárgy és az alany megkülönböztetését. Természetesen, gyakran az ige szemantikai holdudvara már maga eldönti, hogy a környezetében levő lexémák közül melyik az alany, melyik a tárgy. Egy + élő jegyű és egy — élő jegyű főnév jelenléte esetén például nagyon valószínű, hogy a + élő lesz a S, a — élő az O. (De gondolhatunk ellenpéldára is: *A leguruló szikla agyonütötte a vadászt.)*

Szolgálhatja a mondatrészek kijelölését a kötött szórend. Amennyiben előző fejtegetéseink helyesek — s ezek megerősítik az alapnyelvre eddig is feltett szórend helyes voltát —, tranzitív ige esetén az igét közvetlenül megelőző mondatrész volt a tárgy. Pontosan megjelölhető a tárgy accusativusi ragmorfémával is.

Úgy tudjuk, hogy a finnugor alapnyelvben mindkét mód rendelkezésünkre állhatott. A tárgyrag nem volt ugyan kötelező, de az előbbiek alapján feltételezhető, hogy — ahogyan igen sok finnugor nyelvben mindmáig szokás — a határozott (topic helyzetben levő) tárgy kapott ragot, a határozatlan tárgyra pedig az SOV szórend utalhatott. (A *borissza, háztűznézőbe, szénakaszálni, világlátott*-féle összetételek csakis az állandó-kötött egymás mellett élés eredményei lehetnek.)

Ám az is köztudott, hogy az ősi *-m* accusativus már az előmagyarban teljesen kihalt. Ősmagyar ige-, illetve igeképző-rendszerünk azt mutatja, hogy nyelvünk ebben a korszakban még egy módot, lehetőséget teremtett a tárgy egyértelmű kifejezésére. Ez pedig az igenemeknek az igén képzővel való, tehát szintetikus jelölése. Kérdéskörünk szempontjából a mediális képzőknek van nagy jelentőségük. Ezek képesek arra, hogy a szemantikai tárgyat (a patienst), melyre a cselekvés irányul, egyértelmű pozícióba (történetesen az alany szerepkörébe) helyezzék.

c) A mediális igék környezete adja tehát a harmadik szerkezeti csoportot: SV^m. Ebben az S egy párhuzamos cselekvő mondat tárgya: *A fiú fát tör → A fa törik.* A mediális igék alanya azért jelölheti egyértelműen a cselekvő mondat tárgyát, mert a mediális ige mellé, annak közvetlen bővítményeként maga a cselekvő (az ágens) nem tehető ki.

Így, bár a mediális ige is intranzitív, s a vele alkotott mondat szerkezeti képlete ugyanúgy SV, mint a cselekvő intranzitív igéké, az egybeesés csak látszólagos, hiszen az igén levő mediális képző (vagy később az ikes ragozás) világosan utal rá, hogy az SV^m szerkezetben nem cselekvő alanyról, hanem arról a tárgyról van szó, amellyel történik valami.

7. Feltevésünk tehát, hogy igeképző-rendszerünk valószínűleg már az előmagyar korban átvehetett olyan szintaktikai szerepkört, mint a cselekvés tárgyának a mondatban való egyértelmű kijelölése. S az is valószínű, hogy ehhez a módszerhez olyan időben fordulhatott a nyelv, helyesebben a beszélők közössége, amikor tárgyrag nem volt, vagy nem volt kötelező használatú, s feltehetően a szórend sem volt szigorúan kötött.

A passzív szerkesztésmód is lehetőséget ad arra, hogy a cselekvő alany és a cselekvés tárgya között — tárgyrag segítsége nélkül — grammatikai különbséget tehessünk. Az egyik bővítmény, a cselekvő ugyanis lokális ragot kaphat, s így csak a másik marad jelöletlen, amely természetesen ebben a szituációban alanyként (S) szerepel. Úgy gondolom, az obi-ugor nyelvek

rendkívül kiterjedt passzívum-használatukat az accusativus rag hiányának is köszönhetik.

A passzívum egyébként a legtöbb finnugor nyelvben elsősorban a mediális jelentés kifejezésére szolgál. A XVI. századi magyar missilisek szenvedő szerkezettel elsősorban akkor élnek, ha a cselekvő mondat tárgyával való történés a lényeges, ez kerül az alany (S) helyére, magát a cselekvőt pedig vagy nem is tudják, vagy nem akarják, nem tartják szükségesnek megnevezni: *Törvény szolgáltatott. A budai basa megöletett. A dolog elkezdetett, elvégeztetett.* (E. ABAFFY: MNyj. XIX, 17—26.)

COLLINDER (CompGr. 246) a finn passzívumról egyenesen azt mondja „vagy inkább medio-passzív, mivel nem kapcsolódik ágenssel". PAPP ISTVÁN (Finn nyt. 88) pedig a következőképp írja le: „A szenvedő igenem a finnben mindig személytelen . . . olyan cselekvést jelez, amelynek cselekvő alanya nincs pontosan megjelölve, mert az általános." — Az észt passzívum is személytelen alanyt fejez ki, s épp ezért nem is tesz különbséget a számok és személyek között (COLLINDER, Survey 155).

De szenvedő igeragozás nincs minden uráli nyelvben. Megléte, illetve hiánya feltehetőleg összefügg a tárgyrag kötelező vagy nem kötelező voltával, illetve teljes hiányával. Érdemes volna tipológiailag megvizsgálni, valóban van-e ilyen összefüggés az accusativus jelöltsége és a passzív/mediális igehasználat között! Viszont valamennyi uráli nyelvben van lehetőség arra, hogy az igén magán, képzők segítségével, szintetikus módon úgy utaljanak a cselekvés alanyára vagy tárgyára, hogy egyértelműen kijelöljék ezek mondatbeli szerepét.

A mediális (SV^m), illetve a cselekvő tárgyas (SOV^t) igepárok szembenállásáról van szó. Idegen ez a megoldás az indogermán nyelvektől, ahol a két típust vagy segédigével különítjük el, vagy ugyanazt az igét használjuk intranzitív (= mediális) és tranzitív szerepkörben, tehát nem az ige alapján, hanem az egyébként egyértelműen megkülönböztethető alany és tárgy segítségével értelmezhető a mondat. Így az angolban a szigorúan kötött szórend, a németben a szórend és a ragozható névelő teszi lehetővé a világos elhatárolást például a következő szavakban: ang. *to burn*, ném. *brennen* 'ég, éget'; ang. *to cook*, ném. *kochen* 'fő, főz'; ang. *to taste*, ném. *schmecken* 'ízlik, ízlel'.

Mediális (intranzitív) : cselekvő tranzitív igepárokat képzőkkel hozhat létre a finn: *kaataa* 'dönteni, ledönteni' : *kaatua* 'eldűlni, elesni'; *aleta* 'süllyedni' : *alentaa* 'süllyeszteni' (PAPP, Finn nyt. 118).

A lappban az *-u* medio-passzív képző, tranzitív igéhez járulva az ágens nélküli mediális kifejezésére teheti alkalmassá az igét: *čoag'ge-* 'összegyűjt' : *čóg'gu-* 'összegyűlik' (COLLINDER, Survey 201).

További példák a mediális : cselekvő szembenállás kifejezésére: mordvin: *načhoms* 'nedvesedni' : *načtams* 'nedvesíteni', *lazoms* 'hasítani' : *lazovoms* 'szét-hasadni' (ERDŐDI, Erza-mordvin szöv. 288, 290). Cseremisz: *počeš* 'kinyit' : *počəlteš* 'kinyílik', *šəleš* 'elrejtőzik' : *šəlta* 'elrejt' (BERECZKI, CserNyk. 62, 63). Zürjén: *leptị-* 'felemel' : *leptịs-* 'felemelkedik', *kus-* 'elalszik' : *kuseḍ-* 'elolt' (RÉDEI, ChrestSyrj. 88). Vogul: *titi* 'ázik' : *titəlti* 'áztat', *tūjti* 'rejt' : *tūjtχati* 'rejtőzködik' (KÁLMÁN, Manysi nyk. 20, 21). Osztják: *āmət* 'helyez, elhelyez' : *āməs* 'ül, ülepszik, van (valahol)', *χąńat-* 'elrejt, eldug' : *χańema-* 'elbújik, elrejtőzik' (Sz. KISPÁL—F. MÉSZÁROS, Északi osztj. kreszt. Szójegyzék). Szölkup: *āčị-qo* 'égni' : *āčaltị-qo* 'meggyújtani', *tottị-qo* 'helyezni' : *tottịči-qo* 'rakódni, helyeződni' (HAJDÚ, ChrestSam. 151).

A minden uráli nyelvben fellelhető mediális és a jóval ritkább passzívum alapján feltehetjük, hogy az uráli nyelvekben a mediális ősi, a passzívum viszont másodlagos kategória. Ezt a feltevést erőteljesen támogatja az a tény, hogy az indogermánban is eredetibb az aktív : mediális szembenállás (E. BENVENISTE, Actif et moyen dans le verb . . . Journal de psychologie normale et pathologique 1950. No 1: 121—2; J. B. HOFMANN—A. SZANTYR, Lateinische Syntax und Stilistik [1965.] 287).

8. A magyarra vonatkozó megállapításokat megkönnyíti, hogy a TESz. lehetőséget nyújt az előmagyar, ősmagyar igeállomány rekonstruálására. Ebből a rekonstrukcióból az derül ki, hogy nyelvünknek ekkor nemcsak módjában állt, hanem kifejezett igénye volt arra, hogy ha az ige jelentéstartománya lehetővé tette, illetve megkívánta, akkor megfelelő képzőkkel (vagy külön ragozástípussal), úgy is mondhatnánk, igei „markerekkel" tegyenek különbséget az ige mediális, illetőleg cselekvő tárgyas használata között.

A XVII. század előttről adatolható mediális : tárgyas megfelelések mintegy 20 típusba sorolhatók, közülük egyesek több, mások kevesebb egyedi igepárt tartalmaznak. E szembenállások a következőképp írhatók le (a például választott igék mindig a csoport egésze helyett állnak): a) Passzív tőből kettős irányú képzéssel jön létre az oppozíció: *hajol* : *hajt*, *fárad* : *fáraszt*, *feszül* : *feszít*, *hasad* : *hasaszt* ~ *hasít* stb. — b) Melléknévi vagy főnévi alapszók ugyancsak kettős irányú képzéssel alkotják a 'valamilyenné lesz, valamilyen állapotban van' mediális és a 'valamilyenné tesz' kauzatív/tranzitív jelentését: *lágyul* : *lágyít*, *lyukad* : *lyukaszt*, *kövéredik* : *kövérít*, *betegül* ~ *betegedik* : *betegít*, *fehérül* ~ *fehéredik* ~ *fehérlik* : *fehérít*, *ébrül* ~ *ébred* : *ébreszt* stb. — c) Mediális alapjelentésű igék — nyilvánvalóan a jelentéstanilag lehetséges rendszerszerűség kiteljesítése kedvéért — rendre megalkotják kauzatív/tranzitív képzők segítségével cselekvő párjukat: *asz(ik)* : *aszal*, *es(ik)* : *ejt*, *áz(ik)* : *áztat*, *él* : *éleszt*, *agg(ik)* : *aggaszt* stb. — d) Végül a cselekvő tárgyas igék mediális/intranzitív képzőkkel a tárgyon, illetve a tárggyal való történés leírására válnak alkalmassá: *tör* : *törik*, *kever* : *keveredik*, *hány* : *hányódik*, *nevel* : *nevelkedik*, *talál* : *találkozik* 'akad' stb.

Kérdés mármost, tudunk-e olyan kritériumokat találni, amelyek alapján azt állíthatjuk, hogy az oppozíciók bizonyos fajtái vagy legalább egy-egy csoport tagjainak bizonyos hányada nyelvünk ősi rétegéhez tartozik.

Egy ilyenfajta etimológiai rekonstrukció alapját kell hogy képezze egyrészt a számba jöhető igepárok uráli, finnugor vagy ugor eredetének, másrészt a rajtuk (párhuzamosan) jelentkező igeképzők ősi voltának igazolása. Ezek egybevágó tanúvallomását erősítheti az a tény, ha az illető szembenállás-típus már zárt rendszert alkot, azaz újabb képzések még analogikusan sem szaporítják számukat. Végül — mint látni fogjuk — a régiséget bizonyítja az is, ha az oppozíciós párok következetesen mediális : cselekvő tárgyas jelentésűek.

9. Jóllehet az egyes uráli, illetve finnugor igeképzőkről elég sokat tudunk, e korszakok képzőrendszerét nem látjuk még világosan. Mégis úgy hiszem, csaknem biztosra vehető, hogy a fent felsorolt oppozíciós csoportok közül az *-l* : *-t* *(hajol* : *hajt)*, a *Ø* : *-l* *(asz* : *aszal)* és a *Ø* : *-t* *(es* : *ejt)* típusok már az előmagyarban megvoltak.

Az *-l* : *-t* megfelelésben szereplő *-t* képző ősi kauzatív funkcióját sohasem vitatták. Az ugyancsak alapnyelvi gyakorító *-l* képző minden bizonnyal éppen

az ilyen kauzatív párokkal való sorozatos oppozíciókból nyerhette mediális/intranzitív funkcióját. S az ilyenfajta igepár, mint például a votják *nujal-* 'kihúzódni, kiterjedni, nyúlni' : *nujt* 'kihúzni, széthúzni, nyújtani' (vö.: magyar *nyúl(ik)* : *nyújt* MSzFgrE.) megerősíthet abban a hitünkben, hogy az *-l* : *-t* szembenállás a magyarság önálló életének kezdete előtt is jellemző lehetett az igék egy csoportjára. Az előmagyarnak tartható *-l* : *-t* korreláció alá 15 igepár sorolható. Közülük 8 kimutathatóan uráli, finnugor vagy ugor eredetű. Általában passzív, elhomályosult tőből, két különböző képzővel alakult a kétirányú jelentés: *feslik* : *fejt*, *foszol* : *foszt*, *hajol* : *hajt*, *nyúl(ik)* : *nyújt*, *oszol* : *oszt;* denominális származék a *háml(ik)* : *hánt* és a *révül* : *rejt*, végül az ugor eredetű *süt* mellé az előbbiek analógiájára keletkezett a *sül* ige. 7 igepár ismeretlen eredetű, de szerkezetük, felépítésük sajátosan az ősi eredetűekhez kapcsolja őket, s ennek alapján feltehető, hogy legkésőbb az ősmagyar korban már szókészletünk elemei voltak: *bomol* : *bont*, *himl(ik)* : *hint*, *hűl* : *hűt*, *nyíl(ik)* : *nyit*, *omol* : *ont*, valamint az *öt* ~ *önt* ige párjaként analogikusan keletkezett *ötl(ik)*, illetve *ömöl*. A rendszer zárt, azaz újabb *-l* : *-t* megfelelések nem jönnek létre. Egészen kivételes a *feslik* : *fejt* egymástól eltávolodott páros második tagjának kései analógiával keletkezett *fejlik* oppozíciója (az első adat rá 1794-ből való). Az *-l* : *-t* szembenállás minden egyes tagja mediális : cselekvő tárgyas jelentésű.

A *Ø* : *-l* megfelelésekben az *-l* kauzatívként viselkedik. Ezt is ősinek kell tartanunk (NyH.[7] 73; Bartha, Szóképz. 41). Györke (Wortbild. 38) ilyen funkcióban a magyaron kívül nemcsak a vogul, osztják és zürjén, hanem a szamojéd nyelvekben is kimutatja. Bár Collinder (CompGr. 277) nem tárgyalja ezt a szerepét, A. Kövesi néhány példában a permi nyelvekben is megtalálja (A permi nyelvek ősi képzői 204—5). A MSzFgrE. az *esik* : *ejt* ige osztják megfelelőjében szintén műveltető *-l* képzőt lát. A magyarban ez az *-l* meglehetősen kevés igén van meg, ebben a szerepkörben hamar visszaszorulhatott, improduktívvá vált, helyét a *-t* foglalta el. Az *-l* képző kauzatív funkciójának elcsökevényesedését az okozhatta, hogy az *-l* gyakorító képző is lehetett és lehet mindmáig minden finnugor nyelvben és a szamojédban is (CompGr. 275—7), márpedig a gyakorító funkció nehezen egyeztethető össze a szigorúan tárgyas kauzatívval; ezzel szemben a mozzanatos *-t* intenzívebb, egyetlen tárgyra való irányulásával könnyebben tölthetett be kauzatív/tranzitív funkciót (vö. E. Abaffy: MNy. LXVIII, 195). Nem véletlen, hogy a finnugor nyelvek műveltető, kauzatív, tranzitív képzői elsősorban az uráli mozzanatos **-tt* képzővel mutatnak rokonságot (vö. Baboss: MNyTK. 46. sz.). — A magyarban kihalt **-l* kauzatív képző tehát feltehetően ősi szavakon jelentkezik. Valóban, az ide sorolható 9 igepár közül 6 uráli, finnugor vagy ugor eredetű: *asz(ik)* : *aszal*, *em(ik)* : *emel* (vö.: *emlő*), *fagy* : *fagylal*, *forr*: *forral*, *híz(ik)* : *hízlal*, *vás(ik)* : *vásol*. A TESz. szerint valószínűleg ősi a *nő* : *nevel*, kettő pedig török: *ér (ik)* : *érlel*, *kés(ik)* : *késlel*. A kategória zárt, újabb *-l* képzős kauzatív igék nem keletkeznek. A csoportban 100%-os a mediális : cselekvő tárgyas viszony.

A *Ø* : *-t*, az előmagyarra feltett harmadik megfelelés egyrészt minden bizonnyal ősi, hiszen számos finnugor nyelvből idézhetünk példákat arra, hogy mediális/intranzitív alapszóból *-t* képzővel megalkotható a megfelelő kauzatív/tranzitív ige (Collinder, CompGr. 280), másrészt a következők miatt mégsem tekinthető az összes ide tartozó szópár ősinek.

A kategória mindmáig nyitott, s közel sem egységes a mediális : cselekvő tárgyas szembenállás tekintetében. A *-t* képző, illetve elemismétléssel kelet-

kezett *-tat/-tet* változata újabb jövevényszavakhoz is hozzájárulhat, s nemcsak mediális, hanem cselekvő intranzitív, sőt cselekvő tranzitív alapszóból is képezhet kauzatív, illetőleg faktitív származékokat: *konfirmáltat, sarcoltat, sétáltat;* a nyilvánvalóan késői képzésű *várakozik* igének is van *várakoztat* formája, a *hever* kései (1754.) 'felhasználatlanul fekszik' jelentésű változata is kifejleszthette szinte napjainkban a *hevertet* kauzatív/cselekvő tranzitív megfelelést. Ez a körülmény ugyancsak megnehezíti egy biztosnak tekinthető ősi réteg kikövetkeztetését.

Anélkül tehát, hogy számbeli arányokat be tudnánk mutatni, ősinek tartjuk egyebek közt a következő uráli, finnugor vagy ugor eredetű igepárokat: N. *ár(ik)* : *ért, áz(ik)* : R. *ázt(ó), al(szik)* : *olt, bújik)* : *bújt, es(ik)* : *ejt, fúl* : *fojt, fűl* : *fűt, men(ik)* : *ment, tel(ik)* : *tölt* stb.

10. E három szembenállás már az előmagyar korszakban meglehetett. Korai ősmagyarnak kell tartanunk az *-ul/-ül* : *-ít* és a *-d* : *-szt* megfeleléseket. Ezek a képzők is uráli elemekből tevődnek össze, sőt az *-ít* teljes egészében uráli **-kt-* folytatása; az *-ul/-ül* magánhangzójában pedig nyilvánvalóan a finn, lapp, mordvin, vogul és szamojéd nyelvekben meglevő mediális jelentésű uráli **-β* képző rejlik (BARTHA, Szóképz. 47; COLLINDER, CompGr. 281), ám *-l*-lel bővült formája csak a magyarban mutatható ki. Ugyanígy a magyar nyelv önálló életében tapadhatott össze az *-szt* képzőbokor, s éppen az ezzel való szembenállásból nyerhette szintén csak a magyarban mediális funkcióját az ősi *-d* (E. ABAFFY: MNy. LXXI, 416).

Az *-ul/-ül* : *-ít* (néha *-d* képzővel megtoldva *-dul/-dül* : *dít)* képzések közel 100 XVII. századnál korábbi adata több csoportra osztható. Vannak ősi, uráli, finnugor vagy ugor passzív tövekből származó igék: *feszül* : *feszít, fordul* : *fordít, indul* : *indít, mozdul* : *mozdít, kerül* : *kerít, repül* : *repít, szorul* : *szorít, tanul* : *tanít.* Számos igepár esetleg közelebbről meg nem határozható hangutánzó, hangfestő tőből ered: *ámul, buzdul, csendül, cserdül, dördül, gördül, pezsdül, pirul, rémül* stb. De a kategória mindmáig való nyitottságát elsősorban az biztosítja, hogy mellékneveink a 'valamilyenné lesz' és a 'valamilyenné tesz' jelentéseket rendre ezekkel a képzőpárosokkal fejezik ki. E melléknevek aztán egyaránt lehetnek uráli, finnugor, ugor eredetűek vagy belső keletkezésűek, illetve bármilyen jövevényelemek: *hosszul, javul, keményül, készül, lágyul; édesül, egyesül, ékesül, semmisül; búsul, kékül, sárgul; zöldül; bolondul, némul, pusztul; kurtul* stb. — Jóllehet már az említett példákban is megfigyelhettük, hogy egyes, főleg a mozgást jelentő igék esetében az eredeti mediális : cselekvő tranzitív szembenállás fellazulhat, s cselekvő intranzitív : cselekvő tranzitív szembenállássá lesz *(fordul, indul, készül, mozdul, repül;* sőt a *tanul* : *tanít* mindkét tagja tranzitív lehet), mégis azt kell mondanunk, hogy az ősmagyar kor igerendszerére a tárgyalt oppozíció mediális : cselekvő tárgyas funkciója lehetett elsősorban jellemző.

A *-d* : *-szt* szembenállás XVII. századnál korábbról adatolt mintegy félszáz igepárjának fele uráli, finnugor vagy ugor eredetű, többnyire passzív tőből, olykor igéből vagy névszóból képzett származék: *akad* : *akaszt, apad* : *apaszt, árad* : *áraszt, dagad, éled, eped, ered, fakad, fárad, fonnyad* (?), *forrad, fullad, halad, hasad, hervad, izzad, marad, mered, lyukad, olvad, ragad, reped, R. rezzed, széled, szikkad, virrad.* A többi hangutánzó, hangfestő, illetve ismeretlen eredetű: *borzad, csügged, bágyad, enged, horpad* stb. A kategória zártnak tekinthető, bár például a *forrad* : *forraszt, fullad* : *fullaszt* vagy az egyetlen

török eredetű *dülled* : *dülleszt* mindenképpen másodlagosan jött létre a *forr*, *fúl*, *dűl* igékből, s hogy tulajdonképpen folyamatosan van ilyen analogikus újraképzésekre lehetőség, azt mutatja a XIX. századból adatolható *fülled* : *fülleszt* páros. A szembenállások kivétel nélkül mediális : cselekvő tranzitív viszonyt tükröznek.

11. A leírt kategóriákban tükröződő rendszerszerű szembenállások ősi voltát és az ősmagyarban rendkívül eleven, élő funkcionálását leginkább az őstörök jövevényszavakból levonható tanulságok bizonyítják. GOMBOCZ nyomán (NytudÉrt. 24. sz. 20—1) ezekről azt tanítjuk, hogy „a török jövevényigék egy feltűnő sajátossága, . . . hogy . . . amíg . . . a szláv, német vagy latin igék a magyarban rendszerint *-l* denominalis járulékképzőt kapnak, addig a török jövevényigék a tiszta török igetövet tükröztetik, alig egy-két kivétellel". Való igaz, hogy az *-l* honosító képző csak későbbi jövevényigéket illeszt a magyar nyelv rendszerébe, ám ilyesféle „honosítás" őstörök igéink egy részében is megfigyelhető. Külön markerek jelzik ugyanazon igének a mediális intranzitív, illetőleg aktív tranzitív igecsoportba való beilleszkedését.

A törökből átvett intranzitív — méghozzá rendszerint mediális jelentésű — igék kauzatív/tranzitív igeképzővel az előbb felsorolt oppozíciók valamelyikéhez csatlakoznak: az *ér(ik)* : *érlel*, *kés(ik)* : *késlel* a *Ø* : *-l* csoporthoz, s egész sorozat adódik a *Ø* : *-t* szembenállásból: *dől* : *dönt*, *ér* : *ért*, *gyón(ik)* : *gyóntat*, *gyűl(ik)* : *gyűjt*, *ill(ik)* : *ölt*, *szök(ik)* : *szöktet*, *szűn(ik)* : *szüntet*. Az *-ul/-ül* : *-ít*-nek megfelelően módosult a passzív tövű *borul* : *borít*, s ide tartoznak a török melléknévi alapszók is: *búsul*, *kékül*, *sárgul*.

12. Az eddigiekben mindig kauzatív/tranzitív képzőkről esett szó; mediális igék ezekkel alkották meg cselekvő párjukat. Az ősmagyar korszakban lehetőség nyílik az ellentett változásra is, ugyanis e kor folyamán egy külön ragozástípus, az ikes ragozás alakult ki arra az esetre, ha a tárgyas igét (akár külön képző nélkül) mediális értelemben használták: *tör valamit* : *törik valami*, *szeg valamit* : *szegik valami*, *hall* : *hallik*, *lát* : *látszik*, R. *múl* : *múlik*, *oldoz* : R. *oldozik*, *végez* : R. *végezik* stb. (Ezeken az *-ik* szinte képzőfunkcióban szerepel.) Később az ikes végződés átterjedhetett a (képző nélküli) mediális alapjelentésű igékre, így morfológiailag is jelezve volt a rendszerint kauzatív képzős cselekvő igével való szembenállás. Ez történt az előbb bemutatott ősi, illetve török szavak jó részében is: *asz-ik* : *aszal*, *ér-ik* : *érlel*, *es-ik* : *ejt*, *gyúl-ik* : *gyújt*, *gyűl-ik* : *gyűjt*, N. *fagyik*, *fogyik* stb.

Az *-ik*-nek ez a képzőszerű jellege tette lehetővé, hogy az *-ul/-ül* életreval ó (deadjektiválisan mindmáig eleven) szinonimához jusson, létrehozva a *-dik* : *-ít* kettős, sőt a régiségben még gyakrabban az *-ul/-ül* ~ *-dik* : *-ít* hármas megfeleléseket, ahol a *-dik* képzőnek korábban talán markánsabb inchoatív jellegét ma alig érezzük. Valószínű, hogy ezek közt is található egy ősibb réteg, bár jó részük másodlagos alapszóból vagy újabb jövevényszóból keletkezett. Az *-ik* létrejöttének kronológiai körülményei miatt azonban még az ősibbek sem igen számíthatók a korai, inkább csak a kései ősmagyar réteghez: *háborul* ~ *háborodik* : *háborít*, *homorul* ~ *homorodik* : *homorít*, *keserül* ~ *keseredik* : *keserít*, *melegül* ~ *melegedik* : *melegít*, *nyomorul* ~ *nyomorodik* : *nyomorít* stb. Másodlagos képzések az *egyenesül* ~ *egyenesedik* : *egyenesít*, *igazul* ~ *igazodik* : *igazít*, *könnyebbül* ~ *könnyebbedik* : *könnyebbít* stb. Jövevényszó az alapja a *bátorul* ~ *bátorodik* : *bátorít*, *öregül* ~ *öregedik* : *öregít*, *kurtábbul* ~ *kurtábbo-*

dik : *kurtábbít* stb. szavaknak. Néhány melléknévből képzett ige nemcsak a 'valamilyenné levés'-t és 'valamilyenné tevés'-t, hanem a 'valamilyen állapotban létel'-t is kifejezheti duratív *-l* képzővel: *betegül* ~ *betegedik* : *betegl* : *betegít*, *fehérül* ~ *fehéredik* : *fehérlik* : *fehérít* stb.

Az *-ik*-hez eredetileg a medialitás képzete kapcsolódott, de természetesen ugyanakkor az ezzel együtt járó intranzitivitásé is. Ám közben a *-t* tárgyrag is kialakult, illetőleg átterjedt a határozatlan tárgyra is. Így a mediális ige veszíteni kezdett fontosságából, abból a tulajdonságából, hogy a tulajdonképpeni cselekvés tárgyát annak morfológiai jelölése nélkül is egyértelműen — az alanyi pozícióba való helyezéssel — ki tudja fejezni. E korban már a tárgyrag töltheti be a megfelelő mondatrész világos kijelölésének szerepét. Az *-ik*-nek tehát a másik funkciója, az intranzitívvá tevő szerepe erősödhet fel, hozzájárul ezután cselekvő intranzitív igékhez is: *bújik*, *gyónik*, *búcsúzik*, *szopik*, *szökik*, *úszik* stb.

13. A bemutatott szembenállások elég világosan rajzolják elénk az ősmagyar igerendszernek egy — jórészt korábbról örökölt — sajátosságát, azt tudniillik, hogy ugyanazon tőből egyszerre képzi a jelentésstruktúrának megfelelő mediális, illetve cselekvő tárgyas oppozíciót, vagy mediális alapjelentésű igének megalkotja tranzitív képzővel tranzitív párját, azaz az igén képes szintetikusan jelezni a mondat lehetséges SV^m, illetve SOV^t szerkezetét. Azt is láttuk, hogy ez az adott korszakban a monatrészek jelöltségével és jelöletlenségével összefüggő nyelvállapotnak, a mondatok építkezésének belső lényegéből fakadó szükséglet elégített ki.

S bár mind a deadjektiválís, mind a mediális → tárgyas képzések mindmáig nyitottak (legfeljebb jelentéstani gátjai lehetnek a szóalkotásnak), mégis úgy látjuk, hogy az ősmagyar kori igény a szembenállások tükröztetésére később alaposan megcsökkent. Noha az *-ik*-es ragozás lehetővé tette az ellentett irányú szópáralkotást, a tárgyas igéből a megfelelő mediális létrehozását, mégis ez igen-igen sovány rétegen operatív tendencia *(tör* : *törik* stb.). A később keletkező *-ik* végű képzőbokrok már közel sem mindig ezt a szembenállást igyekeznek megvalósítani, már nem a szabályosan transzformált tárgyas : mediális ellentétet fejezik ki *(eltör valamit* : *valami eltörik)*. Erre még leginkább az *-ódik/-ődik* alkalmas: *hány* : *hányódik*, *rág* : *rágódik*, *szór* : *szóródik*, *zár* : *záródik*, sőt egészen kései adatokban is: *ad* : *adódik* (1702.), *befejez* : *befejeződik* (1797.), *csinál* : *csinálódik* (1794.). De már a következőkben cselekvő marad az ige, ugyanazzal az alannyal, csupán a tranzitivitás szűnik meg: *átkoz* : *átkozódik*, vagy visszahatóvá válik: *szerez* : *szerződik*, *mos* : *mosódik* 'mosdik'. A *-kozik/-kezik/-közik* pedig már főképp a két utóbbi szerepben funkcionál: *csodál* : *csodálkozik*, *feled* : *feledkezik*, *imád* : *imádkozik*, *kíván* : *kívánkozik* stb.

14. A fenti fejtegetések az igerendszer és az igeragozás feltehető összefüggéseire kívántak rámutatni. Úgy tetszik ugyanis, hogy az igeragozásnak az igenemek, illetve azoknak a mondatalkotásban, mondatstruktúrában betöltött szerepe, alany- és tárgyfelvevő képessége felől való megközelítése olyan új és termékeny szempontokat vonhat be az igei paradigmák kialakulásának vizsgálatába, melyek egységes és következetes magyarázatot nyújthatnak nemcsak a ragozási rendszerek, hanem az eddig anomáliáknak tekintett egyes alakok értelmezésére is. Ugyanakkor az előadottakból kiderült az az egyre sürgetőbb szükséglet is, hogy az ősmagyar, sőt a finnugor és az uráli nyelv

ige-, illetve képzőállományát úgy térképezzük fel, hogy ez ne csupán egyes listák felsorolásából álljon, hanem az oppozíciós és szinonimikus viszonyokat is számba véve a rendszer egészét tárja föl. Minderre a TESz. és a MSZFgrE. kitűnő forrásul szolgál.

E. ABAFFY ERZSÉBET

A *-va/-ve (-ván/-vén, -val/-vel)* képző története

1. A címül írt határozói igenévképző alaktani megfejtése ismételten foglalkoztatta a magyar kutatókat. A BUDENZ előtti nézeteket nem számítva, számos magyarázatát találtam irodalmunkban. Ezeket nem részletezem, csak a képző egyes elemeinek különféle értelmezését foglalom össze röviden: 1. A *-v:* a) mozzanatos képző (BUDENZ, BALASSA); b) az *-ó/-ő* képző hangzóközi vagy „teljesebb" alakja (SZILASI, BEKE, SZINNYEI, FOKOS); c) hiátustöltő (MÉSZÖLY). — 2. A magánhangzó: a) képzővégi vokális (SZILASI; FOKOS: a *-val/-vel* alakban); b) deverbalis névszóképző (BALASSA); c) igenévképző (MÉSZÖLY); d) birtokos személyrag (BEKE; FOKOS: a *-va/-ve, -ván/-vén* alakban); e) lativusrag (SZINNYEI). — 3. a) Az *-n:* a) lokativusrag (BUDENZ óta minden magyar kutató); b) esszivus és modalis genitivus együttese (WIKLUND). b) Az *-l:* a) deverbalis névszóképző (BUDENZ, SIMONYI); b) ablativusrag (BEKE, SZINNYEI); instrumentalis-komitativusrag (FOKOS). — 4. A ma általánosan elfogadott magyarázat SZINNYEItől származik: a *-v* azonos az *-ó/-ő* igenévképzőben lappangó *-v*-vel, az *-á/-é, -a/-e* lativus-, az *-n* lokativus-, az *-l* ablativusrag (NyK. XLII, 222). E magyarázat értelmében tehát a képző a magyar nyelv külön életében keletkezett, oly módon, hogy a jelen idejű melléknévi igenévhez (mely egyben nomen agentis és actionis) ősi határozóragok járultak. (Az irodalmat l. D. BARTHA, Szóképz. 101, továbbá Nyr. XX, 70 kk., NéNy. IX, 199 kk., Pais-Eml. 249, Qvigstad-Eml. 350.)

A ragokra nézve csatlakozom SZINNYEI nézetéhez, a *-v*-t azonban nem az *-ó/-ő* < *-au/-eü* diftongus labialis utótagjának, hanem az uráli **-m* dervabalis névszóképző *(álo-m, örö-m)* ősmagyar kori **β* fejleményének tekintem.[1] A *-va/-ve* stb. képzőt pedig e g é s z é b e n az osztj. *-man* stb., vog. *-imä* stb. (l. alább 3. pont) határozói igenévképző történeti megfelelőjének tartom.

2. Erre a meggyőződésre nem hang- vagy alaktani meggondolások vezettek, hanem mondattani megfigyeléseim. Föltűnt ugyanis az a nagyfokú, részletekig menő egyezés, mely az említett képzők származékainak szintakszisában mutatkozik, s amely sokkal mélyrehatóbb annál, semhogy egymástól független, párhuzamos fejlődés eredményének volna tekinthető. A többi finnugor nyelvben is vannak ugyan az *-m* képzős deverbalis névszónak esetragos alakjai, de azoknak ragja(i) is, használati szabályai is mások, mint az ugor igenevekéi, így a továbbiakban figyelmen kívül hagyjuk őket.

[1] Ezt a gondolatot közelebbi indokolás nélkül már a II. Finnugor Kongresszuson fölvetettem (l. CSIFU. I, 271 k.), majd tárgyaltam a Fromm-Emlék (Explanationes et tractationes Fenno-Ugricae in honorem Hans Fromm. München, 1979.) számára írt „Das uralische Verbalnomensuffix **-m* im Ungarischen" című dolgozatomban (117—28. l.).

A szóban forgó ugor igeneveknek két funkciójuk van: határozói és állítmányi. Beható jelentés- és mondattani vizsgálatukból kitűnt, hogy ez igenevek gondolati tartalom és nyelvi kifejezés tekintetében egyetlen közös előzményre mennek vissza, melytől töretlen fejlődésvonal vezet a mai viszonyokhoz. Az eredeti, közös gondolattartalom az, hogy a cselekvő — a tőle véghezvitt vagy elszenvedett, illetve a benne vagy rajta végbement (előidejű) cselekvés, illetve történés eredményeként — egyidejűleg is meglevő, hosszabb-rövidebb ideig tartó nyugalmi helyzetbe (állapotba) jutott (pl. *el van utazva, nyitva van, be van fagyva, oda van égve* stb.). Ennek az erősen összetett tudattartalomnak közös kifejezési formája egy gerundium és a létige kapcsolatából álló predikatív szintagma. A jelentéshordozó gerundium az *-m* képzős deverbalis névszó lativusragos alakja, melyet akár pregnáns lativusnak (nyugalmi helyzetbe jutás), akár essivusnak (nyugalmi helyzetben levés) fölfoghatunk, sőt valószínű, hogy mindkét jelentésmozzanat képviselve van benne. A létige az alany számát és személyét, valamint az igenévi cselekvés, illetve történés idejét és módját jelöli (pl. *nyitva voltak, légy üdvözölve* stb.)

Ennek az alap-szintagmának egyenes folytatása az ugor határozói igenevek állítmányi funkciója előbb a létigével, majd anélkül, s ez utóbbi változatból további fejlődéssel a jelentéstanilag szorosan összetartozó, szigorúan négyre korlátozott határozói szerep.

A mondottakat az alábbi, igen szűkre szabott adattár is kielégítően igazolja. Egyszerűség kedvéért a magyar adatokat mai helyesírással, a vogul és osztják adatokat pedig pontos magyar fordítással közlöm (az eredeti, esetleg szabadabb, ill. német vagy orosz nyelvű fordítás az idézett helyen megtalálható). Puszta lapszám magyar adat után Károly Sándor „Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában" (NytudÉrt. 10. sz., a továbbiakban: In.), vogul adat után Sz. Kispál Magdolna „A vogul igenév mondattana" (1966. a továbbiakban: VogIn.) című művére utal; az idézett helyeken mindkettőben bőven található további anyag. — Az osztják adatokat — megfelelő monográfia híján — különféle forrásokból idézem.

A) Állítmányként az igenév akár a létigével, akár önállóan, lehet cselekvő és szenvedő értelmű, nagy általánosítással az előbbi tárgyatlan, az utóbbi tárgyas igéből. Mivel szempontunkból az igenem kérdése érdektelen, az adatok bemutatásában erre nem vagyok tekintettel.

Létigével: *írván vagyon* (180), *Vala a nép várván Zakariást* (197). — Vog. É. *masχatim ạ̄li* 'fel van öltözködve' (293), K. *ḳ̌ånsəm ōlị̄i* 'írva van' (194), T. *tōjt pätím ạl* 'hó van [rá]hullva' (uo.). — Osztj. O. *mà ìsi mosa lìy̯man olləm* 'én éppen valamit evén vagyok' (NyK. XLII, 466), *χańàdụ̄ụ̄man ollu* 'elrejtőzve legyünk' (i. m. 467), V. *kań'mịn wăləs* '[meg]betegedvén volti (DEWO. 524). — A magyar és az obi ugor szerkezetek közt csupán anny' a különbség, hogy a magyarban a létige messze kerülhet az igenévtől, jóval előtte is állhat, a vogulban és az osztjákban azonban a kettő mindig közvetlenül megelőzi a létigét, s azzal együtt — az uráli szórendi szabálynak megfelelően — a mondat végén áll. Mint a vogul és az osztják adatok mutatják, a szerkezet egyidejű cselekvést is kifejezhet, az igenévnek tárgyi bővítménye is lehet (l. osztj. 'valamit evén vagyok'), tehát egyik használat sem latinosság első kódexeinkben, ahogy Károly vélte (In. 153 k., 200), hanem ősi örökség.

Létige nélkül állítmányként kódexeinkben alig fordul elő (l. In. 179), de későbbi nyelvemlékeinkben és mai nyelvünkben gyakori: *Levágva népünk*

ezrei (Arany), *Betöltve éltem hivatása* (Tompa) stb. (l. KLEMM, TörtMondt. 50 k., 134). — A vogulból is bőven adatolható (a T. kivételével, ahol csak a létigével együtt lehet állítmány): É. *ľąñχä pūwîlimė* 'útja [meg van] bűvölve' (284), KL. *ulpäśén pąilém joąñkhém'* (cirbolyafenyvestől [van] falum körülkerítve' (286). — Osztj. Serk. *sōran nik iχətman* 'nagy üst [van] a tűz fölé akasztva' (STEINITZ, OVd. I, 240), Demj. *meià χòDèsən tōγərmèn* 'miért [van] házuk zárva' (MSFOu. 157. sz. 2).

B) A határozói funkció, néhány szórványos és kétségkívül másodlagos esettől eltekintve, kizárólag négy jelentéstanilag összefüggő határozó-fajtára korlátozódik: 1. állapothatározó (az egész csoport szemantikai alapja), 2. mód-, 3. idő-, 4. okhatározó. (A jelentések kölcsönös összefüggését részletesen tárgyalja KÁROLY, In. 157 kk.) — Ebben az állítmánytól önállósult határozói funkcióban az igenév cselekvéshordozója független is lehet az alanytól, mellyel az alap-szerkezetben azonos volt. Így már a HB.-ben független cselekvéshordozóval: „hug birſagnop *ívtua* . . . iov felevl iochtotnia ilezie wt". (ÓMOlv. 70.). Ugyanígy lehet független cselekvéshordozójú az obi-ugorban is. Tárgyunkra nézve azonban sem ez a kérdés, sem a határozó-árnyalatok (elő- és egyidejűség stb.) és az igenem megkülönböztetése nem fontos, azért az adatok összeállításában e szempontokat nem vettem figyelembe.

Állapothatározó: *megkötözvén elvivék* (175), *állván . . . így imádkozék* (192). — Vog. É. *sun-äyénnė nēyimė ľūľe'it* 'a szán elejéhez kötve állnak' (302), AL. *khujjim tąrwinti* 'feküdvén hortyog' (uo.), T. *khāp khąmutém khuji* 'a ladik [föl]borítva fekszik' (303). — Osztj. O. *lou χàl'ləman āmesl* 'ő sírdogálva ül' (NyK. XLII, 465), Irt. *totta namas vêrmen ťoťť* 'ott gondolatot tevén [értsd: gondolkozva] áll' (PATKANOV, IOV. II, 120), Kr. *kēγrəmen ąt* '[el]esve fekszik' (MSFOu. 128. sz., 99).

Módhatározó: *mondjuk sírván úrnak* (185), *fel állék reszketvén* (uo.). — Vog. É. *sāñkwimė, junyimė toχa ti totwés* 'rugdosva, taposva, ím úgy vitetett' (304), T. *käptār toulèmlim jitā* 'galamb fog röpülve jönni' (305). — Osztj. É. *vurəŋ polsəŋ ľakman nōmən āmpstal* 'véres nyálat köpve fölül' (ONGy. 22), Irt. *k'elmen, vigmen jux jûxtôt* 'sírva, üvöltve jött haza' (PATKANOV, IOV. II, 108), Vj. *kəsmin mənwəlt* 'versengve mentek' (DEWO. 690).

Időhatározó: *megfordolván elmenének* (163), *ezenképpen menvén mondjad* (181). — Vog. É. *χolit kwālimė tąñχ nakîti* 'reggel fölkelvén rénpatákat szabdal' (306), T. *ukíń jäjím . . . iśkértlēt* 'együvé jövén . . . sivítanak' (uo.). — Osztj. É. *ău langmen schidi männmäl* 'az ajtót betéve ím elment' (OH. II, 337), Vj. *kotlmin jöγäs* 'hajnalodván [meg]jött' (DEWO. 574).

Okhatározó: *megharagudván . . . mondá* (178), *magát nem óván esék a mély vízbe* (196). — Vog. É. *puñkä śūlîtimė . . . voikenî' jēmtém* 'feje megőszülvén . . . fehérré lett' (311), T. *mąréś ńōntím, vəwí ärún sōs* '[egy] keveset pihenvén, ereje több lett' (312). — Osztj. O. *ligàsman orna nāuərməs* 'megharagudván az erdőbe ugrott' (NyK. XLII, 466), V. *put əjnäm köγərmin kŏlas* 'az üst [vize] forrván egészen elfogyott' (DEWO. 473).

C) Az igenév mondattani viselkedésében további egyezések is tapasztalhatók. Így közös mindhárom ugor nyelvben, hogy a határozói igenév az állítmányi ige mögé vetve is jelentkezhet. Ilyenkor tulajdonképp utóidejű (vagy egyidejű) cselekvést fejez ki, s az igéhez viszonyított sorrendje mintegy a cselekvések egymásutáni rendjét is kifejezi. KÁROLY szerint ez kódexeinkben latinosság (In. 153, de vö. 159 és MNy. LI, 36 kk.), az obi-ugor nyelvek tanúsága alapján azonban ezt is ősi örökségnek kell minősítenünk. — Magyar:

esék ő orcájára imádkozván (186), *beszélnek vala egymásnak a templomban állván* (192). — Vog. É. *χujenti jol-ạjimė* 'heverész elaludva' (319), T. *ḳanȧ·β pɛ̈ts tɛrmȧ·lim* 'hanyatt esett megijedvén' (320). — Osztj. Szin. *imi-ḷēŋket . . . ēsliśilət lētot lēśatman* 'az asszonykák . . . sürgölődnek ételt készítvén' (STEINITZ, OVd. 61), V. *mä əjlänə kömən aməsləm, wor ontna liγmin* 'én egyszer az utcán ülök, az erdő felé nézve' (Н. И. ТЕРЕШКИН, Очерки диалектов хантыйского языка I. Moszkva—Leningrád, 1961. 80.).

Legrégibb kódexeinkben a határozói igenév kötőszóval is kapcsolódhat a mondat igéjéhez, sokkal gyakrabban, semhogy tévedésnek tarthatnók (In. 206): *im üvöltenek és mondván*. De még sokkal később is; pl. Mikes Kelemen: „Úgy bánnak az emberrel, valamint a tzitronnal, a mellyből a levét *kifatsarván azután* elvetik" (l. KLEMM, TörtMondt. 393, ahol egyéb népnyelvi adatok is). — Hasonló szerkezetek az obi-ugorban is előfordulnak: Vog. É. *āśėm χasä ūnlimė, jotėl lāwės* 'atyám hosszú ideig ülvén, [az]után [így] szólt' (325 k.). — Osztj. Szin. *lēwman jiśman jupijn χūləm soltan joχi śi rạkətsət* 'evén iván [értsd: miután ettek ittak] [az]után három katona rontott ím a házba' (STEINITZ, OVd. I, 103).

Ez a kapcsolásmód mindhárom nyelvben az igenév nagyfokú predikatív értékét mutatja (l. KÁROLY: MNy. LI, 38, In. 205; SZ. KISPÁL, VogIn. 325 k.). A magyar és az obi-ugor szerkezetek közt csak annyi a különbség, hogy a „kapcsoló szók" a vogulban és az osztjákban megmaradtak a határozószó, illetve névutó fokán, a magyarban viszont ilyenkor ténylegesen kötőszóvá fejlődött nyelvi elemek (*azután, mert, és* stb. l. In. 205 k.) szerepelnek.

D) Alaktani szempontból megjegyzendő, hogy birtokos személyragot csak a *-va/-ve* (l. In. 208 kk.) és a vogul *-imȧ* stb. kaphat — nyilván azért, mert a véghangzó ragvolta elhomályosult. A *-ván/-vén* és az osztják *-man* stb. semmiféle további elemet nem vehet magához, mert a nyelvérzék számára (egykor) világos lokativusrag végleg lezárta a szót.

3. A magyar—vogul—osztják határozói igenevek mondattanának ily nagymérvű egyezése láttán tulajdonképp meglepő, hogy korábban nem gondoltak a három képző történeti összetartozására. Érdekes és figyelemre méltó viszont, hogy a funkcióbeli egyezést a magyar anyanyelvű kutatók (az egyetlen SZABÓ DEZSŐ kivételével, l. NyK. LXV, 274) kezdettől észrevették. Így SCHÜTZ (NyK. XL, 65), KARA (NyK. XLI, 146) és SARKADI NAGY (NyK. XLII, 465) egybehangzón megállapította, hogy az osztj. *-man* képzős származékok használata „teljesen azonos" a *-va/-ve, -ván/-vén* képzősökével; MUNKÁCSI pedig következetesen ezzel az igenévvel fordította a tőle minden vogul nyelvjárásban számon tartott „gerundiumot" (VNyj. 45, 129, 170, 225, 253, 295). — Az egyértelműség biztosítására megjegyzem itt, hogy — bár a finnugrisztikában általános a határozói igenevek „gerundium" elnevezése — ezt a műszót én ebben a dolgozatban kizárólag az *-m* képzős deverbalis névszó (nomen acti/actionis) határozóragos alakjára szűkítve használom, világos megkülönböztetésül a (belőle fejlődött) határozói igenévtől.

A többelemű határozói igenévképző morfológiai szerkezete mindhárom ugor nyelvben megegyezik.

Az osztják képző nyelvjárási alakjai: V, Vj, Szurg. *min, -min*, Irt. *-men*, Ni., Serk., Kaz. *-man*, O. *-man, -mȧn* (l. G. SAUER, Die Nominalbildung im Ostjakischen. Berlin, 1967. 33. l.). CASTRÉN (Versuch einer ostjakischen

Sprachlehre nebst kurzem Wörterverzeichniss. St. Petersburg, 1858. 17. l.) és KARA (NyK. XLI, 146) megállapítása szerint e toldalék egy eltűnt *-ma* tőnek lokativusragos alakja (másképp SCHÜTZ: NyK. XL, 65 és SAUER i. h.). Mint CASTRÉN külön hangsúlyozza, és mint SAUER összeállításából is kitűnik, a vokális minden nyelvjárásban teljes hang, mely soha nem esik ki. Ez a tény arra enged következtetni, hogy a magánhangzó eredetileg funkciós elem volt, mégpedig az *-a/-á* lativuszrag (l. MSFOu. 128: minden nyelvjárásban). Elvileg semmi akadálya nincs annak a föltevésnek, hogy — mint a magyarban — először a lativusrag járult az *-m* képzős deverbalis névszóhoz, majd funkciójának elhomályosultával a nyelvérzék tővéghangzónak fogta föl (ekkor léphetett az *-a* helyében a keleti osztjákban az *-i*, *-i*, vö. SAUER i. m. 117), s a határozói szerep kifejezésére az *-n* lokativusragot tették hozzá. Ha valóban így történt, akkor az ősosztj. **-ma/-mä* ízről ízre megfelel a *-va/-ve*, a *-man* stb. pedig a *-ván/-vén* alaknak.

Bonyolultabb a vogul képző kérdése, mert származékai, az É. és a T. kivételével, alakilag nem határolódnak el oly egyértelműen az *-m* képzős participium perfectumtól, mint az osztjákban. Nyilván ez az oka annak is, hogy a finnugrisztikában a vogul anyanyelvű kutatókon kívül a vogul határozói igenevet csak a magyarok tartják számon, akik „érzik" a *-va/-ve* stb. származékokkal való pontos funkcióbeli egyezést. (Az irodalmat l. NyK. LXV, 268 k., továbbá Е. И. РОМБАНДЕЕВА, Мансийский (Вогульский) язык. Moszkva, 1973. 144, 147 és legutóbb KÁLMÁN, Wogulische Texte mit einem Glossar. Budapest, 1976. 44, 46.) — A képző nyelvjárásközi és történeti viszonyait már régen egy hosszabb tanulmányban igyekeztem tisztázni (NyK. LXV, 286 kk.), s akkori eredményeimet ma is változatlanul érvényesnek tartom. E szerint a képző eredeti alakja az É. *-imė* (MUNKÁCSI), Szo. *-imȧ/-imɛ*, FL. *-imɛ* (KANNISTO) formában őrződött meg. A többi nyelvjárásban a végvokális eltűnt (AL., KL., P. nyomairól l. i. m. 274 k.), a nyugati és a keleti nyelvjárásokban az *i* is elszíntelenedett, úgyhogy ott a képző alakilag egybeesett a participium perfectum képzőjével. De az ugyancsak véghangzóját vesztett T.-ban megmaradt a különbség: a melléknévi igenévben az *-m*-et mindig redukált *ə* előzi meg, a határozói igenévben viszont kivétel nélkül (illeszkedő) teljes hang: *-im/-ėm* (MUNKÁCSI), *-im/-ęm* (KANNISTO). A véghangzó eltűnése és az *i* elfakulása a XV—XVI. századtól érvényesülő kopási tendencia (erről l. GULYA: NyK. LXII, 49) egyik megnyilvánulása. — A toldalék az ősvogulra talán **-ima/-imä* alakban rekonstruálható. Minthogy határozói igenévképzőről van szó, a végvokálisban esetragnak kell rejlenie, a **-ma/-mä* tehát megfelelne az ősosztják **-ma/-mä* és a magyar *-va/-ve* alaknak. A jellemző formánskezdő *i* bizonnyal már az ősvogulban egybeforrt a **-ma/-mä* végződéssel, csak így érthető ugyanis, hogy épp a két legtávolabbi és legarchaikusabb nyelvjárásban van meg. Eredetileg mint a passzívum képzője (uráli **-j*, osztj. *-j*) került az *-m* elé, ennek kétségtelen bizonyítéka az a tény, hogy a vogul határozói igenév állítmányként szenvedő mondatszerkezetet kíván (l. NyK. LXV, 279 k., VogIn. 280 kk.). Később, mikor az igeparadigmában a szenvedő ragozás kitevőjéül a *-β-* (< uráli **-β*) lett általános, az *-i* eredeti funkciója elhomályosult (az igenév határozóként túlnyomóan cselekvő értelmű, l. VogIn. 300 k.), s a nyelvérzék már csak a képző első elemeként fogta föl. Mint ilyen aztán a T.-ban illeszkedővé vált, a keleti és nyugati nyelvjárásokban pedig tővéghangzóvá fokozódott le, s ezáltal minden alaki különbség elmosódott a határozói igenév és a participium perfectum között.

A magyar képző magánhangzójának és végmássalhangzójának ragvolta régen tisztázott kérdés, azért itt csak a *-v* tárgyalásával, illetve a *-v* < uráli **-m* bizonyításával kell foglalkoznunk.

Közismert, hogy az *-m* mint a deverbalis névszó (nomen acti/actionis és participium perfectum) képzője minden finnugor nyelvben megvan, csak a magyarban van helyette *-t*, *-at/-et* a főnév, és *-t*, *-tt* a participium perfectum képzésére. E föltűnő tényről SIMONYI így vélekedett: „egészen kétségtelennek tartom, hogy eredetileg a közös fgr. *m* képzős igenevet használta a magyar nyelv is, később ezt valami okból elhagyva helyettesítette a *tt*-képzős igenévvel" (Nyr. XXXVI, 199, vö. 243). E szűkszavú nyilatkozatban, melyre később nem tért vissza, nem érintette a képzőcserének sem föltehető okát, sem korát. Minthogy teljesen osztom véleményét, a következőkben erre a két kérdésre igyekszem válaszolni.

Ami a „helyettesítés" korát illeti, legalább a fölső határt meg tudjuk adni. Mivel a HB.-ben a befejezett cselekvésű melléknévi igenév képzője *-t*, *-tt-* *(odut, odutta* l. ÓmOlv. 69, 70), a határozói igenévé pedig *-va (ívtua* l. ÓmOlv. 70): az uráli-ugor **-m* eltűnésének s helyette a *-t* bevezetésének legkésőbb az ősmagyar kor utolsó szakaszában be kellett fejeződnie. A folyamat mindenesetre az ugor közösségből való kiszakadás után indult meg, valószínűleg az ugor korból örökölt réshangúsodási tendencia (l. HAJDÚ, UrNyt. 110 k.) fölerősödésével párhuzamosan.

Az ősmagyarról a jövevényszókon s a kor legvégéről származó néhány bizonytalan följegyzésen kívül semmi emlékünk nincs. Azért nyelvünk kialakulásának ez igen hosszú (1500—2000 év) és alapvető korszakára vonatkozólag szükségképpen föltevésekre vagyunk utalva. Ilyen föltevés-jellegűek az alábbiak is, melyek egyrészt az ómagyarból, másrészt az obi-ugor nyelvekből levont következtetéseken alapulnak.

Maga az **-m* > *-β* > *-v* változás nem szorul igazolásra. Tudvalevő, hogy szóbelseji uráli **m*-nek (mely az obi-ugorban mindenütt megmaradt) a magyarban *m (szem, három, álom)* vagy *v* (*név, nyelv)* felel meg. A föltételeket, melyek közt az *m* réshangúsodása bekövetkezett, illetve elmaradt, a különféle magyarázó kísérletek ellenére sem sikerült eddig tisztázni. Legutóbb LAKÓ hangfiziológiai okot említett: orális hangok közt pontatlan beidegződés következtében némelykor *m* helyett *β*-t (> *v*) ejtettek, s ez az ejtésmód egyes szókban véglegessé vált (NytudÉrt. 47. sz. 49). Míg azonban a *név*-féléknél nem tudjuk a *v* állandósulásának okát adni, addig a *-va/-ve* képzőben arra is rámutathatunk. Az *álom, öröm* stb. származékokban az *m*-et csupán jelentés nélküli, sorvadó véghangzó követte, az ősmagyar gerundiumban viszont az *-m* képzős nomen acti-/actionishoz esetrag járult, melyet funkciója miatt világosan ki kellett ejteni. Az *m* tehát a gerundiumban mindig két oralis hang között állt, s jól érthető, hogy ebben az állandó fonetikai helyzetben nasalis artikulációja fokozatosan csökkent, míg végül — bizonnyal az ősmagyar réshangúsodási tendenciától is támogatva — **β* > *v* lett.

A fokozatos **m* > *β* eltolódás kezdetén a két hang föltevésem szerint variánsként élt egymás mellett, s ekkor még többé-kevésbé világos volt a nyelvérzék előtt, hogy a gerundium egy **-m* képzős deverbalis névszó lativusragos alakja. Amilyen mértékben később (nyilván egyre gyorsuló iramban) az **m* > **β* folyamat előre haladt, olyan mértékben homályosult el egyre inkább ennek az összefüggésnek tudata. Mikor pedig a fonémahasadás (erről

l. BALÁZS: MNy. LXIII, 153) teljesen végbement, és a *β az adott morfonológiai helyzetben önálló fonémává vált, morfémahasadás is létrejött: az *-*m* mint deverbalis névszóképző hamarosan elavult, a *-*β*-t pedig a gerundium képzőjének fogta föl a nyelvérzék.

A gerundium — mint egyenes folytatásának, a *-va/-ve* képzős határozói igenévnek az egész magyar nyelvtörténeten át napjainkig eleven használatából[1] következtethető — gyakori kifejezésforma volt az ősmagyarban. Azáltal, hogy benne *m* > *β* hangváltozás történt, az *-*m* képzős deverbalis névszók egy igen jelentékeny csoportja hullt ki a nyelvtudatból. Ez erősen gyöngítette az *-*m* helyzetét, mely az ősmagyar deverbalis képzőrendszerben már amúgy sem volt olyan szilárd, mint az ugorában, mert szerepkörét egyre inkább korlátozta a *-t* (< uráli *-*tt*).

Ennek a *-*t*-nek funkciója távolról sem volt úgy kikristályosodva az ugor korban, mint az *-*m*-é. Míg ez utóbbi egyértelműen nomen acti/actionis és participium perfectum képzésére szolgált, addig a *-*t* közelebbről meg nem határozott jelentésű deverbalis névszóképző volt, mely az egyes nyelvekben különböző irányú fejlődést vett: a vogulban elszigetelődött (l. SZABÓ DEZSŐ: NyK. XXXIV, 440 k.), az osztjákban viszont mint a főnévi igenév és a folyamatos cselekvésű melléknévi igenév képzője kapott nagyon fontos szerepet (l. SAUER i. m. 92—104). A magyarban legrégibb nyelvemlékeink óta adatolható mint deverbalis főnévképző: *itu, zakadat* (TihAl. 171), *cholt-at* (HB., l. ÓmOlv. 69). Ebben a funkcióban nyílt tővéghangzós *-at/-et* változata a XVI. századig igen produktív volt, de ma már elavulóban van (l. D. BARTHA, Szóképz. 78 k.). A puszta *-t* mint deverbalis névszóképző korán elavult, de mint a participium perfectum képzője természetesen eleven, és az volt a magyar nyelvtörténet egész folyamán.

A nyelvtörténeti tények világánál úgy látszik, hogy a *-t* az ősmagyarban lassankint az *-*m* nyelvtani szinonimája lett: *álom, öröm* ~ *hit, lét, tét* stb. (ez utóbbi csoportról l. TihAl. 171 és TESz. s. v. *hit*). Azonos funkciójú két nyelvi elem azonban nem szokott megmaradni, hanem egyikük vagy lefoglalódik más szerepre, vagy a küzdelemben alul maradva eltűnik. Ez utóbbi történt az ugor kori *-*m*-mel, mely csak a finnugor kori *álom*-ban (l. MSzFE.), valamint a *fidem-si, öröm* és *örém* származékban őrződött meg; egyébként mindenünnen kiszorította a *-t*, a deverbalis főnévképzésből éppúgy, mint a szófajilag eltérő, de jelentéstartalmában a nomen actival azonos participium perfectum képzéséből: vog.—osztj. *mənə-m* ~ m. *men-t*.

A gerundiumbeli *-*m*- nyilván azért kerülte el ezt a sorsot, mert mire a *-t* térhódítása általánossá vált, addigra az *-*m*- > *-*β*- változás teljesen befejeződött volt, sőt valószínűleg a gerundiumnak határozói igenévvé válása is megtörtént (l. alább 4. pont). Így az ugor korban oly fontos *-*m* deverbalis névszóképzőnek az ősmagyar kor végén már csak a határozói igenév *-*β*-jében volt produktív folytatása.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az ugor *-*m* képzőnek eltűnését az ősmagyarból két egymás hatását erősítő tényező okozta: az **m* ~ **β* hangváltakozás, majd **m* > **β* hangváltozás a gyakran használt gerundiumban, valamint az *-*m* ~ *-*t* toldalékváltakozás, majd a *-t* végleges uralomra jutása a nomen acti/actionis és a participium perfectum képzésében. Ezzel

[1] Létigével kapcsolt mai használatait részletesen tárgyalja SZEPESY GYULA: Nyr. XCIV, 404—414 és Nyr. CII, 277—287.

a SIMONYITól helyesen föltett képzőcsere nyelvtörténeti okai megítélésem szerint tisztázottnak tekinthetők.

4. A korai ősmagyar gerundiumban fokozatosan végbement *m > *β változás a morfológiai tagolásban is eltolódást idézett elő. Mivel nem volt *-β képzős nomen acti/actionis, mellyel a lativusragos alakot szembe lehetett volna állítani, a nyelvérzék a gerundiumot lassankint nem deverbalis főnévre + esetragra tagolta, hanem — a képzőt a raggal összevonva — igetőre + határozói igenévképzőre. Ezzel a „hibás" tagolással keletkezett a *-va/-ve*, melynek, minthogy már a HB.-ben így jelentkezik, legkésőbb az ősmagyar kor végső szakaszán teljesen ki kellett alakulnia.

Ilyen tagolásbeli eltolódás a két obi-ugor nyelvben is végbement, jóllehet ott az *-m* képző változatlanul megmaradt. A vogulban az *-m* előtti, passzivumképző funkcióját vesztett *-i* választhatta el a gerundiumot az *-m* képzős deverbalis névszótól, s idézhette elő az *-imä* stb. három elemének összetapadását. Az osztjákban talán a raghalmozás miatt szűnt meg annak tudata, hogy a gerundium az *-m* képzős nomen acti/actionis ragos alakja: a lativusrag még többé-kevésbé világos volt, mikor a lokativusragot is hozzátették. Névszón azonban két határozórag nem követheti egymást, azért a nyelvérzék a három morfémát összekapcsolta, és *-man* stb. képzőt vont el a gerundiumból. Hogy raghalmozás létrejöttének nem okvetlen előföltétele az első rag elhomályosulása, arra meggyőző bizonyíték éppen a magyar határozói igenévképző, melynek magánhangzója a *-va/-ve* alakban funkciós, a *-ván/-vén*-ben viszont elhomályosult, s mindkét változat egymás mellett élt és él nyelvünkben.

Bármi idézte is elő a téves tagolást az obi-ugor nyelvekben, az mindenesetre bizonyos, hogy az *-m* és a határozórag, illetve -ragok már az ősvogulban és az ősosztjákban egységes toldalékká lettek. Ezt kétségtelenné teszi az a tény, hogy a határozói igenévképző történetileg minden vogul, illetve osztják nyelvjárásban azonos.

A határozói igenév képzője tehát a három ugor nyelv őstörténetének valamely későbbi szakaszán alakult ki, egymástól függetlenül ugyan, de mindenütt úgy, hogy a dverbalis névszóképző *-m (a vogulban a megelőző *-i*-vel) és az esetrag(ok) egységes képzővé tapadt(ak) össze.

5. A magyar—vogul—osztják egyértelmű vallomása alapján az ugor korra egy *-m képzős nomen acti-/actionisból és egy lativusragból alakult gerundiumot rekonstruálhatunk, melynek mondatbeli szerepei lényegében már akkor kialakultak, s mindhárom nyelvben szinte változatlanul hagyományozódtak tovább egész a mai nyelvállapotig.

Hogy a kérdéses lativusrag *-γ vagy *-$\underset{\smile}{i}$ volt-e, annak vizsgálata kívül esik e dolgozat keretein, s obi-ugor vonatkozásban is külön tanulmányt igényelne. A magyarra nézve mégis megemlítem, hogy a magyar hangtörténet időrendje alapján az -$\underset{\smile}{i}$-t tartom valószínűbbnek. A megelőző magánhangzóból + γ-ből keletkezett labialis utótagú kettőshangzók ugyanis csak a XII—XIV. században egyszerűsödtek hosszú magánhangzóvá, míg az $\underset{\smile}{i}$-s diftongusoknál ez a folyamat (> *í, é* s ez utóbbiból illeszkedéssel *á)* mélyen visszanyúlik az ősmagyar korba (BÁRCZI, Htört.[2] 88, 98). Az a tény, hogy képzőnk már a HB.-ben egyszerű magánhangzót mutat, nyomós érv az -$\underset{\smile}{i}$-s diftongus, illetve az *-$\underset{\smile}{i}$ lativusrag mellett.

6. Bár okfejtésemben több olyan föltevés van az ősmagyar és az ugor korra vonatkozólag, melyek tényszerűen nem bizonyíthatók (és talán soha nem lesznek azok), a vázolt fejlődésmenetnek megítélésem szerint egyetlen olyan mozzanata sincs, mely ellentétben állna korábbi nyelvtörténeti megállapításokkal vagy már fölismert szabályszerűségekkel. A magyar és az obiugor határozói igenevek szintakszisának pontos egyezése vitathatatlan tény, s mivel a funkcióhordozó képzők összekapcsolásának sem hang-, sem alaktani akadálya nincs, joggal tekinthetjük őket közös ugor előzmény külön nyelvi folytatásainak.

7. Az ugor „másodlagos alapnyelvről" alig van több ismeretünk, mint a finnugor vagy az uráli alapnyelvről. Ennek oka főként az, hogy csak a hangváltozásokat, az új alaktani és szókincsbeli elemek föltűnését tartjuk számon, magának a rendszernek működését azonban alig vizsgáljuk, s e téren megelégszünk annyival, amennyit a finnugorból vagy az uráliból le tudunk vezetni (l. HAJDÚ PÉTER: NyK. LXXX, 21).

Ha a föntiekben előadott gondolatmenetünk helyes volt, akkor ezúttal a finnugortól és az urálitól függetlenül, a magyar—vogul—osztják viszonyokból kiindulva, ascendens módon sikerült az ugor alapnyelv mondattanának egy fontos részrendszerét föltárnunk és működésében bemutatnunk. Egy olyan részrendszert, mely jelentéstartalmát, nyelvi formáját és mondatbeli szerepeit tekintve lényegében azonos módon „működik" az évezredekkel ezelőtti ugor kor óta napjainkig. Bármily merésznek tűnik is ez a megállapítás, kétségtelen nyelvi tények szólnak mellette. E nyelvi tények egyben tanúskodnak nemcsak az ugor alapnyelv megvoltáról, hanem arról is, hogy a nyelvközösség, mely e sajátos, összetett kifejezésformát létrehozta, az idők homályába vesző ugor kor folyamán jelentős szellemi, gondolkodásbeli fejlődésen ment át.

8. A *-va/-ve* képző történetéből a magyar nyelvtörténet számára az alábbi következtetések adódnak: 1. Az uráli deverbalis névszóképző **-m* folytatásaként az elszigetelt *álom*-félék *-m*-je mellett a *-va/-ve* stb. ($\beta >$) *v*-je is számon tartandó. — 2. A szóban forgó **-m*-et az ősmagyar kor folyamán minden funkciójából kiszorította a *-t*, így a participium perfectum képzéséből is. A gerundiumba azonban nem hatolt be, mert ott az **-m-* > **-β-* változás már befejeződött, mielőtt az **-m* → *-t* képzőcsere teljessé és véglegessé vált. — 3. Az ómagyar *-βa/-βe* > *-va/-ve* képzős igenév a késői ősmagyar határozói igenévre megy vissza, mely korai ősmagyar gerundiumból fejlődött. — 4. Ennek a korai ősmagyar gerundiumnak közvetlen előzménye már az ugor korban kialakult volt, a *-va/-ve* képző tehát végső soron ugor eredetű.

SZ. KISPÁL MAGDOLNA

A Jordánszky Kódex fordítástechnikai sajátságairól

A Jordánszky Kódex KARDOS TIBOR szavaival kódexirodalmunk „egyik legrejtélyesebb teljesítménye" (A magyarországi humanizmus kora. Bp., 1955. 365), amelynek sem fordítóját, sem másolóját nem ismerjük, csak azt tudjuk, hogy egy kéz írta le (VOLF: RMNy. V, IX., XIV. lap). Ezért csupán a szöveg sok szempontú, mindenekelőtt nyelvi-filológiai vizsgálata adhat fogódzót

ahhoz, hogy a fordítás létrejöttének körülményeit s a szöveghez kapcsolódó kérdések szövevényét valamelyest kibogozzuk. A kódex történetéhez is adalékokat nyújtó vizsgálatok egyik lehetséges útja a szövegnek fordításként való megközelítése, a latin forrásszöveghez való viszonyának minél pontosabb meghatározása. A névtelen fordító munkamódszeréről s a másoló szerepéről így kapott információk segíthetnek a szöveg más kódexekhez fűződő kapcsolatainak felderítésében (vö. DIENES: MNy. LXXIV, 210), a latinból való fordítás korabeli technikájának megismerésében (vö. KÁROLY: NyK. LVII, 268) és a szöveg magyar nyelvi sajátságainak jobb megértésében is.

A JordK.-nek a bibliai latin szöveghez való sajátos viszonyára névutóiról készülő nagyobb terjedelmű dolgozatom adatgyűjtésekor lettem figyelmes. Ezúttal a fordítás és a feltehető latin forrásszöveg kapcsolatára vonatkozó nézeteket tekintem át, majd a két szöveg összevetésének néhány tanulságát mutatom be.

A JordK. egyetlen kiadása TOLDY FERENC és VOLF GYÖRGY munkája, s a RMNy. V. köteteként jelent meg. A további hivatkozásokban a puszta számok e kiadásnak a hasábokat jelölő számozására vonatkoznak. Forrásszövegként a Vulgata WEBER-féle kritikai kiadását használtam: Biblia Sacra. Iuxta Vulgatam versionem. Recensuit et brevi apparatu instruxit ROBERTUS WEBER. Stuttgart, 1969. Ez a kiadás a régi kéziratokat követve nem használ írásjeleket, s csak a tulajdonneveket kezdi nagy betűvel. Az egyes verseken belüli tagolását egy, a versek határait pedig két függőleges vonallal jelölöm.

A szakirodalom állásfoglalása általában egységes abban, hogy a JordK. a Vulgata alapján készült fordítás (VOLF, RMNy. V, XV. lap; KARDOS i. m. 366). TOLDY más forrás használatának a lehetőségét is felvetette, minthogy a magyar átültetés sok helyütt lényegesen rövidebb a Vulgata szövegénél. Ilyen kútfőt azonban nem tudott megnevezni (l. A magyar nemzeti irodalom története II. Pest, 1851. 86—7). A kódexnek a Vulgatához való viszonyáról VOLF adott összefoglaló jellemzést. Véleményét a kiadás gondozása során szerzett tapasztalataira alapozta, részletes vizsgálatokat azonban e téren nem végzett. Értékelése ezért szükségképpen elnagyolt, s finomításra szorul. VOLFnak a két szöveg viszonyáról tett megállapításai a következőkben összegezhetők. A JordK. nem teljes bibliafordítás, mind az Ószövetségből, mind az Újszövetségből szándékosan hiányoznak bizonyos könyvek. Ezeket a fordító mellőzte. Az Újtestamentumból átültetett könyvekből fejezetek nincsenek elhagyva, az Ótestamentumból lefordítottakban azonban jelentős hézagok vannak. Ezek a kihagyások a fordítótól is, a leírótól is származhatnak, valószínűleg mindketten csonkítottak a szövegen (RMNy. V, X—XII. lap). E megállapításokhoz itt csak annyit fűzök hozzá, hogy az Újtestamentumból az Apostolok Cselekedeteinek 27. fejezete nem maradt ugyan ki, de csupán kétmondatos kivonatban szerepel.

A szakirodalom a szöveghiányok okát elsősorban a fordítás nehézségeiben és a munka fáradságos voltában kereste, amelyről a fordító több helyen is panaszkodik: „Eetth keth kapitwlom hean vagyon . . ., kynek ertelme es magyarſſaga ſemykeppen en elmeenbe nem ffer, de eegyebtẃl ſem erthetőm" (63—4); „Ha kedeegh my lelky haznot benne leel, ky olwaſny akarny*(á)*, keerem ymaggyon erettem, mert nagy mwkanaal kyl veeghe nem zakadot" (282; vö.: VOLF, RMNy. V, X—XII. lap; HARSÁNYI, A magyar biblia. Bp., 1927. 12; stb.). „A magyar irodalom története"-nek az az ide vonatkozó megállapítása azonban, hogy „előszavában ő maga [a fordító] is felhívja a figyel-

met néhány általa kihagyott, nehezebb bibliai helyre" (l. I. köt. Bp., 1964. 124), némi pontosítást kíván. A fordító mentegetőzése ugyanis Mózes II. könyvének 25. fejezete végén áll (63—4), s a munka nehézségét még Mózes V. könyvének befejezésében (282) panaszolja. A kódexben több előszó is van, de az idézett evangéliumi előszóba azért sem illene ilyen megjegyzés, mert az evangéliumok szövege nincs számottevő mértékben megcsonkítva. A szöveg-eltérések és rövidítések TOLDY irodalomtörténete szerint esetleg egy másik latin szöveg használatának a következményei (l. i. h.). TÍMÁR KÁLMÁN (ItK. XL, 406) érdeme a fordítás rendeltetésének megvilágítása: a JordK. kolostori használatra, lectionariumnak készült. Ezért természetes, hogy nem az egész Bibliát, annak csak bizonyos részeit tartalmazza (vö. még HORVÁTH JÁNOS, A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp., 1931. 164—5, 218). Egyes ótestamentumi fejezetek elhagyását TÍMÁR szerint az is indokolhatta, hogy azok apácák számára nem voltak lényegesek. A lefordított részek megcsonkításáról, a Vulgatától való eltérésükről azonban TÍMÁR nem szól.

Ahhoz, hogy a fordítás keletkezésének néhány mozzanata feltáruljon, az eddigieknél alaposabban kell szemügyre vennünk a kódex szövegének a Vulgatához való viszonyát: egységenként kell megállapítanunk az eltérés mértékét.

Nem tartozik a bibliai szöveghez a kódex elején levő imádságtöredék (1a), a következő szövegegységek megfelelője pedig hiányzik a WEBER-féle Vulgata-kiadásból: Aliud prohemium (3a—6a), argumentum Józsue könyvéhez (283), prológus az evangéliumokhoz (349—52), argumentum Máté evangéliumához (353—6), prológus János evangéliumához (621—2), prológus az ApCsel.-hez (705—6), a levelek prológusa (797—8), az Apokalipszis előszava (883). Ezek egy részének valószínűleg van latin megfelelője, megtalálásuk ezutáni feladat.

A bibliai szöveg fordításának a Vulgatához való viszonya az egyes részekben nem egyenletes. A latin szöveget hűen, jelentősebb kihagyások nélkül csak a négy evangélium tolmácsolja. Ez a fordításmód érvényesül még az ApCsel. első felében, a 15. fejezettel azonban váratlanul vége szakad, s a 16—28. fejezetben jelentős rövidítéseket, kihagyásokat és összevonásokat tapasztalhatunk. A levelek és az Apokalipszis fordítása ismét jobban ragaszkodik a latinhoz, bár néhány sor kihagyása — például Pt. I. 5/12—4; Hbr. 12/19; 22—5; Apc. 9/20—1 — miatt nem éri el a szöveghűségnek az evangéliumokban észlelt fokát. (A Vulgatára való hivatkozáskor az egyes könyveknek a latinban szokásos és a WEBER-féle kiadás által is használt rövidítéseit alkalmazom.) Az ótestamentumi rész egészében, akárcsak az ApCsel. második felében, szó szerinti fordítások váltakoznak erősen megrövidített, kivonatolt részletekkel. A latinhoz való kötődés itt a leglazább.

Látni való tehát, hogy a JordK. szövegének viszonya a Vulgatához feltűnően rendhagyó. A bibliafordítás évszázados gyakorlata szigorú elveket követett. Az volt a hagyomány, hogy a szent szövegekben — Jeromos szavaival — „et verborum ordo mysterium est" (vö. BROCK: Greek-Roman-and Byzantine Studies XX, 69). A magyar kódexirodalomban, különösen kezdetben, a szent szövegek tisztelete mellett a nyelvi nehézségek is az eredetihez való túlzott ragaszkodást eredményezték. A JordK.-ben azonban csak az evangéliumok fordítása viszonyul úgy a forrásszöveghez, ahogy az bibliafordításban várható. Kisebb eltérések természetesen itt is vannak. A latin szöveg kihagyás nélküli követésére való törekvés azonban a többi szövegegységhez képest

nyilvánvaló, s ezért az evangéliumok kiemelt helyet foglalnak el a kódex szerkezetében. Ennek okát két tényezőben látom. Bizonyosra vehető, hogy itt a fordító előtt magyar szöveg is volt (l. KÁROLY: NyK. LVII, 260—8), e könyvek átültetése tehát kevesebb nyelvi nehézséggel járt. Korábbi magyar fordítás használatát azonban másutt sem zárhatjuk ki, még ha szövegek híján ezt nem is tudjuk bizonyítani. A latin szöveg pontos követésére egyértelmű magyarázatot ad azonban az evangéliumokhoz írt előszó. Ennek mondanivalója s az evangéliumok fordításmódja teljes összhangban áll egymással. Írója kifejti, hogy különös jelentőséget tulajdonít e könyveknek: „Az zent Ewangeliombeli ygeknek bezedyt kel my nekwnk yrnwnk, bezellenwnk, es olwaſnwnk . . . mynden reghy zent attyaknak tanwſagoknak es regulaoknak elette es felette, mert hwbenne leelettetyk ydweſſeghnek mynden eredeti fondamentuma, es gekere, azert meltan mondatyk tell"eſ ohtervennek, es wytervennek eelő kwtffeye" (349).

A fordítás szigorúságát tehát az a dogmatikai felfogás indokolja, amely szerint a Biblia legfontosabb részét az evangéliumok alkotják: szövegüket ezért nem szabad megcsonkítani. A latin szövegnek az evangéliumokban megnyilvánuló tisztelete az előszóban kifejtett felfogás logikus következménye. Ez a szemlélet előreformációs gondolkodásmódra vall, amint az evangéliumi előszót értékelve „A magyar irodalom története" (I, 124) is rámutat. Érvei azonban némi helyesbítést kívánnak. A teljes magyar Biblia óhaja nem szerepel a JordK.-ben. Ez az Érdy Kódex prológusára gondolva kerülhetett ide, az a föltevés azonban, amely az utóbbi előszót a JordK.-szel hozza kapcsolatba (l. WALDAPFEL: ItK. XXXVII, 96—9), nincs bebizonyítva. A JordK. bibliakultusza pedig elsősorban az evangéliumokat, nem az egész Bibliát állítja a hitélet középpontjába. Amint a következőkben kifejtem, ennek a felfogásnak tükrözője a kódex egészének a Vulgatához való viszonya is.

A forrásszöveg és fordítás további vizsgálatában arra keresek választ, hogy a két szöveg terjedelemben eltérő helyei jellegükben és előfordulásukban mutatnak-e valamilyen szabályosságot. Részletesebben itt az eltérő terjedelmű szöveghelyeknek is csak azt a csoportját mutatom be, ahol a JordK. rövidebb a Vulgatánál. VOLFTól eltérően azonban elválasztom egymástól az egész könyvek, fejezetek le nem fordításának, valamint a rövidebb egységek különböző módon történő megcsonkításának a kérdését. Az előbbi természetes jelenség a kolostori célokra készült kódexekben, az utóbbi azonban nem, tehát erre érdemes tekintettel lennünk, s ezek a példák alkalmasak a fordítás jellemzésére. Az evangéliumok szövegének összehasonlítását mellőzöm, mert bennük a csonkítás nem jellemző. A többi szövegegység csonkított részeiben fokozati különbségek állapíthatók meg.

1. Az esetek egy csoportjában összefoglaló utalások, tömör tartalmi kivonatok állnak a hiányzó szövegrészek helyén. Ezek a latin nyelvi formától teljesen elszakadva összegzik a főbb tartalmi mozzanatokat. Előfordulásuk arra mutat, hogy az effajta tömörítő részek következetesen olyan helyeken lépnek fel, amelyeken a Biblia ismétlésekben, terjedelmes felsorolásokban, aprólékos részletezésekben bővelkedik, vagy sok kitérővel bonyolítja az eseményeket. A rövidítésnek ez a módszere elsősorban az ótestamentumi könyvekben, valamint az ApCsel. második felében érvényesül. A kódex megoldásait az eredeti szövegrész jellege szerint csoportosítva mutatom be. Ha az átültetésben a tömörítést és annak latin megfelelőjét bővebb szövegösszefüggésben idézem, akkor ezeket a tömörítéseket és azok párhuzamos helyeit dőlt betűvel

emelem ki. Ettől csak példáim 2. pontjának b), c) és d) alpontjaiban térek el, ahol a csonkítás teljes kihagyásként jelentkezik. Mivel itt épp ez a jellemző, ekkor a latin szövegnek a magyarra le nem fordított részei állnak kurzívan.

a) A bibliai ismétlések helyén álló összefoglalások többnyire előrevivő mozzanatokat közölnek, ezért teljesen nem maradhattak el. Például: „Es môda yſten moyſeſnek es aaronnak: veegy eg̃ marok hamwth ffel az tyzherrȩl, es hymcze el azth moyſes az eghbe faraho elȩth, es legyen nagy por mynd egheez egiptomba, es leeznek mynd embereken, mynd barmokon nagy fȩkeelyek es dagadaſok mynd egheez egiptomba, *es mykoron az leth vona,* nem alhathnak vala az byeſ bayoſok farahonak elette es moyſeſnek elette az fȩkelyekeerth" (23) ~ „et dixit Dominus ad Mosen et Aaron | tollite plenas manus cineris de camino | et spargat illud Moses in caelum coram Pharao || sitque pulvis super omnem terram Aegypti | erunt enim in hominibus et in iumentis vulnera et vesicae turgentes | in universa terra Aegypti || *tuleruntque cinerem de camino et steterunt contra Pharao | et sparsit illud Moses in caelum | factaque sunt vulnera vesicarum tugentium in hominibus et in iumentis* || nec poterant malefici stare coram Mosen | propter vulnera" (Ex. 9/8—11). — Ugyanilyen ismételten előadott szövegrészletek állnak az effajta rövidítések mögött: „es azonkeppen then, mynt megh valanak hagyva" (73; Ex. 34/4); „aldozyeek egy kechketh mynd azon modon mynth fȩlw̃l megh vagyon yrwa" (86; Lv. 4/28—35); „teen aldozatot . . . mynd azonkeppen es azon rendzerent mynth az elſew" (132; Nm. 7/19—23); „teen aldozatot . . . mynd azon keppen es azon feleebȩl mynt annak elette" (132; Nm. 7/25—9); „teen aldozatot . . . mynt ew elette valok" (133; Nm. 7/73—7); „mykoron mynd azonkeppen tettem voſi" (221; Dt. 10/3—6). Hasonló helyek még: 133 (vö. Nm. 7/37—40, 43—7, 49—53, 55—8, 61—5), 291 (vö. Ios. 4/8) stb.

b) A terjedelmes felsorolások: családok, királyok, más személyek, dolgok elsősorban ótestamentumi előszámlálása a kódex olvasó-hallgató közönsége számára érdektelen lehetett, gyakran áll helyettük a szöveget gördülékenyebbé tevő gyűjtőnév, összefoglaló megnevezés: „LEn azonkezben hogy tamadanak ffel *az pogan kyralyok Negyen,* Sodomanak gomorranak *kȳralȳ ellen*" (21a) ~ „factum est autem in illo tempore ut *Amrafel rex Sennaar | et Arioch rex Ponti | et Chodorlahomor rex Aelamitarum | et Thadal rex Gentium* || inirent bellum *contra Bara regem Sodomorum | et contra Bersa regem Gomorrae | et contra Sennab regem Adamae | et contra Semebar regem Seboim | contraque regem Balae ipsa est Segor*" (Gn. 14/1—2). Hasonló megoldások: „kȳlemb kylemb zȩrw̃ es zȳnew [állatok]" ~ „sparso vellere | et . . . furvum et maculosum variumque" (56a; Gn. 30/32); „hozyad tartozo" ~ „filius tuus et filia tua | servus tuus et ancilla tua | iumentum tuum et advena" (54; Ex. 20/10); „vala kyt" ~ „virum et mulierem" (56; Ex. 21/29); „the ellenſeghydeth" ~ „Amorreum et Chananeum et Hettheum | Ferezeum quoque et Eveum et Iebuseum" (74; Ex. 34/11); „Vala mynemw̃ barmot" ~ „boves et oves et caprae" (118; Lv. 27/32); „Gaadnak nemzeteeból feyenked es hazanked leenek negyven ezeren es ewth zazan" (175; Nm. 26/15—8: a nemzetségek felsorolása); „mynden nemzetek" ~ „de populis et tribubus et linguis et gentibus" (903; Apc. 11/9).

c) A kimerítő részletezéssel ábrázolt leírásokat, események aprólékos taglalását is tömör összefoglalások váltják fel. Ezek gyakran nehezen fordítható szövegrészek: „*ty egy felól aldozwan* wr yſtennek elette" (155) ~ „*tollite singuli turibula vestra et ponite super ea incensum offerentes* Domino ducenta

qaadraginta turibula" (Nm. 16/17); „Ha egyknek barma az maſeeth *megh ǫlendy tǫrteenettel, mynd az eelǫth, mynd az holtat megh ozyak hű kǫztǫk*" (57) ~ „si bos alienus bovem alterius *vulnerarit* | *et ille mortuus fuerit* | *vendent bovem vivum et divident pretium* | *cadaver autem mortui inter se dispertient*" (Ex. 21/35). Hasonló megoldások: „es megh gyezeek hűketh" (21a; Gn. 14/1—10: a harc részletezése); „mýnd el bezeelwen mý ýarathban vona" (42a; Gn. 24/37—49); „es zerczýen megh myndenth ky zykzeegh wr yſtennek Satoranak eppűletyre mynd kyűl, belǫl" (76; Ex. 35/10—18); „nagy kerűleeſſel ywtanak Bamothnak wǫlgyeeben" (163; Nm. 21/10—9); „nekyk byntelennek vallanak palth, nekyk bynefnek" (784; Act. 23/9—10: a vita leírása); „teb bezeedy kózót môdanak az feyedelemnek" (786; Act. 24/1—4).

d) Néha egész fejezetek, sőt több fejezet tartalma is csak rövid kivonatként szerepel. Ezek gyakran epizódokat tartalmaznak (pl. 334, Idc. 9; 794, Act. 27), vagy nehezen fordítható részek (pl. 78; Ex. 36—9): „ez egy fattyw [l. Igazítandók: XXIII] ffya mynd megh ǫlee ew hethwen attyafyayt, de ew es zernyew halallal hala megh" (334; Idc. 9. fejezet: Abimelek testvérgyilkossága és pusztulása); „Myndent megh zerzeenek azerth tellyes zywel nagy bǫlczen es nagy kylemb kylemb czodakeppen, mynd kowacz myű zerenth, mynd takacz myű zerenth . . ." (78; Ex. 36—9. fejezet kivonatából).

Az utóbbi rövidítésről tudjuk, hogy a fordítótól ered, és a nyelvi nehézségek okozták. Az Ex. 26—7. fejezet helyén (64) ugyanis maga panaszolja, hogy nem tudja lefordítani a szent sátornak és felszerelésének készítésére vonatkozó isteni parancsot. Az Ex. 36—9-ben jórészt a 26—7. fejezetet ismételve a parancs megvalósítását részletezi a Biblia, tehát itt sem boldogult a fordító a szöveggel.

2. A csonkított részek másik csoportjában a Vulgatához képest egyszerű szöveghiányokat találunk, helyüket nem pótolja semmi. A vizsgált esetekben rövidebb egységek, néhány szó, szószerkezet, mondat marad el. A csonkításnak bizonyos szabályszerűségei ismét megfigyelhetők. A szöveget itt úgy „vágta" valaki, hogy a latin mondatok nyelvtani formája kisebb módosításoktól eltekintve (pl. kötőszó betoldása, egyenes beszéd függő beszéddé alakítása) megőrződött. Az ilyen hiányok az esetek többségében szintén akkor mutatkoznak, ha a Biblia ugyanazt a mozzanatot eltérő vagy azonos formában ismételgeti, valamint felsorolásokkal, részletezésekkel él, s ezekre a továbbiak megértéséhez nincs feltétlenül szükség, illetőleg elég egyszer közölni őket. Ez a rövidítési mód megvan mind az ótestamentumi, mind bizonyos újtestamentumi részekben. A levelekben és az Apokalipszisben ez az általános csonkítási eljárás.

a) A redundáns tartalmi elemek lenyesegetésével az eredeti szövegnek szinte csak a váza maradt meg a következő példákban: „*hű kedegh felelee The twdod hogy kewes ýozagod vala mýnek elette en ede yewneek. es ymaran felette el kazdaghwltal*" (55a) ~ „*at ille respondit* | *tu nosti* quomodo servierim tibi et quanta in manibus meis fuerit possessio tua || *modicum habuisti antequam venirem* | *et nunc dives effectus es*" (Gn. 30/29—30); „*mýkoron azerth, ký vette vona hűket hű attýanak ǫleebǫl allataa keth felǫl hűketh eggýket Effraýmot Bal felǫl es Manaſſefth ýob felǫl hű attýanak Izraelnek*" (99a) ~ „*cumque tulisset eos* Ioseph *de gremio patris* | adoravit pronus in terram || et *posuit Ephraim* ad dexteram suam id est *ad sinistram Israhel* | *Manassen vero* in sinistra sua *ad dexteram* scilicet *patris*" (Gn. 48/12—3). Egyéb példák még:

901 (vö. Apc. 9/16), 815 (vö. Hbr. 9/17) stb. Hasonló megoldásokat találunk szinte az egész Ex. 25-ben is.

b) Azonos formában megismételt szövegrész marad el: „Annak wtanna eele. Sale. ewth zaz eztendegh es zyle ffyákat es leanyokat. Heber ... annak vtanna neegý zaz harmýncz eztendeegh eele" (17a) ~ „vixitque Sale ... quadringentis tribus annis | et genuit filios et filias || ... || et vixit Eber ... quadringentis triginta annis | *et genuit filios et filias*" (Gn. 11/15—7; ugyanez a részlet a 21., a 23. és a 25. vers fordításából is kimarad); „ew zayokbol tyz fyſth es keenkew zarmazyk vala. Es ez harom czapaſſ myath megh ǫleteek az neepnek harmad reeze" (901) ~ „de ore ipsorum procedit ignis et fumus et sulphur || ab his tribus plagis occisa est tertia pars hominum | *de igne et fumo et sulphure qui procedebat ex ore ipsorum*" (Apc. 9/17—8). Ugyanilyen megoldásra lásd még 916 (vö. Apc. 17/9).

c) A felsorolás hiányzik: „Es ottan vývеek az azzont ffarahonak hazaban Abramnak es yol len dolga hw̋ erette" (19a) ~ „et sublata est mulier in domum Pharaonis || Abram vero bene usi sunt propter illam | *fueruntque ei oves et boves et asini et servi et famulae et asinae et cameli*" (Gn. 12/15—6). Hasonló példák még: 24a (vö. Gn. 15/19—21), 83 (vö. Lv. 2/4—11), 192 (vö. Nm. 34/13—5), 770 (vö. Act. 18/15) stb.

d) Aprólékos részletezést hagy el a kódex: „[a leviták] ew barmokat kedeegh tarthaſſaak az hwſtalyokban, kyk az varaſoknak kyw̋l kewrw̋le ezer leepeeſre valo zeeleſſeghek legyen" (193) ~ „suburbana sint pecoribus ac iumentis || quae a muris civitatum forinsecus per circuitum | mille passuum spatio tendentur || *contra orientem duo milia erunt cubiti* | *et contra meridiem similiter duo milia* | *ad mare quoque quod respicit occidentem eadem mensura erit* | *et septentrionalis plaga aequali termino finietur*" (Nm. 35/3—5). Hasonló megoldások: 206 (vö. Dt. 3/12—4, 15—8), 899 (vö. Apc. 8/13) stb.

A szövegcsonkításnak az 1. és a 2. pontban vizsgált módszerei természetesen gyakorta együtt jelentkeznek.

Az összefoglaló betétek és a kihagyások vizsgálata tehát arra mutat, hogy ezek nemcsak akkor kerülnek elő a szövegben, amikor nehézséget okozhatott a fordítás, vagy a másoló türelme volt fogytán. Bár egy részük így is létrejöhetett (pl. 64, Ex. 26—7; 78, Ex. 36—9; a 2. csoport példáiból több is), szabályos megjelenésük miatt összességükben mégis tudatos beavatkozás eredményének látszanak. A „vágó" személyére, eljárásának okaira, céljára is következtethetünk. A bibliai szöveg hasonló jellegű helyeinek rendszeres megcsonkításából egyetlen személy beavatkozására kell gondolnunk. Eddigi ismereteink alapján a kódex keletkezésében legalább három tényezővel számolhatunk: bizonyos részekben egy korábbi magyar szöveg hatásával, a JordK. fordítójának és másolójának (többszörös másolás esetén másolóinak) a közreműködésével. A fordító által valószínűleg ismert korábbi magyar átültetés, a Huszita Biblia (l. Károly i. m.) nem alkalmaz ilyen technikát, azaz a kódex szövegét csak a fordító vagy a másoló „vághatta". A másoló szövegformáló szerepét csak a kézirat javításainak, törléseinek alapos vizsgálata után ítélhetjük meg. Ezek tisztázását Dienes Erzsébet kutatásai ígérik (MNy. LXXIV, 211). Jelenleg e kérdésben Volfra és saját észrevételeimre támaszkodhatok. Volf szerint (RMNy. V, XIII. lap) a kódex általa vizsgált javításai és törlései „határozottan magyar szöveg alapján esett vissza- és előreugrásból" származnak. A kéziratból magam is úgy látom, hogy a tömörített részekben is előfordulnak mechanikus másolást tükröző íráshibák, például: „Moyſes azert

az Jordan vyzeene*th* maſ feleet adaa Ruben nemzetynek" (315; Ios. 13/15—23. versek kivonata); „Wr yſtennek zent malaztya legyen veletek, es az hw̃ zent lelke lakozyee*th* ty bennetek" (855; Pt. I. 5/12—4 kivonata). Ezek a vétségek arra mutatnak, hogy a másoló előtt már rövidített szöveg is állhatott. A kézirat beható vizsgálata döntheti azonban csak el, nem tarthatjuk-e a leírót bizonyos részek fordítójának is.

Mindenesetre több tény utal arra, hogy a csonkítások jelentős részét a fordító végezte. Az a két összefoglaló kivonat, amely egyértelműen tőle ered, ugyanolyan rövidítési módszerről tanúskodik, mint a nagyszámú többi példa. Minden bizonnyal szintén a fordítónak tulajdoníthatjuk az ótestamentumi könyvek végének eme megjegyzését: „Ez az ooh tǫrween'nek heeted kenyweenek veeghezety, myneere my ydweſſeeghw̃nkre zykzeeg" (348). VOLF szerint ez arra utalna, hogy a fordító szándékosan mellőzött bizonyos könyveket az Ótestamentumból: csak hetet akart lefordítani (l. RMNy. V, X. lap). E könyveknek a Vulgatához való viszonyát látva azonban a fordítónak ezt a kijelentését a szándékosan válogató, tömörítő fordításmód igazolásának is értelmezhetjük. Az a célszerű nézete nyilvánulhat itt meg, hogy e könyvekben elegendő a bibliai szövegnek csak a lényegesebb részeit tolmácsolni, minden apró mozzanat külön lefordítására a hitélet szempontjából nincs szükség. Ebben az esetben pedig ugyanannak a dogmatikai felfogásnak az érvénye hat az ótestamentumi, valamint egyes újtestamentumi részek (az ApCsel. második fele, kisebb mértékben a levelek és az Apokalipszis) fordításában, amely az evangéliumok szöveghűségét is indokolta. Minthogy kapcsolatot látok az evangéliumok csonkítás nélküli fordítása és az eléjük írt előszó között, ezért nem tartom indokoltnak KARDOS TIBORnak azt a feltevését, hogy az előszó írója esetleg a fordítótól eltérő személy is lehet (i. m. 366). Véleményem szerint a szöveget megcsonkító fordító és az evangéliumok előszavának szerzője bizonyára azonos. A forrásszövegnek és a fordításnak az egyes részekben mutatkozó eltérő viszonya valószínűleg kapcsolatban van a fordítónak azzal a nézetével, amely a Biblia egyes darabjainak a hitéletben való fontosságára vonatkozik.

Nem szükséges tehát más latin szöveg használatát feltételeznünk, mint irodalomtörténetében TOLDY tette (i. h.), azt a magyarázatot pedig, amely a szöveghiányok egyedüli okát a fordításnak vagy kisebb részben a másolásnak a nehézségeiben látja (VOLF: RMNy. V, X—XII. lap; HARSÁNYI i. h.; A magyar irodalom története i. h.), ki kell egészítenünk. A munka hosszadalmas volta, a nyelvi nehézségek valóban ösztönözhették a fordítót, hogy valamilyen módon megkönnyítse a munkáját. A legfáradságosabb számára éppen az ótestamentumi rész átültetése volt: minden ilyen jellegű panasza e könyvekben található (63—4, 282; ez a tény egyébként korábbi magyar szöveg hiányával is összefügghet). Az eredeti szövegbe azonban csak ott avatkozott be lényegesen, ahol az ilyen merész eljárás vallásos meggyőződésével is összhangban állt. Az ismétlések, felsorolások következetes rövidítése, a mellékes tartalmi mozzanatok lenyesegetése tömörebbé, gördülékenyebbé, olvasmányosabbá tette a szöveget, így a fordítás menetének meggyorsításán kívül az átültető azt a célt is szem előtt tarthatta, hogy a szöveg jobban megfeleljen a kódex olvasó-hallgató közönsége igényeinek. Ugyanakkor — ha nem is feltétlenül tudatosan — hozzájárult ezzel a kódex élvezetesebb stílusának a kialakításához is. Ilyen technikai és dogmatikai okoktól motivált célszerű fordításmód tette a JordK.-et jól szerkesztett egésszé.

NAGY ILONA

A testmozdulatok jelrendszere

(Mozdulatnyelv, kinezika)

„Az alfabetnek csak harminchat betűje van, de az emberi kezeknek és ujjaknak száznegyvennégy. Elmondják a tíz számot: a kéz, az ujj kér, megtagad, elutasít, hivogat, parancsol, tilt, fenyeget, hallgatást int, esküszik, ígér, kigúnyol, hizeleg, biztat, tapsol, áld, átkoz, szerelmet vall, szégyent takar, haragot szorít, gyűlöl, eped: a kezek, az ujjak minden gondolatot el tudnak mondani, ami az emberi szívben megszületik, a nélkül, hogy az ajak kimondaná azokat." (Jókai Mór: Aki a szívét a homlokán hordja. 1890; A paradicsomban 173. l.)

1. Bevezetés. — A címben szereplő tárgykör helye a tudományok rendszerében, a kutatási területe, célja és alkalmazása egyaránt a születés stádiumában van. Az is előfordul, hogy a különböző tudományok képviselői, bár ugyanazzal a témával foglalkoznak, egymás eredményeiről nem tudnak. Balázs Béla „A film" című könyvében (1961.) a következő sorokat írta 1923-ban: „Ahogy összehasonlító nyelvtudomány van, úgy kellett volna már régen a film segítségével összehasonlítható mozdulat- és mimikatannak keletkeznie, hogy a kifejező mozgások közös ősformáit megtaláljuk." (Kollektív fiziognómia 82.) A folklór, a pszichiátria és a szemiotika akkor már jó sor terepmunkát végzett, sőt cikkeket is közölt a gesztusnyelvről, sőt magáról a szóbeli kommunikációt kísérő egyéb közlésmódokról is. Dolgozatom a nyelvi közléseket kísérő mellékközlési mozzanatok, idegen szóval: a verbális kommunikációt kísérő metakommunikációs rendszerek együtteséből azt ragadja ki, ami a testfelület bármely részének, elsősorban az arcnak és a kéznek vagy a nagyobb testi egységnek (fej, törzs) jelzésértékű mozgásait foglalja magába. Ez a metakommunikációs rendszer a mimika és a kinezika jelzéseit, információs elemeit foglalja egységbe, de nem tekinthet el természetesen sem a testtartás helyzetétől és változásaitól, sem a személyközi közlésáramlást kísérő érintkezésektől (kontaktológia), sőt a környezet tárgyainak a jellé válás folyamatába történő „beemelésétől" sem. (Kötetlen beszélgetéskor például a szippantás egy cigarettából a párbeszéd témaváltását is jelölheti.)

A megnevezést az indokolhatja, hogy a néprajz, a lélektan és nem utolsó sorban a nyelvtudomány magyar talajon is gazdagon virágzik, és az emberi közlések rendszerének ezt a még fel nem tárt és igen érdekes, hasznos területét kell megneveznem.

A mozdulatok és az arcmozgások halmazának esetleges rendszerszerűsége már állásfoglalást jelent, feltétlenül közlési mód és minden esetben a testhez van kötve. Hoppál Mihály értékes cikkében ismerteti a szovjet- és az amerikai kinezika idevágó elméleti vitáját (Gesztuskommunikáció: ÁltNyelvTan. X.). Azt javaslom tehát, hogy a nyelvészeti-szemiotikai tudományterületre tartozó tárgykört az eddigi kinezika terminus helyett a testmozdulatok közlésrendszerének, még rövidebben testnyelvnek nevezzük.

2. Aszaktudomány illetékessége. — A testmozgásokkal, a testtartással, a szemkapcsolatokkal eddig is bőven foglalkozott a pszicho-

terápia és a folklórtudomány. Elég csak a CRISTAL, D. szerkesztette „Communication in Face-to-Face Interaction" (1972.) című tanulmánygyűjteményre hivatkozni, amelyben szinte minden dolgozat egy-egy metakommunikációs csatorna működését tárgyalja. Előbb volt meg tehát a gyakorlat, mint az elsődleges elméleti alap. A gyógyítás és az esztétikum céljára végzett kutatások és gyűjtések természetszerűleg nem választhatták szét fogalmilag az emberi metakommunikáció, a kísérő közlésváltások egyes sávjait. A végső hovatartozás szempontjából valószínűleg vagy az általános és/vagy a konkrét nyelvészet, illetőleg a szemiotika jöhet szóba. Ennek a kettősségnek az alapja éppen a nyelv fogalma. A nyelv fogalmának szűkebb vagy tágabb értelmezése — mint tudjuk — már nyelvfilozófia , sokszor világnézeti állásfoglalást követel meg a kutatótól. Illetékességi alapnak itt a „nyelvtudomány-szemiotika" elnevezésű tágabb és nem teljesen megfogalmazott terminust használom.

A nem szóbeli közlések rendszerét vizsgálhatjuk történeti kialakulásban is: JORIO DE A. például a „La mimica degli antichi investigata nel gestire napolitano" (1832.) című munkájában az antik görög vázákon észlelhető gesztusokat vetette egybe a korabeli nápolyiakéivel. A görög színészi álarc egy adott pillanat arculati tektonikáját örökítette meg. A mosoly és a félelem, a bánat és a megnyugvás arckifejezései egy diakron képmagnetofonon szinte egyértelműen adhatná vissza az egyén arcának érzelemjelölő „történetét" is. A testtartások, a meghajlások, a kézfogás és a csók változatai, a tér megszervezése meghatározott személyközi beszélgetések során egy adott nyelvi vagy másféle etnikai szempont szerint szerveződött közösség sajátosságait jelzik: kultúrához kötöttek. A fogalom feltételezi azt is, hogy a kultúra: kommunikáció.

A kommunikáció sokhúrú hangszerét tehát a beszédszervek és a közlés vagy a reagálás szólaltatja meg, és eljut a közvetlen környezeten át a távolabbi környezetekig is, az egyezményes gesztusrendszerek érintésével vagy elhagyásával a rítusok, a tárgynyelvek, az etikett és az intézmények szemiotikájáig, és objektiválódik.

Manapság szinte divattá vált az, hogy a nyelvészet fogalmait átveszik más tudományok is, mint ahogy a nyelvtudomány is egyéb tudományoktól kölcsönözte és kölcsönzi egy-egy lényegesebb terminusát. A vizsgált tárgykört a nyelvtudomány körébe tartozónak érzem, és egy bizonyos kitekintéssel az általános jeltudomány, a szemiotika segítségét is felhasználom.

3. Különböző felosztások. — A „nyitott közlésváltás"-t, valamint a beszéd és a megértés folyamatát kísérő egyéb közléscseréket gyűjtő fogalommal nem-verbális kommunikációnak szokták nevezni. Egy láthatólag nem dialektikus természetű felosztás szerint van: a) testnyelv; b) tárgyak nyelve; c) intézmény-nyelv (REUSCH, J.—KEES, W, Nonverbal Communication. Los Angeles, 1966. A tárgyak nyelvének szintaxisa például magába foglalhatja egy modern lakás berendezését, azok térbeli elhelyezését, észlelési egymásutániságukat. A tárgyak „nyelvi rendszeré"-nek elemzése magától értetődően, már csak a „fogyasztás", a megértés és felfogás oldaláról közelíthető meg és végezhető el.

Vannak, akik a metakommunikációt elismerve annak főleg népi vagy magasabb szintű művészi megnyilvánulásait kutatják. A hindu tájnyelv, a sanghai fügemutatás, a gesztusok dramaturgiai helye a narratív műfajokban a fenti megállapításunkra utalnak (l. HOPPÁL i. m.).

Lehetséges azonban egy pontosabb és organikusabb osztályozás is, amelynek szempontjai a következők: az eredet, a jelentés vagy funkció és a többféle kontextus, az objektiválódott állapot, valamint az esztétikai változat kategóriái. Minden testmozdulat része annak a metakommunikatív „lexikonnak", egyben annak a metakommunikatív nyelvtannak, amely a beszélő és a beszédet megértő, a nyelvet használó különböző nemzetiségű, különböző kulturális csoportba tartozó emberben működik.

Éppen a sokhúrú hangszer húrelemzése vezet rá egy-két olyan határterületre, mint amilyen a testtartás, a tér megszervezése stb. (Rejtett dimenziók. Bp., 1975.). Bár mindez nem foglalható egyértelműen a „testnyelv", pontosabban a testmozdulatok jelrendszerének fogalmába, gyakorlati megvalósulásukban azonban elválaszthatatlan egységben működnek egymással.

4. Eredet és történet. — Már az előző alfejezetben említettem néhány példát a gesztusok történetéből. Nehezíti a diakrón kutatást, hogy a nyugati kultúra, amelynek alapja a digitális kód, nemigen figyelt a melléksávon áramló közlésekre. Balázs Béla írja „A közelkép megmutatja kezed gesztusát, amelyre sohasem ügyeltél, mikor simogatott és ütött, és amely gyakran kifejezőbb, mert ellenőrizhetetlenebb, mint arcmozdulatod." (A film. 1961. Vizuális életpartitúra 45.) Ugyanakkor a filogenezis és az ontogenezis egyszerre történő kutatása is szolgáltathat adatokat a „testnyelv" fejlődéséről. Dionysius, Syracusa zsarnoka pl. i. e. 400-ban megtiltotta a nyilvános gyülekezést és alattvalói egymás közti beszélgetését. Kifejlődött tehát egy gesztusnyelv, amely később elterjedt minden irányban. Theodore Burn nem nagyigényű könyvecskéjében (The International Dictionary of Sign Language. 1969.) történeti érdekességeket közöl a testnyelv historikumáról.

Darwin óta ismerős az érzelmek mozgásbeli, egyszóval testi kifejezése (Expression of Emotion in Man and Animal. New York, 1897.). A félelem, a harag, az öröm, a bánat, az érdeklődés „kiül az emberi arcra". Elvben ez történetileg sem változik, hiszen szervezetileg, organikusan meghatározott. Ám a mindennapi életben azonnal fellép a társas viselkedés normáihoz való alkalmazkodás igénye, megindul a szocializáció, és maguk a testi megnyilvánulások megváltoznak, minthogy az elfojtás, az elleplezés, a védekezés, a színlelés és megannyi életmagatartás változtat rajtuk. A szakirodalomban ezt így is jelölik: „affect-display" (La Barre, W., The Cultural Basis of Emotion and Gestures. 1947.: Journal of Personality XVI. 49—68).

Az egyik eredő tehát az organikus, olykor pánhumánnak is nevezett arcváltozatok mintája, amely tehát csak akkor tisztán organikus, ha a kontextusból kiszakítva vizsgáljuk. Ha nem így van, akkor azonnal éri a reaktív változás. Ezért lehetett a mosoly a gyász jelölője adott műveltségi területeken, és hasonló nagyszámú egyéni változást termelt ki a művelődő emberben a növekvő idegrendszeri torzulás, a neuraszténia, a neurózis, a konfliktusos viselkedés mimikai megnyilvánulása. Tehát a szervezetileg, olykor genetikailag meghatározott affektuskifejeződés sem teljesen pánhumán.

A testmozdulatok — ismét idesorolom az arckifejezéses mozgásokat is — másik forrása a „culturally learned" eredet. Egy meghatározott nyelvi közösségben ösztönösen tanuljuk meg anyanyelvünket, és ugyanígy sajátítjuk el a magyar nyelvhez kapcsolódó, általános érvényű mozdulatokat, a beszélők egymástól való távolságának megtartását, a sajátos fintorokat, a főhajtás mértékét stb. Ez tehát az ösztönösen megtanult, adott műveltségi körhöz

tartozó mozdulatok jelrendszere. Erre mondhatjuk azt is, hogy beidegzett, hogy elsajátítása sohasem tudatos.

Van azonban egy harmadik forrás is, és ez az egyezményesség, az a konvencionális eredet, amely a vizsgált tárgykörben sokkal bizonyosabb és bizonyíthatóbb, mint a valóságos, természetes nyelv elemzésekor. Egyezményes mozdulatnyelvek a süketnémák nemzeti vagy nemzetközi abc-je, a tapintásérzékelés számára megszerkesztett BRAILLE-féle kód, a modern filmművészetben pedig azok az új szerkesztési technikák, amelyek egy-egy művészeti irányzat megjelenésével nyernek polgárjogot (LOTMAN, Filmesztétika és filmszemiotika. Bp., 1972.).

Már itt, az eredet elemzésekor szólnunk kell a mindennapi és a művészi változatokról, még akkor is, ha ezek nehezen választhatók el egymástól. Külön rítusok szabályozzák az indiai színházat, a kultikus ceremóniákat, a mindennapi néprajz cselekvéssorait stb.

Egyes testmozdulatok eredete, mintegy a kinezika idiolektusa értelmében lehet maga az egyéni kreativitás. Magát az anyanyelvet sem csak az író gyúrja, alakítja olyan változatokká, amelyek újszerűek, és amelyeket még soha ki nem mondtak vagy le nem írtak, hanem a közember is. Egy-egy „találó megjegyzés" és egy közmondás között sokszor csak az a különbség, hogy az előbbi idiolektikus jellegű. A kinezikai újítás gazdag forrása a színpad, a színpadszerű viselkedés, a humor, a leleplezés stb.

Éppen napjainkban változnak meg bizonyos kézmozdulatok. Az üdvözlés, a helyzet, a bensőségesség és a véletlenszerűség eseteitől függően lehet egy alig észlelhető „fejbólintás", lehet egy szemvillanás, amely az előzőt kíséri, de lehet a váll fölé emelt függőleges tenyér vízszintes jobbról balra és fordítva megvalósuló mozgása is.

Bármilyen eredetűek is testmozdulataink rendszerei, mellékrendszerei, mind a fővonalon haladó alapközlést kísérik, módosítják. Ennek pedig vitathatatlanul van szinkrón vetülete. Adott időszakban és meghatározott műveltségi területen élő egy- vagy nem egynyelvű közösségek általánosan leírható, elemezhető testmozdulatokkal kommunikálnak, ezek körönként eltérhetnek egymástól, és igen nagy ezen a téren az egyéni alkotóképesség lehetősége. Etnikum és vérmérséklet, tudatossági fok és ösztönösség, kitárulkozás vagy lelki zártság, beszédfosztott helyzetek kommunikációs kényszere táplálja, irányítja, teremti vagy szünteti meg ennek a hatalmas jelkészletnek egy-egy nyalábját.

5. Jelentés és funkció. — A mimika és a gesztikuláció egyes jelenségeit ugyanúgy vizsgálhatjuk, mint magának a verbális közlésnek a funkcióit. A nyelv, pontosabban a nyelvhasználat funkcióival könyvtárnyi szakirodalom foglalkozik. A bühleri hármasságot korszerűbbé teszi és gazdagítja R. JAKOBSON kommunikációs funkciómodellje (BÜHLER, K., Sprachtheorie. Jena, 1934.; JAKOBSON, R., Hang-jel-vers. Bp., 1969. 216—20). Ezt a modellt a kontextus árnyaltabb értelmezése révén DELL HYMES „A beszélgetés néprajza" című tanulmányában még jobban finomítja. A tanulmány a „Társadalom és nyelv" című fordításgyűjteményben jelent meg Budapesten, 1975-ben. Az információelméleti séma, amelyet JAKOBSON hallgatólagosan elfogad a nyelv funkcióinak taglalásakor, egy kicsit sok és egy kicsit kevés. A beszédesemény nemcsak személyközi jellegű (interakciós típusú) lehet, nemcsak közlésváltás vagy önfelszólítás (lásd az emotív, expresszív

funkciót). A beszédesemény lehet értékmegvalósító jellegű is, és akkor egybeeshetik az etikai (Apell), az esztétikai (poétikus) és az informatív-kognitív funkció hármasával. Ha az előzőeket a testnyelv használatára alkalmazzuk, érdekes eredményeket kapunk.

A funkciók taglalásakor meg kell különböztetnünk az információt a kommunikációtól. HOPPÁL a szándék kategóriájában ismeri fel a differencia specificát. Szerintem az információ egyszer történő hírátvitel, és csak akkor válik kommunikációs egységgé, ha arra térben és időben „azonnal" reagálás történik. Eszerint az információ lehet: indexikus (a beszélő önmagáról közöl valamit); reaktív (valamilyen történésre, tényre vagy elhangzó információra ad választ, és a „párbeszéd" nem folytatódik); expresszív-poétikus (kifejező jellegű, művészi üzenet). A kommunikáció viszont lehet teljesen vagy részlegesen a beszédet helyettesítő jellegű, a jakobsoni fatikus funkcióhoz hasonló beszédszervező természetű, illusztráló, a beszédet kísérő és adaptor, a beszédet, a közlésváltást stilárisan kísérő, emfatikus, orientáló típusú. Mellesleg jegyzem meg, hogy a gesztusok jó része beszédaktus jellegű és a felhívó, a jakobsoni konatikus, vagy a bühleri Apell körébe sorolható. (A fenti terminusok BÜHLERtől és JAKOBSONtól származnak.)

Ha most megtekintjük a testmozdulatokra vonatkozó szakirodalom leglényegesebb felosztását, akkor ott a következőket találhatjuk: 1. embléma (szótári jelentése van, általános érvényű, helyettesíti a beszédet, nem indexikus, intuitív, tanulással sajátítjuk el és kultúránként változhat). — 2. illusztrátor (a verbális üzenetet szemlélteti, szemléletessé teszi, ismétel, megerősít, megokol). — 3. kifejező fintor (= affect-display; organikus, a szervezet révén meghatározott, reaktív jellegű, tanult viselkedés). — 4. regulátor (célja a párbeszéd fenntartása és szervezése, szabályozása; hasonló a jakobsoni fatikus funkcióhoz). — 5. adaptor (a testmozdulat elsőegítése, az érzelmek irányítása). E felosztást EKMAN, P.—FRIESEN, W. The Repertoire of Nonverbal Behavior: Categories, Orifins, Usage and Coding: Semiotica I/1: 49—98) című cikkéből idézi HOPPÁL MIHÁLY. Ez a felosztás több helyütt sántít. hiszen magát az embléma terminust például más magyar szerzők pontosan ellentétes értelemben használják, és az átfedés is erős az egyes változatok közt. Egyszerűsíthetjük tehát a fenti ötöst úgy, hogy kísérő-szemléltető, regulátor-szabályozó jellegű és helyettesítő-emblémaszerű jelcsoportokról beszélünk.

Az egyes gesztusnyalábok további, árnyaltabb osztályozására ebben a dolgozatban nem térhetünk ki, ám egy-két érdekességet mégis bemutathatunk. A közlésben rejlő gondolati mozgás gesztusos kísérése a „tempo of mental locomotion". A térviszonyok jelölését egyfajta „spatial motion" ábrázolhatja. A testmozgások jelzését a kinetograph adja meg. Nem nehéz ezek után saját tapasztalatunkból is elmondanunk egy-két gondolatot, például hogy az ellentétes mellérendelés gesztusa a bal kéz kinyújtása, majd a jobb kézé. Igen sok gesztus ikonikus és kreatív. Nem szerepel ugyan a kinezikai lexikonban, de mindenki megérti és bármikor „megteremtheti". (Pl. A tenyérre hajtott fej az alvás jelzésére.)

Nem térhetünk ki azonban az elől, hogy a testmozdulatok körében, amelybe az arcmozgást, tehát a mimika egységeit is soroltuk, meg ne különböztessük a külső és tapintható mozdulatot a belső, csak szemmel érzékelhetőtől. A látszólag mozdulatlan arc is igen erős és egzisztenciális üzenetet sugározhat egyszerűen a nézés, a szem kifejezése révén. A némafilmek korában szóltak

a többszólamú arcjátékról, a kollektív és az egyéni fiziognómiáról. Talán csak ez az egyetlen metakommunikáció, amely egyén és egyén közötti üzenetváltás, amely több a verbális közlésnél, tisztán analóg jellegű kód, és dolgozatomban nézési struktúrának nevezem. A szépirodalom gazdag példaanyagot adhat erről, ugyanígy a film is. Nevezhetjük mögöttes üzenetnek, tartalma alapvetően egzisztenciális típusú.

6. Az általános formanyelv. — Ez a fejezet a „szintaxis" címet is viselheti, ha a fogalmat szemiotikai értelemben fogjuk fel. A gesztusok és a mimikai változatok regisztrálására kialakult egy bizonyos nemzetközileg elfogadott formanyelv, amelyet részben „in vivo", részben filmekről és képmagnetofonokról lehet rögzíteni. BIRDWHISTELL, R. L. „Kinesics and Context" című cikkgyűjteményében, amelyet 1970-ben adtak ki, az emberi testvázlat nyolc nagyobb részre oszlik fel. Vannak ebben a felosztásban úgynevezett „üres helyek", amelyek más kultúrákban esetleg megtelítődhetnek, hiszen az amerikai fogantatású formanyelv igyekszik általános emberi célokat követni. Hiányos például a nyak és a láb tevékenységeinek jelentése, jelzése, holott már L. KLAGES Gangsanalyse-e adhat ötletet az emberi járás jelentéseinek értelmezésére. Maga a rendszer statikus jellegű és nyolcas felosztásban megkülönbözteti a fej zónáját, az arcét, a törzset, a váll, a kar és a kéz egyesített elemrendszerét, a kéz és az ujjak területét, a csípő, a lábszár és a boka komplex rendszerét, a lábakat és a járást, valamint a nyakat. A térbeli mozgás jelölésére a felfelé és a lefelé, a jobbra-balra, az előre-hátra történő mozgás, valamint a folyamatosság, a folytatás jelölésére „térbeli indikátorok" állnak a rendszer rendelkezésére. Dolgozatomban még csak egy vázlatos ismertetést sem adhatok, legfeljebb megemlítem, hogy például a kéz és az ujjak jelzésére kb. 70 szimbólum áll rendelkezésre. Az emberi testvázlat geometrizálása a rendszeren belül a statikus komponens, a mozgásoké a dinamikus természetű.

A de more geometrico megadott általános emberi testvázlat koordinátarendszere tehát elkerülhetetlen kiindulópont egy kinezikai szótár vagy ábécé megszerkesztésére. A kinezika klasszikusai a grammatika mintájára megkülönböztetik a kinémát (egy elem), a kinemorfémát, a kinezikai szintagmát és a kinezikai közlést. Kérdéses, létezik-e a testnyelvben kettős artikuláció, nem elegendő-e a morfematikus közlésállomány rögzítése.

Az általános formanyelv elemzésekor érdemes felfigyelnünk arra is, hogy a birdwhistelli komplex zónák elkerülnek egy nehéz elemzést. Azt ugyanis, hogy bizonyos testelemek nagyobb testrészeken belül végzik a közlést, vagyis egyfajta „koncentrikus kontextus" meghatározhatja, módosítja közléstevékenységüket. A szájmozgás vagy a szemöldökrándítás mégiscsak a teljes arcfelületen történik, s az ujjak mozgásától nem teljesen független a teljes kar és a kéz helyzete. Finomabbá tehető tehát a formanyelv, ha mintegy alak-háttér módszerrel a legaktívabb testelemek tevékenységébe beszámítjuk az őket magukba foglaló nagyobb testrész mozgását, helyzetét is.

Mindezeken kívül meg kellene különböztetnünk a testfelület érintését a testrészek mozgásától, s mindezt a saját testre és a beszélőtárs testére is kell vonatkoztatnunk (pl. vállveregetés, a lendülő kéz lefogása stb.). A mozdulatot végző testrész tehát a központi elem, és ezt többszörös keretként foglalja magába, kíséri kinezikailag a nagyobb testzóna, amelynek ez csak az egyik eleme. Az itt javasolt formanyelv tehát koncentrikusan egymásbaépülő testrészekből, pontosabban testelemekből áll, valamint azok mozgásszerkezetéből.

Maga a mozgásstruktúra irányt, sebességet, ismétlődést, kiinduló és célpontot, valamint egy adott leírt görbét foglal magába (a gúnyolódás például a két mutatóújj többszörös összedörzsölése).

A legalapvetőbb kinéma vagy kinemorféma valószínűleg a deixis, a rámutatás, a megnevező (naming) funkció. Hogy a deiktikus mozdulat tartalmaz-e már predikációt, nem dönthetjük el. Az eddigi szakterminusok szerint a mozdulatok és a mozgások fiziológiai elemzése a prekinezika, a fent vázolt alapegységekből szervezhető morfológia a mikrokinezika, az emberi test kommunikatív célra szervezett mozgásai a szociokinezika, a minden emberre kiterjedő pánhumán mozgásrendszer pedig a kulturális kinezika illetékességi körébe tartozik. A fenti megnevezések rendszerét valószínűleg erősen lehet egyszerűsíteni, amennyiben eldöntjük, van-e a testnyelvnek — mint már említettem — kettős artikulációja.

7. A testmozdulatok nyelvének kontextusrétegei. — Ha a funkcióról mondottak a szemantikának, az általános formanyelv a szintaxisnak felelt meg, akkor a jelen fejezetnek feltétlenül köze van a nyelvészeti-szemiotikai pragmatikához. Egyetlen gesztusnak vagy mimikai egységnek többszörös kontextusa van. Első és legközvetlenebb kontextusa a nagyobb testrész, amelyben a mozdulatot végző kisebb testelem elhelyezkedik, nevezzük ezt koncentrikus kontextusnak. Ezenkívül érvényes rá ugyanaz a kontextusfogalom, amely a verbális közlésváltás esetében megállapítható mint szövegelőttes és utószöveg, másrészt pedig a világkontextus, a szituáció vagy a mező.

Mindennél fontosabbnak látszik azonban a személyközi struktúra mint kontextuális keret, hiszen mind az osztályozásban, mind a minősítésnél döntő az, hogy kétszemélyes párbeszédről van-e szó, kiscsoportos beszélgetésről vagy tömegkommunikációról. Ezen belül meghatározó jellegű a résztvevő személyek, az interlokutorok térbeli elhelyezkedése is. Ilyen például a szemtől szembeni (face-to-face), az egymás melletti stb. „felállási rend". Másképpen gesztikulál a templomban beszélő pap, a könyvtárasztalnál ülő diák, a kerekasztal résztvevőihez szóló felszólaló vagy a párbeszédet folytató személy. Valamennyi esetben lényeges mind a térkihasználás és a térszervezés, mind az idő beosztása, az egyes közléseket követő szünet hosszúsága.

Ha metakommunikatív értékűnek ismertük fel a személyközi térbeli struktúrát (proxemika), akkor szólnunk kell a többi közlést kísérő, azt kiegészítő csatornáról is. A testmozdulatok jelrendszere, a térszervezés és a verbális közlés kiegészül a vokális sávval, amelyen a nem nyelvi hangjelenségek egészítik ki a főcsatorna üzenetváltásait (pl. torokköszörülés, akadozás, hümmögés). Ilyenek még a beszédiram, a hangszín, a hangok meghosszabodása is. A verbálisból a vokálisba való átmenet egyik határjelensége az indulatszó. A fenti közlési sávokat tehát így ábrázolhatjuk:

kinezikai-mimikai kommunikáció	verbális kommunikáció	vokális kommunikáció	proxemikai kommunikáció

A fentiekhez még hozzákapcsolódik a testtartással, illetőleg annak a változásával járó közlési sáv, amelyet poszturális közléssávnak nevezhetünk, végül

az egymás megérintésével járó kontaktusos közlés is. Egy teljes diagramban tehát:

poszturális közlés	kinezikai mimikai közlés	verbális közlés	vokális közlés	proxemikai közlés	kontaktusos közlés

A fenti modell hiányosságát egyelőre nem érintem, mivel az időtartam, amely a közléseket követi, nem eléggé felmért még, másrészt a nézési struktúra (eye-contact), amely kiemelkedik a kinezikai-mimikai közlésből, nem értelmezhető pontosan. A testtartás és annak változása, a gesztusok és a mimika, a beszéd és a nem nyelvi hangjelenségek, a beszélők távolságtartása és a térszervezés, valamint interperszonális beszéd esetén az egymás testének valamilyen érintése, ezek azok a sávok, amelyek a héthúrú hangszert nagyjából teljessé teszik. Ám ha tüzetesebben szemügyre vesszük a fenti közlési sávokat, ráébredhetünk arra, hogy például a poszturális kísérő sáv mindanivalója hézagos, csupán a főkommunikációt kíséri. A beszélgetés megkezdésekor indexikus információt közöl a beszélőtárssal, s a testtartás későbbi változásai a téma részeit választják el egymástól, vagy a mondanivalót színezik. (A közelebbhajlás például a figyelem jele, a meghajlás az elismerésé, a beszéd közben történő leülés vagy felállás a beszédkedv feltámadása vagy a beszédzárás hangulatának a jelzése.) A testtartásos közlés szorosan összefonódik a proxemikaival, a térszervezés közlésanyagával, valamint a kontaktusos metakommunikációval. Az eddigi hat sáv tehát logikusabban így csoportosítható:

1	2	3	a	b	c
verbális	vokális	kinezikai-mimikai	poszturális	proxemikai	kontaktusos

Az 1-es, 2-es és 3-as tehát alapvetően kommunikatív jellegű, az a, b, c csatornák viszont részben indexikus információt közölnek, részben a beszédet szegmentálják, kísérik, színezik.

A hat közlési sáv közül kiemelkedik a verbális sáv, maga a nyelv használata, hiszen ezzel az összes többi sáv üzenetvolumene ábrázolható, kivéve talán az ábránkban nem is jelölt nézési struktúra üzeneteit. Egy részletesebb elemzésben az egyes melléksávok egymáshoz való viszonyát is értékelni és taglalni kellene.

Ha a hat-, illetőleg héthúros hangszert további húrokkal látjuk el, akkor a poszturális, a testhelyzetet változtató és a kézzel teljesített gesztusok információs funkciója bővíthető a tárgyak szemiózisával, vagyis a környezet tárgyainak a kommunikáció folyamatába történő „beemelésé"-vel. (Cigarettára való rágyújtás, ideges babrálgatás egy pohárral, zsebkendővel történő integetés stb.) A ruházat, a hajviselet növeli az indexikus információt. Van talán még egy információs csatorna, és ez a beszédmentes cselekedetek jelentést adó sávja. Mások tetteinek szemantikai elemzésekor az akciók mögött a célt kutatjuk, s ebben az esetben a jelentés egy része azonos a szándékkal, a céllal.

Szólnunk kellene a csend szerepéről is, amely mintegy a kommunikáció zérusfoka, de különösen a szépirodalom vonatkozásában egy sereg negatív közlésváltozatot jelöl. Szép sorok olvashatók erről a negatív kommunikációról, a megtagadás attitűdjéről GEORGE STEINER „Egyre távolabb a szótól" című tanulmánygyűjteményében (Tanulmányok. Bp., é. n.).

A fentiekből talán kiderül az, hogy az emberi beszédet még legalább öt mellékközlési sáv kíséri, amelyek hol működnek, hol lezárulnak, attól függően, milyen az élet adott helyzete. Ha azonban — dolgozatomhoz híven — nyelvészeti analógiák révén értelmeztünk szinte minden metakommunikációt, akkor szólnunk kell a mondatnyi, a dialógus terjedelmű és a szövegegységnyi metakommunikációról is. Egy üdvözlés és egy válaszköszönés például egy dialogéma, amelyben mindkét fél „mondott valamit" a másiknak. Ha azonban például egy intő jelre valaki közelebb lép, kérdően veti fel a szemét, és arra valamilyen gesztusokból álló választ kap, akkor már „több mondatnyi szövegegységről" van szó. Az egyes párbeszédelemek, a dialogémák egymást követő sora ezek szerint állhat szóbeli mondatból, gesztusok sorából, a másik személy vállának megveregetéséből stb.

A testmozdulatok hatalmas osztályának jellemzését ezzel talán vázlatszerűen sikerült megadnom. A jelen dolgozatomban nem térek ki a kinezikai sorok művészi változatára, a tánc és a pantomim nyelvére, sem pedig az egyezményes jelrendszerek, valamint a tárgyak és az intézmények szemiotikai rendszereire.

8. Szemiotikai-nyelvi rendszer. — A testnyelv rendszere tehát egyértelműen a kommunikációt szolgálja. Így van ez a már említett művészi változatok esetében is, és így van a leggyakoribb szituációkban, amikor a gesztusok és a mimika színezi, aláhúzza, irányítja és szervezi a valóságos beszédet. Ha azonban kinezikai rendszerről szólunk, meg kell vizsgálnunk, rendszerről van-e szó valóban? Láttuk, a kettős artikuláció a kinezikai rendszerben kétséges. Lehet, hogy nem fonémákból épül fel, hanem a morféma a legkisebb egység. Az a fogalmi kettősség azonban, amely akár a langue—parole, akár az ergon—energeia, akár az a hármasság, amely a rendszer, a beszéd és a norma fogalmaiban fennáll, alkalmazható a testmozdulatok nyelvére is. Ez azonban csak akkor járható út, ha a gesztusnyelvet nem a valóságos beszéd kísérő kontextusának tekintjük, hanem megkeressük benne azt a belső magot, amely a valóságos beszéd nélkül, a verbális kommunikáció helyett is működőképes, ez pedig a rendszerszerűség szempontjából a leglényegesebb: az alapokra vonatkozó, az emblémának nevezett mozdulatcsoport. Tudjuk, ezek a jeltípusok helyettesítő jellegűek, nem a beszédet szervezik, nem szemléltetnek. A kísérő-szervező és a szemléltető-illusztráló jeltípusok a gesztusnyelvnek mintegy a stilisztikáját teszik lehetővé.

Az emblémák koherens és művészi sorozata a táncnyelv, a pantomim, a fényjáték stb. Bármely kinezikai elemzés történhetik a mozdulat produkálásának, generálásának oldaláról, az organogenetikus fonetikához hasonlóan, de történhetik a „beszédfogyasztás", az értés, a percepció oldaláról is. Ebben az utóbbi esetben szólhatunk vizuális, auditív, olfaktorikus és taktilis kódokról. Ekkor azonban a verbális és a vokális kommunikáció kerül az auditív szférába, az összes többi a vizuálisba. A beszéd és a többi mellékkommunikáció még ezen kívül úgy is felfogható, mint a digitális vagy az analóg kódok egybefonódása.

Ha viszont az embléma az egyetlen jelcsoport, amely a gesztusnyelv rendszerének anyaga, mi és melyik emblématípus vagy osztály helyettesítheti a természetes nyelvi kommunikációt? Felfogásom szerint a deixis és a közlés „kinetizálása" az a két elem, amelyről szólnom kell. Nem kívánom felsorolni a példák gazdag sorát, csak arra szorítkozom, hogy a meglevő emblémák jó része a közlés igazságértékére (igen, nem, talán), a beszédaktusok jellegére (ígéret, fenyegetés, kérdés stb.), valamint érzésekre, attitűdökre vonatkozik. Van azonban — és ez lényegesnek látszik — egy olyan hatalmas emblémakészlet, amely erőteljes ikonszerűségénél fogva bármikor bárki által előállítható. Konkrét jelentéstartalmú predikátumok előállíthatók gesztusokból. Amíg tehát az ismertebb emblémák nem vonatkoznak a valóságos tárgyi nyelvre, csak azt módosítják, érzelmileg színezik, addig a potenciális emblémák utánzásos formában egy igen szűk univerzumú tárgynyelv helyettesítésére alkalmasak.

Ebben a mikronyelvben, amely egy erősen korlátozott információs rendszernek is tekinthető, az alany deiktikusan, az állítmány ikonszerű mozdulatokkal adható meg. (A középső és a mutató ujj egymás mellett történő mozgatása az emberi járást jelenti.) Csak konkrét szóegységek ábrázolhatók így és csak a beszéd jelenvaló szituációjára vonatkozó információk. Az időben és térben távolabbi környezetekről adott információk asszociatív-deiktikus kapcsolással adhatók meg. (Időhatározók és helyhatározók az órára vagy adott helyre történő rámutatással.)

Látható tehát, hogy szűkkörű szótári egysége van ennek a nyelvnek. Van például egy általános kérdőjele, amely a felfelé vetett fej és a felfelé villanó szem összekapcsolódása, de ehhez még meg kell adni a személyt vagy a tárgyat a kérdőnévmás „kinetizálása" esetében. A testmozdulatok nyelvének alapgondolata tehát a deiktikus alany és a mimetikus prédikátum. Ez a nyelv már csak egyezményes jelekkel bővíthető tovább.

Az emberi szervezet, a személyiség kommunikációs potenciálja óriási, hat-hétsávos lehetőséggel rendelkezik. A mellékcsatornák sokszor nyitottak, sokszor zártak. A beszédfosztott szituációban felhasználható emblémák zöme az állandó kreativitás forrásából ered.

Az eddigiekben azt az esetet írtam le, amikor a hat-hét sáv összhangban van egymással. Sokkal gyakoribb azonban a metakommunikatív vagy a tömbösödött, megkövesedett, sematizált gesztusok sora, közlésmódunk „szinkronizált filmje". Az egymásnak ellentmondó sávok villódzó kalidoszkópjában a jó emberismerő, a pszichiáter, a lélekbúvár tud csak tájékozódni.

9. A felhasználás irányai. — Az elméleti elemzés adott nyelvi-etnikai vagy akár tágabb kulturális-antropológiai közösség testmozdulatnyelvének leírásával, diakronikus magyarázatával, valamint az egyes nyelvekhez kapcsolódó gesztusrendszerek közötti azonosságokkal és különbségekkel foglalkozik. A mai magyar nyelv gesztusainak és mimikájának leírása nemes feladat, amely még várat magára. Ehhez óriási gyűjtőmunka kell, amely filmekből, színdarabokból, utcai jelenetekből lesi el és rögzíti a jelegységeket, azok sorait. Az elmélet korrigáló, igazoló munkájával karöltve elkészíthető a magyar kinezika kézikönyve.

Ilyen kézikönyvekből készült alkalmazott tananyagok erősíthetik mind az anyanyelv, mind az idegen nyelv oktatását. Ez utóbbi esetben éppen a kezdetek nyelvpedagógiai szférájában van szükség a kinezikára, hiszen a leg-

egyszerűbb találkozások, a szinte sematikus interperszonális közlésváltások igénylik a metakommunikatív háttér passzív és aktív ismeretét. Jó sor konfrontatív elemzés kell ehhez, hiszen a tibeti nyelvkiöltéstől kezdve a japánok pisszegéséig igen sok mellékközlés tér el a mienkétől. (A tibeti nyelvkiöltés a tiszta szív szimbóluma, a tiszta nyelvé, amely nem tartalmaz hamis és rosszindulatú gondolatot, a japán pisszegés pedig az alárendelődés, a tisztelet vokális jeladása.) A kézfogás, a számolás, a mosoly stb. mindmegannyi azonosság vagy eltérés vagy „átalakított változat" lehet a tanított célnyelvben. Nem egy mozdulatnak szólásmód felel meg (pl. Peruban a beszélő társ beszéde közben a partner ujjszopása a hitetlenkedést jelöli; lásd: m. *ujjából szopta)*.

A művészetek világában, a színészképzésben elengedhetetlen a jó és hatékony gesztikulálás, a világos és érthető mimika. Gazdag lehetőség nyílik a kinezikai idiolektusra is. A néprajz, a folklór, a szemiotika kommunikatív és esztétikai ága egyaránt igényt tarthat a magyar testmozdulat tárgykörének fellendülésére. Nagy értéket képviselnek azok a „szemiotikai fordítások", amelyek éppen egy-egy sávsorból a másikba teszik át a mondanivalót, még ha ez a teljes terjedelemben nem is lehetséges. A jelen cikk tehát nemcsak hangos gondolkodás egy, a nyelvtudomány, így a magyar nyelvtudomány kutatásai közé tartozandó tárgykörről is, hanem egyben jó program óhaja, csoportmunkára való felhívás, kedv ébresztése, részleges hivatás.

FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE

Jelentéstan és metafora

A metaforakutatás újabb útjai a nyelvtudományban

1. A metafora napjainkban egyre közkedveltebb kutatási téma lesz. És bár mindenki, aki erre a területre merészkedik, szinte reménytelen vállalkozásnak ítélheti már a kérdés irodalmának áttekintését is (SHIBLES 1971-ben közzétett metafora-bibliográfiájában — Metaphor: An Annotated Bibliography and History, Wisconsin — 414 lapon sorolja az adatokat, és a kutatás azóta számos további cikkben és monográfiában folytatódott), mégis egyre-másra jelennek meg újabb, rendszerezésre, összefoglalásra, más és más szempontok kiemelésére törekvő művek. Mi lehet az oka ennek az — úgy tűnik — napjainkban egyre növekvő lázas érdeklődésnek? Az ok feltehetően kettős: az egyik a metafora sokszínűsége, a másik a metaforakutatás helyzete, illetve története a század közepén. A metafora, ez a valóban ezerarcú jelenség, egyaránt kutatási témája a retorikának és a nyelvészetnek, az esztétikának és a pszichológiának, az ismeretelméletnek és a tudománytörténetnek (vö. JÜRGEN NIERAAD könyvének címszavait: „Bildgesegnet und Bildverflucht": Forschungen zur sprachlichen Metaphorik. Darmstadt, 1977.). A metaforakutatás e századi történetét illetően valószínűleg egyetérthetünk a MOLINO—SOUBLIN—TAMINE szerzőcsoporttal, akik „Présentation: Problèmes de la métaphore" című tanulmányukban (Langages LIV. La métaphore. 1979. 5) a metaforakutatás újabb reneszánszának okai között elsősorban a téma hosszú és méltatlan mellőzését említik. Kétségtelen, hogy a neopozitivizmus, a behaviorista nyelvelmélet, azután pedig a generatív grammatika első hulláma és a folytatásaként ki-

alakuló úgynevezett eltérés-stilisztikák, amelyek a metaforát egyszerű eltérésnek, anomáliának tekintették, nem nagyon kedveztek az elmélyültebb kutatásnak. A mintegy várható reflexióként egyre jobban előtérbe kerülő szemantikai és pragmatikai szempontok viszont újabb lökést adtak a metaforaelméleteknek is.

Ennek a tanulmánynak az a célja, hogy rávilágítson a modern jelentéstani kutatásokból következő metafora-értelmezésekre, és ismertessen néhány szempontot, amely a metafora jelenségét új fényben vagy legalábbis az irányzatnak megfelelően másképp súlypontozva próbálja megmagyarázni, és amely egyúttal izgalmas, továbbgondolásra serkentő kérdéseket tartalmaz. Megítélésem szerint három egymástól semmiképp sem független jelentéstani elmélettel érdemes számolnunk, amely a metaforavizsgálathoz alapvető és továbbvivő megállapításokat hozott létre. Ezeket az elméleteket szeretném a következőkben egymással szembeállítva bemutatni, éspedig konkrétan három műre összpontosítva, illetve szükség esetén rokon nézetekről is szólva. Végül pedig egy stilisztikai összefoglalásban megpróbálom kiemelni a gyakorlati metaforaelemzés számára nyert új szempontokat.

Mielőtt azonban a három irányzat tárgyalására rátérnék, szükségesnek látszik előrebocsátani két tételt. Ezek a tételek ugyanis a hagyományos és elsősorban a retorika fogalmi keretéből származó metaforafelfogástól némileg eltérnek, a bemutatandó elméleteknek azonban — kifejtve vagy kimondatlanul is — magától értetődő feltételei, így azok megértéséhez nem mellőzhetők. Ezek a következők: 1. A metafora nem „átvitt" vagy „képes" értelemben használt szó, hanem összetett jel. Az „összetett jel" kifejezés értelmét a mindenkori elméleti keretben lehet pontosan megadni. Általánosan azt jelenti, hogy a metafora jelenségét vizsgálva sosem szabad pusztán egy lexikális egységre összpontosítanunk, hanem egy — kifejtett és/vagy kifejtetlen elemekből álló — összetett jelenségre. (Vö. MOLINO—SOUBLIN—TAMINE i. m. 22, akik RICOEUR művét idézik: La métaphore vive. Paris, 1975.) — 2. Bár a metaforával kapcsolatban beszélünk összeférhetetlenségről, inkongruenciáról vagy anomáliáról, ezek a fogalmak nem azonosak a rendszertől való egyedi, egyszeri eltérés fogalmával. A tárgyalandó elméletek ugyanis a metaforát a nyelv működésében adott ténynek tekintik, és keletkezésének és létének t ö r v é n y s z e r ű s é g e i t kutatják, illetve kívánják megállapítani.

2. Ezek után rátérhetünk az első — a három közül időben is a legkorábbi — jelentéselméletre. Ezt az elméletet képviseli a kitűnő svájci nyelvész, ERNEST LEISI egyedülállóan érdekes, több kiadást megért műve: Der Wortinhalt. Seine Struktur im Deutschen und im Englischen (Heidelberg, 1961., 1967.). LEISI elméletében a metafora különleges helyet foglal el. Megállapításait a metaforára koncentrálva a következőkben foglalhatjuk össze:

LEISI 1946 és 1950 között keletkezett művében egy leíró, szinkron jelentéstan alapjainak lerakására törekszik. Azt a BLOOMFIELD által körvonalazott (és a szemantika fejlődése szempontjából köztudottan igen erősen hátráltató hatású) veszélyt, hogy a jelentések szinkron leírása a nyelvleírásból szükségszerűen a környező világ szisztematikus leírását formálja, LEISI elkerülhetőnek látja, ha sikerül felállítanunk olyan nyelvi-szemantikai típusokat, amelyek egy adott nyelv szavait osztályokba rendezik. Hogy ezeket a típusokat egyáltalán elvileg felállíthatónak tételezhessük, annak két kritériuma van. Az egyik: az egyes jelek jelentését statikus egységekként kell értelmeznünk, amelyeket

bizonyos tulajdonságokkal jellemezhetünk. A másik: ezeknek a tulajdonságoknak a megállapításánál el kell tudnunk választani az olyan tulajdonságokat, amelyek meghatározzák a szavak nyelvbeli használatát, azoktól az egyéb tulajdonságoktól, amelyekkel a szavak egy-egy valóságdarabról való (empirikus) tudásunkat tükrözik vissza. Az említett nyelvi szemantikai típusok felállításához természetesen az előző tulajdonság-fajta jöhet számításba. Ezt nevezi LEISI használati feltételnek. Az *alma* szó használati feltételei között nem fog szerepelni a 'mozgás' tulajdonság, az *alma* szempontjából mindegy, hogy áll vagy gurul. Nem így a *szél* esetében, amelyet éppen a 'mozgás' tulajdonsággal kell leírnunk. Így azonban a *szél* és a *levegő* — ez a világról való empirikus tudásunk alapján természetszerűen összetartozó két szó — a leíró szemantika szempontjából igen távol esik egymástól: a *levegő* a *szél* helyett az *almá*-val sorolható azonos típusba.

LEISI használati feltételei tarka képet mutatnak: részben valóban nyelvi, részben viszont nyelven kívüli jellegűek. Az előzőről van szó pl. a német *essen* 'eszik' ige esetében, amelynek egyik használati feltétele, hogy emberi (és pl. nem állati) cselekvést jelöl, vagy a magyar *öccs* esetében, amely mindig fiatalabb fiútestvért jelent; az utóbbiról pedig pl. a megelőző 'mozgás' tulajdonság esetében. A használati feltételek megállapításánál a szerző eljárását egyszerűen e feltételek általános érvényességével igazolja. (l. ehhez még WOTJAK, Untersuchungen zur Struktur der Bedeutung. Berlin, 1971. 107). LEISI számára egy így megfogalmazódó „fizikális szemantika" ugyanúgy alapja és előzménye az ebből kifejleszthető strukturális leíró szemantikának, mint a fonetika a fonológiának. A használati feltételekkel jellemzett jelentések bevezetéséből logikusan következik a szemantikai kongruencia fogalmának létrejötte — és ez az a pont, ahol a metaforaelmélet is új, fontos fogódzókhoz jut. LEISI a grammatikai illeszkedés mintájára kongruenciát tételez fel az ige, illetve melléknév és a főnév tartalmára vonatkozóan is. Ennek az illeszkedésnek a szabályait pedig a felállított használati feltételek adják meg. Megsérti a kongruencia szabályait pl. az a német mondat, amelyben az *essen* 'eszik' ige, mondjuk, a *die Kuh* 'tehén' főnév mellett áll, vagy egy ilyen magyar mondat: *Az öcsém idősebb nálam.* Ugyanígy a szemantikai kongruencia ellen vétünk *A szél áll* mondatban. Nyilvánvaló, hogy eszerint a metaforák is a szemantikai kongruencia megsértésének esetei közé számítanak. Itt következik azután LEISInek a metaforaelméletben sokat emlegetett, érdekes állítása: az ún. direkt és indirekt metaforák megkülönböztetése.

A direkt metaforák esetében a szemantikai kongruencia széttörése szembetűnő, az indirekt metaforáknál ezzel szemben ez az „inkongruencia" csak bizonyos használati feltételeket érint. LEISI híressé vált és számos tanulmányban idézett példái a következők: *Beszélnek a kövek* és *Hallgatnak a kövek.* Az első esetben a metafora direkt: az ige használati feltételei a kontextusban nincsenek betöltve: a kövek nem beszélnek. A második mondatban az aktust illetően a használati feltételek be vannak töltve — a kövek tényleg nem beszélnek —, nincsenek azonban betöltve az alanyra vonatkozó feltételek, hallgatni ugyanis csak az tud, aki beszélni is képes, tehát az ember.

LEISI nézeteinek és a modern szemantika számos tételének rokonsága az elmondottak alapján nyilvánvaló, ezekre kitérni ennek a tanulmánynak nem feladata. A jelentéstani vizsgálódáshoz kapcsolódó metaforaelmélet számára LEISI gondolatainak folytatásaként a következő kérdések merülhetnek fel:

A) Ha a metaforát a szemantikai kongruencia megsértésével hozzuk kapcsolatba, akkor azt olyan nyelven belüli jelenségnek tekinthetjük, amelynek nincsenek a nyelven kívüli valósághoz fűződő feltételei. Nem kell a denotátumok hasonlóságával foglalkoznunk, sem a jelölt (a denotátum) és a jelölő (a szó) viszonyával. Magyarázatához csak az őt alkotó szavak tartalmának fenti meghatározása szükséges, tudniillik a használati feltételek pontos megadása, valamint ezen feltételek inkongruenciájának megállapítása. LEISI elméletéből így tehát közvetlenül tovább lehet lépni azon metaforaelméletek felé, amelyek szerint a metaforikus jel nem rendelkezik referenciális jelentéssel. (Ilyen például az ILONA BORGISÉ: Das semantische Problem der Metapher, Ursachen und Varianten eines Scheinproblems. Hamburg, 1972.)

De mivel sok használati feltétel extralingvisztikai, tehát közvetlenül a denotátumra utal, így a metaforát alkotó inkongruencia is visszavezethető a különböző denotátumok együtt-szereplésére. Eszerint LEISI elméletéből utat találhatunk azok felé a metafora-elméletek felé is, amelyek szerint a metafora nyelvi egységek segítségével ezek denotátumait és a denotátumok között levő viszonyt ábrázolja, tehát referenciális jelentéssel rendelkezik. (Ilyen például: JAN J. A. MOOIJ, A study of metaphor. On the nature of metaphorical expressions, with special reference to their reference. Amsterdam, 1976.)

B) Izgalmas kérdéseket rejt az indirekt metafora fogalma. Nézzük meg tehát közelebbről! Miért eredetibb, miért sokkal elevenebb, ha pl. azt mondjuk: „A bejáraton most *evezett be* a felesége, lassan és méltóságteljesen", mintha azt mondanánk: „A bejáraton most *jött be* a felesége, lassan és méltóságteljesen". Vagy miért olyan hatásos — LEISI példáját idézve — „az égen *utazó* fehér felhők"-ről beszélni? Nemcsak azért, mert metaforák, hanem ezen túl azért is, mert különleges metaforák. Ha maga az ige vagy a melléknév az, amelynek az adott kontextusban direkt módon, feltűnően nem teljesülnek a használati feltételei (lásd: *Beszélnek a kövek)*, akkor a hallgató számára kisebb a kifejezés keltette feszültség, hiszen annak oka egy szó, tudniillik az ige, használati feltételeiben világosan adva van, a metaforát alkotó kifejezés másik elemét így eleve m i n d e n e s t ő l átutaljuk az ige használati feltételeinek megfelelő egészen más típusba. A fenti példák indirekt metaforái esetében azonban az ige használati feltételei részben i g e n i s t e l j e s ü l n e k, abban a vonatkozásban pedig, amelyben nem teljesülnek, az igével szintagmát alkotó főnevet úgy jellemeztük, hogy az kétarcú maradt: c s a k r é s z b e n került át egy másik típusba. Ez a klasszifikálás nyilván sokkal bújtatottabb, sokkal többet bíz a hallgató képzelőerejére. (Gondoljunk csak a *becvező feleség* jelentésére!) Ehhez a meggyőző gondolatmenethez társul azonban az az elméleti kérdés, hogy hol húzzuk meg a határt egy indirekt metafora és egy poliszém, több jelentésű szó normális, nem metaforikus több jelentése között? Hol és hogyan, tehát milyen kritériumok alapján? Például „A taxiban kellemes ábrándokba *süllyedt*" (Szerb Antal) mondatban a *süllyedt* a *merült*-höz képest csak azért értékelhető (esetleg) indirekt metaforának, mert ritkábban használt ebben a frazeológiai egységben. Nincs kizárva azonban annak a lehetősége, hogy hamarosan — máris? — ebben az esetben is csak poliszémiáról beszéljünk. És vajon még indirekt metaforával vagy már poliszémiával van-e dolgunk a következő példában: „Az ujjai *kinéztek* a csizmából" (Mikszáth). Vagy: „Nagy tisztelettel ugrott fel és a hadonászó kezeivel gyorsan sietett *szétkergetni* a füstöt és a bajuszát megigazítani" (Mikszáth). Egyértelműen indirekt metaforák lehetnek például: „*csörtet* a gyorsvonat"

(Szabó Lőrinc); „ősszel *tar* fejét zörgette a mák" (Szabó Lőrinc); „Búcsuzót *gügyög* a fülemüle" (Szabó Lőrinc); „kinyitván az ajtót, *begurult* rajta" (Mikszáth); „Teljes egészünkben megvalósulni, vagyis *kihordani* minden lehetőségünket: ez volna a lét célja?" (Déry); „A szél*sikálta* torlaszos tetőkre, a tenger kőre, háztetőkre látni" (Pilinszky).

A lexikonban rögzíthető, normalizált poliszémia és az indirekt metafora elválasztásánál LEISI a nyelvérzékre hivatkozik, mint végső érvre, amely az adott beszédhelyzetben egy metafora metafora-voltáról dönt. A nyelvérzék pedig ez esetben az illető szavak használata során alakul ki, szilárdul meg. Ezzel LEISI a metaforaelmélet számára még egy döntő fogalmat vezet be — ha utalásszerűen is —, tudniillik a nyelvh a s z n á l a t pragmatikus fogalmát. LEISI könyve így példaszerűen tartalmazza azokat a gyökereket, amelyekből a metaforaelméletek számára alapvető tézisek nőhettek ki.

C) Maga a mű azonban nem a metaforáról szól, így számos további kérdést természetesen nem kérhetünk számon tőle. Említsünk meg mégis kettőt, hiszen létrejöttüket éppen LEISI gondolatébresztő tanulmányának köszönhetik.

Az egyik: Hogyan adhatjuk meg, egyáltalán megadhatjuk-e a vázolt elméletben azokat a kritériumokat, amelyek a metaforát elválasztják a pusztán értelmetlenséget eredményező szemantikai inkongruenciától? Például hogy Pilinszky *Alvó szegek a jéghideg homokban* szerkezete nem értelmetlenség, hanem poézis? (Vö. még ehhez: HÖRMANN, Semantische Anomalie, Metapher und Witz oder schlafen farblose grüne Ideen wirklich wütend?: Folia Linguistica V, 311.)

A másik: Vajon áttekinthettünk-e minden metaforatípust a direkt—indirekt felosztással? Vagy lesznek olyan metaforáink is, amelyekről épp a metaforát magyarázó használati szabályok bizonytalansága, nagyfokú általánossága vagy a nyelven kívüli jellegből fakadó bizonyos mértékű önkényessége miatt igen nehéz lesz azt mondani: ezek direkt metaforák, ezek pedig indirektek? Idézek egy izgalmas példát erre a kérdésre: „Kaliforniában egy négyezer éves hársfa él . . . , de tavaszonként még mindig *levelez* a csalfa örökkévalósággal" (Déry). A kifejezés értékeléséhez ki kell egészíteni az elméletet a homonímia különleges esetével: a homonimák kétszeresen is hatnak, egyszerre mint direkt és mint indirekt metaforák. A *levelez* metafora lehet direkt, ha a benne szereplő homonimának csak az egyik jelentését ítéljük jelenvalónak ('levelet ír'), de egyidejűleg indirekt is — és ez az erősebb hatás —, ha mindkettőt ('levelet ír' és 'levelet hajt'). Tovább bonyolítja a kérdést egy másik irányban, hogy tekinthetjük-e a *levelez* szót homonimának. Egy fordító szempontjából, aki — mondjuk — németre fordítaná, bizonnyal annak tűnne, és a kettősségből származó indirekt metaforát nem tudná lefordítani, tekintve hogy a 'levelet ír' jelentésre a német külön igét használ. Valamivel kisebb nehézséget jelenthet számára — legalábbis ebből a szempontból — Pilinszky szinte párhuzamos példaként idézhető versmondata: „S ki merészel // a csukott könyv *leveles* sürüjében, // ki mer kutatni?" És vajon direkt vagy indirekt metaforával van dolgunk például a következő versrészletben: „Oh béke! Nyár . . . // *Károg* a rím: mindennek vége már!" (Szabó Lőrinc): Vajon ha a *károg a rím* kifejezést indirekt metaforának tekintjük, nem pusztán a (hangzós) kontextus hatása alatt idomítottuk-e hozzá a metaforát magyarázó használati feltételeket?

Mindezek a kérdések éppenséggel nem LEISI érdekes és a konkrét stíluselemzésben is bizonnyal hasznosan forgatható kategóriáit akarják érdemüktől

megfosztani, éppen ellenkezőleg: arra kívánnak rámutatni, hogy e kategóriák végiggondolása az egyes konkrét metaforák megítélésében és elemzésében új szempontok felfedezéséhez vezethet.

LEISI elméletében tehát — amint arra rámutattunk — lényegében háromféle metaforaelmélet gyökereit is szemlélhettük: Az egyik az az irányzat, amelyet MONROE C. BEARDSLEY The Metaphorical Twist című írásában (Essays on Metaphor, Ed. W. A. SHIBLES, Wisconsin, 1972, 73) verbal-opposition theory névvel jellemez (szó-ellentétező elmélet), és amely a metaforák denotatív jelentését nem veszi tekintetbe; a másik BEARDSLEY terminológiája szerint az object-comparison theory (tárgy-hasonlító elmélet), amely számára a metafora is rendelkezik referenciával, és lényegét az alkotóelemek denotatív jelentésének vizsgálata, illetve összehasonlítása nélkül nem lehet megragadni; a harmadik pedig egy pragmatikai szempontokat előtérbe helyező elmélet. LEISI jelentéstanában a szemantikai kongruencia fogalmának bevezetésével a metafora értelmezése a szerző szándéka szerint az első fajtát képviseli.

3. Nézzünk meg a továbbiakban egy ezzel szemben tipikusan referenciális metaforaelméletet! A vizsgált mű: HARTMUT KUBCZAK, Die Metapher. Beiträge zur Interpretation und semantischen Struktur der Metapher auf der Basis einer referentialen Bedeutungsdefinition (Heidelberg, 1978.).

KUBCZAK a metaforát a langue szerves részének tekinti, és csak olyan nyelvleírást tekint adekvátnak, amelyben a metafora ténye is helyet kap, mint a nyelv működésének egyik sajátos szabályszerűsége. Referenciális jelelméletében egy, a természetes nyelvek leírásában hasznos elméleti kompromisszumra törekszik, éspedig a jelentést a nyelven belül meghatározni próbáló elméletek és a denotációt közvetlenül figyelembe vevő elméletek között. (Lényegében tehát egy feszesebb elméleti keretben törekszik arra, amit LEISI a maga használati feltételeivel, talán szándéka ellenére is, megvalósítani próbált.) A metaforát olyan különleges jelnek tekinti, amely nyelvi egységek segítségével ezek denotátumait és a denotátumok közötti kölcsönös viszonyt ábrázolja. Vagyis: elutasít minden olyan nézetet, amely szerint a metafora a nyelvi jelek közötti viszonyt jelentené (mint pl. a LEISIé), és a metaforikus jelnek nem lenne nyelven kívüli — referenciális — megfelelője, vagy amely szerint a metafora a nyelvi jelek és a nyelven kívüli tárgyak közötti viszonyt jelentené, de eltekintene a denotátumok egymás közötti viszonyaitól. A metafora olyan nyelvi struktúra, amelyben azonosítunk két nem metaforikus értelemben különböző denotátumot. A denotátumokat egy vagy néhány vonatkozásban azonosnak vagy másképp: részlegesen azonosnak, tehát hasonlónak értékeljük, és ezt a részleges azonosságot a nyelvi kifejtés nem-azonosságával tükröztetjük. (A hasonlóság mint részleges azonosság fogalmához vö. JUHÁSZ: MNy. LXXI, 30.) A hasonlat és a metafora különbségének sokat vitatott kérdése a KUBCZAK képviselte irányzatokban a következő szemszögből jelentkezik: Minden esetben számolnak egy alapvető hasonlósággal, amelyet a mélyszerkezet kategóriájával dolgozó elméleti keretben a mélyszerkezetbe utalnak (l. TEUN A. VAN DIJK; Some Aspects of Text Grammars. The Hague, 1972., idézi KUBCZAK i. m. 51). Ennek a felszíni szerkezetben megfelelő nyelvi formáját, mint felszíni hasonlatot vagy felszíni metaforát, a hatásmechanizmust illetően értékelik. Így tesz KUBCZAK is, aki a maga elméleti keretében a hasonlatot a metaforától a bühleri hármas funkciót alapul véve kívánja megkülönböztetni,

és azt mondja: a metafora nem a jelnek a denotátumhoz kapcsolódó jelölő, ún. szimbólum-funkcióját illetően különbözik a hasonlattól, hanem a másik két funkciót illetően: a beszélőhöz kapcsolódó szignál- és a hallgatóhoz kapcsolódó felhívó, appelláló funkciót illetően.

A részleges azonosság nyelvi kifejtésével kétféle, a langue-leírásban is helyet követelő nyelvi jelenség keletkezhet: az egyik az egyszerű értelmetlenség, a másik a metafora. Az *Ez a kutya macska* mondatban két külön jelentéssel kell számolnunk: az egyik az értelmetlenség mint jelentés, a másik a megértésre való törekvés folyamatában ebből levezethető metaforikus jelentés. A metaforikus jelentés különválasztására az ad lehetőséget, ha felfedünk egy harmadik elemet: a hasonlítás alapját, közismert latin nevén a tertium comparationist. A metaforikus jelentést a fenti példában körülbelül így adhatnánk meg: A kutya (X) olyan (hasonló) mint egy macska (Y) egy bizonyos tertium comparationis (Z) vonatkozásában. Ennek az alapvetően fontos lépésnek kettős következménye van. Az egyik: Az elméleti keret, a szigorú értelemben vett langue-leírás fellazulása: attól függően, hogy mennyire kifejtett, illetve menynyire kevéssé kifejtett hasonlítási alappal van dolgunk, lépünk ki egyre jobban a célul tűzött elméleti keretből. A beszélő és a hallgató, összefoglalóan: a tágabban értelmezett kommunikáció szempontjai elkerülhetetlenek lesznek. — A másik következmény: A tertium comparationis meglétével megalapozott metaforikus jelentés kihámozása és az értelmetlenség mint jelentés kizárása csak nagyobb kontextusban lehetséges. Ezzel KUBCZAK a metafora leírásának végleges helyét nem a mondatgrammatikában, hanem a szöveg elméletében jelöli meg.

KUBCZAK gondolatmenetéből két szempontot érdemes kiemelnünk. Az egyik alapján feltárhatjuk a referenciális metafora-elmélet és LEISI elméletének különbségét — és hasonlóságát. A másik alapján pedig kitekintést nyerhetünk egy további metafora elmélet felé. Az egyik az úgynevezett metafora-jelzések kérdésköre, a másik a hasonlítás alapjának vizsgálata.

A) Egy metafora megállapításához döntőek a metafora-jelzések. Ezeknek a bevezetése KUBCZAK könyvének egyik izgalmas része.

A legfontosabb metafora-jelzés az összeférhetetlenség. Itt ismét alapvető az elmélet referenciális jellege. KUBCZAK ugyanis — eltérően LEISITŐL, aki számára a szemantikai kongruencia egységes, nyelven belüli tény — megkülönböztet nyelvi összeférhetetlenséget és nem-nyelvit, tehát a denotátumok különbségéből eredőt. A nyelvi összeférhetetlenség az egy adott nyelv rendszerében elkülöníthető, a rendszeren belül jellemzett jelentések kölcsönös összeférhetetlensége. Így például ha a *Schimmel* 'szürke, illetve fehér ló' jelentése 'fehér' + 'ló', akkor a *schwarzer Schimmel* 'fekete színű fehér ló' megjelölés nyelvi összeférhetetlenségnek tekinthető. Elszigetelt langue-jelként ez az összeférhetetlenség lehet potenciális metafora vagy potenciális értelmetlenség. Megfelelő kontextusban azonban a potenciális metaforából valóságos metafora lehet: KUBCZAK példája szerint a *schwarzer Schimmel* jelenthet akár egy sötétbőrű embert világos hajjal. A nyelvi összeférhetetlenség tehát jelezhet metaforát, de a metafora maga attól az, ami, hogy alapvető kritériumként tartalmazza két denotatum azonosítását egy vagy több tertium comparationis vonatkozásában.

A metaforára jellemző összeférhetetlenség lehet másfelől ontológiailag meghatározott, tehát nem nyelvi, hanem dologi. KUBCZAK hangsúlyozza, hogy az egyes természetes nyelvek pillanatnyilag adott szemantikai leírása aligha teszi lehetővé, hogy minden esetben minden kétséget kizáróan megállapítsuk,

nyelvi vagy nem nyelvi összeférhetetlenséggel állunk-e szemben. Ennek megállapítása másfelől pusztán belülről, a rendszerből, a denotátumok figyelembevétele nélkül nem lehetséges. Azt nyelven belüli kategóriákkal is rögzíthetjük, mondja KUBCZAK tréfás példájában, hogy *a szabadság főz* állításban a *szabadság* nem lehet 'állapot', csak 'személy'. De a nyelvi rendszerből meghatározni azon tárgyak osztályát, amelyek főzhetők, igencsak nehézkes dolog volna. Mármost ha elfogadjuk ezt az érvelést, akkor ismét fel kell tennünk a LEISI elmélete kapcsán már felmerült kérdést: Vajon meg tudjuk-e találni, és ki tudjuk-e explicit formában fejteni azokat a denotátum-kategóriákat, amelyek segítségével a nem-nyelvi összeférhetetlenségeket, vagyis a lehetséges metaforákat a langue-ban leírhatjuk? (Ehhez egyfajta denotátum-elméletre lenne szükség! KUBCZAK művének úttörő jellegű, de töredékes része épp egy ilyen denotátum-elmélet felállítására való kísérlet, amely azonban ebben a formájában még további kiegészítésre, illetve végiggondolásra vár.)

A másik fontos metafora-jelzés a szövegben nyelvileg kifejtett utalásrendszer egy bizonyos szövegvilágra, például ilyen lehetőségekre gondolhatunk, mint „mese", „állatmese", „tényleírás" stb. *A fa suttogott valamit* mondat egy mesében nem feltétlenül metafora! Ez a mesében megadott egyéb szövegvilág-jellemzőktől függ. Feltétlenül metafora azonban egy tényleírásban. Ezeknek a jellemzőknek a részletes feltárása a metafora és a szövegelmélet fontos érintkezési pontja (vö. J. S. PETŐFI, Thematisierung der Rezeption: Poetics IV, 289). A szövegbeli metaforajelzések közé tartozhatnak természetesen egyéb jelenségek is, az idézőjeltől kezdve az egyes módosító elemekig (*úgyszólván, szinte* stb.). A lehetőségek áttekintése az elméletben, illetve vizsgálatuk a konkrét szövegelemzésben semmiképp sem érdektelen.

B) A másik problémakör, amely számos izgalmas kérdést rejt, a tertium comparationisra vonatkozik. A hasonlítás alapjával kapcsolatban felmerülő kérdéseknek a szerző külön fejezetet szentel, a számos érintett probléma közül kiemelendők a következők:

Az a kérdés, hogy a metafora létrejöttében eleve létező hasonlóságok játszanak-e szerepet, vagy a nyelvhasználó alkot-e a metafora interpretációjához kapott „utasítások", jelzések alapján bizonyos analógiákat, a langue-leírásban nem központi jelentőségű, megválaszolása filozófiai, gondolkodáslélektani, kommunikációelméleti szempontból alapvető (vö. MOLINO—SOUBLIN—TAMINE i. m. 33 kk.). Lényeges viszont — éppen az elmélet referenciális jellege miatt — a kérdés egy variánsa: Vajon beszélhetünk-e a denotátumok azonosításánál egyszerűen közös tulajdonságokról mint tertiumokról? „Mert amit egy férfi kimond, az ki van mondva. Egy férfi *szava vas.*" — írja Mikszáth. De a *szó mint vas* metaforában, vagy a KUBCZAKnál is szereplő *vasakarat* metaforában a *szó* vagy az *akarat* nem olyan „dolog", nem olyan denotatum, ami fizikailag kemény, törhetetlen stb. lehetne: a metafora létrejöttében hasonlóság helyett tehát analógiával kellene számolnunk. A hasonlítás alapjának ezirányú részletes vizsgálata — bár feltétlenül túlmutat a langue-leírás keretein — érdekes eredményeket hozhat. Esetleg egyfajta tertium-elmélet is felállítható, amely segít továbblépni abban az izgalmas kérdésben, hogy melyik metafora „merészebb", melyik kevésbé az.

Milyen összetevőkből áll a hasonlítás alapja? Mondjuk, a retorikákból közismert példa, az *oroszlán* és a *hős* azonosítása esetében? A kézenfekvő válasz: az oroszlán „tulajdonságai" között — pl. erő, sárga szín, éjszakai kó-

borlás — szükségszerűen lesz legalább egy olyan, amely a hős „tulajdonságai" között is fellelhető. Mármost milyen elméleti státusza van ennek a „tulajdonság"-megjelölésnek? Mit jelölünk vele? És itt következik KUBCZAK könyvének egy ugyancsak fontos tézise, amelynél már LEISI elméletét taglalva is szóltunk. KUBCZAK a maga feszes elméletében megpróbál jól elkülöníteni kétféle „tulajdonságot": 1. A tulajdonságok lehetnek egy explicit jelentéstanban a nyelven belül meghatározott minimál-disztinktív — vagyis a rendszeren belüli megkülönböztetéshez minimálisan szükséges, egymással oppozícióba állítható — jegyek, ún. szémek. — 2. A tulajdonságok lehetnek másfelől a denotátumokról való empirikus tudásunk lecsapódásai, ún. enciklopedikus jegyek. Esetenként egy-egy metaforában mindkét fajta szerepet játszhat. Az enciklopedikus jegy fogalma természetesen legalább olyan izgalmas és súlyos kérdéseket rejtő pont, mind a modern szemantikákban jól ismert szémeké. (KUBCZAK a maga szém-fogalmát közvetlenül HEGERtől veszi át; vö. HEGER, Monem, Wort, Satz und Text. Tübingen, 1976.) A kettő elválasztása számos elméleti és gyakorlati buktatót rejt. Viszonylag egyszerű dolgunk van a *Schimmel* esetében, ahol a 'fehér' valóban szém — és vele szemben, hogy a szerző példájánál maradjunk, az *elefánt* esetében, ahol a 'szürke' nem szém, csak enciklopédikus jegy. Hiszen beszélhetek fehér elefántról vagy akár rózsaszínű elefántról is: a nyelvész ugyanis nem az *elefánt* denotátumot határozza meg a maga szémjeivel, amely denotátum lehet egy extra fehér elefánt vagy egy játékelefánt, hanem az *elefánt* szót. Az esetek többsége azonban ennél jóval bonyolultabb. E megkülönböztetés minden nehézsége ellenére egy igényes jelentéselmélet számára szükségszerű lehet. De vajon szükségszerű-e a metafora szempontjából? Másképp fogalmazva: vajon más hatású, más típusú metaforák jönnek-e létre, ha a hasonlítás alapja egy szém vagy ha egy enciklopédikus jegy? (vö. COSERIU, Lexikalische Solidaritäten: GECKELER (ed.), Strukturelle Bedeutungslehre. Darmstadt 1978. 252). Úgy tűnik, hogy ez a megkülönböztetés nem feltétlenül lényegi. A konkrét metafora-elemzésben pedig gyakorlatilag kivihetetlen is. Így például bár a „Miért *kuvikolsz* még te is?" mondatban a *kuvikol* szó szémjének tekinthető, hogy 'kuvik hangadása', a metaforában mégsem az 'emberi beszéd' = 'kuvikhang' azonosítás a lényeg, hanem ezen túl a *kuvikol* egy enciklopedikus jegye, tudniillik az a nyelvközösség számára közismert jelentéselem, hogy *kuvikol* = 'rossz hírt jelez, elijeszt'. Tény, hogy a metaforák többsége esetében a hasonlítás alapja nem szém, hanem enciklopedikus jegy. És itt merül fel egy újabb, lényeges probléma: az enciklopedikus jegyek elméletileg végtelen száma. Ennek a problémának a végiggondolása egyrészt érdekes, új szempontokhoz vezet, másrészt rámutat arra is, hogy a KUBCZAK által választott referenciális elmélet elhelyezi ugyan a metaforát a langue-leírásban, de magának a metaforának adekvát leírásához mégiscsak szűknek tekinthető.

Az enciklopedikus jegy származtatható a társadalom közös ismereteiből é s az egyes emberek egyénenként különböző ismereteiből. Így egy-egy nyelvi egység esetében elméletileg végtelen számú enciklopedikus jegyről beszélhetünk! Eszerint pedig a metaforát megalapozó tertiumok száma is végtelennek tekinthető! Hogy a valóság mégis némileg mást mutat, annak ésszerű okai a következők: 1. Részben vannak olyan metaforák, amelyeknél a hasonlítás alapja a szövegkörnyezetben — különböző rangú nyelvi egységek révén — kifejtést nyer. Például: „Ez az ember valódi *oroszlán*, mert bátorsága rendkívüli." (KUBCZAK ennek kapcsán felhívja a figyelmet LÜDI példáira: Die Metapher als Funktion der Aktualisierung: Romanica Helvetia. Vol. 85. Bern, 1973.,

125.) Hasonlók a hasonlattal kifejtett tertiumok, például Pilinszky versében: „szeméből, mint *gazdátlan ág*, // *kicsüng* a pusztuló világ." Ezekkel az úgynevezett zárt metaforákkal állnak szemben a kifejtett tertiummal nem rendelkező, nyitott metaforák, illetve a már-nem-metaforák, amelyek hasonlítási alapja és egyúttal metafora volta már nem kíván interpretációt. (Vigyázat! A zárt, illetve nyitott metafora fogalma nem tévesztendő össze a teljes és egyszerű metaforának a magyar szakirodalomból is jól ismert fogalmával! Vö. FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERESTYÉNI, A magyar stilisztika vázlata. Bp., 1958. 94 k.). — 2. A nyitott metaforák értelmezését több tényező is azonos irányba tereli. Ezek a tényezők arra késztetik a nyelvhasználót, hogy bizonyos tertiumokat állandóan előnyben részesítsen, másokkal szemben kiemeljen. Erre a kiemelésre lehetőséget teremt mindenekelőtt a denotátumok közös, társadalmi szintű értékelése. Lényeges szerepet játszhatnak a szövegben párhuzamosan álló egyéb metaforák: ezek hatnak egymásra. És természetesen döntően fontos lehet a hallgató előzetes szövegismerete, véleménye, a megértésre való készsége, illetve egyéni képessége. Ezek vizsgálata viszont már aligha tartozhat a szűkebb értelemben vett lingvisztika területére. (KUBCZAK nem is vizsgálja őket, csak tényüket rögzíti.)

4. De vajon nem lehet-e a jelentéstant úgy kiszélesíteni, hogy ezeket a szempontokat is megfelelő keretbe foglalhassuk és rendszerezhessük, a metafora még megfelelőbb, még gazdagabb leírása érdekében? (Azt a kérdést, hogy egy így kibővített jelentéstan még lingvisztika-e, ezúttal figyelmen kívül kell hagynunk.) A megelőző elméletek alapján úgy tűnik, hogy az ezerarcú metaforáról még mindig van mit megállapítanunk, ha jelentéstani vizsgálódásunkat kibővítjük a pragmatika nézőpontjával, vagyis a metaforát értelmező körülmények és a hallgató szempontjaival. Ezzel kétségtelenül ki kell lépnünk a referenciális szemantikára épülő langue-elmélet keretéből egy szélesebb kommunikáció-elméletbe. Lényegében már LEISI is nyitva hagyott a maga elméletében egy kaptu, mely erre az útra nyílik: amikor az indirekt metafora és a lexikalizálódottnak tekinthető poliszémia közötti elválasztást a nyelvérzékre, magyarán: a hallgató, illetve a körülmények diktálta értelmezésre bízta. A pragmatika szempontjait a jelentés vizsgálatába a szemiotika vonja be nagy következetességgel. Most egy ilyen metaforaelméletet próbálok meg bemutatni, szembeállítva a megelőző két irányzattal. A mű, amelyre hivatkozom: WILHELM KÖLLER „Semiotik und Metapher (Untersuchungen zur grammatischen Struktur und kommunikativen Funktion von Metaphern)" című könyve (Stuttgart, 1975.).

A szemiotika a jelet alapvetően másképpen értelmezi, mint a megelőzőkben tárgyalt jelentéstanok. A „másképpen" lényege, hogy a szemiotikus — a SAUSSURE-féle jelölt—jelölő kettősségben feltárt — jel helyett egy hármas viszonnyal számol: a jelhordozó, a jeltárgy és az úgynevezett interpretáns hármasságával. Számára a jel csak e három összetevő egymáshoz való viszonyában létezik. Megjegyzendő, hogy az interpretáns fogalma nem egyszerűen a hallgatóra utal, hanem magában foglalja a társadalmi megismerés mindenkori szintjén a társadalmi és kulturális tényezőket, a beszédhelyzetet, valamint a hármas viszonyban létező egyéb jelek lehetőségét: mindezek alapján értelmezi a hallgató jelként a maga számára a jelhordozó és a jeltárgy kapcsolatát. (KÖLLER ezt az interpretáns-értelmezést PEIRCE alapján adja meg; l. i. m. 101.) A saussure-i elméletből egyenesen következik a jel statikus felfo-

gása: a jel önálló életre kel, mintegy külön szubsztanciává válik, amely állandó tulajdonságokkal rendelkezhet. (LEISI tudatosan épít is a jelek „tárgyiasulására", „hiposztazálódására", magát ezt a kifejezést használva, hiszen csak így tud hozzájuk rendelni állandó jellegű használati szabályokat!) Ezzel szemben a szemiotika a jelet dinamikusnak mutatja be, miközben hangsúlyozza, hogy ez a dinamizmus egyfajta dialektikában valósul meg: tudniillik a használatban, a kommunikáció folyamatában szükségszerűen állandósuló viszonyok és az interpretáns létével hangsúlyozott változékonyság, illetve változtathatóság dialektikájában. Ebben a felfogásban a metafora ennek a dialektikának — és ha ezt a nyelv működési elvének tekintjük, akkor a nyelv működésének magának is — egyik legkifejezőbb megnyilvánulása. Tekinthetjük KÖLLER-rel együtt egyfajta anomáliának az állandósulófélben levő, illetve állandósultnak vehető jelhordozó—jeltárgy—interpretáns viszonyhoz képest, ugyanakkor tekinthetjük ugyanolyan jelnek, mint bármelyik másik nyelvi jelet, hiszen ugyanabban a hármas viszonyban jön létre és értelmezhető. A különbség a metaforikus és a nem metaforikus jel között csak annyi, hogy a nem metaforikus jel esetében a hármas viszonyban létrejövő jelentés jól begyakorlódott, tehát a beszélő és a hallgató számára az interpretáns, ha szabad ilyen tudománytalanul fogalmazni, minden baj és fejtörés nélkül azonos lesz, a metaforikus jel esetében viszont az azonos pályán mozgó interpretáns megteremtése a kommunikálók számára nehezebb.

Egy így felfogott jelentéselméletben a denotatív (vagy KUBCZAK szóhasználatában referenciális) jelentés megkülönböztetése felesleges, hiszen a jelentés nem szűkíthető le a jelölő és a jelölt valóságdarab viszonyára: az interpretáns mint harmadik tényező kikerülhetetlen. Az ebben a jelentéselméletben gyökerező metaforaelméletnek arra a bizonyos harmadikra, tudniillik a hasonlítás alapjára sem lesz szüksége ahhoz, hogy a metafora metafora voltát meghatározza. KÖLLER 388 lapos művében ez a kifejezés elő sem fordul. Hogy egy nyelvi tény metafora-e, nem metafora-e avagy éppen abszurditásnak tekinthető, azt bizonyos, az interpretáns létével összefüggő, pragmatikus nézőponttal kibővített preszuppozíciók, előfeltevések fogják eldönteni. Ezek adódhatnak a szókincs kategoriális rendjéből (pl. szófajok); a szókincs paradigmatikus elrendeződéséből (pl. szómezők, csoportnyelvek, nyelvjárások stb.); az egyes lexikális egységek szemantikai jellemzőiből (itt KÖLLER azokra a szemantikai jegyekre gondol, amelyeknek tökéletes kidolgozása tulajdonképpen csak a zárt rendszerű formalizált nyelvekben valósítható meg, amelyek azonban az élő nyelv nyitott rendszerének leírásánál részeredményként haszonnal forgathatók); a konnotációkból, vagyis a (szövegben adott) többlet-jelentésekből; a beszélő kommunikatív szándékaiból; a hallgató elvárásaiból; és a mindenkori valóságról való megismerési szintből.

Előnye ennek a túlhangsúlyozottan pragmatikus jelentés-értelmezésnek, hogy a metaforát valóban sok szempontból világítja meg. Így lehetőséget nyújt a diakron és szinkron szemlélet összeegyeztetéséhez: felhívja a figyelmet, hogy az emberi gondolkodás fejlődésének korábbi állomásain — vagy a gyerek nyelvhasználatában — egy-egy ma „metaforikus eredetűnek" vagy (köznyelvivé vált) metaforának tartott jel nem feltétlenül volt az. Ilyen kifejezések, mint *a nap felkel, a nap lemegy*, csak a mai megismerési szint számára, illetve szemszögéből „visszaélesztheto" köznyelvi metaforák. Rámutat továbbá olyan metaforákra, amelyeket a korábbi metaforaelméletek nem tekintettek annak, holott ugyanúgy egyfajta, a hallgató számára nehezebben kibontható

interpretánsnak köszönhetik a létüket, mint a szokványos metaforák. Hogy csak egy példát mondjunk a szókincs paradigmatikus elrendeződéséből adódó metafora lehetőségére: A következő kifejezés: *Az interpretáns alapján metaforát diagnosztizáltunk* egyszerűen csak azért metafora, mert a 'megállapít' jelentésű igét egy olyan szaknyelv szókincséből választottuk, amelynek a nyelvészet szakszókincséhez édeskevés köze van.

Az elmondottakból az derül ki, hogy a szemiotika jelentés-értelmezése szerint a metafora végülis csak a beszélő és a hallgató számára n e h e z e b b e n azonosítható interpretáns révén különbözik a többi jeltől. Mármost csak azt kellene megpróbálnunk egy kicsit feszesebben megfogalmazni, hogy mit is jelent ez a „nehezebben". A bemutatott elméleti keretnek ugyanis éppen az a legnagyobb problémája, hogy a metafora jelenségét nemcsak rögzíti (amint azt KUBCZAK teszi egy nyelvelméleti keretben), hanem annak adekvátabb leírására törekedvén mintegy értelmezi, interpretálja is. Ennek pedig az a következménye, hogy a metaforáról sokat megtudunk, de a fogalmat magát nem tudjuk meghatározni az elmélet igen szélesen értelmezett pragmatikai jellege miatt. Hogy ezt a tényt hogyan értékeljük, az kutatási céljainktól függ. KÖLLER a maga művében a metaforát tudatosan és célzatosan azokhoz a nyelvészeti alapfogalmakhoz sorolja, amelyekkel nap mint nap dolgunk van, amelyeknek „pontos" és „egységes" meghatározásával viszont a nyelvészet lényegi okok miatt szükségszerűen adós marad. (Gondoljunk itt akár a szó, akár a mondat meghatározására.) Az interpretáns nehezebb azonosításának kérdése mégis lehetőséget ad arra, hogy az eddigiekben meglehetősen szétfolyónak tűnő metafora-fogalmat egy kicsit határozottabban körvonalazzuk.

A metafora esetében az interpretáns nehezebb azonosítása révén ugyanis adott annak a lehetősége, sőt szükségszerűsége, hogy a metaforikus jel ne csak tárgynyelvi információt közvetítsen, hanem metanyelvit is. A metafora arra készteti/kényszeríti az értelmezőt, hogy a nyelv metanyelvi funkcióit keltse életre. Másképp: a metaforikus jel értelmezése szükségszerűen együttjár a nyelv lehetőségeinek és funkcióinak, a nyelvnek mint nyelvnek a megfigyelésével. Eszerint a metafora legfőbb jellemzője, hogy benne tárgynyelvi és metanyelvi információk fonódnak egymásba. Ennek alapján izgalmas problémák fogalmazódnak meg. Az így értelmezett metafora fogalmi kerete megváltozik: hiszen például az irónia, a nyelvi humor, a szójáték valójában mind ugyanezzel a szükségszerű metanyelvi megfigyeléssel válik azzá, ami. (A metafora és az irónia rokonságát — azonosságát !? — KÖLLER is kifejti, 298 k.). Így a pragmatikus metaforaelméletben helye lesz annak az érdekfeszítő kérdésnek, hogy mi az azonosság és mi a különbség a fenti jelenségek között. E célból érdekesnek és hasznosnak ígérkezhet például a KUBCZAK-féle metafora-jelzés fogalmának felhasználása és a pragmatikus jelelmélethez való hozzáigazítása is, a lexikális egységek szintjén, a mondat szintjén, illetve a szöveg szintjén. Az így kibővített metafora-jelzésekhez tartozhatnának továbbá például olyanok is, amelyek metanyelvi reflexiók keltését szolgálják, mondjuk, a köznyelvi, tehát metanyelvi információt már nem hordozó metaforák megújításánál. Ilyen metanyelvi reflexiót keltő metafora-jelzés lehet egy köznyelvi fordulat meggyökeresedett formájának fellazítása, a magyarban egy igekötő betoldása, egy szokatlan formájú képzés stb. Pl.: „Az egyik ablak *odanézett* a hegyi legelőre" (Tamási); „Nagy száraz ágra szállt, melynek tövében mintha fészek *üldögélt* volna" (Tamási). Jelentkezhet a metafora-jelzés a szöveg szintjén is: „Azok a lejtős földek . . . *kínlódva* búzát is termettek valamicskét, de árpát

és zabot *szívesen*, burgonyát pedig egyenesen *örömmel*" (Tamási) (vö. KOCSÁNY: Nyr. XCVI, 179 kk.). Azokban az esetekben viszont, amikor metanyelvi reflexiókról nem lehet szó, metaforával sincs dolgunk. Például az emberi gondolkodás korábbi szakaszában, a mítikus gondolkodás korában — fejti ki KÖLLER — egy sereg antropomorfisztikus megjelölés nem metafora, metafora viszont a t a b u, hiszen ez az az eset, amelyben metanyelvi reflexióról vagy legalábbis egy azzal analóg esetről: a nyelv nyelv-mivoltának funkcionálásáról lehet szó. Ezzel KÖLLER lényegében történeti szempontból hasonló metafora-értelmezéshez jut el, mint KUBCZAK szinkron szövegelméleti szempontból (emlékezzünk „A fa *suttogott* valamit" példára). A különbség annyi, hogy a metaforához szükséges feltételt az utóbbinál külön megfogalmaztuk mint metafora-jelzést, az előbbinél viszont a nagy általánosságban körülírt pragmatikai preszuppozíciók alapján adottnak tekintettük.

Ha folytatjuk KÖLLER gondolatmenetét, ide kapcsolhatjuk ismét a metaforák sokat vitatott „merészségének" kérdését: melyik metafora a hatásosabb, melyiknél nagyobb a feszültség, melyiknél hogyan bontható ki az interpretáns. (Gondoljunk itt ismét LEISI direkt és indirekt metaforáira is!) A metaforák merészsége kapcsán HARALD WEINRICH (akinek nézeteit egyébként KUBCZAK is, KÖLLER is magáénak vallja) a maga metaforaelméletében azt hangsúlyozza, hogy ha a metaforában egy állítássá összefogott tárgyfogalom és meghatározó fogalom hasonló vagy azonos szómezőkről származik, és a köznyelv számára fogalmilag világosan szétválasztható, akkor beszélhetünk igazán merész metaforáról. (Vö. Semantik der kühnen Metapher: Deutsche Vierteljahresschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte XXXVII, 325. WEINRICH metaforaelméletéből magyarul is hozzáférhető részletet l. Irodalomszemiotikai tanulmányok, Vál. és szerk. MURVAI Olga, Bukarest, 1979. 102.) A nagyon szétszórt képzettársítások esetében az interpretáns „tűrőképessége" és ezzel együtt a metaforikus feszültség csökken (l. ugyanezt lélektani-funkcionális megközelítésben: PAPP ISTVÁN: MNy. XXXVIII, 186 kk.). Pilinszky metaforája: „A falakon *hideg lobog*" merészebbnek tekinthető, mit egy szürrealista versé, amely, mondjuk, egy *varrógép*-et és egy *esernyő*-t azonosít, hogy WEINRICH példájánál maradjunk. A merészséget nem lehet a metafora elemei közti reális, denotatíven értelmezett szakadék fokozásával mérni — éppen ellenkezőleg: bizonyos összetartó erő kell ahhoz, hogy metafora legyen, hogy még metafora legyen és ne szándékos abszurditás vagy feloldhatatlan és ezzel a valódiból egy „más", különállását hangsúlyozni kívánó (költői?) világba átcsúszó már-nem-metafora, ahol végképp lemondunk a metareflexiók lehetőségéről. (Vö. a nyelvben adott hajlékonyság lehetőségeivel való visszaélésről és ennek zavaró következményeiről pl. HOLGER A. PAUSCH, Kommunikative Metaphorik. Bonn, 1976. 141 kk.) A jelentéstan és a metafora kapcsolatára összpontosítva nem térhetünk ki arra az elsősorban nyelvfilozófiai és esztétikai kérdésre, hogy egyáltalán van-e létjogosultsága különálló költői nyelvről beszélni. Csak arrafelé tapogatózhatunk, amerre LEISI indirekt metaforája, KUBCZAK bonyolult hasonlóságra vagy analógiára épülő tertium comparationisa és WEINRICH merész metaforája vezet bennünket: megkísérelhetünk típusszabályokat felállítani, amelyek a jelentéstan szemszögéből igyekeznek megvilágítani a metafora hatásmechanizmusát, ha úgy tetszik: merészségét. Ez tűnik a legizgalmasabb feladatnak a metaforát magyarázó jelentéstani kutatás számára. Egyúttal olyan feladat is, amely végeredményben mindhárom bemutatott elmélet kereteiben megoldásra vár, és amely bizonyítja, hogy a há-

romféle elmélet a lényeget (ti. a metaforát) illetően mennyire egymásból következik, mennyire szükségszerűen azonos kérdésekhez jut el.

5. Végezetül foglaljuk össze azokat a szempontokat, amelyeket a bemutatott jelentés-, illetve metaforaelméletek a konkrét metafora-vizsgálathoz vagy akár íróink nyelvének stilisztikai vizsgálatához adni tudtak! Mindenekelőtt érdemes a gyakorlatban is kipróbálni a direkt-indirekt metaforák megkülönböztetését, illetve ezek elméleti státusán a gyakorlati példák alapján is elgondolkodni. (LEISI könyvében főleg ezeknek a metaforáknak a humoros hatását emeli ki.) Foglalkoznunk lehet továbbá a hasonlítás alapjának vagy — ha KÖLLER elméleti keretét választjuk — a pragmatikai előfeltevéseknek a megállapíthatóságával: azokkal a szövegbeni jelzésekkel, amelyek a metafora értelmezését lehetővé teszik. Izgalmas kérdés a metafora és a vicc, a metafora és az irónia, a metafora és az abszurditás összevetése, azonosítása, illetve megkülönböztetése. (Tamási nyelvében például felállíthatnánk egy „figurázás" kategóriát ilyenfajta metaforákból: „— Né, még a rózsák is kinyíltak az arcodon. — Én mindenféle rózsát szeretek, csak éppen azokat nem, amik az arcomon nyílnak. Oda is szóltam Márkushoz nyomban: — Szedje le hamar! — Mit? — kérdezte Márkus. — A rózsákat az arcomról s vigye a somjai leányoknak.") Érdemes a hagyományos stilisztikában ismert teljes és egyszerű metaforák mellett a zárt és nyitott metaforák kategóriájával is foglalkoznunk. Szükségesnek látszik továbbá a bühleri funkciók alapján is kibővíteni a metafora fogalmát; részben gondolhatunk itt a hasonlat és a metafora sokat vitatott elkülönítésére, részben pl. olyan metaforák tényére, amelyek esetleg nemcsak a jel szimbólum-funkciójából fakadnak, hanem a szignál-funkcióból is. (Erre lehetne példa, ha egy tanár értékel egy feleletet a diákság szókincsével *fá*-nak, ahelyett, hogy egyesről vagy elégtelenről szólna, jelezvén ezzel „alkalmazkodását" a diákközösséghez, vagy akár az elégtelen felelet szerinte viszonylag kisebb súlyát.)

Bár a tárgyalt elméletek mindegyike hangsúlyozza, hogy a metaforán összetett jelet ért, és hogy a mondat, illetve a szöveg szintjén is léteznek metaforák, amelyekre az elmondottak lényegében a vázolt jelentéselmélet szellemében alkalmazhatók, egy dologra mégsem tér ki egyik sem: ez pedig a lexikális egységeknél terjedelmesebb metaforák elhatárolásának kérdése. Egyúttal ez az a problémakör, amelynek megközelítése a stilisztika számára akkor válik igazán nehézzé, ha a modern költészet és a régebbi (pl. a XVIII—XIX. századi) költészet metaforáit összeveti. A stilisztikai gyakorlatra itt várnak a legkényesebb feladatok. Ezen a téren továbblépést csak egy, a szöveg elméletébe beépülő metaforaelmélettől várhatunk.

KOCSÁNY PIROSKA

A „tűz" motívum Nagy László költészetében

A tűz poézise Nagy László verseiben rendkívül sűrített, megújított képekben jelentkezik. Ezek a költői képek összetettebbek, mint bármelyik hasonló témájú az irodalmi nyelvhasználatban. Egybeolvasztják és magukban hordozzák azokat a jelentéseket, amelyek az írói köztudatban a tűzhöz kapcsolódtak, ugyanakkor a költő képettársításaival új, meglepő összefüggéseket

villantanak föl bennük. Ez a módszer — a jellegzetes Nagy László-i szintézis — több művében felfedezhető. Szép példája ennek érett lírájának egyik legigézőbb darabja, modern varázsoló éneke: a „Tűz". A látomáskompozíció a magyar lírai hagyománynak és a költő gazdag képi vonatkozásrendszerének sajátos ötvözete. Természetesen nem előzmények nélküli. A csodált és a rettegett őselem költészetének egyik központi motívuma. Már korai verseiben is megjelenik. Ezekben még nem mindig hordoz több jelentést, mégis sajátos megoldásokkal találkozunk: a képek anyaga, grammatikai megformálása, a verskörnyezet, a jellegzetesen egyéni képzetkombináció szuggesztív erővel hat érzelmi világunkra. Nagy László sokszor épít a távoli asszociációkra, ugyanakkor a szubjektívebb stíluselemet is közel hozza, sőt ötvözni tudja a magyar nyelvközösség tudatában szentesített jelképekkel. Ezért hordoz egyetlen szó, illetve annak néhány szinonimája hallatlanul gazdag jelentéstartalmakat. Érdemes tehát megvizsgálnunk: 1. hányféle jelentésben és összefüggésben található; 2. milyen nyelvi formában szerepel Nagy László verseiben a kb. két- és félszázszor előforduló „tűz" motívum. (Meg kell jegyeznünk, hogy szótári alapjelentésben csupán 7—8 esetben találkozunk vele.)

A *tűz* és rokon értelmű megfelelői — alakváltozataikkal és származékaikkal együtt — előfordulásuk gyakoriságát tekintve a következő sorrendbe állíthatók: *tűz (tüzes, tüzesít, tüzesül, tüzel* stb.) | *láng (lángol, föllángol* stb.) | *izzik (felizzik, izzó* stb.) | *perzsel (perzselő)* | *parázs (parazsas)* | *gyullad (kigyullad, kigyúl* stb.) | *szikra.* Szinte valamennyi választékos stílushatású, kellemes hangzású, ugyanakkor rendkívül alkalmas ellentétes jelentések megérzékítésére. A költői jelképhez kapcsolódó versbeli üzenetet Nagy László mégis legtöbbször a *tűz* és a *láng* szóra bízza, erre a két — tartalmilag egymáshoz legközelebb álló — szinonimára. A *tűz* a köznyelvi és az irodalmi nyelvhasználatban még az objektívebb szemlélet alapján is igen hajlékony szövegépítő elemként fogható fel; a *láng* Kosztolányi szerint a legszebbnek ítélt tíz magyar szó egyike. A szavak említett képességei a versekben megsokszorozódnak. Együttesen alkalmassá válnak olyan jelentésbeli finomságok kifejezésére is, amellyel még nem találkoztunk az irodalomban.

A „tűz" motívum jelentésköre Nagy László két kötetében állandóan módosul: gazdagodik. Okát abban kell látnunk, hogy a vizsgált szavak szinte mindig költői képként fordulnak elő, s Nagy László olyan elemet emel ki a jelentésekből — még a hagyományosból is —, amelyet más nem érzett, nem látott meg. A versbeli absztrahálás foka nála rendkívül erőteljes és változatos. A költő felhasználja ehhez még a szövegkörnyezet értelemmódosító funkcióját, s nagymértékben alapoz a grammatikai felépítésre. Leköt bennünket, mert tökéletesen birtokolja a költészet eszközét, a nyelvet, s merész gondolatközlési formái nagyszerűen idomulnak nyelvünk szelleméhez. Ezáltal tudja megrezdíteni az övével azonos érzéseket olvasóiban. Így a beleélés, a megérzés és megértés mellett megcsodálhatjuk a nyelvi megformálás sajátos szépségét is. Nagy László mindig megtalálja azt a nyelvi formát, azt a grammatikai-stilisztikai szituációt, amelyben a „tűz" motívum leginkább érvényesül s legtöbbet mond számunkra. Ennek a gazdag jelentéskörnek a pontos kategorizálása lehetetlen vállalkozás volna, éppen ezért a következőkben csak az alaptípusokat s azok variációit elemzem.

1. A) Első köteteinek képeire — mint már említettem — elsősorban a hagyomány hasznosítása jellemző, ugyanakkor személyes érzelmekkel, benső-

séges hangulattal is megtelnek a sorok. A költő sokszor idézi a falusi életet, de soha nem rajzol idilli tájat. A paraszti, mezei környezet elemeiből alkotott világkép életközeli s rendkívül hatásos, tele van fogcsikorgató fájdalommal, a szenvedés elleni lázadással. Nagy László nem beszél közvetlenül a szegénységről, a testet-lelket ölő, nehéz, paraszti munkáról, mégis jelen van a sorokban a megfáradt ember gyötrelme, kínja, reménytelensége. Mindezt a *tűz* szóval vagy rokon értelmű megfelelőivel hozza kapcsolatba. Ezért jelenik meg a nagybetűs *Nyár* teljes metaforaként olyan költői összetételekben, amelyeknek előtagja a *tűz* vagy e szó szinonimája: „hordozza *parázs-pofáját* . . . a Nyár" (Poklok tinója), máshol ugyanez az évszak *láng-oroszlán* (A szomorú ökrök), majd meghajszolja a szegényeket mint „*tüzes-pálcás* ispán" (Évszakok). A szülőföld érzékelésének realisztikus, rokon fogalmakat jelölő képeiben a gyermek- és az ifjúkor élményei elevenednek meg: „Mezőn . . . | *parázzsá izzott* a rög; | kapánk fokától | *szikrákat* rugott a hant; | *tüzesedett* porban | jöttünk mint az állatok." A tüzet idéző, különböző szófajú metaforák arra szolgálnak, hogy általuk a költő önkínzó gyötrelmeit a természet arcára vetítse. Veszedelemre hangolt képzeletében ezért lesznek a nyárfák fejét széttipró, „*kitüzesedett* vaslovak" (Nyárfák).

A fájdalom, a szenvedés és a tűz azonosítása már első műveiben is gyakori jelenség, de sohasem jelentkezik azonos módon. Versenként, sőt sokszor képenként új asszociációk fűződnek hozzá: „*Lángol* a hajnali szél | röpdös a rózsalevél | *tüzes* a szilvafaág, | ó csupa *tűz* a világ. | Nagy *tüzes* oltár az ég, | hallgatok égi misét, | feljön a *tűzfejű* nap | úsznak aranysugarak." (Elmentek tejfogaim.) Itt a rusztikus élményt átszövi a világégésnek, a háborúnak nyugtalanító látomása. A mágikus szertartásban központi szerepet kap a *tűz*, de nemcsak a szenvedés jelképeként, hanem — a vers folytatásából tudjuk — tapasztalatokkal erősíti, s felkészíti a napimádó, nagyot akaró, reménykedő költőt a reája váró feladatokra. Nagy László hatalmas távolságokat átívelő, merész képeket teremtett ebben a versben is: föld és ég, mélység és magasság, valóság és lehetőség feszül a sorokban, s ezeket éppen a más-más összefüggésben, jelentésárnyalatban és grammatikai szerepben levő „tűz" motívum köti össze.

A valóságos élethelyzetet, a baj közeledtét Nagy László gyakran megjósolja a tűz képében. Költői indulását kegyetlen esemény, a háború évei árnyékolják be. Az emberi létezést a pusztítás gyilkos örvénye veszi körül. A „Lánglakodalom" című versében a népi élet szavai, motívumai és a háborús képek katasztrófát hordozó vízióvá egyesülnek: „Ripeg-ropog a *lánglakodalom* | . . . A *lángok* ujja égre esküdött, | most kulcsolódik két házsor fölött ! | . . . s a lécketrecben *ég* a kiscsikó, | jászol *tüzében* vicsorít a ló | *lángok* közé a tehén borjazik, | szénfeketére ökrök *sülnek* itt — | *Lángok* közül te árva vakmerő, | mi menthető volt, az se menthető." A költő szorongással szemléli a természeti lét pusztulását, a humánum veszteségét. A lángok és a tűz megidézésével láttatni tudja, sőt látomássá fokozza a fenyegető veszedelmet. Az emberi élet veszendőségének tudatában guernicai képeket teremtett. Ezek már Nagy László mítoszteremtő költői erejét előlegezik. Minden elkomorul, a fájdalom szülte szürreális képek a pusztulás démonaként mutatják a tüzet. A megrázó képsorokból azonban a költő önérzetének, küldetéstudatának erősödését is kiérezzük, a közös gond feladatvállalásra ösztönzi az *árva vakmerőt*.

B) Kezdettől fogva vívja harcát a szegények felemeléséért. Így lesz a 'tűz' és a 'ló' együttesen egy nagyszerű, történelmi korszak igazságtevő

lendületének szimbóluma a „Tavaszi dal"-ban: „*tüzes csikódat* ellopom, kényesek kertjét tipratom." A keserűség és a kiábrándulás évei után pedig megérlelődik benne a költői újjászületés csodája. Hinni tud abban, hogy a gondok, a bajok elúsznak, s újból megidézi harcos ifjúságának nagyszerű jelképeit: „Jöjjön el, jöjj el, hajnal, te hajnal, | *tűzzel* a kihült egekre nyargalj!" (Csodák csodája.) Hitében soha nem inog meg, bár tervei rá sokszor „*letüzelnek*, | hogy a mákszem szívet a szép | lehetetlentől elijesszék." (Zordabb szerelem.) A költőt azonban még az Istennel való mérkőzés sem riasztja vissza. Itt az előbbivel ellentétes jelentésben használja a tüzet, erejét, küzdelemre való készségét azonosítja vele: „kell a *tűz*, hogy fagyod lebirkózzam" (Zsoltár). A közösség iránt érzett felelősség egész életén végigkíséri. Az emberiséget átfogó szeretete, a lélek melege szintén a tűz képében jelenik meg a „Téli krónika"-ban. A vers nagy elődjének és példaképének, József Attilának soraira emlékeztet: „dönts fát ember a *tüzedre!* | - - - - - - | Akartam akkor, mint a *láng* | lobogni minden táj iránt, | ajándékfaként tetszeni, | *tűzterebéllyel* lengeni | fázókhoz egyre közelebb —".

Hogy férfit próbáló, kemény harcra vállalkozott, azt a következő összetételek megéreztetik, megsejtetik velünk. Ezekben a szóalakokban az elő- vagy utótagként szereplő *tűz*, az emberi, költői sorssal járó megpróbáltatás, küzdelem. Mindig „torkolat-*tüzek*" forgatagában élt — vallja „A falak négyszögé"-ben — s keserűen kívánja, hogy a „*láng*-inget", amit hozományul kapott, legalább virradatig viselnék a *zsákmányvitézek* (A Zöld Angyal). A kiválasztottak öntudata erősíti hitét, ezért vállalja a világ kínzókamráit, pedig sokszor, úgy érzi „*Erdőtűz* harsonázik" a hátán. Kevés reménnyel keresi a bátrakat, a hozzá hasonlókat, a lehetetlent próbálókat: „*Lángot* ki lehel deres ágra?" — kérdezi (Ki viszi át a Szerelmet). A reménytelen téli tájból az emberi hit és lelkesedés lángjával ki fakaszt rügyet? A lélek tüzének erejével és forróságával ki szabadítja fel a deres ágban rejtőző életet, ki bontja ki az értékeket? Emberfeletti erő kell ehhez a vállalkozáshoz, ezért biztat így: „lélek, ó lélek, | hajolj a hit *parazsára*." (Havon delelő szivárvány.)

Az értékmentés gondolata hatja át az előbb említett vers befejező sorait, bár a költő tele van aggodalommal és kétséggel az emberiség jövője iránt. A tűznek itt is ellentétes szerepet szánt: „Futnak az édes asszonyok | . . . térdüket érces *hóparázs* horzsolja *véres-tüzesre*, | s akiben mint az igazgyöngy remeg az új pici: | gyöngyház-hasát a kismama | hófuváson is átviszi | Asszonyok, anyái a *tűznek* | a vérnek, . . ." Az első összetett szót kontraszthatásra építette: *hóparázs*. Nála a *hó*, a *fagy*, a *dér* a fenyegető veszedelem, a szörnyűség, az árulás szimbóluma. Most is az emberre leső borzalmak érzékeltetésére, felnagyítására használja fel, s idevonja a tűz képét is. A *véres-tüzesre* elő- és utótagja egymás szinonimáinak is felfogható. Egyrészt azért, mert a *vér* és a *tűz* sokszor tekintendő rokon fogalmaknak az irodalmi, illetve a köznyelvi szóhasználatban. Másrészt a képek mögött rejlő átvitt jelentések is rokon értelműek: a fájdalom, a szenvedés megérzékítésére szolgálnak. A két szokatlan összetétel szervesen illeszkedik a vers rendjébe. Hatásukat azzal is kiemeli a költő, hogy jelentésüket tekintve ellentétes pólust képviselnek a legszebb, legemberibb feladatot vállaló, bajokkal küzdő asszonyokkal szemben. Majd egy merész képváltással a tüzet az asszonyokkal, az élet forrásaival azonosítja. Míg előbb a tűz a fenyegető rém, veszedelem, most a remény, az újrakezdés szimbóluma. Itt is azt hirdeti: legnagyobb érték a létfolytonosság érdekében az új élet, a gyermek vállalása.

C) Ezzel a gondolattal több helyen találkozunk. A „Májusi rózsa" című lírai hangvételű versében Nagy László gyöngédséggel, férfias szeméremmel nyilatkozik az emberi élet indulásáról: „Elvette tőlem a *lángot,* | szívénél gyermek érik." A költő életkedve kiapadhatatlan. A tavasz, a koronás fejű páva mindig elfeledteti vele a rosszat, feloldja a szótlanságot, megszünteti a bánatot. Amikor „hímes *aranylángja* átsüt a vízen", s megérkezik az új évszak, a költő is megerősödik töretlen hitében, reményében és szép szándékaiban. Hirdeti tehát: „őt imádom, | havakon átvezérlő *páva-lángom* | nem veszítem el" (Álmok játéka). A tavaszvárás, az életöröm, az igazért, a szépért való küzdelem néhány versében összefonódva jelentkezik, ugyanakkor a „tűz" motívummal is kombinálódik (Asszony-fejű felleg, Tűzciterák stb.). A természet megújulása a létezés, az élet megnyilvánulása többször megjelenik a tűz képében. A következő sorok igei metaforái is ezt érzékeltetik: „Tavasz kerekedik, | bimbó *tüzesedik,*" (Csodafiú-szarvas); „Csipkefa bimbója lázzal pompás, | gyermek karján *tüzesül* az oltás" (Csodák csodája).

Az élet és a halál merész, egymásba játszásának leszünk tanúi a Ferenczy Bénit elsirató „Végakarata: *tűz*" című versében: „előtte *tűz* és mögötte jég | . . . előtte *tűz* és kezében a rózsával | megindul a *tűznek,* | megy vakmerő fönségesen, | mert álma, végakarata: *tűz.* | bűvöli már a *tűz* | s nem a leonardói piros palást, | de *tűz* ama dördülő, | felragyogó villám-kehely." A megszokott jelképek ebben a versben felcserélődtek. A *tűz* itt az ősanyagba való visszatérést, az emberi lét megszűnését jelenti. Ezzel szemben a szeretett ember hiánya, a pótolhatatlan veszteség a szívben dermesztő jégeső. A jég nem azonosítható egyszerűen a halállal, sokkal inkább a váratlan eltávozás által okozott sebbel, Ferenczy Béni híveinek árvaságával. „Vakmerő fönségesen indul a *tűznek*" — írja a költő. Mert a tűz nem a végleges elpusztulást, a teljes megsemmisülést jelképezi, hanem a megtisztulást, a tiszta emberség magára találását, az elhamvadó kínokat. A tűz a kiválasztottakat megtisztító, megedző erő, az áldozatként bemutatott *villámkehely.*

D) Megtaláljuk a tüzet a versekben az ifjúság jelképeként is: „Ó, az ifjúság, hatalom, erő | vörös *tüzekkel* tart könnyeden." — sóhajt fel a költő. Úgy érzi, igazán akkor kell majd a bor, ha a fiatalság elmúlik, s a bor tükrében keményen „csak a *tüzet* nézem, ami én voltam valamikor" — vallja a „Bordal"-ban. Ifjúkorát több versében is megidézi. A tizenhatéves virágvitéz a suhanc szertelenségével vágtat, a tüzes két pejkó húzta szánon a téli alkonyatban, maga mellett úsztatva a lánysikolyokat. Ezt a szép emléket őrzi a „Havon delelő szivárvány" egyik részlete, amelyben az ifjúság forró hevét, merész lendületét, gyönyörű szédületét a tűz szinonimái érzékeltetik: „Ó, a lenyugvó napba sírva sikoltva | belegaloppolni szép volna, | *izzik* mint Pokolkemence | szája | *lángpaplanokkal* a gyenge | szíveket várja | suhancvéremmel *izzó* | csodára várok." A „tűz" motívum gazdagodását tapasztalhatjuk a vers egy másik részletében. A titokban meglesett, a hóban meztelenül fürdő erdészlány, Viola áll előttünk mint „a *lángok* bokra, | *parazsak* eleven szobra". A birtokviszonyra bomló metaforák megosztják funkciójukat a jelző és a jelzett szó között, s együttesen hordozzák a sűrített jelentést. A meglepő egyéni kifejezésben az élet, a fiatalság diadala lüktet, s az erotikum forrósága, a szépség áhítatos imádata társul hozzá.

E) Az emberi érzelmek megérzékítésének néhány szép példáját szemlélhetjük meg a következő idézetekben: Feledhetetlen emlékek, szenvedélyek felelevenítésére is alkalmas a *tűz* képe. Bojánát, „*lángszárnyú* szép nap"-nak

nevezi a költő. Elbűvölő, szenvedélyes tánca megbabonázta, s úgy látta: „Öve is *tüzes* volt, mikor lecsatolta" (Bolgár tánc). A „Tánc a téren" című versét a dacos életöröm hatja át: mégis „*tüzes* az élet" — hirdeti, s „*lángokkal* ittas a felhő", mikor csillagokat reszkettető vad táncát járja a násznép. A „Menyegző"-ben az „ábrándok *kohótüze*" pöröl a sötéttel. S a világért emberül szolgáló kovács „*tüzel*, mert tudja, nagy baj lesz, ha újra | befagy az ábrándok tengere" (Kovács). Negatív érzelmeket is sokszor képvisel nála a *tűz*. Az édesanyját ért bántásokat, rágalmakat így eleveníti meg egy teljes metaforás kép a „Regé"-ben: „s a banyák . . . | rajtad vihognak, tátogva körülcsoszognak, | *tüzes* dárda a nyelve a kis gonoszoknak!" A vádaskodóktól és intrikáiktól ő maga is sokat szenvedett, ezért fohászkodik: „ne pörögjön másnap nevem *tüzes* nyelven" (Könyörgés). „Temetés után" című versében a „halottgyalázókat" idézi megvetéssel a litániák könyörgő, zsolozsmázó hangján: „ments meg, Uram, a röfögő *tüzektől*". Háborgását, dühét, haragját több helyen jeleníti meg a tűz képében: „Sarkamból is arkangyal *lángolt*" (Fenyegetések). Az ellenállását, hajlíthatatlanságát megtörni kívánkozókat a két ellentétes őselemmel érzékíti meg: „*Tűz, víz* puhítna, | főzne kásává" (Anteusz).

Nagy László a számára legkedvesebbeket is a tűzzel azonosítja. Öccsét, aki gyermekkorában „ott ficánkol a palánk tetején, akár a *láng*" (Család). A „Rege a *tűzről* és jácintról" cím szüleit jelképezi: a *tűz* a makacs, hajlíthatatlan derekú apát, a kemény, dolgos férfit, a „kegyetlen oltár"-t. Végül önmaga szimbólumaként is felhasználja: „*tüzes* királyka: . . . lehelsz a jégvirágra, | hogy kiláss a világba!" — vallja „A falak négyszögé"-ben. A „Ki viszit át a Szerelmet" egyik szép gondolatát véljük újból felfedezni a sorokban (még a nyelvi megformálás is hasonló!). A költő feladatának megjelölése állandóan visszatérő motívum, s a költői éntől ugyanígy elválaszthatatlan a „tél" is, amellyel „vérizzadó" tusakodást folytat az elképzelt „Virágért", s átkúszik a csipkebokron, „hol jégbohóc a *lángoló* isten" (Művem a tavasz). Önmagáról egyik legteljesebb, legbensőbb vallomását a „Versben bujdosó" sorainak ellentétes képeiben hagyta ránk. A költő: „szüntelenül célzó, de célozhatatlan, | kintről ordasi *tűz* s fegyelem, bentről piros őzike-csillag".

A „tűz" motívum változatos és igen gyakori felhasználásával találkozunk a „szerelemről szóló sorok"-ban. Szándékosan használtam ezt a kifejezést, mert megfigyelésem szerint Nagy László életművében aránylag ritka a hagyományos értelemben vett szerelmes vers. A nagy téma a költőnél elválaszthatatlan a többi emberi értéktől, velük összefonódva jelentkezik. Mindezt Nagy László többrétegű — sokszor egymástól távol eső, rejtett jelentéseket hordozó — metaforái, komplex képei teszik lehetővé (*Fagyok jönnek; Szerelem emléke; Jaj, szerelem; Asszony-fejű felleg;* stb.). Semmiképpen sem jelenti ez a szerelem lekicsinylését, versbeli jogfosztottságát, ellenkezőleg: Nagy Lászlónál az értelmes élettől elválaszthatatlan, a teljes, szép emberség velejárója, része a szívbesütő, részegítő szerelem. Költői nagysága abban is megmutatkozik, hogy mindig meghökkentően újszerű megfogalmazásban tárul elénk az évezredes téma még akkor is, ha az ismert köznyelvi szókép, a *tűz* felhasználására kerül sor. Megszokott sablonokat véletlenül sem találunk. A népköltészetre emlékeztető, tiszta, egyszerű hangtól a bonyolult, nehezen feloldható modern képekig, képhalmazokig, költői szituációkig számtalan nyelvi megoldásban gyönyörködhetünk. Íme bizonyságképpen egy-egy példa a két „szélsőséges" megoldásra, a tartalmi és a nyelvi ellentétre: „Szerelem,

arannyal | befújt hársfa-teknő, | ringass minket, födj be | *tüzes* báránynyelhő!" (Te sem vagy fehérebb.) — „Kékeres halántéka | havas rét, haláltiszta, | *tüze* sose lobban, | jaj, a szerelem | gyújthatatlan | jégkazal a holdban." (Vérbükkök és a hold.)

A költő hallatlanul magas hőfokon éli át a szerelem gyötrő fájdalmait s szárnyaló örömlobogásait. Ifjúkori és későbbi verseinek ide vonatkozó, tüzet idéző, túlzó képei is ezt bizonyítják. A szerelem hevét sokszor érzékelteti az emberi test forróságával: „*tüzesen* vagyunk párosak" — hirdeti a „Szívem örökös ételed" című versében: a lánytól jött, csupa csók legény szomjúságát oltja a kútnál, piros ajka a víztükörben *tüzesített* sarló (Éjfélkor): „*Parázs-szívem* nem nyugszik, égeti mellem" — vallja magáról a „Nyári ének"-ben; „s fogaim közt füstölögve kigyullad a fűszál, | mert várja a *tűz* a *tüzet*, s nehogy hiába várja:" (A forró szél imádata). A tűzzel való azonosulás több helyen is felfedezhető verseiben: a kedves neve teljes metafora tagjaként szerepel a „*Tűz* volt a te neved, *tűz* volt" címben és kezdő verssorban. A viszonzatlan, beteljesületlen szerelem megérzékítéséhez is felhasználja az azonosítást, először önmaga jelképeként, majd az átélt, emésztő fájdalom jelenik meg a tűz képében: „Kapott a *tüzes* bolygó pecsétnek fehér holdat | . . . | Hideg vagy, kényre fürdesz temérdek jajos *tűzben*" (Napfogyatkozás). „A vasárnap gyönyöré"-ben pedig a szerelem mámora, az érzékek fellángolása forr eggyé szétválaszthatatlanul az őselemmel, a tűzzel: „Lávába kóstol, aki ma csókol, és ő maga is | *tűz* lesz, de tarajos *tűz* lesz elsusogott szava is. | Jégmezőt *szikraeső* ver, kárhozat, üdvözülés | között a mesgye is *éghet*, mérni most nem tud az ész." Máskor a szerelmes ember túlfűtött képzelete vetíti a környező világra érzelmeinek hevét: „*Kigyúltam, lobogtak* a fák, | a rét, a sárga nád, a sás." (Kísértés.) Kifogyhatatlan a nyelvi leleményekben akkor is, ha a szerelmet vagy a kedvest jelöli meg a tűz képével. A szerelem: „*tüzes* báránynyelhő"; „nagy *tüzü* szesz"; „*tűzliliom*"; „csókos *tűzmadár*"; „szinbádi *láng*"; stb.; — a kedves: „Napvilág lánya, *lángölű*"; „*tüzes* páva"; „álomi *tűzvendég*"; „Aranypénz-térdű szerető, muzsikás, *lángsisakos*" stb.

Kevés költőnk talál a szerelemben annyi harmóniát, forró örömet, mint éppen Nagy László. Eszményítés, ámítás nélkül mutatja föl benne mindig a szépet, az emberit. Hangja őszinte és szenvedélyes, szemérmes és mindent megnevező. S mégis mindig biztosan kerüli el az ízlésértést a legintimebb, legkényesebb szerelmi téma kibontásakor is. Csak Nagy László-i tisztaságú költő képes így fogalmazni: „Elvette tőlem a *lángot*, | szívénél gyermek érik" (Májusi rózsa); „Szerelmünk *tűztornyát* | engedd betetőznöm — | kapcsold ki a szoknyát | az aranycsípődön" (Fagyok jönnek); stb.

2. A *tűz* és rokon értelmű megfelelői a versekben többnyire metaforaként fordulnak elő, ritkán megszemélyesítésként s elvétve találjuk hasonlatban. Csűry Bálint megállapítása, hogy a metafora a „legnagyobb alkotó erők egyike az emberi beszédben" (Nyelvészeti Füzetek 63. sz. 48). Nagy László költészetére ez többszörösen is érvényes. Hiszen egy-egy metaforája egyszerre nemcsak két, hanem több egymástól távol eső képet idéz fel a nyelvtudatban, ugyanakkor igen változatos grammatikai megoldásban szerepel. A *tűz* metafora szófaji értékét tekintve legtöbbször névszói (főnévi és melléknévi), ritkábban igei funkciót tölt be. Ezek a költői képek mint szófajok és mint mondatrészek egyszerre szerepelnek a versekben, ezért stílushatásuk is együtt érvényesül. Többféle variációban alkalmazza őket a költő.

A) Használja szótári alakban főnévi, teljes metaforaként. S bár a vizsgált szavak valamennyi mondatrész szerepében előfordulnak kisebb-nagyobb gyakorisággal, a szótári alakok viszont csaknem kizárólag névszói állítmányok vagy összetett állítmányok névszói tagjai, ritkábban alanyok. Ezáltal a legnyomatékosabb, legkifejezőbb mondatbeli szerepet vállalják. Az egyik szép, erotikus versében mondja a költő: „*tűz* az idő" (Esküszöm, hogy ő is örök): vagy a már említett Ferenczy Béni halálára írott vers címében: „Végakarata: *tűz*"; a királyi leány kezében „*tűz* a liliomszál, *tűz* a lábán a szandál" (Bagolyasszonyka). A szerelmes ember szép örömét így énekli meg „A vasárnap gyönyöré"-ben: Ő maga is *tűz lesz*, de tarajos *tűz lesz* elsusogott szava is." A leggyakrabban használt szinonima is előfordul összetett állítmányi tagként: „*láng volt* a te lelked" (Szederkirály) stb. A vizuális síkról indított képek soksok finom jelentésárnyalatot hordoznak, ugyanakkor a fő mondatrészi funkcióban erőteljesebben, szinte összegzésszerűen emelik ki a lényeget. Különösen felerősödik ez a tömörítő, sűrítő szándék az egyszerű metaforákban. Mivel ezekből az azonosított hiányzik, az azonosító és az azonosított távolsága pedig igen nagy, rendkívül hatásosak. A *tűz* egyszerű metaforaként többnyire alany (néha birtokos jelző, tárgy, esetleg szervetlen mondatrész). Itt is megfigyelhető a többrétegű jelentés: „nekem emberi a magasra csavart *láng*" — írja a „Szinbád"-ban; „de látlak selyem *tűz*" (Ég a föld); „A csintalan *tűz* hova tűnt?" (D. asszonynak délre); stb. Az asszociációgazdag, tömör metaforák értelmezését megkönnyíti a szövegkörnyezet, elsősorban az előttük álló kifejező jelző. Az elsőben a szemléleti, az értelmi-logikai oldal erős: a *magasra csavart láng* jelentheti az igényességet, az örök emberi elégedetlenséget, az elérhetetlen megszerzésének vágyát, a szerelem örökös lángolását stb.; a szinesztéziás metaforában — *selyem tűz* — a hangulati jelleg dominál. Inkább érezzük, mint értjük benne a szeretett asszonyt, a fiakat szülő anyát, az elveszített törékeny, szép kedvest, az embert éltető *Remény*-t, a sírig kísérő szerelmet stb. A harmadikkal, a modern líra egyik legszebb stíluseszközével, az emberi tulajdonságot jelentő melléknévvel — *csintalan tűz* — a megszemélyesítés illúzióját kelti. Megérzékíti számunkra a fiatalság hevét, a test örömét, a szerelmes költőt stb. A „tűz" motívum előtt szereplő antropomorfizáló jelzők találóan és sokoldalúan közelítik meg a sokszor homályosnak, elmosódottnak tűnő metaforákat, szemléletesen tolmácsolják a költői szándékot, s éreztetik meg a versbeli hangulatot más mondatkörnyezetben is: „tovább rohanjunk . . . a *húsevő tüzeken* át" (A Zöld Angyal); „ments meg, Uram a *röfögő tüzektől*" (A sasorrú temetése); stb.

B) A költői jelkép alakváltozatai is figyelemre méltók. Előfordul, hogy Nagy László a második (esetleg a harmadik) személyhez köti a „tűz" motívumot. Ilyenkor közvetlenebb a költő hangja, hiszen erős érzelmi körbe kapcsolja a képet. Legszemélyesebb vallomásaiban találkozunk ezzel a megoldással: „*tüzedtől* csupa sömör" (A forró szél imádata); „királyokat perzselő *lángod* örökre kioltom" (A Zöld Angyal). Még hatásosabb, ha megszólítással is színezi: „dönts fát ember a *tüzedre!*" (Téli krónika) stb.

A vizsgált szavak ragos alakváltozatai leginkább határozóként (ritkábban tárgyként) szerepelnek a mondatokban, s legtöbbször egyszerű metaforák. A költő a gazdag magyar határozórendszerből nagy gonddal válogat. A *tűz* elsősorban mód- és állapothatározóként funkcionál. Nagy László ezt a körülményt tartja a legfontosabbnak. Előfordul ugyan a „tűz" motívum más típusú határozó szerepében, de a jellemző helyzetre, az állapotra való utalás sokszor még ilyenkor is érezhető. Mindez a költői kép többrétegűségéből,

a többféle értelmezés lehetőségéből adódik; pl.: „Július vad *tüzében* áldott volt e fa (Álom a diófa alatt); Ó, lélek, hajolj a hit *parazsára.*" Lényeglátás és életszerűség lüktet a határozóként használt metaforákban. A költő a legfontosabb mozzanatra úgy irányítja a figyelmet, hogy közben számtalan szövegen túli jelentésre is utal. A távoli fogalmak egyetlen képben összpontosulnak túlzó vonásaikkal együtt. A mód- és állapothatározókkal teremtett költői szituáció nála mindig felnagyított, de igen hiteles: „szád *tüze* nélkül hűlök halálra" — hirdeti „Észak felől" című versében. Az igen erős stílushatást nemcsak a végletesen ellentétes tartalmú képek összekapcsolásában kell látnunk, hanem a képek akusztikumában is. Tökéletes itt a tartalmi és a formai összhang. A keményebb hangokkal való indítás után megszaporodnak a lágy hangok, a verssor elcsendesedik, mint egy halkuló zenei akkord. Hasonló megoldásokkal leginkább akkor találkozunk, ha a „tűz" motívum tárgyként szerepel: „*lángokat lehelsz* a télbe" (Az ördög hárfái); „*Lángot* ki *lehel* deres ágra?" (Ki viszi át a Szerelmet?); stb.

C) A jelzői szerepű melléknévi metafora — tudjuk — a költői stílus legnépszerűbb, leghajlékonyabb eleme, hiszen alkalmas a legelütőbb képzetsíkok kapcsolására. Nagy László is szívesen használja, azonban mindig takarékosan bánik vele. Nála a jelző nem versbeli kellék, díszítő elem, hiszen nem elsődleges célja, hogy festői hatásokra törekedjék. Verseiben a költői megérzéssel válogatott, asszociációgazdag jelzők a pontos és sokoldalú írói ábrázolás eszközei. Stílusa mégsem válik puritánná, dísztelenné. Hogy művészi ösztöne milyen finom változatossággal tud éltetni, felfrissíteni egyetlen szót, arra jó példa a *tüzes* melléknévi metaforája, amelyet közel harmincszor használ verseiben, de sohasem alkalmaz azonos jelentésben, ezért eredeti és egyéni. Itt érezhető leginkább a szövegkörnyezet szerepe. A jelzős szerkezet alaptagjától nagymértékben függ, hogy hányféle asszociációt fűzhetünk a képhez. Együttesen határozottabban, erőteljesebben mutatnak rá a jellemző, lényeges tulajdonságra. Íme néhány példa a gazdag anyagból: „Kár siratni a *tüzes* Fiút" (Húsvéti legenda); „őrülten *tüzes* pünkösdök" (A Zöld Angyal); „Jaj, ti habosan szép kanok, | . . . *tüzes* dárdások" (Havon delelő szivárvány); „A hómezőre, hol ír a halál, ki teszi ki a szívét, nagy *tüzes* pontnak!" (Kinek fáj, emberek); stb. Hatásosak a megszokottól eltérő funkcióban felhasznált igeneves alakjai is. Ezekben jól érezhető a cselekvésjelleg. Népszerűségüket dinamizmusukkal vagy befejezettségre való utalásukkal erősítik: „Ajkam a vízen | . . . *tüzesített* sarló" (Éjfélkor); „széjjel tiporják fejemet | *kitüzesedett* vaslovak" (Nyárfák); „Őt látom a magasban, fehéren *izzó* haját" (Bartók és a ragadozók); stb.

D) A költői szimbólum igei megfelelőit és származékait Nagy László ritkábban alkalmazza, mint a névszói alakokat. Az igei metaforák viszont alakilag nagyobb változatosságot mutatnak. Egyező hangalakú igékkel, ismétléssel — az *izzik* kivételével (Menyegző) — ritkán találkozunk. A képzők és az igekötők, sőt a szokatlan ragozási forma alkalmazásával nemcsak jelentésbeli, de az alaki változatosságot is megteremti a költő. Állítmányi szerepben sokszínű hatást váltanak ki, mert mindig magukban hordozzák a cselekvés és a történés folyamatának körülményeit. Ezért a fölnagyítás, a túlzás szándéka itt is fellelhető: „*Föllángoltak* sárgán a fák" (Tűz volt a te neved); „még Hamletet is, a fagyottat | te *fölgyújtanád,*" (Bagolyasszonyka); „s én alul | *izzok,* szavamat nem halkítom, | de sikoltom halhatatlanul: . . . *Égek,* csőrödben jó vizet hozz" (Szólítlak, hattyú); stb.

E) Képzettársításainak legegyénibb változatait összetételeiben figyelhetjük meg leginkább. Pedig ezeket csupán három szinonima variációjára építi, pontosabban kettőre: a *láng* és a *tűz* szóra, a harmadik, a *parázs* mindössze ötször szerepel elő- vagy utótagként. A költő elsősorban alárendelő jelzős és határozós összetételeket használ. Természetesen közülük igen sok szintaktikailag pontosan nem elemezhető, hiszen ezek a szokatlan stílushatású, egyéni szóalkotások nem hagyományos módon keletkeztek. Legtöbbjük költői neologizmusnak tekinthető. A bonyolult jelentéstartalmakat hordozó szavak rendkívül expresszívek. A kötőjeles megoldás is — véleményem szerint — nem annyira az elő- és az utótag laza kapcsolatára, sokkal inkább egyszeri és alkalmi voltukra utal. A költő a *tűz* és a *láng* szót többnyire előtagként használja, ezáltal is hangsúlyozza, kiemeli fontosságukat. A versekben igen változatos formákkal találkozhatunk:

Az elő- és az utótag tartalmilag erősíti egymást, az összetételekben felnagyítódnak, összegződnek a jelentések. Ez lehet pozitív és negatív irányú: „Akartam . . . *tűzterebéllyel* lengeni" (Téli krónika); „*Parázs-szívem* nem nyugszik (Nyári ének); „*Erdőtűz* harsonázik hátamon" (Arcomról minden csillagot); „Ifjúságomra jött *lángverés*" (Májusi napló); stb.

Ellentétes jelentésű utótagot is kapcsol a *láng*, illetve a *tűz* szóhoz. Igaz, ezek nem grammatikai értelemben vett antonimák, mégis szokatlan, szélsőséges tartalmak társulnak az összetételekben: „Ripeg-ropog a *lánglakodalom*" (Lánglakodalom); „az ég is szedres remegésben | *lángcirkuszt* vár májusi naptól" (Asszony-fejű felleg); „a kedves álomi *tűzvendég*" (Sóhegyek tövében); stb.

Hatalmas távolságok összekapcsolására is alkalmassá válik egy-egy szép költői összetétele: „Szerelmünk *tűztornyát* | engedd betetőznöm" (Fagyok jönnek); „Asszonyod teste mint a tavasz kivirul néked, | tájad lesz, *tűz-eged* a szív szerelme" (Csönd van); „A legszebb dal . . . | legyen a szívek táján | örökös *tűzszivárvány*" (Tűz-szivárvány); stb.

Az összetétek között a *tűzvész* szót kivéve ismétlésekkel igen ritkán találkozunk (pl. *lángoroszlán, lángarany)*. Az alaki egyezés azonban soha sem jelent tartalmi és jelentésbeli azonosságot, sőt még rokonságot sem: „Bukó nap *tűzvésze* festi a városok ablakait" (A vasárnap gyönyöre); „Piros *tűzvésze* sok virágnak kioltva már, csak a szárak állnak" (Zuzmara); „Hűtitek . . . a belső *tűzvészes* tájat" (Havon delelő szivárvány); „a *tűzvész* biblikus malmai nem jöttek el!" (A Zöld Angyal); stb.

A költő nagy szerepet szán az összetételeknek a hangulatkeltésben. Ezért gondosan ügyel a szavak hangtestének felépítésére. Szívesen alkalmazza a lágy mássalhangzókat. A nasalisok és a liquidák gyakori előfordulása pedig igen kellemes akusztikai hatást kelt. Sokszor még a negatív jelentésű szavak zeneiségét is emeli általuk. Így a költő olyan hangulati fokozást ér el, amellyel erőteljesebben utal a körülményre, s hatásosabbá teszi a gazdag tartalmakat hordozó képeket: „az erkélyt a *láng-inda* bekússza" (Ég az erkély); „*lánglliliom* közt pirulhatna képem" (Bolyongó); „*Lángnyelv* a kicsi tenyér" (Az erdélyi asszony keze); stb. A kemény hangzású összetételek ritkábbak. Hangalakukkal inkább a szemléleti hatást erősítik, mint a hangulatit: „Csipkefák . . . *tűzciterák*" (Tűzciterák); „A *tűzközpontokkal* pepita űrben | sugárutak *lángkerekek*, más-más távlat varázsa se vonz" (A zöld sátor elégiája); stb.

Hosszú sor volna, ha folytatnánk Nagy László költői példáinak sorolását. Az eddigiek is meggyőzhettek bennünket arról, milyen változatos frisseséggel

újította meg a nyelvünkben több száz, sőt több ezer év óta élő szavakat, hogyan töltötte meg új tartalommal, s hogyan találta meg azt a képszerűséget, amely mélyebbről hoz kifejezendőt. Láthattuk, olyan mesteri meglátással és biztonsággal szabadította fel az anyanyelv néhány szavában szunnyadó energiát, ahogyan csak klasszikus költészetünk legnagyobbjai teszik. A „tűz" motívum 250-szeres előfordulása különböző jelentésekben, jelentésárnyalatokban és nyelvi formákban is igazolja a költő vallomását: „. . . hiszek a szóban. Kötelességem figyelni a szóra. Bánnom a szóval odaadás és felelősség."

D. BERENCSI MARGIT

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A *képpen* nyelvtörténetéhez

A címben szereplő nyelvi jelet grammatikai irodalmunk hagyományosan ragként tartja számon. Rag voltát ANTAL LÁSZLÓ kérdőjelezte meg (A magyar esetrendszer: NytudÉrt. 29. sz. 133) annak alapján, hogy a *képpen* morfémakapcsolat — vagy ahogyan ő írja: „szerkezet" — jellege a mai nyelvérzék számára is felismerhető. — SEBESTYÉN ÁRPÁD a névutós szerkezetek szintaktikai előzményeiről szólva, s konkrétan a *módon* ~ *módra* névutók kérdését vizsgálva rámutatott (NytudÉrt. 40. sz. 316), hogy egyes névutók aligha válhattak ki birtokos szerkezetekből (amelyeket korábban a névutós szerkezet szinte kizárólagos előzményeként tartottak számon); előzményükként csak „minősítő jelzős" szintagmával lehet számolni. A továbbiakban így folytatja: „A *-képpen -képp* r a g [én emeltem ki: Zs. É.] feltehetőleg főnévi minősítő jelzős előzményű . . ., de a *módon*-hoz hasonlóan már átterjedt melléknevekre, sőt számnevekre is" (uo. 319).

BERRÁR JOLÁN a *képpen* ügyével foglalkozó, sok tekintetben iránymutató tanulmányában (Fejezetek határozóragjainak élettörténetéből: NytudÉrt. 13. sz. 22—7) kiemeli, hogy „a *képpen* rag gyakorisága szoros összefüggésben van a szótővel" (25), leggyakrabban névmásokhoz kapcsolódva jelentkezik, tartalmas jelentésű szavak mellett pedig olyan kifejezésekként, amelyek a kódexirodalomban nyelvi kliséként, a vallási terminológia elemeiként értékelhetők (27). Egyéb, a *képpen*-nel kapcsolódó, de gyérebben adatolható alakulatokról úgy véli, hogy ezekben „a nyelvérzék még csak próbálgatja a rag használati értékét" (25).

Az, hogy a *képpen*-t idáig kizárólag a ragok közé sorolták be, névutóként nem tartották számon, a grammatikai leírások továbbhagyományozódásán kívül mással aligha magyarázható, hiszen a magyar ragrendszer kialakulásában tipikus ragos névszó → névutó → rag változás szinte nyelvtörténeti axiómának számít. Minthogy azonban a folyamatot leginkább azokon a klasszikus eseteken szokás bemutatni, amelyekben a változásnak mindhárom fázisa megragadható adatokban is (pl. *-ban/-ben* ~ *-ba/-be* ~ *-ból/-ből)*, az eleve elvontabb jelentésű, helyjelölő funkciót egyáltalán nem mutató példákban az önálló szóalak = szabad morféma → toldalék = kötött morféma változás fázisait nem kísérte olyan nagy figyelem.

A „*képpen* rag" kialakulása körüli viták is jól mutatják, hogy a szakirodalom nehezen boldogult ezzel az alakulattal; a ragos főnév feltételezett konkrét jelentése és a rag következetesen elvont — mód-, illetőleg állapotkifejező — funkciója közötti távolságot a közbeeső névutói fokozat nélkül ugyanis valóban elég nehéz áthidalni (l.: SIMONYI: Nyr. XV, 1—4, MNévr. 52—5; SZARVAS: Nyr. XIX, 104, XXI, 148—51; SZINNYEI:

Nyr. XX, 241—2; BEKE: Nyr. XLVII, 185—6, LIV, 55). — Önálló szóból létrejött testesebb határozóragjaink története tehát önmagában arra mutat, hogy a *-képpen* ~ *-képp* toldalék kialakulását tanácsos azokkal analóg módon szemlélni. Ugyanezt erősítik meg a nyelvtörténeti adatok is.

A *-képpen*-nek a kérdő-vonatkozó, valamint a mutató névmásokkal kialakult szoros kapcsolatát BERRÁR említett tanulmányában igen gazdag anyagon tárja fel, így magam inkább a tartalmas jelentésű szavak melletti előfordulások dokumentálására törekedtem, tekintetbe véve — SEBESTYÉN nyomán — e szavak szófaját is.

A) Főnévi alapszó mellett: DomK.: „nemely azzonyallatnak vala *choda keppen* ev hata meg gevrbedevt" (162); JordK.: „Wr yften kedeegh elettók meegyen vala vthat mwtatwan nappal fetet kód ozlop zerenth, eeyel kedegh *tyzes ozlop keppen*" (37); VirgK.: „*kerezt kepen* az ő melyen" (104), „En kedyg *zerzetes kepen* nem eltem" (3); Thewrk.: „Sydok kyralyanak mewetféghben neweztetel, az wtan meg arczwl weretel, zent zynedzerenth megh pekdeftetel, *poklofkeppen* Es *Bynefkeppen* zydalmaztatal" (193), „menyből *nyelw keppen* zenth lelek lee zalla" (271); „Az ő hîre neue minden felé ki méne, miuel hogy *czuda képpen* forgatná magát" (Kár: Bibl. I, 397: NySz.).

B) Melléknévi (melléknévi igenévi) alapszó mellett: WeszpK.: „ydew *haznalatos keppen* ketteffek es el, vegezteffek" (124); NagyszK.: „ki te ellenőd *halalos keppen* focat vetkőzőt" (169); CornK.: „maria zent janos euangelistanak tevt gyonast ez *felyevl mondot keppen*" (30); 1557: „nem igen *baratsagos kippen* chelekedet Gabriel vramal" (LevT. I, 226); „*Elválhatatlanképpen* eggyesült természetek" (Zvon: Post. I, 45: NySz.).

C) Számnévi alapszó mellett: DebrK.: „*ket kepen* akar vala ifteni kegielmezefből mi erőttőnk . . . bizonfagot venni" (33); „A sz. kereszt jegyét, *két-képpen* szoktuk magunkra vetni" (Pázm: Imáds. 56: NySz.); „*Sok képpenn*, száiatokban vagyon az rágua" (Bal: CsIsk. 9: NySz.); „*Harmincz öt képpen*" (Czegl: Dág. 10: NySz.).

Látható, hogy az idézett adatokban a *képpen*-nek határozottan névutói szerepe, 'módon, módra, valamihez hasonlóan' jelentése van.

Azt, hogy a *képpen* és a *módon* (~ *módra* ~ *móddal*) egymásnak a kódexek korában szinonimái lehettek, a másik oldalról a *módon*-nak és szócsaládjának adatai is támogatják.

A BirkK. latin szövegében a latin *modo supradicto* szókapcsolatnak két magyar megfelelője van: *felöl mõdott keppen* (5) és *felöl mõdott moddal* (8), egyes kódexeinkben pedig megfigyelhető a *képpen* és a *módon* utótagú határozóknak halmozott használata; pl.: VitkK.: „Bűnősse hagőm [!] magamat vram iftennec *valami modon mikepen* vetkezten en harom fogafimban" (28), ÉrdyK.: „laffok *mykeeppen* es *my modon* az ur iften . . . ffel magaztataa" (515), „*my modon mykeppen* es mynemew lelky yozagokkal" (559).

A XVI—XVIII. századi szójegyzékek és szótárak szintén a *képpen* önálló szói jellegét, illetőleg a *mód* alapszavú névutókkal való rokonértelműségét mutatják; pl.: GyöngySzt.: „Absono discordare: Vnde absonanter discordanter: Nem *egyenló keppen* Zolua, Zengedezuee" (106), „Aequaliter: similiter: pariter: *Egyenló keppen, azszonj keppen* [ɔ: *azon keppen]*"; CAL.: „instar — Moggyára, *képpen*" (545); MA: „Instar . . . Modgyára, *képpen*, Helyett"; PP: „*Képen:* Instar" stb.

Arra kérdésre viszont, hogy a *képpen* és a *módon* rokonértelműségük ellenére morfológiai szempontból miért nem viselkednek azonosan (a *módon*-nak vannak alaki variánsai is, redukált formákat azonban nem mutat, és a *képpen*-nel ellentétben önálló szóalak volta egy pillanatig sem volt kétséges), a választ az alapszavak szótörténetében kereshetjük. Ismeretes, hogy mindkét szó jövevény a magyarban, a *kép* régi török, a *mód* viszont latin eredetű. Nyilvánvaló, hogy a *képpen* névutóként is sokkal korábbi nyelvünkben, mint a *mód* megszilárdult ragos alakulatai. Ennek következtében szemantikai motivációja az alapszó irányából már jóval gyengébb, ezért is különülhetett el jobban, mint a *módon* a saját alapszavától.

Ha a *képpen* nyelvi helyzetét a későbbi korokban vagy napjainkban vizsgáljuk, névutói jellege már nem annyira kétségtelen, kapcsolódási lehetőségei jóval korlátozottabbak, mint a *mód* családjába tartozó névutóknak. A VégSz. tanúsága szerint a *-képpen* utótagként csaknem kivétel nélkül olyan megszilárdult alakulatokban található, amelyeknek alapszava névmás, s amelyek szófajukat tekintve határozószók. E szófaji kategóriában viszont elég szép számmal találhatók a névmás + névutó típusú összetételek *(ezelőtt, miután, amiatt* stb.), amelyekben a névutót igen gyakran a legelső szótörténeti adatoktól kezdve egybeírják a névmási alapszóval. Összetételi utógatként pedig a névmás alaki redukcióin eshet át, ahogy ezt például az *az után* → *azután* → *aztán* változás — egyébként igen korai — lezajlása is mutatja (vö. TESz.).

Hasonló változáson mehetett át a *képpen* is, melynek rövidülésére az első adat az ÉrdyK.-ból való: „*mykepp* zent janos ewangelifta mongya" (579); gyakoribb példák azonban csak a XVIII. századtól találhatók rá. (Vö. SIMONYI: Nyr. XV, 1.) Minthogy a *képpen* határozószókban ilyen módon rögzült, használati körének korlátozottsága eléggé elkülöníti a „tipikus" határozóragoktól. Viselkedése sokkal inkább a *-beli, -féle* típusú képzőkére emlékeztet, amelyeknek toldalékká válása hasonlóképpen — de más szintaktikai helyzetben — mehetett végbe (vö. D. BARTHA, Szóképz. 125—7).

ZSILINSZKY ÉVA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Tapsifüles. A TESz. szerint a címben szereplő szó jelentése: A) fn. 1. 1643: „nagy fülű személy'; 2. 1775: 'farkas'; 3. 1836: 'nyúl'; 4. 1881: 'szamár ⟨átvitt értelemben is⟩'. B) mn. 1895: 'nagy fülű'.

A TESz. összetett szónak tartja: „Az előtag a *tapos, teper, tepseg* stb. kiterjedt rokonságába tartozó származékszó; képzésmódjára l. *buksi, kapzsi,* továbbá *tepsi (tepseg* a.) stb. Az összetétel valamennyi jelentésében a 'nagy fül' fogalmi tartalom az uralkodó, ezért igen valószínű, hogy a *tepsi* ~ *tapsi* elem 'szétnyomódott (és ezért nagy)' jelentésben kapcsolódott az utótaghoz . . ."

Hogy a *tapsifüles* összetett szó, kétségtelen. De a *tapsi* előtagnak a *tapos, teper, tepseg* stb. rokonságába tartozó származékszóként való magyarázatához már szó fér.

A TESz. hivatkozik az 1643-ból való adatra: „a nagyfülű *tepsi fülesek* gorombáknak és ostobáknak ítéltetnek lenni" (MNy. VII, 318). Úgy látszik, elkerülte a szerkesztők figyelmét egy 1873-ból való adat, amely rendkívül fontos a *tapsifüles* magyarázata szempontjából: „*Tepsiszájú:* nagyszájú, csahos" (Nyr. II, 135).

Ezt az adatot a TESz. a *tepsi*[1] 'sütésre használt, alacsony oldalú edény' szócikkben közölte, szerintem is helyesen.

A *tepsiszájú* adat figyelemre méltó tanulsággal szolgálhat a *tapsifüles* összetétel magyarázata szempontjából. A *tepsiszájú* jelentése teljesen megegyezik a *tapsifüles* 'nagyfülű' értelmével. De érdekes ez az adat a *tapsifüles* szó képzésmódjára nézve is. A TESz. 1643-ból való legrégibb *tepsi füles* adata hangalakilag is teljesen megegyezik a *tepsiszájú* összetétellel.

Ezek szerint a *tepsifüles* eredetibb, mint a *tapsifüles*. Az utóbbi aránylag kései felbukkanása is a *tepsifüles* alak eredetisége mellett látszik szólni. A TESz. megállapítása, hogy a *tapsifüles* összetétel valamennyi jelentésében a 'nagy fül' fogalmi tartalom az uralkodó, sem mond ellent ennek a megfigyelésnek.

A *tepsifüles* 'nagyfülű személy' jelentése a *tepsi* 'sütésre használt, alacsony oldalú edény' értelméből fejlődött ki. A *tapsifüles* alak létrejöttében a *tapos* ige 'rálép; rálépve összenyom' jelentése hathatott. De a *tapsifüles* (< *tepsifüles*) összetétel nem áll genetikus összefüggésben a *tapos* igével.

HASAN EREN

Sebestyén. Azon neveink egyike, amely már az államalapítás első éveiben felbukkan. 1001: *Sebastianum* [Acc.] (MonStrig. I, 1), *Sebastiano* [abl.] (CD. I, 282); 1002: *ſebaſtiano* [abl.] (PRT. I, 590). Az Árpád-korban meglehetősen gyakori (bár nem annyira, mint az *István, János, Péter, Pál* stb.), s csak a XVII. századtól kezdve válik ritka névvé. 1967-ben mindössze 6 fiú kapta a *Sebestyén* nevet (LADÓ JÁNOS, Magyar utónévkönyv — a továbbiakban: MU. — 1972. 210).

A névkönyvek nagyobb része a *Sebestyén*-t, illetve ennek idegen nyelvi alakját *(Sebastian, Sebastien)* a latin *Augustus* görög fordításának *(Szebasztosz)* és ennek latinos (!) továbbképzésének tartja. ALBERT DAUZAT pl. így magyaráz (Dictionnaire étymologique des noms de famille et prénoms de France. Paris, 1951. 546): „*Sébastien*, n. de bapt. et patronyme (forme occitane *Sébastian)* de saint *Sebastianus* (n. grec: de *sebastos* »honoré«, qui avait traduit l' Augustus latin)". A magyarázatok kissé nehézkesnek látszanak. A római császárok megszólítása görög nyelvterületen *σεβαστός* volt, és nem *Σεβαστιᾶνος*. Latinos továbbképzésről szó sincs, hiszen a latin nyelv a görög *Σεβαστιᾶνος*-t vette át *Sebastianus* formában.

A martirológium szerint az első névviselő Szent Sebestyén volt, Diocletianus tisztje. Vallásáért halálra nyilazták. Erről OTTO WIMMER (Handbuch der Namen und Heiligen. Innsbruck, 1959. 434) megjegyzi: „Eine Legende ohne geschichtlichen Wert . . . " Szent Sebestyén tehát feltételezett személy, hiszen a legenda utólag született. Itt adódik a másik nehézség: egy hithű keresztényt — ismerve az őskeresztények puritanizmusát — hogyan nevezhettek 'fenséges'-nek? Tehát nem itt, hanem máshol kell a titok nyitját keresni.

A római császárok szívesen adták nevüket vagy címüket az általuk alapított vagy kedvelt városuknak. A római császárság idején több *Σεβάστεια* nevű város is volt, pl. „Stadt in Pontus an der Grenze von Kappadocien und Kleinarmenien, spätere Hauptstadt Armeniens", illetve „Stadt auf *'Ελαιοῦσα* in Hilicien" (W. PAPE's Wörterbuch der griechischen Eigennamen. Braunschweig, 1911. 1355). Melléknévi alakja: *Σεβαστιᾶνος* 'szebaszteiai, Szebaszteiából való'. Így a *Sebestyén* névnek ez az eredeti alakja. Ezt mindössze E. G. WITHYCOMBE ismerte fel (The Oxford Dictionary of English Christian Names. Oxford, 1969. 252): „Sebastian (m): Latin Sebastianus 'man of Sebastia' (a city of Pontus Greek *σεβαστός* 'venerable', modern Sebaste". PAPE (i. h.) a következő *Σεβαστιᾶνος*-okat ismeri: „1. Truppenführer unter Julian; 2. einer der von Jovin zum Imperator ernannt, aber von Adaulphos getödtet; 3. Heerführer unter Theodosius II.; 4. ein einflußreicher Mann unter dem Kaiser Zeno; 5. Beiname des Eustachios". Szent Sebestyén jóval előbb élt volna, mint a felsoroltak. Mivel csapatvezérekről is szó van, katonának tették meg őt, s a kereszténüldözéseiről hírhedt Diocletianus korába helyezték. Hogy a legenda teljes legyen, az egyszerű *Σεβαστιᾶνος* nevet a *σεβαστός* szó jelentésével ruházták fel. Nem ez az egyetlen városnévi eredetű nevünk (erről a *Bálint* név kapcsán már szóltunk: Nyr. CI, 112).

Amikor a — már latin — *Sebastianus* név elkerült hozzánk, létezett a legenda is, és Szent Sebestyén tiszteletére adták ezt a nevet a fiúgyermekeknek. A név gyakoribbá válása azt eredményezte, hogy fokozatosan megmagyarosodott. Legelőször is elmaradt az *us* végződés, majd a vegyes hangrendű szó illeszkedéssel magas hangrendűvé vált. Tehát: *Sebastián* > *Sebestyán* > *Sebestyén*. Persze, ez a folyamat nem volt túl gyors, bizonyítják a következő adatok is: 1227: *Sebastian* (CD. III/2, 107); 1202—3/XV. sz..

Sebesthien (SZENTPÉTERY, KritJ. I, 62); 1312: *Sebastyany*ulese (GYÖRFFY I, 308). Ellenkező irányú illeszkedés is végbemehetett: 1312 k.: *Sabastianus* (GYÖRFFY I, 762), ha nem éppen tollhibáról van szó, mivel csak ez az egyetlen adatom. A MünchK. naptárában: „Fabian 2 *febeften* mr, a Batthyány-misekönyv naptárában" (1489.): „Zenth ffabian *Sebestyen* napia." A mai formát tehát a XV. századtól kezdve számíthatjuk.

Az természetes, hogy a *Sebestyén*-nek is kialakultak a rövid, illetve becézett alakjai: 1138/1329: *Sebe* (MNy. XXXII, 204), *Sebu* (uo. 131), 1266: *Sebes* (ÁÚO. VIII, 159), 1318: *Sebeuk* (GYÖRFFY I, 293). Más nevekkel való egybeesések is történtek a rövid, illetve becézett változatokban. A *Sebe* lehet az *Erzsébet* (<*Elsebet*) becézője is: 1318: „Makych rel. Serfeli et f-a . . . Makych nomine et alia *Sebe*" (GYÖRFFY I, 137.) A *Sebes* pedig pogány kori név is. Van mesterséges azonosítás is. KALLÓS EDE (Nevek és napok. 1943. 53) ezt írja: „. . . mások [kik?] szerint a héber eredetű *Sabas*, *Sabbas*, *Sabbatius* név magyar alakja" a *Sebő* név (ezt az állítást átvette a MU. is — 53). Ezt a vélekedést aligha lehet komolyan venni. Miért járulhatott a mély hangrendű szóhoz magas hangrendű toldalék? Hogyan vált az egész szó magas hangrendűvé? Nyilván sehogy. A *Sebő* ősét megtaláljuk pl. 1211-ben: *Sebeh* (PRT. X, 507). A képzőt l. D. BARTHA, Szóképz. 110—1.

A latin jövevényszavak, -nevek szókezdő *s* hangjából *zs* is vált (BÁRCZI, Htört. 112). Ez történt a *Sebestyén* egyes alakváltozataiban is. Bizonyítja ezt a ma is élő *Zsebő*, *Zsebők* vezetéknév is, valamint az Abaúj megyei *Zsebes* helynév is. GYÖRFFY a következő adatokat közli (I, 158): 1248/366: *Zebus*, 1303 k.: *Zebes*, a XIV. század első harmadában: *Zebus*, *Sebus*, *Sebes;* LIPSZKY: *Zsebes* aliis *Sebes*. A trianoni békét követően a község Csehszlovákiához került, ekkor a neve *Žebeš*, majd 1955-től *Šebastovce*.

MIZSER LAJOS

Bűn. Az EtSz. megállapítása szerint (1914.) *bűn* szavunknak elfogadható etimológiája nincs. Azóta eltelt majd 70 esztendő, és a TESz. hangtani nehézségekre hivatkozva (vö. SzófSz.) ma sem fogadja el a többektől ajánlott török etimológiát. Mint több más etimológiánk esetében, ezúttal is elhárítható hangtani nehézségek tesznek kétségessé egy jelentéstani szempontból kifogástalan etimológiát.

Még az EtSz. megjelenése előtt THÚRY JÓZSEF (EPhK. VII, 136) veti föl a gondolatot, hogy a magyar *bűn* szó összefüggbet a kirg. *mün* 'Mangel; nedostatok' szóval (BUDAGOV II, 255). Időrendben legközelebb, bár megkérdőjelezve, THOMSENnél merül föl a gondolat (Turcica: MSFOu. 37. sz. 29. jegyz.): „uig. *mün* 'crime, péche' (hongrois *bűn* id.?)". Azután a KCsA. első kötetében (1925—1928.) NÉMETH GYULA jelenti be, hogy a Turfáni nyelvemlékekből (Uigurica II, 7; Manichäica I, 23) előkerült *bűn* szavunk török megfelelője, amely szépen beleillik *érdem*, *bocsánik*, *gyarló* jövevényszavaink fogalomkörébe.

A TESz. első kötetének megjelenése óta napvilágot látott CLAUSON török etimológiai szótára, ahol az ötör. *bün* szónak (347) következő magyarázatát kapjuk: 'defect' and the like. Említett példája: *münün bar mu?* 'have you eny defect?' Fontos további megjegyzése: „is comon in antithesis tu *erdem* 'goodness, virtus, good qualities'." Vagyis az ötör. *bün* eredeti jelentéstartalma: 'hiba, vétség'. Pontosan ebben a jelentésben hozza a szót VERBICKIJ altaji szótára is: 'nedostatok, gadnost, skvernost' (486). — Az ötörök *bün* > *mün* hangtani variánst RÄSÄNEN (Phon. 170) a szóvégi nasalis asszimiláló hatásának tulajdonítja. Az ötör. *bün* eredeti 'Fehler, Mangel' jelentéstartalma nyilván már a Kazár-birodalom kötelékében, a keresztény, zsidó, mohamedán társadalomban bővült az egek ellen elkövetett vétség értelmében 'Sünde' fogalommá. Ide kívánkozik MELICH megjegyzése (MNy. XXX, 133): „Kétségtelen dolog, hogy a magyarok régi hitéből

több eredeti kifejezés egyszerűen átvonódott az újabb hit kifejezéseinek körébe. Ilyen többek közt: *bocsát, bűn, imád, gyón* szavunk is."

Ami mármost a jelentéstani bizonyossággal szemben a hangtani nehézségeket illeti, azt a TESz. abban látja, hogy a szó eredetileg kéttagú volt: *biün;* ótörök jövevényszóként való magyarázata ennek okából nem valószínű. Csakhogy *bűn* szavunk helyesírása egyáltalán nem következetes a múltban. A HB.-ben pl., ahol három alkalommal is előfordul és a Königsbergi Töredékben is: *bun.* Ellenben az Ómagyar Mária-Siralomban és pl. az Érdy-kódexben is *biun* helyesírással találkozunk. Kérdés, hogy az adott szöveg írója mit akarhatott kifejezni: a vokális hosszúságot (vö. ótör. *bün),* vagy esetleg a vokális palatalis mivoltát? — *Bűn* szavunk következetlen helyesírása a nyelvemlékekben és a kódexirodalomban nem teheti kétségessé a jelentéstani szempontból elfogadható török etimológiát.

K. Palló Margit

Mennyütőkő — mennyütősziget. 1. A TESz. (II, 895—6) a *mennykő* címszó végén egy, a mai grammatikai érzékünkkel nehezen elemezhető régi szinonimát említ meg: „A régi nyelvben a *mennykő* mellett a *mennyütőkő* 'ua.' összetételt is használták; vö. 1643: *menyűtőkő* (Com: Jan. 12)." Az olvasó ebből az adatból arra gondolhat, hogy e kifejezés viszonylag késői keletű. Felbukkan azonban már jóval korábban is, a XVI. sz. elején, vö. Murm. 228: „Fulmen — *Menny ewttő kő";* majd Cal. 439: „fulmen — *Meny wtókő;* a NySz. (II, 389) erre, illetve MA.-ra hivatkozva idézi a szót (szöveges adatokat későbbről is). A Görlitzi Glosszák néven ismertetett (vö. Plavecz Tibor: MNy. LXVII, 353—62) szójegyzékben is megvan; ez az emlék feltehetően közvetlenül Pesti Gábor Nomenclaturájának megjelenése után, 1568 körül keletkezett. Itt is a latin *fulmen* értelmezése: *Menij Ithó kőw* — A4 (i. m. 358).

2. Megtalálható a *menny ütő kő* kifejezés az 1541—63 között készült Batthyány-kódexben is. (A kódex keletkezési időpontjára vö. Volf, Bev. a Nyelvemléktár XIV. kötetéhez XL. lap, ill. Szabó Dénes, A magyar nyelvemlékek 39). Mivel e kódex tartalma szerint énekeskönyv, föltehető, hogy szövege archaikusabb a korabeli nyelvhasználatnál, így — e tényből kiindulva is — igen réginek látszik a 'fulmen' fogalomnak ez a megnevezése. A kódexben két helyen találtam meg e ma már szokatlan szerkezetű szókapcsolatot, amelynek itt még valószínű a szószerkezeti mivolta: mindkét szövegrészben különírva fordul elő.

Az első adat a Litania maiornak nevezett könyörgéssorozatban, egy szinonimnak tekinthető kifejezés után, a következőképpen hangzik: BatthyK. 34—5 (Nytár. XIV, 144): „Minden gonoſztul, Otalmaz Ur: | Es hirtelen halaltul, Otal: | Dőg halaltul ehſegtől, Otal: | *Kő eſſőtűl meń ütő kőuektűl,* O:"

A másik adat a Zsoltárok könyvéből való — tartalma alapján ez is könyörgés vagy inkább átok —, itt szintén rokon értelmű szó társaságában fordul elő: BatthyK. 325 (Nytár. XIV, 268): „Boczas *meń ütő kőuet* reaioc es puſzticz [!] | el őket: Lőd meg őket *az te niladdal* hog elveſſzenek." (144. zsoltár.) E második szövegrész nyomon követhető a későbbi fordításokban, a jelentés mind ezekből, mind a kódexbeli szövegkörnyezetből láthatóan 'fulmen; villám'.

A *kőeső* és a *mennyütőkő* eredetileg valószínűleg azonos jelentésűek voltak. *A kőeső* később ugyan 'jégeső' jelentésű (vö. NySz., CzF. stb.), de az a kép, amelyet ma is felidéz, valós elképzelésen alapult, hasonlóképpen a *mennykő* is 'mennyből hullott kő' lehetett első jelentésében. — Ez tűnik ki abból, hogy Viski (MsgNépr. II, 418) az ásványi varázsszerek között említi a *mennykövet:* „Az ún. m e n n y k ö v e k (m ë n k ü, m é n k ű

stb.) javarészt az újabb kőkorszak csiszolt kőeszközei s ez eszközök darabjai, de használatosak a korábbi csiszolatlan maradványok is. Egy százesztendős följegyzés szerint a nép azt tartja, hogy a menykő »kaszakőalakú s midőn leesik, mélyen lemegy a földbe s onnét csak hét év mulva mossa ki az eső«. . . . Ezeket a kőkori emlékeket már az ókorban is megbecsülték; a rómaiak a 'villám kövének', azaz szintén menykőnek . . . nevezték; becsülik ma is mindenütt, ahol előfordulnak; a nevük is jobbára azonos." (A *mennykő* e vélemény szerint feltehetően meteoritot nevezett meg. CzF. (IV, 468) is utal arra, hogy eredetileg nem a villámot nevezte meg a szó, hanem a „légből ritka tünemény gyanánt lehulló köveket". Szerinte is 'meteorit' a *mennykő* jelentése korábban; BARNA FERENC (NyK. VI, 78) viszont úgy véli, hogy kőkemény jégzáport jelentett a *mennykő*. Akár az égből hullott vagy onnan hullottnak vélt k ö v e t, akár — hasonlóságon alapuló névátvitellel — a jégeső közben hullott nagy j é g d a r a b o k a t nevezte meg korábban a *mennykő* összetétel, feltehetjük a BatthyK.-beli *kőeső* és *mennykő* rokon értelmű voltát. A harmadik szinonim szó: az *istennyila* más szemléletű. (Sok rokon nyelvi analógiát sorol fel BEKE: Nyr. XLI, 305; vö. még MUNKÁCSI: NyK. XXV, 374. lap jegyzete).

3. A puszta adatközlésen kívül érdemes megvizsgálni a *menny ütő kő* → *mennyütőkő* felépítését, mert értelmezéséből keletkezésére is következtethetünk. Eredeti szószerkezeti voltára mutatnak a külön írt adatok. A korábbi szakirodalom egyetért abban, hogy az efféle szerkezetek első tagja az igenévi cselekvés alanya. KLEMM (TörtMondt. 394) e kifejezést MURM.-tól idézi, és az általa jelző mondattal egyértékű igenévi és egyéb szerkezeteknek nevezett típusba, az 1/a alcsoportba sorolja. E típust szerinte az jellemzi, hogy: „Az előtag az igenévi szerkezetnek és a vele egyértékű jelző mondatnak alanya, a jelzett szó az igenévvel tárgyi viszonyban van . . . " BERRÁR (TörtMondt. 84—5) a „nem állítmányi alaptagú alanyos szerkezetek" között idézi KLEMMnek több olyan példáját, amelyben a folyamatos igenév cselekvése jelzett szavára úgy irányul, mint a passzív igeneveké (pl. *Vereytek iaro lik:* MURM. 822), s amelyek KLEMMnél a *menny ütő kő*-vel egy csoportba tartoznak; BERRÁR azonban ez utóbbit nem idézi, a típust pedig így jellemzi: „a jelzett szó . . . nem logikai alanya, hanem tárgya, határozója vagy birtokos jelzője az igenévben kifejezett cselekvésnek." A *menny ütő kő* érthető okból nem szerepel itt, hiszen a *kő* mint jelzett szó ebben az esetben az igenévben megnevezett cselekvésnek: az ütésnek végzője, tehát alanya, így azonban mind a *menny*, mind a *kő* alanyként viszonyítható az *ütő* igenév cselekvéstartalmához. Mielőtt azonban e kérdésre áttérnénk, lássuk még a legfontosabb véleményeket!

PAIS (Az alanyos és tárgyas összetételek: NytudÉrt. 46. sz. 67) is az igenévi utótagú alanyos összetételek közt mutatja be MURM. adatát, értelmezése szerint azonban a *menny* előtag az alany. — SZEPESY GYULA (Az *isten-adta*-féle szerkezetek a finnugor nyelvekben: MNyTK. 47. sz. 31) már korábban, rokon nyelveink hasonló elemekből épült szerkezeteinek vizsgálata alapján az alábbi, általános érvényű jellemzést adja az alapnyelvre vonatkozóan: „. . . a szerkezet tagjai ragtalanul, minden viszonyítás nélkül álltak egymás mellett, és csak belső kapcsolat fűzte őket össze . . . A szerkezet második tagja valamilyen képzővel ellátott cselekvést jelentő névszó volt. Azt, hogy honnan, kitől indul ki ez a cselekvés: a cselekvés eredetét, birtokosát (alanyát) jelölte meg az első tag; a harmadik pedig a cselekvés irányát". E jellemzést alkalmazhatjuk a vizsgált kifejezésünkre, bizonyos ugyanis, hogy az a szószerkezeti típus, amelyből a *mennyütőkő* összetétel származtatható, ősi nyelvi alakulat, keletkezése olyan korai nyelvi állapotra mutat, amelyben a viszonyító eszközök csekély számúak, vagy teljesen hiányoznak, amikor még mind a határozó, mind a tárgy jelöletlen is lehet, és a szórendnek fontos szerepe van a közlésben (vö.: PAPP ISTVÁN, Az állítmányi szerkezet őstörténete: MNyj. III, 23—4; BERRÁR, TörtMondt. 174; UŐ.: A magyar nyelv tört. 428—9).

4. A fenti megállapítások tudatában próbáljuk meg felvázolni azt a folyamatot, amellyel létrejött maga a vizsgált kifejezés és a belőle sarjadt vagy vele összefüggő, belőle levezethető és egyben adatolható származékok családja; utána pedig meg kell állapítanunk, hogy mai grammatikai fogalmaink alapján milyen kapcsolat van a szerkezetet, illetve összetételt alkotó nyelvi elemek között.

Az alábbi értelmezési séma érzékeltetni próbálja, hogy milyen módon keletkezhetett ez az összetett szavunk: a) *menny üt* (vö. *menny dörög*) → *kő üt*. Ez két kétpólusú mondat, egymásnak mellérendelve. Tartalmuk a közvetlen, tapasztalati valóság érzékeléséből született. A szemlélet igazi alapja a második mondatban rejlik, ehhez hasonlónak érzett jelenséget foglal mondatba az első megállapítás. Az új, a tartalmas elem itt a *menny* alany. — b) *menny üt, kő*. A hasonlónak észlelt jelenség megnevezésében a cselekvés nevének ismétlése fölöslegessé válik, így mintegy értelmezővé süllyed a második tőmondat alanya. Majd a szünet eltűntével bekövetkezhet a mondatrészek átértékelődése. Mai grammatikai érzékünk két értelmezési lehetőséget kínál: 'mennyből üt (a) kő' — 'menny üt kővel'. Tehát mindkét korábbi alany felfogható jelöletlen határozónak. — c) *menny ütő kő* → *mennyütőkő* | *mennykő* (→ *mennyköves*). A cselekvésnév (*üt*) az igenévképzővel tulajdonságnévvé alakul, a korábbi mondat(ok) így szószerkezetté, majd összetétellé sűrűsödhet(nek), és a szószerkezet abszolút alaptagja (*kő*), illetve az összetett szó utótagja (*kő*) segítségével újabb mondatok tetszés szerinti mondatrészeként használhatók fel. (E formákra l. NySz.) — d) *menny üt* → *mennyütés*. — e) *mennykőütés*. — f) *mennykővel üt*. A gyakori együttes előfordulás és a fejlettebb szóalkotási eljárások bőséges variációs lehetőségeket nyújtottak mind a szóképzés, mind az ún. többszörös összetételek területén. (Vö. NySz.).

E merőben hipotetikusnak tetsző fejlődési vázlat adatokkal is alátámasztható. A már idézett Görlitzi Glosszákban a *fulmen* magyar megfelelője *Menÿ Ithó kow*, ugyanitt a *fulminat* ige fordítása így található: A4: „E g h ÿ t h, *Vÿllamÿk*, k ó ẃ t h" — (l. MNy. LXVII, 358). Itt tehát együtt találjuk ugyanannak a jelenségnek a megnevezésére e két mondatot: *ég it* ('üt') — *kő üt*, az előtte levő sorban pedig a *menny itő kő* szerkezetet; ez pedig nem más, mint amit kiinduló fázisként *menny üt* (~ *ég üt*) — *kő üt* egyenrangú, „mellérendelt" kétpólusú mondatokként előfeltételeztünk, s amelyekből más nyelvjárásban *ég ütő kő* kifejezés éppúgy születhetett volna, mint a *menny ütő kő*[1], amely több nyelvemlékben fennmaradt.

Mindezek alapján a jelen cikk **3.** pontjában rejlő kérdésre, hogy a vizsgált kifejezés főnévi elemei hogyan viszonylanak az általuk közrefogott igenévi taghoz, a következőket válaszolhatjuk, amint ez a sematikus, de nyelvi adatokon nyugvó fejlődési vázlatból is látható:

Az eredeti két alany szerepe bővített mondatba ágyazódva jelöletlen határozóvá módosulhatott, értelmezése a korabeli hiedelemvilágnak is függvénye (mi üt?, mivel üt?, illetve honnan üt?). Mindkettőnek jelöletlen határozóként értelmezhető mondatrészértékén át ('a menny üt *kővel*' — '*mennyből* üt a kő') az első főnévi elem (*menny*) rögződött ebben a szerepben a későbbi nyelvérzék, illetve grammatikai tudat számára, és az *üt* igével → *ütő* igenévvel megnevezett cselekvés hordozója, alanya a második főnévi elem: a *kő* szó lett, tehát így értelmezzük a *mennyütőkő* összetételt: *kő* (később: a kőhöz hasonló erővel sújtó villám), amely a *mennyből üt* = *mennyből ütő kő*.

5. Más a viszony a másik ide tartozó, az előbbivel azonos szófaji elemekből álló, földrajzi névként följegyzett összetétel alkotóelemei között. Ez az összetétel a *mennyütő-*

[1] Megjegyzendő, hogy a későbbi *mennykő* ~ *ménkű* is szerepel az *üt* igével együtt, szitkozódó szóllássá merevedve: 1767: „. . . terminosus Legényit búcsúzó hét nélkül magatúl el-hajtotta és az Czéh elől járóit *Menkűvel ütötte* . . ." (Eger város régi jegyzőkönyveiből idézi Bakos József: MNy. LXXIII, 243); itt az ige műveltető értelmű.

sziget. Földrajzi névként való használatára az OklSz. (645) közöl egy *Menytuchzigeth* adatot, s ezt 'Mennyütősziget'-nek olvassa. MELICH (NyK. XLIV, 353—4) az adatot az *-ó/-ő* igenévképző kialakulásának utolsó előtti fázisára említi példaként, az *azah, meneh* stb. igenevekkel egy sorban, mivel ezt is azonos alakúnak tartja azokkal; az adatnak *ch*-val írott voltáról pedig így vélekedik: „Vannak mármost példáink, hogy az *-ah, -eh, -uh* szóvégben a *h* helyén régebben *-ch*-t írtak" (i. m. 354). JAKUBOVICH (MNy. XIV, 79—80) nem fogadja el ezt az olvasatot: „. . . sem MELICH, sem mások nem magyarázták még meg, hogyan kell értelmezni az összetételben a *mënnyütő*-t. Hogy ilyen összetétel van, azt támogatni látszik az OklSz.-nak 1273. évből való »ad *menytegudurre*« adata is, a melyet talán szintén *mënnyütő-gödörré*-nek . . . lehet értelmezni. Kétségünket azonban, hogyan lehet egy *gödör, sziget mennyütő,* ez az adat sem oszlatja el." Ezek után kifejti, hogy az az oklevél, amelyben az adat fennmaradt, két különböző kéztől származó példányban van meg; az egyikben a kérdéses helynév írott alakja: *menutetesciget,* ennek olvasata — érthetően — *mën-ütëtë sziget* ('mennyütötte sziget'). A másik példányban, amelyet az OklSz. és MELICH is idézett, a *Menytuchzigeth*-nek betűzött adatot téves olvasatnak véli, és maga *Menytuthzigeth*-nek olvassa, mondván, hogy az oklevélben „a *c* és *t* betű azonos jegygyel van írva" (i. m. 79). Végkövetkeztetése: „A fölhozottak alapján — azt hiszem — kétségtelen, hogy a régi nyelvből *Mennyütősziget* adatunk nincs." (I. m. 80.)

A problémát az értelmezésben JAKUBOVICHnak a folyamatos igenév passzív jelentése okozta, ezért volt érthetetlen számára a *sziget* (ill. *gödör)* szó előtt a *mennyütő* jelző, hiszen ezekre — jelentésük miatt — cselekvő értelemben valóban nem vonatkoztatható a *mennyütő* összetett igenév, s természetesen ezért érthetőbb számára a befejezett igeneves *mennyütötte* változat.

Nyelvünk története, sőt jelene is mutat azonban szép számmal passzív értelmű *-ó/-ő* képzős igeneveket, ilyenek a NySz.-ban pl.: *hajító fegyver, hajító gerely, ivó víz, szántó föld, vágó tehén, vágó marha;* a régiek mintájára később is keletkeztek, sőt ma is keletkeznek hasonlók, mint: *vetőmag, olvasókönyv, költőpénz, mosószövet, rágógumi* stb. Ilyen volt a XVI. századi *adó-adó* 'tributarius' összetétel előtagja is (vö. MÉSZÖLY: ÓmSzöv. 181; a kérdés bőséges irodalmából vö. még: MMNyR. I, 222—3; 231; 387—8; MMNy. 37; stb.). Mindezek alapján nem kell tévesnek tekinteni MELICH olvasatát, aki előtt az *-ó/-ő* képzős igenév passzív szerepének lehetősége jól ismert volt. Itt inkább az azonos helynév két különböző korú és változatú, feltehetően nyelvjárási eltérést is őrző feljegyzéséről van szó.

A *Menytuchzigeth* tehát az *it* ~ *üt* igének régi folyamatos melléknévi igenevét őrzi olyan hangállapotban, mint az *eszik* igéét az *éh* szó (vö. NYÍRI: Az *-ó, -ő* képzős igenevek történetéhez: Népr. és Nytud. IX, 28—31), a *terül, terjed* igék passzív *ter-* tövéét a régi nyelvi *tereh* (→ *teher)* szó (vö. VELCSOVNÉ, Teher: MNy. LXXIII, 101—4.). — PAIS (NytudÉrt. 46. sz. 67) egyébként lehetségesnek tartja, hogy a *menytegudurre* adat előtagja folyamatos melléknévi igenév. Igaz, hogy a „tárgyas ragozású igei utótagú alanyos összetételek" között említi az 1329-es *menutetesciget* és az 1363-as *Menittemezev* társaságában, de nem zárja ki a folyamatos igenévként való értelmezését sem: „. . . az egy *t*-s *menite* forma nem egészen világos: esetleg mégis jelen idejű melléknévi igenévi utótagú *mënyité* a.m. *mennyütő* 'mennyütő-kő' . . . s ennek a gödre."

Szépen példázzák az igenevek többarcúságát a *mennyütő* igenév aktív és passzív jelentései az általunk vizsgált, különböző összetételekben feljegyzett nyelvemlékes adatokban.

VELCSOV MÁRTONNÉ

Atta-teremtette. 1. Az EtSz. a címszóval rokon eufemizmusok több példáját hozza *(ebadta, teremburáját, teringette* stb.). Ezen szavak, összetételek eredete több szavas káromkodásra, szitkozódásra megy vissza: *baszom a teremtő urát; ördög teremtette;* stb.

(EtSz. III, 898—9). Születésük azonos szemléletből fakad, a tudatos szépítés szándékából, alkotásmódjuk is lényegében azonos. Az eredeti szitkozódásokat a XVII. századból már szótározták, a múlt századi feljegyzésekben azonban már az *atta-teremtette* az általános. Valószínű, hogy a káromkodások *atta-teremtetté*-vé szelidülésében a protokollumoknak és a helyi törvénykezés eufemizmusának meghatározó szerepe volt. Ezt használták szembesítéskor, mikor „törvény tartatott", az *atta-teremtette* került be a jegyzőkönyvekbe; az eredeti durva, testes káromkodásokat nemigen tűrte sem a törvény, sem a „notár" papírja. Az *atta-teremtette* etimológiájának fennmaradt adatai, az összetétel származékai tanulságosak a nyelvi változások nyomon követésekor.

A békési Sárrét településeinek levéltári anyagait cédulázgatva figyeltem fel a múlt századi protokollumokbeli *atta-teremtetté*-kre. A Körösök sárrétjének két településén (Vésztő, Doboz) és a Berettyó sárrétjének egyik közeli településén (Füzesgyarmat) sok adatot találtam az eredeti káromkodás és az *atta-teremtette* XVIII. század végi és XIX. század eleji előfordulására. Tudjuk persze, hogy ez időből Eger környékéről is vannak adatok (Bakos: MNy. LXXIII, 119—24; ő.: MNy. LXXIII, 241—6). Az általam vizsgált településeken az 1800-as években már a „megszelidült" *atta-teremtette* volt általános. Múltbeli előfordulásának példáit őrzik még a népköltészet alkotásai is: „Tyű, *fékomadta-teremtette* — csodálkozott —, ez már megint mi?" (magyar népmese). Századunkbeli előfordulására Bálint Sándor Szegedi szótára hoz — többek közt — adatokat, idős emberektől még nemrég hallani lehetett, napjainkra azonban már lényegében csupán származékai maradtak fenn. Az *atta-teremtetté*-t az utótag *a teremtésedet, a teremtésit* formája őrzi, valamint az *összeteremtettem, leteremtettem* igealakok.

2. A múlt századi jegyzőkönyvekbeli, periratokbeli adatok azt sugallják, hogy az *atta-teremtette* fennmaradását a vaskos káromkodások eufemizmussá szelidülésének köszönheti. A káromkodásokból nem sok maradt fenn: kerek káromkodás kevés került be a jegyzőkönyvekbe, helyettük általában az *atta-teremtette* vagy más megszépített utalás mutat az előzményekre. A káromkodásnak csupán egy olyan írásos példájával találkoztam, amelyben az *atta* és a *teremtette* egyszerre előfordul: „Bassza, aki *adta*, aki *teremtette* . . . ". Ha ezt a példát nem kellene egyedinek tekintenünk, ebben az összetett mondatban érdekes előzményt sejthetnénk.

Tudjuk, hogy a múlt század elején ezeket a „Fertelmes Rut írtóztató káromkodások" (MNy. LXXIII, 112) között tartották számon, használóit kemény „pálcza ütésekkel" büntették. A „szidta *attázta* fenével étette" feljegyzéstöredék jelzi, hogy a káromkodásokat rendkívül változatosan cifrázhatták; az *atta-teremtetté*-vel „szidalmazta és hajánál fogva földhöz verte" meg arra mutat, hogy erős indulatok, veszekedés gerjesztette és motiválta. Érthető, hogy szigorú büntetés járt érte. (Adataim tanúsága szerint efajta káromkodás miatt csak férfiakat kellett a törvénynek büntetnie.) Az *atta-teremtetté*-ből a *teremburáját*-hoz, a *teringetté*-hez, az *ebadtá*-hoz hasonlóan nem ismerünk már rá az eredeti káromkodásra: az eufemizmus révén a múlt század végére jelentését nézve is enyhe fenyítéssé szelídült. Az „Isten ellen való *attázás*" mellett az *atta-teremtette* tipikus eufemizmus. Abban, hogy napjainkra lényegében kihullott a használatból, annak is szerepe lehet, hogy az *atta-teremtette* a hajdan volt káromkodás eredeti töltését, hangsúlyait lényegében teljesen elveszítette. A káromkodásban gyakori egyes szám 1. személyű igealak jelzi *(baszom ~ basszam)*, hogy általában direktben, köntörfalazás, szépítés nélkül dobták egymásra ezeket a szitkokat.

A régi káromkodások szerkezetileg két csoportra bomlanak. Egyik csoportban összetett mondatos szerkesztés, valamint az *atta* és *teremtette* variálódik: „Baszom, aki *teremtette* kendet"; „Bassza, aki apját *teremtette*"; „Bassza, aki a világot *teremtette*". A másik típusban az egyszerű mondatos szerkesztés adja az alapvető különbséget és az,

hogy a *teremtette* helyett a *teremtése* és *teremtője* váltogatja egymást: „Istenit, baszom a *termése* óráját, születését és fogantatását". Az egyszerű mondat halmozott mondatrészei — általában tárgya — révén, a helyzetektől, indulatoktól függően színes cifrázások születtek.

A feljegyzett káromkodások elsősorban a *teremtette* előzményeire és alkalmazott variációira hoznak példát. Persze az *atta* adatainak sem vagyunk híján: az EtSz. és az ÉrtSz. egyaránt hozza, az ÚMTSz. pedig húsz olyan összetételt sorol fel, amelynek utótagja az *-adta* (I, 157). A káromlásokban, szitkokban az *atta* és a *teremtette* általában különkülön szerepel, az eufemizmusban, az utalásos formában is, bár ez utóbbiban nem ritka, hogy az *atta-teremtette* hangsúlyozza a lényeget. Az *attá*-t nézve valószínű előzménynek látszik a „sok eb ördög *atta Teremtette*" (Bakos: i. h. 245), mert arra sok adat van, hogy „diszno *atta*", „Tatár *atta*", „fikom *atta*" (MNy. LXXIII, 122), *ebatta* sértés-becsmérlés általánosan elterjedt volt. Az *ebatta* sértő jelentését a „kutya méhetül született" (Vésztő) szerkezet pontosan értelmezi. A „menj el *ördög atta*" felszólításban az *ördög atta* csak becsmérlő megszólítás, nem érezzük belőle, hogy '*ördög atta* mondással káromkodott'.

Az *atta* etimológiáját nézve tehát valószínűleg az *ebadtá*-val (EtSz. I, 701—2) és társaival rokon, s a *teremtetté*-vel való gyakori használat nyomán lett a laza összetétel előtagja. Az *atta* alkalmanként másik igével váltakozott: például *bassza teremtette* (Vésztő) stb. Az írásos feljegyzésekben megfigyelhető, hogy az utalásokban a két igealak gyakorta elvált egymástól; hogy az eufemizmusokban a két ige egyike is félreérthetetlenül utalt a teljes összefüggésre; az utalásokbeli „tüzes" jelző mutatja, hogy az *attá*-val és *teremtettével* külön-külön is tüzes káromkodások születtek stb. A káromkodások között olyan is akadt, amelyben a *tüzes*-nek nem volt jelzői szerepe: „Baszom az anyád lelkit meg öllek *tüzes teremtette*" (Füzesgyarmat).

3. Az *atta*, a *teremtette* külön-külön is alkalmas volt a becsmérlés, a szitkozódás, a káromkodás különböző fokozataira. A „disznó *atta*", „kutya *teremtette*" sértő becsmérlés, amelyekkel sokféleképpen lehetett „hunczfutolni, gyalázni és becsteleníteni" (MNy. LXXIII, 120). A cifrázások nyomán keveredett szerkezetek figyelmes elemzéssel kibogozhatók („kutya *méhetül született*" ~ „kutya *teremtette*" stb.), a fokozások hasonlóan. Az „eredj *menkü teremtette*", „menj el *ördög atta*" több, mint becsmérlés, inkább szidalmazás, amit a tettlegességre utalás még tovább fokozhatott: „Agyon vóglak *menkü teremtette*" (Füzesgyarmat).

A káromkodások sokféle és durva példatárát nem idézzük újra. A legdurvább példákban általában a *baszik* ige különböző személyragos (leggyakrabban az 1. és 3. személyű) alakja, a *kurva*, a *kutya* jelző — és természetesen egy-egy jelzett szó — variálódik: „*Bassza a kúrva* annya méhét" stb. Enyhébb változatuk szitkozódásszerű. Ezekben a használó „*teremtését Teremtőjét* szidta" (Füzesgyarmat), a durvábbakkal „Istenét, Krisztusát *teremtését* káromította" (Doboz).

4. Az *atta-teremtette* toldalékos alakjaiból még kevésbé ismerhetők fel az eredeti gorombaságok. A jegyzőkönyvek tanúsága szerint az utalások *teremtetté*-je gyakran teljesen „elrejti" az eredeti káromkodást. A „*tüzes teremtette mondásért megbüntettetett*" (Vésztő) feljegyzésben csupán a melléknévből sejthetjük, hogy valami nagyon csúnya hangzott el. A terjedelmesebb utalásokból jobban kiugrik a büntetés oka („*attázta teremtettézte* s illyen motskos beszédekkel illette"; „kurva teremtésit *attával és teremtettével* szidta"; „nemes személyit is *atta Teremtette* mondásokkal szidta és mocskolta" (Vésztő). Ezekben a töredékekben a „motskos beszédekkel illette", a „kúrva *teremtésit*", a „*szidta és mocskolta*" arra utal, hogy nem nyugodt társalgás folyt a pereskedő, veszekedő felek között. A feljegyzésekben egy másik jel is félreérthetetlenné teszi, hogy durva beszédről, istenkárom-

lásról volt szó: a *teremtetté*-t és különböző toldalékos alakjait általában nagy kezdőbetűvel írta a jegyző: *Teremtette, Teremtettével, Teremptettével, Teremtettézte* stb.; jelezvén vele, hogy az illető okkal vagy „minden ok nélkül *Teremtésének Teremtését* művelvén" (MNy. LXXIII, 245). Ugyanezt erősítik Bakos József egri adatai is: „eb ördög *atta Teremtette*"; „kuttya fikom *Teremtettével*"; „ménkő *Teremptettével*" stb. Az *attázás*-sal való finom utalás ezeket az éleket letompította. Az *atta-teremtette* attól vált napjainkra jellegtelenné, hogy a sok utalásos használat jelentés nélkülivé finomította, merevítette.

5. Az *atta-teremtette* külön életében a feljegyzéseknek fontos szerep jutott. Az *atta-teremtette* eufemizmussá válását az utalás írásos feljegyzése erősítette: a törvénykezés feljegyzéseibe rengeteg képzett és továbbképzett származéka, különféle toldalékos alakja került be. A laza összetétellé vált *atta-teremtetté*-t névszóként toldalékolták *(attával-teremtettével)* írásban is, a belőlük képzett igei származékokat ugyanúgy *(attázta-teremtettézte)*. Az egri anyagban arra is van példa, hogy a képzett igealakhoz újra névszóképző kapcsolódott *(attázás, teremtettézés)*. Az *atta-teremtette, attázott-teremtettézett, attázás-teremtettézés* végülis fogalommá vált: egy csúnya káromkodás, megvetésre méltó magatartás utalásos kifejezésévé. Általánossá a szóbeli és írásbeli használat erősítette.

Az írásnak kizárólagos szerepe van abban, hogy az *adta attá*-vá vált. Az előtagot következetesen a kiejtés alapján írták: a sárréti és az egri anyag egyaránt ezt bizonyítja. Az igető az írás révén felismerhetetlenné vált: az írásképből ítélve — a történeti előzmények nélkül — az *atta* például a *teremtette* ikerítődéses párjának tűnhetne. Ugyanígy az „*ebatta fatya*" 'ebadta fatyja' (MNy. LXXIII, 122) szerkezet jelzőjét csupán az íráskép alapján akár ismeretlen eredetűnek vélhetnénk, szerencsére a „sok *eb ördög atta Teremtette* elegendő Tanuk" arra, hogy a szó tövét biztonsággal felismerhessük. (Bakosnál előfordul egy *dt*-s adat: „édes annyát *adtával Teremtettével* szidalmazván", ez azonban nem gyengíti a fenti megállapítást.) A feljegyzésekbeli *attá*-t nem tekinthetjük íráshibának, mert a nótárius, a jegyző vagy az uradalmi ispán más szavaknál nem vétett a szóelemek ellen. Az írásban konzervált, a kiejtésbeli hasonulást tükröző *atta* igealak töve nem kétséges.

6. Az *atta-teremtetté*-t az elmúlt két évszázad kikezdte, majd lényegében elhamvasztotta. Napjainkra legalábbis olyan mértékben, hogy szófejtés tárgya lehet.

Zilahi Lajos

NYELVJÁRÁSOK

A v hang sajátos viselkedésének kérdéséhez

(Adalékok az előreható $v > f$ hasonuláshoz, valamint a *v* hátraható zöngésítő hatásához két muravidéki község nyelvjárásából)

1. Ismeretes, hogy a köz- és irodalmi nyelvben, továbbá a nyelvjárások zömében a *v* hang — a többi zöngés mássalhangzóval ellentétben — a megelőző zöngétlen hangot nem zöngésíti: *ötven, hatvan, hetven, nyolcvan, fösvény, hitvány, húsvét, testvér, ütve, rakva, ügyes vagy, ősz van, betegek voltak* stb. Ugyanakkor a *v* a rákövetkező zöngétlen mássalhangzók

hatására a beszédben maga is zöngétlenné válik: *évfolyam* (kiejtve: *éffolyam*), *évkönyv* (*éfkönyv*), *névtelen* (*néftelen*), *tévhit* (*téfhit*) stb.

A szakirodalom régtől számon tartja azt a nyelvi tényt, hogy Nyugat- és Dél-Dunántúl nyelvjárásaiban a *v* hang két sajátos hangkapcsolati szabály körébe is beletartozik egy időben, és jelentős részben azonos területiséggel. Egyrészt a zöngétlen mássalhangzót követő *v* előreható részleges hasonulással *f*-fé válik. Ezt a jelenséget a rövidség kedvéért *v* > *f* hasonulásnak nevezem. Példák: *ötfen, hatfan, hetfen, nyócfan, fösfény, hitfány, husfét, tesfér* ~ *testfér, ütfö* ~ *ütfë, rakfa, tipfe* stb. Másrészt a zöngétlen mássalhangzó + *v* kapcsolatból a *v* kerül ki győztesen, és így hátraható hasonulással a zöngétlen mássalhangzó zöngésedik: *ödven, hadvan, hedven, nyódzvan, fözsvény, hidvány, huzsvét, tezsvér* ~ *tezsdvér, üdvö* ~ *üdvë, ragva, tibve* stb. Ezt a hangkapcsolati megoldást röviden a *v* zöngésítő hatásának nevezem.

A fent említett hangkapcsolati szabályok történetéről — sőt még jelenlegi állapotáról is — meglehetősen fogyatékosak ismereteink (vö.: Benkő, Nyjtört. 100; Imre: MNy. LXV, 349—51; uő., MMNyjR. 263—4). A nyelvtörténeti adatok híjával a két egymással ellentétben álló jelenség keletkezésének idejét ma biztonsággal nem tudjuk megítélni, de a mai állapotban tükröződő ellentmondásokat sem tudjuk feloldani.

A *v* hangnak sajátos viselkedésére a magyar nyelvjárások atlasza ugyan eléggé kevés adatot tartalmaz, ám a földrajzi összefüggéseket tükröző nyelvi anyag a kutatás számára mégis nélkülözhetetlen. A nyelvatlasz adataiból Imre (MNy. LXV, 349—51; MMNyjR. 263—4; ÁNyT. VIII, 97) — aki első ízben vonja tüzetesebb vizsgálat alá a nyelvjárások empirikus anyagát — a szóban forgó kérdésről több figyelemre méltó következtetést vont le. Hangsúlyozza: „a *v* indukálásának és indukálódásának törvényszerűségei — legalábbis ma — jóval bonyolultabbak, mint ahogy eddig láttuk" (MNy. LXV, 350). Az eddigi nézetekkel ellentétben megállapítja, hogy a *v* hangnak kétféle viselkedése sem területileg, sem a morfémaállomány dolgában nem fakultatív (vö. i. h.).

Imre a rendelkezésre álló atlaszadatok birtokában a két hangkapcsolódási szabályt megkísérli területileg szétválasztani: „A vizsgált anyag alapján Felsőőr—Kőszeg vidékén a *v* előreható hasonulása ismeretlen jelenség, hátraható zöngésítő hatása viszont általános. Az utóbbi eléggé jellemző a Szombathelytől északra fekvő egész területre is. Baranyában a *v* előreható hasonulása látszik tipikusnak, hasonlóképpen a Hetés déli részén is." (MMNyjR. 263.) Ugyanitt arra is felhívja a figyelmet, hogy a két jelenség megvalósulása morfémához kötött, s morfémánként földrajzilag is eléggé eltérhet. Utal a *v* viselkedésének morfofonetikai, illetőleg mondatfonetikai sajátságaira is. Az összetételekben, tehát két tőmorféma határán általában a *v* hátraható zöngésítő hatása érvényesül: *lapozsvas, Kapozsvár, Vazsvár*. A ritkán előforduló *husfét, tesférét* alakot úgy magyarázza, hogy ezeket a lexémákat a laikus nyelvérzék már nem tarja összetételeknek (vö. i. h.).

Imre Samunak ez utóbbi megállapításával kapcsolatban megjegyezném, hogy a *huzsvét, tezsvérét* megoldással szemben ritkábban jelentkező *v* > *f* hasonulás (*husfét, tesférét*) adatai másképpen is magyarázhatók, mégpedig nyelvszociológiai aspektusból. Úgy vélem, hogy az *f*-es alakok megőrződött archaizmusok.

Értékes megállapítása Imrének, hogy mondatfonetikai helyzetben ma csak a *v* hátraható zöngésítő hatásával lehet találkozni a szóban forgó nyelvjárásokban: *od van, kizs viz, sog vuot*. Ebben a fonetikai helyzetben sohasem hallotta a *v* > *f* hasonulás megvalósulását: *ot fan, kis fiz, sok fuot* stb. (vö. MMNyjR. 264).

Imre Samuval egyetértve magam is alapvetően fontosnak, sőt nélkülözhetetlennek tartom a nyelvatlasz anyagát a *v* kétféle viselkedésének vizsgálatában, noha az itt rendelkezésre álló adatok nem lehetnek elegendőek a kérdésnek minden részletre kiterjedő vizsgálatához (vö. MNy. LXV, 351; MMNyjR. 263.). A *v* hang kétféle viselkedésének elmé-

lyültebb kutatásához nyilvánvalóan további adatfeltáró és elemző munkára van szükség. A nyelvföldrajzi vizsgálódás mellett a nyelvszociológiait is messzemenően figyelembe kell vennünk (vö.: BALOGH LAJOS: MNy. LXXIV, 44—55).

A szóban forgó hangjelenség történeti kérdései — amint ez már a fentiekből is kiviláglik — elsősorban a mai nyelvi állapotból, illetőleg a korábbi nyelvjárási gyűjtésekből származó, szórványosan előforduló adatokból hámozható ki. Ebben az összefüggésben a nyelvhasználat vizsgálatának kulcsszerepe van. Noha itt nem bocsátkozhatom részletekbe menő kutatásmódszertani kérdésekbe, annyit mégis szeretnék megemlíteni, hogy a nyelvhasználat kutatásában a spontán beszédszövegek elemzésének, feldolgozásának jelentősége igen nagy.

De azt is meg kell mondanom, hogy az ilyen módszerű vizsgálatok roppant költségesek. A magyar nyelvjáráskutatás jelenlegi helyzetében nem remélhetjük, hogy a szövegvizsgálaton alapuló, földrajzi és nyelvszociológiai szempontú hangtani kutatások szinte máról holnapra fellendülnek. Ám a hozzáférhető, illetőleg publikált nyelvjárási szövegekben rejlő adatok feltárása is igen értékes nyelvi anyagot szolgáltathat a kutatás számára. Ebből a szempontból adatközlésem célja is hasonló.

2. Dolgozatomban a jugoszláviai Muravidék két községének, Göntérházának és Radamosnak nyelvjárási nyelvhasználatából kívánok adatokat közölni a *v* hang kétféle viselkedésére. S egyben a nyelvi anyagomban rejlő összefüggésekre is utalok. Adataim spontán nyelvjárási beszédszövegekből valók. A szövegfelvételeket 1976. november 12-én és 13-án a helyszínen készítettem UNITRA ZRK Grunding típusú magnetofonnal. Nyelvjárásgyűjtő utamat a Szombathelyi Tanárképző Főiskola és a Maribori Pedagógiai Akadémia között fennálló államközi tudományos és kulturális együttműködési szerződés tette lehetővé.

A két kutatópont, Göntérháza (Genterovci) és Radamos (Radmožanci) egymástól alig néhány kilométerre fekvő — túlnyomó többségében — magyarlakta falu, korábban Zala megyének a hetési tájegységéhez tartozott. Rövid ott-tartozkódásom, valamint a magnetofonszalagra rögzített nyelvi anyag alapján azt állapítottam meg, hogy a két település nyelvjárása nagyjából azonosnak tekinthető.

Terjedelmi korlátok miatt itt nem térhetek ki e helyi nyelvjárások főbb vonásainak áttekintésére. PENAVIN OLGA (A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. Bp., 1966.: MNyTK. 116. sz. 6—8) rövid összefoglalást ad a muravidéki magyar nyelvjárások hangtani, alaktani sajátosságairól. BALOGH LAJOS tanulmánya, „Kapca és Kót, két muravidéki község ö-zése" (NytudÉrt. 67. sz. 154—61) értékes nyelvi anyaggal egészíti ki ismereteinket a szóban forgó helyi nyelvjárási csoportról.

Helyszíni tapasztalataim, valamint a magnetofonra rögzített szövegek, szókészleti adatok alapján őszinte meggyőződésem, hogy a muravidéki magyar nyelvjárások elmélyült kutatása dialektológiánk számára igen hasznos lenne mind a megőrződött archaizmusok, mind a különfejlődésnek viszonylagosan újabb vonásai tekintetében.[1] Itt említem meg, hogy a muravidéki magyar nyelvjárások már több mint fél évszázada valóságos nyelvszigetek, de a magyar—szlovén, illetőleg vend nyelvi kapcsolatok ezen a tájon nyilvánvalóan sokkal régebbiek. Ennélfogva a módszeres adatfeltáró és elemző munka a szlovén nyelvészeti kutatások számára is igen hasznos lenne, hogy e régióban levő nyelvi kontaktusnak egyéb összefüggéséről most ne is szóljak.

Fontosnak tartom, hogy a szóban forgó nyelvi kapcsolatokkal — vélhetően — összefüggő, de szinte teljesen tisztázatlan kérdésekre utaljak, hiszen az alább közölt

[1] Megemlítem, hogy 1977. november 4-én és 5-én ismét lehetőségem volt a muravidéki magyar nyelvjárások helyszíni tanulmányozására, s így természetesen a gyűjtőmunkára.

adatokban mutatkozó szóvégi, sőt szó belsejei redukciós jelenségek olyan nyelvjárási sajátságokkal harmonizálnak, amelyek a belső helyzetű magyar nyelvi formációkra, továbbá köz- és irodalmi nyelvünkre nem jellemzőek. A muravidéki magyar nyelvjárásoknak ilyen vonásai — többek között — a feltűnően gyors beszédtempó, valamint a több-kevesebb gyakorisággal jelentkező szokatlan szó-, illetőleg mondathangsúly.

3. Szöveggyűjtésem során arra törekedtem, hogy egy-egy beszélőtől lehetőleg nagyobb terjedelmű, természetes beszédükhöz közel álló spontán szöveget rögzítsek magnetofonszalagra, ezért a rendelkezésemre álló jó másfél nap alatt Göntérházán és Radamoson kevés emberrel beszélgettem. Hadd említsem meg azt a balszerencsés esetet, hogy Radamoson ott-tartózkodásomkor többórás áramszünet zavarta meg szöveggyűjtő munkámat. Ezért a radamosi szöveg sokkal kisebb terjedelmű, mint a göntérházi. Minthogy gyűjtőutamat előzetes terepbejárásnak szántam, így mindkét kutatóponton kérdőíves szókészleti gyűjtést is végeztem. Ez utóbbi munkafeladatom is a szöveggyűjtésre fordítható időmet csökkentette, de nem egy esetben mégis beszélgetéssé, spontán szöveggé bővült a magnetofonszalagra rögzített szókészleti gyűjtés is.

Adatközlőim: Göntérházán Soós Vilmos 50 éves földműves kisbirtokos (G. S. V.), Soós Vilmosné Furján Irén 45 éves háztartásbeli (G. S. V-né); Radamoson Simon Lajos 61 éves földműves kisbirtokos (R. S. L.), Simon Lajosné Rudas Rozália 56 éves háztartásbeli, Gál Lajosné Szomi Ilus 25 éves tanítónő (R. G. L-né). Valamennyi adatközlőm helyben született, megítélésem szerint a helyi nyelvjárást eléggé természetesen beszélte a szövegfelvételkor is.

Az adatközlők személyi adatai után zárójelben lévő rövidítéssel az adattárban közölt nyelvi anyagot lokalizálom. Mivel nem látom értelmét annak, hogy adataimat a két településnek megfelelően elkülönítve közöljem, ezért az adatközlő nevének rövidítése előtt a kutatópontot mindig feltüntetem: G. (= Göntérháza), R. (= Radamos). Ez a megjelölés abból a szempontból is indokolható, mivel az egyes adatok hordozhatnak olyan nyelvjárási sajátosságot is, amely nem jellemző mindkét falu nyelvére.

A göntérházi nyelvi anyagot finom fonetikai lejegyzésű szövegből emeltem ki. Ennek a szövegnek a terjedelme 13 200 *n*. A radamosi adatokat részben finom fonetikus lejegyzésű szövegből gyűjtöttem ki, részben közvetlenül a magnetofonszalagról jegyeztem le, hasonló minőségben. A felvételek szöveglejegyzését egy készülő főiskolai jegyzet számára (A magyar nyelvjárások. Kézirat. Szombathely, 1978. 287—300) 1977-ben végeztem. Fontosnak tartom megemlíteni, hogy az adatgyűjtésre felhasznált radamosi szöveg terjedelme mintegy fele a göntérháziénak.

Mivel a spontán beszédben a vizsgált jelenségek előfordulása olykor nagyon is esetleges, ezért célszerű nagyobb terjedelmű szöveggel dolgoznunk. De természetesen az aktív indirekt módszerű kérdőíves gyűjtésnek, sőt egyéb tájékozódó jellegű munkának is megbecsült helye van a nyelvi valóság feltárásában. Mégis a spontán beszédben (szövegben) előforduló adatok a valóságot, a nyelvhasználatot és magát a nyelvi rendszert jobban tükrözik. A legmegbízhatóbban a szövegben előforduló adatokban mérhető a jelenség gyakorisága, produktivitása vagy improduktív volta.

A beszédben (szövegben) jelentkező hangtani árnyalatok sem mindig hagyhatók figyelmen kívül. Az adatok világosan tükrözik a sajátos hangtani helyzetben jelentkező szóvégi redukciós jelenségeket, tágabb értelemben azt a hangtani környezetet, amelyben Göntérházán és Radamoson a *v* > *f* zöngétlenedés megvalósul.

Nyelvi anyagomat adatközlőhöz kötve — rendesen — szövegösszefüggésben adom. A *v* > *f* zöngétlenedést tükröző adatokat nagyobb szövegrészben, legalább egy teljes hangsúlyszakaszban — elsősorban — akkor adom meg, ha ott sajátos hangtani körül-

mények is jelentkeznek. Olyanok, amelyek összefüggésbe hozhatók a *v* > *f* zöngétlenedést mutató szóvégnek, illetőleg képzőmorfémáknak redukálódott hangtestével. Például: *nëm ugy* ^{i}*ërtf*^{e}, *ha nëm izs* v^{u}*otak mëkhagatfo* (ti. az öregek), *faszëgge vam mind ráhuzat*^{fo} (ti. rászögelve a heveder az ajtóra), *Avva össze van huzat*^{fə} *utyho*^{GY}, *asz hatfan cënti* m^{i}*ë*^{ll}*en ád van forgatf*^{a} *a zösszes terület* stb.

Olyankor is teljes hangsúlyszakaszban közlöm az adatot a vizsgált jelenségre, amikor az a hangsúlyszakasz belsejében teljesen védetten áll, s így a *v* > *f* zöngétlenedés nagyobb fokú szóvégi redukcióval nem jár együtt. Például: *ád van forgatfa a zegisz füöd ottan ugyë?* A vizsgált kutatópontokon az ilyen adat egészen ritka lehet. Egyébként a hangsúlyszakaszoknak egymástól terjedelemben lényegesen eltérő volta, illetőleg sokszínű hangtani arculata minden bizonnyal azzal függhet össze, hogy a beszédiram a muravidéki magyar nyelvjárásokban nagyon széles skálán mozog.

Adataimat az alábbi szempontok szerint rendszereztem: 1. A zöngétlen mássalhangzót követő *v* > *f* zöngétlenedés esetei: a) a *-va, -ve* igenévképzőben; b) leíró szempontból tőmorfémában. 2. A *v* hátraható zöngésítő hatásának esetei: a) tőmorfémában; b) mondatfonetikai helyzetben.

Hangsúlyozni kívánom, hogy a *v* hátraható zöngésítő hatását mondatfonetikai helyzetben is szükségesnek tartom teljes gyakorisággal bemutatni. Az idevágó szakirodalom rendre megelégszik egy-két hevenyészett példával. Fontos kérdés lehet pedig, hogy ez a jelenség milyen gyakoriságú, valóban kivételtelenül megvalósul-e ebben a fonetikai helyzetben a *v* zöngésítő hatása? Az indukáló *v* melyik morféma kezdő hangeleme? Az indukált zöngétlen mássalhangzók zöngésedésében fonémánként milyen gyakoriság mutatkozik? De talán még egyéb összefüggés is felszínre kerül az empirikus anyag elemzése során. Ezek a mennyiségi adatok bizonyára hasznosíthatók a további kutatásokban is.

4. A *v* hang sajátos viselkedését tükröző adataim bemutatása. — 1. A zöngétlen mássalhangzót követő *v* > *f* zöngétlenedés esetei: a) A *-va, -ve* határozói igenév képzőjében: *më̈g vam mecfö* (= metszve) (G. S. V.), *asztá annyira mëg vagyunk szokfo hogy* . . . (G. S. V-né), *nëm ugy* ^{i}*ërtf*^{e} (R. S. I-né), *ád van forgatfa a zegisz* $f^{ü}$*őd ottan ugyë?* (G. S. V.), *egisz szélibe fö van forgatff*^{ə} *ugyë* (G. S. V.), *asz hatfan cënti* m^{i}*ë*^{ll}*en ád van forgatf*^{a} *a zösszes terület* (G. S. V.), *az*^{i}*ër ugy nagyom mëg nëm* v^{u}*ot rájuk hagatfo* (= hallgatva) (G. S. V-né), *ha nëm izs* v^{u}*otak mëkhagatfo* (G. S. V-né), *mëg van hodítfa* (R. S. L-né), *faszëgge vam mind ráhuzat*^{fo} (G. S. V.), *Avva össze van huzat*^{fo} *utyho*^{GY} . . . (G. S. V.), ^{i}*ës ugy* v^{u}*ot ráillesztfë de most má* (G. S. V.), *valahogy mindik tiltfa* v^{u}*otak* (R. S. I-né), *nincs it nálunk föt*^{ü}*ötfë* (G. S. V.), *Nálunk nincs föt*^{ü}*ötfö* (ti. a szőlőtőke) (G. S. V.), *ot a zösszes l*^{i}*ëcö*^{k} *mint faszëgge vannak fölütfö* (G. S. V.). — b) Leíró szempontból tőmorfémában (elhomályosult összetételekben, származékban): *hatfan cënti millen* . . . (kétszer) (G. S. V.), *hatfan cënti* m^{i}*éjjen* . . . (G. S. V.), *a zuram hatfanë*^{GY} (R. S. L-né), *hat*^{f}*anhét napig* v^{u}*otam gibzbe* (R. S. L-né), *hetfen százalék* (R. G. L-né), *hetfen darabot* (R. S. L-né), *nëm tiszta ojtfá*^{n} (G. S. V.), *mongyok feliná több az*^{i}*ër ojtfány* (G. S. V.), *ojtfánytökiékke* (G. S. V.), *ezërkilencázötfembe* (G. S. V.), *ötfenëgybe* (R. S. L-né), ^{i}*ën ötfenhat* ^{i}*ëvezs vagyok* (R. S. L-né), *má ötfenhat* ^{i}*évë* (R. S. L-né).

2. A *v* hátraható zöngésítő hatásának esetei: a) Tőmorfémában egyetlen adatom van: *lëgvárt* (R. S. L-né). — b) Mondatfonatikai helyzetben, *t* + *v* hangkapcsolatban: *de hád valamikor* (G. S. V.), *ád van* (kétszer) (G. S. V.), *Egy olan, kamrád vagy valami* (G. S. V-né), *H*^{d}*d* v^{u}*ot az is* (G. S. V-né); *Od van* (G. S. V-né), *a pálinkád várom* (Lucázó versben) (G. S. V-né), *od van* (kétszer) (R. S. L-né), *há*^{d} *valahogy uty hoszta a sors* (R. S. L-né), *hád val*^{u}*obam mëgálottam* (R. S. L-né), *hogy valakit szered vagy nëm szeret* (R. S. L-né), *hád valamid bedobott a zö borába* (R. S. L-né); *k* + *v* hangkapcsolatban: *csag vazsbu van* (G. S. V.), *fajog vaňag ben*^{t} (G. S. V.), *külömbözü fajog vannak* (G. S. V.), . . . *fajog vannak* (G. S. V.), *nagyobbag* v^{u}*otunk* (G. S. V-né), *a* ^{z}*ëtetisneg vígë lët* (G. S. V-né), *székfüjeg* v^{u}*otag ben*

(ti. az ablakban) (R. S. L-né); *p* + *v* hangkapcsolatban: *másnab vissza* (G. S. V.), *nekëm az is sz*^{i}*ëb vot* (R. S. L-né); *s* + *v* hangkapcsolatban: *bajozs v*^{u}*ot* (G. S. V.), *az izs van* (kétszer) (G. S. V.), *ha nëm izs v*^{u}*otak* (G. S. V-né), *hogyan i*^{zs} *v*^{u}*ot* (G. S. V-né), *ënnekëm ez élm*^{i}*ënyëzs v*^{u}*ot* (R. S. L-né), *körte izs van* (R. G. L-né), *tizënhat* ^{i}*évëzs v*^{u}*ötam* (R. S. L-né), *huszonhárom* ^{i}*évëzs v*^{u}*otam* (R. S. L-né), *negyvenk*^{i}*ët* ^{i}*ëvëzs vot* (R. S. L-né).

5. Noha a vizsgált korpusz nem nagy terjedelmű, az adatok számszerű áttekintése mégis tanulságos lehet. S z ó b e l s e j é b e n 31 zöngétlen mássalhangzó + *v* hanghelyzet fordul elő. Ebből 30 esetben a *v* > *f* zöngétlenedés valósult meg. Mégpedig a határozói igenév képzőmorfémájában *(-va/-ve)* kivétel nélkül, azaz 16 esetben: *metszve* (1), *szokva* (1), *értve* (1), *forgatva* (3), *hallgatva* (2), *hódítva* (1), *húzatva* (2), *illesztve* (1), *tiltva* (1), *töltve* (2), *ütve* (1). Ugyancsak *v* > *f* zöngétlenedés jelentkezik elhomályosult összetételekben, származékban, azaz a kollektív nyelvtudat számára tőmorfémákban, összesen 14 esetben: *hatvan* (3), *hatvanegy* (1), *hatvanhét* (1), *hetven* (2), *oltvány* (2), *oltványtőke* (1), *ezerkilencszázötven* (1), *ötvenegy* (1), *ötvenhat* (2). Az egyetlenegyszer előforduló *lekvár* tőmorfémában ugyanakkor a *v* hátraható hasonításával találkozunk.

Adataim között nem fordul elő — a kollektív nyelvtudat számára is világos — összetétel határán zöngétlen mássalhangzó + *v* hangkapcsolat. Itt említem meg, hogy PENAVIN OLGA atlaszának (i. m.) anyagában Göntérházáról *tezsvi̯ergyit*, Radamosról *tezsvirgyét* adatot találunk (vö. i. m. 6. térképlap). Az idézett hely egyébként azt mutatja, hogy a Muravidéken — 20 kutatópontból 19-en — a szóban forgó lexémában, a világos összetétel határán a *v* hátraható zöngésítő hatása az általános. Ugyanakkor PENAVIN OLGA (i. m. 47. térképlap) mindkét községből, tehát Göntérházáról és Radamosról a *borotva* szót *borotfa* alakban jegyezte le.

M o n d a t f o n e t i k a i h e l y z e t b e n a *v* hátraható zöngésítő hatásával 32 esetben találkozunk. Ebben a helyzetben adataim szerint kivételtelen a *v* zöngésítő hatása: *-t* + *v-* > *-d* + *v-* (13), *-k* + *v-* > *-g* + *v-* (7), *-p* + *v-* > *-b* + *v-* (2), *-s* + *v-* > > *-zs* + *v-* (10). — A *v* hátraható zöngésítő hatásában viszonylag kevés morféma játszik szerepet. Itt a létige *v* hanggal kezdődő alakjai járnak az élen: *van* (8), *volt* (6), *vannak* (3), *voltam* (2), *voltak* (2), *voltunk* (1). A *vagy* kötőszó (2) kivételével a többi *v* kezdetű morféma egyszer fordul elő: *várom, valóban, valahogy, valamikor, valamit, vasból, vége, vissza.* Ilyen megközelítésben nagyobb terjedelmű szövegből még jobban kirajzolódhatnak azok a mondatszerkezeti konstrukciók, amelyekben a *v* hangnak hátraható zöngésítő hatása nagy produktivitású. Tehát a mondatfonetikai helyzet a *v* i n d u k á l ó h a t á s á n a k g y a k o r i s á g a f e l ő l szintaktikai-szófajtani meghatározottságú is egyben.

Lényegében ugyanerre az eredményre jutunk, ha a mondatfonetikai helyzet empirikus anyagát a z i n d u k á l t m á s s a l h a n g z ó f e l ő l vizsgáljuk. Ebben a helyzetben ugyancsak elénk rajzolódnak bizonyos szintaktikai, sőt szintaktikai-alaktani, illetőleg szófajtani szabályszerűségek körvonalai. Éppen az adatok száma mutat rá arra, hogy egyes morfémák gyakrabban előfordulnak: *hát* határozószó, kötőszó (5), *ott* határozószó (3), *is* kötőszó, határozószó (3), *át* határozószó, igekötő (2).

A mondatfonetikai helyzetnek szintaktikai-alaktani vonására utalhat a *-k* többesjeles alakok gyakorisága: *fajok* (3), *nagyobbak* (1), *szekfűjek* (1). Viszonylag gyakorinak tekinthetjük az *-s* képzős melléknevek is: *bajos, élményes, tizenhatéves, huszonhárom éves, negyvenkétéves.*

Az a m o n d a t f o n e t i k a i h e l y z e t, amelyben a *v* zöngésítő hatása megvalósul, gyakoriság szempontjából tehát k é t f é l e, mégpedig egy viszonylag gyakran előforduló szintaktikai szerkezet (klisé) — amelyhez közel állnak a kollektív nyelvi tudatban világos összetételek —, illetőleg a ritkábban előforduló szókapcsolat, ahol a zöngétlen mássalhangzó + *v* hangkapcsolat megvalósulása teljesen alkalminak tekinthető. Az

eljövendő vizsgálatoknak kell választ adniuk arra, hogy a kétféle mondatfonetikai helyzetben van-e földrajzi és nyelvszociológiai különbség a *v* hangnak hátraható zöngésítő hatásában.

Adataim efféle vizsgálatokra nem alkalmasak, de Szombathely nyelvében a szóban forgó kétféle helyzetben produktivitásbeli különbséget tapasztaltam. Az igényesebb nyelvhasználatban az alkalmibb szerkezetű mondatfonetikai helyzetben ritkábban valósul meg, illetőleg nem valósul meg a *v* hátraható zöngésítő hatása. A kérdést megnyugtató módon csak spontán beszéd felvételének vizsgálatával lehet tisztázni. Az úgynevezett mondatfonetikai helyzetnek a mondattani arculata — a szóban forgó összefüggésben — ma még feltáratlan, noha benne olyan törvényszerűségek húzódhatnak meg, amelyek a jelenség állapotában és történeti aspektusú kutatásában nagyon is fontosak lehetnek. Ez újabb érv arra, hogy a nyelvjárási hangtani kutatásokban a spontán beszéd vizsgálata nélkülözhetetlen.

6. Adataimból arra lehet következtetni, hogy a *v* viselkedése Göntérházán és Radamoson h a n g h e l y z e t t ő l (hangtani, alaktani, illetőleg mondattani helyzettől) f ü g g ő e n é l e s e n e l k ü l ö n ü l ő s z a b á l y t t ü k r ö z. A zöngétlen mássalhangzó + *v* hangkapcsolatban szó belsejében, nem összetétel határán a *v* > *f* zöngétlenedés jelentkezik. Amint tudjuk, egyetlen kivételünk van, a *lëgvárt* adat. Ugyanakkor mondatfonetikai helyzetben, illetőleg a nyelvtudat számára világos összetétel határán a *v* hátraható zöngésítő hatása következetesen megvalósul.

Vajon hogyan magyarázhatjuk a „szabálytalan" *lëgvárt* (= *lekvárt)* alakot? A magyar nyelvjárások atlasza (405. térképlap) adatai között — a *v* hangnak sajátos viselkedése szempontjából számításba jöhető területen — egyetlenegy *lëkfár* adat van. Az is a *lëkvár*, *lëgvár* változataként van feljegyezve a G-11-es kutatópontról (= Old Baranya megye, siklósi járás). Hogy a szóban forgó területen a *lëgvár* típusú megoldás az általános, a *lëkfár* pedig legjobb esetben is ritka kivétel lehet, annak oka tisztázatlan.

A *v* hátraható zöngésítő hatásának magyarázatára — az ötlet szintjén — két elgondolást említhetek meg. Az egyik: a *-vár* utótagúak analógiás hatására lehetne gondolnunk *(Vazsvár, Kapozsvár)*, s így a kollektív nyelvtudat világos összetételként kezeli szavunkat: *lëk-vár* > *lëg-vár*. Egyébként a szóban forgó lexéma nem túlzottan régen kerülhetett a nyelvjárásokba. Első írásbeli előfordulása 1783-ból való (vö. TESz. II, 747). — A másik elgondolás szerint azt a lehetőséget sem zárhatjuk ki, hogy a *lëgvár* eleve *gv* hangkapcsolattal terjedt el a nyelvterület délnyugati részén a szomszédos, nyugati nyelvjárásokból. Ha ez igaz, akkor azt jelentené, hogy a nyelvjárási átvétel korában (kb. a XVIII. század második felében) Dunántúl nyugati, délnyugati pontjain a szóban forgó hanghelyzetben fellépő *v* > *f* zöngétlenedés már szó belsejében sem volt produktív. De ez olyan összefüggés, amelynek taglalása, bizonyítása szétfeszítené dolgozatom keretét. Az idevágó történeti kérdés vizsgálatával talán más alkalommal lesz módom foglalkozni.

A határozói igenévnek *-va/-ve* morfémájában jelentkező *v* > *f* zöngétlenedés Göntérházán és Radamoson — de talán a szomszédos helyi magyar nyelvjárásokban is — s a j á t o s h a n g t a n i v i s z o n y o k k ö z ö t t megy végbe. Erre utal az a tény, hogy a beszédtempótól függően a képzőnek abszolút szóvégen lévő rövid magánhangzója időtartam s így artikuláció és hangszín tekintetében is nagyfokú variálódást tükröz. Olyan különös hangváltakozással találkozunk itt, ami a magyar köznyelvben, illetőleg a nyelvjárásokban egészen szokatlan.

Anyagom ebből a szempontból igazán nem mondható teljesnek, mégis a magyar nyelvjárások atlaszának adataira is támaszkodva (vö. 919. *csukva*, 923. *kötve)* a *-va/-ve* igenévképző hangtani-alaktani változataiból kirajzolódik a morféma abszolút szóvégi helyzetben lévő magánhangzójának három fokozatú realizálódása: 1. A képzőmorféma

magánhangzója teljes értékű rövid magánhangzó: *-fa, -fo, *-fe, *-fë, -fö.*[1] 2. A képzőmorféma magánhangzója redukált: -f^{a}, -f^{o}, -f^{e}, -$f^{\ddot{e}}$, -$f^{\ddot{o}}$. 3. A képzőmorféma magánhangzója sva: *-fə.*

A magánhangzófonéma-váltakozás jól kihasználja a magyar nyelvnek a hangrendszerében rejlő lehetőségeit: *a—o, e—ë—ö.* De a beszédtempótól függően még azon is túllép: *a—o—ə.* Ám az sem lehetetlen, hogy a sva a palatális magánhangzók változataként is fellép, s így itt a fonémaváltakozás a következő képet mutatja:

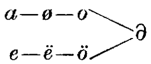

A morfofonetika szintjén ez azt jelenti, hogy a szóban forgó képző alaki gazdagsága (*-fa, -fo; -fe -fë, -fö*) szinte példa nélkül állóan leegyszerűsödik. Tehát a toldalékmorféma hangalaki gazdagsága az ellenkező végletbe csap át. A hangképzés szempontjából teljes értékű magánhangzós változatokat a sva megoldásúval egy átmeneti sáv, azaz a redukált magánhangzós változat köti össze.

Itt jegyzem meg, hogy a szóban forgó két helyi nyelvjárásban — spontán szövegeim tanúsága alapján — a teljes értékű, a redukált magánhangzó és a sva váltakozása a beszédiram, illetőleg a hangsúlyviszonyok föggvényeként egyéb morfémában is jelentkezik. E kérdéssel itt nincs módom részletesebben foglalkozni. Ismereteim szerint a fent említett magánhangzó-fonéma váltakozása ennyire rendszerszerűen más morfémában mégsem jelentkezik.

A mágneses hangrögzítésnek köszönhető, hogy anyagomban a *v* > *f* zöngétlenedés során jelentkező gyengébben (tökéletlenül) képzett ^{f} variáns felszínre került. Két jellegzetes fonetikai helyzetben látszik törvényszerűnek: 1. Szó belsejében, mássalhangzótorlódás után: *tilt*^{f}*a*, *ojt*^{f}*á*^{n}, *ojt*^{f}*ány*, *ojt*^{f}*ánytök*^{i}*ékke*. 2. Szó végén, redukált (sorvadó) szótagban: *ráhuzat*^{fo}, *huzat*$^{f\text{ə}}$. De szórványosan szó belsejében, magánhangzó + *t* hangkapcsolat után is előfordul a gyengébben (tökéletlenül) képzett ^{f}: *hat*^{f}*anhét*, *ezërkilencázöt*^{f}*embe*. A kérdés még további kutatást igényel.

Egyben szeretném hangsúlyozni, hogy perem- vagy perem helyzetű nyelvjárásainknak hangtani, illetőleg hangtani-alaktani vizsgálata — különösen spontán beszédszövegek alapján — szerfölött hasznos lenne. Ilyen összefüggésben a technika adta lehetőségeink egyáltalán nincsenek kiaknázva. Senki sem vonhatja kétségbe, hogy a helyszínen egyszeri hallás után feljegyzett adatok nem pótolják a többször visszahallgatott magnetofonos gyűjtést.

A hangtani, illetőleg a hangtani-alaktani kutatások számára történő kérdőíves gyűjtés során is nélkülözhetetlen a mágneses hangrögzítés. Ám a spontán beszédben előforduló, a különböző hangtani helyzetben jelentkező változatok, variánsok semmivel sem pótolhatók. Ezért a korszerű nyelvjárásgyűjtő munkában a magnetofonos adatfelvételt — minden körülmények között — előnyben kell részesítenünk.

7. A *v* hangnak kétféle viselkedése körül ma még meglévő kérdések tisztázására nyilvánvalóan további adatfeltáró, illetőleg elemző munkára van szükségünk. A magyar nyelvjárások atlaszának idevágó adatai alapján arra lehetne gondolnunk, hogy a *v* > *f* zöngétlenedés és a *v* hátraható zöngésítő hatása különböző időben és más-más góccal keletkezhetett.

Figyelmet érdemel, hogy Göntérházán és Radamoson — de szinte az egész Délnyugat- és Dél-Dunántúlon — a *v* > *f* zöngétlenedés a hangsúlytalan helyzetet kedveli. Sőt bízvást mondhatjuk, hogy az idevágó adatok megőrzött archaizmusként bukkannak elő tőmorfémában, illetőleg a laikus nyelvtudat szerint szételemezhetetlen (szegmentál-

---

[1] A *-gal jelölt adat kikövetkeztetett.

hatatlan) morfémában: *ötfen, hatfan, hetfen, borotfa, fösfény, hütfány.* Tulajdonképpen ide kell számítanunk a *-va/-ve* képzős igeneveket is: *rakfa, kötfö, ütfö, értfe* stb.

A nyelvjárásokból újabban felgyűjtött adatok azt mutatják, hogy a *-va/-ve* képzős igenév általában úgy viselkedik, mint a morfológiailag oszthatatlan tőmorféma. Ebből arra lehet következtetni, hogy a szóban forgó határozói igenevek a nyelvjárást beszélők tudatában lexémaként vannak jelen. De már nem ez a helyzet a világos összetételekkel: *testvér* ~ *tesvér, husvét* stb. Ezeket a nyelvi tudat egyértelműen összetételi tagjaira bontja. Egyébként a spontán beszédben az efféle világos összetételekkel gyakran úgy találkozunk, mintha nem is összetételek, hanem szószerkezetek lennének. A fent említett összetételekben a „szerkezetté tagolás", az eltérő hangtani viszonyok szinte elemi erővel pusztítják a *v* > *f* zöngétlenedés eseteit, tehát az *f*-es alakok megőrződése ellen hatnak.

Minthogy a *v* hangnak hátraható zöngésítő hatása az egész szóban forgó nyelvterületen megvan, sőt mi több, életerős, ezért az összetételekben is tempósan visszaszorul az archaikus *f*-es forma: *husfét* → *huzsvét, tesférgyë* → *tezsvérgyë* stb. A göntérházi és a radamosi adatok azt mutatják, hogy a Muravidéknek ebben a térségében a *v* > *f* zöngétlenedés — kövületként — a nem összetételekben még szívósan tartja magát. Ennek az állapotnak messzemenően kedvez a redukálódásra hajlamos hangsúlytalan szóvég is. Nehéz lenne elképzelni ugyanis, hogy a sorvadó szóvégi helyzetben — zöngétlen mássalhangzó után — a *v* hang olyan mértékben tarthatná önmagát, hogy a megelőző mássalhangzót is zöngésíteni tudná.

A redukálódásra hajlamos hangsúlytalan — szóvégi — helyzetben következetesen megmaradó *v* > *f* jelenségek alapján vajon nem gondolhatunk-e arra, hogy maga a *v* > *f* zöngétlenedés egykor hasonló fonetikai körülmények között keletkezhetett? És így a *v* > *f* zöngétlenedés történetileg nem a *v* hátraható hasonító hatásával fakadt egy tőről, hanem jó néhány más, valaha ugyancsak a magyar nyelvnek nyugati, délnyugati területén keletkezett szóvégi redukciós jelenségével. A *v* hátraható zöngésítő hatása pedig éppen a *v* > *f* zöngétlenedés ellentéteként jött létre, és feltehetően sokkal később.

Ezeket az izgalmas kérdéseket a további kutatásoknak kell majd tisztázniuk. Úgy vélem, hogy Horger (MNy. XVII, 151—8, MNyelvj. 100—2) lényegében nem járt rossz nyomon, amikor a *v* > *f* zöngétlenedés és az explozív *ty*-zés, *gy*-zés, valamint a *nevellük, follon* típusú *l* + *j* > *ll* teljes hasonulás között valamiféle összefüggést sejtett meg. A felvetett problémát mint kutatási témát újra meg kell fogalmazni. Az adatfeltáró és módszeres elemző munka e kérdéskörben értékes nyelvföldrajzi, sőt nyelvtörténeti eredményekkel kecsegtet.

Szabó Géza

SZEMLE

Lexica Fennica

A 60-as évek közepén elkészült, s a több mint 200 000 címszót tartalmazó finn értelmező szótár (Nykysuomen sanakirja) munkálatai után nem tették le a tollat a finnországi szótáríró tudósok. Az idegen szavak értelmező szótára (Nykysuomen sivistyssanakirja. 1973.), valamint az értelmező szótárnak a kiegészítő kötete (Uudissanasto 80) csak egy-egy lépcsőfokot jelentett ahhoz az eredményhez, amelyet 1979-ben három igen érdekes és fontos lexikai egység szótárba foglalása fémjelez.

1. Toivo Vuorela, Kansanperinteen sanakirja. (Ábrák: Pirkko-Liisa Surojegin) WSOY, Porvoo—Helsinki—Juva, 1979. 543 l.

Vuorela professzor néprajzi szótára nem előzmények nélkül való, hiszen a jeles finn néprajzos állított már össze néprajzi szótárat, igaz, szerényebb terjedelemben (Kansatieteen sanasto. Tietolipas 13. Helsinki, 1958., 1964.). A bevezetőben (5) a szerző indokolja, mi tette szükségessé a korábbi szótár átdolgozását és kibővítését. Noha az ún. ipari forradalom már az 1860—70-es években elérte Finnországot, a hagyományos népi, paraszti kultúra csak a második világháború után kezdett rohamosan átalakulni. A mezőgazdaság gépesítése, az iparosodás alapvetően ekkor változtatta meg a népesség struktúráját, szociális körülményeit, s ezek az új körülmények változást idéztek elő Finnországszerte az emberek magatartásában is. Az elmúlt néhány évtized folyamán minden téren több radikális változás történt, mint az előző évszázadok során együttvéve. A hagyományos életmódnak s az ehhez kapcsolódó szokásoknak a megváltozásával kezdtek feledésbe merülni, sőt kipusztulni bizonyos szavak és kifejezések, ezek értelmét a mai ember vagy alig, vagy egyáltalán nem is érti. A néprajzi szótár célja tehát, hogy értelmezzen olyan szavakat, kifejezéseket, amelyeknek megértése fogalmat adhat a múltbeli népi kultúra értékéről és minőségéről.

A finnek lakta vidékek néprajzi tájegységeit a szótár térképen mutatja be (7). Finnország területén Lappfölddel együtt 14 egység található, a Szovjetunióban 5 karjalai, Norvégiában és Svédországban egy-egy finn néprajzi egységet szoktak elkülöníteni.

A szótári rész *A*-tól Ö-ig (9—527) összesen 6400 címszót és 600 ábrát tartalmaz. A gazdag anyagot a szerző a finn értelmező szótár, az etimológiai szótár, a Kalevala-szótár figyelembevételével óriási archív gyűjtemények és szakirodalom alapján állította össze. A címszót követik az esetleges alakváltozatok, a szó lelőhelye, előfordulása rövidítve, majd az értelmezés következik. Több helyen található idézet a folklórból. A szövegbe ágyazás pontossá teszi a szójelentést. Szükség esetén a tárgyat ábra is szemlélteti. A címszó megadásában részben a bokrosítás elvét követi a szerző, a képzett szavak az alapszóval kerülnek egy szócikkbe, az összetett szavak viszont külön címszóként szerepelnek.

A szótár tematikája igen széleskörű. Az ősi foglalkozások (halászat, vadászat) szavai mellett megtalálhatók a mezőgazdaság, a kézműipar, a tengeri hajózás (a vitorlás közlekedés) szókincse, a népi ételek, továbbá a szellemi kultúra, szokások, hiedelmek, az ősvallás körébe tartozó szavak, mitológiai lények és helynevek, ünnepek s az ehhez kapcsolódó szokások, időjárási megfigyelések szavai, a régészet és egyes történelmi események népi vetületei. Az ismertebb szólások és közmondások feledésbe merülő kifejezéseinek megértéséhez is segítséget nyújt a szótár.

Toivo Vuorela szerkesztői elvei egyesítik a néprajzi értelmező szótárnak, valamint a nyelvjárási és etimológiai szótárnak a tulajdonságait. A szerkesztő elsősorban olyan kifejezéseket vesz fel, amelyek az értelmező szótárban (NS) vagy egyáltalán nincsenek benne, vagy amelyek megvannak ugyan, de nyelvjárási vagy néprajzi jelentésüket, jelentésárnyalatukat az értelmező szótár nem regisztrálja. A néprajzi szótár néha pontosítja a szó értelmező szótárbeli jelentését. Ha lehetséges, tisztázza a szó eredetét is, az átadó nyelvet, ahonnan a tárgy, jelenség származik, felhívja a figyelmet népetimológiai mozzanatokra, párhuzamokra, utal a szinonim szavakra, kifejezésekre. Az ábrák általában szerencsésen egészítik ki a szöveget, néha azonban elég szűkszavúak, hiszen pl. a gémeskút (*kaivonvintti*, 126) képéhez odaférne a különböző részek (ágas, ostor, gém stb.) elnevezése, mint pl. helyesen a tőzegsátor (*hirsikota*, 77) rajzánál a részek neve meg is van. Némely szó bevételét meg kellett volna indokolnia a szerzőnek: pl. az *aarnoa*, *aarnioida* 'szándékszik, töpreng; tervez' jelentésű dél-pohjanmaai szóról — amely svéd jövevényszó — nem derül ki, milyen néprajzi meggondolás miatt került a szótárba. Az efféle szavak bizonyára nem véletlenül szerepelnek ott, az értelmezésük mellől hiányzik viszont egy-egy rövid utalás, milyen összefüggésben használatosak.

A kötetet egy svéd (529—538) és egy orosz nyelvi (539—43) mutató zárja.

Toivo Vuorela néprajzi szótára igen hasznos kézikönyv néprajzosoknak, nyelvészeknek és az egyéb rokon szakágak művelőinek. Külföldi szakemberek, fordítók ugyancsak haszonnal forgathatják; jól egészíti ki a kétnyelvű szótárakat és az értelmező szótárt, fényt derít a múltnak, a hagyományos finn népi kultúrának kevésbé ismert, már-már feledésbe merülő értékeire.

2. A tűnő múltból tovább lépve a legfrissebb, a legváltozékonyabb szókincsréteg rejtelmeibe kalauzolja a ma emberét az argószótár vaskos kötete: KAARINA KARTTUNEN, Nykyslangin sanakirja. WSOY. Porvoo—Helsinki—Juva, 1979. 333 l.

A szerkesztő-szerző a szótár bevezetőjében (7—20) az argó, a finn nyelvészeti irodalomban közkedveltebb angol szóval a *slang* kifejezést értelmezi, így megpróbálja meghatározni a szótárba került szavak körét. A szerző szerint a slang egyfelől stílusjelenség, de nem csupán az „alvilág" nyelve, nem a tolvajnyelv, mint korábban értelmezték. Minthogy a slang főleg beszélt nyelv, stilisztikailag szabados, afféle „lezser" köznyelv. A slang felfogható másfelől szociolektusnak is, mivel különféle szociális csoportok használhatják. Természetesen némely társadalmi csoport slangjének van tolvajnyelv jellege.

Eredetére nézve a slang városi nyelvváltozat. Finnországban Helsinkiben keletkezett a múlt század végén, urbanizációs jelenségként később átterjedt Dél-Finnország más városaiba is, az utóbbi időben pedig a tömegkommunikációs eszközök közvetítésével egész Finnországban ismerik és használják. A köznyelv analógiájára beszélhetünk „köz-slang"-ről, amelyet mind területileg, mind társadalmi szempontból elég széles körben megértenek. A köznyelvi vagy nyelvjárási változatoktól leginkább a szókincsben tér el. Ezeket a szavakat az átlagember megérti, passzív szókincsében tárolja, de maga nem használja, mert nem számítanak korrekt formáknak. A „köz-slang" mellett találhatók helyi slangek, amelyeket a helyi dialektusok és szociolektusok sajátosan színeznek. A regionális slangváltozatok mellett beszélhetünk szakslangekről is. Megvannak a sajátos slangkifejezései a különféle korosztályoknak, munkaköröknek, társadalmi rétegeknek és csoportoknak.

A slang elsősorban tehát lexikális jellegű. A slanget beszélők alkothatnak teljesen új szavakat *(giba* 'srác'), vagy egy meglevő szóhoz vonhatnak új jelentést *(liha* 'bőr, lány, nő', tkp. 'hús'). Feltűnően sok idegen elem van a slangben, főleg a svédből *(stadi* 'város', főképp 'Helsinki' < svéd *stad)* vagy a svédországi slangből *(bööna* 'csaj, nő' < svéd argó *böna)*, valamint az angolból *(mani* 'dohány, pénz' < angol *money)* vagy az angliai slangből *(staffi* 'kábítószer' < angol *stuff* 'anyag, szer', slangben 'kábítószer'). Angol elemek a svéden keresztül is bekerülnek a finnbe, de más vándorelemeket is közvetített a svéd *(trokata* 'feketézik, főleg szeszesitalt csempész' < végső soron francia *troquer* 'cserél, vált'). Számos szónak forrása az orosz *(tsaiju, tsaju* 'tea' < orosz *čaj)*. Sajátos képzők *(roskis* 'szemétkosár, -láda' < *roska* 'szemét'), csonkított formák (iskolai slang *äikkä* 'anyanyelv' < *äidinkieli)* nagy számban akadnak a slangben, esetleg mindkét lehetőséggel élnek *(omppu* 'alma' < *omena)*.

A finn slang hangtani sajátságai közé tartozik a zöngés zárhangok gyakorisága, továbbá a mássalhangzó-kapcsolatok előfordulása a szavak elején *(gravari, skravari* 'sírgödör' < svéd *grav)*.

A slang mint stílus expresszivitásra törekszik, az árnyalatok széles skálája bontakozik ki a durvaságtól a kifinomult humorig. Egyes nyelvi képek humora, iróniája miatt hihető, hogy a slanget értelmes, jó nyelvérzékű emberek teremtik, akik magukkal tudják ragadni társaságukat, hogy utánozzák őket. A slangkifejezéseket alkotó ember közel áll

a költőhöz, amennyiben érvényes Chesterton angol költő megjegyzése: „minden slang metafora, a metafora pedig költészet". Még a nem finn anyanyelvűt is mosolyra fakasztják az efféle kifejezések, mint *katiska* 'rendőrautó, amellyel összeszedik, elszállítják a részegeket vagy rendbontókat' (tkp. 'vejsze'), *akantappaja* 'motorkerékpár oldalkocsija' (tkp. 'asszonyölő'; önkéntelenül is eszébe jut az embernek a magyar szólás: *Lepsénynél még megvolt)*, *stereot* 'ikrek; női keblek' (tkp. a stereo-hangtechnikából), *luuviulu* (csontváz, deszka nő' (tkp. 'csonthegedű'), *korppusaha* 'moped' (tkp. 'kétszersült-fűrész'), *sähkömies* 'Vat 69 márkájú whisky' (tkp. 'villanyszerelő'; nyilván a watt szóval összefüggésben), börtönslang *ympyrä* 'életfogytiglan' (tkp. 'kör').

A slangszótár összeállítását az tette szükségessé, hogy a slang az 1960—70-es években berobbant és ma is jelen van a szépirodalomban, a rádió, televízió és sajtó nyelvében. A slangnek az irodalomba való betörését attól számítják, hogy Saarikoski lefordította Salinger Zabhegyező című művét. A fordító a könyv végére szójegyzéket fűzött. A fiatalabb nemzedék írói egyre gyakrabban élnek ezzel a stíluslehetőséggel. A leggyakoribb kifejezéseket magyarázni, értelmezni kellett, ebből a célból készült a szótár, funkciója tehát nem nyelvművelő vagy tanácsadó. A szótár 6000 címszót tartalmaz, amelyet a szépirodalomból, ifjúsági kiadványokból, újságokból és folyóiratokból gyűjtöttek össze (l. forrásjegyzék 24—8), de bőségesen készítettek interjúkat olyan személyekkel, akik jól beszélnek valamilyen slangváltozatot. Még a WC-feliratok kicédulázása sem maradt el. Felhasználták a különböző szógyűjtő-pályázatok anyagát. A szerkesztő csak azokat a szavakat vette fel címszónak, amelyek több forrásban is előfordultak, kihagyta viszont az egyedi, alkalmi kreációkat. Minthogy a slang és a köznyelv, valamint a slang és a nyelvjárások határát sokszor nem lehet élesen megvonni (az utóbbi esetben pl. a szexuális élettel kapcsolatos kifejezések vagy a káromkodások melyik rétegbe kerüljenek), a szócikkanyag elég heterogén lett. A szerkesztő így főként azon szavak felvételére szorítkozott, amelyek sem az értelmező szótár anyagában nem voltak meg, sem az idegen szavak szótárában nem találhatók. Tulajdonnevek sincsenek a szótárban, szerepelnek viszont az alkohol-, autó- és cigarettamárkák.

A rövidítések jegyzékéből (21—2) derül ki tulajdonképpen, milyen stílusrétegeket, csoportnyelvi szavakat tartalmaz a szótár: a köznyelv, népnyelv vagy nyelvjárás minősítések mellett található a kábítószeresek, iskolások, sajtó, vitorlázás, vendéglátóipar, katonaság, sport, fotózás, börtön slangje, ide tartozik a gyermeknyelv, sőt a tudományok közül az ornitológiai, orvostudományi, rádióamatőr és más műszaki ágakból átkerült slangkifejezések is. A tulajdonképpeni szótári rész (31—282) után van egy irodalmi nyelvi szómutató (283—333), amely hozzávetőlegesen 1200 szót tartalmaz, mindazokat, amelyeknek van a slangben megfelelőjük. Ebből kitűnik, hogy bizonyos kifejezésekre a slangben több szinonima is van. A legtöbb kifejezés található a szexuális életre, nemi szervekre, valamint a részegségre.

A kép vegyes, a válogatás önkényesnek tűnik, ezt az önkényességet csak a legmesszebbmenőkig szem előtt tartott gyakorlati szempontok mentik. S ez az, ami miatt Kaarina Karttunen szótára hiánypótló. Szerkesztési elveiben a gyér külföldi szakirodalom (az angol slangkutatás még a legfejlettebb) útmutatásait követi (29). A slangszótár nélkülözhetetlen kalauz a mai finn nyelv legváltozékonyabb szférájában. Minden bizonynyal segítségül folyamodnak hozzá az idősebb finn korosztályok, de nem lehetnek meg nélküle a „korrekt" irodalmi nyelvet tanuló külföldiek sem, nem szabad ugyanis elfelejteni, hogy a művelt finn emberek köznyelve viszonylag távolabb áll a slang világától, mint nálunk Magyarországon.

3. A mából már a jövő világába vezet bennünket az a finn gyakorisági szótár, amely a legmodernebb számítógépes feldolgozás eredményeképpen látott nap-

világot: PAULI SAUKKONEN—MARJATTA HAIPUS—ANTERO NIEMIKORPI—HELENA SULKALA, Suomen kielen taajuussanasto. WSOY, Porvoo—Helsinki—Juva, 1979. 536 l.

A gyakorisági szótár az 1960-as évek négy köznyelvi szókincsrétegének, a szépirodalom, a rádió, a sajtó és a tudományos szakirodalom szókincsének gyakoriságára derít fényt. A négy rétegből találomra választottak ki sok-sok rövidebb részletet: összesen 408 301 előfordulást (ez több mint 100 000 szóalak és 43 670 külön szó) tápláltak számítógépbe. A szótárból az egyszeri előfordulásokat kihagyták, végül összesen 12 663 szót állítottak egyrészt gyakorisági, másrészt abc-rendbe.

A bevezetésben Pauli Saukkonen, a főszerkesztő vázolja a szótárra vonatkozó adatokat, szerkesztési elveket, valamint a szóanyag alapján végzett előzetes kutatási eredményeket, statisztikai adatokat (7—21). Minthogy az ilyen szótár finnül tanuló külföldieknek még praktikusabb, mint finn anyanyelvűeknek, a bevezetés angol nyelven is megtalálható (23—38).

A több mint 12 ezer leggyakoribb finn szó először csökkenő gyakorisági sorrendben áll (39—280). Az első húsz szó a következő: 1. *olla* 'van'; 2. *ja* 'és'; 3. *se* 'az' (mutató névmás); 4. *ei* '(ő, az) nem'; 5. *joka* 'aki, ami'; 6. *että* 'hogy'; 7. *tämä* 'ez'; 8. *hän* 'ő'; 9. *voida* 'tud, képes, -hat/-het'; 10. *saada* 'kap; szabad, -hat/-het'; 11. *mutta* 'de'; 12. *niin* 'úgy; olyan'; 13. *kuin* 'mint'; 14. *ne* 'azok'; 15. *kun* 'amikor'; 16. *tulla* 'jön'; 17. *myös* 'szintén, is'; 18. *tai* 'vagy'; 19. *kaikki* 'minden'; 20. *aika* 'idő'. A második lista ugyanezeket a szavakat abc-rendben közli (281—536). Ez utóbbi azonban nem mechanikus ismétlése az előzőnek. Álljon itt az *aika* 'idő' szó a két különböző rendezés szerint!

Sorszám	Szó	Szófaj	F	‰	%-ok összege	Sorszám			
						Szépir.	Rádió	Sajtó	Tud.
20	AIKA	S	1347	32,99	21,7	32	22	18	24

Szó	Szófaj	Sorszám	Szépir.		Rádió		Sajtó		Tud.	
			F	‰	F	‰	F	‰	F	‰
AIKA	S	20	125	26,65	288	36,82	375	35,25	559	31,62

A sorszám jelöli az abszolút gyakorisági sorrendet, az *aika* tehát a 20. leggyakrabban előforduló finn szó. Szófaja főnév (S), összes előfordulása (F) a több mint 400 000 adatban: 1347. Utána áll a gyakoriság tízezrelékben kifejezve, majd a százalékok összege van föltüntetve. Itt a 21,7% azt jelenti, hogy az első 20 szó ismeretében a vizsgált stílusrétegek szavainak 21,7%-át lehet elvileg megérteni. (A 100 leggyakoribb szó ismeretében a megértési kulcs 35,1%-ra nő, 1000 szó birtokában már egy szöveg szavainak 64,8%-a ismert, 10 000 szónál a szövegek 89,4%-a érthető. Vö. 21. lap!) Érdekes összevetéseket lehet végezni a négy stílusréteg között. A kérdéses szó a sajtó nyelvében a leggyakoribb (18), utána a rádió és a tudományok nyelvében (22, ill. 24), kevésbé gyakori a szépirodalomban, ahol csak 32. A többletet az abszolút gyakorisági táblázathoz képest az adja, hogy itt a négy stílusrétegre oszlik el az abszolút előfordulás: az abc-táblázat négy F-összege adja a gyakorisági táblázat F-jét (125 + 288 + 375 + 559 = 1347).

Érdekes tanulságokkal jár az első 100 szó futólagos elemzése (9—11). Táblázatokat találunk pl. a szófaji megoszlásról a négy stílusrétegre felbontva a gyakorisági szótárban szereplő szavak és szóelőfordulások szerint, továbbá az egész vizsgált anyagra kiterjesztve. Érdekes, hogy a szövegekben a főnevek a leggyakoribbak (75%), őket követik a melléknevek (10%), majd az igék (8%). A kötőszók aránya csak 0,04%.

Itt kell elmondani, hogy az adatokat nem „kozmetikázták" statisztikailag. A kisfrekvenciájú szavak gyakorisági mutatói közül tehát azok a legmegbízhatóbbak, amelyek több, esetleg mind a négy stílusrétegben előfordulnak.

A gyakorisági szótár különösen fontos a finnül tanuló külföldiek számára. A nyelvtanulás megkönnyítésére, a nyelvkönyvíróknak könnyebbségül Michael Branch—Antero Niemikorpi—Pauli Saukkonen összeállította a szépirodalom és a sajtó 2017 leggyakoribb szavát (A Student's Glossary of Finnish. WSOY, 1980.). Ehhez tartozik angol, német, magyar, orosz és svéd értelmezés.

A múlt, jelen és jövő szótáraival nagy évtizedet zárt a finnországi szótárirodalom. Ezzel a teljesítményével méltán vív ki elismerést a hazai és a nemzetközi nyelvtudományban.

KERESZTES LÁSZLÓ

Mai magyar nyelvünk

Szerkesztette GRÉTSY LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 105 lap

1. Napjaink nyelvtudományának egyik fő jellemvonása a gyakorlat felé fordulás: a mai nyelvhasználati típusoknak a különböző módszerű vizsgálata, általában azért, hogy a nyelv minél jobban betöltse szerepét, azaz hogy a kérdéses beszédhelyzetben célszerű és hatásos, de amellett helyes és szép legyen. Ugyanakkor ez a szemlélet megköveteli, hogy — szinkrónia és diakrónia viszonyát reálisan fogva fel — a mai nyelv jelenségeit is mozgásukban, alakulásukban és a jövő felé is tekintve vegyük szemügyre.

Nos ilyen jellegű dolgozat, egy vagy néhány nyelvi jelenséggel foglalkozó írás viszonylag nagy számban látott napvilágot az utóbbi időben. De teljesebb felmérésen alapuló, a közvetlen „mával" és „jövővel" foglalkozó összegezéssel már nemigen találkoztunk. Ezért üdvözölhetjük örömmel a „Mai magyar nyelvünk" című kötetet, amely nemcsak feldolgozott anyagában „mai", hanem szemléletében, vizsgálati módszerében, értékelő megállapításaiban és tárgyalásmódjában egyaránt.

Mit értünk nyelvművelésen? A nyelvművelés — szűkebb értelemben — az alkalmazott nyelvtudománynak az az ága, amely a nyelv meglevő, elavuló és — főként — újonnan keletkező elemeinek (hangtani, kiejtésbeli, hangos beszédbeli variánsoknak; szavaknak és kifejezéseknek; alak- és mondattani, továbbá szövegtani jelenségeknek stb.) a helyességét, helyes használatát vizsgálja; továbbá a nyelvi helytelenségek nyesegetésével és ezeknek helyesekkel való pótlásával, valamint a helyes formáknak a terjesztésével a nyelvnek, mindenekelőtt az irodalmi és a köznyelvnek a fejlődését segíti. Tágabb értelemben pedig a beszélők nyelvi öntudatának a fölébresztését, illetőleg megszilárdítását, a nyelvi (nyelvtani, helyesírási, stilisztikai stb.) és nyelvtörténeti, valamint általános nyelvészeti ismereteknek a tudatosítását, terjesztését, valamint mindazt a tevékenységet jelenti, amelyek segítik a beszélőket a nyelvi eszközök minél gazdaságosabb, ugyanakkor minél hatásosabb és szebb felhasználásában. Tehát valójában minden szintű nyelvi ismeretterjesztés ide tartozik.

Nos, úgy gondolom, a „Mai magyar nyelvünk" című munka mindkét értelemben vett nyelvművelés kívánalmainak eleget tesz.

Miért? Azért, mert mindenekelőtt a szerzők reális, a mai nyelvművelés megkövetelte célt tűzték ki maguk elé: „E tanulmánynak az a célja, hogy adalékokat, szempontokat nyújtson az elkövetkező évek nyelvművelő munkájához, s hogy ráirányítsa a figyelmet a nyelvművelésnek azokra a — részben újonnan adódó — feladataira, amelyeknek megoldása különösen fontos, időszerű." (Mai magyar nyelvünk 7.) Továbbá azért, mert helyesen jártak el, amikor a leíró nyelvtan, a fonetika, a helyesírás, a stilisztika, az irodalmi nyelvi vizsgálat, valamint a nyelvtörténet, az általános nyelvészet stb. legújabb eredményeit és legjobb módszereit felhasználva, nagy és friss anyagon mérlegelték mai nyelvhasználatunk egyes jelenségeit és a nyelvi rétegeket — köztük a legfontosabbat: a köz- és irodalmi nyelvet —, illetőleg a napjainkban végbemenő nyelvi átrétegződés következményeit.

A kitűzött célhoz illeszkedik és jól áttekinthető a mű szerkezete is. Az első fejezet a legkézenfekvőbbet: szókincsünk újabb elemeinek vizsgálatát és értékelését tárgyalja (9—32). A másodikban az új hangtani fejleményekről (33—44), a harmadikban pedig az új szófűzési, mondatszerkezeti jelenségekről (45—73) esik szó. A negyedik a legszélesebb körű stílusrétegnek, a köznyelvi stílusnak a hibáit taglalja, de közben rámutat ezek okaira és a kiküszöbölésükkel kapcsolatos teendőkre (75—85). Az ötödik a mai nyelvhasználat egyes területeit (a sajtó, a rádió és a televízió nyelve; a hivatali és közéleti nyelv; az előadói, szónoki nyelv; a szaknyelvek és a tudományos nyelv; az ifjúsági nyelv, a szépirodalom nyelve; egyéb nyelvrétegek) — beleértve a nyelvi átrétegződést is — tekinti át (87—95). A kis kötet bizonyos tanulságok levonásával és az anyanyelvi műveltség emelését célzó javaslatokkal (97—102), illetőleg a legkönnyebben hozzáférhető szakirodalom felsorolásával (103—5) zárul.

Mindehhez még hozzátehetjük: a megfogalmazás szintén megfelelően simul a mondanivalóhoz, nem elvontabb, nem „tudományosabb" a kelleténél, lényegében világos, tömör, mindamellett gördülékeny és élvezetes.

2. Ezúttal nincs terünk arra, hogy e fontos munka eredményeit, illetőleg esetleges fogyatékosságait, valamint a véleményeltéréseket részleteiben bemutassuk, ezért csupán azokat a részlegeket emelem ki, amelyekben a nyelvművelés számára valóban *újat hozott*, illetőleg a szerintem leglényegesebb *negatívumokat* sorolom fel.

Legfontosabb „új"-nak azt tartom, hogy ebben a munkában a nyelv a maga teljességében van jelen, hogy a szerzők minden jelenséget a nyelv „egésze" felől közelítenek meg. Ez legalábbis három dolgot jelent. Azt, hogy a társadalom valamennyi rétegének a nyelvhasználatát vizsgálják, s ilyenformán például a szókészlet bemutatásából (21—32) kikerekedik szinte az egész mai mindennapi életünk. Utal továbbá arra, hogy a szerzők funkcionálásukban és ugyanakkor mozgásukban szemlélik az egyes jelenségeket, vagyis a kommunikációt, a kommunikációs helyzetet sohasem tévesztik szem elől, valamint visszatérnek a tárgyalt jelenségek múltjára, amennyire föltétlenül szükséges, és megmutatják a mai állapoton kívül a fejlődés irányát. Még továbbmenve: nem elszigetelt, a nyelvhasználat szempontjából kevésbé fontos apró elemeket tűznek tollhegyre, hanem a kommunikációban fontos jelenségeket, gyakran bizonyos újonnan jelentkező tendenciákat állítva a középpontba (pl. az idegen szavak beáramlása 16—20, az elszemélytelenedés 48—9 stb.).

Újként könyvelhető el továbbá az, amit a szerzők az idegen szavak vizsgálatával kapcsolatban — de szerintem mutatis mutandis általános elvként — így fogalmaztak meg: „. . .válogatás nélküli kiátkozás helyébe a gondos mérlegelés lépett" (17). Azt hiszem, elsősorban ennek köszönhető az a sok finom megfigyelés (l. például az alany és az állítmány egyeztetésére vonatkozókat 50—2), továbbá helyesbített vagy éppen itt megfogalmazott megállapítás (pl. a hangképzéssel és kiejtéssel, a hangsúllyal és hang-

lejtéssel foglalkozó fejezet 33—44), amelyeknek minden bizonnyal meglesz a jó hatásuk. A „Mai magyar nyelvünk" azzal is dicsekedhet, hogy a hangsúlyt az utóbbi évtizedekben keletkezett nyelvi-stilisztikai fejlemények tárgyalására teszi, s ilyenformán „a ma nyelvtörténetévé" válik.

Nem gyakori, tehát újdonságnak vehető, hogy ez az összegezés sok szakembernek a közös állásfoglalását tükrözi, ami különösen nyelvi-nyelvhasználati jelenségek reális megítélésében szintén nélkülözhetetlen.

Végül könyvben szokatlan, tehát szintén újdonság az, hogy a szerzők a tanulságok megfogalmazása után tizenegy pontba szedett javaslatot tesznek arra vonatkozólag, hogy mit kell tennünk a nyelvhasználati hibák kiküszöbölése, illetőleg az anyanyelvi műveltség emelése érdekében.

3. Mivel a „Mai magyar nyelvünk" sok újat tartalmazó és jelentős alkotás, még fokozottabban — és a jövő tanulsága végett is — rá kell mutatnunk néhány negatívumára.

Leginkább hiányolok egy bizonyos föltétlenül szükséges elméleti alapvetést adó és tájékoztató bevezetésfélét. Itt lehetett volna röviden szólni arról, hogyan hatott a társadalmi, politikai, gazdasági stb., valamint mindennapi életnek a megváltozása a nyelvre (éspedig nemcsak a szókincsre!). Ugyancsak itt kellett volna tisztázni (valójában csak megmondani), mi az a nyelvi és stílusréteg, melyeket vizsgálják a szerzők és miért éppen azokat stb. (semmiképpen sem helytelenül, de egy kissé szokatlan módon például a „köznyelvi stílus" központi szerepet kap, és a hibák tárháza is lesz), továbbá olyasfélékről sem ártott volna szólni, hogy a régi stilisztika „helyes" és „szép stílus" terminusán itt mit kell érteni stb. Szívesen olvastunk volna ebben a mű felépítéséről, a nyelvi-stiláris jelenségek tárgyalási sorrendjéről. És itt említem meg a következőt: teljesen egyetértve Tompa Józsefel (Nyr. CI, 148), nagyon megkönnyítette volna e kézikönyv használatát egy nyelvi-stilisztikai tárgymutató.

Mindjárt második helyen utalok rá, hogy több nyelvi-stilisztikai hiba, helytelenség megítélésében éppen a nyelvi igényesség emelése érdekében — szerintem — nagyobb szigorúságra lett volna és lenne szükség. Én nem tudom például a 12. lapon jelzett mértékben elfogadni a *gépír, nagymos, fójavít* típusú szóelvonásos alakokat, különösen ragozott formában. — Határozottabb fellépést látok szükségesnek a fölösleges idegen szavak ellen. Nem szabad tudniillik elfelejtenünk, hogy vannak nyelvek, amelyek igen könnyen befogadnak idegen lexikai elemeket (pl. az orosz, a szerb, a szlovák), de olyanok is akadnak, amelyek — több oknál fogva — csak indokolt esetben fordulnak ehhez a szógyarapítási módhoz. Ilyen a mi nyelvünk is. (Ezúttal nem szólok a megértést biztosító motiváltság szükségességéről.) Nem kellene hát belenyugodnunk az *infrastruktúra* átvételébe (16) és a *kooperáció*-félék terjedésébe sem, sőt — bármennyire szakszó — helyettesíteni lehetne az *enjambement*-t, annál is inkább, mert Fónagy Iván az *áthajlás* (A költői nyelv hangtanából. Bp., 1959. 191), Gáldi László pedig a *mondatátívelés, áthajlás* (Ismerjük meg a versformákat. Bp., 1961. 193) terminussal élt már évtizedekkel ezelőtt. (Itt említem meg, hogy a magyar — szintén más nyelvekkel ellentétben — a mozaikszóalkotást sem kedveli különösebben! Vö. 15.) — Beszédben is jobban elítélném a *kettő jegyet*-féle szerkezetben a *kettő* alak jelzői használatát (58), úgyszintén a mellérendelő szerepű vonatkozó mondatét (66—7). További esetek felsorolása helyett csupán arra utalok, hogy a durva vagy trágár stílus — messze ható okoknál fogva — ugyancsak keményebb ítéletet érdemelt volna (l. 84, 93, 94).

További megjegyzések: jobban ki kellene emelni a mostanában érthetetlenül háttérbe szoruló szóképzésnek mint szinte leghasznosabb szóalkotásmódnak (tömörség, továbbképezhetőség stb.) a jelentőségét (11); helyes lett volna, ha a szerzők megadják a *know/how*, illetőleg a *brainstorming*-félék megközelítő kiejtését (16—7), továbbá az

infrastruktúra stb. (16), valamint a *húsolás*-féle (14) szakszavak jelentését; a 35. lapon azért mintha túlságosan „megdicsőülne" a helyi norma (a riporter pl. aligha mondhatna *tanittó*-t valamely dunántúli rádióban); az ikes ragozás kiveszésének okai között azt is megemlíthetnénk, hogy a tisztántúli nyelvjárásokban ez a ragozási forma már századokkal ezelőtt sem élt (46); a mi nyelvünkre — másokkal szemben — nagyon jellemző, hogy szinte nem tűri a stilisztikai cél nélküli fölösleges ismétlést (80).

4. A felsorolt — alapjában véve kisebb — negatívumok ellenére a „Mai magyar nyelvünk" című munka szemléletét, végkicsengését csak helyeselhetjük: reálisan mutatnak rá a szerzők, hogy mai nyelvünket illetően kétségbeesésre nincs ok, ugyanakkor sokrétű teendő vár a tudományra, sőt tudományokra, egyes intézményekre és az egész társadalomra, hogy nyelvünk még jobban betöltse nélkülözhetetlen szerepét. Sok hasonló munkára és főként arra lenne szükség, hogy e munkák kifejtsék hatásukat!

SZATHMÁRI ISTVÁN

J. Soltész Katalin, A tulajdonnév funkciója és jelentése

Akadémiai Kiadó. Budapest, 1979. 207 lap

Névtudományi kutatásaink föllendülését a jelenkori névanyag kiszélesedett körű gyűjtésén, nagy összefoglaló munkák megjelenésén kívül nagyszerűen bizonyítja ez az általános tematikájú, széleskörű és sok apró részletkérdésre is kiterjedő könyv. Jelentőségét és értékét csak akkor érthetjük meg igazán, ha megvizsgáljuk, hogy milyen szerepet tölt be a további kutatások segítésében, előmozdításában, s ha bemutatjuk, hogy milyen hiányt pótol, mennyire nagy szüksége volt a magyar névtudománynak egy ilyen jellegű összefoglalásra, eligazításra. Minderre a könyv bemutatása, részletes elemzése ad választ.

A mű bevezetője kitűzi a vizsgálódás célját, s ez éppen az eddig kimunkálatlan területeknek a föltárása, a magyar névkutatók által elhanyagolt fontos kérdéseknek a megválaszolása. Ezek között legfontosabb a tulajdonnevek mibenlétének, funkciójának, jelentésének a vizsgálata, de nem mellékes az állatnevek, tárgynevek, intézménynevek, címek, áru- és márkanevek, a tulajdonnevek határterületeinek, nyelvhasználati kérdéseinek, stilisztikájának az aprólékos és mélyreható kutatása sem. Tudatosan vállalja a szerző, hogy a kimunkált és a magyar névkutatásban nagy múltra visszatekintő részterületek áttekintésekor nem ad újat, megvizsgálja azonban ezeknek is a szakirodalmát, s összefoglalja eredményeit, teljessé, egésszé teszi vele azt a képet, amelyet minden nyelvészettel foglalkozónak a névtudományról ismerni illik és szükséges.

A bevezető második része terminológiai kérdésekkel foglalkozik, s ezek mellett nem mehetünk el anélkül, hogy meg ne néznénk céljait és eredményeit. A névtani szakirodalomban használatos *keresztnév* és a hivatalos írásokban szereplő *utónév* helyett a *személynév* terminus technicus bevezetésének kétségtelenül logikus a célja, eredménye azonban vitatható. Ezáltal ugyanis a szónak eddigi jelentésben való használatakor egy új műszót kell alkalmaznia a szerzőnek, s ezt az *embernév* bevezetésével oldja meg. Először talán a *keresztnév* elvetéséről kell szólnunk, amit az *utónév* hivatalos használatra való igénybevételének indoklásával magyaráz a szerző úgy, mintha az nem a saját véleménye lenne: „. . . azért vetik el, mert a keresztelés képzeletével [sic!] való összefüggése még nem homályosult el annyira, hogy nem keresztény személyekkel kapcsolatban zavar nélkül lehetne használni . . . " (7). Továbbgondolva azonban törölni kellene a hivatalos

használatból olyan szavakat is, mint a *keresztcsont, keresztez, keresztkérdés, keresztmetszet, keresztrejtvény, keresztrím, keresztút* stb., mint ahogyan a *keresztapa, keresztanya, keresztelés, keresztelő* stb. szavakat is kitiltották a *keresztnév*-vel együtt a hivatalos nyelvből, helyettesítve a *névadóapa, névadóanya, névadás, névadó ünnepség* stb. szavakkal, körülírásokkal. A nyelvi jelek jelentésváltozásainak ismeretében ilyet azonban nem kell tennünk, s nem tett volna a hivatalos nyelvhasználat irányítása sem. Tudományos terminus technicusok megváltoztatása ilyen nagy mértékben azonban nem csupán a föntiek szerint indokolatlan. Nem érdemes új műszavakat teremteni csak azért, mert ezek jobban, pontosabban kifejezik a velük jelölt fogalmat, hiszen a szavak a használatban telnek meg tartalommal, s éppen a terminus technicusok használata végeredményben konvención alapul: azt jelentik, amiben a szakemberek megegyeznek, ami a szakirodalomban való használatukkor kialakul. Érdemes ezzel kapcsolatban megszívlelni Szabó T. Attila bölcs tanácsait (NÉ. 1979/2. 33—4), jóllehet ezek még a könyv készültekor nem kerültek kiadásra.

Végeredményben J. Soltész Katalin kompromisszumos megoldása a keresztnév —utónév háborúban, ha logikus is, nem szerencsés, s nem tartanám helyesnek, hogy a következőkben ezekkel a szakkifejezésekkel ezekben a jelentésekben találkoznánk a magyar névtani irodalomban. Mindez természetesen semmit sem von le a könyv fölbecsülhetetlen értékéből, s a szerzőnek a szakszókincsteremtő tevékenységével egyetértek olyan esetekben, amikor még el nem nevezett fogalmak számára alkot új terminus technicusokat, mint például a ragadványnevek funkcionális fölosztása esetében, vagy amikor a tulajdonnevek jelentéstani alkategóriáinak megnevezésére használt *jelnév, szónév, kombinált név* terminusokat megalkotta (Nyr. XCI, 280—92), s használja ebben a könyvében is.

Az első fejezet a tulajdonnév alaki szerkezetével foglalkozik. Megkülönböztet jelzős, viszonyszós, mellérendelő és mondatból alakult szerkezeteket a többelemű tulajdonnevek között, megjegyezve, hogy az utóbbiak tulajdonképpen már egyeleművé váltak, s összeírva szerepelnek a családnevekben. Természetesen a jelzős szerkezeteket tovább osztja a szerző, s több nyelvből vett példával, szakirodalmi utalásokkal világítja meg logikus fölosztási rendszerét. Hangsúlyozni kell, hogy rendszerezése szigorúan leíró szempontú, így a magyar családnév + keresztnév elemekből álló személynevek a „tulajdonnév tulajdonnévi jelzővel vagy értelmezővel" elnevezésű alcsoportba kerültek, jóllehet a *Péterfia János, Lacfi Endre* stb. típusú névalakulatok történetileg kétségtelenül birtokos szerkezetek voltak. Ugyanakkor a *Hősök tere* típusú helynevek logikailag és történetileg nem tekinthetők birtokos szerkezeteknek, hiszen a *Hősök* névelem éppen olyan meghatározó jelzője a *tér* közterületnek, mint a *Kossuth tér, Rákóczi tér* stb. helynevekben a *Kossuth, Rákóczi* névelem. Nagyon tanulságos és érdekes a többelemű és az összetett nevek párhuzamba állítása (14), a tulajdonnevek toldalékolására irányuló vizsgálat (15—7) és a nevek szerves vagy szervetlen alkotórészeire, a névkiegészítő elemekre vonatkozó sok aprólékos megfigyelés.

Külön fejezet foglalkozik a tulajdonnevek morfológiai rendszerével (19—21). Elsősorban a névformánsok szerepét vizsgálja. Megállapítja például, hogy a női keresztnevek jellemző sajátsága az *-a* végződés a latinnal semmi rokonságban sem álló nyelvekben is. A magyaron kívül finn példákat idéz ennek bizonyítására, s számadatai kétségtelenül igazolják megállapítását. Érdemes lett volna azonban hangsúlyozni, hogy a finnugor nyelvekben szó sincs feminín jellegű *-a* képzőről, s az a törekvés, hogy minden női keresztnév végén *a* álljon, teljesen idegen e nyelvek jellegétől. Nagyon fontos az a megjegyzése, hogy a tulajdonnevek formánsai információs értékűek lehetnek, s a jelentésszerkezet vizsgálatakor is figyelembe kell venni ezeket.

A nevek jelentésével foglalkozó fejezet (22—43) annak a vitás kérdésnek a tisztázásával kezdődik, hogy lehet-e jelentése a tulajdonnévnek. Azzal foglalja össze a szak-

irodalom áttekintését és saját kutatásait, hogy a tulajdonneveknek sajátos jelentésszerkezete van, amelyen „a következő tényezők összefüggését értjük: önkényesség és motiváltság, információtartalom, denotáció, konnotáció, valamint az etimológiai jelentés és ennek felismerhetősége (átlátszóság)" (24).

Mindennek a bonyolult jelentésszerkezeti szövevénynek a vizsgálata szigorú leíró szempontból szinte lehetetlen. A szerző is történeti elveket érvényesít, amikor megállapítja: „De már az *Almás*, *Szilvás* nevű helységek, a *Kovács*, *Szabó* családnevű emberek elnevezése közös jegyeken alapul." (24.) „A helynevek és a családnevek keletkezésükkor általában motiváltak . . . " (25). „Természetesen a személynév motiváltsága nem olyan szoros, mint a helyneveké vagy a családneveké. Pétert azért hívják *Péter*-nek, mert az apja is *Péter*, de lehetett volna *Pál* vagy *Tihamér* is; *Szombathely* azonban nem lehetett volna *Szerdahely*, *Kovács* nem lehetett volna *Szabó*." (26.) Amikor a hely- és családnevek vonatkozásában érvényesítjük a történetiséget, nem tagadhatjuk ezt meg a keresztnevektől sem, s akkor motiváltabbá válik a *Péter* név is, hiszen az apostol kősziklához hasonló hitét jelképezte. Igaz, hogy a most elnevezett Péternek már semmi köze ehhez, de sem Szombathelyen, sem Nagyszombatban, sem Rimaszombatban nem tartanak már szombatonként vásárt. Szigorú l e í r ó s z e m p o n t b ó l — véleményem szerint — egyaránt motiválatlan a *Péter*, *Keve*, *Előd* keresztnév és a *Szombathely*, *Steinamanger*, *Fehérvár* helynév, valamint a *Kovács*, *Szabó* stb. családnév.

A nevek információtartalmára vonatkozó kutatások és állásfoglalások mindegyike igen következetes, logikus érvelésen alapszik, s meggyőző erejű. A motiváltság és az információtartalom összefüggésének vizsgálata talán megérdemelt volna egy bekezdést, hiszen olyan példákkal találkozunk a könyvben, amikor a kettő egybeesik *(Vasút utca)*, illetőleg az információtartalom megszűnik, de a motiváltság megmarad *(Gyár utca)*. Sok zavart és szakszóhasználati következetlenséget szüntet meg a szerző a d e n o t á c i ó és k o n n o t á c i ó fogalmának tisztázásával. A név etimológiai jelentésének és tulajdonnévi jelentésének viszonyát vizsgálva csak a történeti szemlélet érvényesítése révén juthatunk el a s z ó n e v e k t ő l a j e l n e v e k ig, ahogyan a szerző is végigvezet bennünket a jelnévvé válás közbülső állomásain. Teljesen világosan áll előttünk a tulajdonnévi poliszémia, homonímia és szinonímia a fejezet további részei alapján. Az alakváltozatok (becenevek, elkülönülő nevek stb.) vizsgálata ilyen szűk keretek között csak érintőlegesen történhet, de amit el lehet rövid két oldalon mondani a témáról, azt összesűrítve és súlypontozva megkapjuk, s a rendszerezés szempontjából teljes ez a fejezet is.

A különböző névfajták vizsgálatát a személynevekkel kezdi a szerző, amelyeket itt emberneveknek nevez, s ennek alkategóriái közül a keresztnevek (a könyvben: személynevek) állnak első helyen. Nagyon fontos, amit a puszta keresztnevek h a s z n á l a t á v a l kapcsolatban ír. Különös, de kétségtelenül máig meglevő az az ellentmondás, hogy ez néha kiváltság, néha megalázás; olykor rokonszenvet, máskor gúnyt fejez ki. A névhasználat szituációira kapunk itt vázlatos, de nagyon érzékletes képet, amelynek társadalmi vonatkozásait is megvilágítja lényegében a mű, s további résztanulmányoknak kellene tisztázniuk azokat a mikroviszonyokat, amelyek mai társadalmi rendünk névhasználatának (és kommunikációjának) rendszerét föltárják, anomáliáit megmutatják. A névválasztás, névadás egész nemzetközi történetét sűrítik össze a következő lapok, s ezeket olvasva is szeretnénk kitágítani a könyv kereteit. Érezzük, hogy még sok mindent tud a szerző erről a témáról, amit itt nem írt, nem írhatott le a terjedelmi kötöttség miatt. Ugyanez az érzés tulajdonképpen végigkísért az egész könyv olvasása folyamán, de leginkább a keresztnevek és családnevek fejezeteinél kerített hatalmába. Négy lapon írni a magyar, francia, angol, német, orosz, szlovák stb. családnevek keletkezéséről, rendszeréről, használatáról stb. csak éppen a leglényegesebbek kiragadásával lehet. Ezt a megoldást választotta a szerző is, mikor azok öröklődését, megszólító funkcióját, motiváltságát,

annak háttérbe szorulását, nőnévvé alakulását, etimológiai átlátszóságát stb. vizsgálta mindig újat mondó céllal és eredménnyel.

A kiegészítő nevek körében kaptak helyet a megkülönböztető nevek, ragadványnevek, nemesi, atyai és közbülső nevek. Ezek közül elsősorban a megkülönböztető és ragadványnevek vizsgálata érint bennünket. Szétválasztásuk (megkülönböztető, valamint családnévpótló és önálló ragadványnevek) nem szerencsés megoldás, jóllehet az osztályozás ilyen szempontja, a kategóriák kialakítása helyes és szükséges. Nagyon sokszor ugyanis véletlen dönti el azt a használatban, hogy ugyanaz a ragadványnév megkülönböztető, családnévpótló vagy önálló szerepet kap. Ezt talán úgy lehetett volna elkerülni, ha a „helyettesítő nevek" kategóriáit csupán az álnevekre, esetleg az *Öcsi*, *Baba* típusú becézett vagy becézetlen közszavakra korlátozza a szerző.

Külön fejezet foglalkozik az asszonynevek kérdéskörével. Itt nem csupán a különböző nyelvek és népek asszonynévviselési szokásait ismerjük meg, hanem határozott állásfoglalást is találunk a manapság Magyarországon elterjedő különböző szerkezetű asszonynevek helyesnek tartott (és valóban egyedül helyeselhető) forma, a *Molnárné Nagy Anna* típusú névszerkezet mellett, noha a továbbiakban kifejti a szerző az asszonynevek teljes eltörlésének javaslatát is.

A személynevek tárgyköre eléggé föltárt területe a névtani kutatásoknak, s noha csupán ezeknek a vizsgálatoknak a bemutatását, eredményeinek összefoglalását tűzi ki maga elé célul a könyv (vö. Bevezető 7), nagyon sokszor többet is ad, új gondolatokat vet föl. Az állatnevek, tárgynevek, fanevek, népnevek, intézménynevek, szellemi alkotások címei, áru- és márkanevek témaköre azonban kimunkálatlan, s ezeken a területeken az anyaggyűjtéstől az általánosításokig mindent magának a szerzőnek kellett elvégeznie. Ezek a fejezetek érthetően nemcsak több újat tartalmaznak, hanem mélyebbre hatolnak, teljesebb képet adnak. Teljeset természetesen nem lehet várni bármilyen tanulmánytól sem, hiszen „Az állatnévadás tartománya . . . határtalan. Kutyánknak, macskánknak, lovunknak, tehenünknek olyan nevet adhatunk, amilyet akarunk: rendelkezésünkre áll úgyszólván a teljes szókincs és tulajdonnév-állomány, de még önkényes hangsorok is." (73.)

A tárgynevek között hajók, autók, ágyúk, harangok, hangszerek, drágakövek stb. neveivel találkozunk, amelyek közül néhányat csak egy-két példával mutat be a mű, általános sajátságaikról azonban összefoglaló leírást olvashatunk. A jelentősebb fák nevei is ide tartoznak, de külön fejezetet kaptak, hogy a szerző rámutathasson „összekötő szerepükre az antropomorf nevek és a helynevek között."

A népnevek és törzsnevek rövid bemutatása után részletesen olvashatunk a helynevekről. Ezek között külön szerepelnek a földrajzi nevek és közigazgatási nevek, valamint városrész-, utca- és építménynevek, s természetesen a Földön kívüli helynevek. Jóllehet az első csoportok elkülönítése sok vitatható kérdést vet föl, csoportosításuk, rendszerezésük, jellegzetes tulajdonságaik összefoglalása minden vitán fölül áll, s kiválóan illusztrált elméleti fejezete a könyvnek. Az intézménynevek határának megvonása egyik legnehezebb föladata a névtudománynak, s nem is biztos, hogy névtani, nyelvművelői munka. Az intézménynevek szerkezeti, jelentéstani vizsgálatát azonban J. Soltész is névtani föladatnak tekinti, s ezekre alapos részletességgel ki is tér. Az államnevek és országnevek elválasztása, az utóbbiaknak az intézménynevek között való szerepeltetése logikus. A „Szellemi alkotások nevei" című fejezet összefoglalása a címeknek, valamint az áru- és márkaneveknek. Az utóbbiak átmenetiségét vitatva elfogadhatjuk ugyan tulajdonnévi voltukat, de az irodalmi művek, képzőművészeti alkotások, zeneművek címei mellé állításukat nem helyeselhetjük.

A tulajdonnév és köznév határterületei beláthatatlanok, s megközelítésük ezer különböző módszer alapján történhet. Jelentéstani szempontból szinte majdnem minden nyelv más és más szócsoportokat tart tulajdonneveknek, máshol húzza meg a határt.

Ezt bizonyítja a számnevektől az égitestek nevéig, az ételnevektől az eseménynevekig történő vizsgálódás. Ugyanebbe a kérdéskörbe tartozik a szófajváltás, ami közismerten gyakori a köznevek és tulajdonnevek között. Helyesen hangoztatja a könyv mind a határesetek, mind pedig a szófajváltások vizsgálatakor a szituáció fontosságát, vagyis a név funkcióját a beszédhelyzet folyamatában. Ennek mellőzése nem hozhat eredményt hasonló jellegű kutatásokban.

A tulajdonnevek nyelvhasználati kérdései, funkciói különleges területei az onomasztikának, s nagyon nehéz olyan általános szabályokat levonni, amelyek függetlenek volnának a név fajtájától, a név használójának és apercipiálójának, valamint megnevezettjének egyéni állásfoglalásától, szubjektivitásától, a névhasználat szituációjától. Mindezeknek a figyelembevételével írja le megállapításait a szerző, s különösen sok újat tartalmaznak számunkra a névstilisztika kérdésével foglalkozó fejezetek: a név esztétikájáról, hangulatáról, irodalmi fölhasználásáról írott részek. A szubjektív okok bemutatásán kívül (Morgenstern király-elnevezése) a hangalaki hatást, szociális kötöttséget, társadalmi vonatkozásokat is kutatja a szerző, s következtetéseket közöl a névdivat alakulásának okairól is. Az irodalmi névadás és névhasználat számtalan eddig rejtett jelensége kerül napvilágra és tudományos rendszerezésre a következő lapokon az írók, költők saját neveinek előfordulásától a fiktív nevekig, a valóságos és fiktív nevek keveredéséig. Valamennyi megállapítás és törvényszerűség bemutatása szemléletes példákkal illusztrált, s mind a névtudomány, mind pedig az irodalomtudomány számára maradandó értékű, a további kutatásokat megalapozó szisztéma.

Ismertetésem bevezető soraiban azt írtam, hogy a könyv értékét az adja meg, hogy milyen szerepet tölt majd be a további kutatásokban, milyen hiányt pótol. Talán meg kellett volna már korábban is említenem KÁLMÁN BÉLA jelentékeny munkáját (A nevek világa. Bp., 1967.), amely időben megelőzte J. Soltész összefoglalását, de elsősorban magyar névadatokra, példákra támaszkodott, s címében is jelezve többet, nagyobb területet fogott át a névtudományból, azt a művelt nagyközönség számára óhajtotta érthetőbbé, áttekinthetőbbé tenni. (Más kérdés, hogy ezen túlmenően a tudományos kutatás igényeinek is megfelelt.) „A tulajdonnév funkciója és jelentése" címében leszűkíti ugyan kérdéskörét, de ezzel inkább tudományos körökhöz való fordulását hangsúlyozza. Példáit a magyar nyelven kívül főleg franciából, angolból, németből, oroszból, spanyolból választja, s a szakirodalomban való tájékozottsága minden elismerést megérdemel. Angoltól a spanyolig, hollandtól az oroszig minden nyelvű publikációból idéz, fordít, s nagyon sokkal vitába száll, sok téves ítéletet cáfol vagy legalább megkérdőjelez. Témájában, műfajában, stílusában is különbözik egymástól a két könyv, s nem lehet őket összehasonlítani, nem pótolhatja egyik a másikat. Nagy szüksége volt a magyar névtudománynak J. SOLTÉSZ KATALIN munkájára, könyvére, s bízom abban, hogy föllendíti a hazai névtani kutatásokat több területen is. Elsősorban az általános névtannak nevezett kutatásokra gondolok, ami részben névelmélet, részben pedig összehasonlító névtudomány. Ezen a területen van talán legtöbb szüksége tudományágunknak az új gondolatokra, új utakra, amelyeket ebben a könyvben nagyrészt meg is kap. Ide sorolnám az alkalmazott névtant, a névesztétikai, névstilisztikai, irodalmi névadási vizsgálatokat is, amely területeken szintén irányt szab, további kutatásra ösztönöz a mű. Nem rekeszteném azonban ki a hagyományos témákat sem. Az állatnevek népi használata (régen és most), a keresztnevek divatja, a tárgynevek, márkanevek kutatása a magyar névtani szakirodalomban hiányos, s erre hívja föl figyelmünket ez a könyv, erre sarkall, erre buzdít. Tartalmi értékei mellett, törvények, szokások, jelenségek pontos regisztrálása mellett tehát ezt is a könyv értékének tekintem, s legnagyobb dicséretének azt tartom majd, ha mind többen indulnak meg a benne jelölt úton, mind többen használják vezérfonalul, iránymutatóul, mert annak is kiváló, nagyszerű alkotás.

HAJDÚ MIHÁLY

Hungarológiai Értesítő

A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság Folyóirata, 1979. I. évfolyam (Budapest)

1977. augusztus 25-én, a Magyar Nyelvészek III. Nemzetközi Kongresszusával egyidőben Nyíregyházán megalakult a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság. A kultúránkkal foglalkozó tudományok egyre inkább nélkülöztek egy olyan szervezetet, amely a területükön dolgozók tevékenységét összefogja, s amely főleg a külföldi magyarságtudományi kutatásokat segíti. Itt nem feladatom, hogy a Társaság jelentőségét bővebben méltassam vagy a megalakulás körülményeit ismertessem. A Társaságnak nemcsak a szervezeti képviselet a célja, a tudományos ismeretcserét szintén szorgalmazni óhajtja. Erre a külföldi hungarológusok szorulnak rá inkább, de az ő, sokszor kevésbé ismert és nehezebben hozzáférhető eredményeik — a hazai irodalom mellett — a magyarországi kutatók számára is nélkülözhetetlenek.

Az információk hatékonyabb cseréjét, külföldi és hazai megismertetését elsősorban a Társaság által kiadott Hungarológiai Értesítő kívánja szolgálni, amelynek most az első számát üdvözöljük. Az Értesítő évről évre áttekintést fog nyújtani a magyar nyelv-, irodalom- és néprajztudomány terén folyó munkáról. A *magyar* jelző itt magyar tárgyút, vonatkozásút jelent, függetlenül a munka (megjelenési) helyétől és végzőjének nemzetiségétől. Az első szám az 1977-es év publikációival és eseményeivel ismertet meg. Először mintegy háromszáz könyvet, önállóan megjelent kiadványt recenzeál. Ezek összegyűjtése teljességre törekvően történt. A tárgyszerű ismertetések az illető témakörökön belül a címleírások ábécé-rendjében következnek, fél lap, egy lap terjedelműek, néha kissé hosszabbak vagy rövidebbek. A művek értékelésére általában (szándékosan) nem térnek ki. Az irodalomtörténet (5—134) után némi helyet kap a magyar zenetörténet (135—141), majd nyelvészeti (143—181) és néprajzi (183—205) könyvek következnek. Ezután a magyar irodalom-, nyelv- és néprajztudomány 1977-es bibliográfiája áll, amely nagyszámú folyóiratot is földolgoz. A tárgykörök lapok szerinti megoszlása: 210—94, 295—330, 331—55. „A hungarológia hírei" (357—405) című rovatban a NMFT alakuló közgyűléséről és vezetőségi üléséről olvashatunk, s rövid tudósítást kapunk több, hungarológiai témával foglalkozó külföldi és hazai kongresszusról, intézményről és tervmunkáról. Végül a NMFT vezetőségének és tagjainak névsora következik. Az Értesítő felelős szerkesztője BÉLÁDI MIKLÓS, szerkesztője JANKOVICS JÓZSEF. A recenziós rovatot JANKOVICS szerkeszti KÓSA LÁSZLÓ és D. MÁTAI MÁRIA közreműködésével. A híreket, tudósításokat GEBRI MÁRIA állítja össze.

A Hungarológiai Értesítő igen fontos szükségletet szolgál. Igaz, az Országos Széchényi Könyvtárban készülő bibliográfiák (Magyar nemzeti bibliográfia. Könyvek bibliográfiája. Fel. szerk. SZŰCS JENŐNÉ; Magyar nemzeti bibliográfia. Időszaki kiadványok repertóriuma. Fel. szerk. SÁNDOR ERNŐ [haviak]; Külföldi magyar nyelvű kiadványok. Fel. szerk. ORVOS MÁRIA; Hungarika irodalmi szemle. Fel. szerk. SZENTMIHÁLYI JÁNOS [negyedéviek]) alapos gyűjtések, s a Néprajzi Hírek ma is évenként közli a hazai néprajztudomány könyvészetét.[1] Még soha nem volt azonban egy olyan kiadványunk, amely a magyarságtudomány bibliográfiáját együttesen és a többi témakör közül kiemelve évenként közölte volna. A rövid ismertetések pedig szinte az összes önállóan megjelent kiadványba mélyebb bepillantást nyújtanak. A különböző tudósításokat, beszámolókat tartalmazó rész ugyancsak hasznos.

[1] Azóta egy újabb kiadvány szintén megjelent, amelynek folytatása is lesz: A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1976. Szerk. LICHTMANN TAMÁS, NÉMETH S. KATALIN. OSZK. Bp., 1979.

A folyóirat szerkesztői a bevezetésben megjegyzik, tisztában vannak munkájuk nehézségeivel és buktatóival, s bizonyára akadnak könyvek, közlemények, amelyek elkerülték figyelmüket. Igényt is tartanak az olvasók kiegészítéseire, javaslataira. Úgy látom, a bibliográfiák, a szemlék összeállítói megbízhatóan dolgoztak. Elismerés illeti őket és — ezt se feledjük — az OSZK említett bibliográfiáinak készítőit, akiknek a munkájára az Értesítő természetesen erősen támaszkodott. Persze a szemle rovatot is nyilván ki lehet még egy-két címmel egészíteni, de melyik hasonló összeállítást nem. Én például ZOLNAY LÁSZLÓ „Kincses Magyarország" című könyvéről és a csíkszeredai „Hargita kalendárium"-ról szintén megemlékeztem volna. Különben a szerkesztők, helyesen, figyelembe vették a rokon tudományoknak (történelem, művészettörténet stb.) azokat a kiadványait is, amelyek számottevő magyar filológiai, néprajzi vonatkozást tartalmaznak. A könyvrecenziók tárgyalási módja általában egységes. A kezdeti tapasztalatok a szerkesztőknek, az Értesítő első számainak megjelenése pedig főleg az ismertetések íróinak teszi majd lehetővé, hogy a folyóirat jellegéhez még jobban igazodjanak, még inkább kialakuljon például, hogy egy-egy adott terjedelmű és (amennyire már meg lehet ítélni) jelentőségű könyvről körülbelül mennyit szokás írni az Értesítőbe. Persze nem túlzott szabályozottságra gondolok, s különben is csak néhány könyv esetében érzem úgy, hogy a jelentőségükhöz, terjedelmükhöz képest több vagy kevesebb helyet kaptak. S csupán egy-két szerzőről mondható el, hogy esetenként a kelleténél bővebben (vagy tömörebben) fogalmazott.

Az irodalomtörténeti bibliográfiát NÉMETH S. KATALIN állította össze. Felosztásában, módszerében az Irodalomtörténeti Közlemények korábbi évi bibliográfiáinak a gyakorlatát követi. Az adatok előtt a feldolgozott folyóiratok rövidítésének a jegyzéke található. Az itt regisztráltaknál azonban a bibliográfia jóval többet dolgoz föl, csak azokat nem rövidíti. Mivel a nyelvészeti és néprajzi részben rövidítéssel vagy teljes névvel az összes folyóiratot beveszik a jegyzékbe, célszerű lenne az irodalomnál is hasonlóan eljárni. Itt szintén jó lenne együtt látni az egész anyagot.

A magyar néprajztudomány 1977-es bibliográfiáját S. GÉMES MAGDA közli. Ez felépítésében és adataiban a már említett, a Néprajzi Hírekben megjelenő, ugyancsak ő általa összeállított bibliográfiát követi. Annyiban tér el tőle, hogy a nem magyar tárgyú, vonatkozású publikációkat nem veszi föl.

A magyar nyelvészeti bibliográfiára, amely MÁTÉ JAKAB munkája, részletesebben térek ki. Az összeállító viszonylag itt támaszkodhatott a legkevesebb előzményre. Bár a magyar nyelv oktatásában és a vele foglalkozó kutatásoknak a megismertetésében nyelvészeink többet értek el és kedvezőbb helyzetben vannak, mint a társtudományok képviselői, a bibliográfiai földolgozásban azoktól el vannak maradva. Most, hogy az Értesítő és az OSZK jóvoltából az éves bibliográfia ügye megoldódott, a nyelvészetben is tervbe lehetne venni (további) retrospektív bibliográfiai feldolgozások készítését. Összeállítása elején MÁTÉ a technikai tudnivalókkal foglalkozik bővebben. Az uráli és általános nyelvészeti munkákat abból a szempontból rostálta meg, hogy van-e magyar nyelvészeti vonatkozásuk. Erről az álláspontról, mint írja, „lehetne és kell is vitatkozni", mert a válogatásba beleszólnak a szubjektív mozzanatok. Szerintem ez a megszorítás helyes, és itt nem szabad máshogy tenni, ugyanis hungarológiáról van szó, s az irodalmi és néprajzi rész lényegében szintén csak a magyar vonatkozású adatokat regisztrálja. Sőt szerintem a szerző még túlságosan is bőven válogat. Például a „Határtudományok", „A néprajz és a nyelvtudomány határán", az „Uráli nyelvtudomány . . . (magyar vonatkozásokkal)" című részek több adatát kár volt bevenni. Ilyenekre gondolok, mint „A karierák rokonsági rendszere", „A filmkép mint logikai operátor", „Az ágasfás-szelemenes tetőszerkezet a magyar népi építkezésben", „Folk Narrative Research", „Lappische Grammatik mit Lesestücken", „Norvég lapp a tergo toldaléktár" stb. Bizo-

nyos jelentéktelen finnugor (vagy más) kapcsolatú magyar nyelvészeti vonatkozásoknak a hungarológia körébe számlálása az OSZK bibliográfiáiban is föl-fölbukkanó hiba. Lévén a magyar finnugor nyelv, előfordul, hogy a rokon nyelvek egyes speciális kérdéseit tárgyalva, az ősi szavak magyar megfelelőit is föltüntetik. Ettől azonban a cikk még nem lesz hungarika, és bibliográfiánkba sem érdemes fölvenni, mert csak egy már ismert szóegyezésre utal, amely számos kézikönyvünkben és tankönyvünkben megtalálható. Így ITKONEN cikke (322), amely az ősfinn *-a*, *-ä* és *-e* töveket tárgyalja, attól, hogy a finn *sappi* ~ magyar *epe*, finn *talvi* ~ magyar *tél* megfeleléseket említi, még elhagyható.

A nyelvészeti anyag fölosztása nehéz feladat, és nem ártana tüzetesen megbeszélni. Mindenesetre „A nyelvtudomány és a néprajz határán" csoport elnevezése, külön kezelése vagy legalábbis ilyen bő tárgyalása erősen kifogásolható. Az itt szereplő munkák ugyanis rendszerint nem határterületen állnak, kifejezetten néprajziak (Néprajzi lexikon, az anyagi kultúrát, a folkórt vizsgáló cikkek), csupán több-kevesebb nyelvészeti vonatkozásuk van. Ez azonban a néprajzi cikkek egy nagy részéről elmondható. Én külön venném a névtant, a csoportok sorrendjét pedig a témakörök s nem az ábécé szerint állapítanám meg. Az utóbbi megoldás nemcsak az általános könyvészeti gyakorlattól, de az Értesítő irodalmi és néprajzi részében alkalmazottól is indokolatlanul tér el. A rokon területek egymás mellé helyezése jobban segítené a tájékozódást. „A magyar nyelvtudomány és művelődés nagyjai" csoportcím helyett szerencsésebb volna, mondjuk, a „A magyar művelődés kutatói" címet használni, hiszen nemcsak a nagyokról kellene itt megemlékezni. Az adatokat pedig, mint az irodalmi és a néprajzi részben, az illető kutatók stb. nevét kiemelve, és azok — nem pedig a róluk írók — nevének ábécé-rendjében szokás föltüntetni. Így például a GOMBOCZ ZOLTÁNról szóló cikkek egy helyre kerülnek, nem szóródnak szét az egyes szerzők szerint. Ha az illető kutató neve nincs benne a címben, akkor szögletes zárójelben meg kell adni: [Gegő Elek] — D. MÁTAI MÁRIA, Egy reformkori nyelvművelőről. — Nyr. 101, 1977, 40—47. Végül a nyelvészeti bibliográfia címére térek ki. Igaz, hogy a bibliográfiák címe közül ez a legszabatosabb, de kissé nehézkes, és nincs összhangban a másik kettővel: „A magyar nyelvre vonatkozó kutatások bibliográfiája", de: „A magyar irodalomtudomány bibliográfiája" és „A magyar néprajztudomány bibliográfiája". Ezért javasolnám, hogy címül „A magyar nyelvtudomány bibliográfiája" álljon. Ez többnyire szintén csak a magyar nyelvre vonatkozó irodalmat jelenti, s a bibliográfiákból különben is kitűnik, hogy erről van szó.

A három bibliográfia több folyóiratot eltérően rövidít. Az egyes tudományok hosszabb hagyományú rövidítéseinél ez esetleg indokolt lehet, máshol azonban kétségkívül egységesíteni kellene. Főleg a külföldiekre gondolva, a néprajzi részhez hasonlóan az irodalmiban és a nyelvészetiben is hasznos lenne, ha a folyóiratok jegyzékében azok kiadásának a helyét szintén jeleznék. Szerepét az Értesítő nyilván annál hatékonyabban tölti be, mennél gyorsabb a megjelenése. Az 1977-es évről szóló kötet 1980 tavaszán jelent meg. A lemaradás az egész Értesítőt érintő fontos probléma, amely persze más folyóirataink késésével szintén összefügg. Egy informatív folyóiratnak különösen kell igyekeznie arra, hogy ebből a késésből minél többet lefaragjon.

A fentiekben főleg azokkal a kérdésekkel, sokszor apró részletekkel foglalkoztam, amelyeket az Értesítő következő számaiban korrigálandónak, egységesítendőnek tartok. Még egyszer hangsúlyozom azonban a folyóirat jelentőségét, úttörő voltát és annak a fáradságos munkának az értékét, amelyet a szerkesztők, az összeállítók végeztek. Mind a mai napig nagy kárát láttuk (és látjuk) annak, hogy nem fordítottunk elég gondot kultúránk és tudományos eredményeink jobb külföldi (és hazai) megismertetésére A NMFT és a Hungarológiai Értesítő bizonyára javít majd a helyzeten. Érdeklődéssel várjuk a tervezett másik, idegen nyelvű folyóiratot, amelyet a Társaság a hungarológiai tudományos munka nemzetközi fórumává kíván fejleszteni. A. MOLNÁR FERENC

KÜLÖNFÉLÉK

Ami egy előszóból kimaradt

Az Új Magyar Tájszótár előszavában többször is utaltam a munkálatok nemkívánatos, de kényszerű elhúzódására. Egy helyen pedig (8) azt is megjegyeztem, hogy ennek természetesen nemcsak okai voltak, hanem következményei is lettek. Akkor és ott elsősorban bizonyos, főként a dialektológia körébe vágó koncepcionális problémákra gondoltam; de vitathatatlanul vannak köztük tudománytörténeti vonatkozásúak is.

Az a kereken három évtized, amely a munkálatok megindulását (1950.) az első kötet megjelenésétől (a köteten levő évszám szerint 1979., de valójában 1980.) elválasztotta, szinte önmagában is magyarázza, hogy a szótár készítésének kezdetei, sőt — úgy is mondhatnám — kezdő évtizedei lassanként ködbe vesztek, emlékképeink róluk sajnálatosan elmosódtak. Mert igaz ugyan, hogy olykor, főként egy-egy fontosabb munkafázis lezárásakor jelentek meg a készülő szótárról hosszabb-rövidebb beszámolók (közülük talán a legrészletesebbek: MNyj. I, 156—64; MNy. LIX, 125—43; MNyj. XX, 15—28), amelyek az addig eltelt időszak eredményeiről tájékoztatták az érdeklődőket, időközben azonban azok is feledésbe merültek.

A nagy számbavétel ideje tulajdonképpen akkor érkezett volna el, amikor az első kötet végre nyomdakészen állt, és az Előszó megírására is sort kellett keríteni. Csakhogy igen hamar kiderült: micsoda megnyomorító kaloda tud lenni az alig néhány lapos „optimális" terjedelem, amelynek keretein belül egy régóta folyó, nagy szótári munkálat múltját, jelenét, jövőjét kellett volna összefoglalni, s ugyanakkor még sokféle óhajt, szempontot, igényt is érvényesíteni, egybefogni és egyensúlyban tartani.

Talán elhihető, sőt meg is érthető, hogy bár az Előszó megfogalmazásakor természetesen a munka teljes időtartamát tartottam szem előtt, legélénkebben mégis az 1959 óta eltelt két évtized eseményei foglalkoztattak, hiszen azóta kell annak előrehaladásával felelős vezetőként gondolnom. A már kezdetben, még Bárczi Géza irányításával kialakított koncepció minden részletében való átgondolása és másokkal való megvitatása, a szerkesztési szabályzat és a segédletek (földrajzinév-jegyzék, forrásjegyzék stb.) kidolgozása, az előszerkesztés igen nehéz hat esztendeje, majd a szócikkírás és szerkesztés tömegében is óriási, minőségében is számtalan előre nem látható problémát felvető munkafolyamata: ezek tolultak leginkább gondolataim előterébe, amikor az Előszóban elmondandókat sorra vettem.

S bár részletesen, persze, ezekről sem írhattam, többek jogos figyelmeztetéséből úgy látom, hogy a hangsúly, amelyet kaptak, mégis lényegesen erősebb lett, mint azé az egyetlen mondaté (8), amely az első évtizedre, nevezetesen a szótár anyaggyűjtési munkáira utalt. Pedig egészen nyilvánvaló: az a tízesztendős időszak, amelyben a több mint 600 ezer cédulát számláló nyelvjárási, lexikai anyag létrejött, alapvető fontosságú volt, hiszen nélküle — ez is magától értetődik — ma aligha beszélhetnénk Új Magyar Tájszótárról. A jelenlegi munkaközösség tagjai, szócikkírók és szerkesztők napról napra azokkal a tájszócédulákkal dolgoznak, amelyeket az anyaggyűjtést végző munkatársak 1950 és 1960 között közel 2400 nyomtatott és kéziratos forrásból összegyűjtöttek.

E munkafolyamat különösen 1952 őszén szélesedett ki. „Ettől kezdve a kiszemelt források feldolgozását három munkacsoport végzi, mégpedig az I. számú munkacsoport az Akadémia Nyelvtudományi Intézetében, a mindenkori témafelelős, vagyis előbb Keresztes Kálmán, később Szépe György, majd B. Lőrinczy Éva vezetésével; a II. számú a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen előbb Jakab László, majd Sebestyén Árpád, a III. számú pedig a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem II. sz. magyar nyelvtudományi tanszékén előbb P. Hidvégi Andrea, majd E. Abaffy Erzsébet vezetésével" (MNy. LIX, 131). Ez az előszói utalásnál valamivel többet mondó, de még mindig

igen szűkszavú s nagyon is tárgy- és tényszerű közlés — természetesen — ma már semmit sem érzékeltet abból az igen nagy testi-szellemi erőfeszítést igénylő munkából, amit a források összeválogatása, a szó szoros értelmében vett „összehordása", a három csoport munkájának egyeztetése, az anyagi és személyi feltételek megteremtése jelentett; s amit az egyes csoportok vezetői hol minden külön anyagi ellenszolgáltatás nélkül, mintegy egyetemi oktatómunkájuk járulékaként (mint pl. hosszú éveken át P. HIDVÉGI ANDREA, de jó néhány éven át E. ABAFFY ERZSÉBET is), hol főhivatásként (mint KERESZTES KÁLMÁN és SEBESTYÉN ÁRPÁD) vállaltak és végeztek.

S akkor még mindig nem esett szó arról az alighanem több száz főt is számláló munkatársi gárdáról, amely a legkiválóbb magyar szakos hallgatókból verbuválódott, s amely „csak" arra vállalkozott, hogy egészen jelentéktelen, munkabérnek nem is nevezhető összeg fejében a forrásokból a tájszói adatokat kicédulázza. Pedig a munkálatba való bekapcsolásuk és bekapcsolódásuk jelentőségével valamikor nagyon is tisztában voltunk, s ezt nagyon számon is tartottuk. Kiderül ez abból a korai beszámolóból is, amely a még akkor alig egy esztendeje folyt gyűjtőmunkáról szólva nagy nyomatékkal mutat rá ennek kettős hasznára: egyrészt a segítségre, amit a majdani szótár számára e fiatalok közreműködése jelentett; másrészt a munka több szempontból is értékes nevelő erejére, ami a benne résztvevőkre óhatatlanul kisugárzott (MNyj. I, 164). Kár, és nem is igazságos, hogy személyiségük és munkájuk emlékét ma már csupán a tájszócédulák bal alsó sarkában levő monogramok őrzik, szemben azokéval, akiknek az jutott osztályrészül, hogy a tőlük összegyűjtött cédulákból a szótárt megírják és megszerkesszék, s akiknek a nevét így a megjelent (és megjelenendő) kötet(ek) címlapjának hátoldalán olvashatjuk.

Bár ez a néhány mondat azért íródott, hogy — az Előszó mulasztását pótlandó — az anyaggyűjtésnek a szótár egész létét alapjában meghatározó értékét a jövő tudományossága számára rögzítse, teljes igazságot azoknak, akik ezt végezték, mégis leginkább a múló idő fog szolgáltatni. A múló idő, amely korunk nagy kollektív alkotásaival kapcsolatban igen hamar, szinte évek alatt kimossa a fejünkből a munkatársak nevét, de megtartja viszont, mégpedig — örömünkre — szakmánk határain túl is, mindennapos használatban magukat a műveket, amelyeket létrehoztak. Értelmező Szótárt emlegetünk meg Kéziszótárt, nyelvatlaszt és akadémiai nyelvtant, TESz.-t meg Petőfi Szótárt, s bizony nem egyszer nekünk magunknak, kortárs nyelvészeknek is meg kell erőltetnünk az emlékezetünket: kollégáink közül ki melyikben dolgozott, illetőleg melyik munka kiknek is köszönhető. Mennyivel inkább így lesz ez néhány évtized múlva, vagy még később, amikor a felsorolt és hozzájuk hasonló más művek — talán remélhetjük — még mindig eszközei lesznek a nyelvtudományi kutatásnak, és elemei az egész magyar anyanyelvi műveltségnek-művelődésnek. Azt hiszem, mindannyian, lassan majd a kiegyenlítő névtelenségbe süllyedő munkatársak, anyaggyűjtők, szócikkírók és szerkesztők, már most boldogok lennénk, ha biztosak lehetnénk abban, hogy az Új Magyar Tájszótár, amelynek létrejöttéért bármikor és bármilyen szinten dolgoztunk, méltó módon és tartósan illeszkedik majd be ezeknek a sorába.

B. LŐRINCZY ÉVA

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Emlékkiállítás a Magyar Nyelvtudományi Társaság 75. évfordulója alkalmával

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1979. november 20-án tudományos ülésszakkal ünnepelte meg a Társaság fennállásának 75. évfordulóját. A tudományos ülésszak előadásai már folyóiratunk 1980. 3. számában megjelentek, így az ünneplés szóban elhangzott részéről olvasóink pontosan értesülhettek, még ha nem is voltak esetleg jelen

személyesen a szóban forgó emlékülésen. Az emlékülés napjától mintegy két heti időtartamon át emlékkiállítás is kiegészítette a Társaság fennállásának említett ünnepét. Az Akadémiai Kiadó ugyanis a Társaság rendelkezésére bocsátotta az Akadémia Roosevelt téri palotája nagy keresztfolyósóján levő tárlóit. E viszonylag szerény kiállítási terület a Társaság történetének, kiadványainak, valamint emlékérmeinek bemutatását csak korlátozott mértékben tette lehetővé, de így is hozzájárult a Társaság 75 éves fennállásának méltó megünnepléséhez. A kiállítás a maga szerény keretei között kiindulásként (az első tárlóban) a Társaság alapszabályainak eredetijét tárta a látogató elé. Az alapszabályok záradékának hasonmása egyébként az ünnepi ülés alkalmára megjelent RAISZ RÓZSA-féle „Tudományos tevékenységi formák a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904—1945-ig terjedő működésében" című kötetben közkincsünkké vált. Az alapszabályok alatt a Társaság volt elnökeinek képét mutatta be a kiállítás, így Szily Kálmán, Szinnyei József, Zsirai Miklós, Kniezsa István és Bárczi Géza arcképeit, elnöki működésük évszámának megadásával. Még ugyanebben a tárlóban került kiállításra négy kép: ezek azt a három vidéki egyetemet, illetve főiskolát mutatták be (Debrecen, Szeged, Pécs), ahol vidéki társasági csoportok tevékenykednek, s amelyek azzal is méltán dicsekedhetnek, hogy rendezvényeikre gyakran külföldi előadókat hívnak vendégül. A Társaság legkorábbi felolvasó üléseinek jegyzékét is e tárlóban találta meg a látogató.

Az emlékülés alkalmából Ligeti Lajos akadémikus a társaságnak ajándékozta azt a nagyalakú fényképét, ami a társaság egyik, 1930-as évek eleji választmányi üléséről készült (a fényképet l. a 120—21. lapok között). A képen a következő személyek láthatók (a felső sorban): Tamás Lajos, Rásonyi Nagy László, Sági István, Pukánszky Béla, Katona Lajos, Kerecsényi Dezső, Kniezsa István, Juhász Jenő, Moravcsik Gyula, Laziczius Gyula, Ligeti Lajos, Bárczi Géza, Zsirai Miklós, Nagy J. Béla; (az alsó sorban:) Katona Lajosné Palló Margit, Szinnyei József, Németh Gyuláné Sebestyén Irén, Zolnai Gyula, Jakubovich Emil, Melich János és (Melich János által kissé takarva) Gombocz Zoltán. E kép is bemutatásra került az első tárlóban. Érdekessége a képnek, hogy rajta a jelenlegi elnökünk megválasztásáig működött néhány elnökünk fiatalkori képe látható.

A második tárló legelső helyén a Társaság folyóirata nyert bemutatást. A folyóirat első számának borítója mellett, a „Mit akarunk?" című beharangozó soroknál is kinyitottunk egy példányt: A tudományosan nagyhatású cikkeknél nem nyithattuk ki a folyóiratot, mivel ilyen igen sok lett volna, a folyóirat külalakjának 1975. évi változását azonban bemutattuk egy teljes évfolyam kiállításával. Ugyanebben a tárlóban került bemutatásra a Társaság kiadványsorozata is. Itt a legelső 10 kiadvány után, gazdag választékban állítottuk ki a jelenleg már 150 felett járó kiadványok fontosabb példányait. Körülbelül 40 kiadvány bemutatására nyílott lehetőség úgy, hogy a kiadványok legyezőalakban álltak előttünk, és sokszor csak szerzőjük és címük volt olvasható, többi részüket fedte a mellette álló kötet. Nyelvész életművekről szóló kiadványokat (pl. ZSIRAI MIKLÓS, Budenz József: MNyTK. 37. sz.) a kiadványok bemutatásánál előnyben részesítettünk, mivel az ilyenek egyben kissé a Társaság történetét is megvilágíthatták.

A harmadik tárlóban olyan társasági kiadványok felsorakoztatására került sor, melyek nem a Társaság sorozatában jelentek meg. Így került ide például BÁRCZI GÉZA „Magyar szófejtő szótár"-a, CSŰRY BÁLINT „Szamosháti szótár"-ának két kötete, a Pais-emlékkönyv, a Szily-emlékkönyv, a Cornides-kódex stb. Ugyanebben a tárlóban érzékeltettük Társaságunknak azt a tevékenységét, hogy számos már kifogyott kiadvány hasonmásának kiadása, illetve kiadatása ügyét magáévá tette. A már megjelent hasonmások, reprintek gazdag anyaga önmagáért beszélt.

E tárlórészben kezdtük el a Társaság ama tevékenységének bemutatását, amit „a Társaság vándorgyűléseket szervez és támogat" szövegű felirat vezetett be. E részben — ami egyébként a következő és egyben utolsó tárlóban is folytatódott — egy-

részt kiadványokat sorakoztattunk fel, ami egy-egy emlékülés, vándorgyűlés megjelent anyaga volt (Pais-emlékülés Zalaegerszegen, Sajnovics-emlékülés Székesfehérvárott, a kaposvári szövegelméleti konferencia anyaga stb.), másrészt fényképeket állítottunk ki a szóban forgó vándorgyűlésekről és hallgatóiról. Voltak fényképek például a Társaság nyíregyházi konferenciájáról is, de amely konferencia előadásanyagának szövege még nem jelent meg, ennek jeleneteiről fényképet nem mutattunk be.

Mint említettük, a konferenciák, vándorgyűlések anyagának bemutatása (főleg képanyag) az utolsó tárlórészbe is áthúzódott. Végül itt került kiállításra, rövid feliratok kíséretében a Társaság három emlékérme. Ezek — mint jól sikerült képzőművészeti alkotások — harmonikusan zárták be a bemutatott anyagot.

A kiállítás ismertetésénél céltudatosan használtam a többes számot: ez valóban kollektív munka eredménye volt, melyben a Választmány előkészítő munkáján túl e sorok írója kívül elsősorban Kiss Jenő és Schmidt Gyuláné vett részt, de nem hagyhatjuk említetlenül Ligeti Lajos akadémikust sem, aki nemcsak a Társaságnak ajándékozta a kiállított muzeális képet, hanem a képen szereplő személyek mindegyikét ő azonosította, határozta meg számunkra.

A kiállítás azáltal, hogy több mint két hétig az Akadémián megtekinthető volt, az Akadémiai Könyvtár nagy olvasó- és kölcsönző-közönsége számára is emlékezetes maradt, és előttük is öregbítette a Társaság tudományos rangját, becsületét.

BÜKY BÉLA

Búcsú Bálint Sándortól*

A Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében és baráti szavakkal búcsúzom Tőled, Szeged szülöttétől, Szeged népének és nyelvének fáradhatatlan és megszállott, tudós kutatójától, az emberséges embertől és a jó baráttól.

Kora ifjúságodtól kezdve gyűjtögetted, ápoltad, tanulmányoztad, majd rendszerezted Szeged népi kultúrájának minden kincsét, közötte nyelvének hatalmas anyagát, és ezzel nagy szolgálatot tettél nemcsak szűkebb szülőföldednek, hanem a magyar, sőt a finnugor nyelvtudománynak is, és nemcsak a magyar, hanem az egyetemes néprajznak is.

Ha egyebet nem alkottál volna, csak a „Szegedi Szótár"-at — pedig mennyi minden hirdeti még tudós munkásságodat és mennyi maradt félben! — neved akkor is fennmaradna ebben a hatalmas műben.

Szeged népéből sarjadtál, Szeged kultúrájának gazdagsága hevített tudós, maradandó munkára, Szegedet és hazádat szolgáltad, Szeged földjében fogsz pihenni, de műveidben élni fogsz. — Nyugodj békében!

NYÍRI ANTAL

Bálint Sándor mint nyelvtudós és pedagógus

Fájdalmas veszteség érte a magyar tudományt 1980. május 10-én. Ezen a napon hunyt el életének 76. évében Bálint Sándor, tudományos életünk kimagasló alakja, a néprajztudomány országszerte ismert kiváló művelője, a tudomány világában mindenki által elismert kutató, Szeged városának szülötte, akinek szíve utolsó percig e városért, a szegedi nagytájért és népéért dobogott, s aki életének nehezebb, megpróbáltatással teli szakaszában is hű maradt szülővárosához, és lankadatlanul munkálkodott érte.

* Elhangzott Bálint Sándor temetésén Szegeden, 1980. május 20-án.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság választmánya az 1930-as évek elejéről

Nehéz feladatra vállalkozik az, aki Bálint Sándor páratlanul gazdag életművét — akár csak nagy vonalakban is — értékelni próbálja, mert az ő munkássága tematikában és elmélyültségben még a néprajztudományon belül is párját ritkítja, nem is szólva arról, hogy kiemelkedőt alkotott a nyelvtudomány, a hely- és művelődéstörténet terén is.

Magam — lesújtva attól a gondolattól, hogy még mennyi tervét valósíthatta volna meg, óriási tudásának kincseit ki tudja meddig oszthatta volna közöttünk, ha nem éri autóbaleset — csupán azt kísérlem meg, hogy a nyelvtudós és a pedagógus Bálint Sándor munkáiról és hatásáról nyújtsak rövid áttekintést, fölvillantva néhány emlékképet a tudósról, a pedagógusról, az emberről, minthogy a sors jóvoltából olyan szerencse ért, hogy hallgatója lehettem az egyetemen, s később is alkalmam volt rendkívüli egyéniségének kisugárzásában részesülni.

Bálint Sándor egész munkássága szép példáját mutatja annak, hogy a néprajz és a nyelvtudomány (ezen belül főleg a nyelvjáráskutatás) milyen szoros kapcsolatban vannak egymással, hiszen ő nagyon eredményesen, igazán gyümölcsözően tudta művelni a dialektológiát még akkor is, ha élete végéig elsősorban néprajzkutató maradt. A nyelv (főképpen a szegedi népnyelv) iránti érdeklődése már pályája elején kibontakozott: legnagyobb nyelvészeti munkájának, a szülővárosának ajánlott Szegedi Szótárnak gyűjtését még az 1920-as években elkezdte, s anyagát kitartó szorgalommal végzett több mint harmincévi gyűjtő- és feldolgozómunka után 1957-ben jelentette meg. Ha semmi mást nem írt volna, csak ezt a kétkötetes regionális szótárat, nevét akkor is dicsérettel emlegetné és őrizné a dialektológia és a néprajztudomány egyaránt. Méltán mondja erről a szótárról Imre Samu, hogy „szinte szegedi enciklopédia, hisz a nyelvi, néprajzi anyag mellett gazdagon tartalmaz településtörténeti, hely- és személynévtörténeti, várostörténeti, művelődéstörténeti adatokat is" (A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971. 33).

Ugyancsak joggal vívták ki a nyelvésztársadalom elismerését „Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei" (MNyTK. 105. sz. Bp., 1963.) és a „Szegedi példabeszédek és jeles mondások" (MNyTK. 127. sz. Bp., 1972.) című dolgozatai, figyelemre méltóak továbbá a kisebb-nagyobb terjedelmű, egyéb nyelvészeti tárgyú cikkei is (pl. A szegedi tanyavilág benépesedése helyneveinek tükrében: Néprajzi Dolgozatok 9. sz. Szeged, 1963.; A szegedi népnyelv jövevényszavai. Nyr. XCIV, 345—7; stb.).

Bizonyára sokakkal együtt vallhatom: Bálint Sándor nemcsak nagy tudós, hanem ízig-vérig pedagógus is volt, olyan tanár, aki rendkívüli tudásával, a tudomány iránti alázatával és rajongásával, nagy szerénységével mindenkor vonzóvá tudta tenni az általa oktatott tárgyat, olyannyira, hogy alighanem mindig akadt hallgatója (köztük e sorok írója is), aki vizsgakötelezettség nélkül is jelentkezett nála kollokviumra. Elmélyülten, filológiai alapossággal és hűséggel művelte a tudományt. Nem a mások által publikált forrásanyagból merített elsősorban, hanem inkább maga ment a forráshoz, a tanyák és falvak népéhez. Szívesen végzett terepmunkát, töretlen buzgalommal gyűjtött, s bennünket, speciális kollégiumának hallgatóit is elvitt pl. a híres bocskorkészítő mesterhez, vagy velünk együtt járta a várost, s lelkesen magyarázott Szeged tagolódásáról, múltjáról, a napsugárdíszes házakról úgy, hogy szinte maga is sugárzott. Aki őt csak egy-két szemeszteren át hallgatta a szakszemináriumán, azt egy életre rabul ejtette a néprajz iránti vonzódás, s ezáltal a nép, a kétkezi munkások tisztelete és szeretete. Élete utolsó percéig olyan pedagógus volt, akinek sürgős munkája közepette is van egy-egy érdeklődő kérdése, segítő szándékú ötlete, tanácsa, ha tanítványáról van szó. Jólesett hallgatni lassú ritmusú, sajátos hanglejtésű, szögedies beszédét, melyben olyan mintaszerűen ötvöződött az alsóvárosi parasztság szépen hangzó, ízes nyelvjárása a köznyelvi normákkal valami csodálatra és követésre méltó regionális köznyelvvé.

Egyéniségéből végtelen jóság és szeretet áradt környezetére. Kevés város büszkélkedhet olyan nagy tudóssal és egyben olyan nagy emberrel, mint vele Szeged, melynek

s szögedi nemzetének mindhalálig hűséges és áldozatkész fia maradt. Hiszem, hogy akik ismerték, mindig nagy szeretettel és tisztelettel gondolnak rá, s őrizni fogják a múló időben is feledhetetlen emlékét.

SZABÓ JÓZSEF

Hadrovics László köszöntése születésének 70. évfordulója alkalmából*

Mai felolvasó ülésünkön tisztelettel és szeretettel köszöntöm Hadrovics László akadémikust, a Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia levelező tagját, az ELTE Szláv Filológiai Tanszékének volt vezetőjét, nyugalmazott egyetemi tanárt, a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányi tagját, a magyar szlavisztika nagyrabecsült irányítóját, aki 1980. június 27-én tölti be életének hetvenedik évét. Nehéz és keserű periódusoktól korántsem mentes, de tudományos eredményekben mégis töretlenül és egyre nagyobb mértékben gazdagodó életútja jelenlegi szakaszát is a nem lankadó munkakedv, az újabb és újabb feladatok vállalása és sikeres megoldása jellemzi. A tudományba, mindenekelőtt a nyelvtudományba vetett hite, erős igaszságszeretete, mély embersége s nem utolsósorban derűs optimizmusa nemcsak őt magát segítette át élete nehezebb szakaszain, de egyéniségének emez áldásaiból mindenkor bőségesen részesültek és részesülnek barátai, tanítványai és ismerősei egyaránt.

Tudom, hogy Hadrovics László az emberi élet és a tudományos pálya magaslataira jutva is a rá jellemző szerénységgel tiltakoznék mindennemű ünneplés ellen, mégis engedje meg, hogy a szívből fakadó jókívánságok tolmácsolása mellett legalább néhány szóval megemlítsem munkásságának legfőbb állomásait, különös tekintettel az elmúlt évtizedre.

Ünnepeltünk maradandó értékekkel gyarapította szűkebb szakterületeit, nevezetesen a fiolológiai, a szerb-horvát irodalomtörténeti kutatásokat, az etimológiát, a mondattant és a lexikológiát. De sokoldalúságát és témagazdagságát tanúsítják a nyelvtudomány egyéb ágazataiban és a történettudományban elért eredményei is. Egész munkássága a maga imponáló színességével és színvonalával méltó folytatása és gazdagítója annak a szlavisztikai hagyatéknak, amelyet olyan jeles elődök neve hitelesít, mint ASBÓTH OSZKÁRÉ, MELICH JÁNOSÉ és KNIEZSA ISTVÁNÉ. Nagyívű pályájának kétségtelenül jelentős mérföldkövei: 1. A GÁLDI LÁSZLÓval közösen készített testes és igényes orosz—magyar, illetve magyar—orosz szótár; 2. a déli szláv (szerb, horvát, bolgár) Trója-regény jellegzetes vonásainak és ismeretlen magyar forrásának a föltárása; 3. a magyar nyelv mondattanának új szempontú és módszerű, nagy feltűnést keltő feldolgozása; 4. a magyar szókincs elemeinek (elsősorban a szláv, német és olasz eredetű jövevényszavaknak) etimológiai tárgyalása; 5. a burgenlandi horvát irodalmi nyelvről írt monográfiája és 6. a szerb-horvát nyelv magyar elemeinek etimológiai elemzése.

Nem hiszem, hogy Hadrovics szótárírói érdemeit, a Trója-regény problematikájáról írt tanulmányát, a funkcionális magyar mondattan alapjait lefektető monográfiáját vagy akár szófejtési elveit és azok gyakorlati megvalósítását itt és most külön-külön méltatni kellene. Mégis úgy érzem, hogy kívánatos újólag fölhívni a figyelmet arra a szófejtési eljárásra, amely az ő etimológiai módszerére jellemző, s amely Magyarországon kétségtelenül megújulást jelent ebben a diszciplínában.

Hadrovics László több évtizedes szófejtési tevékenysége ugyanis az utóbbi években sem lankadt, sőt, híven önmagához, elsősorban az úgynevezett „nehéz", „reménytelen",

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1980. június 3-i ülésén.

esetleg „csak formálisan megoldott", azaz valójában megoldatlannak tartható esetekhez igyekszik nyúlni. A „vissza a forrásokhoz" alapelvet és a komplex szófejtési eljárást alkalmazva soha sem keres formális megoldásokat; nála a szó — lévén az emberi gondolatközlés legfontosabb eszköze — mindig szerves egységet alkot a korral, a társadalommal, tehát jelentése, funkciója, használati köre, előfordulási területe, s végeredményben az alakja is elszakíthatatlan szűkebb és tágabb környezetétől. Attól a valóságos, létező környezettől, amely alakítja a vizsgált kifejezést, tartalmát és formáját egyaránt meghatározza. A szó alaki tényezőit természetesen szintén tekintetbe veszi, de nem kezeli azokat olyan mereven, hogy gátolják őt az előrelépésben. A hangtani kritériumokat nem fetisizálja, nem tekinti azokat az etimológus tévedhetetlen és kizáró erejű útjelzőinek. Azt vallja, hogy a szavak életrajzának megírásában mindenekelőtt azok viselkedését, jelentését, társadalmi hátterét és szerepét kell szemünk előtt tartani, s a formai kérdéseket ezzel összhangban lehet csak helyesen megítélni. Ebben szükség van invencióra és gyakran merész fantáziára is, természetesen mindig számolva a realitásokkal.

Nagy örömünkre szolgál, hogy Hadrovics László befejezte azt a munkát, amely már ifjú kora óta foglalkoztatta, amelyhez hosszú évtizedeken át gyűjtötte az anyagot, s amely bizonyára élete fő művének tekinthető. Ez pedig a szerb-horvát nyelv magyar jövevényszavainak részletes földolgozása. E művében nemcsak a magyarból átvett szavak genezisével foglalkozik, de megvilágítja és összegezi azokat a hang- és alaktani sajátosságokat is, amelyek egyrészt ezen átvételeket jellemzik, másrészt az átvevő nyelvre gyakorolt mélyebb hatásukról tanúskodnak. A munka megjelenése elé nagy várakozással tekintünk, hiszen az nyilvánvalóan olyan szintézise lesz az e téren végzett eddigi kutatásoknak, amely a nemzetközi szlavisztikai irodalomban is bizonnyal előkelő helyre számíthat majd. Ezt az eddig megismert résztanulmányok mellett a jubiláns személye és életműve teszi bizonyossá.

Mint a legtöbb kutató, Hadrovics is párhuzamosan több témával, szakterületének több ágával is foglalkozik. Ebből következik, hogy hosszú évek előmunkálatainak eredményeként, még jóval a szerb-horvát nyelv magyar jövevényszavairól szóló nagy művének mostani befejezése előtt, a hetvenes évek elején elkészült a burgenlandi horvátok regionális irodalmi nyelvének filológiai feldolgozásával. E nem is kevés emléket megőrző nyelv helyesírásának, hang-, alak- és mondattanának, szóképzésének és szókincsének részletes és mintaszerű elemzése nagyon sok érdekességet hozott felszínre. Példának okáért a szintaktikai megoldások újszerűsége, a prepozíciók szerepének megvilágítása, továbbá a szóképzési sajátosságok bemutatása, hogy csak néhányat ragadjak ki a gazdag anyagból, rendkívül tanulságos és hasznos.

Talán ez a valóban vázlatos fölsorolás is érzékeltetni tudja azt a nagy arányú tudományos munkásságot, amely ünnepeltünk életpályáját jellemzi. De ebbe a munkába nemcsak a publikációk tartoznak bele, hanem mindaz a sokirányú tevékenység is, amelyet a magyarországi szlavisztika ügye és fejlesztése érdekében szóban, írásban és tettekben, itthon és külföldön kifejtett és kifejt. A hazai szlavisztikai kutatások összefogása és nemzetközi fórumokon való képviselése, a tudományos utánpótlás gondjainak vállalása és megoldása, a Studia Slavica szerkesztésének vezetése elválaszthatatlan a jubiláns személyétől. S hadd emlékezzünk meg néhány szóval egyetemi oktatói és egy évtizedes tanszékvezetői munkájáról is.

Egyetemi tanárként legfőbb törekvése volt, hogy az ismeretanyag magas szintű kifejtésével és emberi hozzáállásával hallgatóit önálló gondolkodásra, becsületes helytállásra, hivatásszeretetre tanítsa és nevelje. A tanszék hagyományosan jó légkörét, ha lehet, még meghittebbé tette, messzemenően megteremtve az oktatáshoz és a kutatói munkához egyaránt kedvező körülményeket. Érdeklődése mások iránt — lett légyen az egyetemi hallgató vagy kolléga —, segítőkészsége, jóakaró támogatása, közvetlen

embersége, a hivatalos formák mellőzése, derűt és nyugalmat árasztó egész lénye mind, mind hozzájárult a Szláv filológiai tanszéken az őszinte, baráti légkör állandósulásához.

Úgy érzem, hogy ez a szükségszerűen elnagyolt ceruzaraj a valóságnál jóval halványabban vetíti elénk Hadrovics László emberi és tudósi portréját. Mégis remélem, hogy némileg sikerült érzékeltetnem munkásságának tágas horizontjait, pályájának jelentősebb állomásait, a hatvanadik és hetvenedik mérföldkő határolta szakaszát.

Engedje meg Hadrovics László, hogy hetvenedik születésnapja alkalmából mindannyian: barátai, kollégái és volt kollégái, tanítványai és tisztelői, őszinte szívvel és meleg szeretettel kívánjunk jó erőt és tartós egészséget további tervei megvalósításához. Kívánjuk, hogy kimeríthetetlennek látszó energiatartalékai még hosszú éveken át további művek és tettek forrásai legyenek saját maga és mindnyájunk örömére.

GREGOR FERENC

Szabóné Kispál Magdolna 70 éves*

Finnugor-magyar nyelvészeink sorra-rendre ünnepelik születésük hetvenedik évfordulóját. Valamelyest kételkedem abban, hogy ünnepelik, hiszen ritka ember az, ki örül életideje és -ereje múlásának. Még annyi a befejezendő feladat! Temérdek a cédulaformán előkészített anyag! Kispál Magdolna is nekigyűrkőzött — ha jól tudom — a manysi mondattan valamelyik, újabb szegmentumának, folytatandó „A vogul igenév mondattana", 1966-ban megjelent munkáját. Tevékeny élet terül el mögötte, amely megérdemli a folytatást.

A jubiláns Szatmárnémetiben született, de mindenfokú tanulmányát Budapesten végezte, s a tetejébe mindvégig jeles eredménnyel; ennek megkoszorúzását jelentette a sub auspiciis gubernatoris avatás, 1939-ben, a Pázmány Péter Tudományegyetemen. De ekkor már tanári oklevél volt a kezében (magyar—német, 1933.). Fényes lehetőség teljesedett a tudomány felé vivő útján, mivel az 1933 és 1936 közti időszakban Helsinkiben és Tartuban dolgozhatott. Finnországban a készülő finnugor etimológiai szótár számára gyűjtötte fel a magyar nyelvészeti irodalomban található anyagot. Kiváló mesterei gyámolították idehaza és külföldön: Gombocz Zoltán tanításaihoz mindenkor hű maradt. Suomiban E. N. Setälä, Artturi Kannisto, Toivonen, Észtországban Julius Mark és J. Mägiste előadásait hallgatta.

Midőn 1936-ban hazatért, a szegedi Pedagógiai Főiskola kollégiumában akadt csak számára felügyelői állás. Evvel párhuzamosan, de csupán egy censussal később jutott be szerény oktatóként, fizetéstelen gyakornoki állásban a szegedi Tudományegyetem Urál-Altaji Intézetébe, és működhetett finn és észt lektorként.

A történeti változások 1941-ben Erdélybe vetették: Kolozsvárott dolgozott az egyetemen (1948-ig), mikor hazaküldték; előbb a budapesti egyetem Finnugor Intézetében jutott Zsirai Miklós tanszékvezetőhöz, ahol Zsirai halálával Lakó György kinevezéséig és később is finnugor főkollégiumokat tartott, vezette a Tanszék ügyeit. Élete során tágult munkássági köre, de tudományos dolgozatai főként az obi-ugor nyelvek területéről valók. Hasznos tevékenységet végzett az egyetemi oktatásban jegyzetek formájában: finn és osztják nyelv, finnugor mondattan és alaktan, szómutató osztják szójegyzékhez. A magyar tanárképzésben előadások, szemináriumok, vizsgáztatás alakjában vett részt: szigorú, precíz vizsgáztató számba ment, de szigorú volt önmagához is, tanulmányaiban tételeit gazdagon gyámolítja adatokkal. 1954-ben védte meg kandidátusi

* Elhangzott köszöntő a Magyar Nyelvtudományi Társaság Finnugor szakosztálya ülésén, 1980. május 27-én.

disszertációját, 1956-ban nevezték ki egyetemi docensnek. A tudományos munkálkodás társaságokban betöltött tisztségekkel is kifejeződik. Ezért említem első helyen, hogy az ünnepelt a Magyar Nylevtudományi Társaság Finnugor Szakosztályának kerek húsz esztendőn át titkára volt, a helsinki Suomalais-Ugrilainen Seura költagjává választotta (1966.), a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak pedig 1953 óta mindmáig választmányi tagja.

1974-ben nyugdíjba vonult. Reméljük, hogy tudományos munkássága nem szakad evvel félbe. Ehhez kívánunk Kispál Magdolnának jó egészséget, frisseséget.

†Erdődi József

Kovalovszky Miklós 70 éves

Furcsa paradoxon: amikor — jó negyedszázaddal ezelőtt — megismertem Kovalovszky Miklóst, idős ember benyomását tette rám, holott még csak negyvenes éveit taposta, vagyis a tudományos életben fiatalnak számított. (Persze ahhoz, hogy ilyen kép alakult ki bennem róla, az is hozzájárult, hogy még mielőtt először találkoztam vele, gyakran forgattam az irodalmi névadásról szóló, még a harmincas évek elején írt kitűnő művét.) Most viszont, ha nem tudnám, semmiképpen sem hinném el róla, hogy hetven éves. Végtére is az ember a hatodik iksz, a nyugdíjas kor elérése után általában lazítani szokott. Igaz, a tudomány munkására ez a megállapítás kevésbé érvényes, hiszen a tudós, ha szelleme friss marad, ilyenkor a legbölcsebb, s ha alkotó kedvét és erejét nem veszíti el, ilyenkor képes leginkább a szintézisre, az összegezésre, a nagy összefüggések felismerésére. De mégis, ennek ellenére is szinte hihetetlen az a termékenység, amely Kovalovszky Miklóst, a jeles nyelvművelőt és Kovalovszky Miklóst, az irodalomtörténészt, a kiváló Ady-kutatót napjainkban is jellemzi. Hogy 1970 után, már nyugdíjképes korban sorra alkotta értékes tanulmányait, azt mi, a munkatársai, kollégái nem is csodáltuk, hiszen jól ismertük, s tudtuk róla, hogy életeleme a munka, az alkotás. „Tudásánál és szorgalmánál csak szerénysége nagyobb" — mondtuk akkoriban róla baráti társaságban nem is egyszer.

1975 végén Kovalovszky Miklós, betöltve 65. életévét, nyugdíjba ment. Egy esztendővel korábban még letette ugyan az asztalra Emlékezések Ady Endréről című monumentális gyűjteményének második vaskos kötetét, de mégis úgy gondoltuk, hogy most már könnyít addigi feszes élettempóján. Ő maga is hitegetett bennünket. „Ezentúl elsősorban nagyapa leszek" — mondta hamiskásan.

Hogy mennyire tartotta a szavát, azaz mennyire lett nagyapa is, azt nem tudom. Ám hogy a tudományt, az egyetemes kultúrát mi mindennel gazdagította azóta, azt nemcsak elhallgatni képtelenség, hanem még felsorolni is nehéz. Hogy napi- és hetilapokban, folyóiratokban milyen tanulmányai, kisebb cikkei, recenziói jelentek meg pusztán a legutóbbi öt évben, tehát a „gondtalan nyugdíjas élet" kezdete óta, azt nem is tudnám előszámlálni. Hol itt, hol ott találkozunk nevével a lapok hasábjain, a rádióban, a televízióban és másutt. Egyszer az Ady-kérdéshez szól hozzá lefegyverző ismeretanyaggal a tarsolyában, másszor valamilyen újonnan felbukkant szó tárgyilagos nyelvészeti-nyelvhelyességi értékelésével vívja ki elismerésünket, ismét máskor egy általunk nem is igen ismert olasz kutatónak az ugor népek történetével és néprajzával foglalkozó művét mutatja be értő, okos szavakkal a magyar közönségnek. De fordítsuk figyelmünket ezúttal csupán önálló munkáira, illetve az ő szerkesztésében megjelent művekre! Társszerzője az Akadémiai Kiadónál 1976-ban megjelent, „Mai magyar nyelvünk" című kötetnek. 1977-ben műfaji meglepetéssel szolgál. „Ady Endre: Életem nyitott könyve. Fellapozta: Kova-

LOVSZKY MIKLÓS." Több mint fél ezer lapos műben összeállította Ady önéletrajzát olyan eredeti módon, hogy az Ady verseiből, prózájából, leveleiből vett részekből a mesteri összekötő szöveg segítségével kibontakozik a költő egész élete. Ugyanebben az évben az ő szerkesztésében jelenik meg elhunyt jó barátjának, O. NAGY GÁBORnak „A magyar frazeológiai kutatások története" című munkája. És még ugyancsak 1977-ben napvilágot lát Kovalovszkynak „Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség" című, a korszerű nyelvművelés elvi és gyakorlati kérdéseit egyaránt meggyőzően összefoglaló műve. 1978-ban ismét csaknem 400 lapos művel jelentkezik. Szerkesztője és társszerzője a „Nyelvünk világa" című gyűjteményes nyelvművelő kötetnek. 1979-ben O. NAGY GÁBOR „Mi fán terem?" című nagy sikerű könyvének új kiadását nyújtja át az olvasónak, a korábbinál jóval gazdagabb tartalommal, bővebb terjedelemben, s egy a szerzőt méltató bevezető tanulmányt is kapcsolva hozzá. 1980 őszén pedig, éppen a 70. évforduló táján, egyszerre két művet is letesz a tudomány asztalára. Mint nyelvész a jó másfél évtizedes munkát magába sűrítő „Nyelvművelő kézikönyv" csaknem 1300 lap terjedelmű első kötetét, amelynek ő az egyik főszerkesztője, mint irodalomkutató pedig a „Léda: legenda és valóság" című igazságkereső, valóságfeltáró és mítoszoszlató könyvét, amelyet a Magvető adott ki. Ez aztán *látványos* „nyugalomba vonulás"! — mondhatnám napjaink divatszavával élve, ha nem ódzkodnék magam is ettől a mostanában agyonhasznált *látványos* jelzőtől, s ha nem pellengérezte volna ki e szót éppen Kovalovszky is az ugyancsak 1980-ban megjelent „Új anyanyelvi kaleidoszkóp"-ban, amelynek egyébként szintén egyik szerzője. Így, az ő cikkéből merítvén az ajánlott szavakat, így jellemezhetem alkotói erejét: *ragyogó, ámulatba ejtő, bámulatos.*

Kovalovszky Miklós 70 éves. Életműve hatalmas, de még koránt sincs lezárva. A krónikás, amikor most, köszöntő cikke végén további jó egészséget kíván a jeles kutatónak, ezt szívből, őszintén, igaz baráti érzéssel, de nem teljesen önzetlenül teszi. Akarva-akaratlanul azoknak a műveknek a körvonalai sejlenek föl előtte, amelyekkel Kovalovszky Miklós ezután fogja gazdagítani a tudományt és a kultúrát.

GRÉTSY LÁSZLÓ

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Újabb adatok a lovak és szarvasmarhák leírásához a XVII—XVIII. században

SCHRAM FERENC (MNy. LXVI, 107—109) szarvasmarhákról szóló olyan leltárt közöl 1684-ből, amelyben egyenként vették számba az állatokat, s így mindegyiknek föltüntették legjellegzetesebb külső jegyeit. SCHRAM aláhúzza, hogy a XVII. században ritkán leltározták a marhaállományt darabszám szerint, majd megemlíti a korábbi ilyen vonatkozású legfontosabb közléseket, amelyek azonban „nagyobb táj- és időbeli egységet ölelnek fel, s többnyire későbbiek is" (MNy. LXVI, 107).

Az eddigiekhez szolgálnak újabb adalékokkal a következő inventáriumok, amelyek a XVII. század elejétől a XVIII. század harmadik évtizedéig tartalmazzák egy-egy szűkebb területű gazdasági egység ló- és szarvasmarha-állományának egyenkénti leírását.

Nyelvi szempontból főként két dolgot szükséges megemlíteni. Először is azt, hogy a szendrői összeírásból olyan magyar tájszóról szerzünk tudomást, amelyet a nyelvészeti irodalom korábban nem tartott számon. Ez pedig a *belja*, amely többször is előfordul a szarvasmarhák színének meghatározásánál, s jelentése minden bizonnyal 'világos színű, fehér(es)' volt. Ez a régi szavunk szláv eredetű, nevezetesen a kárpátukrán nőnemű *bilja* 'fehér' (himnemben *bilyj;* azért rögződött meg a nőnemű alak, mert elsősorban a nőnemű *koróva* 'tehén' szóhoz kapcsolódott melléknév helyi meghonosodása, ehhez vö. még GREGOR: NyK. LXXV, 420).

Másodszor rámutatnék arra, hogy a kékkői uradalomban összeírt lovak jegyzéke a színek jelölése mellett egyebek közt az egyes lovak nevét is közli. Ez pedig azért is érdekes, mert amíg a szlovák ló- és szarvasmarha-nevek jelentős hányada magyar eredetű (vö. például Agrikultúra VIII, 171—5), addig ebben az inventáriumban nagyrészt szlovák lónevekkel találkozunk.

Az összeírások közlésében — helykímélés céljából — a külön sorokat | jellel jelölöm.

Szendrő, 1610: Az Menes szaama.

Ket eöreg[h] Veres Kancza vak egyik. | Eöt harmadfẅ kancza fekete szẅrke szabasuk. | Ket czeödör az idej | Egi eöreg[h] Kancza Fejer. | Ket eöreg[h] Kancza egyik Veres egyik szẅrke. | Ket harmadfẅ Kancza mjnd ketteö szẅrke. | Ket Kanza vehem ez idejek. | Egi ez idej czödör. | Egi eöreg[h] fejer Kancza. | Harom Negjed fẅ Kancza szẅrkek. | Egi harmadfẅ Kancza Veres. | Ket ez idej Kancza Vehem szẅrke. | Egi Eöreg[h] Kek Kancza. | Ket Eöreg[h] Fekete Kancza. | Ket harmad fẅ Fekete. | Ket Tavalj vehem egyik fekete Czödör masik veres Kancza. | Harom ez idej vehem. Egyik fekete czeödör kettej szẅrke Kanczak. | Egi harmad fẅ szẅrke Kancza. | Harom eöreg[h] kek Kanczak. | Egi eöreg[h] Men. | Egi Tavali choka szemeö chödör. | Egi Tavalj szẅrke Kancza. | Egi Tavalj holdos chödör. | Egi Eöreg Veres Kancza. | Egi Veres öreg[h] Kancza lo. | Egi fekete Negjed fẅ kancza. | Egi eöreg[h] pej Kancza. | Egi Negjed fẅ veres Kancza. | Egi harmad fẅ Kancza Veres. | Egi Negjed fẅ Kancza szẅrke | Egi veres öreg[h] Kancza. | Egi ez idej veres chödör | Egi Negjedfẅ Kancza szẅrke. | Summa. 52.

(Országos Levéltár U et C Fasc. 120 Nr. 1: 8.)

Szendrő, 1610: Barom Szaam.

Ez idej ẅszeö Borju 5. Ez idej bjka Borju 8. | Szopo Malacz 40. Nagiub szopo Malacz 46. Eöreg[h] dizno 31. | Jarmos Eökör 11. | Vagion Egi fekete tarcha szöke szabasu Tulok Negjed fẅ. | Egi fekete Negjed fẅ ẅszö Tehen. | Egi Szöke Fejös eöreg[h] Tehen. | Egi Eöreg[h] barna fejös Tehen. | Egi tavalj szöke ẅszeö tino. | Egi Negjedfẅ szöke tarcha tulok. | Egi Tavalj belje (!) ökör tino. | Egi Tavalj babos ökör tino. | Egi Szöke ẅszö tino tavalj. | Egi Fekete öreg[h] tehen. | Egi Eöreg[h] szöke Bika. | Egi eöreg[h] veres tarcha tehen. | Egi barna eöreg[h] meddẅ Tehen. | Egi babos eöreg[h] fejös Tehen. | Egi eöreg[h] Kesselj tehen. | Egi Tavali Szöke tino. | Egi Fekete öreg[h tehen Meddẅ. | Egi Veres belja öreg[h] fejös tehen. | Egi Eöreg[h] Sarga Fejös tehen. | Egi fekete barna Tulok harmad fẅ. | Egi Szöke Tavalj tino. | Egi Sarga Tavalj tino. | Egi tavali Szöke ẅszeö tino. | Egi tavalj Fekete tarcha ẅszeö tino. | Egi tavalj ẅszeö veres tarcha tino. | Egi tavalj barna ẅszö tino. | Egi eöres veres tarcha konja tehen. | Egi belja öreg[h] fejös tehen. | Egi öreg[h] veres tarcha fejös tehen. | Egi penjeszes öreg[h] tehen. | Egi Reöt eöreg[h] tehen. | Egi tavalj barna eökör tino. | Egi veres belja öreg[h] tehen. | Egi Tavalj eökör tino Reött.

(Országos Levéltár U et C Fasc. 120 Nr. 1: 12—13.)

Porumbák, 1638: Gjermeklovak.

Eggj hamu szőrű Negjedfű gjermek lo 1 | Masikis annyies ollyan 2 | Harmadik setetebb szinű szűrke Negjedfű. | Eggj kek eótódfű 4 | Eggj parducz szőrű ótódfű 5 | Eggj harmad fű fejer 6 | Eggj holdos fekete Negjed fű, mind az negj laba szaar 7 | Eggj szegh hodos hatodfű 8 | Eggj harmadfű peÿ. 9 | Eggj fekete deres Men loó | Eggj fako men loó. | Eggj Negjedfű fekete barna gjermekloó. Keótó fekek hitvan fejekben.

(Országos Levéltár U et C Fasc. 68 Nr. 41: 11b—12b.)

Kékkői uradalom, 1734: Inventarium Eqvarÿ.

Neve	Süre (!)	Eßte[n]deje
1mo Nyemkinya	Szetét peÿ	11
2do Daniai	Fekete Csillagos feheres farku	15
3tio Drna	Fekete Csillagos	16
4to Zidovka	Barna pei	13
5to Klopnyava	Szürke	10
6to Szolcsanka	Setét peÿ	9
7mo Vevericska	Barna pei	9
8vo Rozda	Fekete	8
9no Richtárka	Barna pei	5
10 Stayerka	Barna pei	6
11 Cicska[n]	Barna pei	11
12 Stara peya	Barna pei	14
13 Hlasicsa	Barna pei	4
14 Fruska	Barnapei	8
15 Szega	Szegh	11
16 Faka	Fako	6
17 Hornyozemka	Barna	8
18 Bursaÿ Peika	Barna pei	8
19 Flandra	Vilagos pei	14
20 Marketanka	Barna pei	9
21 Nyemkinya	Fekete Csillagos	11
22 Lacsna	Fekete	9
23 Kosiarnicska	Fako	7
24 Krpicza	Barna pei	9
25 Deresa	Vircse	4
26 Polyka	Fekete	4
27 Mlada hornyoze[m]ka	Barna pei	2
28 Cziffra	Barna pei	2
29 Maczko	Barna pei	2
30 Medova	Világos Pei Csillagos	2
31 Thczero	Barna	2
32 Capiten	Vilagos pei Hodos	3
32 [!] Trhan	Vilagos pei	3
33 Hodos	Barna hodos	3
34 Ferencsni	Barna pei Hodos	9

[A nem pontosan vezetett „Hogyan Szerzet" és „Hovalett" rubrikákat kihagytam — G. F.]

(Országos Levéltár Balassa család levéltára: Kékkői uradalom, 31. csomag.)

GREGOR FERENC

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.
Műszaki szerkesztő: Marton Andor
A kézirat nyomdába érkezett: 1980. XI. 22. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív
81.8678 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Schmidt Gyuláné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

70. Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia. Szerkesztette **Kázmér Miklós** és **Végh József**. 1970. 67,— Ft.
71. **Kiss Lajos:** Hatvanhét szómagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. **Imre Samu:** A felsőőri nyelvjárás. 1971. 17,— Ft.
73. **Meggyes Klára:** Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. **Farkas Vilmos:** Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. Nyelvészet és gyakorlat. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette **Benkő Loránd** és **Szépe György**. 1971. 21,— Ft.
76. **Dezső László:** A jelzős „főnévi csoport" kérdései a magyarban. 1971. 13,— Ft.
77. **K. Szoboszlay Ágnes:** A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. 1972. 14,— Ft.
78. **R. Hutás Magdolna:** Az ikes igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. **Penavin Olga:** A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
80. **Gregor Ferenc:** Magyar nép i gombanevek. 1973. 10.— Ft.
81. **Szende Tamás:** Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.
82. **Szilágyi Ferenc:** Csokonai tájszógyűjtése. 1974. 39,— Ft.
83. Jelentéstan és stilisztika. (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu, Szathmári István** és **Szűts László**. 1974. 69,— Ft.
84. **Velcsov Mártonné:** Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974. 19,— Ft.
85. **Havas Ferenc:** A magyar, a finn és az észt nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. **Kemény Gábor:** Krúdy képalkotása. 1974. 19,— Ft.
87. **Hajdú Mihály:** Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.
88. **Hadrovics László:** Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
89. Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette **Benkő Loránd** és **K. Sal Éva**. 1976. 62,— Ft.
90. **Mészáros István:** Iskolai jegyzetkönyv a XVI—XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.
91. **Jakab István:** A magyar igekötők vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. **Kiss Jajos:** Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. **Országh László:** Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32,— Ft.
94. **Molnár Ilona:** A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19,— Ft.
95. **O. Nagy Gábor:** A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. **Korompay Klára:** Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15,— Ft.
97. **Gaál Edit:** A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. **Dienes Dóra:** A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. 1978. 16,— Ft.
99. **Bańczerowski Janusz:** A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21,— Ft.
100. Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerkesztette **Imre Samu**. 1979. 32,— Ft.
101. **Huszár Ágnes:** A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14,— Ft.
102. **Kassai Ilona:** Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11, — Ft.
103. **Kiss Jenő:** Mihályi tájszótár (Rábaköz). 1979. 17, — Ft.
104. A magyar nyelv grammatikája. A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai. Szerkesztette **Imre Samu, Szathmári István, Szűts László**. 1980. 175,— Ft

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1051 Budapest V., Váci utca 22.)

Ára: 20,— Ft
Előfizetés egy évre: 80,— Ft

INDEX: 25 549
ISSN 0025—0228

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

133. Nyelvtudományi vándorgyűlés. Szerkesztette **Szathmári István.** 1973. 24,— Ft.
134. **Kiss Lajos:** Melich János emlékezete. 1973. 10,— Ft.
135. **Vekerdi József—Mészáros György:** A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mondattana, 1974. 40,— Ft.
136. **Szathmári István:** A százéves Magyar Nyelvőr és a stilisztika. 1974. 12,— Ft.
137. **Deme László:** Magyar nyelvészeti kutatómunkánkról. 1974. 16,— Ft.
138. Anyanyelvünk az általános iskolában. Szerkesztette **Szathmári István.** 1974. 20,— Ft.
139. A beszédszimpozion magyar előadásai. Szerkesztette **Molnár József, Wancha Imre.** 1978. 30,— Ft.
140. Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen. Szerkesztette **Szathmári István és Ördög Ferenc.** 1975. 60,— Ft.
141. **Király Péter:** A magyarok említése a Konstantín- és a Metód-legendában. 1974. 20,— Ft.
142. **Rácz Endre:** Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,— Ft.
143. **Sallai János—Szende Tamás:** A szünet mint funkció. 1975. 20,— Ft.
144. Heves megye földrajzi nevei II. A füzesabonyi járás. Közzétette **Pelle Béláné.** 1976. 36,— Ft.
145. Heves megye földrajzi nevei III. A hevesi járás. Közzétette **Pelle Béláné.** 1980. 16,— Ft.
146. **D. Mátai Mária:** Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. Gegő Elek (1805—1844). 1978. 24,— Ft.
147. **Zelliger Erzsébet:** A kapuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16. — Ft.
148. **Király Péter:** A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. **Rácz Endre:** Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20,— Ft.
150. **Szathmári István:** Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. 1978. 20,— Ft.
151. **Erdődi József:** Időszámításunk. 1977. 10,— Ft.
152. **Raisz Rózsa:** Tudományos tevékenységi formák a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-től 1945-ig terjedő működésében. 1979. 20, — Ft.
154. A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk. **Szathmári István** és **Várkonyi Imre.** 1979. 40, — Ft.
155. **Papp Ferenc:** Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok. 1980. 6,— Ft.
157. 75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1980. 14,— Ft
158. **Pusztay János:** Az uráli paleoszibériai kapcsolatok kérdéséhez. 1980. 16,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24., 25., 26., 27., 28., 29., 30., 31., 32., 34, 35., 36., 37., 40., 43., 47. és 48. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

1. **Juhász Dezső:** Nagykörű helynevei. 1976.
2. **G. Dombai Mária:** Seregélyes becenévrendszere. 1976.
3. **Hajdú Mihály:** Keresztnévszótárak repertóriuma. 1977.
4. **Molnár György:** Székesfehérvár utcaneveinek névtani vizsgálata. 1977.
5. **R. Nagy Vera:** Helynévvizsgálat négy budai barlangban. 1977.
6. **Mészárosné Varga Mária:** Bazsi helynevei. 1978.
7. **Hajdú Mihály—Molnár József:** Az első magyar térkép helynevei. 1978.
8. **Urbán Teréz:** Nyíregyháza utcanevei. 1978.

A füzetek sokszorosítással készülnek, A/5 méretűek. Kaphatók az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárásfani Tanszékén, Hajdú Mihálynál (1364 Budapest V. Pesti Barnabás u. 1. III. em. 10.).

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXVII.

ÉVFOLYAM

1981.
2. szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

TARTALOM

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 70. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 80 Ft.
1 szám ára: 20 Ft.
Indexszám: 25 549.
Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. III. em. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXXVII. ÉVF. 1981. JÚNIUS 2. SZÁM

A magyar nyelv európaisága*

Egészen természetes, hogy annál kevesebbet tudunk valamely vidékről, minél messzebb élünk tőle. Még napjainkban is, mikor Bécsből hamarabb lehet (repülőgépen) eljutni New Yorkba, mint vonaton az ugyancsak ausztriai Bregenzbe, ma is meglepően kevéssé ismerjük a földrajzot. Nem tudom, hogy ma a jelenlevők közül hányan tudnák felsorolni Afrika államait, azoknak hivatalos nyelvét és esetleg fővárosát is.

De még Európában is mi, közép-európaiak viszonylag keveset tudunk az ibér félszigetről vagy Skandináviáról. Ezért ne csodálkozzunk, ha a portugálok vagy norvégok keveset tudnak rólunk. Az ún. „nagy" nemzetek, mint Európában a franciák, németek, olaszok, oroszok és angolok viszonylag keveset tudnak arról a „zűrzavaros Közép-délkelet-Európáról", ahol sok „kis" ország, nemzet és nyelv szövődik össze. Az ún. „kis" népek viszont a saját országukon és nyelvükön kívül elsősorban az ún. „nagy" népek, nyelvek, országok nyelvével, irodalmával és művészetével törődnek.

Így nem is lepődtem meg nagyon, mikor 1973-ban Brüsszelben egy egyetemi tanár (a pedagógia professzora) azt mondta, hogy keveset tud Magyarországról, de nem is megy oda, mert a cirill betűket nem tudja elolvasni.

A magyar nyelvről sokan azt hiszik külföldön, hogy az valamilyen furcsa, barbár nyelv, valami keleti, szláv, cigány vagy ilyesmi. Nagyon meglepődnek és talán el sem hiszik, ha megtudják, hogy az igaz, hogy a magyar nyelv eredet szempontjából valóban nem indoeurópai nyelv, viszont a cigány az. A magyar nyelv tehát nem rokona a cigánynak, de a német, francia, angol, olasz, orosz igen, mert a cigány nyelv az indoeurópai nyelvcsaládnak az indo-iráni ágához tartozik.

Azok is tévednek, akik a magyart a „kis" nyelvek közé számítják. A „kicsi" és „nagy" különben is relatív fogalom, mert a magyar nyelvet beszélők száma kicsi akkor, ha a kínaihoz, japánhoz, angolhoz, oroszhoz vagy némethez hasonlítjuk, de nagy akkor, ha a svédhez, dánhoz, görögöz vagy albánhoz viszonyítjuk.

A nyelvészeknek nem kell magyaráznom, hogy a nyelvek száma a világon csak hozzávetőlegesen határozható meg, mert ott, ahol nincs irodalmi nyelv, nincs biztos kritérium a nyelvek és nyelvjárások pontos elhatárolására. Legalább háromezerre teszik a világ nyelveinek számát, de vannak, akik négyezernél is többre becsülik. Ha az alsó határt veszem alapul, akkor a beszélők számát

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXVI. közgyűlésén, 1980. június 10-én.

tekintve (15 millió) a statisztikák szerint a magyar a 29. helyet foglalja el, tehát még éppen belefér az első százalékba.

Még azt is nehéz eldönteni, vajon Európában hány nyelvet beszélnek, pedig itt majdnem mindegyiknek van irodalmi nyelve is. DÉCSY GYULA szerint (Die linguistische Struktur Europas. Wiesbaden, 1973.) az európai nyelvek száma 62, ezek közül a magyar a 12. helyen áll a beszélők száma szerint az orosz, német, angol, olasz, francia, ukrán, lengyel, spanyol, holland, román és szerb-horvát után, megelőzve a csehet, görögöt, bolgárt, svédet, fehéroroszt (belorusz), dánt, finnt és a többit.

Egyesek hajlandók a nyelvhatárt az országhatárral azonosítani, pedig ez sehol a világon nem esik egybe. Azonkívül felfogás dolga, vajon a szárdot olasz nyelvjárásnak, a provanszált vagy okcitánt franciának, a katalánt vagy gallegot spanyolnak vagy külön nyelvnek számítjuk-e.

Téves az a ki nem mondott, de hallgatólagos „közvélemény" Európa nagy részében, hogy nyelvi szempontból: európai = indoeurópai. Téves ez a vélemény egyrészt azért, mert az indoeurópai nyelvek jelentős csoportjai, mint az indo-iráni csoport (hindu, bengáli, urdu, illetőleg perzsa, tadzsik, afgán~pastu, beludzs), valamint az örmény ázsiai indoeurópai nyelvek, másrészt pedig a finnugor nyelvek többsége két egészen kis, összesen mintegy 25 ezer beszélőt kitevő nyelven (vogulok és osztjákok) kívül ma is Európában él, és még ezt a kis csoportot is nagyrészt a középkorban szorította az Ural hegységen túlra az orosz terjeszkedés.

Mivel az indoeurópai nyelvek őshazáját nem sikerült pontosan megállapítani, nehéz nyelvek szerint eldönteni Európa ősi lakosságát. Mikor a kultúra és a civilizáció központja Mezopotámiában és a Nílus völgyében volt, de keletkeztek kulturális gócok Kínában és Indiában is, akkor Európa még barbár területnek számított. Európában az első írásbeliség a preindoeurópai krétai és etruszk kultúrákban jelentkezik. A görögök és a rómaiak ugyan elpusztították és magukba olvasztották a krétaiakat, illetőleg az etruszkokat, de sokat tanultak is tőlük. A legősibb ún. preindoeurópai nyelvek közé tartozik a baszk is. Európa nagy folyóinak, egyes hegyeinek, sőt még településeinek nevei közt is találunk olyanokat, amelyek nem fejthetők meg egyetlen indoeurópai nyelv segítségével sem (pl. *Zürich* < lat. *Turicum* < ?).

Az előbb elmondottak alapján nem csodálkozhatunk azon, ha Európában sok helyen zavarban vannak az egyetemek, vajon a hungarológiai tanulmányokat (magyar nyelv, irodalom, történelem és kultúra) hova osszák be. Ott, ahol van finnugor tanszék, mint a következő egyetemeken: Helsinki, Turku (Finnország), Leningrád, Tartu (Szovjetunió), Uppsala, Stockholm, Lund (Svédország), Párizs-Sorbonne (Franciaország), Hamburg, Göttingen, München (Német Szövetségi Köztársaság), Groningen (Hollandia), Bécs (Ausztria) stb., ott természetesen a finnugor tanszéké a feladat. Külön magyar nyelvi és irodalmi tanszék viszonylag kevés egyetemen van Európában Magyarországon kívül, így: Romániában (Kolozsvár), Jugoszláviában (Újvidék), Csehszlovákiában (Pozsony), Lengyelországban (Varsó) és Olaszországban: Róma, Bologna, Padova.

Számos más egyetemen is van magyar oktatás legalább lektori szinten, de a legkülönbözőbb meggondolások alapján kapcsolják valamelyik tanszékhez. A szervezeti döntés okait legfeljebb sejteni lehet. A magyaroktatás a szláv tanszék feladataihoz tartozik (talán azért, mivel a magyarok északi és déli szomszédai szlávok) Londonban és Amsterdamban, Párizsban az École

Normale Supérieure des Langues Orientales Vivantes egyik tanszéke a magyar, tehát a „keleti" nyelvek közé került. A franciaországi Lille város egyetemén pedig a magyar lektorátus a latin filológiai tanszék alá volt — talán van — rendelve, a „főnök" szerint azért, mert Magyarországon élt legtovább a latin hivatalos nyelvként. Ez igaz, mert a közigazgatás nyelve 1836-ig a latin volt. Érdekes, hogy a nürnbergi JOHANN CHRISTOPH WAGNER „Eine Grundrichtige Beschreibung dess ganzen Aufgangs, sonderlich aber dess Hochlöblichen Königreichs Ungarn und der ganzen Türckey. . ." című művében (Augsburg, 1684.) egyik legfeltűnőbb magyar érdekességnek tartja: „An Sitten sind sie (die Innenwohner dises Königreichs) zimlich höfflich/gebrauchen sich vil der Lateinischen Sprach . . ." (2).

A népvándorlás nagy hullámverése óta változtak bizonyos fokig Európában a nyelvi határok több helyen is. Egyes népek, mint a vikingek észak felől, az arabok (mórok) Afrikából, a törökök Előázsia felől, a mongolok és tatárok Szibéria felől terjeszkedtek időlegesen vagy tartósan. Ingadozott a szláv—germán nyelvhatár is hol a germánok, hol a szlávok javára. A Balkán félszigeten szlávok terjeszkedtek a görög és a latin nyelv rovására, később a török nyelv négy évszázadig a többi balkáni nyelv területén.

Európa népei a keresztény görög-latin kultúra alapján fejlődtek tovább műveltségben. Noha a kereszténységben sok a keleti vonás, hiszen a mezopotámiai, a zsidó és az egyiptomi, sőt az iráni és indiai műveltségek bizonyos elemei is megtalálhatók benne, mégis nyelvi szempontból főleg a görög-latin kultúra nyomja rá a bélyegét. Ez a kultúra azután kettévált, a római (nyugati) és a bizánci-szláv (keleti) ágra. A nyugati ág lett a katolikus, a pápa fennhatósága alatt. Hivatalos nyelve a latin volt, az írás is ennek megfelelően latin betűs, a keleti ágban a liturgikus nyelv a görög, illetve az egyházi-szláv, az írásmód pedig a görög, illetőleg az ún. glagolita, majd a cirill írás.

A XVI. században a protestantizmus csakis az egykori nyugati, római területen terjedt főleg a germán nyelvű népeknél, de sehol sem tudott egy tapodtat sem előre lépni a bizánci-szláv műveltségi területen. Az ellenreformáció után a katolicizmus bizonyos területeken megszilárdította állásait, de a XVIII. század óta lényeges vallási eltolódások a nyugati műveltség területén nem történtek. Az ugyancsak XIV—XVI. századi török hódítás viszont a Balkánon nyert határozottan területet, hiszen jelentős számú nem-török népesség is mohamedán lett, mint például az albánok és a szerbek egy része.

A XVII—XVIII. században a nyugati egyház terjeszkedett főleg az egykori Ausztria és Magyarország területén, mikor a görög-keleti (ortodox) ukránok és románok egy része elismerte a pápa fennhatóságát, és megalakult az ún. görögkatolikus (egyesült) egyház, amelyben az istentisztelet nyelve a latin helyett megmaradt nemzeti nyelven, csak a mise közepén iktattak be egy kis görög vagy ószláv nyelvű részt, és külsőségekben sok mindent megtartottak az ortodox vallásból, a papok nősülését is. Érdekes, hogy az unitus görög katolikusok külön státusát nem ismerték el sem Oroszországban, sem Romániában, tehát mikor ezek az államok a XX. században újabb területhez jutottak, a görög katolikus egyházat ismét beolvasztották hatalmi szóval az ortodox egyházba.

Európának tehát nemcsak a nyelvi, hanem a vallási-kulturális képe is elég tarka, bár országok és népek szerint nagyjából elhatárolható. Az újlatin népek többsége a románok kivételével katolikus: a portugálok, spanyolok, katalánok, franciák és olaszok. A svájci franciák egy része protestáns (kálvinista). Ugyancsak katolikusok az írek, a baszkok és bretonok, a germánok kö-

zül a rajnai és a déli németek többsége, a szlávok közül a szlovének, horvátok, a lengyelek, csehek és szlovákok többsége. Katolikusok még az európai népek közül a litvánok és a magyaroknak több, mint a fele. Protestánsok (luteránusok) a germánok közül a skandinávok: izlandiak, norvégok, dánok, svédek, a finnugor finnek és észtek, a balti lettek és az északi-északkeleti németek, a szlávok közül csak a szlovákok egy része, anglikánok az angolok, puritánok és kálvinisták a skótok, a hollandok többsége és a magyarságnak mintegy harmada. Görög-keletiek (ortodoxok) pedig az oroszok, a keleti finnugorok és a kaukázusi népek egy része, az ukránok és beloruszok, a románok, bolgárok, macedonok, szerbek, görögök és az albánok egy része. Muzulmánok csak a balkáni törökök, a szerbek és albánok egy része, valamint a Szovjetunió török nyelvű népei.

Európa tengeri határai világosak, kelet felé az Ural hegység is, de abban ingadoznak egyes számítások, vajon a kaukázusi nyelvek Európához tartoznak-e. TESNIERE (1922.) még európainak tekinti őket, DÉCSY (1973.) már nem. DÉCSY egyébként nem tartja külön nyelvnek a katalánt, a gallegot, a szárdot és az okcitánt, viszont külön nyelvként kezeli a moldvait (Moldauisch). Az utóbbit valószínűleg azért, mert a Szovjetunióban van Moldvai Szocialista Köztársaság, amelynek irodalmi nyelve cirill-betűs.

Már másfél évszázaddal ezelőtt megállapították, hogy a balkáni nyelvek — nyelvcsaládoktól függetlenül — közös tipológiai sajátságokat mutatnak (B. KOPITAR 1829., A. SCHLEICHER 1850., F. MIKLOSICH 1860. és K. SANDFELD 1930: Linguistique balkanique).

Az európai nyelveket ún. Sprachbundok szerint csoportosította már H. BECKER (1948.) és ERNST LEWY (1964). DÉCSY az elődök kutatásait is fölhasználva tíz Sprachbundra osztja fel az európai nyelveket. Közülük háromban inkább nyelvszociológiai (prestige) szempontot vett alapul, mert az első csoport a SAE: a „nagy" nyelvek (Standard Averidge European): a német — francia — angol — olasz — orosz. Ilyen elv alapján kerültek egybe a lista végén a „sziget"-nyelvek: a luxemburgi, rétoromán, szorb, gagauz és végül a diaszpóra nyelvek: jiddis, ladino, karaim, cigány. A közbülső hét Sprachbund összefügg földrajzilag, és a következők: viking, tengerparti, pejpuszi, rokytnói, dunai, balkáni és kámai Bund. Az urali nyelvek közül a finnt, vepszét és a lappot a viking, az észtet, vótot és lívet a pejpuszi, a magyart a dunai, a többi európai uráli nyelvet a kámai Bundba sorolja.

DÉCSY (i. m. 87—9) a Donau-Bundhoz a következő öt nyelvet számítja: cseh, szlovák, magyar, szlovén, szerb-horvát. Ezek közül nyelvrokonság szempontjából a cseh és a szlovák a nyugati szlávokhoz, a szlovén és szerb-horvát a déli szlávokhoz tartozik, a magyar pedig a finnugorokhoz. A magyarok a IX. század végén ékelődtek a szlávok közé, akárcsak a bajorok a szlovénok és a csehek közé vagy a románok az ukránok és a bolgárok közé. A német—magyar—román sávot, amely ezer év óta elválasztja az északi (nyugati és keleti), valamint a déli szlávokat, a XIX. századi pánszláv mozgalom a valamennyi szláv nép politikai egyesítése legfőbb akadályának tekintette.

Ezen öt nyelvet beszélő lakosság a XVI. századtól 1918-ig politikailag többé-kevésbé egységes területet alkotott. A legerősebb német hatás a legnyugatibb szlávokat, a cseheket és a szlovénokat érte, de ezek voltak hosszú ideig egyben a szlávok legmagasabb műveltségű népei. Mindegyik nép kezdetben latin, később német hatás alá került. A szerb-horvátok közül csak a horvátok tartoztak eleve ebbe a kulturális közösségbe. A szerbek eredeti központja

a mai Kosovo vidékén volt, csak a török birodalom balkáni terjeszkedése szorította a szerbeket egyre északabbra, de mind a mai napig megtartották ortodox vallásukat, és a bizánci szláv műveltségre jellemző cirillbetűs írásmódjukat.

A Donau-Bund területén kezdetben a latin volt az érintkezés közös nyelve írásban, szóban pedig a középkorban a magyar. A XVI. században, a magyar etnikum és politikai hatalom meggyengülése miatt délen a török vette át ezt a szerepet, északon és nyugaton pedig a német. Erős magyar nyelvi hatás csak a szlovákot és a horvátot érte. Mint ismert kuriózumot azért megemlíthetem, hogy Bécs a budai basával, tehát a Habsburg birodalom a török császárság szomszédos tartományának fejével főleg magyar nyelven levelezett a XVI—XVII. században, így Bécsben a császári udvar a keleti, a budai török basa pedig a Habsburgokkal való diplomáciai levelezésre magyar íródeákokból álló „kancelláriát" tartott fenn.

A XVIII. századtól kezdve a Habsburg birodalom közvetítő nyelve a német lett. A német nyelv elterjedését és közvetítő nyelvként való használatát nagyban elősegítette az a tény is, hogy a csehországi, magyarországi és horvátországi városok egy részében, főleg a bányavárosokban, majd a XVIII. században a török időkben elpusztult területeken nagy számban települt meg szigetszerűen német nyelvű lakosság, a városokban polgárság (kereskedők és iparosok) a falvakban pedig földművesek.

A Donau-Bund nyelveiben a sok évszázados közös sors és a szomszédság miatt kifejlődhettek olyan areális egyezések, sajátságok, amelyek különböző eredetű (szláv és finnugor) nyelveket összekötnek, viszont elhatárolnak rokon nyelveket egymástól (a csehet és szlovákot a lengyeltől, a szlovént és szerbhorvátot a bolgártól és macedontól). Mivel a nyelvi izoglosszák ritkán fedik egymást teljesen, a felsorolt kritériumok sem egyforma értékűek. Ilyenek:

1. Első szótagi hangsúly (magyar, cseh és szlovák, kivéve a keleti nyelvjárást, túlnyomórészt a szlovén és a szerbhorvát).
2. Mennyiségi korreláció a magánhangzókban (a magyarban a mássalhangzókban is).
3. A diftongusok csekély szerepe az irodalmi nyelvekben.
4. A nem-hangsúlyos magánhangzók tiszta (nem redukált) artikulációja (kivéve a szlovént).
5. A *h* mássalhangzó megléte.
6. Liaison, szemben a német erős szó- és szótaghatárokkal. Pl. m. *az ember* > *a zember*, szlovák *dub a vlk* > *du ba vlk*. A nagyobb logikai és ritmikai egységek szótag-szerkezete tehát úgy alakul, hogy minden szótag mássalhangzóval kezdődjék: *i/ch un/d er)*
7. A szóvégi zöngétlenülés megvan a négy szláv nyelvben a némethez hasonlóan, de a magyar nyelvjárások közül csak a nyugatiakban, pl. m. (nyug.) *szív* > *szif*, szlovák, cseh *dub* > *dup* 'Eiche'.
8. Erősen szintetikus szerkezet, sok toldalékkal.
9. Kifejlett igekötőrendszer.
10. A szerb kivételével sok a latin jövevényszó.
11. A régi latin jövevényszavak *s*-ezők: lat. *missa* > m. *mise (juss, voks, sors)* — szlov. *omša* — cseh *mše*.
12. Mindezekben a nyelvekben megindul már a középkorban az anyanyelvi írásbeliség, de a latin és a német tekintélye miatt csak a XIX—XX. században bontakozik ki igazán.

13. Mind az öt nyelv mondattanában érezhető latin hatás.

14. Az új szavak alkotásában a szóképzés és szóösszetétel nagyjából egyforma arányban vesz részt.

15. A XIX. századi nyelvújítás főleg a magyarban és a csehben erősen purista *(színház, dívadlo)*.

16. A jövő időt rendszerint a jelen idejű alakokkal fejezik ki.

A magyar nyelv európaiságával AURÉLIEN SAUVAGEOT többször foglalkozik „L'Édification de la Langue Hongroise" című könyvében (Klincksieck, Paris, 1971.). Előadásom most következő részében többször hivatkozom könyvére.

A honfoglaló magyarság nem volt olyan civilizálatlan nomád horda, ahogy egyes források feltüntették, nem is voltak türkök, mint ahogy a bizánci források nevezték őket. A földművelést ismerték, hiszen a legfontosabb földművelésre vonatkozó szavak, mint *búza, árpa, köles, szánt, arat, eke* nem szláv vagy germán jövevényszavak, sőt még a *szőlő* és a *bor* sem az. Nem indoeurópai eredetű a *disznó, ártány, süldő*, valamint *tyúk* szavunk sem, márpedig lovasnomád népek aligha foglalkozhattak sertés- és baromfitenyésztéssel.

Az kétségtelen, hogy a X. század első felében egyes könnyű lovas magyar seregek messze kalandoztak a német és a bizánci birodalomban, nem hódítás, hanem zsákmányolás céljából, akárcsak a vikingek vagy normannok Skandinávia felől, akiknek támadásaitól éppúgy féltek a tengerparti országok, mint a szárazföldön a magyaroktól.

A magyarság a X. század második felében választút előtt állt: vagy átveszi az akkor már Európában meghonosodott hűbéri földműves államformát, felveszi a kereszténységet és beilleszkedik az európai életmódba, vagy felőrlődik a folytonos harcokban, és beolvad a környező indoeurópai népekbe.

Géza fejedelem, majd fia, aki a keresztségben az István nevet kapta, az előbbi megoldást választották.

A latin írás kiszorította a régi rovásírást, de a kereszténység és a latin hivatalos nyelv, a latin nyelvű írásbeliség mellett és alatt továbbra is élt a finnugor magyar nyelv, népköltészet és beszéd. Mikor azonban 1200 körül felbukkan az első magyar nyelvű szöveg, a Halotti Beszéd, ez már egy európai keresztény magyar nyelv latin betűs írással. Ez a magyar nyelv már híven vissza tudta adni a középkori latin nyelven kifejezhető fogalmakat. Idézem SAUVAGEOT-t: „Pour vivre avec son temps, il faut penser comme son temps . . . Dès avant l'an 1200 une élite d'intellectuels, des clercs, avaient pris en main les destins de la langue hongroise et ils avaient réussi d'emblée à en faire une langue de civilisation occidentale" (i. m. 118). Vagyis: „Hogy az ember a saját korával együtt éljen, úgy kell gondolkoznia, mint saját kora teszi . . . Már 1200 előtt vette kezébe az értelmiség java, főleg papok, a magyar nyelv sorsát, és sikerült is nekik egy csapásra megalkotniuk egy művelt nyugati nyelvet."

Ez a magyar nyelv azonban a XV—XVI. században túlságosan szolgai módon követte a latint, és így valószínűleg nagyon el is távolodott a beszélt nyelvtől. A XVII. század katolikus és protestáns hitvitázó írásai és a nagy bibliafordítások már ismét közeledtek a beszélt nyelvhez. A nemesség levelei azonban még a XVIII. században is tele voltak zsúfolva latin és német szavakkal, noha a nagy XVI. század végi reneszánsz költőre, Balassi Bálintra hatott a magyar népköltészet, sőt van olyan Balassi-vers, amelyből népdal lett.

A XVI. században már kialakuló magyar irodalmi nyelv a szerencsétlen történelmi körülmények miatt megállt fejlődésében. Nem lehetett szó magyar

nyelvű politikai és kulturális központról. A magyarság sem politikailag, sem vallási szempontból nem volt egységes, és ez nem kedvezett az egységes irodalmi nyelv kialakulásának. Igaz, hogy volt hasonló helyzet a német nyelvterületen is. Azt minden német tudja, mit jelentett a német nép számára a harmincéves háború. Magyarországon viszont a harmincéves háború állapotai másfél évszázadig tartottak. A legnagyobb vérveszteség éppen a teljesen magyar lakosságú területeket érte.

A XVIII. század első felében a magyar nyelvű írásbeliség elérte a mélypontját. A magyar nyelv szinte csak a tájnyelvi beszéltség színvonalára süllyedt, mint amilyen lehetett a X—XI. században.

Noha egyes nyelvtanírók, fordítók, magyarul író tudósok már a XVII. században és a XVIII. század első felében is kénytelenek voltak új szókat alkotni, a felvilágosodás teremtette meg a nyelvi forradalom, az ún. nyelvújítás lehetőségét. Európában akkor az Akadémiától erősen szabályozott és egységesített francia nyelvnek volt a legnagyobb tekintélye, mert nemcsak Franciaország, hanem a porosz királyi és az orosz cári udvar társalgási nyelve is a francia volt, és csak az angol vehette föl vele a versenyt.

Az oktatás Magyarországon ugyan teljesen az egyházak kezében volt, de 1770 körül már mintegy négyezer iskola működött Magyarországon, és ez jelentősen növelte az írni-olvasni tudók számát. A katolikus gimnáziumok nagyrészt a jezsuiták és a piaristák kezén voltak, de akadt bőven protestáns (kálvinista és luteránus) gimnázium is. Az erősen konzervatív és egyházi irányú oktatásban a nemzeti nyelv is szóhoz jutott a latin mellett.

A magyar értelmiség jelentős része papokból állt a XVIII. században is, de volt egy felvilágosult nemesi és egy kisebb polgári csoport, amelynek magyar anyanyelve mellett erős latin és német műveltsége volt, sőt többségük még a franciához is értett. Ez a szinte kozmopolita műveltségű értelmiségi réteg éppen a felvilágosultság és a racionalizmus szellemében akarta a közműveltséget emelni. Ezt pedig csak az anyanyelvi iskoláztatás, a tudományok anyanyelvi művelésével lehetett elérni. Ezért tehát alkalmassá kellett tenni az anyanyelvet arra, hogy fogalomrendszere felzárkózzék az európai színvonalhoz, ahogy korábban, a vallásos középkorban megtette. Mindenekelőtt tehát a szókincset kellett bővíteni. Hogy a nagy európai nyelvekkel egyenrangúvá legyen a magyar is, költők, írók láttak neki a XVIII – XIX. századforduló nagy költőit, íróit, Goethet, Schillert, az akkor divatos Gessnert, Ossiant és a klasszikusokat, Homéroszt, Vergiliust, Shakespeare-t és Molière-t fordítani. 1780-ban megindul az első magyar nyelvű újság, ezt hamarosan több is követi. A híreket főképp német, francia és angol forrásokból merítik. Tudományos munkák készülnek magyarul, nemcsak latin nyelven. De a fordítók, újságírók, természettudósok kénytelenek voltak tömegével új szókat alkotni, hogy az egyre sűrűbben felbukkanó új fogalmakat ki tudják fejezni.

Természetesen az irodalmi nyelv így — mint minden európai nyelv esetében legalább bizonyos korszakokban — eléggé eltávolodott a beszélt nyelvtől, de magas szintű köznyelv akkor még nem is volt, hiszen — mint már említettem — Magyarországon 1836-ig csak a latin volt a hivatalos nyelv, utána még évekig párhuzamosan működött a magyar mellett, és csak 1848-ban lett csak magyar, de 1850 és 1867 között német, aztán 1867 óta ismét magyar.

Ha néhány mondatban kellene összegeznem a magyar nyelv történetét, azt mondhatnám, hogy a magyar nyelv letörölhetetlenül viseli magán ma is finnugor eredetét. Rokonaitól azonban már a honfoglaláskor ezer vagy több-

ezer év óta elszakadt, és közeli érintkezésbe azóta sem került velük. A katolikus középkorban papok alakították európai nyelvvé, szókincse a latin, szláv és germán elemekkel egészült ki, és fogalomkincsében Európához asszimilálódott már mintegy ezer éve.

Szólásaink, közmondásaink egy jelentékeny részének megfelelője megtalálható a legtöbb európai nyelvben. Alapszókincse és nyelvtani rendszere továbbra is finnugor maradt. Abban is hasonlít története számos európai nyelv történetéhez, hogy időnként nagyobb műveltségváltáskor szüksége volt megújhodásra. Ilyenkor az indoeurópai nyelvek visszanyúlhattak és támaszkodhattak őseikre vagy rokonaikra, mint a francia a latinra, illetőleg olaszra és spanyolra, a román a franciára és az olaszra, a német nyelvújítók is szívesen fordultak a régi germán nyelvemlékekhez és a skandináv nyelvekhez. A magyar nyelv azonban távolra és hosszú ideje elszakadván rokonaitól, csak saját erejére, régi emlékeire és nyelvjárásaira volt utalva.

A magyar tehát európai nyelv nemcsak azért, mert történelme folyamán bizonyíthatóan mindig Európában beszélték, hanem azért is, mert ezer év óta bekapcsolódott az európai kulturális közösségbe, és azóta sem szakadt ki belőle.

KÁLMÁN BÉLA

Faludi és a magyar irodalmi nyelv*

1. Ha ezt a címet halljuk vagy olvassuk: Faludi és a magyar irodalmi nyelv, joggal merül fel bennünk a kérdés, mit kell érteni ebben az esetben irodalmi nyelven.

Nos, ma már — mint ismeretes — különösen nyelvész körökben általánosan elfogadott tételnek mondható, hogy az irodalmi nyelv az igényesebb írásbeliségben, elsősorban természetesen a szépirodalomban kicsiszolódott, a társadalom minden tagja számára legalábbis potenciálisan közös és egységes, eszményi és normatív írott nyelvi típus.

Mindamellett ellenvetések szinte a legutóbbi időkig hangzottak el e meghatározással szemben. 1952-ben, a szegedi nyelvészkongresszuson MÉSZÖLY GEDEON a rá jellemző szellemességgel a következőt jegyezte meg PAIS DEZSŐnek, a fenti meghatározás értelmében elmondott, egyébként tudománytörténetileg is fontos előadásával (A magyar irodalmi nyelv: I. OK. IV, 425—66) kapcsolatban: „Műfajonként különböző a nyelv, még írástudatlan népek költői alkotásaiban is. Régen volt már irodalmi nyelv akkor, amikor az epikus és lírai költők még a maguk tájnyelvének hangtana és szókincse szerint alkottak. Eltévesztett út a magyar irodalmi nyelv kezdetét az írott nyelv hangtanának és helyesírásának egységessége voltában látni. Nemcsak a Halotti Beszéd és az Ómagyar Mária-siralom, hanem Drágffy végrendelete is irodalmi nyelven van írva, akár *í*-ző alakok vannak benne, akár nem. (Talán Sylvester János nem irodalmi nyelven írta *í*-ző distichonjait?)" (Uo. 476.)

* Előadásként hangzott el Kőszegen 1979. november 14-én a Faludi tudományos ülésszakon, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya, Irodalomtudományi Intézete, Vas megye és Kőszeg város Tanácsa, valamint a Burgenlandi Kormány rendezett Faludi Ferenc halálának 200., születésének 275. évfordulója alkalmából.

A továbbiakban MARTINKÓ ANDRÁS már egy 1961-ben közzétett recenziójában azt állapítja meg, hogy „A vita PAIS DEZSŐ komoly érvei ellenére sem tekinthető lezártnak . . .” (ItK. 1961: 502), majd „A prózaíró Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése” című, nyelvészeti—stilisztikai és stílustörténeti szempontból is igen gazdag tartalmú kandidátusi értekezésében, illetőleg könyvében (Bp., 1965.) mondanivalóját lényegében azon az alapon tárgyalja, hogy az irodalmi nyelv a szépirodalom nyelvével, pontosabban stílusával egyenlő. És HEXENDORF EDIT még 1971-ben is így nyilatkozik „Egy évtized nyelvünk normatív jellegű változatainak vizsgálatában (1960—1969.)” című szemléjében: „Az alapfogalmak, a különféle belső nyelvi változatok rendszerezése és a terminológia kérdései az elmúlt évtizedben több . . . kutatót foglalkoztattak. Megnyugtató megoldás azóta sem következett be.” (MNy. LXVII, 108.)

Magam ezt írtam — többek között — 1968-ban a MARTINKÓ kandidátusi értekezésével kapcsolatos opponensi véleményemben: „Ha az irodalmi nyelvet a szépirodalom nyelvének tekintjük, ezzel valójában stílusréteggé »degradáltuk« (vö. MARTINKÓ: Szótártani tanulmányok 151—2), amelyben az egységesülés, a normává válás folyamata (egyáltalán a norma!) csaknem megfoghatatlanná válik, mivel a hangsúly az ún. formai elemekről (helyesírási, hangtani, alaktani jelenségek) átcsúszik a tartalmiakra (szókészleti, frazeológiai, mondatjelentéstani eszközök, stilisztikai formák, megoldások), amelyek sokkal lassabban szilárdulnak meg, illetőleg mindig — ma is (gondoljunk a korstílusokra, stílusirányzatokra!) — változhatnak, változnak, jóllehet a szépirodalmi stílusnak természetesen megvannak e téren is az általános, valamint csak az egyes korokra jellemző jegyei. Nem beszélve arról, hogy az a felfogás teljesen a szépirodalomhoz, éspedig a rangosabb szépirodalomhoz köti az irodalmi nyelv kialakulását. Akkor viszont irodalmi nyelvről, ennek kezdeteiről is csak a XIX. század első felében beszélhetünk? A XVI., XVII., XVIII. század nem tett volna e tekintetben semmit?”

Vagyis kitartottam és kitartok az irodalmi nyelv fenti meghatározása mellett, de sietek hozzátenni, hogy az elmondottak ellenére „a magyar irodalmi nyelv” terminus — Faludit vizsgálva — mindkét jelentésben, tehát a szépirodalmi stílus jelentésében is értendő.

Miért? Két okból is.

Először, mert Faludit mindenekelőtt a nyelv „egésze” érdekelte: az elődők, Pázmány és mások nyelve csakúgy, mint a különböző tájakon élő egyszerű embereké, illetőleg a kifejezésbeli lehetőségek, akár gáláns versről, akár gúnyos vagy tréfás megfogalmazású prózáról, akár pedig a mindennapi társalgás nyelvéről van szó. Mindezt észrevette már SZILASI MÓRIC: „. . . ismeri a nyelv eleven erejét, vagy mint Faludi mondaná, nyers erejét, ugyanazon szónak, képzőnek, ragnak sokféle változatú szereplését, és ezt mindeniket a maga helyén alkalmazni, ez az igazi mesterség” (Nyr. XV, 242) — és ez utóbbi szerinte Faludira nagyon is jellemző. TOLNAI VILMOS pedig — bár Faludi nyelvújításával kapcsolatban — ki is mondja: „Faludi nyelvújító, de más értelemben, mint az eddigiek és sokan mások, akik utána következtek. Nem a nyelv elemei, a szavak érdeklik őt, mint a szófaragókat, a puristákat, hanem a nyelv egésze, mint a lelki élet hű és engedelmes tolmácsa.” (Nyúj. 38.)

Távolabbról, de talán idevonható az a tény, hogy Faludi — minden bizonnyal a felvilágosodás hatására is — a műveltségnek s benne a kiművelt nyelvnek a terjesztését fontosnak tartja. Ezt írja már 1744-ben a „Nemes ember” előszavában: „Ezt a könyvet Magyarországnak, de nem Magyarország-

rul írtam. A személyes nagyoknak szól, mindazonáltal a felserdült, és már maga eszén, maga szárnyán járó fiatal rend is alkalmas hasznát veheti." Majd ugyanott summázatként: „Amit irtam, azért irtam, hogy messze bujdosásaimban ki ne kopnék élő nyelvünkbül, példát adnék sok heverő pennának, olvasásra valót nyujtanék a hivalkodóknak, sok jóra emlékeztetném a világ gondjaiban elmerült elméket." (Téli éjszakák. Válogatás Faludi Ferenc prózai műveiből. Válogatta . . . SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: Magyar tallózó. Bp., 1978. 33—4.) Az „Udvari ember" harmadik elöljáró beszédében pedig ezt olvashatjuk: „Amit irtam, avégre irtam, hogy nyelvünk is terjedjen, hirét is adjam: miben miként fárasztják eszeket a külső nemzetségek." (Uo. 170.)

A másik, még lényegesebb ok pedig az, hogy a nyelv egészén belül Faludit elsősorban a nyelvnek az úgynevezett tartalmi, azaz szókészleti, frazeológiai, mondatszerkesztési, stilisztikai stb. jelenségei, valamint a műfaji és esztétikai kérdései érdeklik. Népnyelvi gyűjtése — amelyről a későbbiek során még szó lesz — valójában stilisztikai érdekeket szolgált (vö. HORVÁTH JÁNOS, A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Bp., 1978.[2] 27). Nyelvújítása — mint szintén meg fogjuk látni — nagyobb mértékben volt stílusújítás (vö. Nyúj. 40—1). Továbbá új prózai és költői stílust, illetőleg mint BIRÓ FERENC megjegyezte: folytatható költői hagyományt teremtett (A magyar irodalom a felvilágosodás korában. Fejlődéstörténeti vázlat. Kézirat 3).

Röviden talán ezt mondhatnánk: Faludi a nyelv formai elemeinek a kiválasztásában és alkalmazásában jobbára ösztönösen járt el, de nagyon is tudatosan formálta, alakította stílusát (vö. TARNAI ANDOR, Faludi Ferenc: A magyar irodalom története II. Bp., 1964. 539).

Lássuk sorra-rendre őket.

2. Hol tartott a magyar nyelvi egységesülés és normalizálódás a XVIII. század közepe táján, Faludi fellépte idején?

Az eddigi kutatások kiderítették, hogy ez a folyamat nálunk intenzívebben a XVI. század második negyedében indult meg, éppen a korviszonyok, a korabeli gazdasági, társadalmi, politikai és művelődésbeli tényezők (az ország három részre szakadása, a magyarországi humanizmus, a reformáció, a könyvnyomtatás, a literátusréteg létrejötte, a település- és népiségtörténeti változások, az önálló és felvirágzó Erdély stb.) hatására. XVI—XVII. századi nyelvtanaink — mint a nyelvi normarendszer kialakításának és elterjesztésének igen fontos eszközei — azt mutatják, hogy a korszak végére kialakult formai (hang- és alaktani, valamint helyesírási) kép — amelynek alapja minden bizonnyal az északkeleti és keleti területeken beszélt nyelvjárás volt — legfőbb vonásaiban megegyezik a mai irodalmi és köznyelvével.

Vagyis — mint ismeretes — helyesírásunk két alapvető kérdése: a hangjelölés fonematikus jellege, valamint a kiejtés szerinti és a szóelemző elv egyensúlya lényegében megoldódott. Továbbá: a hangtanban az írott nyelvből kiszorult az *í*-zés (*é*-vel szemben), az *ü*-zés (*ö*-vel szemben), az *ü*-zés (*i*-vel szemben) stb. Az alaktan területén szintén igen sok esetben a mai változat emelkedett a norma rangjára. Ragok: *házval* ~ *házzal*; *-ban/-ben* ~ *-ba/-be* (hol?); *-n* ~ *-nn* (loc.); *-tól/-től*, *-ból/-ből*, *-ról/-ről* ~ *-tul/-tül*, *-bul/-bül*, *-rul/-rül*; stb. — Képzők: *-ít* ~ *-ét*; *-ú/-ű* ~ *-ó/-ő* stb. Több jelenség még ingadozó maradt, de már megindult vagy éppen jelentős utat tett meg a ma felé: *kezét* ~ *kezit; barátim* ~ *barátaim; édesb* ~ *édeseb* ~ *édesebb; olvastak* ~ *olvastanak; olvasánk* ~ *olvasók; vagyon* ~ *van; leszen* ~ *lesz;* stb.

A tartalmi — közelebbről: szókészleti, frazeológiai, mondattani és stilisztikai — jelenségeknek azonban nemcsak hogy a kialakult egységéről és normarendszeréről nem beszélhetünk (ezen a téren legfeljebb kezdeti lépések történtek!), hanem egyenesen meg kell állapítanunk: szó- és kifejezéskészletünk rendkívül szegényes volt.

Mindehhez tegyük hozzá, hogy az elmondottak ellenére irodalmi nyelvünknek még a teljes formai kialakulásáról sincsen szó. Ugyanis a felvázolt hangtani, alaktani, továbbá helyesírási normarendszer sem terjedt el, csupán igen szűk körben, a legműveltebbek körében volt ismeretes és használatos.

Négy fő kérdés állt tehát a XVIII. század előtt. Először és mindenekelőtt: megerősíteni, elterjeszteni, általánosan ismertté tenni a már kialakult normákat; — másodszor: a még ingadozó jelenségeket egyértelművé alakítani, azaz tovább egységesíteni és finomítani a normarendszert; — harmadszor: a szó- és kifejezéskészletet gazdagítani (az egységesítés, normalizálás csak azután következhetett), oly módon, hogy a mind nagyobb számban keletkező új fogalmakat megfelelően ki tudjuk fejezni; — negyedszer: színes, változatos és hatásos stílust teremteni, különösen a költői műfajokat és a szépprózát illetően. Mint „Irodalmi nyelvünk a Rákóczi-korban" című cikkemben (Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Szerk. BENDA KÁLMÁN. Bp., 1980. 271—5) kifejtettem, ez a rövid egy évtized mindenekelőtt az első lehetőséggel tudott élni.

Végül — mivel a nyugat-dunántúli Faludiról van szó — azt is meg kell jegyeznünk, hogy a XVIII. század első felében a nyugati irodalmi nyelvi változat, amelyik a XVII. században még viszonylag erősebb volt, fokozatosan visszahúzódik az északkeleti-keleti normarendszer elől. (Vö. BÁRCZI GÉZA, A magyar nyelv életrajza. Bp., 1963. 242—4.)

3. Mi jellemezte közelebbről Faludi nyelvét formai oldalról, vagyis a hangtani, az alaktani jelenségek és a helyesírás tekintetében?

Magam az említett válogatásból arányosan elosztva mintegy ötven lapnyi szöveget vizsgáltam meg. Ennek alapján is igazolódott az, amit BENKŐ LORÁND „A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában" című könyvében (Bp., 1960.) úgy érzékeltetett, hogy Faludi nyelve nem a normatív, de nem is a provinciális, hanem az úgynevezett átmeneti típusba tartozik. Más szóval: Faludi nyelve általában enyhén és csak néhol erősebben nyelvjárásias. Jellemző rá ugyanis az *á* utáni *o*-zás (pl. *nálodnál, kőszálok);* viszonylag gyakori a két magánhangzó közötti mássalhangzó geminációja (pl. *élleszti),* és szinte általános a *csoportossan* alakú ragos forma, bár ez sokáig egyébként is szinte normának számított; többször elmarad a labialis illeszkedés *(erkölcset, üdvességes);* az *-ít* képző már rendszerint ilyen alakban fordul elő, legfeljebb rövid *i*-vel (ez a rövidülés egyébként szavakban is megvan), és csak ritkán *-ét* változatban (pl. *áhétatos);* a *-ból/-ből, -tól/-től, -ról/-ről* ragnak szinte általános a zártabb formája, csak később az 1773-as kiadású „Szent ember"-ben jelentkezik a mai változat; úgyszintén általános az egyes szám 3. személyű birtokos személyragnak a ragok előtti *-i* formája (pl. *rendit),* később azonban itt is megjelenik a mai *-é*-s változat (pl. *hirét);* a többes 3. személyű birtokos személyragban csak a zártabb magánhangzós forma található (pl. *felőlök, számokra),* bár ez szinte norma volt akkoriban, illetőleg még ma is ingadozik; stb.

Hogy Faludi „formai" tekintetben nem volt nyelvi eszmény (l. BENKŐ i. m. 303), azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy RÉVAI az általa kiadott

Faludi-munkákat hangtani, helyesírási tekintetben minden további nélkül átírta a saját szokásainak megfelelően. RÉVAI nyelve egyébként a normatív típusba tartozott, bár BENKŐ LORÁND joggal jegyzi meg róla: „. . . néhány olyan jellegzetes, részben egyéni jelenséget, amely a korabeli normával többékevésbé szemben állt, mindvégig megtartott gyakorlatában" (i. m. 466).

Ilyenformán Faludi — úgy látszik — hangtani-helyesírási gyakorlatában nemigen emelkedett túl az ösztönösség szintjén, mindamellett — főként a RÉVAI által kiadott munkákkal — ha kis mértékben is, valamelyest hozzájárult a korábban kialakult normarendszer erősítéséhez és terjesztéséhez.

4. Mint már jeleztem, Faludi legjobban a nyelv- és stílusújítás szükségét és lehetőségeit ismerte fel, itt tette a legtöbbet: tudatos nyelv- és stílusújító volt.

KULCSÁR ENDRE találóan összegezte Faludi nyelvújító tevékenységét: „Az. . . volt főtörekvése, hogy nyelvünket színben gazdaggá tegye. Minden módot megmutatott, amely szerint utána a nyelvújítást nagyban űzhették." (Nyr. XXX, 57.) Színesség és árnyaltság, szentenciózus tömörség és sűrítés, a szokatlan formák kerülése — ezek jellemzik Faludi szóújításait, vagyis már az általa alkotott szavak is stilisztikai törekvéseinek a szolgálatában állottak. Az itt mondottakból is érthető, hogy legjobban kedvelte a nyelvújítás eszközei közül a szóösszetételt és a szóképzést (néhány példa: *nyelvjárás, tündérkert, napirend, zsebóra, hófehér, acélkemény,* illetőleg *veszteség, sütemény, hosszadalmas, majdani, jeleskedik, csemegéz).* Szívesen alkalmazza továbbá az igekötőket átvitt értelemben (pl. *elállít* valakit valamitől, *félreért, lebecsül),* sajátos, kifejező jelzős szerkezeteket és igés kapcsolatokat hoz létre (pl. *nyers erő, szeges beszéd; megcsonkul hitünk, megrozsdásodik a nyelve),* és gyakran él új tőismétlésekkel (pl. *esten esik, sietve siet, tova tovább).* (Vö. Nyúj. 37—41.)

A tudatos stílusformálás szándéka gyűjteti Faludival a közmondásokat, a kifejező népnyelvi fordulatokat is. Erről tanúskodik a Jegyzőkönyv, a „loci communes" e kései utóda. RÉVAI MIKLÓS Faludi Költeményes maradványainak és magának a Jegyzőkönyvnek a megjelentetője (Pozsony, 1787.) így ír a bevezetésben a gyűjtés létrejöttéről: „Faludi »igazán Magyarúl szóll. Nem árúl el írás módja semmi idegen szó ejtést, semmi idegen köz mondást. Mind azon anyja' tejével szopta beszédet mond: természetest, kellőt, tulajdon Magyart. [Új bekezdés:] A'mire is különös szorgalommal igyekezett tekélletesb szert tenni. Azok a' tanuk benne, kik őtet közelebbről esmérték: hogy ő el szokott vólt a' köz nép, és tseléd közé járogatni, tsak a' végett, hogy őket szabodabb beszédre fel bátorítván, igazabban ki tanúlhassa a'tulajdonabb Magyar szó ejtéseket. A' miket észre vett, az utánn fel is szokta nagy gonddal irogatni. Egy különös Jegyző Könyve vólt, tele mind ilylyen összve gyűjtetett kintstsel« (12)." (Idézi O. NAGY GÁBOR, A magyar frazeológiai kutatások története: NytudÉrt. 95. sz. 40.)

A Jegyzőkönyv egyébként a következőket tartalmazza: mintegy hatszáz közmondást (Magyar köz mondások 213—36; pl. „Az ökröt szarván, az embert nyelvén fogják meg", „Nem ő borja, azért nem nyalja"); „szépen összve illő vezeték szók"-at (237—48), azaz esztétikai igénnyel összeválogatott minősítő jelzős kapcsolatokat (pl. „bujdosó gondolatok", „szaporátlan kenyér"), továbbá „szép magyarázatok"-at (249—50), azaz birtokos jelzős szerkezeteket, tőismétléses szókapcsolatokat és ritkább szavakat (pl. *gonoszságnak árja, semminél semmibb, hálálkodik)* és „telylyes mondások"-at (251—60),

vagyis hosszabb rövidebb aforizmákat (pl. „Nagy Sándor' szép képéről azt mondá valaki: Se Sándornak, se képének nints mása"). (A közmondások eredetéről, szerepéről stb. l. O. NAGY GÁBOR i. m. 38–49.)

Faludinak természetesen határozott célja volt ezzel a gyűjtéssel: saját írói gyakorlatába átvive gazdagítani az irodalmi nyelvet, közelebbről — ahogy TARNAI ANDOR megfogalmazta —: „. . . az író a népi nyersanyagot nagy műgonddal az »úri« stílus megvalósítására használta fel" (i. h. 539).

Külön kell szólnunk Faludi fordítói tevékenységéről, mert ez mint ösztönző tényező, mint kitűnő iskola és mint eredmény egyaránt az új stílust munkálta. A fordítás ébreszti rá Faludit, hogy a terjengős, nehézkes, hiányokkal küzdő magyar prózai nyelv nem alkalmas az olasz, francia, német stb. művek tolmácsolására. Ezért alkot új szavakat, kifejezéseket; ezért gyűjti és építi be stílusába a népnyelvi fordulatokat; ezért részesít előnyben bizonyos magyar stiláris jelenségeket, és ezért bánik szabadon fordítás közben az eredeti szöveggel. Ez utóbbival kapcsolatban, jegyzi meg BACSÁNYI a következőket: „. . . már az első kiadó mondotta felőle, hogy ő-nála »nem tsak igaz Pásztorok, hanem még Magyar igaz Pásztorok járják a magyar mezőt s a magyar erdőt«." (A' Magyar Tudósokhoz. Pest, 1828. 28.)

5. Úgy gondolom, PÓR PÉTER helyesen foglalja össze a „Forgandó szerencse" elemzése közben a Faludi-oeuvre lényegét: „Stílművész volt valójában; csak éppen — ellentétben nyugati kortársaival — igen kevés és szétszórt műköltészeti hagyományra támaszkodott, jelentősrészt neki magának kellett megteremtenie a stílust, s valamennyire a költői nyelvet, melynek művésze lett: joggal nevezhetjük hát Faludit stílusteremtő, s még tovább stíluseszmény-teremtő művésznek." Majd ezt írja: „Az építő elemek sokfélesége, s — egy-egy művön belül — kellemes, zavartalan egységük: ez hát Faludi stíluseszményének két alapcélzata." (ItK. 1969: 247.) Igen, a nyelvi-stilisztikai sokféleség — a valóban már-már Weöres Sándorra emlékeztető játékos hangtani eszközöktől a népi és idegenből átvett, áthonosított képeken, motívumokon át a magyaros versmondattani jelenségekig —, valamint ezeknek a harmonikus egybeolvasztása: ezzel teremtette meg Faludi az új költői és prózai stílust, amely hatni tudott nemcsak a maga korában, hanem bizonyos vonatkozásban, áttételekkel hatni tud szinte máig.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Elmenni elmehetek...?! Egy önálló szövegfonológiai dallamtípus elemzése

1. Lehet-e kijelentő mondat emelkedő hanglejtésű? Valamelyest is körültekintő válasz határozott igent mond, és a következőkkel szorítja meg igenlését: ha a kijelentő mondat metanyelvi használatú; ha a kijelentő mondat más kijelentő mondatokkal együtt tételes felsorolás tagja; ha a kijelentő mondat érzelemkifejező, és például fenyegetést tartalmaz; ha a közlőtárs elhangzott mondatát ismétli, és annak folytatására hív fel; stb. Kevésbé számíthatunk biztos igenre, ha a kérdést szorítjuk meg, és a következő formában fogalmazunk. Lehet-e kijelentő mondat emelkedő hanglejtésű úgy, hogy ereszkedő változatától fonémái és grammatikája, jelentése tekintetében nem különbözik,

de értelme szerint attól eltér? (A 'jelentés' és az 'értelem' megkülönböztetést G. FREGE, Jelentés és jelölet: Logika, szemantika, matematika. Bp., 1980., 156—90 nyomán a „jelölés" és a „jelölés adott mivoltának módja" közötti eltérésben határozzuk meg.) Más szavakkal: van-e két, minden tekintetben azonos kijelentő mondat, amely mást közöl, mert hanglejtésük különbözik? A helyes válasz itt is az, hogy van, ebben az esetben azzal a korlátozással, hogy ha tartalmuk modális logikai szempontból nem azonos (l. lejjebb). E ritkább használatú típusokon kívül is létezik azonban a magyarban egy további — általánosan alkalmazott és minden naiv beszélő számára közismert — hanglejtésminta, amely nem felel meg az imént említett megszorító ismérveknek.

2. Hogy közelebbről megvilágítsuk, mire is gondolunk, hasonlítsuk össze a *Megehetitek a süteményt* mondat két változatának a hanglejtését. Legyen az egyik a szokásos ereszkedő hanglejtés, a másik a kérdéses emelkedő dallamminta:

1. *Megehetitek a süteményt* és
(32 ——————→ 1)
2. *Megehetitek a süteményt*
(23 ——————→ 12)

A két változat dallamát TRAGER és SMITH (Outline of English structure: Studies in Linguistics 3. Norman, Oklahoma, 1951.) céljainknak megfelelően egyszerűsített lejegyzési eljárása szerint jelöljük. Négy hangmagasság-fokozatot különböztetünk meg, és ezekre a mondat alatt zárójelbe tett számjegyekkel utalunk. Minden zöngés szakaszt egy-egy hangmagasság-fokozattal jellemzünk, kivéve a fő hangsúlyt viselő szótagét, ahol két számjegy jelzi, hogy szökő vagy eső-e a dallam ezen a kiemelt fontosságú helyen. Két hangmagasság-fokozat közötti egyenletes ereszkedésre vagy emelkedésre az egyik számjegytől a másikig mutató nyíl hívja fel a figyelmet. A hangmagasság-fokozatokat a közvetlenül szomszédos zöngés szakaszhoz viszonyítjuk. Így például a szakaszosan ereszkedő hangmenetű kijelentő mondat folyamatosan csökkenő rezgésszámú alapfrekvenciájában (szokásos jele a fonetikában: F_0) dallamemelkedést jelzünk, még ha a mondat végén — az emelkedés ellenére — az F_0 nem éri is el a mondat első szótagjának F_0-szintjét, de az adott helyen, a megelőző szótaghoz viszonyítva az F_0 rezgésszáma nőtt.

Az 1. példamondat — szövegjelentése tekintetében — puszta lehetőséget közöl. Ez úgynevezett deontikus modalitású mondat, amely akkor igaz, ha az említett lehetőség a címzettek vonatkozásában ténylegesen fennáll. (A modális logika kategóriáit R. CARNAP, Logische Syntax der Sprache. Wien, 1934., J. LYONS, Semantics. Cambridge, 1977., 787—849., valamint KIEFER FERENC, What is possible in Hungarian. Bp., 1980. [kézirat] jelentéstani értelmezésében közöljük.) Ezzel szemben a 2. példamondat a szóban forgó állítást mintegy (negatív) ajánlásként adja elő, és a lehetséges változatok szerinti, szakszóval: preferenciális modalitást fejezi ki. A preferenciális modalitás ismérveinek azonban más mondatok is megfelelnek, például ez:

3. *Megehetitek a süteményt*
(21 ——————→ 2)

De a 2. példát mégis megkülönbözteti a 3. jelzésűtől az a figyelemre méltó mozzanat, hogy az előbbi továbbmutat a kommunikációs esemény egy követ-

kező, lehetséges vagy kimondatlan eleme felé (ennek feltételezhető alakja például: *De megfájdul a hasatok).*

A kijelentő mondatok körében e hanglejtésforma olyan frázist jellemez, amely sem morfológiai, sem szintaktikai, sem szemantikai vonatkozásban nincs korlátozva. Vagyis az

Elmenni elmehetek
Magad is el tudsz menni
Én igazán elmehetek [bárhová, ahová csak akarod]
Én elképzelem/leírom/megteszem
Én nem képzelem el/nem írom le/nem teszem meg
Én/Te, . . . , ők elmehetek/elmehetsz, . . . elmehetnek
Nekem [mindenképpen] *el kell mennem oda*

stb. mondatok bármelyike alkothat frázist (2312) jelzésű hangmenettípussal. Vagyis ez a forma egyetemes használatú, másfelől e vizsgált dallammintához jól körülhatárolható nyelvi funkció kötődik. Ennek alapján az eddigieknél súlyosabb kérdéseket fogalmazhatunk meg. Vajon milyen helyet foglal el ez a kijelentő mondatokban (is) előforduló emelkedő hanglejtés a magyar nyelv intonációs rendszerében? És módosításra szorulnak-e az intonáció nyelvi funkcióiról vallott nézeteink? A válaszok keresését kezdjük magának az intonációs rendszernek a jellemzésével.

3. Az intonációs rendszert fonológiailag releváns tulajdonságokkal jellemzett, meghatározott számú intonációs entitás alkotja. Az eddigiekben öt ilyen intonációs entitás létezését mutattuk ki a magyarban (I—1, I—2, I—3, I—4, I—5, vö. Kozma Endre: Nyr. XCVIII, 476—88) úgy, hogy egymás függvényében vizsgáltuk a grammatikai eszközökkel mondattá formált lexikai elemek egységét (a lexikai—grammatikai szerkezetet) és az intonációt.

Az 'intonációs entitás' meghatározásának módszere — egy jelentős mondatfonológiai koncepció szerint (l. Е. А. Брызгунова, О смыслоразличительных возможностях русской интонации: Вопросы Языкознания 1971/4: 42—52) az egyértelmű és a többértelmű lexikai—grammatikai szerkezetek megkülönböztetésén alapul. A megkülönböztetés lényegében kontrasztív minták keresésén épül föl, s így a kontradiktorikus viszonyok feltárásának logikai elvén nyugszik (vö. pl. B. von Freytag—Löringhoff, Logik. Ihr System und ihr Verhältnis zur Logistik. Stuttgart, 1955. 74—5), ennyiben pedig ugyanazt a módszert követi, amely a fonológiában a jól ismert bináris oppozíciók megfogalmazását eredményezte (vö. Arany A. László: NyK. LXIX, 125—45 és 345—63). Röviden a következőkről van szó. Valamely lexikai—grammatikai szerkezet akkor egyértelmű, ha egy meghatározott kommunikációs esemény során, meghatározott kontextusban (úgynevezett minimális dialógusban) bármely intonációs megformálással csak egyetlen jelentést hordozhat, tehát kontextusa a lehetséges intonációs változatoktól függetlenül azonos maradhat. Ilyen például a *Dehogy nem volt itt* lexikai—grammatikai szerkezet, minthogy (ha helyesen elemeztük, és valóban egyértelmű) nem találunk olyan releváns intonációs változatot, amely sérti a kontextus értelmi-jelentésbeli egységét, vagy annak megváltoztatását vonja maga után. (Természetesen megvizsgálhatók azok a lexikai és grammatikai feltételek, amelyek egyértelművé tették ezt a lexikai—grammatikai szerkezetet, korlátozván az intonációt abban a közismert funkciójában, hogy eldöntendő kérdést formáljon.) A hasonló jelen-

tésű *De itt volt* lexikai—grammatikai szerkezet már korántsem elégíti ki az egyértelműség követelményét, mivel — az intonációtól függően — kérdésként és kijelentésként is hangozhat, kérdésként és kijelentésként azonban csak eltérő kontextusokban. Ez a lexikai—grammatikai szerkezet tehát többértelmű.

A többértelmű lexikai—grammatikai szerkezeteket a különböző intonációs formák egyértelművé tehetik. Ha valamely többértelmű lexikai—grammatikai szerkezet egymással nem azonos intonációs formában megjelenő két hangzó változata eltérő értelmet nyer (azaz: csakis egymástól eltérő kontextusba illeszthető), akkor a két intonációs formát különböző intonációs entitások megvalósításának kell tekintenünk (például azt a kettőt, amely az említett *De itt volt* egységet egyrészt kérdéssé, másrészt kijelentéssé formálja). Az intonációs rendszer elemeinek, az intonációs entitásoknak a kimutatása tehát a többértelmű lexikai—grammatikai szerkezetek hangzó változatai közötti oppozíciók feltárásán és lexikai—grammatikai összetevőik, valamint kommunikatív tartalmuk elemzésén alapul.

Az intonációs entitásokat az őket képviselő hanglejtésformák releváns fonetikai jegyeiből vonjuk el, és gazdaságosan megválasztott megkülönböztető jegyek egységeivel azonosíthatjuk. Az intonációs entitások leírása természetesen fonetikai tényekre épül. Minthogy csupán az intonációs entitások azonosítását szolgáló, diszparát, érvényes tényeket keressük bennük, itt nem tűzzük célul fonetikai jellemzésüket.

Két topológiai csoportot veszünk föl, egy paradigmatikai és egy szekvenciális jellemző szerintit. Ezek jeleként bevezetjük a hangsúlyos szótagra utaló (H) és az utolsó szótagra utaló (V) betűknek a dallammenet fajtáját, illetőleg az intenzitás mértékét jelző, valamilyen indexszel ellátott formáit. Így (H_1) kisebb intenzitású hangsúlyt, illetve a hangsúlyos szótag zöngés szakaszában eső dallamot, (H_2) nagyobb intenzitású hangsúlyt, illetve a hangsúlyos szótag zöngés szakaszában szökő dallamot szimbolizál. Az utolsó szótag intonációs jellemzésére legalább három megkülönböztető jegyet kell fölvennünk, mégpedig (V_1): mély fekvésben ereszkedő dallamvég, (V_2): magas fekvésben ereszkedő vagy eső dallamvég, (V_3): emelkedő vagy szökő dallamvég.

Az intonációs rendszernek eddig kimutatott elemei (I—1, 2, 3, 4, 5) tehát, a megkülönböztető jegyekkel jellemezve, a következők:

I—1: I(H_1, V_1)	például	*Jó a sütemény* (32 ⟶ 1)
I—2: I(H_2, V_1)	például	*Milyen a sütemény?* (23 ⟶ 2)
I—3: I(H_1, V_2)	például	*Jó a sütemény?* (32 ⟶ 4 3)
I—4: I(H_1, V_3)	például	*Süteményt kérek,/* [fagylaltot és kávét.] (21 ⟶ 3)
I—5: I(H_2, V_2)	például	*De jó ez a sütemény!* (34 ⟶ 3)

4. Az I—1, 2, 3, 4, 5 megkülönböztető jegyeinek kombinációja még egy lehetőséget ad, és arra ösztönöz, hogy egy hatodik intonációs entitást is feltételezzünk a rendszerben, ez *I—6: I(H_2, V_3).

Most ha visszatekintünk a 2. mondatban szereplő dallammintára (23 → 12), azt tapasztaljuk, hogy ez éppen megfelel egy (h_2, v_3)-mal jellemezhető intonációs formának. Vajon újabb intonációs entitásra bukkantunk?

Ami bizonyos: létezik egy (h_2, v_3) hangzású dallamminta, amely egyfelől megfelel a feltételezett I(H_2, V_3)-nak, másfelől — minthogy e jegyek időben egymás után mutatkoznak — kétségtelen, hogy ez lényegében egy I—2 hangsúlyos szótagjának (H_2) és egy I—4 utolsó szótagjának (V_3) a dallamát egyesítő, összetett dallamforma. Mindazonáltal egyéb interpretációk is szóba jöhetnek. Előzetesen ezek közül csak annak a lehetőségét kell kizárnunk, hogy (h_2, v_3) az I—1, 2, 3, 4, 5 valamelyikéhez tartozik, de mind (h), mind (v) tekintetében különbözik tőle. Ez a feltételezés ugyanis az egész rendszer szempontjából az intonációs entitások azonosíthatatlanságát vonná maga után. Végül is a következőre gondolhatunk:

1. *I—6 = I—2 ($v_1 > v_3$) dallamváltozattal
2. *I—6 = I—4 ($h_1 > h_2$) dallamváltozattal
3. *I—6 = I—5 ($v_2 > v_3$) dallamváltozattal, továbbá
4. *I—6 = I—2+4 (intonációs „affrikátaként"), végül
5. *I—6 = I—6 (a rendszer hatodik eleme).

A negyedik feltételezés, az intonációs „affrikáta" feltevése fonológiailag is, logikailag is semmitmondó, mert egy ilyen „affrikáta" egyaránt tartozhatna az egyik vagy a másik intonációs entitáshoz, de tartozhatna valamely harmadikhoz is. Ez pedig végül az első három feltételezéshez vezet vissza. Ugyanakkor összetett intonációs entitásként is nehéz lenne értelmezni, hiszen előfordulhat, hogy a megkülönböztető jegyeknek megfelelő dallamminta egy szótagú tagolási egységen jelenik meg.

Az első, a második és a harmadik értelmezés közül azt vagy azokat fogadhatjuk el, amelyek esetében a megkülönböztető jegyek fonetikai változása nem hoz létre a kontextus egységét megbontó oppozíciót. Ha ilyen oppozíció mind a háromnál kimutatható, akkor az egyetlen lehetőség *I—6-nak a rendszer hatodik elemeként való értelmezése.

I—5-nél nem nehéz olyan oppozíciót találni, ahol (v_2) felcserélése (v_3)-ra azonos kontextusban, annak megsértése nélkül lehetetlen:

4. *Mennyi sütemény!* (I—5)
(34 ⟶ 3)

5. *Mennyi sütemény?* (*I—6)
(23 ⟶ 12)

A 4. értékelést, csodálkozást is kifejező felkiáltó mondat, az 5. viszont sürgetést, fokozott kíváncsiságot érzékeltető kérdés.

Sokkal nehezebb a dolgunk, ha olyan lexikai—grammatikai szerkezetet keresünk, amely nyilvánvalóvá teszi I—4 és *I—6 oppozícióját. A 2. és a 3. mondat például ugyanazzal az ellentétes mellérendelt mondattal folytatható *(Megehetitek a süteményt, de megfájdul a hasatok)*, akár az egyik, akár a feltételezett másik intonációs entitás dallammintája hangzik. A két dallamminta fakultatív használata azonban csak látszólagos. I—4 hangzását az a körülmény teszi lehetővé, hogy az első tagmondat befejezetlen mondatszerkezet, amelyet egy — fajtáját tekintve kötetlen — másik tagmondat tesz teljessé. *I—6 használatának ez nem feltétele, itt a kötöttség, amelyet a példamondat teljesít,

tartalmi jellegű: ez ugyanis olyan mondat, amely lexikai—grammatikai sajátságai folytán a megengedés szemantikai jegyét veheti fel. Ennek tulajdonítható az említett kontextuális nyitottság, vagyis a megszorító utótaggal való kiegészítés lehetősége. Ilyen megszorító utótag megjelenése a szövegben azonban nem szükségszerű. Ezzel az intonációs formával a tagmondat lehet önmagában is befejezett, s ekkor — implicit módon — önmagában, járulékos tartalomként hordozza a folytatást. Ha példamondatunkat így helyezzük szövegbe, vagy másfelől a befejezetlen I—4 intonációjú tagmondatot kapcsolatos kötőszóval vagy kötőszó nélkül folytatjuk, olyan oppozícióhoz jutunk, amilyent ismérvül kerestünk. A vázolt szempontok szerint az oppozíciók a következők lehetnek: befejezett/befejezetlen lexikai—grammatikai szerkezet (pontosabban kötelezően befejezetlen és nem kötelezően befejezetlen), valamint megszorító ellentétes mellérendelés és kapcsolatos mellérendelés. Az oppozíciók tagjai a kontextus egységének megsértése nélkül nem cserélhetők fel egymással.

Az utolsó intonációs entitás, amelyről még elgondolható, hogy *I—6 változatként alásorolódik, tehát I—2. Valóban, a különböző értelmi, érzelmi árnyalatokkal színezett kiegészítendő kérdések, amelyek semleges intonációja I—2 dallammintájának felel meg, hangozhatnak ($v_1 > v_3$) dallamváltozattal anélkül, hogy a kontextus megváltoztatása szükségessé válnék. Már az 5. mondat is ilyennek volt tekinthető. De számos felszólító mondat is ($v_1 > v_3$) dallamváltozattal alakul fenyegető árnyalatúvá, ami szintén nem valós oppozíció. Más a helyzet azonban a kijelentő mondatokkal, amelyeknek az erősen nyomatékos, szembeállító változataként I—2 hangzik. Mivel ezekben az esetekben I—1 és I—2 oppozíciója nem valós (irreleváns), a két intonációs entitás együttesen áll szemben *I—6-tal:

6. *A Föld a Nap körül forog* (I—2) és
(23 ⟶ 2)

7. *A Föld a Nap körül forog* (*I—6).
(23 ⟶ 12)

Ezúttal a szembenállás mindkét tagja azonos, vagyis alethikus modalitású, tehát a kijelentések bármely „világában" igaz/hamis ítélet (kijelentés). De 7. a 6.-kal szemben most szerkezetileg is nyitott, megszorító ellentétes vagy esetleg következtető utótagú (elhagyott *tehát* kötőszós) mellékmondattal folytatandó. Ugyanez a folytatás 6. után is lehetséges, de csak önálló, egyszerű mondatban. A szembenállás: a lexikai—grammatikai szerkezet része (*I—6) — a lexikai—grammatikai egység mint befejezett mondat (I—1/2). Úgy látszik, az utolsó akadály is elhárult az elől, hogy kijelentsük, *I—6 = I—6.

5. I—6 fonetikai reprezentációinak leírása a (H_2, V_3) megkülönböztető jegyek szótagszám szerinti változatainak megfelelő dallamminták jellemzésével történhet. Az egy szótagos (h_2^a, v_3^a), két szótagos (h_2^b, v_3^b) és a három szótagos vagy ennél több szótagos (h_2^c, v_3^c) változatok dallammintáját egyaránt emelkedés jellemzi az utolsó szótagban vagy — ha egy, két szótagú egységről van szó — az utolsó szótag zöngés szakaszának utolsó részén, valamint a hangsúlyos szótagban (egy szótagú egységben a szótag zöngés szakaszának kezdetén). Részletesebben, a teljes dallammeneteket jellemezve:

(h_2^a, v_3^a): (2312) egy szótagon belül, ha a lexikai—grammatikai szerkezet utolsó szótagja a hangsúlyos szó;

(h_2^b, v_3^b): (23/12) a lexikai—grammatikai szerkezetet záró két szótagú hangsúlyos szó első szótagjában szökés, a második szótag zöngés szakaszának elején esés, majd szökés;

(h_2^c, v_3^c): (23/1/2) három szótagban, (23/1 → 1/2) négy vagy több szótagban, a lexikai—grammatikai szerkezet hangsúlyos szótagjától a szerkezet végéig, F_0 emelkedése a hangsúlyos szótag zöngés szakaszán belül, majd egy összekötő dallamrészt követően az utolsó két szótag között.

6. A (2312) dallamminta rendszerbeli helyét vizsgálva az a következtetés adódik, hogy noha széles körben alkalmazott hanglejtéstípusról van szó, csak egy ritkán érvényesülő funkció ellátására szolgál. Most lássuk, milyen szerepet játszik általában az I—6-ot képviselő dallamforma. A példákból is látható, hogy nem azonosít olyan típusú grammatikai modalitást, amelyet egyébként ne különböztetne meg más intonációs entitás is. Kijelentésként jeleníthet meg valamely lexikai—grammatikai szerkezetet I—6 mellett például I—1, 2, 4 is, az I—2-vel hangzó kiegészítendő kérdés I—6-tal is csak árnyalatokban különböző kérdő mondat marad (ellentétben I—5-tel). Az I—6 dallamával hangzó kijelentő mondat logikai modalitása sem választható el tiszta formában. Mint a 2. és a 3., valamint a 6. és a 7. példában tapasztalhattuk, legtöbbször egyazon modalitású mondat két változatát különíti el.

Dallamváltozatként való alkalmazását gyakran azzal magyarázhatjuk, hogy a (h_2, v_3) megkülönböztető jegyek egy I—2-vel ejtendő frázist befejezetlennek, egy I—4-gyel ejtendőt pedig tartalmi kontrasztban állóként tüntetnek föl. Azonban számos példa figyelmeztet arra, hogy hiba lenne az intonációs entitások megkülönböztető jegyeihez egyértelmű szemantikai és szintaktikai jegyeket hozzárendelni.

Az I—6 (és a többi intonációs entitás) funkcióinak teljes leírásához tágabban kell értelmeznünk a közlés rendszerét. Figyelembe kell vennünk, hogy a hangadottságok (így az intonációs entitásokat adó és megvalósító hanglejtésalakzatok) felhasználásának van egy paralingvisztikai rétege is. Ebben lehetőség nyílik arra, hogy az intonációs entitások a kifejezésnek a fonológiai értékű elkülönítések körén kívül még fennmaradó variabilitás-lehetőségeit felhasználva kifejezzék a közlő 1. önmagához, 2. közlésének tárgyához és 3. partneréhez való viszonyát is (vö. SZENDE TAMÁS, A hangtulajdonságok felhasználásának rétegei: Magyar Fonetikai Füzetek 3. Bp., 1979. 14—8).

A paralingvisztikai héjszerkezet egyik — de nem az egyedüli — rétege az érzelmeké. Az I—6 variációs alkalmazása — egyrészt, mivel valódi disztinktív funkciója igen korlátozottan érvényesül, másrészt fonetikai arculatából következően — igen gyakran jelzi a közlés emocionális töltöttségét. FÓNAGY IVÁN és MAGDICS KLÁRA (A magyar beszéd dallama. Bp., 1967.) gazdag dallamtárában a szökőzárasnak nevezett fajták jelentős részét tekinthetjük az I—6-hoz tartozónak, és ezek az érzelmileg színezett kijelentő, kérdő és felszólító mondatokban számos esetben finoman elemzett példaként jelennek meg. De — mint ezt FÓNAGY és MAGDICS anyaga is bizonyítja — hiábavaló lenne a sokféle lexikai—grammatikai szerkezeten megjelenő hanglejtésminta és valamely érzelmi attitűd közvetlen megfelelését keresni.

Emellett a paralingvisztikai héjszerkezethez tartozó értelmi változatokként értékelhetjük mindazokat az eseteket, amelyek úgy jönnek létre, hogy az izolált lexikai—grammatikai szerkezetben I—6 révén létrejövő oppozíció a kontextusban „feloldódik". Így annak mindkét tagja alapvetően azonosan

használható fel. Ez történt akkor is, amikor I—2-t vagy I—4-et megváltozott tartalommal, de szabadon válthattuk föl I—6-tal, azonos kontextus keretében.

KOZMA ENDRE—SZENDE TAMÁS

Kötőszóhasználat az ómagyar kor értelmezős szerkezeteiben

1. Az értelmezős szerkezetekben a kötőszó többnyire esetleges s csupán stiláris értékkel jelentkező járulék, nem pedig állandó, lényeges alkotóelem. Ezzel magyarázható, hogy az értelmezős szerkezetek kötőszóhasználatának a szakirodalom aránylag kevés figyelmet szentel. A kérdésnek összefoglaló jellegű, részletes vizsgálata nincs is. Többnyire csak néhány nagyobb rendszerbeli összefüggés keretében kerül szóba, mint pl. a kötőszók szórendje (1.: SIMONYI, Köt. I, 35, 82, 106, 142, 145; KLEMM, TörtMondt. 407 kk., 420 kk., 450—1; stb.), vagy az értelmezős szerkezetek szerkesztésbeli kérdései (pl.: SIMONYI, Jelz. 114—5; SZABÓ DÉNES, A mai m. ny. 284; KÁROLY: I. OK. IX, 344, NytudÉrt. 16. sz. 61, 63—5, MMNyR. II, 305; MMNy. 355—6; RÁCZ: Nyr. LXXXV, 403—15; stb.). Az elszórt megjegyzések elárulják, hogy az értelmezős szerkezetek kötőszavainak szakíróink általában nem tulajdonítanak különösebb jelentőséget. A kötőszóhasználatot főként a minőség- és mennyiségjelzős típusú szerkezetekre vonatkoztatják, s az értelmező nyomósítására, kiemelésére irányuló törekvéssel magyarázzák. KÁROLY (NytudÉrt. 16. sz. 61) rámutat arra is, hogy a kötőszó olykor az értelmező és az értelmezett minőségjelzője közötti kapcsolat jelölője is lehet. Megoszlanak viszont a vélemények az azonosítást kifejező szerkezetek kötőszóhasználatát illetően. Némelyek e szerkezetekben nem is értelmezős (azaz alárendelő) kapcsolatot látnak, hanem mellérendelő, pontosabban kifejtő magyarázó viszonyt (így pl.: SZABÓ, i. h.; BENKŐ LÁSZLÓ: MNy. LIV, 307; JAKAB: Nyr. CI, 15—7; stb.). Mások a kötőszós azonosítást az alárendelő és mellérendelő szerkezetek közötti átmeneti kategóriának tartják, hangsúlyozva a kötőszós azonosítás és a magyarázó utótagú mellérendelés erős hasonlóságát, s utalva arra, hogy a két típus gyakran egybe is esik (pl.: TOMPA: I. OK. IX, 314—5; FARKAS: MMNyR. II, 326—7; MMNy. i. h.). KÁROLY ezzel szemben határozottan értelmezősnek ítéli az összes azonosítást kifejező, jelzői típusú főnévi szerkezetet, így a kötőszóval szerkesztetteket is. Csupán azokat a szövegszerű kapcsolatokat zárja ki, amelyek nem azonosítást, hanem kiegészítést, helyesbítést, helyreigazítást tartalmaznak (I. OK. IX, 344, NytudÉrt. 16. sz. 18, 63, MMNyR. II, 305).

A történeti nyelvtan munkálatai időszerűvé és szükségessé tették, hogy a korábbi kutatásokat ezen a területen is továbbfejlesszük, s az eddig elért eredményeket és következtetéseket felülvizsgáljuk, szembesítsük az újabban feltárt történeti adatokkal. A következőkben arról szeretnék beszámolni, hogy az ómagyar kor értelmezős szerkezeteire irányuló megfigyeléseim során milyen tapasztalatokra tettem szert kötőszóhasználatukkal kapcsolatban. Elöljáróban megjegyezném, hogy az értelmezős szerkezeteket általában nem csupán önmagukban, a mondat egészétől elkülönített szövegrészekként vettem szemügyre, hanem a mondat egységének részeiként, a mondat egészével való összefüggésükben is. Ezért a velük kapcsolatos kötőszavak vizsgálatát sem korlátoztam a szorosan vett értelmezői viszonyra, valamint az egyszerűbb (egy értelmezett —

egy értelmező) kapcsolatokra, hanem kiterjesztettem a halmozott tagú szerkezetekre, sőt a minőségjelzőt (vagy mennyiségjelzőt) és értelmezőt együttesen is tartalmazó szerkezetbokrokra is. (Az értelmezett más bővítménye, így birtokos jelzője, esetleg határozója e tekintetben nem jöhetett számításba; ezek között és az értelmező között nincs sem jelentésbeli, sem grammatikai kapcsolat.) Kitekintettem az értelmezős szerkezet tagjainak egyéb, az értelmezős viszonyt valamiképpen érintő mondatbeli összefüggéseire is.

2. Az ómagyar kor értelmezős szerkezeteiből és értelmezőt is tartalmazó szerkezetbokraiból a következő szerkezetbeli és mondattani helyzetekre (viszonyokra) vonatkozóan mutathatók ki kötőszók: 1. Az értelmezős szerkezetet alkotó tagok (az értelmezett és értelmező) közötti alárendelő viszonyban. 2. Az egyes szerkezettagoknak különböző irányulású, de a szerkezet egészét valamiképpen érintő (mellérendelő) kapcsolataiban. 3. Az értelmezettnek egyéb szerkezetbeli, az értelmezős szerkezeten kívüli kapcsolataiban. — A szerkezeteket meghatározó, értelmezős viszony szempontjából elsősorban a szerkezeten belüli, a szerkezettagokat összekötő kötőszók használatának van jelentősége, ezért itt a legrészletesebben ezzel a kérdéssel foglalkozom. Az egyes szerkezettagok egyéb kapcsolatainak vizsgálata elsősorban más témakörbe (főként a mellérendelő szerkezetek körébe) tartozik; az itt jelentkező adatokat kötőszóhasználatuk szempontjából is csak akkor vettem tekintetbe, amikor a szóbanforgó kapcsolat az értelmezős szerkezet egészét is érintette. Az értelmezettnek az értelmezős szerkezeten kívüli kapcsolatai közül csak a mondat állítmányához fűződő viszonyára utaló kötőszókat figyeltem; ezek ugyanis többnyire a szerkezettagok közé ékelődve helyezkednek el.

3. Az értelmezős szerkezet tagjainak egymáshoz való kapcsolata, valamint az értelmező aktuális szerepe (a minősítés, illetőleg az azonosítás) már a legkorábbi nyelvtörténeti kortól kezdve egyértelműen kifejezésre jut magában a szerkezetben is: egyfelől a tagok szófaja és egymásra vonatkozó jelentése, másfelől az egész szerkezet megformálásának alaki kitevői (szórendje, egyeztetése) révén. A kötőszóval történő szerkesztés az ómagyar korban is többnyire valamilyen különleges okból történik. Ez az ok elsősorban az értelmező kiemelésére vagy az egész értelmezős kapcsolat hangsúlyozására irányuló törekvés lehetett, de feltehetően befolyásolhatta a szerkesztésmódot a latinból fordított szövegek latin eredetijének mintája is. A kötőszó kiemelő, illetőleg nyomósító szerepe többféle módon nyilvánul meg.

A) Azokban az értelmezős szerkezetekben, amelyekben az értelmező kifejezetten jelzői szerepű, s a minőség-, mennyiség- és birtokos jelzőnek felel meg, a kötőszó csak magának az értelmezőnek a kiemelésére szolgál. Az ilyen típusú értelmezős szerkezetek kötőszavas szerkesztése az ómagyar korban még igen ritka. Vö. pl.: „ſzwle *magzatot*, de nag *czudalatoſt*" (BatthyK. 350); „tekencz *en ream* yol lehet *bynefre* iol leheth *meltatlanra*" (PozsK. 51); „es *gymelczeet* aggya, nemel' yollehet *zazanneet*, nemel' hathwan *aňet*" (JordK. 394); „Aldot iſtèneknèc *iſtène* tudňia mert *Sidrahe Miſſache ʒ Abdenagoe:* Benedictus Deus eorum, Sidrach videlicet, Misach et Abdenago" (BécsiK. 134); stb. Az ide vonható adatok egy része egyébként erősen bizonytalan értékű.

B) Meglehetősen gyakran találkozunk viszont kötőszavas szerkesztésmóddal az azonosító értelmezős szerkezetekben. Itt a kötőszó nem annyira az

értelmezőre, mint inkább a kapcsolat egészére vonatkozik, s magát az értelmezős viszonyt hangsúlyozza. — Az előbbiekben már utaltam rá, hogy éppen ez a szerkezettípus az, amelynek az értelmezős vagy a magyarázó mellérendelő kapcsolatok közé tartozása, alá- vagy mellérendelő jellege többek számára is kérdéses. Ezért úgy gondolom, nem lesz fölösleges, ha néhány szóval összefoglalom, hogy milyen meggondolás alapján tartok bizonyos szerkezeteket értelmezősöknek, illetőleg teszek különbséget értelmezős és magyarázó utótagú mellérendelő szerkezetek között. (A kérdésben egyébként KÁROLY SÁNDORral értek egyet, akinek erre vonatkozó felfogását az ómagyar kor adataiból is igazolva látom.) Az alá- és mellérendelés kritériumai közül ebből a szempontból a kötőszók szerepét, valamint a szerkezettagok jelentéstartalmát és egymáshoz való viszonyát tartom fontosnak. A kötőszók szerepe felől tekintve a kérdéses szerkezeteket, mindenekelőtt azokat értékelem értelmezősöknek, amelyekben a kötőszó pontosan ugyanazt fejezi ki, amit a szerkezettagok jelentésbeli kapcsolata amúgy is jelöl. Ezekben tehát a kötőszó szerepe nem más, mint a szerkezetben önmagában is megnyilvánuló jelentésbeli azonosság kifejezése, illetőleg hangsúlyozása. Az ilyen kötőszó megléte vagy hiánya nem befolyásolja a szerkezet értékét: az értelmezős viszonyt nem a kötőszó hozza létre, s hiánya nem is gyengíti, szünteti vagy változtatja meg. A szerkezettagok jelentéstartalma és egymáshoz való viszonya szempontjából pedig azokat a kötőszós kapcsolatokat ítélem értelmezősöknek, amelyek ebben a vonatkozásban azonos vonásokat mutatnak a kötőszó nélküli azonosító értelmezős szerkezetekkel. Azokat tehát, amelyekben a főnévi (illetőleg főnévi értékű) tagok azonos (vagy azonosítható) jelentésűek, egymással felcserélhetők, tehát reciprok helyzetűek. Továbbá: a predikatív és értelmezős szerkezetek történeti összefüggésének megfelelően, más értelmezős szerkezetekhez hasonlóan át is alakíthatók predikatív szerkezetekké, amelyekben az értelmezett az alanynak, az értelmező az állítmánynak felel meg. Elhatárolom viszont az értelmezős szerkezetektől azokat a szókapcsolatokat, amelyek alaki szempontból (szórend, formai egyezés) értelmezőszerűen viselkednek ugyan, de jelentéstani szempontból nem azok, mert tagjaik jelentéstartalma nem azonos vagy azonosítható egymással: a második sorrendi helyen álló tag az elsőnek a jelentését valamiképpen módosítja, kiegészíti, helyesbíti vagy helyreigazítja. Az ilyen kapcsolatok sajátos jellegét éppen helyesbítő, kiegészítő jelentésárnyalatot felvett kötőszavuk, rámutató szavuk adja meg, amelynek elmaradásával a kapcsolat értéke is megváltozik. Az ómagyar korban az ilyen úgynevezett „részleges értelmezők" (az elnevezés RÁCZ ENDRÉTŐL: i. h.) még elég ritkán jelentkeznek. Viszont kétségtelen az is, hogy az azonosítást és helyesbítést, kiegészítést kifejező szerkezetek között nem lehet mindig éles határt vonni. A két típust világosan képviselő adatokon kívül akadnak többféleképpen is felfogható, átmeneti típusúnak tekinthető példák is. Vö. pl.: „nemelyek mint am zent katerina margareta dorotea: mynd halalyg vyaſkottanak" (SándK. 32); „mynd az tevbbyt es meg monta. Az az az iſten anyanak ev nagy zentſegeet" (CornK. 5r); stb.

Az ómagyar kori azonosító értelmezős szerkezetekben leggyakrabban olyan kötőszók jelentkeznek, amelyek jelentésükkel is azonosságra utalnak. Ezek: *a z a z:* „fertezetes *lelek* azaz *vrdugh* : immundus spiritus" (1456 k.: SermDom. I, 450); stb. Ez a legtipikusabb, egyértelműen azonosító jelentésű kötőszó. Felbukkanása a kötőszós azonosítás kialakulásával is összefügg (erre vö.: KÁROLY: NytudÉrt. 16. sz. 63; TESz.; RÁCZ: Nyr. LXXXIV, 497 —

8). — *tudniillik, tudniaillik:* „Előwe hywaa . . . kopaz lazlonak *ſſyayt.* twdnya yllik *Andraſth, Belaat* es *Leuenteth*" (ÉrdyK. 395); „A tyzta *aldozatot,* tudńa illic ő dragalatos *teſtet*" (VitkK. 92); stb. — Etimológiájára nézve vö. TESz. — *tudnimélt:* „alnakuala *fratresek* ew vele. Tudnÿ melt. *Maſſeus. Egÿed. es ÿlÿes :* Et stabat cum eo . . . frater Masseus et frater Aegidius et frater Helias" (JókK. 18); stb. A *tudni* főnévi igenévi alak és a R. *mélt* 'illik' ige összetétele (vö. BERRÁR i. m. 148—9). Kialakulásmódja, eredeti szerepe a *tudniillik*-éhez hasonló. Használatos a *tudnimert, tupniamiért* változatokban is.

Nem azonosító jelentésű, eredetileg más jellegű kapcsolatokra utaló kötőszók: *avagy:* „a templomnak *ſoporlahia* a vagi *kő fala* . . . ket fele vala" (WeszprK. 107—8); stb. Választó kötőszó létére azért kerülhetett azonosító szerkezetbe, mert a szerkezettagok egyenlő jelentésbeli tartalmára utal, s mintegy megengedi közöttük a választást (vö. KÁROLY i. m. 64). Etimológiája alapján (erre vö. TESz.) azonban gondolhatunk arra is, hogy azonosító szerepe már eredeti funkciójával együtt jelentkezett, vagy legalábbis igen korán kialakult. Elképzelhető ugyanis, hogy névmási eleme, az *az* nemcsak előremutató, hanem visszautaló szerepű is volt (mint pl. az *azaz* első tagja), s így már kezdetben is vonatkozhatott nemcsak különböző, hanem azonos jelentéstartalmakra is (erre vö. BERRÁR, TörtMondt. 148). — *vagy:* „ki iſtennek *zava* vagy *bezede :* quod est verbum Dei" (DöbrK. 382); stb. Az *avagy* analógiájára kerülhetett azonosító szerkezetekbe. — *mint:* „az neg eltető *allatokat:* minth az *eget:* az *tyzeth:* az *fődet:* es az *uizet*" (KazK. 123); stb. Eredetileg hasonlító kötőszó, azonosító szerepét az eredeti jelentés elhomályosulásával nyerhette (vö. BERRÁR i. m. 149). Önállóan ritka, inkább összetételekben használatos; összetételeiben az azonosító kötőszók analogikus hatása érvényesül. Ilyenek: *azazmint, tudniamint.* Vö. pl.: „zereti az felſeges *iokat* . . . Az az mint az *iſtent* es az wrwk *dichwſegeth*" (VirgK. 98); „az nemes teremtet *allat* tudniaminth az *lelek* ſoha nem nyukhatik" (SzékK. 349); stb.

Némelykor — főként a korábbi emlékekben — jelentkeznek az értelmezős szerkezetekben latin kötőszók is. Pl.: lat. *id* 'azaz': „Ne akaziatoc èngemèt hyonotoc *Noéminèc* ·i· *zepnèc :* Ne vocetis me Noemi *(id est,* pulchram)" (BécsiK. 3); stb. — lat. *vel* 'vagy, avagy': „*gÿm* vel *wz*" (1470: SermDom. 2:258); de vö.: „*ezz* auag *ghÿm*" (1456 k.: uo.).

Az ómagyar kori szerkezetek között néhány olyan figyelemreméltó példát is találhatunk, amelyek az azonosító értelmezős és a mellérendelő, kapcsolatos típus bizonyos kontaminációjának tekinthetők. Ezekben ugyanis a szerkezettagok között a mellérendelő viszonyra jellemző kapcsoló kötőszó van, de nem kapcsoló, hanem fokozó, nyomósító funkcióban; ugyanakkor a tagok jelentése, egymásra vonatkozása, a szerkezetben megvalósuló egyeztetés értelmezős viszonyra utal. Vö. pl.: „O ieſuſnak zent *néue* es édes *nev*" (PeerK. 200); „el veztyk *Criſtuſt* es Iſtennek zent *ffyat*", „Aldot leegyen wr *iſten* es a' my wrwnk Ieſuſnak Criſtuſnak zent *attya*" (ÉrdyK. 69, 622); „zyz marya . . . ky mene eleyben az Edeſ *yeſwſnak* Es az ő zent *fyanak*" (ÉrsK. 82—3; stb.).

Az értelmezős kapcsolatoknak kötőszóval történő szerkesztése, az értelmezésnek kötőszó segítségével való hangsúlyozása igen nagy jelentőséget nyert az ómagyar kori fordításirodalomban. Különösen a bonyolultabb, bővítettebb latin appoziciós szerkezetek vagy a középkori vallásos irodalomban oly gyakran alkalmazott költői képek, metaforák fordításához szolgált hasznos s olykor szükséges támaszul az azonosító, egyszersmind nyomósító szerepű kötőszó

használatának lehetősége. Jó segítséget nyújthattak e kötőszók a nyelvbe abban a korban újonnan bekerült s sokaktól még kevéssé ismert latin jövevényszavak megmagyarázásához, a nehézkesebb, latinos szerkesztésmódú kifejezések érthetőbbé tételéhez is.

A kötőszós azonosítással az értelmezős szerkezetek következő altípusaiban találkozunk:

Az értelmezett k ö z n é v (vagy köznévi értékű); értelmezője t u l a j d o n n é v, illetőleg néha tulajdonnévi jelzővel ellátott, ahhoz hasonló értéket nyert köznév, amely az értelmezettet pontosan megnevezi. Az értelmezés többnyire személyre vonatkozik, olykor földrajzi köznévre is. Vö. pl. „ennec vtanna a *feyedelmnec*, Az az *Pylatofnak* vitetheem eleiben" (NagyszK. 18); „alazatos *meftőrtőc* vot tvdnya mint az aldot *iefus*" (DebrK. 261); „amÿ *annanknak* azaz az aldot zÿz *marianak* tevruenÿeet . . . el ne hagÿvk" (CornK. 1r); „zerezyeetek meg *wrnak* az az *Criftufnak* wtaat" (ÉrdyK. 24); „*embőrnek fya* el jőuendő az az *criftus vronk*" (LázK. 125); „az *azzoniallatot:* tuna mynt *euat* zerze" (TelK. 207); „Uala ſidőſagnak eg *uaraſaba:* tudniamint *betlehembe* . . . eg zyz" (KazK. 39); stb.

Az értelmezős szerkezet tagjai a z o n o s j e l e n t é s k ö r b e t a r t o z ó k ö z n e v e k. Az értelmezett tágabb jelentésű szó vagy körülírásos szerkezet, néha főnévi értékben használt melléknév; az értelmező ennek pontos megnevezése. Vö. pl.: „az *marhakot* auagÿ *alatokot* kyket keretuala : etiam res illas quas postulabat" (JókK. 142); „valamit *mergeſt* azaz merges *venereket*" (1470: SermDom. II, 357); „minden *allatnak* az az *embereknek :* omni creaturae" (1470: SermDom. II, 356); „Az iſtennek lathhatatlan *allatj*, mint a*llelőc*, es az *angyal* . . . azoknac miatta eſmertetnek meg" (NagyszK. 229—30); „lata . . . egh *lelkefth* az az egh . . . *emberth*" (PeerK. 65—6); „Ne ez *innep napon*, Az az *hufueth napian*" (NádK. 149); stb.

Az értelmezett á l t a l á n o s j e l e n t é s ű, elvont fogalmat jelölő f ő n é v (alkalmi főnévként használt melléknév); ebből az általános jelentéstartalomból éppen az értelmező emeli ki a lényegesnek szánt mondanivalót. Vö. pl.: „terienek az bodogb *zokafokra* ⟨azaz az *mertecleteffegre*⟩ *:* redeant ad feliciorem consuetudinem suam" (BirkK. 1b); „latſac az nag zentſegos *ioth*, tudna miert, az haboruſagot bekeuel valo *zenuedeſt*" (GuaryK. 26); „legen theneked meneted az *elſen :* Az az *zyueden*" (WeszprK. 130); „nem agya teneked az ev *bevſegeet* az az te veled *leteet*" (CornK. 28r); stb.

Gyakori a kötőszós szerkesztés abban az értelmezőtípusban, amelyben az értelmezett k ö l t ő i k é p, m e t a f o r a, az értelmező pedig e n n e k m a g y a r á z a t a, k i f e j t é s e. Vö. pl.: „mind az *tengőrbe*, Az az, *pocolba* . . . zőgdőſſenec", „Mit teznec tahat az *aziu faan*, Az az *Tű raytatoc*" (NádK. 124, 255); „mykeppen evtteky az ev zent vereet . . . ez *artatlan baran*. az az *criftus*" (CornK. 111r); „kezdetic zentſegős eletnec felyeb valo *gradiča* Tudńamint, haboruſagoth bekevel *zenvedni*" (DebrK. 595); „Iſtennek *taboraban*, az az ez *Calaſtromba* fwtottatok" (ÉrsK. 224); stb.

Az értelmezős szerkezet tagjai sokszor e g y m á s s z i n o n i m á i. A kevésbé ismertnek vélt, esetleg a fordító egyéni nyelvhasználatát vagy nyelvjárását tükröző kifejezéseket szívesen magyarázzák, pontosítják valamely más rokon értelmű, ismertebbnek tartott szóval. A kötőszó használata talán ebben az értelmezőtípusban a leggyakoribb, az azonosságra való figyelmeztetést nyilván itt érezhették a legszükségesebbnek. Vö. pl.: „*yo fogadaſoker* auagÿ *ygeretekert* vÿgyetek nekyk tykmonyat" (JókK. 105); „a koporſonak

ʒadarol auag *aÿtaiarol*" (1456 k.: SermDom. II, 160); „egh kegees *per.* awagy *wetekedes* thamada ő kőzőttők", „az *hwganak ferye* az az *rery* kezde őteth . . . el arwlny" (PeerK. 83, 48); „evrayta nem volna az kereztyenſegnek *Iegye* auagy *bylege*" (CornK. 10r); „boczaſſad my nekőnk my uetetinket: az az *bineynket*", „ky vala ő neky *atiafya.* Auag *rokonſaga*" (DebrK. 480, 569); „az elſev mondatyk *jmadkozaſnak* vagy *kevnyergeeſnek*" (HorvK. 6); „megh rőgőzzyed az te *lelkedeth,* azaz *elméédet*", „harom modon tarthaſa őnőn magát az *venerékhez,* azaz az *ytalhoz*" (SzékK. 141, 214); „ezőnkepen az en *matkam* auag *iegőſőm* az lianok kőzőt" (KazK. 139); stb.

Az értelmezett a magyar szövegbe illesztett i d e g e n s z ó vagy a jövevényszóvá fejlődés útján levő, ekkor még kevéssé ismert — többnyire latin — kifejezés is lehet; az értelmező ennek ismertebb magyar s z i n o n i m á j a, esetleg l e f o r d í t á s a, k ö r ü l í r á s a. Vö. pl.: „lêlê ʒ anac mõnal *efi*mèʒtekèt .i. *haʒõ kǫblǫkèt*" (BécsiK. 5); „az ev *veloma* auagy *kezkenevye*" (MargL. 16); „*myrrawal* awagh *merőgghel elegyeitőt Borral itataal*" (WinklK. 239—40); „mynden, *Capitulomnak,* awagy, *rezenekh,* cyhmereth awag yegyet elel vetettem" (WeszprK. 121); „ky mondatyk *aureolanak,* az az *aranyos kozoručkaanak*" (SándK. 13); „adatyk *korona* auagy *pylys*", „Cerubyn es ſeraphym *ſanctuſt* auagy *zentet* kyaltnak" (CornK. 17r, 32r); „kezde tanittani . . . *filoſofiara,* Az az *Bőlčeſegre*" (DebrK. 559—60); „halwan az *ſwplycacyokath* azaz az *kewnyergeſeketh*" (ÉrsK. 326); stb. — Hasonló módon, értelmezőként illesztik több latin tulajdonnév mellé magyar fordításukat is; vö.: „Ne akaʒiatoc èngemèt hyonotoc *Noèminèc* ·i· *zèpnèc* dè hyiatoc ènget *maranac* ·i· *kèſèʒonç* : Ne vocetis me Noemi (id est, pulchram): sed vocate me Mara (id est, amaram)" (BécsiK. 3); „kymenec az en . . . tanitvanimmal az *olyuetim* hegere, az az *olayſanak* hegere" (NagyszK. 15—6); „kyth . . . *ypocenthawrus.* awagh *lowal elegőlt embernek* neweznek" (PeerK. 62); „hog *eleimonnak* az az *Alamiſnaſ Ianoſnak* neueztetneiek" (DebrK. 160); „Es hywathtatyk ő newe *emanwelnek* azaz *my welwnk yſten*" (ÉrsK. 323); stb. — Néha viszont éppen az értelmezett a magyar s az értelmező a latin, a kolostori életben nyilván gyakrabban használt kifejezés. Vö. pl.: „Es ǫʒtaſſek *feidelm aʒʒontol* ⟨aʒaʒ *prioriſſatol*⟩ . . . elet es ruha: et distribuatur . . . a praeposita vestra victus et tegumentum" (BirkK. 1a); „ez *ygeh* azaz ez *amen,* nem magar zó" (SzékK. 135—6); „az *ziz neuet* tudniamint az *uirgot* el faraga" (TihK. 191—2); stb.

A s z ó i s m é t l ő é r t e l m e z ő s szerkezetben ritkán fordul elő kötőszó. Vö. mégis: „kerengeneye az *varaſt* . . . az az, az *mennyey varaſt*" (DomK. 51); „*zepplev* nynchen te benned az az *bynnek zeplevye*" HorvK. 59); „Mikor kedegh, ezeket az *kyral* (az az *egyptomnak kyraſa)* . . . nyomorgatnaya" (SzékK. 19); „az mi elſő zilenknek eǵ *binőkert:* tudniamint az *engedetlenſegnek bineiert*" (TihK. 151); stb.

A n é v m á s i a l a p t a g ú azonosító szerkezetekben aránylag ritkább a kötőszó. Inkább olyankor használják, amikor az alaptagot jobban akarják hangsúlyozni, vagy amikor a szerkezettagokat az értelmező bővítménye, esetleg a mondat állítmánya, valamilyen egyéb kötőszava elválasztja egymástól. Személyes névmási értelmezettel vö.: „tudomaň ʒ bǫlʒèſeǵ lelèttètet ǫ *bènne* ·i· *Danièlbèn* : scientia et sapientia inventae sunt in eo: hoc est, in Daniele" (BécsiK. 142); „monduan *őneky* tudniamint az dichőſſegős zent *albert piſpeknek*" (LázK. 95); „yechyk wala *neky* az az az kereſkewdew *embernek*" (ÉrsK. 324); stb. — Mutató névmási értelmezettel vö.: „Harmad igekǫʒet

az zent imadſagba *ez* . . . tudnia miert az vr iſtenſegre . . . *igekozni*" (GuaryK. 122); „tőryed meg *mynd azokat*, azaz, az mvv zv̊wv̊nkbely *bv̊nőkőt*" (SzékK. 153); „*azt* agia meg, az az az *dicheretet*" (VirgK. 96); stb. — Kérdő és vonatkozó névmási alaptaggal vö.: „*kytevl* az az zvz *mariatvl* zvleteek ieſus" (CornK. 3v); „tőbbet . . . nem adhata *a menet* ada Tudnia miert az v̊ zent *fiat*" (DöbrK. 13); stb. — Határozatlan és általános névmási alaptaggal: „a *femmit* elhagga, azaz, *abbint*" (NagyszK. 181); „*egyebek* kegyk az az az *profetak* wgh mondnak vala" (ÉrsK. 326); stb.

Megtaláljuk végül a kötőszót azokban a szerkezetekben is, amelyekben több tagból álló, felsorolást tartalmazó értelmező van. A kötőszó ilyenkor nem csupán a nyomósítás, az értelmezői viszony kiemelésére szolgál, hanem mintegy összekötő kapocsként is viselkedik, s összefogja a szerkezetnek egymáshoz lazán fűződő tagjait. Az értelmezett ilyenkor többféle módon utal a több tagú értelmezőre: vagy többes számban áll, vagy mennyiségjelzője van, olykor maga is alkalmi főnévként használt számnév vagy számállapothatározó. Vö. pl. többes számú értelmezettel: „alnakuala *fratresek* ew vele. Tudnÿ melt. *Maſſeus. Egÿed* es *ÿlÿes*" (JókK. 18); „Előwe hywaa azeert az ew rokonſaganak kopaz lazlonak *ffyayt*, twdnya yllik *Andraſth, Belaat* es *Leuenteth*" (ÉrdyK. 395); „azzonunknak *zilei:* tudniamint zent *Ioakhim:* es zent anna *azzon:* mindőn zentſegel fenlenenek" (TihK. 113); stb. Mennyiségjelzős értelmezettel vö.: „adatanak . . . ſegeytſegre *harom cardinaliſok*, Az az, *Vgolinus* . . . Dominus *ſtephanus* . . . Es dominus *nicholaus*" (DomK. 99); „haſonlac doctoroc *keth* dragalatos *allatokhoz*. Tudnamint az *aranhoz* es az *balſamomhoz*" (DebrK. 580); „az *harom* iſteni *iozagok:* tudnia mint az *hit: remenſegh:* es *zeretet:* kőzelben uannak iſtenhőz" (TihK. 5); „az papa innocencios az *ket cazarokkal:* tudniaminth *archadioffal:* es *honorioffal* . . . feel gőlt uala" (KazK. 77); stb. Az értelmezett alkalmi főnévként használt számnév, illetőleg számállapothatározó: „minket tanit imez *harom*, Tudnamint bynefőknec *megterefe* Iſtennec *feńegetefe*, es binben előknec *bolondſaga*" (NagyszK. 159); „*mōnon* mèghalanac *Maalon* tudni mezt z *Celion:* ambo mortui sunt, Maalon videlicet et Chelion" (BécsiK. 1); stb.

4. Az ómagyar kori értelmezős szerkezetek tagjai nem mindig egyetlen szóelemet tartalmazó vagy magukra álló, más kapcsolat nélküli kifejezések: gyakran jelentkeznek alárendelő szerkezetben (minőségjelzős, birtokos, esetleg értelmező jelzős szerkezet egységében), vagy halmozottan, mellérendelő szerkezetet alkotó kapcsolat formájában. Az alárendelő szerkezetek egységében kifejezett szerkezettagok belső felépítése kötőszó nélküli. A mellérendelő, halmozott formában jelentkező szerkezettagok között viszont sokszor találkozunk kötőszókkal. Ezenkívül számos esetben tapasztalható kötőszóval is jelölt, az értelmezős szerkezetet érintő összefüggés az értelmezős szerkezetek tagjai és a mondat egyéb részei között is. Ilyen összefüggéseket fedezhetünk fel: a) az értelmező és alaptagjának minőség- vagy mennyiségjelzője között; b) az értelmező és az igei állítmánynak jelentéstanilag az értelmezettre vonatkozó valamely bővítménye, leginkább állapothatározója között; c) az értelmezett és a mondat állítmánya között. A kötőszó szerepe mind a halmozott szerkezettagok esetén, mind pedig ezekben a kapcsolatokban részint az egyes elemek összefogása, részint a köztük levő mellérendelő viszony jelölése.

A) A halmozott szerkezettagok egymás közti viszonya az egyenrangú és egyenlő szerkezetbeli szerkezetrészek (illetőleg mondatrészek) összefüggése.

A halmozott alaptag részei mindig kapcsolatos viszonyúak, s egymáshoz az *és* kötőszóval fűződnek. (Az értelmezettnek ugyanakkor nem minden kapcsolatos viszonyú szerkezete jelenti egyben értelmezettként való halmozását is, vannak értelmezős szerkezeten kívüli kapcsolódásai is.) A korreferens (ugyanarra a denotátumra vonatkozó) mellérendelt tagok egyszersmind halmozott értelmezettek is; az azonosító szerkezetekben többnyire ilyen esetekkel találkozunk. Vö. pl.: „CRiſtuſnak ygaʒ *baratÿa* es *kewuetewe* ʒent *ferencʒ :* Verus amicus et imitator Christi Franciscus" (JókK. 79); „lelkeeth . . . Az ew eedes *teremteyeenek* es zerelmes *kerezt attyanak* Criſtus *Ieſuſnak* ayanlaa" (ÉrdyK. 429); stb. A nem korreferens tagok értelmezettként való közös szerepére az értelmező többes száma, mennyiségjelzője stb. utal; vö.: „*tudoman ʒ èrtèlm ʒ bǫlǫèſeǵ tǫbbèc* lelèttèttènèc te bènned : scientia, intelligentiaque ac sapientia ampliores inventae sunt in te" (BécsiK. 142); „*huſth,* es *halath* ǵeńerůſeggel *čenatakat* aztalra zolgaltathnacvala" (NádK. 535); „*decius* es *valerianus.* ez keth kègietlen *chaſarnak* ydeiben" (PeerK. 36); stb.

A halmozott értelmezők kötőszóhasználata valamivel színesebb képet mutat: többféle viszony jelölésére nyílik lehetőség (a mellérendelésnek csaknem valamennyi típusa adatolható itt), s többféle kötőszó is jut szerephez.

Leggyakrabban a kapcsolatos viszonyú értelmezőkkel találkozunk. Kötőszavuk elsősorban az *és;* ez általában azonos típusú értelmezőket fog egybe. Korreferens értelmezőkre vö.: „valaʒtalak *teged* egÿ *ygewt* es *tudatlant*" (JókK. 118); „halǵaſm̃g *èńǵemèt nauolaſt onzollot ʒ* te iǫǵalmaſſagodba *bizot*" (BécsiK. 31); „*Eufroſina* criſtuſnac *ieǵǫ́ſe,* es zentőknec *leańa* ne feledkőzyel el te zolgaidrol" (NádK. 452); „Zent *balaſnak* the *martirodnak* ees *pyſpekednek* eſedezeſewel kerenk" (KeszthK. 443); stb. A nem korreferens értelmezőket az értelmezett mennyiségjelzője, többes száma, esetleg számnévi szófaja fogja egybe, és kapcsolja együttesen az értelmezetthez. Vö. pl.: „ira az w *fiaynak ielenvaloknak* es *iőuendőknek,* euangielomi regulat" (VirgK. 101); „lata ket *aťafiat Simont . . . ʒ Andoǫiaſt*" (MünchK. 10rb); „az ő *őčei maria magdalna* es *Janos* ſiruan ő raita" (WeszprK. 107); „*mend a kettőnec: annanac* es *Ioachimnac* zomoruſagarol" (TelK. 19); stb. A különböző típusú értelmezők kapcsolódása ritkább; vö. a minőség- és mennyiségjelzői típusra pl.: „egyeb *boʒʒoſagocott tebett* es *nagyobakot . . .* mogÿw" (JókK. 11). A minőségjelzői és azonosító típusúak kapcsolódására vö.: „Es honnet *te ʒengen* es *emberke* haborultatol: Et unde tu, pauper homuncio, turbaris" (JókK. 10); „ees *lelket* teeged *foghatoot,* ees mennyeyeknek *megh gondolhatoyaat* adtad: spiritumque tui capacem et contemplatorem coelestium statuisti" (FestK. 386); stb. — Az *és* kötőszón kívül egyszer-egyszer az *s* és *is* is adatolható; vö.: „vram *ÿſten* nagÿ *bewlczeſegj* ſ nagÿ yo *kegÿelmeſſegi*" (JókK. 46); „Galileanak tengőren halaznanak *ketten petőr* ſ *Andraſ*" (DebrK. 4); „mend aʒ *kamariumbelÿek ferfyak aʒon emberek*es . . akarnac vala mend vtanna mennÿ" (JókK. 138); stb. — A páros kapcsolás kötőszava a *mind . . mind,* de elvétve a *mind . . és* is előfordul. Vö. pl.: „az *eneimet* mind *meńńeieket* mind *fődeieket* neki adom" (DöbrK. 13); „Mynden *byneith* mynd *yelen valokath:* Mynd *el multakat . . .* meg hannya veſſe" (WeszprK. 122); „egyeb teremtet *alatok*es, mind okos *allat,* minth ember, mind oktalan *alat,* mind egi *madarak,* mind fwldi *beſtyek,* engetek neki" (VirgK. 46); — „mēdʒ *fèlèſèǵèc* mēd *nagoc ʒ* mēd *kůſdèdèc* tiztelſeǵet ioglanac ǫ feǫieknç" (BécsiK. 50); „beuezen *monno felt,* mind *ferfyakat,* mind *azzoniallatokath,* es *hazaſokath*" (VirgK. 15); stb. A páros tagadásban a *sem . . sem* kötőszó jelent-

kezik; vö.: „*ſenkynec* nem kedueznek vala. ſem *veneknek* . . ſem *zvzeknek*" (MargL. 82); stb.

A halmozott értelmezőknek egyéb mellérendeléses kapcsolatai csak igen szórványosan jelentkeznek. Az ellentétes viszony jelölésére a *de, demaga* kötőszót találjuk; vö.: „ferencʒnek ew ʒent *tarſÿ:* bÿzon marchaual *ʒegenek* de yſtenuel *kaʒdagok* . . . ʒorognakuala kaʒdagolnÿ ʒent yoʒagokual" (JókK. 70); „*ruhackakba* Iollehet *alaualokba:* de maga *tiztakba* ȯtet be takargata" (TihK. 56); stb. – A választó viszony kifejezése az *avagy* kötőszó segítségével történik. Vö. pl.: „nem kǫuèttèl *ifiakat zéǵenekèt* auag *kazdaǵokat*" (BécsiK. 7); „*vala myt yot* awagy *gonozt* ew yffywſaganak fazekaban meg fȯzne" (ÉrdyK. 319); stb. — Az értelmezők néha azonosságot fejeznek ki. Viszonyuk ilyenkor a sajátos azonosítás egy fajtájának fogható fel; vö.: „ÿo *merteket* . . . *kÿ chorgath* Auag *popoʒtattath* halmaʒtattat adnakh: meusuram bonam et confertam et coagitatam et superfluentem dabunt" (1456 k.: SermDom. II, 498).

B) A jelzői értelmező gyakran kapcsolódik olyan alaptaghoz, amelynek elöl álló minőség- vagy mennyiségjelzője is van. A kétfajta jelző ilyenkor szerkezetbokrot alkot, amelynek tagjai között az ugyanazon alaptaghoz tartozó, azonos típusú, de különböző helyzetű, szórendű és kapcsolódású bővítmények mellérendelő viszonya van. Ezt a viszonyt sokszor az értelmezős szerkezet tagjai közé ékelődő mellérendelő kötőszó is jelzi. Forrásainkban az alábbi viszonyokra vonatkozóan találunk ilyen, értelmezős szerkezeten belüli mellérendelő kötőszókat:

Az értelmező és az alaptag minőségjelzője közötti kapcsolatos viszonyban az értelmező típusa szintén minőségjelzői. A kötőszó általában az *és;* vö. pl.: „*hazug magarazatot* ʒ zalardſaggal *tèllèſt* zerzettetec : interpretationem . . . fallacem et deceptione plenam composueritis" (BécsiK. 120); „az meg halgatas, el halagon *alkolmaſb ȯdȯre*, es az kéérȯnek *haznalatoſbra*" (SzékK. 145); „az *bwlcz ember* Es *thwdomanyos* nem theezen morgolodaſth" (ÉrsK. 226); „otalmaaz megh minket: *dicȯſegȯs zyz:* es mindȯnkoron *aldot*" (KazK. 60); stb. Az *és* kötőszó néha más típusú értelmezőt is kapcsol a minőségjelzőhöz; így olykor mennyiségjelzői, olykor azonosító értelmezőt. Vö. pl.: „*nag aiandokokat* ʒ *ſokakat* ada onèki: munera multa et magna dedit ei" (BécsiK. 124); „Ayoÿtatos *ʒent clara* es kereſtnek *tanoÿtuanÿa* . . . Olÿ ʒentſeges vala: Sancta Clara devotissima crucis discipula . . . erat tantae sanctitatis" (JókK. 74—5); „*fègueètèlèn èmbeʒéc* . . . ʒ viadal tudomańanac *tudatlani*" (BécsiK. 20); stb. A páros használatú *és* egyfelől a minőségjelző és az értelmező, másfelől a halmozott értelmezők kapcsolatát jelöli. Vö. pl.: „nem latak . . . *nagyob bewnewſt* es *galyadbat* es *hytvabat :* non viderunt . . maiorem peccatorem . . . simpliorem et viliorem" (JókK. 127); „Honnan wagy ely *eres ember* Es *ſenes* . . . Es *tyztha*" (ÉrsK. 117); stb. — Az igen ritkán jelentkező páros *mind . . mind* kötőszó mintegy összefogja a kétféle jelzői bővítményt. Vö. pl.: „lattyauala mind az *elmult byneit,* mind a *ielȯn valocat*" (NagyszK. 159). Hasonló a szerepe a tagadásban a *sem . . sem* kötőszónak; vö.: „nem lezȯn oth *geerbee embȯr* ſem *ſanta.* ſem *čonka*" (SándK. 8); stb.

A mennyiségjelzői értelmező és a mennyiségjelző kapcsolatos viszonyára kötőszói használatú fokozó, nyomósító szók utalnak; vö.: „*hat eztendei* imar ſmegh *tȯb :* hoǵ ȯteth haiadonul tartod" (TihK. 324); „*Sok nÿlakwal* ſwt ʒamtalan *ſokwal*" (SzabV.); stb.

A jelző és az értelmező közötti ellentét a minőségjelzői értelmezős szerkezetekben a *de, demaga* kötőszóval fejeződik ki; vö.: „Teſtben eelny teſth-

nekwl: nem *feldy eleth* de *mennyey*" (WeszprK. 150); „*alaualo ruhakba:* de maga *tiztakba* őtet be takargata" (TihK. 43); stb. A mennyiségjelző és a mennyiségjelzői értelmező ugyanilyen viszonyának jelölésére a *hanem, hanem csak* kötőszót találjuk. Vö. pl.: „ſenky azert feel nem tamad . . . *keth főwel:* hanem cak *egiel:* ſenky negh zőmel: hanem cak kettőwel" (KazK. 192); stb.

Az értelmező és a jelző közötti választó viszony jelölésére mind a minőség-, mind a mennyiségjelzői értelmezős szerkezetekben az *avagy* kötőszót találjuk. Vö. pl.: „*kettewſ ruhaert* auagy *harmazotert :* Propter vestitum duplicatum et triplicatum" (JókK. 140); „touab *ilyen byneket* auagy *nagyobakath* ne tegy" (VirgK. 1); „*Ket embernek* awagy *haromnak* zayaban megh aal mynden byzonſaagh" (ÉrsK. 108); „ſenky azert feel nem tamad *hat wyakkal:* awagh *negiel*" (KazK. 192); stb.

A minőségjelző és a neki megfelelő értelmező néha azonosságot is kifejez. Kötőszavuk az azonosításban is használt *azaz* és *avagy*. Vö. pl.: „*kǫz kèzeckel* azaz nē *moſottackal :* communibus manibus, id est non lotis" (MünchK. 42rb); „*le figgezteth kez* auag *twnÿa :* manus remissa" (1456 k.: SermDom. II,543); stb.

C) A jelzői értelmező igen ritkán az értelmezettre jelentéstani szempontból utaló állapothatározóval is mellérendelő (mégpedig kapcsolatos) viszonyba kerül. Ez az állapothatározó rendszerint a latin eredeti megfelelő helyén álló attributum praedicativumnak a fordítása; az ilyen latin szerkezetet sokszor értelmezővel adják is vissza. Az értelmező és az állapothatározó kapcsolata így különböző alaptagú szintagmák keveredésével, különböző alaptagokhoz tartozó bővítmények között jön létre. Vö. pl.: „Es el hagyuan *ewkewt* igen *vÿgan* Es penetenczere *zerzetteket* Elmene : Et dimittens illos valde consolatos et ad poenitentiam dispositos, recessit", „latuan *ewkett* oly *vÿgan* es *ewrewlewkett :* cernens eos ita hilares et jucundos" (JókK. 138, 83); „Es *bor bǫuǫn z aiob* vèttètikuala : Vinum quoque . . . abundans et praecipuum ponebatur" (BécsiK. 48); „*tegődet* latlac en venſegőmnec *iſtapat* es az agan halva *fekven :* te video baculum senectutis meae in grabato iacentem" (NádK. 594); stb.

D) Az értelmezős szerkezetben jelentkező kötőszó végül néha az értelmezettnek (mint a szerkezetet a mondat egészébe bekapcsoló tagnak) távolabbi, szerkezeten kívüli összefüggéseit, elsősorban a mondat állítmányához való kapcsolatát is kifejezi. A kötőszó nyomósító, fokozó, figyelemkeltő funkciója ilyenkor még erősebb, mint egyébkor. Ebben a szerepben olyan kötőszavakat (és kötőszói használatú egyéb szavakat) találunk, amelyek eredetileg nyomósítást, hozzátoldást vagy ellentétet jelölnek. A leggyakrabban az *is*, valamint a *kedig, kediglen* adatolható. Vö. pl. az *is*-re: „De *tenmagadot* es adad ÿdeſſegnek ÿllattÿara *aÿandokott :* sed etiam temet ipsum in odorem suavitatis Deo sacrificium obtulisti" (JókK. 24); „Tanachkozlak *tyteketh* is yſtennek zent *zizeyt*" (WeszprK. 148); „*En*is ńauaſas keſerues *ańad* . . atťadnac kezebe aianlőm enen magamat" (VitkK. 99); stb. — A *kedig*-re: „*Andras* kedeg ſimon peter *attafia* vala eggik" (DöbrK. 390); „Az itelő *biro* kediglen, az *xpus*, vezteg kezde halgatnia" (BodK. 31—2); „*En* kedygh *kegyetlen* . . . meg nem tertem" (VirgK. 1); stb. — A ritkábban előforduló *csak, ismét, már, sem* viszont inkább az értelmezőre helyezi a hangsúlyt. Vö. pl.: „*Mazdacheus* LAC *ǫnmaǵa* nem haituala tèzdèt : solus Mardochaeus non flectebat genua" (BécsiK. 54); „*ky* chak *evnen maga* athatot volna . . tevruent : qui solus potuisset legem dedisse" (CornK. 11r); „*ki* čac *őmaga* egedűl ńomta a ſaytoth: qui solus torcular calcavit" (TelK. 89); „nem valanak *lako helyek* hanemczat bewrben *czÿnaltak*"

(JókK. 107); „*azt* eſmeg *mind* orczaiara keni" (GuaryK. 89); „Hog nÿncz *ſegedelm* mar *twb* ezekbe" (SzabV.); stb. — E nyomósító szerepű kötőszók közül az *is* és a *sem* olykor az egész értelmezős szerkezet mögé is kerül; ilyenkor a hangsúly inkább a szerkezet egészére helyeződik. Vö. pl.: „kynec *feleſege* Aglaes *azzon* es ez zerrel iamborſaggal el vala : Cui uxor nomine aglaes eiusdem religionis erat" (NádK. 577); de vö. a párhuzamos fordításban: „Az ő *iegőſſe* kegek *aglaes az* es haſſonlatos nőmős Iozagal fenlik uala" (KazK. 70–1); „pelda *bezedet eeggyet* ſem mondaz : proverbium nullum dicis" (JordK. 685); de vö.: „pelda *bèzedet* ſem *eggèt* nē mōdaz" (MünchK. 103rb.).

S. HÁMORI ANTÓNIA

Francia eredetű városnév-e a *Párizs*?

Volt-e szóvégi *s* (*š*) hang az ófranciában?

BÁRCZI GÉZA 1938-ban kiadott munkája, „A magyar nyelv francia jövevényszavai" első, beható összegezése e kölcsönszavaink kutatásának. Az etimológia nem állt meg azóta egy helyben, elég ha a TESz. megjelenését említem meg példának. BÁRCZI egyes adatait szintén vallatóra fogták; mint majd hivatkozom rá, a TESz. ugyancsak módosította pár évvel ezelőtt elhunyt kiváló nyelvészünk némely következtetését. E cikk az ő (és más kutatók) egyik tételét veszi revízió alá.

Francia kölcsönszavaink aránylag nem nagyszámú anyagában személy- és földrajzi nevek is vannak, mint a *Lajos* és a *Párizs*. Velük — lévén tulajdonnevek — a TESz. nem foglalkozik, ellenben a *Párizs* előfordul változatlan etimológiai javaslattal (501) KISS LAJOS 1968-ban megjelent „Földrajzi nevek etimológiai szótára" című kötetében. Nos ez ellen a származtatás ellen emelek itt szót. Arra a meggyőződésre jutottam, hogy ez a városnév nem francia, hanem latin eredetű, egyben megkérdőjelezem a *Lajos* kizárólagosnak mondott francia eredetét is. Lássuk előbb a tényállást, milyen érvekre támaszkodnak az eddigi felfogás hívei, és milyen bizonyítékokkal lehet azokat megdönteni.

A francia főváros neve korán (már Julius Caesarnál) fölbukkan a latin forrásokban *Lutetia Parisiorum*, *terra Parisiaca*, *oppidum Parisiorum*, *civitas Parisium* stb. alakban, de i. sz. 358 óta a puszta *Parisia*, *Parisium* és *Parisii* is; az ófrancia *Paris* írásban először 1265-ben jelenik meg, aztán egyre gyakrabban olvasható, de a latinságban a latinos alakok még tovább élnek. (Vö.: CH. DU F. DU CANGE, Glossarium mediae et infimae latinitatis. VI. Niort, 1886. 174; J. J. EGLI, Nomina Geographica. Leipzig, 1893. 695; A. VINCENT, Toponymie de la France. Bruxelles, 1937. 111; A. DAUZAT—CH. ROSTAING, Dictionnaire étymologique des noms de lieu en France. Paris, 1963. 519.) Viszont a magyarban a név elég későn található leírva, először PESTI GÁBOR Nomenclaturájában, mégpedig *Paris* alakban. (Vö. MELICH: MNy. X, 402.)

BÁRCZI maga csak átvette és alaposabban körülbástyázta MELICHnek „A magyar nyelv ófrancia jövevényszavai" című, 1914-ben írt tanulmányában (MNy. X, 385) kifejtett gondolatokat. MELICH megállapítja, hogy a *Párizs*, *Lajos* és *botos* kétségtelenül francia kölcsönszavak, végződésük ellenben magya-

rázatra szorul. Szerinte a latinból megőrzött ófrancia *s* (kiejtve *sz*) abszolút szóvégi helyzetben a XIII. század végéig eltűnt, amint ismeretes (de tegyük hozzá, magánhangzók előtti hangkötésben *z*-vé zöngésülve a mai napig megőrződött), ám a kérdéses magyar jövevényszavak arra mutatnak, hogy e hangváltozás *s* > *š* > *h* > 0 átmenet útján fokozatosan jött létre, s a magyarrá lett szavak susogó hangvégződése éppen ezt a közbülső fokozatot tükrözi vissza; ekként az átvétel ideje a XIII. századnál nem lehet későbbi. MELICH elismeri ugyan, hogy hangtani kritériumok alapján a *botos* latin eredetű is lehetne, ámde — úgymond — a hazai latinságban nincs nyoma, így inkább francia átadást kell föltenni (391). A *Párizs zs* végződéséről úgy véli, hogy az későbbi zöngésülés következménye, mindenesetre magyar fejlemény. A szerző még egy nyomósnak látszó adatot említ meg az ófrancia szóvégi *š* igazolására: az olasz *Parigi* 'Párizs' és *Luigi* 'Lajos' neveket, amelyeknek zöngés affrikátája *(dž)* az átadó francia alakok szóvégi susogó hangjának helyettesítésével magyarázható. MELICH itt MEYER-LÜBKE gondolatait idézi, amelyekre még visszatérek.

E kölcsönszavakról alkotott föltevését MELICH jó húsz évvel később megismételte „Latinbetűs helyesírásunk eredete" című dolgozatában (NyK. XLIX, 98), és további érvekkel támogatta meg. Ebben hivatkozik a német *Harnisch* 'vért, páncél' szóra, amely az ófrancia *harnais*, *harnas* alakokból került át a középfelnémet *harnasch* útján, eszerint tehát a német susogó hang szintén a feltételezett francia végződésből keletkezett.

FLUDOROVITS JOLÁN két értekezésében (Latin jövevényszavaink hangtana: MNy. XXVI, 370; A magyar nyelv latin jövevényszavai. Bp., 1937. 27) kitér a *Párizs*, *Lajos* és *botos* problémájára, de ellenvetés nélkül csatlakozván MELICH nézetéhez kizárja őket a latin eredetű szavak sorából.

BÁRCZI ugyanezt a gondolatmenetet fogadta el cikkünk elején idézett művében tetézve még egy súlyosnak látszó érvvel (29). Eszerint a G. MASPERO által közölt XIII. századi kopt írásos ófrancia nyelvemlék általában *š* betűvel jelöli a francia szavak szóvégi *s* jelét (Le vocabulaire français d'un copte du XIIIe siècle: Romania XVII, 481), ami ugyancsak az ő hipotézisüket bizonyítja. BÁRCZI kiemeli, mennyire jelentős a francia hangtörténet számára e magyarba átkerült szavakból levonható tanulság.

Kétségtelen, hogy a francia nyelvtörténetnek nem volna közömbös, ha a MELICH—BÁRCZI elmélet hitelesnek bizonyulna, de már eleve az a baj, hogy a francia nyelvészek mit sem tudnak róla, a hipotetikus *š* hangnak sem a nyelvészeti irodalomban, sem az ófrancia kézikönyvekben nincs nyoma; mindenütt az áll, hogy az *s* abszolút szóvégi helyzetben néhány kivétellel a XIII. század végéig lekopott; igaz, nem vesznek tudomást a *Luigi* és a *Parigi* affrikátáinak keletkezési problémájáról sem. Tegyük hozzá, hogy az állítólagos *š* elméletének teljes mellőzése nem pusztán a francia nyelvtörténészek hibája. Sem MELICH, sem a romanista BÁRCZI nem publikálta e témát francia vagy más idegen nyelven. Sajnos magyar szakos nyelvészeink többségét a mai napig sem érdekli, ismerik-e eredményeiket illetékes külföldi kollégáik. Érdekes, hogy a romanista HERMANN JÓZSEF (Précis d'histoire de la langue française. Bp., 1967. 108 és 225) tankönyve szintén a francia hagyományos tételt hirdeti, és nem említi meg a magyar nyelvtudományban máig általánosan elfogadott elméletet.

Mégis akadt korábban egy jeles magyar romanista, aki ismerte a hipotézist, de kétségbe vonta. A néhány éve elhunyt GÁLDI LÁSZLÓ 1934-ben

foglalkozott vele (A propos des mots d'emprunt français en hongrois: Revue des Etudes Hongroises XII, 349), s leszögezvén, hogy az átmeneti *š* hang fikciója nem helytálló, analógiás magyarázatot javasolt. Szerinte a szóban forgó adatok susogó végződése utólagos latinosítással keletkezett, mint pl. a német nyelvből átvett *ornamens s* végződése az eredeti *t* helyett *(Ornament)*. BÁRCZI (i. m. 28) persze vitába szállt GÁLDIval, elvetette etimológiai ötletét azzal a megokolással, hogy ilyen analógiás sor a XIII—XIV. században nem mutatható ki, és hogy francia jövevényszavakban nincs példa ilyen latinosításra. GÁLDInak még egy ellenérvét érdemes megemlíteni, amelyre különben BÁRCZI nem válaszolt, hogy ti. a hangkötésben (liaison) az *s* (ejtsd *z*) ma is megvan, továbbá az a néhány kivételes alak, amelyben a végső mássalhangzót kiejtik (*sz* a *tous* stb. szavakban), ellentmond az átmeneti *š* hipotézisének.

Eddig a tények és a kérdés története. Lássuk az érem másik oldalát, mi szól a vitás tulajdonnevek (kizárólagos) francia származtatása és az evégett felállított ófrancia hangfejlődési elmélet ellen.

Mindenekelőtt szeretném leszögezni, hogy GÁLDI helyes irányban tapogatódzott, amikor latin hatást keresett, csak nem munkálta ki a részleteket, és analógiás példái nem szerencsések. Így BÁRCZI látszólag megalapozottan védte ki az elméletét ért támadást. De GÁLDInak utóbb említett érvelése mindenképpen nyomós, ennek megfelelően a susogó végződés föltevése az ófranciában mindaddig nem fogadható el, amíg ezt az elméleti akadályt el nem hárították a bizonyítás útjából.

A francia eredet elméletének cáfolatát hívei egyik fontos érvén kezdem, a kopt betűs francia szójegyzék állítólagos tanulságán. MASPERO cikkének tüzetesebb áttanulmányozása után nem lehet arra a következtetésre jutni, amelyet BÁRCZI vont le belőle; maga a szerző szintén tartózkodott mindenfajta nyelvtörténeti konklúziótól, mert a nyelvemlék jellege ezt nem teszi lehetővé. A szójegyzék ugyanis nyelvileg igen vegyes, nemcsak különféle francia nyelvjárási, hanem provanszál, olasz adatokat is tartalmaz eléggé elváltozott, eltorzult alakban, sőt nem újlatin szavak szintén vannak benne valamely meghatározhatatlan nyelvből. Az egészről az a benyomás keletkezik, mintha a középkorban Szíriában megtelepedett francia és egyéb vegyes nyelvű lakosság pidzsin beszédét tükrözné vissza (484); ehhez még hozzá kell számítani az arab tolmács franciául alig tudó kopt írnokának ügyetlen próbálkozását, hogy a számára idegen hangalakot valahogyan lejegyezze (512). Ami pedig az *š* betűt illeti, valóban több francia szó végén ez áll ófrancia *s* helyett, ámde többször előfordul ugyanez a jel más helyzetben álló francia *s* ellenértékeként is, pl. a *sus* 'fel' szóban (499, 507), a *tisserand* 'takács' (488), sőt a *maistre* 'mester' (488, 498) szavakban is (ez utóbbival BÁRCZI szintén foglalkozik, i. m. 23, azonban a TESz. nem mondja kizárólag francia eredetűnek.)[1] Más szóval e szójegyzék inkább csak kuriózum, nyelvtörténeti értéke igen csekély, bizonyító ereje pedig témánk szempontjából egyáltalán nincsen, tehát gondolatmenetünkből nyugodtan kikapcsolhatjuk.

Térjünk át most a *Harnisch* kérdésére. A német nyelvészeti irodalomban korábban tényleg megvolt az a felfogás, hogy ez a kölcsönszó még néhány társával együtt (pl. kfn. *wambasch* 'ruházat a páncél alatt' < ófr. *wambais)* az átadó nyelv susogó mássalhangzóját őrizte meg, bár H. PAUL Mittel-

[1] Ma már még inkább azt tartanám, hogy a m. *mester* nagy valószínűséggel a franciából való kölcsönzés. — BENKŐ LORÁND.

hochdeutsche Grammatik (Tübingen, 1959.) című kötetében (124. lap), amelynek korábbi kiadását MELICH idézi, továbbá E. SCHWARZ Die germanischen Reibelaute *s, f, ch* im Deutschen (Reichenberg, 1926. 19 és 38), MELICH másik forrása, ilyen határozottan nem mondják. Ezzel szemben maga SCHWARZ hivatkozik E. ÖHMANNra (Studien über die französischen Worte im Deutschen im 12. und 13. Jh. Helsinki, 1918. 52), aki kereken tagadja az *š* francia eredetét azt állítván, hogy e hang az illető szavakban német belső fejlődés eredménye nemcsak szó végén, hanem más helyzetben is, pl. *laschieren* 'lovat rajta-rajtában futtatni' < ófr. *laissier*. Az is kiderül, hogy szó sincs általában ófrancia hatásról, hanem az *š* csupán a nyugati német nyelvjárások közvetlen francia szomszédságából, a lotaringiai tájszólásból került volna át. A *harnasch* alaknak különben volt *harnas* változata a középfelnémetben.

Ezek alapján úgy látszik, hogy a *Harnisch* nem alkalmas keresett jövevényszavaink hangtani problémájának megoldására, de még az ófrancia szóvégződésnek új magyarázatára sem.

A következő vitás pont az olasz *Parigi* és *Luigi dž (dzs)* hangja. W. MEYER-LÜBKE (Grammatik der romanischen Sprachen. II. Leipzig, 1894. 520) csak e nevek francia eredetét szögezi le, az *s* (vagy *š*?) > *dž* hangváltozásra nem ad magyarázatot. MELICH azért megelőzte a romanistákat, mert később többen foglalkoztak vele, de rövid megjegyzéseken kívül csak G. ROHLFS (Historische Grammatik der italienischen Sprache und ihrer Mundarten. I. Bern, 1949. 468) tekintette át a korábbi nézeteket, amelyek ellentmondóak; vannak, akik a lombardiai dialektus belső fejlődésében keresik a megoldást. ROHLFS hajlamosabb ófrancia *ž* (nem *š*) feltevésére, megjegyzem, gondolatmenete nem teljesen világos. Problémánk szempontjából még annyit hozzá kell tennem, hogy nem pusztán a két név tartozik a vitás alakok körébe, hanem több más tulajdon- és köznév is, mint pl. *Ambroise* > *Ambrogio* 'Ambrosius, Ambrus', *raison* > *ragione* 'ész', ahol *z* > *dž* változás történt; egyes olasz nyelvjárásokban szinte mindegyik kölcsönszó más alaki változáson ment keresztül, több változat mutatható ki, ebből következik, hogy a kérdés ROHLFS összefoglalása és behatónak nem nevezhető véleménynyilvánítása után sincs lezárva. Ha pedig így áll a helyzet, akkor ezek a francia eredetű olasz kölcsönszavak nem támasztják alá az ófrancia szóvég fejlődésének magyar hipotézisét.

Lássuk most a következő argumentumot a *botos* francia eredetéről, egyben említsük meg *ánizs* szavunkat, noha BÁRCZI (i. m. 18) ez utóbbit csak feltételesen véli francia származásúnak, mert elismeri, hogy olasz is lehet. A *botos* etimológiáját már MELICH (MNy. X, 392) sem tartotta tisztázottnak. Határozottabb véleményt a TESz. sem mond róla; francia eredetűnek jelzi ugyan, de hozzáteszi, hogy a középkori latinságban szintén kimutatható, sőt éppen a minket közelebbről érdeklő *s* végződéssel kapcsolatban felveti, hogy vagy az ófr. *bottes*, *botes* vagy a latin *botus* alakokból keletkezhetett a magyarban. A végső elemzésben középkori latinságra visszavezetett *ánizs* származását bizonytalannak mondja a TESz., szerinte több nyelv lehet átadó, mint a francia, német, olasz vagy egy szláv nyelv. Hasonlóképpen vélekedik BENKŐ LORÁND (Su alcuni problemi riguardo alle ricerche dei prestiti italiani nell'ungherese: Giano Pannonio I. Padova, 1978. 8).

Tovább nem időzöm a *botos*-nál és társainál, hiszen nem bizonyosan francia eredetűek, tehát nem tanúskodnak sem a *Párizs* ilyen származtatása, sem az ófrancia szóvégi *s* megléte mellett.

A *Lajos* eredetét azonban tüzetesebben kell tárgyalnom, mert ismereteink átvizsgálása után több homályos pontra bukkantam. Először a vitathatatlan tényeket foglalom össze.

E név első birtokosa Hlodwig frank uralkodó: *hlod* 'dicsőség', *wig* 'harc'. Ebből keletkezett a mai német *Ludwig* és az olasz *Ludovico, Lodovico*, ez utóbbiak latinosított alakból. A franciáknál e történelmi név szintén latinos formán át *Clovis* lett. Mint általános ófrancia keresztnév több alakváltozat után IX. Szent Lajos király nevéből lett *Lois*, amely ma *Louis* alakban kedvelt francia név. Az olasz *Luigi* valamely ófrancia változatból keletkezett, s teljesen független a fentebb említett olasz névtől. (Vö. A. DAUZAT, Dictionnaire étymologique des noms de famille et prénoms de France. Paris, 1967.[3] 398 és C. TAGLIAVINI, Un nome al giorno I. Bologna, 1972. 199.)

Hazánkban a latinos—németes változatokra a legkorábbi forrásoktól kezdve van adat, a XVI. századtól kezdve a latin *Ludovicus* már a magyar *Lajos* egyenértékese. Ez utóbbi először 1252-ben olvasható: *Loys*, később *Lois* alakban. A XIV. században *Layus* és *Lays* változatok jelentkeznek, egy évszázaddal utóbb az *-us (Layws)* végződés mellett fölbukkan az *-os*, majd véglegesül a *Lajos*. Tehát a hangalak *Lois* > *Lajis* ~ *Lajus* > *Lajus* > *Lajos* fejlődésen ment át. E név igazán a XIV. században lett gyakori, főleg Nagy Lajos király uralkodása után. Trónörökös korában neki *Layus* volt a neve, horvát oklevelekben *Loiš* áll, tehát *s* hangra végződött. A XVII. században megritkul e név használata, csupán a múlt század elejétől kedvelték meg ismét, Kossuth népszerűsége folytán pedig egyik leggyakoribb utónevünkké vált. (Vö.: MELICH: MNy. X, 396; BÁRCZI i. m. 10; MIZSER LAJOS: Nyr. C, 454.)

Anélkül, hogy e név magyarországi történetére végérvényesen új megoldást javasolnék, és francia eredetét végső elemzésben elvetném, úgy látom, hogy éppen a végződés kialakulásában több erő érvényesült, amelyet eddig nem méltattak kellő figyelemre.

Ahogy a *botos* esetében fölmerül az *-s* képző analógiás hatása, amely a *pallos* és a *vánkos* szótörténetében szóba kerülhet (ez utóbbira l. másképp TESz.), ugyanúgy tekintetbe kell vennünk az *-s*, azaz *-os* végű személyneveink analógiájának érvényesülését a *Lajos* hangtörténetében. MIZSER (i. m. 455) helyesen emeli ki a *Majos* < *Mois* (írva *Moys)* név analógiáját. Hadd toldjuk meg ezt bibliai eredetűekkel (latinon át), mint *János* (1401-ben *Janus)*, középkori latinos eredetű példákkal, mint *Domonkos* ~ *Domokos* < *Dominicus*, *Jeromos* < *Hyeronymus*, ősi neveinkkel, mint *Álmos*, *Ákos*, valamint *-s* képzős becézett névalakokkal, mint *Antos*, *Ipos*, *Dános*, *Maros*, *Martos*, amelyek a régiségben gyakoriak voltak, s amelyek szintén átmentek az *-us* > *-os* fejlődésen. (Ez utóbbira vonatkozóan vö. BÁRCZI GÉZA—BENKŐ LORÁND—BERRÁR JOLÁN, A magyar nyelv története. Bp., 1967. 150. A latin eredetű nevek végződésére l. FLUDOROVITS: MNy. XXVI, 192.)

Ezen a körön belül különösen fontos volna tisztázni a *Lajos* és az *Alajos* egymáshoz való viszonyát. Alaki hasonlóságuk folytán nyilván hatottak egymás végződéseire. Úgy látszik, hogy latin változataik, a *Ludovicus* és az *Aloysius* már a középkorban, főleg Itáliában összekeveredtek egymással, fölváltva használták őket. Sőt az egyik olasz lexikon (Enciclopedia Italiana di Scienze, Lettere ed Arti XII. Roma, 1934. 631) megjegyzi, hogy Luigi Gonzaga keresztneve *Aluigi* alakban is előfordult. A neves jezsuita (1568—1591.) latin neve különben *Aloysius* volt. 1726-ban történt szenttéavatása után neve *Alois* alakban német földön közkedvelt lett, különben ófelnémet

eredetű: *al-wis* ('mindentudó'. (Vö. még: E. WASSERZIHER, Hans und Grete, Zweitausend Vornamen. Bonn—Hamburg—Stuttgart, 1953.[3] 24; C. TAGLIAVINI i. m. 200; Meyers Enzyklopädisches Lexikon. I. Mannheim—Wien—Zürich, 1971. 776.)

E keresztnév Magyarországon soha nem volt gyakori, de már a XVI. században felbukkan. ZOLNAI GYULA (MNy. XXXI, 262) az EtSz. véleményével szembehelyezkedve úgy gondolja, hogy a végződés az *-ius* végű latin nevek mintájára rövidült a magyarban: **Alois*, amelyből szervesen válhatott *Alajos*, tehát nem okvetlenül a *Lajos* névből formálták át tudatosan, sőt lehet, hogy némely *Alays* alakban az *Olajos* személy- és családnév rejtőzik, pl. egy 1529-i eperjesi oklevélben. Magam úgy gondolom, hogy mindkét elképzelésben van valami igazság. Hadd tegyem hozzá, hogy a *Lajos* és az *Alajos* közti összefüggés nem okvetlenül egyirányú, hanem kölcsönös volt, ahogyan erre a két név itáliai története utal, és a kölcsönhatás onnan eredően vagy attól függetlenül magyar földön szintén létrejöhetett.

Úgy vélem tehát, hogy azt a nevet, amely többféle analógiás hatásra *lois* hangalakot öltött a XIII. század folyamán, korábban az ófranciával azonos *loisz* alakban ejtették nálunk, de ez nyelvemlékeinkben nem adatolható. Máskülönben e név hangfejlődése a már vázolt módon zajlott le.

A *Lajos* hangalakját és végződését formáló hatások közül még egy érdemes a vizsgálatra. MIZSER LAJOS kidomborította Nagy Lajos király szerepét nevének elterjedésében. Valószínű, hogy a királyi családban történt névadás végleg meghatározta a hangalakot. Bárhogyan hangzott az előtt a név, attól kezdve úgy terjedt tovább, ahogyan a király, a királyi család és az udvar mondta. Az Anjouk Franciaországból kerültek Itáliába, mégpedig Nápolyba, onnan hazánkba. Károly Róbert király és fia franciás nevelést kapott, Lajos kitűnően megtanult még latinul és magyarul. De Károly Róbert nápolyi nevelkedése nem múlhatott el nyomtalan; vele együtt sok olasz került át a magyar udvarba feltehetően nemcsak Nápolyból, hanem más tájakról, más nyelvjárásokból való emberek is, így az olasz és az itáliai latin hatás nem mellőzhető az Anjouk szóhasználatának megítélésében és a Lajos név hangfejlődésének tanulmányozásában. Hogy pedig még akkor az udvarban nem alakult ki egyöntetű névhasználat, vagy az eltért az udvaron kívülitől, azt az említett *Layus* ~ *Loiš* különbsége mutatja.

Amint kifejtettem, a *Lajos* végződése többféle problémát vet föl, egyben más nevek és végződéseik egymáshoz való viszonyának tisztázására ösztönöz. Addig is meg kell elégednünk azzal az ideiglenes eredménnyel, hogy e névnek franciából öröklött hangalakját egyéb nyelvi hatások érték, mai magyar formája ezek ötvözetéből keletkezett. Ha ez így van, akkor a *Lajos s* hangjából nem lehet ilyen ófrancia szóvégződésre következtetni. Ezzel megdől az egész fikció, amely éppen e hangra volt fölépítve, és megbomlott a következtetés hibás köre.

Fejtegetéseim eddig csupa negatívumba torkolltak: azt bizonyítottam be, hogy a *Párizs* nem származhat az ófranciából. Most rajtam a sor, hogy pozitív javaslattal álljak elő. Úgy vélem, hogy a francia főváros magyar neve latin eredetű, de hangalakjára e földrajzi név egyes szláv megfelelői is hatottak. Végeredményben így alakult ki a magyar névforma: *Parisia* ~ *Parisii* > *Párizs*.

Az egyeztetés nehézségeinek kiküszöbölésére a művelődéstörténeti kritériumon kívül két alaki különbséget kell megmagyaráznom, a latin *s* (ejtsd *z*) > magyar *zs* változást és a magyar névalaknak a latinnál egy szótaggal rövidebb voltát. Az előbbivel kezdem.

Érthetetlen, hogy sem MELICH, a latin hatás egyik első kutatója, sem FLUDOROVITS, sem BÁRCZI nem gondoltak arra, hogy a név már eleve *zs* mássalhangzóra végződött, pedig ez a latinra mint átadó nyelvre irányította volna a figyelmet. Ehelyett a magyar hangtörténetben páratlan, szóvégi *s* > *zs* zöngésülésre hivatkoznak; ugyanakkor BÁRCZI megrója GÁLDIt, hogy adatolatlan analógiával manipulál.

Mint ismeretes, írott emlékeinkben a könyvnyomtatás koráig kevés kivétellel *s* betű jelöli mind az *s*, mind a *zs* hangot, nem különböztetvén meg egymástól a zöngés és zöngétlen hangtulajdonságot. PESTI GÁBOR hatnyelvű szójegyzéke korai sajtótermékeink közül ugyan a legkövetkezetesebben alkalmazza a kancelláriai helyesírást, de éppen a *zs* jelölésére nézve eltér tőle annyiban, hogy *f* jellel írja, míg az *s* hangot fölváltva *f* vagy *s* betűvel jelöli. Ez a grafikai megkülönböztetés korai törekvés lehet a két susogó hang írásbeli kettéválasztására, habár következetlen, hiszen az *f* egyaránt állhat *s* és *zs* értékben, csupán az *s* jelöl mindig *s* hangot. A Nomenclatura 36. fejezetében a *Párizs* névre az alábbi adatokat találjuk: lat. *Parifium*, ol. *Parigi*, fr. *Paris*, cseh *Parziz*, magyar *Paris*, német *Pariß*. (L. Fontes ad historiam linguarum populorumque Uralensium. Szerk. ERDŐDI JÓZSEF—MOLNÁR JÓZSEF. Bp., 1975. Az *s* és *zs* jelöléséről e nyelvemlékben l. MOLNÁR JÓZSEF—SIMON GYÖRGYI, Magyar nyelvemlékek. Bp., 1977. 234. A *zs* és *s* jelölésének történetéről l. KNIEZSA: MNy. XXIX, HírTört. 41 és 69, MHír. 14. A *zs* jelölésének eredetét bogozó vizsgálatokról l. FÁBIÁN PÁL összefoglalását: La possibilità dell'influsso dell'italiano sulla pronuncia latina in Ungheria. Giano Pannonio I. Padova, 1978. 131.)

Nem ellenőriztem, hogy PESTI *zs* hangértékű adatai közt nincsen-e néhány eltérés a MOLNÁR—SIMON által megállapított szabályszerűségtől, vagyis hogy az ő *Paris* alakja tekinthető-e íráshibának *Parif* helyett, de bizonyító anyagunkat figyelembe véve ez az eshetőség — mint látni fogjuk — amúgy sem lényeges. A *Párizs* ugyanis földrajzi név, a tulajdonnevek helyesírása és kiejtése másként alakul, más törvényszerűségek hatnak rá, mint a köznevekre. Ezzel egy eddigelé elhanyagolt szempontot fogok megtárgyalni.

A nevek, főleg az idegen tulajdonnevek sokáig megőrzik eredeti írásmódjukat és kiejtésüket, jóllehet ejtésmódjuk a szélesebb rétegek ajkán csakhamar a befogadó nyelv hangrendszeréhez idomul; így jó ideig többféle írás- és ejtésváltozat él egymás mellett. Elég ha két mai példával illusztráljuk állításunkat. New York hallható *nyújork*, *nyújók*, *nújók* (a helybeliekét leginkább megközelítő kiejtés), sőt *nevjork* alakban, Chicago *csikágó*, *sikágó*, *sikágou* kiejtésben, de sokan írják magyarosan: *Csikágó*, habár helyesírásunk szerint meg kell tartani az eredeti írásformát. Az akadémiai írásszabályozás előtt sem volt ez másképp, tehát a XVI. században nem egy írás- és ejtésváltozat élt ugyanarra a külföldi névre; a művelt emberek szóban és írásban igyekezték követni az eredeti alakokat, Magyarországon elsősorban a latint. A PESTI Nomenclaturájánál nem sokkal korábbi Nádor-kódex (1508-ból) szövegében az alábbi földrajzi neveket találjuk (Nytár. XV): *Cesarea* (221) *Caesarea* helyett (kiejtése *cézárea*, *cezarea?*), *Slesianac* (*sléziának*, *szléziának*, *szilézia-nak?*) és *Craconak* (259), *constantinapol'ba* és *Nicomediabol* (*nikomedia*, *nikomédia?*) a 267. lapon; eszerint még a lengyel és görög városneveket is latinosan írták le *c* betűvel. KISS LAJOS idézett művében tallózva egész sereg nyugati város- és egyéb földrajzi név első előfordulását olvassuk latinosan (zárójelben idézem ez utóbbi adatot): *Bayonne (Bayonna)*, *Genf (Geneva)*,

Genova (Genua, génua még ma is él), *Lyon (Lugdunum), Toulouse (Tolosa), Tours (Turonaba), Wales (Wallia)* stb. Más földrajzi nevekben vegyes a helyesírás: *Koppenhága (Coppenhagen), Schmalkalden (Schmalcaldia), Svájc (Sweitz)* stb. A Nomenclatura városneveiben kevés kivétellel szintén latinos alakokat találunk a magyar adatok helyén, pl. *Basilea (Basel), Mediolanum (Milano)*. Mit mutat mindez? Hogy az idegen földrajzi nevek írott alakjából nem lehet teljes bizonyossággal megállapítani, mi volt az általánosan elterjedt kiejtés a magyar régiségben. Az átvétel és a meghonosodás közti időszakban pedig több változat foroghatott közszájon. Párizs nevét szintén különféleképpen mondhatták a középkorban: a latinos műveltségűek latinosan *(zs)*; akik tudtak franciául, a francia fővárosban megfordultak, a XIII. század előtt *Párisz*, azután pedig *Pári* alakban ejtették még akkor is, ha latinosan írták le. Később a megmagyarosodott latin forma végleg kiszorította a franciát, hiszen ma nemkülönben megütközünk azon a turistán, aki Franciországból hazatérvén *pári*-nak nevezi a fővárost, és *fran*-t emleget *frank* helyett. PESTI GÁBOR *Paris* adata persze nem latin, hanem francia — ő tudott franciául —, de többféleképpen ejthették, beleértve magát a szerzőt is. Annyi bizonyos, hogy a későn felbukkanó név írásmódjából nem lehet a mai alak eredetét egyértelműen kikövetkeztetni.

Nem érdektelen rámutatni, hogy a név írásmódja még a mai napig sem egyöntetű. A helyesírási szabályzat kifejezett utasítása ellenére sokan írják *s* betűvel, noha mindenki *zs* hanggal ejti. Jellemző, hogy a budapesti Párizsi utca valamennyi névtáblája *Párisi* alakban van írva!

A mai magyar alak és a latin névváltozatok közt az a második különbség, hogy a meghonosodott név egy szótaggal rövidebb (nem beszélve az eredetibb birtokos jelzős szerkezetről). Egyeztetésünkben ez aligha okoz nehézséget. Hivatkozom azoknak a latin jövevényszavainknak analógiájára — köztük vannak tulajdonnevek is —, amelyeknek végéről elmaradt a latin esetrag, többnyire *-us, -a, -um* (vajon nem érte-e ezeket más, főként német hatás is?): *Januarius* > *január, decanus* > *dékán, Martinus* > *Márton, Bartholomaeus* > *Bartolom* > *Bertalan, Blasius* > *Balázs, Elisabetha* > *Erzsébet, Catharina* > *Katalin* stb. De még az *-ia* végződés elhagyására is van példa: *acacia* > *akác*. (Vö.: FLUDOROVITS, LatJsz. 34 és ZOLNAI GYULA: MNy. XXXI, 263.)

Az előbb említett *Blasius* > *Balázs* analógiáját különösen hangsúlyozom. Ez erősíti meg azt a föltevésem, miszerint a szóvégi mássalhangzó eleve zöngés *zs* volt, s nem szükséges külön zöngésülést föltennünk. Latin kölcsönszavainkban nem ritka ugyan az *s* > *zs* megfelelés, pl. *usura* > *uzsora, Josephus* > *József*, habár *s* > *s*, *s* > *sz* stb. szintén gyakori, de éppen szó végén kevés esetben fordul elő (a latin szóvégek egyébként másként alakultak a magyarban), tehát a *Balázs* példája kapóra jön. (Vö. FLUDOROVITS, LatJsz. 370.)

A megrövidülésre még van egy másik magyarázat. Elképzelhető, hogy a *Parisii* alakot a latinul kevésbé tudók vagy a francia főváros nevét kevésbé ismerők *-i* képzős melléknévnek értelmezték. Ne felejtsük el, hogy a középkor végéig e képző az *-ii* hangalakjához közel álló diftongus volt *(ei)*, tehát könnyen szolgálhatott az elvonás megindító képzetéül. (Az *-i* képző történetéről lásd D. BARTHA, Szóképz. 121.)

A hibátlan szóegyeztetés követelménye szerint minden hang megfeleléseit meg kellene vizsgálnunk. A *p, r,* és *i* nehézséget nem okoz, a hangsúlyozás különbsége eddigi ismereteink szerint a francia és latin jövevényekben nem releváns. Ellenben hiányolható, hogy BÁRCZI nem taglalta rendszeresen az

összes hangmegfeleléseket, hanem csupán a problematikus eseteket emelte ki i. m. 12 stb.). A teljesség kedvéért föl kellett volna sorolnia egyéb hanghelyettesítéseket legalább a vitás szavakkal kapcsolatban. Ami a *Párizs á* hangját illeti, latin analógiák inkább akadnak hasonló hangszerkezetű szavakban, pl. *arcus* > *árkos*, *facula* > *fáklya*, *pardus* > *párduc*, *Martinus* > *Márton* stb. Ezekben az adatokban a latin *a* szintén rövid, mint a *Parisia* első magánhangzója, de előfordulnak rövid latin *a* > magyar *a* megfelelések is, pl. *passio* > *passió*, *Andreas* > *András* stb. (l. FLUDOROVITS, LatJsz. 50). Ám francia analógiát nemigen találunk, legfeljebb a *tárgy* < ófr. *targe* és *Tállya* < *taille* tartozik ide (a bizonytalanabb eredetűeket ne említsük), igaz hogy ófrancia kölcsönszó jóval kevesebb van, mint latin. De még ez a nem perdöntő tény is inkább a *Párizs* latin eredete mellett szól.

Ennyi bizonyító adat alapján e név latin származása tehát bizonyosnak tekinthető. De a névalak története még tovább folytatódik. Korunk etimológusa meglepetéssel látja, hogy eredetének kutatói pusztán a francia és az olasz alakokat sorolták föl, közülük csupán az előbbit tárgyalták meg, de tudomást sem vettek arról, hogy hangzik a *Párizs* egyéb nyelvekben. Nemcsak a latint hanyagolták el, hanem — ez pedig a szlavista MELICHTŐL éppenséggel meghökkentő — a szláv alakok áttekintését is mellőzték. A hiányt nekünk kell pótolnunk.

A helyzetkép azt mutatja, hogy mindenütt réshangot találunk, vagy sziszegő *sz*, vagy susogó *zs* végződést, tehát a név még korán, a XIII. század előtt került át más nyelvekbe. A nem szláv nyelvek közül az angolban *Paris (sz)*, a német *Paris (sz)*, a spanyolban *París (sz)*, a portugálban *Paris* (*s*, de ez korábbi *sz* hangból ered, a brazíliai nyelvhasználatban *sz)*. A déli szláv nyelvekben *z* betűvel írják a nevet, de abszolút szóvégen csak a szerb-horvát őrzi meg a zöngét, egyebütt zöngétlen *sz*-nek hangzik, viszont casus obliquusban megint *z* hallható. E nyelvek adatainak közvetlen forrása még tisztázandó, bár HILDEGARD STRIEDTER-TEMPS (Deutsche Lehnwörter im Serbokroatischen. Wiesbaden, 1958. 60) monográfiája szerint található német *s* > szerb-horvát *z* szó végén, pl. szbh. *firnajz*, *friz* stb., ezért is gondolhatunk először a németre.

A nyugati és keleti szláv nyelvekben egyöntetűen *ž* jellel írják a név végét, ámde tudnunk kell, hogy abszolút szóvégen (kivéve az ukránt, amely úgy viselkedik, mint a szerb-horvát) ez is zöngétlen. Ellenben egyéb alaki különbségek mutatkoznak, s ez a tény az átvétel időpontjának különbségére utal: cseh *Paříž*, szlovák *Paríž*, lengyel *Paryż*, orosz *Pariž*, ukrán *Paryž*. A legfeltűnőbb eltérés a lengyel és cseh (szlovák) hangalak közt látható: amíg a lengyel *r* hangot *y* követi (vagyis a mássalhangzó kemény), addig a csehben spirantizált *ř* és az ezt követő *i* áll. A lengyelben az *r* > *ž* változás (írásban *rz*) a XIII. század végétől a XVIII. századig folyamatosan érvényben volt, aztán megszűnt. A csehben a XIII. században indult meg, de korábban, már a XIV. században befejeződik, azt követően a jövevényszavakban sem található *ři*, hanem *ry* és *ri* (pl. kfn. *riter* 'lovag' > ócseh *ritieř* és *rytíř*; a szóvég más hatásra spirantizálódott). A lengyel névalak tehát nem keletkezhetett előbb a XVIII. századnál, a cseh pedig a XIII. századnál sokkal később nem. A cseh irodalmi nyelv szótára (Slovník spisovného jazyka českého. Szerk. B. HAVRÁNEK. II. Praha 1964, 525) Jirásektől idéz *Paríž* alakot is, ez német átvétel lehet a XIII. század után, de ma már nem élő változat. (Az *r* spirantizálódására vö. W. VONDRÁK, Vergleichende slavische Grammatik I. Göttigen, 1906. 384; A. MAYER, Die deutschen Lehnwörter im Tschechischen. Reichen-

berg, 1927. 51; Z. STIEBER, Rozwój fonologiczny języka polskiego. Warszawa, 1952. 75; Z. KLEMENSIEWICZ, Historia języka polskiego. Warszawa, 1974. 57, 105 és 294.)

Ha most e szláv névalakok eredete iránt érdeklődünk, akkor teljes bizonyossággal a középfelnémet mondható közvetlen forrásnak. A szláv szóvégi *ž* nem egyéb, mint a kfn. *ž* folytatása, vagyis ugyanazé a hangé, amelyről korábban, a *Harnisch* végződésével kapcsolatban emlékeztem meg. (Hogy a nyugati szláv nyelvek korai német kölcsönszavaiban szabályszerűek ilyen hangmegfelelések, vö. E. SCHWARZ [i. m. 38, ahol éppen a cseh *Paříž* névre is hivatkozik]; továbbá A. MEYER i. m. 34 és KNIEZSA, HírTört. 67.)

Az orosz alakról M. VASMER (Russisches etymologisches Wörterbuch II. Heidelberg, 1955. 316) azt állítja, hogy lengyel eredetű. Ez a nézet valószínű ugyan, de alaposabb névtörténeti kutatással erősítendő meg.

A szóvégi hangegyezés olyan fontos tény, hogy a nyugati szláv hatást nem lehet figyelmen kívül hagyni, de még a szótagszám azonossága sem lehetett közömbös a hosszabb latin névalak lerövidülésében. A művelődéstörténeti szempontok kizárásával éppenséggel azt kellene kimondanunk, hogy a magyar név közvetlenül a csehből és a lengyelből keletkezett. Ez persze tévedés volna. Sokkal valószínűbb, hogy a latin alak közvetlenül került hozzánk Franciaországból. Francia kapcsolataink az Árpádok korában, különösen a XIII. században szorosabbak voltak, mint kapcsolataink a két nyugati szláv országgal. E városnév a művelt rétegek ismeretköréből való, a közvetlen cseh szomszédságnak ebben csekély bizonyító ereje van, aligha tanulhattuk meg a francia főváros nevét éppen tőlük. A latin névalakok Franciaországból dinasztikus kapcsolataink, a két királyi udvarban megforduló egyházi és világi személyek, Párizsban tanuló diákok révén jutott el Magyarországra. A XV. században a franciákkal való érintkezés meggyöngült, szláv kapcsolataink viszont már korábban megerősödtek, főleg a lengyelekkel az Anjouk korától kezdve. A *Párizs* esetében elsősorban cseh hatásra kell gondolnunk, minthogy a mai lengyel alak jóval később keletkezett (de a középkorban is *ž* végű lehetett e városnév). A magyar uralkodó rétegek tehát a XIV. századtól kezdve gyakrabban hallhatták a szláv névváltozatokat, azok szélesebb körben terjedtek tovább megerősítvén a *zs* végű latin eredetű alakot. Pesti Mizsér Gábor korában már túlnyomóan ez utóbbit használták. De ha a középfelnémetben szintén *zs* hangra végződött a név, akkor ezt a hatást — csekélyebb mértékben ugyan, mint a szlávot — számításba kell venni.

Egy másik eshetőséget érdemes volna megvizsgálni. A végződésre alkalmasint hatott az észak-olasz, főképpen a velencei névhasználat is. E nyelvjárásokban a toscanai *dž* bizonyos helyzetekben *ž*-ként realizálódik. Nem merem határozottan állítani, hogy a *Parigi* valaha ott így hangzott: *pariži*, azonban a mai *dž* hang megmagyarázható a köznyelv hatásával. Különben ugyanez a lehetőség áll a *Lajos* észak-olasz megfelelőire, amelyre már az előbb céloztam az Anjouk magyarországi kíséretének kiejtését említve. Az esetleges *luiži* ejtésmódból szintén keletkezhetett magyar *luis*, akárcsak a velencei *dože* méltóságnévből *dús* lett. (Az olasz nyelvjárási *ž* problémájáról l.: ROHLFS [i. m. 456]; A. ZAMBONI, Veneto [Pisa, 1974. 5, 21]. A *dús* etimonjáról és a *dúzs* > *dús* változásról vö. BENKŐ [i. h. 8].)

Végül pedig az ófrancia *Paris* kétszótagos alakja hozzájárulhatott a *Parisia* ~ *Parisii* > *Párizs* alakrövidüléshez. Ebben, de csakis ebben nyilvánult meg az ófrancia hatás.

Amint látjuk, *Párizs* története más, mint a *Lajos* névé. Az utóbbiban a szóvég kivételével minden formai és névtörténeti adat ófrancia eredetre vall, minden egyéb eset ki van zárva, hiszen a szomszédságban nincs hasonló alak. A szláv népek a német *Ludwig* vagy a latinos *Ludovicus* változatát használják, de különben e név náluk ritka: a szlovák nemzeti eszme egyik vezéralakjának, L'udovít Štúrnak neve eredetileg *Ludwig* volt. A *Párizs* név szinte minden északi és nyugati (esetleg olasz) szomszédunktól hozzánk kerülhetett — nem számítva a művelődéstörténeti kritériumot —, hiszen alaki különbség nincs köztük.

Hadd foglaljam össze *Párizs* nevünk történetét. A XIII. században vagy még előtte a magyar társadalom legműveltebb rétegében a latin névváltozatokat használták szóban és írásban. Az *s* a hazai latin kiejtés szerint valószínűleg *zs* volt. A francia névváltozat (először *sz* végződéssel, majd anélkül) variánsként a francia fővárosban járt, élt diákok, követek ajkán olykor elhangzott. A hosszabb latin alakok csakhamar lerövidültek a vázolt hatásokra, de a különféle változatok még a középkor végét megélték, szomszédaink hatására a mai alak lett aztán egyeduralkodó. Korai nyelvemlékeinkből talán még előkerülnek olyan írásváltozatok, amelyek következtetésemre pontot tesznek.

Négy évtized telt el Bárczi Géza munkájának és 65 év Melich tanulmányának megjelenése óta, amelyekben Párizs nevének etimológiája megszületett. Bármily sokat és értékeset alkottak elődeink, a tökéleteset nem érték el, emberek vagyunk valamennyien, hibák, hiányok minden kiváló munkában akadnak. Az idő is koptatja a gondolatokat, eszméket. Nem ártana felülvizsgálni francia és latin jövevényszavaink egészét az újabb adatok ismeretében (vö. különben Bakos Ferenc elemzését a magyar romanisztikáról a Benkő Loránd és K. Sal Éva szerkesztette „Az etimológia elmélete és módszere" című kötetben: NytudÉrt. 89. sz. 1976.). Bárczi összegezésében hiányzik a hangtörténeti szabályszerűségek áttekintése. Fludorovits Jolán igyekezett rendszerbe foglalni őket, ámde anyagát nem elemezte ki elég alaposan, egy-egy latin fonémának, hangtani sajátságnak olykor túl sok megfelelőjét mutatja ki kellő szabályszerűség nélkül. Általában a korábbi etimológiai módszernek az a hiányossága, hogy a kölcsönszavakat igyekeztek egyetlen átadó nyelvre visszavezetni akkor is, ha az anyag ellenállt ennek a törekvésnek. A TESz. már elkerüli a merev kategorizálást, figyelembe veszi a többszörös etimológia lehetőségét, számos esetben módosítja is Bárczi és mások etimológiai javaslatait, de a jövőben még szigorúbb kritikával kell fölhasználni és továbbfejleszteni elődeink eredményeit. Az ebben a cikkben megvizsgált jövevényszavaink történetéből és irodalmából ezt a tanulságot vontam le.

Fodor István

Szóalaki motivációk lexikológiai tanulságai

(Csipetke)

A szótárírás szigorú szabályai, amelyekről sokszor úgy érezzük, komoly akadályai a nyelvi valóság teljes, sokoldalú és minden lényeges elemet bemutató feltárásának, nemegyszer éppen fordított előjelű tapasztalattal járnak: segítségükkel olyan összefüggésekhez is eljutunk, amelyekre talán nélkülük soha-

sem bukkantunk volna rá. Még az olyan alapvető, de teljességgel mechanikus és különösebb szellemi erőfeszítés nélkül követhető szabály is, mint az, hogy a szavaknak szoros ábécérendben kell követniük egymást, hozhat egy-egy szócsoportra, illetőleg — ezen át — a nyelv és a benne megnyilvánuló gondolkodásmód egyes sajátságaira vonatkozólag figyelemreméltó tanulságokat.

Az Új Magyar Tájszótár első kötetének korrektúrájában jártunk már, amikor — talán éppen mert a nyomdai elrendezés a természetük szerint rokon anyagrészeket térben jobban közelítette egymáshoz, mint a kézirat — a *cs* betűs anyagnak a *csip-/csíp-* kezdetű elemeket tartalmazó részében észrevettem, milyen feltűnően sok nyelvjárási szó/kifejezés mellett áll értelmezésként ez: 'csipetke'. A *csipetke* napjainkban főként a vendéglők étlapjáról ismerős, de a családi háztartásokban is gyakran használt szó. Az ÉKsz. tehát helyesen illeszti a 'gyúrt tésztából kb. mogyorónyira csipkedett levestészta' értelmezés elé a *Konyha* stílusminősítést. A TESz.-ből világosan kiderül, hogy a ma köznyelvinek számító szó — mint sejthető is — nyelvjárási eredetű, hiszen első előfordulása az 1838-as Magyar Tájszótárból való. De tájszónak tartotta még SZINNYEI is. Tájszótárában címszóvá tette, és a Dunántúl, valamint a palóc nyelvterület egyes pontjairól, illetőleg Erdélyből közölt reá vonatkozó adatokat. Ne tévesszen meg senkit, hogy az Új Magyar Tájszótárnak is van *csipetke* címszava. Az ide sorolt két adat közül az egyik 'túrós béles'-t, a másik 'kis termetű, kövér nő'-t jelent. Ezek tehát vitathatatlanul jelentésbeli tájszók, amelyek legfeljebb nagyon sok áttételen keresztül, inkább csak az alapszó és a képzők azonosságán át függhetnek össze a levestésztát jelentő *csipetké*-vel. Így a továbbiakban ezektől bátran eltekinthetünk, és kimondhatjuk, hogy az Új Magyar Tájszótár, a köznyelvi szótárakkal egyetértésben, a 'levestészta' jelentésű *csipetké*-t köznyelvinek tekinti, és egyáltalában nem szerepelteti adatai között. Éppen ezért használhatta fel viszont más, vele azonos jelentésű tájszók értelmezésére.

Az adatok összeszámlálása igazolta a már enélkül is szembetűnő gyakoriságot: a *csip-/csíp-* kezdetű címszók között 26 'csipetke' jelentésű megnevezés szerepel, s ezenkívül még 12 olyan, amely 'csipetkével készült ételfajtá'-t jelöl. Az alább következő elemzés számára azonban természetesen elsősorban, sőt csaknem kizárólag az előbbiek érdekesek; hiszen az utóbbiakban is ezek élnek tovább, hol változatlan formában, hol valamilyen képzővel megtoldva, hol meg valamilyen utótaggal (jelzős kapcsolattá, illetőleg összetétellé) összekapcsolódva.

A 26 'csipetke' jelentésű megnevezés többsége, szám szerint 16, egyelemű, mégpedig 10 esetben főnév *(csipdalka, csipdoska, csipedettke, csipedi, csipedő, csiperet, csipet, csipi, csipkedettke, csipkedli)*, 6 esetben a múlt idejű melléknévi igenév > melléknév > főnév fejlődést pontosan mutató alakulás *(csipdelt, csipedett, csipegett, csipegetett, csipett, csipkedett)*. A fennmaradó 10 megnevezés kételemű: 8 esetben jelzős kapcsolat *(csipedett tészta, csipegetett tészta, csipegett tészta, csipgelt tészta, csipkedett tészta, csipkedt tészta, csipdalt haluska, csipetkés tészta)*, 2 esetben pedig összetétel *(csipegtészta, csipicsusza)*. Első pillanatra is világos, hogy a jelzős kapcsolatok a főnévi megnevezések előzményei, hiszen az igenévi eredetű melléknévi jelzők többsége önállóan, főnévi minőségben is megtalálható *(csipedett, csipegett, csipegetett, csipkedett)*, sőt közülük kettő már olyannyira főnevesült, hogy a szó szoros értelmében vett főnévképző, nevezetesen a *-ke* kicsinyítő képző felvételére is alkalmassá vált *(csipedettke, csipkedettke)*. Meg-

jegyzendő azonban, hogy a *csipedett tészta, csipegett tészta*-féle jelzős kapcsolatok a *csipedett, csipegett* önállósulása után sem tűntek el, hanem mellettük, velük együtt továbbélő megnevezések maradtak. — Az összetételek közül a *csipicsusza csipi* előtagja éppúgy megvan önállóan, főnévként, mint a *csipedett tészta*-félék jelzője; de hogy itt az összetétel előzmény-e vagy nem, tehát hogy a *csipi* a *csipicsuszá*-ból vált-e ki, vagy éppen fordítva, az önálló *csipi* az önálló *csuszá*-val kapcsolódott-e egybe, nehéz lenne megállapítani. Annyi bizonyos, hogy az utóbbi lehetőség is fennáll, hiszen a *csusza* és *csuszkó* szónak is van 'csipetke' jelentése (vö. ÚMTsz.). Szerkezetileg és — ezzel összefüggésben — jelentéstanilag legnehezebben a *csipetkés tészta* jelzős kapcsolat magyarázható. Az efféle *-s* képzős előtagnak ugyanis, amelynek — első pillanatra — leginkább a 'valamivel bírás, valamivel ellátottság'-féle tartalmat hordozó funkció tulajdonítható, inkább csak a *csipetkés leves*-féle 'csipetkével készült ételfajta' jelentésű megnevezésekben volna helye (l. lentebb). Itt tehát valami másról lehet szó. Vagy egyszerűen tautológiáról, vagy az előtag jelentésének bizonyos fokú elmosódásáról, amelyet a beszélő a *tészta* utótaggal és az eredeti jelentéstartalmat mintegy előhívó *-s* képzővel próbál korrigálni; előállítván ily módon egy olyan jelzős kapcsolatot, amely valami ilyesfélét jelent: 'olyan tészta, amelyet csipetkének hívnak; csipetkeféle tészta'. Ugyancsak nehezen, sőt igazában nem is elemezhető a *csipegtészta* összetétel, amelynek előtagja genetikailag elhomályosult, de legnagyobb valószínűséggel a *csipegetett, csipegett* melléknévi igenevek csonkult és bizonytalan szófajúvá lett változatának tekinthető. Erre mutat az adatok területi kötődése is, hiszen a *csipegetett tészta* a Szabolcs-Szatmár megyei Gacsályból, a *csipegett tészta* Hajdúnánásról, a *csipegtészta* Hajdúböszörményből való. A legutóbbinak az előbbiekkel vagy az előbbiek valamelyikével való összefüggése még akkor is fennállhat, sőt alighanem fenn kell hogy álljon, ha a birtokunkban levő egyetlen adat egyszerejtés eredménye is lehet. Erre azonban — úgy látszik — mégsem kell gondolnunk. JUHÁSZ JÓZSEF szíves szóbeli közléséből ugyanis megtudtam, hogy hasonló alakulás, például *pattogatott tengeri* helyett, illetőleg mellett *pattogtengeri* szülőhelyén, Karcagon is járja, vagy legalábbis az ő gyermekkorában még járta.

Az imént felsorolt megnevezések természetét leginkább belső szerkezetük, morfematikus felépítésük elemzése útján deríthetjük fel. A 26-féle szó/kifejezés közül 21-et kell bonckés alá vennünk, mivel 5 *(csipedett, csipegett, csipegetett, csipkedett, csipi)* mind egyelemű kifejezésként, mind kételeműek előtagjaként előfordul.

Ami mind a 21 vizsgálandó szóban, illetőleg kifejezésben közös, az az alaki és jelentéstani szempontból egyaránt meghatározó értékű igei tő, a *csip-*, amely azonban ebben a formájában csupán 1 megnevezésben *(csipett)* fordul elő. Az összes többiben ennek *i*-s, *csip-* változatát találjuk *(csipet, csipedett, csipegett* stb.). Az akadémiai leíró nyelvtan az efféle igetövekről így ír: „Egyes képzett szavakban rövid magánhangzós *(i*-s, *u*-s, *ü*-s) tőalak található a toldalékok többsége előtti hosszú magánhangzós (*í*-s, *ú*-s, *ű*-s) tőalakkal szemben, például *bizalom, bizakodik*, de *bízom, bízni* stb.; *türelem*, de: *tűrök, tűröd, tűrni* stb.; *huzigál, huzat*, de: *húzok, húzol, húzni* stb." (MMNyR. I, 320). Ugyanitt még számos más példa is olvasható, amelyek csak meggyőztek arról, amit számomra a most vizsgálatra fogott *csipetke*-család motivációi kezdettől fogva sugalltak. Arról tudniillik, hogy az ilyenfajta *í/i, ú/u, ű/ü* tőbeli hangváltakoztatás nem véletlen, és az érintett szóegyedek szempontjából korántsem jelentéktelen. Igaz, lehet ennek csupán a kiejtés időtartamát egyensúlyban tartó vagy egy-

szerűen csak kedvezőbb kiejtési és appercepciós viszonyokat teremtő szerepe. Például a *sír* : *sirat*, *húz* : *huzamos*, *huzal* esetében az előbbire, a *bíz* : *bizakodik*, *bizalom* viszonylatában meg akár az előbbire, akár az utóbbira is gondolhatunk. Lehet ennél magasabb rendű, egyébként közismert, szófajt és jelentéstartalmat elkülönítő funkciója, amely a *fűz* : *fűzet* (műveltető ige) és *füzet* (főnév), *húz* : *húzat* (műveltető ige) és *huzat* (főnév) párok kialakulását elősegítette. De — nézetem szerint legalábbis — a rövid magánhangzós tőváltozat fokozhatja az új képzett változat kifejezőerejét is. Az akadémiai nyelvtan *csúszik* : *csusszan*, *fúl* : *fullad*, *fúr* : *furkál*, *rúg* : *rugdal*, *gyúr* : *gyurkál* stb. példái számomra mind az bizonyítják, hogy az új képzők hordozta jelentésmozzanat érvényre jutásához a rövidsége miatt pattogóbb és nyomatékosabb igető éppúgy hozzájárul, mint más tényezők; amilyen például a tőbeli mássalhangzó geminációja a *csusszan*, *fullad*-féle alakulásokban.

A *csipetke*-család körébe tartozó megnevezések expresszív voltához — futólagos áttekintésükből is kiderül — aligha férhet kétség. S ebben a bennük szinte kizárólagos szerepet játszó *csip-* tőváltozatnak is minden valószínűség szerint szerepe lehet. Még akkor is, ha közülük egyesekben, mindjárt például az alaptagnak tekinthető *csipet*-ben is, a rövid *i*-s tő felhasználását más, például a szófajt és jelentést elkülönítő funkció is magyarázhatná: *csíp* : *csípet* (műveltető ige) és *csipet* (főnév). Vagy másokban, például a *csipedett*, *csipegett*-félékben esetleg az időtartam kiegyenlítődésére is gondolhatnánk. Talán véletlen, de azért nem árt megjegyezni, hogy az egyetlen névváltozat, amely a *csíp-* tőből alakult, a főnévként álló *csípett* egyúttal a legkevésbé színes, legkevésbé jellegzetes a felsorolt megnevezések közül. Szűkszavú és tárgyszerű, mindössze két, bár jellemző, de hangulatilag közömbös morféma felhasználásával fejezi ki a közlendő jelentéstartalmat: az elkészítés módjának alapműveletére utaló igetővel *(csíp-)* és a múlt idejű melléknévi igenévképzővel *(-tt)*, ami — a többi megnevezés tanulságai szerint — arra mutat, hogy bár adatunk nincs rá, korábban minden valószínűség szerint egy **csípett tészta*-féle kapcsolat is létezhetett.

A múlt idejű melléknévi igenévképző különben a szóban forgó megnevezésekben messze a leggyakoribb képzőmorféma. Ennek *-tt* formája 7 *(csipedett, csipedettke, csipegett, csipegetett, csípett, csipkedett, csipkedettke)*, *-t* formája pedig 4 *(csipdalt haluska, csipdelt, csipgelt tészta, csipkedt tészta)* névben fordul elő. Ennek oka egyértelműen genetikai. Arra mutat, hogy e tésztafajta megnevezése mögött leggyakrabban ez a szemlélet húzódott meg: 'olyan tésztaféle, amelyet egy nagyobb massza apró darabokra való szétcsipkedésével készítünk'. A múlt idejű melléknévi igenévképző már e művelet befejezettségére, pontosabban e befejezett művelet eredményére utal. Mivel azonban ezt az eredményt önmagában jelentésbeli korlátai folytán nem fejezhette ki, csak jelzője lehetett a *tészta*, *haluska* jelzett szónak, hogy vele együtt már hiánytalan megnevezés lehessen. Más kérdés azután, hogy e kételemű kapcsolatok a gyakori használatban nehézkessé váltak, a fő jelentésmozzanatot hordozó előtag lassanként önmagában is elegendő lett az adott tésztafajta megnevezésére, s így a jellegtelen utótag feleslegessé vált, lekopott mellőle.

Ha áttekintjük az imént felsorolt *(-t, -tt* melléknévi igenévképzővel alakult) megnevezéseket, rögtön látjuk: a föntebb elemzett *csípett*-en kívül mindegyiket további képzők motiválják. Mégpedig nagy többségükben, a 11 eset közül 8-ban a tő és az igenévképző közé ékelődve: *csipedett*, *csipegett*, *csipegetett*, *csipdalt*, *csipdelt*, *csipgelt*, *csipkedt*, *csipkedett*. A képzők természete egyértelmű:

mindegyikük gyakorító képző *(-dal/-del, -g, -gel, -get, -ked)*: még az eredetileg tulajdonképpen kezdő értelmet kifejező *-ed* is ilyen funkciót tölt be itt, ami különben e képző esetében, némiképpen az ittenitől eltérő hangtani viszonyok között ugyan, de máskor is előfordul (vö. MMNyR. I, 351, 353). A képzőformák helyenként nyelvjárásias arculatúak: a mély hangú *-dal* a régi Gömör és Kishont, illetőleg a mai Nógrád megye területéről származó, tehát bizonyos palóc sajátságokat hordozó adatokban fordul elő; a *-gel* pedig alighanem a köznyelvi *-gél* helyett áll a Körösök vidékén feljegyzett szavakban. A felsorolt 11 megnevezés közül 2 *(csipedettke, csipkedettke)* további motivációt mutat: a *csip-* tőváltozatból, a *-tt* igenévképzőből és a közöttük álló gyakorító képzőkből alakult morfémakapcsolat még a *-ke* kicsinyítő képzővel is gazdagodott.

Ennek itteni, első pillantásra talán váratlan fellépésén végső soron nem csodálkozhatunk. Mert talán nem merészség azt állítani, hogy a nagy formai változatosságot mutató gyakorító képzők nem kizárólag a cselekvés ismétlődésére, egészen konkrétan: egy nagyobb massza szétcsipkedésének műveletére utalnak, hanem az elaprózottság mozzanatán át e megnevezéseket a kedveskedő játékosság felé is elviszik, a kifejezőerő szempontjából korántsem jelentéktelen hangulati elemekkel toldva meg eredetileg szűkebb körű (csak a gyakoriság kifejezésére szorítkozó) lexikológiai funkciójukat. Hogy a beszélők e tésztafajta megnevezésekor — minden bizonnyal tudat alatt — tényleg törekedhettek valamiféle játékosságra, mi sem mutatja jobban, mint hogy ezt még egy másik nyelvi eszköznek, mégpedig a már közben főnévvé alakult igenevek újabb szófaji arculatához illő *-ke* kicsinyítő képzőnek a felhasználásával tovább fokozták. A két képzőfajta adott esetben való funkcióazonosságát — szerintem — az igazolja leginkább, hogy bár egyikük (ti. a gyakorító képző) jellegzetesen deverbalis ige-, másikuk meg (ti. a kicsinyítő képző) denominalis főnévképző, a most vizsgált megnevezésekben nemegyszer zavartalan szimbiózisban és teljes mellérendeltségben állnak egymás mellett. És ezúttal elsősorban nem is a *csipedettke, csipkedettke*-félékre gondolok, hiszen itt a *csipedett* és *csipkedett* már főnévként vette fel a *-ke* kicsinyítő képzőt. Hanem az ezeknél sokkal érdekesebb *csipdoska, csipdalka*-félékre (az előbbi valószínűsíti, hogy az utóbbinál sem kell okvetlenül *csipdaltka* előzményt feltennünk!), amelyekben a *-ka* kicsinyítő képző közvetlenül kapcsolódik a *-dos*, illetőleg a *-dal* gyakorító köpzőhöz, egy csapásra főnévi szófajú megnevezéssé téve egy ismétlődő cselekvést kifejező igét. A szófaji viszonyok szokatlansága a két, expresszivitást kifejező elem hatását csak fokozza, s alighanem ez lehet az oka, hogy a *csipdoska, csipdalka* — legalábbis a köznyelv felől nézve — sokkal színesebb megnevezés, mint a szabályosan fejlődött *csipedettke* és *csipkedettke*, amelyekben az alakulás mozzanata és a *-tt* képző, amelyben ez formailag kifejeződik, sokat elvesz a gyakorító és a kicsinyítő képző együttes hatásának erejéből.

Arra, hogy az ige, különösen a valamilyen gyakorító képzővel ellátott ige és egy névszóképző közvetlen összekapcsolódása igen erősen expresszív szóalakot eredményez, az imént említett *csipdalka* és *csipdoska* formákon kívül más példa is akad a 'csipetke' nyelvjárási megnevezései között. Ilyen például az *-ed* gyakorító funkciójú mozzanatos és az *-ő* kicsinyítő képzővel alakult *csipedő*, valamint a *hecsedli* (vö. TESz.), *karmonádli, nudli* stb.-féle német jövevényszavak analógiájára létrejöhetett *csipkedli*, amelyben méghozzá a *-ked* gyakorító képző *d*-jének a *-dli* végződés *-d*-jével való összekeveredését is tetten érhetjük. S végül a *csipi* meg a *csipedi*, amelyekben az *-i* deverbalis

képző is lehet ugyan (vö. pl. *maradi, csali, játszi:* MMNyR. I, 386), de — ha például a *csipedi*-re gondolunk — legalább ugyanannyira feltehetjük azt is, hogy az *-i* kicsinyítő képző sajátos alkalmazásával van itt dolgunk.

Az eddig elemzetteken kívül van azonban a szóban forgó megnevezéseknek egy genetikailag más típusa is, bár ennek körébe mindössze két név tartozik: a *csipet* és *csiperet*. Az első esetében a keletkezés módja rendkívül kézenfekvő és célratörő: a *csip-* igei tőváltozathoz járuló *-et* főnévképző megjelöli a cselekvés eredményét, illetőleg tárgyát; a *csipet* alakulás éppoly hiánytalanul, de ugyanakkor éppoly szürkén jelöli meg a csípés mozdulatával készített levestésztát, mint föntebb, az igenévi származékok körében a *csípett*. A köznyelvivé vált *csipetke* mai írásmódja és nemegyszer nyílt *e*-vel való kiejtése is (vö. ÉrtSz.) magától kínálja a feltevést, hogy ezt a *csipet* főnév *-ke* kicsinyítő képzős származékának tekintsük. A nyelvjárások *ë*-s és *ö*-s, *csipëtke* és *csipötke* adatai azonban mégis inkább igenévi eredetre utalnak, és ezt a megnevezést genetikailag a *csipedettke, csipkedettke*-félék körébe utalják. (Köszönet HOSSZÚ FERENCnek és ZELLIGER ERZSÉBETnek, amiért erre engem — mint a zárt *ë*-t nem ismerő nyelvjárásterületről származót s éppen ezért az idevágó jelenségekre kevésbé felfigyelni tudót — külön is figyelmeztettek.) Mindamellett, persze, az is lehetséges, sőt valószínű, hogy a mai *csipëtke/csipetke* két forrásból, egyrészt a *csipëtt* igenév + *-ke* > *csipëtke*, másrészt a *csipet* főnév + *-ke* > *csipetke* sorból futott össze. Valami hasonló keveredést gyaníthatunk különben a Szlavóniai (kórógyi) Szótár *csipkedetke* adatában is, amely végig nyílt *e*-t mutat az ugyanitt megtalálható *csipködött ö* hangjaival szemben.

De bárhogyan magyarázzuk is a *csipetke* eredetét, arra, hogy a kevéssé kifejező *csipet* éppúgy motiválódhat, mint a föntebb tárgyalt *csípett*, mindenképpen van példánk. A *csiperet* tudniillik, amelynek — különösen a *csipet*-hez képest — kétségkívül megnyilvánuló expresszivitását a nehezen értékelhető, de talán leginkább a *tipor, toporog, csepereg*-félékben még kimutatható gyakorító képzővel azonosítható (vö. MMNyR. I, 339, 351) *-r* hordozza.

Mint ahogyan a *csip-/csíp-* tőváltozatoknak és a megnevezések létrejöttében döntő szerepet játszott *-t/-tt* melléknévi igenév-, valamint az *-et* deverbalis főnévképzőnek a megterheltségi viszonyait szemügyre vettük, ugyanígy azt is érdemes áttekinteni: a szóban forgó nevek alaki motiválásában részt vevő különféle képzők milyen gyakoriságban fordulnak elő. Ezúttal azonban már az látszik jónak, ha nemcsak a megnevezéstípusokra, hanem ezek előfordulásainak a számára és területi megoszlására is figyelemmel vagyunk.

Legtöbb adatban kétségkívül a régebben mozzanatos, de ez esetben már gyakorító funkciót betöltő *-ed* képzővel találkozunk. A *csipedett, csipedett tészta, csipedettke, csipedi, csipedő* megnevezések összesen 33 előfordulásban szemlélhetők; ezek közül azonban 25 a *csipedett*-re, 4 a *csipedett tésztá*-ra esik; a *csipedő*-re már csak 2, a *csipedettké*-re és a *csipedi*-re pedig 1—1 adata van az ÚMTsz.-nek. A *csipedett* adatai, illetőleg ennek *csipëdett, csipëdëtt, csipìdött, csipödött* stb. változatai nagy területi szétszórtságot mutatnak; szótárunkból jól kiolvasható, hogy ezt a nevet szinte az egész magyar nyelvterületen ismerik. Nem véletlen, hogy az itt elemzett 'csipetke' jelentésű nyelvjárási megnevezések közül az ÉKsz. csak ezt veszi fel *(nép* minősítéssel természetesen) címszavai közé. És a *csipetké*-n kívül a TESz.-ben is ez van meg a *csíp* ige alcímszavai között, 1809-ből való első előfordulásával. A *csipedett tészta*, amelyre 4 adatunk van, szintén nem köthető helyhez: Tolna megyében, a jugoszláviai Zentán és Magyarkanizsán meg Szabolcs-Szatmár megyében egyaránt felje-

gyezték. A *csipedő* 2 adata már kötődik némiképpen az északnyugati részekhez: egyikük a régi Pozsony, másikuk a régi Komárom megyéből való. A *csipedi* egyetlen előfordulását Dunapatajon, a *csipedettke* adatot pedig Kalocsán jegyezték fel. — Azt gondolhatnánk, hogy a 'csipetke' *-ed* képzővel alakult megnevezéseinek gyakorisága a 'csipked' jelentésű *csiped* igealak elterjedésével függ össze. Ez azonban — úgy látszik — nem így van. Szótárunkban ez utóbbit alig néhány adat képviseli. Természetesen lehetséges az is, hogy forrásaink ennek feljegyzésében nem voltak eléggé következetesek; a gyűjtők esetleg tájszó voltáról sem voltak feltétlenül meggyőződve, s innen az előfordulások jelentéktelen száma. Valószínűbbnek azonban mégis az látszik, hogy a *csiped*-ből képzett megnevezések (s közülük is elsősorban a *csipedett)* a tárgygyal, vagyis a velük jelölt tésztafajtával együtt terjedtek el szélesebb körben.

Az *-ed*-hez hasonlóan jellemző motiváló eleme a most vizsgált megnevezéseknek a *-ked* gyakorító képző is. A *csipkedett, csipkedett tészta, csipkedettke, csipkedt tészta, csipkedli* megnevezések összesen 15 adatban találhatók meg, amelyek közül 9 a *csipkedett*-re, 3 a *csipkedt tésztá*-ra esik; a többi három névre már csak 1—1 adatunk van. A *csipkedett* erősen kötődik a Dunántúlhoz, más területekről alig egy-két adatunk van rá. A *csipkedt tészta* viszont egyértelműen tiszántúli, és — érdekes módon — Debrecenből való az egyetlen *csipkedett tészta* adat is, ami a *csipkedett* dunántúli kötődését látva eléggé meglepő. Magam — bár debreceni születésű vagyok, és közel harmincéves koromig ott is éltem — nem ismerem, még csak nem is hallottam. A *csipkedettke*, pontosabban ennek *csipkedetke* formája Szlavóniából, a *csipkedli* Szekszárdról került be szótárunkba.

A továbbiakban a motiváló képzők gyakoriságáról már nem beszélhetünk, inkább ezek sokféleségére kell felhívnunk a figyelmet. Az adatok különösen a palóc területeken mutatnak nagy változatosságot, a *-dal/-del (csipdalka, csipdalt, csipdelt), -dos (csipdoska), -r (csiperet)* képzős megnevezések néhány (olykor csak 1 és legfeljebb 3) előfordulása mind a palóc nyelvjárások valamelyikéből való. Véletlenül vagy sem, nehéz lenne megmondani, de a *-g* gyakorító képzővel, illetőleg az ezt *is* magába foglaló *-gel* és *-get* képzőformával alakult, szintén csak néhány előfordulást számláló változatok mind tiszántúliak *(csipegett, csipegett tészta, csipegtészta; csipgelt tészta; csipegetett, csipegetett tészta)*.

Ha most már a névváltozatokban előforduló névszóképzők megterheltségi arányait próbáljuk vizsgálni, akkor az derül ki, hogy ezek gyakoriságuk szempontjából meg sem közelítik a gyakorító igeképzőket. Még a *-ka/-ke* kicsinyítő képző is, amely pedig a köznyelvivé vált *csipetke* révén különös jelentőségre tett szert, és azt gondolnánk, hogy analogikus úton más változatokra is könnyen átterjedhetett, alig néhány megnevezésben *(csipdalka, csipdoska, csipedettke, csipkedettke)* és ezeknek alig néhány előfordulásában található meg. A másik két kicsinyítő képzővel, az *-i*-vel és *-ő*-vel alakult nevek *(csipedi, csipi, csipicsusza,* ill. *csipedő)* adatoltsága pedig még szerényebb. Úgy látszik tehát, hogy az a szerintem igen jelentékeny motiváló szerep, amelyről föntebb részletesen beszéltem, csupán a változatok számát növelte, közülük azonban igazán csak a *csipetke* tudott elterjedni.

Bár — mint cikkem elején jeleztem — elemzésemben a hangsúlyt főként a 'csipetke' jelentésű megnevezésekre fordítottam, szó nélkül az adott tésztafajtával készült ételneveket sem szabad hagyni. Igaz, mindössze két névváltozat (a *csipedett* és *csipkedett)* esetében s ennek összesen 3 előfordulásában talál-

juk, mégis érdekes, hogy a 'csipetke' jelentésű megnevezés egyúttal 'csipetkével készült leves'-t, illetőleg 'túróval, tejföllel ízesített főtt tésztá'-t is jelent. A *csipkedett* (Döbrököz Tolna m.) csak az előbbit, a *csipedett* mindkettőt, mégpedig egymástól távol fekvő helyeken (a Gyergyói-havasok vidékén a levesfajtát, Hódmezővásárhelyen a főtt tésztát). Külön vizsgálandó a Hajdúnánásról való, 'csipetkével készült leves' jelentésű, egyadatos *csipkedetett*, amelyre 'csipetke' jelentésű adatunk egyáltalában nincs is. Alakját mindenesetre rendkívül érdekessé teszi, hogy a gyakorító képzős igealakhoz *-et* főnévképző, majd — váratlanul — *-tt* igenévképző járul, s e sajátos és tulajdonképpen abszurd képzésmód (hiszen miféle sorrend ez!) valamiféle jellegzetes és nyomatékos formát ad ennek a megnevezésnek. Keletkezését sokféleképpen lehet magyarázni. Keveredhetett benne a *csipetke* és a *csipkedett* emléke; végbemehetett — talán éppen tudat alatti nyomatékosító indítékkal — az *et* hangkapcsolat ismétlődése. Egy azonban bizonyos: talán az *-et* vagy vélt *-et* főnévképző teszi, hogy névszói természetét és 'levesfajta' értelmezését sokkal könnyebben el lehet fogadni, mint akár a *csipedett*, akár a *csipkedett* esetében. Ez utóbbiak csak a kételemű *csipedett leves* (Écs, Hódmezővásárhely), *csipkedett leves* (Balaton-mellék) és a velük azonos természetű *csípett leves* (Szeged) nevek ismeretében hihetők el: tehát csakis úgy, ha a *csipedett tészta* 'csipetke' > *csipedett* 'ua.' > *csipedett leves* 'csipetkével készült leves' > *csipedett* 'ua.' fejlődési sort elébük gondoljuk. Az egyetlen *csipdelthaluska-leves* (Mezőkövesd) adat azt mutatja, hogy ételmegnevezés az adott tésztafajta kételemű neveiből is keletkezhetett, amiben különben semmi meglepő nincsen. Csak a hosszúságából adódott nehézkesség lehet az oka, hogy ez ritkán következett be.

De nemcsak a *bableves*, *krumplileves* kategóriába illő *csipedettleves* 'csipetkeleves'-féle ételnevek vannak ebben a körben, hanem az *-s* képzővel alakult *mákos metélt*, *káposztás kocka*-típusúak is. Így a *csipkedettes leves* (Lovászpatona Veszprém m.) 'csipetkével készült leves' és a *csipedis krumpli* (Dunapataj Bács-Kiskun m.) 'csipetkével készült krumpli'. (Hadd emlékeztessek rá, hogy ugyanez az *-s* képző a 'csipetke' egyik kételemű megnevezésében milyen sajátos szerepet kapott; l. föntebb). De legérdekesebb talán a *babcsipedő* (Somorja, a régi Pozsony megye területén) 'bableves' és a *krumplicsipedett* (Hercegszántó Bács-Kiskun m.) 'krumpliból csipetkével készített böjtös leves' megnevezés, amelyben a tulajdonképpen járulékos alkotó elem, a 'csipetke' jelentésű tésztaféle neve lett a megnevezés fő tagjává, az alapanyagnak, tehát a *bab*-nak, illetőleg *krumpli*-nak a jelölője pedig jelzői szerepkörbe szorult. A *bab-* és *krumpli-* előtaggal alakult összetett ételnevek között más hasonló is akad: *babcsuszkó*, *krumplicsuszkó*. Lehet, hogy nyelvjárásaink (vagy legalábbis közülük némelyik) az ételfajták megnevezéseiben az effajta szerkesztési módot a köznyelvnél gyakrabban alkalmazzák. — Itt jegyzem meg, hogy a *babcsipedő* előfordulási helyétől nem túlságosan messze fekvő helységben (Gúta, a régi Komárom megye területén) *molnárcsipedő* adatot is feljegyeztek. Ez azonban, mivel a jelentése nem 'ételfajta', hanem 'nagy darabokra széttördelt szárazt észta; lebbencs', inkább a 'csipetke' nyelvjárási megnevezéseivel áll bizonyos fokig rokonságban.

A föntebb leírtakat összefoglalandó el kell mondanom: amikor az ember a szóalaki motivációknak ekkora gazdagságát találja egy bár népszerű és — éppen ezért — gyakran szóba kerülő, de különben egyszerű, anyagát, formáját és készítési módját tekintve egyaránt homogén tárgy megnevezésében, szinte lehetetlen el nem töprengeni azon, vajon a beszélőknek milyen tudati tevékeny-

sége állhat a színes és változatos nyelvi megformálás mögött. T u d a t i, de nem t u d a t o s persze, hanem minden bizonnyal ösztönös és tudat alatti. Közel egy esztendeje foglalkozom gondolatban a *csipetke*-család felvetette problematikával, és cikkem már csaknem teljesen készen állt, amikor lehetőségem nyílt arra, hogy GUNDA BÉLÁnak az Új Magyar Tájszótárról a Magyar Nyelvőr című folyóirat számára készített tanulmányát, amelyben még számos más kérdést is érint, kéziratban elolvashassam. GUNDA a *bobajka* nevű ételfajta *csetele, darunyak, dugó,* valamint a csíráztatott búzából készült pépes étel *biracs, csiramálé, csiripiszli* megnevezéseire utalva ezt írja: „felmerül a kérdés, hogy egyes ételeink nyelvileg miért változatosabbak, mint tárgyilag. Egyelőre csak a problémát látjuk. Megnyugtató magyarázatot nem tudunk adni." Ami tehát a szótár szerkesztőjének feltűnt, nyomban feltűnt a szótár olvasójának is; semmi sem bizonyíthatja jobban, hogy a magyar nyelvjárási lexikának (sőt, esetleg általában a nyelvjárási lexikának, ki tudja?) jellemző sajátságáról van szó. Annál inkább, mert GUNDA e kérdésben nálam messzebbre is kitekintett: „A szótár anyaga alapján hasonló kérdés merül fel a gyermekjátékok során." Példái, amelyeket a *bigézés* és *kapópövezés* nevű játékok terminológiájából merít, meggyőzőek, s nyomban eszébe juttatnak az embernek hasonló jelenségeket a népi viselet és a népi eszköznevek köréből is.

Bármennyire megörültem azonban GUNDA BÉLA rokon gondolatának, azt látnom kellett, hogy példái csupán egyetlen, de alapvető szempontból eltérnek a 'csipetke' megnevezéseitől. Míg ugyanis azok a legkülönbözőbb forrásokból összefutott, etimológiailag egymástól független, önálló szavak, addig a tőlem vizsgált 26 megnevezés egy és ugyanazon tő legkülönfélébb képzőkkel kialakított és motivált származéka. Míg ott — többek között — számolni lehet például más nyelvekből való (esetleg többszörös) átvétellel is, addig itt objektív meghatározó és befolyásoló tényezőként legfeljebb bizonyos nyelvjárási sajátságok (pl. bizonyos képzőformák gyakorisága, egyfajta kicsinyítő/becéző tendencia) jöhetnek szóba; egyébként azonban a föntebb tárgyalt nevek kialakítása teljes mértékben a beszélők nyelvi leleményének köszönhető.

Vizsgálódásomban éppen arra törekedtem, hogy azokat a nyelvi eszközöket, amelyeket ez a nyelvi lelemény céljainak elérésére felhasznált, és amelyek az adott megnevezésekben egymásra halmozódtak, egymással összefonódtak, sőt talán olykor össze is keveredtek, szétválogassam, és — amennyire egyáltalában lehetséges — értékeljem. Az elemzés — úgy gondolom — két dologra feltétlenül rámutat. Egyrészt arra, hogy a belső keletkezésű megnevezések mindegyikében jelen van az adott tésztafajta elkészítési módjának megjelölése; ezt a *csip-/csíp*-igető biztosítja. Másrészt arra, hogy a legfontosabb mondanivaló kifejezését az esetek többségében bizonyos kedveskedő/játékos mozzanatok motiválják, amelyek a gyakorító és kicsinyítő képzők segítségével valósulnak meg. A mindezek hátterében meghúzódó végső indítékok, okok és célok felderítésével azonban sajnos, ez a vizsgálat még adós marad. Az ilyenféle, kétségkívül legizgalmasabb kérdéseknek a megválaszolásához, úgy látszik, még sokunknak kell sokszor, többféle oldalról és az eddigieknél nagyobb mélységekbe alászállnunk. A *csipetke* népes családjának tanulságai legfeljebb arra jók, hogy az odavezető útnak egy rövidke bevezető szakaszát némiképpen megvilágítsák.

B. LŐRINCZY ÉVA

Pápaszem szavunk keletkezésének művelődéstörténeti háttere*

1. A *pápaszem* összetételről a TESz. (III, 91) a vizsgálódások tanulságait abban a megállapításban összegezte, hogy a szó keletkezésének szemléleti háttere nincs földerítve. Éppen ezért — bizonyára másokkal együtt — fokozott érdeklődéssel lapoztam föl folyóiratunk 1979. évi 3. számát, amelyben ERDŐDI JÓZSEF kísérletet tesz az elnevezés eredetének tisztázására (MNy. LXXV, 305—15). A közlemény már azért is magára vonja figyelmünket, mert az eszmefuttatást képzőművészeti alkotások illusztrációi kísérik, a szerző ugyanis érveit a művészettörténetből meríti. Sajátos tehát vizsgálati módszere, amelyre cikkének nem szokványos címe is utal: Ars ancilla denominationis ac etymologiae, vel historia nominis hungarici *pápaszem* 'conspicillium'. Fejtegetéseiből aztán megtudjuk, hogy az „ars" itt nem akármilyen, közönséges „ancilla", tehát nemcsak arról van szó, hogy a kifejezés alapjául szolgáló, de hiányzó tárgy- és művelődéstörténeti adatokat korabeli műalkotások, illetőleg azok részletei pótolják, hanem egyenesen arról, hogy nemegyszer s éppen ebben az esetben is az „ars, a művészet alkotásai megnevezés alapjául szolgáltak" (314).

Ami a *pápaszem* elnevezést illeti, kialakulását ERDŐDI két tényezőre vezeti vissza. Egyfelől tudniillik úgy véli: „Be kell bizonyítanunk, hogy a pápaszemet pápák meg magasrangú papok használták elsőkként, mivel a nyelvi tény, az elnevezés egymagában elégtelen. Nem felel meg bizonyításra a puszta tárgy, viselőjével együtt kell bemutatnunk. És e feladat teljesítésére az egykorú művészeti alkotások alkalmasak." (307.) Másfelől pedig feltételezi, hogy a szemüveges (pápa)ábrázolásokat „a nép módosabb és egyszerűbb része", illetőleg „a köznép" [!] „minden bizonnyal láthatta", — amikor „gyakorta akarata ellenére is rákényszerítették a templomba-menésre, olykor a templomba-járásra" (314) —, tehát a művészeti alkotások szemlélete, ismerete nyomán alkotta meg a kifejezést. Így jut aztán el a végkövetkeztetéshez: „A *pápaszem* elnevezés létrejöttében fő szerepet a képzőművészeti alkotások játszhatták" (uo.).

Jegyezzük meg közbevetőleg: az alapgondolat nem ERDŐDITŐL való, hanem GÁLDI LÁSZLÓTÓL származik, aki így vélekedett a kérdésben: „Kellett lenni egy szemüveges pápáról képnek vagy éremnek, s ez adott alapot a *pápaszem* névnek" (szóbeli nyilatkozatát P. BALÁZS JÁNOS közli, l.: MNy. LVII, 197). GÁLDI ötletét tehát ERDŐDI módszerré avatja, s bár annak igazolására fölhozott példái (314—5), hogy a művészet alkotásai megnevezés alapjául szolgáltak, eléggé gyönge lábon állnak és kevéssé meggyőzőek, ne hamarkodjuk el ítéletünket! Minden attól függ, hogyan válik be s milyen eredményeket hoz a módszer. Lássuk tehát először is az ERDŐDI által összegyűjtött „képzőművészeti bizonyító anyag"-ot!

2. A bizonyításra szánt alkotások fölsorolását és leírását a közlemény 3. pontjában találjuk (309—12), amely két, el nem különített részre oszlik. Az első, kisebb terjedelmű részben a szerző öt olyan műalkotást ismertet, amelyen — állítása szerint — szemüveges pápákat láthatunk. Ezek a következők:

* Ez a cikk az 1979. szeptembere és decembere közti időszakban készült, s szerzője számított arra, hogy ERDŐDI JÓZSEF válaszolni fog az itt következő fejtegetésekre. Ez a lehetőség azóta örökre megszűnt, ERDŐDI JÓZSEF nincs többé az élők sorában, ezért a további vitára ösztönző részeket legtöbbnyire elhagytuk. — A SZERK.

Az első az NSZK-beli Rothenburgban a Jakobskirche 1466-ban készült főoltárán van: „ezen gótikus szárnyasoltár alsó részén, az oltárpolcon (szaknyelven predellán) az egyik kép Szent Pétert, az első pápát ábrázolja: bal csuklója köré szíj csavarodik, a szíjon két kulcs, fogaik jobbra és balra kifelé néznek, a vörös palástba burkolt Szent Péter bal kezén és karján ékkövekkel díszített könyv nyugszik, és a szent, a pápa bal kezével fehér keretű orcsiptetőszerű szemüveget tart. Hát ez valóban pápaszem!" (39). — NB. A leírással ellentétben a közölt képen Szent Péter a jobb kezében tartja a szemüveget; baljával nem is foghatná, mert azt teljesen elfoglalják a kulcsok és a könyv.

A második szemüveges alakot a nagyócsai Mária-oltáron találjuk: „A valószínűleg 1515-ből való faragott oltárképen balra (egyetlen figuraként) Szent Péter látható, orrán fekete keretű csiptetős szemüveg, baljával fogja: jobb keze ügyében, kis állványon (olvasó polcon) misekönyv . . . Ezen oltár ábrázolása megtalálható RADOCHAY DÉNES könyvében (A középkori Magyarország faszobrai. Bp., 1976. 216. ábra), valamint VÉGH JÁNOSnak az erről a könyvről írott ismertetésében (Acta Historiae Artium Hung. Tomus 18, 1972. 309, a szobor ismertetése a 312. lapon)." (309.) — NB. Az idézett könyv adatai helyesen a következők: a szerző neve RADOCSAY, a könyv megjelenési éve 1967, a szoborcsoport képe a 263. ábra. A jelenet megfelelő részletét így írja le RADOCSAY: „Középen Mária térdel, akit Evangelista János támogat, két oldalról pedig egy-egy féltérdre ereszkedett idős apostol fog közre." (I. m. 122.) VÉGH az egész műalkotást jellemzi, a részletekre azonban nem tér ki, a szóban forgó alakról külön nem ír. Ellenben ZOLNAY LÁSZLÓ az ERDŐDI által is idézett „Kincses Magyarország" című könyvében (Bp., 1977.[2] 149) az apostol kinagyított képét ezzel a kísérő szöveggel mutatja be: „Fülöp apostol szemüveges alakja a hajdani Zólyom megyei Nagyócsa — Ocsova — Mária-halála oltárán. Magyar faragás a XV. század végéről."

A harmadik pápaszemes ábrázolás az esztergomi Keresztény Múzeum gyűjteményében, osztrák festő 1440 táján készült művén lelhető fel: a „Mária halálát ábrázoló oltárképen szemüveges apostol képe látható", akinek kilétéről a múzeum igazgatója egyértelműen úgy nyilatkozott, hogy „biztosan nem Szent Péter" (309).

A negyedik pápaszemes figura az Ermitázsban levő, Jean Provost németalföldi festő (1465 k.—1529.) „Szűz Mária megkoronázása" című képén látható: „A szemüveg kerete ezen a képen fekete, formája egyezik azokéval, amelyekről eddig írtunk. Az apostol bal kezében félig nyitott könyv, szemüvegét jobbjával emeli homlokához . . ." (309—10.)

Végül az ötödik műalkotás: „X. Leó pápának (1513—1521.) szemüveggel, helyesebben nagyítóüvegszerűséggel való ábrázolása". „A képet Raphael (Raffaello di Giovanni Santi, 1483—1520.) festette, rajta a pápa kezében tartja a bekeretezett, olvasáshoz szánt (?) nagyító üveget. A kép hivatalos neve »X. Leó pápa unokafivérei körében«, lelőhelye Firenze, Uffizi." (310.) — NB. Az „olvasáshoz szánt" rész megkérdőjelezése a cikk szerzőjétől való. *Raffaello* nevét a magyarban eredeti, nem pedig angol alakjában írjuk, l. HTSz. 594.

Íme, ezek tehát azok az ábrázolások, amelyek ERDŐDI bizonyítékainak fontosabbik részét alkotják. Úgy gondolom, azt bárki, még a laikus is első látásra meg tudja állapítani, hogy ezeken a műveken szemüveges pápa nincsen. Vizsgáljuk meg azonban kissé részletesebben az ábrázolásokhoz fűzött, illetőleg sugalmazott értelmezéseket, s szembesítsük őket a művelődéstörténeti ismeretekkel.

3. Az első kép leírása ezzel a felkiáltással zárul: „Hát ez valóban pápaszem!" Az ügyesen alkalmazott retorikai alakzat azonban ne terelje el figyelmünket arról az egyáltalán el nem hanyagolható körülményről, hogy a szemüveget nem pápa, hanem Szent Péter apostol tartja a kezében. Abból ugyanis, hogy őt ERDŐDI előbb „az első pápa", majd csak „a pápa" értelmező jelzővel látja el, még nem következik, hogy valóban pápa volt vagy annak tekintették volna. Bármily különösnek tűnhetik, válaszolnunk kell tehát arra a kérdésre: pápa volt-e Szent Péter?

Először is vessünk egy pillantást a *pápa* szó történetére. Ismeretes, hogy a lat. *papa* 'atya', a gör. *pap(p)asz* 'atya' megszólító formájának, a *pap(p)a!* alaknak az átvétele (l. TESz.). A kereszténység első századaiban általában a püspökök megszólítása volt, s csak a III. század végéről vannak jelei annak, hogy különösen a római püspök(ök)re kezdték vonatkoztatni, ilyen értelemben az első adat I. Marcell nevéhez fűződik (a IV. század elején). Ez a gyakorlat azonban csak az V. század végén erősödik meg, s csupán a VI. századtól válik rendszeressé (bár még ezután is előfordul a *pápa* titulus más, nem római püspök megszólításaként). Végül is 1083-ban, a római zsinaton VII. Gergely nyilvánította ki, hogy a *pápa* elnevezés csak Róma püspökét, a keresztény egyház fejét illeti meg (l. minderre: C. TAGLIAVINI, Storia di parole pagane e cristiane attraverso i tempi. Brescia, 1968. 298, 300, 543; továbbá vö.: WARTBURG, FEW. VII, 573; BATTISTI-ALESSIO, DizEtIt. IV, 2754—5). Tegyük még hozzá, hogy az olaszban a *papa* szó csak a XIII. századtól adatolható (BATTISTI-ALESSIO, i. h.), a magyar *pápa* szóra pedig 1372 u./1448 k.-i időből (a Jókai-kódexből) való az első biztos adat (TESz. i. h.). Nyelvtörténeti szempontból tehát Szent Pétert *pápá*-nak titulálni anakronizmus.

Maga a katolikus egyház tanítóhivatalának tisztét gyakorolva nem is esett az anakronizmusnak ebbe a hibájába. Szent Pétert nem nevezte és nem nevezi *pápá*-nak, hanem egyszerűen csak *Szent Péter*-nek vagy *apostol*-nak, esetleg az *apostolok fejedelmé*-nek vagy *Krisztus helytartójá*-nak. Elég ezzel kapcsolatban az egyház liturgiájára, a szertartások keretében mondott és a szentek ünnepeire rendelt hivatalos imádságaira hivatkoznunk. Így szertartásai közül a központi szerepet betöltő misében, annak is az állandó részében öt alkalommal kéri Szent Péter közbenjárását, mindig *apostol*-nak nevezve őt (l. Magyar-latin misszále az év minden napjára a római misekönyv szerint. Szent István Társulat, Bp., [1933.] 550, 560, 574, 578, 580). Fő ünnepén, Péter és Pál napján is csak mint *apostol*-hoz fordul hozzá (uo. 1035—8).

Szent Péter csupán az egyháztörténeti művekben, leírásokban szerepel pápaként. Amikor ugyanis a pápaság történetét tárgyalják, a pápákról összeállítást készítenek, vele kezdik a sort. A pápaság intézményének a kereszténység kezdeteire való visszavetítése s ezzel Szent Péternek pápává minősítése az ellenreformáció idején vált szükségessé. Akkor, amikor a pápaságnak a reformáció által megtépázott tekintélyét kellett — az ellenreformációt megszervező tridenti zsinat (1545—1563.) szellemében — helyreállítani, s egyebek közt Szent Péter és az őt követő római püspökök közti szakadatlan folytonosságot bizonyítani. Világosan megmondja ezt a magyar ellenreformáció vezéralakja, Pázmány Péter, aki Kalauzában — nálunk alighanem először — közli a pápák „lajstrom"-át (Pázmány Péter: Hodegus. Igazságra vezérlő kalauz. Nagyszombat, 1766.[4] 778—80: Catalogus Summorum Pontificum. 1. Petrus Apoſtolus, Martyr.) A fölsorolás — hívja föl a figyelmet — azt szolgálja, hogy bizonyítsa a „continua successió"-t, vagyis azt, hogy a római „gyölekezet"-nek „az Apoſ-

toli üdöktül-fogva, mindenkor Egy-más-után következö Páſztori vóltak, kik hivatallyok-mellöl el nem mentek." (I. m. 775.) S mielőtt közli a lajstromot, azt is szükségesnek tartja megjegyezni, hogy „Noha a' Szent Péter-után következö Négy elsö Pápák rendiben vagyon valami külömbözés a' Régiek irásában: de abban minnyajan eggyeznek, hogy akár mellyik vólt eléb, de azért Roma Püſpök nélkül nem maradot." (Uo. 776.) Pázmány tehát, bár a célnak megfelelően a lajstromot Szent Péterrel kezdi, még itt sem nevezi őt pápának, csak utódaira vonatkoztatja ezt a nevet. Hasonlóképpen tesz különbséget „Sz. Péter Apostolrúl" szóló prédikációjában, amikor ezeket mondja: „Ne ítild, hogy a' *Szent Péter* tiſzti meg-ſzűnt halálával. Mert nem tsak a' régi Sz. Atyák egyenlö értelemmel tanítttyák, hogy az Anya-ſzent-egy-ház látható Fó-Páſztorsága a' *Sz. Péter*-után következó Püspökökre, a' Romai Pápákra ſzállott, hanem az okoſság is azt mutattya, hogy . . ." (Pázmány Péter: A romai Anya-szent-egy-ház szokásából minden vasárnapokra, és egy-nehány innepekre rendeltt evangéliomokrul Predikátziok. Nagyszombat, 1768.[3] 1241.) Ez a szövegrész szinte a definíció egyértelműségével mondja ki: *a római pápák* = 'a Szent Péter után következő püspökök'.

4. Az eddig előadottakból is gondolható, hogy a „köznép" képzeletében soha föl sem merülhetett az, hogy Szent Péter pápa lett volna. Hogyan élt népünk tudatában Szent Péter alakja, azt a népi vallásos hagyományok kitűnő hazai ismerője, kutatója és tudósa így írja le: „Vallásos mondáinknak egyik legfőbb hőse a gyarlóságaiban, de jóravalóságában is annyira emberi Péter, aki Urával a földön, a világi nép között vándorol. Apró történetei, megesett dolgai akárhányszor szinte klasszikus népi példázattá válnak. Kíváncsiságával, akadékoskodásával sokszor az emberiség képviselőjének tetszik, aki a teremtés és a természet titkait, érthetetlen furcsaságait, az embersors nagy bökkenőit igyekszik kifürkészni, megérteni. Sokszor elégedetlen azzal, amit lát, tapasztal. Ki is fakad: Majd megmutatná ő, ha Isten lehetne belőle. A végén azonban mindig belátja, hogy Mesterének igaza van, ő tud és intéz mindent a legbölcsebben." (BÁLINT SÁNDOR, Ünnepi kalendárium. A Mária ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából. I. Bp., 1977. 510. A szerző arra is rámutat, hogy ezek a mondák már a középkori szakrális európai hagyományban feltűnnek.)

Igen jellemzőnek kell tartanunk a kétkezi ember szemléletére azt is, hogy Szent Pétert mint halászembert a halászok céhe patrónusa gyanánt tisztelte; annak okán pedig, hogy Jézus a mennyország kulcsait Péterre bízta, a lakatosok céhe választotta védőszentjévé (BÁLINT i. m. 508—10 és 511).

Szent Péter másfelől úgy él a nép képzeletében, mint a mennyország kapusa: „Péter mint a mennyország bölcs, tapasztalt kapusa föltűnik népmeséinkben, tréfáinkban, sőt modern élclapjaink találó történetei között is. Szinte már ő dönti el, hogy ki érdemes az üdvösségre. Ezekre is csak utalhatunk, mert sokaságuk, olykor terjedelmük miatt sem idézhetjük őket. Mindenesetre Szent Péter tisztsége is szálka Szkhárosi Horvát András szemében:

Tisztet osztottunk az megholt szenteknek,
Porkolábságot adtunk Szent Péternek,
Kik nem esmérik, mind kirekesztetnek."

(BÁLINT i. m. 511. Ne feledjük: Szkhárosi a XVI. század első felében élt.)

A köztudatban kialakult Szent Péter-kép tehát kizárja annak lehetőségét, hogy Pétert a nép pápának tekintette volna. Ezért a szemüveges apostolt nem lehet szemüveges pápának minősíteni, következésképp az ilyen Péter-ábrázolás nem lehetett forrása a *pápaszem* elnevezésének (ennek nyomán legföljebb **Szent Péter szeme* ~ **Szent Péter-szem* születhetett volna meg). Így a fölsorolt műalkotások közül az első négy nem ad elfogadható magyarázatot *pápaszem* szavunk keletkezésére. Annál kevésbé, mert — a szakértő műtörténészek szerint — a második és a harmadik nem is Szent Pétert jeleníti meg, a negyedik esetében pedig az is kétséges, apostol-e a szemüveges alak, nem pedig rabbi vagy farizeus. Ilyenformán egyetlen valódi pápaábrázolás marad, Raffaello X. Leója. Igaz, rajta meg nincs szemüveg, de legalább egy kerettel ellátott nyeles nagyítót tart a kezében. Van tehát végre egy olyan korabeli pápa, aki látása javítására vagy tökéletesítésére optikai eszközt — talán szemüveget is — használt. Mivel itt kerülünk legközelebb a *pápaszem* fogalmához, a kutatást ebben az irányban kellett volna folytatni. ERDŐDI azonban előre megkonstruált elmélete megakadályozza ebben, s ezért végül is zsákutcába jut.

Maga is világosan láthatta ugyanis, hogy az eddig fölhozottak még csak nem is valószínűsítik a *pápaszem* létrejöttét, ezért így folytatja: [bekezdés] „Mivel pillanatnyilag más szemüveges pápaábrázolást nem ismerek, ismét utalok a TESz. vélelmezésének második tételére: a *pápaszem* elnevezés keletkezésébe belejátszhatott az a tény, hogy főpapokat ábrázoltak szemüvegesen. Én hozzáfűzném: és apostolokat. A vélelmező a dolog elevenére tapintott, ezt kívánjuk a továbbiakban illusztrálni." (310.) — NB. A TESz. szócikkében nyomát sem leljük ennek a „vélelmezés"-nek.

E fordulat után mindenesetre apostolképek bemutatását várjuk. E helyett egy kardinális, két kanonok, Szent Jeromos, két evangelista, egy férfialak, két szerzetes, egy inkvizítor, egy jómódú polgár és két Szent Anna szemüveges ábrázolásának minden rendszer nélkül való felsorolását kapjuk. Sőt — a módszernek és a hozzá épített elméletnek mintegy karikatúrájaként — a szerző két olyan képet is megemlít, amelyek közül az egyiken „valami majomfajta birtokolja a szemüveget", a másikon meg „majom játszik csiptetős szemüveggel" (311).

5. Úgy látom, a *pápaszem* eredete körüli nyelvészeti vizsgálódásokat a szemüvegviselés szerepének túlbecsülése, mondhatnánk, a szemüveg fetisizálása vitte tévútra.

Ennek a szemléletnek mérsékeltebb változata szerint a szemüveget „eleintén főképp papok hordták" (R. PRIKKEL: MNy. III, 339), illetőleg „a szemüveg első viselői főképp papok voltak" (P. BALÁZS: MNy. LVI, 197), amely felfogás azután a TESz.-ben ilyen módon fejlődik tovább: „Eredetileg talán arra utalt, hogy régen különösen a papok és a papok között is a legmagasabb rangúak hordtak csak szemüveget." Ha megállná helyét ez az elképzelés, akkor inkább a **(fő)papszem* kifejezésnek kellett volna létrejönnie, hiszen az embereknek (még a „köznép" soraiból származóknak is) mindig volt annyi sütnivalójuk, hogy ne keverjék össze a pápát a különféle rendű és rangú papokkal. De nem igazolják ezt a feltevést a rendelkezésünkre álló írásos emlékek sem. A szemüveg elnevezéseként a *pápaszem* előtt négy évtizeddel felbukkanó *okuláré* korai adatai ugyanis éppen arra engednek következtetni, hogy már kezdetben köznemesek, tehát világiak, sőt köztük nők is (például Nádasdy Tamásné Kanizsai Orsolya) használtak szemüveget (l. P. BALÁZS: i. h. 95).

A másik elképzelés szerint a szemüveg az írástudásnak, sőt általában a tudósságnak volt a jelképe (csírájában: P. BALÁZS: i. h. 197, teóriává téve: ERDŐDI: i. h. 309, 312, 313). Ha tehát a szemüveg használata a tudósság jelképeként a papok sajátossága, akkor a pápának — mint a papok közt is nyilvánvalóan a legtudósabbnak — állandó díszítő velejárója (epiteton ornansa) lett volna. Fölöttébb jellemző e tekintetben ERDŐDInek a madridi Prado egyik képéhez fűzött megjegyzése: „A férfiak csoportjában jobb oldalt álló figura, egy ferences barát visel szemüveget. Feltűnő, hogy a képen megjelenő pápa nem hord üveget." (311.) Ez már csak azért sem feltűnő, mert ERDŐDI más műalkotásokon sem talált szemüveges pápát (s így indokolatlan is, hogy épp ezen a képen reklamálja hiányát). Főképpen pedig azért nem feltűnő, mert a reneszánsz korával kialakult portréfestészetben a művészek nem előre kiagyalt sémák szerint, hanem a valóságnak megfelelően jelenítették meg az alakokat. Ha tehát az ábrázolt személyre jellemző volt a szemüvegviselés, szemüvegesen készült el portréja; ha meg nem viselt szemüveget, anélkül festették meg, még ha adott esetben pápa volt is. Próbáljuk meg figyelembe venni ezt a kézenfekvő tényt a *pápaszem* magyarázatában is.

6. Én a következőkben a *pápaszem* szemléleti hátterének felderítését a szemüveg tulajdonképpeni: 'a látás javítására szolgáló eszköz' szerepéből kiindulva kísérlem meg. Feltételezem egyfelől, hogy a *pápaszem* szavunk első írásbeli rögzítése (1585.) előtti időben élt egy pápa, akinek rendszeresen szemüveget kellett hordania, vagyis a szemüveghasználat közismerten jellemző sajátja volt. Feltételezem másfelől azt, hogy korabeli magyarok személyesen látták ezt a pápát, esetleg magát a szemüveget is pápaviselőjével együtt ismerték meg, s ennek a szemléletnek alapján nevezték el az optikai eszközt *pápaszem*-nek.

Magát a pápát egy képen, mégpedig egy fametszeten mutatom be (annál is inkább, mert ez az ábrázolás adta az első indítást ahhoz, hogy a kérdés megoldását a jelzett irányban keressem). Nézzük meg tehát a mellékleten reprodukált fametszetet! A kép kártyapartit jelenít meg, az asztalnál főrangú személyek játszanak, s az őket körülálló kibicek körében (tiarával a fején) a pápa — csiptetős szemüvegét jobb kezével szemeihez illesztve — figyeli a játszmát. Anélkül, hogy bármit tudnánk is a képről, a szempontunkból legfontosabb első pillantásra föltűnik: a csoportképen egyedül a pápa használ szemüveget, ez különbözteti meg őt a többiektől. A metszeten tehát egyértelműen a *pápaszem* korabeli ábrázolása tárul elénk.

A metszet reprodukcióját a „Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte" című folyóirat 1978-i, 25. évfolyamának 2. füzetében a 102. lapon találtam, amely PETER F. KOPP „»Flüßis« — Vom politischen Kartenspiel der Mächte zum Trinkspiel der Muotataler" című tanulmányának (i. h. 101—7) mellékleteként jelent meg. A tanulmányból a témánkra tartozó tudnivalókat iktatom ide.

A fametszetlap eredetije (amelyen a kép alatt nyomtatott magyarázó szöveget is találunk) 1514. decemberében Zürichben látott napvilágot, és ma is Zürichben a Zentralbibliothekban őrzik. A metszeten az asztalnál ülő kártyások a következő személyek másai: a koronás fő XII. Lajos, Franciaország királya; az asztal bal sarkánál az „Eidgenoß", a svájci szövetséges (a kantonok képviselője) ül; az asztalfőn Leonardo Loredano, velencei dózse, balján pedig I. Miksa császár foglal helyet. És kit jelenít meg a tiarás alak? A metszet kelet-

kezésének évéből is következtethetünk rá: Giovanni De' Medicit, a híres Lorenzo il Magnifico másodszülött fiát, X. LEÓ PÁPÁT ábrázolja. Ikonográfiája alapján is felismerhető: ugyanezt a petyhüdt arcot, ezeket az enervált vonásokat láthatjuk például Sebastiano del Piombo róla készült rajzán és Domenico Maio szobrán (reproduciójukat l. E. RODOCANCHI, Le pontificat de Léon X, 1513—1521. Paris, 1931., a 30—1, illetőleg a 158—9 lapok között). A metszetről írt tanulmány szerzője azonban témánk szempontjából többet mondó érvvel azonosítja személyét: „Der Papst ist durch die Brille eindeutig als der kurzsichtige Leo X. gekennzeichnet." (I. h. 101.) X. Leó tehát közismerten rövidlátó s ezért szemüveget használó pápa volt. Jegyezzünk még meg annyit a metszeten látható kártyapartiról, hogy Európa hatalmasai nem akármiben játszanak, a tét ugyanis nem más, mint Milánó hercegsége (maga a milánói herceg, Massimiliano Sforza a kép jobb alsó sarkában az asztalról aláhulló kártyalapokat szedegeti össze). A metszet politikai pamflet a javából, és pontosan azokat a hatalmi törekvéseket szemlélteti, amelyeket BURCKHARDT X. Leó pápának a Mediciek érdekében kifejtett hódító politikáját ismertetve így jellemez: „És mindezt akkor, amikor a Nyugat királyai évről évre jobban rákaptak arra a roppant politikai kártyajátékra, amelynek betétje és nyeresége mindig Itália egy vagy más területe volt." (JACOB BURCKHARDT, „A reneszánsz Itáliában". Ford. ELEK ARTUR. Bp., 1978.[2] 90.)

Számos korabeli feljegyzés tanúskodik arról, hogy X. Leó rendszeresen használt szemüveget. Oly súlyosan rövidlátó volt ugyanis, hogy szemüveghasználat nélkül szinte teljes vakság borult rá.

Ezt a fogyatékosságát vette célba az a paszkvillus, amely nyomban pápává választása után a Szent Péter templom falán a szavak kezdőbetűiből összeállított római szám alakjában jelent meg és így szólt: MULTI CAECI CARDINALES CREAVERUNT CAECUM DECIMUM LEONEM; azaz: sok vak kardinális kreálta a vak tizedik Leót (idézi VITTORIO CIAN, Su l'iconografia di Leone X: Scritti vari di erudizione e di critica in onore di Rodolfo Ranier. Torino, 1912. 564).

Szemüvegét az olasz források hol *occhiale*-nak, hol *lenti*-nek, a latin leírások pedig hol *conspicillum*-nak és *speculum*-nak, hol *cristallum*-nak meg *ocellus vitreus*-nak nevezik. A pápa magánkiadásairól 1513. májustól augusztusig vezetett följegyzések közt szerepel egy ébenfa-keretbe foglalt, elefántcsont-nyeles szemüveg (l. ANGELO MERCATI, Le spese private di Leone X nel maggio-agosto 1513: Atti della Pontif. Accad. Rom. di Archeologia, ser. III, Memorie. Vol. II. Roma, 1927.). Halála után értéktárgyaival és műkincseivel együtt a szemüveg is jogos örökösei, a Mediciek birtokába kerülhetett. A Medici-család hagyatékáról készült (s az Uffizi Képtár archívumában fennmaradt) leltárban nyilvánvalóan ugyanez a szemüveg van föltüntetve: „Un occhiale a cristallo di monte con cerchio d'ebano e manico d'osso con sua catena d'argento: dicono essere l'occhiale di papa lione." (l. GIUSEPPE BOFFITTO, L'occhiale e il cannocchiale del Papa Leone X: Atti della Reale Accad. delle Scienze di Torino LXII, 559—60).

Érdekesek a pápa szemüveghasználatáról szóló leírások. Paolo Giovio (Jovius Pál) orvos és történész, 1513-ban X. Leó udvari orvosa, a pápa „kidülledő és gyönge szemei"-ről beszél, „ám — teszi hozzá — ha föltette a homorú kristály(lencsé)t, vadászatokon és madarászatokon olyannyira fokozni szokta látása élességét, hogy nemcsak a terület megközelítésében és a cél elérésében, hanem azok fölismerésében is egyforma sikerrel előzött meg mindenkit": „admoto autem cristallo concavo, oculorum aciem in venationibus et aucupiis

adeo late extendere solitus, ut non modo spatiis et finibus, sed etiam ipsa discernendi felicitate cunctos anteiret" (Paolo Giovio: Leonis X. P. M. Vita. Firenze, 1548.; idézi BOFFITTO: i. h. 558—9).

X. Leó ugyanis szenvedélyes vadász volt. Vadászjelenet „hőse"-ként mutatja be őt Antonio De Beatis Isabella Di Mantovához 1518. május 1-én írt levelében. Előadja ugyanis, hogy Magliana, a híres pápai vadaskert közelében, alighogy megkezdődött a gyönyörű vadászat, az egyik hálóban óriási szarvas akadt fönn, mire a pápa „tüsténT ott termett egyik kezében nyárssal, a másikban meg szemüveggel" („intrò ad piede con lo speto a la mano et in l'altra lo occhiale". A levelet közli Ludwig Pastor, „Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters", IV. Band, I. Abteilung: Leo X. Freiburg i. Breisgau, 1906. 551).

Luca Guarico mint asztrológus a csillagok járását okolja X. Leó látásbeli fogyatékosságáért, aminek következtében — mint mondja — „sem olvasni, sem bármit megnézni nem volt képes a nagy kristályszemüveg nélkül"; de ő is megjegyzi, hogy „azzal az üvegszemmel a magasabban repülő sólymokat, sasokat is sokkal jobban meglátta, mint a többi vadász": „nec legere, nec aliquid intueri poterat absque conspicillo magno christallino" — „cum illo vitreo ocello suspiciebat accipitres, aquilas altius volantes et longe melius quam alii venatores" (Luca Guaricus: Tractatus Astrologicus. Venettiis, 1552.; idézi BOFFITTO: i. h. 559).

Végül s mintegy összegezésül még egy korabeli tanút idézek, X. Leó névtelen biográfusát, aki szerint a pápa „hatalmas, dülledt, szokatlan mértékben kiguvadó és gyönge szemeivel még a jól ismert dolgokat is csak akkor volt képes észrevenni, ha föltette szemüvegét, amit látása javítására rendszerint viselni szokott": „vastis tumidisque oculis ac mirum in modum exporrectis habetibusque adeo ut ne notissimum quidem, nisi admoto ad eos speculo, dignoscere posset, quod in oculorum subsidium gestare solitus erat" (a „Vita Anonymi" szövegét az 1817-i kiadásból idézi BOFFITTO: i. h. 559).

A feljegyzések és leírások tehát egybehangzóan arról vallanak, hogy X. Leó erősen rövidlátó volt, s ezért szemüveget kellett hordania. A kortársak figyelme persze nem egyszerűen a szemüvegre, hanem a szemüveget viselő pápára irányult. Maga az optikai eszköz nem mehetett ekkor újdonságszámba Itáliában, ahol már éppen két évszázada készítettek és hordtak szemüveget; úgy látszik azonban, újdonságot, de legalábbis kuriózumot jelentett, hogy pápa volt a viselője. Még pontosabban szólva: X. Leó mint pápa és mint uralkodó éppen eléggé az érdeklődés középpontjában volt ahhoz, hogy a kortársak figyelme személyére, nevezetesen rövidlátására és szemüveghasználatára terelődjön. Azt is mondhatnánk: X. Leó nem azért viselt szemüveget, mert pápa volt, ám azért vált közismertté szemüveghasználata, mert pápa volt. Ahogy azon a metszeten rögtön kiválik szemüveges alakja, ugyanúgy azonnal feltűnt mindenkinek, aki látta őt, találkozott vele vagy eléje járult, hogy szemüveget visel. Köztük — s talán különösképpen — azoknak a magyaroknak, akik megfordultak nála.

7. Ám látták-e magyarok személyesen ezt a szemüveges pápát? Talán elég lenne arra hivatkoznom, hogy X. Leó pápasága II. Ulászló uralkodásának utolsó három és II. Lajos királyságának első öt évére esett. Oly időre tehát, amikor az egyre fenyegetőbbé váló török veszedelem ellen Magyarország elsősorban a pápától remélt és igyekezett támogatást kapni. Ezért a diplomáciai

A pápaszem korabeli ábrázolása
(Fametszet, Zürich, 1514.)

A pápaszem korabeli ábrázolása
(Fametszet, Zürich, 1514.)
(Részlet)

tevékenység is megélénkült, s követségben számos magyar fordult meg a pápánál.

Név szerint is tudunk olyan személyekről, akik diplomáciai szolgálatuk során találkoztak X. Leóval. Mint követ huzamosabb időt töltött a pápai udvar ban (már II. Gyula pápasága idején is) az az erdélyi származású Piso Jakab, akit mint Erasmus barátját emleget irodalomtörténetírásunk (l.: EMERICO VÁRADY, La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria I. Roma, 1934. 125—6; HORVÁTH JÁNOS, Az irodalmi műveltség megoszlása. Bp., 1935. 242). X. Leó azzal tüntette ki, hogy 1514-ben követeként Lengyelországba küldte; így tehát 1513-ban biztosan X. Leó udvarában tartózkodott. 1515-ben költözött Budára, előbb Ulászló titkára, majd II. Lajos nevelője és kancelláriai titkár lett.

Werbőczi Istvánt nem kell bemutatnunk, ő 1519-ben járt X. Leónál (l.: HÓMAN—SZEKFŰ II, 598; HORVÁTH i. m. 215). „Rómában ekkor vagy öt hetet töltött, áhítattal járva szent helyeit; felvétette magát, vejét, négy fiát, két leányát a szentlélekről nevezett (többrendbeli egyházi búcsút biztosító) társaságba; ereklyék szerzése végett a pápához s annak unokaöccséhez (a majdani VII. Kelemenhez) fordult s mint az egyház buzgó híve, különösen megnyerte kegyeiket. A pápa két követtársával együtt római lovag rangjára emelte." (HORVÁTH, i. h.) Nem kétséges, hogy személyesen is találkozott a pápával, s nemcsak egyedül ő, hanem említett követtársai is.

Ám ennél sokkal fontosabb Bakócz Tamás római tartózkodása, mert vele a magyaroknak népes csoportja fordult meg többször is a pápai udvarban. Elöljáróban emlékeztetek arra: az esztergomi bíboros érsek azon fáradozott, hogy elnyerje a pápai trónt; helyette — jelenlétében és közreműködésével — éppen X. Leót választották pápává. A magyar prímás római útjának és tartózkodásának eseményeiről-körülményeiről bőséges anyagot gyűjtött össze FRAKNÓI VILMOS „Erdődi Bakócz Tamás élete" című könyvében (Magyar Történeti Életrajzok. Bp., 1899. IV. fejezet: „Rómában" 105—42). Témánk szempontjából az alábbi részletek érdemelnek figyelmet.

A magyar egyházfő II. Gyula pápa halálos betegségének hírére indult útnak, és 1512. január 26-án érkezett az örök városba. X. Leót 1513. március 13-án választották meg, de Bakócz csak november 6-án hagyta el a pápa székhelyét. A csaknem két évi római tartózkodásából tehát közel nyolc hónap X. Leó pápaságának az idejére esett.

Bakócz útja Zágrábon, Dalmácián és az Adrián át vezetett Rómába, a dalmáciai Zengből vitte őt és kíséretét egy velencei gálya, poggyászát pedig egy teherhajó Anconába. A leghitelesebbnek tartható korabeli — Zengből Velencébe küldött — jelentés szerint kíséretében háromszáz lovas volt (FRAKNÓI i. m. 117). Ezek mindvégig vele maradhattak, a visszaúton tudniillik — az ugyancsak a velencei köztársaság által rendelkezésére bocsátott — egyik gálya a bíbornokot és udvarát, egy másik a személyzetét, egy teherhajó meg a málhákat szállította. Szűkebb kísérete, a prímás udvara részben egyházi, részben világi személyekből állott, köztük voltak rokonai is.

Ismeretes: Bakócz olyan pompával vonult be a városba, hogy valósággal elkápráztatta a rómaiakat, sőt az esemény fölcsigázta a pápának a kíváncsiságát is (FRAKNÓI i. m. 117—9). Mi azonban most nem erre, hanem az ünnepélyes fogadásra fordítjuk figyelmünket, amelyet néhány nap múlva II. Gyula Bakócz tiszteletére rendezett. A korabeli tudósítások alapján FRAKNÓI így adja elő a történteket: [Erdődi Bakócz] „A pápai palotába érkezve ... két

bíbornok által a consistorium terembe hivatott meg, hol II. Julius pápa, gazdag főpapi öltözetben, trónján ülve, a bíbornoki testület és udvara által környezve, fogadta; az előtte térdre boruló prímásnak előbb lábát, majd kezét és arcát nyújtotta csókra. Rövid idig tartó nyájas beszélgetés után a prímás jelenlevő bíbornoktársait megölelte, és elfoglalta helyét az áldozárbíbornokok élén. Mire a magyar kíséret egyházi és előkelőbb világi tagjai bocsáttattak be; egymás után térdre borultak a pápa előtt, cipőjét, illetőleg a rajta díszlő keresztet homlokukkal érintették és ájtatosan megcsókolták.

Ezzel a fogadtatási szertartás véget ért. Az Angyalvár ágyúinak dörgése, a pápai testőrség trombitáinak harsogása és a dobok pergése közepett hagyta el Erdődi Tamás a Vatikánt, és a bíbornokok által kísérve lakására vonult." (Fraknói i. m. 120.)

Természetesen az efajta eseményeknek megvolt a maguk megszabott rendje, s így bizonyosra vehetjük, hogy — az alább említendő — ünnepélyes fogadások, amelyeket Bakócz tiszteletére X. Leó adott, hasonlóképpen zajlottak le. A pápát tehát nemcsak a prímás, hanem a közvetlen kíséretéhez tartozó személyek is szemtől szembe láthatták.

Bár II. Gyula közben fölépült, s még több, mint egy évig élt, Bakócz nem tért haza, hanem Rómában maradva a pápai állam szövevényes diplomáciai kapcsolatainak szálait bogozgatta, éppen nem mellékszereplőként. A hatalmi harcokban, nyilván saját helyzetét is erősítendő, közvetítő szerepet töltött be egyfelől a pápa, másfelől XII. Lajos, I. Miksa, valamint Leonardo Loredano velencei dózse (vagyis a mellékelt metszeten látható kártyajátékosok) között. A II. Gyula 1513. február 20-án bekövetkezett halála után is központi figuraként áll előttünk: a trón megüresedése idejére az egyház és a pápai állam kormányzását átvevő három bíboros közül ő az egyik; a március 4-én választásra összeülő konkláve előtt pedig ő celebrálta a misét a Szent Péter templomban. S mikor azután, komoly esélyei ellenére, a március 13-i szavazáson nem őt, hanem X. Leót választották meg, s a választás után a jelenlévő bíborosok között felosztották a római kúria és a pápai állam hivatalait, a neki jutott Bologna és Viterbo kormányzósága viselésére Rómában akart maradni. Ezért a pápa küldetésének, hogy mint teljhatalmú követe a török ellen hadjáratot vezessen, csak vonakodva tett eleget. A pápai határozat ünnepélyes kihirdetése után is még csaknem öt hónapot töltött az örök városban.

Ez idő alatt gyakran megfordulhaott X. Leónál, mégpedig kíséretével együtt. Fraknói könyvéből megállapíthatjuk: csupán hivatalos formában legalább öt alkalommal volt a pápa társaságában. Közülük két esetben éppen Bakócz volt a tanácskozásoknak, illetőleg az ünnepléseknek a középpontjában. A pápa ugyanis a június 15-én tartott biborosi konzisztóriumon hirdette ki elhatározását, hogy Bakóczot mint legátusát Magyarországra küldi. A prímást „az ülés után, régi szokás szerint, a jelenlévő főpapok ünnepélyes menetben kísérték, az Angyalvár ágyúinak üdvlövései között, lakására" (Fraknói i. m. 138). Október 24-én pedig búcsúfogadtatása volt a konzisztórium ülésén, amelynek végeztével a bíborosok a város kapujáig kísérték (Fraknói i. m. 141). Végül ne feledkezzünk el még valamiről. A hivatalos találkozások mellett a reneszánsz főpapok minden bizonnyal a szórakozásoknak is hódoltak. A pápa kedvenc időtöltésére, a vadászatra is kétségkívül meghívta a magyar bíborost és udvarát.

Egy szó mint száz, Bakócznak és a kíséretében levő magyaroknak, egyháziaknak és világiaknak, rokonoknak és nem rokonoknak egyaránt, számos

alkalmuk nyílt arra, hogy X. Leót személyesen és közvetlen közelből láthassák. Ha az olaszok érdeklődését fölkeltette a szemüveget viselő pápa, a magyarok számára valódi szenzáció lehetett maga a szemüveg is. Többen közülük a pápán láthattak először ilyen optikai eszközt, ezért megnevezésében az értékes keretbe foglalt és díszes nyéllel ellátott „szem"-et összekapcsolták viselőjével. Önként adódott elnevezésnek a *pápaszem*. Afelől sem lehet kétségünk, hogy a „delegáció" tagjai közül néhányan, ha nem szükségből, hát „souvenir"-ként hoztak magukkal egyet-egyet az értékes újdonságból. Bakócz aranyaiból még arra is tellett, hogy akár annál a mesternél rendeljék meg a szemüveget, akinél épp ezekben a hónapokban maga a pápa készíttette a sajátját. Új nevével együtt az új eszköz is eljutott Magyarországra.

8. Fejtegetéseimnek e pontjához, vagyis a végéhez érve már összegezni készültem az elmondottak tanulságait, amikor eszembe jutott, hogy fellapozom még MAGYARY-KOSSA GYULA orvostörténeti köteteit, amelyekből a természettudományokkal kapcsolatos nyelvi kérdésekben annyiszor merítettem hasznos útbaigazításokat. Ezúttal sem csalatkoztam meg. A forrásértékű műben (Magyar orvosi emlékek IV. Bp., 1940. 51) a szerző elmondja, hogy orvostörténész barátja, GYŐRY TIBOR a *pápaszem* kérdéséről hosszú értekezést írt, s kéziratban megküldte neki; mivel azonban ő lebeszélte közzétételéről, az értekezés kiadatlanul a gyűjteményében maradt. Vázlatos tartalmi ismertetéséből a minket közelebbről érdeklő rész így szól: „Gy. T. valószínűnek tartja, hogy a magyar »pápaszem« X. Leó pápáról kapta elnevezését, ki erősen rövidlátó volt, az őt ábrázoló festményeken is gyakran szemüveggel látható, és Magyarországgal papjai útján, II. Ulászló idejében, szoros kapcsolatot tartott fenn." — Fölvetődik a kérdés: vajon a nyelvészeti irodalom miért hagyta figyelmen kívül a *pápaszem* összetétel keletkezésére vonatkozó feltevések közt épp e magyarázatot?

S ha már az orvostudomány határain járunk, hadd jegyezzek föl itt egy orvosi terminus technicust, amely — tudomásom szerint — elkerülte figyelmünket. Volt tanítványom, dr. Pattantyús János belgyógyász tájékoztatott arról, hogy van egy, a *pápaszem*-mel mint előtaggal alkotott kifejezés, amely általánosan ismert és elterjedt az orvosi diagnosztikában. Lássunk rá néhány adatot!

SOMOGYI ENDRE „Az igazságügyi orvostan alapjai" című művében (Bp., 1968. 119) például az agyalapi törésről szólva „A koponyaalap törései" cím alatt azt írja egyebek közt, hogy a „mellső koponyagödör-töréshez" rendszerint „monokli- v. pápaszemszerű vérzés csatlakozik". A STEFANITS JÓZSEF egyetemi tanár szerkesztette „Részletes sebészet és traumatológia" című egyetemi jegyzetben (II. rész. Bp., 1970. 169) a „Koponyaalapi törések" címet viselő fejezetben pedig ezt olvashatjuk: „Az elülső scala-törés tünetei: a sérülés után egy-két nappal jelentkező véraláfutások a homlok bőre alatt, a szemhéjakon (pápaszem-haematoma)." A szakkifejezés, amely itt zárójelbe van téve, az „Orvosi Lexikon"-ban (III, 926) címszót kapott, s a vele alakított szócikk így szól: „pápaszem-haematoma, „*monokli*", *Brillenhaematom:* periocularis bőrvérzés, ami a szemüveg korongjainak alakjára emlékeztet. Intracranialis daganatok, transorbitalis agyalapi törés v. a szemhéjat érő tompa trauma okozza. Konzervatíve kezelendő.

9. Összegezés. — A *pápaszem* szóösszetétel létrejöttének szemléleti hátterét kutatva a tényekkel nem igazolható feltevések és teóriák helyett a

valóságos körülményekből kézenfekvő kiindulni. Mégpedig abból, hogy az elnevezés alapját egy meghatározott, szemüveget viselő pápa adhatta. Ez a pápa X. Leó, aki — mint a kortársak egybehangzóan feljegyezték róla — súlyos rövidlátása miatt rendszeres szemüveghasználatra volt utalva.

Művelődéstörténetünk tanúsága szerint a magyarok közül jónéhányan személyesen találkoztak X. Leóval. Közülük is kiemelkedik Erdődi Bakócz Tamás és társaságában a magyaroknak egy egész csoportja, akik huzamosabb időt töltve Rómában több ízben láthatták a pápát, és akiknek közvetlen kazelből nyílt alkalmuk megfigyelni-megcsodálni szemüveghasználatát. Ennek a szemléletnek, ennek az élménynek a hatására a *pápa* látási fogyatékosságát pótló *szem*-ről nevezték el a kuriózumnak számító díszes kivitelű optikai eszközt.

A *pápaszem* keletkezése X. Leó uralkodásának éveire, tehát az 1513-tól 1521-ig tartó időszakra esik. Ez megfelel annak a vélekedésnek (l. MNy. LVI, 198), amely szerint a szó régebben született, mint a CALEPINUSba foglalt, ismereteink szerint első írásos adatának ideje (1585.). Mintegy hét évtizedes élete egyúttal elegendő is volt ahhoz, hogy a kifejezés (az említett) szótárba kerüljön.

ÉDER ZOLTÁN

Szitokszóvá vált betegségneveink

1. Betegségneveink vizsgálatával egyetemi tanulmányaim alatt kezdtem el foglalkozni. Érdeklődésem elsősorban szótörténeti jellegű volt: azt kutattam, mit jelentett, milyen betegség neveként élt nyelvünk egy-egy korszakában az adott szó. A témából készült szakdolgozatom, majd később bölcsészdoktori értekezésem anyagának gyűjtése közben figyeltem fel betegségneveink egy csoportjára, amelyek eredeti jelentésüket elveszítették, és ma már csak szitkozódásokban használatosak. Feltűnt az is, hogy vannak olyan betegségneveink, amelyeknek mai jelentése 'valamilyen betegség', de emellett elhomályosult jelentéstartalommal indulatos beszédhelyzetben is szerepelhetnek. Ezek vizsgálatának lehetőségére és fontosságára értekezésem befejező részében utaltam.

Feltűnő volt az is, hogy a fenti téma vizsgálata szakirodalmunk elhanyagolt területe. Szómagyarázatok, utalások természetesen rendelkezésre állanak — legutóbb MIZSER LAJOS „Átkozódás Cserépfalun" című közleményében (MNy. LXXIV, 358—60), az adatközlés mellett, az átkokat tartalmuk szerint csoportosítja [A) Igézéssel és rontással kapcsolatos átkok; B) Fájdalmas vagy halálos betegséget jelentő átkok; C) Kínzással és az erőszakos halállal kapcsolatos átkok; D) Egyéb átkok.] —, de kimerítő vizsgálatukra még nem került sor. Pedig az igény megvan rá.

BENKŐ LORÁND az 1970-es évek elején sürgeti a kutatásokat a betegségnevekből alakult szitokszók területén (vö. ÁltNyTan. VIII, 24), majd 1974-ben így szólt: „Számos kultúrtörténetileg fontos fogalomkör szóanyagának monografikus feldolgozása is komplexebb szótani-etimológiai vizsgálatokat igényelne, ezek elkészülte még igen sok újat adhatna elmúlt korok társadalmi, gazdasági, műveltségi, politikai viszonyainak megismerése számára, s jelentékenyen gyarapíthatná a gondolkodás fejlődéséről szóló ismereteket is." (NytudÉrt. 89. sz. 23.)

2. Dolgozatom első részében a szitokszóvá vált betegségneveink általános kérdéseit vizsgálom: mi a közös sajátosságuk a témakörbe tartozó elnevezéseknek; hogyan lehet őket funkciójuk, viselkedésük alapján csoportosítani.

Kezdjük rögtön egy terminológiai problémával! MIZSER LAJOS (i. m. 358) az általa gyűjtött átkok közlése előtt felhívja a figyelmet, hogy az átkokat — a funkció alapján — el kell különíteni a szitkoktól és a korholó szavaktól. Én viszont a témakörbe tartozó szavakat — *(csúz), fene, franc, frász, guta, görcs, íz, kórság, nehézség, nyavalya, rosseb, rossz, süly* ~ *suj, tályog* — összefoglaló néven szitokszónak nevezem. Tehetem ezt azért is, mert ma az egyik legjellemzőbb sajátosságuk, hogy az indulatos beszédben elhomályosult jelentéssel vesznek részt, épp ezért átkozódásnak már nem érezzük. A szakirodalom is megjegyzi: „Az általánosan elterjedt, indulatos beszédhelyzetben használt szitkozódások (. . .) formailag is, tartalmilag is átoknak tekinthetők, amellett szövegükben őrizhetnek régi (pl. betegségelképzelésekre vonatkozó) hitmaradványokat, de funkciójukat tekintve nem átkok, hanem csak sztereotíp szövegformulák." (NéprLex. I, 166—7.)

Ehhez csak annyit tehetünk hozzá: m a m á r nem átkok, hanem szövegformulák. A továbbiakban a fenti értelemben használom a szitokszó elnevezést.

3. A témakörbe tartozó betegségneveink közös jellemzője, hogy nyelvünk életében volt egy 'valamilyen betegség' jelentésük, majd ennek elhomályosulásával 'szitokszó' értelemben voltak használatosak, sőt ebből kifejlődhetett — és többnyire ki is fejlődött — nyomatékosító funkciójuk: PP: PaxC. 18: „A kórság vagy nyavalya kirontás a főnek *nyavalyái* közzé számláltatik." (NySz.); „Azt hiszed, egy prolinak van ideje azon gondolkodni hogy jól vagy rosszul aludt-e az éjjel? A *nyavalya* essen az ilyen ideges emberekbe." (Déry Tibor: Befejezetlen mondat. Bp., 1974. II, 365); — Com: Jan. 59: „*Nehézség* tőrés, nyavalya, kórság tőrés: morbus caducus." (NySz.); „Ha lehet, taníts meg engem is a tü izétekre, a tü hitetek részére pro . . ., pro . . . proo . . . a *nehézség* állyon bele, sohasem tudom kimondani!" (Nagy István: Nincs megállás. Bp., é. n. 198); — KNagysz. E3: 1579: „Embernec vékonyánac faiasat es *guttat* szerez." (NySz.); Bessenyeinél: „L.: . . . Elolvassa azt János, akárhogy írod. B.: El káromkodással: *guták* csinálták pennáját." (Holmi: SzövGyűjt. II/1, 18); Csokonainál: „Éva: Hej, csak a magad tök fejedhez hasonlítsd. Nos, mire való volt az a nagy *guta* bot?" (Tempefői: Válogatott művei. Bp., 1950. I, 113); — OrvK. 119: „eʒʒel moſſad fogaÿd ſuſat ha *iʒ* eßi."; „Hogy az *íz* egye meg a csúnya pofádat, nem is mennék én hozzád semmi pénzért se." (Veres Péter: A Balogh-család története. Bp., 1979. III, 314). A példák szaporítása felesleges, valamennyi fentebb fölsorolt betegségnév idézhető 'betegség' jelentéssel, illetve szitokszóként.

4. Ami az előbbiekből számunkra érdekes, az a szitokszóvá válás útja. Ennek első fázisa: a betegség neve átokformulában jelentkezik. Az átokkal a beszélő valakinek — esetleg saját magának — rosszat kíván, s ez hite szerint teljesülni fog. Ez a hit a kimondott szó varázserején alapul. A néphit szerint a kimondott szó kötelező erejű mind a beszélőre, mind másokra — a „címzettekre" — való hatásukban. Amit az ember egyszer kimond, azt megváltoztatni nem szabad, mert úgy árthat vele másoknak, de főképp saját magának. Ha nem tartja meg szavát, megbetegedhet, vagy valami baj éri

rövid időn belül. A kimondott szónak a kimondóra kötelező volta nyilvánul meg az esküszövegekben.

A kimondott szó az illető akaratának szuggesztív kifejezője, így a másokra való hatásában is varázserejű. Erre bizonyítékok az átkok, az áldásformulák, ráolvasó szövegek, rontó igék. Hatásuk a nép szerint biztos, különösen akkor, ha az átkot egyéb rontásformával is párosítják. „Egy asszony meséli Kölcsén, hogy az ő anyja is rábőjtölt egy asszonyra; az anyja átkában azt kívánta, hogy összezsugorodva feküdjön az ágyban és ne tudjon moccanni. Kilenc pénteken keresztül bőjtölt rá, s az asszony mindaddig senyvedett is az ágyban, míg az ő anyja meg nem halt." (MsgNépr. III, 392.) Néphagyományuk a kimondott szó varázserejébe vetett hitet az ún. átokdalokban is megőrizte: „Aki reám feni fogát, | Egye fene az oldalát, | Egyik felét tizenkettő | Másik felét huszonkettő! | Aki reám haragszik, | Hideg rázza tavaszig; | Tavasz után hat hétig, | Míg a csihan kibúvik!" (Magyar népdalok. Bp., 1975. II, 11.)

A fenti esetekben az átok — a rontóige kései folytatója — célja a rontás által megbetegíteni a megátkozott személyt, közvetlenül a kimondott szó erejére támaszkodva. Ez legtöbbször sikerül is, mint a következő példa bizonyítja: „A gazda nagyon rosszkedvű volt, a cigányasszonyt elkergette . . . elkotródott, csak az utcán jött meg a szava. — Annyiszor *húzza össze a görcs kezét-lábát*, ahány görcsöt kötöttem én azon a kasornyán — vonította végig a falun. A gazda este minden tagját fájlalta." (Móricz: Fürdőzés: Elbeszélések 1934—36. Bp., 1955. 427.)

Az átok vagy rontóige másik típusát Kálmány Lajos (Ethn. XXIX, 105) jegyezte fel: „Pémötefű, fojondár marathacz mán ettű; | Fakószekér, kendörhám pihenhecz mán ettű, | Kilencz nagy juhászkutya jólakhacz mán ebbű: | *ördög nevibe ajállak, dögöjjé mög mingyá!*"

Az ilyen típusú átkok jellegzetessége az, hogy a kimondott szó erejét magasabb rendű lényre való hivatkozással alkalmazzák, így hatása biztosabb. Ennek a módszernek a nyomai megtalálhatók a finnugor népeknél is, így valószínűsíthető, hogy őseink is alkalmaztak ehhez hasonló eljárásokat (l. Róheim: Ethn. XXX, 271—6). — A voguloknál: „. . . ha a bálványszellem megharagszik, ezt akkép érzékelteti az illetővel, hogy betegséget bocsát rá, vagy családjára. Egyes bálványszellemek megteszik ezt személyes bosszúok nélkül is, ha a velük összeköttetésben álló sámán a rontás műveletével — . . . — arra kényszeríti vagy rábírja." (Munkácsi: Ethn. XXI, 224.) „Az öregek azt tartották — mesélte zavart mosollyal az asszonyka —, hogy vannak jó meg gonosz szellemek. Ha valakit baj ér, megbetegszik . . . az a gonosz szellemek miatt történik." (Diószegi, Sámánok nyomában. Bp., 1960. 174.)

Összefoglalva az eddigieket: láttuk, hogy rontóigék késői leszármazottai, az átokformulák a kimondott szó varázserején alapulnak. Céljuk: bajt hozni a megátkozott személyre, s ez legtöbbször azt jelentette, hogy halálos vagy nagy fájdalommal járó betegséget küldenek rá. Akár úgy, hogy ráolvassák (a szó nem csupán gyógyító eljárásra utal, hisz az „oldó" hatalom csak a „kötő"-ben van meg, l. MsgNépr. III, 385), akár úgy, hogy igénybe veszik valamelyik „magasabb lény" segítségét is. Ilyen átokformulák voltak valamikor azok a mai szitkozódások is, amelyek betegségnevet tartalmaznak: *a csúz egye le az orrod hegyét; a tályog essen beléd; a fene egyen meg;* stb. Az átkok hatásába vetett hit csökkenésének s az átkozódás gyakori használatának következtében annak félelmetes, föltétlen „bekövetkező" mivolta is lassan

degradálódott, s lett belőle sztereotíp beszédformula. Persze, ebben még egyéb okok is közrejátszottak: a régi betegségelképzelések elhomályosulása, a betegség nevének kiavulása nyelvünkből. Nézzük most meg ezt!

5. A nép a betegségek okáról, eredetéről még ma sem igen tud semmit. A betegséget nagyon gyakran a gonosz ártalmának tulajdonította, vagy más titokzatos erők rovására írta. „Az ősi hiedelem maradványaként ma is az egész testet megszálló vagy ide-oda vándorló betegségdémonok, aztán a halottak lelkei, a gonosz földi szövetségesei, a testbe búvó állatok vagy belejutó idegen tárgyak, egyes belső részek ide-oda csúszása, a betegségek átruházása, vagy végül a természeti erők, a Nap, a Hold, a csillagok és a szél hatása, aztán az Isten büntetése, figyelmeztetése, megpróbálása okozza a betegségeket." (MsgNépr. IV, 29.)

Nyelvünk megőrizte azokat a betegségelnevezéseket, amelyek a fenti tételt bizonyítják: a betegség szellemek, árnylelkek, boszorkányok ártó hatását jelenti. Ide tartozik elsősorban az *íz* 'fene, rákfene' szavunk. Ez a foghúst pusztító rút betegség neve volt, s ősi örökségünk közé tartozik. Finnugor alapalakja **ićе* ~ **iśe* lehetett, s eredetileg 'árnyék' ~ 'árnylélek' jelentésű volt. „Az eredeti általános felfogás szerint — írja PAASONEN (NyK. XXIX, 346—7) — e betegséget valami rossz szellem okozza, s úgy könnyen megtörténhetett, és valóban meg is történt, hogy szellemnek a neve valamely betegség kifejezésévé vált, vö. votj. *kil'* 'nehéz betegség, nyavalya, ragadós betegség; megrontó, nehéz nyavalyákat terjesztő szellem'; zürj: *kul'* 'teufel, böser geist'. Olyan gonosz, betegséget okozó vagy az emberi testet rágó lényül pedig tudvalevőleg holtnak szelleme is szerepel, vö. pl. fi. *hun* 'kísértet (tkp.: a holtnak szelleme)', *Hunu putemat* 'kis bőrfoltok, melyek a néphit szerint különösen egy közeli rokon halála után támadnak' (tkp.: 'a kísértet harapása')."

A betegség szellemének a neve megegyezett a betegség nevével, ezt bizonyítja a Kalevala is: „Akkor a gonosz teremtmény | - - - - - - - - - - - | A fiait elnevezte | dolguk szerint megnevezte, | mert a gyermekeket mindig | dolguk szerint megnevezik: | egyet *nyilallásnak* mondott, | egyet meg *felfúvódásnak*, | egyet *köszvénynek* nevezett, | egyet *bénaságnak* hívott, | egyet *kelésnek* nevezett, | egyet elnevezett *varnak*, | egyet *rákfenének* rendelt, | egyet *dögvésznek* nevezett. | Nem volt neve egyiküknek | a legleslegutolsónak. | Azt az egyet elrendelte | varázslónak a vizekre | rontónak a mély völgyekbe, | minden helyekre gonosznak." (Kalevala. Bukarest, 1972. 477—8.)

A néphit a betegségeket a rossz szellemek rontásának tulajdonítja: „Az öreg fák korhatag belsejéből sötét éjjelenként világosság tör elő, olyan mint a holdfény, kísérteties, szomorú. Rossz szellemek és táltosok lakoznak bizonnyal a világító fákban, akik megrontói mindennek." (Tömörkény: Válogatott elbeszélései. Bp., 1960. 62.) „— . . . A hátomba esött valami, oszt ott bolyong mindig a girincem körül; egész éjjel búdosott bennem a fájdalom. — Mögrontottak téged is, . . . ögye mög a fene, mint engem harmadéve." (Gárdonyi: Szegény ember jó órája. Bp., 1964. 234.) Ezeknek a rossz szellemeknek a neve a betegség neve is egyúttal, de ezt mára már néphitünk nyomaiban őrizte csak meg. „A *fene*, *sűly*, *íz*, *tályog*, *mirigy* s más ősi megszálló betegségdémonok (?) a kereszténység felvételével ördögökké váltak; az ember testébe búvásuk okozta a feifájást. nvavalvatörést. senyvedést, őrültséget s kiűzésük (exorcismus) már szent László ídejében egyházi eljárássá lett." (SZENDREY: NéNy. IX, 65.) — Innen magyarázható az, hogy IPOLYI „Magyar

mithológiá"-jában (I, 85—102; II, 144—6) a *fene, nyavalya, guta* stb. betegségelnevezések az ördög- és manóféle lények, szellemek közé sorolódtak be, s a „pokoli fajzat", „öldöklő" nevet érdemelték ki.

Nyilvánvaló, hogy az átokformulaként alkalmazott betegségneveink létrejöttében szerepet játszott a fenti néphit is, de a hitvilág változása, a környező világ alaposabb megismerése „a szellemek", ördögök s ilyesféle lények meglétét kétségbe vonta, elősegítette az ilyen fogalmak tartalmának elhalványodását, s tette lehetővé azt, hogy szitkozódásokban csak mint nyomatékosító elemek vegyenek részt.

6. Nem mellőzhető tény a számba vett betegségneveink jelentésének elhomályosulásánál az sem, hogy maga a nyelv is változik, fejlődik. Régi elnevezések eltűnnek, jelentéstartalmukat új név hordozza tovább. Amit itt számításba kell venni, az az orvosi nyelv fejlődése.

Betegségneveink meglétéről, az egyes betegségek elnevezéséről bővebb adat csak a XV—XVI. századból maradt ránk. Bibliafordítások, majd a megjelenő „füves könyvek" s az 1500-as években keletkezett „Orvosi könyv" tudósít meglétükről. Legfeltűnőbb, hogy önálló neve nagyon kevés betegségnek volt, inkább a körülírásos, a tüneteket magyarázató formát választották. Jelentős viszont az, hogy a fekélyes betegségeket nagyon is elkülönítik egymástól: *fene, franc, íz, tályog* más és más betegségre utal. Ezek a betegségnevek a népi gyógyászatból, a népnyelvből kerültek a kezdetleges orvosi terminológia szavai közé.

A magyar orvostudomány nyelve, hasonlóan az európaihoz, a latin volt nagyon sokáig. A sebészet a XIII. századtól válik ki az egyház által végzett általános orvosi gyakorlat köréből, s megy át a népi gyógyítók, a borbélysebészek kezébe. Működésük — felhasználva a népi gyógyászat, a „tudósok", „javasok", „bűbájosok" tapasztalatait, átvéve a népi terminológiát is — sikeresen megőrizte a betegségnevek nagy részét. A céhszabályzat szerint a borbélynak tudnia kell a sebeket és fakadékokat gyógyítani, fogakat kivenni, kelevényeket ellátni. A borbélyvizsga magyar nyelven folyt, miként a céhbeli képzésük is. Egy jegyzőkönyv így tudósít bennünket a vizsga lefolyásáról „[Tatai János] . . . az előtte álló Sceletonban levő csontokat kit kit a maga tulajdon nevével nevezvén renddel elő számlála hol és minemű fitzanodások, törések és más egyéb kézzel gyógyítani szokot kölső nyavalyák adgyák elő magokat . . ." (A magyar orvosi iskola mesterei. Bp., 1969. 13.)

Az orvosképzés egészen a XVII. századig latin nyelvű volt, akkor is csak a sebészet oktatása folyt magyarul, így az orvosi terminológiánk természetesen maradt latin. A „füves könyvek" hatása korlátozottan érvényesült, s nem hatolt fel nyelvük a szakszókincsig, mert kimondott céljuk: — Páriz Pápaival szólva —: „Nem akartam én itt az ebben tudósoknak értelmeket megfogni; nem is azoknak írom: hanem a házi cselédes gazdáknak és gazdasszonyoknak, és az ügyefogyott szegényeknek . . ."

Az alapvetően latin terminológián csak a nyelvújítás változtatott. Bugát Pál harcosan bizonyítva, hogy nyelvünk alkalmas az orvosi irodalom művelésére, fáradhatatlanul gyártotta műszavait, s közben jelentésüket vesztve egyre inkább elfelejtődtek nyelvünk régi betegségelnevezései. Mai orvosi nyelvünket Horváth Mária (Nyr. XCII, 264) így jellemzi: „. . . az orvosi szókincs egyes részei a terminus technikusok, szakmai zsargonszókká vált műszók, a természettudományos nyelvújítás (főként Bugáttól alkotott kife-

jezései), köznyelvi szók sajátos jelentésárnyalattal és ezek zsargonszerű változatai."

A fentebb vázolt folyamat nagyban elősegítette a betegségnevek szitokszóvá válását: az elnevezés jelentése egyre inkább elhomályosodott, valami általános, megfoghatatlan jelentést vett fel úgy, ahogy maga a betegségnév a mindennapi használatból eltűnt. De a szitkozódásban megmaradt; állandóságát elősegítette eredete: az átok.

Összefoglalva az eddigieket: a szitokszóvá vált betegségneveink jelentésváltozásában számolhatunk nyelven kívüli és nyelven belüli okokkal. Az első a gazdasági, társadalmi, gondolkodásbeli viszonyok változását szemlélteti. Ide sorolható be a betegségnév → átok → szitokszó jelentésváltozásnak a néphit változásával járó útja. Ezt erősítette a jelentésváltozás nyelven belüli, belső oka: a magyar orvosi szaknyelv létrejötte, a nyelvújítás hatása; ez elősegítette a szó eredeti jelentésének eltűnését s elhomályosult jelentéssel szitokszóként való alkalmazását. A mai betegségnévből alakult szitokszók formailag tekintve állandósult beszédformulák — ez a követelmény a kimondott szó varázserejének következménye —, ma is elevenen élnek, s mintájukra spontán módon újak is keletkeznek, főleg elhomályosult jelentésű szavakkal, mint pl. *hoppáré, csuda, gálya* stb.

7. Szitokszóvá vált betegségneveink csoportosítása a következő feladat. A kategorizálás alapja a szó mai használata és eredeti jelentése.

A) Az első csoportba a *fene, franc, íz, rosseb, süly* szavak tartoznak, kisebb fenntartásokkal ide sorolható a *tályog* és a *csúz* is. A csoport tagjainak közös jellemzője, hogy eredetileg fekélyes bőrbetegséget jelentettek, de ez a jelentés a köznyelvi használatban teljesen elhomályosult. Szitkozódásokban egymással szabadon felcserélhetők, és helyettesíthetők egyéb, elhomályosult jelentésben is használatos szavakkal: *manó, ördög, csuda* stb., valamint a második csoport tagjaival. A szitkozódás alapformulája: *egye meg a . . .!* A jelentésváltozás útja: ' . . . ' → fekélyes betegség → átok → szitokszó → egyéb jelentés. „. . . mindegyik a maga gyerekét szidja: — Erzsi te, Miska te, Gabri te, Zsuzsi te, hun vagy te? mit csinálsz te, *a fene ett volna meg benneteket . . .*" (Veres P.: Szolgaság; Három nemzedék. Bp., é. n. 11); „Juj, de csúnyák, hogy *az íz egye meg őket* — kuncognak az olyan lányok, akik még sohasem voltak városban." (Veres: uo. 285); „A mama oly idegesen dühöng, a gyerekek elhúzódnak a közeléből, mert ököllel vágja fejbe, akit elér: *A rosseb egye le a szíveteket.*" (Móricz: Mikulásra leesett a hó: Elbeszélések. 1934—36. 558); „— Hogy a *tályog egye meg*, nem elütötte! — csapta össze kezét Sára . . ." (Szabó P.: Az apostol: Kánikula. Bp., 1970. 178); „A parasztoknak beszélhetsz a kultúráról, komám, *nem ér az fenét se* — válaszolta Serbalog." (Szabó P.: Talpalatnyi föld. Bp., 1974. II, 48); „Milyen idegcsillapítót?" „— *Franc tudja* a nevét. Olyan kis sárga bogyó." (Fenákel J.: Üldögélnek, beszélgetnek: Népszabadság XXV. évf. 83. sz. 6); „Az lett volna a legnagyobb öröme, ha itt vagy ott szemébe tűnik egy faláda — *egye csuda*, ha nem is ilyen csúnya zöld . . ." (Darvas: Elindult szeptemberben. Bp., é. n. 116); *Franc üssön beleid* (Mizser: i. h. 358).

B) A második csoportba a *frász*, a *nyavalya*, a *nehézség*, a *kórság* és a *rossz* szavunk tartozik. Ezek eredetileg 'epilepsia' jelentésűek voltak. Szorosabb csoportot alkot a kategórián belül a *nyavalya*, a *nehézség* és a *kórság*. Ezek utótagja ugyanis a *-törés, -ütés* szó volt; a *rossz* viszont a *rossznyavalya*

(törés) szóból rövidült. Használati értéküket tekintve csak egymással, illetve egyéb tartalmatlan szavakkal cserélhetők föl. Az alapformula: *törje ki a . . .!; jöjjön rá a . . .!*

A jelentésváltozás útja: betegség → átkozódás → szitokszó → egyéb jelentés. „Mire Erzsi néni visszatér, ki van nyalva a vályu. Hogy *a nyavalya törjön ki* — támad a kutyájára és hozzávágja a söprűnyelet." (Veres P.: Szombat: Gyepsor. Bp., é. n. 42); „*A frász törje ki* ezt a Schmidtnét is, hogy elfog a dógomból . . ." (Veres P.: Szombat: Gyepsor 43); „A mosóház ajtajába kiáll Örzse néni . . . Végre megharagszik: — Gyuri, má megen a szádat tátod ott a kútnál, a *nehézség gyüjjön rád.*" (Kodolányi: József, az ács: Pünkösdi dáridó. Bp., 1973. 115); „. . . szerteszét a lovak, estig se szedem valamennyit össze. Meg vannak vadulva. — *Mi a kórság leli őket?* — kérdezi tovább Nosza." (Tömörkény: Vízenjárók: Vál. elb. 291); *ar rosz törjön ki* (MIZSER: i. h. 359).

C) A szitokszóvá vált betegségnevek harmadik csoportját a *guta* és a *görcs* képviseli. Mindkettő 'betegség'-et is jelenthet, de alkalmanként az indulatos beszédben elhomályosult jelentéssel szerepelhet. Az alapformula: *üsse meg a guta!, húzza össze a görcs!.*

A jelentésváltozás útja: 'betegség' → 'betegség' ~ szitokszó → nyomósító szó: *üsse meg a (lapos) guta!* (O. NAGY, MSzól. és közm. 245); „*Mi az isten gúttya* beszélni valód van?" (Kriza: Vadrózsák 35: MTsz.); „— Annyiszor *húzza össze a görcs kezét-lábát,* ahány görcsöt kötöttem én azon a kasornyán — vonította végig a falun" (Móricz: Fürdőzés: Elbeszélések 1934—36. 427).

D) Végül az utolsó kategóriába azokat az átkozódásokban, szitkozódásokban használatos betegségelnevezéseket sorolom, amelyek nem veszítették el eredeti jelentésüket. Számos betegségnév, úgyszólván valamennyi idetartozhat, ha alkalmanként az indulatos beszédben ilyen funkciót kap. „Hát *a hólyagos himlő verje ki a pofádat,* te erdőbül szalajtott vadállat. Mit hazudozol?" (Tömörkény: Megszégyenítés történt: Föltetszik a hajnal. Szeged, 1955. 82). Ezek tulajdonképpen már nem szitokszók — az általam használt terminológia szerint nem azok —, hanem a szitkozódások analógiájára kialakult betegségnév-használat indulatos beszédben. — Ebbe a csoportba lehet még besorolni a *gebedj meg!, száradj el!*-féle átkokat is. Ezek a betegséget — esetünkben tbc-t — kísérő tünetek (lesoványodás stb.) használata szitokként.

A felsorolt szitokszóvá alakult betegségnevek csoportosítása nem jelenti azt, hogy mereven elkülönülnek egymástól. Az első két csoport tagjainak alapformulái keveredhetnek, különösen olyan esetekben, amikor a két név hangalakja hasonló pl. a *franc* és a *frász* egymás helyébe léphet; a *kórság* pedig — megerősítve a *kór* 'betegség' mai jelentésével — beugorhat minden betegségnév helyébe. Az első három csoport abban is közeledik egymáshoz, hogy pl. nyomósítás kifejezésére egymással szabadon váltakozhatnak, ilyen esetekben az eredeti jelentésnek már halvány nyoma sincs. További közös jellemzőjük, hogy az indulatos beszédben keveredhetnek — és keverednek — más szitkokkal, átkokkal. Szemléletesen példázza ezt a következő részlet: „Haj, *a Krisztus pofozza fel a büdös németjit,* kibánt az énvelem: *törje ki a hoppáré, egye meg a féreg, hűljön rá a bűr.* Küldött nekem bútort: *az isten istene ne legyík, nyakvas ájjon belé, a rossz verje meg.* De micsoda bútort, *fusson ki a szeme, törjön el a bokája, száraggyon le a kezeszára!* Bábúnak való bútort, *rogyassza rá az isten az eget, akassza keresztül a karót, boríccsa gyászba a fekete*

Szitokszóvá vált betegségneveink jelentésváltozásai

Szó \ Század	—XIII.	XIV.	XV.	XVI.	XVII.	XVIII.	XIX.	XX.	Jelentései
I. *fene*									'fekélyes betegség; rák'
		+++	++++	+++	++++	—			szitokszó
franc		—				—	—		'vérbaj'
		+++	++++	+++	++++	—	—		szitokszó
tz	—				—	—	—		'a száj betegsége; rák'
	++	++++	++++	+++	—	—	—		szitokszó
rosseb (rossz seb)						—	—		'vérbaj'
						++	—		szitokszó
süly		—			—				'fekélyes betegség'
		+++	++++	++++	++++	—	—		szitokszó
II. *frász*								—	'pofon'
							—		'nyavalyatörés'
							+++	—	szitokszó
							—	—	'ijedtség'
nehézség				—	—				'nyavalyatörés'
				++++	+++	+ —	—		szitokszó
nyavalya		—				—			'epilepszia'
		+	+++	++++	++++	+ —	—		szitokszó
kórság		—				—			'nyavalyatörés'
		++	++++	+++	+++	++ —	—		szitokszó
rossz						—			'nyavalyatörés, gutaütés'
						++++	+ —		szitokszó
III. *guta*				—					'agyszélhűdés'
				++	++++	+ —			szitokszó
görcs				—					'izomösszehúzódás'
				+++	+++	++++	—		szitokszó

Jelmagyarázat:

———: adatolt jelentés időszaka
— — —: feltételezett jelentés időszaka
+ + +: átokformula

fenével! az én tizenhat forintomért *gebeggyen meg*, szívemből kívánom, *törjön ki a nyaka, fusson ki a szeme.* Az én drága tizenhat forintomé *fiadzzék bele a kutya a lelkibe, isten lűjje fűbe, a fene essík hasra vele* az én tizenhat forintomér." (Móricz: A bécsi bútor: Elbeszélések 1900—14. Bp., 1964. 11.)

8. Az általános áttekintés végére érve így foglalhatjuk össze mondanivalónkat: a szitokszóvá vált betegségnevek sajátos jelentésváltozáson mentek át. Eredetileg egy-egy betegség neveként szerepeltek, s ezzel párhuzamosan átokformulaként is használatban voltak a kimondott szó varázsereje alapján. Szitokszóvá válásukat jelentéstartalmuk elhomályosodása tette lehetővé; ez párhuzamosan ment végbe az emberi gondolkodás fejlődésével, a világról szerzett ismeretek bővülésével. Mindezt figyelembe véve: a szitokszóvá válás időszaka a XVIII—XIX. század volt. A szitokszóként való használat tette lehetővé azt a jelentésváltozást, hogy ezek a szavak mai nyelvünkben nyomatékosító elemként vagy egyéb jelentéssel is szerepelhessenek.

GALGÓCZI LÁSZLÓ

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A nyelvi norma és a metafora kérdéséhez

Ha a nyelvi stílust úgy fogjuk föl, mint eltérést a nyelvi normától, akkor egy író vagy egy korszak stílusának jellemzéséhez tudnunk kell, mi az adott nyelvi norma (BEARDSLEY, M. C., Aesthetics. Problems in the Philosophy of Criticism. New York, 1958. 222; FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERESTYÉNI, A magyar stilisztika vázlata. Bp., 1974. 4; SANDERS, W., Linguistische Stilistik. Göttingen, 1977. 71, 149—55; SEIFFERT, H., Stil heute. München, 1977. 18, 30—41). Ám a nyelvi norma megállapításához szükséges tudnunk, hogy mi volt a norma az adott kor előtt és után, amitől az írók eltértek, és ami esetleg később normává lett. Így elméletileg a regressus ad infinitum esete áll elő. A gyakorlat is megszenvedi ezt. Ezért is annyira csúszós talaj a stilisztika, és dívik benne a szabadrablás.

A nyelvi norma kérdésének tisztázása nem „tudományos okoskodás" abban a pillanatban, ha gyerekünk beszédével, nevelésével bajlódunk, ha politikai cikket, beszédet írunk, szerkesztünk stb. Ezekben az esetekben „vérre megy a dolog". Akár lelkiismeretességből, akár a tekintély- vagy pozícióvesztés félelméből rákényszerülünk arra, hogy t u d j u k, néha rendkívül jól tudjuk, mi a nyelvi norma, — ha létezik ilyen egyáltalán.

Az egyik alapvető zavar forrása az, hogy HOBBES óta sokan a szavakkal való visszaélésnek tekintik a metaforát (URBAN, W. M., Language and reality. London, 1939. 178). De ha nem, akkor is ez amolyan állandó mellékíze a metafora fogalmának. Nem különbözik lényegesen az újabb nyelvészeti-szemantikai irányzatok hozzáállása sem, amikor deviánsnak, a nyelvi normától való eltérőnek tartják (LEVIN, S. R., The Semantics of Metaphor. Baltimore—London, 1977. 14—32). Pedig még a futólagos megfigyelés is nyilvánvalóan igazolja, hogy ez nem igaz. Alig van olyan szavunk, ami egy jelentésű lenne (KÁROLY SÁNDOR, Általános és magyar jelentéstan. Bp., 1970. 163—72). A több jelentésű szók pedig jórészt átvitelek, azaz *metaforák*, a szakkifejezés tágabb és szűkebb értelmében. Különösen akkor, ha mind szinkrón, mind diakrón szempontból vesszük szemügyre a szavakat. Az ÉrtSz. nyomán íme egyetlen példa: *éles kés — éles kanyar,*

éles nyelv, éles szem, éles ész, éles fájdalom, éles lövés (labdarúgás), *éles lövés* (katonaság), *éles hang, éles kép, éles ellentét, éles toll* (beszéd), *éles osztályharc* stb.

A norma szerinti, a „normális" tehát az, hogy metaforákkal élünk lépten-nyomon. A metafora nem a szépirodalom jellegzetessége. Mindenkinek a nyelve, beszéde metaforikus. A költőké legföljebb nagyobb mértékben és más módon.

A „szó szerinti értelem" és az „átvitt értelem" közötti szokásos megkülönböztetés is nagyon képlékeny és bizonytalan. Ennek legfeltűnőbb bizonyítéka a matematikai nyelv. Azt várnánk, és sokakban él az a hiedelem, hogy a matematikai nyelv egzaktsága kizárja a metaforákat. Ellenkezőleg. Söveges Dávid hívta föl a figyelmemet arra, hogy a „tiszta" matematikai nyelv lehetetlen. A következő példám is tőle származik. „*A párhuzamosok a végtelenben találkoznak* — csupán ez az egyetlen axióma zsúfolva van metaforákkal. A *találkoznak* metafora. De a *pár* is az eredetileg. Nem kettőt, hanem hímet—nőstényt jelent. A *-ben* rag is a 'belső rész'-ből származtatva metaforikus." És ez minden nyelvben így van, tehát nyelvi univerzáliának fogható föl. Gondoljunk csak például az angol *odd numbers, even numbers* 'páros, páratlan számok', a német *eine gerade Zahl* 'páros szám' és hasonlókra. A mai tudományos nyelv, főként az amerikai, kimondottan kedveli a metaforákat: *Mici mackó effektus* (informatika), *popcorn* (pattogatott kukorica) *effektus, fűrész-rezgés* (elektronika) stb. Mindez ellentmond Wittgenstein és az analitikusok elméletének. (Hasonló következtetésre jut E. R. MacCormac, Meaning Variance and Metaphor: Brit. J. Phil. Sci. 22 (1971): 145—59.)

A metaforikus beszéd egyszerűbb és gazdaságosabb, nem kell mindenre újabb szót kitalálni (Balázs János, Jel és jelölési érték: ÁltNyTan. IV, 12). A költő sem azért használ metaforákat, mert ezekkel „feldíszíti", szebbé teszi a versét, hanem mert csak így tudja tömören, művészi ökonómiával kifejezni, amit akar.

H. R. Pollio és munkatársai elgondolkoztató statisztikát készítettek arról, hogy milyen mértékben használunk metaforákat a különböző nyelvi és beszédhelyzetekben (Pollio, H. R.—Barlow, J. M.—Fine, H. J.—Pollio, M. R., Psychology and the Poetics of Growth. Hillsdale, 1977., id. Sampson, G., Making Sense. Oxford. 1980. 77—9). A metaforákat két csoportra osztották: állandósultakra („frozen") és újszerűekre „(novel"). Eltekintve a metafora meghatározásának, illetve a szempontok alkalmazásának a nehézségeitől, mindkettő gyakorinak bizonyult a beszélt nyelvben. Átlagosan három állandósult és másfél újszerű metafora esik száz szóra. Ez azt jelenti, hogy életünk folyamán milliószámra gyártjuk a metaforákat. Ez nemcsak a költők privilégiuma tehát. Ha a diakrón szempontot is figyelembe vették volna, ennél jóval nagyobb számot kaptak volna.

Különösen érdekes eredményeket hozott a tanulók nyelvének vizsgálata. Eszerint az egyetemi hallgatók fogalmazásaiban körülbelül annyi a metafora, mint a köznyelvben. Jóval kevesebb a 8—12 év közötti iskolásokéiban. Az újszerű képek használatának aránya csökken a jobb társadalmi-anyagi háttérrel rendelkező tanulóknál, és növekszik az alacsonyabb társadalmi-gazdasági környezetben élőknél. A 11—12. életévben, a VI. osztályban, a „gyengébb" iskolákban az abszolút arány magasabb, mint a „jobb" iskolákban. Ezen ők meglepődnek. Pedig ez egyáltalán nem meglepő. A nevelés folyamatában, a világ megragadásában mindig megvan a társadalmi normákkal, értékekkel szemben az elfogadás és elutasítás lehetősége és ennek feszültsége.

Ha mindent kérdésessé tenne a gyermek, megakadályozná magát abban, hogy az előző nemzedékek által felhalmozott tudásból hasznot húzzon. Ha mindent feltétel nélkül elfogadna, saját értelme maradna parlagon, nem tudná továbbfejleszteni a kapott tudást (Sampson i. m. 79—82). Az általános iskola alsóbb osztályaiban az első beállítottság az uralkodó. Ennek nyelvi tükröződése az, hogy a fordulatos, találékony, sőt választékos, metaforikus gyereknyelv a „nyelvi normák" megtanításával — párhuzamosan a

társadalmi normák beprogramozásával — lapossá, színtelenné, szegényessé, azaz mindenki számára „elfogadhatóvá" válik. Kritikailag nehezen kikezdhető, középszerű és közhelyekkel teli nyelvet sajátít el.

Az értelmi fejlődés folyamán, főként a kamaszkor táján, a gyerekek egyre inkább megkérdőjelezik az átvett értékeket, s ennek megfelelően a velük együtt betáplált „nyelvi normákat" is. A társadalom, a szülők elleni lázadásnak nyelvi kifejeződése a lázadó nyelv, az egyéni, újszerű metaforák használata. Az eltérés annál nagyobb, minél alkotóbb vagy minél lázadóbb az egyéniség. A kettő nem ugyanaz, csak a megnyilvánulásukat nehéz néha megkülönböztetni egymástól. Ezt a tényt használta ki a hetvenes években egy élelmes — és gátlástalan — könyvkiadó, amikor kis piroskönyvet jelentetett meg a német helyesírás „forradalmi" reformjáról a német diákok számára. Egy részük lelkesen fogadta a nagybetűk eltörlését. Stb. A németül tanuló magyar diákok fanyar arccal olvasták. Nekik a forradalmi a *der, die, das* eltörlése lett volna.

Éveken át figyeltem öt háromgyermekes ismerős családot. Mindegyikben a másodszülött volt a „problematikus", a „nonkonformista" mind az iskolai, mind a családi életbe való beleilleszkedésnél. Hogy miért éppen a második, ez pedagógiai, pszichológiai kérdés. Számunkra az érdekes az, hogy ezeknek a „nehéz" gyerekeknek a beszéde, nyelve is feltűnően erőteljesebb, metaforikusabb lett. Ezekkel élvezet volt beszélgetni, ezek többet, mást, újat láttak meg a világban. Mind a társadalmi normákat, mind a társadalomtól kapott nyelvi normákat, kereteket döntögették, feszegették. Alkotó, teremtő munkára is hajlottak. „Csupán" a szülők rokkantak bele mindebbe.

A nyelvi normához tehát hozzátartozik a metaforák használata. Önmagában a metafora nem deviáns, nem eltérés a nyelvi normától, tehát nem stílusjellemző; illetve ha mégis az, csak annyiban az, amennyiben minden más nyelvi elem: száma, milyensége, szövegkörnyezete, a beszélő szándéka stb. teszi stíluselemmé, egyéni és korstílusra jellemzővé.

BENCZE LÓRÁNT

A topicról és a fókusz utáni elemek sorrendjéről (egy szintaktikai modell kapcsán)

1. A magyar mondat transzformációs-generatív leírásának egyik jelentős kísérlete az utóbbi időkben É. KISS KATALIN modellje (vö. 1978a: „A magyar szintakszis egy transzformációs-generatív megközelítése", Kandidátusi értekezés; 1978b: „A magyar mondatok egy szintaktikai modellje": NyK. LXXX, 261—86; 1978c: „A határozott főnévi csoport pronominalizációja": MNy. LXXIV, 445—52). Ez a modell „a magyar mondatokat egy V, Subj, Obj, Adv kiinduló szerkezetből vezeti le, egy fókuszkiemelő szabály kötelező, valamint egy topikalizáló szabály választható alkalmazásával" (1978c: 448). Eszerint a magyar mondat egyetlen kötelező eleme a c o m m e n t élén elhelyezkedő vagy azt egyedül realizáló, erős hangsúllyal és radikális dallamváltozással kitüntetett f ó k u s z. A fókusz ige vagy nem-ige (argumentum) lehet. Ezt egy kisebb dinamikával ejtett t o p i c előzheti meg, amely argumentum(ok)ból áll. Ha a fókusz ige, azt a comment hátralevő részében argumentumok követhetik tetszőleges sorrendben. Ha a fókusz argumentum, akkor azt elsőnek az ige követi, majd az esetleges argumentumok, megintcsak tetszőleges sorrendben.

Az alábbiakban azzal a két részmegállapítással vitatkozom, amelyek szerint (a) az ige nem kerülhet topic(-szerű) funkcióba, és (b) az ige utáni elemek sorrendje a commentben tetszőleges. Megjegyzéseim nem érintik a modell lényegét, de figyelembevételük fokozná annak meggyőző erejét és használhatóságát.

2. Az első vitatható pont szerint a mondat „topic funkciójú változójának a helyét az ige bármely argumentuma betöltheti — ha ismert információt közöl, csak maga az ige nem" (1978b: 268, kiemelés tőlem, V. L.; vö. 1978a: 45; 1978c: 448).

Ha azonban a topic-comment struktúrának fonetikai realitást is tulajdonítunk — márpedig a szóbanforgó modell ezt kívánja —, akkor észre kell vennünk, hogy a jellegzetes, előkészítő jellegű topic intonációt bizonyos körülmények között az ige is felveheti (vö. ELEKFI LÁSZLÓ, Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban: NyK. LXVI, 347). Figyeljük meg a következő példákat (a ' jel az erős hangsúly jele): (1) *Következik* az 'Omega együttes. | *Játszódik* 'Varsóban, a 'hetvenes években. | *Beszédet mond* 'Kovács Sándor. | *Vezényel* 'Lehel György. | *Fordította és jegyzetekkel ellátta* 'Takács Ferenc. | *Közreműködött* 'Gábor Miklós. — (2) *Akarta* a 'fene! | *Tolmácsol* a 'hóhér! | *Kell* a 'csudának! | *Táncol ám* a 'nagynénikéje! — (3) *Megcsinálom* 'én. | *Alhatunk* a 'Feriéknél. | *Próbáld meg* 'fordítva! | *Hát akkor menj föl* a 'harmadik emeletre! — (4) *És hol vannak* a 'gyerekek? | *Mit szólt ehhez* a 'másik szomszéd? | *Hogy válaszolsz* 'erre a kérdésre?

A példák dőltbetűs részei igék vagy igés szerkezetek, de a maguk modulálatlan dallamával és viszonylag kis hangerejével fonetikai szempontból topicként viselkednek a kiemelt mondatvégi argumentumokhoz képest. A példamondatok intonációs szerkezete így ábrázolható: ——— ———

Ez nem különbözik a topic-comment szerkezetű mondatokétól, pl. ettől: *Az újságot felhoztam.*

Mindezek ellenére nem látszik célszerűnek, hogy a topic intonációjú igét épp úgy topicnak tekintsük, mint a topic intonációjú argumentumot. Hogy a topic elsősorban és tipikusan argumentum, azt az is bizonyítja, hogy „alárendelő mellékmondatok is szerepelhetnek topic funkcióban" (1978b: 268), ezek pedig természetüknél fogva argumentum jellegűek. Másrészt a topic intonációjú ige csak a (2) alatt felsorolt mondatokban közöl ismert információt, a többiben új információt közöl. Harmadrészt a felsorolt példák első három csoportja stilisztikailag jelölt, ezek tehát nem tartoznak a közönséges mondatok közé. Az (1) csoport mondatai egy-egy művészi produkció adatainak személytelen, hivatalos, írott vagy felolvasott ismertetései. A (2) csoportba ezzel szemben a beszélt nyelvre jellemző indulatos-érzelmes, nemegyszer durva elutasítások tartoznak. A (3) csoport mondatait az jellemzi, hogy egy tény vagy megoldás utólag már egyszerűnek látszó felismerése tükröződik bennük. Ez a felismerés általában csodálkozással vegyes: nem értjük, hogy egy ilyen nyilvánvaló dolgot a partnerünk miért nem ismert fel magától. A (4) csoportba tartozó mondatok stilisztikailag nem különlegesek. Annál inkább különlegesek grammatikai szempontból. A mondatvégi argumentumok valamivel szembe vannak állítva, vagy fontosabbak, mint az előttük álló kérdőszós igék, ennek ellenére a kiemelendő argumentum ebben a mondattípusban nem kerülhet közvetlenül az ige elé: * *És hol a 'gyerekek vannak?* | * *Mit a 'másik szomszéd szólt ehhez?* | * *Hogy 'erre a kérdésre válaszolsz?*

Mivel a topic intonációjú ige vagy igés szerkezet különleges helyzetekben lép fel, célszerű azt másodlagos topicnak nevezni. Ez a következő módon jön létre. A kötelező fókuszkiemelő szabály az igét (igés szerkezet előtagját) emeli a fókuszba. A választható topikalizáló szabály a fókusz elé emel egy vagy több argumentumot. Majd egy választható fókusz-eltoló szabály az eredetileg fókuszált elemről áttolja a fókuszt egy, az eredeti fókusztól jobbra eső, új információt hordozó argumentumra, miközben az eredetileg fókuszált elem másodlagos topická válik.

3. A szóbanforgó modell egy másik megállapítása így hangzik: „Az ige mögött maradó elemek szórendje szabad, azaz egy választható »cserebere« ('scrambling') szabály

alkalmazható rajtuk" (1978c: 448), „az ige utáni szórendnek nincs szemantikai vagy kontextuális jelentősége" (1978b: 270; vö. 1978a: 104).

Ez igaz akkor, ha a fókusz utáni argumentumok mindegyike ismert információt közöl, azaz egyik sem hangsúlyozandó. Például: *'Begyújtott a fiának a konyhában.* = *'Begyújtott a konyhában a fiának.*, ahol *a fiának* és *a konyhában* ismert információt közölnek.

Igaz akkor is, ha a fókusz utáni argumentumok mindegyike új információt közöl, azaz mindegyik hangsúlyozható: *'Begyújtott a 'fiának a 'konyhában.* = *'Begyújtott a 'konyhában a 'fiának.*, ahol *a fiának* és *a konyhában* új(ként kezelt) információt közölnek.

Ha azonban a fókusz utáni argumentumok között új(ként kezelt), azaz hangsúlyozandó, meg régi, azaz nem-hangsúlyozandó is akad, akkor az új, hangsúlyozandó argumentum csak a comment legvégén állhat, a belsejében nem: *'Begyújtott a fiának a 'konyhában. (a konyhában* = új), de nem: * *'Begyújtott a 'konyhában a fiának.* — Vagy: *'Begyújtott a konyhában a 'fiának. (a fiának* = új), de nem: * *'Begyújtott a 'fiának a konyhában.*

Ez az oka annak, hogy a Magyar Nemzetben így kezdődött egy cikk: „Szilveszterkor, ahogy szoktam, megemlékeztem a Magyar Nemzetben Petőfiről." (Szilágyi Ferenc: A Rokkadal szerzőjéről: Magyar Nemzet 1980. febr. 20. 9.) Az idézett mondatban az igekötőre esik a fókusz, ezt az ige követi, majd két argumentum következik. Az első *(a Magyar Nemzetben)* az adott folyóirat hasábjain ismert információ, a második *(Petőfiről)* viszont új. Ilyen körülmények között a mondat semmiképpen sem ölthette volna ezt a formát: „. . . megemlékeztem Petőfiről a Magyar Nemzetben".

Az ige utáni szórendnek tehát igenis van kontextuális jelentősége, nem mindegy, hogy hogyan alakul. Ha az ige utáni argumentumok közül csak egy közöl új információt, azt egy kötelező szabály a comment végére helyezi. Ezért ezt a szabályt a cserebere szabály előtt kell alkalmazni. A cserebere szabály azokon az argumentumokon érvényesül, amelyeket a comment végére helyező szabály meghagyott neki.

VARGA LÁSZLÓ

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Két olasz jövevényszavunk mai nyelvi helyzetéről. „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótár"-ának megjelenése után a magyar nyelv olasz jövevényszavait tanulmányozó nyelvészek közül többen szóvá tették néhány biztosan vagy feltételezetten olasz eredetű szavunknak a szótárból való kihagyását. GIOVAN BATTISTA PELLEGRINI olasz nyelvész hiányolja a TESz.-ből (Giano Pannonio [1978.] I, 21) a KARINTHY, CSEFKÓ, sőt már KŐRÖSI által is olasz jövevényszavunknak tartott *burcsella,* és a KARINTHY és CSEFKÓ jegyzékében is szereplő *brókoli* szavainkat (vö.: *burcsella:* KŐRÖSI: Nyr. XIII, 414; KARINTHY: MNyTK. 73. sz. 14; CSEFKÓ: Nyr. LXXIII, 18; — *brókoli:* KARINTHY: MNyTK. 73. sz. 14; CSEFKÓ: Nyr. LXXIII, 18).[1]

[1] A TESz.-ben a magyar szókincsnek csak egy meghatározott része szerepel; főleg a szaknyelvi, továbbá a régi nyelvi és a tájnyelvi szavak hiánya valószínűleg tízezrekre rúg benne. Így például több tucat olasz jövevényszó sem található meg benne — a mű jellegének teljesen megfelelően. — A SZERK.

A *brókoli*, melyet CSEFKÓ már 1664-ből dokumentál (Lippay: Posoni kert II, 125: „Kivel az Olaszok igen élnek, és *Broccolinak* híják"), BAKOS szótárának legújabb kiadásán kívül hiányzik minden egyéb szótárunkból. Az „Idegen szavak és kifejezések szótára"-ban (1978.) a 114. lapon ez áll: „*brokkoli* ol. a karfiolhoz hasonló zöldségféle; spárgakel". Úgy tűnik, hogy napjainkban újra élni kezd e régen *brókoli* alakváltozatban gyakran használt szó. A kertbarátok körében egyre népszerűbbé válik az étrendünkben egyelőre különlegesnek tartott konyhakerti növények termesztése. Az utóbbi időben a *brokkoli*-val többször is találkoztam a „Kertészet és Szőlészet" című hetilap hasábjain: pl. az 1979. augusztus 29-i számban a hátsó borítólapon színes fényképen mutatják be „a nálunk még kevéssé ismert brokkolit". Ugyanebben a számban „A brokkoli" címen hosszabb cikk ad tanácsot a növény termesztéséhez és konyhai felhasználásához. A levelezési rovatban egy kertbarátnak „szüksége van brokkolimagra". És még sorolhatnánk e kertészeti hetilap más számaiban feltűnt *brokkoli*-kat. Elképzelhető, hogy termesztése széles körben elterjed, így újabban neve is köznyelvünk elemévé kezd válni, s a jövőben megjelenő szótáraknak feltehetően már a törzsanyagához fog tartozni.

A *burcsella* a MTsz.-ban (I, 198) 'puhafahajó', a Kis-Duna mellett, Győr és Mosony között használatos. Az EtSz. szerint (I, 572) ugyanezzel a jelentéssel Pakson használják. Az „Új magyar tájszótár" szerint (I, 635) ismert a szó Paks, Szeged és Szolnok vidékén 'vontatólovak szállítására is használatos nagyobbfajta csónak' jelentésben, Szolnokon pedig a *burcsuja* alakváltozat 'a kicsi, kb. 20 méternél rövidebb hajó neve'. BARCSAI KÁROLY „Szegedvidéki szókincs a halászat és hajózás köréből" című szójegyzékében (Nyr. LV, 156) „*burcsella:* vontató lovak átvádolásánál (egyik partról a másikra való átmenetnél) szükséges nagyobbfajta csónak". BÁLINT SÁNDOR „Szegedi szótár"-ában (1957.) a 198. lapon a következőket találjuk a *burcsellá*-ról: „a régi bőgőshajónál kisebb hajó, amely régebben gabonahordásra, manapság pedig homokhordásra használatos. Ez utóbbi esetben homokosburcsella néven is emlegetik". BÁLINT tehát nem is olyan régen még a szegedi népnyelvben ismert, élő szónak tartotta. Ezen lehetne vitatkozni, mert bizony a mai szegediek között talán csak a legöregebbek néhánya ismeri ezt a régi tiszai szót. Szeretném viszont egy érdekes, különleges használatára is felhívni a figyelmet. Szegeden az evezős sporttal foglalkozó fiatalok körében ma is ismert és naponta használt, enyhén pejoratív színezetű szó a *burcsella*. A drága, karcsú, versenyzésre használt csónak ugyanis *hajó*, a szélesebb kiránduló és tanuló csónak pedig *burcsella*. Soós István idős evezős edző szóbeli információiból tudom, hogy a szegedi evezősök több nemzedéke tőle tanulta és szokta meg a szót, ő viszont kisgyermekkorában, az 1910-es években a szegedi Tiszaparton és a fürdőben hallotta gyakran a *burcsellá*-t az akkori öregekből. Adatközlőm emlékezete szerint a halászladikok kivételével minden nagyobb csónakot, például a tiszai gőzhajók mentőcsónakjait is ezzel a szóval nevezték meg.

DORÓ GÉZÁNÉ

Adalékok a *bagó* szó eredetéhez. A *bagó* eredetéről az eddigi szakirodalom megállapítása alapján (EtSz.; SzófSz.; TESz.) azt tudtuk, hogy az a *bagoly* szóból volna származtatható. Voltak ugyan ettől a magyarázattól eltérő fejtegetések is, ezeket azonban az etimológusok nem tartották elég elfogadhatóknak.

Azok, akik a szónak nemcsak a magyar, de annak távolabbi nyelvterületeken való elterjedését is számbavették, a *bagoly*-ból való származtatást kissé kétkedve, erőltetettnek minősítették. A szó és a hozzá fűződő fogalom magyarázatánál ugyanis igen komolyan számba kell venni azt a körülményt, hogy ez a szó és dohányzási művelet a XIX. században igen széles körben elterjedt volt. Nemcsak a magyarságnál — de a magyarsággal szomszédos (elsősorban horvát, szerb, román, kárpát-ukrán, goral, lengyel, cseh, szlovák,

morva) népek nyelvjárásaiban is. Már maga ez a tény is kell, hogy elgondolkoztasson bennünket, s igyekezzünk e szónak elfogadhatóbb magyarázatát nyújtani.

Azt gondoljuk — hogy a kérdést helyes irányba akkor tereljük, ha a további vizsgálódásainkat a dohányzás általános és kultúrtörténeti fejlődése és egyéb néprajzi vonatkozásainak a figyelembe vételével tesszük meg.

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk azt, hogy a bagózás a dohányzásnak egy sajátos formája volt, melynek előzményeit megtaláljuk az amerikai indiánoknál is. A dohánnyal együtt ismertté válik Európában is, és hitelt érdemlő forrásokból tudjuk, hogy a XVII—XVIII. században a bagózás ismert volt az előkelőbb társadalmi körökben is. Így pl. a trafalgari tengeri csata hőséről, H. Nelson angol admirálisról tudjuk, hogy igen nagy kedvelője volt a bagózásnak (K. Pejml, Celý svět kouři. Praha, 1947. 303). Ez időből származó feljegyzések arról tanúskodnak, hogy a bagózás ismert volt Európa más népeinél is. Azt lehet mondanunk, hogy a XIX. században már általános szokássá vált, s népszerűsége eltartott a századforduló után is. Mint tudjuk, a szegényebb társadalmi körökben sok helyen igen kedvelt dohányzási forma volt. (Tudjuk, hogy a *bagó* Nyugat-Európában és különösen Amerikában a ma is ismert „rágógumi"-vá nőtte ki magát.)

Eredetéről tehát elmondhatjuk, hogy maga a szó és a bagózás maga nem lehet régibb a dohányzás népszerűvé válásánál. Nem is találjuk meg a régibb szótárokban. Az első szótári feljegyzése a XIX. századból származik. A szó meghonosodását tehát csak az utolsó 100—150 évre tehetjük. Ez a megállapítás vonatkozik nemcsak a magyar, de a szomszéd népeknél ismert változatokra is.

A szó eredetének vizsgálatánál meg kell még említenünk egy igen fontos körülményt. A *bagó*-t szótározva találjuk mindegyik szomszéd nép szótáraiban. S itt hozzá kell tennünk azt is, hogy egyes etimológiai szótárak (J. Karlovicz—A. Krynski—W. Niedzwiedski, Slownik jezyka polskiego. I. Warszawa, 1932. 82; Slovník spisovného jazyka českého. I. Praha, 1960. 70) a *bagó*-t magyar eredetűnek tartják. Már ezek az adatok is kívánatossá teszik, hogy jobban rávilágítsunk ennek a szónak az eredetére és vándorlásának útjára.

A *bagó* szóra és magára a bagózásra első ízben olyan kiszolgált idősebb szlovák (ma már 80—90 éves) K. u. K. katonák hívták fel a figyelmemet, akikkel az utolsó két évtized folyamán néprajzi gyűjtőútjaimon találkoztam, s velük a táplálkozás dolgairól beszélgettem. Amikor ilyen idősebb katonaviselt férfiakat a századforduló éveinek ételei iránt vallattam, beszélgetés közben többször szóba kerültek a régebbi dohányzás módjai is.

Trencsén, Árva, Liptó, Gömör, Zólyom, Sáros, Szepes, Zemplén megyei adatközlőim — mint az egykori Osztrák—magyar monarchia volt katonái —, amikor a katonaévek alatti élményeiket, Ferenc Jóskának tett szolgálataikat, tapasztalataikat beszélték el, igen aprólékosan és e g y b e h a n g z ó a n tájékoztattak a századforduló előtti és az az utáni évek dohányzási szokásairól. S itt meg kell állapítanom azt, hogy minden egyes adatközlőm a katonaévek alatt szerzett élményeit, tapasztalatait jól emlékezetében tartotta, így azok hitelességéhez nem fér kétség.

E beszélgetések során elmondották, hogy a katonasághoz való bevonulás előtt kis makrapipából (kurta-pipa) — szlovákul: *zapekačka*-ból szívták a füstöt. Ennek a szívása, rágyújtása igen körülményes volt. A dohányt előbb a tenyérben apróra morzsolták, nyállal megkeverték, csak azután tömték bele a kurta-pipába. Jól megtömték, megnyomkodták, utána tüzet raktak (vagy a szabadtűzhely parazsába tették), s csak amikor már a pipa átmelegedett, a parázstól meggyulladt, akkor vették szájba és szívták a meleg füstöt. Az ilyen nedves dohány istentelenül csípős volt, de szívták rendületlenül. Később a makra-pipát a híres „selmeci" vagy „debreceni" cserép-pipa váltotta fel. — Persze akkoriban még nem voltak cigaretták, illetve azt csak az urak szívták.

A katonának bevonuló szlovákok, magyarok a hadseregnél a rágyújtás során sok kárt okoztak, ezért a tűzveszély elkerülése végett tilos volt a szolgálat idején a dohányzás. Hogy a tilalmat a katonák számára enyhítsék, bevezették a tengerjáró matrózok és dokkmunkások szokását (ezeknek se volt szabad dohányozniok), s ez volt a bagózás. A legtöbb adatszolgáltatóm azt állította, hogy a bagózással a katonaévek során ismerkedett meg. Itt szoktak rá a bagóra, amit akkoriban trafikokhoz hasonló üzletekben árultak elsősorban a matrózok, dokkmunkások számára. Később ezeket a különlegesen készített bagókat a kaszárnyák kantinjaiban is árulták, s aki dohányzott, annak a parancsnokság is juttatott valamit zsold gyanánt. Néhányan azt is elmondották, hogy a bagózás szokása leginkább a boszniai okkupáció idején lett népszerű. Ez annál is hihetőbb, mert a boszniai okkupáció katonái leginkább szlovák, román, szerb, horvát, ukrán katonákból rekrutálódtak. (Nem maradhattak ki belőle a magyarok sem természetesen.)

A fenti adatközlésekhez csak annyit kívánunk még hozzátenni, hogy a *bagó* szó a katonák állítása szerint ismert volt az Adrián szolgálatot teljesítő matrózok körében is. Ezek idegen: legtöbbször olasz, francia, spanyol és angol matrózok voltak. Valószínűnek tartjuk, hogy a *bagó* ezeknek a tengerjáró matrózoknak (dokkmunkásoknak) a nyelvéből került a monarchia katonáinak a nyelvébe. Minthogy az Osztrák—magyar monarchia katonáinak többségét a XIX. század második felében a magyarok alkották, nem lehetetlen, hogy e többség alapján a külföldiek szemében ez a szó mint magyar szó képe jelent meg nyelvükben, és eredetét is a magyarból vezették le. Végső soron tehát a *bagó* — mint idegen dohányzási műszó — a katonaság révén terjedt el az egész Osztrák—magyar monarchia népeinek a nyelvében, így eredete a dohányzás egyik igen ősi, talán még az indiánok hagyományára visszamenő formájára vezethető vissza, amit viszont tengerjáró hajósok közvetítettek át számunkra.

Pontosabban, hogy melyik nyelvből származik a *bagó*, nem tudtam megállapítani. Végignéztem az összes általam elérhető angol, francia, olasz, spanyol szótárt, de sehol nem találtam a *bagó*-hoz hasonló szóra. Valószínűleg speciális dohányzási műszó lesz, mely végeredményben valamelyik nyugati nyelvből vagy magából az indiánok nyelvéből lesz megfejthető.

M. Markuš

Megjegyzések a *bagó* eredetéhez. — **1.** Mint a fenti közleményből látható, M. Markuš a m. *bagó* eredeztetése ügyében perújítást javasol. Jól tette, hogy a kérdést fölvetette: az az etimológiai elképzelés ugyanis, amelyet Gombocz és Melich kezdeményezett (MNy. VIII, 243; EtSz.), s amelyet aztán mások továbbvittek (l. pl.: Beke: Nyr. LXI, 18; Horger: MNy. XXXVIII, 335; Tamás, RumEl. 97; Kiss Lajos: StSlav. X, 196; TESz.), egyáltalán nem megingathatatlan. Az eddigi, belső magyar eredeztetésnél ugyanis véleményem szerint jóval valószínűbb megoldást lehet fölvetni.

A kérdésnek természetesen megvannak a sajátos, egzakt nyelvi-nyelvészeti vonatkozásai is, pusztán nyelvi alapon megközelíteni azonban mégsem kecsegtet kielégítő eredménnyel. Szavunk ugyanis tipikus műveltségszó, amelynek eredetét nem szabad elvonatkoztatni művelődéstörténeti hátterétől, a dohányzás ide vágó formáinak kialakulásától és elterjedésétől, melyet viszont aligha szabad a magyar glóbusra korlátozva megítélni.

2. A *bagó*-nak és származékainak (*bagózik, bagós, bagózás* stb.) a magyarban ma elsősorban a dohányra, dohányzásra általában alkalmazott, kissé vulgáris és pejoratív jelentése van (l. pl.: ÉrtSz.; ÉrtKSz.). Ez azonban névátvitel, pontosabban jelentéstágulás eredménye; korábban a nyállal összecsomózott, illetőleg a pipa aljából kiszedett

dohányt jelölte, melyet szájba vettek, ott elrágcsáltak, elmajszoltak, majd kiköptek (l. pl.: CzF.; BALLAGI, TSz.; BALASSA, MSz.; SzamSz.; OrmSz.; SzegSz.; stb.). A magyar szó életének megítélésében is természetesen ebből az eredetibb jelentésből kell kiindulni.

Mint ismeretes, az európai dohányzásnak három fő formája alakult ki: a pipából szívás, a pordohány orral való felszippantása és a rágcsálás. A második, de főleg a harmadik módot részben a kényszerűség szülte. Egyfelől ugyanis a dohányzást egészen a XVIII. századig szigorú törvények tiltották: Törökországban IV. Murád halálbüntetést vezetett be a dohányzáson fogottakra; Oroszországban 1634-ben orrcsonkításra hoztak törvényt; VIII. Urbán pápa 1624-ben egyházi átkot mondott ki a dohányzókra, melyet csak egy évszázad múlva vontak vissza; Angliában súlyos adókat vetettek ki; Erdélyben számos törvényt hoztak ellene; stb. Másfelől a katonaságnál, különösképpen pedig a hajózásban volt szigorúan tilos ez az élvezet, még a XIX. században is, a tűzveszély felidézésének meggátolására. Ezért a könnyen fölfedhető pipázás helyett előtérbe kerültek a rejtett dohányzási módok: a felszippantás és a rágcsálás. Míg az orron át való szippantás elsősorban az előkelőbb rétegekben dívott (tubákozás, burnótozás), addig a szájban rágás, nyálazás, köpködés az alsóbb néprétegek szokásává vált (bagózás). A XVIII—XIX. században a matrózok és a katonák főként az utóbbi módon dohányoztak. (Mindezekre l. pl.: PallasLex. *Dohány* és *Bagó* a.; RévaiLex. *Dohány* és *Bagó* a.; Enc. Britannica *Tobacco* a.; Brockhaus-Enz. *Tabak* a.; stb.)

A rágcsáló dohányzást tehát a magyarság nem maga fejlesztette ki, hanem idegenből tanulta el. Ideje feltehetőleg a XVIII. század vége vagy talán még inkább a XIX. század eleje lehetett; magát a *bagó* szót nálunk először 1836-ban regisztrálja FOGARASI szótára.

A szokás és vele a szó azonban nemcsak nálunk terjedt el, hanem mindenütt a környező népek körében is: bajor—osztrák *pāgǫ, pāgv, bágv, pǭgǫ́, wōguv* stb.; szlovén *bága;* kaj-horvát *bȁguš,* bánáti szerb *bagov;* román *băgău;* cseh *bago, bako;* szlovák *bago;* lengyel *bago, baga.* Megtalálható a készülő Kárpát-nyelvatlasz kéziratos anyagában is a 'жевательный табак' ('megrágott dohány') jelentéstani térképén: a cseh adatok *baga, bago,* a szlovákok *bago, bagol, bagoɯ,* a lengyelek *baga,* ritkábban *bago,* a Kárpát-ukránok *baga, baka, bagǫv, bagoɯ, ba'g'iɯ,* alakokat tükröztetnek. Az olasz adatokat l. még alább. Jelentése lényegében mindenütt ugyanaz, mint a régebbi magyarban (l. pl.: KRANZMAYER, WbBair.; BEZLAJ, EtSlSlov.; SKOK, EtRjHrv.; TIKTIN, RumDtWb.; MACHEK, EtSČSl.; ŠALING—ŠALINGOVA—PETER, SlCudSl.; KARŁOWICZ—KRYŃSKI—NIEDZWIEDZKI, SlJezPolsk.; stb.). Figyelemre méltó, hogy e nyelvek mind a régi Osztrák—Magyar Monarchia népeihez kapcsolódnak. — Ezeket az idegen nyelvi szavakat a részben itt is említett etimológusok — BEZLAJ kivételével — a magyarból származtatják, mely álláspontban két dolog játszhatott döntő szerepet: egyrészt a szónak a kérdéses nyelvekből való megfejthetetlensége, másrészt a magyar etimológusok ismert álláspontja, melyet többen idéznek is. Az természetesen könnyen lehetséges, sőt a magyar nyelvnek a Monarchiában betöltött szerepe, illetőleg földrajzi helyzete következtében alkalmasint valószínű is, hogy néhány környező nyelv tőlünk kölcsönözte a szót. Nyilvánvaló azonban, hogy ez a tény még nem jelenti a magyarból való elsődleges kiindulás, illetőleg a magyar etimon bizonyságát. Az ide vonatkozó kétségeket megalapozza a bagózás szokásának előbb említett művelődési háttere, de nem valami erős támasza a belső magyar eredeztetés hitele sem.

Nézetem szerint *bagó* szavunknak semmi köze nincs a *bagoly*-hoz. Azok a kifejezések, amelyek ide látszanának mutatni, közönséges népetimológiás alakulatok, amelyek részben a két szó alaki hasonlóságára, illetőleg a *bagoly* nyelvjárási *bagó* változatára, részben pedig a bagolynak a népi szemléletben lenézett, hitvány madár voltára alapulnak. Ilyenekről van szó, mint *bagoly-hús* 'szájban rágott dohánymaradék', *bagoly* 'bagót rágó

ember', *baglyos* 'dohányos ember' stb. (l. pl. TESz.). Ahogy a *bagóhiten él* 'nem törvényes házasságban él' szólásban sem szabad a *bagoly* szót keresni, miként a TESz. állítja (l. *bagóhit* a.). Ez azonos jelentéskörbe tartozik a *bagólére esküdtek* 'vadházasságot kötöttek, vagy könnyelműen, anyagi alap nélkül keltek egybe', *bagólén élnek* 'vadházasságban élnek' stb. szólásokkal (l. pl.: O. NAGY, MSzólások; ÚMTsz.), melyekben természetesen szintén a szájból kiköpött dohánylé a szemléleti alap, nem pedig a bagoly madár; vö. továbbá *bagólére ereszt* 'könnyelműen kiad, veszendőbe hagy', valamint *bagót sem ér a munkája, egy pofa bagót sem ér, bagóért nem fizet, bagóért táncol, bagóra kártyázik* stb., stb. (SzamSz.; OrmSz.; ÚMTsz.; stb.). Az efféle szemléletes, tréfás kifejezésekbe szüremkedett be itt-ott a bagoly madár képzete és vele a *bagoly* szó, mely aztán a *bagolyhús* 'semmit érő, kiköpött dohány, bagó'-féle alakulatokat eredményezte. E népetimológiás folyamatokra azonban nem szabad valóságos, tudományos etimológiát alapozni.

3. Honnan vették hát a Monarchia népei és köztük, részben mint közvetítők is, a magyarok a *bagó* szót? A korábban mondottakból nyilvánvalóan következik, hogy onnan, ahonnan a Monarchia tengerészei és katonasága a dohányzás élvezetének e rejtettebb szokását eltanulták. Helyesen látja ezt M. MARKUŠ is, feltéve idegen (spanyol, olasz, francia vagy angol) dohányzási műszónak tengerjáró hajósok közvetítette és katonaság elterjesztette kölcsönzését, csupán a forrásnyelvet nem tudja megnevezni.

A forrásnyelv azonban megvan, és vallomása teljesen egybevág a művelődéstörténeti tényekkel. A Monarchia tengerészei és katonái a dohányzás e módját csak az adriai—felső-itáliai körzetekből tanulhatták el, mint ahogy a Monarchia korábban még jelentősebb külföldi dohány-importjának is az adriai kereskedelem, elsősorban Trieszt és Velence volt a közvetítője (Velence korábban különösen híres volt dohány-manipulációiról). Az itáliai forrást a jelzett gazdasági-művelődési mozzanaton kívül egyébként a dohányra vonatkozó más nyelvi tények is jelzik; vö. a m. *tabak* ~ *tobak* ~ *tubák* olasz—német közvetítési vonalát is (l. TESz. *tubák* a.).

Vizsgált szavunk az északkeleti olasz nyelvterületen jól ismert, ma is használt nyelvelem. Elegendő lesz itt a következő adatok fölemlítése: PRATI, EtVen.: *bago, bagu, bàgolo* (friuli, veronai, valsuganottói adatok); TOBOLO, DizCom.: *bagu;* MIGLIORINI—PELLEGRINI, DizFeltr.: *bagol;* ZANETTE, DizVittVen.: *bagol;* BELTRAMINI—DONATI, DizVer.: *bàgo;* MENEGUS TAMBURIN, DizCortAmp.: *Bàgol;* PAVIA, ParlMil. *bagol;* stb. E szavak jelentése mindenütt 'pipa aljából kikapart dohány, dohánycsomó, szájban rágásra használt dohány'.

E szó az olaszban keletkezett. Egyes olasz etimológusok (pl.: C. TAGLIAVINI, Nuovi contributi . . . 21, 151; A. PRATI, Etimologie venete 8) úgy tartják, hogy a *bava* 'nyál, hab, tajték stb.' hasadásos változata, amely egy **bavo* változaton keresztül alakult tovább. Ez jelentéstanilag nagyonis rendben volna, a hangtani része azonban nem látszik eléggé tisztázottnak. E magyarázat lehetőségét sem teljesen elvetve én inkább úgy látom, hogy a szó az északkeleti olasz *bagolo, bagol, bagul* 'élvezet, gyönyörűség, kielégülés, ízlelés, szórakozás, időtöltés' (BOERIO, DizVen.; ROSAMANI, VocGiul.: PINGUENTINI, DizTriest.; ZANETTE, DizVittVen.; PIRONA, VocFriul.; stb.) átvitele a dohányélvezet korábbi tiltott, rágcsálásos módjára. Az sem lehetetlen azonban, hogy a *bagolo* alakilag hatott a fentebb említett *bava* alakulására. Ezt esetleg alátámaszthatja, hogy BELTRAMINI—DONATI (DizVer.) a 'dohánycsomó' jelentésű *bàgo* mellett a *far bàgo*-t 'haszontalanságot csinál'-féle jelentésben értelmezi. Ezek azonban már csak részletek, amelyek belső olasz nyelvi problémákat takarnak. A mi szempontunkból fontosabb az, hogy az 'élvezet, időtöltés stb.' jelentésű *bagolo* speciális velencei szó, BOERIO (DizVen.) már a múlt század közepéről közli. PINGUENTINI (DizTriest.) ugyane szót mint a trieszti nyelv elemét is említi ugyan, de megjegyezve, hogy a velenceiektől való.

Inkább mint tudománytörténeti érdekességet lehet még megjegyezni, hogy a magyar *bagó*-nak, valamint a szlovén *bága*-nak a *tabacco*-ból való származtatása is fölmerült: Kőrösi (Nyr. XXIX, 556—8) olasz kiindulással, Bezlaj (EtSlSlov. *bága* a.) angol—német alapon, de a csehben végbement változást feltéve gondolt — egymástól függetlenül — a szókezdet elvonására. Ezek azonban valószínűleg ingyen hipotézisek; Kőrösi legföljebb az olasz eredetre magára hibázott rá; ezért Karinthy (OlJsz. 42) magát az etimont helyesen nem fogadja el, bár az olasz eredet elvetésében nincs igaza. Bezlaj meg csak a szó vándorszói voltát látja jól; a *tabacco*-megoldást ezért Kiss Lajos (StSl. X, 196) megokoltan utasítja el, noha a *bagoly*-etimon vallásával nem állít helyébe megfelelő magyarázatot.

Benkő Loránd

Adta-teremtette.* Egyes kifejezések súlyos jelentéstartalma idővel egészen jelentéktelenné degradálódhat. E nyelvi jelenségre jó példa az *adta-teremtette*, illetőleg ennek teljesebb változatai: *ördögadta-teremtette*, *ebadta-teremtette*. E kifejezések a XVII—XVIII. században istenkáromlásnak számítottak, kiejtésüket súlyos büntetésekkel torolták meg.

1. 1642-ben a bodrogkeresztúri református pap nem engedte be a templomba Szécsény Pál nemesurat és feleségét, mert szerinte ezekkel szidalmazták őt. A nemesúr az egyházmegye espereséhez, Miskolczi Csulyak Istvánhoz fordult segítségért, aki azután 1642. május 23-án levelet írt a bodrogkeresztúri papnak: „. . . Szécsény Pál nemesur panaszt tett nálam a rajta és feleségén esett igazságtalanság és sérelem miatt, amellyel először a káplán, azután tisztelendőséged illette őt, hogy egy jelentéktelen személy rosszindulatú vádaskodása miatt templomodból kizáratott. Tagadja a rá és feleségére mondott vádat, az »*ördög adta teremtette*« káromlást . . .” — Az 1653—1656 közötti vizitáció során ugyanitt „Nagy János szögi lakos a papot *ördög adta teremtette* lelkű papnak mondotta”, akit ügyének kivizsgálása után leváltottak. — 1671. február 24-én a vizitáció során panaszt tettek, hogy „Hamza Gergely *ördögattával* és több undok szitokkal szitkozódott, a minister [lelkipásztor] nem vonhatta elő poenitentiára, minekokáért szolgabíróval kell a dolgot közleni.” (E három adatot közölte Barna József, Sárospataki Füzetek 1860: 556, 560, 683.)

2. I. vagy II. Rákóczi György gyulafehérvári környezetében a XVII. század középső évtizedeiben keletkezett az a szabályzat, amelyben az udvari nemesség számára fogalmazták meg a helyes, erkölcsös magatartás követelményeit „A Nemes Társaság számára való Edictumok” címmel. Ebben a IV. artikulus így rendelkezett: „Az Isten ellen való káromkodás és hamis esküvés leginkább elhatalmazván a Magyar Nemzetnél, semmiben inkább nem illik, hogy jó példát mutassanak a Nemes Társaság beliek, mint ezen meg szokott bűnnek eltávoztatásában. Kihez képest mutassa meg igaz Nemességét abban, hogy száját az eb, ördög, az *atta s teremtette* mondásra, és meg szokott gyakori Isten úgy segélyen-nek szórására ki ne nyissa . . .” — A vétkesekre büntetés vár, a visszaesők egyre súlyosabb büntetésekben részesülnek; aki végül nyolcadszor is megszegi a szabályt, az „törvényben idéztetik és minden fegyverétül s liberiájától az egész Társaság előtt megfosztatván, a Társaság közzül kicsapattatik.” (Kiadta Rumy Károly György: Monumenta Hungarica az az Magyar Emlékezetes Írások. Pest, 1817. I, 190.)

3. 1653. december 5-én kelt „nemes Szabolcs vármegyének deliberátuma”, ebben a következők is olvashatók: „*Ördögadta*, ördöglelkű, *ördögteremtette*, ördöganyájú, eblelkű, ebhitű, ebanyájú . . . és több éktelen szitkozódások, hogy ha kik ezekkel s ezekhez hasonló több káromkodó szitkozódásokkal találkoznának szitkozódni, valakitől meghal-

* Vö. még MNy. LXXVII, 90—3.

latnak, lelkek sérelme alatt tartoznak a bíráknak bemondani, a bírák a földesuraknak. | Így az első szitkozódásért a piacon való kézi kalodába szegeztessék, ott predikációt hallgatván, a furatossal azután jót tizenkettőt rajta csapjanak, azután ekklézsiát kövessen érette. Ha ezzel is meg nem szűnik, hanem másodszor is ezen rút szitkokkal szitkozódik s valakitól meghallatik és a bíráknak bevádoltatik, a bíró tiszti szerint a földesuraknak adja értésére, a földesura fogassa meg, vasba veresse, megsanyargatván pálcákkal megveresse, ekklézsiát is követtessen vele. Hogy ha pedig a bírák elő nem adnak eféle szitkozódókat a földesuraknak s büntetlen maradnak, a nemes vármegye ispánja citáltassa a bírót érette és törvény szerint megbüntesse illendő büntetéssel. | Hogyha pedig a bíró a földesurak értésére adja és a felül megírt mód szerint a földesúr meg nem bünteti, a nemes vármegye ispánja citáltassa az olyan földesurat, hogy azt az ő gonosz malediktor jobbágyát a nemes vármegye elébe statuálja, a nemes vármegye deliberációja szerint mind a földesúr, hogy meg nem büntette a malediktort, mind a malediktor büntettessenek meg." — Ugyaninnen származó megyei rendelkezés 1677. december 6-ról: „Az egeket s angyalokat irtóztató és Isten ellen való már mindenektől, nagyoktól s kicsinyektől, férfiaktól s asszonyoktól szokásba ment káromkodó szitkokat: *attával, teremtettével, parancsoltával* s egyéb iszonyúságokkal a teremtő Istent szemtől szemben való szidalmazásokat most újonnan a nemes vármegye tilalmaztatja, úgy hogy valakitől meghallják, akár paraszt, akár nemes embertől: *elsőben* fa lóra ültetik és ott egy vagy fél napot penitenciáztatván kell lenni; ha *másodszor* ugyanattól meghallják, a pelengérben megvesszőztetik; ha *harmadszor* is azont követi, kővel agyonveretik vagy feje vétetik. A ki mástól meghallja e káromkodásokat, vagy a bíráknak vagy a kiknek illik, megmondja; a ki pedig eltitkolja, hasonló büntetése lészen." (Közölte KISS ÁRON: Sárospataki Füzetek 1859: 782, 784.)

4. 1695-ben az evangélikus esperes a kemenesaljai esperességet vizitálta, s ennek során jegyezte fel Magasi falu tanítójáról: a hívek azt mondják róla, hogy „erkölcsi magatartását illetően káromkodó, mégpedig a legsúlyosabb kifejezéssel — *adta, teremtette* — káromkodik"; Káldon pedig azt mondják az elöljárók, hogy a lakosok „erkölcsi magatartásukat illetően »*adta-teremtette*«-vel káromkodnak, és akik őket meg akarják javitani, azokra fegyverrel támadnak." — Ugyanitt jegyezték fel a következő esetet: „Nagy Pál egy lakodalomban megsértette az iskolarektort, azt mondta ugyanis neki, amikor valakinek a kérésére az énekelni akart: *Adta, teremtette, nem jöttem én ide ének hallgatni, hanem sipszót!* Ez a szitkozódó férfi sem ennek előtte, sem azóta nem vett részt az istentiszteleten, a vizitátorok maguk elé idézték, de nem jelent meg." (Közölte PAYR SÁNDOR, Egyháztörténeti emlékek. Sopron, 1910. 245—65.)

5. 1705-ben a nagykőrösi református kollégium anyakönyvében olvasható: „Johannes S. Tabajdi propter maledictum *(veszett atta)* emissus." Tabajdi János tógásdiákot tehát ezért a káromlásért kicsapták a kollégiumból. (ÁDÁM GERZSON, JOÓ IMRE, A nagykőrösi ev. ref. főgymnasium története. Nagykőrös, 1896. Fakszimilemelléklet.)

6. Ennek a káromkodásnak az ügyében még Mária Terézia is rendelkezett. Miskolczy István a gyulafehérvári püspöki levéltárból közölte az uralkodó egyik rendelkezését az 1760-as évekből. „Tudomására jutott őfelségének — idézi belőle —, hogy Erdélyben ördög, eb, *ördögatta* stb. kifejezések napirenden vannak. Mivel ez a teremtés megsértése, a jövőben szigorú büntetés terhe alatt tilos e káromkodás." (MISKOLCZY ISTVÁN, Bajtay J. Antal. Bp., 1914. 48.)

Ebből a Mária Terézia-féle rendelkezésből világosan kitűnik, hogy mi volt ebben az időben az *ördögatta-teremtette, ördögatta, ebatta, veszett-atta, atta-teremtette* kifejezésekben a tulajdonképpeni vétség: „a teremtés megsértése". Eszerint az a vélekedés fejeződik ki bennük, hogy a világot nem az Isten teremtette, hanem az ördög (illetőleg az ugyanazt jelentő kutyaformájú szellemi lény) hozta létre. MÉSZÁROS ISTVÁN

Komor. A TESz.-ben ismeretlen eredetűnek mondott *komor* szavunkkal kapcsolatban fölhívnám a figyelmet a csatolt gazdag irodalomból kimaradt: K. KATONA LAJOS: *Komor* (MNy. XXVII, 51—4) cikkére. A cikk rövidre fogott tartalma: A szó eredeti török hangalakja *koŋur*, és jelentése 'schwarzgrau, wie von Rauche geschwärzt, dunkel'. Csuvas hangtani megfelelője: *χəmər* 'tehén színéről mondják' (PAASONEN, Szójegyzék 40). A 'fekete, füstös' → 'mogorva, komor, kedvetlen' jelentésfejlődés esetében komplikációs jelentésváltozásról van szó. Török nyelvi adatainkban a *koŋur* kifejezetten állatszínnév, mint a magyarban a *pej*. Mi azonban nyelvtörténeti adataink tanúsága szerint már másodlagos, átvitt értelmű jelentésében vettük át. LEHR ALBERT is helyesen ítél, amikor a „Mint *komor* bikáé, olyan a járása" hasonlatban a *komor*-t 'morosus'-nak értelmezi. Utal továbbá arra is, hogy a *komor*-nak mai 'morosus' jelentésén kívül az ország bizonyos vidékein 'rosszul herélt állat' jelentése is van.

Erre az ótör. *koŋur* színnévre CLAUSON etimológiai szótára (639) a következőket jegyzi meg: *koŋur* „originally of a horse's coat 'dark, chesnut' or the like; later used for a rather wider range of colours". RADLOFF szótárában (II, 522) *koŋur* 'gelbbraun, braun, dunkelfarbig, grau'. RÄSENENnél (EtWb. 780): 'hochblond, bläulich, bleich, falb'. JOKI (MSFOu. 103. sz. 195) a kamascból idézi, és utal a mongol nyelvjárások megfelelőire is. (Vö. KŐHALMI KATALIN: AOH. XIX, 49.) — A török *koŋur* színnév legkimerítőbb taglalását ILSE LAUDE-CIRTAUTAS, Gebrauch der Farbenbezeichnungen in den Türkdialekten (Ural-Alt. Bibl. 1961.) munkájában kapjuk, ahol a *koŋur* állatszínnévnek a magyaréhoz hasonló átvitt értelmű használatára is idéz példát: *koŋur küz* 'der braune, fahle Herbst' (JUDACHIN); *koŋur ses* 'boγuk ses' am. 'heisere Stimme' (KĀŠĠ. III, 363). Ahogy mi is beszélünk *komor hangulat*-ról vagy *gondok*-ról. Vö. ÚMTsz.: „Ősz van, *komoran fú a szél*". Pontosan ezzel a komplikációs jelentésváltozással találkozunk a mai csuvas nyelvben is: *χəmər* 'burij, karij, koričnevij', és az időjárásra vonatkozólag: 'stanovitsja serim, hmuritsja' (AŠM. XVI. 327, 328). Erre a képzettársuláson nyugvó jelentésváltozásra: 'sötét szín' → 'borús hangulat' GOMBOCZ is utal (MNy. VII, 106).

Ami pedig az ótör. *koŋur* és a csuvas *χəmər* hangtani viszonyát illeti, RÄSENEN (Phon. 195) az $\eta > m$ hangváltozást újabbkori fejleménynek tartja; de nem zárható ki a lehetőség, hogy nyelvjárásokként igen régi jelenség is lehet. RAMSTEDT „Az η hang a mongolban és törökben" című tanulmányában (NyK. XLII, 234) többek között megjegyzi: „Egészen külön áll a csuvas, amelyben az $\eta > m$ hangfejlődés közönséges". Példái között szerepel az ótör. *koŋur* > csuv. *χəmər* is.

Komor szavunk hangtani vallomása alapján a bolgár-török jövevényszórétegbe tartozik.

K. PALLÓ MARGIT

NYELVMŰVELÉS

A tulajdonnevek írásának kérdései II.*

1. A tulajdonnevek írásával foglalkozó szabályzati fejezet a főcím után rögtön rátér a személynevek szabálypontjaira. Összhangban a már eddig is többször elismert szükséglettel, nevezetesen azzal, hogy a nagyobb szabályzati fejezeteket egy-egy összefoglaló, elvileg tájékoztató pont vezesse be, a tulajdonnevek fejezete elé is kell egy ilyen.

* Az MTA Helyesírási Bizottsága a helyesírási szabályzat 11. kiadása előkészítésének során a tulajdonnevek kérdéskörével két ízben foglalkozott: 1977. márc. 28-án (vö. MNy. LXXV, 216—32) és 1977. jún. 17-én. Ez utóbbi ülésen vitatta meg és fogadta el — némi kiegészítésekkel — az alábbi tervtanulmányt.

Ennek tartalmát DEME LÁSZLÓ körvonalazta először (vö. Helyesírási rendszerünk logikája: Nyr. LXXXVIII, 357—60 és MNyTK. 110. sz. 21—4). Ennek rövidebb változata olvasható — FÁBIÁN PÁL megfogalmazásában — „A magyar helyesírás rendszere" című kiadványban (NytudÉrt. 54. sz. 37—8). Ennek a résznek az új szabályzatba való átvételére (illetőleg egy ehhez hasonló tartalmú új pont szerkesztésére) szükség lenne. Idézem:

„Bár az egyes tulajdonnévtípusok írásmódja nem egyetlen elvhez igazodik, három szempontból egyformán viselkednek.

a) Helyesírásunknak régi törekvése az, hogy a tulajdonneveket megkülönböztesse a köznevektől. Ezért minden tulajdonnevünket nagybetűvel kezdjük: *Fecske* (lónév, márkanév), de: *fecske* (madár); *Szőke* (családnév), de: *szőke* (hajszín); *Hollófészek* (hegy neve), de: *hollófészek* (= holló fészke); stb.

b) A nagy kezdőbetű kétségtelenné teszi ugyan, hogy tulajdonnévvel van dolgunk, de a több elemből álló nevekről azt is tudnunk kell, meddig terjednek, azaz a neveket célszerű elhatárolnunk a környező szövegtől. A több elemből álló nevek tagjainak összetartozását több módon érzékeltethetjük:

Egybeírhatjuk az alkotó tagokat: *Kiskunhalas, Hegyalja, Kaukázusontúl* stb.

Kötőjelet tehetünk az egyes elemek közé: *Velencei-tó, János-dűlő, Arany-patak-völgy* stb.

Nagybetűvel kezdhetjük a tagok mindegyikét: *Zrínyi Miklós, Apáczai Csere János; Budapesti Műszaki Egyetem; Magyar Nyelvőr;* stb.

A név nyelvi felépítése is elhatárolhatja a tulajdonnevet a környező szövegtől; például az utcanevek esetében az *utca, út, tér* stb. szó világosan mutatja a név végét: *Kis János altábornagy utca, Március 15. tér* stb.

Az alakulat sajátos (kiemelt) helyzete teszi kétségtelenné a címek esetében a tulajdonnév terjedelmét: *Nyugat; A város peremén; Háború és béke;* stb.

c) Fontos követelménye a tulajdonnevek írásának a nevek alaki sérthetetlensége. Ez azt jelenti, hogy a toldalékos alakok leírásakor olyan megoldást kell keresnünk, amely lehetővé teszi az alapforma visszaállítását. Így például az *Arannyal, Gergellyel* stb. típusú egyszerűsített írásmód (a régebbi »Aranynyal, Gergelylyel« stb. helyett) megengedhető, mert az *Arany, Gergely* stb. alapforma visszakövetkeztethető belőle. A *Vass-sal, Széll-lel* stb. írásmódra viszont szükségünk van, mert a *Vassal, Széllel* stb. alakokból csupán *Vas, Szél* stb. (nem pedig *Vass, Széll* stb.) alapforma következik."

Nem feltétlenül szükséges, hogy ez az elvi tájékoztatás az MHírRsz.-ének apróbetűs megjegyzését is tartalmazza, amely figyelmeztet a kivételekre: *Almádi + -i = almádi; Nyíregyháza + -i = nyíregyházai* v. *nyíregyházi;* illetőleg: *Kautsky + -izmus = kautskyzmus* (nem *kautskyizmus).*

2. A s z e m é l y n e v e k í r á s a. — A) A 220. pont, amely a család- és keresztnevek nagy kezdőbetűs kezdését mondja ki, természetesen továbbra is megtartandó. Mivel azonban a *keresztnév* helyett az *utónév* lett a hivatalos jogi műszó, és ez a közgyakorlatban is elterjedt, a szabályzatban is ezt kell majd használni. (Zárójelben azonban legyen ott utána a *keresztnév*, a *családnév* mellett pedig szerepeljen a *vezetéknév* is.)

B) A személynevek írásával foglalkozó szabályzati résznek jelenleg van egy fogyatékossága: nincs sehol kimondva az, hogy a ma használatos családnevek írásmódját nem a helyesírás, hanem az anyakönyv határozza meg (vö.: DEME LÁSZLÓ: Nyr. LXXXVIII, 290; SZEMERE GYULA: MNy. LXXI, 216). A személynevek írásának második pontjául javasolom tehát ennek (a helyesírás felett álló) jogi szempontnak a tudomásulvételét, illetőleg közönségünkben való tudatosítását. Ez után kerülhetne sor a családnevek írásában felvetődő fontosabb kérdések bemutatására.

Először arra mutatnék rá egy alpontban (vagy külön szabályzati pontban), hogy családneveink nagyobb részében természetesen követjük a mai magyar hangjelölési rendszert: *Asztagos, Biró, Budai, Gál, Hajdú, Kis, Kulcsár, Varga* stb. — Az ilyen „köznapian" írt nevek bemutatására, felsorakoztatására azért van szükség, hogy ne csak mindig a különlegességekre, az átlagostól való eltérésekre irányítsa a szabályzat a figyelmet.

A második alpont (vagy külön pont) a jelenlegi 221. pont első feléből lenne kialakítandó. Itt tárgyaltatnának a történeti (vagy más) okból rendhagyó írásmódú mai családnevek: *Biró, Buday, Eördögh, Gaál, Gombocz, Hajdu, Kiss, Kultsár, Pais, Timár, Wargha* stb. — Ezekkel a nevekkel kapcsolatban természetesen hangsúlyoznia kellene a szabályzatnak, hogy „helyesbíteni" őket nem szabad, s hogy a tudatos szépírói névadás is „anyakönyvi" értékű. — Azt a kiegészítő szabályt, amely a „Helyesírási és tipográfiai tanácsadó"-ban szerepel (vö. 50. lap, 16. pont), nem venném be a szabályzatba. Fontosabb elemeit a fentebbiek tartalmazzák; egyéb vonatkozásai elsősorban nyomdai és kiadói érdekűek, részletezésük fárasztaná a közönséget.

A harmadik alpont (vagy külön szabály) a jelenlegi 222. pont, vagyis a kettős családnevek kérdése lenne. Egyetértve LADÓ JÁNOS véleményével (Utóneveink helyesírása: Nyr. XCIII, 182—3), a szabálynak határozottabb megfogalmazását ajánlom, hiszen az anyakönyvi utasítás 21. cikkelyének 3. pontja ezt írja elő: „A kettős vagy többes családi nevet kötőjellel összekapcsolva kell bejegyezni" (i. m. 71.). Az egyedül jogszerű kötőjeles formától (pl. *Konkoly-Thege, Kerpel-Fronius* stb.) persze vannak eltérések: az írói álnevek, művésznevek, helyileg használt megkülönböztető előnevek és ragadványnevek írására nézve a jogszabály nem kötelező érvényű. Ezért *Kisfaludi Strobl* stb. Erre is utalnia kellene a szabálypontnak.

C) A jelenlegi 221. pont második része helyett egy új szabályra lenne szükség, amely a történeti személyek nevének írásával foglalkozna. Ezt a pontot KLANICZAY TIBOR cikkének (A régi magyar családnevek helyesírása: MNy. LXII, 480—6) és SZEMERE GYULA bizottsági tervtanulmányának (A hagyományos írás elvének érvényesülése helyesírásunkban: MNy. LXXII, 216—7, 219) figyelembevételével kell majd megfogalmazni. SZEMERÉnek a bizottságtól már ismert munkája felment az alól a kötelezettség alól, hogy a kérdéskört újra részletesen ismertessem. Elegendő ennyi: elvileg mást, mint ami most van a szabályzatban, nem lehet mondani; az egyes esetek megvizsgálására, az illetékes szakemberekkel való tanácskozásra pedig bizottsági határozat (vö. MNy. LXXII, 220) kötelezi a leendő szabályzat, de még inkább a szójegyzék szerkesztőit. (Az ügy ui. elsősorban a szabályzat szótári részének problémája.) Olykor, pl. a *Bacsányi—Batsányi* perben, a jelenlegi írásmód megváltoztatása elkerülhetetlennek látszik, de az ilyen helyesbítések számát a lehető legkevesebbre kell korlátozni. Sok változtatás ártana helyesírásunk állandóságának és egységének.

D) Az asszonynevek írásával bővebben kell foglalkozni, mint eddig tettük. A leendő szabálynak mindenekelőtt ki kell nyilvánítania, hogy az asszonynevek különböző formáit jogi intézkedések szabályozzák, s hogy ezeket helyesírási szempontból helyesnek ismerjük el. És persze be kell mutatni az engedélyezett formákat: *Nagy Jánosné Kovács Anna, Nagyné Kovács Anna, Nagy Anna, Kovács Anna.* Bár nem hivatalos, helyes az *N. Kovács Anna* típus is.

A jelenlegi 223. pontra a jövőben is szükség lesz: még mindig gyakori a felesleges vessző, illetve a *szül.* rövidítés kitevése a leánykori név elé. — A szabály kiegészítendő a HTT. megjegyzésével: „Ha mégis használjuk a *szül,* rövidítést, nem teszünk vesszőt eléje: *Nagy Jánosné Kovács Anna; Nagy Jánosné szül. Kovács Anna;* stb." (HTT.[2] 50. lap, 17. pont.)

E) A családnevek előtt levő *dr., id., ifj., özv.* rövidítésnek mondat belseji kisbetűs (pl. *Ott volt dr. Mészáros Mihály is),* alakulatkezdő helyzetben viszont nagybetűs (pl.

aláírásként: *Ifj. Varga Pál)* kezdéséről intézkedő 224. pont egy korábbi bizottsági állásfoglalás szerint átteendő a kis- és nagy kezdőbetűk írását tárgyaló fejezetbe.

A mindennapi írásgyakorlatban e rövidítések kezdő nagy- vagy kisbetűje sokszor vita tárgya lehet. Az apró részletkérdések taglalásába azonban a szabályzatnak nem szabad belebonyolódnia; ezek a tipográfiai tanácsok közé tartoznak. — A szabályzat végső tárgyalása során az ügyre még vissza kell térni.

F) A szabályzatnak 225. és 226. pontja a személyneveket megelőző jelzők, illetve az utánuk álló minősítő kifejezések (utójelzők) írását tárgyalja. Szabályváltoztatásra nincs szükség, de a két pont anyaga „A magyar helyesírás rendszeré"-ben (38. lap) szerencsésebben van elrendezve, és a megfogalmazás is jobb. Így:

A 226. pont helyett: „A személynév elé tett alkalmi minősítő jelzőket kisbetűvel kezdjük: *a nagy Napóleon, a nyelvújító Kazinczy, az ifjú Ady, a szép Baloghné* stb. — A történelmi személyek nevének szerves részét alkotó állandó jelzőket azonban nagybetűvel kezdjük: *Könyves Kálmán, Nagy Péter, Rettegett Iván, Rőtszakállú Frigyes, Oroszlánszívű Richárd* stb.".

A 225. pont helyett: „A személynevet követő utójelzőket kisbetűvel kezdve írjuk. Fokozatokat, minősítéseket jelölő szavak, foglalkozásnevek, megszólítások *(hadnagy, főelőadó, osztályvezető, egyetemi adjunktus, követségi tanácsos; kandidátus, akadémikus; lakatos, szabó, tanár, mérnök; elvtárs, kartárs, úr, bácsi, néni;* stb.) szoktak leginkább utójelzők lenni: *Kovács Pál százados, Merényi Ferenc igazgató, Dobay András tiszteleti tag, Kiss József marós, Erdélyi Ilona tudományos kutató, Moharos kartársnő* stb. — Hasonlóképpen kisbetűvel kezdjük az értelmező jelzőket is: *Mátyás, az igazságos; Zrínyi, a költő; Madarász Gergely, az állami díjas színművész;* stb." — Ebben az utóbbi szabályban talán megfontolandó a kissé szokatlan „utójelző" műszó használata.

G) A megszemélyesített fogalmak nevének nagy kezdőbetűs írásával Timkó György foglalkozott már, s a bizottság elfogadta tervtanulmányában tett javaslatát. Ennek értelmében a megszemélyesítések írásáról szóló 227. szabályzati pont áthelyezendő a kis és a nagy kezdőbetűk fejezetébe, és a megfogalmazásban kidomborítandó: a költői művektől eltekintve kerüljük a nagybetűs megszemélyesítést.

H) A mitológia és a vallás fogalomkörébe tartozó, személynévként használt nevek *(Allah, Boldogasszony, Hadúr* stb.) írását rögzítő 228. pont változtatás nélkül kerüljön be az új szabályzatba is.

I) Bár az anyakönyvi hatóságok már régóta hivatalos névjegyzékekhez igazodnak az utónevek (keresztnevek) bejegyzésekor (megkötések vannak mind a névválasztást, mind pedig a nevek formáját és írásmódját illetőleg), erről a helyesírási szabályzatok eddig még sohasem vettek tudomást. Ezt a hiányosságot a 11. kiadásban pótolni kellene. Javasolom tehát, hogy külön szabálypont foglalkozzon majd utóneveink helyesírásával. Ez az utónevek anyakönyvezhetőségének alapvető feltételeit ismertetné (köztük a magyaros írásmód kívánalmát), s utalna Ladó János Utónévkönyvére, amely a ma bejegyezhető neveket abban a formájukban tartalmazza, ahogyan az anyakönyvi hatóságok is elfogadják őket.

Az új szabálynak a személynevek fejezetébe való beiktatása az idegen szavak fejezetében levő jelenlegi 275. pontot természetesen feleslegessé tenné.

K) Jelenlegi szabályzatunk külön pontokban tárgyalja, hogyan kell a személynevekhez kapcsolni a ragokat, a jeleket, a képzőket. Ezt az eljárást a leendő szabályzatban is követendőnek tartom, ugyanis mindegyik toldaléktípus más-más problematikát vet fel. Van azonban egy közös, mindegyik toldaléktípusra érvényes helyesírási törvény is, amelyet a részszabályok ismertetése előtt ki kell mondani; kb. ilyen módon: „A magyar személynevekhez általában ugyanúgy kötőjel nélkül illesztjük hozzá a toldalékokat (ragokat, jeleket, képzőket), mint a köznevekhez: *Dózsát, Kossuthról, Benczétől, Táncsics*

Mihálynak, Ilosvai Selymes Péternél, Sorsot, Jövőt; Sallayé, a Hunyadiak; jókais, madáchi, petőfieskedők; stb." Erre a szabályra azért van szükség, mert gyakori tapasztalat, hogy sokan a toldalékokat olyankor is kötőjellel fűzik a tulajdonnevekhez, amikor ez nem indokolt: *Kossuth-nak, Móricz-cal* stb.

Figyelmeztetni kell arra is, hogy a személynevek végén levő *a, e, o, ö* ugyanúgy viselkedik a toldalékok előtt, mint a köznevek végén álló azonos hangok: *Gazdát, Szemerének, bajzás* stb.; de: *bajzai, szemerei* stb. — Utalni kell itt a mozaikszók végén levő *a, e, o, ö* változatlanul maradását tárgyaló szabályzati pontra is.

L) A szabályzatban most három pont foglalkozik azzal, hogyan kell a személynevekhez a ragokat kapcsolni: a 229., a 230. és a 231. A három szabály helyett elegendő egy is. — A megelőző pontban javasolt új, általános érvényű szabály feleslegessé teszi a jelenlegi 229. pontot arról, hogy a személynévként használt más fogalmak nevével általában egybeírjuk a ragokat. A 231. szabály — mivel közönségünk hozzászokott már a *-val/-vel* ragos családnevek végén levő kétjegyű betűk egyszerűsített kettőzéséhez is *(Arannyal, Kodállyal* stb.) — nem szükséges többé. Nem kell külön emlegetni azt, ami természetesen következik más szabályokból.

Szükség van viszont a 230. pontra, amely a *-val/-vel* ragnak a személynevekhez való illesztését tárgyalja; de a hosszú és bonyolult szabályon lehet egyszerűsíteni: elmaradhat belőle a név végi egyjegyű és kétjegyű betűk teljes hasonulása jelölésmódjának magyarázgatása. Erre 1954-ben azért volt szükség, mert a családnevek végén levő kétjegyű betűk egyszerűsített kettőzése reform volt (1954-ig: *Martinovicscsal;* 1954 után: *Martinoviccsal).* Ma erre már nem kell tekintettel lenni, tehát a szabály ekképpen fogalmazható meg: „A *-val/-vel* és a *-vá/-vé* rag *v*-je teljesen hasonul a személynevek végső mássalhangzójához: *Bakossal, Bálinttal, Forgáccsal* stb. — Ha régies betűn végződő családnevekhez kapcsoljuk a *-val/-vel, -vá/-vé* ragot, akkor a régies betűt megtartjuk, de a kiejtett hanghoz a rag *v*-jét teljesen hasonítjuk: *Kosuthtal, Rátzcal, Móriczcal, Baloghgal, Kovátscsal; Madáchcsá;* stb. — A kettőzött mássalhangzó-betűn végződő személynevekhez a *-val/-vel* rag megfelelő alakját kötőjellel kapcsoljuk, hogy a név alapformája világosan kitűnjék: *Papp — Papp-pal* (de: *Pap — Pappal), Széll — Széll-lel* (de: *Szél — Széllel), Kiss — Kiss-sel* (de: *Kis — Kissel)* stb."

A szabálynak ez az utolsó része 1954-ben szintén újítás volt. Tüzetes indokolását Deme László tól olvashatjuk „Családneveink alaki sérthetetlenségéről" című cikkében (MNy. LII, 365—8). A szabályt a szakmai kritika helyeslésssel fogadta, s a bevezetése óta eltelt idő alatt át is ment a köztudatba. Ez az írásmód helyesírásunk értelemtükröző jellegét erősítette.

M) Helyesírásunkban a *-k* többesjeles személynevek általában megtartják nagy kezdőbetűjüket: *az Árpádok, a Bethlenek, a Kisfaludyak; a Táncsicsok erőfeszítései* stb. (vö. 232. pont). — Érzelemtükröző eszköz viszont az, hogy a neveket alkalmilag kis kezdőbetűvel is írhatjuk, ha a viselőjével szemben ellenérzéseket, megvetést akarunk kifejezni. Ezt a lehetőséget (egy megjegyzés formájában) a 11. kiadásban is meg kell majd említeni. A bizottság állásfoglalása szerint azonban ennek az eljárásnak a kivételességét, az adott szöveghez kötöttségét a megfogalmazásban kellőképpen érzékeltetni kell; egyes neveknek kötelezően kisbetűs többes számát nem szabad előírni.

N) A személynevek *-i* képzős származékai írásmódjának kérdéseit a bizottság korábbi tanulmányom alapján már megvitatta, s a jelenlegi 233. pontban rögzített formáknak érvényben tartása mellett foglalt állást.

O) A tulajdonnév + főnév és a tulajdonnév + melléknév kapcsolatok bonyolult problematikáját szintén korábbi előterjesztésem alapján tárgyalta meg a bizottság, és részben módosította a jelenlegi 234. pontban feltüntetett írásmódokat.

Ö) A képzőszerű utótagoknak *(-féle, -szerű* stb.) a személynevekhez való kapcsolási módjával szintén megelőző tervtanulmányom alapján foglalkozott a bizottság, határozatával megerősítve a jelenlegi 236. pontban foglaltakat.

3. Az állatnevek. — Az állatnevekről (értve ezen az állatoknak adott neveket: *Cirmos, Bodri, Pejkó* stb.) a jelenlegi 237. pontban olvashatónál a következő szabályzatban sem kell többnek lennie.

Az állatrendszertani nevek kérdéskörére, illetőleg az ezt tárgyaló szabályzatra (vö. A magyar állatnevek helyesírási szabályai. 1958.) való utalás nem ide tartozik; máshol kell elhelyezni a leendő szabályzat rendszerében.

4. A földrajzi nevek. — A földrajzi nevek írásmódjának kérdéseivel Hőnyi Edének már megtárgyalt és elfogadott tervtanulmánya foglalkozott.

5. Az intézmények nevei. — Az intézménynevekről Timkó György külön tervtanulmányt terjesztett a bizottság elé.

6. Egyéb tulajdonnévtípusok. — Az AkH. 1954.-nek „A tulajdonnevek írása" című fejezete csak az eddig ismertetett tulajdonnévi csoportokat tartalmazta. Az új szabályzat azonos című fejezetében foglalkozni kell még más típusokkal is.

A) A csillag- és csillagzatnevek — az űrkutatás fejlődésének és a tudományosfantasztikus irodalomnak a hatására — a korábbinál fontosabbak lettek, ezért a helyesírási szabályzatnak célszerű lesz állást foglalnia írásmódjuk több problémájával kapcsolatban. *(Venus — Vénusz; föld — Föld; Centaurus — Kentaurosz;* stb. Vö. Fábián Pál, Néhány tulajdonnévtípus helyesírásáról. II. Csillag- és csillagzatnevek: Nyr. LXXXIV, 445.).

Az MTA Csillagászati Bizottsága 1977. május 23-án tartott ülésén már állást foglalt a naprendszer bolygói nevének magyaros írása mellett *(Vénusz, Uránusz, Plutó* stb.). Ehhez kell majd tartani magunkat. Egyéb kérdésekben is a csillagászokkal egyetértésben kell dönteni.

B) A címek írásával Timkó Györgynek a kis és nagy kezdőbetűkről szóló tervtanulmánya alapján már foglalkozott a bizottság, és úgy döntött, hogy az új szabályzatban ezt a kérdéskört a tulajdonnevek fejezetében kell tárgyalni. A már megvitatott problematikát itt sem ismertetem.

C) A márkanevek szintén a tulajdonnevek körébe tartoznak; írásmódjukkal Timkó már foglalkozott említett régebbi előterjesztésében.[1]

D) A kitüntetések nevének írásmódjáról a bizottság 1969/1970-es ülésszakán hozta meg azt a határozatot, amelyet — kis átalakítással — az új szabályzatban feltétlenül közlendőnek tartok. (Lásd HTT.[2] 51. lap, 19. pont.)

„A kitüntetések hivatalos nevében minden lényeges szót nagy kezdőbetűvel írunk: *az Állami Díj első fokozata, a Munka Érdemrend ezüst fokozata, a Szocialista Munka Hőse kitüntetés, a Könnyűipar Kiváló Dolgozója jelvény* stb.

Kis kezdőbetűsek viszont a kitüntetésnevek, ha csupán címként szerepelnek. Kis kezdőbetűvel írjuk a kitüntetések nevét akkor is, ha rövidebb formájukban használjuk őket: *A tanácskozáson Nagy József, a szocialista munka hőse is megjelent; Erős Bálint állami díjas író új könyve hamar elfogyott; Kemény János munkaérdemrendes vájár felszólalása nagy érdeklődést keltett; A tanácskozáson Nagy Katalin, a szakma kiváló dolgozója ismertette munkamódszereit.* Stb.

[1] A szabály megfogalmazásakor az 1977. dec. 17-i ülés állásfoglalásának megfelelően kell eljárni.

Hasonlóan járunk el a különféle társadalmi mozgalmak nevének írásában is. *Taksás Endre elnyerte a Szakma Ifjú Mestere ezüst fokozatát;* de: *Taksás Endre, a szakma ifjú mestere is részt vett a versenyben.*"

7. Köznevesülő tulajdonnevek. — A jelenség közismert. Az egyedi létezőt jelölő tulajdonnévből gyakran válnak köznevek, ám ez a folyamat rendszerint hosszú időt vesz igénybe, s a köznevesülésnek minden esetben van egy olyan szakasza, amelyben nehezen dönthető el, hogy a szó (szókapcsolat) még tulajdonnév-e vagy már köznévnek tekinthető. Ma már nem kétséges, hogy kisbetűvel írandó a *ferencjóska*, a *röntgen* meg a *priznic, bepriznicel* stb. A nagyotmondó emberek *háryjánosok*. Élénk vita tárgya azonban napjainkban, hogy a HTSz.-ban levő *Diesel-motor* írásmódról nem térhetnénk-e már át a *dízelmotor*-ra. Ebben a mondatban viszont: *Vett egy Lehelt*, a márkanevet még semmiképp sem írnánk kisbetűvel.

Hasznos lenne a tulajdonnevek fejezetének a végén egy olyan pont, amely a köznevesülés nyelvi folyamatának lényegére rámutatna, néhány példával szemléltetné a fejlődés kezdeti, átmeneti és végső stádiumát. Pontos szabály persze nem adható; de éppen erről kell felvilágosítani a közönséget, amely nem egy esetben határozott döntéseket vár a szabályzattól és szótári részétől, holott a nyelv mozgása miatt ilyenek gyakran nem hozhatók.

FÁBIÁN PÁL

NYELVJÁRÁSOK

Nyelvjárástani jegyzetek

1. Feladataink időről időre történő kritikus újragondolására és újra való megfogalmazására nyelvjáráskutatásunkban is szükség van. Úgy látom, elérkeztünk egy újabb szakaszhoz (l. IMRE SAMU: I. OK. XXX, 153), s a végzett munka tárgyilagos fölmérését, a közeljövő fontosabb teendőinek kijelölését nem tanácsos tovább halogatnunk. A századforduló ilyen természetű megnyilatkozásait (BALASSA JÓZSEF, A nép nyelvének tanulmányozása: MNyTK. 4. sz., Bp., 1905. és ERDÉLYI LAJOS, Nyelvjárásaink ügye és teendőink: MNyTK. 5. sz., Bp., 1905.), illetőleg a közbeeső áttekintéseket, programokat (CSŰRY BÁLINT, A népnyelvi búvárlat módszere. Bp., 1936.; SZABÓ DÉNES, Az első magyar népnyelvkutató értekezlet határozatai. Bp., 1942.; KÁLMÁN BÉLA, Nyelvjárási gyüjtésünk múltja, mai állapota és feladatai. Bp., 1948.; DEME LÁSZLÓ, A nyelvjárási anyag felhasználása és feldolgozása. Bp., 1949.; UŐ., A magyar nyelvjárások néhány kérdése. Bp., 1953.; VÉGH JÓZSEF, A nyelvjáráskutatás időszerű kérdései: MNyj. II, 43—58) csupán megemlítve az 1954-es konferenciára utalok, ahol utoljára esett szó az érdekeltek többségének a részvételével nyelvjáráskutatásunk jelenéről és jövőjéről (l. I. OK. VI, 59—115). Bár azóta több jeles dialektológusunk is írt szakavatott tollal teendőinkről (BÁRCZI GÉZA, DEME LÁSZLÓ, IMRE SAMU, KÁLMÁN BÉLA, VÉGH JÓZSEF), nyelvjáráskutatásunk egészét nem tekintettük át. Az új helyzetfelmérés szükségességének a megokolásául a következők említtessenek meg: 1. fontos új nyelvtudományi események kibontakozása után vagyunk (strukturális szemlélet, generatív grammatikai irányzatok, általában a leíró szemlélet és a grammatikakutatás előretörése, a nyelvszociológiai vizsgálatok jelentkezése, kvantitatív módszerek térhódítása); 2. a hazai dialektológia eredményei (mindenekelőtt a nyelvatlasz megjelenése); 3. nyelvjárásaink gyorsuló ütemű visszaszorulása, a megbízható nyelvjárási anyag gyűjtésének nehézségei (az adatközlők kétnyelvűsége miatt elsősorban); 4. a regionális köznyelvi kutatások szervezett meg-

indulása (vö. a 4. fejezetben írottakat); 5. a változó személyi és szervezeti feltételek (kevés a szakképzett utánpótlás, a nyelvatlasz és az ÚMTsz. megjelenését — úgy látszik — nem követi központilag irányított tervmunka, l. IMRE SAMU: MNy. LXIX, 19).

Mit várhatunk az eljövendő kritikus számbavételtől? Választ arra, mi a legsürgetőbb teendőnk, mit kell, illetőleg mit kívánatos elvégezni. Megalapozott, személyi és tárgyi feltételekre is tekintettel levő, megvalósítható programra van szükség. Igaz, a dialektológia — mint minden más tudományág is — programok nélkül is fejlődhet és fejlődik. A jó szakembert kritikai érzéke, intuíciója ugyanis új módszerek kipróbálására, új anyag és új utak földerítésére ösztökéli. A „több szem többet lát" elv alkalmazásáról, a kollektív bölcsesség előnyeiről azonban már csak azért sem mondhatunk le ebben az esetben sem, mert programunkban sem a kezdőkről, sem az önkéntes gyűjtőkről nem szabad megfeledkeznünk.

2. Pusztuló nyelvi értékek megmentésében, gyűjtésében eredményesen közreműködhetnek laikusok is. Amióta nyelvjáráskutatás van, sőt már a tudományos dialektológia megindulása előtt, nem lebecsülendő tevékenységet folytattak ezen a téren az önkéntes gyűjtők. Így marad ez a jövőben is. Az eredmények — külföldiek is — jól ismertek. Nálunk VÉGH JÓZSEF neve elválaszthatatlan ettől a mozgalomtól (l. MNy. LXVIII, 509). A föntebb emlegetett számbavétel egyik feladata az lesz, hogy pontosan fölmérje, mi az, amit önkéntes gyűjtőkkel érdemes és lehet gyűjtetni (bizonyára itt is számolnunk kell több-kevesebb tematikai változással), s hogy módot adjon az önkéntes gyűjtők megfelelő irányítására, tájékoztatására (l. HAJDÚ MIHÁLY kéziratos előterjesztését a néprajzi és nyelvjárási társadalmi adatgyűjtés jövőjének alakításáról, Bp., 1977, l. még tőle MNy. LXXIV, 355—8 és LXXV, 486—6; ill. VÉGH JÓZSEF: MNyTK. 109. sz. 3—4, 19—31). Össze kellene hangolni az egyetemek és a főiskolák nyelvjárástani munkáit. Megítélésem szerint a főiskoláknak több körülmény folytán nagyobb részt lehetne és kellene vállalniuk a nyelvjárási anyag gyűjtésében és feldolgozásában (vö. ÖRDÖG FERENC: NytudÉrt. 58. sz. 378). Örömmel üdvözöljük éppen ezért a Szombathelyi Tanárképző Főiskola nyelvföldrajzi és nyelvszociológiai kutatási terveit. Tudnunk kellene arról, milyen — nyomtatásban meg nem jelent — dialektológiai tárgyú szakdolgozatok, doktori értekezések készültek egyetemeinken, főiskoláinkon, ezekről bibliográfiai összeállítást kellene valamennyi felsőoktatási intézmény és a Nyelvtudományi Intézet rendelkezésére bocsátani. Meg lehetne talán szervezni, hogy az említett dolgozatokból egy-egy példány központi helyen — a Nyelvtudományi Intézetben vagy a budapesti egyetem Nyelvtörténeti és nyelvjárástani tanszékén — az érdeklődők rendelkezésére álljon.

3. Dialektológiánk egyik korántsem örvendetes ténye az, hogy a nyelvjáráskutatás elméletében és gyakorlatában egyaránt jártas, a magyar nyelvtudomány élvonalába tartozó nyelvészek nagy része már nem műveli publikációk formájában is láthatóan a dialektológiát. Pedig az ő részvételük nyelvjáráskutatásunk további útjának a kijelölésében föltétlenül szükséges volna. A nyelvatlaszgyűjtők és -feldolgozók olyan tapasztalatokra és ismeretekre tettek szert, amelyekre más aligha tesz szert valaha is. Kívánatos volna, hogy ezek a tapasztalatok ne rekedjenek meg egy összefoglaló kötet (MNyAElm.) és néhány cikk keretében. A nyelvtudomány több ágát is művelő, korábban dialektológiával is foglalkozó nyelvészeinktől azt várjuk és reméljük, hogy példát mutatnak a nyelvjárási anyag általános nyelvészeti értékesítésében, összefüggések fölmutatásában, a nyelvjárási vizsgálat sok irányú hasznosságának a bemutatásában.

4. Minden tudományágban vissza-visszatérő gond az utánpótlás kérdése. Több körülménytől függően ezek a gondok lehetnek kellemesek (válogatásra is van mód)

és lehetnek súlyosak (alig van vagy egyáltalán nincs rátermett utánpótlás-jelölt). Talán nem a borúlátás s nem is a nyelvjáráskutatásunk jövőjét féltő aggodalom mondatja velem: dialektológiánk egyik nagy gondja a megfelelő utánpótlás hiánya. Igaz, ma még abban a helyzetben vagyunk, hogy a magyar nyelvészettel foglalkozó szakemberek élvonalában nem is kevesen vannak olyanok, akik a dialektológia kitűnő művelői, illetőleg ismerői. Az ő érdemük legnagyobbrészt mindaz, ami 1945 után a magyar nyelvjáráskutatásban történt (mindenekelőtt a nyelvatlasz és a vele összefüggő munkák). Mindegyiküktől sokat várunk még, azt azonban nemigen remélhetjük, hogy fárasztó terepmunkára vállalkozzanak. Nemcsak azért, mert van bőven tennivalójuk egyéb területeken, hanem — gondolom — azért is, mert a több szempontból nehéz terepmunkából, a nyelvjárási anyaggyűjtésből éppen elegendő részük volt már (vö. KNIEZSA: NyK. LX, 475). A sorban következő dialektológiai középnemzedék számban jóval kisebb, s a dialektológiát ők is nem kis részben más irányú egyetemi és intézeti munkájuk mellett végzik (kiemelendőnek tartom BALOGH LAJOS és SZABÓ JÓZSEF, illetőleg KIRÁLY LAJOS és SZABÓ GÉZA nevét). De a leginkább aggasztó az, hogy a fiatal, induló nyelvészek között viszonylag kevés akad, aki a dialektológiát választja egyik fő munkaterületéül. Elég a közelmúlt magyarországi magyar nyelvészeti publikációiban körülnéznünk, hogy lássuk, mennyire igaz ez (a doktori értekezések egy részének és a legjobb szakdolgozatoknak a kiadását célul tűző Nyelvtudományi Dolgozatok sorozat eddig megjelent 30 kötete közül például csupán kettő kimondottan dialektológiai tárgyú).

Az 1954-es konferencia részletesen foglalkozott az utánpótlás nevelésének a kérdésével („Sürgős és fontos feladat . . . nagyszámú új kutató nevelése, olyan kutatóé, aki nemcsak teljes elméleti tudással fel van vértezve, de a nyelvjárási gyűjtésre szükséges különleges képességei is megvannak, s azonfelül feladatának a megfelelő gyakorlati tapasztalatok birtokában láthat neki": BÁRCZI: I. OK. VI, 66, l. még 67; KÁLMÁN BÉLA 91, DEME 101, PAIS 112, ill. DEME: NytudÉrt. 3. sz. 168—9). A feladat elől — a föntebb jelzettek miatt — nem térhetünk ki mi sem. Annál is inkább, mert a dialektológiának új, ígéretes ága van kibontakozóban, a regionális köznyelvek kutatása (l. IMRE SAMU: I. OK. XXX, 153), s ez tudományos kérdések mellett szervezeti-személyi kérdéseket is fölvet. Az új kutatási ág művelői ugyanis nagyobbrészt dialektológusok (l. a regionális köznyelvi kutatások első reprezentatív kötetét: NytudÉrt. 100. sz.), s utánpótlása is onnan verbuválódik, ahonnan a nyelvjáráskutatóké (az Eötvös-egyetem Magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani tanszékén folyó eredményes regionális köznyelvi kutatásról l. G. VARGA GYÖRGYI: MNy. LXX, 441—4). A feladatok, a tematika bővülése tudományszakunkban örvendetes jelenség, ám velük megbirkózni csak megfelelő személyi feltételekkel lehet. Minthogy pedig a dialektológia a személyi feltételeket illetően lényegében egyetlen potenciális kutatóhelyen sincs megnyugtató helyzetben, nagy körültekintéssel kell gazdálkodnunk azzal, amink van, s előrelátó tervezéssel kell gondoskodnunk a szakember-utánpótlásról. Célunk és szándékunk csak az lehet, hogy támogassuk és erősítsük a dialektológiát és a regionális köznyelvi kutatásokat is. A jövő feladatainak a kijelölésekor, a tervek készítésekor erről nem szabad megfeledkezünk. Célravezető lenne bizonyára, ha a nyelvjárási és a regionális köznyelvi kutatásokat — bizonyos célszerű határokig — koordinálnánk.

E témakör lezárásául DEME LÁSZLÓ „Magyar nyelvészeti kutatómunkánkról" című kritikus áttekintéséből idézek: „foglalkozni kellene a dialektológusok képzésének problémáival is. A felsőoktatás e téren nehézségekkel küzd, habár szintenként más és más természetűekkel. De a nyelvjárási anyaggyűjtés fellendítése egyre sürgetőbbé válik, s ezért az utánpótlás kinevelésének vajúdó kérdéseit jó volna mihamarabb megnyugtatóan megoldani." (MNyTK. 137. sz. 31—2.)

5. A nyelvleírás módszerei — az összehasonlításból következő s csak a nyelvjárási leírásokban jelentkező szembeállítási módszert nem tekintve — azonosak a köznyelv és a nyelvjárások vizsgálatában egyaránt (l. SZÉPE GYÖRGY: MNyj. VII, 45). Ebből az következik, hogy a nyelvjárási leírások — konkrét anyagukon kívül is — adhatnak köznyelvi vizsgálatban még nem alkalmazott, ki nem próbált újat, tehát a köznyelv vizsgálatában is követhetőt, esetleg követendőt. A közelmúltból említve néhány példát: a leíró képzővizsgálat néhány új szempontját következetesen először nyelvjárási monográfiában alkalmazták (SZABÓ ZOLTÁN: NytudÉrt. 48. sz). — A nyelvszociológia, amely ezekben az években vesz lendületet nálunk is (vö.: Társadalom és nyelv. Bp., 1975.; ÁltNyelvTan. VIII.; SZENDE TAMÁS: Nyr. CI, 205—18), a nyelvjáráskutatásban korántsem újdonság, hiszen a dialektológia úgyszólván kezdettől fogva tekintettel van szociológiai szempontokra. Szociális okokkal már SCHMELLER is magyaráz bizonyos jelenségeket (Die Mundarten Bayerns. München, 1821. 11). További példákat l. ELSE HÜNERT-HOFMANN, Soziologie und Mundartforschung: W. MITZKA (szerk.), Wortgeographie und Gesellschaft. Berlin, 1968. 3—9. Nálunk a debreceni és a szegedi iskola több tagja a két világháború közötti időszakban mai szemmel nézve is modern nyelvszociológiai vizsgálatot végzett (VÉGH JÓZSEF és KELEMEN JÓZSEF elsősorban; vö. az ÁltNyelvTan. VIII. kötetének szerkesztői bevezetőjét). — A képzők keletkezésére vonatkozólag érdekes és fontos információkat adnak mai nyelvjárásaink is (l. MNy. LVI, 357—8, LVII, 208—10, LIX, 67—8, Annales Univ. Bp. Sectio Linguistica II, 34). — De gondolhatunk arra is, mit hasznosíthat az általános nyelvészet: itt és most elsősorban a nyelvatlasz gazdag és javarészt kiaknázatlan anyagára gondolok. De miért is teszem ezt szóvá? Azért, mert talán nem egészen haszontalan fölhívnunk a figyelmet arra, érdemes a köznyelvet vizsgáló leíró nyelvésznek is beletekintenie dialektológiai munkákba (IMRE SAMU: MNy. LXVII, 144). E véleményemben saját tapasztalatomon kívül néhány hazai és külföldi, nem dialektológus kolléga szavai is megerősítenek. Kár volna, ha a nyelvészet LOTZ JÁNOSTÓL emlegetett köznyelv-központú szemlélete a leíró stúdiumokban egyáltalán nem szükségszerű negatív „melléktermékként" arra vezetne, hogy a dialektológia kizárólag néhány nyelvjáráskutató magánügyévé válna. A nyelvatlaszra vonatkozólag vö. például: „Úgy érzem . . ., hogy a hazai nyelvészek zöme őszinte örömmel fogadta ugyan a nyelvatlasz I. kötetének megjelenését, de szinte kizárólag úgy tekintenek erre a munkára, mint valami, csupán a dialektológusokat érintő kiadványra" (IMRE SAMU: MNy. LXVII, 144).

6. A hitelesség, a megbízhatóság kérdése a nyelvjárási munkák kulcskérdése. Az a nyelvjárási leírás vagy adattár, amely nem való nyelvi tényeket tükröz, káros, félrevezető. Nem véletlen, hogy amióta tudományos dialektológia van, a gyűjtéssel szemben egyre nagyobb követelményeket állítanak, tudván azt, hogy a gyűjtött anyag minőségének az egész munka értékét, eredményességét meghatározó szerepe van. Gondoljunk csak arra, milyen körültekintően s alaposan készültek föl nyelvatlaszunk anyagának a gyűjtői felelősségteljes munkájukra.

Abban mindenki egyetért, hogy a nyelvjárási anyagnak hitelesnek kell lennie. De hogyan állapítható meg, hogy egy nyelvjárási leírás anyaga hiteles? Milyen lehetőségeink, objektív fogódzóink vannak az ellenőrzésre? Két oldalról közelíthetünk. Egyrészt: ott, abban a nyelvjárásban gyűjtünk mi, a bírálók is, ahol a leírás anyaga gyűjtetett. S igyekszünk mi magunk is megközelítően olyan fokú ismeretekre, jártasságra szert tenni a vizsgált nyelvjárásban, amilyenre a leírás készítője szert tett. Az érdemi bírálatnak ugyanis föltétele, hogy a bíráló is jól ismerje az anyagot (l. VÉGH JÓZSEF: MNy. LXVIII, 97); vö. CSŰRY: „A munka [= VASS, A nagykőrösi nyelvjárás] eredményeiről kevés bíráló szót mondhatunk, mert Nagykőrös nyelvét nem ismerjük" (Nyr. XXXVIII, 418).

Másrészt: ha jelent meg valami az illető nyelvjárásból, kellő kritikával összehasonlítási alapnak vagy legalábbis támpontnak vesszük-vehetjük aszerint, mikor publikálták s miről a szóban forgó közleményeket. Természetesen annál többre megyünk, minél közelebb állnak időben a mindenkori mához. Nos, ami az első lehetőséget illeti, azt kell mondanunk: aligha vihető keresztül a gyakorlatban, hogy esetenként több hetes vagy hónapos terepmunka után készüljön el egy-egy bírálat, recenzió. Ez idő alatt otthon lényegesen kényelmesebb körülmények között önálló tanulmányon dolgozhat a szakember, vagy ha vállalja a terepmunkával járó körülményeket, akár leírást is készíthet egy addig nem vagy kevéssé vizsgált nyelvjárás valamely részlegéről, esetleg a recenzálandó műben bemutatott nyelvjárás egy jelenségéről. Marad tehát a második lehetőség: a szakirodalom eredményeivel való összevetés. Az összevetést megelőzi azonban a rendelkezésünkre álló források rangsorolása, annak megállapítása, közülük melyiket mire és mennyire használhatjuk föl. Tehát előzetes forrásainkat is megítéljük aszerint, mennyire megbízhatóak. A megítélés alapja — érthető módon — rendszerint a szerző(k) tudományos hírértéke. A legjobb, országos viszonylatban is alkalmazható forrásunk a nyelvatlasz (az anyag meghatározta határokon belül természetesen). Ezen kívül elsősorban azokat a leírásokat, közléseket szokás megbízhatónak tekinteni, amelyek olyan szerzőktől származnak, akik a vizsgált nyelvjárásban otthon voltak, illetőleg akik a nyelvtudományban nevet szereztek. Az anyanyelvjárási gyűjtők a fonémák variációinak a megítélésében tévedhetnek legelőbb (vö. Deme: NytudÉrt. 3. sz. 63), más nyelvi szintek leírásában azonban jóval kisebb a csalatkozási valószínűségük, mint az idegen gyűjtőknek. Horváth Endre annak idején Beke Ödönnek „A pápavidéki nyelvjárás" című leírásához fűzött számos kritikai megjegyzést (egyet idézek csupán: „én még soha, sem északon, sem délen nem hallottam s általános szabályul az egész nyelvjárásra semmi esetre sem alkalmazható, ahogy Beke teszi": Nyr. XXXVI, 36). Ilyen esetben inkább hihetünk a vizsgált nyelvterületen élő s bizonyos fokú nyelvészeti ismeretekre szert tett gyűjtőnek, mint annak, aki pár napra kiszáll s néhány adatközlőt megkérdez. Nem is azért, mintha az idegen gyűjtő felkészületlen volna vagy ügyetlenül gyűjtene, hanem azért, mert ebben az adatközlők számára nem természetes beszédhelyzetben (egy idegen ember kérdez olyasmiket, amiket nem szokás kérdezni) „saját úzusuk . . . általunk való előcsalogatása nem is könnyű feladat" (Deme: NytudÉrt. 40. sz. 70).

7. A nyelvjárási leírások bírálatában vissza-visszatérő egyik kifogás az, hogy archaizáló egy részük. Nem új keletű ez a kritika és nem is alaptalan sok esetben. A nyelvjárásgyűjtés a kezdeti szakaszban érdekességek, csak a köznyelvtől eltérő sajátosságok számbavételére törekedett. Később, amikor már tekintettel volt vagy igyekezett lenni a nyelvjárás egészére, mintegy az előző korszak szemléletét átörökítve a nyelvjárás egészéből inkább a visszaszoruló, a régies alakok, jelenségek vizsgálatára helyezte a fő súlyt. Imre Samu írja: „A sematizálásnak egy másik — atlaszunk anyagát illetően már kevésbé számottevő — típusa az »archaizáló jellegű«". Ez esetben a gyűjtő arra törekedett, hogy a nyelvjárásnak megítélése szerint legrégibb elemeit gyűjtse össze, nem kis mértékben függetlenítve magát attól, hogy az így összeálló anyag mennyire jellemző a falu nyelvjárásának mai képére" (MNyAElm. 208).

A mai nyelvjárásleírásokkal szemben alapvető követelmény, hogy ha a kutató egy nyelvjárás szinkrón állapotát kívánja leírni, akkor a nyelvjárási normát kell mindenekelőtt leírnia. Csak a nyelvjárási norma ismeretében dönthető el, mi archaizmus és mi neologizmus a nyelvjárásban. A nyelvjárási norma ismeretében viszont pontosan el kell különíteni az archaizmusokat és a neologizmusokat is, különben a nyelvjárásról egyoldalú, statikus képet rajzolunk.

A nyelvjárásokból közölt adatok eltérésének, a változatok egy részének az oka bizonyosan az, hogy a szerzők egy része — akarva-akaratlanul is — archaizált. Úgy vélem, van egy olyan oka is, amellyel eddig kevéssé számoltunk, mert nem is nagyon számolhattunk, minthogy régebben adatközlőink nagy része csak nyelvjárást beszélt (ill. mert eleve ilyeneket kerestünk). Az tudniillik, hogy a nyelvjárási adatközlők az idegen gyűjtő előtt ma, illetőleg jó néhány esztendeje már otthon, maguk között beszélt nyelvüknek többé-kevésbé köznyelvesített változatát beszélik. Amikor a gyűjtő otthon gyűjt, amikor tehát az adatközlő nem kényszerül nyelvi szerepjátszásra, akkor jóval kevesebb a köznyelvi beütés és következetesebb a nyelvjárási norma használata. Az utóbbi az előbbi szemszögéből archaizálónak tűnik (és fordítva persze). Pedig mindkét típus nyelvi tényeket tükröz: elhangzott, megfigyelt adatokon alapul. A föntebb említett tényező az oka annak, hogy időben később végzett gyűjtések némelykor korábbi gyűjtésekre „rácáfolva" emezekénél is archaikusabb adatokat hoznak felszínre. Persze szó sincs cáfolatról, csupán arról, hogy kedvezőbb gyűjtési feltételek között (jobb adatközlők, ügyesebb, rátermettebb gyűjtő, anyanyelvjárási gyűjtés stb.) beugranak, illetőleg jóval nagyobb gyakorisággal fordulnak elő az idegen gyűjtő előtt elhallgatott, került adatok. Gondoljunk például arra, hogy REGULY gyűjtései után AHLQVIST nem talált följegyzésre méltót, MUNKÁCSI és KANNISTO viszont talált, s MUNKÁCSI volt az, aki meg is fejtette REGULY szövegeit. EDMUNT gyűjtése után fél évszázaddal archaikus adatok százait gyűjtötték föl Franciaországban (KÁLMÁN BÉLA: I. OK. VI, 92). Tanulságos ebből a szempontból is az a vizsgálat, amelyet VÉGH JÓZSEF végzett a magyar nyelvjárások atlaszának ellenőrző munkálatai során 1960 és 1964 között készített magnetofon felvételekkel (MNy. LXVIII, 95—102, 231—42). A felvételek anyagát a nyelvatlasz adataival vetette egybe s többek között azt állapította meg, hogy némely esetben a magnetofonos, tehát későbbi fölvétel archaikusabb képet mutat a korábban gyűjtött nyelvatlaszanyagnál (234, 236). Összefoglaló soraiban úgy ítélte meg, hogy a „10—15 százalékos kilengés (hol archaikusabb, hol modernebb alakok) teljesen érthető. Elemzésemben a modern alakok jelentkezése szembetűnőbb, de az a mikrofonlázzal könnyen magyarázható" (241). BALOGH LAJOS a szóban forgó magnófelvételek nyelvjárási értékéről szólva megállapította, hogy mintegy 30—40 százalékuk nyelvjárási szempontból kifogástalan, 30—40 százalékán kisebb-nagyobb mértékben köznyelvi hatás érezhető, 20 százalékán erős a köznyelvi hatás, 10 százalék pedig regionális köznyelvként kezelhető (MNy. LVIII, 114). Az arányok napjainkra lényegesen eltolódtak, ezért a gyűjtési körülmények még inkább meghatározzák az anyag milyenségét, s természetesen növelik a különbséget az „archaizáló" és a „neologizáló" típus között. Vö.: „A gyűjtés során megkeresett falukban a köznyelvet többé-kevésbé mindenki ismerte, és szükség esetén beszélte is, tehát elvileg elképzelhető volna, hogy kérdéseinkre csupa köznyelvi választ kapunk, s ez sem ellenkeznék a nyelvi valósággal" (LŐRINCZE LAJOS: MNyAElm. 191—2).

KISS JENŐ

SZEMLE

Lőrincze Lajos, Emberközpontú nyelvművelés

Budapest, 1980. 251 lap

1. A Magvető Kiadó méltán népszerű „Gyorsuló idő" című sorozatában jelent meg LŐRINCZE LAJOSnak ez a kötete (az alábbiakban: EmbkNy.), amely mai nyelvművelésünk szemléletéről, módszereiről, legfőbb kérdéseiről, a nyelvészet és az irodalom

kapcsolatairól, anyanyelvünknek az idehaza, továbbá határainkon kívül élő, valamint a világ különféle tájaira szétszóródott magyarságot egyaránt összekötő szerepéről mond el mindig világosan, közérthetően és vonzóan igen lényeges dolgokat. A szerző e fontos témakörökkel kapcsolatos nézeteit „Nyelvművelésünk főbb kérdései" címen tételesebben is kifejtette abban a FÁBIÁN PÁLlal együtt írt, „Nyelvművelés" című s a Tankönyvkiadótól szintén 1980-ban közrebocsátott egyetemi jegyzetben (az alábbiakban: Nyelvm.), amelyet FÁBIÁN PÁL szerkesztett. Az alábbiak megírására ez a két becses kiadvány adott indítékot.

Hogy nyelvművelésünk csak akkor válik korszerűvé, ha emberközpontú lesz, azt Lőrincze Lajos már az 50-es évek elején kimondta. De ezzel a felfogásával nem mindenki értett egyet, vagy legalábbis nem teljesen. Feledhetetlen mesterünk, BÁRCZI GÉZA sem, aki úgy vélte, hogy ennek a megfogalmazásnak voltaképpen nincs is elfogadható értelme. Hiszen szerinte a nyelv mindig is az embert szolgálta. Ezért azok, akik szebbé tételén fáradoztak, szintén az embert nézték, s így szemléletük szükségképpen „emberközpontú" volt. BÁRCZInak ebben természetesen igaza volt. Miért kell hát mégis hangsúlyoznunk az emberközpontúságot? Lőrincze szerint azért, mert így fejezhetjük ki legjobban azt az arányváltozást, súlyponteltolódást és szemléleti különbséget, amely új nyelvművelésünket a régebbitől elhatárolja (vö. EmbkNy. 15 kk.; Nyelvm. 119 kk.).

Mindaz, ami az utóbbi évtizedekben a nyelvészet terén világszerte történt, egyértelműen bizonyítja Lőrincze Lajos fenti állásfoglalásának helyességét. Három évtizeddel ezelőtt módszereiben megújult nyelvművelésünk ugyanis — félig öszötönösen, de mindenképpen helyesen és indokoltan — azokkal a nézetekkel szakított, amelyeket nálunk a harmincas években a nyelvhelyesség kérdéseit illetően legkiválóbb nyelvészeink is hangoztattak. 1931-ben még GOMBOCZ ZOLTÁN is úgy gondolta, hogy a nyelvész feladata a nyelv történeti fejlődésének vizsgálatára korlátozódik. Ezért elég, ha ennek törvényeit megállapítja, de bírája ne akarjon lenni (vö. MNy. XXVII, 1). LAZICZIUS pedig nyolc évvel később kereken kimondta, hogy „a nyelvtudomány nem nyelvművelés, a nyelvművelés nem nyelvtudomány" (MNy. XXXV, 133; mindezt idézi LŐRINCZE, Nyelvm. 107). Ma már világosan látjuk, hogy ezek a kategorikus kijelentések valójában még a múlt századi történeti és összehasonlító nyelvészet legkiválóbb képviselőinek felfogását tükrözik. BOPP, GRIMM és SCHLEICHER nemzedéke a XIX. század első felében a nyelvet természeti produktumnak, élő organizmusnak tekintve magát a nyelvtudományt is a természettudományok közé igyekezett becsempészni, így remélve neki igazán tudományos rangot. Majd pedig, a múlt század 80-as éveitől kezdve, ezt a felfogást csak némileg módosítva, az újgrammatikusok is azon igyekeztek, hogy a hangváltozások törvényszerűségeit föltárva mutassák ki a nyelv fejlődésében a természeti törvényekkel párhuzamba állítható, szükségképpen bekövetkező és egzakt módon megragadható fejleményeket. Őket követve tartotta nálunk GOMBOCZ is a nyelvtudomány legfőbb és szinte kizárólagos feladatának a nyelvi törvények megállapítását, s hozzá csatlakozva ezért tagadta meg LAZICZIUS is a tudományos rangot a nyelvműveléstől.

De a történeti nyelvészet egyeduralmát alaposan megtépázó strukturalizmus sem tudott mit kezdeni a nyelvműveléssel. SAUSSURE szerint „SCHLEICHER erőszakot tett az igazságon, amikor a nyelvet olyan organikus dolognak ítélte, amely fejlődési törvényét önmagában hordja" (FERDINAND DE SAUSSURE, Bevezetés az általános nyelvészetbe. Ford. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1967. 286). De mi lesz, ha ezzel szemben azt valljuk, hogy a nyelv a matematikai struktúrákhoz hasonlóan egybeszövődő jelek rendszere, s hogy ennek megfelelőleg „a nyelvtudomány egyetlen és igazi tárgya a nyelv — önmagában és önmagáért vizsgálva", ahogyan a genfi mester tanítványainak jegyzeteiből összeállított fenti mű legvégén olvashatjuk? (Vö. i. m. 286.) Hogy SAUSSURE valóban ezt és ilyen határozottan hirdette, azt más tanítványai-

nak legújabban közzétett följegyzéseire hivatkozva napjainkban már többen is kétségbe vonták. Mégpedig teljes joggal. Mert vajon elegendő-e a nyelvet csupán „önmagában és önmagáért" vizsgálnunk? Beérheti-e ezzel a nyelvtudomány? Vagy megelégedhet-e azzal, hogy az újgrammatikusokat követve tevékenységét csupán a nyelvi változásokban megfigyelhető törvényszerűségek földerítésére korlátozza? Feledheti-e akár egy pillanatra is, hogy a nyelv nem önmagáért, hanem kizárólag az emberért van, úgy, mint ezt nálunk Lőrincze Lajos már harminc évvel ezelőtt olyan világosan, egyértelműen és helyesen megfogalmazta?

Igaz, persze, hogy SAUSSURE sem kívánt teljesen elzárkózni a nyelv és a társadalom kapcsolatainak vizsgálata elől. De a nyelvről szóló, ismeretes meghatározásának következményeit levonva, azt követelte, hogy „kizárjuk belőle mindazt, ami organizmusától, rendszerétől idegen, vagyis mindazt, amit „külső nyelvészet" terminussal jelölnek" (i. m. 39). Szerinte az utóbbinak a területére tartozik mindazoknak a viszonyoknak a kutatása, amelyek „egy nyelvnek és egy fajnak vagy civilizációnak a története között fennállhatnak" (uo.). Említi még a nyelv és a politikai történet közötti összefüggéseket, a nyelvnek különféle intézményekkel, az egyházzal, az iskolával szövődő kapcsolatait, az irodalmi nyelv kérdéseit, az írott nyelv és a beszélt nyelv kölcsönös viszonyait, a nyelvek földrajzi kiterjedésére és nyelvjárási megoszlására vonatkozó tudnivalókat. De az ezekkel foglalkozó külső nyelvészet szerinte mégis csak részletet tud részletre halmozni, anélkül, hogy „egy rendszer satujába szorítva érezné magát" (i. m. 41). Sokkal előnyösebb szerinte a belső nyelvészet helyzete, mivel „ez nem tűr meg akármilyen elrendezést; a nyelv rendszer, amely csak a saját rendjét ismeri" (uo.).

2. Kérdés azonban, hogy napjainkban beérhetjük-e a nyelvi rendszer „önmagában és önmagáért való" vizsgálatával, feledve, hogy a nyelv azért mégsem csupán önmagáért van, hanem azért, hogy gondolataink rögzítésének és kifejezésének, érzelmeink tolmácsolásának, másokkal való érintkezésünknek semmi mással nem pótolható eszköze legyen. Ma már egyre világosabban látjuk, hogy a nyelvi rendszer öncélú vizsgálata nem teljes, s így semmiképpen sem elegendő. Az ennek alapjául szolgáló strukturalista szemlélet ugyanis semmiképpen sem dialektikus. Erre mutattam rá most megjelent egyetemi jegyzetünkben, amely főleg a karunk Általános és alkalmazott nyelvészeti tanszékén 1975—76 folyamán megrendezett előadássorozat anyagát tartalmazza. Ennek előszavában egyebek között az alábbiakat emelem ki: „Meggyőződésünk, hogy korunk nyelvtudományában kellő egyensúlyba kell kerülniük a nyelvi rendszerre és a nyelvhasználatra vonatkozó kutatásoknak. Véleményünk szerint éppúgy tévednek azok, akik csupán a nyelv rendszerszerűségének vizsgálatát tartják igazán tudományos feladatnak, mint azok, akik viszont kizárólag a nyelvhasználat elemzésére szorítkoznak. A nyelvi rendszerszerűség ugyanis éppúgy feltételezi a nyelvhasználatot, mint az utóbbi az előbbit. Nyilvánvaló, hogy a nyelvi rendszer nem önmagáért van, hanem azért, hogy a nyelvi közlés, a kommunikáció, az emberek közötti nyelvi érintkezés alapjául szolgáljon" (vö. Nyelvi rendszer és nyelvhasználat. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Kézirat. Tankönyvkiadó, Bp., 1980. 6).

Mármost megállapíthatjuk, hogy kerek három évtizeddel ezelőtt, nyelvművelésünk emberközpontúságának új elveit meghirdetve Lőrincze Lajos is ezt az álláspontot képviselte. Így felfogása korszerű, s minden tekintetben egyezik a századunk második felének nyelvtudományát alapvetően meghatározó, új irányzatok alapelveivel.

3. Úgy látszik, hogy L. WITTGENSTEIN az elsők között ismerte fel a nyelvhasználat vizsgálatának fontosságát, századunk második felének legelején. 1953-ban megjelent, korszakalkotó műve, a Philosophische Untersuchungen azért jelent fordulatot a nyelvtudomány történetében, mert benne világosan kifejezésre jut az a felismerés, hogy

a nyelv legfőbb feladata a kommunikáció létrehozása, s hogy a nyelvi jelek jelentésüket csak a nyelvhasználatban tárják igazán elénk. Ez a felismerés pedig egyértelmű azzal, hogy a nyelv olyan jelrendszer, amelynek értelmét kizárólag az emberek közötti érintkezés folyamán érzékelhetjük. Mindaz, ami azóta történt századunk második felének nyelvtudományában, voltaképpen ennek az elvnek a gyakorlati megvalósítását jelenti. Ezért kerültek előtérbe a mondatformákra, a szövegalkotásra, a jelentés használatközpontú elemzésére vonatkozó kutatások. S ezért érezzük minden tekintetben korszerűnek Lőrincze nyelvművelő tevékenységének alapelveit is. Teljesen összhangban áll a legmodernebb nyelvtudományi és nyelvbölcseleti nézetekkel az a törekvés, hogy nyelvművelésünk a megértésnek, a megértetésnek, a kapcsolatteremtésnek a funkcióit állítsa vizsgálódásának középpontjába, s hogy ennek legyen függvénye a nyelvművelés elmélete és gyakorlata. Lőrincze mindezt világosan kifejtve, élesen elhatárolja mai nyelvművelésünket a korábbitól, amelynek legfőbb tevékenysége még a nyelvtisztítás volt, a nyelvünkben levő, nyelvünkbe került németességek elleni küzdelem. Mai nyelvművelőink ennél sokkal szélesebb körű feladatokra vállalkoznak. Nem érik be annak földerítésével, hogy valamely nyelvi forma önmagában jó-e vagy rossz, hanem azt vizsgálják, hogy mi ennek értéke, értelme, felhasználása során, funkciójában. Mindezt a régi nyelvművelés kevésbé vagy igen ritkán hangsúlyozta. SZARVAS GÁBORral ellentétben ma éppen ezért inkább SIMONYI ZSIGMOND szemléletmódját követik nyelvművelőink. Az ő felfogása ugyanis a nyelvközpontú szemlélettel szemben szintén inkább emberközpontú volt, mert a nyelvet használó ember szempontjait, szükségleteit tartotta szem előtt (vö. EmbkNy. 21). Lényegében ez a felfogás tükröződik WITTGENSTEINnek fent említett munkájában is, s az ilyen jellegű törekvések adtak új lendületet világszerte a századunk második felében megújuló nyelvészeti kutatásoknak is. Ezért helyeselhetjük, hogy Lőrincze Lajos mindig is a nyelvművelő munka alapvető, szerves részének tartotta a nyelv mibenlétének, korábbi és mai állapotának, különféle rétegeinek, mozgása törvényeinek minél alaposabb s minél szélesebb körben való megismertetését. Teljesen helytálló az a felismerése, hogy „manapság nem annyira nyelvünkkel, mint a nyelv használóival (. . .), a beszélőkkel van baj: nem tudnak jól *válogatni* a nyelvi anyagból, nem tudják a legjobb szót alkalmazni, s a szavakat megfelelően összefűzni" (EmbkNy. 25, 26).

Mindannak, amit most idézett kötetében Lőrincze népszerű formában mond el mai nyelvművelésünk legfőbb kérdéseiről, rendszeresebb kifejtését tárja elénk a szintén szóba hozott egyetemi jegyzetben. Ott határozza meg a nyelvváltozás, nyelvfejlődés, nyelvromlás, továbbá a nyelvi norma fogalmát. Külön foglalkozik az egyéni ízlés, a nyelvérzék, a logika, a célszerűség, valamint a nyelvi norma viszonyával, majd pedig az író és a nyelvi norma, a tájnyelv és a nyelvi norma, a jóhangzás és a nyelvi norma, valamint a nyelvtan és a nyelvi norma közötti kapcsolatokkal (vö. Nyelvm. 62—95).

Ezt a bonyolult kérdéskört ilyen tömören és világosan, ilyen sok kitűnő és találó példával szemléltetve s ilyen meggyőzően, a legmodernebb nyelvtudományi irányzatok alapelveivel összhangban eddig nálunk még senki sem vizsgálta. Az elmúlt három évtized folyamán oly sok nyelvészeti irányzat bukkant fel és hanyatlott alá. A tárgyilagos szemlélő ezzel szemben csak azt állapíthatja meg, hogy mindazt, amit Lőrincze e két kiadványban nyelvművelésünk alapelveivel kapcsolatosan kifejt, már az 50-es évek elején is vallotta, s hogy nézeteit azóta lényegében sohasem kellett módosítania, mivel azok minden tekintetben kiállták az idők próbáját.

4. Ugyanez vonatkozik arra is, amit e két kötetben a szerző a nyelvünkbe került idegen szavak használatáról, nyelvművelésünk módszeréről, a nyelvtudomány és a nyelvművelés viszonyáról, valamint a nyelvművelő babonákról mond el (vö. Nyelvm. 95—114; EmbkNy. 203—51). Akadtak, akik Lőrinczét állásfoglalásai miatt nyelvi liberaliz-

mussal vádolták. Nos, e két kiadvány mindenkit meggyőzhet arról, hogy mennyire alaptalan ez a gáncsoskodás. Akik efféle kifogásokat hangoztatnak az ő nézeteivel kapcsolatban, nem értik meg, hogy a nyelv szabályai nem azonosak a matematikai vagy a logikai szabályokkal. A számtani alapműveletek szabályai kivétel nélküliek, tértől és időtől, az őket használóktól tökéletesen függetlenek. Más a helyzet a nyelvi jelek használatával. Lőrincze számtalan példával, szellemesen és meggyőzően bizonyítja, hogy milyen körültekintés kell annak megítéléséhez, hogy egy-egy magyar nyelvhasználati forma mikor helyes s mikor helytelen. Rámutat arra, hogy az, ami megfelelhet a bizalmas társalkodásban, nem helyénvaló az ünnepélyes vagy hivatalos nyilatkozatokban, és viszont. A stilisztikának, a nyelvesztétikának, az irodalmi és köznyelvi normáknak elmélyült ismerete kívántatik az ilyen jellegű helyes állásfoglalásokhoz. Mai nyelvművelőink, Lőrincze Lajost követve, éppen ezeknek az elveknek a szem előtt tartásával értek el oly jelentős sikereket.

5. A tiszta, világos gondolat, az egyszerű és világos beszéd, valamint a helyes nyelvhasználat közti összefüggések megvilágítása áll e két kötet mondanivalóinak középpontjában. Ezzel kapcsolatban Lőrincze idézi Illyés Gyula egyik kis cikkét, amelyben ezt olvashatjuk: „Jól beszélni és írni magyarul, igazánból jellemkérdés" (EmbkNy. 32). Úgy gondolom, nagy költőnknek ez a megfogalmazása ezúttal is a lényeget világítja meg. Nyelvművelésünk három évtizedes, legújabbkori története azért számíthat kedvező elbírálásra az utánunk jövő nemzedék ítélőszéke előtt, mert az alapjául szolgáló irányelvek teljesen korszerűek voltak, s minden tekintetben összhangban álltak a legmodernebb általános nyelvészeti és nyelvbölcseleti törekvésekkel. Korunkban nemcsak a zeneesztétika oly kiváló művelői vallottak a fentebb kifejtettekhez hasonló nézeteket, mint nálunk Lukács György és Zoltai Dénes, hanem a legjelesebb korunkbeli nyelvészek és nyelvfilozófusok is. Velük összhangban valljuk mi is, hogy nemcsak a zeneművek, hanem a nyelvművek megalkotóinak is az emberközpontúságot kell szem előtt tartaniuk. Az ókor legjelesebb zeneesztétikusai — mint Lukács és Zoltai oly szépen kifejtették — a zeneművek értelmét, funkcióját az emberre gyakorolt hatásukban vélték fölfedezni, azt vizsgálva, hogy egy-egy zenei alkotás mit árul el a komponens jelleméről, éthoszáról. Nos, az ókori retorikák is azt tanították, hogy jó szónok csak az lehet, aki erkölcsileg feddhetetlen, akinek mondanivalója híven tükrözi jellemének legemberibb vonásait, s aki csak így számíthat mások meggyőzésére, igazának elismerésére. Ha a strukturalizmus szemléletmódjával beérve korunk magyar nyelvészei is csupán a nyelvi struktúrák puszta számbavételére törekednének, s nem vennék figyelembe azt is, hogy anyanyelvünknek mily végtelenül fontos szerepe van magyarságunk megőrzésében, emberségünk kiformálásában, művelődésünk kialakításában, jövőnk megteremtésében, akkor csak fél munkát végeznének. A magyar nyelv tehát nemcsak matematikai rendszer, hanem jellemformáló eszköz, az egyéniség kifejezésének legfőbb támasza és biztosítéka. Lőrincze Lajost munkásságának kezdetétől fogva áthatotta az a szándék, hogy ráébressze erre nyelvészeinket, oktatóinkat, egész társadalmunkat. Három évtizedes nyelvművelő munkásságának legfőbb törekvését az az igyekezet határozta meg, amelyet a legszebben a Pseudo-Longinos nevéhez fűződő remek értekezés fejez ki. Arra a kérdésre, hogy mit láttak maguk előtt a nyelvi kifejezés legnagyobb művészei, mikor írásukban a legtökéletesebbre törtek, az ismeretlen ókori szerző így válaszolt: „Sok egyéb mellett azt, hogy a természet bennünket, embereket nem alsórendű vagy elfajzott lényekül rendelt, hanem mint egy nagy ünnepi gyülekezetbe vezet az életbe és a nagyvilágba, hogy mindenségének szemlélődő, egyszersmind becsvágytól duzzadó, küzdő részesei legyünk, s eleve leküzdhetetlen vágyat oltott a lelkünkbe minden iránt, ami örök nagyság és hozzánk mérten istenibb. Épp ezért a törekvő ember szemlélődésének és gondolkodásának az egész világ sem elég, hanem gyakran még a környező világűr határait is áthágják eszméink, és ha bárki szemügyre

veszi köröskörül az életet, azt, hogy mennyivel többet ér mindenben a rendkívüli, a nagyság és a szépség, rögtön belátja: mire születtünk" (PSEUDO-LONGINOS, A fenségről. Ford. NAGY FERENC, 1965. 97). Mindebből számunkra a legfőbb tanulság: nem elég ismernünk nyelvünk struktúráját és fejlődésének törvényeit. Arra is ügyelnünk kell, hogy nyelvünket mindig úgy használjuk, hogy megnyilatkozásunk emberi méltóságunk tükörképe legyen. Úgy érzem, Lőrincze Lajos törekvéseinek is ez a vezéreszméje.

BALÁZS JÁNOS

Kiss Jenő, Mihályi Tájszótár

Nyelvtudományi Értekezések 103. sz. Bp., 1979. 80 lap

A századfordulótól napjainkig, sőt már korábban is sokan és sokszor hangoztatták: minthogy a nyelvjárások egyre inkább szürkülnek és a köznyelv hatására kezdenek visszaszorulni, ezért a nyelvjáráskutatás egyik legfontosabb és legsürgősebb feladata menteni minden menthetőt, gyűjteni minden olyan nyelvi értéket, amely kihalásra van ítélve. Ennek a gondolatnak elsősorban nyelvészek (közülük is főleg dialektológusok) és néprajzkutatók adtak hangot leggyakrabban.

A múlt században, de még századunk első felében is — napjainkból visszatekintve legalábbis úgy tűnik — talán túl korai volt a néphagyományok pusztulása miatt támadt aggodalom, de hogy a felszabadulás után teljes joggal erősödtek föl a vészharangkongatás hangjai, azt senki sem vitathatja. A magyar falu életében különösen az 1959—60-as években, a termelőszövetkezetek megalakításával következett be olyan nagy fordulat, amely a hagyományos paraszti gazdálkodás hosszú időre visszanyúló kereteit és vele együtt általában a falusi élet megszokott formáit szinte egy csapásra megváltoztatta. Mindez — egyéb tényezők (pl. az iskoláztatás további térhódítása, a televíziónézés elterjedése stb.) mellett — a paraszti gazdálkodás és általában a népélet különböző területei gazdag szókincsének visszaszorulását, sőt kisebb-nagyobb mértékű pusztulását is maga után vonta. Soha nem volt annyira időszerű az anyaggyűjtés jelszavának a meghirdetése, mint éppen ezekben az években. A gyűjtés fontosságát és sürgősségét ma, húsz év távlatából igazán nem nehéz megítélni, de ezt már akkoriban világosan látták többen is, köztük BÁRCZI GÉZA, akinek 1964-ben kifejtett gondolatait KISS JENŐ is idézi szótárának bevezetésében (5. lap): „nem lehet kétséges, hogy mi a legsürgetőbb és legfontosabb teendő. G y ű j t e n i, g y ű j t e n i, g y ű j t e n i! Megragadni a pusztulót, menteni a veszendőt, feltárni a jelent, melyben múlt és jövő ölelkezik".

Magam azért idéztem itt BÁRCZI szavait, mert a magyar nyelvtudomány egyik kimagasló alakjának nagyon is megszívlelendő és még kellő időben elhangzó felhívása — a kétségtelenül fölmutatható eredmények ellenére is — véleményem szerint bizonyos fokig pusztába kiáltott szó maradt. Igaz ugyan, hogy a Magyar Nyelvjárások Atlaszának munkálatai jó néhány nyelvjáráskutató energiáját hosszabb ideig lekötötték, az is elvitathatatlan, hogy közben egy-két regionális atlasz és szótár is megjelent, továbbá senki sem vonhatja kétségbe az önkéntes gyűjtők számára évente meghirdetett Országos Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtőpályázat eredményeit s szerencsére szinte már mozgalommá való kiterebélyesedését, ugyancsak méltán lehetünk büszkék a földrajzi nevek gyűjtésében elért sikerekre, s mégis azt mondom: az anyaggyűjtésben sem lehetünk igazán elégedettek, ezen a téren még többre lett volna szükség, és s ü r g ő s e n kellene még többet tennünk, mert egy-két évtized múltával már a lehetősége sem lesz meg annak, hogy a

paraszti élet gazdag kincsestárának értékeit — különösen bizonyos témakörökben (pl. a szántás-vetés, aratás, kendermunka stb.) — meg tudjuk menteni a jövendő kutatások számára.

Egy helyi nyelvjárás tájszavainak immár a tudomány számára megmentett gyűjteményét, Kiss Jenő Mihályi Tájszótárát ezért is, e leletmentő értékeiért is örömmel vehetjük kézbe, de amiatt is, hogy nemcsak a nyelvtudomány művelője — legyen az nyelvjáráskutató, etimológus vagy éppen stiliszta — forgathatja haszonnal, hanem pl. a néprajz kutatója is, hiszen bizonyos szócikkekhez értékes néprajzi jellegű megjegyzések kapcsolódnak. Bár ezeknek a néprajzi szempontból hasznosítható észrevételeknek, leírásoknak a száma viszonylag kicsi — a szótári részben mintegy húsz néprajzi természetű megjegyzés fordul elő —, mégis elismerésre méltó az a törekvés, amellyel a szerző bizonyos fokig folytatni tudta a regionális szótárak régebben kialakult hagyományait. Hogy a néprajzi adalékok részletessége és száma megközelítőleg sem olyan mértékű, mint pl. az Ormánysági Szótárban vagy a Szegedi Szótárban, azt nyilvánvalóan az is magyarázza, hogy a mihályi szótár nem teljességre törekvő regionális szótár, hanem tájszótár, amely — a szerző szavaival élve — „A nem nagy számú kivételt nem tekintve csak olyan szavakat tartalmaz, amelyek a köz- és irodalmi nyelvben ismeretlenek" (8). Egyik-másik szócikkhez remekbe sikerült néprajzi leírás kerekedik ki (ilyen pl. a ma is élő, a környéken jellegzetesen mihályi szokásnak tartott *bohócjárás*, ugyanígy mintaszerű a *perzselés* — a mihályi nyelvjárásban *pörzsülís* — részletes kifejtése, hasonlóképpen érdekes a *tüzes ember* címszóhoz fűzött néprajzi magyarázat is). A szerzővel együtt sajnálom, hogy a kiadó nem vállalta a fényképmellékletek közlését.

A bevezetésben (5—9) a nyelvjárási gyűjtőmunka sürgősségét és tájszótára anyagának gyűjtési módszereit fejtegeti Kiss Jenő. Megtudjuk ebből többek közt azt, hogy a szótár tájszavait tizenöt év alatt gyűjtötte össze a lehető legszerencsésebb körülmények közepette, hiszen anyanyelvjárásában, a szülei, rokonai és ismerősei körében végezhette munkáját úgy, hogy göttingai lektori évei idején (1969—1975.) évente három teljes hónapot otthon tölthetett Mihályiban. Soha rosszabb gyűjtési körülményeket ennél! Ez a tény — hangsúlyozni sem szükséges — természetesen nagyban megkönnyítette munkáját — ahogy ő is megemlíti — „a gyűjtés-feldolgozás-szerkesztés során egyaránt" (6), és abban is nagy segítségére lehetett, hogy az egyes tájszavakat társadalmi érvényességük, elterjedtségük szerint a nyelvi valóságnak megfelelően tudja minősíteni.

Egyetértek a szerzőnek azzal az eljárásával, hogy — bevallottan is — különös gonddal „vadászott" a nyelvjárás archaizmusaira. Magam Nagykónyiban folytatok tájszógyűjtést, s ha rábukkanok egy-egy erősen kipusztulóban levő szóra vagy kifejezésre, ugyanazt érzem, amit ő a következőképpen fejtett ki: „A nyelvjárási szókincs gyűjtője számára öröm, amikor adatközlői emlékezetének a mélyéből rég nem mondott és hallott szavak rövid időre fel-felvillannak, amikor rég sírba szállt nagyszülők és szülők egy-egy „furcsa" szava, szólása, jellemző kifejezése jut váratlanul az unokák, a mai nagyszülők eszébe, s csodálkozva mondják: gyermekkoromban hallottam utoljára, így és így, erre és erre mondták. A nyelvjárásgyűjtő ilyenkor érzi igazán, hogy nyelvi mentőszolgálatot is végez" (7).

Elfogadhatónak tartom azt az eljárásmódot is, ahogy az ÉKsz. *nép* minősítésű szavait szótárának anyagához felhasználta, mégpedig akképpen, hogy közülük az országszerte ismert szavak nagy részét kirekesztette, fölvette viszont azokat, amelyek a mihályi nyelvjárás aktív szókészletébe tartoznak. Meggyőző az is, hogy a valódi és a jelentésbeli tájszavak mellett — Imre Samu Felsőőri Tájszótárához hasonlóan — bekerült a szótárba minden olyan alaki tájszó is, amelynek hangalakja a köznyelvi formától annyira eltér, hogy a „köznyelvi megfelelőjével való azonosítása esetleg akadályokba ütközhet (például: *zséter = sajtár)*" (9).

A szócikkek fölépítése a tájszótárak gyakorlatában bevált forma: a címszót követi a nyelvjárási ejtésváltozat, ez előtt a nyelvjárási ejtésforma előtt a szó vagy kifejezés társadalmi elterjedtségére utaló jel található, a nyelvjárási ejtésváltozat után a jelentésmegadás következik, ezután esetenként a jelentést és a használatot megvilágító példamondat(ok) áll(nak), végül több esetben nyelvhasználati vagy néprajzi jellegű megjegyzések zárják az adott szócikket.

Hasznos, hogy az olvasó képet kap a mihályi nyelvjárás legjellemzőbb hang- és alaktani sajátosságairól (9—10), azt azonban sajnálom, hogy a nyelvjárási szóalakoknak — a tájszóközlésekben szokásos — legfontosabb toldalékos formáit nem találjuk meg a kötetben. Ezt azért találta a szerző elhagyhatónak, mert „A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana" című monográfiájában részletesen foglalkozik a nyelvjárás toldalékolási szabályaival. Ennek ellenére — a szótár használójára gondolva — szerintem jó lett volna a nyelvjárási ejtésváltozat toldalékos alakjait itt is megadni.

Hasonlóképpen vitathatónak tartom Kissnek azt a módszertani eljárását, hogy csak akkor közölt példamondatokat, ha szükségesnek látszott, s ha megfelelőt talált. Annak megítélése, hogy mikor szükséges és mikor fölösleges példamondattal megvilágítani egy-egy szó jelentését és használatát, olykor elég nehéz, és szubjektív mozzanatoktól sem mentes, éppen ezért — véleményem szerint — szerencsésebb, ha mindegyik címszóhoz példamondatot is adunk. Az alaki tájszavaknál (pl. *agáci, agáco* 'akác', *hangyál* 'hangya', *pök* 'köp', *tik* 'tyúk', *zs^{i}ëtër* 'sajtár' stb.) esetleg inkább elfogadható, hogy nincs példamondat, a valódi és a jelentésbeli tájszavak esetén (pl. *bakló* 'bojt', *bongyor'* göndör', *epër* 'szamóca', *kiviggyanyik* 'kibújik (a nap a felhők közül'), *pittyül* 'grimaszokat vág, nemtetszését fejezi ki', *riful* '(ruhát, lábbelit) erősen szaggat', *támlütyü* 'mamlasz, együgyű, teddide-teddoda (ember)' stb.) azonban eléggé szembetűnő — legalábbis számomra —a példamondat hiánya.

Mihályi tájszóanyagának a vizsgálata több szempontból is tanulságosnak látszik. Szóföldrajzi szempontból pl. — minden alaposabb elemzés nélkül is — könnyen megállapítható, hogy a mihályi tájszavak egy része elsősorban a Nyugat-Dunántúlon járatos (ilyen pl. *bucinudli* 'krumplinúdli', *hupolag* 'daganat a fejen (ütéstől)', *szelence* 'orgona', *szőcsing* 'szemölcs', *zsompor* 'szakajtó' stb.), jelentékeny hányaduk viszont a Dunántúl nagy területén ismert és használatos (pl. *bök* 'szúr', *böszme* 'ügyefogyott, buta, ügyetlen', *csatak* 'latyak, harmat', *csimbók* 'cserebogár', *kupa* 'tarkó', *kürt* 'kályhacső', *paszita* 'gyermekágyas asszonynak vitt leves, hús, tészta, bor stb.', *toszik* 'közösül', *zsiba* 'kisliba' stb.), de vannak olyan elemei is, amelyek — esetleg kisebb-nagyobb mértékű hangalaki eltéréssel — az ország távolabbi vidékein is el vannak terjedve (pl. *almárium* 'fiókos, polcos szekrény', *ciha* 'dunyhahuzat', *hóbelevanc* 'mindenféle limlom, ócskaság, cókmók', *ókula* 'szemüveg', *sarabul* '(kapával) füvet fölkapál', *utkopró* 'útőr', *vejling* 'vájdling' stb.).

Hogy Mihályi tájszókészletében — a község földrajzi helyzetéből és történeti körülményeiből adódóan — sok a nyugat-dunántúli elem, azt könnyen igazolhatjuk pl. azzal is, ha a mihályi szógyűjteményt Szabó Gézának a Szombathelyen végzett regionális szókészleti kutatásaival (l. Vasi Szemle 1980/1: 104—39) vetjük össze. Ez az összehasonlítás azt mutatja, hogy Szombathely regionális köznyelvében és Mihályi nyelvjárásában jó néhány azonos alakú és jelentésű tájszó használatos (ilyenek pl. a következők: *baca* 'buta', *bongyor* 'göndör', *észér* 'mohó, önző, kapzsi', *köveszt* 'abál (szalonnát)', *mëkfejbekül* 'fejbe ver', *rempül* 'szid, ócsárol vkit', *silinga* 'kétfülű kosár', *szunyó* 'hunyó' stb.).

A szótár olvasgatásakor jó néhányszor olyan tájszókra is rátaláltam, amelyek anyanyelvjárásomban, a Tolna megyei Nagykónyiban ugyanolyan hangalakban és jelentésben élnek, mint Mihályiban. Ezeknek a száma száznál is több (ilyenek pl.: *aszongyák* 'szóbeszéd, mendemonda', *cájg* 'élesztő', *digdáncs* 'sovány, kivénhedt, rossz ló', *hidas*

'disznóól', *lajtërgya* 'lajtorja, létra', *szotyola* 'napraforgómag', *totya* 'nehezen járó, totyogó (elhízott, öreg ember)', *vakotás* 'foltos, hibás (krumpli, gyümölcs)' stb.). Hasonlóképpen meghaladja a százat azoknak a szavaknak a száma, amelyek jelentésükben megegyeznek a két község nyelvjárásában, a hangalakjuk azonban kisebb-nagyobb mértékben eltér egymástól. Ilyenek pl. a következők (elöl a mihályi ejtésforma áll, utána zárójelben a Nagykónyiban használt hangváltozat): *bag^{u}ócs (bangócs)* 'bögöly', *dork^{u}ó (dorcó)* 'tornacipő', *illē-veszíllē (éllē-veszéllē)* 'nagynehezen', *h^{ü}ōb^{i}ér (hébér)* 'lopó', *karicsál (káricál)* 'kárál (tyúk)', *lëcaful (lëcáful)* '(magasabb növényzetet, pl. lóherét, lucernát) legázol, letipor', *rüfke (rifke)* 'léha, feslett nő', *bërtáful (vërtáful)* 'virraszt, éjjelez', *vüsel^{ü}ős (visellős)* 'állapotos (nő)' stb. A sok eltérés mellett érdekes ez a hasonlóság azért is, mert a két falu légvonalban legalább kétszáz kilométerre esik egymástól.

A község vázlatosan áttekintett történetéből (12—6) megtudjuk, hogy a trianoni béke előtt a mihályiaknak meglehetősen eleven kapcsolata volt a német nyelvterülettel. Az Osztrák—Magyar Monarchia idején egyrészt élénk kereskedelem alakult ki a Rábaköz és a Bécsi-mendence között, másrészt akkoriban a mihályi „mesterlegények általában Ausztriában (Bécsben, Bécsújhelyen stb.) is dolgoztak segédként, ahol a korszerű szakmai ismeretek mellett a német nyelvet is elsajátíthatták többé-kevésbé" (14). Ennek következménye az, hogy viszonylag jelentős számú német (osztrák) nyelvi-nyelvjárási szó vert gyökeret Mihályi tájszókészletében (pl. *ándung* 'szándék, kedv', *cullang* 'a kijáró fizetésen, díjon felüli járulék, pótdíj', *encvejre* 'egykettőre, gyorsan', *hiccüll* 'hányja a szikrát (izzó vas a kovácsműhelyben)', *himp^{i}ér* 'málna', *kraft* 'erő, ügyesség, életrevalóság', *mujdër* ~ *mutër* 'anya', *összöriktul* 'elrendez', *pr^{i}ézvurst, prëzvurst* 'disznósajt', *tëpik* 'házilag kötött, kis szőnyeg', *tislëráj* 'asztalosműhely', *untáglik* 'alkalmatlan (katonának)' stb.).

Végül — nem akarván kákán is csomót keresni — azt említem meg, hogy egy-két szónak nincs megadva a jelentése, pedig az szerintem szükséges lett volna. Ezek a kihalóban, visszaszorulóban levőnek jelzett *sábëc* (a *sábesz* címszónál) és *stejjër* (a *stájer* címszónál), valamint a *slung* (a *svung* címszónál). Úgy gondolom, hogy ezeknek a szavaknak nemcsak a jelentését kellett volna megadni, hanem még példamondatot is lehetett volna hozzájuk kapcsolni. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a *stájër* szó Nagykónyiban 'lóhere (Trifolium pratense)' jelentésben él.)

Jól egészítik ki a tájszóanyagot a kötet végén közölt falucsúfolók, időjóslások, szólások, amelyek — a nemegyszer szinonimákban, stílusárnyalatokban gazdag tájszavakkal együtt — ékesen vallanak a mihályi nép gondolkodásmódjáról, humoráról, nyelvi leleményéről.

Igaza van Kiss Jenőnek, amikor azt írja: „Tájszótárak írását nem lehet befejezni, csak abbahagyni" (11). Ennek a szótárnak az anyagát is bizonyára lehetett volna még bővíteni. Összegezve mégis azt mondhatjuk, hogy a Mihályi Tájszótár így, ebben a formában és terjedelemben is gazdag, megbízható és értékes forrásanyagot tartalmaz, olyan munka, amely méltó folytatása az előzményeknek, s mely remélhetőleg majd követőkre is talál.

Szabó József

Erdély történeti-statisztikai helységnévtára

Ernst Wagner, Historisch-statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen: Studia Transsylvanica 4. Böhlau Verlag, Köln/Wien, 1977. 526 lap

A könyv szerzője az „Erdélykutató Munkacsoport" (Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde) elnöke. Ezt a munkacsoportot még a múlt század negyvenes

éveiben alapították Nagyszebenben (Hermannstadt/Sibiu) és 1962 óta a Neckar folyó melletti Gundelsheim Horneck kastélyában (Schloß Horneck) székel. A munkacsoporton kívül itt található egy Erdélyi Könyvtár (Siebenbürgische Bibliothek) és a Gundelsheimi Erdélyi Múzeum Egylet (Siebenbürgisches Museum Gundelsheim e. V.) gyűjteménye (az utóbbi nem tévesztendő össze az 1859-ben Kolozsvárott alapított és az 1947-ben megszüntetett Erdélyi Múzeum Egylettel). A Szövetségi Köztársaságban működő Erdélykutató Munkacsoport, noha elsősorban Erdély szász lakosságának múltjával és jelenével foglalkozik, igyekszik bevonni munkájába mind az erdélyi román, mind pedig a magyar kutatókat. Az Erdélykutató Munkacsoportnak nem egy könyve a bukaresti Kriterion könyvkiadóval közösen jelenik meg, negyedévi tájékoztatójukba (Mitteilungen) gyakran írnak román, jóval ritkábban magyar kutatók.

Az előttem fekvő könyv magyar szempontból azért is figyelemre méltó, mert Ernst Wagner e kiadványa az erdélyi, a romániai és a magyarországi, valamint a nemzetközi szakirodalmat nyomon követi. A könyv szerzője bíráló szemmel, de nem rosszindulatúan, kiértékeli a magyar tudományos eredményeket is.

Az előttem levő munka három nagy és ezen belül több kisebb egységre oszlik. Az e l s ő rész (3—161) három alfejezete: A) Bevezetés Erdély helynévtudományába és a történeti statisztikába (3—120); B) A táblázatok módszertani útmutatói (121—4); C) A rövidítések és a táblázatok jegyzéke (125—61). A m á s o d i k részt (162—422) főként az A) Helységnévjegyzék alkotja (162—394). Ezután B) az erdélyi városok lakosságának számbeli alakulása következik 1500 és 1975 között (395—402), majd C) a fontosabb közigazgatási beosztások összehasonlító táblázata 1810 és 1973 között (403—8). Végezetül D) a szász egyházközségek 1300 és 1350 közötti, valamint az evangélikusok káptalanjainak és egyházmegyéinek birtokfelsorolása (409—10) és E) az 1839 körüli erdélyi határőrség hadai és helységei (411—9) zárja ezt a részt. A h a r m a d i k rész Erdély mindhárom nyelvének (magyar, német, román) mai hivatalos és a helységnévtárakban előforduló történeti neveit tartalmazza (421—526).

E. Wagner hangsúlyozza 1977 áprilisában kelt bevezetőjében (3—5) a további hasonló jellegű kutatások fontosságát. Elismerőleg nyilatkozik Coriolan Suciu Dicționar istoric al localităților din Transilvania" (I—II. kötet, Bukarest, 1967—68.) című munkájáról, noha megállapítja, hogy ehhez, igen kis példányszáma (1100) és a szerzőnek a kiadás előtti hirtelen halála miatt, egyrészt nyugaton szinte teljesen lehetetlen hozzáférni, másrészt mivel 1967-ben a tartományok után egész Romániában ismét visszatértek a megyék (județ) szerinti beosztásra, a könyv már megjelenésének évében elavult közigazgatási állapotot tükröz. Mivel a századforduló óta Erdély területén a közigazgatási beosztás jónéhányszor megváltozott, Wagner ajánlatosabbnak tartotta az 1810-es megyebeosztást választani rendszerezése alapjául. Ez a beosztás ugyan már a maga korában is társadalmilag elavultnak tekinthető, mégis a történelmileg kialakult birtokviszonyokat tükrözi, s jó ötszáz évig volt használatos. E beosztás szerint Wagner csupán a történeti Erdélyt, az ún. Királyhágón túli területet (a szószerinti *Trans* 'túl' + *silvania* 'az erdőségen' területét) írja le. Megjegyzendő, hogy újabban mind a román, mind pedig a magyar szakirodalom a Partiumot (Bihar, Szatmár, Kraszna, Szilágy megyéket), az ún. Bánságot (Arad, Temes, Zaránd megyéket) és Mármarost is Erdélyhez tartozónak tekinti (a magyar köztudat pedig az erdélyit magától értetődően székelynek tartja [nem vesz igen gyakran tudomást arról, hogy a székelyek Erdély magyarajkú lakosságának tetemes, de nem kizárólagos része]). E. Wagner csupán a történeti Erdély megyéit, Szolnok-Dobokát, Beszterce-Naszódot, Kolozst, Maros-Tordát, Torda-Aranyost, Kis- és Nagy-Küküllőt, Alsó-Fehért, Hunyadot, Szebent, Brassót, Fogarast, Háromszéket, Udvarhelyt és Csík vármegyét veszi fel történeti helységnévjegyzékébe. E terület megfelel a mai hivatalos Szilágy (Sălaj) és Máramaros (Maramureș) megyék déli, Szucsáva (Suceava) és Német-

vásár (Neamţ), valamint Bákó (Bacău) megyék nyugati csücskét magában foglaló és Beszterce-Naszód (Bistriţa-Năsăud/Bistritz-Nassod), Kolozs (Cluj/Klausenburg), Maros (Mureş/Miresch), Hargita (Harhita/Hargitta), Kovászna (Covasna/Kovasna), Brassó (Braşov/Kronstadt), Szeben (Sibiu/Hermannstadt), Fehér (Alba/Weissenburg) és Hunyad (Hunedoara/Eisenmarkt) megyéket teljes egészében felölelő közigazgatási egységeknek. 1810-ben még a megyék, székek és kerületek/körzetek Erdély területén a következő elnevezéseket viselik: Hunyad (Hunedoara/Hunyad), Szászváros (Orăştie/Broos), Alsó-Fehér (Alba/Unter-Weissenburg), Küküllő (Tirnăveni/Kokelburg), Felső-Fehér (Tîrnava Mare/Ober-Weissenburg), Medgyes (Mediaş/Mediasch), Segesvár (Şighişoara/Schäßburg), Nagysink (Agnita/Großschenk), Kőhalom (Rupea/Reps), Szászsebes (Şebeş Alba/Mühlbach), Szerdahely (Mercurea Sibiului/Reußmarkt), Újegyház (Ocna Sibiului/Leskirch), Szeben (Sibiu/Hermannstadt), Fogaras (Făgăraş/Fogarasch), Brassó (Braşov/Kronstadt), Háromszék (Trei Scaune/Haromszeck), Csík (Ciuc/Tschik), Udvarhely (Odorhei/Udvarhely ~ Oderhellen), Maros (Mureş/Marosch), Torda (Turda/Thorenburg), Aranyos (Arieş/Aranyos), Kolozs (Cluj/Klausenburg), Belső-Szolnok (Solnoc/Inner-Szolnok), Doboka (Dobîca/Doboka) és Beszterce (Bistriţa/Bistritz) (a román és a német nevet az azonosítás végett adom meg). Annak, aki Erdély korábbi történetével foglalkozik, csak nem kis keresgélés árán sikerült eddig egy-egy helynevet mai hivatalos megfelelőjével azonosítani. E. Wagner könyve nemcsak az egyes erdélyi helységek azonosításában segít, hanem bevezet bennünket Erdély településtörténetébe, megismertet az erdélyi helynevek kutatásával foglalkozó nemzetközi szakirodalommal, rövid áttekintést ad a terület helyneveinek eredetéről, az elnémetesítő, az elmagyarosító és az elrománosító törekvésekről. II. Józsefnek a latin és a magyar helynevek elnémetesítésére tett megbukott kísérletét (1790.), valamint a későbbi *Ákosfalva* → *Achsdorf*, *Petrozsény* → *Petersdorf* típusú elnémetesítéseket Wagner éppenúgy rosszallja, mint a múlt századi román eredetű *Albák* helynévből lett *Fehérvölgy*, *Nyágrá*-ból lett *Feketevölgy* magyarításokat, vagy századunk második felének *Hordó* (Hordău) → *Coşbuc*, *Sámsond* (Şamşund) → *Şincai* átnevezését, vagy *Alsó-* és *Felsőszentmihályfalva* (Sînmihaiu de Jos/Sus) *Mihai Viteazu*-vá való keresztelését (1176: *St. Michael*, 1394: *Felsewzenthmyhalfalwa)*. A történelmi nevek évszázadok emlékét viselik magukon, s egy-egy régi magyar szót, hangalakot őrző magyarból kölcsönzött román név (pl. az Ómagyar Mária-Siralom vagy a Gyulafehérvári Sorok nyelvállapotának korából) a román nyelvtudomány számára is értékes bizonyító anyag lehet. Az igen régen kölcsönzött, hangrendszerében elmúlt korok magyar nyelvállapotát őrző magyar vagy német eredetű román név éppen azt bizonyítja, hogy már e hangváltozások korában volt megfelelő román származású, ortodox lakosság e falvakban. E nevek átváltoztatása eltöröl ugyan egy idegen eredetű szót, megsemmisít viszont egy, a románság régi megtelepülését alátámasztható bizonyítékot. E. Wagner feltételezi, hogy már a honfoglalás előtt volt Erdély területén szláv—román kenézség és vajdaság, megállapítja viszont, hogy e „nyilvánvalóan meglevő lakosság szervezeteiről nincsen korabeli adat" („Über die Organisation dieser vorfindlichen Bevölkerung existieren keine zeitgenössischen Quellen": 33. l.). Erdély dák helynévanyagával Wagner nem foglalkozik.[1] Erősen bírálja azt a szerinte légből kapott állítást, hogy a székelyek és a szászok átvettek volna a már meglevő őslakosságtól bizonyos szervezeti formákat: „Die neuerdings wieder aufgegriffene Behauptung, die Stuhlverfassung der Szekler und Sachsen sei von der eingesessenen Bevölkerung übernommen worden, ist eine nur schwach untermauerte Hypothese" (34. l.). Hasonlóképpen nyilatkozik a szerző olyan „tévedésekről", mint pl. Beszterce

[1] A németajkú erdélyi lakosság jelenlétét illető kontinuitás-elméletről egészen röviden nyilatkozik a szerző, utal G. Kirsch, K. Horedt és saját ez irányú cikkeire (19. l.).

városa egyik új monográfiaírójának vélekedése a város középkori népesedési megoszlásáról. E monográfiaíró az egyértelműen szász várost és környékét vegyes lakosságúnak írja le (5. l.). Sok-sok hasonló „tévedést" kell Ernst Wagnernek tárgyilagosan, a rideg történelmi tényekre hivatkozva, alapos forrásismeret birtokában visszautasítania. Igen elismerőleg nyilatkozik azonban GYÖRFFY GYÖRGY torzóban maradt munkájáról (Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Budapest, 1963., 1966.[2] 910 l.). Saját helynévkutató tevékenységének korlátait Wagner maga is jól látja: könyve nem tud és nem is akar történeti helységnévjegyzéket helyettesíteni. E munkában Wagner szerint GYÖRFFY végzett példamutató munkát: „Györffy György hat das für die Zeit der Arpadenkönige, also bis etwa 1300 in vorbildlicher Weise getan" (121. l.). GYÖRFFY munkájának csupán az első kötete jelent meg, s két erdélyi megye (Beszterce és Brassó) történeti helynévanyagát tartalmazza. E munka közel két évtizede elakadt, s közben Münchenben HELLER GYÖRGY és KARL NEHRING szerkesztésében megindult egy sorozat, amely a szerzők szándéka szerint a történelmi Magyarország helyneveit a honfoglalástól 1918-ig dolgozza fel. E munka azonban nem pótolhatja azt a hiányt, ami a torzóban maradt GYÖRFFY-kötettel állott elő. GYÖRFFY helynévkutató munkásságának folytatása a magyar tudományos eredmények nemzetközi népszerűsítése szempontjából is fontos feladat. Ajánlatos lenne a kötetek végén a legfontosabb eredményeket németül, angolul és oroszul is összefoglalni. Úgy érzem, a külföldi magyar tanszékek sem fordítanak elegendő gondot a magyar tudományos eredmények népszerűsítésére. Noha LÁSZLÓ GYULA „Die ungarische Landnahme und ihre Vorereignisse" című kongresszusi beszámolója 1975-ben már megjelent (Congressus quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini Habitus Anno 1975. Budapest, 1975. 195—208), ez az írás Wagner különben igen jól dokumentált könyvészetéből (121—60) hiányzik. A könyvészeti rész általános bibliográfiákat (129), történeti forrásokat (129—31), földrajzi és térképészeti feldolgozásokat (131—32), helynévjegyzékek felsorolását és az egyes közigazgatási egységeket tárgyaló leírásokat (132—3), névtani munkákat (134—5), helynévkutatási és helynévtörténeti írásokat (136—7), művészeti, építészeti és várostörténeti leírásokat (138—40), az általános történeti szakirodalmat (140—2), történeti statisztikákat (142—5), újabbkori statisztikai feldolgozásokat (145—7), az etnikai és a szociális csoportfejlődésre vonatkozó forrásokat (147—8), a be- és kivándorlás adatait (148—50), művelődéstörténeti és kultúrstatisztikai könyvészetet (150—2), mezőgazdaságtörténeti és agrárstatisztikákat (152—5), gazdaság- és társadalomtörténeti statisztikák jegyzékét (155—9) és helységmonográfiákat (159—60) tartalmaz. A szerző lehetőleg olyan könyveket sorol fel, amelyeket ki is értékel. Ha egy-egy könyvhöz nem jutott hozzá (csak közvetve sikerült értesülnie megjelenéséről), ezt mindig őszintén jelzi.

A könyv legértékesebb része számunkra a ma létező erdélyi helységek történeti neveit és mostani hivatalos és félhivatalos névanyagát magába foglaló rész (162—419). A történelmi Erdély összlakossága 1850-ben 1 819 319, 1966-ban 3 713 109 lélek. Megtalálható a könyvnek e részében az összes azonosítható települések magyar és román, s ha van német, latin, nyelvjárási szász és legkorábbi leírt neve. Megtudjuk az 1850-es, az 1880-as, az 1910-es és az 1930-as népszámlálás adatait(az utóbbi adatai a magyarok, a zsidók, a románok, a németek, a cigányok és a más nemzetiségűek falunkénti megoszlását is megadják). Az 1956-as, az 1966-os és az utólag beiktatott 1786-os népszámlálás adatai csupán a lakosság falunkénti lélekszámát tükrözik. Ezenkívül még a helységhez tartozó földterület nagyságát (1910.), valamint az 1969-es év megyebeosztása szerinti hovatartozását tudjuk meg Wagner könyvéből (ALB = Alsó-Fehér, BAC = Bákó, BSN = Beszterce-Naszód, CRS = Karánsebes-Szörény, HAR = Hargita, HER = Szeben, HUN = Hunyad, HSZ (sic) = Kovászna, azaz Háromszék, KLB = Kolozsvár, KRO = Brassó, MAM = Mármaros, MAR (sic) = Maros, NMŢ = Németvásár, SUC =

Szucsáva/Suceava, SZI (sic) = Szilágy). A szerző jelöli azt is, hogy falu (D = Dorf), vásárhely (M = Markt), jószág (P = Praedium) vagy város (S = Stadt) az illető település. Mikes Kelemen szülőfalujáról, a háromszéki Zágonról pl. a következőket tudhatjuk meg: a tízes számozás alapján (22.3) Háromszék megye Orbai székéhez tartozik 1810-ben. Német neve nincsen, románul *Zagon*, magyarul *Zágon*. SUCIU CORIOLAN idézett munkája szerint 1567-ben találkozunk először a *Zagon* névvel ugyanilyen alakban. 1850-ben 6047 lakosa van, 1880-ban 4152, 1910-ben 5131, 1930-ban 4037. Ebből 1930-ban 2779 magyar (székely), 1206 román, 7 zsidó, német nincsen, van még 2 cigány és 2 más nemzetiségű. Evangélikusok nincsenek. A falu határa 1910-ben 57 925 kat. hold. 1956-ban 4232-re gyarapodik a lakosság száma, 1966-ra 4171-re apad. Sütő András szülőfalujáról a következő adatokhoz juthatunk: a tizes számozás alapján (14.2) 1810-ben a m. kir. megyebirtokhoz tartozik, Kolozs megye alsó járásához (a huszas a székelyek, a harmincas a szászok földje). A falunak német neve nincsen. Románul *Cămăraşu (Deşert)* újabb keletű, előzőleg (az 1920-as években) *Pusta-Cămăraşu*-nak hívták a falut. Magyar neve *Pusztakamarás*. A helységet a „Documente privind istoria Romîniei, C sorozat, Transilvania" című kiadvány szerint (megjelent 6 kötetben 1951 és 1955 között) először 1325-ben említik a II. kötet 333. lapján. A falunak 1850-ben 775 lakosa volt, 1880-ban 608, 1910-ben 1129, 1930-ban 1230. Ebből 789 román, 309 magyar, 15 zsidó, 1 német, 116 cigány. Egy lakos evangélikus. 1910-ben 3407 kat. hold tartozott Sütő András szülőfalujához. A falu lakossága 1956-ban 2176, 1966-ban 1789 lélek. Közigazgatásilag 1969-ben Pusztakamarás Kolozs megyéhez tartozik. Az utólag beiktatott 1789-es népszámlálás 503 lelket talált a faluban. A D pedig azt jelzi, hogy a település falu.

Erdély fővárosáról a következő adatok találhatóak Wagner könyvében (212. lap). *Kolozsvár* 1810-ben a m. kir. megyerendszerhez tartozik (14.1), Kolozs megye felső járásának közigazgatási központja. A város német elnevezései *Klausenburg*, illetőleg *Clusenberg*. Kolozsvár városrészeinek történelmi német nevei: *Altstadt* (Óvár), *Burg* (Vár), *Neustadt* (Újváros), *Mittelgäss. Vorstadt* (Belközép-utcai külváros), *Monoschtorgäss. Vorstadt* (Monostor úti külváros), *Thordaergässer Vorstadt* (Tordai úti külváros), *Ungargässer Vorstadt* (Magyar utcai külváros), *Wolfgässer Vorstadt* (Farkas utcai külváros/Külfarkas utca — a várfalon, a Bethlen bástyán túli rész). Wagner megjegyzi, hogy az 1910-es statisztika (Gemeindestatistik) hat városrészt sorol fel, ezek azonban nem felelnek meg a történeti elnevezéseknek. Ezért a fenti, zárójelben levő magyar elnevezéseket nem közli a könyv. SZABÓ T. ATTILA monográfiája (Kolozsvár települése a XIX. század végéig. Kolozsvár, 1946. 127 lap) igen-igen kis példányszámban jelent meg, s nem jutott el Gundelsheimba. E könyv Wagner munkájában nélkülözhető ugyan, de sajnálatos módon hiányzik e kiadvány PAUL NIEDERMAIER „Siebenbürgische Städte" (Siebenbürgisches Archiv XV. kötet, Köln/Wien, 1979. 316 lap) című, Nagyszebenben nyomtatott, a szocialista országokban a bukaresti Kriterion könyvkiadó révén terjesztett könyvből is (pedig a szerző a magyar szakirodalomban különben járatos). Wagner még egy, Kolozsvárhoz tartozó településrész német nevét említi meg: *Appesdorf* (Kolozsmonostor), avagy *Klusterburich*. Kolozsvár és környéke magyar történeti nevei közül Wagnernél az *Óvár*, az *Újváros*, *Kardosfalva* (1874-ben még *Kisbács)*, *Lomb*, *Szentgyörgy*, *Tarca*, *Ondótelke*, *Kolozsmonostor* (1894-ben csatolták Kolozsvárhoz) és *Szentbenedek* városrészek neveivel találkozunk. SZABÓ T. ATTILA idézett munkája alapján még a következő történeti nevekkel számolhatunk (ezek egy része nehezen azonosítható): *Agyagdomb*, *Alsóváros* (a Külső Magyar és a Külső Közép utca), *Baromszer* (1694: *Baromszer)*, *Belváros* (a régi várfalon belüli rész), *Cigánysor* (a Pata utca kezdetén), *Elba-sziget*, *Fásberek* (mai Sporttelep), *Fellegvár*, *Felsővár* (a Fellegvár neve 1740 és 1780 között) *Házsongárd* (mai pontos leírását a Korunk Évkönyv 1980. számában GAAL GYÖRGY közli „Házsongárdi panteon" címen: Kolozsvár-Napoca, 1980. 247—86 lap + több fénykép és egy részletes

térkép), *Hídelve* (1604-ben említik így a városnak a Szamoshídon túli részét, másik neve *Hóstát)*, *Hóstát* (a név a német *Hochstadt* vagy *Hofstadt* magyar megfelelője lehet, korábban egyszerűen külvárost jelentett, ma csupán a Szentpéteri templom környékén lakó magyarok lakóhelyét nevezi meg: az itteni belterjes kertészkedést napjainkban számolják fel), *Kétvízköz (Kétvízközi hóstát*, először 1629-ben említik: *Két víz között)*, *monostori Kétvízköz*, *Kishóstát*, *Kistemető*, *Kőmál*, *Kövespad*, *Mikó kert* (1859-től az Erdélyi Múzeum Egylet tulajdona), *Monostori hóstát* (1726-ból való adat), *Népkert*, *Őszer* (1703-tól a Nagypiac keleti sorát nevezik így), *Piacszer*, *Plébánia-szer* (1696-ból van rá adat), *Rácszer* (1693-ból), *Sánc alatt* ~ *Sáncalja* (1726-ból jelölik először így, a Fellegvár alatt a Kőmál-alja/Erzsébet út felé húzódott), *Szentpéter* (a mai Hóstát korai magyar neve; 1455: *Zenthpeter*, a névadó szentről, jellegzetesen magyar névtípus), *Tizenháromváros* (1718-ból van rá adatunk, s 1831-ből is, ugyanez a név utcanévként a Dunántúlon Sárvárott és Veszprémben is megvolt), *Újsor* (meg nem határozható helyen), *Úri fertály*, *Zwinger* (a magyar köznyelvben *Kőkert* a neve), *Zsidótemető* (Kolozsvárnak számottevő zsidó lakossága volt, ilyen temető négy is volt a városban, vö. GAAL GYÖRGY fentebb idézett igen jó leírását). A román megnevezések közül Wagner *Cordoş* (Kardosfalva), *Sîngeorgiu* (Szentgyörgy), *Cluj-Mănăştur* (Kolozsmonostor) és *Sînbenedic* (Szentbenedek) nevét említi. Erdély fővárosának legrégibb leírt névalakját a „Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde 1878—1971-től: Korespondenzblatt des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde Heidelberg" című évente 3—4-szer megjelenő kiadvány szerint (röv. KBl 5, 56) 1241-ben említik először. Első előfordulásai: *Claudiopolis*, *Culuswar*, *Culus*. Más városrészek történelmi nevei: *Villa Domb* 1213-ból, *Szentgyurg* 1299-ből, *Vndou* ~ *Ondo* ~ *Tarchahaza* 1214-ből, *Monasterium b. Marie de Clus* 1222-ből és *Sanctus Benedictus/Zenth B.* 1263-ból.

1850-ben Kolozsvárott 19 346, 1880-ban 30 363, 1910-ben 58 481, 1930-ban 100 844 lakos volt. Az 1930-as népszámlálás adatai szerint (ezt a népszámlálást Wagner jól előkészített, hiteles népszámlálásnak tartja) 47 689 magyar, 34 895 román, 13 062 zsidó, 2500 német, 1043 cigány és 1655 más nemzetiségű lakik Erdély fővárosában. A minden bizonysággal német evangélikusok száma ekkor 2425 lélek. 1910-ben a városhoz 28 222 kat. hold terület tartozik. Kolozsvár lakossága 1956-ban 154 723 lélekre gyarapodik, 1966-ban 185 663 lelket számlálnak. A város 1969-ben közigazgatásilag Kolozs megyéhez tartozik (ez azonban csak részben fedi az egykori hasonló nevű m. kir. megye területét). Wagner utolsó számadata a sorban az 1786-os népszámlálás eredménye: ekkor Kolozsvárott 13 928 ember él. Hivatalos nyelven a város neve 1969-ben *Cluj-Napoca*. Jogi állása ún. *municipium* (a római jog szerint olyan, a központi hatalomnak alárendelt város, amelynek bizonyos fokú autonóm szervezettsége van; mai körülmények között ez jelentős lakosságú és fontos gazdasági, politikai és társadalmi, valamint tudományos-művészeti központot jelent). Mint kifejezés a *municipium* szó a romániai magyarság nyelvhasználatában manapság széltében-hosszában használatos (meghatározását l. Mic dicţionar enciclopedic. Bucureşti, 1972. 611. l.).

Wagner könyvét háromnyelvű helynévjegyzék zárja (423—526). E jegyzékben a magyar, a román és a német név úgy követi egymást, amint az Erdélyben természetes hétköznapi szóbeli gyakorlat. Hiszen egymás mellett jól megfér mindhárom név, s az elsőbbséget az ábécé diktálja. Az első településnév *Abad* (24. 3. 1), Székelyabód/Abud 1567-ben feljegyzett neve, az utolsó *Zyues* (171. 41) Belső-Szolnok vármegye Ördöngősfüzes nevű községének (Fizeşul Gherlii) a XII. századból adatolt neve, valószínűleg korabeli elírás vagy rossz olvasat (uo. 1172: *Fizestelek*, vö. TESz. I, 1008).

Wagner könyvének adatai: művelődéstörténeti és gazdaságtörténeti utalásai, a feldolgozott tudományos forrásanyag bősége mindazok számára, akik az Erdélyben élő népek gazdaságtörténetével és műveltségével, nyelvi és kulturális hagyományaival foglal-

koznak, nélkülözhetetlenné teszik e forrásmunkát. A szerző nem egy megállapításával bizonyára nem ért egyet a mai magyar szaktudomány (pl. KNIEZSA ISTVÁN túlzott nemzeti elfogultságát illetőleg, 171. l.), de Wagner felkészültségét, tudományos alaposságát, tárgyilagosságra való törekvését nem vonhatjuk kétségbe. Magyar szempontból sajnálatos, hogy e könyv segítségével nem tudjuk közigazgatásilag betájolni, melyik megyéhez tartozik a századforduló táján egy-egy erdélyi település (ezt azonban akár A Pallas Nagy Lexikona. Budapest, 1893—1900., akár a múlt század végén, e század elején gyakran megjelenő jó atlaszok segítségével megtehetjük; különben a magyar helységnevek és a román, valamint a német megfelelők betájolása nem a német, nem is a román, hanem a magyar helynévkutatás jövőbeli feladata). Bízunk benne, hogy a Szövetségi Köztársaság Erdélykutató Munkacsoportja s személyesen ERNST WAGNER elnök továbbra is eredményesen munkálkodik az erdélyi népek kulturális örökségének feltárásán, s hozzájárul majd a közös múlt jobb megismeréséhez, a dunavölgyi népek jobb megértéséhez, a kölcsönös bizalom kialakításához.

SZABÓ T. ÁDÁM

Egy átfogó stílusmeghatározási kísérlet

A francia GEORGES MOUNIN szerénynek tűnő, fűzött könyvecskéje (Clefs pour la linguistique. Seghers, 1971. 186 lap) komoly feladatra vállalkozik. Mondanivalója időszerűségét az elmúlt évek sem halványították el. „A stilisztika" című utolsó fejezetben egy átfogó s egyúttal újszerű stílusmeghatározásra tesz kísérletet. Az induktív úton kifejtett végkövetkeztetéshez szüksége van arra, hogy egyéni megvilágításban felvázolja mind a hagyományos, mind a modern stilisztikai irányokat. Képletesen fogalmazva azt kellene mondanunk, hogy Mouninben képrombolóra találtunk, aki egy aránylag rövid fejezetben nemcsak a képeket, hanem a szentélyeket is lerombolja, hogy aztán azoknak számára még értékes köveiből lerakja az alapjait egy új épületnek. Célja viszont nem az, hogy képletbe szorított stílusmeghatározást adjon, mert a megmerevedések ellen veszi fel a szigorú küzdelmet. Ezen merevségeket főképp a francia stilisztikai kutatások átlagának rója föl, de műve mégsem kimondottan francia vonatkozású. Paradox módon épületét nem húzza föl, mert egy befejezett építménynél többet akar sejtetni. A stílusmeghatározásnak inkább valamiféle modelljét adja.

Megállapítja, hogy a stilisztika a jelenleg önmagát tudományosnak tartó nyelvészet lemaradt ágazata, s a szemantikai kutatások is megelőzik. Ha csak grammatikai és költészeti nyelvészetet akarunk teremteni, s megelégszünk a „jelölők", a „jelöltek", a „szintagmák", a „paradigmák", a „struktúrák" műből való kiszedegetésével, akkor szerinte csak amolyan tudományos „dekalkomániá"-val van dolgunk. Az előrehaladást nem a poétikák és a retorikák magyarázta nyelvészeti formák (metafora, prolepszis, anakolutia, disztichon stb.) akadályozzák. Inkább a „jelöltek" látszólag egészen különleges természete, amelyet azok a nyelvi formák tartalmaznak, amelyek azt a bizonyos valamit hordozzák, amit ma stílusnak nevezünk. A nehézség nem abban áll, hogy megragadjuk a stilisztikai f o r m á k specifikus jellemzőit, hanem abban, hogy meg tudjuk ragadni e formák közötti kapcsolatot és azokat a poétikai vagy irodalmi-esztétikai funkciókat, amelyek a stílusfunkciót betöltik. Azt kell megragadni, amit ezen formák hozzáadnak a tisztán „nyelvészeti jelöltek"-hez, hogy belőlük „esztétikai jelöltek" legyenek. A tudományos kutatásnak ellenálló stilisztikai mag a költészeti vagy esztétikai jelentés problémája is, vagy talán elsődlegesen az.

A stílusértelmezések zsákutcába való jutását Mounin szerint a hagyományokhoz való indokolatlan ragaszkodásban kell keresni. Ennek megmagyarázására szükségesnek

tartja, hogy vázlatos képet adjon a hagyományos értelmezésekről is. Az első irányzat a hagyományos retorika, amelynek a vizsgálati szempontja: hogyan kell írni? Előnye ennek a szemléletnek, hogy segít megérteni az irodalom mikéntjét és miértjét. Részletesen írja le a stilisztikai formákat, amelyekről — jegyzi meg gunyorosan — elmélkedni szokás (metafora, metonímia, eufémizmus stb.). Megállapítása az, hogy ilyetén módon minden stilisztika egyfajta retorikába torkollik. Ha egy elmélet, s bármilyen új is, nem tudja megmagyarázni, hogy miért válik minden stilisztika retorikává, nem fog eljutni a stílus titkának igazi forrásaihoz. Láthatjuk, hogy Mounin mostohán bánik a hagyományos retorikával.

A második fő áramlat a genetikus stilisztika. Szempontja: miért ír a szerző? Az író írhat azért, hogy kifejezze az abszolút reálisat; azért, mert erkölcsi, társadalmi, lélektani indokok vezérlik; azért hogy megszabaduljon lidérceitől: ez a pszichoanalitikus indok; hogy segítse az embereket, a népeket, lefesse az embert; esztétikai indok: l'art pour l'art; stb. Mounin elnéző ezekkel a felfogásokkal szemben, de nem tartja helyesnek, ha a priori el akarjuk túlozni valamelyik szempontot. A veszélyt itt inkább abban látja, hogy túlzott jelentőséget tulajdonítanak az író személyiségének. Ő ezt a jelenséget „introspektálás"-nak nevezi.

Harmadsorban a leíró stilisztikát említi a fejlődés gátjaként. Ennek a kérdése: hogyan ír a szerző? Szerinte erre már a hagyományos retorika is tudott válaszolni.

Mounin forradalmi változásnak tekinti, hogy a modern nyelvészek vizsgálódásainak a kiinduló pontja egyre inkább az olvasó, s nem a szerző. Mégis úgy véli, hogy az olvasó „irányultság nélküli" („gratuit") belső világát valós alapnak tekinteni a mű stilisztikai megítélésében szintén alapvető hiba. Ez szerinte az olvasó „introspektálása".

A modern stílusértelmezéseknek szintén három csoportját mutatja be. Az első elmélet szerint a stílus eltérés a normától. BUFFON itt is kiindulási alap lehet: „le style c'est l'homme même". Meg lehet még említeni GABELENTZ (1875.) preferencia-elméletét, amely szerint az író bizonyos nyelvi eszközöknek biztosít elsőbbséget. MAROUZEAU (1931.) szerint a nyelv semleges állapota (stilisztikailag semleges jelentés vagy a stílus zéró foka) áll szemben a preferenciával. LEO SPITZER (1948.) szerint a stilisztika a nyelv által nyújtott elemek módszeres felhasználását jelenti. Az egyéni stílust tehát a „normális"-tól való eltérés jelenti („déviation"). KIBÉDI VARGA (1963.) a stílust a meglepetéssel azonosítja. PIERRE GUIRAUD (1961.) az eltérés objektív mértékét a „kulcsszavak"-ban keresi. JAKOBSON (1958.) a „defeated expectency" fogalmával operál, ez azt a váratlan fordulatot jelenti, amely kizökkenti az olvasói tudat hagyományos logikai formákhoz, elvárásokhoz szokott világát. Mounin szerint ezek a magyarázatok is rejtenek magukban veszélyt, mégpedig azt, hogy összetéveszthetővé válik egy stílus személyre vonatkozó egyedisége ugyanennek a stílusnak kimondottan esztétikai jegyeivel. MARTINET szerint a stílus a nyelvi elemek sajátos kiválasztása abból a célból, hogy megemeljük az üzenet információs értékét. Így egy nyelvi egység által hordozott információ fordítottja ennek az egységnek az előfordulási arányával a semleges beszédben. Az információ stilisztikai értéke annál inkább növekszik, minél kevésbé előre látható vagy minél megjósolhatatlanabb. Mounin szerint ez sem új dolog, s gyorsan hozzáfűzi, hogy az eltérés a normától nem okvetlenül stílus is egyúttal. (Az orosz formalisták például mesterségesen hoztak létre stílushatást „eltérések"-kel. (Ha tehát nem tudjuk megmagyarázni, hogy az „eltérés" egyszer miért stílus, másszor viszont nem, végeredményben nem tudjuk újfent meghatározni a stílust. Az viszont megállapítható, hogy ha a költő meghaladja az üzenetfelvétellel összemérhető információsűrűséget, akkor költői „hermetizmus"-ról, azaz túlzott homályosságról beszélhetünk. Mounin itt talán MARTINET eme meghatározásával MALLARMÉ stílusfelfogására is utal.

Másodsorban a stílus mint kimunkálás jelenik meg („élaboration"). Már JAKOBSON is azon keresztül akarja megragadni a stílust, ami nem stílus. Így aztán eljutunk az „önmagáért való üzenetkidolgozás" problémájához. A „kidolgozási formá"-ra MARTINET szerint is nagy hangsúly esik. Lényege a kontextusbeli szókiválasztás. Látszólag ez a kiválasztás nem a közlendő tapasztalat természetét érinti, hanem azt célozza, hogy magának az üzenetnek a formáját dolgozza ki. (Itt is beszélhetünk preferenciáról: szórend, eltérések stb.) VALÉRY elméletét LEVIN úgy fogalmazza meg, hogy a „kimunkált" költői nyelv ellenáll az időnek, szemben az átmeneti üzenetekkel. A „kimunkálás"-t viszont hiba lenne egyértelműen tudatos aktusnak értelmeznünk. JAKOBSON szerint a poétikai funkció bensősége hozzá van kötve a nyelv emóciós funkciójához is, azaz valamihez, amit nem ellenőriz mindig az alany tudati tevékenysége, legalábbis nem egykönnyen megragadható módon. A kimunkálás azonban lehet teljesen önmagáért való dolog is, s könnyen belátható, hogy nem minden kimunkálás stílus is egyúttal. Vannak ragyogóan kidolgozott „remekművek", de mégsem nevezhetjük a bennük megnyilvánuló „stílus"-t stílusnak.

Fontossági sorrendben első helyen, de harmadiknak említi a konnotációs stílusértelmezést. A kiindulópontot szintén BUFFONTól eredezteti, aki szerint a stílus a beszélő saját lenyomata kijelentésének formájára; az egyén kitörölhetetlen tanúbizonysága üzenetén keresztül. BALLY szerint a stílus nemcsak azt vezeti be az üzenetbe, amit a beszélő közöl, hanem azt a „mód"-ot („manière"), amely befolyásolja, mert van bizonyos mondanivalója, s azt, amellyel igyekszik befolyásolni hallgatóját mondandójával kapcsolatban. MAROUZEAU bevonja a stílus körébe az érzékenységet is; STIPER egy formális valósággal bíró, sokszor öntudatlan akarat jelét látja benne. MARTINET már e személyes színezet eredetét kutatja, s azokat az okokat, amelyek érzelmileg olyannyira „átragadóvá" („contagieux") teszik. Vizsgálódásai során eljut a konnotációk megnevezéshez, s egyúttal a kifejezés szigorú meghatározását is megadja: mindaz, ami egy szó használatában nem tartozik e szó minden használójának a tapasztalatához egy adott nyelv esetében. A szavakat legtöbbször teljesen különböző helyzetekben tanuljuk meg. Mounin részletesen taglalja, hogy például a „seregély" szó egészen más konnotációkat hordoz egyénenként. Ezeket az eltéréseket „egyéni velejárók"-nak („franges") nevezi. Nyelvészeti és költészeti birodalmunkat gyermekkorunktól magunkkal hordozzuk, tehát ezek az „egyéni velejárók" szigorúan egyéni átéléseket jelölnek. Ezeket akarjuk aztán nyelvileg megfogalmazni. A konnotációk mindig jelen vannak, amikor valami újat élünk át, vagy újszerű módon tapasztalunk. Ezen a ponton viszont újfent eljutunk az „introspekció"-hoz. Mert hogyan lehet valósan megismerni ezeket az egyéni konnotációkat, ha nem saját magunkat szemléljük, megpróbálván az önelemzést saját olvasói tapasztalatunk alapján? MARTINET eljut ahhoz a jelentős felismeréshez, hogy egy kor kultúrája a közös konnotációk együttese („que la culture d'une époque, ce sont les connotations partagées"). Azt azonban most sem szabad szem elől téveszteni, hogy ez a stilisztikával kapcsolatos formális törvény sem tud választ adni arra, hogy mi az, ami különbségként van jelen költemény, retorika avagy „verselés" között. Az újabb kérdés tehát az, hogy vajon a konnotációk felfedik-e az írásaktus minden titkát. Mounin szerint nehéz megnyugtató választ adni. Azt viszont nyugodtan kimondatjuk: ha költő az ember, akkor átkel a nyelv határán a konnotációk „egyéni velejárói"-val, s így kitágítja, megnagyobbítja mindenki nyelvét, s ebben a tágított nyelvben az ember újszerűen ismerheti fel önmagát. Mounin itt feleletet ad arra az esetre, ha a költő nem képes tovább tágítani a nyelvet. Ekkor már csak funkciótól megfosztott formákat másol, azaz olyanokat, amelyek meg vannak fosztva a személyes konnotációktól, a valóságos átéléstől. A feladat azoknak a kapcsolatoknak, összefüggéseknek a funkcionális elemzése, amelyek a konnotációk és az eltérések vagy kidologzások között állnak fenn, s amely utóbbiak továbbadható, át-

örökíthető módon fejezik ki ezen kapcsolatokat. A fejtegetésekből kiviláglik, hogy a szerző rokonszenvez a „nyelvtágítási elmélet"-tel.

Végszóként kimondja, hogy a stílus maga sem egy magvas meghatározás igazolható metafizikus lényege („le style, lui non plus, n'est pas une essence justiciable d'une définition-maxime"). A stílust rendkívül bonyolult emberi megnyilvánulásnak tartja. Megállapítja — s ez dialektikus gondolkozásmódját igazolja —, hogy éppen azért, mivel a stílus számos és sokrétű tényező eredménye, a megemlített feltevéseknek is megvan a létjogosultságuk a műelemzésben. A stílus szerinte, ha valaha is megnyugtató meghatározását tudjuk adni, igen sokrétű képlet lesz. Az összes „lapidáris" meghatározást elsekélyesítésnek tartja. A magyarázat tehát formális nyelvészeti, lélektani, pszichoanalitikai, történelmi, szociológiai, irodalmi s egyéb okok együttese lesz. Talán így tetten érhető lesz a ma még nagyon is titokzatos költői funkció, amelynek alapján egyes üzenetek oly nagy hatást gyakorolnak ránk, ellentétben a naponta kapott üzenetfajták tömegével.

Tulajdonképpen nem is ez a konvergens stílusmeghatározási kísérlet hathat felfedezésként, hanem inkább az az út, amelyen MOUNIN elemzése közben eljut végkövetkeztetéséhez, s azok a távlatok, amelyek megnyílhatnak a szakterület kutatói előtt.

DIENES OTTÓ

Nyelv, megismerés, cselekvés

(Gondolatok a társadalomtudományok szintézisének lehetőségéről)
SÓS VILMOS, Modern igazságelméletek. Budapest, 1978. Gondolat Kiadó

SÓS VILMOS könyvének alcíme: filozófiai—logikai elemzés. Ez a közvetett utalás WITTGENSTEINre jelzi, hogy a mű a nyelvfilozófia tárgykörébe tartozik, mégpedig a „linguistic philosophy" értelemben vett nyelvfilozófiához. Azaz célja a filozófia egyik fontos, napjainkban újra előtérbe kerülő kérdésének (az igazság problémája) a megoldása nyelvi—logikai elemzés segítségével. Nála tehát a nyelv nem a vizsgálat tárgya, hanem eszköze. Mégis eredményeit, megállapításait, módszereit felhasználhatja a nyelvtudomány, illetve a nyelvész is, sőt, fel is kell használnia. Sós elemzését a nyelvésznek kell továbbgondolnia; gondolatmenetébe pedig több ponton bekapcsolhatók a nyelvtudomány újabb eredményei.

A szerző vizsgálódásainak középpontjában az a kérdés áll, hogy eldönthető-e egy köznapi állítás megbízhatósága, és ha igen, hogyan. (Az igazság fogalmát a megbízható állításokra alkalmazza.) Az egész problémakört egy ismeretelméleti—cselekvéselméleti keretbe helyezi. Ez — mint látni fogjuk — éppen a nyelvészet és a filozófia közötti kapcsolódási pontok kiemelése miatt fontos. Az elméleti keret kijelölését a következőkkel indokolja: Az igazságelmélet tárgya: a megbízható állítások kijelölésének kritériuma, azaz azoknak a szükséges és elégséges feltételeknek a megadása, amelyek megléte esetén egy állítást igaznak mondhatunk. „Ez az igazságelmélet tárgya, célja azonban túlmutat az ismeretelmélet, szűkebben az igazságelmélet keretein, és a gyakorlati tevékenység szférájába — a megbízhatóan orientáló megismerésben mint gyakorlati emberi tevékenységbe — nyúlik át." (118—9.) A szerző tehát az igazság fogalmának vizsgálatakor abból indul ki, hogy a megismerés célja a gyakorlat által felvetett igények és szükségletek megoldása, és egy logikai levezetéssel eljut odáig, hogy a köznapi állítások igazsága a nyelvhasználat szabályaival függ össze. — A nyelv alapvető szerepe mindenfajta szabályalkalmazó viselkedésben ma már közismert. Mint ahogy közismert az a tény is, hogy a többi

objektivációs rendszer zavartalan működésének és minden emberi megnyilvánulásnak is szükséges feltétele a nyelv. Így természetes, hogy egy emberi tevékenységet kiindulópontnak tekintő elemzés szükségszerűen jut el a nyelvhez, a nyelvhasználathoz, mint végső „magyarázó elvhez".

Sós gondolatmenete (erre a levezetésre koncentrálva) a következőképpen összegezhető: 1. A megismerés célja az ismeretszerzés a megbízható és nem megbízható ismeretek elkülönítése útján, és a megbízható ismeretek alapján történő helyes és sikeres cselekvés. — 2. A megismerés maga is tevékenység (orientációs tevékenység), amelynek eredménye az ismeret. Az ismeret a megismerési tevékenység során szerzett információkat rögzíti, és fejezi ki nyelvi—logikai eszközökkel. A pozitív, helyesen orientáló ismeret megbízható. — 3. Van-e valamilyen kritériuma az ismeretek megbízhatóságának? Mivel az ismeret nyelvi—logikai szerkezetű állításokban rögzítődik, az ismeret megbízhatósága = az állítás megbízhatósága. A továbbiakban tehát a kérdés így vizsgálható és vizsgálandó: mi az állítások megbízhatóságának kritériuma? — Az állítások mögött tapasztalati, nyelvi és logikai szabálykövető magatartások vannak. Minden logikai szabálykövető magatartás mögött pedig nyelvi—logikai szabályok, elvek és eljárások húzódnak meg. Az ismeretek megbízhatóságát az ismeretszerzés során alkalmazott eljárások adják. — 4. Mi adja az eljárások megbízhatóságát? Az eljárásokat megfogalmazó *nyelv* működésének jellege. — 5. Egy nyelven belül miért tarthatók egyes állítások megbízhatóknak, mások meg miért nem? Az állítás igazságához szükséges nyelvi feltétel: a nyelvi—szemantikai konvenciók teljesülése. — 6. A nyelvi—szemantikai konvenciók akkor teljesülnek, ha helyesen használjuk a nyelvet.

Eljutottunk tehát oda, hogy a köznapi ismeretek, pontosabban állítások esetében a nyelvhasználat módja biztosítja azok megbízhatóságát. Miért elég egy állítás igazságához a nyelvi feltételek teljesülése, azaz a szemantikai konvenciók betartása, azaz a nyelv helyes használata? Mert „A köznapi életben teljesen elégséges valamely állítást igaznak tartanunk akkor, ha mindenki más ugyanabban a szituációban ugyanazon a nyelven ugyanazt az állítást teszi." (170.) — A nyelv helyes (megfelelő) használata tehát annyit jelent, hogy azonos helyzetben az orientálódás és a cselekvés sikerességét szem előtt tartva nagy valószínűséggel mindenki ugyanazt az állítást teszi. Így az állítás helyes, mert megfelel a szituációnak, a tényeknek, az adott szituációt fogalmazza meg. A nyelv használatának helyes vagy helytelen volta tehát alkalmazásában, a gyakorlatban dönthető el. Egy mondat használatáról akkor mondhatom, hogy helyes, ha alkalmazásában találom jónak, eredményesnek. A nyelvi viselkedés szabályalkalmazó jellege (mint a szabályalkalmazó viselkedésé általában) azt jelenti, hogy a cselekvő személy különbséget tud tenni a szabállyal összhangban levő, és az azt megsértő cselekedet között. (L. például: Bence György—Kis János, A nyelv a mindennapi élet elméletében: ÁltNyT. VII, 25.) Azaz, ebben az esetben el tudja dönteni, hogy a mondat (állítás) az adott szituációt írja-e le, megfelel-e a tényeknek vagy sem. Ennek eldöntéséhez elég, ha példákra, más hasonló esetekre hivatkozik.

Sós itt megjegyzi, hogy talán helyesebb lenne nem is konvenciókról (J. L. Austin kifejezése) beszélni, hanem nyelvi magatartási szabálykövetésről. Valóban inkább arról van szó, és itt adódik egy további kérdés, már a nyelvész számára. Mit jelent egy nyelvet helyesen használni? Pontosabban milyen szabályrendszerek állnak a nyelvhasználat mögött? Az újabb nyelvelméleti és filozófiai kutatások (generatív grammatika, J. R. Searle, Bence—Kis stb.) eredményei azt mutatják, hogy a nyelv használatát = a beszédtevékenységet két konstitutív szabályrendszer teszi lehetővé, hozza létre. Az egyik a grammatika: ez teszi lehetővé jó mondat és rossz mondat megkülönböztetését, és a jó mondatok megalkotását. A másik pedig a megnyilatkozások cselekvésértékének szabályrendszere, az, hogy milyen szituációban, milyen körülmények között milyen

beszédcselekvést lehet végrehajtani. Az egyes beszédaktusok végrehajtásának alapjául szolgáló szabályok pontosan megállapíthatók. — A nyelv használatára vonatkozóan kialakulh a t egy másodlagos restriktív szabályozási rendszer is, a nyelvhelyességi szabályok gyűjteménye, amely azt írja elő, hogy (egy adott korban) milyen nyelvi formákat használjunk, használhatunk, és milyeneket nem. Ez a szabályrendszertípus tehát a már kialakult nyelvi rendszeren működik, és a már meglevő nyelvi formák közötti válogatásra szolgál, normatív jellegű. A másik, szintén a nyelven működő, a nyelvhasználatot befolyásoló, befolyásolh a t ó másodlagos szabályrendszer a társalgási szabályok gyűjteménye. Azoké a szabályoké, amelyek azt írják elő, hogy adott körülmények között miről illik vagy kell beszélgetni. A társalgási szabályok gyűjteménye már a nyelvi és a nyelven kívüli tényezők határán van. (Mint ahogy nem nyelvészeti kérdés az ún. nyelvhelyesség sem.) Ez a két szabályrendszer tehát már inkább más objektivációs rendszerekkel (szokás, hagyomány, etikett stb.) van kapcsolatban. Vizsgálatuk éppen m i n t i l y e n e k n e k a vizsgálata lehet érdekes. — A nyelvhasználat helyessége tehát legalább kettő, de többnyire négy szabályrendszerhez való igazodást jelent.

A szerző vizsgálatainak ilyen irányú továbbgondolása azért fontos, mert jelzi a különböző tudományágakban elért eredmények szintetizálásának lehetőségét, különösen az ismeretelméleti és a nyelvészeti vizsgálatok összekapcsolásának, a két tudományág együttműködésének szükségességét. Ez utóbbi szempontot érvényesítik kutatási gyakorlatukban egymástól függetlenül a filozófus KELEMEN JÁNOS és a nyelvész H. MOLNÁR ILONA. KELEMEN filozófiai kérdéseket old meg az általános nyelvészet eredményeinek segítségével, sőt a nyelvelméletet beépíti ismeretelméleti összefoglalásába (A tudat és a megismerés. Bp., 1978.); H. MOLNÁR pedig ismeretelméleti megközelítéssel vizsgál kifejezetten nyelvi—nyelvészeti kérdéseket. Egyik legújabb tanulmányában tételesen is megfogalmazza ennek szükségességét. Látszólagos valóságlenyomatok a nyelvben: Magyar Filozófiai Szemle 1978/5: 629).

Ha Sós Vilmosnak könyvében kifejtett gondolatait összevetjük a nyelv természetével kapcsolatos újabb jelentős felismerésekkel, úgy tűnik, hogy a szintézis különösen három ponton lehetséges és szükséges.

1. Az egyik ilyen pont a már említett összefüggés nyelvelmélet és ismeretelmélet között. Ez az összefüggés a két tudományág között azért fontos, mert maguk a tudományágak által vizsgált jelenségek tartoznak össze. Így közismert például tudat és nyelv, nyelv és gondolkodás, nyelv és megismerés—visszatükrözés kölcsönös feltételezettsége; az, hogy a megismerés—visszatükrözés nyelvi—logikai szerkezetű (l. pl. VOIGT VILMOS, Bevezetés a szemiotikába. Bp., 1977. 25—6); hogy a tudat is és a gondolkodás is nyelvhez kötött; stb. A kérdésnek még sok más vonatkozása van, de ezek közül most csak a témához szorosabban kapcsolódóakat érdemes röviden megemlíteni.

A) A világ megismerhetőségének—megismerhetetlenségének kérdése; a probléma megoldása a nyelv természetére, sajátosságára való hivatkozással. Ezt az érdekes lehetőséget KELEMEN vetette fel. Szerinte „az ún. megismerhetőség-probléma megoldhatatlan a nyelvi kreativitás föltételezése nélkül" (i. m. 8). — A nyelv kreatív természetének felismerése — mint tudjuk —, a generatív grammatikának köszönhető. Azt jelenti, hogy véges számú nyelvi elem és szabály ismeretének birtokában végtelen számú új mondat alkotására vagyunk képesek. Ez a tény valóban a világ megismerhetőségének alapja, feltétele, mert ez teszi lehetővé, hogy a megismerési folyamat során szerzett ú j ismeretek nyelvi formában rögzüljenek. A nyelv használója képes arra, hogy például teljesen új összefüggéseket állapítson meg a nyelv segítségével, illetve ilyeneket értsen meg. Ha a nyelv természete nem ilyen lenne, hanem mondjuk olyan, hogy véges számú kész mondattípust tanulnánk meg a nyelvelsajátítási folyamat során, az új ismeretek megszerzésére és kifejezésére egyáltalán nem lenne lehetőség. Nem rögzülhetnének új ismeretek, ezért

egyáltalán nem létezhetnének ismeretek, mert ismeretnek csak azt az információt nevezhetjük, amely nyelvi formában rögzült. — A nyelv kreatív természete magyarázza tehát azt a tényt, amelyet a „kifejezhetőség elve" néven szokás említeni. Ez a tétel azt foglalja magába, hogy minden, ami elgondolható, az nyelvi formában is kifejezhető. A kimondhatatlanságnak csak n e m n y e l v i korlátai vannak. A kifejezhetőség elvével jelzett összefüggés két oldala fel is cserélhető: ami nem fejezhető ki nyelvileg, az nem is gondolható. Tehát csak a nyelv segítségével vagyunk egyáltalán képesek arra, hogy egy gondolatot, ismeretet, érzelmet stb. konkrétan gondoljuk, tudjuk, érezzük.

B) Sós levezetésének végeredménye — mint láttuk — az, hogy az ismeretek megbízhatóságának biztosítéka a nyelvhasználat helyessége. A kérdést KELEMEN is érinti, és a nyelv szerepét Sóshoz hasonlóan döntő fontosságúnak tartja. Szerinte a megismerés során szerzett ismeretek objektivitását az biztosítja, hogy az ember nem közvetlenül viszonyul a természethez, hanem objektivációk közvetítő közegén keresztül. Ezek közül az objektivációk közül ebben a folyamatban az egyik legfontosabb a nyelv. „A nyelvi rendszer az alapvető társadalmi tevékenységformák, tapasztalatok és ismeretek objektivációja." (I. m. 69.)

C) Az ismeretelméleti kutatások során elért eredmények figyelembevétele nélkülözhetetlen egy olyan látszólag csak nyelvészeti kérdés megoldásához is, mint amilyen a nyelvi modalitás. A modalitás problémájával nálunk legrészletesebben H. MOLNÁR ILONA foglalkozott (A nyelvi modalitás kérdéséhez: ÁltNyT. III, 145—55; Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben: NytudÉrt. 60. sz.). Vizsgálatai során arra a megállapításra jutott, hogy a modalitás-kategória a magyarban két szinten fejeződhet ki: a) a mondat modális alapértékeinek szintjén, és b) a kiegészítő modális értékek szintjén. A kétféle modális érték közül szempontunkból most az a) típus fontosabb. (H. MOLNÁR sajnos éppen a másik típust vizsgálja.) Ezt a fajta modális értéket a mondatfajták (kijelentő, kérdő, felszólító, felkiáltó, óhajtó) hordozzák, pontosabban a mondatfajták nyelvi kifejezőeszközei, a megalkotásukhoz szükséges nyelvi eszközök (hanglejtés, módjelek, kérdő névmások, segédszók stb.). Modális alapértékek ezek szerint azok az elemek, amelyektől egy mondat kijelentő, kérdő stb. lesz. A mondatfajta a mondat kötelező tulajdonsága. Ezért a modalitás minden mondat szükségszerű tartozéka.

Ebből a rövid ismertetésből is látható, hogy a modalitás problémaköre a szűken vett nyelvészet határain belül nem oldható meg, mert ennél jóval túlmutató vonatkozásai vannak. Jelzi ezt többek között már az a tény is, hogy az itt mondatfajtáknak nevezett mondattípusok összefoglaló neve a hagyományos nyelvtanban kb. ilyesmi: „a mondatok típusai a beszélő szándéka szerint / tartalmuk szerint". Valóban a beszélő szándékáról is szó van itt, csak nem olyan leegyszerűsített értelemben, ahogy a hagyományos nyelvtanok értik. A „beszélő szándéka" fogalom pontos meghatározását és a vele összefüggő számtalan más probléma (előfeltevések, a beszélő és a hallgató stratégiái a kommunikációs aktus folyamán stb.) megoldását az újabb, éppen erre irányuló nyelvészeti, nyelvészeti—logikai kutatásoktól várhatjuk.

Súlyosabb probléma a „tartalom" kérdése. Egy kijelentő mondat például nem abban különbözik egy kérdő mondattól, hogy más a tartalma, hanem hogy a benne foglaltakat á l l í t j u k is. *(Elmegy. — Elmegy?)*. Az állítás maga is beszédcselekvés.

2. A másik közös pontot összefoglalóan a cselekvés elméletének nevezhetnénk. J. R. SEARLE utalja ebbe a kategóriába a nyelvelméletet, mert szerinte beszélni annyit jelent, mint szabályok szerint viselkedni. Így minden beszédmegnyilvánulásunk egyben valamilyen beszédcselekvés végrehajtása is. Ezért része a nyelv elmélete a cselekvés elméletének. (Speech Acts. Cambridge University Press, 1969.) SEARLE J. L. AUSTIN alapvető felismerését (vannak bizonyos beszédmegnyilvánulások, amelyeknek a kimondása egyben tett is a szó szoros értelmében) terjesztette ki a nyelv egészére, és foglalta rend-

szerbe. — Nálunk az erre a kérdésre vonatkozó ismereteket is KELEMEN JÁNOS összegezte. Ezeknek a kutatásoknak a során világossá vált, hogy a nyelv nemcsak jelrendszer (nemcsak jele a valóságnak), hanem szabály által irányított viselkedés- és tevékenységforma is (és mint ilyen, része a valóságnak, a gyakorlati cselekvésnek). — A figyelem tehát a nyelvészek körében is egyre inkább arra irányul, ami a nyelvben és más tevékenységformákban, objektivációs rendszerekben közös. A mindennapi tevékenységeket irányító szabályrendszerek feltárása különösen fontos, mert az újabb kutatások egyértelműen bizonyítják, hogy mindenfajta tevékenységünk szabályokhoz igazodik. SEARLE és a BENCE—KIS szerzőpáros kb. egy időben, egymástól függetlenül jutottak arra az eredményre, hogy minden cselekvésünket kétféle alapvető szabálytípus irányítja, vezérli. Ezek a szabálytípusok vagy új tevékenységeket hoznak létre (kostitutív szabályok), vagy a már meglevőket szabályozzák (regulatív vagy restriktív szabályok). — Mint minden konstitutív rendszer, a nyelv is létrehoz tevékenységformát, a beszédet. A nyelvet tehát mint szabályrendszert, a beszédet pedig mint szabálykövető magatartást érdemes vizsgálni. Az emberi magatartást vezérlő szabályok működésével sokat foglalkozik Sós is. Érdemes lenne megvizsgálni, hogy hol helyezhetők el a SEARLE—BENCE—KIS-féle rendszerben a Sós által vizsgált logikai (eljárási) szabályok.

3. A harmadik kérdéscsoportot a „szándék és megvalósulás" problémájának nevezhetnénk. A szándékosság, a célirányosság döntő mozzanat minden emberi tevékenységben. (Nem véletlen, hogy Sós levezetésének is a helyes cselekvés mint a megismerés célja a kiindulópontja.) — Ezért a figyelem a nyelvtudományban is egyre inkább a beszélő szándékának, szavahihetőségének, a szándék jelzésének, az őszinteségi kritériumoknak, a kommunikáció szerencse- és sikerfeltételeinek stb. a feltárására irányul (P. GRICE, M. BLACK, KIEFER FERENC és mások kutatásai). A beszélő megnyilatkozásaival mindig el akar érni valamit, a megnyilatkozásoknak mindig célja van. Célirányos, szándékos tevékenység maga a beszéd is. Ugyanilyen fontos természetesen a megvalósulás kérdése is, a hallgatóra tett hatás, mert a kommunikáció és a cselekvés sikeressége ezen is múlik. — A kommunikáció célirányos voltának megállapítása nemcsak elvi jelentőségű kérdés. Ez a tény grammatikai következményekkel is jár. Erre a magyar szakirodalomban KÁROLY SÁNDOR figyelmeztet bennünket: „A nyelv rendszer voltának a felismerése is igazán a nyelv társadalmi használatában kapja meg a helyes értelmezést:a nyelvben oly alapvetően fontos oppozíciók a mindenkori beszélők kommunikációs sikeréért jönnek létre, az igei és névszói paradigmarendszerek részben szintén az oppozíciók kialakítását, részben a kiejtés megkönnyítését célozzák. A különböző, egymásnak ellentmondó nyelvfejlődési tendenciák egymásnak ellentmondó kommunikációs feladatokat látnak el (funkció—megkülönböztetés: grammatikai kategória megkülönböztetése, egyedi szójelentés—megkülönböztetés; ejtéskönnyítés, ritmusképzés, stb.). A nyelv rendszerszerű összefüggései az egy időben beszélők kommunikációs céljait szolgálják." (A történeti és a leíró nyelvtudomány kapcsolatának újabb fejlődése: NytudÉrt. 65. sz. 168.) — A közlés célirányos voltának grammatikai következményeit hangsúlyozza H. MOLNÁR is: a közlés célja megszabja az eszközt is, vagyis „beleszól" a nyelvtani-szerkesztési szabályok formálásába (Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben 29—30).

KÁROLY idézett cikke többek között arra is figyelmeztet, hogy a nyelv vizsgálatának valójában a nyelvhasználat vizsgálatának kell lennie. És itt visszajutottunk oda, ahol Sós vizsgálatát abbahagyja, a nyelvhasználathoz. A nyelvhasználat módja, működése, — úgy látszik — döntő fontosságú a különböző kiindulású, de a nyelvvel valamilyen módon kapcsolatban levő tudományágak számára.

Sós Vilmos könyve elsősorban nyelv, megismerés és cselekvés összefüggéseinek vizsgálatához ad számos érdekes szempontot. Természetesen még nagyon sok más dologról is szól. Szűken vett témáján kívül (az igazság problémája, a főbb rivális igazságelmé-

letek bemutatása és elemzése) megállapításai és módszerei hasznosak lehetnek a tudományelmélet számára is. Néhány megállapítása pedig ötleteket adhat a nyelvi és nem nyelvi terület határán levő jelenségek vizsgálatához. Éppen az könyvének legfőbb érdeme, hogy nagyon sok irányban továbbgondolható.

Nyelv, megismerés és cselekvés összefüggéseinek legexplicitebb formában való megfogalmazásával KELEMEN JÁNOS idézett könyvében találkozhatunk. A SÓS és KELEMEN által tudatosan megfogalmazott vagy csak sugallt összefüggések feltárásával bontakozhat csak ki egy egységes nyelv-, ismeret- és cselekvéselmélet.

FABÓ KINGA

KÜLÖNFÉLÉK

Utólagos előszó Fabricius-Kovács Ferenc „Kommunikáció és anyanyelvi nevelés" című posztumusz kötetéhez*

1. 1949 szemptemberében életem legelső egyetemi óráján, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem nagyerdei központi épületében KARÁCSONY SÁNDOR fogadta szeretettel — és gondolkodásra késztető előadással — három fakultás első éves hallgatóit a neveléstörténet tantárgyának ürügyén. Erre a mi számunkra ünnepi eseményre mások is hivatalosak voltak a debreceni pedagógia-professzor barátai és volt tanítványai közül. Csak kettőnek a nevét említem: KALMÁR LÁSZLÓét, aki matematikusként, matematikai logikusként és a számítógéptudomány magyarországi úttörőjeként nagyon sokat tett a matematika és a szakmaközi alkalmazott tudományok (ezek között nagy mértékben a matematikai és számítógépes nyelvészet) fejlesztéséért. — Az interdiszciplináris társaság másik tagja KOVÁCS FERENC volt; már akkor jól ismert nyelvész.

Karácsony Sándor — ma úgy mondanánk — „montázs-technikával" operált. Felírt a táblára néhány pedagógiai tételt, s azokat kezdte el explikálni. Kovács Ferencnek az volt a rögtönzött feladata, hogy Makarenkó egyik mondatát olvassa el és fordítsa le az ámuló hallgatóság számára.

A debreceni kollégiumok évszázados meghittsége, a nyílt és nemzetközi szellemű népi kollégiumi levegőnek kétségtelenül 1949-ben Debrecenben még meglevő szele, a magyar múlt, Európa, a nagyvilág és a szocializmus ígérete mind jelen volt azon az órán Arany Jánostól Makarenkóig (illetőleg ma már tudjuk: Karácsony Sándorig és a már említett két tudósig).

2. Ez csak egy pillanatkép Kovács Ferenc életéből; talán azt érzékelteti, milyen intellektuális környezetben formálódott olyanná, amilyennek később megismertük.

Később tudtam meg, hogy a felszabadulást közvetlenül követő években mi mindent művelt (így például a magyarországi oroszoktatás színvonalas létrehozásáért; ez akkor — kicsiny méretben — jobb volt, mint ma); mennyi magas hivatal kísértésének állt ellen. Még később tudtam meg, hogy a háború évei alatt már azok közé tartozott, akik a népi és demokratikus Magyarországot készítették elő.

* Bp., 1980. Országos Pedagógiai Intézet. 96 lap; a „Pedagógus továbbképzés könyvtára" című sorozatban. — A fenti írás ehhez a kötethez készült előszónak, technikai okok miatt azonban a könyvben nem jelent meg. A Magyar Nyelv szerkesztőjének javaslatára teszem közzé a folyóiratban.

Életrajzát csak holta után ismertem meg, mint sokan mások is. Ekkor tudtam meg, hogy talán a legnagyobb szegénységből emelkedett ki jórészt önerejéből (meg a humanista debreceni kollégium támogatásával). Osztálytársaitól tudtam meg, hogy 15 éves korában sok nyelvet ismerő nyelvésznek számított.

Életének legutolsó huszonöt évét már közelről láttam. Mindnyájan büszkék voltunk rá, hogy magasabb állami posztját hagyta ott az aspirantúra kedvéért. Szurkoltunk neki abban a küzdelemben, amelyet a minőségért folytatott a mennyiséget számonkérő bürokrácia ellen, amikor kutatóintézetben dolgozott. Vele együtt fulladoztunk, amikor a tudományra is átterjedt a látszateredmények hajszolása.

Karácsony Sándor halála után Kniezsa István professzor humanista köréhez tartozott. Mivel legtöbbjüknek nem jutott tanszék, egymást tanították a kör tagjai. Nagyszerű oroszprofesszor (vagy tanárképző főiskolai magyar nyelvész professzor) lehetett volna Kovács Ferencből is, ha ismét a felsőoktatásba kerül. Nem került; illetőleg „csak" Finnországban tanított finneknek finnül magyart. S élete utolsó éveiben speciális kollégiumokat tartott a budapesti bölcsészettudományi karon a pszicholingvisztika köréből. Mintegy jelképes igazságtétel volt, hogy főiskolai tanári címet kapott az Országos Pedagógiai Intézetben.

Ezek az életrajzi mozzanatok nem magyarázzák meg Kovács Ferenc könyvének tartalmát, mégsem látszanak szükségtelennek. Sőt még néhány elemet hozzájuk kell tenni, hogy valahogy láthatóvá váljon az ember a mű mögött.

3. Kovács Ferenc a hatvanas évek elején elég nehéz helyzetbe került annak ellenére — vagy épp azért? —, hogy az ország egyik legrangosabb kutatóintézetében dolgozhatott, s bejárhatta a fél világot. Egyre világosabban látta, hogy az a fajta nyelvészet, amelyet pedig míves mesterként művelt (ez főleg remekbe szabott etimológiáiból látszik), másfelé viszi, mint ahogy ifjúkorában tervezte. Felelősségtudata mindig is megvolt, s mindig több volt a szokásos kritikai füstölgésnél; ekkoriban azonban ez kínos meghasonlást okozott nála. Mennél műveltebb nyelvésszé vált, annál jobban érezte, hogy ez bizony édeskeveset nyújt azoknak a tiszántúli munkásgyerekek leszármazottainak, akik közé ő is tartozott.

S magát is azzal gyógyította meg, amivel a társadalom gyógyítását remélte. Ekkorban alakult ki, ha jól emlékszem, az az álláspontja, hogy vállalja, nyíltan vállalja és itovábbfejleszti Karácsony Sándor nyelvi és kommunikációs nevelési elképzeléseit.

A hatvanas években Fabricius-Kovács Ferenc (ekkoriban vette föl latinos előnevét, előzékenységből, hogy ezáltal elejét vegye annak, hogy hasonló nevű nyelvész kollégájával összetévesszék) először nagyon magányos harcos volt. Nem volt akkor sem az egyetlen, aki a nyelvészet és a társaslélektan (szociálpszichológia) egymásrautaltságát felismerte, de ő volt az egyetlen, akinek ez vált elméleti programjává. (Csak legutolsó, 1977. évi nyíregyházi nyelvészkongresszusi előadásából olvasható ki: mennyivel tovább haladt később ennél az eredeti tervnél. Ebben az évben halt meg.)

Kétségtelenül egyetlen volt a céhbeli nyelvészek közül akkor, tehát a ma ezen a területen dolgozók közül az első, aki felismerte a nyelvészet és a társaslélektan szerepét és felelősségét az anyanyelvi nevelésben. Vitathatatlanul ő volt — a kiváló szakdidaktikusok, metodikusok mellett — az első, aki fölemelte a szavát a magyarországi magyar anyanyelvi nevelés megújításáért. Semmit sem von le ennek értékéből, hogy legjobb íróink is eljutottak ehhez a felismeréshez.

4. A már említett ismeretkörök mellett továbbiakat integrált műveltségébe. Erről tanúskodik nemcsak néhány szovjet modern pszichológus fordítása, a magyar MARIO PEI-kötet, néhány mesteri (explikációszerű) JAKOBSON-magyarítás és LOTZ-fordítás, hanem

EDWARD SAPIRnak, az etnolingvisztika és szociálpszichológia úttörőjének válogatása és fordítása (remek utószóval).

Egy régebbi vonal fölerősödésének tekinthető KODÁLY ZOLTÁN zenepedagógiájának és az anyanyelvi nevelésre vonatkozó nézeteinek fokozottabb figyelembevétele. Ez nem volt újdonság a negyvenes évek Debrecenjében; kétségtelen párhuzamosságok találhatók KODÁLY ZOLTÁN és KARÁCSONY SÁNDOR egynémely kommunikációs pedagógiai elképzelései között; Fabricius-Kovács Ferenc azonban együttesen fejlesztette tovább ezt az eszmekört. Sajnos ez a téma is azok közé tartozik, amelyekről gyakran beszélt, de amelyből valójában igen keveset tudott már közzétenni.

5. Mert akárhogy is tekintjük bibliográfiáját, az bizony számra sem csekély; annak ellenére nem az, hogy Fabricus-Kovács Ferenc nem tartozott a bőbeszédű szerzők közé. Nem kevés, igen értékes, sokoldalú, számos vonatkozásban nagyon eredeti, de . . . De torzó. S ezt meg kell mondani akkor is, hogyha ennek a kötetnek a tanulmányait viszonylag teljesnek tartjuk — a teljesség dinamikus értelmében, hiszen egyre bővült a tanulmányok köre és egyre erősödött a kifejtés érvrendszere.

Egy évtizeden át tervezte, hogy egységes, nagy méretű monográfiában fejti ki azokat a gondolatokat, amelyeket az olvasó ebben a kötetben fél tucatnyi tanulmányban olvashat. Őszintén szólva én nem vagyok híve annak a szemléletnek, amely csak marathoni méretű könyvekben tudja mérlegre tenni a gondolatokat. Nem mindenki marathoni futó. Fabricius-Kovács Ferenc sem volt az; ennek ellenére meg tudta volna írni ezt a nagy könyvet, ha egészségi állapota azt lehetővé tette volna számára. Nem magáért tette volna, hanem a Karácsony Sándor által ráhagyott tálentumokat kívánta méltó formában közkinccsé tenni.

6. Fabricius-Kovács Ferenc egyik írásában arról ír, hogy mi is lehet azoka annak, hogy egy tudomány (épp a nyelvészet) ilyen vagy olyan jellegű. Gondolatai mindenképpen figyelemre méltóak ebben is. Én most ahhoz szeretnék hozzászólni: mi okozhatja annak a nevezestes *másik embernek* a fölfedezését, előtérbe nyomulását a társadalmi tudományokban: nemcsak a szociálpszichológiában, hanem a neveléstudományban és a nyelvészetben is.

Mindnyájan emlékszünk arra, hogyan humorizált ENGELS DÜHRINGnek absztrakt társadalmi alapképletén; meg arra, hogy mennyire elvont és általános volt például a Felvilágosodás emberképe. De ugyanakkor a neveléstörténetből az is közismert, hogy minden ténylegesen megvalósult pedagógiai (nemcsak didaktikai !) törekvésben nagyon is konkrét emberi viszonyok tárultak föl. Ha szabad megismételni azt a közhelyszerű sejtést, hogy a nevelési gyakorlat mindig is előtte járt a pedagógiai elméletnek és a vele kapcsolatos egyéb tudományoknak. Csak az a kérdés, hogy mikor válik a társadalmilag kipróbált nevelési gyakorlat tudományos pedagógiává; illetőleg, hogy milyen történeti-társadalmi viszonyok szükségesek ahhoz, hogy egy közösségi pedagógiai elméleti keret behatoljon olyan „dekollektivizálódott" tudományokba, mint például a nyelvészet.

A MAKARENKÓ-kutatások megadják az első kérdésre a választ; s ez a neveléstörténeti paradigma visszafelé is érvényes. Valószínű, hogy forradalmi helyzetekben (vagy legalább is társadalmi válsághelyzetekben) van nagy szükség kollektivista pedagógiára (mint ahogy a fennálló társadalmi rendek konzerválása igényelte mindig a „nádpálcapedagógiát").

7. De mi a helyzet a nyelvészettel?

A két világháború közötti szovjet nyelvészetre nem volt nagy mértékben jellemző a szociológiai szempont (talán SCSERBA, ZSIRMUNSZKIJ meg az utóbbi években fölfedezett BAHTYIN [VOLOSIN] volt a nagy kivétel). — Magyarországon jóformán hiányzott a társadalmi nyelvészet a felszabadulás előtt.

Úgy látszik, hogy a két világháború közötti magyarországi — elvetélt forradalom utáni — helyzetben vált egyik kifejezési formává, a népi, demokratikus és független nemzeti irányzat egyik formájává a KARÁCSONY SÁNDOR nevéhez fűződő pedagógia (amelynek mindenféle elméleti és gyakorlati ellentmondásossága nem csökkenti fontosságát a kommunikációs nevelés területén). Valószínű, hogy KARÁCSONY SÁNDORnak nagyon is bonyolult eszmerendszere könnyebben fölfejthető, hogy középpontjába helyezzük a kommunikációt. S a pedagógiai folyamatot mint sajátos, kollektív, nemzedéken belüli és nemzedékek közötti kommunikációnak fogjuk fel.

8. Fabricius-Kovács Ferenc nagyon sokat tett ennek a nevelésben központi jelentőségű „másik ember"-nek az előtérbe állításáért. Voltaképpen erről szól egész munkássága; erről készítette alapvető igényű nyelvészeti írásait, ismeretterjesztő igényű cikkeit, vitairatait, korszerűsítő és fejlesztési javaslatait: elméleti és alkalmazott nyelvészeti munkásságát.

A partner keresése, megértése, a vele való együttműködés központi jellegű kérdése a kommunikációs nyelvészetnek, a nyelvi és kommunikációs nevelésnek (azon belül is elsősorban az anyanyelvi nevelésnek), s talán az egész közösségi nevelésnek. — Fabricius-Kovács Ferenc szomjasan kereste a partnert minden szinten. Elkészült írásait nem egyszerűen odaadta elolvasni a kollégáinak, hanem egyenként felolvasta mindenkinek, akinek a véleményére adott. Szinte észrevétlen változott párbeszéddé a felolvasás. — Vitairatait is gyakran bizottsági referátumként fogalmazta meg, vagy kongresszusi előadásként. Tudta, hogy csak indítás az írás. A társas interakció keretében szükség van a visszajelentésre, a másik ember véleményére. Csak ilyen módon formálódik a közös gondolkódás.

Ő ugyanis nemcsak a társalgás kedvéért beszélt olyan sokat a maga és a mások problémáiról. Teljesen ellentéte volt a nyegle „ex cathedra" jellegű tudománynak. „A tudomány: társasjáték" — volt egyik kedvenc mondása.

Nagyon jól tudta, hogy a másik embernek ír, a másikat kívánja nevelni; a másikat kutatta a közösségi ember kedvéért. Ezért is örvendetes, hogy ezek a tanulmányok így együtt megjelennek. Ő is töredékesnek tartaná a kötetet (bár KNIEZSA ISTVÁN tanítványához méltóan elutasította magától a perfekcionizmust); nem tagadná, hogy találhatók a kéziratban ismétlések („Nem baj — mondaná —, ami fontos, azt nem árt több oldalról szemügyre venni").

Mégis alkalmasnak látszik ez a kötet arra, hogy elindítsa a párbeszédet — most már „síron túl" — egy szenvedélyes kutató és pedagógus meg a magyar nyelvet tanító pedagógusok között; hogy partnere legyen a továbbképzésben résztvevő pedagógusoknak.

9. S végül hadd mondjam el, hogy sem nyelvészként, sem a nevelés iránt érdeklődőként nem értek egyet minden egyes állításával; de olyan vitapartnernak tartom, aki még évtizedek múltán is elgondolkoztatja mindazokat, akik a magyar nyelvterületen (s azon túl is) a kommunikációs pedagógiával foglalkoznak. Nem is akart ő többet.

Ilyen módon adja vissza Fabricius-Kovács Ferenc a kommunikációs kutatásnak és pedagógiának mindazt, amit KARÁCSONY SÁNDORtól, a finnugor folklórtól, a kulturális antropológiától, a SAUSSURE és GOMBOCZ méretű nyelvészek műveiből, KODÁLY ZOLTÁNtól, KNIEZSA ISTVÁNtól, a debreceni református kollégiumtól, a felszabadulás utáni népi demokratikus forradalomtól, a szovjet tudománytól és még sok máshonnan kapott. Jó partnere volt XX. századi, európai magyar hazájának. Megérdemli, hogy mi is partnerei maradjunk.

SZÉPE GYÖRGY

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXVI. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1980. június 10-én tartotta LXXVI. közgyűlését a Magyar Tudományos Akadémián.

1. Benkő Loránd akadémikus elnöki megnyitója után Kálmán Béla akadémikus tartott előadást „A magyar nyelv európaisága" címmel (l. e szám első cikkét).

2. Ezt követően Szathmári István főtitkár terjesztette elő jelentését a Társaság elmúlt évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés!

1. Több évre, sőt évtizedre visszapillantva ezúttal tárgyilagosan azt kell megállapítanunk, hogy az 1979—1980-as év kiemelkedő eseményekben és folyamatos munkánkat tekintve eredményekben gazdagabb volt az előzőeknél. A múlt év novemberében tudományos ülésszakon emlékeztünk meg Társaságunk, a Magyar Nyelvtudományi Társaság fennállásának 75. évfordulójáról. Néhány héttel ezelőtt Szegeden, a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karával együttesen szintén ünnepi tudományos ülésszakon idéztük meg a száz éve született sokoldalú tudósnak és ritka eredményességű nevelőnek, Mészöly Gedeonnak a sajátos egyéniségét. De előkészítettük a július elején Nyíregyházán sorra kerülő IV. Anyanyelvoktatási napokat, továbbá a III. Országos névtudományi konferenciát, amelyet szeptember végén Veszprémben kívánunk megrendezni a Tudományos Ismeretterjesztő Társulattal együtt. Említésre méltó az is, hogy a felolvasó ülések szervezésében lemaradt néhány szakosztályunk felzárkózott a többiek mellé, illetőleg hogy két új szakosztályunk, a szemiotikai és a szaknyelvi nemcsak hogy messzemenően igazolta létjogosultságát, hanem az utóbbinak hat felolvasó ülés megrendezésén kívül maradt energiája arra is, hogy a Láng Gépgyárral karöltve megszervezze az első szakmai nyelvművelő napot, ezzel új módon igazolva, hogy Társaságunk nagyon is szívén viseli a mindenkori nyelvhasználat alakulásának, illetőleg alakításának ügyét. Végül vidéki csoportjaink munkálkodása — mint meg fogjuk látni — szintén többrétűvé vált.

Három rendezvényünkről — azt gondolom — illik részletesebben is szólni. November huszadikán az Akadémia nagytermében igen népes hallgatóság előtt tartotta meg Társaságunk jubileumi ülését megalakulásának 75. évfordulója alkalmából. Elnöki megnyitójában Benkő Loránd rajzolta meg a Társaság mai és eljövendő képét „Társaságunk jelene és jövője" című előadásában. Ezt követően Szabolcsi Miklós akadémikus az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának, majd Tálasi István akadémikus, a Magyar Néprajzi Társaság elnöke a többi társaságnak a nevében köszöntötte Társaságunkat. A továbbiakban Szathmári István, a Társaság főtitkára ilyen címen tekintette át az elmúlt hetvenöt évet: „Mit tett a Magyar Nyelvtudományi Társaság háromnegyed századon át a nyelvtudományért és az anyanyelvi műveltségért?" A két közérdekű tudományos előadást Károly Sándor professzor és Lőrincze Lajos címzetes egyetemi tanár tartotta meg „Szemléleti és módszerbeli változások a XX. század magyar nyelvtudományában", illetőleg „Nyelvünk a világban" címen. A jubileum alkalmából emlékkiállítást is rendeztünk az Akadémia földszinti folyosóján; köszönet érte Büky Béla tagtársunknak. Azt hiszem, minden részrehajlás nélkül elmondhatjuk: biztató és lelkesítő az a kép, amely ezen az ülésszakon Társaságunk múltjáról és jelenéről kialakult. Visszatekintésemben ezt

mondtam: „Ha háromnegyed század távlatából feltesszük a kérdést: vajon a Magyar Nyelvtudományi Társaság miért tudott ilyen hosszú időn át nemcsak fennmaradni, hanem a magyar nyelvtudomány és nyelvi műveltség alakulásába folyamatosan és hathatósan beleszólni, akkor röviden a következőt kell válaszolnunk. Azért, mert megalakulásakor helyes és reális célt tűzött ki maga elé; mert — ha különböző okokból kisebb-nagyobb kerülőkkel is — mindig a kor követelményeihez alakította tevékenységének formáit, módszereit; mert maga köré tudta gyűjteni a legjobb nyelvészeket; mert látványosságok nélkül, de szüntelenül ellátta feladatát, és mert mindig köze volt mindenhez, ami a magyar nyelv, illetőleg a nyelv és ezek tudománya körül történt." (MNy. LXXVI, 265—6.) Ezúttal csak azt kívánhatjuk, hogy mindez — mutatis mutandis — érvényesüljön Társaságunk eljövendő életében, tevékenységében is.

A már említetteken kívül több célunk volt a Mészöly Gedeon ünnepi és tudományos emlékülés megrendezésével. Mindenekelőtt a ma szemével és a tudománytörténet eszközeivel felmérni: mit, milyen ma is hasznosítható alkotott Mészöly Gedeon, a tudós a szófejtés, a történeti hang-, alak- és mondattan, a finnugrisztika, a néprajz, az irodalomtudomány, a stilisztika, a verstan, a fordításelmélet stb. területén. De célunk volt az is, hogy ápoljuk közvetlen kapcsolatunkat a Társaság vidéki csoportjaival, az ott tanító egyetemi, főiskolai és más kollégáinkkal, s végül, de nem utolsósorban tettekkel is bizonyítani, hogy a Társaság nem feledkezik meg örökre eltávozott nagyjairól. Az emlékülésen a József Attila Tudományegyetem aulájában Mikola Tibor, a Bölcsészettudományi Kar dékánhelyettese köszöntötte a Mészöly-család képviselőit, valamint a több mint százfőnyi szegedi, budapesti, debreceni stb. hallgatóságot, majd elnökünk — saját diákéveinek Mészöly Gedeonnal kapcsolatos emlékeit idézve — megnyitotta a két félnapos ülésszakot. Ezután Tolnai Gábor, majd Tálasi István, a Magyar Irodalomtörténeti, illetőleg a Magyar Néprajzi Társaság elnöke emlékezett vissza a Mészöly Gedeonnal együtt eltöltött évekre. A tulajdonképpeni fő előadást: Mészölynek, a nyelvtudósnak a bemutatását a hűséges tanítvány, Nyíri Antal professzor vállalta magára. A későbbiek során az egyes előadók a különböző diszciplínák felől közelítették meg a Mészöly-életművet: Ilia Mihály egyetemi adjunktus az irodalmi és irodalomtörténeti, Szathmári István egyetemi tanár a stilisztikai és Mikola Tibor egyetemi docens a finnugor nyelvtudományi munkásságát méltatta. Ezen kívül Tóth Béla József Attila-díjas író mint tanítvány emlékezett vissza Mészöly Gedeonra. Károly Sándor egyetemi tanár azt emelte ki előadásában, hogy milyen nyelvészeti eredmények teszik ma is élővé Mészöly Gedeont; Erdődi József címzetes egyetemi tanár „Area és misztika", Velcsov Mártonné egyetemi docens „A határozói igenevek egy sajátos szerepe nyelvemlékeinkben", Dienes Erzsébet gimnáziumi tanár pedig „Az Érdy Kódex és a Jordánszky Kódex kéziratai összehasonlításának tulajdonságai" című előadásával fejezte ki tiszteletét Mészöly Gedeon emléke előtt. Sikeresnek mondható ülésszakunk — amelynek a hangulatát tovább színezte az aula előtti folyosón megrendezett kiállítás — Deme László professzornak az összegező és előremutató záró-szavaival ért véget. Erről a helyről is köszönetet mondok a József Attila Tudományegyetem rektorának, a Bölcsészettudományi Kar illetékeseinek és mindenekelőtt a Magyar Nyelvtudományi Tanszék vezetőjének és tagjainak, hogy nemcsak példamutatóan szervezték meg ezt a kedves találkozót, hanem kellemessé is tették — sajnos — rövid ottartózkodásunkat. Reméljük, hogy az ülésszak teljes anyagát a Magyar Nyelvben való közzététel után ki tudjuk adni a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozatban is, és akkor ez az aktus — a Gondolat kiadónál megjelenő Mészöly-kötettel együtt — még inkább ápolja kiemelkedő nyelvtudósunk emlékét.

Szólnunk kell még néhány szót a Láng Művelődési Központban megrendezett szakmai nyelvművelő napról. Ismeretes, választmányi üléseinken mennyit töprengtünk azon, hogy jogi tagjainknak mit nyújthatnánk anyagi hozzájárulásukért. Nos, szaknyelvi

szakosztályunk a jeget sikeresen megtörte a május 28-i szakmai nyelvművelő nap megrendezésével. Ez alkalommal Lőrincze Lajos tagtársunk „Magyarok a nagyvilágban", Grétsy László szakosztályelnök „Romlik-e a magyar nyelv?" és Pusztai István, szakosztálytitkár — akinek a szervezésben igen sokat köszönhetünk — „Szakmai nyelv — műhelyzsargon" címen tartott előadást. Az előadásokat — bár ezúttal még nem nagyszámú hallgatóság gyűlt egybe — élénk vita követte.

2. Hogyan alakult felolvasó üléseink rendje? Az 1979—1980-as évben Budapesten 32 felolvasó ülést tartottunk. Ezek a szakosztályok között szám szerint a következőképpen oszlanak meg: Magyar szakosztály 6 (ebből 1 a finnugor, 1 pedig az általános nyelvészeti szakosztállyal közösen). — Finnugor szakosztály 3 (ebből 1 a magyar szakosztállyal közösen). — Szlavisztikai szakosztály 4 (ebből 2 az általános nyelvészeti szakosztállyal közösen). — Germanisztikai-romanisztikai szakosztály 2. — Általános nyelvészeti szakosztály 6 (ebből 1 a magyar, 2 a szlavisztikai, 1 pedig a fonetikai és beszédművelési szakosztállyal közösen). — Nyelvoktatási szakosztály 5. — Névtudományi szakosztály 1. — Fonetikai és beszédművelési szakosztály 1 (ez az általános nyelvészeti szakosztállyal közösen). — Szemiotikai szakosztály 3. — Szaknyelvi szakosztály 6. — Örvendetes, hogy Vértes O. András tagtársunk „Nyelvtörténet, történeti lélektan, pszichoszomatikus betegségek" című igen időszerű, alaposan átgondolt és ennélfogva nagy érdeklődést kiváltó előadását a két jelzett szakosztályon kívül a Magyar Pszichológiai Társaság általános lélektani szekciójával közös rendezésben mondta el.

Az elmúlt évben előadóink sorában két külföldi kollégát üdvözölhettünk. V. K. Zsuravljov moszkvai professzor október 9-én a szlavisztikai és az általános nyelvészeti szakosztály felolvasó ülésén a mai fonológia helyzetét elemezte érdekesen és nagy hozzáértéssel „Fonológia — »Quo vadis?«" címen. — P. H. Nelde professzor, a brüsszeli Forschungsstelle für Mehrsprachigkeit igazgatója pedig a nyelvoktatási szakosztály felolvasó ülésén, február 5-én tartotta meg sajátos tárgyú, de igen hatásos előadását, „Interferenz und Norm bei einer deutschsprachigen Minderheit — eine soziolinguistische Untersuchung in einem sprachlichen Übergangsgebiet" címen.

Az elmondottakon kívül — beleértve az egyes szakosztályok itt fel nem sorolt, de a közművelődést közvetlenül vagy közvetve szolgáló előadásait, vitaüléseit — Társaságunk számos egyéb formában kivette részét az országos, közelebbről felettes szervünket, a Magyar Tudományos Akadémiát érintő közművelődési program végrehajtásából. Ebben az évben is többféle módon támogattuk az igen nagy jelentőségű földrajzinév-gyűjtést és az elkészült gyűjtemények megjelentetését (erről l. később is); Társaságunk budapesti és vidéki vezetősége, valamint tagsága ez év tavaszán, más évekhez hasonlóan, nagy számban segítette — mint szervező és előadó — a Magyar nyelv hetének központi (ezúttal Bács-Kiskun megyei), más vidéki és budapesti megrendezését; a TIT Nyelvi választmányával való együttműködésünk erősödését jelzi az is, hogy — mint már jeleztem — őszi névtudományi konferenciánkat a Veszprém megyei TIT-tel közösen rendezzük meg; Társaságunk egyik rendező szerve volt az Önkéntes néprajzi és nyelvjárásgyűjtők IX. országos egri találkozójának (1979. augusztus 17—19.), ezen a jelentős összejövetelen elnökünk képviselte hivatalosan a Magyar Nyelvtudományi Társaságot; stb.

A Társaság vidéki csoportjai közül az elmúlt időszakban a debreceni 8, a pécsi 8, a szegedi pedig 4 felolvasó ülést szervezett. A debreceni csoport előadói között két külföldi professzor is szerepelt: Ivan Sanders amerikai kolléga „Az amerikai magyarok nyelvállapotáról" címen november 2-án tartott színes, élvezetes és tanulságos előadást; Heikki Paunonen tamperei egyetemi tanár pedig ma olvassa fel „A városi nyelv finnországi kutatásáról" című, minden bizonnyal szintén igen hasznos értekezését. Ezenkívül föltétlen dicsérendő debreceni tagtársainknak a nyíregyháziakkal való együttműködése és az a most már évek óta megismétlődő tény, hogy példamutató módon kiveszik részüket a

Magyar nyelv hetének mind a Hajdú-Bihar megyei (mintegy 80 előadást, illetve ún. rendhagyó magyarórát tartottak), mind a központi, mind pedig a Szabolcs-Szatmár megyei megrendezéséből. — Nagyszámú és érdeklődő hallgatóság előtt hangzottak el Pécsett is témájukat a nyelvelmélet, valamint a leíró magyar nyelvtan és nyelvoktatás köréből merítő előadások. Ezenkívül pécsi tagtársaink nagyon előre haladtak a „Baranya megye földrajzi nevei" című hatalmas gyűjtemény munkálataival: terveik szerint a névmutató nélküli teljes anyag a nyomdába kerül ez év októberéig; ellátták továbbá a nyelvművelő közönségszolgálatot, és a sajtóban, valamint a pécsi rádióban szintén többször jelentkeztek nyelvművelő cikkekkel, sőt cikksorozattal. — Szegedi csoportunk elmúlt évi működéséből szintén kiemelhetünk három dolgot: a december 13-i felolvasó ülésen külföldi kolléga, Gerhard Doerfer göttingeni professzor mondta el film- és hangfelvétellel illusztrált, hatásos előadását „Khalai — eine neuentdeckte Sprache" címen; továbbá örvendetes, hogy szegedi tagtársaink három előadásból álló összejövetelen emlékeztek meg Baudouin de Courtenay-ről, halálának 50. évfordulója alkalmából; végül az is dicsérendő, hogy szegedi csoportunk két felolvasó ülését a Szegedi Akadémiai Bizottság Nyelvtudományi szakosztályával együtt rendezte.

3. Igen szerény anyagi lehetőségünk és a nyomdai árak állandó emelkedése miatt az elmúlt évben csupán három számmal gyarapodott nagy múltú sorozatunk, de — mint előző főtitkári jelentésemben utaltam rá — ezek közül is egy (a legköltségesebb) a Kaposvári Tanítóképző Főiskola hathatós támogatásával látott napvilágot. Az MNyTK. 152. számaként jelent meg Raisz Rózsának „Tudományos tevékenységi formák a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-től 1945-ig terjedő működésében" című történeti értékelése, 154. számként adtuk ki a kaposvári szövegtani konferencia (1978. április 6—8.) anyagát „A szövegtan a kutatásban és az oktatásban" címmel (szerk. Szathmári István és Várkonyi Imre) és 155. számként Papp Ferencnek „Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok" című közgyűlési előadását, a Magyar Nyelvből különnyomatként átvéve. Ezenkívül a régi, hiányzó MNyTK.-számok közül fotózással újra megjelentettük a következőket: 44. sz. Vértes O. András, Az *u* és *v* hangok jelölésének történetéhez; 49. sz. Zsinka István, A beszédrészek magyar elnevezéseinek története; 50. sz. Pais Dezső, A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék; 53. sz. Mikesy Sándor, Szabolcs megye középkori víznevei; 79. sz. Pais Dezső, Két fejezet a mondattanból.

Terveink között szerepel a Társaság hetvenöt éves jubileuma alkalmából elhangzott előadásoknak a különnyomatként (a Magyar Nyelvből átvéve), de MNyTK.-számként való megjelentetése, továbbá a Mészöly-emlékülés előadásainak szintén a sorozatban való kiadása. Itt említem meg, hogy az 1978-as nyíregyházi Anyanyelvoktatási Napok anyagának sokszorosított formában való közreadását az Országos Pedagógiai Intézet vállalta magára. Ezúton is hálás köszönetünket tolmácsolom az Intézet igazgatójának.

Egyébként csak újból megismételhetem a korábbi sajnálatos megállapítást: a Társaság rendelkezésére álló pénzösszeg most már arra sem elegendő, hogy az egyebütt napvilágot látott és arra érdemes tanulmányokat — mintegy különnyomatként — sorozatunkban is megjelentessük. Azt meg, hogy mi adjunk ki kisebb-nagyobb munkákat, csak valamely más intézmény anyagi támogatásával tudjuk vállalni. Ezért célszerű további erőforrások felkutatása. Kérjük ismételten kedves tagtársainkat, hassanak oda, hogy újabb vállalatok váljanak jogi tagjainkká, illetőleg hogy más intézmények támogassák anyagilag kiadványaink megjelenését. Ezzel kapcsolatban örömmel jelenthetem a tisztelt közgyűlésnek, hogy a tavalyi közgyűlés óta jogi tagjaink száma kettővel gyarapodott (az új vállalatok: a Szerszámgépipari Művek és az Újpesti Gépelemgyár), mindenekelőtt Pusztai István szakosztálytitkárunk buzgólkodásának az eredményeképpen. Köszönet érte Pusztai tagtársunknak és Trajkovics Józsefnek, a Kőbányai Vas- és Acélöntöde igazgatójának, aki szintén sokat fáradozott és fáradozik Társaságunk érdekében.

Végül itt térek vissza a földrajzinév-gyűjtemények kiadására. Sajnos a nagyobb takarékosságon kívül akadályoz bennünket ebben az is, hogy a nyomda — jelen esetben az Akadémiai Nyomda — csak nagyon hosszú idő után tudja a megfelelő munkákat elvégezni. Ezért a jövőben csak akkor vállalkozhatunk efféle munkák kiadására, ha a megszerkesztett kézirat és a várható kiadási költségek mellett a hozzánk forduló tanácsok stb. a megfelelő nyomdai lehetőséget is biztosítják. A korábban folyamatban levő munkálatokkal kapcsolatban a következőket jelenthetem: a hevesi járás földrajzi neveit tartalmazó kötet kinyomtatásának ütemezését végre megkaptuk az Akadémiai Kiadótól (az első korrektúra augusztusban várható), és a gyöngyösi járás gyűjtése folyik; a sátoraljaújhelyi járás névanyagának a kiadása viszont — amelyet egy évvel ezelőtt jeleztem — a fentebbi okok miatt megakadt, a tanács a kiadást egyelőre leállította; a tapolcai járás földrajzi neveit viszont összegyűjtötték, most szerkesztik, a tapolcai nyomda vállalta a megfelelő munkálatok elvégzését, ilyenformán ez a kötet az év végén vagy a jövő év elején napvilágot lát az MNyTK. következő számaként.

4. Az elmúlt évben — szokásunk szerint — három választmányi ülést tartottunk.

A november 6-i ülésen részleteiben is jóváhagyta a választmány a már ismertetett jubileumi ünnepségünk programját. — Itt beszéltük meg először a már szintén említett Mészöly-emlékülés lehetséges tervezetét. Miután tagtársaink elmondták javaslataikat, ötleteiket, a választmány külön bizottságot küldött ki a végleges program és valamennyi részlet tisztázására (elnök: Nyíri Antal, titkár: Kiss Jenő, tagok: Hajdú Péter, Deme László, Erdődi József és Velcsov Mártonné). — Mivel Társaságunkban a tagdíj a korábbiakban 20 Ft-tól 50 Ft-ig terjedt, és már többször szóvá tette a revízió, hogy egységesíteni kellene, továbbá, mivel a jelenlegi árszínvonalhoz és más társaságokéhoz képest is a mi tagdíjunk igen alacsony, a választmány külön bizottságot kért fel, hogy legközelebb tegyen átfogó javaslatot a társasági tagdíjfizetésre (elnök: Mollay Károly; tagok: Büky Béla, Horváth Mária és D. Mátai Mária).

A március 18-i választmányi ülés áttekintette és mintegy véglegesítette ez évi rendezvényeinket a bizottsági, illetőleg szakosztályi jelentéseknek megfelelően. Rácz Endrének, a kiküldött bizottság elnökének a javaslata alapján (titkár: Balogh Lajos, tagok: Lőrincze Lajos, Ördög Ferenc, Hajdú Mihály és Kiss Jenő, a veszprémiektől Baráth József és Harmath István, a budapesti TIT-től pedig Herbai Ágnes) a választmány elfogadta a következőket: a III. Országos névtudományi konferenciát a TIT-tel együtt 1980. szeptember 22-én, 23-án és 24-én rendezi meg Társaságunk Veszprémben; a fő tárgykörök így alakulnak: első nap: személynévkutatás (előadó Hajdú Mihály), második nap: a földrajzinév-kutatás (előadó Mező András) és a földrajzinév-gyűjtés (előadó Ördög Ferenc), harmadik nap: a különleges tulajdonnevek (előadó J. Soltész Katalin); az előadásokat korreferátumok és természetesen hozzászólások egészítik ki; a konferencia költségeit (szállás, étkezés stb.) — az utazás kivételével — a rendező szervek fedezik. Reméljük, hogy ez a konferencia ismét lendületet ad a korábban igen virágzó, de az utóbbi időben egy kissé háttérbe szorult névtudománynak.

Másik — időben közelebbi — rendezvényünknek: a IV. Anyanyelvoktatási napoknak (Nyíregyháza, 1980. július 7-től 10-ig) a programja — amint a választmány Szende Aladár szakosztálytitkár javaslata alapján elfogadta — így alakul: a konferencia címének megfelelően („Az új tantervek bevezetésének félidejében") sorra veszi az alsó és felső tagozati, majd a szakmunkásképzőbeli, továbbá a szakközépiskolai és gimnáziumi magyarnyelv-oktatás kérdéseit — a szaktudományok képviselőinek és a gyakorló pedagógusoknak az előadásai és korreferátumai, valamint természetesen a vita alapján. Nagy hangsúly esik majd az új taneszközöknek a szakszerű bemutatására. Ezúttal végre egy félnapot biztosítottunk kirándulásra, valójában hogy a nyilván szép tájak megtekintése mellett folytassuk az eszmecserét kötetlenebb formában. Azt is szeretnénk remélni, hogy

ez az anyanyelvi nevelés szempontjából fontos találkozónk az előző háromhoz hasonlóan sikeres lesz.

Ez a választmányi ülés a tisztikarban bekövetkező személyi változásról is tárgyalt. Felmentését kérte ugyanis Kelemen József tagtársunk a pénztárosi teendők további ellátása alól. Mint ismeretes, Kelemen tanár úr évtizedek óta végezte ezt a munkát csendben, szerényen, de példamutató hozzáértéssel és hűséggel. A választmány határozata alapján javaslom a tisztelt Közgyűlésnek, hogy Kelemen tagtársunk felmentését hagyja jóvá, és egyben fejezze ki köszönetét hosszú áldozatos munkájáért. Ugyanakkor elfogadásra javaslom azt is, hogy a pénztárosi teendőket a jövőben Balogh Lajos tagtársunk lássa el.

Sorra került még a jogi tagság ügye. Ezt Pusztai István tagtársunk a rá jellemző hozzáértéssel és odaadással ismertette, azóta részletes tervezetet is készített arról, hogy a Társaság mit nyújthatna jogi tagjainak. Mivel azonban ez utóbbit a választmány még nem tárgyalta meg, majd a következő közgyűlésen szólunk róla. — Végül az említett bizottság javaslatának megfelelően a választmány azt fogadta el, hogy a tagdíj a jövőben általában évi 100 Ft lesz, a nyugdíjasok 50, az egyetemi hallgatók pedig 20 Ft-ot fognak fizetni.

Harmadik, június 3-i ülésünk meghallgatta, megvitatta, majd elfogadta a Csűry Bálint- és Gombocz Zoltán-emlékérem, valamint a Fokos-díj odaítélésére korábban létre hozott bizottságok javaslatát (elnök: Sebestyén Árpád; tagok: Balogh Lajos, Hajdú Mihály, Ördög Ferenc; — elnök: Hadrovics László; tagok: Rácz Endre, Honti László, Korompay Klára; — elnök: Hajdú Péter; tagok: Kálmán Béla, Bereczki Gábor, Mikola Tibor). Ennek eredményéről az érmek és a díj átadása előtt elnökünk fogja tájékoztatni a tisztelt Közgyűlést.

Végül: természetesen valamennyi választmányi ülés foglalkozott a tagfelvételekkel, a kiadványok ügyeivel és a mindig felvetődő egyéb kérdésekkel.

Itt mondok köszönetet Schmidt Gyuláné szervező titkárunknak eredményes munkájáért, aki nagy hozzáértéssel, kiváló érzékkel és lelkesedéssel szervezte meg választmányi üléseinket és minden rendezvényünket. Köszönet illeti új adminisztrátorunkat, Kondor Andreát is, aki tenni akarásával, pontosságával, kedvességével és szerénységével máris bebizonyította, hogy eredményesen fogja ellátni teendőit.

5. Társaságunk életének egyéb eseményeiről a következőkben számolok be.

A választmány korábbi határozatának megfelelően az általános nyelvészeti szakosztály december 18-i ülésén üdvözölte meleg szavak kíséretében Károly Sándor szakosztályelnök Telegdi Zsigmond professzort, volt főtitkárunkat és jelenleg is választmányi tagunkat 70. születésnapján. Hasonló alkalomból köszöntötte a finnugor szakosztály május 27-i ülésén mindannyiunk nevében Erdődi József tagtársunk Sz. Kispál Magdolna tanárnőt, hűséges választmányi tagunkat. Július 3-án pedig a szlavisztikai szakosztály felolvasó ülésén népes hallgatóság előtt kívánt további jó egészséget és az eddigiekhez hasonló eredményességű munkát Hadrovics László akadémikusnak, kedves választmányi tagunknak Péter Mihály szakosztályelnök és Gregor Ferenc professzor, találó szavakkal méltatván az ünnepelt gazdag munkásságát. Ezenkívül a Társaság küldöttsége otthonában kereste fel az év elején az akkor betegen fekvő Kelemen József pénztárosunkat, hogy ugyancsak 70. születésnapján javulást és további erőt, munkakedvet kívánjon neki. Levélben köszöntöttük továbbá hasonló alkalomból Péchy Blanka színművésznőt, aki olyan sokat tett és tesz az élőbeszéd szebbé tételéért, továbbá dr. Bélyi Antalné tanárnőt, felolvasó üléseink leghűségesebb látogatóját és Vas József gimnáziumi tanárt. Mindnyájuknak erről a helyről is még egyszer jó egészséget és további alkotó kedvet kívánok.

A halál az elmúlt évben sem kímélte Társaságunkat. Elvesztettük Bálint Sándor professzort, aki nemcsak egy életet szentelt a Szeged vidéki nép múltjának és jelenének a

mind teljesebb feltárására, hanem mindig, előadásaiban is megtartotta az „édös szögedi beszédet". Elhunyt Implom József, régi és mai nyelvünk egyik leghűségesebb búvára. Eltávozott közülünk továbbá Kemenes Ágnes, Berente István és Rácz István Bálint tagtársunk. Mindannyiuk emlékét kegyelettel megőrizzük.

Jelentem a tisztelt Közgyűlésnek, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság tagjainak létszáma 624.

6. Jelentésem azzal zárom, hogy még egyszer felhívom kedves tagtársaink figyelmét a IV. Anyanyelvoktatási napokra, továbbá a veszprémi III. Országos névtudományi konferenciára. Jelenlétünkkel, hozzászólásainkkal tegyük minél eredményesebbé ezeket a több tekintetben fontos találkozókat.

Végül minden kedves tagtársunknak nagyon jó pihenést, a jövő évi munkához pedig erőt, egészséget kívánunk.

Kérem a tisztelt Közgyűlést, jelentésemet fogadja el.

3. A főtitkár beszámolója után a közgyűlés hozzájárult Kelemen József felmentéséhez, valamint Balogh Lajos pénztárossá választásához.

4. Ezután Balogh Lajos pénztáros emelkedett szólásra.

Tisztelt Közgyűlés!

Társaságunk 1979. évi pénzforgalmáról az alábbiakban számolok be:

A) Kiadás:

01/1 rovat:	Főfoglakozásúak alapbére	28 800,— Ft
01/2 rovat:	Részfoglalkozásúak alapbére	13 953,— Ft
01/5 rovat:	Megbízási díjak	3 238,— Ft
02/1 rovat:	Állományba tartozók jutalma	3 500,— Ft
02/2 rovat:	Tudományos aktívák jutalma	3 000,— Ft
02/5 rovat:	Kiküldetés	370,20 Ft
02/6 rovat:	Reprezentáció	500,— Ft
02/8 rovat:	Különféle személyi kiadások	10 491,— Ft
03/2 rovat:	Ingófenntartás	98 419,— Ft
03/9 rovat:	Szállítás	130,— Ft
03/12 rovat:	Posta	7 163,50 Ft
03/13 rovat:	Társadalombiztosítási járulék	4 621,— Ft
03/14 rovat:	Közteher	66,70 Ft
03/15 rovat:	Egyéb szolgáltatás	1 000,— Ft
	Összes kiadás	175 252,40 Ft

B) Bevétel:

51/1 rovat:	Működési bevétel	
	Tagdíj	84 797,— Ft
	Kiadvány	10 984,— Ft
51/4 rovat:	Költségvetési támogatás	57 720,— Ft
51/5 rovat:	Előző évi maradvány	96 768,30 Ft
	Összes bevétel:	250 269,30 Ft

Függő tételek:	
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	340 000,— Ft
Heves megye	176 420,30 Ft
Szolnok megye	50 000,— Ft
Veszprém megye	200 000,— Ft
Összesen	766 420,30 Ft

5. A pénztárosi beszámoló után Molnár Ferenc olvasta fel a Számvizsgáló Bizottság jelentését. — A közgyűlés mindkét jelentést elfogadta.

6. Ezek után ismét Balogh Lajos pénztáros kért szót.

Tisztelt Közgyűlés!

Társaságunk 1980. évi költségvetését az alábbiakban terjesztem elő:

A) Kiadás:

01/1 rovat:	Főfoglalkozásúak alapbére	28 000,— Ft
01/2 rovat:	Részfoglalkozásúak alapbére	15 000,— Ft
01/5 rovat:	Megbízási díjak	2 200,— Ft
02/5 rovat:	Kiküldetés	1 700,— Ft
02/6 rovat:	Reprezentáció	500,— Ft
02/8 rovat:	Különféle személyi kiadások	8 000,— Ft
03/2 rovat:	Ingófenntartás	37 000,— Ft
03/9 rovat:	Szállítás	200,— Ft
03/12 rovat:	Posta	8 000,— Ft
03/13 rovat:	Társadalombiztosítási járulék	4 800,— Ft
	Összes kiadás:	106 200,— Ft

B) Bevétel:

51/1 rovat:	Működési bevétel	56 500,— Ft
51/4 rovat:	Költségvetési támogatás	49 700,— Ft
	Összes bevétel:	106 200,— Ft

7. A továbbiak során Benkő Loránd elnök bejelentette, hogy a választmány ebben az évben a Csűry Bálint-emlékérmet Gálffy Mózesnek és Körmendi Gézának, a Gombocz Zoltán-emlékérmet Gaál Editnek, a Fokos-díjat Janurik Tamásnak kívánja adományozni.

A közgyűlés a javaslatokat egyhangúlag elfogadta.

Benkő Loránd méltató szavak kíséretében átadta a Gombocz Zoltán-emlékérmet Gaál Editnek és a Fokos-díjat Janurik Tamásnak. Egyúttal közölte, hogy Gálffy Mózesnek Kolozsvárra fogják elküldeni, Körmendi Gézának pedig a szeptember 25-én Tatabányán a Komárom megye földrajzi neveinek összegyűjtése alkalmából tartandó ünnepségen fogják átnyújtani az érmet.

8. A Társaság közgyűlése Benkő Loránd elnöki záró szavaival ért véget.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

XVII. századi levelek

Fügedi István hitlevele
1605.

En figedÿ Istvan Nozwaÿ eskwzwm (!) az eleo Istenre | kÿ Atia, fÿu, Zentlelek egÿ eoreok Isten, hogÿ az mellÿ | iozagokat nekem az nehaÿ tekintetes es Nag(ysá)os Bathorÿ | Istwan Vram atiamfia mind tul, smind Innen az | Tizan hagiot testamentomaba, akar mellj warmegiebe | legienek azok, tellies eletembe soha semi zuksigem- | ben, hanem ha feiembe iaro dolgom volna, a' (!) wagÿ | semÿ keppen egib nem lehetne, idegeneknek senkik- | nek afȝokbol az iozagokbul semit ell nem adok | sem zalog keppen, sem eoreok aron, [. . .][1] | hanem ha ell akarok walamit az iozagba ell tawoz- | tathatatlan züksigÿmert, ellseo Nÿarÿ Palne azzo- | niom hÿrÿvel az eotsemet Pogan Giurkot es Gond- | wiseleo emberit, kinalom meg wele ha eok | meg nem wezik Nÿarÿ Palne azzonÿomot | Wardaÿ Katazzont, es giermekit, ha eo Na(gysá)gok | sem wennek meg Nadasdÿne azzonÿomot Bathorÿ | Ersebet azzont es giermekit kÿnalom megh wele, | eo Na(gysá)gok hÿrenelkul semit abban az iozagomba | ell nem adok, sem idegen zomzedok eo Na(gysá)-gok | keozibe nem zallitok kedwek ellen az atiafiaknak. | Isten engemet Vgÿ segitsen. Actum In arce Eched die 17. | Decembr(is), Anno 1605. |

(A papírlap másik oldalán a következő áll: Cont. fasc. A. № 129 Repos. 25 [áthúzva]. Alatta XVIII. századi írással: 1605 Reversales Stephani Figedi de non abbali | enandis de Bonis Suis P(rop)ter & extra scitu(m) | Suor(um) consanguineor(um). | Oldalt XVII. századi írással: Anno 1605: N: 1 | N. 441 | figedy Istuan hitt | lewele. |

Az irat található az OL.-ban; jelzete: Esterházy-család levéltára, Rozgonyi—Báthory-javak, A. N. 129. Rep. 25., Ft. 14047 d.)

Esterházy Miklós levele a cserépiekhez
1638.

Keofȝeonetűnk utan. Jo Attiankffiaj Cherepi Tartomaniban leveo | Jobbagink akarank erteszetőkre adnunk, hogj noha Ezterhasj | Pal Vramra biztuk volt gondviszelésteoket s Vegezeoltis (!) a' (!) mint | ertiűk Veleteok eo k(e)g(ye)lme; mindazonaltal mivel Ezterhasi | Pal Vramis eo k(e)g(ye)lme Tavol vagion Teoleteok, hogi anni,, | val job gondviselés lehessen reatok, s annival hamareb | oltalmat kaphassatok, Rewaj István Vramra, Tokaj | Chászár eo Feolsege feo kapitannjara biztuk | gondviszelesteoket, keozel lévén hozzátok. Azért min,, | denben Tőle halgassatok, s a' (!) mi kevés adot adtok, | eo k(e)g(ye)lme kezében fȝolgaltassatok aztis, s ha mi bantasotok | lenne Valakiteol, eo k(e)g(ye)lmehez mennjetők, s lefȝen ol,, | talmatok. Ebben egjebet neis chelekedgjetők. Keolt | Posonban 22 Decembr(is) 1638 | Comes N. Esterhaz |

(A levél másik oldalán XVIII. századi írással: A(nn)o 1638 Intimatio | C(omi)tis Nicolaj Eszterháfȝ | qon (sic !) mediante subdi,, | tis Suis D(omi)nÿ Cserép praecipit ut Proventus | Solitos Stephano Revay adnituissent, utpote | cujus curit Protestatio,, | nis nunc comissio essent. | 334. | Kissé lejjebb egykorú írással: Czerepi, Tardÿ, és Porofȝlaÿ zeczetteok (!). A(nn)o: 1638: N: 25 |. XVIII. századi írással: Fasc H. N. 476 | Rep: 25. |

A levél az OL.-ban található: Esterházy-család levéltára, Rozgonyi—Báthory-javak, Fasc. H. N. 476. Rep. 25., Ft. 14047 d.)

MIZSER LAJOS

[1] Olvashatatlanul kihúzva.

Szótörténeti adatok a XVI—XVII. századból

adósságlevél. — 1572: „tudnÿa adom mÿndeneknek hogÿ az mÿnemö *adoſsagh leuelei* . . . en nalam uoltanak . . .” (Zay-lev. F. fasc. 5., 35. sz.). — A NySz. 1592-ből közöl rá adatot.

alábbvaló. — 1572: „Adoth iſmeth harom uégh takaro poſztoth, keth uege annak Vÿſzÿn, az harmadik *alab ualo*” (Zay-lev. F. fasc. 5., 35. sz.). — A NySz. nem ismeri ebben a jelentésben.

almadin. — 1695: „Egy *almadin* (!) fŵggheoczke” (Thurzoiana 52. sz.). — Ismeretlen szó eddigi forrásműveinkben.

általjön. — 1580 k.: „. . . és az parton leskődtunk, hogyha az legényjuhász az juhokkal *által jött volna*” (Zay-lev. 1019. sz. Másolatok 2). — Időrendben ez az első előfordulás.

aranycsipkés. — 1643: „Egy *aranycsipkés* testszínű tafota előkötő” (Zay-lev. 213. sz. El. 1).

aranyfő. — 1597: „Egy *arany fő* 10 arany benne. Negyedik kék selyem ezüst aranyozott bogláros fő” (Zay-lev. 163. sz. El. 1). — Ebben a jelentésben nincs meg a NySz.-ban. L. még *láncfő.*

árnyékvarrásos. — 1643: „Két magyar arannyal tultett *árnyékvarrásos* patyolat kezkenyő” (Zay-lev. 213. sz. El. 1).

árokásás. — 1597: „. . . tartanának poenitencziát az itt való *árokásásban*” (Zay-lev. 162. sz. El. 1).

barackszínű. — 1635: „*Baraczkszínű* atlasz szoknya aranyprémekkel” (Zay-lev. 196. sz. El. 1).

barátságot tart. — 1643: „. . . tökeletlen és fajtalan a czélcsapókkal semminémű *barátságot* ne *tartsanak*” (Zay-lev. 213. sz. El. 1. — A NySz. 1767-ből ismeri e kifejezést.

baromjáró föld 'legelő'. — 1580 k.: „. . . tudom, hogy attanak *baromjáró földet* az halásztelekieknek” (Zay-lev. 1019. sz. Másolatok 2). — A Szolnok megyei Halásztelek község lakóiról van szó.

beér valamivel 'megelégszik'. — 1572: „. . . walamÿ eg ÿo iaro paripaual *be erÿ*” (Zay-lev. F. fasc. 1., 6/45. sz.). — NySz.: 1584.

békességes 'türelmes, biztos'. — 1573: „ketek legien *bekeſſeges* wele, kÿtt eö magais, enis, megh akarok ſzolgalnom” (Zay-lev. F. fasc. 6., 56. sz.): — NySz.: 1608.

beleszakad a feje. — 1592: „. . . de chak *feiem* nem *zakad bele*” (Zay-lev. F. fasc. 3., 19. sz.). — Átvitt értelemben első előfordulás.

béletlen 'béleletlen'. — 1597: „Fekete dupla köntös, *béletlen*” (Zay-lev. 163. sz. El. 1). — A NySz. csak Mikestől ismeri.

bicsak. — 1541: „Egy *bicsak* merőn ezüstös” (Zay-lev. 997. sz. El.2; SzófSz.: 1505). — 1569: „. . . zolgaia en kezembe hozot eg zŵgielöt . . . 2 zabliat, eg *biciakot* (Zay-lev. F. fasc. 6., 42. sz.).

bitang 'büntetés, bírság'. — 1592: „Az *bitang.* Aki igaz *bitang* az mind övé. Az *bitang* három forintig övé” (Zay-lev. 1008. sz. El. 2). — A NySz. csak egy forrásból közöl rá adatot (MonTME. I. 207) ebben a jelentésben.

bivalybőr. — 15?!: „. . . mongâ hog az bort (= bőrt!) ki kelleni ualtan (! — értsd: váltani) az *bÿal bort*” (Zay-lev. F. fasc. 6., 55. sz.).

bizonyságlevél 'nyugta, elismervény'. — 1564: „. . . az *bÿzonſaglewel* kÿt Irt kapitan vramnak” (Zay-lev. F. fasc. 1., 5/15. sz.; NySz.: 1590). — Megjegyzésként írták rá az eredetire.

borárultatás 'az eladott bor ára'. — 1565 k.: „... beszolgáltaſsa mind Sz. György Sz. Mihály adaját mind *borárultatást*" (Zay-lev. 1011. sz. El. 2).

boronatüske 'tüskeborona'. — 1580 k.: „... *boronatüskét* is kértünk tőle" (Zay-lev. 1019. sz. Másolatok 2).

boroszlai. — 1550 k.: Iſmég *boroszlai* poſztó volt két vég p̂ 6 f̂l." (Zay-lev. 1003. sz. El. 2).

csausz. — 1643: „béllett *csausz* mente" (Zay-lev. 213. sz. El. 1).

cseppnyire. — 1550 k.: „... k̂med egy *csepnyire* ne késleltesse a Mihályt" (Zay-lev. 1002. sz. El. 2).

csies [!?]. — 1695: Egÿ *chÿjes* gÿemantos fwggheõ; keözepben *chÿjes* gÿemant keö vagÿon" (Thurzoiana fasc. 52).

csimarin. — 1597: „Veres *czimarin* szoknya zöld paszomán rajta; ... veres *czimarin* nyári kõntõs, aranyas paszomán rajta" (Zay-lev. 163. sz. El. 1). — A NySz. *csimarin* címszó alatt közöl rá két adatot, — de OklSz.: 1572.

csiptető szőnyeg. — 1597: „Egy bársony *csiptető szőnyeg*" (Zay-lev. 163. sz. El. 1).

csontnyelű. — 1541: „Hanzsár *csontnyelű*" (Zay-lev. 997. sz. El. 2).

dalmatika 'szertartási ruha'. — 1541: „*Dalmatika* 10" (Zay-lev. 997. sz. El. 2).

dióolaj. — XVII. sz. I. f.: „Bizony de csak birsalma levelével kösse ... aztán gyógyulni kezd, *dióolajjal* kenje k̂d" (Zay-lev. 207. sz. El. 1).

egybevet 'elszámol, összeszámol'. — 1554: „... ha kegÿg thÿ .n.^{nak}(!) Jobban *eǵben* tuǵǵa ennel *Vetnÿ* thehathh (!) *veſſe eǵben* .n.^{tok}(!)" (Zay-lev. F. fasc. 6., 20. sz.). — NySz.: 1590.

egynéhányszor. — 1541: „... *egnehanzor* kerthem kegelmedtwl az paplanth" (Zay-lev. F. fasc. 6., 9. sz.). — NySz.: 1574.

élésselvétel. — 1568: Az *elef el wetelerth* a kÿ lyptoban Az Barathok kalaſtromaban wagyon" (Zay-lev. F. fasc. 6., 35. sz.).

előad 'ismertet, beszámol'. — 1564: eſt nem kellÿ *elw adni*"; eſt nem kelÿ *elw adni*" (Zay-lev. F. Fasc. 1., 5/9, 5/10 sz.). — NySz.: 1575., 2. jel. A mondatok megjegyzésként kerültek a levelekre.

előpénz 'előleg'. — 1592: „... a zeker chinalaſara *előpenzt* huz f̂ toth kuldenek" (Zay-lev. F. fasc. 3., 12. sz.). — NySz.: 1636.

eltakarítás 'eltemetés'. — 1634: „... hideg teteme még föld felett lévén, annak *eltakarításától* kellett volna várnom" (Zay-lev. 195. sz. El. 1). — NySz.: 1583.

elválaszt. — 1590: „... az kisfiokamertt miẃel Hogi Maſtan *walaſtottwk el* chiak" (Zay-lev. F. fasc. 3., 5. sz.).

emilyen, amolyan. — 1592: „... *imÿllien amollian* embert oda nem kellene kildenÿ" (Zay-lev. F. fasc. 4., 33 sz.).

erőmarha 'befogó'. — 1569: „... ha az *erewmarhamoth* Thewle Megh hozhathnaÿa (Zay-lev. F. fasc. 6., 39. sz.).

eskündt 'hitves'. — 1609: „... ha én Zay Erzsébet asszonnyal megesküszöm, az én *eskütt* mátkámmal egyetemben (értsd: elmegyek), sem az én eskütt mátkám semminemü meggondolt fortély alatt ... itt nem maradunk" (Zay-lev. 175. Másolatok 2). — Értelme: A vőnek meg kellett fogadnia, hogy az esküvő után nem marad nejével az após házánál.

eskündtet 'esket'. — 1548: „... azt mondak hogj foglalÿak es *eſkwtÿk* o̧keth"; „... Mertha ·ke· foglalÿa es *eſkwtety*"... (Zay-lev. F. fasc. 6., 8. sz.). — NySz.: LevT. I. 16.

esztendőre. — 1592: „... de oſztán *eſtendőre* mind õsszel tavaſzſzal vetteſſen magának" (Zay-lev. 1008. sz. El. 2). — Mint időhatározót jegyeztem föl.

falraval ó. — 1606: „adtam egy öreg *falra való* veres diván szőnyeget segítségére 100 forintban" (Zay-lev. 172. sz. Másolatok 2).

faolaj. — 1582: „*Fa olaÿnak* valo Palaȝkothis kwlthẽ" (Zay-lev. F. fasc. 5., 48. sz.). — Időrendben a második előfordulás.

fáradt. — 1582: „. . . az én *fáradt* és zabált lovaimon Repénig estig csak alig érék" (Zay-lev. 1022. sz. Másolatok 2). NySz.: 1592.

fékszár. — 1642: „Itẽ egy tiszta ezüst Maycz korda *fékszár* ezüst aranyos gombokkal" (Zay-lev. 210. sz. El. 1).

felmegy. — 1592: „. . . ahonnét pedig *fel* nem *mehetnek* kaszálni (Zay-lev. 1008. sz. El. 2).

felszakít 'felbont'. — 1568: . . . ha the hoȝȝad el hoȝandnak *ȝakaȝd fel* es laſd megh Myth Ir" (Zay-lev. F. fasc. 6., 59. sz.).

felszed 'kölcsönvesz'. — 1569: „. . . hytelbenes ſokath *zwttel fel* es ȝalagraes" (Zay-lev. F. fasc. 6., 39. sz.).

feltakar. — 1592: „kaszáljanak fél fél napot és fél fél nap *feltakarják* és behorgyák" (Zay-lev. 1008. sz. El. 2). — Ebben a jelentésben nem közli sem a NySz., sem az OklSz.

férges [!?]. — 1597: „Két *férges* más mint arany gyűrű" (Zay-lev. 163. sz. El. 1). — A szónak ez a jelentése nincs meg a NySz.-ban.

fodorított 'csavart nyelű'. — 1643: „Egy portai forma aranyos kard *fodorított* demeczki" (Zay-lev. 211. sz. El. 1). — A szókapcsolat új.

forgácsszemű. — 1695: „Egÿ *forgacȝ ſzemŭ* arany lancȝ, nÿom 70. aranÿat" (Thurzoiana fasc. 52).

földőrzés. — 1580 k.: „. . . kimentünk mikor az *föld őrizés* reánk jutott." (Zay-lev. 1019 sz. Másolatok 2.)

főtt víz. — 1554: „. . . nag̃ ȝeretetel es tÿȝteſſeggel tartotatok es kwlömb kwlömb *föth Vÿzekkel*" (Zay-lev. F. fasc. 6., 20. sz.). — NySz.: RMNy. II, 107.

galiba. — 1589: „. . . oȝtãni nekeonk leȝen *galibank* miatta; hogÿ eȝ Vthã ſe lenne ſe Nekeonk ſe Vthannunk Valoknak *galibaiok*" (Zay-lev. F. fasc. 5., 48. sz.). — Időrendben ez az első előfordulás.

gerezd 'fokhagymagerezd'. — 1603: „. . . küldjön k̃d valami foghagymát is; mert ott bizony minekünk csak egy *gerezd* sincs." (Zay-lev. 171. sz. Másolatok 2). — Hagymára vonatkoztatva első előfordulás.

gomb. — 1567: „Iſmeglen Becȝbe vassallotha az Zeker *Gombÿath*" (Zay-lev. F. fasc. 6., 33. sz.).

gubás. — 1635: „Nyári köntöske . . . prémekkel testszín *gubás* bársonnal béllett" (Zay-lev. 196 sz. El. 1).

gyöngyösi. — 1550: „. . . eȝ Tartomanÿra wetek Borokath Jokath. *Gÿengÿeſÿeketh* kÿ arwltatnÿ" (Zay-lev. F. fasc. 6., 12. sz.).

gyűrűcske. — 1597: „Egy kicsin rubin *gyürütske*" (Zay-lev. 163. sz. El. 1). — Első előfordulása *Calepinusnál.*

(Folytatjuk.) Kovács István

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Marton Andor
A kézirat nyomdába érkezett: 1980. XI. 22. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív

81.8984 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők *Schmidt Gyuláné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

73. **Meggyes Klára:** Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. **Farkas Vilmos:** Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. Nyelvészet és gyakorlat. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette **Benkő Loránd** és **Szépe György.** 1971. 21,— Ft.
76. **Dezső László:** A jelzős „főnévi csoport" kérdései a magyarban. 1971. 13,— Ft.
77. **K. Szoboszlay Ágnes:** A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. 1972. 14,— Ft.
78. **R. Hutás Magdolna:** Az ikes igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. **Penavin Olga:** A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
80. **Gregor Ferenc:** Magyar népi gombanevek. 1973. 10,— Ft.
81. **Szende Tamás:** Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.
82. **Szilágyi Ferenc:** Csokonai tájszógyűjtése. 1974. 39,— Ft.
83. Jelentéstan és stilisztika. (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu, Szathmári István** és **Szűts László.** 1974. 69,— Ft.
84. **Velcsov Mártonné:** Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974. 19,— Ft.
85. **Havas Ferenc:** A magyar, a finn és az észt nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. **Kemény Gábor:** Krúdy képalkotása. 1974. 19,— Ft.
87. **Hajdú Mihály:** Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.
88. **Hadrovics László:** Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
89. Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette **Benkő Loránd** és **K. Sal Éva.** 1976. 62,— Ft.
90. **Mészáros István:** Iskolai jegyzetkönyv a XVI—XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.
91. **Jakab István:** A magyar igekötők vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. **Kiss Lajos:** Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. **Országh László:** Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32,— Ft.
94. **Molnár Ilona:** A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19,— Ft.
95. **O. Nagy Gábor:** A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. **Korompay Klára:** Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15,— Ft.
97. **Gaál Edit:** A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. **Dienes Dóra:** A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. 1978. 16,— Ft.
99. **Bańczerowski Janusz:** A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21,— Ft.
100. Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerkesztette **Imre Samu.** 1979. 32,— Ft.
101. **Huszár Ágnes:** A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14,— Ft.
102. **Kassai Ilona:** Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11,— Ft.
103. **Kiss Jenő:** Mihályi tájszótár (Rábaköz). 1979. 17,— Ft.
104. A magyar nyelv grammatikája. (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu, Szathmári István, Szűts László.** 1980. 175,— Ft.
105. **Mokány Sándor:** Magyar szófejtések. 1980. 15,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1051 Budapest V., Váci utca 22.).

Ára: 20,— Ft.
Előfizetés egy évre: 80,— Ft.

INDEX: 25 549
ISSN 0025—0228

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

132. XVI—XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Conscriptiones" gyűjteményében. Közzétette **Schram Ferenc.** 1973. 60,— Ft.
133. Nyelvtudományi vándorgyűlés. Szerkesztette **Szathmári István.** 1973. 24,— Ft.
134. **Kiss Lajos:** Melich János emlékezete. 1973. 10,— Ft.
135. **Vekerdi József—Mészáros György:** A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mondattana. 1974. 40,— Ft.
136. **Szathmári István:** A százéves Magyar Nyelvőr és a stilisztika. 1974. 12,— Ft.
137. **Deme László:** Magyar nyelvészeti kutatómunkánkról. 1974. 16,— Ft.
138. Anyanyelvünk az általános iskolában. Szerkesztette **Szathmári István.** 1974. 20,— Ft.
139. A beszédszimpozion magyar előadásai. Szerkesztette **Molnár József, Wacha Imre.** 1978. 30,— Ft.
140. Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen. Szerkesztette **Szathmári István** és **Ördög Ferenc.** 1975. 60,— Ft.
141. **Király Péter:** A magyarok említése a Konstantín- és a Metód-legendában. 1974. 20,— Ft.
142. **Rácz Endre:** Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,— Ft.
143. **Sallai János—Szende Tamás:** A szünet mint funkció. 1975. 20,— Ft.
144. Heves megye földrajzi nevei II. Füzesabonyi járás. Közzétette **Pelle Béláné.** 1976. 36,— Ft.
146. **D. Mátai Mária:** Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. Gegő Elek (1805—1844). 1978. 24,— Ft.
147. **Zelliger Erzsébet:** A kapuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16,— Ft.
148. **Király Péter:** A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. **Rácz Endre:** Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20,— Ft.
150. **Szathmári István:** Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. 1978. 20,— Ft.
151. **Erdődi József:** Időszámításunk. 1977. 10,— Ft.
152. **Raisz Rózsa:** Tudományos tevékenységi formák a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-től 1945-ig terjedő működésében. 1979. 20,— Ft.
154. A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk. **Szathmári István** és **Várkonyi Imre.** 1979. 40,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24., 25., 26., 27., 28., 29., 30., 31., 32., 45.' 35., 36., 37., 40., 43., 47. és 48. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

MAGYAR NÉVTANI DOLGOZATOK

1. **Juhász Dezső:** Nagykörű helynevei. 1976.
2. **G. Dombai Mária:** Seregélyes becenévrendszere. 1976.
3. **Hajdú Mihály:** Keresztnévszótárak repertóriuma. 1977.
4. **Molnár György:** Székesfehérvár utcaneveinek névtani vizsgálata. 1977.
5. **R. Nagy Vera:** Helynévvizsgálat négy budai barlangban. 1977.
6. **Mészárosné Varga Mária:** Bazsi helynevei. 1978.
7. **Hajdú Mihály—Molnár József:** Az első magyar térkép helynevei. 1978.
8. **Urbán Teréz:** Nyíregyháza utcanevei. 1978.
9. **J. Szabó Erzsébet:** Rákospalota külterületi helynevei. 1981.
10. **Solymár Imre:** Mezőgazdasági termelőszövetkezetek nevei Magyarországon. 1981.
11. **Vitányi Borbála:** Személynévadás Tömörkény István műveiben. 1981.

A füzetek sokszorosítással készülnek, A/5 méretűek, áruk 1-től 17-ig 5 Ft, 18-tól 10 Ft. A 13. számtól kaphatók az ELTE Magyar nyelvészeti tanszékein (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em.).

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXVII.

ÉVFOLYAM

1981.
3. szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

TARTALOM

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 70. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 80 Ft.

1 szám ára: 20 Ft.

Indexszám: 25 549.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. III. em. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXXVII. ÉVF. 1981. SZEPTEMBER 3. SZÁM

A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara 1980. május 21-én ünnepi ülésszakot rendezett MÉSZÖLY GEDEON születésének 100. évfordulója alkalmából. A József Attila Tudományegyetem aulájában MIKOLA TIBOR, a Bölcsészettudományi Kar dékánhelyettese a vendéglátók nevében üdvözölte a megjelenteket, majd sor került a megemlékezésekre és az előadásokra. Az ülésszak anyagát folyóiratunk az elhangzottak teljességét felölelve, az eredeti rendben közli, három változtatással. Nem szerepel anyagunkban a Magyar Irodalomtörténeti Társaság nevében TOLNAI GÁBOR elnöktől csupán szóbelileg elhangzott köszöntő. Fölvettük viszont FENYVESI ISTVÁNnak és ERDEI JUSZTINÁnak „A második »magyar Anyegin«" című cikkét, amely nem szerepelt ugyan az ülésszakon, viszont közvetlen kapcsolatban van Mészöly Gedeon munkásságával. Ugyancsak közreadjuk az 1961-ben megjelent Mészöly-bibliográfia kiegészítéseit.

Mészöly Gedeon emlékezete

1. A Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében tisztelettel és szeretettel köszöntöm mindazokat, akik a Társaságunktól és a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karától együttesen rendezett Mészöly Gedeon-emlékünnepélyen megjelentek. Külön is meleg szeretettel üdvözlöm egyrészt a Mészöly-család képviselőit, másrészt azoknak a testvér tudományos társaságoknak az elnökeit, akiknek a tudományterületére Mészöly Gedeon munkássága a nyelvészet mellett, pontosabban a nyelvészet határait, érdeklődési körét bővítve kiterjedt.

Társaságunk vezetősége és a szegedi egyetem illetékesei körében egymástól függetlenül és szinte egyidőben vetődött föl a gondolat, hogy Mészöly Gedeon születésének századik évfordulójáról méltányos, sőt szükséges megemlékezniük a magyar tudomány mai munkásainak. A megemlékezés gondolata természetesen nem véletlenül, nem ötletszerűen sarjadt, s nem pusztán abból fakadt, hogy nyelvtudományunk művelői között még számosan vannak, akik Mészölynek tanítványai vagy legalábbis hallgatói voltak, s hajdani mesterükre, tanárukra szívesen és szeretettel emlékeznek. Ez a mai ünnepély — úgy érzem — több ennél: kimondottan tudománytörténeti kötelezettség. Az idő, a történetiség a tudományban is nagy választóvíz: elhomályosíthat a mindenkori jelenben kiemelkedni látszó vagy kiemelt helyzetre szert tett személyeket, s kikristályosíthat olyan tudós alkatokat és tudományos érdemeket, amelyek korukban esetleg nem vagy csak szűkebb körben ismertettek föl a maguk jelentőségében. A magyar nyelvtudomány története is szép számmal ismer olyanokat, akiknek érdemei nem csökkentek, hanem éppenhogy nőttek a feledésre különben mindig szerfölött alkalmas időben. Ma már kezd meglenni a távlatunk annak megítélésére, hogy Mészöly Gedeon egymástól elválaszthatatlan tudósi, tanári, emberi mivoltában az utóbb említett típusba tartozik: tudós személyisége, pedagógusi rátermettsége, embersége növekszik az időben; s kezd kirajzolódni előttünk, hogy az utókor ítélete minden bizonnyal a magyar nyelvtudomány legnagyobbjai közé emeli őt.

2. Megnyitómnak a dolog természeténél fogva nem lehet célja Mészöly Gedeon tudományos pályájának részletesebb értékelése és méltatása; ez amúgyis sokrétűen ki fog bontakozni tudományos ülésszakunk soron következő, szép számú előadásában. Munkássága eredményeinek taglalása helyett hadd tegyek inkább ez alkalommal néhány személyesebb jellegű megjegyzést, felidézve vele kapcsolatos legkorábbi emlékképeimet, benyomásaimat.

3. Mint a kolozsvári egyetem bölcsészhallgatója 1941 és 1944 között rendszeresen hallgattam előadásait. Az idősebb nemzedék előtt még jól ismeretes, hogy annak idején meglehetősen szabadon választhattuk meg, kinek az előadásait vesszük föl az indexbe, s még inkább, hogy kiét hallgatjuk. Nos, én gólya korom első félévében nem is vettem föl tőle semmit. Talán azért, mert akkor még sokkal inkább az irodalom állt érdeklődésem előterében, s a nyelvészetből csak annyit merítettem, amennyi az általános előírások szerint éppen elkerülhetetlen volt. De talán azért is elkerülni gondoltam előadásait, mert akkor még valahogy tudatunk perifériáira szorult — nemcsak bennünk, első évesekben, hanem magasabb évfolyamú kollégáinkban is — az ő ottani kiléte, szerepe, személyisége. Néhány hét eltelte után azonban valamelyik elszánt filosztól hírt vettem róla, hogy érdemes és érdekes lenne előadásaira eljárni. Dacára annak, hogy akkor már heti negyven órát meghaladó előadás volt bejegyezve indexembe, s vállalt kötelezettségeimnek — legalábbis a „hallgatás" erejéig — igyekeztem is becsületesen megfelelni, elhatároztam, hogy próbát teszek az óráján, s a félév közepe felé járván kicsit restelkedve sompolyogtam be akkor még viszonylag nem nagy számú hallgatósága közé.

Máig is élénken emlékezetemben levő, különleges élményben volt részem. Mészöly tanár úr előadása mind tartalmában, mind formájában eltért attól, amit addig az egyetemen tapasztaltam. A közszokás a kolozsvári egyetemen — mint nyilván jórészt másutt is — az volt, hogy a tudós professzorok a katedrán ülve vagy állva felolvasták vagy előadták azt a tananyagot, amelyet címbelileg a tanrendben meghirdettek, törekedvén arra is, hogy az akkor még egyetemi tankönyveket, jegyzeteket nem ismerő oktatást átfogóbb ismeretek közlésével a tanári alap- és szakvizsga anyagára tekintettel is segítsék. Mészöly azonban ezt másként vitte végbe, előadását minden szempontból teljesen egyéni, személyes jellegűvé alakítva.

Személyes jellegű volt mindenekelőtt előadásának tartalma. A Halotti Beszédnek valamelyik — már nem emlékszem, hogy melyik — részletéről, kifejezéséről vagy mondatáról szólt, szinte dramatizált vitát produkálva SZINNYEIvel, cáfolva annak véleményét és erősítve a magáét, érvek sokaságával. A „Szinnyei azt állítja, hogy...", „Ezzel szemben én azt mondom, hogy..." típusú szembeállítások csak úgy röpködtek az előadásban. Nekem akkor még kevés fogalmam volt arról, hogy kicsoda Szinnyei, érdemben még alig tudtam valamit is megítélni abból, hogy vitájukban mi a tényleges igazság; sőt egyáltalán a tudományos vita mibenléte, jellege is tulajdonképpen csak akkor villant föl igazán bennem. De az óra végén két dologról teljességgel meg voltam győződve: egyfelől arról, hogy a tudományos vita valami hallatlanul izgalmas, érdekes, rejtélyesen szép dolog; másfelől arról, hogy Szinnyei véleményéből az adott kérdésben egy szó sem lehet igaz, Mészöly érvelése ugyanakkor megsemmisítő erejű, s tézisei sziklaszilárdak.

A személyiség varázsa azonban nemcsak a meghallgatott előadás tartalmával nyűgözött le, hanem formai szempontból is különleges élményben része-

sített. Mészöly egy-két bevezető mondat után lejött a katedráról, ott járt fel s alá padjaink között, lépteit szinte mindig előadásának tartalmi izgalmai szerint gyorsítva vagy lassítva. Szemüvegének sűrű mozgatása mellett apró szemei ide-oda villantak hallgatóságán, keresve azokat a tekinteteket, amelyeket az adott pillanatban legérdeklődőbbeknek, legfogékonyabbaknak láthatott. Váltogatva választott ki aztán valakit soraink közül, akihez szinte személyesen intézte szavait, akit szinte külön is meg akart győzni érvei helyességéről. Visszavisszajárt a táblához is, hogy valamely adatot fölírjon rá, emlékezetem szerint mindig fejből, nem cédulákról. Előadásában egyébként is csak úgy röpködtek a konkrét nyelvi tények puszta memoriális alapon, természetesen nemcsak a Halotti Beszédből vagy a kis korai nyelvemlékekből, hanem a kódexekből vett akár hosszabb idézetek is, meg számos rokon nyelvi, különösen vogul és osztják példa.

E külsőségeiben is megragadó bemutató után természetesen többé nem kerültem el óráit. Az előbb érintett első benyomások aztán egyetemi éveim során mélyebb emlékekké is rögződtek. Tiszteltem és csodáltam hallatlanul nagy szenvedélyét, szeretetét szakterülete iránt; a magyar nyelvtörténetnek, különösképpen a legkorábbi időknek és a kódexeknek rendkívül széleskörű ismeretét; érdeklődését, fogékonyságát és saját tudományában való felhasználási készségét a rokon társadalomtudományok viszonylatában: nevezetesen művelődéstörténeti tájékozottságát, a tárgyi és a szellemi néprajzban való jártasságát, s nem utolsósorban az irodalomtörténet iránt való hajlandóságát, mely különösen az ómagyar kori stílustörténet máig sem utolért, magas szintű művelésében jutott kifejezésre. Ma már tudom, hogy az a benyomás, amelyet annak idején inkább polihisztor jellegűnek érzékelt tudományossága keltett bennem, a legjobb értelmű, a legmagasabb szintű tudományos komplexitás, interdiszciplinaritás volt, melynek kívánalmáról egy idő óta — talán éppen hiánya miatt — annyi szó esik, de amelyet a magyar nyelvtudomány történetében alighanem azóta sem valósított meg olyan ideálisan senki, mint ő. Tiszteltem és csodáltam továbbá derűt sugárzó énjét, korát megcáfoló eleven észjárását, ízes beszédmódját, választékos stílusát, rendkívüli memóriáját, kombinatív készségét, ötletességét, harcos, kritizáló, vitatkozó kedvét, szellemességét és humorát, jó értelemben vett ügyvédi furfangú érvelését, mondanivalójának elhitető, meggyőző erejét.

Hadd meríthessek vele kapcsolatos diákkori emlékeimből még valamit, nála letett tanári alapvizsgámat idézve. Ennek a külső körülményei sem voltak éppen szokványosak. Köztudott volt vizsgára készülődő köreinkben, hogy Mészöly professzor úr mint a kolozsvári tanárvizsgáló intézet akkori vezetője, a júniusi kánikulában is jól befűtteti azt a helyiséget, amelyben ő vizsgáztat. A konkrétebb és prózaibb magyarázatok szerint csupán azért, mert nagyon szerette a meleget; az agyafúrtabb, kajánabb vélekedések szerint azonban egyszerűen csak tréfás kedvéből, azért, hogy még jobban aláfűtsön a vizsgadrukktól amúgyis szorongó, hevülő tanárjelölteknek. Mindenesetre tény, hogy engem is úgy harminc fok körüli meleg fogadott szobájában, ahol nagy nyugodtan üldögélt, emlékezetem szerint zakó nélkül, ingujjban vagy mellényben, hamiskás hunyorgatások közepette invitálva beljebb az akkori tisztesség szerint ruházattal bőven ellátott személyemet. „Aláfűtési" szándékának azonban a továbbiakban még csak az árnyéka sem vetődött föl: akkor is derűs volt, jóságos, türelmes és megértő, s láthatólag csak alkalmakra várt, hogy átvehesse a szót, hogy a felvetett kérdést maga is továbbfűzze, boncolgassa, saját, vitat-

kozó, érvelő modorában. A szintén kiváló pedagógusi egyéniség Pais Dezső vizsgáztatási módját lehetne talán legjobban az övéhez hasonlítani, persze a Mészöly-féle egyéni ízekkel. Ennélfogva a nála való vizsgázás a rettenetes meleget is bőven feledtetően kellemes, élményszerűen felemelő és nagyon tanulságos volt számomra.

Hogy annak a nagyon erős hatásnak ellenére, amelyet Mészöly Gedeon tudósi és tanári személyisége akkor, egyetemi hallgató koromban a mainál nyilván sokkal fogékonyabb énemben keltett, mégsem szegődtem a szó szorosabb értelmében „tanítványává", azt hiszem, egyedül az volt az okozója, hogy a kolozsvári egyetemen abban az időben és abban a tudományszakban, amely felé érdeklődésem mindinkább fordult, egy másik kiemelkedő tudós egyéniség is működött, akinek szuggesztív hatása — ha nem is mindenben egyező vonásokkal — nem volt kisebb a Mészölyénél: Szabó T. Attila. De hogy végülis magyar nyelvtörténész lettem, s hogy ezen belül is bizonyos vizsgálati területek felé vonzódtam leginkább, abban Szabó T. Attila mellett Mészöly Gedeonnak is föltétlenül meghatározó szerepe volt.

Személyes kapcsolatunk a Kolozsvárt töltött idők után sem szűnt meg, s legalábbis számomra életem egy-két fontosabb mozzanatához is hozzáfűződik. Ezekre az időkre is csak hálával és szeretettel tudok Mészöly Gedeonra visszagondolni. Személyiségének igazi varázsa azonban a diákévekben hatott rám elsősorban, ezért is idéztem föl most oly szívesen az akkori képeket. S hogy róla való emlékeimet nemcsak a mostani ünnepélyes alkalom fogalmaztatja velem kedvesekké és felejthetetlenekké, hanem azóta nemegyszer visszaidéződtek bennem, annak legjobb bizonysága az a nem sokkal halála után tartott társasági közgyűlési előadásom, mely tanulmány formájában „Adalékok az ősmagyar szóhasadás eseteihez" címen jelent meg (NytudÉrt. 37. sz. 18—39). Ezt nemcsak kifejezetten az ő emlékére utaló mottóval mondtam el, illetőleg jelentettem meg, hanem alapötlete is az ő egyetemi előadásaihoz kapcsolódó diákkori emlékeimből sarjadt, s az ő ragyogóan ötletes, szellemes szófejtő készségének méltatásával kezdődik. S hogy hajdani kedves professzorom szellemi öröksége más témákban is hogyan munkált bennem évtizedeken keresztül, annak tanúja lehet a legkorábbi magyar szövegemlékek problematikája iránti nagyon régi vonzódásom is. Ma már világosan látom, hogy e tárgyban eddig közzétett írásaimnak, illetőleg közelesen megjelenendő monográfiámnak voltaképpen Mészöly egykori előadásai, valamint a Halotti Beszéd és az Ómagyar Mária-Siralom magyarázata kapcsán megírt, kiemelkedő jelentőségű dolgozatai az elindítói, ihletői.

4. Mindezek a személyes vonatkozások, emlékek, szubjektív benyomások és megjegyzések azért mondattak itt el általam és a bennem kelt reminiszcenciákat felidézve, mert történetesen nekem jutott az a megtisztelő feladat, hogy a Mészöly Gedeon emlékezetére most megrendezett tudományos ülésszakot bevezessem. Nyilvánvaló azonban, hogy Mészölyről ugyanilyen vagy hasonló gondolatokat, emlékképeket, tudománytörténetileg is fontos mozzanatokat még sokan mások is elmondhatnak és remélhetőleg el is fognak majd mondani, azok, akiknek szintén szerencséjük volt rövidebb vagy hosszabb ideig közelében lenni, az ő sugárzó egyéniségét megismerni, személyes varázsát átélni, tudományából okulni. A személyes emlékezés, a szubjektív érzelem az ilyen jellegű tudományos emlékülésekeu nem rekeszthető, sőt nem rekesztendő ki, nem áll ellentétben a tudományos mérlegelés magától értetődő objektív követelményei-

vel, hanem tudománytörténetileg kiegészíti, aláfesti, színesíti azt, s az egzakt tudománytól annak művelőjéhez: az emberhez, a kutató személyisége egészéhez is jobban elvezet. A Mészöly-tanítványok és Mészöly-tisztelők sora fogja ezt ma még tovább bizonyítani.

E néhány visszapillantó gondolattal a száz éve született Mészöly Gedeon emlékezetére és tiszteletére rendezett tudományos ülésszakot megnyitom.

BENKŐ LORÁND

Megemlékezés Mészöly Gedeonról

Mielőtt Mészöly Gedeonnak szakterületünk mentoraként való működését vázolnám, néhány olyan személyes élményt is megemlítek, ami emberi, tudósi mivoltát közvetlenebbül mutatja be, de ezek is csak röpke felvillantások a múltból.

1918-tól kezdve ismertem meg Kunszentmiklóson; akkor a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárosa volt, néhány évvel azelőtt még fiatal kunszentmiklósi tanár (1903-tól). Már akkor is beszéltek sokoldalú képességéről, irodalmi, műfordítói, szépprózai tevékenységéről, valamint nyelvészeti és ezen belül finnugor nyelvészeti tanulmányairól, mint egy epizódban majd igazolom, de a helybeliek mindmáig emlegetik játékos humorát és tréfáit is. Kunszentmiklósra megy vissza később házasodni, felesége ismert költőnő, egyik sógornője regényíró, a másik grafikusművész, egyik sógora Vargha Gyula költő fia és Szász Károly unokája, a széles család csaknem minden tagja sokoldalúbb az átlagos vidéki értelmiséginél, s így ez a második családi környezet éppen sokszerű tevékenységével éltető közege tudott lenni.

Tudományos írásai, szövegkritikai és műfordítói munkái 1906 és 1960 között jelennek meg, mint bibliográfiai felmérése mutatja (l. PÉTER LÁSZLÓ, Mészöly Gedeon munkássága. Bibliográfia. Szeged, 1961. 28 lap: Nyelvészeti Dolgozatok 19. sz.). Ebből egyebek mellett kitűnik, hogy 1906-ban Nagykőrösön jelent meg első tanulmánya Tinódi Sebestyénről, majd két kunszentmiklósi református gimnáziumi értesítő (1909., 1910.) hoz tőle tanulmányt („Részek Seneca tragédiáiból", illetve „Az *-ít* képző két rosszul olvasott alakjáról"), s előbb s később is tanár korában jelennek meg további tanulmányai a Magyar Nyelvben, a Magyar Nyelvőrben, az Egyetemes Philologiai Közlönyben, a Nyelvtudományi Közleményekben és a Finnisch-ugrische Forschungenben. 1931-ben az Eötvös Kollégiumban egy évet töltött finn nyevész barátomat — Matti Liimolát, a későbbi turkui professzort — levittem Kunszentmiklósra, s egy délutánt Mészöly Gedeon egyik néhai tanártársa családjánál töltöttünk, mert a fiatalok iskolatársaim voltak. Mondtam a háziasszonynak: „Azt hiszem, Matti az első finn ebben a házban." — „Nem — felelte ő —, nálunk lakott három napig Paasonen Henrik, amikor Mészöly Gida lehozta." Matti a megtisztelés örömétől elpirult, az egykori vendég nagysága elérzékenyítette. Mészöly Gedeon Kunszentmiklósra élete végéig lejárt, s tanulmányaiban sokat hivatkozik ott hallott nyelvi kifejezésekre, s a régi levéltári helyi anyagot később is felhasználta, pl. „Szank-tól Arany János-ig, avagy mi az ethnographiai hitel" (Nép és Nyelv 1944: 1—20) című tanulmányában ismerteti a Kunszentmiklóshoz tartozó puszta metális perét 1746-ból, tehát egy évvel a redemptio

után, a tanúk közt volt egy Szívós János nevű 96 éves csikós és Kara János 98 éves gulyás, tehát az egyik 1650-ben, a másik 1648-ban született, — ez utóbbi szerint a perbeli epizód akkor történt, mikor „Bécs alá ment a török" (1683.).

A kunszentmiklósi ártéri, mocsári környezet maradandó benyomást kelthetett benne. A táj az 1920-as évek végéig, az Átok-csatorna bekötéséig Inárcs-Kakucstól Bajáig az ősmocsarak között terült el, Kunszentmiklóson éppen a város közepén vezetett át egy régi Duna-morotva: a Bak-ér. A gimnázium udvara a part széléig nyúlott, és óra közben nemcsak a békák adtak hangversenyt, hanem lehetett figyelni, mikor füttyentett a nádirigó, csobbant víz alá a vöcsök, verte szárnyával a vizet a felrepülő szárcsa, szerencsés esetben a bölömbika hangja is beleszólt a kórusba a vadkacsák hápogása közt. A várost több mint félkaréjban övezte a Székalja, az időnkint kiszáradó vízállás, melyről kánikulában hajnalonként síksót söpörtek, télen pedig kitűnő korcsolyapálya volt ez a „befagyott tenger", s a vásárállási, Büge fölötti Liba-szigettől kezdve 6—7 kilométert lehetett rajta lefutni korcsolyával egyhuzamban a város másik végéhez, a Szippankóig. A távolabbi határ ma részben a Kiskunsági Nemzeti Park területe, s tele volt a réti világ különlegességeivel.

Tovább érlelve és irodalmi utalásokkal bővítve ismereteit, egy sor tanulmány készül az élményekből, pl. „A *darvadoz*" szó eredete" (Mutatvány a szerző „Régi rétségi életünk nyelvünkbeli nyomai" című tanulmányából: Népünk és Nyelvünk 1933: 1—8). Ide tartozik „A *síkság* és a *róna* szó eredete" (Szegedi Füzetek 1934: 3—42, 128—57, 220—8), majd „A *láp* szó eredete és rokonsága" című tanulmánya (Uralaltáji Füzetek. Szeged, 1937. 1).

A *láp* nomen verbum hátterű mivolta és származékainak összefüggésbizonyítása később visszatér „A kidei *Hintó mező* nevének és a *hínár* szónak eredete" című dolgozatában (Nép és Nyelv 1941: 225—36); itt a *hín-* igető származékaival van dolgunk, a *Hintó mező* „ingó mező", „láp mező", azaz „ingó láp", a hínár ugyancsak a „vízen lább". A „*Székesfehérvár* meg a *szík* szó eredetéről" írott munkája (Nép és Nyelv 1944: 25—36) fontos megjegyzése: „ha észrevesszük, hogy egy szó két vagy több különböző tárgynak, fogalomnak a neve, ez nagyon bizonyossá teszi a szófejtő munkánkat, mert hiszen akkor már tudhatjuk, hogy a közös név eredetileg a közös jegynek volt magyarázója" (26. lap). A Székesfehérvár nevében mutatkozó *székes* jelzőnek a *szék* ~ *szík* szóval való összefüggését elutasítja, s megállapítja bizonyítása során, hogy a *szék*-ek, *szík*-ek már a magyar nyelv történeti kora óta „alveus"-ok, „vízmedrek", „vízfenekek" voltak, s a szó jelentése összeegyeztethető a *szék* ~ *szík* szó egyéb jelentéseivel, „melyek valaminek a belsejében, a közepében vannak (tojásnak, magnak, fának, bodzának, káposztának *széke* ~ *szíke*, stb.)", s ezt a rokon nyelvekkel is igazolja. Külön kiemelhető a helyi szókészletben: Kunszentmiklóson is a káposztának *szíve* az, ami máshol *szíkja*, *cikája*, bizonyságul a *szík* és *cika* szók *szív*-ből eredetének (31—2. lap).

A rétségi élet mellett számunkra jelentős ötletekkel ajándékozott meg bennünket a vadászat múltjának megismeréséhez. Ilyen pl.: a „Csalfa — csal fa" (Nép és Nyelv 1943: 1—7), valamint a „Húr, húros madár, tyúkhúr, hurka, hurok" (Nép és Nyelv 1943: 83—93) s különösen „Az ugorkori vadászélet magyar szókincsbeli emlékei" című tanulmánya (Ethn. 1951: 277—90), az *üldöz*, *távész* és *keres* szók vadászati hátterének megrajzolásával, amelyek munkamódbeli eltéréseket is kimutatnak a gyűjtögető-zsákmányoló életforma korai időszakából a jelentéstani továbbfejlődés szétágazásával.

Az állattartással — s egyben az építkezéssel — kapcsolatban hadd idézzük „A *cserény* szó eredete" című dolgozatát (Népünk és Nyelvünk 1930: 157—75), mely különös példája a finnugor eredetű *sző* ~ *fon* igénk származékainak hangtani és jelentéstani karrierjéhez: a cserény lehet sövényfal, vesszőfonásból készült szárító- vagy tárolóeszköz, szekéralkatrész, kémény, pásztorépítmény stb., mely szomszédaink nyelvében hol így, hol úgy meghonosodott. Mészöly Gedeon a régi vesszőmunka egyik példájának tartja Anonymus *Hymusuduor* földvárának említését, mely a sövényfonásos építkezés szó- és munkatörténeti kapcsolatát példázza („Szótörténet—munkatörténet": Mutatvány a „Nyelvtörténeti séták nyelvemlékeink között" című műből: Ethn. 1954: 69—75). Az alapszó — a nomen verbum — *hím*, a nemi életből került át a vesszőfonásba analógia alapján. A *hím* alapszóból származnak „a vesszővel való fonást, megfonást, át-, be-, össze-, keresztül-, körülfonást" kifejező ma is használt nyelvjárási szavaink. Az állattartás körében lehet, hogy egyes véleménye talán vitatható; pl. „Aranyszőrű-e az 'Aranyszőrű bárány'?" okfejtése másként is magyarázható, de nézetével most nem vitatkozunk. Azt hiszem, korrekcióval fenntartható a „Mióta lovas nép a magyar?" (Népünk és Nyelvünk 1929: 205—14) legtöbb álláspontja (pl. a *kengyel* különléti valószínűsége). Itt az addigi és későbbi kételkedőknek sajátos „mészölyös" iróniával vág vissza: „Hogy az előmagyar nem volt lovas nép, arra bizonyítékul még azt is fölhozzák, hogy a vogul és osztják ősi nép-énekekben a ló nem az ember háziállata, hanem valami csodálatos lény, »isteneket hordozó, szárnyaslábú szép állat«. Ez ellenvetésre részletesen megfelelni nem a nyelvtudománynak, hanem a néptudomány mesekutató ágának föladata. Röviden azonban megemlítem, hogy a lónak az obi-ugor énekekben való szerepe is arra vall, hogy azon énekek keletkezésekor az ugor népek, vagyis az osztjákok, vogulok, magyarok közös ősei már lovas nép voltak. Ugyanis a mai obi-ugor énekek táltos-lovainak olyan sajátságai vannak, amilyenek csak a magyar mesék táltoslovainak és a tőlünk keletre, be egészen Ázsiába nyúló tartományok meséiben szereplő táltos-lovaknak vannak. Vagyis az obi-ugor énekekben éppen a csoda-lóval kapcsolatban találunk olyan mesemotívumokat, aminőket azok a par excellence lovasvidékek meséi ismernek, de már a tőlünk nyugatra, északra lakó európaiak meséi nem (vö. SOLYMOSSY: Ethn. 1922, 33, 35. és VogNépkGy.I.: 6, 14, 18—19.). Az öreg csikós csillagos nyári estéken csodálatos táltos lovakról mesélget a bojtár-legényeknek, nem pedig csodálatos mandrillmajmokról. Ebből nem következik az, hogy az öreg csikós jobban ismeri a mandrillmajmot, mint a lovat. Az erdőket járó régi német favágók, akik több farkassal találkoztak életükben mint lóval, nem arról meséltek kunyhóikban, hogy a beteg, sovány csikóból miképpen válik gyönyörű táltos... hanem arról, hogy a farkas egészben bekapja Piroskát öreganyjával együtt s ezek a farkas hasából megint épen kerülnek elő; de ebből nem következik az, hogy a régi német favágók ne tudták volna azt, mi a farkas, mi a kis unoka, mi az öreganya. Ma is megtörténik, hogy alanyi költő angyalnak írja le ideálját, holott nagyon is tudja, mi a nő." (Uo. 213—23.)

De egyik legmegragadóbb tanulmánya a sok, most el nem sorolható közül a néprajzi-filológiai kivételes értékű „Mátyás József és 'Kalászkaparék'-ja" (Népünk és Nyelvünk 1935: 81—106, 188—201, 241—84), ebben van a „Sorsával elégedő Gulyásnak Pásztori Dallja" (1823). Ezt illetve bebizonyítja Mátyási szerzőségét, nem méltányolt költői készségét, az eredeti 37 strófás műköltői alkotás karrierjét, amit az is bizonyít, hogy Petőfi Sándor hét versszakos folklo-

rizált változatát 1844-ben már elküldte Erdélyi János gyűjteményébe; SEBESTYÉN GYULA szerint a variáns Petőfi két dalára is kiváltó hatással volt. A pásztordal erdélyi területeken kívül mindenütt ismeretes és máig kedvelt.

Néprajzi csoportjaink feltárásában is hasznos munkát végzett. Még akadémiai könyvtáros korában ismertette s közölte „Az *Őrség* száz évvel ezelőtt" Nemesnépi Zakál György kéziratát, ezzel értékes forrást nyújtott egy kiváltságait elvesztett, de történeti tudatát megőrző nyugati népcsoportunkról, annak életformájáról. Az Ormányság is foglalkoztatta, de elsősorban csak a táj nevének háttere érdekli. Miután R. NAGY LÁSZLÓ *Ormán* című megfejtésében (MNy. XXIV. 23—8) az Ormányság nevét a török *orman* 'erdő' szóra vezeti vissza, a táj nevében is ezt tételezi fel, nem tartva azonban valószínűtlennek finnugor eredetét, Mészöly Gedeon „Az *Ormánság* szó finnugor eredete" (MNy. XXVII. 276—84), valamint az „Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal" (Bp., 1956. 93—102) című tanulmányaiban hangsúlyozza, hogy az *or—orom—ormágy—ormány* 'hosszúkás földdarab, kemény sziget stb.' jelentése „mocsaras vidékek felszíni jellemzője, s ezért állíthatjuk bizonyossággal, hogy az *Ormányság* finnugor eredetű szó" (uo. 102). Azonban Debreceni Ember Pál (kiadó: Adolf Lampe: Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transsylvania. Utrecht, 1728.) a XVII. századra visszavezetve kétszer is említi a felsőbaranyai református egyházmegye Tractus Superior sive *Ormanysag* nevét, s a felsorolt községek távolról se csak ártéri települések, s a tájhatár is jóval nagyobb, mint azt TÓBI ANTAL 1826-ban vagy JEREMIÁS SÁMUEL 1828-ban a Tudományos Gyűjteményben (1826. II., ill. 1828. X.) megvonja, s nem egyezik ZENTAI JÁNOS legújabb eredményével sem. A kérdésre a kutatásnak még vissza kell térni.

Egy megemlékezés nem azonos a tanulmánnyal, s így teljességre sem törekedhettem. Igyekeztem az egyes életszakaszaihoz fűződő hátteret megvilágítani, s közte azt is, hogy egy sokra hivatott fiatal vidéki tanár mennyi pozitívummá érő ismeretet tárolhat, társíthat, elemezhet tudományos tevékenysége során, amelyek élete végéig fel-felbukkannak tanulmányaiban. És igyekeztem egyes tanulmányainak kiemelésével bizonyítani, milyen sok szó-, munka- és életmódtörténeti tanulmánya vált szakunk kötelező olvasmányává.

Most pedig nézzük Mészöly Gedeon felfogását a nyelvészek elkötelezettségéről a társtudományok irányában. Egy helyütt ezt mondja: „A nyelvészek minden más szakmunkástól tanulhatnak, de ezt meg is kell hálálniuk azzal, hogy a nyelvtudomány kutatásairól és eredményeiről a nem nyelvészek számára is érthető és élvezhető előadásmódban kell felvilágosítást adniuk... tárgyi adatokon nyugvó érveléssel, meggyőzéssel." (Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Bp., 1956. 3.)

Máshol, a *láp* szóról írt tanulmányában ezt hirdeti: „Szófejtő nyelvészkedésünkben... nagy segítségünkre voltak irodalmi szövegek, viszont szófejtésünk eredményei jeles íróink műveihez szövegmagyarázatul is szolgálhatnak. Íme, egyfelől a nyelvtudomány és irodalomtudomány kapcsolata. Szófejtéseink csak a szellemi és tárgyi néprajz segítségével sikerülhettek, viszont a nyelv kezdeti fokát mutató mondattani jelenségek, melyek értekezésünk folyamán kiderültek, az emberi szellem történetéhez hoznak adalékokat, s a földszíni elnevezések és népi foglalkozások, eszközök szavainak megfejtése kiegészíti a magyar népélet történetét. Íme másfelől a nyelvtudomány és néptudomány kapcsolata. Együtt: a nyelv-, irodalom- és néptudomány kapcso-

lata." (A *láp* szó eredete és rokonsága: Ural-Altaji Segédfüzetek 1. Szeged, 1927. 59.)

Az „Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal" című munkájáról írott lektori véleményemben elismerem, hogy „a népi kultúrából, a néprajztudomány eredményeiből legtöbbet ő érvényesít érveléseiben, ezt azonban azzal viszonozza, hogy az etnográfusok előtt a nyelvi jelenségeken keresztül a népi kultúra olyan fokait, fejlődési állapotait mutatja be, melyek közvetlenül a néprajzkutatók számára sokszor már nem ragadhatók meg, de éppen a nyelvi megfejtés történetileg távlatokat nyújt recens műveltségi törmelékek egységbe helyezéséhez. Mészöly Gedeon finnugor és ugor nyelvi, valamint magyar nyelvtörténeti elemzéseivel megerősíti azt a tényt, hogy a HÄMÄLÄINEN által megfogalmazott keretek között, amit KUSTAA VILKUNA kezdetben kétségbevont, később elismert, a finnugor néprajz művelése a nyelvtörténeti tények reális figyelembevételével lehetséges." Ma már azt is kimondhatjuk, hogy történeti, nyelvészeti, nyelvtörténeti, általában filológiai tények ismerete nélkül a népi kultúrába való behatolás csak felületes, formalista lehet.

Emlékét néprajzi érdekű tanulmányai megbecsülésével őrizzük meg.

TÁLASI ISTVÁN

A nyelvtudós Mészöly Gedeon

Húsz esztendővel ezelőtt búcsúztunk el a nyolcvan éves Mészöly Gedeontól a sárbogárdi temetőben, és most, születésének századik évfordulóján, életének, alkotásának és tanításának fő színterén, a szegedi egyetemen, reá és életművére emlékezünk.

Megkísérlem tehát Mészöly Gedeonnak derűs, színes egyéniségét tudósi és szép művészeti talentumokkal megáldott gazdag személyiségét felidézni. Rámutatok arra, hogy Mészöly életművének nyelvtudományi, irodalomtörténeti fejezeteit meg költői műfordításait az alkotó komplex tudományos és művészi látásmódja szerves egységbe foglalja, de ennek a nagy életműnek középpontjában Mészöly Gedeonnak magyar nyelvtudományi munkássága van, mely nemzetközi tekintetben is maradandó értékű.

1880. június 10-én született a Fehér megyei Tabajdon, „a kies Váli Völgynek" egyik falujában. Édesapja: Mészöly Pál református lelkipásztor, édesanyja: Farkasdy Laura; gyermekeiket: Endrét, Pált, Gedeont és Dezsőt igen gondos nevelésben részesítették. A legkisebb: Ida nagyon korán meghalt.

Mészöly Gedeon középiskoláit Nagykőrösön, egyetemi tanulmányait magyar—latin szakon Kolozsvárt és Budapesten végezte; Kolozsvárt szerzett előbb bölcsészdoktori, majd középiskolai tanári oklevelet 1906-ban és 1908-ban.

Tudományos pályájának első nyoma 1903-ból való; ekkor kezdte írni doktori értekezésként Tinódi Sebestyénről szóló tanulmányát (Tinódi Sebestyén. Nagykőrös, 1908. 8., jegyzet), ennek éppen azt a fejezetét, melyben kiváló nyelvjárástörténeti fejtegetéssel bebizonyítja, hogy Tinódi 1510 körül a Baranya vármegyei Tinód nevű faluban vagy pusztában született, innen van a családnak Tinódi neve is, vagyis „a lantos Sebestyén nemcsak más család, de más föld szülötte is", mint a Fehér vármegyei Tinódi (Mészöly i. m. 5). Megjegyzem, hogy Mészöly Gedeon e kitűnő munkájának eredményeit DÉZSI LAJOS is elfogadta (Tinódi Sebestyén. Budapest, 1912. passim).

Ettől kezdve sűrűn jelennek meg nyelvtudományi fejtegetései a szakfolyóiratokban. 1908-ban már több olyan tanulmánya is napvilágot látott, melyek történeti mondattani és alaktörténeti tárgykörének, a határozók és a határozó igenevek alapvető történeti szerepe fölfejtésének a sűrűjébe vágnak (pl. A *-vány, -vény* képző eredete: MNy. IV, 410—4; Hiátustöltőnek támadt mássalhangzó mássalhangzó után: Nyr. XXXVII, 438—42; Még megfejtetlen alakok a Halotti Beszédben: Nyr. XXXVIII, 298—305, 343—8).

1903-tól 1915-ig a kunszentmiklósi ref. gimnázium tanára volt. 1911-től két éven át tanulmányi szabadságon volt, főképpen Bécsben meg Münchenben és az osztrák meg bajor kézirattárakban meg könyvtárakban elsősorban a Bécsi Kódex és a Müncheni Kódex eredeti kéziratait tanulmányozta, de ezek latin forrásait is kutatta, és a Bécsi Kódexét meg is találta. Ekkor készítette elő az Új Nyelvemléktár 1. füzetében 1916-ban közzétett Bécsi Codex kiadását is. — 1913-ban „A Döbrentei-kódex evangéliumai és a Müncheni-kódex" című tanulmányát (MNy. IX, 433—9) az Akadémia a Sámuel-díjjal tüntette ki.

1915-től 1922-ig a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának volt a tisztviselője, ahol bőséges alkalma nyílt a nyelvtörténeti és egyéb források alapos búvárlására, kiaknázására. Ez alatt az idő alatt nyelvtörténeti eredményei mellett több becses, addig ismeretlen nyelvemléket is közzétett. De az irodalomhoz is hű maradt; újabb kiadásban tette közzé Katona „Bánk bán" című tragédiáját, Madáchnak „Az ember tragédiája" című drámai költeményét; az előbbit utószóval, az utóbbit előszóval. Kiadta Gvadányi „Pöstyényi förödés..." című mulatságos versét is. 1939-ben jelent meg kiváló irodalomtörténeti tanulmánya: „Kölcsey Hymnusa és a Hymnus Kölcseyje" (Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály köréből. 25. kötet 10. sz. 393—475). — 1921-ben fordította le Johannes Secundus „Csókok könyve" című művét szép latin versekből „a római rythmus muzsikájában", s ezt a műfordítását még több is követi. Egymástól nagyon különböző stílusú műveket fordított magyarra (Sappho, Homeros, Seneca, Ovidius, Toussaint, Racine, Puskin remekeiből), s velük kapcsolatban műfordításelméleti fejtegetésekben okolta meg eljárását.

1921-től az Akadémia újjászervezéséig levelező tagja volt a Magyar Tudományos Akadémiának, már előtte tagja a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak és a Helsinki Finnugor Társaságnak.

1922-ben lett egyetemi tanár a szegedi egyetem Bölcsészettudományi Karának Ural-Altaji Nyelvtudományi Tanszékén. 1927-ben, május 27-én adták elő a Szegedi Nemzeti Színházban a Tótágas című szatirikus bohózatát 3 felvonásban, melynek előadása csaknem tudományos pályájába került. — Működésének további állomásai: a kolozsvári egyetem Finnugor és Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, majd ismét Szegeden a Finnugor Nyelvtudományi Tanszék.

1958-ban vonult nyugalomba. 1960. május 29-én Budapesten halt meg, és június 4-én, Sárbogárdon vettünk tőle búcsút, ott pihennek hamvai. Életművéért a Magyar Népköztársaság a Munka Érdemrenddel és a Munka Vörös Zászló Érdemrenddel tüntette ki.

Mészöly Gedeon személyiségének kiteljesedését vele született tehetségén, neveltetésén és tanulmányain kívül kedvezően táplálták a híven őrzött és ápolt családi hagyományok, azután szülőfalujával való harmonikus kapcsolata.

A múlt század közepétől kezdve a 48-as szabadságharc emlékein kívül három nagy egyéniség hatott a Mészöly-családban. Az egyik nagy ható erő az volt, hogy kilenc Mészöly küzdött a 48-as szabadságharcban, közöttük a sza-

badsághare kiváló alezredese, Mészöly Farkas, akinek emlékét Mészöly Gedeon is nagy szeretettel őrizte. — Nagy hatással volt a Mészöly-családra Arany János is, aki Mészöly Pálnak, Gedeon édesapjának az 1850-es években Nagykőrösön tanára volt, s ettől kezdve Arany János szelleme és költészete személyes emlékek hagyományaként is él ebben a családban. — És azután ott volt a festőművész Mészöly Géza, a nyelvtudós nagybátyja, aki nagy művész voltának fényével elárasztotta a Mészöly családot. Különben a festői és költői tehetség megvan ma is a Mészöly-családban.

Mészöly Gedeon egyéniségének, tudósi és művészi szemléletének, komplex látásmódjának kialakulásában, ezek állandósulásában és jellemzőiben az említetteken kívül nagy szerepe volt annak is, hogy jubilánsunk lelkileg sohasem szakadt el szülőfalujától, a kies Váli Völgyben fekvő Tabajdtól — ő maga mondotta szülőföldje táját „kies Váli Völgy"-nek —, melynek népét és nyelvét meg a tájat mindig együtt látta, és munkáiban sokszor idézte.

De nemcsak szülőfaluját, annak népét és nyelvét szemlélte együtt, hanem az egész magyar népet és nyelvét is egységben látta, és nyelvének történetét is ebben az összefüggésben kutatta, s ez lett nyelvtudományi munkásságának is a programja. Ezt a programját Mészöly Gedeonnak két folyóirat címe is hirdeti: a „Népünk és Nyelvünk", melyet nem ő szerkesztett és irányított ugyan, de programszabó címét ő adta (lásd: Nép és Nyelv I, 2), és a másik folyóirat, a „Nép és Nyelv", melynek szerkesztője is ő volt. Ennek szelleméhez kapcsolódik Szegeden a „Néprajz és Nyelvtudomány", és ebben jelentek meg Mészöly élete alkonyán szellemének utolsó föllobbanásai: tömör rövid szófejtései, becses szófejtésmódszertani összefoglalása és szép Arany-magyarázatai (Miscellanea: NéprNyelvtud. II, 1958. 17—32; Miscellanea II.: NéprNyelvtud. III—IV, 1959—1960. 5—18).

Mészöly Gedeon nyelvtudományi munkásságának tárgykörei: a magyar történeti mondattan és szóalaktörténet, a kapcsolatos hangtörténeti kérdésekkel együtt (a szóvégi rövid magánhangzók, a hiátustöltő mássalhangzók — a *h*, *j*, *v* — történetével meg az ómagyar kettőshangzók problémájával együtt), továbbá: még feltáratlan eredeti szavaink eredetének a megfejtése.

Ezekben az elég szövevényes kérdésekben Mészöly éles elemző képessége, gazdag forrásismerete, komplex szemlélete, nagy-nagy szaktudása, összetett kutatási eljárásai révén, melyek közül elsősorban descendens történeti és stílustörténeti módszerét emelem ki, mondom, ezeknek birtokában és alkalmazásával Mészöly egészen új, bizony a legtöbbször a nyelvtudomány addigi eredményeivel ellentétes, de rendkívül gyümölcsöző új eredményeket ért el.

Forrásismerete messze meghaladta a szokásos mértéket minden tekintetben. Közismert tény ez, de tanúskodnak erről nyelvemlékkiadványai, nyelvemléktanulmányai és egész tudományos munkássága is. A nyelvtörténeti kutatások alapvető feltételének az alapos forrásismeretet tartotta. Sokszor elmondotta ezt, de le is írta. Ezt hangsúlyozza voltaképpen abban a már 1930 körül megírt cikkében is, melyben ZOLNAI BÉLÁT arra figyelmezteti, nem szabad a nyelvemlékek ismerete nélkül észszerkesztményekből látványos, de hamis légvárat építeni, és így tanítgatni azokat, akik a forrásokat nem hamisítják meg. Mészöly Gedeonra e cikkének befejező mondata is jellemző: „Amicus meus Zolnai, sed magis amica veritas!" — Hát igen. Mészölynek nagyon szigorú tudományetikai törvénye volt.

Visszatérve a források fontosságára, meg kell említenem azt is: MÉSZÖLY GEDEON többször hangoztatta, le is írta, hogy a finnugor nyelvek legrégibb

összefüggő nyelvemléke a Halotti Beszéd (MNy. XXII, 84—93), s a magyar nyelvemlékek vallomását finnugor szempontból is figyelembe kell venni!

Az Új Nyelvemléktár 1. füzetében 1916-ban Mészöly által közzétett Bécsi Codex a párhuzamos latinnal együtt ma is példaképül szolgálhat. Ezt a XV. századi nagyon becses magyar nyelvemléket úgy tette közzé, mintha a XV. században nyomtatták volna. A husszita bibliafordításról írt értekezései ma is a legszebb és legjobb kódextanulmányok közé tartoznak, s megállapításai ma is érvényben vannak.

A Bécsi Kódexen kívül még egy másik, de kevésbé ismert nyelvemlékközleményéről is meg kell emlékeznem: az „újjá író" Ráskai Lea által ránk hagyományozott Margit-legendáról. Ezt Mészöly 1941-ben egykori kiejtéssel és a központozás mai megjelölésével sok, rendkívül becses jegyzettel tette közzé saját folyóiratában, a Nép és Nyelv I. évfolyamában.

A kiadvány előszavában a közzétevő Ráskai Leát a Margit-legenda „újjá írójának" nevezi, mert Ráskai Lea nem szóról szóra másolta kódexeit, hanem változtatott, újjított is rajtuk, és ezeket az újjításokat Mészöly meg is jelöli az általa kiadott Margit-legendában. A bőséges lapalji jegyzetek nemcsak nyelvtörténeti vonatkozásúak, hanem művelődéstörténetiek is, egyebek is. Ez a Margitlegenda-kiadvány közlésmódjával és jegyzeteivel tökéletes emléke annak is, hogyan folytak Mészöly Gedeonnak nyelvemlékolvasó szemináriumi órái. Mintája lehet ez a kódexkiadvány annak is, hogyan kell megszerkeszteni és milyen jegyzetekkel kell ellátni az egyetemi hallgatók részére szánt nyelvemlékkiadványokat.

Mészöly Gedeon nyelvtörténeti kutatásainak középpontjában főképpen a magyar nyelv uráli/finnugor eredetű határozóragjaival alakult határozóinak a története áll, mégpedig voltaképpen a finnugor kortól napjainkig, elsősorban a Halotti Beszéd alapján, de nyilvánvalóan a többi nyelvemlék, a nyelvjárások és a rokon nyelvek megfelelő adatainak a vallomását is fontosnak tartja, ez utóbbiak meg is erősítik magyar nyelvtörténeti megállapításait.

Mint mondottam, már 1908-ban világosan látta a határozók nagy szerepét a magyar történeti mondattanban és alaktanban. „A *-vány, -vény* képző eredete" (MNy. IV, 410—4) című fejtegetéséből nemcsak az tűnik ki, hogy ez a képző a *-ván/-vén* határozó igenévképzővel azonos, hanem az is, hogy a határozó igenév jelzőként is szerepelhet a magyarban, és ebben a funkcióban szükségképpen melléknévvé, majd főnévvé válik. A „Hiátustöltőnek támadt mássalhangzó mássalhangzó után" (Nyr. XXXVII. 438—42) és a „Még megfejtetlen alakok a Halotti Beszédben" (Nyr. XXXVIII. 298—305, 343—8) című tanulmánya alapvető hangtörténeti tényeket állapított meg: „A magyar nyelvben a legközelebbi rokon nyelvtől való elválás után, de még a nyelvemlékek kora előtt, tehát még a rövid tővéghangzós nominativusok idejében (pl. **házъ:* 'domus', *másъ:* 'alius', *elъ:* 'pars antica' Okl.) alaktanunkra nézve igen fontos hangváltozások történtek: 1. consonans alakú formansok a teljes tő rövid véghangzójába való beleolvadás által vocalisoká lettek (lativ. > translativ. **házъ-γ* > *ház-é* N., **másъ-γ* > *más-é* N., **elъ-γ* > *el-é*), 2. ezek a vocalissá lett formansok a teljes tőhöz járuló, consonansoknak maradt formansok analógiájára (*házъ-n, házъ-t, másъ-n, másъ-tt*) a rövid tővéghangzós teljes tövekhez is hozájárulhattak (**házъ-é* > *házo-á* HB., **másъ-é* > *másu-á* R., *elъ-é*). Részben nyelvemlékeink kora előttre tehető, részben nyelvemlékeink korában észlelhető az, hogy: a for-

mans vocalisa és a teljes tő végső vocalisa közt anorganicus consonans *(v, j, h)* támadhatott *(házo-v-á, másu-v-á* > *máso-v-á, elö-v-é* ~ *ele-v-é* > *elö-v-e* ~ *ele-v-e)*. Az ilyen szavakban aztán, melyek a vocalicus formansszal három- vagy többtagúakká váltak, az utolsó előtti rövid vocalis kieshetett, s így az eredetileg két vocalis közt keletkezett consonans közvetlenül a csonka tő végső consonansa után kerülhetett *(ház-vá, más-vá* N., *elvé* R.). E helyzetben végül a két consonans össze is olvadhatott egy hosszú consonanssá *(házzá, mássá)*." — A fenti tanulmányoknak ezt az eredményét Mészöly szó szerint így foglalta össze 1926-ban: „A Halotti Beszéd hangtörténeti és alaktani sajátságai" című művében, 5. Mivel ez igen fontos megállapítás, azért idéztem Mészöly összefoglalását a saját szavai szerint.

MÉSZÖLY GEDEONnak ezt a hang- és alaktörténeti megállapítását soha, senki meg nem cáfolta, sem az e kérdéskörrel összefüggő egyéb megállapításait. Sőt a hiátustöltő mássalhangzók nagy szerepének gyökere megvilágosodik abban a tényben, hogy az uráli, finnugor, ugor korszakokban nem voltak olyan hangszerkezetű szavaink, melyekben két magánhangzó állt volna egymás mellett (vö.: COLLINDER, CompGr. 204—5; HAJDÚ: CSIFU. 150; vö. Bev. 1966. 53). — A VV hangszerkezeti sajátság újabb, például nyj. *loak* 'lovak', *szomorúan*, de nyj. *szomorú-v-an* stb.

A jelentéstörténeti fejlődés sorrendjében 1. 'prae-', 2. 'anticus', 3. 'primus' jelentésű *el-é* ~ *el-ő*, *ele-v-é* > *ele-v-e*; *elö-v-é* > *elö-v-e* lativusragos határozók alak- és funkciótörténetét Mészöly olyan fontosnak tartja, hogy 1955-ben vitán felül álló stílustörténeti érvekkel is megtámogatja (A Halotti Beszéd néhány szavának stílustörténeti módszerű megfejtése: MNy. LI, 176—82), de már az első, efféle kérdésekkel foglalkozó fejtegetésében a következőket mondja (Hiátustöltőnek támadt mássalhangzó mássalhangzó után: Nyr. XXXVII, 441—2): „Jelen cikkemnek itt véget vetek. Véget vetek abbeli reménységem nyilvánításával, hogy ennek alapján nyelvünk alaktanának sok kérdése lesz megoldható, sok képzőnk és ragunk, illetve képző- és ragelemünk lesz megmagyarázható. Legyen szabad mindezekről apródonként beszámolnom, legközelebb pedig az e cikkben fejtegetett elvek alapján a Halotti Beszéd néhány szavának adnom magyarázatát."

A Halotti Beszédnek azok a szavai, melyekkel Mészöly a következő alkalommal foglalkozik (Még megfejtetlen alakok a Halotti Beszédben: Nyr. XXXVIII, 298—305): *terumteve, tilutoa, mundoa, Hadlaua, feledeve, veteve*, vagyis a nyelvemlék tárgyas elbeszélő múlt egyes 3. személyű alakjai és a „*teremteve* iſtentvl" jelzője, de ezek nyelvtörténeti mivolta és története tehát a *terumté, tiltá, mondá, hallá, feledé, veté* elbeszélő múlt alakokhoz és a mai Dunántúl nyugati részén nyelvjárási *szántava, mondova* (> *szántva, mondva*) határozó igenevekhez való viszonya csak 1929-ben kerül részletes kifejtésre (A Halotti Beszéd tárgyas elbeszélő múlt alakjai magyar és finnugor szempontból. Bp., 1931.).

Ennek a kérdéskörnek alapos kifejtésében alkalmazza Mészöly Gedeon szélesebb alapon azt a stílustörténeti módszert, melynek sajátságait és gyümölcsöző voltát a szintén 1929-ben megírt, de csak 1944-ben publikált következő kiváló művében igen meggyőzően tapasztalhatjuk: „Az Ó-magyar Máriasiralom nyelvtörténeti és stílustörténeti magyarázata" (Kolozsvár, 1944.). — Megjegyzem, ebből a műből Magyarországon csak 20 példány van.

Különben a Halotti Beszéd történeti mondattani és alaktörténeti feldolgozását Mészöly a „Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján" című művében adja elő (Szeged, 1942.); 1938 tavaszán ez a tanulmánya már készen volt. Voltaképpen azt mondhatjuk, hogy ez a mű főképpen a magyar primer határozóragokkal alkotott határozók descendens története, melyben tudományos ellenfeleinek kinyilvánított vagy várható ellenvetéseit elemzi és meg is cáfolja.

Az „Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal" (Bp., 1956.) című művét Mészöly a magyar szakos egyetemi hallgatóknak és tanároknak szánta, de a szakköröknek is szól. A Tihanyi Apátság alapítóleveléből, Anonymus krónikájából és a Váradi Regestrumból közöl részleteket és jellemzi sajátságaikat, majd a Halotti Beszéd és az Ómagyar Mária-siralom alapján vezeti be az olvasót a magyar nyelv történetének alapvető kérdéseibe. Belevette Mészöly ez összefoglaló művébe több kitűnő szófejtését is. Itt olvasható az ómagyar labialis utótagú kettőshangzókról szóló vita (167—73). Elmellőzve itt Mészöly történeti mondattani és alaktörténeti fejtegetéseit, hiszen alább majd részletesen sorra kerülnek, nyomatékosan föl szeretném hívni a figyelmet a HB. *unuttei* szavának ÓmSzöv.-beli fejtegetésére (229—32), mely — úgy látszik — pusztába kiáltó szó, mert újra előkerült ennek török származtatása.

Végül az Ómagyar Mária-siralom révén, versformája jellemzőit és eredetét magyarázván bebizonyítja, „hogy az ÓMS. verselése, — úgy, amint van — nemcsak betűrímeivel, hanem rímeivel együtt is a finnugor verselési mód megszakítás nélkül való továbbfolytatása és továbbfejlesztése, mely ellenállt a keresztény latin himnuszköltészet verselési módjának is, a szavakkal való olyanféle zenei játéknak, aminőre példa ez: »Mor*te* bea*te* separor a *te*, — Dummodo na*te*» stb." (ÓmSzöv. 249). Mészölynek ez a megállapítása a mordvin, a vogul verses népköltészeti emlékek (Munkácsi alapján) meg a Szelestei-féle ráolvasás igen finom elemzésére épült meg Jakubovich Emil tanulmányára (MNy. XXVII, 265—76). Mészölynek ez a megállapítása és tanulmánya (ÓmSzöv. 243—51) nem egészen azonos „A magyar irodalom története 1600-ig" című mű ÓMS.-ra vonatkozó értékelésével (117), de ez utóbbi Mészöly kutatási eredményeit nem is idézi (vö. i. m. 120. Irodalom). Ehhez a verstörténeti fejtegetéshez csatlakozik Mészölynek az irodalmi nyelv kezdeti sajátságaira vonatkozó ismételt különvéleménye is (vö.: OK. IV, 476; ÓmSzöv. 255).

Láthatjuk: az ÓmSzöv. nemcsak egyetemi tankönyv, annak is kitűnő, hanem új bizonyítékokat is előad a szerző a régibb megállapításai helyességének nyilvánvalóbbá tételére, és másutt nem publikált, fontos, új eredmények is belekerültek ebbe a nyelvtörténeti összefoglalásba, melyet minden érdeklődő és szakember nagy haszonnal forgathat, kutatási módszereinek, különösen descendens történeti és komplex történeti meg stílustörténeti módszereinek a tanulmányozása pedig a nyelvtörténész számára nélkülözhetetlen.

Fentebb már láttuk, hogy Mészöly már 1908-ban úgy vélte: megtalálta azt az alapvető szemléletet és kutatási módszert, amellyel véleménye szerint nyelvünk történeti mondattanának és alaktanának sok kérdését meg tudja majd oldani. — Mik voltak azok a nyelvtörténeti eredmények Mészöly pályájának elején, melyek erre a reményre fölbátorították, és milyen további tanulságokkal jártak számára újabb kutatásai?

A *-vány/-vény* képző eredetének tanulságai; a 1. 'prae-', 2. 'anticus', 3. 'primus' jelentésű, eredetileg lativusragos *el-é* ~ *el-ő* *ele-v-é* > *ele-v-e; elö-v-é* > *elö-v-e* hang-, alak- és jelentéstörténete, tehát funkciótörténete is,

melynek útmutatását a HB. *terumteve, tilotoa, mundoa, Hadlaua, feledeve, veteve* tárgyas elbeszélő múlt alakjainak a megfejtésére nézve már ekkor világosan látta. A *-nyi* mértékképzőről is kitűnt, hogy eredetileg lativusrag volt, s az eredetileg lativusragos határozó jelzői szerepben lett *-nyi* mértékképzős melléknév. „Ez a tény újabb bizonyíték a mellett a régebb óta vallott meggyőződésem helyes volta mellett [itt nyilván a *-vány/-vény* képző eredetének a tanulsága is előtte lebegett], hogy sok képzőnk lett ragból, sok szavunk, melynek végzetét képzőnek tartjuk és helytelenül más nyelvek képzőivel azonosítjuk, eredetileg ragos határozó volt s külön nyelvünkbeli alakulat." (NyK. XL, 326—7).

Ebből az eredményből aztán levonja a helyes történeti nyelvszemléleti tanulságot is: „Nem helyes tehát, ha nyelvtörténeti nyelvösszehasonlító kutatásainkban átléphetetlen válaszfalat vetünk a ragok és képzők, a határozók és nominativusi alakok közé" (NyK. XL, 326—7). — Ezt Mészöly Gedeon később úgy fejezi ki, hogy nyelvtörténeti kutatásainkban nem szabad a leíró nyelvtan fejezeteihez kötődve eljárni, mert a leíró nyelvtani alap a történeti szemléletet és kutatást gúzsba köti, a leíró nyelvtani alapról való kiindulás és mai nyelvi állapotot ősréginek föltételezni már eleve téves.

Ő tehát nyelvemlékeink mondattani sajátságait a saját mivoltukban, de előzményeikben és következményeikben is vizsgálva arra az eredményre jutott, hogy az uráli eredetű locativusi *-n*, a finnugor eredetű locativusi *-t, -tt* és az uráli lativusi *-é/-á* helyhatározóragos határozók más funkciókat is betölthetnek és be is töltöttek az idők folyamán, és eközben annyira eltávolodhatnak, el is távolodtak eredeti mondattani szerepeiktől, hogy eredeti határozói funkciójuk csak a nyelvtörténethez illő descendens történeti eljárással deríthető ki, és további fejlődésük menete is csakis ezzel a módszerrel követhető nyomon. Jegyezzük meg azonban azt is, hogy e határozóragos határozók bizonyos esetekben meg is maradhatnak ősi funkcióikban.

Az egykori határozóragos határozó jelzői szerepben, mint ezt már láttuk, melléknévvé válik, és rajta a határozórag szükségképpen képzővé, mivel a minőségjelző 0 morfémás alakban kapcsolódik a jelzett szóhoz. — Ha a határozóragos határozó állítmány vagy állítmány része lesz, a szó igévé alakulhat, és rajta az egykori határozórag időjellé válik.

Mészöly megállapítása szerint igéink két múlt idő jele az *-é/-á* és a *-t/ -tt (Megállék* a kanyargó Tiszánál; ... azon *gondolkodám*...; *írtam, ütött)* eredetileg helyhatározóragok voltak, és múlt idő jelévé válásuk közvetlen előzménye állapothatározón való szereplésük volt.

Ezek a megállapítások bizony a többi, itt nem említettel együtt elég meglepőek, de igazak, és Mészöly ezeket kutatásai legfőbb eredményeinek tartotta, annak ellenére, hogy nem fogadták el. Nem fogadták el, jóllehet Mészöly Gedeon az ellenkező véleményeket mindig az adatok egyértelmű vallomásaival megcáfolta.

A következőkben Mészöly egyik történeti mondattani és szóalaktörténeti fejtegetésével azt is szemléltetni szeretném, hogy új eredményei a nyelvi bizonyítékokból fakadnak, nem a nyelvtudós magyarázza beléjük történetüket, történetük voltaképpen a nyelvi tényekből fejlik ki. Aztán az is kitűnik e gondolatmenet előadásából, hogy a nyelvtörténeti tények mellett társadalomtörténeti, gondolkodás- és szemlélettörténeti vonások is napvilágra jutnak.

Lássuk tehát, hogyan fejti ki Mészöly Gedeon a finnugor eredetű locativusi *-t, -tt* ragos helyhatározók és toldalékaik eredeti funkciójának magyar nyelvi elágazásait!

A finnugor eredetű locativusi *-t (i-tt, o-tt, Pécs-ett)*, mely idő- és állapothatározót is jelölhet *(idétt* 'zeitig, früh' XVI. sz.: NySz.; stb.; *hanyatt* stb.) szerepelhet eredetileg idő- és állapothatározórag funkcióban például a *men-*, *jár-* mai igetöveken, de egykor ambivalens töveken is: „*menet* (mikor?) találkoztam vele", „erre *járat* (mikor?) benézek hozzátok" stb. Ezek és az effélék eredetileg nem képzett szavak voltak, hanem locativusi *-t* ragos idő-/állapothatározók.

A KT.-beli *takaruta* is mint a mondat egyik szerkezeti tagja: *-t* határozóragos + *-a* személyjeles állapothatározó 'eingehüllt' jelentésű, és a régi *takarvája* személyjeles határozó igenévnek az előbbivel azonos jelentésű szerkezeti szinonimája.

A Bécsi K.-beli (146: Dániel VI, 19) *vilamodat* 'primo diluculo' Káldinál: „jó reggel" és „jókor reggel"; BécsiK. 36 (Judit XII, 5): *eyièl z villamodat* = = 'nocte et ante lucem'. Az *éjjel* is határozóragos határozó eredetileg és itt is, ezért jelenti azt, hogy 'nocte', de a határozóragos határozó nominativussá válhatik: „Az *éjjelek* rövidülnek" (ÉrtSz.).

Mészöly Gedeon erre a nyelvi jelenségre hivatkozik annak bizonyítására, hogy „az *-at*, *-et* képző eredetileg előhangzós *-t* határozórag volt, s a 'mikor?' kérdésre felelő időhatározókból időfogalom-tartalmú főnevek lettek, mint az időhatározói jelentés az eredetibb ezekben a már említettem esetekben is: *nappal* (mikor?) → a *nappal* (mi?), *reggel* (mikor?) → a *reggel* (mi?). Az *-at*, *-et* képzőnek időhatározók ragjából lett eredete pedig azt bizonyítja, hogy az *-at*, *-et* képző azokon a főneveken jelentkezett először, melyek időfogalom-tartalmúak voltak. A *búzavetet*, *krumplikapálat*, *búzaaratat* v. *aratat*, *búzahordat* v. *hordat*, *szénahordat*, *kukoricaszödet*, *szőllőmetet* (*met-* a *metsz* gyökérszava), *szüret* (Ormánság), ezek az *-at*, *-et* képzős főnevek a magyar földmívesek nyelvében időfogalomtartalmúak. Eredeti ősi szavunk a *tavasz*, *nyár*, *ősz*, de az évszakokon belül pontosabb időmeghatározásra alkalmazzák ezeket az *-at*, *-et* képzős szavakat, melyek mindenike egy-egy általános fontosságú mezei munka elnevezése. Az ősi idők magyarjainak még tél múltával az volt a legfőbb dolga, hogy legeltetésre, illetőleg legelőfoglalásra kikeljenek: ezért lett a vitézek és pásztorok szava az *-et* határozóragos *kikelet*, illetőleg az ebből vált *-et* képzős *kikelet*. Ezekben az *-at*, *-et* révén utóbb tárgyalt nyelvi jelenségekben is megfigyelhető az emberek munkája és nyelve történetének szoros kapcsolata, mely a nyelvfejlődés természeténél fogva egységesen kihat szóra, ragra, időjelre, képzőre, mondatra, egyszerűre úgy, mint összetettre stb.-re, melyeket a synchronikus leíró nyelvtan külön taglalhat, de a valóban diachronikus nyelvtörténet nem. A két szemléletet, a két módszert összezavarni nem szabad." (ÓmSzöv. 195—6).

Mészöly Gedeonnak ez az igen tanulságos fejtegetése bebizonyítja az *-at/-et* képző locativusi *-t*-ből való származtát. A bizonyításban súlyosan esik a latba az a tény, hogy a Mészöly idézte időfogalom tartalmú *-at/-et* végződésű szavak — valamennyi — egyetlen-egy nyelvjárásból, az ormánságiból valók! Továbbá az, hogy ezt a nagyon fontos mondat- és alaktörténeti jelenséget az elődeink gondolkodásmódját meghatározó környezetben és élelemszerző munkájával összefüggésben mutatja be. Jegyezzük meg azt is, hogy ezeknek a tényezőknek a kölcsönhatását ilyen világosan eddig sem a hazai, sem pedig a nemzetközi szakirodalomban nem fejtette ki senki. Mészöly az *-at/-et* főnévképző locativusi eredetének bizonyítását a következő megállapítással zárja be: „A lokativuszi *-t* van a *földszint* határozón (= földszínén), és ugyanaz van az

egyes személyragos eredetű *őszinte* szón (= az ő maga színén való); így lett az eredetileg szintén személyragos *este* alak, így lett a *naplement* > *naplemente*, *viradta* > *virradta* stb." (ÓmSzöv. 196.) — Lehet ez ellen érvényesen érvelni? — Vö. még: *átkelet*= 'átjárás, átjáró hely' (Csallóköz: MTsz.); 1327: „Ascendit ad montem Isten*keleth*e dictum"; *víz-kelet* 'vadum; furt' SZAMOTA jegyzete. 1308/1411: „Terram *Wyzkeleth* nominatam" (OklSz.). — Ezek és még sok hasonló, *-at/-et* locativusragos határozóból lett hely- és időfogalom jelölő főnév volt az alapító csoportja azoknak a főneveknek, melyeket a leíró nyelvtanokban deverbalis *-at/-et* képzővel alkotott származékszóknak nevezünk.

És mivel a határozóragos határozó jelző is lehet a finnugor nyelvekben, így lett csakugyan jelző is — például a Jókai Kódexben, de másutt is — az eredetileg *-at/-et* határozóragos határozó jelzői mivoltában melléknév, és rajta a *-t*, *-at/-et* ebben a vonatkozásban is képző, melynek mai alakja *-t*, *-tt* melléknévi igenévképző. — JókK. 4: „menbe *felemelet* arczaual es *felemelet* kezekuel" stb., s lett belőle a mai „*felemelt* arcával, *felemelt* kezekkel". Megvan már a JókK.-ben is ez utóbbi alakú melléknévi igenév is: „Az *fordolt* Farkaſrol..." (JókK. 146).

És hogyan keletkezett Mészöly szerint a locativusi *-t* ragos állapothatározóból a *-t*, *-tt* időjeles múlt idejű igealak, illetőleg a locativusi *-t* határozóragból az ige múlt idejű alakjának a *-t* > *-tt* időjele?

Az ómagyar nyelvben, de az ősmagyarban is nemcsak azt mondották: *mënet* 'während des Gehens', *jövet* 'während des Kommens' — ezeket ma is használjuk —, hanem az újkori székely nyelvjárási *éfiattam* 'ifjú koromban', *éfiattad* 'ifjú korodban', *éfiatta* 'ifjú korában' (de azt is jelentik ezek: 'ifjú állapotomban' stb.) stb. szerint, tehát e székely kifejezésekhez hasonló szerkezetekben azt is mondották a XV. században sűrűn, a XVI. században már ritkábban: *mënëttem* 'menő állapotomban', *mënëtted* 'menő állapotodban', *mënëtte* 'menő állapotában' stb. Ezek *-tt* határozóragos határozó igenevek.

A HB. *odutta vola* szerkezetében Mészöly megállapítása szerint az *odutta* nem múlt idejű igealak, a HB.-ben még egyáltalán nincsenek *-t*, *-tt* jeles múlt idejű igealakok; itt e szerkezetben az *odutta* azt jelenti: 'adó állapotában', s a múlt időt a létige *vola* alakja fejezi ki. Az *odutta vola* jelentése tehát: 'adó állapotában vala', ez lényegében olyan, mint a finn *oli kalastamassa* 'van halászban'. „Az **oduta volá* > *odutta volá* ~ **oduta volá* > *adta vala* és **odut volá* > > *adott vala* szerkezetből csak később kapta meg a magában levő *adott* és *adta* alak a múlt időt is kifejező jelentését, mint 3. személyű igei állítmány." (ÓmSzöv. 163).

Talán lehetséges az is, hogy a *-t*, *-tt* határozóragos állapothatározó igenévbe más mondatszerkezetből is belesugározhatott az állapot múlt időbeli viszonya az állítmány múlt időbeli szerkezeti alapjából. Erre következtethetünk a MünchK. (15rb: Máté IX, 18) következő mondatából: „Ezt ke' meg ǫ azocnac *bèzéllettè* [= Haec illo loquente ad eos] ym eg fèiedèlm *vepec* ǫ hozia ʒ imada ǫtèt [= ecce princeps unus accessit et adorabat eum]". E mondatban az állítmány igei része: *vepec*, olv. *vépék*, értsd 'lépe, lépett'. Nyilvánvaló, hogy az *ǫ bèzéllettè* = *illo loquente* = *Mondván ő* (Káldi); voltaképpen: 'ő beszélő állapotában'. Ez tehát nem múlt idejű ige az állítmány részeként, hanem állapothatározó, az állítmány múlt idejű igei részével összefüggő, tehát vele egyidejű állapothatározó. Mai helyesírással: „Ezt kedég *még* ő azoknak *beszéllette*, im egy fejedelem *vépék* ő hozjá, és

imádá őtet." — Láthatjuk: e mondat állítmánya igéjének (*vépék*, értsd: 'lépe; lépett') múlt idejűsége átsugárzott az „Ezt még ő azoknak *beszéllette*..." állapothatározójába, és így az állapothatározó *-tt* suffixuma szükségképpen múlt időjellé lett, és ezért ez az egész szerkezet időhatározó mellékmondatnak is fölfogható. Káldi fordításában ez a mondat így hangzik: „*Mondván* ö ezeket nékik, imé egy fejedelem *járula-elő*, és *imádá* őtet." Tehát: a MünchK.-ben: „...*ρ*...*bèzellettè*..." = Káldinál: „*Mondván ő*..." = 'illo loquente'. Más fordítók a határozó igeneves szerkezetet időhatározói mellékmondattá alakították át. Károli 1590.: „*Mikor* ezeket mondaná Iesus, imé egy ember ki (az Synagogánac) feiedelme vala, el iöuén terdre eſéc ő előtte..."

Mészöly Gedeon az ÓmSzöv.-ben (207) válaszol Bárczi Gézának arra a véleményére, hogy az *-at/-et* képző nem lehet azonos a locativusi *-t*-vel (TihAl. 172—3). „Ha ugyanis — mondja Bárczi fő érvül — ezt a deverbális *-t*-t a határozóraggal azonosnak tartjuk, olyan régi időbe kell visszavinni e formáns meglétét, amikor a névszói és az igei kategória még egyáltalán nem vált szét, minden fogalomjelölő szó lehetett a szükség szerint ige is, névszó is... Arra viszont semmi, sem közvetlen, sem közvetett bizonyíték nem hozható fel, hogy a *-t* lokativusz-rag már az ugor együttélés korát évezredekkel megelőző régi időben meglett volna." Idézi Mészöly, ÓmSzöv. 207, majd erre a következőket válaszolja:

„A *choltat*-hoz és az *odutta volá*-hoz és az *uolov*-hoz írt fejtegetéseim s az *-at, -et* képzőről alkotott nyelvtörténeti eredményeim annyira szerves egésznek a tagjai, hogy annak az egésznek csak egyik részletét érintő ellenérv is az egészre hat. Ezt megfontolva legyen szabad rámutatnom arra, hogy Bárczi láncolatos okoskodásának alapja az a tudományos föltevés, melyet Szinnyei a Finnisch-ugrische Sprachwissenschaftban a lokativuszi »*-t*«-ről a magyar, vogul és osztyák megfelelők alapján így jegyzett föl: »ugrisch« — tehát nem »finnisch-ugrisch«, tehát nem finnugor, hanem ugor-korabeli (62—3). Nem mellőzendő azonban két dolog. Először, hogy a magyar, vogul és osztyák nyelvben nem testesebb az a kérdéses rag egy *-t-* mássalhangzónyinál, és másodszor számot kell vetnünk azzal a megállapítható ténnyel is, hogy ennek a ragnak a funkciói közül a helyhatározói az eredeti. Ez a két tény pedig elég ahhoz, hogy világosan álljon előttünk az, hogy a magyar lokativuszi *-t*-nek eredete — éppúgy, mint a magyar lokativuszi *-n*-nek eredete is az ugor korszakot messze megelőző finnugor korszakba nyúlik vissza — használhatom Bárczi idézett kifejezését is —: »az ugor együttélés korát évezredekkel megelőző régi időbe«. Aki pedig a történeti magyar alaktannak bármely kérdését tárgyalja, meg ne feledkezzék az ősi helyhatározók eredeti funkcióinak változatos fejlődéséről." (ÓmSzöv. 207).

Mészöly válasza Bárczinak minden tekintetben kielégítő, annál is inkább, mert a locativusi *-t* finnugor eredete kétségtelen (Collinder, CompGr. 1960. 296—7). Hajdú, Bev. 1966. 121: „Noha elsősorban az ugor nyelvekből mutatható ki, újabban mégis finnugor eredetűnek tartják, mivel egyéb rokon nyelvi határozószókban és esetragokban is meglelni a nyomát...". Mészöly idevonható értekezései: A HB. hangtört. és alaktani sajátságai. Szeged, 1926. 18—23; Nyelvtört. fejt. (1938-ban írta). Szeged, 1942. 57—67; ÓmSzöv. 160—64; 190—97; 204—7. Vö. még: Nyíri, Zur Geschichte des ung. Partizipsuffixes *-t/-tt*: CSIFU. 359—66.

Amint a *-t, -at/et* képzős főneveknek *(kelet ~ kelt-e, aratat)*, a *-t, -tt* képzős melléknévi igeneveknek (a *járt* út, az *adott* szó), a *-t, -tt* múlt időjeles alakoknak (erre *járt*, kenyeret *adott)* az előzménye a finnugor eredetű *-t* ragos helyhatározó,

illetőleg az ebből lett állapothatározó/időhatározó volt (*menet* találkoztam vele; erre *járat* csak beköszönök; *menette*: BécsiK. 168. Dániel XIII, 8: „Es lattac vala ǫtèt a uenec...*bèmenètte*...”), ugyanúgy alakult a története az *-é/-á* elbeszélő múlt időjeles igealaknak, az *-é* > *-e* ~ *-ő* és az *-á* > *-a* ~ *-ó* képzős melléknévi igenévnek, a HB. *teremteve, mundoa, Hadlaua, feledeve, veteve* tárgyas elbeszélő múlt alakjainak, a HB. *terumteve* melléknévi igenevének, a mai nyelvjárási *érreve* < **érëvé* > nyj. és irod. nyelvi *érve*; nyj. *szántova* < **szántová* > nyj. és irod. nyelvi *szántva*, továbbá *a -ván/-vén* képzős igenévnek.

Mészöly Gedeon nyelvtörténeti vizsgálódásainak az a részlete ez, melynek fő eredményeit már tudós pályájának elején megállapította, de széleskörű — finnugor, ómagyar, magyar — bizonyítékait, érveinek sok szempontú csoportosításaival 1929-ben (A Halotti Beszéd tárgyas elbeszélő múlt alakjai magyar és finnugor szempontból. Bp., 1931.), majd 1938-ban (Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján. Szeged, 1942.) írta meg, ez utóbbiban a locativusi *-t*, *-tt*, a locativusi *-n* meg az ablativusi *-l* fejleményeit is tárgyalva, egyéb nyelvtörténeti kérdésekkel együtt. Végül 1956-ban az „Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal” című művében nem egyszerűen megismétli nyelvtörténeti kutatásainak eredményeit, hanem bizonyítékait, érveléseit minden oldalról összpontosítja, és ellenfelei bizonyítékainak, érveléseinek hibáit felmutatja, de válaszol azok kritikáira is, határozottan kimutatva az ellenvetések téves voltát — a saját maga eredményei újabb bizonyítékainak, egybehangzó vallomásainak fényében.

Mivel ezek voltaképpen a lativusi *-é/-á* magyar nyelvtörténeti elágazásaira nézve is meglehetősen ismeretlenek, Mészöly Gedeon születésének századik évfordulójának ezen az ünnepi ülésén az ő szellemében és az igazsághoz híven — elő kell adnom.

Pereszlényi Pál (Gramm. Linguae Vngaricae.—1682.: CorpGr. 502) idézi a *tévém* 'feci' (így adja meg a jelentést) múlt idejű tárgyas, egyes 1. személyű igealakot. Ennek 2. személye kétségtelenül: *tévéd*. Ez az igealak kódexeinkben nincsen meg, helyette *tőd* (TMNy. 259. is mondja), *téd* van. Van azonban *tévéd* határozó igenév; MünchK. 12ra: Máté VI, 3: „Te ke· alamiſna *tèuèd* [olv. *tévéd*] ne tugga te balod mit tèzèn te iogod” = T e autem f a c i e n t e eleemosynam nesciat sinistra tua quid faciat dextera tua” = Károli 1590.: „M i k o r pediglen te oſztogatſz alamiſnát...”

Kétségtelen, hogy a „Te...tévéd” = 'te faciente' határozó igenév a (te) *tévéd* 'fecisti' múlt idejű alakjának az e l ő z m é n y e, ezt meg a (te) *téd* előzte meg.

A MünchK.-beli „ꝛ mú *aluuāc*” (MünchK. 35vb: Máté XXVIII, 13) = = 'nobis dormientibus' (olv. *és mű aluvánk)* Károlinál (1590.): „...m i k o r mi el aluttunk vólna” — ez is s z e m é l y r a g o s h a t á r o z ó i g e n é v. Ezzel a határozó igenévvel teljesen azonos alaki szerkezetű és funkciójú személyragos határozó igenév a BécsiK. 99, Báruk I, 22 (vö. Károly Sándor, A Bécsi kódex nyelvtana 111) „*tèuènc* gonozokat” = 'facientes mala' = = Káldi: „gonozokat *cſelekedvén*”! — Vagyis Káldi is határozó igenévvel fordítja ezt a kifejezést, csak nem személyragosan.

Ez a (mi) *tévénk* tehát személyragos *-vé* „képzős” határozó igenév, és ez a (mi) *tévénk* ú j a b b e l b e s z é l ő m ú l t többes 1. személyű i g e a l a k j a l e t t. Ennek előzménye: (mi) *ténk* ~ *tőnk* a kódexekben.

De akkor az ő *tévé* 'fecit' elbeszélő múlt igealakja is az ő *té* 'tévé' — eredetileg a *té* igenév (vö. *kez-té* > nyj. *keszte* 'kesztyű', *elő-te* 'kemencének sárból

tapasztott ajtaja', *dolog -té-nap* 'dologtevő nap': MTsz.) újra ragozott határozó igeneve volt. Az újraragozás bővebb kifejtését l. Mészöly, Nyelvtört. fejt. 98—9; ÓmSzöv. 210. — És itt idéznem kell Mészöly következő megállapítását: „Nagyon fontos ez az alaktani megállapítás igeragozásunk egész rendszerére nézve, mivel a finnugor nyelvek igeragozásában igen nagy szerepe van az igenévnek." (Nyelvtört. fejt. 99.)

A *tévé* 'tevő állapotban' határozó igenév *é* végződése eredetileg azonos a lativusi *-é* határozóraggal, a *v* pedig hiátustöltő *v*, és nem a fgr. alapnyelvi **k* magyar nyelvi fejleménye (tehát nem: PFU. **teke* > m. **tev-*), mert a legrégibb igeneve e szónak a magyar nyelvemlékekben nem *tévé* ~ *tévő*, hanem: *té*. Az újabb állapothatározó igenév: *tévé* fölvette a loc. *-n* határozóragot, így keletkezett a *tévé-n* határozó igenév; ennek a *té-v-é-n* határozó igenévnek a történeti előzménye a *tén* < **téγün* > **téün* > *tén* 'tevő állapotban' és 'tőn', 'tett' (i. m. 100—2).

A *tévém, tévéd, tévé, tévénk; aluvánk* eredetileg határozó igenevek → múlt idejű igealakokhoz hasonlóan a *feled-é-m, feled-é-d, feled-é, mond-á-m, mond-á-d, mond-á* stb. is határozó igenév volt eredetileg, *-é/-á* morfémája pedig: tővéghangzó + lat. **-kз* > **-γ*-ból keletkezett. Megfelelője ennek a morfémának megvan a vogul *-γ* jelen idő jelében.

És itt Mészölytől a következőket idézem: „A *mené-m, mené-d, mené* (latinos régiességgel: 'által menni valamit') minden alkotó elemére, alapszavára, képzőjére, ragjaira nézve etymologice teljesen azonos mása a vogulban (KL.): *minē-m, minē-n (-n* < **-t), mini*. Egy másik nyelvjárásban: *minėγm, minėγn, mini* (plur. *minėγt*)". (A HB. tárgyas elb. múlt alakjai 27—8; ÓmSzöv. 174). — Hasonlóképpen a *szánték, valék* is.

Van *teremté* ~ *terömté* múlt idejű igealak és melléknévi igenév is, melynek a HB.-ben a párhuzama: „*terumteve*...adamut" = 'teremté...Ádámot' és „*terumteve* iſtentvl" = 'teremtő istentől'.

Mészöly megállapította, hogy a HB. nyelvjárásában és föltehetőleg nem is szűk nyelvjárási területen, *feled-é-m, feled-é-d, feled-é* alanyi ragozású elb. múlt mellett volt *felede-v-é-m, felede-v-é-d, felede-v-é* tárgyas elb. múlt igeragozás. A *feled-é* úgy viszonylik a *felede-v-é* múlt idejű igealakhoz a tő és a toldalék viszonyát illetőleg, mint az *el-é* 'prae-' viszonylik az *ele-v-é* 'prae-' határozószóhoz. Az *el-é* < **elš-γ* határozószó a tővéghangzós tő + lat. **-γ* fejleménye, ugyanúgy a *feled-é* < *feledš-* + lat. *-*γ*; az *ele-v-é* < ősm. *ele-* tővéghangzós tő + a már kialakult magánhangzós *-é* lativusrag: **ele-é* > *ele-v-é*, ugyanúgy: **felede-é* > *felede-v-é*.

A *terümte-v-é* (*feledevé, mundo-v-á* stb.) a HB.-ben mint igealak határozó igenévből lett, mégpedig abból a hat. igenévből, mely még tartalmazza Dél-Dunántúlon a hiátustöltő *v* előtt az egykori tővéghangzót: *hajtova, mondova, felejtëve, megérrëve* stb., s a végén levő *-e* < *-é*, ill. *-a* < *-á* lativusrag. Ez a lativusragos állapothatározó a fgr. nyelvekben tapasztalható jelenség szerint jelzőként is szerepelhet, ez magyarázza meg a HB. „*terumteve* iſtentvl" jelzős szerkezet igenévi jelző voltát.

Most pedig ismét kell Mészöly Gedeontól idéznem a következőket: (ÓmSzöv. 177): „Hogy a *terumteve iſtentvl* kifejezésben csakugyan személyragtalan alak a *terumteve*, és hogy volt *teremtő* ~ *teremté* ~ *terömté* melléknévi igenévnek *terümtevé* változata is, azt kétségtelenül bizonyítják a délnyugatdunántúli nyelvjárásokban ma is élő *terëmtëve* ~ *terëmteve*-féle igenevek. [Bekezdés] A nyelvjárási *terümtëvé* ~ *terëmteve*-féle teljesebb alakokból úgy lettek a

köznyelvi *teremtve*-féle igenevek, mint a *feküvő, feküve, aluvó, aluva* stb. alakokból a *fekvő, fekve, alvó, alva* stb. A *teremtëve* > *teremtve*-féle alakok végső magánhangzója is eredetileg hosszú volt, ezt a hosszúságot mutatja a *teremtvé-n* alak is. [Bekezdés] A nyelvjárási *terëmteve* is *terëmtevé* volt eredetileg, tehát ez a nyelvjárási határozó igenév teljesen azonos szuffixumú és tőalakú a HB. *terümtevé* melléknévi igenévvel: *terëmte-* ~ *terümte-* szótő + *-vé* alakú igenévképző. A HB.-beli *(terümtevé)* és nyelvjárásbeli *(terëmteve)* mondattani szerepében az a különbség van csupán, amit a *-t* > *-tt* képzős igenévnél is tapasztaltunk, és általában tapasztalhatunk az ugor nyelvek igeneveinek alkalmazásában: tudniillik ugyanazon igenévnek lehet j e l z ő i, lehet h a t á r o z ó szerepe is. [Bekezdés] Az ugor igenevek rendszerével megegyező jelenség tehát az, hogy a HB. *terümtevé* alakú m e l l é k n é v i igeneve azonos a magyar nyelvjárások *terëmteve* alakjával s az irodalmi nyelv *teremtvé-n* alakjának az *-n* rag előtti részével. Az *-ó, -ő* igenév többféle változatának igei állítmánnyá fejlődését imént láttuk (vog. *mine-γ-* > *mini* ~ magy. *mënëγ* > *mëné* > *mëne*), tehát a 'teremté' jelentésű *terümtevé*-t és a 'teremtő' jelentésű *terümtevé*-t, s e kettőnek egymással alakbeli és származásbeli egyezését a legközelebbi rokon nyelv is igazolja."

Rendkívül fontos Mészöly következő megállapítása is (ÓmSzöv. 177—8): „A *teremté* alakú elbeszélő múlt közös származását a *-γ* képzővel támadt igeneveknek és az elbeszélő múlt idő igealakjainak azonos hangtani viszonyokat mutató változatai is bizonyítják. A XV. századi *harag-ó* (BécsiK. 259) igenévnek lett később *harag-uvó* igeneve; itt látjuk a *-γ* fejlődménynek ezt a két változatát: *-ó* és előhangzós *-vó*. [Bekezdés] A *harag-ó* igenévnek, illetőleg az igenévképző *-ú* fejlődményének megfelelően a régi *haragoszik* ige elbeszélő múlt idejű egyes 2. személye *harag-ú-l* (DöbrK. 118, 243; KulcsK. 141) volt, s ezt később követte a *harag-uvá-l*; tehát valamint az igenév képzőjében, úgy az elbeszélő múlt időjelében is láthatjuk az *-ú* és előhangzós *-vá* változatokat. [Bekezdés] Az *-ó* igenévképző *-ú* változatának megfelelően volt *harag-ú-nak* (elbeszélő múlt) (BécsiK. 34, DöbrK. 248) is, ennek támadt *harag-uvá-nak* változata. A *nyug-ó* igenevet később követte a *nyug-ovó* változat és a régi *nyug-ó-m* elbeszélő múltat *nyug-ová-m* változat. A XV. századi *al-ó* (dormiens), *fek-é, fek-ő* (jacens) igenévnek később lett *al-uvó, fek-evé, fek-üvő* változata, és az igenév *-á, -é* változatából *-s* diminutiv képzővel származott *al-á-s*-nak, *fek-é-s*-nek később lett *al-uvá-s, fek-üvé-s* fejleménye (ez az *-ás, -és* képző eredete). Volt tehát az igenév szuffixumának ilyen változata is: *-ő* és előhangzós *-vé, -vő*."

„Vizsgálódásunk szerint egy *γ* alakú ugorkori szuffixumból a magyarban *-ó, -á* (> *a*), *-é* (> *-e*), *-ő* fejlődmények lehettek, ezekből meg *-vó, -vá* (> *-va*), *-vé* (> *-ve*), *-vő* alakúak keletkeztek előhangzóval vagy a nélkül."

A *-v*-s változatok, mint Mészöly meggyőzően kifejti, ú j r a r a g o z á s s a l k e l e t k e z t e k. Az újraragozás tényének a folyamatát és magyarázatát Mészöly először a Nyelvtört. fejt.-ben adta elő (98—9), majd az ÓmSzöv.-ben (210; passim). Ez utóbbi helyen utal Mészöly Fludorovits Jolán kritikájára (NyK. XLVIII, 287—91), és válaszol is rá. Jegyezzük itt meg, hogy Mészöly Gedeonnak e fontos magyarázatát eddig senki meg nem cáfolta, még csak megjegyzéseket sem fűztek hozzá, mintha mi sem történt volna, megmaradtak Mészöly ellenfelei indokolás nélkül előbbi, de megcáfolt véleményük és magyarázatuk mellett.

Ezek előrebocsátásával, idézem hát Mészölytől a következőket (i. m. 179, de más ide illő magyarázatot is idézhetnék tőle): „A kétszótagos *mënëγ-* >

mënëv- > *mënév-* > *mëné-* és *fedëγ-* > *fedëv-* > *fedév-* > *fedé*-féle igenévi, illetőleg elbeszélő múlt értelmű alakokról elvonódott az *-é* alakú szuffixum, s azt újraragozással [Ny. A. kiemelése] fölvették a **téγ* > *tév-* > *té*-féle igenevek is, és így keletkeztek a *tévé*-féle alakok, valamint ilyen módon az *é-szën*-nek, *vé-szën*-nek *évé* és *vévé* származéka. [Bekezdés] Láttuk, hogy a vogul *mineγ*-ből a vogul igeragozás jelen idejű alakjai lettek, a vogul *mineγ*-nek megfelelő ómagyar *mënëγ*-ből a magyar igeragozás úgynevezett elbeszélő múlt idejű alakjai lettek. Ilyenek a *tévé, évé, vévé, teremté* és *teröntevé, feledé* és *feledevé* is, melyek eredetileg szintén igenevek. Ennek a jelenségnek fontos nyelvtörténeti tanulsága van, az tudniillik, hogy az ugor korban az igei állítmányon nem volt a múltat a jelentől megkülönböztető nyelvi jel [Ny. A. kiemelése]."

Jegyezzük itt meg, hogy Mészöly az *-é/-á* időjelű múlt idejű igealakok kialakulását a magyarnak az ugor ágból való kiválása utáni időre teszi (ÓmSzöv. 180), s így értendő Mészölynek az a mondata, hogy „a vogul *mineγ*-nek megfelelő ómagyar igeragozás úgynevezett elbeszélő múlt idejű alakjai lettek." Tudniillik: az ómagyar *mënëγ* megvolt már az ősmagyarban is, másrészt: a *tévé, évé, vévé* mint múlt idejű alakok valóban az ómagyarban keletkeztek.

Mészöly Gedeonnak az a megállapítása, hogy a magyar nyelv ugor kori előzményében nem volt még meg a múlt idő *-é* ~ *-á* időjele sem ebben a hangalakban, sem ennek hangtani előzményében, előadott érvei alapján kétségtelenül érvényes. Annál is inkább, mert, mint HAJDÚ PÉTER megállapítja (Bev. 1966. 73): „a déli és keleti osztják nyelvjárásokban, valamint az észak-déli átmeneti (nizjami) nyelvjárásban... a präteritum, ill. perfektum jelöletlen, a jelen idő értékű alakot pedig frekventativ képzők jellemzik. Pl. a *mən-* igető képző és jel nélküli ragos alakja präteritumot fejez ki: *mən-əm* 'mentem'. Az ige jelen idejű alakjában gyakorító képzőt látunk: *men-t-ám* 'megyek'." Ezzel a ténnyel függ össze HAJDÚ következő megállapítása is (Bev. 139): „A magyarból ez a múlt időjel (ti. az **-ś)* eltűnt, holott az ugorság még bizonyára ismerte (a vogulban és osztjákban megvan). Valószínű azonban, hogy az ugor alapnyelvben az igeidők használatában majdnem olyan tarkaság uralkodott, mint pl. a mai osztják nyelvjárásokban. Ezekben ui. nemcsak az igeidők száma változó, hanem az egyes időkategóriák kifejező eszközei is eltérnek egymástól [Ny. A. kiemelése]".

Ezek a tények megerősítik Mészölynek azt a következtetését, hogy a magyar nyelv *-é/-á* múlt időjele a magyar nyelv külön életében alakult ki, és így aláhúzzák azt a rokon nyelvi és ómagyar, magyar adatokkal bebizonyított vizsgálódását is, hogy a magyar *-é/-á* múlt időjeles alakok meg az ún. folyó cselekvés melléknévi igenevei eredetileg határozó igenevek voltak.

Nem folytatom tovább a határozóragok és az eredetileg határozóragos igenevek szerepének Mészöly adta nagyon fontos magyarázatának előadását, csak éppen arra mutatok rá, hogy megfejtette Mészöly a *lén* ~ *lőn* stb. mivoltát és *-n* elemének locativusi eredetét is, és így az *-n* igei személyrag történeti előzményét és további funkcióját is. Hasonlóképpen elmellőzöm, bár bizonyos mértékig itt is figyelmet érdemelne az egyébként is fontos ablativusi *-l* magyar nyelvi fejleményeinek kérdése.

Abban a tanulmányában, melyben Mészöly Gedeon a HB. tárgyas elbeszélő múlt alakjainak a történetét megfejtette (Bp., 1931.), kétségtelenül

bebizonyította, hogy a magyar determinált (tárgyas) igeragozás nem alakulhatott ki a birtokos személyragozásból; ugyanott vázolta azt az ősi paradigmát is, melyből a determinált (tárgyas) igeragozás kivált. Másutt megfejtette az indeterminált (alanyi) igeragozás egyes 2. személye *-sz* személyragjának keletkezése módját is. Ismét más tanulmányában az ikes ragozás *-ik* ragjának eredetét és az *-at/-et, -tat/-tet* szenvedő képző keletkezését a műveltetőből (NyK. LI, 1—13). — Hangsúlyozni kell, hogy Mészöly Gedeonnak ez a tanulmánya igen fontos és tanulságos, és bizonyos vagyok benne, hogy megállapításai ezután is érvényben maradnak.

Mészöly történeti mondattani és alaktörténeti tanulmányaiban rendkívül élesen kirajzolódik az ősi helyhatározók eredeti funkciójának változatos fejlődése. Ehhez kapcsolódó megállapítása a többi között az is, hogy a finnugor nyelvek igeragozásában és így a magyarban is igen nagy szerepük van az — igeneveknek.

Tudományos munkásságának az előbbivel összefüggő területe: az eredeti szókincsünkhöz tartozó szavak néptudományi alapú megfejtése, melyek nemcsak nyelvtudományi tanulságokkal járnak, hanem a kérdéses szavak jelentéstörténetének vizsgálatai során az életnek olykor fontosabb társadalomtörténeti, máskor néprajzi, egyetemes összehasonlító néprajzi, de más vonatkozásai is napvilágra kerülnek.

Ha szófejtése valamely tárgy történetéhez kapcsolódik, és ebben rejlik a Mészöly fejtegette szó eredete, akkor e tárgy történetének alapos elemzésére építi etimológiai magyarázatát. Ilyenkor a tárgytörténet a helyes jelentéstörténeti viszonyok megállapítását szolgálja. Így például Anonymus *Himusuduor*-ának alapos és rendkívül érdekes tárgytörténeti vizsgálata megvilágította Anonymus egyik szövegrészének a helyes értelmét is, másrészt meg a *Himusuduor* előtagjának meg a *him, him-fa* etimológiájának a nyitját is.

Ha viszont elődeink hitvilágába vezetnek a megfejtendő szavak jelentéstani szálai, akkor, mint a *kiált, kínál, ajánl, ajándék* eredetének kutatásakor, nyelvrokonaink sámánhitének forrásait idézi a magyar nyelvtudomány körünkben ünnepelt nagy tudósa. Olykor az ősi hitvilágban is gyökerező megfejtendő szavak, mint az *áldé, áldó* is, nemcsak a nyelvrokonok hitvilágának a forrásához vezetik a tudóst, ebben az esetben tárgytörténet is kell hozzá, de alaktörténeti is, ezt kívánja az 'instrumentum' *áldé*. — Az *orr, orom, Ormánság;* a *láp;* a *Hintó-mező* és a *hinár;* a *szék* és a *szík;* a *sió, sík, síkság* eredetének a megfejtése közben ezeknek a neveknek a tájaira jutunk, azokra a tájakra, ahol elődeink egykor éltek, vagy ahol mi magunk is élünk, s e közben nemcsak a néprajz és a földrajz siet segítségére a kutatónak a táj mivoltának megismerésében, a megfejtendő szavak jelentéseinek feltárásában, hanem az irodalom is.

De a tájban benne van az ember is, mikor a szavak múltjának kutatója az ugor kori vadászélet nyelvünkbeli emlékeit keresi és meg is találja, tehát azokat, melyek közül a *keres, kereskedik* eredeti jelentését csak a néprajzos-nyelvész tudós láthatja meg és hozhatja napfényre.

Nyilvánvaló, hogy a komplex szemléletű Mészöly Gedeon volt elsősorban az a nyelvtudós, aki az ősi eredetű szavak megfejtéséhez szükséges komplex szófejtő módszert könnyedén, természetesen és művészi formában alkalmazta. Szófejtéseiben ott van a nyelvtudomány minden részdiszciplínája; ha kell, etnográfia, etnológia, társadalomtörténet, földrajz vagy egyéb; egyszer az egyik, máskor a másik, esetleg mindegyik, aszerint, hogy mit kíván a megoldás. Ilyen összetett kutatási módszer birtokában és felhasználásával — a megfejten-

dő szó rég elrejtezett ősi jelentésének a feltárása közben — olykor nemcsak a régi idők társadalmi viszonyai, kenyérszerzésük módjai tűnnek elő, hanem a kezdetlegesebb gondolkodásmód némely mozzanata is, és fejlettebb gondolkodásmódjuk első jelentkezésének nyelvi tükröződései is kibontakoznak előttünk.

Mészöly Gedeon sokszor idéz nyelvtudományi kérdések megoldásának bizonyítékaiként fejtegetésébe illő vers és prózarészleteket: ezekhez mindig természetes módon símul hozzá értekezésének szép stílusa, mert Mészöly nemcsak nagy tudósa a magyar nyelvnek, hanem — elmondhatjuk azt is — nagy művésze is.

És mivel nyelvünket múltjában is, jelenében is kiválóan ismeri, a művészi ritmust a nép nyelvében és költészetében meg az írott irodalomban is jól tudja, ő maga versfordításaiban is megvalósítja, állandóan foglalkozik életművében a magyar vers finnugor alakulásának folyamatával az írásbeliséget megelőző koroktól napjainkig.

Ki kell emelnem Mészöly Gedeonnak a szófejtés módszertanában tett, nemzetközi viszonylatban is kimagasló megállapításait, annál is inkább, mert ezek többnyire figyelmen kívül maradtak.

Pedig már 1936-ban rámutatott röviden „A *láp* szó eredete és rokonsága" című művében (Szegedi Füzetek III, 97—8) a szófejtés jelentéstörténeti vizsgálata helyes módszerének a lényegére, majd 1941-ben részletesebben is kifejtette „A kidei *Hintó*-mező és a *hinár* szónak eredete" című igen becses művében (Nép és Nyelv I, 225—36), mely talán azért sem részesült kellő figyelemben, mert a maga korában is kevésbé ismert, kevés példányszámú folyóiratban jelent meg.

Tíz évvel később, 1951-ben „Az ugorkori vadászélet magyar szókincsbeli emlékei" című művében (Ethnographia LXII, 277—90) nemcsak az *öl* verbum, továbbá az *üldöz, távészik, keres, kereskedik* eredetét fejti meg meggyőzően, hanem ezek eredete megállapításának végén szófejtéseinek elvi-módszertani eredményeit is leszűri; egyszersmind mélyen és élesen belevilágít az őskori társadalom szójelentés-alakulásának a viszonyaiba, a következőképpen (i. m. 289): „Ezeknek az igéknek [ti. *öl, üldöz, távész-ik, keres*] az őstársadalomban fejlődött ki alkalmazási köre, s jelentésfejlődésük megfigyelése révén beletekinthetünk az őstársadalmi korszak szóalkotásának folyamatába. A vadászás több, nem egyszerre érzékelhető mozzanatból állott. A primitív életmódú ember lelkében a különböző időben érzékelhető mozzanatokból hol egyik, hol másik mozzanat, jelenet képe villant föl egy-egy alkalommal, s az illető elbeszélő ember csak az éppen fölvillant mozzanatbeli cselekvést jelölte meg nyelvi jellel arra a célra, hogy ő más emberekkel közölje a több mozzanatból álló vadászás teljes folyamatának fogalmát. Így ősi, primitív korszakban fogalom és elnevezés közt nem igen lehetett állandó kizárólagos kapcsolat. Egy fogalomnak több szó is volt az elnevezése (pl. a vogulban a 'vadászik' fogalom elnevezése az *äl-, kins-* stb.), és egy szó több fogalomnak is volt az elnevezése (pl. a vogul *äl-*szó az 'öl' és 'vadászik', 'üldöz' fogalomnak elnevezése is). Az elnevezés pedig természetesen éppen nem volt meghatározás, éppen nem jelölték meg ilyenkor nyelvi eszközzel a fogalom minden meghatározó főbb jegyét, tulajdonságát, hanem tulajdonképpen közvetlenül csak egy jegynek, egy tulajdonságnak volt nyelvi megjelölője az illető elnevezés, az illető szó, sazaszó csak ráértéssel válhatott a többi, nyelvileg jelöletlen jegyet, tulajdonságot magában foglaló fogalomnak állandóbb elnevezésévé [Ny. A.

kiemelése]". A megértést lehetővé tette az, hogy nem szolgált a nyelv írásbeli érintkezésre, hanem a természettel közvetlen kapcsolatban álló emberek élő szóval úgy beszéltek egymással, hogy egymást és környező világukat is látták. Mivel végtelenül több a fogalom, a képzet, mint a nyelvi kifejező eszköz, ebből az következik, hogy egy-egy nyelvi kifejezésre még a fejlett nyelvekben is sokszor több fogalom kifejezésének a föladata jut, a fejlett nyelvekben is sok emléke van még az ősi, primitív nyelvi rendszernek. Nyilvánvaló tehát, hogy ha nyelvünk eredeti anyagának történetét nyomozzuk, nagyon figyelmeznünk kell az alakváltozatokon és alaki változásokon kívül a jelentésváltozatokra és jelentésváltozásokra."

Mészöly Gedeonnak ez a fejtegetése messze kimagaslik nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi szófejtő irodalomból is. Nem akarom én itt ezt a nagyszerű tanulmányt és ezt a befejező részt boncolgatni, de igenis rá akarom irányítani a figyelmet erre és Mészölynek többi szófejtésére is. Hogy ne mondják azt, hogy ma már mennyivel előbbre járunk a jelentéstani kutatásban, mint néhány évtizeddel ezelőtt, és azt se mondják, hogy nincs módszere a szavak eredeti jelentése megállapításának. És természetesen azt se mondják, hogy a szavak eredeti jelentése megállapításának tekintetében az uralisztika „nem rendelkezik semmiféle hagyománnyal".

Mivel Mészöly azt tapasztalta, hogy szófejtésmódszertani fejtegetései — főképpen a kidei *Hintó-mező* és a *hinár* szó eredetéről írott cikkében és ebben a legutóbb ismertetettben — figyelmen kívül maradtak, 1958-ban „Egy módszertani megjegyzés" címmel megismételte az előbbi tanulmányaiban közölt alapvető eredményeit (Népr. és Nyelvtud. II, 30—1).

Mészöly Gedeon kiváló tudós volt, de kiváló tanár is volt. Előadásaiban mindig tekintettel volt a középiskolai tanárok előtt álló feladatokra, és arra törekedett, hogy az ő tanárjelöltjei a tanítás gyakorlati kérdéseivel is tisztában legyenek, ha pályájukat megkezdik. Ezért állandóan előadta a középiskolai magyar nyelvtan tanításának módszerét. Ez az oktatói és nevelői magatartása és tette egyedülálló volt a felszabadulás előtti magyar egyetemeken. Érthető tehát, hogy volt hallgatói, tanítványai, akik megtalálhatók (lassanként már inkább megtalálhatók voltak) az ország minden iskolatípusának tanárai között, állandóan szeretettel emlékeznek reá vissza, mert nemcsak tudományszakjának kiváló tudósát tisztelik Mészölyben, hanem a nagyszerű tanárt, a gyakorlati életre nevelő tudóst és nevelőt is látták benne, és a melegszívű embert is. Ezért ragaszkodtak hozzá és ezért fordultak hozzá művészi kérdésekben József Attila és Radnóti Miklós is.

Mészöly Gedeon életművének középpontjában gazdag és nagy értékű nyelvtudományi munkássága van, és ennek ott van a helye a mai magyar nyelvtörténeti kutatásoknak az alapjaiban: szemléletében, módszereiben, eredményeiben egyaránt. Mert nemcsak kovásza ő a magyar nyelvtudománynak, és nemcsak számolni kell az ő eredményeivel (de aztán figyelmen kívül hagyhatók), hanem megállapításainak a magyar nyelvtörténet alapvető igazságaiként bele kell épülniük a leendő magyar nyelvtörténetbe, és descendens szemléletének meg módszerének is ott kell lennie az új magyar nyelvtörténetnek modern megalapozásában.

Éles elméje, művészi szelleme: kedves, szellemes, szikrázó, olykor gunyoros megnyilatkozásokkal kísérve alkotott igazat és szépet úgy, hogy az igazat soha, semmiért föl nem áldozta, még ha kárára volt is (Nép és Nyelv I, 2): „Való gyarlóságaim mellett azt az egy jámborságomat ellenségeim is meg-

vallhatják, hogy én is elmondhatom Tinódi Sebestyénként: sem adományért, sem barátságért, sem félelemért hamisat nem írtam. Még ha káromra vált is."

Születése századik évfordulójának mai ünnepi alkalmával a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a József Attila Tudományegyetem és barátai, tanítványai meg tisztelői Mészöly Gedeonhoz méltó elismeréssel, hálával és kegyelettel emlékeznek meg a nagy tudósról, nevelőről és műfordítóról abban a bizonyosságban, hogy életműve az évek múltával nemcsak fennmarad, hanem folyton hat is, sőt hatása, jelentősége folyton növekedik is.

NYÍRI ANTAL

Mészöly Gedeonról

Szeged városa nem csupa hiúságból áldoz a középkor végéig annyit fiai külföldi tanulmányútjaira, s nem csupán mint díszért kiabál az egyetemért, hanem hogy a maga mivoltának megfelelően tanult emberek kerüljenek falai közé sorra, a kommunitás kormányzására. Az egyetemet kéri Lipóttól, Józseftől, Trefort Ágostontól. A három név közötti időben eltelik vagy kétszáz év, s mégis mindig füge mutatódik neki válaszul.

Az első világháború gyászos következményei sodorják hozzánk 1921-ben a kolozsvári egyetemet. A száznál is több éven át instanciázó, kilincselő várost ím mégis készületlenül érte az egyetem befogadásának gondja. Épületek, tantermek, lakások, laboratóriumok meg ezek vonzatai, mintegy lavina zúdultak Szeged nyakába. És mindezeken túl, mert az öröm is bele volt csavarva a lavinába, jött egy másik gond. Hogy a kolozsvári egyetem „református" egyetem. Mi lesz abból a katolikus Szegeden, illetve mi lesz a katolikus Szegedből? Kicsi hazánk földjének kicsi népe ért már meg történelme során hirtelen partváltásokat. Nosza sebesen katolikus tanárt minden református tanár mellé, s a vallási béke lelkiismeret-egyensúlya talpon marad.

1922-ben kerül a református Mészöly Gedeon professzor Szegedre, Klemm Antal katolikus egyetemi tanárral. Véletlenül ez a párosítás szerencsésnek bizonyul, Mészöly a szófejtés, a szótörténet kérdéseinek fantáziadús és sokat produkáló tudósaként műveskedett, Klemm a magyar mondattan elévülhetetlen eredményeket fölmutató fejlesztője, művelője.

Mészöly tanárkodása alatt öt—hat komoly tanárgenerációt engedett ki szárnyai alól, s ezek között József Attilát, Radnótit, Ortutayt, Hont Ferencet, Buday Györgyöt is megérintette szelleme, befolyása, hogy csak az ismertebbeket említsem.

Mi, janicsárok, 1949-ben érkeztünk a környezetükbe, ahol a fölemlített kész állapotokat, helyzeteket találtuk. Tudományszaggal teli tantermeket, folyosókat, amelyek első benyomásra a műhelyektől, bányáktól, lólegelőktől elütő, természettudományi preparátumok párolgásával, molytalanító mirbánával teli levegőjével csaptak meg bennünket. Első slukkra így kopogtatott bennünk a tudomány.

S mi, mint ismeretekre évszázadok óta éhes, szomjas, vadon nőtt szarvascsordák, hetvenszer körülszaladtuk a tudományok hírből ismert fellegvárát kívül és belül, s kóstoltuk a tanszékeken működő professzori kútfőkből zuborgó vagy csordogáló forráspatakok mámorító italát.

Kóstoltuk Koltay-Kasztner világirodalmi csermelyét, Klamm Rudi bibliahistóriai csörgőpatakját, Tóth László áradmányos járású magyarázatát

bíborban született Nagy Konstantinus császár uralmának minden csínjabínjáról. És hallgattuk Wagner Richárdot, a meteorológust, Roska Márton régészt, Kolozsvári Gábor állatlélektanost, Rubinyi Mózes Mikszáth-kutatót. És Baróti, Király, Sőtér kristálytiszta ivópatakjaiba is bármikor beledughattuk örök szomjúságtól égő fejünket. És kóstoltuk a matematikusokat, patikusokat, jogászokat.

Amelyik forrásnak szánkban maradt az íze, ahhoz rendszeresen odacsörtettünk. Külön csapások vezettek bennünket hozzájuk. Némely unalmasabb, kötelező óráinkról szökve csaptattunk a kedvelt, szeretett ivóhelyekhez. Őseinktől örökölt jussunk és küldetésünk volt hozzá.

Így jutottunk Mészöly Gedeon nyelvi zuborgójához. Első italára tudtuk, nekünk ömlik. A mi nyelvünkön beszél, a mi eddig ismeretlen történelmi múltunk vallomásait halljuk a szájából előgyöngyöző tudományfolyamokból.

Áldó, ágyú, csalfa, cserény szavaink fölfejtésében az első órán olyan világot bontott ki előttünk, amit őseinkkel eltemetett volna az idők mindent eltemető hamuja, ha meg nem őrzik a kövületté vált szavak, amelyek Mészöly csiszoló műhelyében verik most ki magukból a magukat értelmező szikrát. És a régi magyar csillagnevek, pásztorszótárak, a gyűjtögető életmódot folytató egykori mivoltunk száz szava, kötetnyi magyarázata hömpölyög előttünk. Csuda kapukat nyitogat bennünk, amelyen át világosan megláthatjuk egykori mivoltunkat, benne önnön magunkat.

69 éves volt már akkor, csoszogott, fájós lába miatt néha mamuszban lépett a katedrára, tar fejű bölcs varjú, pápaszemes. Óriás dioptriájú üvege szeme íriszét fölnagyította, mintha kék nefelejcs szirmait mutatta volna a lupe. S benne a jámborságig menő ránk áradó áldott jóság. Nyílt tekintet, derűs, amely felett olykor ott szaladozott, mint tavaszi nap előtt, némely bárány-gondfelhők árnyéka.

Az egyetem nekünk, akkori hallgatóknak, inkubátor módjára melegített, világított, a falakon kívül folyó politika zúgó vihara legtöbbször csak az újságon át jutott eszünk zugaiba. Őket érzékenyen érintette. Akkoriban vitatódott el tőle a tudományok doktora cím. És Klemmnek mint katolikus papnak is fölvetődött a kérdés, hogy vagy a csuha, vagy a katedra. Ő a katedrát választotta. Amikor letette az egyházi jelleget kölcsönző kaucsuk gallért, s úgy jelent meg a katedrán, Mészöly Gedeon aranyoskodó csipkelődéssel kérdezte tőle: — Mi az Imre, tán nősülsz ?

Bizonyosan fájlalta. A Klemm baját éppúgy, mint a magáét. S bár mindennapos hívott vendégei voltunk, soha nem panaszolta. Azt véltük, az ő tanári gyakorlatában régtől szokásban lehet, hogy némely hallgatóval szívesen eldarvadozgat a késő esti óráktól a késő éjszakáig, ahol a szó kiforogja a maga múltját, a róla való nézeteit, de a mi múltunkat is, és az arról való nézeteit.

Ő, az öregapja eszével kitoldva a magáét, visszaemlékezett Vörösmartyra, aki dunántúli nevelősködése idején mindennapos barátságban élt a Mészölyökkel. Vörösmarty révén szép és konkrét emlékeket őrzött Petőfi országlásáról, sorsa fordulásairól, őt jellemző apró történetecskékről, amiknek még nyelvi aktualitása is akadt.

Egy ízben a magyar igék kétértelműségét firtatva legombolyodott a szó selyméről, hogy Petőfi alföldi vándorlásai közben a Zagyva folyó hídjánál ácsorogva gyönyörködött a tikkadt nyárvég csöndjében, miközben két szárral rakott ökrös szekér döcögött az ártér nádasai között, a híd felé pántlikázó úton. Az első szekéren magába gunnyadt öreg béres szunyókált, az utána jövőn villo-

gó szemű fiatal, aki a rakott szekérről látja, hogy a nagy eseménytelenségben kutyalagzi folyik a kákások között. Nem is hagyhatja a nagykun legény szó nélkül az eseményt. Elkiáltja magát, az öreg béreshez intézve szavait: — Illés báácsiii... — Mia... — válaszol az öreg a fölszólításra. — .asznaaak a kutyák! — Hát mé hagyod magad?

Ezerfelé ágazó, szétcsurgó, fontos ismereteket szállító, közlő patakiramodásai elé magnótölcsért kellett volna állítsunk. De az akkori Magyarországon nem volt abból talán még kettő sem. Csak a fejünkben forgott valami nem egészen megbízható emlékező szalag. Csak az eszünk masinájára hagyatkozhattunk Kiss Lajos kenyeres cimborámmal, akivel szerencsések voltunk az időben még Mészöly és Gedeon körül pöszmötölni.

Magnónk tehát nem volt. De azért nem múlik el Mészöly. Több száz szófejtése és tanulmányok, műfordítások, regénye, drámája őrzik keze vonásait, és sok tanítvány a tőle kapott nyelvi oltottsággal műveli, búvárolja, használja édes anyanyelvünk virágos mezőit, amiben nemcsak őrződik, de folytatódik is Mészöly professzor, aki száz éve született.

TÓTH BÉLA

Mészöly Gedeon, az irodalmár

Mészöly Gedeon nyelvtudósi munkásságát nemcsak kíséri, hanem átmeg átszövi irodalomtörténeti, írói buzgalma, érdeklődése. Nem csupán arról van szó, hogy a nyelvész gyakorta legjobb példatárát és bizonyító anyagát a jó írók műveiben találta meg, hanem arról is, hogy a rokon tudományágban is önálló munkákat írt, s e tudományág tárgyát, a művészi munkát maga is művelte. Nem volt ez kitérő vagy eltérülés a nyelvtudományi munkától, sokszor irodalomtörténeti opuszai nem választhatók el nyelvészeti munkáitól.

Egész életében három ága van ilyen irányú tevékenységének.

Első a műfordítás. Meglepően nagy számú, az ógörögtől a franciáig, az orosz irodalomig terjed. Homérosztól Racine-on át Puskinig, Toussin, Johannes Secundus nehéz fordítói föladatot jelentő művéig. Vegyük még ide azokat az írásait, amelyekben más fordítók munkáját ítéli meg kritikusan, jelezve, hogy ő másképpen fordított volna. Műfordításainak megítélésére nem vállalkozhatom; de hadd jegyezzem meg két jellemző fordítói tulajdonságát: Az egyik a nyelvi pontosság, az idegen szövegeknek a magyar nyelv, gondolkodás körébe való behelyezése, Johannes Secundus latin szerelmi költészetét például kiválóan illeszti bele a magyar virágének és gálánsköltészet hangulatvilágába. A másik jellemzője, hogy akinek művét lefordítja, annak koráról tüzetes ismereteket nyer: így fog hozzá Puskin Anyeginjéhez: kísérő tanulmányából kitűnik, hogy a kort ismerte meg jól, hogy pontosan fordíthasson. (Megjegyzendő, hogy Puskin föllépését egy nyelvi harc közepette mutatja.)

A második ága ennek az érdeklődésnek irodalomtörténeti munkákban nyilatkozik meg. Mészöly első könyve nem nyelvészeti mű, hanem irodalomtörténeti munka, a leghagyományosabb filológiai teljesítmény, a kunszentmiklósi református gimnáziumi tanár részletező monográfiája Tinódi Lantos Sebestyénről (1906.). De alig halad valamit Tinódi élettörténetének ismertetésében, gyorsan kimutatkozik a nyelvész, aki filológiai bizonyítékok helyett az ö-ző nyelvjárásban író Tinódi születési helyét éppen a dunántúli ö-zés lokalizálásával igazolja. Ezt a jellemző eljárást minden későbbi irodalomtörténeti munkájában tetten érhetjük, akár Pálóczi Horváth Ádámról ír, akár Csokonairól.

A Tinódiról szóló könyv azért is érdekes, mert maga a szerző is ö-ző nyelvi alakokat használ, ezzel is érezteti a tárgy régiségét (következetesen ezt írja: *köll, elösmeri, ehhöz, vitézekhöz* stb.). Tinódit saját kora megbízható zsurnalisztájának tartja, és a tárgy alkalmat ad számára, hogy a századelő nemzeti fölbuzdulásának — darabontellenességnek — is hangot adjon. Van más, egész életre jellemző árulkodó nyom is: a föltétlen Arany János-tisztelet a Tinódi-monográfiában is megnyilatkozik. (Stílusa is hosszú időre készen van: nem értekezik, elbeszél, monográfiája inkább hasonlít Takáts Sándor írásaihoz, semmint szigorúan irodalomtörténeti munkákhoz.) S ha nem túlzás már az első műből az egész életműre vonatkozó jellemzőt még idesorolni, hadd említsem meg a személyességet, mely ezt a tárgyat is elönti, Tinódit úgy írja le s házanépét úgy jellemzi mintha élő személyekről rajzolna képet hallgatóságának; s persze a személyességhez tartozik az is, amivel később minden műfajú írásában találkozhatunk: a Mészöly-ősöket is fölemlegeti, kik szegről-végről rokonságban lehettek Tinódival.

Majd harmincöt évvel később egy másik alapvető irodalomtörténeti munkájában, a „Kölcsey Hymnusa és a Hymnus Kölcseyje" címűben nem véletlenül hivatkozik Tinódijára, mert a Himnusz magyarázatában éppen az az újdonság és időtálló, hogy a vers világának magyarázatába belevonja a régi magyarságot, a XVI. századi protestáns énekköltészetet, a kuruc szabadságharc irodalmi és politikai frazeológiáját éppúgy, mint a reformkor közéleti viaskodásait.

Irodalomtörténeti munkásságának része az a szorgos kiadói, sajtó alá rendező munka is, amellyel a magyar klasszikusok, régi magyar szerzők és főleg a XIX. századiak szöveghű kiadását végzi. Mindenütt kimutatható, hogy az irodalmi ízlés, az irodalmi érték mellett a nyelvi értékességet tekinti fő érdemnek, és a nyelvi pontosságot követeli meg a kiadástól. Nem véletlen, hogy kedves szerzőjének, Aranynak mindenfajta kiadását fokozott figyelemmel kísérte, és még a roppant gonddal készült akadémiai kritikai kiadásban is összegereblyézett néhány súlyos, értelemzavaró hibát.

A régi magyarság irodalmi hagyományai, a XIX. századi klasszikusok kiadásai, értelmezései csak egy hűséges olvasó és tudós nyelvész ragaszkodását mutatják, ezek nagyobb vitákat aligha válthattak ki. De Mészöly akarva-akaratlan, éppen mert minden irodalmi műben a nyelvi teljesítményt mérte meg legelébb, nem kerülhette ki kortársai szépirodalmi munkáit sem. Szófejtéseiben — módjával ugyan — élő íróktól is vesz példaanyagot, különösen kedvvel idézi a szögedieket, Mórát, Juhász Gyulát, akiket személyesen is ismert, szeretett. Mórát ő búcsúztatja a Népünk és Nyelvünkben, azt írja róla, hogy ő a magyar próza Petőfije. (Érdekes, hogy nem sokkal előbb ezt Juhász Gyula írta Tömörkény Istvánról.) A Mórát búcsúztató nekrológban még ezt is olvashatjuk: „Megmutatta, hogy a magyar nyelv gazdag és kifejező azok számára, akik ismerik, és csak azok kényszerülnek erőszakos, mesterkélt faragcsálásra, akik szegények nem tudnak vagy nem mernek tudni magyarul." Ez az oldalvágás kortársainak szólt, egyelőre nem névre címezve, de aztán majd kiderül, hogy kikre vagy kire gondolt.

Kodolányi „Vas fiai" című regényének megjelenésekor Mészöly élete leghosszabb vitájába keveredik a történeti regényt író Kodolányi nyelvcsinálmányaival. A vitát Tompa József igazságosztó tudományossággal összefoglalta, az irodalomtörténetírás azonban nem foglalkozott vele, pedig a két háború közötti történeti regény írásának nem csupán nyelvi tanulságai vannak meg benne. Mészöly a nyelvtudomány érveivel hadakozott, Kodolányi az írói sza-

badság nevében tiltakozott, a hang egyre keményebb lett, és a Kodolányi mellett fölsorakozó segédcsapatok végleg eldurvították a vitát. Mészöly azonban állta az ütéseket, konok következetességgel rótta a Nép és Nyelv oldalaira a nyelvtudományi, nyelvtörténeti ellenvetéseket, amelyeket persze ellenfelei jószerivel föl sem fogtak.

Nyilván ennek a vitának következménye, hogy Mészöly Móricz „Rózsa Sándor"-ára is fölfigyel, bár nyelvészeti vizsgálódásokba nem bocsátkozik, de érdekes véleményt mond a regényről: A „Móricz—Rózsa-ügyben véleményem rövid: a történelmi regény nem történettudományi mű, de tény az, hogy a történelmi regény lényegét, a benne levő korképet történelmül fogadja el az olvasó közönség nagy része. S mivel historia est magistra vitae, ezért a történelmi regény írója igen nagy hatással van az olvasóinak történelmi fölfogására, s ezzel kapcsolatban politikai érzelmeire." A megnyilatkozás azért fontos, mert 1927 óta Mészöly az élő irodalomról nem nyilatkozik ilyen nyíltan. 1927-es nyilatkozata a Budapesti Szemlében jelent meg és egyike azoknak az írásoknak, amelyek a húszas évek végi Ady-vitákat kirobbantották. Mészöly írása „A »modern» irodalomtudomány" címet viseli, és ZOLNAI BÉLA írása ellen szól, amely az éppen induló Széphalomban jelent meg Szegeden. Mészöly írásából a Nyugat-nemzedék meg nem értése derül ki, az írás megjelenése pedig a szelíd barát, JUHÁSZ GYULA ellenkezését is kiváltja: „Az irodalom egyessége" című vezércikkében védi meg ZOLNAIt, Adyt és a Nyugat íróit a Budapesti Szemlével s Mészöllyel szemben is. Mészöly panaszkodva írja egy levelében Balogh Jenőnek, az Akadémia főtitkárának: „Az a cikk, amelyet az Ady-vita elején Zolnai politikai radikalizmusa ellen a Budapesti Szemlében írtam, igen ellenem bőszítette Zolnai szegedi íróbarátait, különösen Juhász Gyulát, aki a szegedi RassayPeidl-párti Délmagyarországnak (a Világ, Magyar Hírlap szegedi fiának) főmunkatársa és politikai szálak fűzik a nyugatistákhoz." A kis incidens tanulsága az, hogy Mészöly csak lassan, jóval Ady halála után lesz értő és befogadó olvasója a nyugatosoknak, irodalmi ízlése inkább Aranyhoz és követőihez vonzza. (De amíg ZOLNAI soha nem értette meg igazán József Attilát, addig Mészöly az első pillanatban fölismerte fiatal tanítványa tehetségét.) Az Akadémia főtitkárához írott panaszkodó levél hangját nemcsak a Budapesti Szemle írását követő ellenvetések magyarázzák, hanem az is, hogy közben lezajlott a Tótágas-vita, amely Mészölyt néhány hétre az ország közvéleményének érdeklődése középpontjába lökte akarata ellenére is.

És ez már Mészöly irodalmi működésének harmadik ága, a szépírás. Fiatalkori verseiről csak foszlányokban van tudomásunk, néha ő maga is fölemlegette a pajzán hangú versíró versenyeket. De írását nem ismerünk. A Tótágast szatirikus bohózatnak jelzi a szerző, 1925-ben írta, megmutatta Herczeg Ferencnek és Bánffy Miklósnak, akik elismerőn nyilatkoztak róla. 1927. május 24-én a Délmagyarország azt jelenti, hogy a szegedi színház parádés szereposztással készül a bohózat bemutatására, mely az akkori politikai életet szatirizálja. Május 27-én volt a bemutató, Tóth Károly, a szegedi rektor, az éppen Szegeden ülésező országos egyetemi értekezlet képviselőit meghívja a bemutatóra, tehát az összes rektor, dékán, minisztériumi vendég ott van a színházban, ahol láthatja a Tótágast, ezt a csakugyan politikai szatírát, amely nem csupán a korszak fölkapaszkodó, gazdagparaszti kivagyiságát, hanem a közélet más képviselőit is a legkedvezőtlenebb színben mutatja be úgy, hogy a történetet, egy parasztból lett országgyűlési képviselő elzüllését, környezetének erkölcstelenségét szándékoltan a népszínmű eszközeivel túlozza el és teszi nevetséges-

sé. Nem nagy mű, de roppant aktuális. Az előkelő vendégsereg nyilván elképedt, amikor a bemutatót látta, de az igazi közönség már nem láthatta, mert a bemutató utáni napokban a Tótágas ügye már a parlamentben okozott izgalmakat. Nem volt nehéz a kisgazdapárti képviselőknek fölismerniük nemrég elhunyt vezérüket, Nagyatádi Szabó Istvánt és a korrupciós ügyben a korszak nagy port fölvert Eskütt-ügyét azonosítani. A kisgazdapárt interpellál, Klebelsberg Kunót vonják kérdőre a darab bemutatásáért, és erősen emlegetik a vitában, hogy nagyon sok az egyetemi tanár Magyarországon, ritkítani kell őket, ilyen tanár nem taníthat az egyetemen stb. A Tótágas kéziratát bekéretik a parlamentbe, és a folyosón hangosan fölolvassák. Mészöly irodalmi sikere egyetemi pályafutásának majdnem a végét jelentette. A szerző a darabot gyorsan visszavonja a színháztól, levelet ír Klebelsbergnek, hogy nem akart senkit megsérteni, sem élőt, sem holtat, csupán egyes társadalmi osztályok bizonyos típusát bírálta. Mészöly magyarázkodását ugyan a parlamentben nem fogadták el, nyakába varrták még egy századeleji darabontkalendárium szerkesztését is, de az ügy szép csöndben elaludt. Mészölyt egyetemi fegyelmi elé akarták állítani, de nyilván Tóth Károly rektor egy baráti beszélgetéssel elintézte az ügyet.

A Tótágast kísérő kellemetlen népszerűség lehet az oka annak, hogy a vígjátéki helyzetekre valóban érzékeny Mészöly többet nem kísértette meg a színpadot. A politikai sajtóvisszhang mellett volt más visszajelzés is a komédiára: Juhász Gyula három írásában is foglalkozott a Tótágas-vitával, ő is szatírát írt a kisgazdákról, de Mészölynek sem kegyelmezett, nem felejtette el, hogy nem is régen Ady és a Nyugat ellen szólt a Budapesti Szemlében.

Csöndesebb volt a sikere, szelídebb volt a fogadtatása Mészöly Csokonairól szóló életrajzi regényének, amely „Földiekkel játszó. . .” címmel jelent meg 1935-ben. A szerző életregénynek nevezi; mai szóval inkább dokumentumregénynek lehetne hívni. Arányaiból jól látható, hogy Mészöly a gyerekkor, a debreceni évek, a kollégium világa körül időzik kedvvel, ezt írja meg szépen, cselekményesen: szinte semmit nem talál ki, a Csokonai-művekből szerkeszti meg a történeteket, írja regénybe az alakokat, kivéve azokat a Csokonai-versek-drámák világából, és írójukkal hozza kapcsolatba őket. Találmánya leginkább a művek keletkezése élethelyzetének megrajzolásában van, de ezt is inkább a műből következteti ki. A nyelvész itt sem vonul félre, de nem a nyelvész csillog, hanem a kort ismerő, sokat olvasott, művelődéstörténetet és minden kortörténeti anyagot fölhasználó író tündököl. Ez teszi olvasmányossá, a klasszikus költőt így teszi emberivé. Éppen ezt akarja, az embert megérteni, a művek ehhez szolgálnak segítségül. Más tanulmányainak tanulsága itt is kamatozódik, például a sokféle változatban megírt népköltők (Mátyási József, a tabajdi gatyásköltő, K. Bátori József) halotti búcsúztatóit összekapcsolja Csokonaiéval, aki ezt a műfajt a magas irodalomba emelte.

A Tótágas-vitában az egyik parlamenti közbekiáltó azt mondta: „És egy ilyen tanár tanítja az ifjúságot!” Mi örülhetünk, hogy az ifjúságot, minket is ő tanított.

ILIA MIHÁLY

Az élő Mészöly Gedeon

Valakiről, aki már rég elköltözött közülünk, akkor mondhatjuk, hogy él, ha emlékezetünkben jelen van, ha a vele együtt töltött idő képekben, hangokban vissza-visszatér. Egy tudós másféleképpen is lehet élő. Ha munkássága a

tudománytörténet részévé vált, ha a tudomány fejlődésében, felfelé haladtában legalább egy lépcsőfokra az ő neve van bevésve. És végül élő egy tudós, ha nemcsak tudománytörténeti emlék, hanem tanítása a jelenben is időszerű, sőt, talán éppen ma lett igazán aktuális; Mészöly Gedeon, a szegedi egyetem volt tanára élő ebben a harmadik értelemben is.

Magam itt most annak a felvázolására szorítkozom, miben látom Mészöly Gedeon sokoldalú munkásságában azokat a vonásokat, amelyek nemcsakhogy ma is aktuálisak, hanem amelyek jelentőségét éppen ma kezdjük igazán megérteni, amelyek a mi korunkban jutnak igazán érvényre. Mikor Mészöly tanításából kiragadok néhány gondolatot, olyan témakörökkel teszem ezt, amelyekre a hatvanas években figyeltem fel, akkor írtam róluk, akkor jelentettek számomra élményt. Nem a mostani ünnepi alkalom szokásosan mindent megszépítő kegyelete mondatja tehát velem a következőket; a mindennapi munkában támadt gondolatok kerestek megerősítést életművében, vagy éppen az ő gondolatai késztettek elmélkedésre.

1. Az *irodalmi nyelv* kifejezés értelmezése körül sok vita folyt. Nyelvészeink többsége, külföldi mintára, a nyelvjárások fölé emelkedő, egységes nyelvtípust nevezték így. Ennek az elnevezésnek az volt a magyarázata, hogy az európai nyelvek többségének az egységesülésében az irodalomnak volt döntő befolyása, először az irodalom nyelve vált olyanná, amely a nemzet számára egy egységes, közös, normatív típus képviselőjévé vált. Ez az elnevezés azonban napjainkban már kezd kényelmetlen lenni.

Egyrészt kiderült, hogy az írásbeliség kora nem esik egybe az irodalom korával. Jóval korábban létezett irodalom, mint egységes, az írásbeliséggel párhuzamosan fejlődött közös nyelv. „Régen volt már magyar irodalmi nyelv akkor, amikor az epikus és lírai költők még a maguk tájnyelvének hangtana és szókincse szerint alkottak, volt magyar irodalom és magyar irodalmi nyelv akkor is már, amikor az írást nem is használhatták volna — az írás eszközeinek fejletlensége miatt sem — irodalmi szövegek terjesztésére és megörökítésére" — írja Mészöly, majd hozzáteszi: „Munkácsi érdeméből a vogul költészet alapján helyesebb képet lehet alkotnunk az ómagyar és ősmagyar korszak irodalmi nyelvéről, mint a görög és latin oklevelek egyes magyar szavai alapján." (Vö. Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. 1956. 255.) Mészölynek ezek a korai magyar szóbeli irodalom kutatására és a kutatás módszerére, tudniillik a rokon nyelvek irodalmával való egybevetésre ösztönző szavai még ma is időszerűek.

A másik ok, ami miatt az irodalmi nyelv — egységes nyelvtípus elnevezéspár nem szükségképpen fedi egymást, nyelvtipológiai. Nem minden nyelvben esik össze az irodalom nyelve és az egységes, közös nyelvtípus. Örvendetes tehát hogy az *irodalmi nyelv* mint tudományos szaknyelvi műszó olyan értelemben került a magyar nyelv egyetemi tantervébe — éppen napjainkban —, mint amilyenben Mészöly használta a szót. Az *irodalmi nyelv* ma már a nyelvész számára is az irodalom nyelve lett, s e szóhasználat a mindennapok emberének is jobban megfelel. Az elmondottak egy szó, egy kifejezés körüli harc lefolyását mutatják be, ez azonban szemléletbeli különbözőséget tükröz, s a jelen esetben a pozitív megoldás felé vezető útmutatás nemcsak a nyelvész, hanem az irodalomtörténész Mészöly átfogó szemléletének is köszönhető. (Vö. Károly, Az *irodalmi nyelv, köznyelv, írott nyelv* elnevezésekről: Nyr. LXXXV, 386—98.)

2. Mészöly „modernsége" egy másik tudományos témakörben még nyilvánvalóbb. A nyelvészet érdeklődési köre, horizontja az utóbbi negyedszázadban rendkívül kiszélesedett, úgyhogy bátran mondhatjuk, a nyelvészet ma már nemcsak a nyelvvel, hanem a kommunikációval magával egy olyan tágabb összefüggésben foglalkozik, amelynek csak egyik tényezője a nyelv. Figyelme az egész beszédhelyzetre, a beszélőre és a hallgatóra, ezek társadalmi helyzetére, lélektanára, a beszéd és az írás műfajára, a beszélő közösség kultúrájára stb. is irányul. Mészöly Gedeon egy korábbi történeti időszakban, amikor a kommunikációs helyzet, a „jelhelyzet" ilyen átfogó számbavétele még nem volt divat, már sok tekintetben kiterjesztette érdeklődését ezekre a trületekre is, s ami különösen figyelemreméltó, nyelvtörténeti magyarázataiban is érvényesítette e modern szempontokat. A mindenkori beszédbeli helyzet, különösen pedig a beszédbeli (írásbeli) közlés mindenkori műfajának az elemzése, a műfaj mint magyarázó elv olyan szerves része volt történeti nyelvszemléletének, mint senki másnak az ő korában. Mészöly idejében a történeti nyelvtani rendszert s ennek akkor elsősorban a kutatás központjában álló területét, a morfológiát főleg az etimológia hagyományos módszerével közelítették meg. Azt vizsgálták, hogy egy szóalaknak milyen más alak vagy alakok lehettek az időrendi előzményei a hangtani változások szabályosságainak s a jelentésváltozások fő típusainak (névátvitel, jelentésátvitel) a figyelembevételével. Mészöly érdeklődése kiterjedt a változást magyarázható kommunikációs tényezőkre is, sőt elvileg ezeknek tulajdonított elsőbbséget. Ezt írta: „Nem az illető igealak etimologikuma, hanem a hajdani beszélőknek a mai nyelvésztől nem ellenőrizhető beszéléskori körülményei ráértéssel szabták meg azt, hogy kétfunkciójú két igealak közül melyik szorítkozzék csupán a határozott tárgyra." (I. m. 156.) A magyar szenvedő igealak magyarázatában a Mészöly-féle módszert próbáltam alkalmazni egy tanulmányomban. „Az ilyen jellegű magyarázatokban Zolnai Gyula (Mondattani búvárlatok) és Mészöly Gedeon nyomdokában járok" — írtam „Nyelvtörténet és kommunikáció" (ÁltNyelvTan. VIII, 127) című tanulmányomban.

A beszédkörülményeknek a nyelvtörténeti szerepén kívül Mészölynek mondhatni vesszőparipája volt a műfaj. Azt tanította, hogy egy nyelvemlék megfejtéséhez, magyarázatához nélkülözhetetlen a nyelvemlék műfajának, műfaji hagyományainak, a műfaj stilisztikai sajátságainak az ismerete. „Valamely nyelvemlék stílustörténeti magyarázatán azt értem, hogy a nyelvemléket úgy is nézzük, mint valamely kor egyik irodalmi műfajának termékét, s egyes homályos részeinek megkísértett nyelvi magyarázatait ne csupán afelől ítéljük meg, hogy az illető magyarázat egyezik-e az általános nyelvtörténeti megállapításokkal, hanem próbáljuk aszerint is, hogy a szöveg föltett értelme egyezik-e az illető kor illető műfajának műfaji stíluselemeivel. Vallási tárgyú középkori magyar nyelvemlékeink általában a latin nyelvű vallási irodalom fordításai és átdolgozásai: a rájuk alkalmazott stílustörténeti módszerben tehát benne foglaltatik a latin nyelvű középkori vallási irodalom stílusának is figyelemmel tartása." (I. m. 127.) Ez idézett sorokból egyik munkám egyik fejezete elé mottót választottam (Ált. és magyar jelentéstan 273). Mészöly műfaji és stílustörténeti elve készülő történeti grammatikánk számára is iránymutató — véleményem szerint. Mészöly határozottan kimondja: „M ű f a j o n k é n t különböző a nyelv, még í r á s t u d a t l a n népek költői alkotásaiban is" (I. m. 254). Ezzel a műfajcentrikussággal Mészöly a vizsgált szöveget mintegy beleágyazta a magyar irodalom történetébe, amelynek kezdeteit visszavezeti rokon népeink költészetéig. „A pogánykori magyar költészet verstani szabályai —

írja — már rég megvoltak az ÓMS szerzőjének korában, és — amint láttuk — még megvoltak az ÓMS szerzőjének gyakorlatában. Ebből következik — folytatja —, hogy ami áll őstörténeti szempontból a verstani szabályokra nézve, az áll az irodalmi nyelvre nézve is, tudniillik nemcsak az ómagyar verselési szabályok eredetét, hanem a magyar irodalmi nyelv kezdetének korát illetőleg is hasznos útbaigazítást ad legközelebbi nyelvrokonaink költészete, a voguloké és osztyákoké. Munkácsi megállapította, hogy a vogul költészet más-más műfajának más-más a stílusa, s a műfajonként váltakozó stílus különbözik a közönséges beszéd nyelvétől." (Uo.) Nem kétséges, hogy a műfaji szempontnak egy jelentéstani rendszerbe való szerves beépítésében Mészöly Gedeon felfogása hatással volt rám.

3. Nyelvszemlélete, a műfaj fontosságának felismerése vezette el Mészölyt egy olyan munkához, amelyben nyelvészeti és irodalomtörténeti ismeretein kívül írói tehetségét is gyümölcsöztethette: Homérosz Odisszeájának a lefordításához. E fordítás a halála előtti évben, 1959-ben jelent meg. E szép könyv fellelkesített, s a következő évben „Homérosz Odisszeája magyarul" címen egy cikk írásába fogtam. A cikk töredékben maradt, rég elfelejtettem, s dátumára is csak kezdő sorai utalnak: „Műfordítás-irodalmunk igazi remekművel gazdagodott az elmúlt évben: megjelent Mészöly Gedeon Odisszea-fordítása. Irodalmi életünk e nagy eseménye, a szépségekben páratlanul gazdag mű mellett nem mehet el szótlanul a nyelv kutatója sem, hiszen egy ilyen nagy jelentőségű fordítás magának a magyar nyelvnek is nagy eseménye." Így kezdődött az 5 gépelt lapnyi töredék. Mészölyt e nagy vállalkozásban határozott tudományos meggyőződés és erre alapított demokratikus népművelési cél vezette. A tudományos meggyőződése ez volt: egy filológiailag hű fordításnak nem elsősorban alaki hűségre, hanem teljes filológiai hűségre kell törekednie. Ez egy Homérosz-fordítás esetében azt kívánja meg, hogy ennek elsősorban az eredeti mű stílushangulatát kell tolmácsolnia. Ezt pedig nemcsak a mű oldaláról kell nézni, hanem annak a közönségnek az oldaláról is, amely a fordítást olvassa. Ez a közönség magyar közönség, s ennek a hagyományos műfaji nyelve jelen esetben a magyar eposz nyelvezete, versalakja pedig a rímes tizenkettes, tehát Zrínyi, Gyöngyösi, Gyergyai, Petőfi és Arany nyelvezete és verselése. Mészöly sokszor hivatkozott MUNKÁCSI vogul népköltési szövegeire. Ezzel kapcsolatban beszámolok egy élményemről, amely megdöbbentő hatást tett rám. 1964-ben leningrádi tartózkodásom idején volt alkalmam beszélgetni az ottani Gerzen pedagógiai főiskola tanárával, a manysi származású VAHRUSEVÁval. Ő egy szövegrészt olvasott föl nekem a MUNKÁCSI-hagyatékból, s az olvasása tette rám a felejthetetlen hatást: a lejegyzett vogul szöveget nem egyszerűen úgy olvasta, ahogy ez írva volt: a tizenkettős ritmusa csengett ki az olvasásból. Nem volt nehéz ezt az élményemet összekapcsolni egy későbbi megállapítással, amely AUSTERLITZTŐL származik: „A nyelvészek, akiket elsősorban a grammatikai és lexikális adatok érdekelnek, érthetően figyelmen kívül hagyják azokat a sajátságokat, amelyek a zenekutató vagy a verstan kutatója számára érdekesek lehetnek." (A vízimadarak népe. Bp., 1975. 9.) Úgy látszik, MUNKÁCSI lejegyzései sem tükrözik a régi vogul szövegek feltehető ritmusát.

Visszatérve Mészöly fejtegetéseihez, a hatás, amit a magyar Odisszea a magyar közönségre tesz, csak akkor lehet szerinte a görög eredeti hatásának megfelelő, ha a magyar hagyomány formájában kerül az olvasó elé, csak így lehet népi olvasmány és nem csupán a klasszikus műveltségű réteg számára

élvezetes mű. Mészöly megértő törelemmel ismerte el a hexameteres fordítás létjugosultságát is, különös tekintettel műveltségi rétegezettségünkre, de vallotta, hogy „az Odisszea alkotójának lelke csak olyan magyar fordításban nyilatkozhat meg, amely az egész magyar népnek tud szólni." Mészöly ezeket a fordítási elveit „Az Odisszea magyar fordításának módszere" című dolgozatában (Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Philologica II, 6–49) ismertette. Ezek az elvek teljes összhangban vannak egyrészt a műfaj szerepéről vallott nézeteivel, másrészt demokratikus meggyőződésével. Az Odisszea filológiai jellege és költői volta nem ellentétes népolvasmányul való alkalmasságával, sőt egymást feltételezik — ezt tanította. A dolgozó nép fogékonyságában már csak azért is hihetett, mert nyelvi képességeiről is nagyon pozitív véleménye volt. „Sok szaktudományhoz a fizikai dolgozóknál jobban érthet az íróasztal embere, de az élő nyelv helyességét és szépségét annak kell eltanulnia a kétkéz-munkástól." Azt hiszem, ezek a szavak ma is gondolkodóba ejthetik azokat, akik nyelvműveléssel foglalkoznak. Hiszen ha máshonnan nem, a rádióból nap mint nap tanúi lehetünk annak, hogy egyszerű, kevés iskolájú emberek milyen szabatosan és szépen beszélnek, s Petőfivel kérdezhetnénk tőlük, hol is tehettek szert ennyi jóra, ennyi szépre.

A Homérosz-fordításhoz persze nemcsak tudományosan megalapozott fordítási elv és demokratikus céltól fűtött elhivatottság érzése kellett, hanem művészi tehetség is. Nyíri Antal említi, hogy Mészölyben a festői tehetség is megmutatkozott, s az Odisszea előszavában maga a művész-tudós említi a családi nevelés serkentő hagyományait, amikor ezekkel a szavakkal vezeti be az époszt: „Ha a cél megközelítéséhez jó eszköznek bizonyul ez az én fordításom, köszönöm azt Mészöly Pálnak, Arany János nagykőrösi kedves tanítványának, az én édesatyámnak magyar nyelvben, verselésben, irodalmi ízlésben tanítómesteremnek." S valóban, a magyar Odisszea mészölyi megvalósítása (hiszen már előtte is próbálkoztak ilyesmivel) olyan lett, amelyben Arany Jánosnak a nyelve támadt fel újra. Mészöly Gedeonnak ebben az irodalmi alkotásában a tudóst és a művészt együtt csodálhatjuk, élvezhetjük. „E mű előtt Mészölyt általában csak mint nagy nyelvtudóst és filológust ismertük, bár tudós munkássága is elárulta nagyszerű stílusérzékét, irodalmi fogékonyságát, remek vitázó készségét, s megbámulhattuk, hogy a magyar nyelv milyen fölényesen biztos filológiai megalapozottságú és nagy nevelő hatású fegyver az ő tollforgató kezében. Ez a fordítás azonban, amely valóságos életmű, szinte egyszerre és meglepetésszerűen mutatja be nekünk a másik Mészölyt: az írót, a művészt." (A töredékben maradt cikkemből.)

Egy gondolat még ide kívánkozik. Mészöly harcos, szenvedélyesen vitatkozó egyéniség volt. Ami ma is élővé teszi, előremutató gondolatai, két tulajdonságot árulnak el: e r e d e t i s é g e t és b á t o r s á g o t. Tinódi szavait ő is elmondhatta volna magáról: Sem adományért, sem barátságért, sem félelemért hamisat le nem írtam.

Károly Sándor

Mészöly Gedeon és a stilisztika

1. Ismeretes, hogy bár nyelvtudományunk történetében a múlt század végét és e század elejét — éppen a Budenz József, Szarvas Gábor, Simonyi Zsigmond, Szinnyei József és mások páratlan eredményességű munkássága révén — a nagy alkotók és nagy alkotások korának tekintjük (ebben az időben

a finnugrisztikának és a szűkebb értelemben vett magyar nyelvtudománynak úgyszólván minden ága — nemzetközi mércével mérve is — magas szintre emelkedett), — a stilisztikát illetően nem támadt egy SIMONYIhoz hasonló egyéniség. És a két világháború között sem tudott a magyar stilisztika a kutatások középpontjába kerülni, jobbára a periférián maradt, annak ellenére, hogy különösen ZLINSZKY ALADÁR, majd ZOLNAI BÉLA sokat tett a megalapozásáért (munkásságukra 1. SZATHMÁRI ISTVÁN: Nyr. XCI, 389).

Éppen ezért sem szabad megfeledkeznünk arról, hogy legkiemelkedőbb nyelvtörténészeink, nyelvtudósaink — eltérő okok folytán, de a nyelv természetéből kifolyólag nagyon is érthetően — eljutottak bizonyos stilisztikai jelenségeknek nemegyszer az alapos vizsgálatáig, és így, bár elsőrendűen nem mint stilisztikával foglalkozókat tartjuk őket számon, mégis ezen a területen szintén maradandót alkottak.

Ilyen tudós volt Mészöly Gedeon is, akinek páratlanul színes, sokoldalú egyéniségét idézzük meg tudományos ülésszakunkon születésének századik évfordulója alkalmából.

2. Mutassunk rá röviden, mi vitte Mészölyt a stilisztika felé.

Része volt ebben mindjárt a családi és az iskolai nevelésnek. A tabajdi otthon — ahol sok szó esett irodalomról, történelemről, hisz kilenc Mészöly vett részt az 1848-as szabadságharcban —, és a híres nagykőrösi gimnázium — amelyben olyan tanár-, tudós-, illetve költői egyéniségek tanítottak, mint Szilády Áron és Szász Károly — egyaránt a múlt, a szülőföld, az ott élő nép, a nyelv és az irodalom szeretetére, továbbá minél alaposabb megismerésére nevelték a gyermeket és diákot. Nyilván innen vagy innen is táplálkozott az a minden, de minden iránti érdeklődés, az a reális népi szemlélet és megfigyelőképesség, a mindennek utánajárás vágya, amely lényegesen hozzájárult Mészöly sajátos nyelvkutató módszerének a kikristályosodásához, és amely — szerintem — a stiláris jelenségek tanulmányozásához is — talán minden más tényezőnél nagyobb mértékben — elvezette.

Mielőtt ez utóbbiról egy kissé részletesebben szólnék, hadd utaljak még a stilisztikához vezető tényezők közül a következőkre. Mindjárt pályája elején mintegy egy évtizeden át tanította a magyart a kunszentmiklósi gimnáziumban, mégpedig hogy nem szokványos módon, azt a később szintén megemlítendő nyelvtankönyv-tervezete is bizonyítja. Továbbá Mészöly nagyon vonzódott a szépirodalomhoz: ismerte szinte páratlan módon az egész magyar irodalmat, a népköltészetet csakúgy, mint a verses műveket és a prózát, az első nyelvemlékektől saját koráig; számos művet — „megigazítva stb." — nagy gonddal kiadott vagy éppen elsőként közölt; a klasszikus és modern nyelvek ismeretére támaszkodva olyan világirodalmi remekműveket tolmácsolt művészi fordításban, mint Homérosz Odisszeája, Puskin Anyeginje, Racine Fédrája stb.; gyermekkorában írt verseket, megjelentette Csokonai életregényét, és „új versekbe szedte" például Zrínyi „Szigeti veszedelem" című eposzát. Végül a stílusvizsgálat felé vitte az is, amiről NYÍRI ANTAL így emlékezett meg szép nekrológjában: „...ha... séta közben a tájnak valami festői szépsége megragadta: már azt elemezte. Felvázolta rajzát, keverte a színeket, és maga előtt látta az ihletalkotta képet is. Mert Mészöly Gedeonban is ott élt Mészöly Gézának festői tehetsége — hat vázlatfüzetbeli művészi ceruzarajzai mutatják ezt..." (In memoriam Mészöly Gedeon: Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Ethnographica et Linguistica. Szeged, 1961. 6).

Nos, térjünk vissza Mészöly sajátos kutatómódszerére mint számunkra talán legfontosabb tényezőre.

Mészöly Gedeon tulajdonképpen nyelvtörténész volt, de a szónak nem szokványos értelmében, sem az alkalmazott módszereket, sem az egyes diszciplínák elhatárolását illetően. A *láp* szó eredete és rokonsága című értekezését például ilyen összegező tanulsággal zárta: „Szófejtő nyelvészkedésünkben e cikk folyamán nagy segítségünkre voltak irodalmi szövegek, viszont szófejtésünk eredményei jeles íróink műveihez szövegmagyarázatul is szolgálhattak. [Új bekezdés.] Íme egyfelől a nyelvtudomány és irodalomtudomány kapcsolata. [Új bekezdés.] Szófejtéseink csak a szellemi és tárgyi néprajz segítségével sikerülhettek, viszont a nyelv kezdeti fokát mutató mondattani jelenségek, melyek értekezésünk folyamán kiderültek, az emberi szellem történetéhez hoznak adalékokat, s a földszíni elnevezéseknek és népi foglalkozások, eszközök szavainak megfejtése kiegészíti a magyar népélet történetét. [Új bekezdés.] Íme másfelől a nyelvtudomány és a néptudomány kapcsolata. [Új bekezdés.] Együtt: a nyelv-, irodalom- és néptudomány kapcsolata." (SzegFüz. III, 143.) Egy másik szófejtésének meg ezt a címet adta: „A *háború* szó eredete és társadalomtörténeti vonatkozású jelentésfejlődése" (MNy. XLVI, 314). És a Juhász Gyula darvadozása és Petőfi rónája" című, talán minden tekintetben legszebb dolgozatát így fejezte be: „Az irodalomtudomány segítsége nélkül, az élő, magyar népnyelv kellő értékelése nélkül, a munkatörténet és szótörténet szoros kapcsolatának szem előtt tartása nélkül nem tudja a nyelvtudomány megírni sem a *darvadoz*, sem a *sikság*, sem a *róna* szó történetét" (Nyelv és Irodalom. Separatum. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Philologica. Szeged, 1955. 31). Végül a történeti alak- és mondattani kutatásait összefoglaló „Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal" című könyvének (Bp., 1956.) az előszavában arra figyelmeztet, hogy a nyelvtudomány kutatásairól és eredményeiről tárgyi adatokon nyugvó okfejtéssel, érveléssel és meggyőződéssel kell előadni.

Ezek az idézetek és még inkább Mészöly munkássága azt igazolják, hogy e nagy tudósunkat minden, nyelvvel kapcsolatos kutatásában a problémának az „egész" felől való látása és megközelítése, továbbá a „teljességigény" jellemezte. Mindebből következik, hogy nála a legszélesebb körű ismeretek, adatok, továbbá a megalapozott ötletek nagy hangsúlyt kapnak; hogy a legtávolabbi vagy a tegnapi múlt és a ma vizsgálata, továbbá az egyes nyelvészeti diszciplínák: szó-, alak- és mondattan stb., még tovább menve: a szépirodalom és a mindennapi nyelv kutatása, illetőleg más szempontból: elmélet és gyakorlat sohasem válnak el szigorúan egymástól, mivel mindegyik ott van minden vizsgálatában a szükségesnek vélt mértékben. (Ennek igazolására 1. a nyelvtörténet felől az idézett dolgozatokat, a mai nyelv vizsgálata felől pedig a „Leíró magyar nyelvtanról" című írását: Népr. és Nytud. III—IV, 11—8.) Röviden azt mondhatjuk: Mészöly a ma sokat emlegetett interdiszciplinaritást valósította meg kutatásaiban.

Ez a szemlélet és kutatói gyakorlat vitte el — természetes módon, tehát nem a stilisztika művelésének a kedvéért — a stiláris jelenségek meglátásáig, illetőleg a felmerülő kérdések megoldásáig. Ilyenformán Mészöly stilisztikai munkássága — ha mennyiségileg nem mondható is nagynak — nem „melléktermék", mint sok más nyelvtudós esetében, hanem szerves része a Mészöly-életműnek.

És még valamit. A stilisztika felé vonzhatta Mészölyt saját, nem mindennapi változatosságú stílusa is. Ide számítva éles logikáját, páratlan vitatkozó-

képességét és a mondatai mögött igen gyakran megbújó humorát, elmondhatjuk: ha igazolni kellene, hogy a nyelv, a mi nyelvünk sok húrú, csodálatos hangszer, vagy a stilisztika tudományos kifejezésével szólva be kellene mutatni, milyen a funkcionális stilisztika szabályainak megfelelő, a tárgyhoz, az alkalomhoz stb. illő mindig hatásos stílus, — akkor Mészöly Gedeon írásaira mint példákra nyugodt lélekkel hivatkozhatnánk. Tudott ünnepélyes és költői lenni; tudott igazán népszerű módon előadni; birtokában volt a humor minden lehetséges eszközének, de nem volt kíméletes, ha úgy érezte, a gúny fegyveréhez kell nyúlnia.

3. Mészöly Gedeonnak a stilisztikával kapcsolatos munkásságáról a következő csoportosításban emlékezem meg: A) a stílustörténet; — B) az egyes stilisztikai jelenségek; — C) a költői—írói (egyéni) stílus; — D) a stilisztikához kapcsolódó diszciplínák (az irodalmi nyelv története, a fordítás és fordításelmélet, a verstan).

A) A sítulustörténet. — Mészöly Gedeonnak sok kedvenc kutatási területe volt, legjobban talán mégis nyelvemlékeink — ezek közül is a Halotti Beszéd és az Ómagyar Mária-siralom — nyelvi és egyéb titkainak a megfejtéséhez vonzódott. Elsősorban az ezekkel kapcsolatos szó- és szóelemtörténeti vizsgálódásaiban jutott el — talán nem túlzok, ha azt mondom: természetes módon, az említett „egészből" való kiindulás és a „teljességigény" hatására — a stílustörténetnek, pontosabban, mai ismereteink szerint: a szövegstilisztikának, mégpedig a történeti szövegstilisztikának mint módszernek az alkalmazásához, hogy teljesebbé, eredményesebbé tegye nyelvtörténeti kutatásait, kutatásainkat. Hogy mit is jelentett mindez valójában, ő maga így határozza meg: „Valamely nyelvemlék stílustörténeti magyarázatán azt értem, hogy a nyelvemléket úgy is nézzük, mint valamely kor egyik irodalmi műfajának termékét, s egyes homályos részeinek megkísértett nyelvi magyarázatait ne csupán afelől ítéljük meg, hogy az illető magyarázat egyezik-e az általános nyelvtörténeti megállapításokkal, hanem próbáljuk aszerint is, hogy a szöveg föltett értelme egyezik-e az illető kor illető műfajának műfaji stíluselemeivel. Vallási tárgyú középkori magyar nyelvemlékeink általában a latin nyelvű vallási irodalom fordításai és átdolgozásai: a rájuk alkalmazott stílustörténeti módszerben tehát benne foglaltatik a latin nyelvű középkori vallási irodalom stílusának is figyelemmel tartása." (Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Bp., 1956. 127.) Mészöly korán eljutott a fentiek felismeréséhez, mint maga jelzi, már 1929-ben megírta „Az Ó-magyar Mária-siralom nyelvtörténeti és stílustörténeti magyarázata" című, több tekintetben úttörő munkáját, de csak 1944-ben tudta megjelentetni Kolozsvárott, és akkor is az egyetem Acta Philosophica (8.) számaként. (Hadd tegyem hozzá, ezért adta ki Társaságunk fotomechanikai eljárással a hatvanas évek közepén.) Ezenkívül alkalmazta a stílustörténeti módszert már említett 1956-i, egyetemi segédkönyvében és számos tanulmányában. Mészöly ilyenformán — páratlan anyagismeretére támaszkodva — mestere egykorú, egy műfaj és egy tárgy körébe tartozó magyar, továbbá latin szövegek módszeres egybevetésének, aminek a segítségével — szintén mesterien — vagy elfogadja, vagy elveti a nyelvtörténeti következtetéseket (a másokét és a sajátját egyaránt), vagy pedig a korábbiaktól eltérő eredményekre jut. Az eddig mondottakból következik, hogy Mészöly számos megoldása kiállta az idők próbáját (a TESz. például ezt fogadja el az Ómagyar Mária-siralom *buthurut* kifejezésével és *sepedyk* szavával kapcsolatban; vö. Az Ó-magyar Mária-siralom nyelvtörténeti és stílustörténeti magyarázata 22—

38, továbbá Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal 232), vagy az ő következtetése mint egyik magyarázatlehetőség most is tartja magát (pl. a Halotti Beszéd *isa* szavának az esetében, 1. TESz. és Ómagyar szövegek... 126—7.) De ha egy-egy jelenségre elfogadhatóbb magyarázatot talált is azóta nyelvtudományunk, a módszer tovább él, és — még továbbmenve — ösztönöz a magyar stílustörténetnek — immár a szövegstilisztikai szempontokat is figyelembe vevő — megírására.

B) Egyes stilisztikai jelenségek. — Ahogy már többször utaltam rá, Mészöly mint a szavak és más nyelvi jelenségek, valamint a szövegek szerves tartozékát: a stilisztikai oldalt is gyakran bevonja vizsgálódása körébe. Ilyenformán számos hasznos, hasznosítható észrevétele van, de részletesebben — különösen a stilisztika tudománya felől — az egyes jelenségekkel nem foglalkozott. Csupán egy kivételről tudunk, s ez az archaizálás. Ismeretes, hogy Mészöly a Nép és Nyelv 1941-i (33—47, 110—4, 148—51, 182—4, 197—9, 243—5, 289—97) és 1942-i (180—2) kötetében heves és kemény vitába szállt Kodolányival történelmi regényeinek a túlzó archaizálása miatt. „Régieskedhetnémség" című első cikkében megállapítja: „...éppen regényírónak ítélhetjük el Kodolányit azért az erőnek erejével való régieskedhetném nyelvért, melybe ízléstelenül összekever bár valóságos de ma már furcsaság ómagyar szavakkal soha nem is volt ál régiességeket és nyelvújítási gyártmányokat és újszerű germanizmusokat és pesti aszfalton díszlő stílusvirágokat." (NNyv. I, 45.) És valóban sorolhatnánk garmadával a Kodolányinál található *atyáimünk, vagyomünk, kresztyös* stb.-féle ál régiességeket, továbbá az egymással össze nem férő stíluselemeket. Kétségtelenül igazat kell adnunk Tompa Józsefnek, amikor az archaizálást tárgyaló monográfiájában megállapítja: „Mészöly a vita hevében a művészi hatáskeltéssel járó írói szabadságot... néhol túlzottan alárendelte a nyelvtörténeti adatközlések pontossági igényének", és példaként felsorol efféléket: Mészöly állításával szemben — hogy ti. az *ük* mindig nőnemű őst jelentett — „archaizáló stílushagyományunk ... inkább férfi *ük*-öket emlegetett már majd kétszázadon át"; a Mészölytől helytelenített *parancs* változat a régiesebb *parancsolat* helyett nem olyan zavaró, mint a *jog*, a *tan* és társai; továbbá a nyelvjárási alakoknak régiességek helyetti alkalmazásában se olyan nagy hiba az *ö*-ző nyelvjárási alakok túlságosan korai időpontra való visszavetítése, hisz „... a táji-népi újabb beszédet megszokott stíluscsúsztatással más nyelvű szépirodalmak is elfogadják művészi régiesség gyanánt..."; stb. (1. A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv. Bp., 1972. 144—5). Ennek ellenére Mészöly Gedeon ezzel is jó szolgálatot tett a stilisztikának, és — mint Kovalovszky írja (Nyr. LXXXIV, 406) — „kifogyhatatlan ötletgazdagsággal és anyagbőséggel, ingerültség nélküli, mosolygós fölénnyel játssza végig benne e műfaj különféle változatait, egészen a dramatizált formáig." (Kollokváltató kollégáimnak és kollokváló diákoknak például különösen ajánlom — éppen kollokviumok előtt — annak a résznek az elolvasását, amelyben Mészöly „szabályosan" vizsgáztatja Kodolányit, „Beugratott urat és Benemugró urat" a „Finn nyelv és finn—magyar nyelvhasonlítás" című előadásából: NNyv. I, 112—4.)

Hozzászólt Mészöly a hangtan stilisztikájához és az ún. hangos stílushoz. Leírja *r* hangunk — ijesztő, rémisztő — akusztikai hatását és hangulatát (A magyar *r* akusztikai hatása és hangulata: Népr. és Nytud. II, 31—2), továbbá — ebben is a ma felé mutatva — többször kitér az élőbeszéd sajátságaira, és hangsúlyozza ennek fontosságát. Thallóczy Lajost például többek között

így jellemezte: „Midőn ezelőtt huszonöt évvel az első Fogadj Istent intézte hozzám minisztériuma helyiségében, nyomban észrevettem, hogy kiejtése nem idegenes, nem is a színtelen pesties, sem nem iskolásan pedáns, nem a hivatalszobai feszes kiejtés volt, hanem a szabad mezejű magyar vidék eredeti, természetes összhangjában más stílusrétegbeli elemekkel meg nem zavart nyelvének volt tiszta zengése." (SzegFüz. III, 221.) A nyelvtankönyvbe leírt példamondattól is megkövetelte, hogy „hű írott képe legyen az előbeszédnek" (Népr. és Nytud. III—IV, 16). Egyébként ő maga szintén mestere volt az előszónak, úgy igaz, ahogy KOVALOVSZKY megjegyezte: „Tanulmányaiban, könyveiben is mintha beszélgetne olvasóival" (Nyr. LXXXIV, 406).

Igen sok, főként költőknél vagy ott is szereplő szónak megírta — az ő kifejezésével — a hangulattörténetét, mai műszóval azt mondhatnánk: teljes konnotációját (e tekintetben is a legszebb a „Juhász Gyula darvadozása és Petőfi rónája" című, már említett dolgozata). Úgy gondolom, érdemes volna elkészíteni az ilyen szavak teljes bibliográfiáját.

Többször utal ezeken kívül a szólások stílusértékére (Ómagyar szövegek... 233, 242), a szórend stilisztikájára (Népr. és Nytud. III—IV, 5) és egyes korstílusok jellemzőire (Népr. és Nytud. II, 17—8) stb.

C) A költői—írói (egyéni) stílus. — Az irodalomtudományt és a nyelvtudományt — mint expressis verbis sokszor megfogalmazta — egymást szervesen kiegészítő diszciplínáknak tudta. A már jelzett munkamódszeréből és ebből következően sok kisebb-nagyobb, de mindig találó megjegyzést tesz számos költő, író stílusával, egyéni stílusával kapcsolatban. Egy monográfiát írt, Tinódiról (Tinódi Sebestyén. Nagykőrös, 1906. 160 l.), mindjárt a pályája kezdetén, de már valamennyi későbbi tudósi erényét felmutatva. Ebben elibénk varázsolja — sokoldalúan — Tinódi korát, életpályáját, krónikái létrejöttének körülményeit, s közben bemutatja e művek szerkezetét, nyelvi-stiláris eszközeit is. Mai kifejezéssel: a funkcionális stilisztika alapján állva, így jellemzi Tinódinak a „Hadnagyoknak tanúság, mikor terekkel szömbe akarnak öklelni" című egyetlen lírai jellegű alkotását: „Hév és erő hatja át ez egész művet. A gondolatok logikusan folynak eggymásból [!], s tömören jutnak kifejezésre. Amint a költő megszólítja a hadnagyokat, amint a hadnagyok buzdítják a rendet álló sereget, amint hadnagyaival együtt [!] az egész sereg könyörgésre buzdul s harcba indul: a helyzetek e változásában drámaiság van, mely elevenné teszi a költeményt. Eggyszersmind [!] e helyzetekkel együtt [!] változik, fokozatosan magasabbra emelkedik a hang, s elérve a tetőpontra, bevégződik a költemény kerek kompozícióban. Versölése [!] is sokkal jobb a krónikákénál; szépen lüktető ritmusa: 4 + 3 + 3, illő a tartalomhoz." (I. m. 132.)

A „Kölcsey Hymnusa és a hymnus Kölcseyje" című nagyobb dolgozatában (Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály Köréből XXV. 10. sz. Bp., 1939.) tanulságos módon mutat rá arra, hogy „Kölcsey a költői nyelvnek, stílusnak műfaj és tárgy szerinti változását, többféleségét sürgette" (77—8), majd példákkal igazolja, hogy Kölcsey igyekezett is így eljárni költői gyakorlatában.

Ezenkívül se szeri, se száma azoknak a stilisztikai vonásoknak, amelyeket kedvenc műveiről (a Halotti Beszéd, az Ómagyar Mária-siralom, a bibliafordítások, a kódexek, a népköltészet stb.) és kedves költőiről, íróiról (Zrínyi, Vörösmarty, Arany, Petőfi, Tömörkény, Juhász Gyula, Móra Ferenc stb.) szóló dolgozataiban olvashatunk (némi tájékozódásul l. a Mészöly munkásságá-

ról PÉTER LÁSZLÓ által összeállított bibliográfiát: In memoriam Gedeon Mészöly. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Ethnographica et Linguistica. Szeged, 1961. 13—30). Egyébként vallotta az egyéni stílus létjogosultságát, így fogalmazván meg véleményét: „Szó és írás a lélek érzékeltetője, a stílusban az emberrel találkozunk." (SzegFüz. III, 220.)

D) A stilisztikához kapcsolódó diszciplínák (az irodalmi nyelv története, fordítás és fordításelmélet, verstan). — Az itt jelzett diszciplínák — mint röviden meg fogjuk látni — nagyon is szervesen kötődnek a stilisztikához.

Érdekes módon az *irodalmi nyelv* kifejezés kezdetben nála is az egységes és normatív nyelvváltozatot jelenti. A Tinódiról írott monográfiájában még ezt olvashatjuk: „...A XV., XVI. században nem volt még eggységes [!] irodalmi nyelv, hanem kiki [!] beszélt és írt a saját dialektusán" (6—7). Később azonban — talán mivel az első nyelvemlékek stb. vizsgálatában a kortól, műfajtól, egyéntől függő stílussajátságok kutatása került nála előtérbe (vö. HEXENDORF EDIT: MNy. LI, 394) — számára az *irodalmi nyelv* a szépirodalom nyelvét, stílusát kezdte jelenteni, ami felölelte a nyelvemlékes kor előtti ún. orális irodalmat is. Erről szól már himnusz-magyarázatában (i. h. 68—71), majd még egyértelműbben PAIS DEZSŐnek itt, Szegeden, 1952-ben „A magyar irodalmi nyelv" című nevezetes előadásához fűzött hozzászólásában: „Műfajonként különböző a nyelv, még írástudatlan népek költői alkotásaiban is. Régen volt már irodalmi nyelv akkor, amikor az epikus és lírai költők még a maguk tájnyelvének hangtana és szókincse szerint alkottak. Eltévesztett út a magyar irodalmi nyelv kezdetét az írott nyelv hangtanának és helyesírásának egységessége voltában látni. Nemcsak a Halotti Beszéd és az Ómagyar Mária-siralom, hanem Drágfy végrendelete is irodalmi nyelven van írva, akár *í*-ző alakok vannak benne, akár nem. (Talán Sylvester János nem irodalmi nyelven írta *í*-ző distichonjait?)" (I. OK. IV, 476; l. még Ómagyar szövegek... 254—5.) — Magam — másokkal együtt — úgy látom, itt két, elkülönítendő jelenségről van szó, tehát az *irodalmi nyelv* terminust kellene határozottan valamelyikre lefoglalni, a másiknak pedig — szintén határozottan — más megnevezést adni (vö. HEXENDORF EDIT: MNy. LVI, 406 kk.).

Egyébként figyelemre méltó megjegyzéseket tesz Mészöly a Puskin korabeli orosz irodalmi nyelv (értsd: szépirodalmi nyelv) alakulására (Népr. és Nytud. II, 17—20) és egy másik helyen (Az Odisszea magyarra fordításának módszere 13—4) a nyelvi rétegeknek a szokásostól eltérő osztályozására. Műfordításban igen gazdag a magyar irodalom, de ugyanezt nem mondhatjuk el a fordításelméletről. Ezért is nagy érték Mészöly Gedeonnak három ilyen jellegű dolgozata: Puskin Anyeginjének fordítási elveiről (Népr. és Nyelvtud. II, 17—20); Előszó. A magyar Racine-fordítás kérdéseiről (Fédra: Szeged, 1949. 3—15); Az Odisszea magyarra fordításának módszere (Nyelv és Irodalom. Separatum. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Philologica. Szeged, 1956. 49 l.). — Hogy a stílusnak milyen fontos szerepet szánt a fordításban, azt már 1922-ben leszögezte, amikor a bibliának egy „felekezeti szempontból lehetőleg független" modern fordítása foglalkoztatta: „... én mivel a mai irodalmi nyelven való fordítás híve vagyok, azt fontolgatnám fordítás közben minden nyelvi jelenségnél, hogy beleillik-e az stylusbéli egyenetlenség előidézése nélkül a mai irodalmi nyelvbe, vagyis én a régi nyelvi elemeknek nem éppen érthetőségét, hanem azonfölül hangulatát vizsgálnám" (MNy. XVIII, 86). Majd a hű fordítás követelményeit így határozza meg az Odisszea-fordítás kapcsán:

„A fordítás akkor igazán hű, ha nemcsak hogy szépnek szép, hanem szépsége olyan stílusú, mint az eredetinek szépsége az illető másnyelvű irodalomban, s a magyar fordító akkor találja meg a kellő versalakot, ha a magyar nyelven lehetséges versalakokból azt választja ki az Odisszea számára, mely a magyar irodalomban olyan stílusértékű, mint a hexameter a régi görög költészetben. Ismétlem: a műfordítás filológiája megköveteli, hogy az idegen nyelvű költeményből mindent, amit abban a költő mond, olyan stílusú szépségben hozzunk át nyelvünkbe, amilyenben az eredeti van írva. Persze, aki Homéroszt görögül akarja olvasni, annak csak a görög filológiára van szüksége, de aki Homéroszt magyarra fordítja, annak elő kell vennie a magyar filológiát is. A görög és magyar filológia két oszlopára kell fölépítenünk a magyar nyelvű Odisszea boltívét, mert ha csak egyik láb hiányzik is, épületünk leomlik." (I. m. 6.) S ezek után nem csodálkozhatunk, ha az említett három tanulmányban — bírálva szigorúan, de tárgyilagosan a korábbi fordításokat — valóságos összehasonlító stilisztikát kapunk.

És mindjárt hozzátehetem: összehasonlító verstant is, sohasem feledkezve meg az egyes verstani jelenségek (ritmus, rím, versformák stb.) stilisztikai szerepéről. Közben pedig a magyar vers eredeztetésének a tárgyalásában visszanyúl az ugor és a finnugor időkig (1. különösen Ómagyar szövegek... 184—5, 243—55).

4. Összefoglalóan és végezetül még egyszer hangsúlyozom: mennyi emberség, mennyi szépség, mennyi gazdagság rejtezik a Mészöly-életműben! Bárcsak a magyar nyelvtudomány fő áramában tudott volna hatni!

SZATHMÁRI ISTVÁN

Area és misztika

Mészöly Gedeon szellemét/módszerét idézve

Hálám fejeztem ki a Szegedi Tudományegyetemnek, köszönetet mondok a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak azért, mivel módot adtak arra, hogy mesterem és professzorom születésének 100. évfordulóján, egy témának a megvizsgálása során fölidézzem — bennem elevenen és folyvást élő — emlékét és módszerét. Sűrűn forgattam magamban azt, vajon mit szólna ahhoz a szakkifejezés-túlburjánzáshoz, amely immár két-három évtizede elárasztotta a nyelvtudományt, hazait és külföldit egyaránt, majd mindenkor általánossá meg aprólékossá téve a legkisebb részecskének — kétségtelen károsnak tűnő további minuciózus vizsgálatát is. Ez a hüpertrófia gondos latolgatásra késztette volna.

Magam előtt látom: ül az előadói asztalnál: vastagüvegű okuláréját alaposan pucolgatja-törölgeti: ez a fontolgatás álruhája, majd egy rövid mozdulattal elmeközelbe varázsolja a helyreigazítandó témát.

Megnevezi: *arealis*. Hűen tanár voltához etimologizálja, magyarázza: a latin *area* szó származéka; az alapszó jelentése 'telek, udvar, szérű'. Ez utóbbi talaját elegyengették, agyaggal elsimították, kiszárították, rajta csépelték a gabonát, az érett, de nem túlérett kalászokat, — a túlérettekből hamar kipereg a szem, és nincs már benne kicséplendő szem, üres, zörgős a gabona feje, veszendőbe megy a munka. Tehát *areális* az, ami egy közös *areán* történt.

Vitathatatlan, hogy a II. világháború után a nyelvünk kutatása kiszélesedett, a társadalommal kapcsolatban (is) megtörténik a vizsgálata, kialakult tehát a szociolingvisztika, sőt annak a múltra visszavetített módja is. Ez a kutatás, térbe és időbe vetítve tagolást követelt, ehhez azonban gazdag terminológia szükségeltetett. Nem kárhoztatandó mindenben, hanem javallható és helyeselhető az *areális* jelölés alkalmazása; közös területen (áreán) éltek, serénykedtek emberek, érintkeztek egymással, valószínűleg k ü l ö n b ö z ő nyelvük révén, tanultak egymástól, adtak egymásnak, vettek egymástól. Megesik ez a jelenben, megesett a múltban, a távoli múltban, amelyet évezredek választanak el a jelenkortól.

Ámde a nyelv „élete" változás, amely olykor az elemek teljes elenyészéséig mehet. Új tények megismerésekor pedig új elemek nyelvi alkalmazásához visz. A változás következtében a régi elemek olyannyira átalakulhatnak, hogy a régi és az új, az átadott és az átvett nem is hasonlítanak már egymáshoz. És miként föntebb a gabonaszemek, most a szó-szemek hullanak ki a végtelen hosszú idő rostáján. Olyan kevés és olyan bizonytalan bizonyít(gat)ó adatunk marad, hogy hangulatunktól, természetünktől függ, vajon elfogadjuk-e, elvetjük-e esetleges rokonságát, annak (halvány) gyanúját.

Segít-e ilyenkor az *areális* terminusba vetett hit? Mellesleg jegyzem meg: Mészöly Gedeon az adatban bízott, nem pedig a megnevezésben, a terminusban; ha emlékezetem nem csal, csupán egy szál árva megnevezést kovácsolt, az ikes igeragozás keletkezésének a magyarázatához a *ráértés* szót, amely olyannyira simul a fejtegetéshez, annyira a szövegbe illő, hogy észre sem vesszük „szakszó" voltát.

Mesterem adatokkal dolgozott, azokat sorjáztatta egymás mellé, azokból ácsolta össze fejtegetéseit, gyámolításul aztán a megőrzött nyelvtörténeti tények szolgáltak. Ezt nem vette észre az a nyelvészünk, aki egy alkalommal az egyetemi nyelvészeti oktatást kárhoztatóan említette, hogy akad olyan professzor, aki egy egész szemeszter során boncolja egyetlen rag fejlődését; a bíráló nyelvész ugyanis nem vette észre és észbe, hogy az „egy rag" pusztán kiindulás, tárgyalása viszont már történet, s ennek folyamán hálószemekként kapaszkodnak egymásba társai, és rendszert formálnak. Így a hallgató megkapja a magyar nyelvtörténet egy részét, látszólag egy rag történetének a fejtegetésével. S a ragok, képzők hozzák magukkal népünk, irodalmunk, dolgozó életünk stb. stb. számos történeti elemét. (Mészöly előadásában a nyelvtörténet néptörténetnek is beillett.) Talán ez az „adatkedvelés" az oka annak, hogy ritkán csusszant át a rokon nyelvek múltjába, hol szűkölködünk a nyelvi adatokban, és a bizonyító anyag hiányos; a nyelvtörténet csak a magyarban, a finnben és az észtben visz vissza századokon át.

Az „areális" térségben (jukagir stb.) kevés a bizonyításra használható anyag. És a tetejébe ragok, képzők, jelek egybevetése délibábosan remegő könnyedséggel is megtörténhetik. Kevés a kategorizált, mondjuk ragnak is alkalmas beszédhangok száma, és sok a hangoktól viselendő funkció mennyisége, ezért — tudjuk — egy-egy hangra vagy hangcsoportra több funkció is ragadhat. Könnyen megeshetik, hogy az *n* hang itt is, amott is lokális funkció viselője, ezért a hivő lélek rózsás kedvében „két nyelvcsalád közös elemé"-nek titulálja, egy dentális-féleségben pedig távolodást jelölő ragot derít fel, s odasorolja az előbbi mellé. Mivel é v e z r e d e k választanak el a szomszédos areában volt élőktől, egy tucatnyi hasonló hangalakú, jelentéstartalmú szót is előkaparhat kollégánk. Már futja az ősi „areális rokonság" gondolatának a

megcsillogtatására, noha valószínűleg csak a véletlen vagy a művelődési elemek sétifikálása kápráztat el bennünket.

Elriasztó példák idézése is hozzátartozik mesterségünkhöz. Idézzünk tanúul néhányat.

A finnországi alapnyelvben valószínűleg örökségként megvolt az *ü* hang. Magukkal hozták a Baltikumba és Fennicumba vándorolt népek. Balto-Feno-Scandia nagy-nagy áreába alakult át (kereskedelmi, társadalmi, politikai formáció). Az egymásmellett-lakásnak több időrétegbe sorolható kölcsönbe vett-adott szókincs a tanúsága. De állíthatjuk-e azt, hogy a svédben elterjedt *ü* hang „areális" hatás eredménye? Aligha. A svéd *ü*-zés köztudottan Umlaut-jelenség, a szón belül felfakadt hasonító hatás eredménye, vokális hasonulás. Olyan pár-hangtani jelenség, amely bárhol felbukkanhat egy-egy nyelvben b e l ü l, nem kell hozzá „jó szomszéd".

Egy másik példa. Közismert, hogy a magyar *nélkül* postpositio ilyen jelentéssequentiából formálódott: 'ból' (abl.-rag) + *kül* 'kívül' = *nélkül* (névutó). Azonos felépítésű elem: elativusrag + lokális adverbium a magyaron kívül még két másik finnugor nyelvben található: a komiban és a mariban. Az utóbbiból idézzünk példát: *kuδo deč posna* 'ház' + '-tól' + 'kívül' (= 'ház nélkül'). Mivel ez a szerkezet három finnugor nyelvben létezik, egyik jeles nyelvészünk ősinek ítélte. Csakhogy később kiderült, hogy két volgai török nyelvben ugyancsak ismeretes ez a struktúra, a tatárban meg a csuvasban. Mivel a permi és a mari nyelvekre bőven hatottak az utóbbi török nyelvek, kézenfekvő volt az a feltételezés, hogy ebben az esetben is, a 'nélkül' szerkezet egybeépültekor szintén mintául szolgáltak. Ezt bizonyító az a szóegyezés, hogy a mari *posna* eredetét illetően csuvas elem (a 'fej' jelentésű csuvas szó rejlik benne prolativus alakban, a tatár a *batka* szót alkalmazza a párhuzamos struktúrában, ez viszont a *bat* 'fej' szó megfelelő alakja). És a magyar *nélkül?* A távoli-távoli volgai török nyelvek aligha hatottak, vessük el íziben ezt a vélekedést. Ne feledkezzünk meg azonban az oszmán-török nyelvnek a mai Magyarország területén a magyarra tett hatásáról. Időben és térben szabdalódik tehát szét az általunk feltételezetten, mesterségesen egybekényszerített kép. Vége mind az ősiségnek, mind az arealizálásnak.

Még egy példát iktatunk ide, legyen ez is szemantikai, strukturális meg török—finnugor.

Nyelvünkben etimológiailag megfejtetlen szavak tucatjai akadnak. Ilyen a számunkra titokzatosnak tűnő *lófő* szó. Több irányból közeledtek felé a szófejtők, nem adta meg magát, nem fedte fel származása, keletkezése régi titkát, noha jelentését pontosan tudjuk: 'alacsony rangú tisztség a székelyek katonai szervezetében' (vö. *lófő székely),* 'kisbíróféle a községi szervezetben' (polgári). Alacsony titulus, mégis tekintélyadó: egy apró csoportnak, mintegy 10 főnek parancsol.

Kitűnik, hogy a mari nyelvben a *lu-quị* összetétel azonos tisztségjelölő, sőt két tagja világosan elemezhető: az előtag a '10' jelentésű finnugor eredetű '*lu*' számnév (vö. lapp *lu* '10', finn *luku* 'szám'), az utótag a 'fej, fő' jelentésű *βui* szó. Van tehát a mari nyelvben egy 'tíz-fő' jelentésű összetételünk. Vizsgálataink során arra is fény derült, hogy az egyik manysi (vogul) nyelvjárásban ugyancsak akad egy azonos szerkezetű, szemantikailag egyező kifejezés: *lū-puŋk* 'tizedes'. A mari *βuị* 'fej' és a manysi *lū-puŋk,* ugyancsak 'fej' is arra az elgondolásra visz, hogy a magyar is szó-kompozitom, és az utótag semmi egyéb, mint *fő* szavunk etimológiai párja. Az analógia alapján az előtagban

tehát egy számnévnek kell rejtőznie. Némely finnugor nyelvben akad is nyoma. Idéztük már a manysi, a mari szót, de megvan még a hantiban, a lappban; a magyar *lófő* mint szerkezet arra a feltevésre ösztökél, hogy benne a megőrződött *ló* szó értelme 'tíz', tehát a kifejezés elsődleges módon 'tíz-fő' = 'alacsony fokú katonai-polgári tisztség'.

Ám aligha a honfoglalás kora előtti tisztség emléke őrződött meg benne. Nem préugor, hanem oszmán-török hatásra formálódott a Duna–Tisza táján, és önállóan keletkezett a mariban (baskir földeken), és önállóan a manysiban tatár hatásra (az Uralon túl). Tehát nem gondolhatunk egy óriási téreken (areákon) terpeszkedett katonai tizes szervezet hatására, hanem más-más időben keletkezett katonai formáció egy részére (vö. oszmán-török *onbaşı* 'tíz-feje', 'tizedes' és társai: *yüzbaşı* 'százados', *binbaşı* 'ezredes').

Megint időben és térben szakad-török ízekre a csak képzeletben létezett areálisság, kitűnik, hogy misztifikáltuk; a távolság ezúttal is növesztette az árnyékképzeteket. De hasznosnak bizonyult a tévelygésből való, bár józan megtérés.

És józanodjunk ki! Annak idején magam is évezredek távolával kezdtem. A dolgokat, a nyelvi tényeket nem sikerült sem kronológiailag, sem geográfiailag behatárolnom, mivel hatalmas alkotmány nem szerkeszthető újra néhány konzervált épületelemből.

Azt vélem, biztosan és tartósan csak akkor szólhatunk két vagy több nyelv érintkezéséről (tkp. a hordozóik, a népek érintkezéséről), ha bőséges adattömeggel rendelkezünk. Igazolják ezt a magyar nyelvnek a slavicakkal vagy a németséggel való kapcsolatáról szóló munkák. De ez sincs alaposan kimerítve, miként ezt HORVÁTH MÁRIA munkája igazolja (történeti szűkítés + kéziratokban való elmerülés, rétegek bemutatása stb. lehetséges). Ha két nép szoros együttlétben él egymással, szinte keveredésformán, sokat tud egymástól ellesni (kölcsönösen vagy féloldalasan, pl. egy szakterületen MÁRTONFFY MÁRIA, Német jövevényszavak a magyar konyhaművészetben. Bp., 1944.). Sőt ez a domináns érintkezési mód. Még ma is sok, etimológiailag szótározatlan német eredetű szavunk akad. Ha LOTZ JÁNOS kijelentése nyomán: „forrás vagyok magam", cselekszem, és felvések, illetve felvéshetnék nem tucatnyit, hanem századnyit is emlékezetemből; pl. *fett* 'falat' (de emberről is), *cuki* 'falat', *cuki* 'étel' (de operettdalban is), *puszi* mint 'aktus', mint 'cukrászkészítmény', *nassol* 'ínyenckedik', *sufni* 'műhely, lakótér', a *síbol* mellé *sibolett* 'furfang, apró csalás', *cupringer* 'cselédszerző'; *brettli* (a világot jelentő deszkák világából): *naturburs*, *busikoz* 'viselkedés, természet', *zengeráj* (vö. *kupleráj*), *piszlicsáré*...

Sőt egész kifejezések is belefonódnak a beszélgetésbe: *Tud magyarul von Haus aus*; *Ne mondd vor den Dienstboden*; *Darauf kannst der Gift nehmen* 'erre mérget vehetsz'; *Er kommt ~ schlägt sich nicht auf den grünen Ast* 'nem bír zöld ágra vergődni'.

Olykor csak egy-egy németből vett szó ékelődik bele a mondatba, fordulattá forr, pl. „megette az egész *firle-fancot*"; „csak az ilyen *tingli-tanglit* szereti".

Az ember szinte nem is tudja, hol itt a határ. Vö. *Darauf kannst der Gift nekmer — Erre akár mérget is vehetsz.* L. még *Giftölte magát — mérgeskedett* (jelentésfordítás).

A minap a rádió dokumentumműsorában hallottam (1980. VI. 10., Csepeli gyár); „az együttes körülötti *slepp*" (megvető színezettel, pedig régebben 'a ruha uszálya' → 'követők, az egész slepp'). Ma a csöves világhoz tartozó, a kedvenc zenekart, énekkart követő ifjúságot sújtják e jelzővel.

Talán hasznos is lenne egy régebbi vagy újabb irodalmi művet — a századfordulóra gondolok — átböklászni ilyen célzattal; pl. Szép Ernő „Lila ákác"-át, vagy pedig Mikszáth Kálmán „tót" környezetben játszódó elbeszélését, és megmotozni az idegen nyelvből vett elemek stílusértéke (hangulatkeltő) képessége vizsgálatára. Nem is mondhatjuk, hogy ezek az elemek „idegenek", sajáttá hasonulnak valamelyest a kétnyelvű környezet értő ereje nyomán. De elnyúlik e nyelvfolt, a múlt századi kettősség stilisztikai emléke mind a mai napig. Bizonyításul adatok kellenek, hiszen csak azok mutathatják meg, mihez visz a különféle nyelvet beszélők tartós együttélése, az ilyen társadalmi átszűrődés. Én Thurzó Gábor „Belváros és vidéke" című regényét választom vizsgálatra (Magvető, 1977.), de csak néhány szembeszökő példafajtát idézek: *spaletta* (7, olasz, osztrák), *rámáztat* (8), *cipőpertli* (8, ma már *cipőzsinór*, de a *zsinór* szó a németből), *rövidáru* (= *Kurzware*, jelentésfordítás 8), *háztartás* (= jelentésfordítás, *Haushalt*, 8), *karosszék* (ugyanúgy = *Armsessel*, 8), *pékség* (?, 8), *trafik* (9), *flekksuszter* (9), *kárpit* (10), *pavillon* (10) és így tovább vegyest. S közben ritkább jövevényszavak váltakozva az osztrák-németségből átjöttekkel: *kondoleál* (19), *pak(k)ol* (22), *stafírung* (24), *pléd* (25), „ahogy Budapesten nevezték: a *stadtschreiber*" (34), és *Herr Stadtschreiber* (29), *kisztihand* (sic !) (29), *grenadírmars* (29), *bummerli* (29, 30, 31 és passim), *kocsigyártó* (*Wagenbauer*, 33,) *sild* ('cégtábla' jelentésben, 33), *pléd* (az ausztriai németen át, 33), „friss *soppal*" (53), *soposan* (35); vö. tárgyi egységes szócsoportként: *frizírné* (53), *frufrusan* (55); *kommód* (56), *nipp* (58), *alkóv* (58); *stikkelt* (57), *bestekk* (58), *frottír* (59) stb.

Ez a néhány és főként az ilyen, javarészt már meghonosodott szavak aligha terjesztenek németes hangulatot, átnyúlok tehát az amolyanformákhoz. Beszélgetés alakjában már akad németséget idéző: — *Wo bleiben-s, Resi?* (16); „*Ja, liebe Schwägerin*... — felelt a szegény özvegy". — „*Aber ruhen's sich aus, Schwägerin.* — *Warum?* — csodálkozott a sógorasszony" (17.) Közben egy vaskos germanizmus: „Rézi, maga *nézzen utána* a konyhán" (*schauen Sie nach*, 17). — „Mi lesz most magával, *liebe Schwägerin?* [germanizmus is, *Was wird mit Ihnen sein?*]. — *Aber so allein*..." — „Itt az üzlet, *liebe Schwägerin*". — „...ez a nagy lakás, *sie werden* [sich] fürchtem." — „Egyetek még a *krancliból*". — „Ez ugye a Guszti? [Das ist ja, nich wahr der Guszti; germanizmus, 18]. *Nein, liebe Schwägerin*, ez a Sandi." (18.) — *Zwölf* —. — „*Ein Dutzent?* Hát nem sok az? — Néha igen, *liebe Schwägerin.*" (19) — *Aber wozu das emige Weinen?* (20) *Sie haben Recht gehabt, Schwägerin* (20).

Íme további nyersanyag az elméleti megfontolásokhoz. *Man soll die Leut' nicht provozieren* (36); *die Hexe* (35); *Sie ist wirklich eine Hexe?* (46) — „A kisfiú fölnézett az anyjára, a magasba: — Mi az anya — kérdezte — *Hexe?*... — Boszorkány..." — „*Ihr geht mit dem* földalatti ! — Jó, akkor a földalattival megyünk !" (37).

Az utóbbi sorok bebizonyítják, hogy az átvétel, az ilyen aprólékos, nem tudományos régiókba vágó szó- és kifejezéskincs átvétele, csak bilingvis környezetben, beszéd közben, öntudatlan kétnyelvűség erejével történhet. Család és műhely, utca és kereskedelem beletartozik ebbe a régióba.

Bárczi Géza a magyar szókincsről szóló tankönyvének egyik lábjegyzetében fölveti a gondolatot, hogy érdemes volna a „belső" szókölcsönzés esetével is foglalkozni. Bizonyára érezte, hogy a régebbi szófejtők erősen elhanyagolták, talán meg is vetették a paraszti és munkás körökben esett átvételekkel való foglalkozást. (Kár, hogy ez a megjegyzés 1945 után esett).

Célul tűztük ki megmutatni, hogy főként a vegyest való lakás teszi lehetővé a szavak, kifejezések, hangok és hangkapcsolatok, nyelvtani formák önkéntelen vándoroltatását. Efféle anyag, még ha szűkített mennyiségben is (hiszen soha sincs megőrzött teljesség, lévén a nyelv szapora ismétlődés) szükségeltetik egy-egy nyelvvel való leíró és egybevető foglalkozáshoz. Hősi vállalkozás a kisebb mennyiség, néhány mondat segítségével történő leírás, hasonlítás. Bizonyító értéke azonban szegényes: szegényes, miként a kicsiny mennyiség.

Utalni kívánok még egy olyan műre, amely mutatja, milyen nyelvészeti anyag kerekedik ki a szakember tollából két nyelv beszélőinek szókincse lokálishistorikus szótározása esetén. F. I. Gordeev szótárának első kötete alapján ismertetem (futtában) a szócikkfelépítést (Etimologičeskij slovar marijskogo jazyka. I. A-6. Joškar-Ola, 1979.). A szerző igyekszik megadni a szó elterjedésterületét, közli, melyik nyelvjárásban található, ha nincs meg a nyelv egész területén. Ha csak néhány faluban találkozik, megadja a falu vagy a faluk nevét. Ez azzal jár, hogy közli a szó hangalakját, annak változatait és jelentéseit. Finn-ugor eredetű szónál idézi a rokon nyelvi megfelelőket. Hangutánzóknál, mozgásfestőknél az alapelemet. Idegen nyelvből származók esetén az etimont, vitás forrás esetén az etimonokat, sőt javasol a valószínűség ügyében. Stb.

Az első kötet csak két betűnyi anyagnak adott teret. Kétkedőn bólintgatva fontolgatja az ember: futja-e majd a vagy húsz kötetnyi műre egy ember idejéből-erejéből ? Kiderül a fent közölt fejtegetésekből, hogy a rokonításnál és a rokonítás bizonyításánál, fokozatainak kijelölésénél folyvást megújítással kell élnünk. Vannak rokonságtények, amelyeken aligha kell igazítani. De van bizonyított rokonság, amelynek foka-módja ismét vizsgálandó (pl. a szamojéd és a finnugor nyelvek viszonya, vagy az indoeurópai és a finnugor nyelvek viszonya, avagy mióta árja jellegűek az árja nyelvek ?; ez utóbbihoz fűződik aztán a finnugor nyelvek árja jövevényszavainak a kronologizációja; sőt az ún. „őshaza" lokalizációja is ehhez a kérdéshez fűződik). Szükséges a terminusok értelmezésének az ügye: nyelvek rokonsága, affinitása, a nostratikus kapcsolat, a Sprachbund, szomszédság kölcsönzéssel stb.

Felmutattunk néhány munkát és utat az *areális* fogalom vizsgálatával kapcsolatosan. Amint aprólékos vizsgálatba fogunk, eltűnik az areális jelző csodálatos munkakönnyítő, feloldó ereje. Segítségével elrugaszkodhattunk a valóságtól, de alkalmazására csak akkor (?) van szükség, amikor az adatszegénység gátolja munkánkat. Két vagy több nyelv bőséges adatokon nyugvó vizsgálata már a valóshoz visz: a mítikustól eltávolít. Mind messzebbre.

†Erdődi József

Mészöly Gedeon és a finnugor nyelvtudomány

Mészöly Gedeon életművét most először kíséreljük meg tudományszakonként külön-külön vizsgálni. A mészölyi életmű több tudományszakot átfogó volta ezt indokolja is, de a nekem jutó témakörben — s talán más szakterületeken is — a téma szerinti leszűkítés nagyon hamar ellentétbe kerül Mészöly komplex kutatási módszerével, amelyben magyar és finnugor nyelvészeti, néprajzi, irodalomtörténeti, stilisztikai és más tudományszakokhoz tartozó elemek szövődnek össze, többnyire elválaszthatatlanul.

Mészöly Gedeon munkásságáról gondolkozva eszembe jutott, mily sok alkalommal fordultam hozzá, írásaihoz egy-egy finnugor vagy magyar nyelvészeti probléma megoldásán töprengve, s amikor ilyen gondolatok közben elővettem Mészöly bibliográfiáját, meglepődve tapasztaltam, hogy ő a szó szoros értelmében vett finnugor nyelvészeti dolgozatot egyet sem publikált. Leginkább talán még az ugorkori vadászélettel és a sámánossággal összefüggő tanulmányait lehetne finnugor témájúnak minősíteni. Mészöly általában a magyar nyelvtörténet valamely problémájából indult ki, a finnugor vonatkozások elemzése annak megoldását szolgálta.

Mészöly nyelvtudományi vizsgálatai mindenekelőtt a szótörténetre és a történeti alaktanra irányultak. Mind a magyar történeti alaktan, mind a magyar szótörténet szervesen kapcsolódik a finnugor összehasonlító nyelvészethez, a két szaktudomány eredményeit számos kérdésben egyeztetni kell. Ez sokszor szemléletek, nézetek összeütközését jelenti.

A finnugor nyelvek családjában a magyar nyelvnek különleges helyzete van a tekintetben, hogy nyelvünk — szerencsére — számos régi nyelvemlékkel rendelkezik. Ezért a magyar bevonása a finnugor összehasonlító vizsgálatokba komplexebb feladatot jelent, mint más finnugor nyelvek összehasonlító nyelvészeti vizsgálata. A magyar esetében a nyelvhasonlító munkát meg kell előznie nemcsak a nyelvjárások egybevetésének, hanem az írásos források elemzésének is. Ezt a belső rekonstrukciós, igen alapos magyar nyelvtörténeti, művelődéstörténeti, dialektológiai felkészültséget kívánó munkát gyakran elmulasztották — elmulasztják olykor ma is —, és közvetlenül a rokon nyelvekhez folyamodtak egy-egy magyar szó vagy nyelvtani elem történetének kutatása során. Ebből sokszor téves egyeztetések, magyarázatok születtek. Mészöly világosan látta ezt a veszélyt, és így óvott tőle (MNy. XI, 299—300): „Úgy gondolom én, hogy a finnugor összehasonlító nyelvtudomány eddigi eredményeit nyelvünk alaktanának, hangtanának kérdéseiben a kelleténél is jobban döntőknek tartjuk. A rokon nyelvek tanulmányozása alapján fölállított régibb nézetek védelme közben elmulasztjuk nyelvünk adatainak teljes figyelembevételét ... Hogy etymológiánk erősbítésére rokonságot találjunk nyelvünk valamely jelensége és valamely más finnugoré között, oly föltevéseket is megkockáztatunk, melyek sem a mi nyelvünkre, sem az előrántott másikra nem illenek... Induljunk ki nyelvünk története kutatásakor tulajdon nyelvünkből! Ha tehát némely tájnyelvi adataink ellenkeznek némely vogul adatokból kiolvasott véleménnyel, vessük föl azt a kérdést: köznyelvünknek a hiányosan ismert vogul-e a közelebbi rokona, vagy egy-egy bármikor tanulmányozható nyelvjárásunk."

Ehhez hozzá kell tennem, hogy ez a megfontolás távolról sem abból adódott, hogy Mészöly esetleg nem ismerte volna ki magát a finnugor nyelvészeti szakirodalomban. Ha a magyar nyelvtörténeti elemzés után vallatóra fogta a rokon nyelveket, mindenkor biztos tájékozottságról tett tanúbizonyságot, mindenekelőtt az obi-ugor nyelvekben, de a többiben is.

Az imént idézett elv szerint végzett szótörténeti munkássága a finnugor nyelvészetet is előbbre vitte. Számos finnugor vagy ugor eredetű szó és szócsalád magyar vonatkozásait tisztázta, helyezte olykor váratlan módon, de igen meggyőzően új megvilágításba (*esküszik, faj, kereskedik, kiált, kínál, sívó—sivatag—síkság, távész* 'vadászik', *üldöz* stb.). Már utaltam rá, hogy finnugor szempontból különösen fontosak az ugorkori lótartással, vadászélettel, sámánizmussal foglalkozó írásai. Jelentős szerepe volt az ugorkori lótenyésztés prob-

lémájával kapcsolatos vitában. Vitába szállt ZICHY, BÁTKY, HÓMAN és mások azon nézetével, hogy a finnugor nyelvű előmagyarokat leigázta egy török nép, s az tette a halászó, vadászó, gyalogos elődeinket lovas néppé. Mészöly meggyőzően felsorakoztatja a lótartással kapcsolatos ugor nyelvekbeli bizonyítékokat és leszögezi (NNyelv I, 212): „Ha tehát nyelvünk vallomását nem akarjuk elnémítani, akkor el kell fogadnunk azt, hogy a mi finnugor őseink még az osztják—vogul—magyar egység korában váltak lovon járó néppé. Helyesen állapította ezt meg más bizonyítékokkal Munkácsi ..., és helyesen hirdette ezt Szinnyei legutóbb is." A tudomány álláspontja e kérdésben lényegében ma is megegyezik Mészölyével.

Mészöly szótörténeti munkásságát finnugor szempontból vizsgálva tehát számos olyan konkrét megállapításra, eredményre hivatkozhatunk, amellyel ő gazdagította tudásunkat. Még mélyebb lett volna ez a hatás, he nemcsak eredményei épültek volna be finnugor etimológiai és őstörténeti ismereteinkbe, hanem szélesebb körben, nemzetközi méretekben közkincsé vált volna az a módszer is, amellyel eredményeit elérte. Sajnos, Mészöly bibliográfiáját átnézve azt látjuk, hogy egyetlen egy szótörténeti tanulmánya sem jelent meg idegen nyelven. A nemzetközileg olvasottabb Nyelvtudományi Közleményekben is csak kevés. Pedig Mészölynek kiemelkedő jelentősége van a szótörténeti kutatások módszertana szempontjából. Ezt nemcsak munkásságát méltató ünnepi köszöntők fogalmazzák meg, hanem — jó pár évvel halála után — az etimológiai kutatások módszertanának fejlődését áttekintő összefoglalások is. Az a mód, ahogyan a nyelvtörténeti vizsgálatok szerves részévé tette a művelődéstörténet és a néprajz eredményeinek felhasználását, a legelső európai vonalba emelte őt a módszer színvonala és hatékonysága tekintetében. A stílustörténetnek a nyelvtörténeti kutatásokba való bevonásával nemzetközi mércével mérve is úttörő munkát végzett. S végül még egy szempont Mészöly tanulságos szótörténeti munkásságának rövidre fogott metodológiai jellemzéséhez. BENKŐ LORÁND úgy látja (NytudÉrt. 89 sz. 18), hogy Mészöly — PAISZSAL együtt — úttörő szerepet játszott annak az etimológiai kutatások szempontjából alapvető jelentőségű szemléleti-módszerbeli elvnek nagy mérvű kibontakoztatásában, amely elv „szakít a szavak egyenkénti, elszigetelt vizsgálatával, s az etimológiai szómezőt tágan értelmezve egyrészt a fejlődési egymásrahatásokat, másrészt a szócsaládok, szórokonságok szélesebb kereteit állítja a vizsgálat középpontjába. Ezt az utat természetesen elsősorban az ősi, uráli—finnugor—ugor örökség, valamint a belső magyar fejlemények etimológiai kutatásában lehet járni."

A rendelkezésre álló idő szűkössége miatt Mészöly szótörténeti munkásságának finnugor vonatkozásairól, a finnugor kutatásokban is hasznosítható módszertani tanulságairól nincs módom tovább szólni, áttérek tehát arra a másik nagy területre, ahol a magyar nyelvtörténet és a finnugor nyelvészet érintkezik, a történeti alaktanra.

Az imént arról beszéltem, hogy Mészöly egyetlen szótörténeti tanulmánya sem jelent meg idegen nyelven. A történeti alaktan esetében kedvezőbb a helyzet. Egy rövid, egy lapos írásán kívül egy hosszabb dolgozata is megjelent a FUF 1933. évi XXI. évfolyamában „Der gemeinsame Ursprung der instrum.-komit.-suffixe ung. *-val, -vel*, wog. *-l*, ostj. *-at*" címmel.

A magyar *-val/-vel* rag eredetével kapcsolatos Mészöly-féle nézetet a mai napig is mint e ragunk egyik lehetséges magyarázatát tartjuk számon. Hosszú ideig általánosan elfogadott volt az osztják és vogul rag összekapcsolása is

(vö. pl. RADANOVICS: NyK. LX, 150), s csak az újabb, részletesebb osztják szótárak, nyelvtanok anyagának kiértékelése során derült ki, hogy e rag más, az *l* > *t* fejlődést nem ismerő osztják nyelvjárásokban is *-t* alakú, s így nem származtatható az ugor *-l* ablativusragból.

A magyar *-val/-vel* rag esetében abban látják Mészöly magyarázatának fő nehézségét (vö. pl. HAJDÚ, BUNy. 127), hogy a *-vel* önálló határozószóként is használatos — *velem, veled* stb. —, ami névutói eredetre mutat. Ez a nehézség azonban talán kiküszöbölhető. Általánosan használt, gyakorlatilag minden főnévhez kapcsolható, testesebb határozóragjaink — szemben a rövidebbekkel — rendszerint fölvehetik a birtokos személyragokat. Ez alapot adhatott arra, hogy a háromeleművé duzzadt instrumentálisrag analógia hatására belépjen a sorba, és birtokos személyragozhatóvá váljék. Az egyes szavak, szóelemek birtokos személyragozhatóságát nem örök érvényű szabályok határozzák meg. *Kívül* szavunk pl. kétféleképpen vonatkoztatható az *én* személyes névmásra: *rajtam kívül* vagy *kívülem*. Az *át* és *által* szavak azonos eredetűek, az említett kapcsolatban mégis különböző módon viselkednek: *rajtam át*, de *általam*. Bármelyiket tekintjük is eredetibbnek a két szerkesztésmód közül, az világos, hogy az eredeti viszonyok megváltozhattak. Hadd említsek röviden egy észt példát is ebben az összefüggésben. Az észtben néhány határozórag, általában az újabbak, a többes számban csak a genitivusi tőhöz járulhatnak, s jelzős szerkezetben csak a jelzett szó veszi fel a határozóragot, a jelző genitivusban áll. Pl. *jalgades* vagy *jalus* 'lábakon' (inessivus); de csak *jalgadega* 'lábakkal' (komitativus). — Jelzős szerkezetben: *ametlikudes teadetes* 'hivatalos közleményekben' (iness.); de *ametlikkude teadetega* 'hivatalos közleményekkel' (komit.). — A komitativus *-ga* ragja egészen új, a finnben még névutós szerkezetet találunk: gen. + *kanssa*. Meglepő módon azonban az újabb ragok kis csoportjában ott van a *-na* essivusrag is, amely legbiztosabban uráli korinak minősíthető ragunk. A ragok alaktani viselkedése, kapcsolódási, toldalékolhatósági szabályai változók, a magyarban is és más nyelvekben is. Ezért Mészölynek a *-val/-vel* rag eredetéről adott magyarázatát ilyen problémák miatt nem vetném el.

E dolgozattal talán túlságosan is részletesen foglalkozom, hiszen bár ez az egyetlen idegen nyelven megjelent, finnugor témájú Mészöly-tanulmány, nem tartozik Mészöly legjelentősebb írásai közé. Ebben a cikkében utal Mészöly arra a másutt részletesebben kifejtett nézetére is, hogy több esetben számolnunk kell ragok, formánsok halmozódásával. A *-nott, -nitt; -nül, -nél; -ni* stb. ragokkal és azok obi-ugor megfelelőivel kapcsolatban Mészöly többek által osztott nézetet vallott, amikor e ragokat a lativusi *-n* és a locativusi *-t*, az ablativusi *-l*, illetőleg a lativusi *-k* összeolvadásával magyarázta. Ezt a magyarázatot újabban kevésbé tartják valószínűnek (vö. pl. LIIMOLA: MSFOu. 127. sz. 71), de maga a gondolat termékeny. Nemcsak a magyarban lehet kimutatni a rag- és formánshalmozás kétségtelen eseteit, hanem az uráli nyelvcsaládban többfelé is. M. KORHONEN 1975-ben a tallinni III. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson igen széles általános nyelvészeti összefüggésekbe állítva vizsgálta a balti-finn és a volgai nyelvek lativusra épülő összetett esetragjait, magam pedig az északi szamojéd esetrendszert elemeztem egy nemrég megjelent tanulmányomban (Schlachter-emlékkönyv) a Mészöly által körvonalazott módszer eszközeivel.

Még egy kérdést érintenék kicsit részletesebben. Mészöly Gedeon munkásságának köszönhető legnagyobbrészt, hogy a magyar igeragozás történeté-

nek legfontosabb tendenciái, folyamatai tisztán állnak előttünk. Kézikönyveink, összefoglalásaink e kérdésekben az ő megállapításait tükrözik. „Az ikes ragozás *-ik* ragjának eredete" című tanulmányában (NyK. LI, 1—13) mondattani alapon oldaja meg igeragozási rendszerünk egyik sajátos problémáját, egyszer s mindenkorra cáfolva a korábbi, finnugor egyeztetéseken alapuló nézeteket. Megoldotta a tárgyas igeragozás alapkérdéseit is (A Halotti Beszéd tárgyas elbeszélő múlt alakjai magyar és finnugor szempontból. 1931.). KLEMM azt írta Magyar Történeti Mondattanában (119): „A magyar tárgyas igeragozásról be van bizonyítva... hogy a tárgyas igeragozás eredetileg birtokos személyragozás." Mészöly kétségtelenné teszi, hogy a tárgyas igeragozás és a birtokos személyragozás nem egymásból fejlődött ki, hanem egymással párhuzamosan, s hogy a tárgyas igealakok a határozott tárgyat jelölő szerepüket ráértés útján nyerték.

Ikes igeragozás más uráli nyelvekben nincs, tárgyas ragozás azonban több rokon nyelvünkben van. Engem mindig meglepett, hogy az egyes uráli nyelvek igeragozásáról, tárgyas ragozásáról szóló finnugor nyelvészeti írások meg sem említik a magyar igeragozásról itthon általában elfogadott Mészöly-féle magyarázatot. Külföldön változatlanul egyeduralkodó az a felfogás, hogy a tárgyas ragozás a birtokos személyragozással azonos. Ez annál inkább érthetetlen számomra, mert pl. az osztják vagy a nyenyec tárgyas ragozás lényegében hasonló jellegű, mint a magyar. Ami a tárgyas ragozás legfontosabb sorát, az egy tárgyra utaló ragokat illeti, a magyarhoz hasonlóan e nyelvekben sincs külön tárgyra utaló elem, hanem az alanyi és a tárgyas személyrag különbözik egymástól.

Pl. osztj. Šerk.

te-t-əm	'eszem'	*te-t-em*	'eszem'
te-t-ən	'eszel'	*te-t-en*	'eszed'
te-t-ø	'eszik'	*te-t-te*	'eszi'

nyenyec

madā-dm	'vágok'	*madāw*	'vágom'
madā-n	'vágsz'	*madār*	'vágod'
madā	'vág'	*madāda*	'vágja'

Ebből számomra egyértelműen adódik a következtetés, hogy e nyelvekben is adaptáció történik, s hogy a két ragozási sor különbsége itt is az egyes szám 3. személyben alakult ki először.

HAJDÚ PÉTER, NYÍRI ANTAL, M. KORCHMÁROS VALÉRIA és jómagam írásai a magyar és rokon nyelvi tárgyas igeragozási rendszerek kialakulásáról, fejlődéséről — úgy hiszem — Mészöly Gedeon szellemében fogantattak, s ezért szolgáltathattak újabb adatokat ennek az elterjedt uráli igei kategóriának a történetéhez.

Sok mindenről lehetett volna, sőt kellett volna szólnom: dialektikus nyelvszemléletéről, az igenevekről, időjelekről, összetett igealakokról vallott nézeteiről, a szófaji átcsapás, a párhuzamos alak- és jelentésmegoszlás mintaszerűen elemzett, a finnugor kutatások számára is tanulságos eseteiről. Az idő azonban korlátozott. Remélem azért, hogy az elmondottakból egyértelműen levonható az a következtetés, hogy Mészöly Gedeon életműve a finnugor nyelvészetet is maradandó értékekkel gazdagította.

MIKOLA TIBOR

A határozói igeneveknek egy sajátos szerepe nyelvemlékeinkben

1. Tudomány és szubjektivitás, észérveken nyugvó okfejtés és elfogódottság — általában összeegyeztethetetlenek egymással. Kivételt csak azok az ünnepélyes alkalmak jelenthetnek, amelyeken a tanítvány mesterére emlékezik. Ilyenkor megbocsátható, ha az elméleti alapvetés előtt személyes indítékokat is megemlítünk. Ezért legyen szabad most kiindulásul arról szólni: mi jelentette számomra a legnagyobb tudományos élményt szeretett és tisztelt professzorom, Mészöly Gedeon előadásaiban, illetőleg egész munkásságában. Rövid válaszom ez lehetne: szemléletének frissesége, eredetisége a nyelvi jelenségek összefüggéseinek meglátásában és okainak kifürkészésében, s mindez olyan biztos alapokon, amit a magyar nyelvemlékek, közülük is legfőképpen a kódexek nyelvének beható ismerete jelent.

Egyik témakör, amelyben Mészöly Gedeon új koncepciót fogalmazott meg, mai nyelvünk különböző fajtájú igeneveinek eredetbeli hasonlósága, illetőleg a mai *-ó/-ő* és *-va/-ve* ~ *-ván/-vén* képzős igeneveink eredetbeli összetartozása. Előadásainak egyike annak idején ezt hivatott hallgatóival megismertetni, de sok tanulmányában is szól erről a kérdésről, legrészletesebben pedig a Halotti Beszédhez fűzött magyarázataiban (Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján. Szeged, 1942. 57—66, 67—83; ill. Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Budapest, 1956. 144—56, 160—4, 167—68, 173—7) fejti ki gondolatait arról, hogy a más-más nevű igenevek valami szálon összetartoznak. Feltételezi egykori állítmányi szerepüket is, hiszen ezen keresztül illeszkedhettek bele igeragozási rendszerünkbe. Hadd idézzem az „Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal" (177) című összefoglaló munkájából azt a stílustörténeti bizonyítási sort lezáró elvi megállapítását, amelyben azt igazolja, hogy a HB. két adata, a *terumteve ... adamut* és *terumteve iften tvl* kifejezés nem választható el egymástól, egyformán is olvasandó: „Nyilvánvaló ezekből, hogy a HB. *terumteve iften tvl* kifejezésében a *terumteve* a *terümt-* (>terömt) 'creare' igének nem személyragos, hanem személyragtalan igeneve 'creator' azaz 'teremtő' jelentéssel. Módszertani hiba, hogy a magyar nyelvtörténeti szakirodalom e kérdésben is mellőzi a stílustörténeti szempontot.[1] Hogy a *terumteve iften tvl* kifejezésben csakugyan személyragtalan alak a *terumteve* — írja tovább —, és hogy volt a *teremtő* ~ *teremté* ~ *terömté* melléknévi igenévnek *terümtevé* változata is, azt kétségtelenül bizonyítják a délnyugatdunántúli nyelvjárásokban ma is élő *terëmtëve* ~ *terëmteve*-féle igenevek. A nyelvjárási *terëmtëve* ~ *terëmteve*-féle teljesebb alakokból úgy lettek a köznyelvi *teremtve*-féle igenevek, mint a *feküvő, feküve, aluvó, aluva* stb. alakokból a *fekvő, fekve, alvó, alva* stb. A *teremtëve-* > *teremtve*-féle alakok végső magánhangzója is eredetileg hosszú volt, ezt a hosszúságot mutatja a *teremtvé-n* alak is.

A nyelvjárási *terëmteve* is **terëmtevé* volt eredetileg, tehát ez a nyelvjárási határozó igenév teljesen azonos szuffixumú és tőalakú a HB. *terümtevé* melléknévi igenevével: *terëmte-* ~ *terümte-* szótő + *-vé* alakú igenévképző. A HB-beli *(terümtevé)* és nyelvjárásbeli *(terëmteve)* mondattani szerepében az a különbség van csupán, amit a *-t* > *-tt* képzős igenévnél is tapasztalunk, és általában tapasztalhatunk az ugor nyelvek igeneveinek alkalmazásában: tudniillik ugyanazon igenévnek lehet j e l z ő i, lehet h a t á r o z ó i szerepe is.

[1] Ezt 1955-ben írta. VNÉ.

Az ugor igenevek rendszerével megegyező jelenség tehát az, hogy a HB. *terümtevé* alakú melléknévi igeneve azonos a magyar nyelvjárások *terëmteve* alakjával s az irodalmi nyelv *teremtvé-n* alakjának az *-n* rag előtti részével. Az *-ó, -ő* képzős igenév többféle változatának igei állítmánnyá fejlődését imént láttuk..."

Ez tehát Mészölynek az ugor, majd a magyar igenevek rendszerére vonatkozó elmélete, illetőleg ennek a számomra meggyőző, több helyen is megfogalmazott elméletnek röviden összefoglalt lényege.[1] Új ebben a felfogásban egyrészt az igenévképzőknek primér határozóragokból való származtatása, másrészt az *-ó/-ő* és a *-va/-ve* > *-ván/-vén* képzős igeneveknek az etimológiai összekapcsolása. Képzőiket ugyanis olyan változatoknak tekinti, amelyek azonos eredetűek, s csak később különülnek, szakadnak el teljesen egymástól: a mai magyar nyelv grammatikájában.

2. Jelen fejtegetéseim egy, a kódexek nyelvében előforduló — nem túl gyakori — igenévhasználatról szólnak, s azért kerül itt sor bemutatásukra, mert késői igazolásai mindannak, amit Mészöly az igenevekről vallott és tanított.

A *-ván/-vén* képzős igenevek sokszor előfordulnak kódexeinkben. KÁROLY SÁNDOR (Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában: NytudÉrt. 10. sz.) minden részletre kiterjedő áttekintést ad az igenévhasználatról a Jókai, a Bécsi és a Müncheni Kódex, valamint részben az Apor Kódex alapján, illetőleg figyelembe vette a Jordánszky és Székelyudvarhelyi Kódex párhuzamos szövegeit is.

Megszokott szerepük a különféle határozók között mutatja őket (az idézett mű 57 típusba sorolja az igeneveket), mondatbeli értékük azonban elég gyakran vitatható, sőt találunk olyan adatokat is, amelyekben önálló állítmánynak értékelhetők, verbum finitumokká transzformálhatók. Ezt a felhasználásukat szeretném az alábbiakban megvizsgálni.

A szakirodalom sokat foglalkozik az igenevek mondatbeli szerepével, említi az állítmányi funkciót is, de a példák mindig csak a létigével, annak múlt idejű alakjaival kapcsolt formában találhatók (vö. KÁROLY i. m. 160, 162, 179, 197 és az általa megjelölt irodalom), jóllehet a felsorolt, számba vett adatok között is sok olyan van, amely a létige nélkül is állítmányként s nem határozóként szerepelteti főleg azokat az igeneveket, amelyeknek alapigéje ún. állapotjelzői szerepre jelentése miatt nem alkalmas. Magam az ÉrdyK. prológusában figyeltem fel először a *-ván/-vén* képzős igenév önálló állítmányi szerepére: „Áldot wr Ieſuſ Criſtuſnak neweeben Es ew kegyes zent zyleyeenek azzonywnk zyz marianak es mynd az meennyey dychőſeeges wdwarnak melto erőmekre ſok ayoytatus hyweknek keerelmeeſőkre es lelky haznalattyokra nagy mwkara *vetween* elmewnkket kezewnkket: kyt maga oly mynt ſemye *twdwan*: Az meennyey eerdemnek es Coronanak okaert bőlchnek mondaſa zerent Sap. iij. Az yo dolognak leezen yewendőre dychőſeeges gymőlche..." (ÉrdyK. 3; hasonló szerepű az *emlekőzween* igenév: ÉrdyK. 344); majd más kódexekben is találtam — nem kis számban — hasonló szerepű *-ván/-vén* képzős igeneveket. Ha a tágabb szövegösszefüggést is megfigyeljük, főmondati állítmány a követ-

[1] Megjegyzendő, hogy ugyanazon ragos szóalakok különféle mondatbeli szerepének, nevezetesen: jelzői és határozói felhasználhatóságának elvére épül pl. a *-nyi* képző eredetéről írott tanulmányának végső konklúziója is.

kező, BécsiK.-beli személyragos igenév: „ȥ zarādoc mv̇tǫllǫnc fogattatėc ȥ ėz vtā ǫbėnnė ėmbėrſėgėt *megbizoneituāc*. hog mv̇ atanknac hiuattatnėc ȥ ymattatnec mēdenėctǫl" (BécsiK. 83) — ezt a példát KÁROLY is „Egyéb különös használat"-ként említi (i. m. 209).

A XVI. századi kódexek közül az alábbiakat vizsgáltam meg részben vagy teljes terjedelmükben: BatthyK., BirkK., CzechK., ÉrdyK. 3—20, 333—403, NagyszK. első 100 lapja; ill. 260—95., felhasználtam ezenkívül a XV. századi kódexekre vonatkozóan KÁROLYnak már idézett munkáját és NAGY ZOLTÁN nálam készült szakdolgozatát (A személyragos határozói igenevek vizsgálata a Huszita Bibliában. Szeged, 1979.).[1]

3. A különböző témájú, más-más természetű, műfajú szövegeket tartalmazó kódexekben műfajonként változó mértékű a *-ván/-vén* képzős igenevek előfordulása. A leíró evangéliumi részletekben vagy ezek eseményeit megelevenítő fejezetekben, a legendákban és az elmélkedésekben is szép számmal fordulnak elő (ezekben legmegterheltebb az idéző mondat értékű *mondván*, pl.: „Maſodzor anya zent egyhazban valo feyedelemſeeggel *mondwan* Ezen erőſſeegőn eppeytem ffel az en egyhazamat". ÉrdyK. 369; vö. még 367, NagyszK. 44. stb.), az imádságokban általában ritkábbak. A világosan felismerhető határozói determináns-szerep meg a jól definiálható állítmányérték között az átmenetek színes skáláját adják a kódexszövegek. Sokszor érződik a küszködés is a latin szöveggel, és ennek tulajdonítható a magyar szövegben az igenév alkalmazása, valamely latin szerkezet szó szerinti tolmácsolására. Így a *gondol, alejt* 'vél', *lát*-féle igék igenevei a latin szöveg függvényében gyakran szerepelnek nekik alárendelt igeneves szerkezetek fölérendeltjeként, sokszor önálló főmondat értékében: Pl. „El megyek meg halny *aleytuan* hozzu ydeyg elny es netalantam ez az vtolſo nap azert kezewlewk meg halny Vadi [!] mori *sperans* per longum vivere tempus, Forte dies est haec ultima, vado mori" (PéldK. 80, hasonló példák nagy számban fordulnak elő, vö. ÉrdyK. 399 stb.). Ez még viszonylag szabad fordítás, a *vado mori* kétféle fordítása *(elmegyek meghalni: készülök meghalni)* meg a *sperans* fordítására az *alejt* ige igeneve is igényes fordítóra vall. Még inkább elszakad a latintól a következő, figura etymologicának ható igeneves körülírás ugyanitt: „El megyek meg halny *ewrewluen nem ewrewlewk* ſok ydeyglen de ez vylagnak ewremeyt el hagyom es az halalra megyek: Vado mori *gaudens, non gaudens* tempore longo Mundi dimitto gaudia, vado mori" (PéldK. 80). Itt a latin két azonos igeneve, part. praes.-e helyett igenév + igealak található a magyar szövegben. (A figura etymologicák magyaros jellegéről más összefüggésben vö. KÁROLY i. m. 153).

4. Áttekintésünkben különválasztandók a főmondatban álló, valamint a mellékmondatban szereplő, fölérendelt szószerkezeti tag nélkül álló *-ván/-vén* képzős igenevek azoktól az igeneves szerkezetektől, amelyek valamilyen határozói determinánsként épülnek bele a mondatba, illetőleg különválasztandók a

[1] Az idézett példák az alábbi szövegkiadványokból valók: Bécsi Codex, közzéteszi MÉSZÖLY GEDEON. Bp., 1916.: Új Nyelvemléktár I.; A Müncheni Kódex 1466-ból. Szerk. NYÍRI ANTAL. Bp., 1971.: CodHung. VII.; Példák könyve 1510. Közzéteszi BOGNÁR ANDRÁS és LEVÁRDY FERENC. Bp., 1960.: CodHung. IV. — A Nagyszombati, az Érdy, ill. a Batthyányi Kódex szövegeit a VOLF-féle Nyelvemléktár III., IV., V. és XIV. kötetéből idézem.

mellékmondattal egyértékű szerkezetektől is. Tudni kell azonban, hogy ez a különválasztás nem mindig kézenfekvő, mert sokszor nehéz felismerni a szöveg grammatikai szerkezetét, mondattani tagolhatóságát, egyrészt a központozás hiánya vagy kezdetlegessége, másrészt a fordításirodalomra jellemző, gyakran nehézkes szövegformálás miatt.

Mikor tekinthetjük önálló állítmánynak a kérdéses igenevet? Predikátum-voltát, önállóságát csak a tágabb szövegkörnyezet elemzése alapján mondhatjuk ki. Az alábbi ismertetőjegyek jellemzik példáimban az ilyen szerepű igeneveket: *és*, ritkábban *azután* kopulával kapcsolt mondategység követi; — *sőt*-tel kapcsolt tagmondat követi; — *tahát* (ritkábban *mikor)* kötőszóval folytatódik az összetett mondat; — vonatkozó névmási kötőszóval kezdődő tagmondat követi, ill. általában önmagában állva találjuk az igenevet, nincs fölérendeltje a mondatban.

Átmenetet képeznek az önálló állítmányi szerephez azok az igeneves kifejezések, amelyekben a *-ván/-vén* képzős származéknak saját alanya (Károly elnevezésével: független cselekvéshordozója) van, pl.: „Es *keues idő mulwan*, iarulanak az kic ot alnak vala es mondanac" (BatthyK. 416); távol áll tőle a fölérendelt igei állítmány: „Az aldot Iſtennek zent ffya pelda zerent wgy chelekődeek mynt ky mezze földre awagy hozyw wttra *akarwan* menny, mynt mennel yob zerelmes barattya vagyon, annak haggya haza nepeet, wdwaraat chalaggyaat es myndden draga yozagaat tartany es meg otalmazny" (ÉrdyK. 368); azok, amelyekben a *-ván/-vén* képzős igenévnek saját tárgya van, s távol van tőle az igei alaptagnak tekinthető főmondati állítmány, pl.: „Az tanituańoc pedig *ezt latuan*, felette igen meg haborodanac raita" (BatthyK. 395); azok, amelyeknek saját hátravetett határozójuk van, és e között meg az igei alaptag között utalószó áll, pl.: „Tahat ez gyermek kezde nagÿ rettenetevſſegel kÿaltanÿ. az pohart el vete. es ev *kezeÿt el teryeztveen zemeyt fel emelven menyorzagban. vgÿ* mond vala" (PéldK. 56); „Annak eſmeg *predicalwan Centurionak hazanaal ottan* zőm latomaſt lee zalla reayok az vygaztalo zent leelek" (ÉrdyK. 370).

5. Méginkább közelítenek az önálló állítmányi szerephez a létige *-ván/-vén* képzős igenevei, elsősorban a *lévén*, elvétve a *valván;* ezek határozóként való elemzése a legtöbbször nehézkes lenne (a latinban többnyire abl. abs. felel meg nekik). Gyakran találjuk ezeket 'volt' jelentésű igei állítmány szerepkörében, saját alannyal, pl.: „*Nap lèuē* ke· ki èrèduē megèn vala a· kiètlèn hèlɔè" (MünchK. 59ra); „Ennec vtanna *immar holval leuen* az pylatoſnac pitvaraban, hamis tanoſagokat teznekvala ream" (NagyszK. 18—9; vö. még BatthyK. 356—7); „*Es a· vaɪora meglèuē* / micor ɔrdɔǵ īmar èrèʒtette volna ɔ maǵat Iudaſnac ʒúuèbè : Et, *cena facta*, cum diabolus iam misisset in cor" (MünchK. 99vb). Ez a mondatfűzés főmondat önálló igei állítmányaként értékelendő helyzetben mutatja a *lévén* igenevet, bár igazolható, hogy latin hatás érvényesült a latin participiumnak magyar igenévvel szándékolt visszaadásában.

A következő, ÉrdyK.-beli adatban szintén 'volt' értelmű a *lévén* igenév, jelzi ezt az interpunkció is: ez mutatja a szöveg igenevet tartalmazó részének a tagmondati önállóságát, előtte ugyanis vessző áll: „Mykoron az dologh myndeneknek kellemetes lett volna kele ffel Gallicanus herczeg nagy ſereggel, vele *lewen* zent Janos es paal es mykoron ytkőzny akarnanak..." —(ÉrdyK. 356). Önálló alanya is van az igenévnek a két tulajdonnév alakjában, utána pedig *és* kötőszóval kapcsolódik az összetett mondat folytatása. (Vö. még: ÉrdyK. 346, 356.)

A NagyszK.-ben a mai *van* létige nyelvemlékeinkben is ritka *valván* igeneve fordul elő hasonló szerepben, illetve összetett állítmány részeként: „Es yme en Criſtus Jeſus felſegős nag hatalmas iozagos *iſten valvan* tahat az időben allokvala garloſagoſon..." (NagyszK. 89). Itt maga az igenév is igen archaikus a *val-* tőből, feltűnő, hogy tartalma egyes 1. személyre vonatkozik, bár az *én* névmás tulajdonnévi értelmezője 3. személyű. Mint látható, az igeneves szerkezet után önálló mellérendelő tagmondat kezdődik a *tahát* 'akkor' határozószóval, mindez fokozottan kiemeli az igenév önállóságát, ebben a szövegösszefüggésben állítmányi értékét. Jelentésében a később állandósult mellékértelem: a mondatbeli két állítás tartalmi ellentétének hangsúlyozása is kifejeződik, értelme itt a mai *létére*, illetve *létemre*, megengedő ellentét kifejezésére használatos névutószerű határozószóéra emlékeztet.

6. Határesetet jelentenek azok a laza szinonimiát alkotó párok, amelyek rokonértelműségük alapján össze is tartoznak, de lényeges jelentésjegyek különböznek is szemantikájukban, mint például: a *felel* és a *mond*, a *szól* és a *mond*, a *megkérd* és a *mond*, a *jelent* és a *mond* stb. Ezek egymás pontosítására vagy nyomósítására sokszor szerepelnek együtt, főként újszövetségi részletekben, s közülük az egyik gyakran *-ván/-vén* képzős igenév. Ha ezek a kifejezések *és* kötőszóval kapcsolódnak egymáshoz, határozós szerkezeteknek éppúgy elemezhetők, mint paralel állítmányoknak, pl.: „*felelween* ottan Jeſus *ees monda* ewneky..." (ÉrdyK. 363, e lapon több példa is van.); „*Zol* a bőlčeſeg a Criſtus Jeſus, *es ezt monduan* Azt tuggad batron..." (NagyszK. 44, vö. még: MünchK. 31rb, ÉrdyK. 363, 368 stb.).

7. Igei állítmányi szerepkőrűek azok a *-ván/-vén* képzős igenevek, amelyek előtt — de főként után — *és, sőt* vagy *azután* kopulával mellérendelő tagmondat következik, s ezek a kapcsolóelemek mellérendelő kapcsolással fűzik össze a sokszor bonyolult felépítésű, nehezen áttekinthető szövegrészeket. Ilyen példáink az eddigi idézetekben is találhatók (1. az előző két idézetet!), hiszen az egyes jellemző sajátságok rendszerint nem egyedül állnak egy-egy szövegrészben.

Már Klemm (TörtMondt. 293) is megemlíti, hogy: „A *-ván/-vén* végzetű igenévhez a főtörténést néha *és* kötőszóval vagy *azután* határozószóval kapcsolják". Példákat a NádK.-ből, a LevT.-ból, Mikes leveleiből idéz erre a jelenségre, de nem fűz hozzá magyarázatot. Magam is találtam, s egy korábbi tanulmányomban (Népr. és Nytud. I, 107) be is mutattam hasonló példákat, már ott kifejtve, hogy ezek a vizsgált igenevet állítmányként mutatják. Itt mindössze egyetlen adatot idézek közülük. Apor Péternél olvassuk: „Mikor már megmosdottak volna, az pap elé állott és az asztalt megáldotta; azt elvégezvén, az asztalnok a csatlóssal eléállott, annak kendő *levén* az nyakában, és az étkeket felfedte, az fedőtálakot az csatlós *elvévén*, azután leűltenek" (Meth. Trans. 324). A hozzáfűzött magyarázat így hangzik ugyanott: „Az *elvégezvén* ma is szokásos használatú igenév, világos időviszonyban van az »eléállott« állítmánnyal, amely jelen esetben a főcselekvést fejezi ki. A *levén* és *elvévén* igenév azonban nem egyszerűen időhatározói mellékmondat értékű határozói igenév, nem is valamiféle névszói állítmány, hanem a beszélő nyelvében ugyanolyan szerepű, mint bármely *egyes szám harmadik személyű múlt* idejű állítmány, amely helyettesíthető a *volt*, ill. *elvette* múlt idejű igealakokkal. Az *elvégezvén* ezzel szemben nem helyettesíthető a puszta *elvégezte* regozott állítmánnyal, csak így mondhatnánk:

'miközben azt elvégezte'. Önálló állítmányok a *levén* és *elvévén*: azt sem dönthetnénk el, hogy melyik úgynevezett főigéhez tartoznak. Így érthető az is, hogy az *elvévén* után szokatlan mondatkapcsolást találunk; Apor nyelvtudatában személyragozott múlt idejű igei állítmány értékében kellett szerepelniök ezeknek az igeneveknek, ez az *azután*-nal kezdődő hozzákapcsolt mellérendelő mondat szerkesztéséből is kiviláglik." E tanulmányomban Balassitól és Ilosvaitól is idéztem hasonlóan értékelhető példákat (vö. i. h. 108—10).

A megvizsgált kódexszövegekből a következő példák sorolhatók ide: „*Lathwan* az nagy yſteny chodaat *es* dycheereek wr iſtent" (ÉrdyK. 402). Az igen archaikus nyelvezetű NagyszK.-ben gyakori ez, mint pl.: „Azoc kedeg tagaǵǵacvala, es azt monǵacvala... de azoc nem *hiueen, es* elviuek v̊ket, hog igȯn vernec" (NagyszK. 295); „Meg zomorodanak raytta *es fwtoſwan* teetowa *es kerdőzkődween* ha ky latta vona, *De* mykoron varad felee terttenek vona lataak haat myndden embery ſegőhdelemnel kyl varad felee meegyen az zenth teſth mynd zekereſtewl" (ÉrdyK. 402); „Mikoron azert va Jeſus Bethaniaban, poklos ſimonnak || hazanal (7) *iaruluan* ő hozza eǵ aſſʒoni allat, *viuen* alabaſtrom kőből czinalt edenben draga kenetet, *es* őnte az le telepedet Jeſuſnak feiere" (BatthyK. 394—5); „. . . , az hytetlenek azon ſem *eeleghődween de* meeg az teſteet ees egy oonoſ edeenben rekeztek hogy..." (ÉrdyK. 336); „. . . es mindőn felől az en ǵenge teſtőmőn a veer ala čorogvala, *Es* nag čoda keppen rayta *megfaǵvan* mindőnőknec čodayara, O ha lattal volna engemet a ǵarloſagos horaban" (NagyszK. 36; vö. még: NagyszK. 28, 92—3); „kymenec az en tizenegʒ tanitvanimmal az olyuetim hegere, az az olayfanak hegere, holot az en keſerűſegős kenomnac előtte ſoc ideiglen ymadkoztam volna, es előttem *latvan* a kilőmb kilőmb kenoknac keſerűſeget, kit [!] immar ellenkődven engőmet feńőgetnek vala es en ellenőm ellenkődnec vala, *Tahat* ki őthletek az en veres vereytekőm" (NagyszK. 15—6); — *sőt* kötőszóval: „Te kedeglen ezőken meg nem *reműlven Sőth* mind ezőkben vigab lennel vigabban maradnal" (NagyszK. 97). A következő példában két igenév kapcsolódik *és*-sel egymáshoz, mindkettő olyan mondattani helyzetben van, hogy állítmánynak értékelendő. Vonatkozó mellékmondatba ékelt módhatározói mellékmondat részei, s utánuk is vonatkozó névmási kapcsolással folytatódik a bonyolult felépítésű szövegrész: „Senki iobban halat nem adhat nekőm az en kenvallaſomrol, hanem az akki nem čak bezedeben de mind bezedeben, es mind thetemeńeben v̊tet kőueti... vǵhoǵ mind ez velagyacat mindenek laba ala *ńomoduan es* az ellenſegec [!] nem *felven* akki zenetlen valo buzgoſagos kevanatoſſaggal mindencoron ammeńńei dičőſegre a lelki iozagokra iǵekőzic" (NagyszK. 39—40).

Főmondat állítmánya az alábbi példákban: „A huſuetn^{c} ke· ȳnèpè napia èlǫt *tuduā* i^{c} me2t iǫt ǫ idèiè hog èlmēnè è uilagbol aťťahoʒ micor ʒèretté volna ǫuèit kic valanac è uilagban veǵiǵlèn ʒè2èttè ąʒokat" (MünchK. 99va); „Vala romaban egy nagy dwz kynek vala egy Galla newő ʒyʒ leanya Mykoron hazaſſagra attaak vona eztendőnek alatta hala meg wra *Akarwan* eſmeg hazaſſagra adny myeert hogy yffyw es kazdagh vala. Ew kedeeg valazta maſ eeletet..." (ÉrdyK. 371, vö. még 347, 382 stb.).

Főmondat állítmánya, utána *és*-sel kapcsolódó mellérendelés következik: „ʒ felkèlè [ti. Noemi] hog ǫhazaiaba mēnè ǫkèt menèvèl... ʒ imar a· mèǵfo2dolaſnac vtan *vèttètuèn* Judanac fǫldebè. ʒ monda ǫ nèkic..." (BécsiK. 1). Többszörösen összetett mondat közbevetett főmondatának állítmánya, időhatározói mellékmondat előzi meg, okhatározói követi: „. . . micoron zűle mennec, es földnec keral'at ő tiztaſagos zizeſege *megmaraduan*, Mert vǵ ene-

kől||ő rola ańa zent eghaz..." (NagyszK. 284—5). Formája szerint *mert* kötőszós mellékmondat önálló állítmánya a következő adatban, utána magyarázó visszakapcsolás áll: „*Mert* iácob patriarcha *kevuetveen* ev anÿanak tanalchat. *ennek myatta* nÿere az atÿaÿ aldomaſt. Ezenkeppen mÿes..." (CornK. 1v). Talán hasonló, de szenvedő értelmű: „Mert bel tellyeſednek te benned kyk *mondothwan* teeneked az wr yſtentewl" (ÉrdyK. 385).

8. A példák számát még tovább gyarapíthatnánk,[1] de az idézettekből is kétségtelenül igazolható az a nyelvi tény, amelyet egyébként adatok hiányában is biztosan ki lehetne következtetni, hogy a *-ván/-vén* képzős igenév lehetett önálló állítmány is a mondatban. A már többször idézett Nagyszombati Kódex ezt értékes, ritka adattal közvetlenül is igazolja. E kódex nyelvében gyakoriak az *az az, avagy* kapcsolású kettős kifejezések (pl. NagyszK. 69, 94; más kódexek is tartalmaznak ilyeneket, mint ÉrdyK., PéldK. stb.). Egyik ilyen párhuzama így hangzik: „Jay Yme mind ezőket elmembe *meg gondolom* auagʼ *gondolvan*, es mind ezőket forgatvan Jay yme..." (NagyszK. 67; a szöveg önálló mondattal folytatódik). Itt a *-ván* képzős igenév személyragos igealakkal egyértékű, maga a kódexíró mondja ezt ki: *meggondolom* = *(meg)gondolván*. Kétségtelen, hogy csak az a latinból fordító vagy kompiláló kódexíró kapcsol össze két ilyen szóalakot, akinek a nyelvében (esetleg nyelvi ismereteiben vagy nyelvjárásában) ezek az alakok felcserélhetők. (A latin igeneves szerkezetek fordítási módszereinek esetleges előzményeiről vö.: PAIS, A magyar irodalmi nyelv 134, idézi KÁROLY i. m. 222. A nyelvjárási sajátság lehetőségét ugyancsak KÁROLY említi: i. m. 220.)

Némileg hasonló ehhez az ÉrdyK. (347) következő részlete: „yme el kyldem az en angyalomat ky *meg zerzy az te wtadat* te eletted *az az predicalwan* es *kereztőlween* Doctoroknak mondaſok zerent". A különbség csak az, hogy itt nem ugyanazon ige személyragos alakja meg igeneve kapcsolódik össze az *azaz* kötőszóval a grammatikai egyenértékűség hangsúlyozására, hanem az általánosnak érzett „megszerzi az te utadat" tagmondat tartalmi kifejtésére szolgál az utána következő két igenév: 'az utat úgy szerzi meg teelőtted, hogy prédikál és keresztől'. Módhatározói determinánsok is lehetnének az igenevek: 'prédikálván és keresztölvén szerzi meg az te utadat', de a kódexíró nem így szerkeszti meg a mondatot, hanem *azaz* kötőszós mellérendeléssel; ez pedig nyilvánvalóan azt mutatja, hogy az első tagmondat igei állítmányával azonos rangú mondatrészek a *-ván/-vén* képzős igenevek. (Az igei természetű szók — névszók, igenevek — és az igék szinonim értékéről l. KÁROLY i. m. 16, ill. az ott felsorolt irodalmat. „Igeneveink szórendjéről" írt tanulmányában ugyancsak KÁROLY: NytudÉrt. 58. sz. 121—5 hangsúlyozza — a korábbi irodalomra is hivatkozva — az igenév erős predikatív jellegét.)

9. Egy kérdés vár tisztázásra: miért nem került bele ez az igenév igeragozási paradigmáink valamelyikébe, miért nem vált a magyar igeragozási rendszer tagjává? Hiszen közismert, hogy személyragos igenevek gyakran válnak az uráli nyelvcsalád tagjaiban igei részparadigmákká, jelen és múlt idejű sorok

[1] Egy késői példa vonatkozó állítmányaként mutatja a *feltámadván* igenevet: „Ma van húsvét napja, másodéccakája. Jól tudjátok, kinek első napján Jézus *feltámadván* Dicsőségbe" (Nagygút, Bereg vm., 1912. Bartók B. gyűjtése. KODÁLY, A magyar népzene 166. Bp., 1952.). Ezt az adatot BUJTÁS LÁSZLÓnak köszönöm.

között egyaránt találunk ilyen eredetűeket. Ilyen a magyar elbeszélő múlt, a *-t* > *-tt* időjeles múlt is, az összetett múlt időalakok rendszere szintén igenevekből alakult a létige valamelyik alaksorával kombinálva. Az is közismert, hogy azokban a kódexekben, amelyekben a határozói igenév személyragosan is előfordul, egyes 3. személyben mindig a *-ván/-vén* végződésű alak található, csakhogy szerepe nem korlátozódik erre az egyetlen személyre. Idézett példáinkban a szövegkörnyezettől függött, hogy egyes vagy többes számú volt-e a predikatív szerepű igenév, és a nyelvtani személy tekintetében is nyitottnak bizonyult, amint a NagyszK. (67) imént idézett példája is mutatja. Ha elfogadjuk Mészöly véleményét a *tén* (~ *tőn*) — *tévén*-féle elbeszélő múlt, illetve határozói igenév lényegi összetartozásáról, akkor ez kellő magyarázat a fenti kérdésre. (Vö. még HAJDÚ PÉTER: Népr. és Nyelvtud. XVII—YVIII, 49.)

A *tévén*-féle alakok azért nem illeszkednek bele igeragozási rendszerünkbe, és azért foglalódnak le később csupán a határozói szerepre, mert — bár a korábbi szemlélet és a belőle fakadó nyelvi lehetőség, a latin hatástól is támogatva, ennek az igenévnek is biztosította az önálló állítmányi szerepre való alkalmasságot — relatíve későn jelenik meg, s eleven rajta az *-n* határozórag jelenléte. Ezért gyakoribbak a határozói szerepben már megjelenésük idején is. Mindebben része lehet nyelvjárási indítékoknak is, írott nyelvi tendenciának is, de még inkább a két változat (a korábbi *tén* — későbbi *tévén)* közötti szerepmegoszlásnak; Mészöly Gedeon (Nytörtfejt. 77—8) szavaival: „... a határozói, jelzői és állítmányi szerepből (néhány ige kivételével) csak a határozóit tartották meg korunkig... a *-t* > *-tt* képzősek pedig megfordítva, csak a határozóit vesztették el (néhány ige — *men-*, *jár* stb. — kivételével), a jelzői és állítmányi szerepük azonban máig megmaradt nekik *(járt* út, úton *járt)*".

10. Hadd zárjam gondolataimat ismét visszaemlékezéssel! Még most is fülembe csengenek Mészöly Gedeon kedves szavai, amelyeket jótanácsként szokott mondani (rá hivatkozva én is el szoktam mondani hallgatóimnak): ha fáradtak, és felüdülni vágynak, olvasgassák a kimeríthetetlen nyelvi gazdagságot őrző nyelvemlékeket, közülük is elsősorban a magyar nyelvű kódexeket!

VELCSOV MÁRTONNÉ

Az Érdy Kódex és a Jordánszky Kódex kéziratai összehasonlításának tanulságaiból

Mészöly Gedeon gyakran és nyomatékosan szólt arról a tényről, hogy kódexeink vizsgálatának célravezető módszerei között különös fontossággal bír a kéziratban fellelhető törlések, javítások és íráshibák rendszerének elemzése.

Legnagyobb terjedelmű kódexünket, az ÉrdyK.-et Mészöly a „legmagyarosabb nyelvű kódexünk"-nek tartotta, s nyelvtörténeti fejtegetései során gyakran idézte perdöntő bizonyítékokként annak adatait, sőt tipikus íráshibáit is (pl. A Halotti Beszéd tárgyas elbeszélő mult alakjai magyar és finnugor szempontból 130—6; Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján 40, 72—3; Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal 132—3, 242).

Mészöly véleménye az volt, hogy szükség volna az ÉrdyK. teljes nyelvi anyagának rendszerezett feltárására. Ő maga a szakirodalomban uralkodó

nézetekkel szemben többször hangsúlyozta, hogy az ÉrdyK.-ben a magánhangzók kettőzése kvantitást jelöl; e véleményét alátámasztó indokait 1933-ban, a *-val/-vel* rag eredetét tárgyaló egyik fejtegetésében összegezte (Der gemeinsame ursprung der instrum.-komit.-suffixe ung. *-val*, *-vel*, wog. *-l* und ostj. *-at*: FUF. XXI, 56—73).

Az ÉrdyK. hangtani kérdéseivel Mészöly Gedeon ösztönzésére, az ő kódexelemző módszereivel kezdtem foglalkozni. — Mivel pedig az ÉrdyK.-ről már e század elejére több megalapozatlan állítás keletkezett pontatlan adatok, helytelen kutatási módszerek és elavult hangtörténeti ismeretek alapján; s mivel ezeket a megállapításokat a szakirodalom napjainkig bírálat nélkül átvette, jelenleg is szükségesnek mutatkozik e hibás vélemények további felülvizsgálása, s a kódex adatai alapján a valóságnak megfelelő tények rögzítése.

Az ÉrdyK. teljes nyelvi anyagát, kéziratát, íráshibáinak és javításainak rendszerét folyamatosan vizsgáltam az elmúlt évek alatt. A kódexelemző munkálatok során a következő megállapításokat tettem: — A nyílt rövid *e*-vel hangzó, majd a zárt hosszú *é* és az *á* hangokat tartalmazó szavak csoportjainak vizsgálata minden kétséget kizáróan azt igazolta, hogy az ÉrdyK. a kettőzött magánhangzókkal a magánhangzók hosszúságát jelöli: a kettős *ee* az *é*, a kettős *aa* az *á*, a kettős *oo* a hosszú *ó*, a kettős *óó* pedig a hosszú *ő* hang jele (l. DIENES, Az Érdy-Kódex kétbetűs magánhangzói és Suhajda Lajos tanulmánya: NéprNytud. I, 111—24; Az Érdy-kódex és a Volf-féle kiadás: NéprNytud. II, 79—92; A nyílt rövid *e*-vel hangzó egytagú és többtagú szavak az Érdy Kódexben: NéprNytud. VII, 59—69; Földrajzi nevek az Érdy-kódexből: NéprNytud. XVII—XVIII, 221—9; Az Érdy-kódex a „Magyar nyelvemlékek"-ben: MNy. LXXIII, 208—11; A zárt hosszú *é* és az *á* hangok megjelölésének rendszere az Érdy Kódexben: MNy. LXXV, 421—37). — Az *óó* betűs szavak vizsgálata közben arra is fény derült, hogy az ÉrdyK. — eddigi ismereteinkkel ellentétben — nem egy, hanem két kéz munkája (l. DIENES, A kvantitás-jelölés rendszerének néhány kérdése az Érdy-kódexben: NéprNytud. XXI, 47—69; A Karthausi Névtelen javításainak rendszere és tanulságai). — Ugyanakkor a javítások rendszerének tanulságai igazolták azt a tényt is, hogy a fordítás, másolás, kompilálás eredményeként is létrejött ÉrdyK.-et olyan tudatosan megszerkesztett műnek kell tekintenünk, amelynek még egységes nyelvi megformálására is törekedett alkotója, a Karthausi Névtelen (a továbbiakban: KN) (l. DIENES, Az Érdy-kódex keletkezésének ideje: In memoriam Gedeon Mészöly. Acta Univ. Szegediensis 1961. 175—8; Az Érdy-kódex keletkezésének idejéről és írójáról: MNy. LXII, 17—29; Az Érdy-kódex írójáról: MNy. LXV, 312—5; Bán Imre, A Karthausi Névtelen műveltsége: MNy. LXXIII, 377—80).

Az ÉrdyK. vizsgálata közben szükségesnek mutatkozott a vele azonos helyesírási sajátosságokat mutató Jordánszky Kódex tanulmányozása is. — Az ÉrdyK.-hez hasonlóan a JordK.-ről is több megalapozatlan állítás látott napvilágot, illetve került be elfogadott tényként a szakirodalomba a múlt század közepétől napjainkig; még több a JordK.-re vonatkozóan az eddig még tisztázatlan kérdés (l. DIENES, Az Érdy Kódex és a Jordánszky Kódex elemzésének módszerbeli kérdéseiről: MNy. LXXIV, 208—11). — A JordK.-ről szóló szakirodalom részletező elemzésére más alkalommal kerül majd sor. Most csupán a legfontosabb tényeket vázolom.

Máig tisztázatlan az a kérdés, hogy a JordK. eredetijében mily mértékig kereshetjük Bátori Lászlónak, a pálos szerzetesnek munkáját; illetőleg, hogy a JordK. melyik szerzetesrendhez kapcsolható. A leg-

újabb szakmunkák vagy nem foglalnak határozottan állást e kérdésben, vagy pedig ismeretlen eredetűnek tekintik a JordK.-et. A kódex eredetét a szerzők eddig úgy próbálták tisztázni, hogy a JordK. és az ÉrdyK. párhuzamos szentírási szövegrészeinek vázlatos összehasonlításából, valamint a két kódex célkitűzéseinek, szemléletének taglalásából indultak ki. Az ily módon megszületett feltevések mindegyikének van ugyan létjogosultsága, azonban egyik feltevést sem támogatják súlyosabb indokok, mint a többit. Ennek az az oka, hogy a két kódexnek csupán tartalmi értékei alapján a kérdést egyértelműen eldönteni nem lehet: mind a pálos, mind a domonkos, mind pedig a karthausi eredet mellett szólnak ugyanis érvek. — Komoly módszerbeli hibája a szakmunkák nagyobb részének az, hogy nem vizsgálják a két kódex teljes anyagát, csupán kiragadott szövegrészek összehasonlítására alapozzák megállapításaikat. Már Mészöly Gedeon is felhívta a figyelmet arra, hogy a kódexek egyoldalú szövegösszehasonlításaiból elhamarkodott és megalapozatlan következtetésekre lehet jutni (A Döbrentei Codex és az Apor Codex Második Keze: Itk. 1915: 45). — A JordK. hangjelöléséről többen megállapították, hogy az ÉrdyK.-hez hasonlóan használja a kettőzött magánhangzókat, azonban ezeket a betűjeleket többnyire nem tekintették a hosszúság jeleinek, éppúgy, mint az ÉrdyK. kettőzött magánhangzóit sem. — Az ÉrdyK. néhány jellegzetes nyelvjárási kifejezése a JordK.-ben is fellelhető: e tényből a szerzők egy része arra a következtetésre jutott, hogy nemcsak az ÉrdyK., hanem a JordK. nyelvi forrása is a Dráva mellékén keresendő. Ez természetesen lehetséges, de egyelőre nem tekinthető bizonyítottnak, ugyanis a két kódex nyelvjárási sajátosságainak részletes összehasonlítására egyik munkában sem került sor. — Ugyanakkor néhány nyelvjárási szóegyezés alapján megszületett egyrészt az a feltevés, hogy a KN használta a JordK. bibliafordítását; másrészt pedig az, hogy a JordK.-et is a KN írta, éppúgy, mint az ÉrdyK.-et. E feltevések szintén nélkülözik a komoly bizonyító adatokat. — A szakmunkákban a két kódex helyesírásának, hangjelölésének összevetése is egyoldalúan történik. A szerzők nem vizsgálják a kódexek anyagának egészét, idézett példáik pedig nem tükrözik a két munkában általánosan fellelhető nyelvi sajátosságokat; a kétségkívül meglevő nyelvi hasonlóságok vázlatos — és hiányos — felsorolása mellett pedig teljesen figyelmen kívül hagyták a két kódex között megmutatkozó helyesírási, hangjelölésbeli és nyelvjárási különbségeket. Végül pedig: alapvető módszerbeli hibájuk a szakmunkáknak az, hogy szerzőik nem tanulmányozták a kéziratot, s nem hasonlították össze a JordK. kéziratát, annak betűformálási módját és javításait az ÉrdyK.-ével.

Magam az ÉrdyK. *ö* – *ő* hangokat jelölő betűinek, illetve a KN javítási rendszerének vizsgálata során kezdtem el a JordK. kéziratának tanulmányozását. Igen rövid időre alkalmam nyílt arra is, hogy a két kódex kéziratát nem fényképmásolaton, hanem egymás mellé téve hasonlíthassam össze. A közvetlen összehasonlítás lehetősége e két kézirat esetében lényeges: a fényképmásolat nem mutatja világosan pl. a betűjavítások módjait, vagy a használt tinták egymástól különböző színeit. Az eddigi kézirat-összehasonlítási munkák tanulságaiból jelen esetben csupán egyetlen kérdésről kívánok szólni.

Az ÉrdyK.-ről az a vélemény napjainkig, hogy egy kéz írása. A kézirat azonban mást mutat. A 103a lappal kezdődő szövegrész kézírása szemmel láthatóan különbözik az előző szövegrész kézírásától. Ugyanakkor a 103a laptól kezdve más betűjelek találhatók elsősorban az *ö* – *ő*, a *c* és a *cs* hangok jelölésére, mint előbb; s a kódexre addig jellemző *ö*-zés helyett itt az

ë-ző nyelvhasználat lesz általános. (Ezeken kívül egyéb jelölésbeli és nyelvi különbségek is találhatók.) — A 103a lappal kezdődő szövegrész nem a KN, hanem egy második kéz (a továbbiakban: MK) írása: az általa használt tintának a színe is elüt a KN tintájának színétől. E szövegrész a stílus, a szóhasználat terén azonban nem különbözik a kódex egészétől. — A 103a laptól kezdődően több mint 30 lapon keresztül szinte megszámlálhatatlanul sorakoznak egymás mellett a KN által a MK írásában tett javítások. A két kéz írásmódja, tintájának színe jól megkülönböztethető egymástól. A MK a kérdéses szövegrészt feltehetően a KN irányításával másolta, részben valószínűleg diktálás után írta. A MK betűjeleit, *ë*-ző szóhasználatát azonban a KN egy ideig igen aprólékosan átjavította a saját *ö*-ző nyelvhasználatának és a saját hangjelölésének megfelelően. A KN-nek ugyanitt szövegtoldásaival is találkozhatunk. A MK által írott szövegrészt azonban a KN nem tudta végig átjavítani. (A 212b laptól kezdődő rész a kódex végéig már — valószínűleg teljes egészében — ismét a KN kezeírását és a kézirat egészére jellemző hangjelölést mutatja.) — Ugyanakkor figyelemreméltó az a tény, hogy az ÉrdyK. 47 db színes, viszonylag díszes iniciáléja a MK által írott szövegben található. Az ÉrdyK. egészére különben az a jellemző, hogy benne az iniciáléknak csupán körvonalai vannak meg; esetleg az iniciálék vörös tintával kirajzolt, díszítés nélküli formában készültek el, s igen gyakori, hogy az iniciálé helye üresen maradt. — A KN — hatalmas tempójú munkája közben — nem rajzolt iniciálékat. A MK által írt szövegrész munka- és időigényes iniciáléit is szemmel láthatóan a MK készítette. Feltételezhető tehát, hogy a MK feladatköre — esetleg a KN irányításával — szövegmásolás, diktálás utáni írás s egyéb mechanikusabb jellegű munka lehetett.

A szakirodalom a JordK.-et is egy kéz munkájának tartja. A JordK. kézirata, annak javítási rendszere valóban azt mutatja, hogy ez a kódex teljes egészében egy gyakorlott kéz másolata. (Lehetséges azonban, hogy a csekély számú, folyóírással írt, elsősorban tartalmi jellegű szövegtoldások másik kéztől erednek. E kérdés még további vizsgálódást igényel.) A kézirat — elejétől végéig — viszonylag kevéssé díszes iniciálékkal van díszítve: ezek az iniciálék szemmel láthatóan szintén a másoló kéz munkái. Az egységes kézírású kódex betűtípusai különböznek az ÉrdyK. betűitől. Feltűnő azonban, hogy a JordK. egésze használja ugyanazokat a betűjeleket az *ö*—*ő*, a *c* és a *cs* hangok jelölésére, amelyeket az ÉrdyK. második keze. Ugyanakkor pl. a mellékjeles *ö*-féle betűk, vagy a *cz* betűkapcsolat megformálása is hasonlóságot mutat az ÉrdyK. második kezének írásával. A JordK. nyelve elsősorban *ë*-ző éppúgy, mint az ÉrdyK. második kezének szövege. Végül pedig: a JordK. iniciáléi formájukat, vonalvezetésüket, díszítő motívumaikat tekintve igen gyakran szinte azonosaknak látszanak az ÉrdyK.-nek a második kéz által írott szövegében található 47 iniciáléval. A jelek arra mutatnak, hogy az iniciálékat ugyanaz a gyakorlott rajzoló készítette mindkét kódexben. E kérdésben kikértem Balogh Jolán művészettörténész véleményét is. Balogh Jolán írásban is rögzített részletes szakvéleménye többek között azt mondja: „Az Érdy Kódex iniciáléi (1526.) és a Jordánszky Kódex iniciáléi (1516—1519.) kétségtelenül a legszorosabban összefüggnek." A szakvélemény szerint valószínűnek látszik, „hogy a két kódex iniciáléi ugyanattól a kéztől származnak".

A fentebb vázolt tények alapján feltételezhetjük, hogy az ÉrdyK. és a JordK. ugyanazon kódexkészítő műhelyből származó

alkotások. Mivel pedig az ÉrdyK. karthausi eredete eddigi ismereteink szerint nem vitatható, így a JordK.-et is karthausi eredetűnek kell tekintenünk mindaddig, amíg ezt valamely később előkerülő adat meg nem cáfolja. Megtörténhetik ugyanis, hogy valamelyik környező ország állami vagy kolostori könyvtárából olyan XV—XVI. századi magyar kéziratok kerülnek elő, amelyeknek adatai az eddigieknél kézzelfoghatóbb tényeket közölnek velünk a JordK. — s esetleg az ÉrdyK. — lejegyzőjéről, illetve írójáról.

A két kézirat összehasonlításának azt a tanulságát, hogy mindkét kódexet ugyanazon kódexkészítő műhelyben készíthették, a következő tények is támogatják: Elsősorban a már eddig is ismert hangjelölésbeli megegyezés: a magánhangzók hosszúságának betűkettőzéssel való jelölése. — Bizonyos nyelvjárásbeli azonosságok alapján feltételezhető az is, hogy nemcsak az ÉrdyK., hanem a JordK. eredetijének nyelvi forrását is valóban a Dráva vidékén kell keresnünk; azzal a megszorítással azonban, hogy az egyik mű egésze *ö*-ző, a másiké pedig *ë*-ző nyelvjárást mutat. Hogy a JordK. másolójának nyelvjárása mennyire egyezhetett meg a kódexben tükröződő nyelvjárással, ez később tárgyalásra kerülő kérdés lehet. (Az a két megjegyzés, amely kétségkívül a JordK. lejegyzőjétől származik, nem nyújthat szilárd támpontot a kérdés tisztázásához.) — Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt sem, hogy mindkét kódex Nagyszombatból került elő. Így, bár nem bizonyítja, de nem is cáfolja semmi azt a lehetőséget, hogy eredetileg is ugyanazon kolostor tulajdonai voltak, s oda esetleg ugyanazon kódexkészítő műhelyből kerültek. — Végül pedig minden bizonnyal megerősítheti a JordK. karthausi eredetének feltételezését megírásának indíttatása, célkitűzésének a jeromosi szemlélettől áthatott volta: e tényezők révén a JordK. az ÉrdyK.-szel köztudomásúan tartalmilag is kapcsolatot, rokonságot mutat.

DIENES ERZSÉBET

Záró szó

Végéhez ért a születésének századik évfordulója alkalmából Mészöly Gedeon emléke előtt tisztelgő ünnepi ülésszak. Tanítványok, utódok, tisztelők egész napot kitöltő magvas megnyilatkozásainak aligha vállalkozhatnék a summázására. Szerencsére, az értékelések értékelésének és értékesítésének feladata nem az enyém s e pillanaté, hanem az egész szakmai közösségé, s a hosszú jövőé. — Tervezzük és reméljük, hogy az ülésszak anyagát sikerül a Magyar Nyelvtudományi Társaság segítségével egy blokkban — vagy legalábbis nem túlzottan elaprózva — megjelentetni, hogy megmaradjon és tanulmányozható legyen.

Most csak egyetlen gondolattal próbálnék hozzájárulni a továbbiakhoz.

Az ősök tisztelete, a róluk való kegyeletes megemlékezés megbecsülésre méltó és igen régre visszanyúló szokása az emberiségnek. Az elődök emlékének ápolása visszapillantás: rövid tekintet a múltba, melynek méhében a jelen készült; ünnepi felidézése azoknak, akik — közvetve vagy közvetlenül — megalapozói voltak létünknek; vagy a fiziológiainak, vagy a mentálisnak.

Ám a nagy alkotó tudósokra való emlékezés több ennél. Nem visszapillantás csupán, hanem előretekintés is. Mai ülésszakunk is igazolja: a kiemelkedő tudós elődök nemcsak a maguk idejében járultak hozzá szakterületük előrehaladásához, hanem még ma is adnak a számára feladatokat. Előre mutató,

a koruk által esetleg még meg sem értett kezdeményezéseiknek beteljesítése és gondolatcsíráiknak kibontása az utókornak a hálás és szép feladata. Hogy azonban ezek előtűnjenek az időközben rájuk rakódott por (vagy olykor a frissiben rájuk kent sár) alól, hogy újból szemünk elé bukkanjanak a feledés homályából, arra általában egy-egy évforduló, egy-egy összpontosított visszatekintés ad alkalmat.

Ezért jó hát, hogy olykor jubileumok vannak. — De kár, sőt szégyen, ha múltunknak eleven értékeit csak ezek az alkalmak vetik felszínre; mert félő, hogy csak az ünnepi alkalmiság erejével. Pedig a frissen áthonosított délszaki növény, ha mégoly szép is, nálunk inkább csak szobadísz lehet, mintsem gyümölcsöt-életet adó szabadföldi tenyészet. Mélyen, igazán, éltetően csak az a miénk, aminek nálunk nemesedett ki a fajtája.

Múltunk megbecsülése mindenben a jövőnk építése, de a tudományban sokszorosan az. Az irodalom jóvoltából tudunk olyanokról, „Akik kétszer halnak meg". A tudomány történetében viszont azok sem példátlanok, akik többször születnek. — Azt remélem: Mészöly Gedeon születésének századik évfordulója egyben újjászületésének napjává is lesz. Ezzel biztat bennünket a mai ünnepi ülésszak; s ennek megvalósulásán kell munkálkodnunk majd a továbbiakban, a ránk köszöntő újabb munkás hétköznapokban is.

Az előrenéző visszatekintést szolgáló ülésszak megrendezésének támogatásáért köszönetet mondok a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, a József Attila Tudományegyetemnek; a színvonalas műsorért a tisztelt előadóknak; figyelméért a kitartó közönségnek; s ezzel mai ünnepi ülésünket berekesztem.

DEME LÁSZLÓ

A második „magyar Anyegin"

Amennyire köztudott, hogy „az orosz élet enciklopédiáját" hazánkban csaknem egy évszázadon át Bérczy Károly nemzedékeket varázslatban tartó tolmácsolásában olvasták, s hogy az utóbbi évtizedek felnövekvő olvasói e művet már Áprily Lajos fordításából ismerik meg, annyira ismeretlen — a kapcsolattörténészek körén túl —, hogy volt egy második „magyar Anyegin" is (1945.), mely a szegedi egyetem száz esztendeje született professzorának, a nagy humanista nevelőnek, Mészöly Gedeonnak köszönheti létrejöttét. A centenáriumra megjelent kevés számú emlékezés egyike is keserű tényként állapíthatta meg, hogy „elfeledett fordításról" van szó. Bennünket nem csupán az alkalom kötelez arra, hogy a magyarországi ruszisztika nem túl hosszú előtörténetének jeles egyéniségei között számon tartsuk az Anyegin, a „Nulin gróf" és néhány Lermontov-vers legújabbkori tolmácsolóját, a magyar Puskin-filológia tudatos művelőjét.

Sok-sok generációs társához hasonlóan az elmúló század utolsó évtizedében férfivá érő Mészöly Gedeonnak is otthoni olvasmányélménye lehetett Puskin, a Bérczy-féle Anyegin. Fordításának ajánlásában (Dezső testvére és Gedeon fia emlékére) ír arról, hogy „amint fülembe csendül egy-egy Anyegin-idézéstek, nem tudom, melyőtök ajkáról szállott el". Tehát nemcsak a Mészöly-testvérek között, az apai házban volt otthonos az Anyegin, hanem kedvenc olvasmány lett az a Gedeon családjában, immár az ő gyermekei számára is. Közvetlenül is ír erről ugyanitt a fordítás szerzője: „Őbenne [ti. Puskinban] ifjúság és bölcsesség egyesül. Ezért szerettétek olvasni Anyégin Eugén-t."

Aligha lepte meg viszont az, hogy már a tízes évek végétől kezdve egyre gyakrabban találkozott a Bérczy-fordítás kritikájával csakúgy, mint a mű egyes részleteinek újabb tolmácsolásaival. Fia, Mészöly Dezső ezt írja: „Úgy emlékszem, 1944-ben kezdte fordítani". (Idézi MEZEY KATALIN: Szovjet irodalom 1980. 6. sz.) Ő maga — mint e közlemény idősebbik szerzőjének 1954-ben elmondotta — a harmincas évek végén kezdett először gondolni leendő vállalkozására. Tudjuk, ebben az időszakban az 1939-es szovjet—német megnemtámadási szerződés eredményezett bizonyos minimális liberalizálódást a szovjet kultúra hazai terjedését illetően is (emlékeztetőül: a Szovjetunió részvétele az 1941-es budapesti ipari vásáron, Solohov Csendes Donjának kiadása, orosz nyelvtanfolyamok a szakszervezetekben stb.). Ekkortájt jutott ő is különböző forrásokból néhány német nyelvű szovjet nyelvészeti és irodalomtudományi műhöz, köztük az 1937-es Puskin-jubileumra megjelent írásokhoz. LUPPOJ és AZADOVSZKIJ, HRAPCSENKO és LEZSNYEV tanulmányaira érdemben támaszkodott számos passzusnak mind belső, műfordítási értelmezésében, mind pedig külső explikálásában, az olvasók számára készített jegyzeteinek megírásában. A felszabadulás után már bővebben, mert legálisan buzog majd ez a forrás: a „Nulin gróf"-hoz írt fordításelméleti tanulmányában sem csupán kötelező dekorációként szerepel a fentieken kívül pl. TYIMOFEJEV és KIRPOTYIN neve. Sőt már csaknem egy évtizeddel az Anyegin-fordítás megjelenése után is élénken érdeklődik az orosz irodalmat oktató fiatal kollégájánál egy-egy részletmegoldás helyes értelmezését illetően, nevezetesen N. L. BRODSZKIJ ismert kommentár-könyve kapcsán. Orosz filológus barátai (Trócsányi Zoltán, Sztripszky Hiador stb.) ösztönzése is szerepet játszott elhatározásában. (Sztripszky bizonyára megosztotta vele saját gondjait-gondolatait is, jelesen, hogy milyen sok hiba van az orosz klasszikus műveknek jórészt a századforduló tájáról „örökölt" fordításaiban. Tudjuk, hogy például 1942-ben egy tíz árkusnyi hibajegyzéket küldött be a Révai-kiadónak csak a „Holt lelkek" Szabó Endreféle fordításához. Nem lehet véletlen, hogy az orosz klasszikusok méltó fordításokban való kiadását sürgető, 1945-ben írt kis följegyzését 1949-ben Mészöly saját „Nulin gróf"-fordításának függelékében közölte: Szeged, 1949.: „Nép és Nyelv különnyomatai.) Elmondása szerint 1943 nyarán, a németek sztálingrádi veresége után kezdett komolyan a munkához, „érezve, hogy nem a fiókom számára csinálom".

Milyen nyelvből fordított ? Oroszul nem tudott. A Bodenstedt-féle német fordítást történeti okokon kívül elvi meggondolásból sem használta: „nemcsak értelem szempontjából hűtlen, hanem stílus szempontjából is". Munkájához csak az orosz eredetivel ismerkedett meg: szlavista barátai részletes nyersfordítást készítettek számára.

Akik ennek olvastán lekicsinylőleg legyintenek, ne feledkezzenek el a „Slavica non leguntur" többszázéves jelszaváról és művelődéspolitikai gyakorlatáról. De jóval korábbi — és mindmáig nemcsak el nem ismert, hanem egy legendával is semlegesített — analógiaként idetartozik az a mozzanat is, amely immár szinte visszaköszön a magyar—orosz irodalmi kapcsolattörténet alaptényeit ismertető hírlapi cikkekből, hogy tudniillik Bérczy Károly az Anyegin kedvéért megtanult oroszul, és Puskin művét eredetiből fordította. A kérdés történetének részletei aligha tárgyalhatók ehelyütt, ezért csak annyit említünk meg, hogy e mozzanat egyik ősforrásául ZICHY ANTALnak a Kisfaludy Társaságban tartott emlékbeszéde szolgál, melynek vonatkozó része így hangzik: „Méltónak tartá az éjszaki irodalom e drága gyöngyét eredeti kutfejénél keresni

föl; ennek kedvéért megtanult oroszul" (BpSzle. X, 342). Az utolsó mondatot szó szerint ismétlik immár több mint száz esztendeje (a fölszabadulás utáni méltatói közvetlen elődként HARSÁNYI ZSOLT azonos fogalmazású írásából meríthettek: „Puskin, Zichy és Bérczy": A Pesti Hírlap Vasárnapja. 1933. okt. 22, 43. sz. 1—2), és rendszerint Arany László emlékező írásával támasztják még alá. Ebben azonban — Bérczy elbeszélése nyomán — az áll, hogy eleinte Bodenstedtből fordított, majd — mivel gyermekkora óta jól beszélt szlovákul — néhány hónap múlva már az orosz eredetit olvasta (Bérczy Károly emlékezete: Ért. az MTA. nyelv- és széptud. oszt. köréből. V. kötet. 1876. 9—10). Ez utóbbi momentumba alaposabban belegondolva egyre kevésbé szabadulhatunk a kételyeinktől. Bérczy ugyanis 41 éves, amikor hozzáfog a fordításhoz. Azt, hogy „gyermekkora óta jól beszélt szlovákul", bizonyára helyesebb úgy érteni, hogy gyermekkorában beszélt jól. Másrészt aligha lehet mégoly jó szlovák tudással (és az erre épülő féléves orosz tanulással) szabadon olvasni (vagyis a fordításhoz szükséges szinten érteni is) oroszul. Gyermekkorát élte a lexikológia is: a MITRÁK-szótárnak talán még a gondolata sem fogamzott meg a kárpátaljai szerzőben. Mindezek alapján az a gyanúnk, hogy Bérczy lényegében végig, főleg a német szövegre, illetve mint PAULOVICS ISTVÁNtól (Bérczy Károly élete és jelleme. Bp., 1903. 70) tudjuk, Ferencz Józsefnek, a budapesti egyetem szlavisztika tanárának a segítségére volt utalva mindazon passzusoknál, amelyeket a nagyjából megértett orosz szövegben tüzetesebben értelmezni kívánt.

De térjünk vissza ismét a Mészöly-fordítás dolgához.

Az Anyegin-fordítás során Mészöly alaposan megismerte a mű társadalmi-irodalmi hátterét is, amint erről csaknem 30 lapot kitevő jegyzetei is tanúskodnak.

Mint korábbi fordításaiban, itt is tudatos filológiai előkészítő munkát végez. Egyíves előszavában — úgy tűnhet — csupán munkájának melléktermékeit adja közre, ám lényegében itt summázza az Anyeginnel kapcsolatos fordítási elveit. „Számot kellett adnom arról — írja —, hogy ezt az orosz nyelvű verses regényt milyen magyar nyelvű verses regénnyé kellett fordítanom, ha azt akartam, hogy olyan hatású költői mű maradjon magyarul, amilyen az — oroszul." Puskinnak azt a gondolatát idézve, hogy csak író tudja Oroszország nyelvét igazán szeretni, leszögezi: „Ilyen szentnek tartotta Puskin az irodalmi stílus kérdését; ilyen tiszteletben kell tartani a fordítónak is Puskin stílus-elveit". Jeles szovjet irodalomtörténészek véleményére is támaszkodik azon alaptételének hangsúlyozására, mi szerint a köznyelv, népnyelv elemei fontos komponensét alkották a puskini stílusnak. Puskin tömör definícióját a sajátjának érzi, ezért nyomatékolja: az igazi ízlés — a tárgyszerűség és célszerűség iránti érzékben áll. Három alapvető stílusréteget emel ki — LUPPOJ nyomán — az orosz írónál: valóságos irodalmi kifejezések, közönséges népnyelvi szavak, és régi írásokból szedett nyelvtörténeti elemek. Mindezt nem valamiféle akadémizáló rendszerezés kedvéért teszi: ezekben saját gyakorlatának fő tanúságait foglalja össze. S a nyelvtörténész tekintélye támasztja alá azt az állítását, hogy „az ismert európai irodalmak közül éppen az orosz és a magyar az, amelyben az irodalom nemzeti-klasszikus korának nyelvét a népnyelv tette nemzeti-klasszikussá". (Eközben számos találó tipológiai párhuzamot is felvázol, például a divatszavakról az Anyeginben és a Dorottyában, az Anyegin és Arany „Bolond Istók"-ja mint verses regények stb.) Végkonklúziója az, hogy a fenti elvek, jelesen a három alapstílusréteg alkalmazása a fordítót jelen esetben az Arany János-i nyelv felé kell, hogy orientálja. Természetesen —

írja — nem úgy, hogy „a Puskin verses regényének fordítója Arany nyelvét másolja", hanem úgy, „hogy Arany útján haladjon tovább: éljen a kész irodalmi nyelvvel is, amelyhez már Aranyé is tartozik, merítsen a népnyelv és a régi nyelv kiapadhatatlan forrásából is — mindig vigyázva a tárgyszerűségre, a változó hangulatú témák szerinti változatosságra". Mivel a költő "fő nemzeti, emberi és művészi értékét" a „régi Oroszország... realisztikus vonásokkal realisztikus nyelven való ábrázolásában" látja, Puskin magyar nyelvét illetően egyik alapvető követelménye az, hogy merjen „realisztikus lenni, emberábrázolásban, tájleírásban" és „a népnyelvből gazdagítson, mindig a tárgy hangulata szerint változó költői nyelven".

A puding igazi próbája mindig az, amikor elfogyasztják. A második magyar Anyegin helyét is csak úgy állapíthatjuk meg műfordításirodalmunk történetében, ha kvalitatív vizsgálatnak vetjük alá. Ez annál inkább indokolt, mert a mondandónk elején említett paradoxonunkat (ti. hogy indokolnunk kell a témát, mert senki sem ismeri a Mészöly-féle Anyegin-fordítást) csak az a második múlja felül, hogy ezt a teljes fordítást kezdettől az érdemi kritika aránytalanul feltűnő hallgatása övezte.

Megjelenésekor — valamennyire is részletesen — mindössze néhány írás foglalkozik vele. Az Egyetemes Philológiai Közlöny csak a „Beküldött könyvek" között sorolja föl néhány soros általános méltatással; például: „ízes, Arany Jánoséval vetekedni igyekvő nyelvén kapjuk", „ritka élvezettel olvassuk újszerű alkotását", „egészen közel hozta hozzánk az eredeti hangulatát" (EPhK. 1946: 69. k., 143). HÁMORY ZOLTÁN az „Új szó"-ban csupa szép közhelyet ír róla, miután a magyar fordítástörténet négy elismert remeke (Arany Hamletje, Bérczy Anyeginje, Vikár Kalevalája és Babits Dante-fordítása) mögé besorolva az ötödik remekműnek kiáltja ki (1946. március 9.). TRÓCSÁNYI ZOLTÁN a Jövendőben szélesebb horizonton mér: összeveti Bérczyével, indokolja, milyen társadalmi és esztétikai, valamint stilisztikai meghatározói folytán múlja azt felül. Summázása ez: „Jó Anyegin-fordításhoz nagyobb, általánosabb szókészlet szükséges, mint amennyi egy lírai regény vagy verskötet fordításához. S ez a sokrétű, sokszínű szókincs Mészöly szókészletében együtt van. Ennek köszönhető, hogy Mészöly követni tudja Puskint a mezőn, a fonóban, a vidéki kastélyban s a főváros szalonjaiban, a szatíra villogásaiban és a szerelmi sóvárgás ellágyulásában." (Jövendő 1946. május 16.)

Az ötvenes évek elejétől kezdve már csak elvétve találunk utalásokat a fordításra, még ott is, ahol arról részletesebben kellett volna szólni. ÁPRILY LAJOS pl. a munkájáról szóló műhelytanulmányban megemlíti felsorolt elődei között, majd egy mellékmondatban elismeri, hogy „fordítása tartalomban hívebb a Bérczyénél" (Csillag 1953. 6. sz. 872). A legújabb átültetés kapcsán még FODOR ANDRÁS szól róla viszonylag legrészletesebben. Kiemeli, hogy „megállapítása [az Arany János-i stíluseszmény] a részletek realisztikus rajzát és a népies epizódokat illetően feltehetőleg igaz, de az egész verses regényre nem alkalmazható". Ez nem akadályozza meg abban, hogy elismerje: egyes részletek (pl. a hajnali Pétervár mozgalmasságának leírása: I, 35) visszaadásában „Puskin kedélyesen közvetlen hangját" hármójuk közül éppen Mészöly találta el leginkább. (Az Anyegin új fordítása: Irtört. 1954: 493, 499.) KOMLÓS ALADÁR „Puskin a magyar irodalomban" című tanulmányában (FilKözl. 1955: 337) három sort szán rá. Ezek lényege: „fordítása valóban közelebb van a mai élő nyelvhez, de, sajnos, híján van a Bérczy varázsának is". PÉTER MIHÁLY az Anyegin magyar fordításáról írt tanulmányában Mészöly munkáját csupán

előszava egy gondolata kapcsán említi meg (Tanulmányok a magyar—orosz irodalmi kapcsolatok köréből. 1961. I, 400). A hatvanas években VAJTHÓ LÁSZLÓ emlékezik még rá: csaknem egy egész lapon át indokolja, hogy pl. a Tatjana-levél első sorának visszaadásában miért a Mészöly átköltését érzi „legjobbnak, leghűségesebbnek, a lehetőség szerint szinte congeniálisnak" (Levél Áprily Lajosnak: Alföld 1965. 3. sz. 71). — Ezt követően már csak az idei centenáris évben esik szó külön Mészöly Gedeon Anyegin-fordításáról — amint idéztük — immár mint elfeledettről. MEZEY KATALIN felidézi — Mészöly Dezső nyomán — a fordítás körülményeit, és ezt írja: „Értékei vetekszenek Áprily rangos munkájával, sőt a két műfordítás szerencsésen ki is egészíti egymást. Amiben Mészöly Gedeon remekelt: az eredeti mű stílusrétegeinek követése a magyar szövegben. És ez tudatos munka eredménye." A lakonikus elismerést szervesen, mert az illusztráció bizonyító erejével egészíti ki a folyóiratszám más helyén az V. fejezet 25—31. strófáinak közlése oroszul és Mészöly fordításában.

A fordítás kvalitatív vizsgálatára a legkézenfekvőbb metodikát választottuk. PÉTER MIHÁLY annak idején részletesen, mintegy kilenc nézőpontból elemezte az Anyegin fordításait (főként a Bérczyét, időnként tekintve ki az Áprilyéra is). E tanulmány vonatkozó aspektusait vesszük alapul annak eldöntésére, hogyan „vizsgáznak" ezúttal a Mészöly-fordítás megfelelő passzusai.

Az első jogos kifogás Bérczy fordításának elemzése során a szatíra élének tompítása volt. A legelső elemzett sor: „Мой дядя самых честных правил" (1:1) Mészölynél így hangzik: „A bácsikám szabály szerint élt." A krilovi asszociáció természetesen itt sem „ugorhat be". Volt-e már magyar fordítása, ismerhette-e ezt Mészöly? E szokványos kérdéseknek jelen esetben semmi jelentőségük nincs, hiszen nem a fordító, hanem az átlagos műveltségű olvasó kell, hogy asszociáljon. Aligha szorul bizonyításra, hogy Krilov széleskörű aforiszticitása csupán az anyanyelvi kultúrában érvényesül.[1] (Ellenpéldaként: ha Leonyid Martinov kongeniális Madách-fordítása 80 évvel korábban készül el, a több tucatnyi, magyarul naponta hallott Tragédia-idézet ott akkor sem vált volna szállóigévé). Ezt tehát fölösleges számonkérni Mészölytől, akárcsak Áprilytől vagy Vas Istvántól, aki az ötvenes évek elején — valószínűleg az Anyegin-fordításra kiírt írószövetségi pályázatra készülve — közreadta az első két versszak tolmácsolását. Viszont egyrészt a *bácsikám* lágy iróniája, másrészt a *szabály szerint élt* enyhe pejorativitása jórészt kompenzál, illetve az eredetihez közel álló hatást vált ki.

A „Служив отлично, благородно, | Долгами жил его отец" (3: 1—2) így szól Mészölynél: „Tisztességben szolgált az apja, | Az adósság vetette föl." Az első sor, igaz, nála sem tartalmazza az eredeti „kincstári" formula paródiáját, a második viszont a *pénze fölveti* szólásra emlékeztet, s ezzel fölvillantja az eladósodott földbirtokos-hivatali nemesség életformájának ironikus képét.

A híres „Мы все учились понемногу | Чему-нибудь и как-нибудь" (1: 5—6) aforizmát így fordítja: „Tanulgatunk, muszkák, mi ittfenn, | Úgy valamit egy kicsinyég." Helyesen utal — Bérczyhez hasonlóan — a nemzeti mozzanatra (bár Bérczy *oroszokul* alakja fölöttébb suta), ugyanakkor a gyakorító

[1] ASUKINék szállóige-gyűjteményében Puskin és Gribojedov után ő a legnagyobb „volumennel" szereplő orosz szerző, FELICINA és PROHOROV újabb, bár kisebb terjedelmű „nyelvi-országismereti szótárban" közvetlenül Puskin után következik. АШУКИН Н. С., АШУКИНА М. Г., Крылатые слова. Литературные цитати, образные выражения. 3-е изд. Москва, 1966.; ФЕЛИЦИНА В. П., ПРОХОРОВ Ю. Е., Русские пословицы, поговорки и крылатые выражения. Москва, изд. „Русск. яз". 1970.

képző és az eredetivel azonos határozatlan névmások segítségével találóbban és főként nyelvileg talpraesetten adja vissza a második sor már nem is oly enyhe gúnyát.

Anyegin nagybátyjának temetéséről olvasva azt, hogy „Попы и гости ели, пили, | И после важно разошлись, | Как будто делом занялись” (2:53), Mészölynél ezt találjuk: „A nagybácsit hát eltemették, | Evett-ivott a pap s a vendég, | S eloszlottak nagy komolyan, | Mint kiknek fontos dolga van.” A halotti tor leírásában fordítónk természetesen nem ír, mint Bérczy, *víg dáridó*-ról, megoldása, mely — az utóbbitól eltérően — elfér a Puskin által erre szánt négy sorban, korrekten, a gondolatokat ugyanazokon a sorokon belül pontosan adja vissza, mind a gasztronómiai élvezetekbe belefeledkezést, mind pedig az ezt követő, kvázi fontos dolguk után menő szétszéledésüket.

Lenszkij párbajsegédjének, Zareckijnek a jellemzésében a „Надёжный друг, помещик мирный | И даже честный человек” (6: 4) magyarul: „Beválik gazdának, barátnak, | Sőt becsületes ember is,”.

A fokozás erejű fölsorolás utolsó tagja a *даже* ~ *sőt* révén valóban kiváltja az eredetinek Bérczynél joggal hiányolt „elektromos szikráját”.

Az irodalmi paródia eszközeként is alkalmazza Puskin a szatírát, például Lenszkij, illetve a kor romantikus elégia-költői kapcsán: „Он пел разлуку и печаль, | И *нечто*, и *туманну даль*, | И романтические розы” (2: 10). Mészölynél: „Zengett válást, szerelmi bút, | A távolt sejtető borút, | Rózsák romántikus virágát.” Igaz, akárcsak Bérczy, Mészöly sem emeli ki a figyelmet külön is felhívó kurzívval a *нечто* és a *туманну даль* ekvivalenseit, viszont a *v*, *b*, *r* mássalhangzók alliterációja és a mély magánhangzók asszonanciája (plusz a *romántikus* régies alakja) hangulatilag az ábrázolt irányzat műveivel rokonítja az idézett passzust.

A VII. fejezet végén leljük az irodalmi klasszicizmus paródiáját. Az eredetiben: „Да, кстати, здесь о том два слова: | Пою приятеля младого | И множество его причуд. | Благослови мой долгий труд, | О ты, эпическая муза! | И верный посох мне вручив, | Не дай блуждать мне вкось и вкривь. | Довольно. С плеч долой обуза! | Я классицизму отдал честь, | Хоть поздно, а вступленье есть.” Mészölynél: „Hopp, itt előre hadd bocsátom: | Éneklem egy ifjú barátom | És sok különcködéseit. | Nagy munkámhoz jelenj meg itt, | Eposz múzsája megsegítni. | Egy hű botot kezembe adj, | Széjjel tévelygenem ne hagyj!... | Van invocatio is, így ni! | Későn ugyan, megkapta hát | A classicismus — adaját!” Nos, az invokáció emelkedett stílusának az előző versszakok köznyelvi stílusú kontextusából való kirívó kiemelkedését a *hopp*-tól az *adaját*-ig terjedő keretben mind a lexikai (köztük a szavak eredeti, latinos írású alakja), mind a grammatikai eszközökkel (régies ragozási alakok: *éneklem*, *megsegítni*, *tévelygenem)* biztosítja.

A második konkrét kifogás a fordítás mérséklő, euphemizáló tendenciája volt. Lássunk itt is néhány példát, fönnáll-e ez Mészölynél.

Amikor Puskinnál Anyegin így nyilatkozik Olgáról: „Кругла, красна лицом она, | Как эта глупая луна | На этом глупом небосводе” (3: 5), Mészöly megoldásában: „Kerekded, piros arca van, | Amoda fönn is épp olyan | A buta égbolt mafla holdja”. A *глупый* két azonos értékű megfelelője *(buta*, *mafla)* pontosan tükrözi hősünk véleményét.

Az anyegini nemzedék „tipikus curriculum vitae”-jének („Блажен, кто смолоду был молод...” kezdettel, 8: 10) fordításában Mészöly megtalálja az eredetihez méltó, aforisztikusan tömör jellemzést. Igaz, a strófa sorainak két-

harmadát meghatározó anaforákat (*кто*, illetve *о ком*, valamint 2 *Блажен, кто*) csak a sorok egyharmadában érzékelteti külsőleg is, viszont a többi sorban — a magyar mondatalkotás lehetőségei szerint — a *ki* nélkül is pontosan adja vissza az „életleltár-fölsorolás" jellegű jellemzést. Ami e strófa tartalmi vonatkozásait illeti, a sok telitalálat mellett (pl. *смолоду был молод : ifjan víg gyereknek él* | *вовремя созрел : él érettül férfinak* | *странным снам не предавался : nem képzelgések bolondja*, valamint a strófa teljes második fele!) akadnak kevésbé sikerültek is. Pl. a *черни светской не чуждался* mészölyi sorában amennyire jó a *bírja gyomra*, mert Puskin idegenkedését adja vissza a (majdnem az ő végzetét is kiváltó) nagyvilági *mob* iránt (ez utóbbi szó Áprily trouvaille-ja!), annyira erőtlen az ehhez tartozó *köz-szokást;* a *в двадцать лет был франт иль хват* sorban az első definíciót jól érzékelteti a *dandyskedik* (és mennyivel jobb ez, mint Bérczy *vígan él*-je), a második viszont, mely ha a vagylagosság enyhítésével is, de mégis Puskin véleménye volt kortársairól, elsikkad; végül: a strófa (PÉTER által találóan) punctum saliensének nevezett *долг* többértelműségét aligha tudja érzékeltetni a nem egészen világos értelmű *magánközdologtól* (ti. megpihen).

Mészöly nem láthatta előre azt a vitát, mely a felszabadulás utáni magyar Puskin-irodalomban Anyegin alakjának értelmezése körül fellángolt. Megfogalmazásában a verses regény főhőse — nyugodtan állíthatjuk — enélkül is maximálisan közel áll a szerzői intenciókhoz.

Jellemzésének egyik fő mozzanata: „Томясь в бездействии досуга | Без службы, без жены, без дел | Ничем заняться не умел" (8: 12) így megfogalmazva: „Tétlen nyögvén unalma átkát, | Nincs tisztje, dolga, nincs se' nő: | Nem tudja, mihez kezdjen ő!" az anyegini jellem — a későbbi „fölösleges emberek" félszázados hosszú sorának „dinasztia-alapítója" — leglényegét fedi föl magyarul is.

Bérczy helyenként euphemizáló Anyegin-képével szemben (pl. a *так думал молодой повеса* kulcsszava nála egyszerűen *egy ifjú*) Mészöly *ficsúr*-ja kellő, bár nem túlzó pejorativitást kölcsönöz a monológ után következő jellemzésnek. Bérczy másik (PÉTER szavaival „patológikus kéjenc képére egyszerűsítő") végletétől is teljesen szabad Mészöly. Az I. fejezet 36. strófájában, ahol azt kérdezi Puskin: „Но был ли счастлив мой Евгений, | Свободный, в цвете лучших лет, | Среди блистательных побед, | Среди вседневных наслаждений? | Вотще ли был он средь пиров | Неосторожен и здоров?", az ő fordításában: „De hát Eugén volt-e boldog | Virágában, most szabadon, | Ragyogva sok diadalon, | Míg élte élvezetbe forgott? | Vajon a dáridók alatt | Vidámnak és épnek maradt?" Szórakozásainak, életformájának leírása egy pillanatra sem téveszteti össze Anyegint — későbbi példákkal szólva — mondjuk a „Nana" vagy az „Édes élet" hőseivel.

Végül, amikor Anyegin olvasmányain át bontja ki Puskin a kor emberének jellemzését: „И современный человек | Изображён довольно верно | С его безнравственной душой, | Себялюбивой и сухой, | Мечтанью преданный безмерно, | С его озлобленным умом, | Кипящим в действии пустом" (7: 22), Bérczy teljesen téves tolmácsolásától („Nincs érdekének semmi szent, | S bomlott a társadalmi rend") eltérően a puskini tartalom Mészölynél pontos jelentést nyer: „Úgy, aminő erkölcstelen, | Önző lelkű, érzéstelen, | Képzelgésekbe keverőzött, | Fejében megdühödt velő | Üres tevékenységbe fő". S ez az Anyegin-jellem további árnyalásához vezet, éppen a PÉTER által is célzott gribojedovi—gogoli—nyekraszovi gondolat sorában.

Egybevonva vesszük szemügyre azokat a mozzanatokat, amelyek PÉTER MIHÁLYnál fordítási tévedések és pontatlanságok címen szerepelnek. Elmondhatjuk, hogy éppen Mészöly gondos filológiai előkészítő munkájának eredményeként ezeknek még a teljes listája is rendkívül szerény. Egy tucatnyinál is kevesebbet tesznek ki — az egész regényben! — azok a kisebb passzusok, melyek ide sorolhatók, viszont Bérczy fordításában — az idézett tanulmányban ez meggyőző kifejtést nyer — súlyos interpretációs problémákat okoztak.

Amint pl. Bérczy Vjazemszkijt „hagyja le" Tatjana mellől, s helyettesíti *egy más unalmas széptevőjé*-vel, úgy Mészölynél is szegényebb lesz a Nyevszkijen a Talon-restaurant képe — Kaverin hiánya miatt (1: 16). Ide, a nevek visszaadásának kis számú „bakijai" közé kell sorolni Dunja helyett Dinja következetesen téves írását (2: 12). Viszont a neveknél járva említsük azt is meg, hogy a három fordító közül egyedül Mészöly „vág neki" a Larin-házbeli vendégsereg „beszédes" neveinek érzékeltetéséhez (Bérczy — Bodenstedt nyomán — egy jegyzetben tett említést arról, hogy „valószínűleg" erről is lehet szó; Áprily úgy tesz, mintha e neveknek nem lenne semmi belső, szemantikai kapcsolata viselőikkel), és Mészöly *Parlagov*-ja, *Tulkov*-ja meg *Hamiskov*-ja életre kelnek a szövegben (5: 26).

Az általánosan pontos szövegértés háttere előtt érthetetlenek az olyan „elírásai", mint az *öltöző*: *кабинет философа в осьмнадцать лет* (1: 23); *ős*: *царей портреты на стенах* (2: 2); *új koszorú*: *таинственный венец* (7: 7); stb. A hazai Puskin-filológia akkori hiányával magyarázhatók végső soron az olyan sikertelenségei is, mint pl. a *педант*-ra talált, de Bérczy egysíkú *hajszált hasogató*-jához képest a másik felől egyoldalú, csak éppen kevésbé világos *ál-pedánt*-ja (1: 5) és a hozzá hasonlók.

Viszont sikerrel kerül el számos olyan buktatót, ami Bérczynél a biedermejeres összhang „megteremtésének" vált egy-egy komponensévé. Az utolsó előtti versszakban, ahol Puskin búcsút vesz hőseitől: „Прости ж и ты, мой спутник странный, | И ты, мой верный идеал,", Bérczy „könnyelműen beszúrt Flickwort"-jától *(eszmény égi képe)* eltérően Mészölynél nem szenved csorbát az eredeti értelem: „Isten veled, különc barátom! | Nőeszményem, Isten veled!".

Nem mond le annak a villanásnyi ideig tartó, ám annál fontosabb lélektani folyamatnak az ábrázolásáról sem, amelyet Bérczy kihagyott ott, ahol Anyegin a VIII. fejezetben meglátogatja Tatjanát. Igaz, az első igét *(примчался)* tévesen adja vissza *(kötve van még)*, annál pontosabb viszont a *Tatjánához—hercegnéje* váltás, amellyel kifejezi, hogy Anyegin a régi Tatjánához indult, de mikor belépett, már nem őt, hanem a hercegnét lelte a boudoirban. (Áprily a második szót lefordítatlan hagyja.) — A következő strófában megismétlődő szócsere: „Кто прежней Тани, бедной Тани | Теперь в княгине б не узнал!" Bérczynél: „E nőben ki ne ismerné meg | Az egykori szegény Tjanát?" Mészöly viszont újra érzékelteti a szerző — egyáltalán nem véletlenül hangsúlyozott — kontrasztív szóhasználatát: „A hercegnéből most ütött ki | A régi Tatyánánk, szegény."

PÉTER három speciális stílusréteg sorsát veszi külön nagyító alá a Bérczy-fordításban. Vessünk mi is egy-egy pillantást rájuk Mészölynél.

A népnyelvi elemek pontos visszaadása még a magyar népnyelv e kiváló ismerőjét is komoly erőpróba elé állítja. A stílus hangulatát szerencsésen kelti föl például a dada beszédében: *дитя моё*: *kincsem*; *О пташка ранняя моя*:

te hajnali kis madaram; лицо твоё как маков цвет: *orcád akár a mákvirág* (3: 23), vagy itt: „А нынче всё мне тёмно, Таня: | Что знала, то забыла. Да. | Пришла худая череда." (3: 17), ahol ennek minket érdeklő *нынче всё тёмно* és *пришла худая череда* kifejezéseit a *már belé zavarkodom* és a *köd a fejem* érzékeltetik. Ugyancsak a dada válaszában hangzik el: *Сердечный друг, ты нездорова* (3: 20). Ezt Bérczy *oh, drága angyal*-lá édesíti, Mészöly egyáltalán nem fordítja, egyedül Áprily találja telibe a *galambom*-mal. A gyümölcsszedő lányok énekében viszont, ahol Puskin a legtöményebben stilizált (annyira, hogy MILLER akadémikus a múlt század végén már „szellemében népdalnak" érezte), nyoma sincs a Bérczy teremtette „misztikus-mitologikus" hangvételnek: fordulataiban és ritmusában, pontos rímeiben és alliterációiban egyként igazi népdal benyomását kelti.

Méltán érte Bérczy fordítását a „fellengzős túlhajtás", az „eloperettesítés" szemrehányása a Puskin költészetére oly jellemző politikai-publicisztikai frazeológia átültetése terén. Ha a PÉTER vizsgálta passzusokat Mészölynél megnézzük, mindenütt korrekt, pontos, kifejező megfelelőkre bukkanunk. Hogy nála Fonvizin: *друг свободы* immár nem a „bájvilág kedvenc szabadságvédője", hanem *szatírák bátor mestere, úttörő* (1: 18), abban nyilván orosz filológus konzultáns barátainak is része van. A Göttingából hazatérő Lenszkijről, aki „Из Германии туманной | Привёз учёности плоды: | Вольнолюбивые мечты" (2: 6), nála már nem a „sok tudományt megmagola; | Szabadság volt vesszőlova" komikus-ironikus sorokat olvassuk, hanem az eredeti tiszteletteljes gondolatát: „Ködös Némethonból hozott is | Tudás gyümölcsit eleget, | Szabadságvágyat, terveket."

Rousseau jellemzésében sem lesz elbagatellizáltan ironikus *joghős* a *защитник вольности и прав:* e — sorrendben második, de lényegi — definiciója a *Jog és szabadság bajnoka*-ként, a kellő pátosszal honosodik meg Mészölynél, aki nem sikkasztja el, mint Bérczy, az első, bár nem lényegi jellemzést sem *красноречивый сумасброд: szépszavú különcködő* (1: 24).

Természetes módon idomulnak a szövegbe Puskin stílusából a régies, ószláv szavak magyar megfelelői. Azonban éppen ez az a terrénum, ahol a lexikailag leginkább sebezhető Mészöly fordítása. Sok minden idegen, mert már véglegesen archaikus a negyvenes évek olvasója számára is az általa életre keltett (pontosabbaknak kell lennünk: a Mészöly Gedeon számára élő!) régies szavakban, kifejezésekben. Így lesz oly nehézkes pl. az „Он по-французски совершенно | мог изъясняться и писать" fordításaként az igeneves szerkezet miatt a „Francia néki könnyedén folyt | beszélni, írni, ejteni" (1: 4), hasonló benyomást kelt a *появленье* tükreként az *itten-volta* (6: 3), az *Olgát udvarolta* (uo.) stb. Egy, az ábrázoltnál is régebbi kor hangulatát ébreszti némely lexikai alakja (pl. *виденье: látomány*, Tatjana levele; *среди поклонников послушных: az imádóktól körözötten* (3: 23); *кушак: tüsző* (5: 2); *меж дерев: ciheres* (5: 15), vagy nyelvtani formája: *nem tuda* (1: 7); *nyíri le* (2: 32); *éldelé* (4: 9); stb.). Érthető, hogy a magyar nyelvjárások kiváló ismerője nem állhatta meg egy-egy számára kedves — és itt is hangsúlyozzuk: az ő fülében élő —, ám a szélesebb közönségnek már legfeljebb bizonyos hangulatot (és nem pontos jelentést) közvetítő szó beiktatását: *bibasz* (4: 32); *karapol* (6: 41); *agyarog* (5: 19); *kosztog* (5: 35); *nyivácskol* (2: 12); stb. Ezek az elemek, melyeknek száma megközelíti a félszázat, még egyikük-másikuk jegyzetbéli magyarázata ellenére is érezhető ballasztként terhelik az egészében friss, a széles köznyelvi bázisra épített fordítást.

És végezetül még egy kérdésről szólunk. Ez az utolsó, viszont — mondhatni — alapvető jelentősége van az elfeledettség szempontjából. Már idéztük KOMLÓS ALADÁR értékelését Mészöly fordításáról. Emlékeztetünk ennek második felére: „sajnos híján van a Bérczy varázsának is". És itt szembe kell néznünk — minden elmondott és bizonyára kellően hangsúlyozott pozitívum mellett — azzal, hogy Mészöly Gedeon nem volt aktív költő, alkotói anyanyelve az e nemben példaszerűen művelt értekező próza volt, nem pedig a verses beszéd. Ez az oka, hogy a maximális filológiai hűség és a szöveg nyelvi-stilisztikai hajlékonysága ellenére is fordítása mint verses regény a Bérczyéhez képest kevéssé gördülékeny, ritmusában egyenetlen, rímei sok helyütt mesterkéltek. Az anyegini strófa nem egyszer próbára tette, s rímei gyakran csak egy-egy — ott lényegében töltelékszó szerepű — névmás, igekötő vagy névutó betoldásával válnak csak teljessé. Annak magyarázatára, miért nem tudott a széles tömegek és elődjéhez hasonló hosszú időszak igazi népolvasmánya lenni, talán FODOR ANDRÁS egykori megfogalmazása („erőltetetten megoldott sorai-"ról) is segít választ keresni.

A második „magyar Anyegin"-nek orosz fordítástörténetünkben elfoglalt helyét sem határozta meg FODORnál pontosabban azóta senki: „Az eredeti mű Bérczynél hívebb átültetésére törekedett, stílusértelmezésével pedig segített tisztázni a korszerű Anyegin-fordítás problémáit".

FENYVESI ISTVÁN—ERDEI JUSZTINA

Bibliográfiai adalékok Mészöly Gedeon munkásságához

1. Kézirathagyatékából 1971-ben megjelentetett írása: MÉSZÖLY GEDEON, Tudakozzátok az írásokat!: Magyar Nyelv LXVII, 115—21. ZOLNAI BÉLA „Nyelvtudomány és szellemtörténet" című értekezésének bírálata.

2. A teljesség igénye nélkül tesszük közzé a Mészöly Gedeon életét, gazdag munkásságát méltató írások: megemlékezések, nekrológok, valamint egyes nyelvészeti és irodalmi tanulmányairól, szövegkiadásairól megjelent korabeli kritikák bibliográfiai leírásait, amelyeket a nagy nyelvésztudós születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett emlékkiállításunk anyaggyűjtésekor — PÉTER LÁSZLÓ 1961-ben Mészöly műveit számba vevő gondos bibliográfiai összeállításán[1] kívül — felhasználtunk.

A) Megemlékezések, születésnapi köszöntések:

BARÓTI DEZSŐ, Mészöly Gedeon: Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Philologica. 1955. Nyelv és irodalom. Jazük i literatura. Sprache und Literatur. I. (Szerk. BARÓTI DEZSŐ és MÉSZÖLY GEDEON). Szeged, 1955. 3—5.

[1] PÉTER LÁSZLÓ, Mészöly Gedeon munkássága. Bibliográfia: Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Ethnographica et Linguistica. In memoriam Gedeon Mészöly. Szeged, 1961. 13—30. — Ua., klny.: Mészöly-Emlékkönyv. (Nyelvészeti Dolgozatok. Kiad. a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara. 18. sz.).

HEXENDORF EDIT, Mészöly Gedeon születése napjára: Magyar Nyelv LI, 390—96.

Látogatás Mészöly professzornál: Szegedi Egyetem, 3. évf. 1955. márc. 8. 2.

ORTUTAY GYULA, Mészöly Gedeon: Írók, népek, századok. Bp., 1960. 129—31. Elhangzott a Magyar Rádióban 1958 novemberében.

B) Nekrológok:

BALÁZS JÁNOS, Mészöly Gedeon emlékére: Magyar Nyelv LVI, 415—16. Elhangzott temetésén, 1960. június 4-én, Sárbogárdon.

KISS LAJOS, Búcsú Mészöly Gedeontól: Tiszatáj XIV, 2. — Ua.: KISS LAJOS, Mészöly Gedeon: Az esztétikum keresése. Bp., [1975.] 373—7.

KOVALOVSZKY MIKLÓS, Mészöly Gedeon. (1880—1960.): Magyar Nyelvőr LXXXIV, 406—8.

NYÍRI ANTAL, Mészöly Gedeon: Nyelvtudományi Közlemények LXII, 150—3.

NYÍRI ANTAL, Mészöly Gedeon. 1880—1960: Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Ethnographica et Linguistica. In memoriam Gedeon Mészöly. Szeged, 1961. 5—6.

C) Ismertetések:

MÉSZÖLY GEDEON, Tinódi Sebestyén. Nagykőrös, 1906. 157 lap. — Ism. CSÁSZÁR ELEMÉR: Századok XLI, 265—6.

Bécsi Codex. Közzéteszi MÉSZÖLY GEDEON. Bp., 1916. 272 lap. (Új Nyelvemléktár). — Ism. M. J. [MELICH JÁNOS], A Bécsi Codex új kiadása: Magyar Nyelv XII, 173.

Katona József: Bánk bán. Pest, 1821. Kiad., utószó: MÉSZÖLY GEDEON. Bp., 1920. 185 lap. (Betűhű, részben hasonmás kiadás.) — Ism. T. V. [TOLNAI VILMOS]: Irodalomtörténeti Közlemények XXIX—XXXI, 274—5.

MÉSZÖLY GEDEON, A Halotti Beszéd tárgyas elbeszélő múlt alakjai magyar és finnugor szempontból. Bp., 1931. 145 lap. — Ism. ZOLNAI GYULA, A Halotti Beszéd tárgyas elbeszélő múlt alakjainak kérdéséhez: Magyar Nyelv XXVIII, 158—64. — FLUDOROVITS JOLÁN, A Halotti Beszéd irodalmához: Nyelvtudományi Közlemények XLVIII, 287—91. Mészöly Gedeon Halotti Beszéd-tanulmányait összefoglalóan ismerteti.

MÉSZÖLY GEDEON, A *cserény* szó eredete. Szeged, 1930. 21 lap. (A Szegedi Alföldkutató Bizottság Könyvtára. 4. sz.) — Ism. FLUDOROVITS JOLÁN: Nyelvtudományi Közlemények XLVIII, 287.

MÉSZÖLY GEDEON, Kölcsey Hymnusa és a Hymnus Kölcseyje. Bp., 1939. 85 lap. — Ism. ZSIGMOND FERENC: Irodalomtörténeti Közlemények LI, 190—1.

MÉSZÖLY GEDEON, Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Bp., 1956. Tankönyvkiadó. 261 lap. — Ism. B. LŐRINCZY ÉVA: Nyelvtudományi Közlemények LIX, 269—72. — D. BARTHA KATALIN: Magyar Nyelvőr LXXXII, 114—7.

Összeállította NAGYMIKLÓSI ERZSÉBET

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A névmások osztályozása

A névmások fajai az egyes nyelvekben nem mindig esnek egybe. Az eltérések oka sokszor nem a nyelvi rendszerekben, hanem a nyelvészek felfogásában rejlik. A különböző szempontú osztályozások többnyire a nyelvtudomány fejlődési szakaszainak, irányzatainak a mutatói. Az eltérések akkor bosszantóak, ha azok egy elv nem következetes érvényesítéséből adódnak. A kontrasztív nyelvészeti és nyelvtipológiai kutatások felvetik az egyes nyelvekkel kapcsolatos nyelvtudományok nézeteinek is az egybevetését, többek között a magyar névmások osztályozásának némi módosítását. Javaslataink a névmások szófaji határának kiterjesztésére és az alfajták számának növelésére irányulnak.

1. A névmások szófaji besorolásában és alkategóriákra való osztásában az elsődleges a jelentéstani szempont. „A névmásoknak önmagukban nincs határozott jelentéstartalmuk, ezt csak adott beszédhelyzetben nyernek valamivel való azonosítás, valamire utalás révén" — írja VELCSOV MÁRTONNÉ (MMNy. 42). Nyelvészeink nagy része az indoeurópai hagyományt követve és a szófajfelosztás alaktani és mondattani szempontjait is érvényesítve, csak az ún. valódi névszókat (fő-, mellék- és számneveket vagyis ragozott szófajokat) helyettesítő szavakat sorolja a névmásokhoz, megfeledkezve arról, hogy a besorolás elsődleges kritériuma — ha a névmásokat önálló szófajnak tekintjük — csak a szemantikai szempont lehet. A névmási határozószók nem tartoznak a névmásokhoz, annak ellenére, hogy fő szemantikai jegyeiket tekintve nem különböznek a névmási főnevektől, a névmási melléknevektől és a névmási számnevektől. A szemantikai szempont következetes érvényesítése esetén azonban határozószói névmások és nem névmási határozószók vannak a magyar nyelvben. Vö.: a) *Három fia van, nagyon szereti őket.* b) *Anna okos, bárcsak Péter is ilyen lenne.* c) *Az A osztályban húsz tanuló van, ugyanennyi van a B-ben is.* d) *Péter szépen rajzol, így rajzol Anna is.*

Az összevetésből kiderül, hogy a d) típusú mondat második részében kiemelt szó is csak akkor jut meghatározott jelentéshez, ha az a), b) és c) típusú mondatokban található névmásokhoz hasonlóan rávonatkoztatással átveszi a megfelelő határozószó jelentését. Az azonosság alapján OTTO JESPERSEN (The Philosophy of Grammar. 1924.; orosz ford. Философия грамматики. Moszkva, 1958. 93) kijelenti, hogy a névmásokhoz sorolná az ún. névmási határozószókat, mint amilyen pl. a *then, there, thence, where, whence* stb. O. I. BOGOMOLOVA (Современный французский язык. Moszkva, 1948. 11) és A. V. ISZACSENKO (Die russische Sprache der Gegenwart. Teil I, Formenlehre. Halle, 1962. 470—1) már a névmásokon belül különböztetik meg a határozószói névmások alosztályát. A magyar nyelvtudományban SZABÓ DÉNES „A mai magyar nyelv" című egyetemi jegyzetében (I. Bp., 1955. 147) a) főnévi, b) melléknévi, c) számnévi, d) határozószói névmásokat különböztet meg. SIMON GYÖRGYI „A szófaji felosztás problémái" (Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Szerk. RÁCZ ENDRE és SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 1974. 41) című cikkében megállapítja, hogy a „határozószói névmások éppúgy helyettesítő szerepűek, minimális fogalmi tartalmúak, mint a főnéviek, melléknéviek. Ezzel a határozószók főosztályának bonyolult rendszerét egyszerűsíthetjük és az átfedéseket is megszüntethetjük."

A névmások „meghatározott" jelentésének megállapítása, vagyis az, hogy melyik név vagy határozószó „másaként" szerepelnek, nem mindig könnyű. E vonatkozásban a hagyományos *névmás* (latin *pronomen*, német *Fürwort*, lengyel *zaimek* stb.) elnevezés nem

elég adekvát. Pl. *Csapataink állásai e z e n a parton voltak — ez a part* a beszélő helyzetétől függően lehet a *jobb* vagy a *bal* part is. A *На Шипке всё спокойно: A Sipka-szorosban minden csendes* (Verescsagin-kép) címben levő 'minden' névmást lehetetlen egy meghatározott szóval helyettesítenünk. Hasonló a helyzet az *Es regnet, It rains* típusú német és angol mondatok *es* és *it* névmásai esetében is. A kérdőnévmások sem egy-egy főnév, melléknév, számnév vagy határozószó helyett állnak a mondatban. (Vö. TEMESI MIHÁLY: MMNYR. I, 237.) RADICS KATALIN „A névmások egy csoportjáról" (Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Bp., 1974. 77) című dolgozatában arra a következtetésre jut, hogy a névmások és a törölt elemek „mindig főnévi csoportokat és nem főneveket képviselnek". A névmások *i g é k r e* és *e g é s z m o n d a t o k r a* is utalhatnak. Pl.: . . . *если я ошибаюсь, мне на это укажут* (Gorkij): *Ha t é v e d e k, nekem e z t szóváteszik; Tudom, ki törte el a vázát, e z t azonban nem árulom el neked.* A névmás mind a négy alosztálya tehát „utalóeszköz, mely csak a beszédösszefüggésből, a beszédhelyzetből lesz tartalmas szó" (SIMON GYÖRGYI: i. h. 41; vö. DEME LÁSZLÓ, Az általános nyelvészet alapjai. Bratislava, 1969. 43).

BALÁZS JÁNOS „Az alaktani rendszerek leírása" című tanulmányában (Hagyományos nyelvtan — modern nyelvészet. Bp., 1972. 37) hangsúlyozza, hogy a szófaji „meghatározásokban a szempontoknak egységesnek kell lenniük". Ha a névmások szófaji meghatározásánál következetesen a grammatikai szempontok kerülnének előtérbe, akkor a névmás mint önálló szófaj eltűnne nyelvtanainkból, ahogy ezt jelenleg a határozószói névmásoknak névmási határozószóként való besorolásában tapasztaljuk. Az N. SVEDOVA szerkesztette 1970-es orosz akadémiai nyelvtanban (305, 307, 309) nem a n é v m á s, hanem „csak" a f ő n é v i n é v m á s (местоимение-существительное) az önálló szófaj, és mindjárt a főnevek után következik. A melléknevek és a határozószók viszont már önálló jelentésű és névmási jelentésű (знаменательные и местоименное) alcsoportokra oszlanak. GERHARD HELBIG—JOACHIM BUSCHE „Kurze deutsche Grammatik für Ausländer" (Leipzig, 1974. 86) című művében viszont már nyoma sincs a névmásnak mint önálló szófajnak. A főnévi névmások is beolvadnak a főnevekbe: „Die Substantivwörter werden in zwei Gruppen eingeteilt: in Substantive und substantivische Pronomina."

ANTAL LÁSZLÓnak „Gondolatok a magyar névmásokról" (MNy. LXXXII, 90—4) című cikke figyelmeztet azoknak a nehézségeknek egy részére, amelyekkel a magyar névmások következetesen alaktani szempontú osztályozásakor találkozhatunk. A probléma megoldását a jelentéstani szempont elsődlegessége és ennek következetes érvényesítése jelentené. A határozószói névmások nemcsak jelentésüket, hanem sokszor morfológiai szerkezetüket tekintve is „szabályosan illeszkednek" a megfelelő fajtájú főnévi, melléknévi és számnévi névmásokhoz. Vö. pl.: *valaki, valami — valamilyen — valahány — valahová, valamerre, valahol, valahonnan, valameddig, valamikor, valahogy, valamiért; senki — sehol, bármi — bárhol* stb.

2. A n é v m á s f a j t á k többségének megkülönböztetése egyértelműnek látszik. Problémát számunkra az ún. h a t á r o z a t l a n, n y o m a t é k o s í t ó és a z o n o s í t ó névmások jelentenek.

A rövid nyelvtanokban h a t á r o z a t l a n névmásokként szereplő szavak az akadémiai nyelvtanban és az egyetemi tankönyvben már h a t á r o z a t l a n és á l t a l á n o s névmásokra oszlanak, amelyek azonban egyetlen névmási kategóriának számítanak, mivel minden általános névmás egyszersmind határozatlan jelentéstartalmú. De nem minden határozatlan névmás általános is egyúttal (vö. MMNYR. I., 248). Ilyen elméleti alapon valamennyi névmást egyetlen kategóriának tekinthetnénk, mivel minden névmásra jellemző az általánosítás (személyek, tárgyak, dolgok, tulajdonságok, milyen-

ségek, körülmények általánosítása) és a pontatlan, tehát határozatlan jelentéstartalom. (Vö. «Это? Самое общее слово. Кто это? Я. Все люди я. . . " Lenin szavai: Философские тетради. Moszkva, 1947. 248).

A névmásfajták elhatárolását a megkülönböztető szemantikai jegyek alapján is elvégezhetjük (RADICS idézett cikkében az „egyirányulású névmások"-at szigorúan formális, mondattani alapon kísérli meg elkülöníteni). A következő mondatok jelentésének összevetése jól érzékelteti, hogy itt különböző névmásokkal van dolgunk: *Valamelyik almát elveheted — Bármelyik almát elveheted — Mindegyik almát elveheted — Semelyik almát sem veheted el; Ez a föld valakié — Ez a föld bárkié (lehet) — Ez a föld mindenkié — Ez a föld senkié.* VELCSOV MÁRTONNÉ az említett egyetemi tankönyvben (53—4) jól érzi, hogy itt további csoportosítások szükségesek. Az általános névmásokon belül megkülönböztet megengedő mellékárnyalatú *(ki-ki, bárki, bármilyen)*, összefoglaló értelmű *(mindenki, minden, mindez)*, tagadó-összefoglaló *(senki, semmi)*, tagadó-kizáró értelmű *(semmiféle, semennyi, sehány)* névmásokat. Elnevezései azonban kissé körülményesek, besorolása nehézkes (főcsoport alosztályának alpontjait kell megjegyeznünk). A „tagadó-összefoglaló" és „tagadó-kizáró" értelem elhatárolása logikailag nem mindig könnyű, illetve nincs gyakorlati jelentősége. Vö. pl.: *Itt semmi sem segít — Itt semmiféle ravaszság sem segít; Nem fáj semmije — Semmiféle testrésze sem fáj; Senki érdeklődőt/semmiféle érdeklődőt ne küldj el.* Szerintünk a megkülönböztető jegyek lehetővé teszik, hogy önálló határozatlan, megengedő, tagadó és gyűjtő (ez az elnevezés szerencsésebbnek látszik az „összefoglaló" terminus technicusnál; vö. gyűjtőnév: *emberiség — mindenki, parasztság — minden paraszt)* névmásokról beszéljünk a magyarban. A bírált felfogásnak azonban igaza van abban, hogy ezek a névmásfajták nem válnak el annyira egymástól — más nyelvekben sem —, mint az egyéb fajták, bizonyos helyzetekben felcserélhetők. Vö. pl.: Y *még senkié* — Y *már nem senkié* (vagyis *valakié)*; Y *még egy senki* — Y *már nem egy senki* (vagyis *már* Y *valaki)*; *Bármilyen/bárminemű csábításnak sem engedett — Semmiféle/semminemű/semilyen csábításnak sem engedett.* Vö. az oroszban: *Я и мои помощники не имели каких—либо намерений* (= не имели никаких намерений) *вмешиваться во внутренние дела Китая* (В. И. Чуйков: Миссия в Китае). A *На урок я пришел безо всего* mondat gyűjtő névmását tagadó névmással fordítjuk magyarra: *Az órára semmi nélkül jöttem.* Az angol *any* névmás jelentése kérdő mondatokban 'valaki', 'valami', 'valamilyen', 'bárki', 'bármi', 'bármilyen'; tagadószóval: 'semmi', 'senki', 'egy sem', 'semmilyen', 'semennyi'. Vö. pl. *Did you ask anybody? — I did not ask anybody.*

A kontrasztív nyelvészet szempontjait is szem előtt tartva jó lenne a visszaható és nyomatékosító névmásokat is elhatárolnunk egymástól. A MMNYR. (I, 242) megjegyzi, hogy a *magam* stb. több névmási funkcióval rendelkezik. Ha ez így van, akkor az alaki egybeesés nem lehet akadálya szétválasztásuknak. (Az oroszban is pl. a kérdő és vonatkozó névmások formailag egybeesnek, de funkciójuk alapján a legtöbb nyelvtanban önálló csoportot alkotnak). A visszaható névmás „az alanytól kiinduló cselekvésnek magára az alanyra való irányulását, vagyis a cselekvő alanynak és az iránytárgynak az azonosságát fejezi ki, és pótolja sok cselekvő ige hiányzó visszaható képzős származékát: *kihúzza magát, nem kíméli magát*" (VELCSOVNÉ: i. h. 46). A mondathangsúly az igén van. A visszaható névmásnak nem lehet alanyesete. 1. és 2. személyben tárgyraggal és anélkül is előfordul: *Látom magam/at a tükörben, Látod magad/at a tükörben? — Látja magát a tükörben. Maga, maguk* visszaható névmás nincs. A nyomatékosító vagy nyomósító névmás, amely VELCSOVNÉnál a visszaható névmás nyomatékos alakja (i. h. 46), a MMNYR.-ben (240) a személyes névmás nyomósítására alakult értelmezői jellegű vagy összetételszerű szerkezet, BALASSA JÓZSEFnél (A magyar nyelv könyve. Bp., 1943. 148) nyomósított személyes névmás, a visszaható névmástól

eltérően általában mondathangsúlyos, van alanyesete: *én magam, önmagam, önnönmagam, ennenmagam* stb. A nyomatékosító névmások nyomósíthatják a személyes névmásokat (*Én magam voltam ott* — a hangsúly a személyes névmáson vagy mind a két névmáson van), a visszaható névmást (*Vádolja magát/magát vádolja — magamagát/önmagát/önnönmagát vádolja*) vagy bármely személyt jelölő főnevet (*Magával az igazgatóval beszéltem* — variánsok ilyenkor nem használhatók), előfordulnak határozószóként, az *egyedül* szinonimájaként (*Én magam voltam ott*). Orosz ekvivalenseik formailag különböznek a visszaható és személyes névmásoktól is. Vö. *я — себя — сам*. Kontrasztív szempontok nélkül, a tudományos rendszerezés is azt igazolja, hogy ne „igazi visszaható névmásokról" és a „visszaható névmások nyomatékos alakjairól" stb. beszéljünk a visszaható vagy személyes névmásokon belül, hanem visszaható és nyomósító névmásokról. KÓNYA SÁNDOR—ORSZÁGH LÁSZLÓ „Rendszeres angol nyelvtan" (Bp., 1957. 94) című könyvében külön olvashatunk a visszaható és nyomósító névmások használatáról, annak ellenére, hogy a fő különbség közöttük a funkcióbeli különbségen kívül a mondathangsúly helye: *I 'hurt myself* — visszaható, *I did it my'self* — nyomósító.

A mutató névmásokból képzett, nyelvtanainkban velük együtt tárgyalt azonosító névmásokat is jobb lenne talán a funkció és formabeli különbség—alapján önálló csoportnak tekintenünk: *ugyanez — ugyanaz, ugyanilyen — ugyanolyan* stb. Az 'ugyaneméz' — 'ugyanamaz', 'ugyanamolyan' stb. variánsok hiánya is megkülönbözteti őket a mutató névmásoktól.

A névmásfajtákra vonatkozó módosító javaslataink elfogadása esetén a magyarban a következő névmások lennének: 1. személyes, 2. visszaható, 3. nyomósító, 4. birtokos, 5. kölcsönös, 6. mutató, 7. azonosító, 8. kérdő, 9. vonatkozó, 10. határozatlan, 11. megengedő, 12. tagadó, 13. gyűjtő névmás. Éles határok közöttük nincsenek.

PETE ISTVÁN

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Még egyszer a *feze*. A TESz. megfejtetlen szónak tekinti, mivel ha a *fészek* alapszavának tartjuk, akkor „jelentéstani alapon támadhatnak kétségeink", ha viszont a *fizetés* szó tövével hozzuk kapcsolatba, „hang- és alaktani nehézségek" lépnek föl gátlólag.

A TESz. *fész* szócikkének lezárása után BOROS TIBOR próbálkozott a HB. ezen problematikus szavának és szövegkörnyezetének megfejtésével (Nyr. XCI, 355—8). BOROS, vitába szállva SARKADY SÁNDOR fejtegetéseivel (Nyr. XC, 415—20), aki a „halál és a pokol fizetése" értelmezés mellett kardoskodott, újólag a „halál és pokol fészke" olvasat mellett tört lándzsát, azzal a különbséggel, hogy a kérdéses mondat: *es levn halalnec es puculnec feze* alanyának ő nem Ádámot, hanem az előző mondat *világ* szavát tekintette. Szerinte tehát a következő értelmezés a helyes: „és lőn (e világ) halálnak és pokolnak fészke, minden nemzetsége számára is". A továbbiakban BOROS kifejti, hogy a halál és pokol fészkeként értelmezett föld vallásdogmatikai és stílustörténeti szempontból is elfogadható, s nem tekinthető kép- és fogalomzavarnak, mint azt többek között MÉSZÖLY GEDEON állította. Fejtegetése közben tesz egy igen megszívlelendő megállapítást, nevezetesen azt, hogy a kérdéses mondat nem szerepel a latin nyelvű forrásban, s ezért olyan interpolációnak tekinthető, „amelyben megengedhetők a hagyományos egyházi stílusfordulatok helyett alkalmazott népies stíluselemek is" (én emeltem ki). És éppen ennek a megállapításnak vitathatatlan helyessége miatt nincs szükség arra, hogy az inkriminált mondat szerkezetén erőszakot téve a mondat alanyának ne Ádámot

tekintsük. Emellett szól már csak az is, hogy a mondat után biggyesztett *es mend w nemenec* birtokos személyragjához tartozó birtokost (Ádámot) a kérdéses mondatban kell keresnünk, amiért is annak alanya nem lehet a *világ*. Eddigelé azonban azt az értelmezést, hogy Ádám a halálnak és pokolnak fészke lett, abszurdumnak, stílustörténetileg és vallásdogmatikailag lehetetlennek véleményezték. Vallásdogmatikai precizitást azonban egy népnek szánt műben ne keressünk, amint erre Boros Tibor is rámutatott; stílustörténetileg viszont az, hogy Ádám a halálnak és pokolnak fészke lett, éppen olyan népi fordulat, mint többek között a *halálnak halálával hal*.

Azt a népies stílusfordulatot, hogy valaki valaminek a fészke, a következő példáim tartalmazzák, s egyszersmind állításomat igazolják. XVII. század: „Hejaban hadakozik az szegeny görlicze, | Mert neki s az galambnak nincs egy csép epeje, | Mind ketten egeszlen baratsagnak feszke, | Mind kettönek csak szivevel telyes begyecskeje, | Mind ketten egészlen *barátságnak fészke*" (RMKT. XVII. sz. III, 234). Ugyanígy egy szövegvariánsban: „Mind ketten egészszen *barátságnak fészke*" (uo. 238, l. még 239). A másik adatom jóval későbbi, a lejegyzés időpontját nézve. Egy birtokomban levő, az 1830-as években összeírt daloskönyv „Gyerünk, édes komámasszony a korcsmába" kezdetű, erősen népi hangvételű „dall"-ában a részeges menyecske így panaszkodik: „Bár eddig is adtam volna kinek kinek, | Nem volnék most olly *nagy fészke szegénységnek*. | De ezután katymállok, | Ittze borért is adok, | Komámasszony" (Kudar Ferencz Dallos könyve. 210. dall). Megemlítem még, hogy egy régi énekben Hungária panaszkodik ezen szavakkal: „*Nyavalyának* raytam fundáltaték *fészke*" (RMKT. XVII. sz. VIII, 218), ami majdnem egyenlő azzal, hogy 'én a nyavalyának fészke vagyok'.

Az, hogy a galamb és a gerlice a barátságnak, a komaasszony a szegénységnek fészke, nyilvánvalóan azt jelenti, hogy bennük barátság, illetve szegénység lakozik, a barátság és a szegénység vert bennük fészket. Hasonlóképpen mondhatta a HB. írója, hogy Ádám a halálnak és a pokolnak fészke lett, ami mai szóval annyit tesz, hogy Ádámba belé fészkelt, belé költözött a halál és a pokol. Az utóbbin nyilvánvalóan a pokolbeli kínokat kell értenünk, vö. *es zoboducha wt urdung ildetuitvl. es pucul kinzotviatwl*. De a halál és a pokol nemcsak Ádámba telepedett bele, hanem utódaiba is, ezért tette hozzá a szerző a meglehetősen lazán kapcsolódó *es mend w nemenec* félmondatot. Mentségére szolgál, hogy pár sorral előbb már kifejezte ugyanezt a gondolatot: *num heon muga nec. ge mend w foianec halalut evec*, úgy hogy a *mend w nemenec* itt már szinte csak refrénszerű figyelmeztetésképpen hat.

A Halotti Beszédet, első összefüggő prózai emlékünket írója a népnek írta, s népi stílusfordulatokkal tette a nép számára érthetőbbé. Egyszerű, tanító szándékú mondatai, ritmikus prózája mellett népi fordulatai is emelik értékét.

Bernáth Béla

Orosz és más szláv népi hónapnevek. Erdődi József Időszámításunk című dolgozatában (MNyTK. 144. sz.) a magyar népi hónapnevekről ír. Ebből az alkalomból említi a január hónapnak finn elnevezését, mivel a finn nyelv megőrizte a régi hónapneveket. A magyar nyelvben kialakult a R., N. *erős hó* elnevezés is, evvel állítható párhuzamba a finn *tammikuu* 'január', tkp. 'erős, zord hónap'; a télközép jelölésére szolgál, mivel a tél dereka a legridegebb periódus. Erdődi még megemlíti az orosz népi *cyxoŭ* ~ *cyxiŭ* hónapnevet, jelentése 'száraz', és március megjelölésére szolgált: ez a név a magyar R., N. *aszuhó* szemantikai párja, de adataink szerint a februárt jelzi. Ám Erdődi itt félbeszakítja a kutatást, és nem vizsgálja az orosz és más szláv népi hónapnevek sorát.

Talán megemlíthette volna, hogy a február hónapnak lengyel neve *luty*, ennek rokona a bjeloruszban meg az ukránban *лютый*. E szó jelentése 'bősz, dühödt', illetőleg

'heves', azaz valamelyest hasonlít a magyar *erős hó* 'január' jelölés szemantikájára.

A február hónapnak egyik magyar neve *fagyhó*, ezt a szerző a nyenyec-szamojéd *åre-åriị* elnevezéssel veti egybe: ennek a jelentése 'hideg hó, január'; ezen túl más példákat is idéz. Ez a 'hideg hónap' jelölésmód a horvátban is meglelhető: ott *studeni* a november hó neve, viszont az ukránban *студень* a december hónapot jelzi.

A magyar *fűhegy hó* név a márciust jelöli. A szerző elmulasztja az óorosz *травень* szóra való utalást: ez szintúgy a sarjadó fűvel kapcsolatos megnevezés, és a május hónap neve.

A fentebb idézett hónapnevek tartalmilag hasonlók, és az éghajlati viszonyokkal kapcsolatosak. Úgy tűnik, hogy a szerző nem figyelt fel egy érdekes jelenségre a magyar *Sarlós Boldogasszony* ünnepnap nevével kapcsolatban. Ennek a tárgyalásakor közli, hogy a *sarló* eszköznevet a magyarok okvetlen a Duna—Tisza-medencébe való érkeztük előtt vették át egy volgai török néptől, természetesen szerszámostul. Ezt az ünnepnapot július hó 2-án ünneplik. Erdődi megállapítja, hogy a csuvas *śyrl-ujəxə* 'sarló hava' kifejezés az év nyolcadik hónapját jelöli, ám a holdévben 12 és 13 hónapos évek váltakoznak, a 'sarlóhónap' olykor augusztusra, máskor júliusra esett.

A *sarló* nemcsak a csuvasban kerül elő a nyolcadik hónap neveként, hanem megtalálható a szerb-horvátban: *cȓпањ*, ahol a júliust jelöli, de előbukkan az ukránban meg a bjeloruszban is, de itt a *серпень* 'sarlóhó' az augusztus neve. A keleti-szláv elnevezés útja visszavisz az óoroszig, de ott az augusztus neve.

Ámbár Erdődi felhívja figyelmünk a csuvas hónapnév és a magyar ünnepnap elnevezése közti szemantikai összefüggésre, ez valószínűleg történeti kapcsolat folyománya, de nem sorakoztatja fel a 'sarlóhó' kifejezés tartalmi másait, és nem állapítja meg, hogy milyen kapcsolat áll fenn a szláv hónapnevek és a magyar Sarlós Boldogasszony ünnepnap neve közt.

Erdődi tanulmányával kapcsolatban okvetlen fel kell figyelnünk a régi Oroszország építészetének sajátos tizenhárom kupolás templomaira. I. Vladimir kievi nagyfejedelem megtért keresztény hitre, és elrendelte, hogy népe is vegye fel ezt a vallást. Templomokat építettek az új vallás gyakorlására, és ugyanakkor elrendelték a pogány hit bálványképeinek, oltárainak és primitív szentélyeinek a lerombolását. Ezek pótlására voltak hivatottak az új templomok. Vladimirt dinasztikus kapcsolatok fűzték Bizánchoz, ezenkívül Kievet olyan széppé kívánta varázsolni, miként Bizánc volt. Vladimir nemcsak papokat hívott meg Bizáncból, hanem építészeket és művészeket is. A görög szakemberek magukkal hozták Kievbe a X. századi bizánci stílust, de Kievi Oroszország szlávjai nem utánozták szolgai módon a bizánci művészetet, hanem a templomépítésnek bizánci hagyományát a népművészet némely elemével gazdagították. Minden tudós véleménye megegyezik abban, hogy Kievben a bizánci formák és eszmék módosultak: oroszosították őket. TAMARA TALBOT RICE a kievi Hagia Sophiáról írva megjegyzi: „Regardless of their origins, even the fully formed artists produced from the start works which were so strongly imbued with the Russian spirit that they differ completely from everything that these artists had created in their native lands before going to Russia." (Russian Art. New York, 1967. 19.)

Mivel a fa volt a helyi építési anyag, az első templomok fából készültek: „built by the same carpenters as built the pagan sacrifical shrines, tombs and temples." (H. FAENSEN—V. IVANOV, Early Russian Architecture. London, 1975. 11.) Ezeket a könnyen pusztuló templomokat helyettesítették kőből épített katedrálisokkal. Az építkezéseken orosz munkások dolgoztak a görögök mellett. Éppen ezért egy cseppet sem lephet meg bennünket, hogy „The first stone churches of Ruś which they built, the so-called Desyatinnaya Church (989—96) and the Cathedral of Saint Sophia (from 1037), both displayed characteristics of pre-Christian wooden architecture . . ." (uo.).

Ugyancsak fát használtak építőanyagul az első novgorodi Hagia Sophia templom építéséhez. Tűz emésztette el, helyébe kőből meg téglából emelt katedrális került. Az azonos elnevezésen túl a két templomnak, a kievi kőtemplomnak és az első — tölgyfából készült — novgorodinak egy szokatlan jellegzetessége van: mind a kettő tizenhárom kupolás. Erről B. D. GREKOV ekként nyilatkozik: „Neither in Byzantium nor in the West one finds a temple with thirteen cupolas. This is a purely Russian phenomenon, the heritage of wooden architecture applied to stone structures." (The Culture of Kiev Ruś. Moscow, 1947. 70.) S. H. CROSS is ugyanezt állapítja meg a tizenhárom tornyos épülettel kapcsolatban: „. . .there is apparently no Byzantine or Oriental parallel." (Medieval Russian Churches. Cambridge, 1949. 12.)

Felmerül a kérdés: miért építettek tizenhárom kupolát? Mi lehetett ezen számnak a jelentősége? Általában az a magyarázat az elfogadott, hogy Krisztust és a tizenkét apostolt jelképezték, miként három kupola a Szentháromságot, vagy kilenc kupola a kilenc angyali kart szimbolizálta stb.

Csakhogy minden valószínűséggel sokkal összetettebb magyarázat szükséges. Röviddel azután, hogy Novgorodban felépítették a tizenhárom kupolás Hagia Sophiát, ugyanilyen nevű templomot emeltek Polockban is. GREKOV megkísérelte, hogy megmagyarázza, miért is szentelték mind a három templomot Hagia Sophiának, azaz a Szent Bölcsességnek. Egy meggondolkoztató tényre irányítja figyelmünket: „It must not be forgotten that in Novgorod and in Kiev and very likely in Polock as well, the single cult of Peroun had once been widespread." (I. m. 96.) GREKOV arról is szól, hogy a keresztény hit nem semmisítette meg a pogány hiedelmeket: „The Way about How in the Beginnings People Were Heathens and Worshipped Idols' contains a very characteristic passage which reflects the spirit of genuin Russian life in the 11th century. It speaks of Slavs and, of course, the people of Ruś above all others: After the sacred baptisme they renounced Peroun accepted Christ but even now in the borderlands they pray to him, the accursed God Peroun and to Khors, and Mokosh, and Vil', and do this in secret. They cannot give up making sacrifices to Rod and Rozhanitsy . . ." (I. m. 65.)

Elemezzük a tényeket: Ruś nem volt Bizánc hűbérese; a tizenhárom kupola alkalmazása sajátosan orosz vonás volt; Perunt tisztelték azon a területen, ahol a tizenhárom csúcsos templomok találhatók; a pogányságnak maradványai megőrződtek; honi ácsokat is alkalmaztak az építkezéseken; az egykori faépítkezés némely sajátosságát átmenekítették a kőből emelt templomokba. Az ember nem tud szabadulni egy ösztökélő gondolattól: nem lehetséges, hogy a tizenhárom kupola valami ősi hiedelemre utal?

A tizenhármas számnak megvan a maga vallásos jelentősége: az időmérés és a vallás között összefüggés alakult ki majd mindenütt a világban már a legrégibb időkben is. Primitív földművelő népek a lunáris naptárt használták. Meglehet tehát, hogy a tizenhárom kupola alkalmazása a tinzenhárom holdhónapra utal. Hiszen régi motívumok tovább éltek és kedveltek voltak még a múlt évszázad paraszti művészetében Oroszország területén, így szkita elemek hímzéseken, faragott és festett tárgyakon. De a tizenhárom kupolás templom független orosz alkotás. Mivel a benne rejlő koncepció rejtélyes, nem haladhatunk el mellette szenvtelenül: föl kell rá figyelnünk.

IPACS JÓZSEF

Felek. ERNST WAGNER „Historisch-statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen" című (Köln—Wien, 1977.), számomra igen hasznos könyvének 451. lapján olyan történeti adat hívja magára figyelmemet, amelyikért nagyon hálás vagyok a szerzőnek. A kérdéses lapon a kolozsvári *Fellegvár* (románul *Cetățuie)* neve így áll: *Felekvár.*

A *Fellegvár* helynév másutt sem ismeretlen Erdélyben. Szántónévként két kalotaszegi községben is ráakadtam. Édesapám, SZABÓ T. ATTILA „Kalotaszeg helynevei" című munkájában (Adatok I., Kolozsvár, 1942.), a 73. lapon Magyarbikal (rom. Bicalat) helynevei között találkozom a *Fellegvár szántó*-val és Sztána (rom. Stana) helynevei között is ráakadok ugyanerre a névre, a 310. lapon.

Jóatyámmal már régebben elbeszélgettem arról, hogy a Kolozsvártól mintegy hét km-re, déli irányban, a tengerszint felett kb. 700 méter magasságban fekvő *Felek* falu neve nemigen származhatik a német *Fleck* 'folt' szóból (KNIEZSA ISTVÁN is óvatosan fogalmaz: talán a német Fleck 'folt'; vö. Magyarok és Románok I., 228). A *Fleck* > *Felek* magyarázási lehetőségként felmerülhet ugyan, de éppen az a tény szól ellene, hogy ezen a vidéken (Kolozsvár közvetlen közelében, délre) a névadás számbavehető időpontjában nem mutatható ki németajkú lakosság (a *Szász-* előtagú helynevek Gyalu/rom. Gilău felé gyakoriak). A Felek környéki falvak viszont: *Györgyfalva* (rom. Gurfalău → Gheorgheni) és *Bányabükk* (rom. Vîlcele) a középkori helynevek tanúsága szerint történetileg magyar települések: 1333: „Villa *Georgii*", illetőleg *Gyerfalva* és 1297: *Banabyk* (WAGNER i. m. 198). Györgyfalva ma is magyar település, 1930-ban 1654 magyar és 198 román lakosa volt, Bányabükkön 1930-ban 1336 románt és 47 magyart tartottak számon. Felek falujáról tudjuk, hogy betelepítés révén a XIII. század végén keletkezett, lakossága kezdettől fogva román anyanyelvű (az erdélyi helységek kialakulásáról vö. ŞTEFAN PASCU, Voivodatul Transilvaniei. Cluj, 1972. 248). KNIEZSÁNÁL 1366-ban „mons *Felek* berch" alakban fordul elő első ízben e falu neve, majd 1377-ből *Flekhegy* alakban adatolható (vö. még WAGNER i. m. 214). Szerintem itt megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy a *Felek berch* esetében kettős (magyar—német) névadással van dolgunk, s az előtag egyúttal *felleg* szavunk egyik igen korai etimológiai megfelelője; a hosszú magánhangzó a kolozsvári szászok ajkán megrövidült, a szóvégi zöngés *g* helyébe *k* lépett (különben a TESz. I, 876 adata 1600 körül, Brassó vidékéről — szász vidékről — *Feleg)*. Az sem lehetetlen, hogy a feltehetőleg deverbalis főnévképző *-g* korábbi *-k*-ból származik (vö. D. BARTHA, Szóképz. 70). Igaz ugyan, hogy a TESz. (I, 876) csupán 1493-ból adatolja először a *felleg*-et, de kétségtelen, hogy ezen ősi finnugor szavunk *k*-ra vagy *g*-re végződő változata az ómagyar kor folyamán megvolt (vö. BENKŐ, Nyjtört. 67, 84). A *felhő* ~ *felleg* alakváltozatok közül Erdélyben a *felleg* típus a gyakoribb.

A *Feleki hegy*, illetőleg a *Feleki erdő* névadási indítéka valószínűleg hasonló, mint a *Fellegvár szántók* esetében: esős időben az alacsonyan átvonuló fellegek beborítják a *Feleki tető*-t, valóságos 'fellegheggyé' válik *Felek*. Az itt lakó magányos pásztorember aztán könnyen megkaphatja a *Felleg(hegy)i* > *Fellegi* ~ *Feleki* nevet.

Különben Héjjasfalva (rom. Vinători, ném. Teufelsdorf) közelében, a történelmi Nagy-Küküllő, a mai Maros megye területén szintén van egy *Magyarfelek* (ném. Altflaigen) nevű község. 1930-ban 523 román és 1 magyar, 1966-ban összesen 483 lakosa volt. A helység neve románul *Feleac*. Fekvéséről csak annyit mondhatok, hogy Segesvár közelében, hegyes vidéken van. Magyarfelek első írott neve *Ffeleky* 1360-ból, majd nem sokkal későbbről *Ffelek* (l. WAGNER i. m. 286). Ha egy pillantást vetünk a MNyA. IV, 606. térképlapjára, több erdélyi kutatóponton találkozunk a *fellëg* ~ *felleG* ~ *fellëG* alakváltozatokkal.

A 'felleg' jelentésű szó személynévként való jelentkezésére a tiroli osztrák *Wolkenstein* nevet említem (ismert főúri család, minisztert is adott az Osztrák—Magyar Monarchiának).

Kalotaszegen manapság is gyakori az ilyenszerű, a lakóhelyre vonatkozó ragadványnév: *Faluvégi, Felső, Hegyi Gazsi* (l. B. GERGELY PIROSKA, A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere. Bukarest/Kolozsvár, 1977. 97). Ugyanott jelentkezik egy *Feleka* ragadványnév is, ez azonban nem tartozik ide (i. m. 192). A kalotaszegi ragadványnevek is (márpedig Kalotaszeg Felekkel határos) a *Felek(hegy)i* > *Feleki* (< **Felleg-*

hegyi ~ *Fellekhegyi)* etimológia létjogosultságát látszanak igazolni. Ez a szófejtés legalább annyira életképes, mint a *Fleck* > *Felek* etimológia.

Magam inkább a *Felek* > (népetimológiával) *Fleck* magyarázatot tartom elfogadhatóbbnak, hiszen a történeti adatok sorrendje is ezt látszik igazolni. Különben *Felek* típusú neveket olyan helyről, ahol a felhők nem érintik közvetlenül a helységet — az Alföldről, a Bácskából . . . — nem ismerek.

SZABÓ T. ÁDÁM

Etimológiai szótáraink margójára. 1. *dömöcköl* <: *Dömöck* 'Damaszkusz'. Régi (és szakszóként ma is élő) jelentése: 1. 'ócska patkóvasból acélt (rendszerint kardpengét) kovácsol'; 2. 'fémtárgyba (általában fegyverbe) ékítményt marat v. vés, és belé arany- v. ezüstszálat ver'.

A *Dömöck* és *Damaszkusz* azonosságát bizonyító adatok: 1597: *dömöcki* 'damaszkuszi'. (ErdSzT.) | SzD. 1792.: „*Dömötzki*: veres tafota. damascena materia." | BALLAGI 1867.: „*Dömöczk* Damaskus" | ECKHARDT, FrMSz.[2]: *damas* 1. *damasztselyem:* ~ de soie ua. 2. *damaszkuszi* v. *dömöcki* penge, kard.

Az első jelentést bizonyítja MÁRTON 1803.: „*damasciren* habosra edzeni, török módra edzeni a' vasat, atzélt". — Más adat: „A patkóvasból vékony lemezcsíkokat kovácsoltak, ezeket egymásra helyezve fehér izzásban kalapálták össze. Ez az eljárásuk megfigyelhető a szablyapengék fokán mutatkozó csíkokon, valamint a penge lapjain, az él köszörülése folytán többé-kevésbé hullámosan mutatkozó rétegeken." „A keresztesek Damaszkuszban találkoztak ezekkel az újszerű pengékkel. Innen származik a magyar *dömöck, dömöczki* vagy *dömöczköll* acél elnevezés. E név voltaképpen az acél származásának helyére utal" — írja KALMÁR JÁNOS fegyverrégész (Élet és Tudomány 1972: 722). (Az ErdSzT. *dömöcki szablyá*-ja is ilyen acél.)

A második jelentést bizonyító adatok: *dömöcköl* (kardot) 'damascene, damaskeen, damask' (ORSZÁGH, MAngSz.[4]) | *damascene* 'arannyal/ezüsttel berak/ díszít' (ORSZÁGH, AngMSz.[4]) | *dömöcköl* (kardot) 'damasquiner (ECKHARDT, MFrSz.[2]) | *damasquiner* 'aranynyal v. ezüsttel kirak' (ECKHARDT, FrMSz.[2]) | „Az ékkövekkel, arany és ezüst tausírozással díszített markolatokon kívül, melyek fontossága másodlagos volt, a fegyverpengék szerezték meg a világhírnevet. E pengéket is részben maratással és más színű fém tausírozásával (régi magyar szóhasználat szerint Damaszkuszról elnevezve: *dömöcköléssel)* díszítették" (MűvLex. 1965. *damaszkuszi fémművesség* a.) | „tausírozás, fémberakás, agemina, *dömöcköléS*: nem nemesfémnek nemesfém-berakással való díszítése." (Művészeti kislexikon) | „Valamint a fát szokásos fával kirakni, azonképpen a fémek felületeibe is lehet más fémből levő ornamenteket belekalapácsolni. Ez az eljárás *tauschirozás* és *damascirozás* elnevezés alatt ismeretes. A tauschirozásnál vasba meg bronzba arany vagy ezüst, ezüstbe pedig aranyhuzalok lesznek az ornament rajza szerint az előlegesen érdessé tett alapba, vagy bevésett rajzba beleverve és utólagosan csiszolva. Így készülnek a rugányosságukról híres, Damaskusban készült kard-aczélpengék; Damaskus városának neve után a fém-berakat műtétét *damascirozásnak* nevezték el." (BENCZÚR BÉLA, A művészi ipar és decoratív művészetek stíltana. Bp., 1897. 155.)

2. *fancilla* 'kicsi rongyos szolgáló, vagy szegény leányocska' (Tsz.) < ol. *fanciulla* ~ *fancilla* 'leány' és még 'persona ingenua, inesperta, debole, semplice' (ZINGARELLI, Vocabolario della lingua italiana *fanciullo* a.) és 'uomo ingenuo, senza giudizio' (PETROCCHI, Novo Dizionario universale della lingua italiana, uo.).

A Tsz. szerint székely szó, ám a szolnok-dobokai Rettegi György naplójában (Emlékezetre méltó dolgok 1718—1784. 374) az 1777. évi események során arról ír, hogy egy

rokona el akarja perelni birtokát; ki is szállanak hozzá és „Még ez az lusta Rettegi Zsigmondné is itten *fanczilláskodott* volt, mintha éppen őtet illette volna, olyan reménységgel volt". Feltehető tehát, hogy a *fancilla* meg a *fancilláskodik* a XVIII. századbeli Erdélyben általánosan ismert szó volt, és a *fancilla* jelentése alighanem 'kis idétlen, kis tökéletlen', esetleg 'kis béka, kis csirke' avagy 'kis ártatlanság' lehetett; — a *fancilláskodik* pedig 'idétlenkedik, tökéletlenkedik' jelentésű.

Itáliában katonáskodó erdélyiek vagy Itáliából Erdélybe vezényelt tisztek terjeszthették el Erdélyben.

3. *h u r i t.* Azonos jelentésű a rom. *a huli* < ószláv *huliti.*

4. *v e n d é g.* Az 'idegen' vagy alkalmanként és helyenként 'jött-ment, hazátlan' jelentésű rom. *venetic* szónak etimonjával, a gör. *βενετιχός*-szal (CIORĂNESCU, DicoEt-Rum.) érdemes lenne összevetni.

A *venetic* jelentései CIORĂNESCU szerint: 1. (Aut) 'Veneziano, de Venezia'. — 2. (S. m.) 'Ducado veneziano'. — 3. 'Extranjero, advenedizo'.

VIGH KÁROLY

NYELVMŰVELÉS

Tulajdonnév-írási állásfoglalás-módosítás

A két vagy több különírt elemből álló tulajdonnév + köznév kapcsolatok írásmódjára nézve a Helyesírási Bizottság 1977. március 28-i ülésén az az álláspont alakult ki, hogy a jelenlegi *József Attila-díj, Apáczai Csere János-emlékünnepély* stb., illetőleg a földrajzi névi *Lars Christensen-föld, Keleti-Sierra Madre, Miklós deák-völgy, Alsó-Ördög küllője* stb. helyett az alábbi írásmódot kellene a jövőben (a 11. kiadástól) követni: *József Attila díj, Apáczai Csere János emlékünnepély* | *Julianus barát szobor, Kászim pasa bástya* | stb. — Hasonlóképpen a földrajzi nevekben is: *Lars Christensen föld, San Juan hegység* | *Keleti Sierra Madre, Alsó Vas Mihály* | *Miklós deák völgy, Simon halála bérc* | *Alsó Ördög küllője, Felső Keveset érő* | stb. (Vö.: FÁBIÁN PÁL, A tulajdonnevek írásának kérdései I.: MNy. LXXV, 220—1; HŐNYI EDE, A földrajzi nevek: MNy. LXXV, 228.)

A földrajzi szakmai közvélemény tudomást szerezve erről az elképzelésről, a fenti írásképeket nem minden esetben érezte megnyugtatónak. Ezért — több megbeszélés eredményeképpen — FÁBIÁN PÁL, FÖLDI ERVIN és HŐNYI EDE bizottsági tagok az alábbi írásmódot ajánlották az 1979. december 17-i ülésen elfogadásra: *József Attila-díj, Apáczai Csere János-emlékünnepély* stb. | *Julianus barát szobor, Kászim pasa bástya* stb. — Hasonlóképpen a földrajzi nevekben is: *Lars Christensen-föld, San Juan-hegység* | *Keleti-Sierra Madre, Alsó-Vas Mihály* | *Miklós deák völgy, Simon halála bérc* | *Alsó Ördög küllője, Felső Keveset érő* | stb.

Vagyis: Ha egy két- vagy többelemű, különírt szavakból álló alakulat tagjait mind nagybetűvel írjuk, akkor hozzá a köznévi utótagot vagy előtagot kötőjellel kapcsoljuk: *József Attila-díj; San Juan-hegység, Keleti-Sierra Madre;* stb. — Ha viszont a két- vagy többelemű, különírt szavakból álló alakulatban kisbetűvel írt szavak is szerepelnek, mind az eléje, mind a hozzá járuló szót kötőjel nélkül írjuk: *Julianus barát szobor; Miklós deák völgy, Alsó Ördög küllője;* stb.

Az első esetben a hagyományos kötőjel megtartását lehetővé teszi az, hogy az írásképben értelmezésében nem támad zavar, hiszen a nagybetűk utalnak arra, hogy mi mivel tartozik össze. Előnye a kötőjel meghagyásának az is, hogy a *Liszt-díj* stb. típus

összhangban marad a *Liszt Ferenc-díj* stb. formával. — A második esetben azonban a kisbetű után következő vagy az alakulat elé járuló kötőjel valóban zavarja az értelmezést, mert összefűzi a szorosan össze nem tartozó elemeket; ezért a kötőjel elhagyása továbbra is indokolt.

A tulajdonnév + melléknév kapcsolatokra nézve is ugyanez az eljárás a célszerű: *Liszt Ferenc-díjas, József Attila-díjas* | *Lars Christensen-földi, San Juan-hegységi* | *Keleti-Sierra Madre-beli, Alsó-Vas Mihály-i* | stb. — De: *Julianus barát szobros, Szent István vértanú plébániatemplom* | *Miklós deák völgyi, Simon halála bérci* | *Alsó Ördög küllői, Felső Keveset érői* | *stb.*

A bizottság előző határozatának módosítását indokoltnak találta, és az előterjesztést rövid vita után elfogadta.

FÁBIÁN PÁL

NYELVJÁRÁSOK

A regionális szókészleti kutatás néhány kérdése*

1. Noha vállalt feladatom szerint a szókészleti kutatásról kell beszélnem, mégis úgy vélem, hogy legalább érintőleg azokat az átfogóbb kérdéseket sem hagyhatom figyelmen kívül, amelyeknek kutatásmódszertani összefüggése a szókészlet részterületén is jelentkezik. A regionális köznyelvi kutatások terén az elméleti, kutatásmódszertani kérdésekben sok a tisztázatlanság, bizonytalanság, bár legutóbbi értekezletünk óta (1975. május 18.) jelentős ismeretekkel gyarapodtunk. Napvilágot látott egy elméleti-módszertani tanulmánykötet (Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből: NytudÉrt. 100. sz. Szerk. IMRE SAMU), valamint néhány idevágó tanulmány, cikk (vö.: IMRE: MNy. LXIX, 257—60; DEME: uo. 260—6; SZATHMÁRI: MNy. LXX, 307—15; G. VARGA GYÖRGYI: uo. 441—4; ZILAHI: MNy. LXXIV, 333—8; stb.).

Azt hiszem, hogy korai lenne még a mai magyar regionális köznyelvi formációkról kimerítő meghatározást adni. Mégis a kutatómunka jelenlegi szakaszában is, ezirányú tevékenységünk minden mozzanatában előttünk lebeg a kérdés: Mi hát a regionális köznyelv? Hová sorolhatjuk a regionális köznyelvi kutatásokat? — Legalább a tudományos hipotézis szintjén tisztáznunk kellene ezeket, hiszen módszeres gyűjtőmunka, kutatótevékenység enélkül nem képzelhető el.

Azzal a megközelítéssel ugyan nem vitatkoznék, hogy a regionális köznyelv — nyelvszociológiai szempontból legalábbis — a nyelvjárások és a köznyelv átmeneti változatának tekinthető. A szóban forgó nyelvi formáció mind a nyelvjárásokkal, mind a köznyelvvel sok szálon érintkezik. Mégis úgy vélem, hogy a regionális köznyelv fogalmát egy kissé mereven kezeljük, és ez munkánkra fékezőleg hat.

Az a véleményem, hogy amit mi regionális köznyelvnek tekintünk gyűjtőmunkánkban — és ennek megfelelően a feldolgozásban is —, az valójában a regionális köznyelvi alakulatnak csupán egy szociológiailag markánsabban elkülöníthető rétege, ha úgy tetszik: metszete. Jelenlegi gyűjtő- és feldolgozó munkánkban a regionális köznyelv fogalmát a vidéki városoknak helyben született, érettségizett, illetőleg diplomás fiatal és középkorú lakosainak nyelvére-nyelvhasználatára korlátozzuk.

Az említett réteg nyelvszociológiai szempontú vizsgálata nyilvánvalóan hasznos, ezért semmiképpen sem kérdőjelezhető meg. Ennek ellenére erősen vitatható, hogy csupán

* Elhangzott az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkaértekezletén, 1980. március 17-én.

ezt a nyelvszociológiai metszetet tekintsük regionális köznyelvnek, és így a város tömegeinek nyelvét-nyelvhasználatát kirekesszük a szóban forgó kutatásokból.

A fent említett réteg a mindennapi nyelvi érintkezésben ezer szállal kötődik a városi tömegekhez. Ezért a regionális köznyelvi vizsgálatokból a városban élő különböző rétegek nyelve-nyelvhasználata, egymásra hatása semmiképpen sem hagyható ki. Ha ezeket az összefüggéseket nem vesszük tekintetbe, akkor hogyan érthetjük meg az érettségizett és diplomás fiatalok, középkorúak nyelvében fellelhető kevertséget.

Bevallom, hogy Szombathely regionális szókészletének kutatását célzó előtanulmányomban a regionális köznyelv fogalmát magam is eléggé leszűkítve kezeltem, nagyjából arra a szociológiai metszetre, amelyet már kritikával illettem. Adatközlőim szombathelyi születésűek, túlnyomó többségükben érettségizettek, illetőleg diplomásak. Ám az iskolai műveltségben néhány esetben a középiskolai végzettség alá is mertem menni. Továbbá három korosztállyal számoltam: a 20—30 évesek, a 40—50 évesek és a 60-on felüliek.

Mivel kutatópontom lakhelyemen van, így nagy lehetőségeim vannak a passzív megfigyelésre is. A város regionális köznyelvét a legkülönbözőbb beszédhelyzetekben passzív megfigyeléssel is módomban van tanulmányoznom. Minthogy ezen az úton is jelentős mennyiségű adatra, illetőleg értékes tapasztalatokra tehettem szert, így bennem a város nyelvéről-nyelvhasználatáról teljesebb kép bontakozhatott ki.

Úgy vélem tehát, hogy a regionális köznyelvi kutatást ki kell terjesztenünk a vidéki városok nyelvének-nyelvhasználatának minden részlegére, illetőleg a beszélőknek minden jelentősebb rétegére. Ennélfogva a helyben születetteken kívül azokra a beszélő tömegekre is, amelyek a környező falvakból, községekből települtek be. Ám a vizsgálódás megkönnyítése érdekében a huzamosabb idő óta városban lakókkal kellene elsősorban foglalkoznunk.

Másfelől arra is kell gondolnunk, hogy sok vidéki városnak — így Szombathelynek is — nyelvi képébe szervesen beletartozik az „ingázók" nyelve is. Az évek óta bejárók s így a város vonzási körében élők nyelvének vizsgálata ugyancsak nélkülözhetetlen a regionális köznyelvi kutatásokban. Az elkövetkezendő szókészleti vizsgálódásokban kísérletet szeretnék tenni a tágabban értelmezett regionális köznyelv kutatására. Sejtésem szerint ugyanis a regionális köznyelv szociológiailag mélyebben tagolt, mint ahogy az eddigi gyűjtőmunkánkból tükröződhet.

Kétségtelenül igaz, hogy a falusi lakosság egy rétege többé-kevésbé regionális köznyelvet használ, legalábbis meghatározott nyelvi helyzetekben, például idegennel beszélve, hivatalos ügyét intézve stb. Mégis úgy vélem, hogy a regionális köznyelvet — nyelvszociológiailag mélyen tagolt állapotában — elsősorban az utóbbi időben gyors fejlődésnek indult vidéki városokban kell kutatnunk.

Jelenleg úgy látom, hogy a regionális köznyelv alapja egy területileg többé-kevésbé elkülönülő nyelvi régió, amelynek legmagasabb szintű normája átfogja, vezérli a szóban forgó nyelvi formációt. A regionális köznyelv mint területi-szociológiai nyelvi alakulat viszonylagos önállóságot élvez. Éppen ezért kétkedve kell fogadnunk azt az eléggé általánosnak mondható véleményt, hogy a regionális köznyelv mindenben a köznyelv irányában fejlődik.

Hogy a két nyelvi változat egymáshoz való viszonyát tisztábban láthassuk, ahhoz még sok adatfeltáró, -elemző munkára van szükségünk. De már most is feltételezhetjük, hogy a regionális köznyelvek és az egységesebb nyelvváltozat között eléggé bonyolult kölcsönhatás van. A hangtani és a szókészleti adatok mindenesetre óvatosságra intenek bennünket abban a vonatkozásban, hogy a nyelvi változatok közötti viszonyt sematikusan kezeljük.

Az utóbbi évtizedekben a köznyelvbe meglehetősen sok nyelvjárási elem került be, jó részük feltehetően a regionális köznyelv „csatornáján". E kérdést itt nem részletez-

hetem. — A regionális köznyelv fogalmához még csak annyit, hogy noha területi jellegű nyelvi formáció, élesen megvonható határokról mégsem beszélhetünk.

Arra a kérdésre, hogy a regionális köznyelvi kutatások hová sorolhatók, nem könnyű megnyugtató választ adni. A kutatás módszerei, sőt az eredmények egy része erősen a dialektológia irányába mutatnak. Ami a kutatás tárgyát illeti, az föltétlenül túlmutat a hagyományos dialektológiain. Mégis úgy vélem, hogy a regionális köznyelvi kutatás a modern — nyelvföldrajzi-nyelvszociológiai aspektusú — dialektológia részdiszciplínája lehetne. Annyi mindenesetre kétségtelen, hogy a regionális köznyelvi kutatásokat a dialektológiához szoros szálak fűzik.

2. Az anyaggyűjtés problémáiról. — Mivel a regionális köznyelv területi és nyelvszociológiai aspektusú formáció, amely a beszédben, a nyelvhasználatban fogható meg, ennélfogva a nyelvjárás-, illetőleg a nyelvföldrajz-kutatás módszertani tapasztalatai a gyűjtőmunkában mindenképpen hasznosíthatók. Mégis fokozottabban kell számolnunk azzal a ténnyel, hogy az adatközlők magatartása, „nyelvi viselkedése" — különösen a fiatalabb nemzedéknél — jelentősen gátolja a gyűjtőt a reális nyelvi anyag feltárásában. A szókészlet esetében a kérdőíves gyűjtőmódszer elengedhetetlen.

A magyar nyelvatlaszkutatásban jól bevált aktív indirekt kérdezési mód a szókészleti anyag gyűjtésében nélkülözhetetlen. Ugyanakkor saját gyakorlatomra hivatkozva indokolt esetben a direkt módszerű gyűjtés sem mellőzhető. Gyakran előfordul ugyanis, hogy a helyi nyelvhasználatból jól ismert szó a gyűjtés során a legkülönbözőbb okok miatt „nem jön be". Például az adatközlő fáradt, hirtelen nem jut eszébe, esetleg szégyelli, és ezért el akarja titkolni, illetőleg más (köznyelvi) szót alkalmasabb választnak talál stb. Ilyenkor direkt módon is rákérdezhetünk a szóra, kifejezésre. — Ismeri-e, használja-e, illetőleg kik használják?

Ezzel adatközlőnket máris informátorunkká léptettük elő. Az ilyen módon szerzett nyelvi adatot, a sokszor igen hasznos nyelvi-nyelvhasználati információt kár lenne veszni hagynunk. Ám az is elengedhetetlen, hogy az így szerzett adatokat kezeljük külön, közlésükben, feldolgozásukban utaljunk rá, illetőleg érzékeltessük, hogy direkt módszerrel jutottunk hozzá. Az ilyen adatot, információt *I* (= informátor) megkülönböztetéssel, illetőleg minősítéssel jegyezzük le.

Az „informátoros" kiegészítő kérdezési módot abból a meggondolásból is fontosnak tartom, hogy meggyőződhessünk róla, vajon az adatközlő ismeri-e, használja-e — vagy egyáltalán hallotta-e — a keresett lexikai adatot. Ezzel a gyűjtési móddal olyan adatok birtokába juthatunk, amit esetleg egyébként nem érhettünk volna el. De az alkalmanként ismétlődő rákérdezés, tudakolódzás gyűjtőmunkánkat is színesíti. A bizalmasabb érdeklődés — ez a kis „kitérés" — lélektanilag is jó hatással van vagy lehet az adatközlőre.

Másrészt a szókészlet bizonyos részlegei nem csupán „szociológiai rétegek" szerint, hanem olykor családonként is — azonos rétegen belül — mutatnak kisebb-nagyobb eltérést. A megbízható nyelvi anyagra törekvő gyűjtés is megkívánja tehát, hogy az aktív indirekt módszerű kérdezés mellett adatközlőinket „informátorként" is kezeljük. Ehhez a gyűjtési technikához az alapos helyi ismeret szinte nélkülözhetetlen. Egyébként a kérdőíves szókészleti gyűjtésben fontos a helyi ismeret. Adatközlőinkkel való kapcsolatainkat ez alapvetően meghatározza.

Gyűjtőmunkánkban ugyancsak lényeges kérdés a kérdőív anyaga, terjedelme. A szókészleti kérdőív összeállítása alapos helyi ismeretet kíván meg, ha nem akar „üresjárat" lenni. Ebből következik, hogy valamennyi regionális köznyelvre, illetőleg tájegységre ugyanaz a kérdőív nem lehet célravezető. Mégis helytelen lenne mindenféle összehangolási törekvést elvetni.

Ebből a szempontból a MNyA. anyagában rejlő lehetőségeket ki kell használnunk! Úgy vélem, hogy a kérdőíves anyagnak legalább 30—40 százalékát ebből a forrásból kellene merítenünk. Nagy hiba lenne ugyanis a MNyA. adatainak figyelmen kívül hagyása, hiszen igen hasznos információkat hordoz számos szókészleti elem földrajzát, sőt szociológiáját illetően. A regionális jellegű tájszótárak, tájszógyűjtések, -közlések ugyancsak jó szolgálatot tehetnek a kérdőíves anyag összeállítását illetően. Az előzetes gyűjtés, sőt a passzív megfigyelés sem nélkülözhető. A Szombathely regionális köznyelvéhez készített kérdőfüzetemet helyszíni előgyűjtésre, passzív megfigyelésre alapoztam.

A regionális szókészlet kérdőív készítői számára IMRE SAMU észrevételei (MMNyjR. 375) a magyar nyelv szókészletének földrajzi jellegű tagolódásáról igen értékes segítséget nyújthatnak. Az eddigi kutatások azt bizonyítják, hogy Nyugat-Dunántúlnak jellegzetes szókészleti régiója van. A földrajzi határokat egy kissé tágabban értelmezem. Így tehát Szombathelynek, Zalaegerszegnek, valamint a környező vasi, zalai városoknak regionális szókészleti vizsgálata igen hálás feladat. De Győr-Sopron és Veszprém néhány kisebb városának nyelve ugyancsak jó kutatási terület, hogy más dunántúli kutatópontot most ne említsek.

A környező nyelvjárások általában eléggé markánsan meghatározzák vidéki városaink regionális szókészletének arculatát. Ám úgy vélem, hogy az alföldi városok nyelvének regionális szókészlete nem tér el olyan mértékben a köznyelvitől, mint például a nyugat-dunántúliaké. Ennek bonyolult nyelvi és népiségtörténeti okai vannak. Mégis hangsúlyozni kívánom, hogy nemcsak azokban a városokban lehet — sőt érdemes — szókészleti kutatást végezni, ahol feltűnően sok a táji elem. Számunkra a negatív adatok is fontosak, és ezért a szókészlet felől is szükséges lenne valamennyi regionális köznyelvet — elsősorban nyilván a városokban — feltárni.

A kérdőív terjedelme sem elhanyagolható kérdés. Munkánk jelenlegi szakaszában inkább a kisebb terjedelmű kérdőívet javasolnám. Gyakorlatilag ez azt jelentené, hogy a kérdések száma, illetőleg a fogalmak, amelyekre rákérdezünk, lehetőleg a 300-at ne lépjék túl. Én 1976-ban egy 255 címszavas kérdőívet készítettem, amely egyik-másik kérdés differenciálódása folytán 268 fogalomra utal. Úgy tapasztaltam, hogy már ennek kikérdezése is nagy türelmet, sőt sok energiát kíván meg az adatközlőtől.

Éppen ezért, ha alapos munkát akarunk végezni, célszerű egy adatközlőt legalább kétszer fölkeresni. Hiszen tudjuk, ha az adatközlő kifárad, akkor nyelvi közlése sokkal kevésbé reális, válaszai sematikusak vagy éppen semmitmondóak. Munkám során azt tapasztaltam, hogy a 255 tételmondatból álló kérdéssel — szerencsés körülmények között — négy-ötszáz szókészleti adatot lehet nyerni.

A kérdezés, az anyaggyűjtés nagy gyakorlatot, türelmet, hozzáértést, sőt megbízható helyi ismeretet kíván meg. A kérdőíves anyagnak magnetofonnal való gyűjtését igen hasznosnak tartom. Ennek sokféle előnyét itt most nem kívánom részletezni. Csupán azt említeném meg, hogy gyűjtésünk során a kikapcsolódással — egy kis beszélgetéssel — a szöveggyűjtés minimális célját is elérhetjük.

Az idővel való takarékosság miatt kérdőívem részletesebb taglalásáról, a gyűjtés tapasztalatainak bővebb kifejtéséről most lemondok. A szombathelyi regionális köznyelvi kutatásról főiskolánk évkönyvében (A Szombathelyi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei I. Szombathely, 1978. 131—9) már hírt adtam. Egy részletesebb tanulmányom („Regionális szókészleti kutatás Szombathelyen") a Vasi Szemle 1980. 1. számában (104—39) jelent meg.

A regionális szókészleti kutatás bizonyára a tájszavak mai életével kapcsolatos közfelfogásunkat is módosítani fogja. A nyelvjárásgyűjtők a tájszavakat rendre úgy kezelik, mint az idősebbek ajkán, nyelvi tudatában élő szókészleti elemeket, amelyeknek

osztályrésze a gyors pusztulás, a mielőbbi kiavulás. Rendszerint a nyelvjárások szókészleti gyűjtését is ezzel az összefüggéssel indokolják és sürgetik.

Eddigi vizsgálódásaim azt mutatják, hogy a szókészlet táji elemeit nem lehet teljesen úgy kezelni, mint a nyelvjárások hangtani, alaktani elemeit, tendenciáit. A tájszavak eléggé sajátosan viselkednek, ezért őket az eddiginél sokkal differenciáltabban kell kezelnünk. Ennek a problémának a bemutatására az alábbiakban egy kissé részletesebben kívánok foglalkozni Szombathely nyelvének regionális szókészleti elemeivel.

3. A tájszavak, a táji szókészleti elemek nem mindig az idősebbek, az alacsonyabb iskolai végzettségűek, a faluhoz jobban kötődők nyelvében-nyelvhasználatában fordulnak elő. Szombathely regionális köznyelvében például sok olyan tájszó van, amely a nyelvhasználatban is általánosnak mondható. Néhány adat: *agyonver* 'nagyon megver, nagyon megüt', *bök* 'szúr', *bubul* ~ *bubol* 'cicerél (a kakas)', *barátfüle* (~ *barátfülö)* 'lekváros derelye', *cvídër* 'nyűgös, nem érzi jól magát, rossz a hangulata', *cvëkëdli* 'kockára vágott kifőtt tészta' (a környező nyelvjárásokban inkább *mácsik)*, *baca* 'bolond, buta', *bosztohó* 'faragatlan, idétlen, esetlen, értelmileg fogyatékos', *böszme* 'nagyjából ugyanaz, mint a *bosztohó*', *bucinudli* 'krumplinudli', *bepöccen* ~ *bepöccenik* 'hirtelen megharagszik', *csëkëdli* ~ *csekedli* 'apropénz, keveset érő pénzérme', *észér* 'kapzsi, önző, ravasz', *kráfli* 'hájastészta', *maródi* 'beteg, beteges', *köveszt* 'abárol', *kövesztëtt* (szalonna) 'abárolt' (szalonna), *kánya* 'feketevarjú', *kompót* 'befőtt', *kágyula* ~ *kágyülló* 'meztelen csiga', *mëkfejbekül* 'jól fejbe ver', *kepesztet* 'erőlködve megy hegynek, dombnak fel; nagy erőfeszítéssel igyekszik talpra állni (pl. kisgyermek, illetőleg részeg)', *geggyül* 'babusgat, dédelget, kényeztet (gyermeket)', *pejsli* ~ *pájsli* 'savanyú tüdőleves; tüdő; az ember belső része, gyomra, mája', *préshurka* ~ *présurka* 'disznósajt', *köszönt* 'köszön (valakinek)', *rempül* 'ócsárol (valakit)', *sért* 'karmol, karcol (például érdes tenyérrel)', *szab* 'tép, szakít', *szuny* ~ *szunyik* 'huny', *szunyó* 'hunyó', *sülttojás* 'rántotta', *macskaméz* 'mézga', *veri a víz* 'izzad', *vérágas* 'véreres, vörös (a szem)', *veret* 'szőrét, tollát elhullatja (állat)', *vimëdli* 'pattanás', *plutyka* 'kelkáposztafőzelék', *tipródik* 'idegességében fel-alá jár' stb.

Nyilvánvalóan Szombathely nyelve is hordoz olyan szókészleti elemeket, amelyek inkább a környező nyelvjárásokhoz kötődnek jobban, és így a város nyelvében jellegzetes részleget alkotnak. Archaikus természetűek: a középkorúak, valamint az idősebbek szókincsében, nyelvhasználatában találhatók meg. Ezeknek egy része erősen visszaszorult, illetőleg pusztulóban van. Néhány adat: *ciha* 'dunyhahuzat', *cilindër* 'lámpaüveg', *firhang* 'függöny', *himpér* 'málna', *hőle* ~ *höle* ~ *höl* 'hüvely (babé, borsóé)', *bagócs* 'bögöly', *kürt* 'kályhacső, füstcső', *kukoritt* 'kukorékol (a kakas)', *kotág, kotágol* 'kotkodácsol (a tyúk)', *köpeszt* 'héjától, burkától megpucol; tollától megfoszt', *köped* 'hámlik (például a bőr felszíne)', *koráz* ~ *korázik* 'siet (az óra)', *készli* 'alacsony konyhaszekrény', *épül* 'épít; építkezik', *kehül* 'köhög', *lehül* 'lélegzik', *disznóölő* ~ *ölő* 'böllér', *passog* 'pislog', *mënyétasszony* 'menyét', *pörsedék* 'pattanás', *pöcsmácsik* 'krumplinudli', *tüskézsdisznó* ~ *tüskézsborz* ~ *ëbiborz* 'sündisznó', *hupólag* ~ *hupolag* ~ *hupojag* 'ütéstől származó daganat (a fejen)', *szakul* 'összenyom; összenyomódik', *ókula* ~ *okula* 'szemüveg', *sérokli* ~ *sérhokli* 'piszkavas', *tutul* 'vonít (a kutya); nagyon hangosan sír (kisgyermek)', *szelënce* 'orgona', *uritök* 'sütőtök', *zuz* 'morzsol (kukoricát)', *zsurmál* 'morzsál (kenyeret, kalácsot)', *sámëdli* 'zsámoly' stb.

Szombathely nyelvének szókészlete nyelvszociológiailag erősen tagolt. A középkorú, illetőleg idősebb korosztály nyelvhasználatában, nyelvismeretében sok olyan lexikai elem található, amelyről azt hittük, hogy régen kiavult már a helyi nyelvjárásokból. Csak néhány példát hadd említsek erre: *mëkkotorja* 'megkaparja (a vékonybelet

disznóöléskor)', *köppüli, mëkköppüli* 'ua.'. (Az előbbi általános használatú, az utóbbi ritka !), *mëkköpeszti* ~ *lëköpeszti* '(a főtt tojás héját kezével) leszedi, megpucolja (a tojást)', *köppögeti* '(a főtt kukorica szemeit kézzel) leszedi', *zuhanik* 'súlyos tárgy a földre esve, földet érve hangot ad', *bërtáful* ~ *vërtákul* 'virraszt, késő éjszaka fent van', *csingál* 'hintázik, magát lóbálva függeszkedik (például a kisgyermek az ajtókilincsen)', *pizlik* ~ *pizslik* 'porlad, korhad, mállik', *szilatol, szilatokra vág* 'szel, szeletel', *szëme szőre* 'szempillája, szemöldöke', *kert* 'kerítés', *kertül* 'bekerít, kerítéssel körülvesz' stb.

Figyelmet érdemel, hogy sok táji elem, tájszó a fiatalabb korosztály nyelvében eleven, illetőleg inkább a fiatalabbak nyelvismeretében található meg. Joggal feltehetjük, hogy sok tájszó, táji szókészleti elem a város nyelvébe újabban került be. Ezek a szavak valósággal megelevenednek az új nyelvi környezetben.

Így például a *szárnya, szárnycsont* 'lapocka' Nyugat-Dunántúlon sok helyi nyelvjárásban megvan, főleg az idősebbek nyelvismeretében, nyelvhasználatában. Szombathelyen ma a fiatalok és a középkorúak nyelvében általános. Még érdekesebb a *csünt* szó sorsa. A középkorúak és az idősebbek nyelvében még él eredeti jelentésében 'fejlődésében visszamaradt, korához képest kicsi, fejletlen, nyeszlett (állat kicsinye, gyermek)'. De ma már a város nyelvében, különösen a fiatalok és középkorúak nyelvhasználatában 'kisgyermek, kicsi (gyermekre)' jelentésben általános. A szónak kedveskedő, becéző stílusértéke van. Jóllehet a városban a *csünt*-nek ezt a jelentését minden korosztály ismeri, a szót mégis inkább a fiatalok és középkorúak használják. A *csünt* főnévi szófajértéket vett fel, alakváltozatai: *csünt* ~ *csünti* ~ *csüntike*. Példamondatokban: „Hogy van a *csüntöd?*" „Ezt viszem haza a *csüntnek (csüntinek, csüntikémnek)*" stb.

A regionális köznyelvbe bekerült tájszók olykor az eredetibb jelentés mellett újabb (átvitt) jelentést is magukra vesznek. Gyakran előfordul, hogy a nagy területiségű tájszók már a nyelvjárásokban átvitt jelentést vesznek fel. Így például a *tutul* 'vonít (a kutya)', 'bömböl (a bika)' → 'hangosan sír (a gyermek)', *észér* eredetileg 'falánk (valószínűleg disznóról emberre)' (vö. MNyA. 540. A—21: *i͡ësziër* Magyargencs Veszprém m.). A nagy valószínűséggel hangutánzó eredetű *csötönöz* ugyancsak sok jelentést vett magára a nyugati régióban (l. fentebb).

A helyi nyelvjárásokból a regionális köznyelvbe emelkedett szavak jelentésváltozásáról eddig lényegében nem sokat tudunk. Speciális kutatások deríthetnének fényt erre az érdekes jelenségre. A *pilinga* — ismeretlen eredetű szó — Szombathely nyelvében is megtalálható, de itt nemcsak 'a kés pengéje' jelentésben van meg, a fiatalabbak nyelvhasználatában 'nagyon sovány, vézna (termetű)' jelentésben is él, rendszerint gyerekre mondják. Ez a jelentés újnak látszik, talán a városban keletkezett.

Hogy a tájszók, a táji szókészleti elemek miként kerülnek be a város nyelvébe? Erről megbízható ismereteink szinte nincsenek. A városi beszélők felnőtt korban már nem könnyen vesznek át tájszavakat. Úgy vélem, hogy a gyermeknyelv és az ifjúság nyelve ebben a folyamatban fontos szerepet játszik. Vannak olyan szókészleti elemek, amelyek még ma is a kisgyermekek nyelvében élnek. Így például: *rogya* ~ *rogyi* ~ *rotyka*, illetőleg *rogyatt* 'rossz, vacak, elnyűtt'. Ennek a szónak a forrása feltehetően a környező nyelvjárások: *rogyatt* 'roskatag, ócska (szekér, ház)', például: Ják Vas megye. De a *rogya* hangalakba belejátszhatott a régiónak egy másik tájszava: *rogya* 'rozsda a gabonán' (vö. MNyA. 12).

A regionális szókészlet témája meglehetősen összetett. A szerteágazó kérdések közül csupán egy-két hangalaktani jelenséget említenék még meg. A szókészleti elemek egy része alakilag könnyen változik. A hangalaki változás izolálja a szó hangsorát: a *csëkëdli* etimológiailag összefügg az ausztriai német eredetű *csicsëdli* ~ *csicsërli* szóval 'aprópénz, apróság', az *agybakurt* 'hülye' az *agybakul* 'agyba-főbe ver' ige származéka.

A *kágyula* valószínűleg népetimológiás alakulat a *kágyilló*-ból. A *hord* ige felszólító alakja *horja, horjon, horjál* stb. — bizonyos nyelvi rétegekben — feltehetően az *irgya* : *írja, irgyon* : *írjon* stb. analógiájára keletkezett hiperurbanizmus.

SZABÓ GÉZA

A zárt ë-zés állapota és mozgása Sopronkövesd nyelvjárásában

1. Az *e* : *ë* fonológiai ellentétet ismerő sopronkövesdi nyelvjárásnak a zárt *ë*-zés igen nagy mennyiségű morfémát érintő magánhangzó-jelensége. A zárt *ë*-zés egyaránt előfordul hangsúlyos helyzetben: *kënyʲér, rëccsen, szëbb;* hangsúlytalanban: *ezër, terëm, sziszëg;* toldalék előtti helyzetben: *betegëk, nízëtt, vészëk;* sőt toldalékban is: *ilelëm, izë, lessetëk* stb. A zárt *ë* hang általában mindazokban a morfémákban feltűnik, amelyekben az *ë*-ző köznyelv is él vele (pl. *cserësnye, petrënce, petrëzselëm, regimënt* stb.). De vannak olyan szavak, amelyeknek zárt *ë*-zése Sopronkövesden nem éri el egyes keleti nyelvjárásokét (pl. *cefre, csemëge, medënce, remëg* stb.). Viszont néhány nyílt szótagú toldalékban (pl. *fejë, ënnë, ígvë, vëttë* stb.) és ugyancsak néhány tőmorfémában abszolút szóvégen (pl. *ekë, fejszë, feketë, idë* stb.) a csak kisebb területen, de elsősorban nyugaton élő zárt *ë* a szóban forgó helyi nyelvjárásban is szabályosan jelentkezik (vö. IMRE SAMU, MNyjR. 213—5).

Az alábbiakban a zárt *ë*-zés mai mozgását vizsgálom. Izgató a kérdés, hogyan fogadja be egy nyugat-dunántúli — az igazolható régi magyar *ë*-zéshez köztudomásúan igen közel álló — helyi nyelvjárás *ë*-zése a beszélt és írott köz- és irodalmi nyelv egységesítő hatását. Erre a kérdésre próbálok meg választ adni 50 szónak 248 olyan hangalakváltozata alapján, amelyet 3 nemzedék 12 adatközlőjétől nyertem. Az adatközlőket ugyanúgy választottam ki, az adatokat ugyanúgy gyűjtöttem össze, ahogy két korábbi közleményemben megírtam (l.: Nyr. C, 331—2; MNy. LXXIV, 94). A feldolgozás és a közlés módjain sem változtattam. Az adatok mögötti számokkal az adatközlők sorszámát jelzem. Adatközlőim voltak: 1. H. S. 64; 2. H. S.-né 62; 3. F. R.-né 55; 4. B. J.-né 51; 5. Gy. Gy.-né 50; 6. F. I. 42; 7. S. F.-né 39; 8. P. Gy.-né 36; 9. B. J. 24; 10. T. M.-né 21; 11. P. B. 13; 12. ifj. F. I. 10 éves.

2. Milyen a zárt *ë*-zés állapota és mozgása a tények tükrében?

A) Hangsúlyos helyzetben. — E helyzetben a zárt *ë*-zést kérdőívemből 17 szó kutatta: *berreg, beton, egyetemet, enne, gerenda, ketyeg, lenn* ~ *lent, meggy, pelyva, rekedt, rendet, szedem, szegény, szekrények, szeme, szerencséje, vettél.* A kny. (= köznyelvi) *ë (e)*: nyj. (= nyelvjárási) *ë* ~ *ę̈* megfelelés az alábbi: I. nemzedék: *ë* = 56 adat, 82,35%; *ę̈* = 12 adat, 17,64%; — II. nemzedék: *ë* = 51 adat, 75%; *ę̈* = 17 adat, 25%; — III. nemzedék: *ë* = 35 adat, 51,47%; *ę̈* = 33 adat, 48,52%; — összességében tehát: *ë* = 142 adat, 69,6%; *ę̈* = 62 adat, 30,39%.

Ezek a számadatok a zárt *ë*-zés mozgását csak az *ë* hang tényleges hangzásában megfigyelhető különbségekkel mutatják. Látni fogjuk: az *ę̈* variáns gyakorisági mutatója mindhárom nemzedéket illetően itt áll a legmagasabban. Ám a zárt *ë* és a nyíltabb *ę̈* kettősségének pillanatnyi arányát aligha szabad kizárólag a köznyelvi hatás számlájára írni. A nyelvi adatokból ugyanis az tetszik ki, hogy a nyíltabb *ę̈* variáns hangsúlyos helyzetben a nyelvjárás archaikus állapotában sem lehetett egészen ritka realizáció.

Úgy látszik, a zárt *ë* vagy a nyíltabb *ę̈* megjelenése elsősorban a morfémák belső természetének függvénye. Amíg a *szegény* morfémában minden adatközlőm zárt *ë*-t ejtett, addig a *pelyva* szóban kilenc, az *enne* szóban pedig tizenegy is a nyíltabb *ę̈*-vel élt: *pëlva* (2, 3, 6) ~ *pę̈lva* (1, 4, 5, 7, 10, 12) ~ *pę̈jva* (8, 9, 11); *ënnë* (2) ~ *ę̈nnë* (1, 3—10, 12) ~

ę̈nne (11). De azért nem zárható ki természetesen annak a lehetősége sem, hogy az egyébként is előforduló *ę̈* variánsok számát a nyíltabb ejtésnek legkedvezőbb fonetikai helyzetben szaporíthatta a köznyelvi hatás. Erre — különösen a III. nemzedék adatai révén — leginkább a *rekedt*, a *gerenda* és a *szedem* szavakból gyaníthatunk: *rëkętt* (1—6, 8) ~ *rëkett* (7) ~ *rę̈kętt* (11) ~ *rę̈kett* (9, 10, 12); *gërënda* (1—8, 12) ~ *gę̈rënda* (9—11); *szëdëm* (1—8, 12) ~ *szę̈dëm* (9—11).

B) Hangsúlytalan helyzetben. — a) Nem utolsó szótagban. — Itt a zárt *ë*-zést kérdőívemből 15 szó kutatta: *bélyeget, cseresznye, csicsereg, egyetemet, émelyeg, énekel, felvette, gerenda, gyerekek, jegenye, operál, petrezselyem, szerencséje, szilvesztereznek, tereget.* A kny. *ë (e)* : nyj. *ë* ~ *ę̈* megfelelés az alábbi: I. nemzedék: *ë* = 54 adat, 90%; *ę̈* = 6 adat, 10%; — II. nemzedék: *ë* = 52 adat, 86,66%; *ę̈* = 8 adat, 13,33%. — III. nemzedék: *ë* = 37 adat, 61,66%; *ę̈* = 23 adat, 38,33%; — összességében tehát: *ë* = 143 adat, 79,44%; *ę̈* = 37 adat, 20,55%.

Ezek a számadatok azt mutatják, hogy a zárt *ë*-zés a nem utolsó szótagbeli hangsúlytalan helyzetben erősen tartja magát; mozgása még a hangsúlyos helyzetben megfigyelt mozgásnál is kisebb fokú. A vizsgált szóanyagból az derül ki, hogy a nyíltabb *ę̈* variáns előfordulási száma mintegy fele arányban magyarázható az egyes morfémák belső, fonetikai-fonológiai tulajdonságaival és az egyének kiejtési, artikulációs sajátosságaival; megközelítőleg fele arányban pedig ténylegesen a köz- és irodalmi nyelvi hatásra vezethető vissza. Az első megállapítás mellett szól az első két nemzedék statisztikája közötti kevés különbség; a másodikat bizonyítja ellenben a III. nemzedéknek a több mint harmadrészben nyíltabb *ę̈*-s hangszín-realizációja. A nyelvi adatokból egyébként az látszik, mintha valamely szótest két egymást követő zárt *ë*-je közül nemcsak az abszolút első volna hajlamos a nyíltabbá válásra, hanem egyáltalán az előbbre álló, még ha az második szótagbeli is (vö. Benkő Loránd: NytudÉrt. 17. sz. 77). Ez olyan törvényszerűség, amely nemcsak történetileg hatott, de a szinkróniában is érvényesülhet (vö. Uő.: i. h. 81).

Úgy látom, a zárt *ë*-zés kezdeti bomlását leginkább talán a *csicsereg*, az *énekel*, a *gyerekek* és a *szilvesztereznek* szó bizonyíthatja: *csicsërëg* (1, 2, 4—7, 12) ~ *csicsëręë* (9, 10) ~ *csicsęë̈rëg* (3, 8, 11); *ínëkül* (1—4, 6, 7, 12) ~ *ę́nëkël* (5, 8) ~ *ęnëkël* (9—11); *gyerëkëk* (1, 2, 4, 5, 7, 8) ~ *gyęrëkëk* (9) ~ *gyerę̈këk* (3, 6, 10, 11); *szilvęsztërëznek* (1, 2, 8) ~ *szilvesztërëznek* (3—5, 7, 10, 12) ~ *szilvęsztę̈rëznek* (6) ~ *szilvesztę̈rëznek* (11) ~ *szilvęsztę̈rëznek* (9). Érdekes, hogy nem tükröz viszont semmiféle mozgást a zárt *ë*-zés a *gerenda* és a *szerencséje* szóban.

b) Utolsó, zárt szótagban. — Itt a zárt *ë*-zést kérdőívemből 9 szó kutatta: *berreg, csicsereg, émelyeg, fészek, ketyeg, mester, péntek, petrezselyem, selyem* A kny. *ë (e)* : nyj. *ë* ~ *ę̈* megfelelés az alábbi: I. nemzedék: *ë* = 36 adat, 100%; — II. nemzedék: *ë* = 35 adat, 97,22%; *ę̈* = 1 adat, 2,77%; — III. nemzedék: *ë* = 30 adat, 83,33%; *ę̈* = 6 adat, 16,66%; — összesen tehát: *ë* = 101 adat, 93,51%; *ę̈* = 7 adat, 6,48%.

A zárt *ë*-zés az utolsó zárt szótagbeli helyzetben is láthatóan szilárdan tartja magát. Ezt egyrészt az I. nemzedék zárt *ë*-s realizációjának a kivétel nélkülisége bizonyítja, másrészt a nyíltabb változatnak az összességében is nagyon alacsony gyakorisága. Ez a fonetikai helyzet nem kedvez a nyíltabb ejtésnek. Az *ę̈* variáns megjelenésében a hasonulásnak és az analógiának lehet elsődleges szerepe. — A zárt *ë*-zés a *berreg, émelyeg, petrezselyem* és a *selyem* szóban teljesen mozdulatlannak látszik. A legtöbb, de mindössze csak 2—2 adat erejéig *ę̈*-ző az előbb már bemutatott *csicsereg* szó és még a *ketyeg: këtyëg* (3, 7, 12) ~ *këłyëg* (2, 5, 10) ~ *kętyëg* (6) ~ *kę̈ttyëg* (1, 4, 8) ~ *kę̈ttyę̈g* (11) ~ *këtyę̈g* (9).

c) Utolsó, nyílt szótagban. — Itt a zárt *ë*-zést kérdőívemből 5 szó kutatta: *eke, fejsze, fekete, kefe, kéve.* A kny. *e* : nyj. *ë* ~ *ę̈* ~ *ę́* ~ *e* ~ *ę* megfelelés — a jobb áttekinthetőség végett ezúttal táblázatosan szemléltetve — az alábbi:

Nemzedék	Adatközlők	A kny. *e* fonéma nyj. realizációi				
		ë	*ę̈*	*ę*	*e*	*ę*
I.	1—4.	20				
	%	100,00				
II.	5—8.	17	3[1]			
	%	85,00	15,00			
III.	9—12.	5	6	2	6	1
	%	25,00	30,00	10,00	30,00	5,00
I—III. összesen:		42	9	2	6	1
	%	70,00	15,00	3,33	10,00	1,66

[1] Közte az 5. sz. adatközlő egy-két valószínűtlen adata.

A táblázat szerint az utolsó nyílt szótagbeli helyzetben a köznyelvi: nyelvjárási szembenállás éles kontrasztja miatt a nyelvjárás zárt *ë* fonémájának jól ismert aktivitása ellenére is tényleges, szinte kézzelfogható a köz- és irodalmi nyelvi hatás. Ez mindenekelőtt abból tűnik ki, hogy a zárt *ë* fonémának az eddigi kétféle realizációja helyébe ezúttal először öt lépett. A zárt *ë*-zés valós erejét az első két generáció adatai tanúsítják, az intenzív mozgást és a jelenség bomlásának kétségtelen jeleit pedig a III. nemzedék adatai mutatják. A statisztikából az is kiderül, hogy a bomlás folyamatának kezdete túl régre nem nyúlhat vissza. A fejlődés ennek ellenére itt jutott viszonylag a legelőbbre. A sopronkövesdi nyelvjárás zárt *ë*-zésének e helyzetbeli felgyorsuló pusztulásában nyilván egy területileg erősen visszaszorult, jellegében is az egyik legarchaikusabb, bár nemrég még stabil állapotú nyelvjárási sajátságunk jövendő sorsa tükröződik.

Olyan szó itt már nem akadt, amelyiket *ë*-vel mondta volna minden adatközlő. A zárt *ë* a legtöbb válaszban mégis a *fejsze* és a *fekete* szóban maradt meg: *fęjszë* (1—6, 8, 12) ~ *fejszë* (7) ~ *fejszę̈* (9) ~ *fęjszę* (10) ~ *fęjsze* (11); *fękętë* (1—7, 12) ~ *fęketë* (8) ~ *fęketę̈* (10) ~ *feketę̈* (9) ~ *fękęte* (11). A köznyelvi hatást leginkább a *kefe* és a *kéve* morféma tükrözi: *kęfë* (1—4, 6—8, 12) ~ *kęfę̈* (5) ~ *kefę̈* (9) ~ *kęfe* (11) ~ *kefe* (10); *kívë* (1—4, 6, 7, 12) ~ *kívë* (8) ~ *kívę̈* (10) ~ *kęvę̈* (5) ~ *kęve* (11) ~ *kéve* (9). A legközelebb a köznyelvinek megfelelő kiejtéshez a 11. sz. adatközlő jutott. Érdekes viszont, hogy a nála csak 3 évvel fiatalabb 12. sz. adatközlő mind az 5 szót zárt *ë*-vel ejtette.

C) Toldalék előtti helyzetben. — E helyzetben a zárt *ë*-zést kérdőívemből 11 szó kutatta: *bélyeget, egyjetemet, fejedelem, fékezett, gyerekek, lisztes, rendet, szedem, szekrények, szilvesztereznek, zsebem.* A kny. *ë (e)* : nyj. *ë* ~ *ę̈* megfelelés az alábbi: I. nemzedék: *ë* = = 44 adat, 100%; — II. nemzedék: *ë* = 44 adat, 100%; — III. nemzedék: *ë* = 39 adat, 88,63%; *ę̈* = 5 adat, 11,36%; — összességében tehát: *ë* = 127 adat, 96,21%; *ę̈* = 5 adat, 3,78%.

A statisztika szerint a zárt *ë*-zés a toldalék előtti helyzetben lényegében nem mutat bomlást, mozgása is itt a legkisebb fokú. Ez a helyzet a nyíltabb ejtésnek általában nem kedvez. A toldalékok előtti zárt *ë* az *ë*-ző köznyelvben és a közelebbi-távolabbi nyelvjá-

rásokban is szilárdan tartja magát. — A zárt ë-zés a 11 vizsgált szó közül hétben teljes mozdulatlanságot tükrözött. Különösen szembetűnő a *-t* tárgyrag előtti zárt ë-zés erőssége. A legtöbb mozgást — igaz, mindössze két nyíltabb adattal — a *fékezett* szó tárja elénk: *fikęzëtt* (2) ~ *fikezëtt* (1, 3—8, 12) ~ *fékezëtt* (10) ~ *fękezëtt* (11) ~ *fékęzëtt* (9). — De a kirajzolódott kép teljesebbé tételéhez föltétlenül utalni kell arra, hogy a vizsgálatban szereplő morfémakapcsolatok többségében a toldalék előtti magánhangzó középzárt minőségét nem a toldalék jellege, hanem a szótő hangteste határozta meg.

D) Toldalékban. — a) Zárt szótagban. — Itt a zárt ë-zést kérdőívemből 9 szó kutatta: *égen, fejedelem, feledékeny, fizessetek, hétszer, szépen, türelem, vétkezik, visztek.* A kny. *ë (e)* : nyj. *ë* ~ *ę̈* megfelelés az alábbi: I. nemzedék: *ë* = 36 adat, 100%; — II. nemzedék: *ë* = 36 adat, 100%; — III. nemzedék: *ë* = 27 adat, 75%; *ę̈* = 9 adat, 25%; — összességében tehát: *ë* = 99 adat, 91,66%; *ę̈* = 9 adat, 8,33%.

A vizsgált jelenség a zárt szótagú toldalékokban a statisztika szerint egészen a legutóbbi időkig mozdulatlanul stabil állapotú volt. A toldalékokbeli zárt *ë* azonban újabban hirtelen elég sokat veszített korábbi erejéből, aktivitásából. Az első két korosztály statisztikája jól mutatja az erős ë-zés uralmát, a III. nemzedéké pedig a megindult mozgás, a változás jeleit. A nyelvi adatok egyébként ezúttal teljességgel a köznyelv hatására vallanak. — A vizsgált toldalékmorfémák közül a mozgást a legtöbb adattal a többes szám 2. személyű *-tek* igei személyrag illusztrálja: *visztëk* (9—11) ~ *visztëk* (1—8, 12); *fizessetëk* (9, 11) ~ *fizęssetëk* (8, 10) ~ *fizessetëk* (3—5, 12) ~ *fizęssetëk* (2) ~ *füzessetëk* (7) ~ *füzęssetëk* (1) ~ *füzessętëk* (6). Egyetlen nyíltabb *ę̈*-s adata sincs viszont a *-delem* és az *-ékeny* névszóképzőnek, továbbá a *-szer* multiplicativusi viszonyragnak.

b) Nyílt szótagban. — Itt a zárt ë-zést kérdőívemből 12 szó kutatta: *égve, enne, esze, fekve, fele, fölvette, lenyelte, megverte, szeme, szerencséje, teteje, zsebe* ~ *zsebje.* A kny. *e* : nyj. *ë* ~ *ę̈* ~ *ę* ~ *e* ~ *ę* megfelelés az alábbi:

Nemzedék	Adatközlők	A kny. *e* fonéma nyj. realizációi				
		ë	*ę̈*	*ę*	*e*	*ę*
I.	1—4.	48				
	%	100,00				
II.	5—8.	46	2			
	%	95,83	4,16			
III.	9—12.	13	20	7	4	4
	%	27,08	41,66	14,58	8,33	8,33
I—III.						
összesen:		107	22	7	4	4
	%	74,30	15,27	4,86	2,77	2,77

Az újabb táblázat arról tanúskodik, hogy a toldalékbeli nyílt szótagban sem jutott a zárt ë-zés bomlása túl sokat előre az eredetibb, „etimológiai" állapotból. Pedig ezúttal törvényszerűen nagyobb lehetett volna a köznyelvi hatás, hiszen itt a köznyelvnek és több más nyelvjárásnak a nyílt *e*-zésével a vizsgált helyi nyelvjárásban már egy szélső-

ségesen regionális jellegű zárt *ë*-zés áll szemben. A statisztika ugyanakkor azt mutatja, hogy a három legnyíltabb realizáció, az *ę̨*, *e* és az *ę* együttes aránya az eredetibb *ë* helyén még a tőmorfémák utolsó nyílt szótagjában előforduló *ę̨*, *e* és *ę* együttes arányát sem éri el. Annak ellenére, hogy az *ë* fonéma hangszíne ismételten ilyen széles határok között ingadozik, a nyíltabb ejtésbe való átmenet bizony egyelőre igen lassú. A legszembetűnőbb, hogy az első két generáció ma is mennyire híven őrzi a zárt *ë*-zést. De a III. nemzedék adatai is elsősorban azt illusztrálják, milyen fokozatos csak kezdetben a köznyelvinek megfelelő ejtésbe való átmenet. Azt egyébként, hogy melyik szóalak marad nyelvjárásiasabb, melyik lesz köznyelviesebb, nem a toldalékmorféma fajtája dönti el, hanem a teljes szóalak fonetikai-fonológiai felépítettsége. A *szerencséje* kivételével minden kikérdezett szó adatai azt bizonyítják, hogy a nyílt szótagbeli zárt *ë* a köznyelv hatására elsősorban akkor mozdul el a nyíltabb realizációk felé, ha a megelőző szótag magánhangzója nyíltabb nála.

Olyan vizsgált szó, amelyben minden adatközlő az *ë* változatot ejtette volna, itt sem akadt. A legtöbb *ë*-t mégis az *égve* és a *szeme* szó őrizte meg: *ígvë* (1—4, 6, 7, 12) ~ *ígvę̨* (5, 8) ~ *ę̨gvę̨* (10) ~ *égvę̨* (9, 11); *szëmë* (1—7, 12) ~ *szę̨më* (11) ~ *szëmę̨* (8—10). A köznyelvinek megfelelő kiejtés felé ellenben a legtöbb adatközlő válaszában a *megverte*, a *fekve*, a *szerencséje* és a *teteje* szó mozdult el: *mëgvertę* (10, 11) ~ *elvę̨rtę̨* (9) ~ *mëgvertę̨* (5, 12) ~ *e^{l}vertë* (3) ~ *mëgvertë* (1, 2, 4, 6—8); *fękvę* (11) ~ *fekvę* (10) ~ *fękvę̨* (9) ~ *fękvę̨* (12) ~ *fękvë* (1—8); *szę̨rëncs^{i}éje* (11) ~ *szërëncséję̨* (12) ~ *szërëncsę̨ję̨* (9, 10) ~ *szę̨rëncs^{i}éję̨* (3) ~ *szę̨rëncs^{i}ę̨jë* (8) ~ *szërëncs^{i}éję̨* (4, 5, 7) ~ *szërëncs^{i}ę̨jë* (1, 2) ~ *szërëncsię̨jë* (6); *tętęje* (11) ~ *teteję̨* (9) ~ *tęteję̨* (10, 12) ~ *tetejë* (8) ~ *tętejë* (1—5, 7) ~ *tętęję̨* (6). A legelőbbre a köznyelvi kiejtés útján most ismét a 11. sz. adatközlő jutott.

3. A vizsgálat tanúsága szerint ma már még a zárt *ë*-zés sem mozdulatlan és kizárólagos nyelvjárásiasság Sopronkövesden. Úgy látszik, a zárt *ë*-k felszívódásának folyamata még az olyan erősen zárt *ë*-ző jellegű nyelvjárásokban is megindult már, mint amilyenek a nyugat-dunántúli helyi nyelvjárások. Ez a tény többek között azért is tanulságos, mert adatokkal járulhat hozzá a zárt *ë*-zés körül újabban ismét felélénkült vitához, mindenekelőtt Bodolay Géza (Magyartanítás 1978/4: 167—74) és Zilahi Lajos (Magyartanítás 1979/4—5: 233—9) „párbeszédéhez". A zárt *ë*-zés továbbfejlődésének iránya tehát eldőlt. Ez azonban nem jelenti azt, hogy bomlásának üteme és előrehaladottsága egyelőre vagy akár még sokáig ne maradhatna el más magán- vagy mássalhangzó-jelenségek pusztulása mögött. Azt figyeltem meg, hogy a zárt *i*-zésnek, a zárt *o*-zásnak, az *l*-ezésnek és a szótagzáró *l* kiesésének a felbomlása pillanatnyilag is valamivel előbbre jár, mint a zárt *ë*-zésé.

A zárt *ë*-zés visszaszorulása Sopronkövesden a legnagyobb különbségeket nemzedéki szempontból mutatja. Az első nemzedék *ë*-zése ma még kivétel nélküli, igen erős, valójában mozgást is alig-alig tükröz. Ez a korosztály az *ë* fonémának kétféle realizációját ejti: az *ë*-t és az *ę̨*-t. Az uralkodó hangszínváltozat kétségtelenül az előző. Az utóbbi, a nyíltabb *ę̨* variánst a legidősebb generáció csak vagy az első, hangsúlyos szótagban, vagy — kisebb számban — olyan hangsúlytalanban ismeri, amelyet még zárt *ë* magánhangzós szótag követ. Itt ismételten hangsúlyozni szeretném, hogy az első nemzedéknek valamennyi nyíltabb *ę̨*-s variánsát nem szabad föltétlenül az *ë*-zés bomlási termékének tekinteni. Az *ë* fonémának ugyanis a Dunántúl nagy részén a régiségben is lehetett nyíltabb *ę̨*-s változata. — A köz- és irodalmi nyelv hatása a zárt *ë*-zésre igazán kétségtelennek a harmadik, a legfiatalabb nemzedék nyelvhasználatában látszik. Az *ë*-zés természetszerűleg itt is azokban a morfémákban, fonetikai helyzetekben bomlik a legszembetűnőbben, amelyekben az irodalmi nyelv és az igényesebb köznyelv már egyértelműen nyílt *e*-ző. Be kell ismerni azonban, hogy az esetek többségében ma még a fiatalabb kor-

osztály is a zártabb realizációkat részesíti előnyben. Ez akkor sincs másképp, amikor csak az *ë* és az *ę̈* között áll fenn a választás lehetősége: az *ë* ilyenkor is több mint kétszerese az *ę̈*-nek. — A középső nemzedék képviselői a zárt *ë*-ket ma is viszonylag egyöntetűen használják, az *ë*-zést nem tartják különösebben kerülendő nyelvjárásiasságnak. A megszokottabb régihez való ragaszkodásukat jelzi, hogy a köz- és irodalmi nyelvi *e*-kkel szemben is kizárólagosan *ë*-ket ejtenek. Nyelvhasználatukban a zárt *ë*-zés csupán a kétféle realizáció, az *ë* és az *ę̈* közötti ingadozást mutatja.

A zárt *ë*-zés visszaszorulásába elsősorban a fonetikai helyzetek, a hangsúlyviszonyok játszanak bele, másodsorban pedig a kétféle *e* hang szomszédságából adódó asszociatív jellegű hatások. A hangsúly hangmódosító ereje régóta érvényesülhet, a kiegyenlítődési tendencia viszont feltehetően újabb keletű, valószínűleg köznyelvi hatásra alakult ki. A megfigyelt változások többnyire akkor vezethetők vissza elsődlegesen a hangsúlyviszonyokra, ha az első szótagbeli zárt *ë* vagy két szomszédos zárt *ë* közül az előbbre álló kezd nyíltabbá válni (pl. a *berreg* és az *émelyeg* szóban). Itt tehát olyan törvényszerűségről van szó, amely nemcsak a nyelvjárásban, hanem a köznyelvben (regionális köznyelvben) is hathat. Az asszociatív jellegű változások, a hasonulás és az elhasonulás a nyílt *e* utáni zárt *ë*-ket és az egymást követő zárt *ë*-k közül a mindenkori másodikakat érhetik a leggyakrabban (pl. a *cseresznye* és a *szeme* szóban). Előfordulhat, hogy ugyanannak a morfémának az egyik adatközlőtől nyert változatában a hangsúly hatása, a másiktól lejegyzettben pedig a hangtani környezeté érvényesült.

A vizsgált helyi nyelvjárás zárt *ë*-zése egyébként a legszilárdabban a toldalék előtti helyzetben tartja magát. A bomlás legkétségtelenebb jeleire viszont a tőbeli nyílt szótagban bukkanhatunk. Semmi kétség tehát afelől, hogy a köz- és irodalmi nyelvi egységesítő hatás bizonyos mértékig már lemérhető. A zárt *ë* fonémát azonban Sopronkövesden olyan mérvű pusztulás veszélye még nem fenyegeti, mint az *ë*-ző köznyelvet vagy esetenként más vidékek *ë*-ző nyelvjárásait. Ebben — megfigyeléseim szerint — a környéken kibontakozó regionális köznyelv eléggé szilárd *ë*-zésének is szerepe lehet.

Bokor József

SZEMLE

Festschrift für Wolfgang Schlachter zum 70. Geburtstag

Hrsg. Christoph Gläser und János Pusztay. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 12. Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1979. XV + 371 lap

1978. április 19-én töltötte be 70. életévét Wolfgang Schlachter professzor, akit a finnugrisztika munkásai okkal tisztelnek, akár személyesen is, akár csak írásain keresztül ismerik. A második világháború után német földön Wolfgang Steinitz mellett ő tette a legtöbbet a finnugorság megismertetéséért. Kedvenc kutatási területe a magyar és a lapp szintaxis, de kitűnően tájékozott a többi finnugor nyelv kérdéseiben is. Tevékenységét méltán értékelik nagyra Magyarországon és Finnországban, nemcsak a szakmai körök, hanem a hivatalos szervek is.

A Schlachter professzor iránti nagyrabecsülése jeleként 21 magyar, 8 német, 6 finn és 1—1 észt és amerikai tudós vett részt e gazdag tartalmú emlékkönyv létrehozásában. Nyelvészeti tematikáját tekintve épp oly sokrétű e kötet, mint amilyen nagy a vizsgált nyelvek száma: 10 dolgozat foglalkozik a magyarral, 5—5 általános finnugrisz-

tikai kérdésekkel és a finnségivel, 4—4 az obi-ugorral és a cseremisszel, 2—2 a lappal és általános nyelvészeti problémákkal, 1 pedig a szamojéddal.

A kötetet három göttingeni professzor (G. DOERFER, W. P. SCHMID, GULYA JÁNOS) köszöntője vezeti be, majd a Tabula gratulatoria és a tartalomjegyzék után Wolfgang Schlachter rövid életrajza olvasható CHRISTOPH GLÄSER tollából.

Nemcsak e folyóirat profilja kívánja meg, hogy a magyar témájú tanulmányok ismertetését vegyem előre, hanem az is, hogy a legtöbb cikk éppen anyanyelvünket tárgyalja; a többit is nyelvenként csoportosítva (obi-ugor, cseremisz, finnségi, lapp, szamojéd, finnugor alapnyelv, egyéb) ismertetem.

BÁTORI ISTVÁN „Der Fokus in untergeordneten Sätzen des Ungarischen" (49—56) című dolgozatát az aktuális mondattagolás iránt érdeklődők figyelmébe ajánlom. — BENKŐ LORÁND: Über die Bezeichung des ungarischen Possessivattributs (57—64). A legtávolabbi múltból származó *háztető* és *ház teteje* mellé nyelvünk külön életében keletkezett a *háznak (a) teteje* szerkezet. A szerző véleménye szerint az eddigi nézetektől eltérően ez utóbbi típus kialakulásának funkcionális okai voltak; a más nyelvekből is ismert birtokos dativusnak genitivusként való alkalmazása, illetve alkalmazhatósága nem ok, hanem következmény. Ismerteti, mikor használatos e típus nyelvemlékeinkben, majd megállapítja, hogy bizonyos meghatározott esetekben a kétértelműség kiküszöbölését tette lehetővé a birtokos dativusnak kézenfekvő genitivusi alkalmazása, ezért az idegen (pl. latin) hatás valószínűtlen. E típus kialakulásának kezdetei az ősmagyar kor utolsó századaira tehetők, a XIV. századra már a névutós szerkezetekbe is benyomult, de általánossá válása ellenére is mind a mai napig megőrizte kiemelő funkcióját. — KÁROLY SÁNDOR: Die lexikalische Überwucherung und ihre Beseitigung in der Geschichte der ungarischen Sprache (141—5). A nyelv nem precízen kidolgozott és működő rendszer, hanem az egyes nyelvek történetében bizonyos részrendszerekben jelölési, kifejezési formagazdaság, egy kiegyensúlyozottabb állapot után az eszközök számának megfogyatkozása, majd az ellentétes irányú változás tapasztalható. A szerző ezen állítását a nyelvemlékek korától napjainkig terjedő, az igekötőket, igeképzőket, névmásokat, kötőszókat, határozószókat és igeneveket tekintetbe vevő bizonyító anyagon szemléletesen igazolja. — KESZTYŰS TIBOR: Zur Entstehung der ungarischen Frequentativsuffixgruppen *-kál* und *-gál* (173—8). A szerző szerint a címben jelzett összetett képzők a *-care* típusú latin igék átvétele és az *-l* gyakorító képző hozzájuk csatolása révén keletkeztek. E tételét támogatandó azt állítja (174. l.), hogy egyszótagú igéink többsége likvidára végződött (? !; az ómagyarban ?), s ennek következtében a tővégi *l* és az *-l* képző közti határjelző (TRUBETZKOY terminológiájában: Grenzsignal) szerepének betöltésére a *k/g* lett volna a legalkalmasabb. E speciális problémakört nem ismerem közelebbről, így igazán csak benyomásaimról nyilatkozhatom: KESZTYŰS magyarázatát erőltetettnek érzem. — KISS JENŐ a TESz.-be fölvett, német eredetire visszamenő tükörfordítások és a német hatásra keletkezett jelentésbővülések típusait és számát ismerteti „Lehnübersetzungen nach deutschem Muster im Ungarischen" című írásában (179—82). — MOLNÁR JÓZSEF: Die Bedeutung der frühen kartographischen Aufnahmen Ungarns (159—99). Bakócz Tamás érsek Lázár nevű titkára állította össze Magyarország első (ismert) részletes térképét, amely 1528-ban (vagy 1522-ben) jelent meg nyomtatásban. A térképen szereplő 1567 adatból néhányat közölve azt igazolja a szerző, mekkora nyelvtörténeti fontossága van hazánk e régi térképének. — NYÍRI ANTAL az utóbbi évtized során több tanulmányban tárgyalta a magyar tőtípusok kialakulását. „Zur Geschichte der Integrierung der ungarischen Wortstämme" (201—3) című cikkében a *v*-t tartalmazó tövekről szól. — SZABÓ T. ATTILA a magyar nyelvtudomány legidősebb generációjához tartozó, de mindannyiunk örömére még mindig igen aktív kutató „Die sprachlichen Reste einer primitiven Zählart und die ungarischen halbierenden Zahlen" című szép tanulmányában (281—6) megállapítja, hogy

a *másfél, harmadfél* stb. felező számneveink abból a nagyon távoli múltból származó örökség, amikor a mennyiség közlésekor az ember még a kezével, ujjaival illusztrálta mondandóját. Úgy véli, e számneveink *(a) más(ik) (az) fél, (a) harmad(ik) (az) fél* típusú nominalis mondatokból keletkeztek. E nézet helyességét vitatni nem akarom ugyan, de úgy vélem, csupán szemlélet kérdése, hogy a felet az előző egészhez adom-e hozzá, vagy a következőből vonom-e le; vö. m. *két és fél* ~ *harmadfél*, osztj. *ějət ěj pelək* ~ *(ějət) kimettä pelək* 'másfél', finn *kaksi ja puoli* ~ *puoli kolmatta* 'két és fél', német *zweieinhalb* ~ *dritthalb* 'ua.'; emellett úgy látom, hogy a 'másfél' kivételével az additiv típus az exclusivnál életképesebb, legalább is gyakoribb volta erre mutat. — SZATHMÁRI ISTVÁN: Die Mundarten und die sog. regionalen (landschaftlichen) Umgangssprachen in Ungarn (287—96). Érdekes és hasznos tájékoztatást ad e cikk a mai magyar regionális köznyelvek kialakulásáról, az ún. irodalmi köznyelvvel és a nyelvjárási háttérrel fennálló kapcsolataikról, e köznyelvek alkalmazási szférájáról. Végezetül megjelöli az e téren elvégzendő feladatokat: az elméleti jellegű kérdések megfogalmazása és a legtöbb eredménnyel kecsegtető gyűjtő módszerek meghonosítása, anyaggyűjtés az egész országban önkéntes gyűjtők bevonásával, egy megfelelő modell kidolgozása a nyelvjárások és a regionális köznyelvek nyelvjárásiassága mértékének megállapítására. — TARNÓCZY TAMÁS: „*Mentek*" (297—304). Frappáns és helyesírásunk sutaságát meggyőzően szemléltető címet adott rövid kis „tényfeltáró" tanulmányának a szerző: eszközfonetikai vizsgálatok alapján arra a következtetésre jut, hogy az *ë* az *e:* (= *é*) fonéma párja. — Helyesírási szabályzatunk t a l á n nem szentírás, és bevezethető lenne a t ö b b s é g ü n k anyanyelvjárásában meglevő *ë* — *e* jelölése. Nem hiszem, hogy ez a helyesírás általános ismeretének további romlásához vezetne (i l l ú z i ó volna ezt hinni), hiszen a lesújtóan eredménytelen anyanyelvi oktatás egészét is meg kellene reformálni („szinte minden szinten") és minden felsőoktatási intézményben ajánlatos volna az anyanyelvi képzést bevezetni, hogy az új értelmiség tudjon értelmesen magyarul beszélni és fogalmazni.

FUTAKY ISTVÁN már több cikkben és egy monográfiában vizsgálta az (obi-)ugor nyelvek és a tunguz közti kapcsolatokat. Ezekhez szervesen kapcsolódik mostani írása is: Ostj. *kiṇč*, wog. *kēns* 'Fellstrumpf' und die Frage ihrer sibirischen Verbindungen (93—8). E hajdani nyelvi kapcsolatokban ugyan nem kételkedem, de abban igen, hogy az őstunguz **kenete* hangalakú szó lehetne a fenti osztják (és vogul) szó forrása. — GERHARD GANSCHOW: Adnominale Transformationen der bipolaren Verbalsätze im Scherkal-Otsjakischen (99—106). A szerző a címben jelzett igenévi szerkezetek típusait ismerteti és értelmezi. E cikk állításaival kapcsolatosan volna a legtöbb észrevételem, de e folyóiratot nem terhelhetem velük; remélem, az UAJb.-ben módom lesz a részletes véleménynyilvánításra. — GULYA JÁNOS „Morphosyntaktische Untersuchungen című írásában (107—12) azt javasolja, hogy a vachi osztjákban az alanyi és a tárgyas igeragozás mellett a többes szám 3. személyben jelentkező *-təl* igerag miatt ezután egy harmadik igeragozást is tartsunk számon. Sajnos nem tudom osztani GULYA nézetét, az illető igealak ugyanis az én megítélésem szerint másodlagosan keletkezett tárgyas igei személyragot tartalmaz. — WOLFGANG VEENKER már több finnugor nyelven végzett hangstatisztikai vizsgálatokat. „Zur phonologischen Statistik der vogulischen Sprache" című tanulmányában (305—46) a szigvai (északi) és a jukondai (keleti) vogul nyelvjárás fonémastatisztikai analízisét közli. A száraz számadatok izgalmas kérdéseket vetnek föl, a két nyelvjárásra vonatkozó adatok szinte követelik a hangtörténeti értelmezést. Meg kell azonban jegyeznem, hogy a szerző, alapvetően önhibáján kívül, nem fonémastatisztikát csinált, a vizsgálat alapjául szolgáló szövegeket ugyanis jobbára csak durván fonetikus lejegyzésűeknek minősíthetjük.

BERECZKI GÁBOR a Volga vidékén élő finnugor és más nyelvű népek kivételes ismerője. „Tschuwaschische Kasussuffixe im Tscheremissischen" című cikkében (65—9)

három cseremisz esetrag csuvas eredetét igazolja. Úgy vélem, a szerző széleskörű ismeretei alapján várható, hogy RÉDEI KÁROLYhoz és RÓNA-TAS ANDRÁShoz hasonlóan kimerítő tájékoztatást nyújtó tanulmányokban fog számot adni az Európa keleti részén beszélt finnugor és nem finnugor nyelvek közti hajdani és mai kapcsolatokról. — ERDŐDI JÓZSEF: Zur Frage der Frequentativa (87—91). A nemrég elhunyt szerző élete utolsó szakaszában főleg a volgai finnugor nyelvekkel foglalkozott. Ezen írásában az *-l* gyakorító képzős cseremisz igék funkcióit veszi sorra; az ilyen ige akkor használatos, ha a tárgy többes számú, a cselekvés apró részletekben, iterativ jelleggel zajlik le. — PAUL KOKLA: Zur Frage des tscheremissischen Kasussystems (183—7). A kutatók véleménye igencsak megoszlik a cseremisz esetek számát illetően: a két szélső érték 8 és 13. Ennek magyarázata a névutóknak és az adverbiumokban előforduló ragoknak az eltérő megítélése. — LIESELOTTE SCHIEFER: Phonetische Untersuchung von ost-tscheremissisch /ü/ (247—51). Egy jaranszki dialektusban magnóra fölvett cseremisz mesén végzett fonetikai vizsgálatokat SCHIEFER, aki már több, figyelmet érdemlő finnugor hangtani (fonotaktikai) munka szerzője. Most a keleti cseremisz *ü*-vel kapcsolatos megfigyeléseit adja közre, illetve összeveti azokat E. K. RISTINEN megállapításaival.

ALHO ALHONIEMI: Über die spatialen Prolativ-Ausdrücke im Finnischen (3—12). Ismert dolog, ha egy nyelv nem is rendelkezik bizonyos alaktani kategóriával, analitikusan képes lehet ugyanolyan vagy hasonló viszonyok kifejezésére, mint amire a hiányzó kategória tenné egyébként alkalmassá. A finnben pl. nincs prolativusrag, de névutós, olykor elöljárós szerkezetek, továbbá az elativusrag és bizonyos adverbiumragok képesek a prolativusi funkciót ellátni. — ROBERT AUSTERLITZnek „O tempora, o modi, oder: Versuch, die Hauptkategorien der finnischen Konjugation auf einen Nenner zu bringen" című rövid kis írása (13—7) elegáns elmefuttatás, szellemes dolgozat. A nem összetett finn verbum finitumok által képviselt kategóriákat elemzi abból a szempontból, hogy az általuk kifejezett cselekvés valamilyen függőségi viszonyban van-e egy másik cselekvéssel vagy nem, illetve irreális-e a cselekvés vagy nem:

	präsens	präteritum	potentialis	conditionalis
	ø	*i*	*ne*	*isi*
függőségi viszony	—	+	—	+
irreális cselekvés	—	—	+	+

Mivel a „szemantikai komplexitás" jelen időben a legkisebb és az időjel zéró, illetve a „szemantikai komplexitás" feltételes módban teljes és a jelmorféma három fonémából áll, izomorfizmus jellemzi a forma és a tartalom viszonyát. A jelen idejű, illetve potentialisi egyes szám 3. személyű igealakokra a tővégi magánhangzó, illetve az *e* megnyúlása jellemző, míg az *i* múlt időben és feltételes módban rövid marad; ASTUERLITZ szerint ez a kiegyenlítődés jeleként értékelhető, mégpedig oly módon, hogy az egyes szám 3. személynek nincs szüksége saját jelölőre, ha a függőségi viszony jelölt (+). — TERHO ITKONEN több új szempont segítségével világítja meg a finn mutató névmások és az ezekből eredő határozószók funkcióit, jelentését „Zur Semantik und Pragmatik der finnischen Demonstrativa" című tanulmányában (113—27). A finn *tä-* ~ *tuo-* ~ *se-/si-* tövű névmásokról és adverbiumokról mondottakat röviden úgy összegezhetjük, hogy a *tä-* a beszélő, a *se-/si-* a hallgató (beszédpartner) észlelési szférájára vonatkozik, míg a *tuo-* a beszélő és a hallgató — rámutatás révén aktualizált — közös észlelési szférájára. Továbbá: a belső helyhatározóragos adverbiumok *(tässä, tuossa, siinä)* a beszélőtől, illetve a hallgatótól „karnyújtásnyira" levő távolságot jelölnek, míg a külső helyhatározóragosak *(täällä, tuolla, siellä)* nagyobbat. Még hozzáfűzi, hogy a *tässä* ~ *täällä* 'itt', a *siinä* ~ *siellä* 'ott'

inclusiv, a *tuossa* ~ *tuolla* 'ott' complementaris viszonyban vannak egymással. — LAURI POSTI: Über die Etymologie von fi. *lahja* 'Geschenk' (225—30). Mintaszerű etimológiai nyomozás keretében mutat rá a szerző a címben szereplő finn szó ma általánosan elterjedt jelentésének másodlagos voltára és e szó germán eredetére: a finnségi szócsalád egy (germán **blahjōn* 'Leintuch' >) skandináv **blahja* szóból magyarázható. — SEPPO SUHONEN: Das Livische — eine finnisch-ugrische Sprache oder eine Mischsprache? (270—9). Lettország tengerparti vidékein él a ma már csak kb. 200 lelket számláló lív nép, amely főleg azért csappant meg, mert túlnyomó többsége ellettesedett, a mai lív beszélők is teljesen kétnyelvűek. A sok évszázados lív—lett együttélés a lív nyelv minden területén számos lett hatást eredményezett, de a lív nyelv a szerző megállapítása szerint egyértelműen finnségi nyelv maradt, sőt több olyan ősi jegyet is megőrzött, amelyek legközelebbi rokonaiból már kivesztek.

HANS-HERMANN BARTENS „Zur Verwendung der Modalverben im Lappischen" című tanulmányának (25—47) témája a lapp nyelvjárások módbeli segédigéinek elterjedtsége, eredete, illetve a *kalăka-* 'kell' és az *ača-* 'ua.' segédigék funkcióinak, jelentéstartalmának az elemzése. — ERHARD SCHIEFER a lapp igék transitivitasa és intransitivitasa kérdéséről kíván nyilatkozni ISRAEL RUONG egy monográfiájából vett idézetek alapján a „Notiz zu Verbalableitung und Bedeutungssystem" címen közölt kis írásában (243—5).

MIKOLA TIBOR: Zur Geschichte des Plurals im Nenzischen (189—194). AGO KÜNNAP észt szamojédológussal vitázva a főnevek többes számú, helyhatározós esetragos alakjainak számjelét, a számjel eredetét vizsgálja. Úgy látom, hogy az utóbbi évtizedekben megélénkült a szamojéd nyelvek kutatása, de egy összefoglaló szamojéd nyelvtörténeti monográfiának a hiánya egyre érezhetőbb, amelynek megírását talán éppen a főleg szamojéd nyelvészetet művelő MIKOLÁTÓL várhatjuk.

BALÁZS JÁNOS: Zur Entstehung des finnisch-ugrischen Existenzverbs (19—24). A szerző főleg talán névmástanulmányai révén tette nevét ismertté a finnugrisztikában. Jelen írása is ebbe a témakörbe tartozik. Ez alkalommal arról kívánja meggyőzni az olvasót, hogy a magyar létige *(van, val-, vol-)* és népes családja mutató névmásai tőre megy vissza. A szerző érvelésével sajnos nem minden ponton tudok egyetérteni: a) Ismereteim szerint és BALÁZS felfogásával ellentétben indokolt, hogy BJÖRN COLLINDER e szócsaládban szókezdő **w-t* (= TESz. **β*) tett fel, hiszen a rövid labialis magánhangzó előtti **w* a finnségiben eltűnt (l. pl. ARVO LAANEST, Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse. Tallinn, 1975. 64—5), továbbá: a permi nyelvek is konzervatívok a **w-s* és a magánhangzós szókezdet tekintetében (ezt követően különösen zavaró a 20. lapon a „fgr. Existenzverb *vol-* [sic!] < **vl-* [sic!] ~ **ul-*"); ez a körülmény pedig a finnugor létigének az **o-* ~ **u-* névmástőből való magyarázata szempontjából aligha elhanyagolható hangtani akadály. b) A magyar adverbiumokban bekövetkezett **l* > *gy* (vö. *ily* ~ *így)* és a létige *l* > *gy* hangváltozásában *(val-, vol-* ~ *vagyok)*, illetve az utóbbiból származó *vagy* kötőszó *gy* elemében a névmási eredet és ebből következően a létige névmási származásának bizonyítékát látni túlzásnak vélem. c) Etimológiai elképzelését valószínűsítendő BALÁZS analóg eseteket említ a rokon és egyéb nyelvekből. Mivel én legfeljebb csak az előbbiek körében rendelkezem némi jártassággal, azokhoz szólok hozzá: a finn, észt *on*, vepsze *om* stb. 'van' eredetileg talán csakugyan nem igei szófajú volt, ez ugyanis történetileg a finn *oma* 'saját' szóval azonos, amely — ha morfológiailag tagolható — esetleg egy **o-* igetőből magyarázható (LAURI HAKULINEN, Suomen kielen rakenne ja kehitys.[3] Helsinki, 1968. 208, további irodalom uo.), nem pedig névmástőből. A zürj. *em* 'ist' a szerzővel ellentétben nem névmási eredetű, hanem a m. *él* 'leben' megfelelőjének igenévi derivátuma (l. RÉDEI: NyK. LXIX, 164—6). Az eddig előadottak alapján tehát úgy látom, hogy létigénknek a szerző által javasolt új etimológiája elfogadhatatlan. — EEVA KANGAS-

MAA-MINN: On the Causative *t* in the Finno-Ugric Verb Derivation (133—9). A finnugor kori *-t* igeképzők alapvető funkcióját abban látja, hogy az igei osztály jelölői; az alapnyelvi **-t*, **-tt* és **-kt* causativ képzők legfontosabb funkciója a stativ vagy dinamikus állapot okának megnevezése. Megemlíti a finn nyelv ún. passivumát is — amelynek morfémáját egyesek reflexiv, causativ vagy mediativusi képzőből igyekeztek levezetni —, és megállapítja, hogy a passivum megnevezés a finnben félrevezető, mivel az activ és passiv igeragozás különbsége nem a genus verbiben, hanem a személyben rejlik, az activ szerkezetben ugyanis a cselekvő (vagy műveltető) alany meg van nevezve, míg a passivban nincs; az activum és passivum e megkülönböztető jegyei az igének a mélyszerkezeti ergativusszal és nominativusszal kapcsolatos viszonyaiban jelentkeznek és azok az ergativ, a nominativ-ergativ vagy a nominativ eset megnyilvánulásai. — MICHAEL KATZSCHMAN: Uralische Dialektik (147—71). A cím voltaképpen egy legalábbis egyelőre illuzorikus célt, az uráli alapnyelv nyelvjárási tagozódásának a tárgyalását ígéri, de a dolgozat mértéktartó módon már izoglosszákról ad számot. A szerző az ellen a többé-kevésbé mechanikus eljárás ellen hadakozik, amely pl. egy etimológiailag rokonított magyar és szelkup szópárt uráli eredetűnek minősít. Főleg COLLINDER FUV.-jából merített etimológiákat vizsgálva bizonyítja, hogy az egyes szócsaládoknak a nyelvcsaládunkban való hiányos képviselete esetén egy ugyanolyan vagy hasonló jelentésű másik szó tölti be az űrt. Úgy véli, hogy kellő nagyságú és jól megrostált etimológiai anyag az izoglosszák megállapításán túlra is mutató eredményekre vezethetne. A szerző által kifejtett nézetekkel nagyjából egyet is lehet érteni, legfeljebb abban a tekintetben vagyok egy kissé szkeptikus, hogy egyértelműen új és világos eredmények volnának várhatók az uráli szókincs nyelvatlaszszerű feldolgozásától. Az Uráli Etimológiai Szótár munkaközösségének tagjai számára nagyon ismerősek a KATZSCHMANN által előadott gondolatok, nekem mégis úgy tűnik, hogy minden újabb (és korábbi) csoportosítási kísérlet ellenére az OTTO DONNER által felállított családfa — az összes megválaszol(hat)atlan kérdés ellenére is — a legracionálisabb, a jövőbeni módosításoknak, árnyaltabb megfogalmazásoknak is ez lesz az alapja. — PUSZTAY JÁNOS: Giljakisch—Uralisch ? (230—42). A rokontalannak ismert gilják (nyivh) és az uráli közti morfológiai egyezéseket veszi sorra a szerző, amelyek száma szerinte egy tucatnyi. Az általa felsorolt, egymásra nagyon emlékeztető számjelek, esetragok és névmástövek Észak-Eurázsia több nyelvében, illetve nyelvcsaládjában is föllelhetők. PUSZTAY rámutat, hogy az esetleges lexikális egyezések módszeres vizsgálata is szükséges volna. Nem vitatom, vonzó lehet nyelvcsaládunk és az ún. paleoszibériai nyelvek közti esetleges ősi kapcsolatokat tanulmányozni, de a kutató könnyen az „omnicomparatismus" mocsarába sodródhat, ha az invencióval nem párosul a szkepszis, a leltárba vett jelenségek összegzésével azok történeti hátterének alapos ismerete. A gyűjtőmunka, az egyezésgyanús jelenségek feltérképezése kívánatos ahhoz, hogy valamikor majd talán többet tudhassunk Eurázsia egykori nyelvi viszonyairól. Ebben az értelemben lehet hasznos PUSZTAY jegyzéke. — WOLFGANG P. SCHMID „Zur Frage der Datierung iranischer Lehnwörter in den finnisch-ugrischen Sprachen" című érdekfeszítő cikkében (265—70) annak a lehetőségét veti föl, hogy nyelvcsaládunk irániként számontartott legrégibb jövevényszavai egy az időszámításunk előtti századokig Európa keleti vidékein fennmaradt indoiráni típusú nyelvből vagy nyelvcsoportból valók.

KÁLMÁN BÉLA: Passiv und Objektbezeichnung (129—32). Az alaktanilag jelölt tárgy és a passivum közti összefüggéseket vizsgálva a szerző arra a következtetésre jut, hogy azok a nyelvek hozták létre, illetve őrizték meg egy korábbi nyelvállapotból a passiv igenemet, amelyekben a tárgyat nem jelöli önálló esetrag, vagy ha mégis, annak nagyon korlátozott a megkülönböztető funkciója, mint pl. a németben, és így a szórend az az eszköz, amely az activ mondatban megkülönbözteti az alanyt a tárgytól. Gondolom, ezt a tételt a déli, keleti és nyugati vogul nyelvjárások nem támogatják, az orosz is leg-

feljebb csak részben. — VÉRTES O. ANDRÁS „Ein alter Grundsatz der Lautlehre" című írásában (347—52) rámutat, hogy az évszázadokon át nyomon követhető „litterae unius organi commutantur" tétel feltehetőleg a héber grammatikákból ered.

A gazdag tartalmú emlékkönyvben DOMOKOS PÉTER irodalmi (71—86), REIJO PAJAMO művelődéstörténeti (205—10), PENAVIN OLGA néprajzi (211—24) témájú dolgozattal és MARIE ELISABETH SCHMEIDLER Agricola finn bibliafordításának személyneveit tárgyaló tanulmánnyal (253—63) szerepel.

A kötetet Wolfgang Schlachter munkásságjegyzéke (353—61), göttingeni oktatói tevékenységének tételei (362—4) és a rövidítések jegyzékei (365—9) zárják le.

Meggyőződésem, hogy WOLFGANG SCHLACHTER professzor életműve előtti méltó tisztelgésnek tekinthetjük az ismertetett emlékkönyvet, amelynek szerzőihez csatlakozva a nyugdíjas évekre a jól megérdemelt pihenésen kívül további eredményes munkát kívánunk a finnugrisztika magyar munkásai nevében!

HONTI LÁSZLÓ

Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből

Szerkesztette RÁCZ ENDRE és SZATHMÁRI ISTVÁN. Tankönyvkiadó, Budapest, 1977. 215 lap

Egy új magyar leíró grammatika előkészítésére irányuló kutatások eredményeként napvilágot látott a leíró nyelvtan szófaji és alaktani problémáival foglalkozó tanulmánykötet után a mondattan kérdéseit tárgyaló dolgozatok gyűjteménye is. Közreadásában a szerkesztőket ezúttal is az a törekvés vezette, hogy a nyelvészeti kutatómunka, az új egyetemi tankönyv készítői és az egyetemi oktatás számára segítséget nyújtsanak a leíró mondattan elvi, módszertani és speciális problémáinak korszerűbb felfogásához és vizsgálatához. E törekvés a tanulmányok kiválogatásában is megnyilvánul: a kötetben az általános elvi és módszertani kérdések mellett teret kap mind a nagyobb, átfogóbb, komplexebb, mind a körülhatároltabb, kisebb kérdéskörök vizsgálata, valamint a mondattan néhány stilisztikai vonatkozása is. A dolgozatok zöme felfogásában, módszerében nem áll szemben a klasszikus, egyesektől „hagyományos"-nak nevezett nyelvtannal; annak korlátait, gyengeségeit azonban jól látja, bírálja is, s az újabb irányzatokból merített gondolatokkal kiegészítésére, korszerűsítésére, továbbfejlesztésére törekszik. A könyvet nagy várakozással vettem kézbe, tudva, hogy az itt felvetett problémák közelről érintik a történeti nyelvtant is, amelynek készítésében magam is részt veszek.

A kötet élén TOMPA JÓZSEF tudománytörténeti visszatekintése áll (Leíró mondattanunk néhány kérdése tudománytörténeti szempontból: 7—21). A szerző itt részletesen elemzi az első nagy leíró nyelvtani szintézis, „A mai magyar nyelv rendszere" című akadémiai nyelvtan történeti hátterét, létrejöttének előzményeit, körülményeit, elméleti és gyakorlati problémáit, nehézségeit. Rámutat, hogy bár a nyelvtan általában nem szakított a régebbi nyelvtani nézetekkel, s nem helyezkedett teljesen új elméleti alapokra, szerzői sok új szemponttal, új felfogású és módszerű részleteredménnyel gazdagították a nyelvtani szakirodalmat. Ilyenek pl. a szinkrónia rugalmas értelmezése, a nyelvtani kategóriák ábrázolásában az átmeneti jellegű és kettősséget mutató típusok bemutatása, a nyelvi jelenségeknek a forma és jelentés egységében való tárgyalása, a nyelvi szerkesztmények transzformációs megfeleléseinek vizsgálata stb. — A történeti visszapillantással párhuzamosan TOMPA arra is figyelmeztet, hogy a mai nyelvtudományi alkotásoknak, illetőleg azok művelőinek mesterséges *modern* és *hagyományos* jelzőkkel való megjelölése, merev kategorizálása a valóságos helyzetnek nem egészen megfelelő képét adja. Az én

véleményem szerint is egy generatív transzformációs leírás nem tudományosabb, mint egy ugyanolyan részletességű és következetességű másfajta leírás.

RÁCZ ENDRE tanulmánya, „Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben" (35—77) a mai magyar egyeztetést részletesen vizsgáló nagyobb értekezésének a bevezető fejezete. Az érezhetően hatalmas adat- és forrásanyagra támaszkodó dolgozat elsőként ad feleletet az egyeztetés számos elméleti és gyakorlati kérdésére. Szerzője imponálóan biztos kézzel bánik anyagával. Jó érzékkel tapintva ki az egyeztetés legkényesebb és leglényegesebb pontjait, mindenekelőtt ezek törvényszerűségeit mutatja be. — Az egyeztetés mibenlétének meghatározása után a szerző részletesen bemutatja az egyeztetés klasszikus kategóriáit, a határozottságbeli egyeztetés típusait, az alárendelő szintagmán belül megkülönböztetve egymástól a viszonyítás és a kongruencia jelölését. A szintagmán belüli (a szoros szintagmára jellemző) és a szintagmán kívüli (nem azonos szintagmában elhelyezkedő tagok közötti) egyeztetés eseteit külön típusnak tekinti. Az egyeztetés formai vonatkozásaival foglalkozó alfejezetben ismerteti az alaki egyeztetés (alaki összhang) és az értelmi egyeztetés lényegét, kiemelve az értelmi egyeztetés és az alaki inkongruencia különbségét. Az értelmi egyeztetés típusait, lehetőségeit mind a szám- és személybeli, mind az eset- és határozottságbeli egyeztetés szempontjából részletesen is bemutatja. A formai összhang vizsgálatakor kitér arra a kérdésre is, hogy a kongruencia vagy inkongruencia mely esetekben kötelező, azaz: amikor áll összhangban a nyelv szerkezeti törvényeivel. Végül külön alfejezetben foglalkozik az egyeztetés és a redundancia viszonyával is. Számos példa részletes elemzése és a magyar nyelvtörténet tanulságai alapján megállapítja, hogy nyelvünk elsősorban akkor használja az egyeztetést, amikor a benne mutatkozó redundancia a megértés elősegítését szolgálja.

BERRÁR JOLÁN két dolgozattal is szerepel a kötetben. Az elsőt az alany és állítmány egyes vitatható kérdéseinek szenteli (Alany és állítmány: 79—93). Bírálja a nyelvtanokban használt *logikai* és *lélektani alany, állítmány* elnevezéseket, s rámutat, hogy mivel itt nyelvi tényekről van szó, a korszerű nyelvtannak ki kell zárnia az alany és állítmány vizsgálati köréből mind a logikai, mind a lélektani szempontokat. Az alany és állítmány mondatbeli kapcsolatáról az a véleménye, hogy ezek szintaktikai szerkezetet alkotnak egymással, mégpedig a szintagmát meghatározó kritériumok (disztribúció, kihagyhatóság, kérdezhetőség) alapján h o z z á r e n d e l ő szintagmát. A hozzárendelő szintagmát tagmondat értékűnek tartja. A mondat és tagmondat azonosítását helyteleníti: a mondat beszédegység, a tagmondat sajátos zárt, összefüggő viszonylánccal rendelkező szintaktikai szerkezet. Végül javaslatot tesz a tagmondatok szerkezetének megítélésére nézve is: a kéttagú mondatokkal szemben az egytagúakat nem tagolatlannak, hanem egyfőtagúnak lehetne tekinteni. Ezeket a szabályos normatív típusú mondatokkal egyenrangúnak tartja, mivel ezek is közlő funkciót töltenek be. Úgy hiszem, BERRÁRnak sikerült a dolgozatban véglegesen tisztáznia az alany és állítmány viszonyának kérdését, s helyes irányba terelte a tagmondatok mibenlétére, a tagolatlan mondatok megítélésére irányuló kutatásokat is. — Másik tanulmányát (Megjegyzések a sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok kérdésköréhez: 171—87) hasonlóan újszerűnek s úttörő felfogásúnak tartom. Igaz, itt jóval bonyolultabb kérdéseket feszeget; szívesen olvasnék ezekről többet, részletesebb okfejtéssel, nagyobb anyagon való ábrázolással. — A szerző a feltételes, megengedő, hasonlító és következményes jellegű mellékmondatok és mondatrészek természetével, nyelvtani rendszerezésével, osztályozásával foglalkozik. Megállapítja, hogy a sajátos jelentéstartalom olyan jelentéstani többlet, amely keresztezi az ilyen tartalmú mellékmondatok mondatrészszerep szerinti besorolását. E mellékmondatok rendszere bizonyos mértékig párhuzamban áll az egyszerű mondatrészekével: a megfelelő mellékmondat- és mondatrészpárok ugyanazt a mondatrészszerepet töltik be, azonban az egyszerű mondatrészekből hiányzik a sajátos jelentéstöbblet, amely osztályozásukban keresztező szem-

pontként tekintetbe jöhetne. A feltételes, megengedő, hasonlító és következményes értelmű határozókat elemezve arra a következtetésre jut, hogy ezek között a feltételes és megengedő jellegűek kapnak jól kikristályosodott nyelvi formát. A feltételes és megengedő határozókat ezért külön alcsoportnak lehetne tekinteni. Besorolásukhoz főcsoportul egy új, a módféle határozóktól különválasztott „okféle" határozócsoportot javasol. Ezzel párhuzamosan esetleg külön alcsoportot alkothatnának a feltételes és megengedő határozói mellékmondatok is, bár ez a tagolás kétségtelenül bonyolítaná mellékmondatrendszerünket. — A sajátos jelentéstartalmú mellékmondatokat végül a főmondathoz való szintaktikai függés szempontjából vizsgálja, s rámutat, hogy ezek többségükben mondatrészkifejtők, a főmondat egész tartalmára vonatkozó mellékmondat a ritkábbak közé tartozik. Az alárendelő jelleget ilyenkor a kötőszó jelenléte dönti el.

Varga Györgyi „A szószerkezetbokor vizsgálatáról" (105—9) című dolgozatában az igei alapú szószerkezetcsoportok néhány kérdését tárgyalja. Mivel aránylag kevéssé vizsgált jelenségről szól, igen részletesen ismerteti a szószerkezetbokor mibenlétéről, létrejötte feltételeiről vallott véleményeket, s saját nézeteit ezekkel vitázva fejti ki. Az alanyt nem tartja szószerkezetbokor részének. A határozós szintagmabokrok közül mindenekelőtt az átmeneti típusokat, a kettős és összekapcsolt határozókat elemzi. A kettős határozók közül kizárja a megmerevedett, frazeológiai egységgé válás útján levő kapcsolatokat. Az ige bővítményeinek az alaptaghoz, valamint egymáshoz való kapcsolódásának szorosságát vizsgálva elkülöníti a kötelező, fakultatív és szabad bővítmények csoportját. Több példa elemzésével igazolja, hogy a kötelező és fakultatív bővítmények kötöttek, ezért mindig szorosabb kapcsolatban állnak az alaptaggal, mint a szabad bővítmények. — A dolgozat mondanivalójával lényegében egyetértek. Azonban kár, hogy a szerző a szakirodalom ismertetésének túlságosan is nagy teret szentel, s így a kérdéseket javarészt csak felvázolni vagy éppen csak jelezni tudja, részletesebb kifejtésükre, egyénibb megoldásukra már nem talál módot.

Az egyszerű és az összetett mondat határsávja a témája Keszler Borbála azonos című dolgozatának (111—33). A szerző itt azokat a nyelvi alakulatokat veszi szemügyre, amelyek átmenetet képeznek az egyszerű és az összetett mondatok között, illetőleg amelyek mondat vagy mondatrész volta a mondatra jellemző grammatikai kritériumok (a szintaktikai viszonylánc lezáródása, a predikatív szerkezet) alapján nem dönthető el egyértelműen. Az ide tartozó jelenségek közül hat főtípust elemez igen részletesen, nagy példaanyagon, több szempont figyelembevételével. Ezek: 1. A halmozott mondatrészes mondatok. Elsősorban a halmozott állítmány kérdéseivel foglalkozik. Rámutat, hogy halmozott állítmányok között csak tisztán mellérendelő viszony lehetséges. A halmozott alanyt, tárgyat, határozót tartalmazó szerkezeteket illetően különbséget tesz a szorosan kapcsolódó tagokat és az extraponált tagokat (is) tartalmazó szerkezettípusok között; összetett mondatot csak extraponált szerkezettagok esetén tart lehetségesnek. 2. A mondathoz lazán kapcsolódó értelmezőszerű határozók (vagy tárgy). 3. Mondatszók és megszólítást tartalmazó mondatok. 4. Igeneves szerkezetek. Ezeket — bár mondategység jellegűek — nem mondatoknak, hanem csak testes mondatrészeknek tartja. 5. A *mint* kötőszóval kapcsolt, állapotot és hasonlítást kifejező szerkezetek és mondatok. 6. Módosító mondatrészletek, amelyek a módosító értelmű főmondat tartalmatlanná válásával keletkeztek. — Jó volna, ha a szerző továbbra is figyelemmel kísérné, esetleg még nagyobb anyagon, újabb szempontok szerint is vizsgálná a bemutatott jelenségeket. Bár eredményei így is érdekesek, úgy hiszem, ezen a téren még sok kutatásra van szükség.

Az újabb nyelvészeti felfogás és módszer két tanulmányban jelentkezik. Nagy Ferenc „A transzformációs nyelvtan egyetemi oktatásáról" címmel ír (23—34). Arra a kérdésre kíván választ adni, hogyan lehetne beépíteni a hagyományos nyelvleírásba a generatív kutatások eredményeit. Ismerteti a transzformáció különféle meghatározásait,

s bemutat több transzformációs elemzést is, összevetve a hagyományosnak ítélt szerkezetvizsgálattal. Végül rámutat, hogy a hagyományos nyelvtani tanítás ismerete nélkülözhetetlen a transzformációs elemzés elvégzéséhez is.

A dolgozathoz csak azt fűzném hozzá: a megújhodó klasszikus nyelvtani vizsgálatokban ma már szintén elengedhetetlen a transzformációs elemzés, — de elsősorban mint csak a megismerés egyik módszere.

RADICS KATALIN dolgozata, „A vonatkozó mellékmondatokról" (135—70) a hagyományostól eltérő módon vizsgálja a vonatkozó mellékmondatok szintaktikai összefüggéseit és szabályait. Az összetett mondatokból kiemeli a — vonatkozó kötőszó segítségével azonosított — mellékmondatot és a hozzája értelmileg és szerkezetileg szorosan kapcsolódó főmondatbeli részletet, amelyet a mellékmondat fejének nevez. A fej, illetőleg a mellékmondatok szerkezeti típusait (főnévi fejes, utalószó-fejes, mondatfejes mellékmondatok) mondatátalakítással állapítja meg. A fejet és a kiemelt mellékmondatot egységként vizsgálva felállítja a vonatkozó mondatok mélyszerkezetét, majd többféle transzformáció (névmásítás, előrehelyezés, determinálás, funkcióváltás) alkalmazásával elvégzi a mondatok leírását. Röviden érinti a több vonatkozó alárendelést tartalmazó, valamint az alak szerint alárendelő, de tartalom szerint mellérendelő mondatok kérdését is, s megállapítja, hogy a mondatfejes mellékmondatok mellérendelő értelműek.

Helyet kap a kötetben a költői stílus mondattani szempontú vizsgálata is. SZATHMÁRI ISTVÁN dolgozata, „A nyelv (és benne a mondat) felbomlása az újabb költői stílusban" (189—203) a mai költői stílust teszi mérlegre. A mai költészet stilisztikájában a felhasznált stíluseszközök alapján hat alkotástípust különít el: Simon István és Váci Mihály, Illyés Gyula, Juhász Ferenc, Nagy László, Weöres Sándor, Tandori Dezső és Pilinszky János költészetét. Elemzi és jól kiválasztott, szemléletes példákon be is mutatja e költészet legfőbb nyelvi, stilisztikai vonásait. Ilyenek: a szó- és kifejezéskészlet kitágulása, a korábbiaktól elütő képek, képsorok kiemelése, a hangtani jelenségek nagyobb szerepe, az ún. extralingvisztikus elemek előtérbe kerülése, a nyelvi játékok és kísérletek. A mondat felbomlása a nyelvi játékokra jellemző. Ezt a típust részletesen is vizsgálja, példáit (pl. a hangokkal való kísérletezést, a mondat szintagmákra darabolódását, a szavak megcsonkítását, a szintaktikai szabályok megbomlását stb.) Weöres Sándor költészetén mutatja be. A költészet létalapját, a nyelv kommunikációs mivoltát elvető nyelvi játékokat azonban elítéli, s megállapítja: a költő nem felejtkezhet el a költészet tartalmi, esztétikai és stilisztikai mondanivalójáról. Véleményét magam is teljes mértékben osztom.

A mondattani kötet befejező tanulmányaként JUHÁSZ JÓZSEF módszertani ismertetését találjuk (Módszer és szemlélet próbája a nyelvtanírásban: 205—11). A szerző a magyar nyelv szófajtani kérdéseivel foglalkozó tanulmánykötetben ismertette az 1970-ben megjelent orosz akadémiai nyelvtan szófajtani és alaktani részét. Ezúttal a mondattani részt mutatja be, igen alaposan és körültekintően. Rámutat, hogy a nyelvtan alapelvéül a szerkesztők a rendszerszerűség és az alakrendszer elsőbbségének elvét tekintették. Ezt az elvet a mondattani részben — szakítva a mondattani jelenségek hagyományos leírásával — a mondatmodellek és a mondatparadigma leírásának bevezetésével valósítják meg. A mondatmodellek a konkrét mondatok elvont sémái, elvonás és kikövetkeztetés útján kapott alapegységek. A mondatmodellek és mondatparadigmák leírása alapul szolgál a nyelv mondattípusainak rendszerszerű összefoglalásához. Az ismertetésnek igen nagy érdeme, hogy az orosz akadémiai nyelvtanban alkalmazott új szempontokat és fogalmakat elméletileg és gyakorlati példákkal is megvilágítja. Így párhuzamosan mutatja be az ismertetett mű elveit, szemléleti alapjait és az elvek megvalósítását, a szemlélet és módszer összhangját.

S. HÁMORI ANTÓNIA

Papp Ferenc, Könyv az orosz nyelvről

Budapest, 1979. Gondolat Kiadó, 446 lap

A szerző rendhagyó nyelvkönyvét az olvasók legszélesebb rétegeinek szánja. A mű négy nagyobb részből áll. Az első (Az orosz nyelv — madártávlatból) mintegy elhelyezi az oroszt a világ nyelvei között, s a nem szakember olvasónak vázlatos képet ad a nyelvrokonság fogalmáról. A második rész (Az orosz nyelv — belülről) tartalmazza a legfontosabb fonetikai, fonológiai, szótani, morfológiai és mondattani ismereteket. Ez természetesen a könyv legterjedelmesebb része is (21—299). A harmadik rész (Az orosz nyelv — az idő távlatából) nyelvtörténeti áttekintést tartalmaz, míg a negyedik fejezetben (Az oroszul beszélő ember — emberközelből) az olvasó megismerkedhet az oroszul beszélő emberek legfontosabb nyelvi viselkedési normáival.

A futólagos áttekintésből is kitűnik, hogy PAPP FERENC szinte minden lényegesnek s a mai nyelvállapot megértéséhez elengedhetetlennek tartott dolgot el akart mondani, mégpedig úgy, hogy azt a nem tanár és nem nyelvész olvasó is megértse, sőt mi több, figyelemmel és érdeklődéssel olvassa. A könyv egészében véve ékes bizonyítéka annak, hogy nincs olyan elméleti, tudományos kérdés, amelyről ne lehetne az átlagos képzettségű érdeklődő olvasót egyszerűen, világosan, érthetően tájékoztatni. S ha mindehhez hozzávesszük azt, hogy a szerző a legkorszerűbb nyelvészeti kutatások eredményeit is meg kívánta ismertetni olvasóival, sőt (főként a mondattani részben) a legmodernebb fogalmakkal dolgozik, akkor nyugodtan mondhatjuk, hogy vállalkozása a magyar tudománynépszerűsítő nyelvészeti irodalomban csaknem egyedülálló. A korábbi időből két hasonló jellegű munkát említhetünk meg. Az egyik BORZSÁK ISTVÁNnak „A latin nyelv szelleme" (Bp., 1942.), a másik pedig HERMAN JÓZSEFnek „A francia nyelv története" (Bp., 1966.) című műve.

A szigorú metodikusok sokáig azt vallották, hogy a nyelvet kell tanítani és nem a nyelvről kell ismereteket közölni. A mindennapi oktatási gyakorlat felvetette kérdések mellett Papp Ferenc könyve azt bizonyítja, hogy sokkal inkább emberközelbe kerül egy nyelv, ha többet tudunk róla, történetéről, a többi nyelv között elfoglalt helyéről, az emberek szokásairól, nyelvi érintkezési normáiról. A művet kiváltképpen hasznosnak és időszerűnek kell tartanunk, ha arra gondolunk, hogy Magyarországon ma már a legfiatalabb generációtól kezdve egészen a 44—46 évesekig mindenki tanult oroszul. Az átlagos tudásszint elemzése nem a recenzens feladata, annyit azonban meg kell állapítania, hogy ennek a modern szintézisnek a megjelenése nagyon sürgető szükséglet volt már. Talán a többi „nagy" idegen nyelvet is közelebb hoznák az érdeklődők és a tanulók legszélesebb rétegeihez a hasonló tudományos igénnyel megírt összefoglalások.

A következőkben, a részletesebb ismertetés folyamán néhány részhez kívánok kisebb megjegyzéseket fűzni. Rendkívül meggyőző mindaz, amit a szerző a „Köznyelv, irodalmi nyelv", valamint a „Beszélt nyelv — írott nyelv" című fejezetekben mond (38—44). Lehetséges, hogy egész nyelvoktatásunk egyik alapvető ellentmondása abban van, hogy a beszédkészség fejlesztésére, árnyalására törekszünk, de tankönyveink lényegében (természetesen !) az írott nyelvre épülnek. Így aztán az idegen nyelvet tanulóban számtalan gátlás keletkezik, főként amiatt, hogy fél attól, hogy szóbeli megnyilatkozásában megszegi az írott nyelv szigorú szabályait. A szerző beszámol arról, hogy az orosz beszélt nyelv kutatása csak az utóbbi években indult meg erőteljesebben. Érdekes felhívni a figyelmet arra, hogy a magyar és az orosz beszélt nyelv sok rokon szintaktikai szerkezetet tartalmaz. Ezeket kutatja legújabban SZALAMIN EDIT „A mai magyar beszélt nyelv mondattanának kérdéséhez" című tanulmányában (MNy. LXXIV, 293—303).

Az alárendelően összetett mondatok körében a beékelődést és az átszövődést vizsgálja. Ennek a mondattani jelenségnek hagyományos latin neve *attractio;* a terminust a régi nyelvtanok több más jelenségre is használják. Több érdekes példát hoz fel az orosz—magyar egyezésekre: De a munkahelyén nem akarja, hogy felhívják. — *А на работу она не хочет, чтобы ей звонили.* | Aszpirin mindig jó, ha van itthon. — *Аспирин я люблю, чтоб' всегда был в запасе.* | Annuskát sajnálom, hogy visszaküldték. — *А ннушку я жалею, что вернули.* Érdekes és hasznos lenne, ha ezzel a jelenséggel mélyebben megismerkedhetnénk, s bemutatására több példa állna rendelkezésünkre. Olyan terület ez, mely a tudományos gyűjtő- és rendszerező munka után szinte azonnal hasznosítható lenne a nyelvkönyvírás gyakorlatában.

A cirillbetűs alakok átírására és a latinbetűs írás használatára vonatkozóan (vö. az i. m.-ben 49, 332—47) utalnunk kell ZOLTÁN ANDRÁS tanulmányára: „A cirillbetűs átírás szabályozásának időszerű kérdései" (Nyr. CIII, 287—300). A fonológiai részben Papp Ferenc ábrákkal illusztrált, igen hasznos útmutatásokat ad a hangsúlyra, hanglejtésre vonatkozóan. A hangsúly kérdéseit az alaktani részben is tárgyalja (172—181). Egyebek között ezt írja: „. . . a mai orosz hangsúly rapszodikus változásának oka nem valamely antropomorf célszerűségi meggondolás, hanem egy sokkal bonyolultabb intonációs rendszer, amely korábban a szláv nyelvek sajátja volt, amely bizonyos módosulásokkal de nagy gazdagságban megvan például a mai szerb-horvátban. Aki a bonyolult szerb-horvát intonálási rendszert ismeri, az kiszámíthatja belőle a mai orosz hangsúlyt." (175.) A mai szerb-horvát (horvát-szerb) hangsúlyt elemezve STJEPAN IVŠIĆ „Slavenska poredbena gramatika" (Zagreb, 1970.) c. művében közli egy horvát-szerb mondat hangsúlyát irodalmi nyelvi változatban, majd ča-nyelvjárási variánsban is (i. m. 176—7). A ča-dialektusbeli hangsúly teljesen egybeesik az orosz hangsúllyal. A mondat a következő: Szerb-h. irod.: *Òni su govòrili mòjemu brȁtu i mòjõj žèni.* — ča-d.: *Onì su govorìli mojemù brȁtu i mojõj ženì.* — orosz: *Онú говорúли моемý брáту и моéй жене́.*

Az alaktani részben igen hasznosak azok a fejtegetések, melyek a nyelvtani kategóriákról, valamint az orosz és a magyar alaktan közötti különbségekről szólnak (120—4). A magyarral való tudatos egybevetésről sajnos igen sok tankönyv már eleve lemond. Ha azonban bármely idegen nyelvet a vele megismerkedni szándékozó tanulók igen tág rétegeinek szempontjából nézünk, elengedhetetlen az anyanyelvvel való tudatos összevetés következetes alkalmazása. Még bölcsészhallgatók körében is tapasztalható (főként azoknál, akiknek második szakja nem magyar nyelv és irodalom) a grammatikai fogalmak bizonytalansága. Talán ideje lenne egy olyan magyar grammatikát készíteni, amelyben azok a részek kapnának bővebb kifejtést, melyek az idegen nyelvek (pl. az indoeurópai nyelvek) szempontjából a magyar nyelvtan legkritikusabb részei, mint pl. a főnévként használt melléknevek, az *-ú/-ű, -s* és *-i* képzős melléknevek, a hely- és időviszonyok eltérő kifejezési lehetőségei, a függő óhaj és felszólítás kifejezése a magyarban stb. Ami a mondattani kategóriákat illeti, azokra szinte kész keretet kínál HADROVICS LÁSZLÓ „A funkcionális magyar mondattan alapjai"-ban, ezeket kellene az oktatás gyakorlatába átplántálni.

A morfológiai részben a szerző sort kerít arra, hogy az egyes deklinációs formák irodalmi és köznyelvi jelentésárnyalata közötti különbségeket bemutassa. Jó példa erre a *я в отпуску* 'szabadságon vagyok' és a *я в отпуске* 'szabin vagyok' (148).

A szerző röviden, de a legfontosabb tényeket világosan kifejtve foglalkozik az igeszemlélettel, annak kifejező jegyeivel (228—34). Az orosz (és általában a szláv) igeaspektus kérdése régóta foglalkoztatja a nyelvtudományt, az egész problémakörnek bőséges irodalma van. Az irodalomjegyzékben szereplő művekhez itt mindössze egyet tehetünk hozzá. RUDOLF AITZETMÜLLER „Altbulgarische Grammatik" (Freiburg, 1978.) című nyelvtanában a szláv aspektus fogalmát s ennek az időhöz és a cselekvés módjához való

viszonyát igen részletesen fejtegeti, s arra a végső megállapításra jut, hogy a szlávban a cselekvés módja (Aktionsart) lexikális fogalom, ezzel szemben az aspektus grammatikai fogalom (165). Igen tanulságosak s talán az oktatás gyakorlati szempontjából is újat nyújthatnak AITZETMÜLLER további fejtegetései is (164—73) a szláv aspektusrendszer kialakulásáról, amely az őszlávban csak csírájában volt meg.

Papp Ferenc beszél az igefajokról is (234—8). Talán kissé részletesebben szólhatott volna a magyarok számára igen érdekes műveltető igék orosz megfelelőiről.

Míg a fonetikai, a szótani és a morfológiai részt a hagyományos grammatika szempontjai szerinti tárgyalási mód jellemezte, addig a mondattani és szövegtani részt a modern nyelvtudomány eszközeivel és fogalmaival való megközelítés jellemzi. Ezért a szerző szükségesnek tartja megismertetni olvasóit néhány alapfogalommal, mint a mély szerkezet — felszíni szerkezet, mondatcsíra, valencia, téma és réma. Az avatatlan olvasónak bizony időbe és alapos utánagondolásba kerül, míg ezeket a kategóriákat valamely számára már ismerős, hagyományos kategóriához tudja kötni vagy vele azonosítani. A főbb mondattani csoportok kialakításának szempontjai (pl. a mondatcsíra „síma" vagy „nem síma" felszínre kerülése: 257—97) nem láttatják a járatlan olvasóval mindjárt, hogy tulajdonképpen miről is lesz szó a következőkben (vö. pl. „A felszínen két névszó" című résszel HADROVICS idézett művében a nominális mondatról szóló részt, az ún. fő- és mellékfogalmakat; a két tárgyalási mód közötti különbség jól mutatja a formális és a szemantikai megközelítés közötti különbségeket is).

A felszíni és a mély szerkezet fogalmával való operálás bizonyos speciális szerkezetek kifejezési formájában való eltérés illusztrálására célravezető lehet. Ilyen példákat találunk a 261. lapon a *продолжать* 'folytatni' és a *перестать* 'abbahagyni' igékkel alkotott szerkezetekben (pl. *продолжает говорить* 'tovább beszél'; *она престала плакать* 'abbahagyta a sírást').

Az egyes kisebb csoportokon belül az esetek funkciójának tárgyalása tartalmazza a magyarok számára legérdekesebb és legfontosabb funkciókat. Kérdés azonban, hogy a *Савельич вошел со свечой в руке* 'Szavelics jött be, gyertyával a kezében' mondatban a *с* elöljárós szintagma minősíthető-e módhatározónak. Itt az alapszemlélet inkább a kísérő jelenség, kísérő mozzanat, a határozó tehát inkább szociatív jellegű, s a módhatározó inkább csak hagyományos rákérdezéssel juthat eszünkbe: hogyan jött be?

A szórend, különösen a T—R szerkezeti megvalósulásai (281—98) komoly problémát jelentenek a magyar anyanyelvűek számára mind a szóbeli, mind az írásbeli közlésben. Ennek egyik fordítástechnikai kérdését elemzi KLAUDY KINGA „Fordítás és aktuális tagolás" című cikkében (Nyr. CIII, 282—7). A szerző megállapítja, hogy az orosz tudományos nyelvhasználatban gyakran találkozunk R → T, sőt $R_1 \rightarrow R_2 \rightarrow R_3 \rightarrow R_n \rightarrow T$ tagolású mondatokkal, míg a magyarra ez a szerkesztési mód nem jellemző. Egyik példamondatát idézem:

Создание высоко производительной, четко работающей международной транспортной системы, внедрение современных методов координаций перевозок, определение новых областей сотрудничества - таков круг задач, поставленных программой перед транспортно-экспедиторскими организациями. A program a következő feladatokat tűzi a szállítmányozási vállalatok elé: nagy teljesítőképességű, pontosan működő nemzetközi szállítási rendszer létrehozása, korszerű módszerek bevezetése a szállítások összehangolásában, valamint új együttműködési területek kijelölése.

A „Két nyelv — két felszín" című részben (295—8) érinti Papp az ún. nem egyező jelzős szerkezetek magyarra fordításának módjait. Érdemes lenne ezeket a sajátos szerkezeteket szélesebb körű nyelvi anyagon, esetleg több szláv nyelv vonatkozásában is a magyarral összevetve megvizsgálni.

A könyv harmadik része összefoglaló áttekintést nyújt a fonémák és a nyelvtani alakok és kategóriák történetéről. A mai orosz szókincs történetéről szólva ismerteti a különböző nyelvekből az oroszba került kölcsönszavakat. Ez a rész különösképpen felkeltheti a nem szakember olvasók érdeklődését is, hiszen akik egy vagy több idegen nyelvet tudnak (vagy tanultak), önkénytelenül is összevetik magukban a tanult idegen nyelvbeli szavakat, s keresik a könnyen észrevehető (ám olykor félrevezető) egyezéseket. Érdekes történetileg végigkövetnünk egy-egy idegen szó adaptációs útját, azaz nyomon kísérni azt, miként találja meg egy idegen szó a maga helyét az átvevő nyelv alaktani és mondattani rendszerében.

Összefoglalva megállapítható, hogy PAPP FERENC könyve közérdekű és időszerű témát dolgoz fel olvasmányosan, világosan, mindenki számára hozzáférhetően. A magyar nyelvészek is találhatnak benne sok továbbgondolásra érdemes és további kutatómunkára ösztönző megállapítást. Követendő feltétlenül mindaz, amit a szerző az írott és a beszélt nyelv közötti különbségekről mond, megszívlelendők mondattani megállapításai is, legfeljebb kicsit zavar a mondattani részben a sok új terminus technicus. — Az impozáns összefoglaló mű ajánlható valamennyi idegennyelv szakos egyetemi hallgatónak is.

NYOMÁRKAY ISTVÁN

Fábián Pál—Lőrincze Lajos, Nyelvművelés

Tankönyvkiadó. Budapest, 1980. 218 lap

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának jegyzetei között a „Mai magyar nyelvi gyakorlatok" sorozat negyedik köteteként (I. Szófaj-, szóalak-, mondattan. Szerk. SZEMERE GYULA. Bp., 1975.; II. Szókészlettan, jelentéstan, nyelvhelyesség. Szerk. SZEMERE GYULA. Bp., 1978.; III. Stilisztikai elemzési tájékoztató és szöveggyűjtemény. Írta és szerk. FÁBIÁN PÁL, HORVÁTH MÁRIA. Bp., 1976.) jelent meg a Nyelvművelés című kötet.

A jegyzet három részből áll. A FÁBIÁN PÁL írta első rész a magyar nyelvművelés történetét foglalja össze. Ezt követi a mai nyelvművelés főbb kérdéseit tárgyaló fejezet LŐRINCZE LAJOS tollából, végül módszertani szempontból tanulságos cikkek következnek.

A könyv tudománytörténeti része egyúttal a hallgatóktól már korábban megtanult nyelvtörténeti anyag új szempontú, távolabbi összefüggéseket feltáró összefoglalása. Az áttekintés nemcsak a jelen kérdéseit tárgyaló második részhez adja meg a történeti szemléletet, hanem az egyetemen nyelvészeti tanulmányaik végéhez közeledő hallgatók nyelvtörténeti és tudománytörténeti ismereteit is felfrissíti. Megerősítheti bennük azt a felismerést, hogy a nyelvművelés, a „nyelvi prognosztika" tulajdonképpen meghosszabbított, a jövőbe kivetített nyelvtörténet. — Külön érdeme a fejezetnek, hogy hasonló összefoglalás a nyelvművelés—nyelvújítás történetéről TOLNAI VILMOS munkája óta (A nyelvújítás. Bp., 1929.) nem jelent meg. Az előző századok nyelvművelő tevékenységének dialektikus, materialista szemléletű vizsgálata tehát először ebben a jegyzetben történik meg. A két világháború közti nyelvművelésünknek általában csak a kétségtelenül meglevő hibáit szokták emlegetni. A korszak helyes értékelésében, a negatívumok mellett a vitathatatlan erények számbavételében (vö. NAGY J. BÉLA és ZSIRAI MIKLÓS tevékenységének elemzése) ugyancsak úttörő munkát végez a könyv.

„A mai nyelvművelésünk főbb kérdései" című fejezet szervesen egészíti ki a tudománytörténeti részt. Itt találjuk először tételesen lefektetve LŐRINCZE nyelvművelő

elméletét és módszertanát, amelyeket mindeddig csak a konkrét nyelvművelő cikkekből, előadásokból lehetett kielemezni. Mindazok a témák megtárgyaltatnak itt, amelyek a nyelvműveléssel kapcsolatban szakmai és laikus körökben szóba kerülnek. Szó esik így például a nyelvváltozás, nyelvfejlődés, nyelvromlás kérdéseiről, a logikáról és a nyelv logikájáról (ami bizony nem mindig esik egybe), a tájnyelvek helyes megítéléséről, az idegen szavak használatáról és végül a hatékony nyelvművelő munka egyik fő kerékkötőjéről, a nyelvművelő babonákról. Az egyes témaköröket bőséges példaanyag világítja meg, ami nemcsak az érthetőséget, megtanulhatóságot fokozza, hanem kézikönyvként a későbbi magyartanárnak is hasznos segítséget nyújt.

A harmadik részben található nyelvművelő tanulmányok elsősorban pedagógiai célt szolgálnak. Világosan mutatják, hogy a nyelvtudomány és a nyelvművelés szoros, elválaszthatatlan egységet alkot (vö. pl. DEME LÁSZLÓ, A jelöletlen határozós összetételek kérdéséről: 150—68). Az *ami* használatáról szóló cikksorozat a tudományosság mellett ízelítőt ad az igazi vitából is: az elvszerűség mellett mások nézeteinek a tiszteletben tartását sugallja (vö.: KOLLÁNYI TERÉZ, Az egész mondatra vonatkozó *ami* kérdéséhez; NAGY J. BÉLA, A mondatra vonatkozó *ami;* RÁCZ ENDRE, Hadd legyen per!; NAGY J. BÉLA, Legyen hát per, ha úgy tetszik!; RÁCZ ENDRE, Újabb tanúvallomások az *ami*-pörben: 181—206).

A jegyzet előszavában olvasható: „. . . a tanszék nemcsak a tanárképzés és a tanári önképzés eszköztárát, hanem a magyar nyelvművelés egészét is gazdagítani óhajtotta" (3). A munka a fenti cél elérésére maradéktalanul alkalmas. Kérdés, hogy jelenlegi kari jegyzet formájában el tudja-e látni ilyen feladatát. Némi átdolgozás után (ami elsősorban a tankönyv-jellegből fakadó átfedések kiszűrését és a valóban csekély számú sajtóhiba kijavítását igényelné), örömmel üdvözölnénk könyvesboltjainkban. Így válhatna igazán a nyelvművelés, a nyelvi ismeretterjesztés hatékony eszközévé.

ZELLIGER ERZSÉBET

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Erdődi József

(1908—1980.)

Munkatársai, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszékének oktatói nevében búcsúzom Erdődi József címzetes egyetemi tanártól, de egyúttal a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya, az Uralisztikai Munkabizottság és a Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetőségének részvétét is tolmácsolom gyászolóinak.

Hagyományaink szerint, mikor egy tudós életpályáját véglegesen lezárja a halál, pályatársainak egyike mérleget von a koporsónál a megtett útról. Most nekem jutott ez a szomorú, megtisztelő feladat.

Erdődi József gyermekkora szülővárosához, Vágújhelyhez kapcsolódik. Innen azonban már tízéves korában Budapestre kerül. Az egyetemet Szegeden kezdi el német-francia szakon. Nyelvtudását Bécsben és Párizsban tökéletesítette, majd később Budapesten angol szakon is diplomát szerzett.

Végül is Szeged vált szinte második szülővárosává, innen indult tudományos pályafutása, melynek kezdeteinél a legfontosabb szerep bízvást a Mészöly Gedeoné, akinek

Erdődi József a tanársegédje volt, s akit mindvégig gyakorta és szeretettel emlegetett. Ez év tavaszán még nagybetegen is Szegedre utazott, hogy részt vegyen a mestere születésének századik évfordulója alkalmából rendezett ünnepségen, sőt az előadást tartók sorában szerepelt. Akkor még nem tudtuk, hogy utolsó tudományos fellépésén látjuk.

Erdődi József tudományos munkásságának, tanári pályafutásának, tudományszervezői tevékenységének áttekintése és méltatása nehéz feladat, mivel ez mind gazdag és sokoldalú. Tudományos munkái 1930-tól jelentek meg. Ezekben az években a finnugor és indoeurópai kapcsolatok kérdése az egyik olyan tudományos probléma, amely különösen foglalkoztatja. Ebből a témakörből írta bölcsészdoktori disszertációját, s élete későbbi szakaszaiban is visszatér hozzá.

A kezdő évek másik kedvelt területe a szómagyarázat és etimológia. Erdődi József ehhez sem lett hűtlen a későbbiek során sem. A szavak egybevétésében sohasem állt meg a hangmegfelelések megállapításánál, sőt ezeknél jobban izgatták a szavak tárgytörténeti, kulturális és társadalmi vonatkozásai. A nyelvészet problémáinak ez a fajta megközelítése a magy r etnolingvisztika jeles képviselőjévé avatja Erdődi Józsefet. E cikkek pozitív vonása még, hogy egy-egy problémakör egészének megvilágítására törekszenek. —Erdődi József mitológiai érdeklődése ugyancsak régre nyúlik vissza. Itt elsősorban „Uráli csillagnevek és mitológiai magyarázatuk" című szép monográfiája érdemel említést.

A rokon nyelvek közül elsősorban a cseremisszel és a mordvinnal foglalkozott. Sok év munkájával járult hozzá Beke Ödön cseremisz nyelvjárárási szótára sajtó alá rendezéséhez, s cseremisz mondattani problémából, az alany és állítmány egyeztetésének feldolgozásából védte meg kandidátusi értekezését is 1954-ben. De a cseremiszeknek nemcsak a nyelvével foglalkozott. Meleg barátság fűzte több cseremisz kutatóhoz, akik a nemrég lezajlott turkui finnugor kongresszuson is őszinte aggódással érdeklődtek Erdődi József egészségi állapota felől, s bizonyos vagyok benne, hogy méltóképpen emlékeznek meg haláláról is.

A mordvin nyelvet illetően Erdődi József nevéhez fűződik az első hazai kézikönyv elkészítése, amely egyetemi jegyzetként látott napvilágot 1968-ban. — Cseremisz-mordvin kutatásai az utóbbi időben a Volga-Káma-vidék finnugor és török nyelvei kölcsönhatásának vizsgálatává szélesedtek.

Erdődi József háború alatti hányattatásainak lett a következménye, hogy közeli kapcsolatba került az orosz nyelvvel és kultúrával. Magyarországra hazatérve huzamos időn keresztül jelentős szerepet játszott az orosz nyelv egyetemi oktatásában, az orosz nyelvtudás hazai terjesztésében, sőt nyelvtanával a középiskolai orosz nyelvtanításban is.

Az egyetemi finnugor oktatást is több tankönyvvel és jegyzettel szolgálta. Fiatalságától meleg kapcsolatok fűzték Finnországhoz, s két útikönyvet is írt róla.

Külön fejezetet jelentett Erdődi József életében a műfordítás. Fordított orosz klasszikusokat, német és francia szerzőket, de élete utolsó két évtizedében a finn irodalom kötötte le tartósan. Legjelentősebb fordítása Väinö Linna „A Sarkcsillag alatt" című trilógiájának magyar tolmácsolása.

Ismét új és színes oldal Erdődi József munkásságában az a részben úttörő tevékenység, amelyet az utóbbi évtized során az uralisztika ausztriai, németországi és franciaországi oktatásában kifejtett. Ezeken fölül még előadások tucatjait tartotta különböző nyugati egyetemeken és tudományos társaságokban.

A magyarországi uralisztika számára megtisztelő, hogy ő volt a „Les études finno-ougriennes" című rangos nemzetközi folyóirat magyar szerkesztője. — A salzburgi egyetem a finnugor stúdiumok megismertetése és népszerűsítése terén kifejtett munkásságáért tiszteletbeli professzorává választotta az elhunytat.

E rövid és vázlatos áttekintés is meggyőz bennünket arról, hogy milyen eseményekben gazdag, sokoldalú, tudományos eredményekben bővelkedő és színes életet élt Erdődi

József. A tudós életműve lezárult, de művei hosszú időn keresztül fognak segíteni bennünket mindennapi munkánkban, okulnak belőlük szakterületünk felnövekvő művelői.

Nem tehetem, hogy csak a tudóstól búcsúzom. Fájlaljuk a sokoldalú, tapasztalt kutató elvesztését, de még sokkal inkább a mindig vidám, kedves és segítőkész kolléga és barát távozását. Példa marad számunkra szorgalma, akaratereje, tanítványai iránti szeretete. Csak csodálni tudtuk azt a lelkierőt, amellyel még az idei nyáron is, mikor már halálos beteg volt, konferenciát szervezett, terveket szőtt, s egy pillanatig sem adta fel a harcot, hogy értékes életet éljen, embertársainak hasznára legyen. Emlékét megőrizzük és továbbadjuk.

BERECZKI GÁBOR

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből

1979. szeptember 25. Magyar szakosztály. S. HÁMORI ANTÓNIA: Az eredeti és másodlagos szófaji kettősség néhány kérdése (a TESz. alapján). — Az előadó bevezetőül megállapította, hogy a szófaji kérdésekkel foglalkozó szakirodalom eddig nemigen figyelt fel a szófaji kettősség és az etimológia összefüggéseire. Véleménye szerint a TESz. hatalmas anyaga, amely a szavak etimológiáját a szótörténettel együtt mutatja be, jó alkalmat nyújt ezeknek az összefüggéseknek a vizsgálatára. — Mivel a szó története keletkezésével (illetőleg nyelvünkbe való bekerülésével) kezdődik, azok a törvényszerűségek, amelyek etimológiájában érvényre jutnak, szótörténetében s így szófajának alakulásában is szerepet játszanak. Azokban a szavakban, amelyek etimológiája valamiféle kettősséget mutat, eredeti kettős szófajiságot tapasztalunk. Az eredetileg egyetlen szófajjal jelentkező szavak szófaji kettőssége másodlagos. A másodlagos szófaji kettősség szerves, amikor a második szófaj az eredetiből fejlődött; amikor pedig nem az eredeti szófajjal, hanem az etimológiával (illetőleg egyéb körülményekkel) függ össze, szervetlennek tekinthető.

1979. október 2. Germanisztikai-romanisztikai szakosztály. GERSTNER KÁROLY: A kétnyelvűség problémája a magyarországi németeknél. — Az előadó először a kétnyelvűség és a nyelvi kölcsönhatások vizsgálatának eddigi eredményeit vázolta, különös tekintettel a magyar és a német nyelvre, majd a nyelvi anyag gyűjtésének körülményeiről, a gyűjtés helyszínéről, az adatközlők nyelvi életrajzáról és a gyűjtés jellegéről beszélt, kiemelve azt a településtörténeti folyamatot, amely következtében létrejött az a nyelvközösség, amelynek nyelve a vizsgálat tárgya volt. A továbbiakban fonetikai, morfológiai és lexikai adatok elemzésével szemléltette a leányvári nyelvi kölcsönhatás különböző eseteit. Befejezésül életkori csoportonként összefoglalta a gyűjtött anyagból levonható tanulságokat.

1979. október 9. Finnugor szakosztály. GULYA JÁNOS: Gondolatok a „halzsíros atyafiság" kérdéséhez.

1979. október 9. Szlavisztikai és általános nyelvészeti szakosztály. V. K. ZSURAVLJOV (Moszkva): Fonológia — „Quo vadis?"

1979. október 16. Germanisztikai-romanisztikai szakosztály. KASSAI ILONA: Az akcentusról francia—magyar összevetés alapján. — Előadásában a kísérleti fonetika eszközeivel elemzett francia és magyar beszédanyag alapján azokat a sajátosságokat igyekezett megragadni és megfogalmazni, amelyek egy másik nyelv használatakor 'akcentus'-ként jelentkeznek. Elemezte, hogy az akcentus jelenlétéért mennyiben felelős az artikulációs bázis (artikulációs, akusztikai és percepciós jegyek), és mennyiben maga a fonológiai rendszer (paradigmatikus és szintagmatikus rendszersajátosságok). Úgy látta, ez utóbbi a lényegesebb tényező.

1979. október 23. Szaknyelvi szakosztály. PUSZTAI ISTVÁN: A bécsi terminológiai iskola elmélete és módszertana. (L. Nyr. CIV, 3—16).

1979. október 30. Magyar és finnugor szakosztály. Sz. KISPÁL MAGDOLNA: A *-va/-ve, -ván/-vén* határozói igenévképző története. (L. MNy. LXXVIII, 33—41.)

1979. november 1. Szemiotikai szakosztály. — HOFER TAMÁS—MÁTÉ JAKAB—SZÉPE GYÖRGY: Beszámoló a budapesti és a bécsi nemzetközi szemiotikai kongresszusról.

1979. november 6. Nyelvoktatási szakosztály. GOSZTONYI JÁNOSNÉ: Az integrációs irányulású anyanyelvoktatás problémái az általános iskola alsó osztályaiban. — Az általános iskola nevelési és oktatási tervét 1978-ban vezették be az 1. osztályban. Az előadó beszámolt arról, hogy a magyar nyelv és irodalom tantervben a korábbi gyakorlattól eltérően megszűnt a tantárgyi szétaprózottság, a nyelvhasználat fejlesztése a fő feladat. Új témaként szerepel a tananyagban a beszédművelés, beszédfejlesztés, amely 1., 2. és 3. osztályban kiemelt feladat. Korszerűsödött az 1. osztályos olvasás- és írástanítás módszere is. Mind a négy osztályban hangsúlyosabb szerepet kapott a néma olvasás. Már az alsó tagozaton, a 3—4. osztályban foglalkoznak történelmi témájú olvasmányok feldolgozásával. A nyelvtan és a helyesírás anyaga is más felépítésű, mint a régi tantervben volt. A nyelvtan anyaga nem koncentrikusan, hanem lineárisan épül föl.

1979. november 13. Szaknyelvi szakosztály. FÁBIÁN PÁL: Szaknyelvi helyesírások? — A kérdőjellel feltett cím arra kíván utalni, hogy a szaknyelvi helyesírások meglétét egyrészt tagadni lehet (külön szaknyelvi helyesírásokról, ha elismerjük és óhajtjuk a magyar helyesírás egységét, beszélni nem lehet, illetve nem is szabad); másrészt azonban a gyakorlatban számos olyan probléma merül fel minden szaktudományban, amelyekre a köznyelvi helyesírás szabályai alapján nemigen lehet feleletet adni (tehát igenis szükség van külön szakmai, szaktudományi szabályzatokra). — Az előadó a vázolt ellentmondások elméleti feloldására, a megoldás gyakorlati bizonyítására törekedett. Ismertette továbbá az eddigi, akadémiai szintű szakmai helyesírási szabályozások problémáit és megoldásuk módját.

1979. november 27. Nyelvoktatási szakosztály. KÉRI HENRIK: A német nyelv új gimnáziumi tantervéről. — Az utóbbi évtizedekben a német nyelv oktatása nálunk is, más európai országokban is erősen visszaszorult. Az előadás néhány érvet sorol fel amellett, hogy a jelenlegi irányzatot megállítsuk, illetve visszafordítsuk. — Az iskolai idegen nyelvi tantervek egyik sebezhető pontja a célkitűzés bizonytalansága. A bizonytalan, homályos célokból csak pontatlan követelmények vezethetők le. Ez rontja az iskolai nyelvoktatás hatékonyságát. — A német tanterv egyik új vonása a nyelvtani követelmények pontosítása. Az egyoldalú alaktani szemlélet helyett olyan szabályozó rendszer beépítésére törekszik, amely az agrammatikus mondatok képzésének valószínűségét csökkenti.

1979. december 4. Szaknyelvi szakosztály. KOVALOVSZKY MIKLÓS: Szaknyelveink és a szóalkotás. — Az előadás a következőkkel foglalkozott: A műszóalkotás elvi és gyakorlati jelentősége. Rövid történeti áttekintés. A helyes műszóalkotás elvei (megfelelés, logika, szemléletesség, tömörség stb.). A műszóalkotás módjai: képzés, összetétel, egyéb módok (rövidítés, mozaikszó, jelentésátvitel, köznyelvi átvétel); e módok viszonya, aránya, kihasználatlan lehetőségek. Nyelvhelyességi szempontok, vitás kérdések.

1979. december 11. Magyar szakosztály. LAKÓ GYÖRGY: Módszertani újítás és elvi állásfoglalások XIX. századi nyelvészeink műveiben. (L. MNy. LXXVI, 385—94).

1979. december 18. Általános nyelvészeti szakosztály. HAJDÚ PÉTER: Műfaj és nyelvi változás az uráli nyelvekben. (Vö. CIFU. I, 57—85.) — Az ülésen a Társaság nevében Károly Sándor köszöntötte Telegdy Zsigmondot 70. születésnapja alkalmából (l. MNy. LXXVI, 379—80).

1980. február 5. Szlavisztikai szakosztály. HOLLÓS ATTILA: Mátyás király III. Iván cárhoz írt levelének nyelve. — Mátyás király 1488. december 16-án Bécsben kelt

levele 1489. április 9-én érkezett a cári udvarba. E levelet csak az ekkor készült moszkvai másolatból ismerjük. Az előadó kifejtette, hogy mivel a másolat nyelve szerb szerkesztésű egyházi szláv, valószínű, hogy a levél eredetije is ezen a nyelven készült. A levél szövegében előforduló *hercseg* (< m. *herceg)* szó tehát az első szerb közvetítéssel az orosz nyelvbe került magyar szavunk. A szerb-horvát mint közvetítő nyelv nagyobb szerepet a magyar—orosz nyelvi kapcsolatokban csak a XVIII. század közepén kapott.

1980. február 5. Nyelvoktatási szakosztály. P. H. NELDE: (Brüsszel): Interferenz und Norm bei einer deutschsprachigen Minderheit — eine soziolinguistische Untersuchung in einem sprachlichen Übergangsgebiet.

1980. február 12. Az általános nyelvészeti, a fonetikai és beszédművelési szakosztályok, valamint a Magyar Pszichológiai Társaság általános lélektani szekciója közös rendezésében. VÉRTES O. ANDRÁS: Nyelvtörténet, történeti lélektan, pszichoszomatikus betegségek. — Az előadó bevezetőül megállapította, hogy a történeti nyelvtudomány és a most alakuló történeti lélektan egymásnak segédtudományai. A továbbiak során állítását példákkal bizonyította. A nyelvi forrásanyag: a nyelvemlékek tanúsága a szaglási képzetekről. — Az érzelmi világ változása a hangtan tükrében: a hangszínezet, a hanglejtés, a hangsúly és a ritmus bizonyító anyaga. — A szókészlet és a szófajok története és az intellektualizálódás. A képzők és az érzelmi világ történeti alakulása. Kapcsolatok a történeti mondattannal és a történeti stilisztikával. Végül hangsúlyozta, hogy a nyelvnek és egyéb kommunikációs tényezők használatának a változása ok-okozati kapcsolatban van a pszichoszomatikus betegségek keletkezésével: a bühleri Ausdruck s az érzelmi világ háttérbe szorulása mint pszichoszomatikus tényezők; a vegetatív idegrendszer legújabbkori szerepe.

1980. február 19. Szlavisztikai és általános nyelvészeti szakosztály. H. TÓTH IMRE: Baudouin de Courtenay, a modern nyelvtudomány úttörője. — Az előadó J. N. Baudouin de Courtenaynek általános nyelvészeti rendszerét vizsgálta. Mivel Laziczius Fonológiájában elemezte e kiváló nyelvész fonológiai nézeteit, a felolvasás ezekkel nem foglalkozott. Mondanivalóját három kérdés köré csoportosította: 1. J. Baudouin de Courtenay tanítása a nyelv lényegéről. 2. J. Baudouin de Courtenay a nyelv funkciójáról. 3. J. Baudouin de Courtenay a nyelv felépítéséről, szerkezetéről. E három szempont vizsgálata során figyelembe vette nézeteinek történeti fejlődését, ami különösen a nyelvi mozgásra vonatkozóan vezetett új eredményekhez. Befejezésül megállapította, hogy tanulmányai megerősítették benne azt a véleményt, hogy J. Baudouin de Courtenayban a modern nyelvészet, főleg pedig a strukturális kutatások előfutárát kell látnunk.

1980. február 26. Szaknyelvi szakosztály. MUELLER OTHMÁR: A robbantástechnika szaknyelve. — Az előadó először a robbantástechnika és a robbanóanyagok történetét tekintette át. Majd elmondta, hogy kezdetben a hazai bányászat — részben a külföldi szakirodalom és a bevándorló bányászok hatására — rengeteg német kifejezés magyar fordítását alkalmazta a robbantástechnikában. Az 1950-es években hazánkban is megindult a robbantástechnikai kifejezések egységesítése, értelmezése, szabványosítása. Ennek következtében a szabályzatokból eltűntek a különböző idegen eredetű, de magyarosított kifejezések, és egyértelműsödött a robbanóanyag és robbanószerek, valamint a robbantóanyag fogalma. A jelentkező új robbanóanyagok és robbantástechnikai eljárások magyar megfelelői kifejezéseiben azonban még sok bizonytalanság található. A bányászatban alkalmazott robbantástechnikai kifejezések nem minden esetben alkalmazhatók a bányászaton kívüli robbantástechnikára. Így a bányászaton kívüli robbantástechnikában egyes fogalmakat másképp használnak, és ez még szakmai vonatkozásban is esetenként bizonytalanságot okoz. A robbantástechnika területén az Építőipari Tudományos Egyesület Robbantástechnikai Szakbizottsága még 1975-ben felmérte a használatos kifejezéseket, és javaslatokat tett azok alkalmazására. A bányászat területén hasonló törek-

véseknek vagyunk tanúi. A cél az, hogy — hasonlóan az NDK, az NSZK, Norvégia stb. gyakorlatához — hazánkban is megjelenjen az a szakszótár, amely a robbantástechnikai kifejezések nyelvileg helyes magyarázatát és alkalmazását adja meg.

1980. március 4. Szemiotikai szakosztály. KANYÓ ZOLTÁN: A magyar szemiotikai terminológia. — Az előadó abból a tapasztalatából indult ki, hogy a különböző társadalomtudományi közleményekben használt nyelvvel kapcsolatban bizonyos ideje meglehetősen széles körben egyfajta nyugtalanság figyelhető meg. A továbbiakban a jelenség okait próbálta sorra venni. Majd a lehetséges megoldások előnyeit és hátrányait vizsgálta. Végül fejtegetéseit a következő konkrét javaslatokkal zárta: „1. Az egyes szaktudományok művelői közül a Társaság kérjen föl olyanokat, akik a szaknyelv megfelelő állapotáért, kiépítéséért egyébként is felelősséget éreznek, hogy dolgozzanak ki javaslatokat a hiányzó terminusok pótlására. 2. A javaslatokat a szakterület művelői és mindazok, akik a Társaság nyelvművelő munkájában részt kívánnak venni, behatóan vitassák meg. Nyíljék mód az egyes szaktudományokban lejátszódó változások összehangolására. 3. Mindazokat a kifejezéseket, melyeket a szakmai közvélemény és a Társaság fóruma elfogadott, megfelelő helyen közzé kellene tenni. A közleményben az új nyelvi alakon kívül a korábbi, illetve a nemzetközi szakirodalomban használatos alakokat, a pontos értelmezést és egy illusztratív értékű alkalmazást kellene feltüntetni."

1980. március 11. Magyar szakosztály. RÓNAI BÉLA: Nyelvföldrajzi vizsgálatok a Zselicben. — Rónai Béla előadásában 1963 és 1969 között végzett gyűjtőmunkájáról és annak eredményéről, a zselici regionális atlaszról számolt be. A Zselicben felvett 39 kutatópont teljes sűrűséget jelent. A vizsgált terület körül 9 közelebbi, tehát szomszédos és 7 távolabbi ellenőrző kutatópontot jelölt ki. Kísérleti kérdőíve megközelítőleg 900, a végleges pedig valamivel több mint 500 kérdést, tételt tartalmaz. Atlasza szóföldrajzi irányultságú ugyan, de a terület főbb fonetikai és morfológiai jelenségeinek a vizsgálatát is fontosnak tartotta. — A Magyar Nyelvjárások Atlaszához több szállal is kapcsolódik. Egyrészt azáltal, hogy 6 kutatópont közös, másrészt azáltal, hogy a végleges kérdőív 523 tételéből 156 a nagyatlaszban is szerepel. — A térképek adatainak feldolgozása már a munka következő szakasza ugyan, néhány tanulság azonban az eddigiekből is nyilvánvaló. Ezek elsősorban a diglosszia, másodsorban a magyar—német bilingvizmus tisztázásához adhatnak fogódzót.

1980. március 18. Nyelvoktatási szakosztály. BOGDÁNY FERENC: A hazai francia nyelvoktatás néhány kérdése az új reformtantervek tükrében. — Az előadó az új reformtantervek elemzése során a következőket fejtette ki: 1. A francia nyelv tanterveiben a gyakorlati feladatok vannak előtérben (a nyelvi készségek fejlesztése, a beszédértés és beszéd, valamint az olvasás és az írásbeli kifejezés). 2. Fontosságában hangsúlyt kapott a szövegértés és -feldolgozás, az önálló szövegmunka. A tantervek szókincstervezete nemzetközi összehasonlítás mellett is alapot ad a tanulóknak arra, hogy önálló tanulással átfogó, megbízható nyelvtudásra tegyenek szert nyelvhasználati szükségleteiknek megfelelően. A fonetika, a nyelvtan tanítása, a kétirányú fordítás ismét elfoglalta jogos helyét, a tanterv országismereti és nevelési szempontból hatékonyabb munkát kíván, újként bevezette a frankofónia kérdéseit is.

1980. március 25. Magyar szakosztály. BALOGH LAJOS—BARTÓK JÁNOS: A bécsi Phonogrammarchiv magyar beszédfelvételei 1912-ben. — Bíró Ányos 1912-ben a bécsi Phonogrammarchiv megbízásából magyar nyelvjárási és köznyelvi hangfelvételeket készített különféle területről származó adatközlőktől. A szerzők tudomása szerint ezek az első nyelvészeti célból készült magyar beszédfelvételek, amelyek viszonylag jó technikai állapotban ma is a kutatók rendelkezésére állanak (az archivumból másolatban megkapták mind a kilenc felvételt). Az előadásban általános fonetikai, intonációs és nyelvjárási szempontból vizsgálták meg a több mint fél évszázaddal ezelőtt készített hanganyagot.

Elsősorban arra a kérdésre kerestek választ, hogy az 1912-es állapothoz viszonyítva változott-e a beszélt nyelv, milyen lehetett a nyelvi norma a század elején, vannak-e a felvételeken olyan archaikus tájnyelvi jelenségek, amelyek ma már az idősebbek beszédében sem fordulnak elő. Az előadást néhány archív felvétellel is illusztrálták.

Összeállította KESZLER BORBÁLA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Az oxfordi glosszák

1. Évekkel ezelőtt szerezhettem tudomást arról, hogy az oxfordi egyetem központi könyvtára, a Bodleian Library Lyell gyűjteményének 70. számú, Petrus Comestor Historia Scholasticáját tartalmazó kódexben néhány magyar szó található. Időközben a Bodleiana kitűnő kézirattárosa, ALBINIA DE LA MARE közzétette a Lyell gyűjtemény középkori kéziratainak részletes leírását: Catalogue of the Collection of Medieval Manuscripts bequeathed to the Bodleian Library Oxford by James P. R. Lyell. Oxford, 1971. (Catalogue . . . Lyell) Az oxfordi Lyell 70. magyar glosszáiról ismételten említést tettem „Deákság és Európa" című könyvemben (Bp., 1979. 138, 169, 247 és 24. kép).

A DE LA MARE kiadta katalógus 208—10. lapján találjuk a 70. sz. kódex ismertetését. A szerző említést tesz itt a glosszák magyar vonatkozásairól, és — mint mondja — egyes magyar szavak fordításáról is: „He quotes examples from Hungary and versions of words in the Hungarian vernacular (in hungaria', hungarico') . . ." (Catalogue . . . Lyell 209). — Látni fogjuk, hogy nem csupán fordításról van szó.

Röviden a Lyell gyűjtemény létrejöttéről. James Patrick Ronaldson Lyell londoni ügyvéd (1871—1949.) latin, görög és keleti kódexeket gyűjtött. Élete vége felé Oxfordba költözött, hogy gyűjteményét a Bodleiana segítségével rendezhesse. (L. R. W. HART, The Lyell Bequest. Bodleian Library Record 3 (1950/51) No. 30. 68—72). Lehet, hogy ezért, 1949-ben bekövetkezett halála után kódexgyűjteménye nagyobb részét az oxfordi egyetemi könyvtár örökölte. A 70. kódexet Lyell 1943 augusztusában E. P. Goldschmidttől vásárolta (Catalogue . . . Lyell, 210). A XIX. században, exlibrise tanúsága szerint, az ötödik Vernon báró (1835—1866.) volt a kódex tulajdonosa (uo.). A középkori posszeszorra utal a f. 152v-n XIII—XIV. század fordulójáról való könyvtári jegyzet: „ex parte sinistra de sexta banca G littere" (baloldalon a hatodik pulton G betű alatt lefektetve); ugyanott XIV. századi (olasz ?) kéz: „Iste liber debet esse in prima bancha ex parte m ris." (Ez a könyv az első pulton legyen a tenger felőli oldalon). Ekkor tehát a kódex tengerparti városban volt.

2. A kódexet a maga valóságában nem láthattam, csupán egy eléggé gyenge mikrofilmre és egy ennek megfelelő olvashatóságú fotokópiára támaszkodhattam. A Collection Lyell leírása sok tekintetben megbízhatóan segít e hiányosságon. Így tudjuk meg, hogy a pergamenlapok nagysága 385×240 mm teljes és 230×120 mm belső tükör; terjedelme I—II; 1—154 fólió, de a I—II és 153—4 előzék- vagy szennylapnak (flyleaves) tekinthető; két hasábban hasábonként 56—57 sor található; kék és piros kezdőbetűk tintával cifrázva, néha madár formára. Számos és jó minőségű tollrajz díszíti az alsó margókat. Művészettörténeti értékelésüket WEHLI TÜNDE már elvégezte (megállapításai a Magyar Művészet Története I. kötetében kerülnek közlésre.) A kötés modern bőrkötés.

Magam ez alkalommal röviden csak az írásról és a kódex tartalmának egészéről szólhatok. A szöveg írása jól olvasható, korai gótikus textuális miniszkula, a XIII.

század első évtizedeiből. A textus jól iskolázott, fegyelmezett, igen gondosan vezetett scriptoriumra valló kéz írása. A. DE LE MARE olasz vagy délfrancia kéz írását látja a szövegírásban; hozzáteszi azonban: „to judge from the parchment". A pergamen színét, minőségét illető tapasztalatokkal én nem rendelkezhetem, el kell tehát DE LA MARE véleményét fogadnom. Mégis összehasonlítás meg a keltezés biztonságosabbá tétele érdekében, néhány XIII. század elejéről való kéz írását is bevontam a vizsgálatba (Ch. SAMARAN—R. MARICHAL, Catalogue des Manuscrits en Ecriture Latine portant des indications de date de lieu et de copiste II. Paris, 1962. Planches XXIV. Bibl. Nat. 6191, 1200—1203; XXVI. Bibl. Nat. 6901, 1230 (olasz!); XXVII. Bibl. Nat. 1230 után és i. m. III. Paris, 1974. XL. Bibl. Nat. 16200, 1213). Az bizonyos, hogy a kódex írása a XIII. század első harmadába illik. A könyvírásban is járatos kéz írta a XIII. század második felében, főként a felső margóra Szent Bernát, Beda Venerabilis műveiből vett terjedelmes részleteket. A glosszák írása a XIII. század első feléből, a Petrus Comestort magyarázó mester kezevonását őrizte meg. Nagy gyakorlatra valló könnyedséggel írt betűi és magas szintű deákosságot bizonyító, bonyolult, szabályos rövidítései a hazai e korbeli, inkább notáriális írású emlékeinkkel tartanak rokonságot (vö. MEZEY LÁSZLÓ, A latin írás magyarországi történetéből: MKsz. 1966: 4. szám, a 19., 20., 21. számú íráspéldákat). Ezt kell mondanunk a glosszák legtöbbjét lejegyző kézen kívül még más, egy-két kisebb megjegyzést író kéz működéséről is. A glosszák írásának európai rokonságát a cursiva currensnek nevezett írásstílusban kell megtalálnunk, természetesen a gótikus írásstíluson belül.

3. Az oxfordi kódex Petrus Comestor Historiae Scholasticae (Történelem iskolai használatra) néven ismert művét tartalmazza. A szerző Petrus, különös melléknevén Comestor 1164-től a párizsi Notre Dame kancellárja és iskolájának vezetője (magister, scholasticus, écolatre) volt. 1170-ben belépett a párizsi Szent Viktor kanonok szerzetesei közé, és ugyanebben az apátságban halt meg 1197-ben vagy 1198-ban. A Historia Scholastica vagy egyszerűen a Historiae a biblia tartalmát rövidítve és elbeszélő formában adja elő profán (római, görög) históriai elemek felhasználásával. A könyv az egész középkoron át igen népszerű volt. A domonkos rendiek 1228. évi rendi szabályzata előírja, hogy a Párizsba küldött studens fraterek (két másik könyvvel együtt) a Historia Scholasticát is vigyék magukkal (MEZEY, Deákság 153). Bizonyos tehát, hogy Petrus Comestor könyve a XIII. század első felében rendes oktatási anyagnak számított. Mivel Comestor az Apostolok Cselekedeteit nem vette fel a Historia Scholasticába, a kódexünkben található pótlás Petrus Pictaviensis (Pierre de Poitiers (1130—1205), Comestor utódja a Notre Dame-i iskolában) műve lenne — a katalógus szerint. (Catalogue . . . Lyell 208).

4. A könyv tartalmánál — hiszen az Európa-szerte több száz kéziratból ismeretes — érdekesebb a glosszaanyag. Mintegy háromszáz glosszát találunk a lapszélekre jegyezve. Ezek a glosszák két kéztől származnak. Az egyik, a korábbi glosszátor, a XIII. század elején működött, és olyan széljegyzeteket s úgy fogalmazott meg és helyezett el, mint egy iskolamester, aki a szövegmagyarázó felolvasást (lectio, lectura) készíti elő, a megértést könnyebbé tevő megjegyzésekkel. (Az iskolai magyarázatról — és ebben az anyanyelv használatáról — MEZEY, Deákság 80., az ott hivatkozott irodalom, a lectio módjáról

[1] Le Mangeur latinul Manducator állítólag, mert „falta" a tudományt (Lexikon für Theologie und Kirche VIII, 156—7); a Historia Scholastica jelentőségéről és népszerűségéről: M. GRABMANN, Die Geschichte der katholischen Theologie seit dem Ausgang der Väterzeit. Freiburg, i. Bg. 1933. 46.

145. l. 10. j.). A másik később, a XIII. század második felében nagyobbrészt párhuzamos vagy analóg helyeket jegyzett ki Beda Venerabilis, Clairvaux-i Bernát és Adamantius (?) munkáiból. Minket a magyar glosszák miatt inkább az első glosszázó fog érdekelni.

A glosszázó mester képzettségét, némileg az olvasottságát ALBINIA DE LA MARE forráskutatásai nagy részben már tisztázták (Catalogue . . . Lyell 209). A következő megállapítások DE LA MARE kutatásainak hitelén nyugszanak. Már most meg kívánom jegyezni, hogy a még szükségesnek mutatkozó kiegészítéseket a teljes glosszaanyag feldolgozásával együtt szeretném elvégezni és közzétenni.

A klasszikus, patrisztikus és újabb egyházi irodalmat használó glosszázó bőven hoz fel a korviszonyokra jellemző példákat. Ezek a példák mindennapi dolgoktól a magasabb, mondhatjuk művelődési, sőt politikai szférákig terjedő korabeli fogalmakat, tényeket adnak tudtunkra. Meglehetős számú francia vonatkozás (f. 28^{v}, 29^{r}, 30^{r}, 30^{v}, 31^{r}, 49^{v}, 55^{r}, 69^{r}, 81^{r}, 149^{r}) mellett észak-itáliaival („Lombardia") (f. 101^{v}, 152^{r}) találkozunk, de legtöbb a Magyarországot illető megjegyzés. Számuk húsz fölött van (a Catalogue . . . csak tizet említ). — E megjegyzések olyan természetesen kerülnek a glosszákba, hogy forrásuk csak közvetlen és állandó tapasztalás lehetett. A XIII. század eleji Magyarország viszonyaira utaló értesülések feldolgozása az elkövetkező évek feladata lesz, de az már most bizonyosra vehető, hogy igen sokféle haszonnal fog járni. A glosszázó magyar mester műveltségét feltűnővé teszi a latinon túlmenő, mint látszik Párizsban és Bolognában szerzett nyelvismerete, a „köznyelv", tehát nemcsak a latin iránti érdeklődése. Lehetséges, hogy ezt is Párizs inspirálta. Egy helyen Magister Alexanderre hivatkozik, aki magy rázataiban egy madárnevet franciául említett: „Dicit enim M[agister] Alex[ander] quod castrimagia [c: gastrimargia] vocatur illa avis quae gallice dicitur ascii vel iudchoc quae delicatissima avis est . . ." (f. 34^{v}; az „igen finom" madár magyar nevével nem tudok szolgálni). Francia tudását többször is segítségül hívja, így diákjai számára teljesen érthetetlen *Jerhienderemus* szót a francia (gallice) *diner* szóra hivatkozással magyarázza (f. 149^{r}). A szóba hozott lombard, észak-itáliai vonatkozások, szavak, bolognai jogtanulása idején szerzett olasz nyelvi ismereteire engednek következtetni.

5. A glosszaíró magyar vonatkozású megjegyzéseiből most csak néhányat mutatok be. Elsőként azt a glosszát ismertetem, amelyik arra is alkalmas, hogy a glosszák készülésének idejét közelebbről meghatározhassuk. A f. 77^{v}-n ezt olvassuk: „et mortuus est ochosias et regnavit frater eius ioran pro eo anno secundo ioran filii iosaphat et tunc equiuoci fuerunt rex israel et rex iuda" (= és meghalt Ochoziás király, és uralkodott atyja fia, Ioram, Jozafát fiának, Jorámnak második évében, és akkor azonos nevű lett Izrael királya és Juda királya). E helyhez a következő glossza kerül: „Hoc item aliter esse in Hungaria possit, quasi adhuc uiuus fuerit Josaphat; unde dicatur quod ioran, filius io(saphat) conregnauit patri suo." (= Ez ismét másként lehetne Magyarországon: mint ha még élne Jozafát, úgy lehetne mondani: Ioran, Jozafát fia, együtt uralkodott atyjával.) Tehát atyja a fiával együtt uralkodik, mint ahogyan ez II. Endre és fia IV. Béla ifjabb királysága idején (1224—1235.) Magyarországon volt, és e különleges magyar intézmény ismeretét tanítványainál feltételezte, ezért fel is használta a mester. A glosszázás, az iskolamester működésének legvalószínűbb ideje az 1230 körüli évekre tehető. Másutt Magyarországon szokásos építési módról („sicut id quod fit in hungaria": f. 29^{v}), a magyar nadrágról („sicut braccas solent homines per hungariam" f. 30^{r}); Szt. Istvánról, a magyarok dicsőséges királyáról, hitvallóról és apostolról (f. 53^{v}).

A magyar viszonyokból kiinduló értelmezés, próbálkozás olykor különös eredményre vezet. Comestor: „Caesar a palatinusi Apollo templomában leült"; glosszázónk: „a palatinus pedig az, aki nagyobb a király palotájában („qui maior est in palatio regis"); egy ilyen valaki készített palotát (palatium) Apollo tiszteletére és ebben ült le Cézár"

(f. 113ᵛ). Szóba hozza, hogy „Magyarországon bőven vannak hévízek, így Budán is" („utpote Bude" f. 15ᵛ). A szőlőművelésnél szokásos „szemremetszés" kifejezés a XIII. század elején így jelenik meg: „mint ahogyan a köznyelven szokás mondani, három szemre metszették ezt a szőlőt" („in tres oculos est incisa ista vinea": f. 17ᵛ). A magyar köznyelv egy növényt szamártövisnek nevez („herba quaedam quod iuxta uulgare hungaricum spina asinina" f. 80ʳ). De ha a glosszákat író iskolamester a magyar kifejezés latin fordítását is beleszövi magyarázó glosszáinak szövegébe, beleszőhetett azokba magyar szavakat is.

6. A rendelkezésemre álló mikrofilm tizenegy magyar szó elolvasását tette lehetővé azok latin értelmezésével együtt. Ezek a szavak következnek most itt úgy, hogy a Historia Scholasticának a glosszázó által használt hivatkozási jel szerint felismerhető szavát a közvetlen szövegkörnyezetben idézem, ezután a glossza latinul és magyarul olvasható.

A) „Iungebatur autem anfulis iacinctinis . . ." (= Jácintból való kapcsok fogták össze . . .: f. 29ᵛ). 0+ jel alatt a glossza: „id est quibusdam spericis retinnaculis quibus ora uestium constringi solent, quod in hungarico dicitur *gūb* [gumb]": „Bizonyos gömb alakú kis kapcsokkal, mikkel a ruhák szegélyét szokás összefogni (szorítani), s amit a magyarban *gumb*-nak mondanak".

B) „. . . unde et quosdam pannos asperos sagias dicimus . . ." (= Ezért némely érdes posztót sagianak mondunk . . .: f. 28ᵛ). A hivatkozási jel /, és a glossza: „Hic ponit magister latinum uulgarice extortum a gallico illo sai, quod in hungarico *saiat*, uel quod magis credo extortum ab illo gallico sarge quia et ipsum pannum laneum ita uocant." „A mester" (Comestor) itt köznyelvi származású latin szót használ, mely abból a francia szóból (sai) kicsavart, ami a magyarban *saiat;* vagy inkább azt hiszem, hogy ama francia sarge-ból indult volna ki, mert magát a gyapjú posztót így hívják."

C) „Seniores de propinquiore urbe occidere iuuencam . . ." (= a vének a közeli városból való borjút öltek . . .": f. 45ᵛ). A *propinquiore* szó fölött van a /: hivatkozási jel és ehhez a glossza: „exinde moris sit in hungaria /nom/i/n/are/ uicinam uillam *mortua* . . ." azaz: „innét van Magyarországon az a szokás, hogy a szomszéd falut *mortua*-nak nevezik . . .". [aqua, morotva].

D) „Festinauit igitur abigail et tulit secum . . . et massas caricas et adorans dauid ait . . ." (=Sietve elment tehát Abigél, és vitt magával . . . szárított fügét is, és leborulván Dávid előtt mondá . . .: f. 60ʳ). A *caricas* szó fölött ·/. jel van, és ehhez a glossza: „C rixcis est herba que in aquis crescit et manum incidit, quod dicitur in hungaria *sas;* carica-ce sit ficus et secundum hoc ponitur hic." Magyarul: „carix-cis növény, ami a vizekben tenyészik és a kezet megvágja, amit Magyarországban *sas*-nak mondanak; carica-ce pedig füge és itt ilyen értelemben áll.

E) „Insculptas habebant coronulas et plectas et in medio eorum leones et boues et cherubim . . ." (= Koszorúcskák és füzérek voltak reá vésve, és ezek közepében oroszlánok, ökrök és kerubimok . . .: f. 70ᵛ). A hivatkozási jel ÷, a *plectas* szó fölött van. Az ennek megfelelő glossza: „Corone tortuose facta de uirgis tortis quod hungari dicunt *gūs* [guns] quia scilicet factum . . .": f. 70ᵛ (= Vesszőkből tekergősen font koszoruk, amit a magyarok *gūs* [guns]-nak mondanak . . .).

F), G), H) „. . . et ea que in rota fieri solent: axes et radios et cantos . . ." (= és azok, amik a kévékben szoktak lenni: tengelyek, küllők és abroncsok.: f. 70ᵛ). Az axes, radios, cantos fölött ⁘ ⁘ ÷ jelek vannak és megfelelő glossza: „quod hungarice dicitur: *kier, cuchaga* [tuchaga], *kebeil*".

I) „. . . et expandit super faciem eius stragulum . . ." (= és arcára pokrócot borított . . .: f. 77ᵛ). A *stragulum* szó fölött ⁘ jel, és hozzá a glossza: „Quod dicitur in hungarico *seegu;* delicaciores pauperes solent habere ad cooperiendum scamnum . . ." (Ezt a

magyarban *seegu*-nak mondják, és a kényesebb szegények szokták azzal a padot (zsámolyt) leteríteni".

J) „... in gestatorio portaretur ..." (= hordszéken vitetett ...: f. 105r). Jel a gestatorio fölött ?, és a glossza: „Illud quod fieri solet in duobus equis ubi infirmi portantur quod hungarico uocabulo dicitur *nascala* ..." (= Az, ami két lovon szokott lenni, (amiben) a betegeket szállítják, magyar szóval így mondják, *nascala* ...).

K) „... sicut deliramentum ..." (mint a mámoros állapot ...: f. 135r); hozzá hivatkozási jel nélkül ez a glossza olvasható: „lirare (prima longa) est saltus, (et in fert — ducit) deliramentum; media longa est lira-(re) prima brevis (syllaba) in hungarico *cethare*". Magyarul: lirare, ha az első szótag hosszú, tánc (ugrálás), ami mámorba (őrületbe) visz, (mámort, őrületet okoz); lirare, ha a középső hosszú, az első (szótag) rövid, az ami a magyarban *cethare*.

7. Az oxfordi Bodleian Library Lyell 70. jelzetű kódexe a magyar nyelv egyik Árpád-kori emlékét őrzi, tizenegy magyar szót. Nem jelentéktelen és sok értesülés forrása lehet ez a kódex szellemi és anyagi művelődésünk, de még a népélet kutatója számára is. Különös fontosságát az oxfordi kézirat mégis annak köszöni, hogy igazolja a középkor iskolázási, oktatási szokásaiból, az anyanyelv használatának magyar mesterek által is követett — különben természetes — gyakorlatát. Megemlítést érdemel az is, hogy a textus, aminek megvilágítására mesterünk magyar vonatkozású tárgyi megjegyzésein kívül magyar szavakat is használt, nem az artes elsajátításához tartozó könyv volt. Petrus Comestor műve a bibliamagyarázat tanulásának bevezetéséhez szolgált alapkönyvül. Az anyanyelv segítségül hívása a lector szövegértelmezéséhez nem magától érthetődő, de segít a glosszázó mester esetleges működési helyének kijelölésében. Az 1215. évi IV. Lateráni Zsinat a teológia tanítását — Petrus Comestor ehhez adott kézikönyvet — csak az érseki egyházaknál írta elő; a püspökieknél beérte az artes előadásával (l. erről MEZEY, Deákság 150). A Párizst, Bolognát járt mester tudását még „modern" nyelvtudásával megszerzett anyanyelvet értékelő képességét is leginkább tehát Esztergomban gyümölcsöztethette. Szolgáljon ez annak is magyarázatául, hogy a közel háromszáz glosszában csak tizenegy magyar szót találunk. Egy schola maior, amilyen az esztergomi érseki iskola volt, diákjainál már elég önállóvá lett latin tudást tételezett fel, nem úgy, mint a grammatikát tanuló kisdiákoknál. Nagy kár, hogy ilyen, még kezdő igények szerint glosszázott nyelvtankönyv korai századainkból nem maradt meg, de későbbről — szerencsére — igen (ilyesfajta iskolás könyv glosszáiról MADAS Edit fog legközelebb és ugyanitt, „Bécsi glosszák" címen beszámolni).

MEZEY LÁSZLÓ

Eltartási szerződések a XVII. századból

1. Szerződés 1644-ből

Én JANOSI MIKLOS, minden Attjamfiainak, s- nevezet | ſzerent penig, az en ſzerelmes felefegemnek Kaldi Eőrſebet | Aſzonnak, es ü nekÿs minden attjafiainak föl veven terhe„ | ket, szabad akaratom ſzerent, vallom ez levelemnek rendi„ | ben; Hogy az en ſzerelmes attjam fiainak az Nehai Janoſi | Borbala, Jlona, es Anna Aſzonjoknak, mind vér ſzerent | valo attja fiu ſago kat, s- mind én hozzam eleteknek idejébẽ | valo jo akaratt jokat meg tekentven: es azert azok nak | gjermekihez, és meg maradeki hoz ſem akarvan haládat„ | lan lennem: az en minden nemü magam kereſmennje, es | öſtül maradott joſza-

Az oxfordi Bodleian—Lyell kódex (fol. 29)

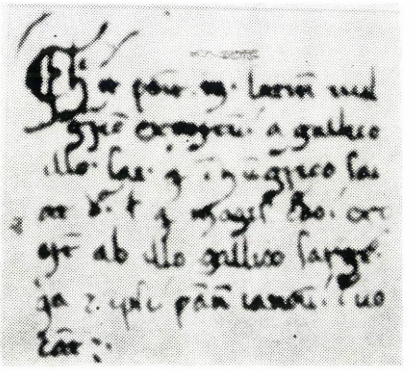

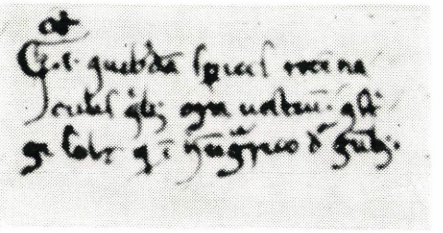

Két magyar glossza: a *gumb* és a *saiat* szavak *(f. 29)*

gom, es akarmi nevel nevezendö javaim | felöl teſzek illjen diſpoſitiot. Hogj az mi nemü faſsiot | az regen el mult 1614 eſztendöben Cyraki Moſes, akkor | Thurzo Gjőrgj Palatinus urunk ü Naga Meſtere elöt, cele,, | braltam volt, annak continentiaja ſzerent, maſtis, minden | oda fölljeb meg jelentet joſzagimat es java imat, kötöm | ujobban, azon meg nevezett attjamfiai gjermekinek, illjen | okok alatt. El ſöben, hogj vala mig en, es az en ſze,, | relmes fele ſegem Kaldi Eörſebet Aſzonj elünk, addig mind | Simoni, Jntai, Ovadi, es akármelj heljekben valo joſzagi,, | mat eppen birhaſsuk, es fele ſeg e met azon meg nevezett | attj a mſi ainak giermeki, egeſz eleteben, ſemmi ſzün es præ | textus alat meg nem haborgatvan. Maſodſzor, nekem | penig es fe le ſegem nek kaldi Eörſebet Aſzonnak halalunk | törtenven az meg nevezett Simoni, Jntai, Ovadi, es minden | egjeb öſtül maradot joſzag es ö rökſeg akar mi nevel ne,, | vez teſsék, es az meg nevezett hatarokon kivü lis akar hol | legjen immediate minden pör patvar nekül, azon megh | ne vezet nehai Ja no ſi Borbala, Jlona, es Anna Aſzonjok gjer,, | me kire es minden meg maradekjokra ſzálljon de facto. | De azert Harmadſzor, Simoniban az mit azon Attjam,, | fiai reſz joſzagokra pen ſzt attam, Mihalj fa lvan Tokorczon | es egie büttis, az mit az en fele ſegem nek elſö Uratul hozot | pen zi vel, es az haza ſsa gunkban magunk providentia ja,, | val vettünk es ſzerzettünk, az olljan acqviſitum jo ſzagnak | az mint hogj minden ingo bingo marha ink nak es akar mi | hazi ezkö zök nek, Gabo na nak Bor nak, fele közepe Jſteni | ig aſsag ſzerent, az en fele ſegem kaldi Eórſebet vér ſzerent | valo attya fiaie legjen, az mas fele penig az Nehai Jano ſi | Borbala Jlona es Anna gjerme kie legjen, minden pör | patvar nekül; igaſsag ſzeretö Emberſeges jo akarojok altal | minde ne ket ket fele intezven. Mind ezeknek nagjob | eröſsegere en Janoſi Miklos, pro ſucceſsionis perpetua | ſi r mitate azon Attjam fiainak Ja no ſi Borbala Jlona es | Anna gjermeki nek kezekhez mingj art maſt közön ſegeſsen, | per manus Negy hold földet aſsignalok, es minden akadek | nekül birnj engedek, hogi minden eſztendön ket ket hold | vetefek le he ſsen, es ez altal in dominium be boczatom üket. | De eſztis imez conditio alatt hogj ha az jo Jſten re nde le ſe,, | bül szerelmes fele ſegem nek kaldi Eörſebetnek en nalamnal | elöb halala tö rtennek, es en még mas házaſsagra ad van | magamat, akkorbeli fele ſegemtül Jſtennek kegjelmes aldaſabul | ſzerelmes meg marad e komat es gjer mekemet ernem, valamig | azokban czak egj tart, addig az en meg nevezett Attjamfiainak | Janoſi Bor bala nak Jlonanak es An nának gjermeki es mara,, | deki, az elöb ſpeci ficalt minden jo ſzagomban ſemmit ne præ,, | tend allja nak,az ſucceſsiojert kezek hez engedett negj hold | földön kívül, hanem minden üdöben, az en poſteritaſom birja | minden nemü jo ſzagomat bekeſegeſsen: Hanem in caſu defectus | ha ugian ſemmi poſteritaſom nem maradna,az elöb ſpeci ficalt | conditiok ſzerent ugj maragjon minden jo ſzagom,az megh | nevezett Attjam fiai maradekira, es gjermekire.

Enis penig GUVARI MIKLOS, mint öreg gond viſelö, azon Ja,, | noſi Borbala Jlona es Anna gjermeki reſzerül haſomlo kep,, | pen vallom mind azoknak nevevel, hogi ſoha ſem en, ſem az | Janoſi Annatul valo gjermekim, ſem penig Janoſi Borbala és | Jlona maradeki, Janoſi Miklos Uramat es feleſeget Kaldi | Eörſebet aſzont, egeſz eletekben ſoha, ſem törvennjel, ſem | mas ſemmi moddal meg nem haborgattjok, buſettjok, ſem | mi akaratunkbul ſenkinek haborgatni es buſettani nem | hadgiuk. Mind ket reſzrül, magunk gjermekinek es | Attjankfiai nevevel, ennek ſzentül valo meg tartaſara | szaz forent birſag alatt köt ven magunkat kezünk be adá,, | ſaval, ugj hogj ha vala me lj fél, valahanſzor, s-valamelj re ſze ben ez Contra ctuſunkat violalna, tahat egj ſzolga | biro es eſkütt altal, ſine omni juridico pro ceſsu, czak | ez Con trac tu ſunk erejevel, az læſa pars, azon, az kitül | habor gattat nek, az szaz forentot meg veheſse, vagi anni | erô jo ſzagat el foglal haſsa: Es annak utanna ez illjen | egj maſsal valo vege zeſünk minden reſzeiben föl bomol,, | ljon, füſtben men njen, es az olljan habo rgataſt indetto | félnek ſemmit ne patro cinalljon, hanem minden joſzag,, | tul meg foſztatot legjen.

Ez‿tis hozza ad van | hogj ez Contractufu nkat, mennel ha mareb lehet, vagj Mefter elöt vagj Captalanba valo fafsionk altalis Au,, | thenticalljuk es ro bo ralljuk| Meljnek nagiob bizon | fagara addig mig az lehet, ad gjuk egj mafnak ez ma,, | gunk kezünk irafaval meg eröfsettetet pöczetes levelün,, | ket. Actum in Guar 29 Xbris. Anno 1644. |

Nicolaus Janofsi mp.

Ⓟ

Nicolaus Guarÿ de felfeä Zelefte

Ⓟ mp.

[A külső oldalon:] Janofi Miklos Levele es | Chirakÿ wram Lewele | N. 10.

(Anyaga papír. Található Pannonhalmán a Guary-levéltárban. Jele: 495. (Nr.1542) 1644.)

2. Szerződés 1649-ből

Pernefzi Ferencz Uram es Gyermekj nehaj Szombathelj Sophia | Afzonytul ualok, uifzont Bakocza Orfik Afzony, elföben nehaj Eördögh | Simon Uram Eözuegye, maft penigh Pernefzi Ferencz Uram hazas | tarfa közöt es Darabos Gergeljne Afzonyom Bakocza Erfebet Afzony | közt ualo contractufnak fignaturaia. | Nos & memor̃ commendamus tenore pfentium[1] significantes quibus expedit uniuerfis; | Quod Generofus Dn̄us Francifcus Pernefzy de Ofztopan, una, parte uero ab | altera, Generosa domina Urfula | Bakocza, alias quidem Simonis Eördögh de Pő,, | löfke, iam uero eiusdem Francifci Pernefzy Confors, coram nobis (coram nob)[2] per,, | sonalit$_3$ conftitutj, dictus siquidem Francifcus Pernefzy, filiorum Egrior duntaxat, | Stephani, Joannis, et Francifci omnino Pernefzy, ex Generosa con[3] dn̄a Sophia Szom,, | bathelj, priori Consorte sua sufceptor̃, item Paulj filÿ Egr̃ÿ Benedictj Mefzleny | de Guar, ex Generosa con[3] dn̄a Judith Pernefzy, alias Conforte sua, filia autê | eiusdem dominj Francifci Pernefzy, ex dicta priori Conforte sua pgenita sufce,, | pti,adftanc̃e etiam coram nobis, et in psentem Contractum fafsionalem, | quoad omnia fua puncta, spontè et beneuolè confentiente, antelato Egr̃io | (Francif)[2] Stephano Pernefzy uelutj fratre maiori et indiuifo, tàm in suo, quàm | uerò reliquorum antelatorum fratrum fuorum nominib$_z$ et in Perfonis. Antela,, | ta autem domina Urfula Bakocza, Generoforum Georgÿ Ratky, alterius | Georgÿ Reczey, et tertÿ Georgÿ filÿ Egr̃ÿ olim Nicolaj Ratky uelut | fratrum fuorum, item Nlis dominae Elizabeth Bakocza Confortis Egr̃ÿ Gre,, | gorÿ Darabos fororis,ambae autem fatentes,aliorum uniuerforum fratrum, | fororum, primorum, Uicinorum, et Confanguineorum, haeredum», et fuccefsorum fuor̃ | quorum libet, onerib$_z$ et quibuslibet grauaminib$_z$, quos uz̄t infra fcriptum tangeret | et concerneret in Pfenti,seu tangere et concernere pofset negotium quomodo libet | in futurum, per omnia fuper sese a fsumptis et leuatis, aftante similr̃ coram nobis, | annotata domina Elizabeth Bakocza[1] et afsumptis in se onerib$_z$ annotatorum | Georgÿ Ratky, alterius Georgÿ Reczey,[1] tertÿ filÿ con[3] Nicolaj Ratkíj, | aliorumq[3] quorumlibet Confanguineorum fuorum in Pfentem Contractum fafsi,, | onalem quoad omnia ipfius puncta spontè et beneuolè se immittendo,confentiente, | matura exactaq[3] animis ipforum deliberatione intra fe re superinde phabita, fponte | et libere, unanimj uoto et confenfu puio concorditer et uniformit$_3$ omnes funt confes,, | sj et pariter retulerunt nobis in hunc modum. Miuelhogy az Ur Jn̄ ū Szent Fölfeghe, ü kegyelmeket fzep üdőkkel latogatta megh, az melyben edgyüt eluen | az fzent hazafsagban, immar az időnek miuolta miat, ideieknek utolfo punctumat | uariak, -s- az Emberj mulandofagh azt hozza magaual, hogy egy ora, auagy egy fzem pillantas el uegheze minden ideiet, -s- eletet Embernek. Jllendő tifztj penigh minden jo eletű kerefz-

[1] Szakadás.
[2] Kihúzva.
[3] Szakadás.

tyenj Embernek az, hogy az mint i th ez uilagban | elteben, rendefsen uifelte magat, igy holta utanis megh maradekit, es azokkal edgyüt uilaghi kiczin jouait ugy rendellye -s, hadgya, hogy ualamj uefzeke,, | des raita ne tamadgyon, főt inkab ha uolnais, auagy köuetkeznj lattatnekis, az megh | mondot jo es rendes difpofitio altal penitus et in toto tollaltafsek: Erre az megh irt | fatenfek nagy fzorgalmatofaggal fügyelmezuen, mint hogy egyik fem bizonyos abban, | melliknek hozza Jn előb az ũ utolfo ideiet el, eczer fmind penigh taland Jn ki nem | fzolettya eőket. Hogy azert annak az kj elöb megh halna, lölkeben czöndefz ki | mulafa legyen, uifzont annakis az felnek az kit Jn touab eltet, uilaghi mara,, | dafaban holtaigh nyugodalma lehefsen, es fe edgyik fel[1], fe mafik fel, magaban auagy fuccefsoriban ualamj laefiot ne fzenuedgyen, ez az Contractus es difpofitio, merő | igafsagh es fzeretetnek Attyanak mondafsek, azert az ide ala megh irt punctumokra | condefcendaltak, es azokat in perpetuum magok es fuccefsorok altal inuiolabilit$_3$[2] | obferuanj fatealtak es hatták. Legh előfzőr penigh Bakocza Orfik A,, | fzony refzerül, miuel ũ klme mind az idötul foguan, miulta az Szent hazafagh | altal, az Attyaj, Anyaj, es Attyafiaj kötelbül föl fzabadult, mind ez ideigh[3] | ez uilaghi hallandofagh miat, fok külömb külömb fele fzerenczetlen feghekben[3] | Eözuegyfeghekben, es tefti nyaualyakban[4] forgot, -s. jol lehet az megh irt | ũ klme Attyafiaj Uerfegheket es jo akarattyokat nem tagadgya, mind azon | altal recogno fcallya azt, hogy mind annj ualtozafibanis, edgyiknek fem uette | ualamj tapafztalhato feghetfeghet, hanem az mint Jn akarattyabul lehetet, ma,, | ga induftriaiaual es fzorgalmatofsagaual feghetette magat. Miulta penigh | Jn ũ klmet Pernefzi Uramnak birta hazastarful, ũ klme Pernefzi ura | Jnnefsen es rendefsen magha fzemelyenek, -s. mind penigh jofzaganak gondgyat | uifelte, mind eghefseghes, -s[2]. mind penigh nyaualyas allapottyaban ugy an,, | nyra, hogy it ez uilagon nem uolt töb ũ klmenek gyamolya, az mint hogy / holtighis az ũ klme fzeretetiben kelletik megh maradnj. Mint hogy ezeket u | kk ugy mint fzabad fzemelynek az maga jouairul (:kikkel Jn megh la,, | togatta:) fzabad difpofitioia uagyon, mert kiualtkeppen azok az Jok uad,, | nak birtokaban, kikben ũ klme, nehaj Nemzetes Pölöfkey Eördögh Simonj | Uram utan optimo iure fuccedalt,az kikhez megh mondot (Attyafiaknak)[5] Attya,, | fiainak femmi nemü jufsok nem uolt, -s, nemis lehet, azokrul, az megh írt Per,, | nefzy Uramal föllyül specificalt haerefsiuel, es Bakocza Erfebet Afzonyal | illyen rendeleft es megh hihatatlan -s-ualtozhatatlan ualo örökös Contractuft | tefzen. Hogy az Juany Egherfzeghi auagy Castelyos Egherfzeghi eghefz Cas,, | telyt, es eghefz falut mindeneftül, ezen hatarban egy malmoth, harom kere,, | ken ualot; Jtem Tereftyenffaluan es Sedenyben leuö totalis Portiot, es Papajz,, | falua neuü pufzta falunak hufonfelet, minden hozza tartozando igafsagok,, | kal edgyüt,ugy mint földekkel,Retekkel, Erdökkel halafzo uizekkel, es min,, | den hatariual, -s. akarmi neuel neuezendő iőuedelmeuel; Jtem az Alfo Sze,, | leftey hegyen ket fzabad nemes fzőlőt,harmadikat penigh azon hegyen egy | fzőlőt, melyet edgyüt fzerzettek őrökben Szeleftey Andraftul, ezek min,, | deneftül Uafuarmegyeben leuen. Jtem Czepreghi Uaras Ramoth hegyen | leuö negy eghefz fzőlőt; Jtem az Perefznyei hegyenis egy fzőlőt. Jtem | az Lofi hegyenis egy fzőlőt, az kik esmet Soprony Uarmegyeben uadnak. | Jtem ualamj refze az ingo marhabul uolna (:ki ueuen az ezüftmiueket be,, | lőlö kirül maganofsan akar difponalnj:) az akarmi neuel neuezteſsek | kiczinytül foguan nagyigh, mindeneket ad es hagy föllyül megh irt Uranк | es ũ klme holta utan Gyermekinek Szombathelj Sophia Afzonytul | ualoknak, neuezet fzerint Pernefzy Jstuannak, Janosnak, es Ferencznek | es Mefzleny Palkonak Pernefzy Judith Afzonytul ualonak es ezeknek minden maradekinak

[1] Fölé írva.
[2] Szakadás.
[3] Kihúzva.
[4] Szakadás.
[5] A sor fölé írva.

ad utrumq$_3$ ſexum in perpetuum et irreuocabilit$_3$ semmj iuſt maganak | es Attyafiainak, auagy akar kinek fön nem tartuan benne, hanem azt | pleno iure et cum effũ realj tranſferaluan Perneſzy Ferencz Uramra es föllyül spe,, | cificalt haereſsire ad utrumq$_3$ ſexum itidem in perpetuum. Mind azon altal | az ide ala megh irt conditiokat obſerualtatnj kiuanuan, Hogy ha J̃n ũ klm̃et | Aſzonyomat elöb kj uenne ez uilagbul, az megh irt joſzagban mindgyaraſt succe,, | dallyanak, es ezen faſsio ſzerint birhaſsak in perpetuum Miuel penigh az | föllyül megh irt Darabos Gerghelyne Aſzonyomnak magan ualo jo akarattyat | es ſzeretetit mutattya Aſzonyom ũ klm̃e, nem akaria azert, hogy elteben megh | fogyatkozzek, auagy mas akarkj gonduiſeleſe ala adgya magat, hanem megh | maraduan Perneſzy Ferencz Urammal es megh irt haereſsiuel edgyüt az jo | ſzagban, annak az ingatlan joſzagnak huſonfelet birhaſsa minden jöuedelmeuel | edgyüt, migh J̃n eltetj ũ klm̃et, holta utan penigh azon fele reſzis ne maſoua (!) | hanem Perneſzy Uramra es elöb megh irt haereſsire redeci ualtaſsek (sic/), es ezen | Contractusbelj reaiok nezendő iuſsal succedallyanak benne -s. mindgyaraſt kezek,, | hez ueheſsek. Ha penigh Jn ugy rendelte uolna, hogy ũ k̃k Perneſzy Ferencz | Uramnak lenne elöb holta, igyis — azon Contractus Collatio es Donatio helben | maradgyon minden reſzeiben. Perneſzy Ferencz Uram es haereſsi akaruan | Aſzonyomnak es Darabos Gerghelnj holtigh ualo bekeſsighes ſustentatiot -s. mind | penigh Contentatiot ezeckert tennj, in eo Caſu ha ũ k̃k, ugy mint Perneſzy Uram̃nak elöb holta eſnek Aſzonyomeknal, az megh irt joſzagot cum ſuis | pertinentÿs, uiſzont az maga joſzagatis akar mely Uarmegyeben legen / az magyar Orſzaghi Corona alat Aſzonyomnak ugy mind Rltaianak | follyul megh irt Haereſsinek, s mind penigh Darabosne Aſzonyom,, | nak indiuiſè hadgya, ut hogy ualamigh J̃n Aſzonyomekat eltetj, mind | addigh diuiſo az joſzagon ne leheſsent (!), hanem Aſzonyomek legyenek | edgyüt Perneſzy Uram fellyül megh irt haereſsiuel in dominio | hogy igy inkab ſubminiſtraltathaſsek az ũ k̃k commoditaſsa, es J̃n ũ | klmeketis ki uiuin ez Uilagbul, tiſzteſseghesen es rendeſsen az ũ Temető | helyekben eltakartaſsanak. Ad extremum Darabos Gergelyne A,, | ſzonyomis Attyafiuſagos jo akarattyat akaruan megh mutatni, illyen io | akarattyaert Perneſzy Ferencz Uramnak -s. megh irt Haereſsinek az ũ | holta utan, Miuel hogy ũ klme Perneſzy Uram foghia ũ klm̃et minden | napi ſzükſegheben ſubleualnj, maiorſagotis Salamonfaluan, -s. mind penigh | mas helven illendö keppen ſzaporettanj, ugy mint uonyos, feiös, es ſőrtes Mar,, | hakat adnj, azert minden Marhait holta utann adgya es hadgya Perne,, | ſzy Ferencz Uramnak, es az föllyül Specificalt haereſsinek -s. azoknak mara,, | dekinak ad utrumq$_3$ sexum in perpetuum, ugy hogy azokat holta utan ũ | k̃lmenek, ex uj Pſn̄tium el ueheſsek es magoknak tarhaſsak (!). Hogy | penigh ezen Contractus in perpetuum megh maraduan, semmj punctaiban | megh ne ſertödgyek az föllyül megh irt fatenſek es aſtanſok auagy con,, | ſentienſek köteleztek magokat mind ezeknek megh tartaſara, sub poena | Calumniae ugy hogy ualamellyik ezen Contractuſt megh nem allanaia, | hanem in toto uel in parte megh ſertene, comperta superind mera rei | ueritate Calumniat incurrallyon az megh allo fel ellen, kinek executora | legyen Egy Uarmegye Uice Jspannya Szolgha Biro es Esküt mellette | leuen, minden töruen belj remediomokat es impedimentomokat | ki rekeſztuen, ezen ueghezeſnek ereieuel, az megh allo felnek iuſsan | es ſzouara edaluan es maraduan az executio Actum Jn Caſtello Juan Egher,, | ſzegh die ſeptima mense Octobris Anno Dominj Milleſimo Sexcenteſimo | Quadrageſimo Nono &.

[A külső lap jobb oldalán, fordított irányban írva:] Az Caſteliós Egerſzeghi Contractusnak | az massa kit Palko fiam ſzamara | megh kel tartani, mivel ős portio | natus leſze jő vendőbe azo joſzagba. | ha J⟨ elteti ſzegeni aruamat

Meſzleni Benedek mp.

(A papír sok helyen szakadt, kitöredezett. — Található Pannonhalmán, a Guary-levéltárban. Jele 564/a (Nr. 1562) 1649.)

Közli Németh K. Bódog

Szótörténeti adatok a XVI—XVII. századból*

h a j d ú k ó d i k 'pásztorkodik'. — 1580 k.: „Vagyon több hoszonöt esztendejénél hogy itt ez földön *hajdukodtam*" (Zay-lev. 1019. sz. Másolatok 2).

h a j f o n ó. — 1541. „Egy *hajfonó*" (Zay-lev. 997. sz. El. 2). — NySz.: 1592.

h a l á s z. — 1580 k.: „. . . az ehér tavatis *halásztam;* . . . az fehértót is *halásztuk*" (Zay-lev. 1019. Másolatok 2). — A NySz. adatai között csak 1702-ből van az igének tárgyas vonzata.

h a l á s z a t 'halfogás'. — 1565 k.: „. . . beszolgáltafsa . . . a hol halászó vizek vadnak *halászatunkat*" (Zay-lev. 1011. sz. El. 2). — NySz.: 1574.

H a l á s z t e l e k. — 1580 k.: „Zajollal voltunk határosok nem *h a l á s z t e l e k k e l*" (Zay-lev. 1019. sz. Másolatok 2). — Szolnok megyei községnév.

h a l á s z t e l e k i. — 1580 k.: „. . . hanem mi attunk földet az *h a l á s z t e l e k i e k n e k*" (Zay-lev. 1019 sz. Másolatok 2).

h a m u s z í n ű. — 1597: „*Hamuszínű* nyomtatott atlasz kis subka nyesttel béllett" (Zay-lev. 163. sz. El. 1). — NySz.: 1592.

h á t 'hátlap'. — 1582: „. . . az supplicationak *hatara* fol irtak" (Zay-lev. F. fasc. 5., 35. sz.). — Időrendben első előfordulás ebben az értelemben.

h a t á r f a. — 1580 k.: „. . . de nem hogyja (!) vágnom mert azt mondá hogy *határfa* . . . én azt nem tudom, ha ő köztök volt az oszlásban *határfa* avagy *Zojollal*" (Zay-lev. 1019. sz. Másolatok 2).

h é t s z e g e s 'hétszögű'. — 1695: „Egÿ granathbwl metzet *het ßeges* chillagh" (Thurzoiana fasc. 52).

h o r d ó c s i n á l ă s. — 1540 k.: „Az *hordó csinálásnak* viseld gongyát mert az galgóczi dézsmába részünk leszen" (Zay-lev. 7. sz. El. 2).

h u s z a d i k. — 1570: „. . . *huzadÿk* (huszadszor) del wttã keth ora eleoth woth raÿttha" (Zay-lev. F. fasc. 6., 45. sz.).

h ű v e l y ű. — 1643: „Egy szederjes bársony *hüvelyű* portai forma tótországi pallos" (Zay-lev. 211. sz. El. 1).

i d e i. — 1592: „Az árpa mind ez *idei* mind az távali tészen negyven egy negyedet" (Zay-lev. 1013. sz. El. 2). — NySz.: 1592.

i d é n. — 1567: „Még az kilenczedére nem attak ez *idén* semmit" (Zay-lev. 1013. sz. El. 2). — De SzófSz.: 1549.

i d é z e t 'meghívó levél'. — 1564: „. . . ez az oroz vaÿda *Idezetinek* mafſia" (Zay-lev. F., fasc. 1., 5/15. sz.). — A NySz.-ban egyetlenegy adat van 1647-ből. Az idézett mondat megjegyzés a levél hátlapján.

i d ő e l ő t t v a l ó 'időszerűtlen'. — 1634: „. . . az én mostani kivánságom *idő előtt való* (Zay-lev. 195. sz. El. 1).

i n d u l á s. — 1582: „Chiafzar *indulafa* feleol femmi bizonioſt kegnek nem irhatok" (Zay-lev. F. fasc. 5., 45. sz.). — Cselekvés értelemben első adat.

i n g ó m a r h a 'ingóság'. — 1614: „. . . kegyelmek mind *ingó marhára* s mind peniglen vetésre szorgalmatos gondot viseljenek" (Zay-lev. 181. sz. Másolatok 2). — NySz.: 1636.

j a n k e r. — 1635: „Egy fekete atlasz virágos *janker*" (Zay-lev. 196. sz. El. 1). — NySz.: Radv.: Csal. II, 143; RMNy. II, 226.

j u h á s z k o d i k. — 1580 k.: „. . . én itt az földön *juhászkodtam* és úgy tuttam" (Zay-lev. 1019. sz. másolatok 2).

* L. MNy. LXXVII, 254—6.

j u s s. — 1609: . . . semminemü *just* benne magunknak nem praetendálunk" (Zay-lev. 175. sz. Másolatok 2). — A NySz.-ban egy adat van rá ebben a jelentésben.

k a c e d ó n i á s [?]. — 1597: Egy *kacedonias* arany gyürű" (Zay-lev. 163. sz. El. 1).

k a l a m á r i s l á d a. — 1634: „. . . melyről való Regestrumi szegény Uramnak *Kalamáris ládájában* maradtanak" (Zay-lev. 195. sz. El. 1). — NySz.: Kecsk.: MonIr. XIV.

k a l a p o s s z ő n y e g. — 1597: „Két aranyas *kalapos szőnyeg.* Egy fekete *kalapos szőnyeg,* arany medaille rajta" (Zay-lev. 163. sz. El. 1). — A szókapcsolat nincs meg a NySz.-ban.

k a p i t á n y s á g. — 1572: „. . . s mind az3 Viglesÿ *Capitansagotth* nekije adtha" (Zay-lev. F. fasc. 1., 6/45. sz.). — NySz.: 1592.

k a r i m á j ú. — 1597: „Harmadik kisebb pohár aranyas *karimájú*" (Zay-lev. 163. sz. El. 1).

k á r v a l l ó. — 1550: „. . . de az *kar vallo* Nepek kÿk volnanak" (Zay-lev. F. fasc. 4., 12. sz.).

k á r v a l l o t t. — 1582: „Illyen *kár vallott* ember vagyok ez utamban (Zay-lev. 1022. sz. Másolatok 2).

k a s s a i. — 1572: . . . w felfige *Cassay* eghyz felfewldi fw Capitanya es tanacha enghemet el Bochatot" (Zay-lev. F. fasc. 1., 6/45. sz.).

k a s z á l á s. — 1565 k.: „. . . beszolgáltafsa . . . *kaszálásunkat* és Kilenczedünket" (Zay-lev. 1011. sz. El. 2). — NySz.: 1604.

k a z a l p é n z. — 1592: „. . . ahonnét pedig fel nem mehetnek kaszálni, az jobbágy ad *Kazal pénzt* neki den. 12, az zsellér den. 6" (Zay-lev. 1008. sz. El. 2). — A nyári mezőgazdasági munkákból való távolmaradásért kiszabott földesúri büntetés.

k a z u l a 'miseruha'. — 1541: „Egy aranyas bárson *casula* gyengyes köves a kereszti; egy zöld aranyas keresztő bárson *cafula*" (Zay-lev. 997. sz. El. 2.).

k e n d ő k e s z k e n ő. — 1597: „Tizenkét öreg varrott hosszu *kendő keszkenyő*" (Zay-lev. 163. sz. El. 1). — A NySz.-ból ismert adatok között időrendben ez az első.

k é r t e 'kérés'. — 1573: „. . . es eő k͡me az3 mÿ *kęrtheiönkre,* es teőrekedefwnkre megh enegedę nekÿ . . .")Zay-lev. F. fasc. 6., 56. sz.).

k e s e r g e t ő 'sanyargató'. — 1590: „Minth egÿ Szenth Jobon, azonkeppen keg͡tekenis, az3 Vriftennek *kefergeteő* ostora igen megh teczek." (Zay-lev. F. fasc. 3., 6. sz.).

k é s l e l t e t 'visszatart'. — 1568: „The k͡ed ne *kefleltefte* ott ewtet" (Zay-lev. F. fasc. 6., 36. sz.). — NySz.: 1592.

k é s z p é n z j a r g a l á s. — 1565: „*Kész pénz jargalást* adunk neki az ő személyére tizennégy forintot" (Zay-lev. 1011. sz. El. 2).

k i a d v a l a k i n. — 1660: „. . . nem kellesz, az Ur *ki adott* rajtad; az én hű fzolghalathomert *kiadot* rajtam" (Zay-lev. F. fasc. 4., 5 sz.).

k i g á z o l. — 1582: „. . . en foha, *ki* nẽ thwdok (!) vala *gazolnÿ* beleole" (Zay-lev. F. fasc. 5., 46. sz.). — Időrendben első előfordulás.

k i k é r. — 1596: „Engem az atyafiak szorgalmaztatnak, hogy az lábas marhából, kik az szegény nénénké voltanak, *kikérjem*" (Zay-lev. 161. sz. El. 1). — NySz.: 1604.

k i v ü l-b e l ü l. — 1597: „Kettős sótartó *kivöl belől* aranyos. Egy ezüst kanna, *kivül belől* aranyas" (Zay-lev. 163. sz. El. 1). — NySz.: 1669.

k o f i t á l á s 'mendemonda'. 1574: „. . . az *kofitalaft* megh nem keőzeőnnem annak akÿ monta" (Zay-lev. F. fasc. 6., 60. sz.). — NySz.: 1669.

K o n s t a n t i n á p o l y. — 1554: „Aztÿs meg Irtam ẅ.n.nak *knftantÿnapolÿban* [!] . . . Vramnakÿs meg Irtam *knftantÿ napolÿban* [!]" (Zay-lev. F. fasc. 6., 20. sz.).

kordén hagy 'gazdátlanul, pusztulni hagy'. — 1614: „De mivelhogy ezen örökséget es ingó marhát *kordén nem hagyhatni*, addig tehát hagyjuk kezében . . . uraméknak" (Zay-lev. 181. l. Másolatok 2). — A NySz.-ban egy kifejezés van rá.

kovácsmű 'kovácsmesterség'. — 1580: „. . . tanoltam *kovács müet*" (Zay-lev. 1019. sz. Másolatok 2. 1019.).

költ. — 1554: „. . . de az penz Vgan *el költh* abbol az penzbol *kötötẽ* fl. 35 d. 29" (Zay-lev. F. fasc. 6., 20. sz.).

köté s 'ékszerféle'. — 1695: „Egÿ *keötes* kezre valo Lyſimathuſbul czinalt" (Thurzoiana fasc. 52). — Új jelentése miatt írtam ki a szót.

közel 'majdnem'. — 1642: „Egy nyakba vető *közel* három ujjnyi szélességü" (Zay-lev. 210. sz. El. 1.).

kunig 'házinyúlfajta, nyúlbőr'. — 1635: „Vörös kamóka háló suba, fekete *Kuniggel* béllett" (Zay-lev. 196. sz. El. 1).

lábatlan. — 1541: „Két ezüst kereszt *lábatlan*" (Zay-lev. 997. sz. El. 2). NySz.: 1592.

láncfő. — 1597: „Másik ezüst *lánczfő*, aranyozott" (Zay-lev. 163. sz. El. 1.).

lángos. — 1642: „Egy mezőn aranyos *lángos* formájú mosdo s medence" (Zay-lev. 210. sz. El. 1.). — NySz.: XVI. sz. e. f. — A szókapcsolat miatt írtam ki.

lecsillapodik. — 1592: „. . . talam azonban aſ(!) hirek *leczillapodnak*" (Zay-lev. F. fasc. 6., 62. sz.).

leirat. — 1582: „. . . *le Irathwã* adgia be.k." (Zay-lev. F. fasc. 5., 48. sz.).

lengyel szőnyeg. — 1597: „Egy gyöngyös *lengyel szőnyeg*" (Zay-lev. 163. sz. El. 1); „Egy fehér gyöngyös *lengyel szőnyeg*, mely becsültetett 100 ft̃ra" (Zay-lev. 210. sz. El. 1).

levéllató. — 1570: „. . . adom mindenek Tutára és emlékezetére ez *levél látóknak*" (Zay-lev. 1005. sz. El. 2).

lizimatus. — 1695: „*Lyſimatuſbul* chinalt ſzakadozott lancz" (Thurzoiana fasc. 52.).

londis. — 1572: „Adoth harmincz nyolcz uegh *Londisth*, mellÿ 38̃ uegh *Londisba* uagÿon" (Zay-lev. F. fasc. 5., 35. sz.).

lóvásárlás. — 1540 k.: „Azért most hagyj békét az *lóvásárlásnak*" (Zay-lev. 7. sz. El. 2).

lóvétel. — 1569: „Én az *lóvételt* nem bánnám; mind az pénznek s mind az *lóvetelnek* gongyát viselem" (Zay-lev. 1004. sz. El. 2).

markolatú. — 1643: „. . . tekert *markolatú* szablya" (Zay-lev. 211. sz. El. 1.).

medália. — 1597: „. . . arany *medaille* rajta (Zay-lev. (—) 163. sz. El. 1). — Ez az alakváltozat csak KRESZNERICSben van meg.

megáll 'megtart, tiszteletben tart'. — 1614: „. . . valamit találnak azok köztünk ország törvénye szerint, tartozunk (—) *megállani* 200 fl̃ kötés alatt" (Zay-lev. 181. sz. Másolatok 2). L. még *megállott*.

megállott 'egyezséget meg nem szegő'. — 1614: „Hogyha peniglen nem akarnánk, avagy valamely Fél, köztünk nem akarná megállani, tehát szabad legyen az *megállott* Félnek az megszegett Félen megvenni fellülirt 200 fl̃. Az jószágotis az *megállott* Félnek tartozik kezéhez adni". (Zay-lev. 181. sz. Másolatok 2).

megbetegszik. — 1554: „. . . az thy .n.tok hazanal *megbetegettẽ*" (Zay-lev. F. fasc. 6., 20. sz.). — NySz.: 1592.

megcsináltat. — 1569: „Az zekereth . . . hugodnak *chynaltaſd megh* chak parazthwl" (Zay-lev. F. fasc. 6., 39. sz.).

megelégít 'kielégít, megad'. — 1550: „... kez wagyok mynd Jozagomath es ezewſthyemeth(!)el zalogoſetanom es keg: *meg elegetenem*" (Zay-lev. F. fasc. 6., 12. sz.). — NySz.: 1590., l. jelentés.

megetet. — XVII. sz. I. f.: „... saláta gyanánt *meg etetném* aſſzonyomval az levelet" (Zay-lev. 207. sz. El. 1). — NySz.: 1627., 1. jel.

meggyszínű. — 1635: „Egy *megyszínű* aranyas, tarcsalan szoknya" (Zay-lev. 196. sz. El. 1); 1643: „felső ruha, *megyszínű*, vont arannyal béllett" (Zay-lev., 211. sz. El. 1).

meghiteztet 'megesküdtet'. — 1574: „... azt yra ked en *meghytöztesem* es kezeſőket keryek" (Zay-lev. F. fasc. 6. (55. sz.). — A NySz.-ban egy adat van rá.

megigazodik 'megegyezik'. — 1580 k.: „... akkor eljárák az határt és *megigazodnának* ezen a határon" (Zay-lev. 1019. sz. Másolatok 2.). — A vonzat új.

megjobbít 'kijavít'. — 1589: „... ha az ſupplicatio kegh teczik le Irathwa adgia be k. vagi penig ahol kellethik, *jobbitaſsa meg*" (Zay-lev. F. fasc. 5., 48. sz.).

megkérés. — 1550: „... walamy Nágh(!) Baratſagal woltam wolna, Jeleſben az adoſſag *meg kereſben*" (Zay-lev. F. fasc. 6., 12. sz.). — NySz.: 1592.

megmaradott 'megmaradt'. — 1550: „... az en Megh holth atyamffya *meg maradoth* arway ... Jewenek hozzam" (Zay-lev. F. fasc. 6., 12. sz.).

megmarasztat 'megbüntet'. — 1570: „... az w felſege kamoraſy, walamy ſomma penzbe *Marztottanak megh*, es ennekem azt megh kel fyzetnẽ" (Zay-lev. F. fasc. 6., 43. sz.).

megrántja a zabolát. — XVII. sz. I. f.: „Csak Palatinus Urunk Ő Ngának mondja meg kd; *Megrántják az Zablyát* az szájokban." (Zay-lev. 207. sz. El. 1). — Átvitt értelemben értendő.

megtartat 'elfogat'. — 1562: „... az fegyvereſeknek Megh tolwaylaſokyert It *Megh tartattam volt*" (Zay-lev. F. fasc. 6., 24. sz.).

megtolvajlás 'meglopás, kifosztás'. — 1562: „... az fegyvereſeknek *Megh tolwaylaſokyert* It Megh tartattam volt" (Zay-lev. F. fasc. 6., 24. sz.).

megvetet. — 1589: „... aztis *Vétesse megh* kegd" (Zay-lev. F. fasc. 5., 48. sz.). — A NySz. a XVII. sz.-ból ismeri.

menedék 'menlevél, oltalom, pártfogás'. — 1589: „... oli *menedeketh* kellene oztã fjerzeneonk az aulica camerarul" (Zay-lev. F. fasc. 5., 48. sz.).

mentés 'magyarázkodás, önigazolás'. — 1570: „Minden haladek nelkwl es magam *mentese*nelkwl ... megh fyzetny, kyth fogadok" (Zay-lev. F. fasc. 6., 43. sz.).

metsz. — 1571: „... de nem hagot *metzenj* nekj mert ygon efte uolt hogy ſarunak es czypeleſnek ualot *meſſon* benne; ... hog *meſon* benne" (Zay-lev. F. fasc. 6., 55. sz.). — A felszólító mód miatt jegyeztem föl.

mindaddig. — 1571: „... egy Jobagiomoth walahal akarya, ö keg: falwmba el foglalhaſſa, es *mind agyjegh* tartassa [!] megh nẽ ..." (Zay-lev. F. fasc. 6., sorszám nélkül).

minduntalan. — 1569: „Nd(!) szavával *minduntalan* szorgalmaztatom erre a dologra" (Zay-lev. 1015. sz. El. 2). — NySz.: 1592.

(Folytatjuk.) KOVÁCS ISTVÁN

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki szerkesztő: Marton Andor
A kézirat nyomdába érkezett: 1981. II. 18. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív

81.9340 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők *Schmidt Gyuláné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

74. **Farkas Vilmos:** Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. Nyelvészet és gyakorlat. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette **Benkő Loránd** és **Szépe György.** 1971. 21,— Ft.
76. **Dezső László:** A jelzős „főnévi csoport" kérdései a magyarban. 1971. 13,— Ft.
77. **K. Szoboszlay Ágnes:** A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. 1972. 14,— Ft.
78. **R. Hutás Magdolna:** Az ikes igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. **Penavin Olga:** A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
80. **Gregor Ferenc:** Magyar népi gombanevek. 1973. 10,— Ft.
81. **Szende Tamás:** Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.
82. **Szilágyi Ferenc:** Csokonai tájszógyűjtése. 1974. 39,— Ft.
83. Jelentéstan és stilisztika. (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu, Szathmári István** és **Szűts László.** 1974. 69,— Ft.
84. **Velcsov Mártonné:** Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974. 19,— Ft.
85. **Havas Ferenc:** A magyar, a finn és az észt nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. **Kemény Gábor:** Krúdy képalkotása. 1974. 19,— Ft.
87. **Hajdú Mihály:** Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.
88. **Hadrovics László:** Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
89. Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette **Benkő Loránd** és **K. Sal Éva.** 1976. 62,— Ft.
90. **Mészáros István:** Iskolai jegyzetkönyv a XVI—XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.
91. **Jakab István:** A magyar igekötők vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. **Kiss Lajos:** Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. **Országh László:** Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32,— Ft.
94. **Molnár Ilona:** A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19,— Ft.
95. **O. Nagy Gábor:** A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. **Korompay Klára:** Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15,— Ft.
97. **Gaál Edit:** A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. **Dienes Dóra:** A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. 1978. 16,— Ft.
99. **Bańczerowski Janusz:** A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21,— Ft.
100. Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerkesztette **Imre Samu.** 1979. 32,— Ft.
101. **Huszár Ágnes:** A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14,— Ft.
102. **Kassai Ilona:** Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11,— Ft.
103. **Kiss Jenő:** Mihályi tájszótár (Rábaköz). 1979. 17,— Ft.
104. A magyar nyelv grammatikája. (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu, Szathmári István, Szűts László.** 1980. 175,— Ft.
105. **Mokány Sándor:** Magyar szófejtések. 1980. 15,— Ft.
107. **Lengyel Zsolt:** Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből. 1981. 18,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1051 Budapest V., Váci utca 22.).

Ára: 20,— Ft.
Előfizetés egy évre: 80,— Ft.

INDEX: 25 549
ISSN 0025—0228

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

138. Anyanyelvünk az általános iskolában. Szerkesztette **Szathmári István.** 1974. 20,— Ft.
139. A beszédszimpozion magyar előadásai. Szerkesztette **Molnár József, Wacha Imre.** 1978. 30,— Ft.
140. Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen. Szerkesztette **Szathmári István** és **Ördög Ferenc.** 1975. 60,— Ft.
141. **Király Péter:** A magyarok említése a Konstantín- és a Metód-legendában. 1974. 20,— Ft.
142. **Rácz Endre:** Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,— Ft.
143. **Sallai János—Szende Tamás:** A szünet mint funkció. 1975. 20,— Ft.
144. Heves megye földrajzi nevei II. füzesabonyi járás. Közzétette **Pelle Béláné.** 1976. 36,— Ft.
145. Heves megye földrajzi nevei III. A hevesi járás. Közzétette **Pelle Béláné.** 1980. 80,— Ft.
146. **D. Mátai Mária:** Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. Gegő Elek (1805—1844). 1978. 24,— Ft.
147. **Zelliger Erzsébet:** A kapuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16,— Ft.
148. **Király Péter:** A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. **Rácz Endre:** Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20,— Ft.
150. **Szathmári István:** Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. 1978. 20,— Ft.
151. **Erdődi József:** Időszámításunk. 1977. 10,— Ft.
152. **Raisz Rózsa:** Tudományos tevékenységi formák a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-től 1945-ig terjedő működésében. 1979. 20,— Ft.
153. **Mészáros György:** A magyarországi szinto cigányok. 1980. 10, Ft.
154. A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk. **Szathmári István** és **Várkonyi Imre.** 1979. 40,— Ft.
155. **Papp Ferenc:** Lomonoszov, Kálmán György és a csúdok. 1980. 6,— Ft.
157. 75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1980. 14,— Ft.
158. **Pusztay János:** Az uráli—paleoszibériai kapcsolatok kérdéséhez. 1980. 16,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24., 25., 26., 27., 28., 29., 30., 31., 32., 35., 36., 37., 40., 43., 45., 47. és 48. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

MAGYAR NÉVTANI DOLGOZATOK

4. **Molnár György:** Székesfehérvár utcaneveinek névtani vizsgálata. 1977.
5. **R. Nagy Vera:** Helynévvizsgálat négy budai barlangban. 1977.
6. **Mészárosné Varga Mária:** Bazsi helynevei. 1978.
7. **Hajdú Mihály—Molnár József:** Az első magyar térkép helynevei. 1978.
8. **Urbán Teréz:** Nyíregyháza utcanevei. 1978.
9. **J. Szabó Erzsébet:** Rákospalota külterületi helynevei. 1981.
10. **Solymár Imre:** Mezőgazdasági termelőszövetkezetek nevei Magyarországon. 1981.
11. **Vitányi Borbála:** Személynévadás Tömörkény István műveiben. 1981.
13. **Marosi Teréz:** Tulajdonnevek a magyar népmesékben. 1981.
14. **Raátz Judit:** Gödöllő helynevei. 1981.
15. **Gulyásné Mátraházi Zsuzsanna:** Napjaink különleges keresztnévdivatja. 1981.

A füzetek kaphatók az ELTE Magyar nyelvészeti tanszékein (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 10).

MNY

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXVII.

ÉVFOLYAM

1981.
4. szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

TARTALOM

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 70. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 80 Ft.

1 szám ára: 20 Ft.

Indexszám: 25 549.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. III. em. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXXVII. ÉVF. 1981. DECEMBER 4. SZÁM

A többtagú (halmozott) állítmányú egyszerű mondatok és a mellérendelő összetett mondatok elhatárolásának kérdéséhez

1. E szerkezetek közötti eltérést már korán felismerték a nyelvtanok szerkesztői. Érdemben azonban a magyarban SZVORÉNYI JÓZSEF munkája (Magyar Nyelvtan. 1864.) foglalkozik első ízben a kérdéssel. Azóta számon tartja mindegyik nyelvtanunk, és számos részlettanulmányban is foglalkoznak vele, de minden tekintetben megnyugtató, egységesen elfogadott elvi szempontok és gyakorlati eljárások mind a mai napig nem kristályosodtak ki e két mondattípus elhatárolására.

Nem utolsó sorban amiatt sem oldódott meg a kérdés, mert a mondat fogalmának meghatározása sem tekinthető lezártnak. Ezért gyakran vitatható a többtagú egyszerű meg az összetett mondatok elkülönítése. Másrészt meg a halmozott mondatrészekkel bővített egyszerű mondatok sajátos átmeneti alakulatok (vö.: MMNy. 360; MMNyR. II, 318), amelyeknek osztályozása, rendszerbeli elhelyezése részben ma is vitatott. Fokozott mértékben áll ez a többtagú állítmányú mondatokra annál is inkább, mivel számos nyelvben nem is különítenek el ilyen mondattípust. A románban például csak az „állítmányi kiegészítő", azaz a segédige mellett álló névszó lehet halmozott, maga az állítmány azonban nem. Az állítmányok közötti mellérendelés csak két különböző mondat közötti mellérendelés lehet még akkor is, ha az alanyuk közös, illetőleg valamely közös bővítményük van (vö. Gramatica limbii române II, 510. paragrafus). Az orosz nyelvtanokban ma elfogadott általános nézet szerint az igei állítmányok nem alkothatnak halmozott állítmányú mondatot. Ahány ragozott igealak található a szövegben, annyi mondat különíthető el, akárcsak a román nyelvtanok szerint. A névszói-igei állítmány névszói része ugyancsak lehet halmozott, mint a románban. Így vélekedik V. A. BELOSAPKOVA nemrég megjelent művében (Szovremennüj, russzkij jazük. Szintakszisz. Moszkva, 1977. 167—71), és hozzáteszi, hogy ez azért van, mert a különböző ilyen típusú mondatokban az igei elem jelöli az időbeliséget és a modalitást, tehát ez az állítmányfajta is úgy értékelendő, mint az igei állítmány. Magát az elhatárolás kérdését azonban nyitva hagyja. (L. ott a hivatkozott irodalmat is.) Viszont jelen idejű értelemben a magyarhoz hasonlóan az orosz nyelvben is állhat halmozott névszói állítmány a mondatban (vö. O. VINȚELER, Sintaxa limbii ruse contemporane. 1973. 166—72; egyetemi jegyzet). E két utóbbi esetben az egyszeriség és a szimultaneitás érvényesül a halmozott állítmány tagjaitól kifejezett állításokban, jóllehet az egyidejűséget, a szimultaneitást nem emelik ki elvileg mint ismérvet. A német nyelvtanírók ellentétes nézetet vallanak. KERN szerint például (Deutsche Satzlehre) a németben is a román nyelvben fennebb ismertetett álláspont helyes (vö. ERDÉLYI LAJOS,

Az összevont mondat: NyK. XXVI, 298). GUSTAV BURGHAUER viszont azt állítja (Zeitschrift für den deutschen Unterricht V, 189—394), hogy az állítmány is lehet két vagy többtagú, „de egységes, ha verbum finitum is" (vö. ERDÉLYI i. h.).

Német mintára a magyarban régebben összevont mondatként kezelték (vö.: ERDÉLYI: i. h. 280—309; NyK. XXVII, 273—306, 404—27; XXVIII, 55—70, 185—98) a halmozott állítmányú mondatokat. BRASSAI SÁMUEL (Okszerű vezér II. Kolozsvár, 1847. 162) veti el első ízben az összevont mondat kategóriát, és ilyen esetekben halmozásról beszél. Német nyelvű példája: *Ich sitze und schreibe* (vö. ERDÉLYI: i. h. 302). S jóllehet a kategória így valójában már a múlt század közepén tisztázódott, még a MMNyR. (II, 318) is utal arra, hogy nem helyes ezt a mondattípust több mondat összevonásának tekinteni.

Az elvi tisztázatlanság miatt az oktatási gyakorlatban szintén nagyfokú a bizonytalanság. Még az összefoglaló munkákban is találunk egymásnak ellentmondó példákat a többtagú állítmányú mondatok tárgyalásában (vö.: MMNyR. II, 318; RÁCZ—SZEMERE, Mondattani elemzések. Bp., 1972. 25; BENKŐ LÁSZLÓ, Halmozott mondatrészes mondatok: Nyr. XCII, 447, 449).

Mindezek szükségessé teszik, hogy megkíséreljük összegezni az eddigi eredményeket, és ha lehet, közelebb vigyük a kérdést az egységes megoldáshoz.

2. A magyar szakirodalomban felmerült szempontok igen sokfélék. És ez természetes is a jelenség bonyolult volta miatt. Ezeket az alábbiakban foglalhatjuk össze: A halmozott állítmány: 1. az egységes tudattartalom része; 2. benne a kommunikáció hatása, funkciója egységes; 3. az állítmányi funkció egyszer, illetőleg egyfolytában megy végbe; 4. a szerkezeti tagok közötti tartalmi (logikai) függés vagy 5. szójelentésbeli kapcsolat van (szinonímia, antonímia stb.); 6. az állítmányi tagoknak közös az alanya, illetőleg 7. közös bővítményük van; 8. azonos szófaji, alaktani sajátosságok jellemzik; 9. vitatható a mondat kiegészíthető volta, illetőleg széttagolhatósága; 10. tekintetbe veendő a szórend szerepe, valamint 11. a sajátos hanglejtés és hangsúly; 12. írásban, ha kötőszósak, nincs vessző a halmozott mondatrészek között (kivétel az ellentétes, következtető, magyarázó szószerkezet); 13. ejtésben rövid a szünet közöttük; 14. a jelöltség, illetőleg jelöletlenség viszont az alany-állítmány, illetőleg a többtagú állítmány esetében nem merül fel, csak a bővítmények között. Mindezekhez hozzátehetjük, hogy 15. az állítmány tagjaitól kifejezett tartalom: a cselekvés(ek), történés(ek), állapot(ok), tulajdonság(ok) egyidejűen, szimultán érvényesek, és 16. a célhelyzet is szerepet játszik a halmozott, illetőleg mellérendelő összetett mondat elhatárolásában, ti. így a halmozott állítmányok egymással funkcionális szempontból szervesen összetartozó, egységes, egy időben végbemenő állítást fejeznek ki, és az egyszeriség benyomását (érzetét) keltik a hallgatóban (olvasóban).

3. Az elvi szempontok nem azonos értékűek, de a típus elkülönítésében egységesen alkalmazandók. Elsőként a kommunikáció hatása, a nyelvi alakulat funkciója tisztázandó, mert ez szolgál kiinduló pontul további fejtegetéseinkben. PAIS DEZSŐ írja „Két fejezet a mondattanból" című tanulmányában (MNyTK. 79. sz. 17): „A mondat a valósághoz való viszonyításban aktivizálódó lelki jelenségnek hangoztatással kapcsolatos kifejezése." Létrejöttében pedig „nem az alakulás módja, menete dönt, hiszen az többnyire nem is ellen-

őrizhető, külsőségekben való megnyilvánulás híján, — hanem d ö n t a z a l a k u l a t h a t á s a (a kiemelés tőlem: G. M.). Ami bennem, beszélőben vagy rám, a hallgatóra mondatként hat, az mondat . . ." (I. m. 10) A mai prózastílus ismeretében — úgy vélem — ezt nem kell példákkal bizonyítanom (vö. a mondatként önállósított szószerkezetekkel). Ebből következik, hogy valamely nyelvi alakulat mondat voltát „a funkció azonossága dönti el" (i. h.), nem valamely formalisztikus definíció, hiszen „helytelen volna a nyelvet, a beszédet puszta logikumnak minősíteni, és csupán logikai vagy — ami ezzel sokban közös — grammatikai kritériumok szerint meghatározni, mi mondat és mi nem az" (i. h.). Úgy vélem, ha mindehhez hozzátesszük azt, amit DEME LÁSZLÓ mondatmeghatározása tartalmaz, hogy ti. „A mondat a beszédnek elemi, láncszemnyi egysége" (A beszéd és a nyelv 61), kiemeltük a mondat legfontosabb konstrukcionális-kommunikációs-funkcionális összetevőit.

Természetesen tekintetbe veendő ugyanakkor — nézetem szerint —, hogy az egyszerű mondat egy egységes tudattartalomnak jobbára predikatív viszonyban kifejezett, grammatikailag szerkesztett (vagy szerkesztetlen) formája (vö.: MMNyR. II, 317; KLEMM, TörtMondt. 377), és hogy a szerkezeti tagok között tartalmi (logikai) összefüggés van. Mint nyelvi alakulatot pedig zenei szempontból viszonylagos lezártság jellemzi (MMNyR. II, 19). Emellett kiemelendő — és ez a többtagú állítmányú mondatok vonatkozásában elsődlegesen fontos —, hogy a halmozott állítmányokban kifejezett állítás, tehát az állítmányi funkció csak egyszer megy végbe (vö.: KLEMM i. m. 377; KALMÁR ELEK, MNyelvt. 1901. 60). Ez a funkcionális egyszeriség — véleményem szerint — úgy értelmezendő, hogy a többtagú állítmányban kifejezett állítások szimultán mennek végbe, azaz egy időben, egyszerre vagy folyamatosan érvényesülnek, együttesen történnek, vagy vannak jelen ugyanarra az alanyra vagy ugyanazokra az alanyokra vonatkoztatva. Ezt a szempontot a szakmunkák szerzői eddig nem vették figyelembe, vagy legalábbis nem említették mint szükséges, alapvető ismérvet. Márpedig az állítmányi funkció egyszeri végbemenetelének a halmozott állítmányú mondatokban ez állandó és elengedhetetlen követelménye.

Ezek mellett a — nézetem szerint — alapvető ismérvek mellett persze tekintetbe kell vennünk a többi, fölsorolt tényezőt is, mert csak komplex módon kísérelhetjük meg a tárgyalt két mondattípus elhatárolását (vö. BENKŐ LÁSZLÓ: i. h. 451).

4. A tartalmi (logikai) összefüggést szójelentésbeli ismérvek támogatják. A kérdést tárgyaló tanulmányok és összefoglaló munkák egyként kiemelik, hogy rokon értelmű szavak, elsősorban igék szerepelhetnek halmozott állítmány tagjaként (MMNyR. II, 317; SZABÓ DÉNES, Egy. j. II, 282, 384; BALOGH—GÁLFFY—J. NAGY, A mai magyar nyelv kézikönyve. 1971. 306—7): „Robogva *jár, kel, fut* az Élet" (Ady: Az ős Kaján). BENKŐ LÁSZLÓ (i. h. 449) ugyan úgy látja, hogy ez a szempont nehezen fogadható el minősítő alapnak, mert „nincs benne egzakt módon megjelölhető, objektív fogódzó", de mint több más ismérvvel együtt jelentkező tényezőt ő is elfogadja. Ha azonban a szimultaneitást mint alapvető kritériumot tekintjük, egzakt módon megjelölhetjük a szinonimák szerepét a halmozott jelleg megállapításában. Ugyanez a helyzet a névszói meg a névszói-igei többtagú állítmányú mondatokban: „A tanuló *becsületes és szavatartó (volt)*". Hasonló az ellentétes értelmű sza-

vakkal szerkesztett mondatfajta is: „*Fekszik, de nem pihen* a rejtőző menekült." „*Fárasztó, de pihentető*" (is) a fizikai munka".

Az idézett példák között van kapcsolatos és ellentétes mellérendelő szószerkezetből álló halmozott állítmány. A viszony lehet választó is: „*Szőke vagy barna* a fiad?" „*Megy vagy marad* végül is a vendég?"

A kérdést tárgyaló összefoglaló munkák egy részében megállapítják, hogy a tisztán mellérendelő, azaz kapcsolatos, ellentétes és választó értelmű mellérendelő szószerkezetek állhatnak halmozott állítmányként a mondatban (vö.: MMNyR. II, 317; Szabó Dénes i. m. 282), de nem említik sem ezek, sem más tanulmányok, hogy a következtető meg a magyarázó, tehát nem tisztán mellérendelő szószerkezetet alkotó állítmányú mondat tekinthető-e halmozott állítmányúnak vagy nem. A névszói és a névszói-igei állítmányokkal alkotott ilyenfajta állítmány — nézetem szerint — minden fenntartás nélkül minősíthető halmozottnak, hiszen csaknem szinonim értékű tagokból áll. „A barátom *jó tanuló, azaz színjeles*" magyarázó szintagmával kifejezett többtagú állítmányú szerkezet. „Az út *széles, tehát megfelelő*" pedig következtető szószerkezetből álló halmozott állítmánnyal szerkesztett mondat. Ugyancsak ide sorolhatjuk az értelmező jelzős szószerkezeteket: „A fuvaros *ő (volt), az apám*" (vö. Benkő László: i. h. 447, 451). Az igés szerkezetek megítélése már nehezebb, illetőleg inkább vitatható. (Később még visszatérünk erre a kérdésre.)

De az egységben való felfogás, az állítmányban kifejezett állítás egyszeri végbemenetele és a szimultaneitás a nem szinonim értelmű puszta állítmányi tagokból alkotott halmozott állítmány használatát is lehetővé teszi. Például „A nap *süt és melegít*"; „Juhász *meggyógyul és élni fog*"; „A munkás *becsületes és öntudatos*"; „A tanuló *szorgalmas, de fegyelmezetlen*"; „A csóka *horkantott vagy sóhajtott*"; stb. mondatokat ilyen alapon szintén többtagú állítmányú szerkezeteknek tekintjük. Még inkább egybekapcsolja őket alakilag is a közös bővítmény(ek)nek a fölérendelt tag(ok)hoz való viszonya: „A két bajnok pedig *csolnakon egyszerre indult és érkezett meg a bajvívó helyre*" (Arany: Toldi), vagy tagadó szerkezetben: „*Nem akar és nem tud* az élet nehéz korlátai közé állni"; illetőleg alárendelő mondatban kifejtve: „Pintér Elemér *kínozta és vádolta* magát: miért nem is jött vissza ide erre az életveszélyes helyre" (vö. Szűcs József, A vessző alkalmazása *és, s, meg, vagy* kötőszó előtt: Nyr. LXXXII, 284). Sőt, a más-más bővítményű, de szinonim értékűnek mondható szerkezeteket is ide vonhatjuk: „*Jó eredményt értek el és jóval terven felül dolgoznak* a lupényi bányászok", ugyanis a mondat végén álló alany összefogja az állítmányokat. Emellett az alany nélküli első szerkezeti egység inkább szószerkezetnek, mint önálló értékű mondatnak minősül (vö. Szűcs: i. h. 287—8). Ez egyben következtető árnyalatú halmozott állítmánynak is tekinthető.

Nagy J. Béla (A vessző használatának kérdésében: MNy. XXXII, 201) ugyancsak halmozott állítmánynak tekinti a „*Befordultam a konyhára, Rágyújtottam* a pipára" (Petőfi) mondatot, akárcsak Szűcs (i. h. 288) a „*Végét vetik* a zenének S *hazamennek* a legények" (Petőfi), meg a „Vagy *bolondok vagyunk* s *elveszünk* egy szálig" (Ady) mondatot amiatt, hogy közös az alanyuk, illetőleg hogy a második idézetben nincs vessző az *s* kötőszó előtt, a harmadikban pedig emellett a közös határozó is összefogja az állítmányokat. Úgy vélem, szükséges volna az elmondottakhoz azt is hozzátennünk, hogy a három nyelvi alakulat nehezen értelmezhető szimultán végbemenő állításnak,

és ezért vitatható az ilyen típusú mondatok halmozott állítmányú szerkezetként való elemzése. Hasonló példát idéz GOMBOCZ (Nyr. XLIII, 288): „Aquileja lerombolása után Attila dél felé *vette útját s elfoglalta* Milanó városát." Nézetem szerint ezt a szerkezetet is csak abban az esetben foghatjuk fel egyszerű mondatnak, ha úgy értelmezzük, hogy 'Attila dél felé vonultában elfoglalta Aquileját', azaz a folyamatosnak felfogott *vette útját* 'vonult' állítmánytól kifejezett cselekvés közben, tehát a folyamat egy szakaszával egyidőben végbement *elfoglalta* tartalmat szimultán állítmányként értékeljük. GOMBOCZ ugyan nem utal erre a vonatkozásra, csak azt mondja, hogy „egyszerű mondat kéttagú állítmánnyal: dél felé vette útját + elfoglalta Milano városát (mind a két állítmány határozókat foglal magában) . . .", de a plusz jel nyilvánvalóan utal arra, hogy tartalom szerint az előző állítást kiegészítő, ahhoz hozzáadott állításról van szó.

Az utóbbi bekezdésben tárgyalt mondatokban az állítmányok egymás után következő, nem folytonosságot jelölő tartalmat fejeznek ki. Jóllehet közös az alanyuk, az első példában a bővítmények *(konyhára, pipára)* nem kapcsolódnak egyként mindkét állítmányhoz; a másodikban a zene elhallgatását követi egy egészen más, ebből következő, folytonosságot nem jelölő mozzanat, a hazamenetel; a harmadikban ugyan a mondat végén áll a határozó, amely egységbe foglalhatja a különböző állításokat, de itt is egymásból következő és nem egyszerre és egyidőben végbemenő állításokról van szó. A GOMBOCZtól idézett példában pedig más-más bővítmény kapcsolódik mindegyik állítmányhoz, és ez sem támogatja a halmozott állítmány meglétét.

A szerkezeti kérdések között említhetjük — amint arra már utaltunk — a közös bővítményeket, közös meghatározó tagokat is, illetőleg a közös alárendelt mondatokat, hiszen ez utóbbiak valamely mondatrészt fejtenek ki bővebben. A közös bővítményhez vagy bővítményekhez való fölérendeltségi viszonyt ismérvként a vizsgálódók többsége elismeri (MMNyR. II. 315; MMNy. 360; BENKŐ LÁSZLÓ: Nyr. XCII, 452; BALASSA, A magyar nyelv könyve. Bp., 1943. 6—7; NYÍRI ANTAL egyet. jegyzete; RÁCZ—SZEMERE i. m. 41; SZŰCS JÓZSEF: i. h. 283—4; SZVORÉNYI i. m. 336). E tekintetben nincs ellenvélemény, csak a szórend vonatkozásában (ezt lásd alább). Tehát „*A barátom fáradt és ideges* a megerőltető munkától" meg a „*Fut, rohan* az üldözött árkon-bokron át" mondatban amellett, hogy az állítmányokat egybefogja az őket közvetlenül megelőző, illetőleg követő alany, a közös bővítmény is hozzájárul ahhoz, hogy a mondatot halmozott állítmányúnak minősíthessük. Mint ahogyan halmozott az állítmány akkor is, ha alárendelő mondatot szerkesztünk hozzá: „A szónok *kijelentette, sőt hangsúlyozta, hogy sürgős összefogásra van szükség*", mert az alárendelt mondat egyként kapcsolódik azonos viszonyban az állítmányi tagok mindegyikéhez.

A közös bővítmény(ek) ilyen jellegű funkciója olyan mértékben összekapcsolja a halmozott állítmány tagjait, hogy a nem rokon értelmű tagokat is halmozott állítmánnyá fogja össze. De csak abban az esetben, ha a közös determináns megelőzi vagy követi az állítmány tagjait, nem ékelődik közéjük (MMNyR. i. h.; BENKŐ LÁSZLÓ: i. h.; SZVORÉNYI: i. h.). Eszerint a: „Vidéken *születtem és nevelkedtem* . . ." (Illyés Gyula) mondat (vö. RÁCZ—SZEMERE i. m.) ugyanúgy halmozott állítmányú szerkezetnek minősül, mint: „Peti *megértette és meg is oldotta* a feladatot", mert az elsőben a *vidéken* a másodikban a *feladatot* bővítmény egységbe fogja össze az állítmányokat. Emellett hivatkozhatunk arra is, hogy a beszélő és így a hallgató is egy logikai-tartalmi

egységnek értékeli és fogja fel a nyelvi alakulatot, és mindkét esetben mint egységes folyamatot tekintjük a halmozott állítmányoktól kifejezett állítást, és ilyen értelemben a szimultaneitás is biztosítva van. De már kevésbé egyértelmű e tekintetben az alábbi, bővítményekkel kifejtett szerkezet: „Peti nagyon komolyan *fogta fel* és kitűnő eredménnyel *oldotta meg* a feladatot", jóllehet a mondat végén álló tárgy, *a feladatot* ebben a szerkezetben is egységbe foglalja az állításokat, és a *fogta fel* és *oldotta meg* igei állítmányok tartalmilag és funkcionálisan itt is felfoghatók egyetlen egységes folyamat tagjaiként, azonban a bővítmények nem kapcsolódnak egyként az állítmányokhoz, és emiatt vitatható a mondat egyszerű volta. Szűcs azonban halmozott állítmányúnak minősíti ebben a kifejtett formában is.

Nem lehet ilyen tekintetben közömbös az sem — amint Klemm (i. m. 337) és már megelőzőleg Szvorényi (i. m. 335—6), napjainkban pedig minden nyelvtani kézikönyv megállapítja —, hogy a közös mondatrészt csak egyszer tesszük ki. Más vonatkozásban utalhatunk a névutók ilyen jellegű összefogó szerepére. Ha a mondatban azonos névutós szerkezetek kerülnek egymás mellé, a névutót csak egyszer tesszük ki. A közös bővítménynek — álljon akár a többtagú mondatrész előtt, akár mögötte — bizonyára ugyanilyen összetartó, egységbe foglaló szerepe lehet vagy kell hogy legyen.

Ha viszont a közös bővítmény az állítmányok közé ékelődik, összetett mondatról beszélünk, legyen az alany vagy más mondatrész: „*Fáradt* a barátom, és *ideges*"; „Sokat *tanult* a nyáron a fiú, és alaposan *felkészült*". És az elmondottakhoz még azt is hozzátehetjük, hogy a többtagú állítmányú mondatokban az *és*, *s*, *meg* kötőszóval kapcsolt tagok közé nem teszünk vesszőt, közöttük kifejtéskor éppen ezért rövid szünetet tartunk, az alannyal vagy valamely bővítménnyel elkülönített állítmányok közé viszont ilyenkor is vessző kerül, és emiatt a szünet is megnyúlik, vagy talán fordítva: azért teszünk vagy nem teszünk vesszőt közéjük írásban, mert a szünet hosszúságát és ezzel a két szerkezeti típus közötti különbséget akarjuk érzékeltetni (vö.: Fábián Pál, Mikor kell vessző az *és* elé?: Természet és Társadalom 115, 534; Rácz—Szemere i. m. 24—5; Szűcs: i. h. 287—9; Berrár—Fábián—Szathmári—Terestyéni, Nyelvtan, stílus, szónoklás. Bp., 1960. 408). Másként vélekedik részben Benkő László (i. h. 450). S jóllehet példája nem a halmozott állítmányra vonatkozik, mégis meggondolkodtató. Szerinte ugyanis az ilyen típusú mondatok között, mint: „Nemcsak a ló, hanem a kocsi is az enyém", illetőleg „Nemcsak a ló az enyém, hanem a kocsi is" nem tehetünk szórend alapján különbséget, mert pusztán csak a szórend miatt nem tekinthetjük az elsőt halmozott alanyú, a másodikat meg összetett mondatnak; ugyanis „A halmozott mondatrész tagjainak szórendi elkülönítettsége által a szóban forgó mondat (ti. a második) összetett mondatnak minősül akkor, ha az elkülönülést egyéb meghatározott szempontok (tartalmi szétbonthatóság, morfológiai jelölő eszközök) nem keresztezik". A helyzet azonban nem teljesen azonos, mert ez utóbbi, Benkő-féle példában páros *(nemcsak . . . hanem . . . is)* kapcsoló kötőszó van, és ez szorosabban egybekapcsolja a kapcsolt szerkezeti tagokat. Mégis azt mondhatjuk, hogy az első példamondatban „Nemcsak a ló, hanem a kocsi is *az enyém*", a kapcsolatos viszony az alanyokra vonatkozik, és az állítmány *(az enyém)* így foglalja egységbe őket. A második változatban azonban — éppen a szórend megváltozása következtében — az állítást is tartalmazó predikatív szerkezettel (Nemcsak a ló *az enyém)* áll szemben egy kihagyásosnak felfogható szerkezeti egység (hanem

a kocsi is ti. az enyém). Ez utóbbit éppen emiatt talán több joggal tekinthetnők mellérendelő összetett mondatnak, mint egyszerű, halmozott alanyú szerkezetnek. Az előbbiben viszont inkább a halmozott alany meglétére gondolhatunk, amelynek mindkét tagjára egyként vonatkozik az egyes számú névszói állítmány.

Minthogy azonban itt a páros kapcsoló kötőszó szoros egységbe fogja az alany tagjait — nézetem szerint — mindkét esetben halmozott alanyú mondatról beszélhetünk. Ugyanígy ítélhetünk a „Nemcsak *fáradt* a barátom, hanem *ideges* is" mondatról, mert az alany közbevetése ellenére egységbe fogja össze a *nemcsak . . . hanem . . . is* az állítmány tagjait. Ha azonban ilyen (vagy hasonló) kapcsoló elem nem vonja szoros egységbe őket, — mint mondottuk — külön mondatnak tekinthetjük. A MMNyR. nem tulajdonít jelentőséget a szórendnek, viszont Benkő (i. h.) és Rácz (Nyelvtani elemzések II.) kissé túlértékelték a szórend szerepét. Talán a középút a helyénvaló, azaz más tényezőkkel együtt a szórend hatásával is számolnunk kell, hiszen nemegyszer más vonatkozásban is módosítja a mondatok jellegét (vö. nyomatékos — nyomatéktalan, kijelentő — eldöntendő kérdő mondat, ellentétes mellérendelő — megengedő alárendelő mondat).

A MMNyR. (II, 318) átmeneti szerkezetnek tartja az ilyen szórendű többtagú alanyú mondatokat, és azt mondja: „felfoghatók esetleg egy-egy mondatnak is, melyben az azonos (halmozott) mondatrészek szórendi szempontból távolabb kerültek egymástól . . .", illetőleg „Az azonos, de távolabb elhelyezkedő mondatrész azonban önálló, hiányos szerkezetű (elliptikus) mondatnak is felfogható". Példája: „nevetés, citeraszó hangzott", illetőleg „nevetés hangzott, citeraszó (hangzott)". Ugyanígy vélekedik a MMNy. (311) is, és példái között névszói-igei állítmányú szerkezetet is idéz: „*Üres lettem* és *csalódott*".

A MMNyR. azonban egyáltalán nem beszél többtagú állítmányú mondatokról. Az előzőkből mégis következtethetünk arra, hogy azokat a szerkezeteket, amelyekben a halmozott állítmány tagjait valamely más mondatrész elkülöníti egymástól, mellérendelt összetett mondatoknak minősíti.

Benkő László (i. h. 450—1) hivatkozik arra, hogy az ilyen közölés, amely lehet a versritmustól követelt eljárás a költői termékekben, nem tekinthető pusztán a szórend miatt más mondatfajtának. Nem világos azonban, miért ne lehetne más mondattípusról beszélni, ha számos ismérv támogatja ezt a vélekedést. Egyébként is a ritmikai szempont nehezen tekinthető mondattani kérdések eldöntésében elsődlegesnek. Ami pedig a közölést mint stilisztikai eljárást illeti, nemcsak verses, hanem prózai szövegekben is megtaláljuk, és ez utóbbiakban nem minősíthetjük alapvetően ritmikai eredetűnek. Inkább a tartalmi-logikai tényezőt kell elsődlegesnek tartanunk. Ez pedig a hangsúllyal, hanglejtéssel, szünettartással együtt a mellett szól, hogy más mondattípussal állunk szemben.

Számos nehézség adódik a szófaji-alaktani sajátosságokból is a két mondatfajta elkülönítésében. A halmozott állítmányok ugyan többnyire azonos, csak ritkán különböző szófajúak (MMNyR. II, 317: Szabó Dénes i. m. 282), illetőleg azonos esetben állanak, azonos vagy közös viszonyszóval kifejezettek, vagy pedig azonos igealakban szerepelnek (vö.: MMNyR. II, 317—8; Szabó Dénes i. m. 282; Szvorényi i. m.). A Rácz—Szemere-féle Mondattani elemzések (25) meg Szűcs véleménye szerint (i. h. 284) azonban az igei állítmányok különböző időben is állhatnak. De nem fejtik ki, mivel

indokolható ez az állítás. Vegyük sorra példákkal az említett kategóriájú állítmányokat.

Az azonos szófajú és azonos morfémájú típusra már idéztünk példát. Különböző szófajúak, de egymásnak szinonímái a halmozott állítmány tagjai ebben az Arany idézetben: „*Hallgat, komor, fázik* dalom" (Ősszel) vagy az ilyen köznyelvi formákban, mint „A gyermek *álmos (volt)* és *bóbiskol(t)*". De nemcsak puszta állítmányú mondatokban, hanem bővítményes szerkezetekben is gyakori az ilyen többtagú állítmány: „Egész télen *beteg volt* és *szenvedett*". Az ilyen típusú szerkezetekre ugyanazok az alapvető ismérvek érvényesek, amelyeket az előzőkben már fölsoroltunk.

De a nem szinonim értékű, más-más szófajokból álló állítmányt is tekinthetjük halmozottnak, ha közös determinánsa van: „*Nehéz*, de *örömmel tölt el* a munkám, mert felelősségem tudatában végzem". A közös meghatározó tag azonban — nézetem szerint — csak azért foghatja egységbe, teheti halmozottá a nem rokon értelmű állítmányokat, mert az állítás egyszer és egyszerre, azaz szimultán megy végbe ugyanarra az alanyra vonatkoztatva.

MMNyR. (II, 318) szerint „a több bővítmény nélküli állítmány" csak akkor tekinthető halmozottnak, ha „szorosabb jelentésbeli kapcsolat van közöttük, és a halmozott állítmánynak való minősítést a l a k t a n i m o z z a n a t o k s e m a k a d á l y o z z á k" (a kiemelés tőlem: G. M.). Ha a jelentésbeli kapcsolat hiányzik, vagy például az állítmányok különböző idejű igealakok, akkor a mondatot inkább összetettnek fogja fel. Az utóbbi szerkezetre idézett példája: „A barátom *meghűlt* és *köhög*" (vö. RÁCZ—SZEMERE i. m. 25). Minthogy múlt és jelen idejű igealak fejezi ki az állítást, a mondatot összetettnek minősíti. Ebből az értékelésből, a szöveg megfogalmazásából nyilvánvaló — bár ezt a szerzők expressis verbis nem mondják ki —, hogy ők az ilyen mondatot halmozott állítmányúnak tekintik. A tőlünk felsorolt ismérvek alapján minősíthető is így ez a mondattípus, jóllehet az alaki elemek ezt az állítást nem támogatják, hiszen például az „*Elfáradtam* és *fekszem*" vagy a „*Meghűlt* és *köhög*" következtető árnyalatú kapcsolatos mellérendelő szószerkezetben a tagok megszakadás nélküli, egyfolytában végbemenő folyamatos cselekvést jelölnek, a befejezettség *(elfáradtam, meghűlt)* és a jelenbeli folyamatosság *(fekszem, köhög)* egymással szorosan érintkező folytatólagos cselekvésként a szimultánnak felfogható tartalmat jelöli. A jelentésbeli kapcsolat egészen szoros közöttük: a fáradtság következtében fekszik, illetőleg a meghűlés következtében köhög, azaz található ebben az állapotban.

Ez azt igazolja, hogy a nem tiszta mellérendeléses, a következtető mellérendelő szintagmát alkotó igei állítmány is tekinthető halmozottnak. Hasonló a helyzet a magyarázó mellérendelő szószerkezetű állítmánnyal. Például a „*Boldogít*, pontosabban *megnyugtat* az a tudat, hogy bízol bennem" vagy a „De viszont ők irtózatosan *röhögtek*, vagyis *nevettek* sokáig" (Somogyi Tóth Sándor: Gabi 152) mondat állítmányának tagjai egyszeri, egy időben szimultán végbemenő állítást fejeznek ki ugyanarra az alanyra vonatkozóan. A nehézséget az okozza, hogy — különösen a következtető szerkezetekben — határozottan érződik az időegymásutániság, és ez bizonyos mértékig kétségessé teheti az egyszeriséget, a szimultaneitás meglétét. De ha a cselekmények (állapotok) folyamatosságát (tartósságát), és a szerkezettől kiváltott hatást, funkcionális jelleget is figyelembe vesszük, nem kétséges, hogy halmozott állítmányú a mondat.

A MMNyR. (II, 327) a mellérendelő kötőszós azonosítás címen tárgyalt szerkezetek között idéz néhány példát arra az igei állítmányokból álló típusra, amelyben „Kötőszó hiány esetén nehéz eldönteni, hogy azonosítással vagy kapcsolatos viszonnyal van-e dolgunk. Az utolsó tag (ritkábban az első) a többinek az értelmét mintegy összefogja, tömöríti"; ejtésben, illetőleg írásban „Az utolsó tagot néha nagyobb szünet, illetőleg gondolatjel, kettőspont választja el: *rágyújtanak, mókáznak, ejtőzködnek: pihennek*". Ezt a mellérendelő szószerkezetet — úgy vélem — besorolhatjuk a magyarázó szintagmák közé, és így a MMNy.-nek ezt a ki nem mondott vélekedését azonosíthatjuk a magunk javaslatával a magyarázó szószerkezettel kifejezett halmozott állítmányú mondatokra vonatkozóan.

Csak részben hasonló a következő névszói-igei állítmányú szerkezet. „*Üzletember vagyok* barátocskám, *vagyis* ahogy te szoktad mondani, *filiszter*". Itt az *üzletember vagyok, vagyis filiszter* helyesbítést tartalmazó magyarázó mellérendelő szintagma, és állítmánya az *én* rejtett alanynak. Ne tévesszen meg a *barátocskám* megszólítási forma, mint szervetlen mondatrész. Nem emiatt más típusú a mondat, hanem a második állítmányi taghoz kapcsolódó alárendelt mondat miatt. Ez ti. nem tartozik az első állítmányi taghoz is. A szerkezet tehát mellérendelő összetett mondat, és a második, kihagyásos szerkezetű főmondathoz (*filiszter* (vagyok)) hasonlító módhatározó mellékmondat kapcsolódik.

Bizonyos esetekben nem mellőzhető a célhelyzet tekintetbe vétele sem a két mondatfajta elkülönítésében. A már említett, a MMNyR.-ből vett példa: „A gyermek *meghűlt* és *köhög*" vagy „A szónok *áll* és *beszél*" (értsd: szónokol) mondat jelen, illetőleg múlt és jelen idejű igei állítmányait éppen ezen az alapon minősíthetjük halmozottaknak. Ha ugyanis az első mondat akkor hangzik el feleletként, amikor az ágyban betegen fekvő gyermeket látom, és azt kérdezem az aggódó anyától: „Mi van a gyerekkel?", egy meglevő állapot kifejezéseként hangzik el a „*meghűlt* és *köhög*" állítás. Ugyanígy ha például arra gondolok, hogy az angol választási harc idején az alkalmi szónok fölugrik egy hordó tetejére, és — én arra járva megpillantom, amint — *áll* és *szónokol*, a célhelyzetből adódóan a két állítást egységes, egyszer és egy időben végbemenő, ugyanarra az alanyra vonatkozó közlésként fogom fel. Nem úgy, mint ha valaki a sarkon *áll* és *beszélget*, vagy mint ha a *meghűlt* és *köhög* állítást mint valamely eseménysor elbeszéléseként közölnék. Ez utóbbi esetben, minthogy nincs szó célhelyzetről, összetett mondatnak tekintjük az ilyen típusú szerkezetet.

A többtagú állítmányú és a kapcsolatos mellérendelő összetett mondatok elhatárolásának egy következő ismérve a mondat kiegészíthető, illetőleg széttagolható volta. A többtagú állítmányú mondat kiegészítése, illetőleg szétbontása mesterkélt és erőszakolt, sőt olykor lehetetlen is. Például „A nap *süt* és *melegít*" vagy „A munkás *szorgalmas* és *becsületes*", „A gyerek *meghűlt* és *köhög*" és a többi halmozott állítmányú mondatot mesterkélt és erőszakolt volna így kiegészíteni: „A nap süt és (tehát) a nap melegít" annyira idegenül hat, hogy az ilyen jellegű kiegészítést lehetetlennek kell minősítenünk. Nem is azt fejezi ki két külön mondatba szerkesztve, mint a többtagú állítmányú forma. Ugyanezt mondhatjuk a többi példáról is. Annyira szervesen összetartoznak a halmozott állítmány tagjai, hogy az állítást egyszer és egyszerre végbemenőnek fogjuk fel. Széttagolásuk legtöbb esetben lehetséges, akárcsak a kiegészítésük, de a beszélt nyelvnek ellentmondó, erőszakolt nyelvi formák

jönnek így létre, illetőleg a hangsúly és a hanglejtés megváltozásával, azzal, hogy a többtagú állítmányt külön mondattá alakítjuk, megváltoztatjuk a mondanivaló tartalmát. „A nap *süt*. A nap *melegít*" nem azt jelenti, hogy 'a nap süt és egyúttal melegít is', hanem valamelyes felsoroló jellegű értelmet kapnak a külön-külön mondatba tartozó igei tartalmak: „A nap *süt*, a nap *melegít*, a nap *éltet*" stb. Ilyen jellegű széttagolással legfönnebb az iskolai grammatizálásban találkozhatunk. A mindennapi nyelvben, az élő beszédben ezt a fajta közlési eljárást nem vagy csak „sajátos" célzattal találjuk meg.

Az ilyen jellegű felbontás, széttagolás és kiegészítés a német filozófus nyelvészek eljárására vezethető vissza (ADELUNG, Umständliches Lehrgebaude der deutschen Sprache. 1872; idézi ERDÉLYI: i. h. 292—4). Ők „egy több ítéletet tartalmazó, de csak egy mondatot tevő, egy mondatértékű nyelvi kifejezést több mondatra" bontanak fel a formális logikai formulák alapján. SIMONYI is azt írja (A magyar kötőszók I, 8), hogy „az *és* egyenlő rangú mondatrészeket köt össze. Az ilyen összesorozott mondatokat rövidíteni is lehet — írja — . . . Így vonhatjuk össze azután még két vagy több mondat különböző . . . állítmányát, pl. A föld lefekszik és felkél . . . Nádnál szebb a jobb is". Több más példát is idéz, de nem mondja meg, hogy ezeket a szerkezeteket összetett mondatoknak vagy egyszerűeknek tartja-e. A megfogalmazásból azonban arra gondolhatunk, hogy ő is összevont mondatoknak tekinti őket.

Úgy vélem, ezek után helyesnek fogadhatjuk el az előzőkben már ismertetett PAIS, illetőleg DEME-féle felfogást, amely szerint nem a nyelvi forma alakulásának módja, menete, hanem az alakulat hatása a döntő a mondat jellegének megítélésében, hiszen a nyelv nem csak logikum. A közlés formája, a szerkezeti és szupraszegmentális elemek, a beszélő céljának megfelelő közlési szándék, és a hallgatóra gyakorolt hatás, a közlendőnek egy egységes tudattartalmat kifejező volta, az állítás egyszeri, szimultán végbemenetele, a gondolatnak egy láncszemnyi egységgel való továbbvitele a döntő. A generatív grammatika a mély struktúra segítségével igyekszik hasonló módon logikai-lélektani tényezők segítségével kimutatni a felszíni struktúra létrejöttét. De a kialakult felszíni struktúrát nem kategorizálja a szerint, hogy miből és hogyan jött létre: tudomásul veszi a felszíni meg a mély struktúra közötti különbséget. A mondatok elemzésekor módszertani szempontból csak helyeselhetjük, hogy „a szintaktikai komponensnek a működését is a szemantikai komponens tükrében kell néznünk és elemeznünk, bár egyáltalán nem tagadható a szintaktikai komponensnek a szemantikai komponensre gyakorolt bizonyos hatása" (MÁTÉ JAKAB—SCHWEIGER PAUL, Nyelvészet és matematika. Kolozsvár-Napoca, 1977. 68). S ha így nézzük a kérdést, valóban a funkcionális-jelentéstani tényező, az, hogy a nyelvi forma milyen tartalmat közvetít, milyen szerepet tölt be a hallgatóra tett hatása révén, dönti el, milyen szerkezeti típussal van dolgunk. A szerkezet maga csak „bizonyos" hatást gyakorolhat a jelentésbeli elemekre. Tehát alárendeltje az előbbinek. Ha ezt az összevont, illetőleg a halmozott állítmányú mondatokra alkalmazzuk, vagy pedig a többtagú állítmányú egyszerű és a mellérendelő összetett mondatokra vonatkoztatjuk, azt kell mondanunk, amit PAIS DEZSŐTŐL és DEME LÁSZLÓTÓL idéztünk: a döntő az alakulat hatása, az, amit a kommunikáció célját megvalósító szerkezet a hallgatóban kivált, az, ami egy láncszemnyivel előbbre viszi a gondolatot. Ha egyetlen egységes predikatív viszonynak fogja fel, amely egyszer végbemenő szimultán állítást tartalmazó gondolati tartalmat hordoz, a nyelvi forma mikéntje csak másodlagos jelentőségű. Emiatt sem széttagolásuk, sem ki-

egészítésük nem indokolt: az élő, a beszélt nyelv szempontjából elfogadhatatlan.

S minthogy ilyen szoros egységet alkotnak, kiejtésben más a hangsúlyeloszlásuk, és más a hangjeltésük, mint a mellérendelő mondatos szerkezetekben. A halmozott állítmány minden egyes tagjára esik nyomaték, mégpedig a tagok egymásutáni sorrendjében vagy azonos erősségű vagy fokozatosan gyöngülő, illetőleg fokozatosan erősödő. Attól függően, hogy a közlés tartalma mit kíván meg. „A munkás *szorgalmas* és *becsületes*" vagy „A gyerek *meghűlt* és *köhög*" mondatban — úgy érzem — azonos erősségű nyomaték van a halmozott állítmány mindkét tagján. „A dudva, a muhar, a gaz *lehúz, altat, befed*" Ady-idézetben enyhén gyöngülő a nyomaték; viszont a „Tanulj dalt a zengő zivatartól, — Mint *nyög, ordít, jajgat, sír* és *bömböl*" Vörösmarty-sorban fokozatosan erősödő a nyomaték az egymást követő állítmányi tagokon. A hanglejtés pedig rendszerint egyenletesen ereszkedő, vagy — ugyancsak a tartalomtól meghatározottan — azonos magasságban lebeg, vagy pedig fokozatosan emelkedik. Mindhárom esetben egységbe foglaló szerepe van, de különösen az volt az egyenletesen ereszkedő, illetőleg fokozatosan emelkedő típusban. Ez a zenei egységesség: az ereszkedő, illetőleg emelkedő hanglejtés, azaz egyfajta lezártság szintén biztosítja — más tényezőkkel együtt — a folyamatosságot, az egységben való felfogást, a szerves összetartozást.

Nem töri meg a folyamatosságot, az egységet a szünet sem, hiszen az állítmány tagjai között rövid szünetet tartunk. Erre is bizonyára csak amiatt van szükség — mint egyébként minden más, halmozott mondatrész ejtésében —, mert a mellérendeltségi jelleget másként nem tudjuk beszéd közben érzékeltetni. S ha a halmozott állítmány tagjai között *és, s, meg, vagy* kötőszó áll, írásban nem teszünk vesszőt közéjük. Ez is azt igazolja, hogy nem mondatok, hanem egyenlő értékű mondatrészek közötti, tehát mellérendelő szószerkezeti viszonyt jelölnek.

A vesszőhasználat kérdésével foglalkozva tárgyalja Fábián Pál (i. h.), Nagy J. Béla (i. h.) és Szűcs József (i. h.) a halmozott mondatrészekkel bővített és a mellérendelő kapcsolatos mondatok elhatárolását. A Berrár Fábián—Szathmári—Szende—Terestyéni szerkesztette „Nyelvtan, stílus, szónoklás" is fontos szerepet tulajdonít a szünetnek meg a vesszőnek: „Egyes mondatokban vitatkozni lehet arról, hogy halmozott állítmányú egyszerű mondatok-e, vagy több mellérendelt tagmondatból álló összetett mondatok", mert „Ugyanazt a mondatot is kétféleképpen használhatjuk: tagmondatnak tekinthető állítmányok között nagyobb szünetet tartunk, mint egy mondat halmozott állítmányai között". Ha kötőszósak, írásban a tagmondatok között vesszőt teszünk az *és, s, meg, vagy* kötőszó elé, tehát *Tétováz, s lehull;* ha azonban egy mondat halmozott állítmánnyal: *Tétováz s lehull* (408) a helyes, és az *s* kötőszó előtt rövid a szünet.

A többtagú állítmányú mondatban tehát egységes, egy predikatív viszonyban kifejezett, egyszer és egyszerre végbemenő, szimultán állításról van szó, amelyet tartalmi-logikai, alaki-szerkezeti és szórendi tényezőkkel együtt a hanglejtés és így a hallgatóra gyakorolt hatás is egységbe foglal.

Gálffy Mózes

Nyelvművelésünk és a nyelvfilozófia*

1. Aligha lehet kétséges, hogy a késői korok krónikása, ha majd, évtizedek múlva visszatekint a századunk második felében kibontakozódott hazai új nyelvművelő mozgalomra, az 1950-el kezdődött s a jelen évvel záruló három évtized eredményeit igen kedvezően fogja megítélni. Minden bizonnyal igazat ad majd FÁBIÁN PÁLnak, aki a LŐRINCZE LAJOSsal együtt írt s most megjelent egyetemi jegyzetben, nyelvművelésünk történetét tudomásom szerint elsőként vázolva föl, megállapítja, hogy ez a harminc év „már hosszabb időszak, mint volt a Magyar Nyelvőr működésének első periódusa, és időben csaknem kétszerese a Magyarosan mozgalmának". Ami pedig ennek a korszaknak az eredményeit illeti, ezekről FÁBIÁN, tömören és mértéktartóan ugyanott ennyit mond: „Hatásában [ez a periódus] az utóbbit bizonyosan, ez előbbit valószínűleg felül fogja múlni" (FÁBIÁN PÁL—LŐRINCZE LAJOS, Nyelvművelés. Szerk. FÁBIÁN PÁL. Kézirat. 1980. 55). Hogy ez a rokonszenvesen szerény értékelés mennyire megalapozott, jól mutatja — egyebek között — azoknak a főleg ez alatt a három évtized alatt megjelent nyelvművelő kiadványoknak válogatott listája is, amelyet ez a jegyzet a nyelvművelés elméleti és gyakorlati kérdéseiben eligazodni kívánó egyetemi hallgatóknak ajánl (i. m. 115—6). Pedig ebből a fölsorolásból még hiányzik egyebek között LŐRINCZE LAJOSnak időközben megjelent „Emberközpontú nyelvművelés" című, remek munkája (Bp., 1980. 254 lap), valamint a GRÉTSY LÁSZLÓ és KOVALOVSZKY MIKLÓS szerkesztette, hatalmas „Nyelvművelő kézikönyv" első kötete is (A—K. Bp., 1980. 1295 lap). Aki az utóbbinak 38 lapnyi szakirodalmi jegyzékéből kiszemelgeti azoknak a nyelvművelő kiadványoknak, tanulmányoknak és cikkeknek a címét, amelyek mind ebben a három évtizedben jelentek meg, elfogulatlan szemlélőként csakis azt mondhatja, hogy FÁBIÁN idézett értékelése inkább szerény, mint túlzó, hiszen az elért eredmények önmagukért beszélnek. De, nem lévén tevékeny és eredményes nyelvművelő, nem érezhetem hivatottnak magam, hogy megfellebezhetetlen ítéletet mondjak ebben a kérdésben. Így csupán arra szorítkozhatom, hogy megpróbáljam fölmérni: kiállják-e vajon az idő próbáját azok az alapelvek, amelyeket nyelvművelésünk ebben a három évtizedben követett, s hogy összhangban álltak-e a korszerű általános és alkalmazott nyelvészeti, valamint nyelvfilozófiai irányzatokkal és törekvésekkel.

Hogy az 1950-ben útjára indult új magyar nyelvművelő mozgalom célkitűzései és módszerei milyen korszerűek voltak, s hogy nyelvművelőink ettől kezdve milyen tudatosan szakítottak a korábbi időszakok gyakran öncélú, helytelen, dogmatikus és nemegyszer nacionalista nézeteivel, arra egy 1962-ben közzétett rövid könyvismertetésében, LŐRINCZE LAJOSnak 1961-ben megjelent „Édes anyanyelvünk" című kötetét méltatva, máig helytálló, világos és szellemes okfejtéssel, már NÉMETH G. BÉLA is rámutatott. Ez a kiváló irodalomtörténészünk, aki a nyelvészet területén is igen otthonosan mozog, SZARVAS GÁBORéknak és követőiknek — nem alaptalanul — azt veti szemére, hogy „polemizálva, vesszővel, valóságos büntetőexpedícióként álltak a közönséggel, a közönség nyelvhasználatával szemben. Nyelvtani paragrafusok tömegét olvasták dörgő pátosszal vagy megvető gúnnyal a tudatlan közönség fejére.

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság magyar szakosztályának 1980. szeptember 30-án tartott ülésén.

A formális logika nevében a dialektika sejtelme, árnyéka nélkül, a merev *vagy-vagy* alapján mondták ki ítéleteiket, anatémáikat [. . .]. Lajstromozott szabályokat, grammatikai cikkelyeket akartak behajtani a közönségen s tanítani is elsősorban erre kívánták. Maguk is szótári elemként, elvont nyelvtani helyzetben vizsgáltak mindent, távol a valóságos nyelvhasználattól, élethelyzettől, stílusfunkciótól. Nem vették észre, hogy az élet folyton újuló szüksége nemcsak új elemeket, de új törvényeket is teremt, fejleszt ki és szentesít a nyelvben." (I. OsztKözl. XIX, 358.) Az új nyelvművelés törekvéseinek lényegét az illusztris recenzens ezzel szemben így látta: „A mai nyelvművelő is tudja, hogy elsődlegesen fontos a szabályok ismerete, de azt is, hogy ez magában nem üdvözít. Ezért mindenekelőtt gondolkodni, eszmélkedni, ítélni akarja megtanítani az olvasót, a hallgatót. Tulajdonképpen nem is nyelvművelés, a szó hagyományos értelmében, hanem nyelvi népművelés. A régi nyelvművelő munkája rendszerint két tevékenységre korlátozódott: ostorozta a hibásat, s javaslattal — új szóval, fordulatformával — állt ki a hibás kiküszöbölésére. A mai viszont emellett, sőt ez előtt igyekszik bevezetni, járatossá tenni a nyelv sajátos logikájában, sajátos szellemében a hallgatót, az olvasót, hogy aztán a maga lábára állítsa a nyelvi eszmélkedés és ítélet területén." (Uo. 359.)

Ennek az azóta többször is idézett s szinte már klasszikussá vált szembeállításnak az a lényege, hogy a korszerű és sikeres nyelvműveléshez nem elég a nyelvismeret, hanem ehhez a nyelvi eszmélkedésnek is társulnia kell. A nyelvbölcselők közül, amennyire meg tudom állapítani, ezt ilyen világosan 1689-ben közzétett nevezetes értekezésében elsőként JOHN LOCKE fogalmazta meg, amikor, kimondva, hogy „mi mindenféle tudás, tárgyalás, társalgás van megmételyezve és felforgatva a szavak gondatlan és zavaros használata és alkalmazása miatt", ezt a bajt orvoslandó azt tartja kívánatosnak, hogy ha az emberek „. . . gyakran belátnák, mily nyomorúságosan kevés vagy talán semmi ész és igazság sincsen belőlük azokban a felfújt véleményekben, amelyektől dagadoznak, ha csak kevéssé is túlnéznének azokon a divatos hangzásokon, s megfigyelnék, miféle ideák vannak vagy nincsenek ama szavak mögött, amelyekkel minden tekintetben olyan jól fel vannak fegyverkezve, amelyekkel oly merészen vagdalkoznak." (Értekezés az emberi értelemről. Ford. DIENES VALÉRIA. Bp., 1979.[2] 46.) Majd pedig, saját törekvéseit jellemezve és értékelve az angol felvilágosodásnak ez a rokonszenves, nagy alakja így folytatja figyelmet érdemlő fejtegetését: „Úgy képzelem, hogy tettem valamelyes szolgálatot az igazságnak, a békének és a tudománynak, ha e tárgynak bárminő részletezésével rábírhatom az embereket a saját nyelvhasználatukon való eszmélődésre [reflexion], és okot adhatok nekik annak gyanítására, hogy mivel másoknál gyakori, saját maguknál is előfordulhat beszédben és írásban nagyon jó és elfogadott szavaknak bizonytalan, alig valamit jelentő vagy egyáltalán semmit sem jelentő használata. Nem ésszerűtlen tehát óvatosan bánni velük, és nem kell elutasítani, ha mások vizsgálják őket." (Uo.; én emeltem ki. B. J.) LOCKE tehát a nyelvhibák földerítésére és a helyes használat megállapítására a nyelvi eszmélődést ajánlja. Az eredeti angol szövegben *eszmélődés* a. m. *reflexion*, *eszmélődik* pedig a. m. *reflect*. LOCKE jeles magyar tolmácsolója, DIENES VALÉRIA az idézett fordítás második kötetéhez csatolt, 1964-ben kelt utószavában figyelemre méltó magyarázatát adja annak, hogy az említett angol műszavakat miért a fenti terminusokkal magyarította.

Szerinte helytelen lett volna az angol *reflexion* kifejezést a közismert latin *reflexió* szóval visszaadnia, mivel az utóbbi a magyar köznyelvben a gondolkodás, megfontolás, gondolatfolyamat jelentést sugalja, s így értelme nem lehet 'a gondolatfolyamatok észrevevéséből eredő belső érzékelés'. LOCKE eszmevilágában ugyanis DIENES helyes megállapítása szerint *reflexion* voltaképpen már a gondolatra való rágondolással azonos, vagyis értelme mintegy ez: „a gondolat gondolata" (i. m. II. 343—4). LOCKE nyelvhasználatában ennek megfelelőleg *reflexion* a. m. 'annak a tudomásulvétele, hogy bennünk tudatjelenségek mennek végbe; rájuk eszmélés és azoknak figyelmes szemlélése' (uo.). Majd pedig az idős korában nemrég elhunyt, nagy filozófiai és nyelvi műveltségű fordító megjegyzi még, hogy az angol *reflexion* magyarításaként tőle lektorai ellenkezésére is választott és megtartott, szerintem helyes magyar tolmácsolat, az *eszmélődés* nem volt eddig műszó, s nem is nagyon gyakori. Ő maga is csak szépirodalmi művekben olvasta, s a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában sem találta. De ennek ellenére mégis ezt vélte megfelelőnek, az alábbi megokolással: „De, ha bárki előtt kiejtem, az illető azonnal valami önmagunkba-nézésre gondol. Aki eszmélődik, az saját eszmélete, belső világa felé fordul. A regényben a magára maradt személy eszmélődik múltján vagy jövendőjén, mindenesetre olyasmin, ami nem fizikai világában, hanem tudatvilágában van. Eszmélődni tehát annyi, mint a bennünk élő tudatvilágot szemlélni." (Uo.)

DIENES VALÉRIÁNAK igaza van: *eszmélődik* igénk sem az ÉrtSz.-ban, sem nagy kétnyelvű szótárainkban nem szerepel. A MTsz. azonban idézi a Szolnok-Doboka megyében följegyzett *iszmelődik* adatot, mint az *eszmélődik* tájnyelvi alakváltozatát, amelynek jelentése e szótárunk szerint is a. m. 'eszméletre tér, magához tér, ébred' (vö. MTsz. I, 515; l. még TESz. I, 802). De — mint láttuk — NÉMETH G. BÉLA is használja e kifejezést, fent idézett értékelő megjegyzéseiben.

Való igaz, hogy *eszmélődés* szavunk eddig nem számított közkeletűnek. A vele kifejezett lelki tevékenység folyamatának megjelölésére használatos *eszmélet* viszont, *eszméllet* formában 1783-tól kimutatható (vö.: NyÚSz. 82; TESz. I, 802); ennek alapszava, az *eszmél* pedig már a JókK. egy adata alapján is kikövetkeztethető, majd pedig 1624-től kezdve adatolható (vö. TESz. I, 802). Az *eszmélet* jelentése CzF. ma is helytálló meghatározása szerint 'öntudat, midőn valaki saját lényét a külső tárgyaktól megkülönbözteti, midőn önerejét, létét érzi'. Tud e kitűnő szótárunk *eszméledik* igénkről is, amelynek jelentését így adja meg: „Magához tér, eszére jön, a körülötte levő tárgyakat különböztetni kezdi" (II, 418). Az ÉrtSz. szerint is *eszmélet* a. m. 'az a normális lelkiállapot, amelyben az ember tud magáról, öntudata működik'; *eszmél* pedig a. m. 'álmából ébredve, ájultságából magához térve, öntudata működni kezd; ocsúdik' (II, 478).

Közismert, hogy e szavaink alapszava az *ész* ~ *esz* főnév, képzője pedig az a *-mél* denominalis igeképző, amely a *becsmél* N. *kegymél* 'kényeztet' származékokban is szerepel (vö. TESz. I, 802). Arra azonban tudomásom szerint még senki sem figyelt föl, hogy az *eszmél* és ennek főnévi származéka, az *eszmélet* szorosan összefügg a XIV. század második felétől kezdve kimutatható, de mindeddig teljesen földerítetlen eredetű *ismer* igénkkel és az *ismeret* névszóval. Véleményem szerint ugyanis az utóbbiak az előbbiekből szóhasadással keletkeztek. Erre ugyanis ezeknek alakváltozatai világosan utalnak; vö. egyfelől az *esmér*, *ismér*, másfelől a fentebb idézett nyelvjárási *iszmelődik*

alakváltozatokat. A tőbeli *sz* ~ *s* szembenállás ómagyar kori nyelvjárási sajátság lehet; az *r* ~ *l* váltakozásra pedig a *pazar*, *pazarol* ~ Nyj. *pazal* és *pazall*-félék szembenállása adhat magyarázatot.

Ezt a föltevést támogathatja még az is, hogy olyan gazdag szókincsű és rendkívül fejlett nyelvekben, mint az olasz és a francia, az *eszmélet* és *ismeret* szavainkkal jelölt fogalmak kifejezésére ugyanaz a névszó használatos. Az olaszban a *conoscenza* jelentése nemcsak 'ismeret', hanem 'eszmélet' is; ugyanígy a franciában *connaissance* egyfelől a. m. 'ismeret', másfelől 'eszmélet'. Ezért joggal gondolhatjuk, hogy eredetileg őseink sem különböztették meg ilyen világosan és élesen az ismerés, fölismerés, ráismerés fogalmát az eszmélés, föleszmélés, ráeszmélés fogalmától, mint ahogyan az említett nyelvek is mindmáig jól megvannak ezek elhatárolása nélkül, e folyamatok megjelölésére az említett származékokat használva, fölváltva, minden különbségtétel nélkül. Az alaki elkülönüléssel a fent elemzett értelmi elhatárolódásra a GRÉTSY LÁSZLÓtól oly sok példával megvilágított szóhasadás folyamán minden bizonnyal csak lassan, századok múltán került sor. De mindennek beható tárgyalása szétfeszítené az itt megadott szűk kereteket. Most be kell érnünk azzal a megállapítással, hogy az eszmélet az ismeretnek bensőnkre irányított, magasabb foka, amikor ráébredünk saját létünkre és szellemi képességeink gyakorlásának folyamatára. Eszméletünket elveszíteni (vö. olasz *perdere la conoscenza;* fr. *perdre la connaissance)* ennek megfelelőleg egyértelmű azzal, mint elájulva, kábulatba esve, nem tudni többé magunkról, a körülöttünk levő világról. Aki viszont fölocsudva föleszmél, kezdi felismerni a mellette állókat, újból tudomást szerezve saját létéről és a külvilágról.

Kétségtelen, hogy LOCKE is ilyen értelemben használta a *reflexion* névszót és a *reflect* igét a nyelvhasználat tudatos felülvizsgálatára vonatkoztatva, s a felületes, gondatlan nyelvismeretet az elmélyedő nyelvi eszmélődéssel állítva szembe, lényegében ugyanúgy, ahogy a mi nyelvművelőink is tették az elmúlt évtizedekben.

2. FÁBIÁN PÁL és LŐRINCZE LAJOS említett jegyzete, meg LŐRINCZÉnek szintén szóba hozott monográfiája mind nyelvművelésünk történetét, mind pedig mai nyelvművelésünk törekvéseit, módszereit, vezéreszméit kitűnően megvilágítja. Az általános nyelvészet és a nyelvfilozófia ezek után hazai nyelvművelésünket a LOCKEtól oly világosan megfogalmazott nyelvi eszmélődésben segítheti.

A hazai nyelvbölcselet kibontakozásának földerítése hozzásegíthet bennünket annak a jobb megértéséhez, hogy milyen eszmei alapjai voltak nálunk a latin műveltség befogadásával szinte egyidejűleg jelentkező nyelvművelő törekvéseknek, miért és hogyan változtak az ilyen jellegű kísérletek és mozgalmak irányelvei, módszerei. Persze még messze vagyunk attól, hogy nyelvművelésünk egész történetét ilyen szempontból világítsuk meg, hiszen ehhez előbb a hazai nyelvbölcselet fejlődésének menetét kellene áttekintenünk. Ilyen kutatások viszont nálunk még jószerint el sem kezdődtek. Ezért a jelen ünnepi alkalommal magam is csupán arra tehetek szerény és óvatos kísérletet, hogy futtában fölvázoljam, milyen feleletet próbáltak adni hazai nyelvészeink az idők folyamán a nyelvfilozófiának, illetőleg az általános nyelvészetnek arra a három alapvető kérdésére, hogy először is: mi a nyelv, s mi ennek az eredete; másodszor: mi a nyelv rendeltetése; s végül, harmadszor: mi az egyes nyelveknek, főként pedig anyanyelvünknek más nyelvekhez való viszonya.

E kérdések megválaszolása, mint majd látni fogjuk, minden időkben alapvetően meghatározta a nyelvművelés feladatait és módszereit is.

3. Már a szofisták korában, az i. e. V. században viták folytak arról, hogy az emberi nyelv természettől *(= phüszei)* lett-e, vagy mesterségesen, társadalmi megegyezés alapján *(=theszei)* jött-e létre. A nyelvművelők az ókortól kezdve szükségképpen az utóbbi nézethez csatlakoztak, abból indulva ki, hogy mivel a nyelvet fejlődésének egy bizonyos szakaszán az emberiség maga hozta létre, e nagy alkotását a későbbiek során, a műveltség növekedtével egyre fokozottabban ápolnia, fejlesztenie kellett. A görögök s őket követve a rómaiak, majd pedig a vulgáris nyelvek kiművelői is mind azt vallották, hogy a grammatika, a retorika, a poétika, továbbá a logika és a dialektika is úgy tekinthetők, mint az emberi nem tökéletesebbé tételére szolgáló alkotások, amelyekhez az alapot az emberiség egyik legnagyobb vívmányának, a nyelvnek a létrehozása szolgáltatta.

Az emberi nem kiművelésének görög—latin fogantatású ókori, humanista eszménye a középkorban sem halványodott el, s így hozzánk a kereszténység fölvételével az ezredforduló táján szintén eljutott. A latin *colo* igének *cultura* származéka, mint tudjuk, eleinte csupán az *agri cultura* 'földművelés', *vitis cultura* 'szőlőművelés'-féle kapcsolatokban volt járatos, s csak Cicero és Horatius korától kezdve jelölték vele a nyelvi műveltségen alapuló lelki, szellemi kifinomultságot is. Érdemes lesz majd behatóbban is megvizsgálnunk, hogy hogyan, milyen változatokban honosodtak meg és hatottak nálunk a szellem kiművelését a nyelvi műveltséggel elválaszthatatlanul egybekapcsoló nézetek a középkortól kezdve a humanizmus, a reformáció, a barokk, a felvilágosodás, a reformkor s az ezt követő időszakok során át a legújabb időkig. Bizonyos, hogy mindazok, akik nyelvünket a kódexek korától kezdve új szavak, szókapcsolatok és kifejezések megalkotásával igyekeztek fejleszteni, önkéntelenül is rendre az ókori *theszei* elmélet alapján álltak. A magyar erazmisták, majd Rimay János, Pázmány, Geleji Katona és a többi erdélyi nyelvművelő, továbbá Apáczai Csere is e nézet híveként fogott nyelvünk fejlesztéséhez.

Azt, hogy a nyelv emberi alkotás, s hogy mesterséges nyelvek is létrehozhatók, a felvilágosodás korában szinte mindenki vallotta. Nálunk KALMÁR GYÖRGY, a hazai nyelvbölcselet megalapozója fejtette ezt ki elsőként egyetemes írásrendszerét bemutató, 1772-ben Berlinben és Lipcsében latinul, majd pedig bővített változatban 1773-ban Rómában olaszul, illetőleg 1774-ben Bécsben németül is kiadott, európai visszhangot keltett művében. A felvilágosodás korának angol, francia és német nyelvbölcselőit követve KALMÁR is megkülönböztet természetes és mesterséges nyelveket, az előbbiekhez a történetileg kialakult nemzeti nyelveket és nyelvjárásokat, az utóbbiakhoz pedig a DESCARTES, DALGARNO, WILKINS és LEIBNIZ szellemében készült paszigrafiákat, egyetemes írásnyelveket sorolva. E nagy előfutárok magyar követője említett műveinek előszavában kifejti, hogy az ún. természetes nyelvek sincsenek híján bizonyos mesterkéltségnek, egyfelől azért, mivel mesterségesen, emberi alkotásként jöttek létre, másfelől pedig mivel nyelvtani elemzésükhöz, kiművelésükhöz nagyfokú mesterségbeli tudás kívántatik.

Abban a kérdésben, hogy a nyelv emberi vagy isteni alkotás-e, KEMPELEN FARKAS 1791-ben Bécsben németül kiadott híres fonetikai művében szintén egyértelműen foglal állást. A beszéd fiziológiai feltételeit vizsgálva

művének nyelvbölcseleti fejtegetéseket is tartalmazó, de mindmáig szinte senkitől sem méltányolt bevezetésében a zseniális szerző HERDERnek éppen akkoriban, 1789-ben kiadott s a nyelv eredetéről szóló, nagyhatású művére hivatkozva és J. P. SÜSZMILCH 1766-ban közzétett, hasonló témájú művét bírálva kijelenti, hogy a nyelv nem isteni adomány, hanem az ember tudatos alkotása. Sziporkázó szellemességgel teszi nevetségessé SÜSZMILCH körben forgó, idealista okfejtését, amely szerint az embernek egyfelől már a nyelv birtokában kellett lennie, hogy értelmessé váljék, másfelől pedig értelmesnek kellett lennie, hogy a nyelvet kitalálja. KEMPELEN megjegyzi, hogy amikor ezt az okoskodást követni próbálta, úgy érezte, mintha végtelen csavar forogna előtte, s hogy a könyvet letéve sem tudta, hogy mi is hát az igazság: a tyúk volt-e előbb, vagy a tojás. Szerinte e kérdés gordiusi csomóját említett művében csak HERDERnek sikerült megoldania, azzal a megállapításával, hogy az ember maga találta fel a nyelvet, mivel fejlődésének egy bizonyos szakaszához érve, továbbhaladása érdekében szükségképpen föl kellett találnia!

HERDER nyomdokain haladt a magyar nyelvbölcseletnek mindmáig kétségtelenül legnagyobb alakja, VERSEGHY FERENC is, mint ezt 1818-ban megjelent utolsó jelentős műve, „A Filozófiának Talpigazságira épített Felelet" világosan mutatja. A költői tehetséggel is megáldott szerző e pályaműként benyújtott munkájának elején örömmel üdvözli a pályázatot kiíró „bölcsebb férjfiainknak" abbeli törekvését, hogy a nyelvünk művelésében elharapódzott önkényt a filozófia segítségével szüntessék meg. Benne is fölserdült az a reménység, hogy nyelvművelőink „a Filozófiának fáklyájánál megösmervén nemes célú munkálkodásainknak igaz útját", végül is szót értve összebékülnek és „egy szívvel és lélekkel úgy folytatják anyanyelvünknek sikeres művelését, amint egy és ugyanazon édes anyának édes gyermekeihez illik". KALMÁR — mint láttuk — még egyetemes írásnyelvét próbálta nyelvfilozófiai alapon megszerkeszteni, KEMPELEN az emberi beszéd mechanizmusának vizsgálatában követett hasonló szempontokat. VERSEGHY viszont, nálunk elsőként, azokat a filozófiai principiumokat vagy ahogy ő mondta, „talpigazságokat" kívánta kifejteni, amelyek „mindennémű emberi nyelvnek, és így a miénknek művelését is [. . .] oly szorosan meghatározzák, oly bölcsen intézik, s a célhoz oly bizonyosan eligazítják, hogy vezérlések nélkül nemcsak sükeresnek, hanem még művelésnek sem lehet igazán tartani" (vö. VERSEGHY FERENC, A Filozófiának Talpigazságira épített Felelet. Buda, 1818. 4—14).

Még ma is figyelmet érdemelnek VERSEGHYnek ezzel kapcsolatos nevezetes megjegyzései, amelyek a herderi gondolatmenetet, s általában a felvilágosodáskori nyugat-európai nyelvbölcselet tételeit tükrözik. A jakobinusi tanokat bátran valló, s értük börtönt is viselt magyar abbé szerint a VOLTAIRE-től hirdetett emberi *perfectibilité*, vagyis a *tökéletesedhetés* azért lehetséges, mert a gondolkodást kifejező és rögzítő nyelv ad módot arra, hogy részint saját tapasztalataink, részben pedig idegen tanítás által szellemileg gyarapodhassunk. A *nyelvetlen* ember csak magának élne, embertársaival csak úgy barátkozna, mint az oktalan állatok, amelyek nyájakba verődve élnek. Menynyire gátolná a *nyelvetlenség* a VERSEGHYtől oly mélységesen tisztelt tökéletesedést, a humanitást, az emberség, a kultúra terjedését! Ezzel kapcsolatban gyakran idézett híres költeménye, mely az emberi nyelv dicséretét zengi, a magyar nyelvfilozófiai gondolkodás másoktól mindmáig el nem ért régióiba emelkedik. VERSEGHY szerint saját tapasztalataink megadhatják ugyan a

lehetőségét tökéletesedésünknek, csinosodásunknak, emberi sorsunkhoz illő műveltség szerzésének, de csak az emberi nyelv lehet eszköze annak, hogy a kultúrát embertársaink között el is terjesszük:

„Adgy neki emberi éſzt nyelv nélkűl! a' mi fejében
lassú rügyekkel zſengene,
azt soha társaival nem tudná ſzíve közölni,
's a' mennyi embert élni látſz,
annyi udúba ſzorúlt fél bölcs nevekedne belőllök,
ki csak magának tetſzene;
vagy legalább ezer annyi üdő eltélne azonban,
még arra jutna nemzetünk,
a' mire nyelvének feltört segedelmei által,
mióta meglett a' világ."

(Magyar Aglája . . . Budánn, 1806. 86)

Napjainkban, amikor legjelesebb nyelvművelőink új módon igyekeznek megfogalmazni anyanyelvi művelődésünk vezéreszméit, törekvéseikben bízvást támaszkodhatnak VERSEGHYre is, aki már több mint 170 évvel ezelőtt az embertől tudatosan létrehozott nyelv kiművelésében látta a társadalom tökéletesedésének legfőbb eszközét!

Aligha kell bizonygatnunk, hogy a KAZINCZYtól és KÖLCSEYtől diadalra vezetett magyar nyelvújítás a maga egészében végső soron ugyanezt a felfogást követte, abból indulva ki, hogy a nyelv emberi alkotás, s ezért jogunk és kötelességünk, hogy emberi beavatkozással egyre tökéletesebbé tegyük.

Most, amikor a felvilágosodáskori európai nyelvbölcselet felé megint egyre nagyobb tisztelettel közeledünk, arra is mind jobban kezdünk fölszmélni, hogy ezzel szemben a romantika szellemétől ihletett múlt századi nyelvtudomány alapelvei számunkra nem mindenben elfogadhatók. BOPP, GRIMM, SCHLEICHER nemzedéke ugyanis azt vallotta, hogy eredete szerint az emberi nyelv inkább természeti képződmény, afféle növény, élő organizmus inkább, mintsem mesterséges alkotás, s hogy a kiművelt modern irodalmi nyelvek ellenében a régiek, s a nyelvjárást beszélők idiómái érdemelnek nagyobb figyelmet. Túlzó formában nálunk ezeket a nézeteket a félig dilettáns MÜLLER MIKSÁnak 1861-ben angolul, 1863-ban németül, majd pedig 1875-ben, tehát röviddel a Nyelvőr megindítása után, SIMONYI ZSIGMOND fordításában magyarul is megjelent Felolvasásai terjesztették. De ne feledjük, hogy HERMANN PAULnak nyomban az újgrammatikusok 1878-ban Lipcsében történt zászlóbontása után, először 1880-ban közzétett híres Principienje is azt tanította, hogy az irodalmi nyelvek csak afféle mesterkélt csinálmányok, s a nyelvek igazi, háborítatlan életüket nyelvjárásaikban élik, amelyeket a civilizáció még nem fertőzött meg. Csoda-e ezek után, hogy nálunk, mint NÉMETH G. BÉLA oly szépen kimutatta, SZARVAS GÁBORék új ortológus irányzata a phüszei-elmélet pártjára állott, tagadva a magyar nyelvújítás jogosultságát és érdemeit, s mindenben a „romlatlan" népnyelvet tekintve egyedüli zsinórmértéknek.

Hasonló nézeteket azonban nálunk némelyek már korábban is hangoztattak. Így 1650-ben MEDGYESI PÁL is, aki „Az egyházi tanácsrúl" írt könyvét bevezető előszavában úgy vélekedett, hogy „Magyarúl leg-igazabban s' tisztábban a' tudna szólni és írni, aki (egyébként értelmes ember lévén) semmi

nyelvet nem tudna" (CorpGramm. 708—9), vagyis a csak saját nyelvjárását ismerő, tanulatlan parasztember, az egyszerű nép romlatlan fia! Jellemző, hogy még napjainkban is akadnak, akik a városiak, főként a pestiek nyelvét velejéig romlottnak vélik, s tisztának csak a távolabbi vidékek nyelvjárásait tekintik! Az efféle hiedelmek tarthatatlanságára BÁRCZI GÉZA s legújabban jubilánsunk, KOVALOVSZKY MIKLÓS is rámutatott, felhívva a figyelmet arra, hogy milyen gazdagodást jelentett nyelvünk fejlődésében városaink, főleg fővárosunk iparos, munkás, kereskedő és értelmiségi rétegeinek kialakulása, anyagi és szellemi megerősödése.

4. Nyelvművelésünk alapelveinek kiformálásában meghatározó jelentősége van annak is, hogy mit tekintünk a nyelv fő funkcióinak, mint vélekedünk arról, hogy mire való a nyelv. A grammatikusok kezdettől fogva abból indultak ki, a logika művelőivel karöltve, hogy a nyelv a gondolkodás és a gondolatközlés semmi mással nem pótolható eszköze. Közlő (= kommunikatív) funkcióját azonban csak akkor töltheti be, ha beszédünk és irományunk nyelvileg helyes. A nyelvhelyesség megállapításában viszont a legkiválóbb költők és írók nyelvhasználata az irányadó. Grammatikájában már SYLVESTER is ezt az ókor óta közkeletű megállapítást visszhangozza (vö. CorpGramm. 6). A humanizmusnak a reformáció szellemében átformált felfogását tükrözi DÉVAI BÍRÓ ismert kijelentése, amely szerint a betűk megtanulása és az olvasás tudása által megnövelt nyelvismeret azért szükséges, hogy „olvashassuk mindnyájan az szentírást, tudakozhassunk az Isten akarattyárul és hogy ennyi sok tévelgésbe legyen mihez támaszkodnunk . . ." (CorpGramm. 97). Ezek szerint a mélyebbre hatoló nyelvismeret a keresztény ember számára alapvető ismeretek legfőbb eszköze. Ehhez a kognitív funkcióhoz társul a nyelv kommunikatív funkciója is, ami az írástudással párosulva DÉVAI szerint azért is hasznos, hogy „egymásnak mindenkiőnk írhasson, ne kelljen minden kétszín dologért más ember utánn járni" (uo.). Az ókorból eredő s nálunk a középkortól kezdve szintén közkeletű felfogás szerint a grammatika mellett a logika és a dialektika ismerete is szükséges ahhoz, hogy gondolatainkat magunk és mások számára is szóban és írásban egyaránt szabatosan tudjuk megfogalmazni.

Az emberré nevelésben ezeken kívül a szofisták korától kezdve fontos szerepet játszó két másik „techné", a retorika és a poétika azonban a nyelvi közlés ismeretrögzítő és továbbadó szerepén felül a nyelv e s z t é t i k a i funkciójára is ráterelte a figyelmet. Az újkor hajnalán FRANCIS BACON az elsők között különítette el világosan a nyelv e két alapvető funkcióját egy angolul 1603—1605 között írt, majd pedig bővített formában latinul 1623-ban közzétett nevezetes tanulmányában. Az angol felvilágosodás e másik nagy képviselője szerint a helyes, értelmes és szép beszédre tanító irodalmi grammatikától (Grammatica Literaria) világosan el kell határolnunk a filozófiai nyelvtant (Grammatica Philosophica), amely az előbbitől eltérően nem a nyelvhasználat alapjául szolgáló analógiát, hanem a szavak és a dolgok, illetve a szavak és az értelem közti megfeleléseket vizsgálja („. . . Grammaticam quandam quae non analogiam verborum ad invicem, sed analogiam inter verba et res, sive rationem, sedulo inquirat"; vö. The Works of Francis Bacon . . ., Ed. by J. SPEDDING, R. L. ELLIS, D. D. HEATH, Vol I. London, 1879. 654). Az irodalmi szempontok alapján készítendő nyelvtanok BACON szerint akkor lesznek majd igazán értékesek, ha megíróik minél több kiművelt

és vulgáris nyelv sajátságait figyelembe véve földerítik, melyik miben jeleskedik, s miben fogyatékos. A különféle nyelvek szépségeinek ilyesfajta egybevetése alapján volna azután megalkotható az ékes nyelv eszményképe: „. . . orationis ipsius quaedam formosissima imago et exemplar quoddam insigne, ad sensus animi rite exprimendos . . .” (uo.).

BACON e szavaiból az derül ki, hogy ő már világosan megkülönböztette a nyelv gondolatközlő, vagyis logikai funkcióját az esztétikaitól. Lehetséges, hogy az Angliában latinul 1623-ban latinul megjelent fenti művet Oxfordban jártakor a később, 1664-ben idehaza, Debrecenben latinul írt angol nyelvtanát szintén közreadó KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY is olvasta, s hogy az ő révén esetleg az erdélyi magyar nyelvművelő körök is tudomást szereztek róla. Hogy az utóbbiaknak, GELEJI KATONA révén, az akkori német nyelvművelő társaságokkal minden bizonnyal voltak kapcsolataik, azt már eddig is tudtuk.

Mint másutt említettem, s amint egyébként is közismert, a nyelv esztétikai funkciói a másik nagy angol nyelvfilozófus, JAMES HARRIS műveiben is előtérbe kerültek (1744.: Three treatises concerning art; music, painting and poetry; happiness; 1751: Hermes, or Philosophical Inquiry concerning Universal Grammar). Azt is tudjuk, hogy HARRISre főleg nagybátyjának, A. A. SHAFTESBURYnek esztétikai elvei hatottak. Azt is kiderítették, hogy W. VON HUMBOLDT híres „energeia”-elméletének kiformálódásában fontos szerepe volt HARRIS tanításának, amely szerint a nyelvi anyagon realizálódó költői alkotás, valamint a zenemű mozgás (energeia; actus) formájában tárul elénk, míg a szobrászati és építészeti alkotások térben rögzített művekként — vagyis mint „ergon” — jelennek meg szemünk előtt (l. „Les fondements de la linguistique moderne et les antinomies linguistiques” című tanulmányomat: AnnBpL. VI, 4 kk.; magyarul „A nyelvi rendszer és nyelvhasználat” című, szerkesztésemben megjelent egyetemi jegyzetben. Bp., 1980. 55 kk.).

Az esztétikai törekvések — különféle formában — nálunk főleg KAZINCZY és VERSEGHY munkásságát befolyásolták. Német mintáit követve, KAZINCZY az olyan nyelvet tekintette eszményinek, a nyelv ideálját legjobban megtestesítőnek, amely sokszínű, változatos, s így „Hév, kész és tetsző magyarázója mindannak, amit a lélek gondol és érez” (vö. RUZSICZKY ÉVA, Irodalmi nyelvi szókincsünk a nyelvújítás korában . . . Bp., 1963. 42). KAZINCZY a nyelvújítás eredményeit is abban látta, hogy „a mi szép, de szűk nyelvünk V i e l t ö n i g k e i t o t kapott, s most már alkalmatos mind a görög, mind a római, mind a francia, olasz s német nyelv szépségeit magunkévá tenni” (uo. 45). A széphalmi mester e nézeteinek kifejtése során voltaképpen az elsőként BACONtól fölvázolt s fent említett célkitűzés hazai megvalósítását emelte ki.

Ne feledjük, hogy a jezsuita SZERDAHELYI GYÖRGY ALAJOS 1778-tól kezdve latinul közzétett esztétikai műveinek hatására az 1800-as évek elejére az esztétikai irodalom nálunk is igen föllendült, s ennek hatása KAZINCZY, s mint majd látni fogjuk, VERSEGHY nyelvszemléletén is érzékelhető. Jellemző, hogy hatalmas klasszikus műveltségű, görögül is verselő s ma is modern hatást keltő, fiatalon elhunyt költőnk, Ungvárnémeti Tóth László, ismert epigrammájában így vont párhuzamot Révai és Kazinczy között:

„Hogy rosszúl ne beszélj, olvasd a Révay könyvét;
Hogy szépen szólhass, erre Kazinczy tanít.”

De latinul írt, háromkötetes s 1817-ben Budán, a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda betűivel közzétett nagy munkájában VERSEGHY is, nyelvünk művészi felhasználásának lehetőségeit vizsgálva, fejtegetését a nyelv két fő funkciójának, a gondolatközlésnek és az érzelemkifejezésnek az elhatárolásával, szembeállításával és elemzésével kezdte. (Vö. magyarul: VERSEGHY FERENC, A magyar nyelv törvényeinek elemzése. III. rész. A magyar nyelv művészi felhasználása. Szolnok, 1973. 7: „1. §. A beszéd elsődleges célja a gondolatok közlése . . . 2. § A másik célja az érzelmek felindítása, amely ékes beszédet kíván . . .".)

Ha majd egyszer valaki megkísérli föltárni nyelvművelésünk történeti fejlődésének filozófiai alapjait, KAZINCZY körének és VERSEGHYnek a nyelvfejlesztő törekvéseit — szerintem — elsősorban a fentiek figyelembe vételével világíthatja meg.

Hogy a nyelv e két fő funkciója mennyire alapvető, kitűnik a Prágai Nyelvészkör 1929-ben közzétett nevezetes programnyilatkozatából, s B. HAVRÁNEK ehhez kapcsolódó megnyilatkozásaiból is, amelyekben a nyelv közlő (kommunikatív) és költői (poétikai) funkciói állnak előtérben. (Minderre vö. L. ROSIELLO, Struttura, uso e funzioni della lingua. Firenze, 1965. 78 kk.).

5. A harmadik fő kérdés, amelyre a nyelvfilozófiának és az általános nyelvészetnek feleletet kell adnia, így hangzik: Ha minden nyelv valamiféle önálló, elkülönülő jelrendszer, mi köti össze mégis a világ több ezer nyelvét, hogyan viszonylik egyik nyelv a másikhoz? Mindezt anyanyelvünkre és nyelvművelésünkre vonatkoztatva, azt kérdezhetjük: Hogyan kell megítélnünk a magyarnak más nyelvekhez való viszonyát, az idegen nyelveknek rá gyakorolt hatását? Helyes-e, ha merőben elítéljük a nyelvünkbe szüremkedett idegenszerűségeket? Vagy inkább, idő jártával, meg kell ezeknek kegyelmeznünk, polgárjogot biztosítva nekik?

Próbáljunk most ezekre a kérdésekre olyan választ adni, ami összhangban áll a nyelvfilozófia ezekkel kapcsolatos állásfoglalásaival. A grammatikusok és a nyelvbölcselők Európában a humanizmus és a reneszánsz korától kezdve hirdették, hogy minden nyelvnek, így az akkortájt fölcseperedni kezdő vulgáris nyelvek mindegyikének is önálló szellemiséget tükröző formavilága van. Ezért minden nyelv egyaránt tiszteletet és megbecsülést érdemel, s méltó arra, hogy a három szent nyelvhez hasonlóan kiműveltessék. A nyelvek géniuszát ezután — mint tudjuk — a XVIII. század folyamán főleg a francia felvilágosodás nyelvfilozófusai emlegették. Híres Essai-jében CONDILLAC külön fejezetben foglalkozott ezzel a kérdéssel. L. ROSIELLO, a bolognai egyetem jónevű nyelvészprofesszora, 13 évvel ezelőtt közzétett jeles monográfiájában kifejti, hogy a *genius* kifejezéssel, amely előzőleg inkább csak az esztétikai irodalomban volt járatos, a lélekben szunnyadó alkotó tehetség megjelölésére, a XVIII. század folyamán egyre inkább a teremtő erő szerveződésének azt a sajátos típusát kezdték megnevezni, amely az eredetiség vonásait tükrözi. A felvilágosodáskori nyelvbölcselők szóhasználatában pedig a nyelvek géniusza lassanként az egyes idiomákra jellemző sajátos jegyek szervezett alakrendszerével vált egyértelművé. CONDILLAC még tovább halad ezen az úton, a nyelvek géniuszát a nemzet géniuszával hozza kapcsolatba, s az utóbbit az egyes népekre jellemző szokások és eszmék összességére vonatkoztatva (vö. L. ROSIELLO, Linguistica illuminista. Bologna, 1967. 79—80).

Nálunk latinul 1655-ben közzétett magyar nyelvtanának előszavában már KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY is nyomatékkal utalt arra, hogy művét

kizárólag nyelvünk géniuszából és természetéből kiindulva, a latinra való tekintet nélkül igyekezett megalkotni: „Fateor enim ingenue, me linguam Hungaricam ex genio et natura sua tradidisse explicatam, et linguae latinae minime accomodasse . . ." (CorpGramm. 340; vö. SZATHMÁRI ISTVÁN, Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Bp., 1968. 274 kk.). Ez a megjegyzés szintén arra vall, hogy az Angliában és Hollandiában tanult jeles magyar szerző jól ismerhette a XVII. század elejei nyelvbölcseleti munkákat.

Figyelmet érdemel KOMÁROMI CSIPKÉSnek az a megállapítása is, hogy nyelvünket, bár benne, mint a világ minden nyelvében, akadnak jövevényszavak, mégis alapvetően a tisztaság (= puritas) jellemzi. Szerinte ugyanis valamely nyelv mindaddig tiszta maradhat, amíg nem olvad össze teljesen valamelyik más nyelvvel (CorpGramm. 343). Ennek az elvi állásfoglalásnak az alapja az a ma is irányt szabó felismerés, hogy a nyelvek, más nyelvekkel való érintkezéseik során, mindaddig megőrizhetik eredeti mivoltukat, amíg az idegen hatásokat szervesen magukévá tudják hasonítani, de elvesztik önállóságukat, ha e hatásokkal szemben nem tanúsítanak többé ellenállást. A hegeli dialektika szellemében KOMÁROMI CSIPKÉS fenti megjegyzését úgy módosíthatjuk, hogy az egyes nyelveknek más nyelvekkel való szoros érintkezéseik során az idegen hatások elől el nem zárkózva, hanem ezeket áthasonítva, tehát megszüntetve kell megtartaniuk.

A nagyobb műveltséget hordozó átadó nyelv az átvevő szempontjából mindig mint követendő minta, afféle nyelvi modell szerepel, mint nálunk István király korától kezdve a latin, majd pedig a modern nyugati nyelvek. Hazai nyelvművelőink ezt igen korán felismerték. MIKOLAI HEGEDŰS JÁNOS már 1648-ban megállapította, hogy mindenütt, ahol a mesterségek szavainak, vagyis a főleg görög, latin eredetű terminus technikusoknak „tudása vagy jó [anyanyelvi] kifejezése nincsen, ott azok mind a külső, mind a belső jó dolgokban valóba[n] nagy akadályok, nagy segédség ellenben azoknak tudása . . ." (CorpGramm. 700).

TOLNAI VILMOSnak nyelvújításunk történetét, eredményeit egyaránt példamutatóan elénk táró monográfiája mindmáig megbízhatóan tájékoztat bennünket azokról a módokról, ahogyan nyelvfejlesztőink anyanyelvünket a külföldi nyelvi modellek alapján honi fogantatású kifejezésekkel, főleg tükörszavakkal gazdagították.

A mai nyelvfilozófia azonban nem éri be a nyelvi átvételek módozatainak efféle puszta regisztrálásával, hanem igyekszik ennek a folyamatnak a mélyebb értelmét is föltárni, megállapítva, hogy a világ különféle nyelvei, főleg pedig az európai nyelvek, egyre sűrűbb és mélyrehatóbb érintkezéseik során, folyton közelebb kerülnek egymáshoz. Így ezen a téren is a korábbi, nagyfokú divergencia helyébe, egyre fokozódó iramban, a nyelvi konvergencia lép. Megállíthatatlan folyamat ez, mint erre nemrégiben az egyik jeles francia nyelvész is rámutatott. Az európai nyelvek viszonylagosan könnyű egymásra fordíthatósága szerinte főleg azért vált lehetségessé, mivel bennük, a tükörfordítások révén, egyre több mesterségbeli és kulturális egyetemes jegyet (univerzálét) immár hasonló módon lehet kifejezni. Ezért a nyelvészeknek napjainkban nem elég a nyelvek közti különbségeket vizsgálniuk, hanem, legalább ilyen mértékben, konvergenciájukat is kutatniuk kell (vö. G. MOUNIN, Les problèmes théoriques de la traduction. Párizs, 1963. 191 kk.).

Ehhez hasonló gondolatokat először a XVIII. századi nyelvfilozófusok kezdtek pedzeni. 1794-ben a berlini Tudományos Akadémia pályázatot hirdetett annak megvitatására, hogy mi az európai népek szempontjából figyelembe veendő tökéletes nyelv ideálja. A pályázóknak meg kellett vizsgálniuk Európa leghíresebb régebbi és újabb nyelveit, hogy megállapíthassák: melyik felel meg közülük legjobban ennek az eszménynek. A pályázatot D. JENISCH nyerte meg 1796-ban Berlinben közzétett művével, amelyben, egyetemes szempontok alapján, a pályázat követelményeit szem előtt tartva, a görög, latin, olasz, spanyol, portugál, francia, angol, német, holland, dán, svéd, lengyel, orosz és litván nyelvet vette górcső alá.

Mint tudjuk, JENISCHnek e műve nálunk is nyomban nagy visszhangot keltett. KAZINCZY tanácsára KIS JÁNOS használta fel 1806-ban közreadott, díjnyertes pályaművében, KÖLCSEY pedig 1814—15 táján rövid magyar kivonatát is elkészítette. Nem kétséges, hogy reformkori nyelvújítóink és nyelvművelőink törekvéseinek nem kis mértékben ez a német pályamű adott eszmei tartalmat. A világ kiművelt nyelveinek mai kongruenciáját meghatározó európai nyelvi modellnek a körvonalai JENISCHnek e művében rajzolódtak ki először. (Minderről másutt részletesebben is szóltam; vö. BALÁZS JÁNOS, Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell. Bp., 1980. 70 kk.).

Fontos volna e kérdésekkel napjainkban újra foglalkozniuk nyelvművelőinknek is. Mert kétségtelen, hogy ugyanúgy, ahogyan a legújabb nyelvészeti irányzatok eszmei előfutárait nem alaptalanul keressük a felvilágosodás korának nyelvfilozófusai között, ugyanúgy a nyelvek közötti érintkezések újszerű értelmezése során is bízvást fordulhatunk e korszak vezető nyelvészeinek művei felé. Érdemes nyelvművelőink is, akik napjainkban nagyobb megértéssel foglalnak állást a már meggyökeresedett idegenszerűségek megítélésének bonyolult kérdéseiben, a nyelvek közötti kongruencia letagadhatatlan tényeit fölismerve a felvilágosodás korának nyelvbölcselőitől is sokat tanulhatnak.

E szép és vonzó munkájukhoz, régi, kitűnő barátomat, a most 70 éves Kovalovszky Miklóst melegen köszöntve, tiszta szívből sok sikert kívánok.

BALÁZS JÁNOS

Az intézménynevek megkülönböztető (egyedítő) elemének típusairól

1. Az intézménynevek szerkezetüket tekintve közszói kapcsolatok, amelyek többé-kevésbé pontosan meghatározzák, leírják az intézmény jellegét: *Magyar Államvasutak, Műhímző és Zászlókészítő Kisipari Szövetkezet, Budapesti Műszaki Egyetem* stb. Gyakran van bennük azonban egy olyan jelzői elem, amelynek nincs közvetlen köze az intézmény jellegének leírásához vagy földrajzi elhelyezkedésének meghatározásához, hanem a megkülönböztetés és azonosítás, az egyedítés a szerepe; ez teszi igazán tulajdonnévszerűvé az intézménynevet. Ez az elem lehet tulajdonnév vagy köznév, mesterségesen gyártott mozaikszó vagy szótöredék, jelzős vagy birtokos szerkezet, mellék-

név vagy egyéb szófajú szó. Az alábbiakban ezeket a típusokat vizsgálom a budapesti közületi telefonkönyvből gyűjtött anyag alapján.

2. A) Személynevek. Ezzel a legjellegzetesebb és leggyakoribb típussal egy másik tanulmányban részletesen foglalkozom; itt csak röviden tekintem át. Az intézménynevekben egyedítő elemként felhasznált személyneveknek mintegy 80%-a úgynevezett emlékeztető név: a történelem, a munkásmozgalom, az irodalom, a művészet, a tudomány, a technika vagy egyéb közéleti tevékenység valamely, már nem élő jeles személyiségének emlékét őrzi: *Zrínyi Ilona Gimnázium, Landler Jenő Járműjavító Üzem, Katona József Színház, Csók István Galéria, Országos Frédéric Joliot-Curie Sugárbiológiai és Sugáregészségügyi Kutatóintézet, Kvassay Jenő Diákotthon, Komjádi Béla Sportuszoda* stb. A legtöbb ilyen jellegű nevet pedagógiai és kulturális intézmények viselik. A leggyakrabban felhasznált nevek: *Petőfi Sándor, Kossuth Lajos, József Attila, Rákóczi Ferenc, Bartók Béla, Dózsa György.*

Az emlékeztető névadás hagyományos módja a szentekről való elnevezés: a katolikus egyházi intézményeken kívül *(Szent Anna Plébánia, Országos Magyar Cecília Társulat)* már jóformán csak néhány kórháznak és gyógyfürdőnek van ilyen neve, de a *Szent* jelző nélkül, ennélfogva az emlékeztető jelleg elmosódásával: *Ferenc, István, János, László, Margit Kórház; Lukács Gyógyfürdő; Gellért Gyógyfürdő és Szálloda.*

Szintén csak mutatóban maradt meg néhány tőkés cégalapító és tulajdonos neve: *Ganz Villamossági Művek, Goldberger Textilnyomógyár, Gundel Étterem, Sipos Halászkert, Ruszwurm Cukrászda, Révai Nyomda, Ernst Múzeum.* Ma már ezeket is emlékeztető neveknek tekinthetjük.

A főleg vendéglátóhelyek és ruhaüzletek nevében felhasznált puszta keresztnév (gyakrabban női, mint férfinév: *Ágnes Cukrászda, Magdi Eszpresszó, Márton Pince, Hella Kötött- és Divatárubolt, Éva Filmszínház* stb.) nem utal meghatározott személyre: afféle „díszítő név" (a kereskedelmi szaknyelvben: fantázianév) szerepe csak annyi, hogy a cégtáblán ne csupán *Vendéglő, Cukrászda* vagy *Divatáruüzlet* álljon. Mitológiai, bibliai vagy legendabeli személyek neve allegorikusan utal az intézmény tevékenységi körére: *Prometheus Tüzeléstechnikai V., Nimród Vadászbolt, Lucullus Étterem, Paracelsus Söröző* stb.

B) Helynevek. Az intézménynevekben egyedítő jelzőként felhasznált helyneveknek (földrajzi neveknek) az esetek kétharmadában ugyanolyan lokalizáló szerepük van, mint az *-i* képzős melléknévi jelzőknek: az intézmény földrajzi fekvésére utalnak. De a főnévi jelzős *Angyalföld Könyvesbolt, Csepel Művek, Hármashatár-hegy Étterem, Malomtó Bisztró, Óbuda Filmszínház, Ördögorom Csárda, Sasad Kertészeti Mgtsz* stb. „tulajdonnévszerűbb", mintha *angyalföldi könyvesbolt, hármashatár-hegyi étterem, sasadi kertészet* lenne. Jellegzetesek bizonyos szövetkezetek kapcsolatos szerkezetű nevei: *Biatorbágy és Vidéke Áfész, Érd és Vidéke Takarékszövetkezet, Érsekvadkert és Vidéke Építőipari Szövetkezet, Gödöllő és Környéke Htsz* — ezekből ugyanis nem lehet *-i* képzős melléknevet képezni.

Díszítő szerepű a helynévi elem az *Adria Szövőgyár, Bakony Étterem, Balaton Cipőkészítő Szövetkezet, Debrecen Kisvendéglő, Hunyad Cukrászda, Tátra Filmszínház* jellegű elnevezésekben. Főként vendéglátóhelyek nevében kedveltek az idegen nevek, amelyek részint egzotikusak, nosztalgikusak: *Capri, Costa Rica, Florida, Isolabella, Jáva, Kairó, Luxor, Santos* (eszpresszók,

cukrászdák), részint a baráti országokra utalnak: *Bajkál, Belgrád, Berlin* (a budapesti népajkon: *Kelet-Berlin*), *Bukarest, Havanna, Szófia* (éttermek, sörözők), *Volga Szálló, Moszkva Divatszalon*. Számos intézményünk visel hazai latin nevet: *Hungária (Szálloda és Étterem V., Kávéház és Étterem, Műanyagfeldolgozó V., Pezsgőgyár* stb.), *Pannónia (Szálloda és Vendéglátó V., Külkereskedelmi V., Szőrmekikészítő és Szőrmekonfekció V., Filmstúdió), Danubius Szálloda és Gyógyüdülő V., Danubia Szabadalmi Iroda, Danuvia Központi Szerszám- és Készülékgyár, Hunnia Játékfilmstúdió V., Sabaria Étterem;* az *Aquincum Porcelángyár* és a *Promontor Étterem* neve lokalizáló szerepű. Tulajdonképpen inkább díszítő, mint lokalizáló a 12 intézmény nevében előforduló *Duna (Cipőgyár, Csokoládégyár, Kertészeti Mgtsz, Filmszínház* stb.) és a 11-szer előforduló *Budapest (Szálloda, Játékfilm Stúdió, Táncegyüttes, Kötőipari Szövetkezet)* elem.

A díszítő nevekben is lehet képletes utalás az intézmény jellegére: a *Badacsony* vagy *Csopak Étterem* nevében a borra, a *Santos Eszpresszó*-ban a kávéra; szőrmeszalonhoz illik az *Alaszka* név.

C) U t c a n e v e k. Számos intézmény neve egyezik annak az utcának a nevével, amelyben van (esetleg egy közeli utcáéval), a fajfogalmat jelölő köznévi elem megfelelő kicserélésével: *Dagály Élelmiszer-kisáruház* ~ *Dagály utca, Hajdú Vendéglő* ~ *Hajdú utca, Pozsonyi Sörözö* ~ *Pozsonyi út, Szigony Kisvendéglő* ~ *Szigony utca, Rege Filmszínház* ~ *Rege út* stb. Utcanév közvetítésével jutott személynévi vagy helynévi megkülönböztető elemhez a *Bethlen Filmszínház, Táncsics Bőrgyár, Vörösmarty Cukrászda, Flórián Üzletközpont, Krisztina Eszpresszó, Hegyalja Bisztró, Királyhágó Étterem, Ugocsa Filmszínház* és még igen sok más. Érdekes megoldás a *Gubacsi út, Kalászi út, Visegrádi utca* nevéből visszaképzett *Gubacs Étterem, Kalász Vendéglő, Visegrád Vendéglő*, a *Fehérvári út* nevéből latinosított *Alba Regia Étterem*.

Utcanév, illetve városrésznév becézett alakjából jött létre két elsődleges — azaz nem máshonnan kölcsönzött — intézménynevünk: a *Csillag utcá*-ból a Pesterzsébeti Vasas Művelődési Otthon nevében hivatalosan is szereplő *Csili* és a *Franzstadt*-ból az FTC beceneve, a *Fradi*.

A *Körönd Eszpresszó* és a *BKV Körtér áramátalakító* elnevezésekben a mai hivatalos *Kodály körönd, Móricz Zsigmond körtér* utcanevek köznévi eleme szerepel, amely azonban sokáig önálló volt, és ma is helyettesítheti a teljes utcanevet: Budapesten nincs más *körönd* és *körtér*.

D) E g y é b t u l a j d o n n e v e k. Építmények, közlekedési létesítmények nevét kapta a *Citadella Szálló és Étterem, Halászbástya Étterem és Eszpresszó, Alagút Eszpesszó, Árpád-híd Étterem, Erzsébet-híd Eszpresszó, Lánchíd Eszpresszó, Margit-híd Bisztró, Szabadság Ruházati Bolt (< Szabadság-híd), Délivasút Vendéglő, Déli ABC áruház, Keleti Önkiszolgáló Étterem* és *Ruházati Bolt, Nyugati Ruházati Bolt*. A szabadsághegyi *Fogas Étterem* is a *Fogaskerekű Vasút*-ról kapta a nevét, nem a halról, mint esetleg gondolni lehetne. Lebontott építményre emlékeztet a *Rondella Borozó* és a *Kossuth-híd Vendéglő*. Intézménynév más intézményre átruházva: *Egészségház Büfé, Lenárugyár Filmszínház, Opera Étterem, Víg Eszpresszó (< Vígszínház), Híradó Eszpresszó (< Híradó Filmszínház), Csili Vendéglő, Fradi Étterem* (a becenév itt hivatalos névelem). Természetesen az *Erkel* vagy az *Uránia Ruházati Bolt*-ot sem közvetlenül a zeneszerzőről, illetőleg a múzsáról nevezték el, hanem az *Erkel Színház*-ról és az *Uránia Filmszínház*-ról.

Az említett, lokalizáló szerepű nevektől különbözik az Iparművészeti Vállalat *Nyírfácska* boltjának neve, amely másfajta információt közvetít: a

szovjet népművészettel való kapcsolatát. (Névadója az ismert népi táncegyüttes.) Vendéglátóhelyek nevében olykor étel-, italmárkanevek szerepelnek, amelyek ugyancsak információt közölnek a fogyasztás lehetőségéről: *Ezerjó Étterem, Remy Martin Eszpresszó, Omnia Kávészalon, Mirelit Étterem.* Egyedülálló egy filmcím felhasználása díszítő névként: *Vidám Vásár Eszpresszó*, a XVI. kerületi *Vidámvásár utcá*-ban. (Figyelemre méltó az utcanév és az intézménynév eltérő helyesírása.)

E) Köznevek. Ezeknek jelentékeny része ugyancsak információs értékű vagy valamilyen szempontból motivált: *Csarnok Étterem, Divat Fodrász Szövetkezet, Forrás Tanácsi és Vízügyi Vállalatok Egyesülése, Lombik Üvegipari Szövetkezet, Mackó Játékbolt, Pezsgő Bár, Rózsalugas Kisvendéglő, Terv Cukrászda* (az *Országos Tervhivatal* közelében) stb.

De a köznévi elnevezések többsége minden motiváció és információ nélküli, önkényes. Ezeknek őstípusa a vendégfogadók és boltok hagyományos cégérneve: *Alabárdos, Apostolok, Postakocsi, Vasmacska Étterem, Korona Cukrászda, Sellő Eszpresszó, Gólya Áruház* stb. Különösen a vendéglátóipari elnevezésekben figyelhetők meg bizonyos fogalomköri csoportok: állatok *(Béka Csárda, Fecske Eszpresszó, Fülemüle Vendéglő, Mackó Büfé, Mókus Bisztró)*, növények *(Diófa Étterem, Gyöngyvirág Vendéglő, Jácint Cukrászda, Mimóza Eszpresszó, Pipacs Bár)*, sütemények, édességek *(Mézeskalács Cukrászda, Csoki, Habcsók, Piskóta, Szamóca Eszpresszó:* csak látszólag tartalmaznak információt, minthogy a megnevezett csemegék nemigen kaphatók eszpresszókban, cukrászdákban). Főként szövetkezetek és egyesületek kedvelik az elvont főneveket: *Fejlődés Bútoripari Szövetkezet, Lendület Cipőkészítő Szövetkezet, Összefogás Mgtsz, Testvériség Sportegyesület, Törekvés Sportegyesület, Gondolat Könyvkiadó, Világosság Filmszínház.* Anyagomban 19 *Béke*, 11 *Szabadság* és 9 *Haladás* nevű intézmény található: mezőgazdasági és különféle ipari szövetkezetek, vendéglátóhelyek, csónakházak, strandfürdők, nevelőotthonok, mozik. Ezek a politikai nevelő szándék termékei, akárcsak a szocialista építés fogalmainak felhasználása: *Tanács Filmszínház, Verseny Áruház* vagy az ilyen jelképek, emblémák, mint *Bástya, Csillag, Fáklya, Szikra* (mozik, szövetkezetek, klubok stb.). (Vö. BACHÁT LÁSZLÓ, Az intézménynevek jelentéstani problémái: NytudÉrt. 83. sz. 54.)

F) Idegen, illetve nemzetközi szók és szóelemek: Ezeket a reklámcélok, az előkelősködő törekvések hozták létre; számukat a magyarító felbuzdulások időnként leapasztják, de a (valóságos vagy vélt) idegenforgalmi érdekek újra meg újra felduzzasztják, úgyhogy anyagomban most is körülbelül 200 ilyen intézménynév van (mintegy 13%). Sietek előrebocsátani, hogy ezek közé számítom a meghonosodott szavakat tartalmazó neveket is, mint *Centrum Áruház, Horizont Tánciskola, Modell Női Szabó Szövetkezet, Park Szálloda, Étterem, Eszpresszó* stb., *Volán Tröszt*, amelyeket az idegenek is többé-kevésbé megértenek, valamint az ilyen hagyományos, patinás neveket, mint *Athenaeum Nyomda, Chinoin Gyógyszer és Vegyészeti Termékek Gyára, Unicum Likőrgyár* stb. Az idegen nevek között is vannak motiváltak, információközlők (pl. *Licencia Találmányokat Értékesítő V., Elegant Ruhabolt, Polimer Műanyagfeldolgozó Szövetkezet)* és önkényes, díszítő jellegűek (pl. *Juventus Vegyesipari és Szolgáltató Szövetkezet, Libella Bár, Phönix Acél Kft).* Kirívóan idegenszerű, kiejtési nehézséget okozó név nem sok van: *Aero Szálló, Champion Eszpresszó, Gourmand Cukrászda, Phylaxia Oltóanyag-* és *Tápszertermelő V., Qualital Könnyűfémipari Feldolgozó V.*, és még néhány. Az idegen

névelem írásmódja gyakran ingadozó: *Amfora Üveg-, Porcelán-, Kerámia-, Műanyagkereskedelmi V.* ~ *Amphora Könnyűbúvár Sport Club; Olimpia Filmszínház* ~ *Olympia Szálloda, Étterem, Eszpresszó; Pikoló Söröző* ~ *Piccolo Drink Bár; Termál Mgtsz* ~ *Thermal Hotel.*

G) Mozaikszók. Ezek — az *ÁFOR Ásványolajforgalmi Vállalat*tól a *RADELKIS Elektrokémiai Műszergyártó Szövetkezet*-en keresztül a *HUNGAROCAMION Nemzetközi Autóközlekedési Vállalat*-ig — különösen a vállalatnevekben az egyedítő elemek legjellegzetesebb csoportját alkotják. De önmagukban is annyi altípusra oszlanak, olyan sok szóalkotási, nyelvművelési és nyelvhelyességi problémát vetnek fel, hogy célszerűbb velük külön tanulmányban foglalkozni.

H) Jelzős és birtokos szerkezetek. Meg kell különböztetni a *Budai Lúdláb Vendéglő, Kis Delicatesse Bisztró* típusú nevektől — amelyekben a jelző a fajfogalmat jelölő közszói elemet *(vendéglő, bisztró)* minősíti — azokat, amelyekben a jelző az egyedítő elemhez tartozik: *Erdei Lak Kisvendéglő, Jó Pajtás Játék- és Faárukészítő Szövetkezet, Új Divat Mértékszabóság Ipari Szövetkezet.* Ezek között is sok a cégérszerű: *Arany Bárány Vendéglő, Búsuló Juhász Étterem, Fekete Macska Bár, Ferde Lámpa Sörbüfé, Sárga Hordó Borozó, Zöld Flaskó Italbolt.* Ide számítom az egybeírt jelzős összetételeket is, hiszen a különbség csak formális: *Aranyszarvas Vendéglő, Ezüstkalász Mgtsz, Kisbojtár Vendéglő, Márványmenyasszony Étterem.* Más jelzős szerkezetek politikai, agitációs jellegűek, főként szövetkezetek nevében: *Hazafias Népfront, Közös Út, Új Egység, Új Élet, Vörös Csillag* (szálloda, filmszínház, gépgyár is). Előfordulnak jelzős tulajdonnevek: *Kávés Katica Eszpresszó. Kék Duna* (több szövetkezet). Néhány idegen nyelvű jelzős szerkezet bárok nevében: *Moulin Rouge, Sole Mio* és a furcsa, felemás *Old Firenze.*

A birtokos szerkezeteknek a *Nők Könyvespolca Könyvesbolt* néven kívül két jellegzetes, szinte sablonszerű típusát találtam szövetkezetek és vendéglők nevében: a *völgy* birtokszót helynévi birtokos jelzővel *(Duna Völgye, Lókosvölgye, Pilisvölgye, Rákosvölgye)* és a *gyöngy*, egy esetben *kincs* birtokszót többnyire szintén helynévi birtokossal *(Budagyöngye, Csabagyöngye* [< *Rákoscsaba*], *Erzsébetgyöngye* [< *Pesterzsébet*], *Palota Gyöngye, Zugló Gyöngye, Mátra Gyöngye, Mátra Kincse)*, köznévi birtokossal a *Fenyőgyöngye Étterem* és a kaskantyúi *Homok Gyöngye Szakszövetkezet* esetében.

Nyelvtanilag birtokos szerkezetűek a dátumnevek is, a politikai nevelő és emlékeztető funkciónak ezek az utcanevekben is ismert, nehézkes képviselői: *Március 15., Március 21.* (szövetkezetek), *Április 4.* (szövetkezetek, gépgyár), *Május 1.* (szövetkezet, ruhagyár, mozi, strand), *November 7.* (szövetkezet, bölcsőde: vajon mit fognak fel jelentőségéből a bölcsődések?), *December 4. Drótművek.*

I) Tulajdonnév és köznév összetételei. Csak néhány példa van rájuk: a köznévi utótag a névviselőt jellemzi — vendéglőkről van szó —, a tulajdonnévi előtag lokalizál, mégpedig nemcsak a földrajzi névi *Dunapark*, hanem a látszólag személynévi *Lajostanya (< Lajos utca), Margitkert (< Margit utca), Árpádkert (< Árpád-híd)* elnevezésben is. A *Párizskert Eszpresszó* csupán díszítő név. Szerkezetileg ide vonható a nem éppen kedvező asszociációt keltő *Tiszavirág Mgtsz* is.

J) Nem főnevek. Melléknevek csak akkor számítunk az intézménynevek megkülönböztető, egyedítő elemei közé, ha funkciójuk nem szorosan az intézmény jellegének leírása, illetőleg lokalizálása, tehát az ilyeneket:

Árnyas Vendéglő, Családi Konfekcióbolt, Csudajó Élelmiszer-áruház, Derűs Falatozó, Kicsi Cukrászda, Millenáris Kerékpár- és Műjégpálya, Modern Fodrász Szövetkezet, Százéves Étterem. Helynévből képzett melléknevek vendéglátóipari nevekben, ha nem lokalizálnak, valamilyen étel- vagy ital-specialitást ígérnek: *Bécsi, Kassai, Pilseni Söröző; Csobánci, Villány-Siklósi Borozó; Erdélyi Sörkert, Paksi Halászcsárda,* ugyanígy a népnevek is: *Szerb Étterem, Szlovák Söröző.*

Egy sorszámnév: *Huszonötödik Színház.*

Névmások mellérendelő szerkezetben: *Te meg Én Eszpresszó.*

Néhány mondatszó: *Előre Cukrászda, Vendéglő, Ruhakészítő Ipari Szövetkezet, Sport Club,* valamint az Úttörővasút egyik megállója, *Halló Bár, Bisztró, Önkiszolgáló Étterem, Tik-tak Eszpresszó, Tipp-topp Eszpresszó* és *Munkaruha Áruház;* az utóbbi inkább a *tip-top* melléknévből.

Egy hiányos mondat: *Jó Étvágyat Vendéglő.* Móricz Zsigmond *Jobb mint otthon* című regényének címadója egy ilyen nevű büfé; ez volt a neve 1950 előtt egy székesfehérvári kisvendéglőnek is.

3. Hogyan értékelhetjük az intézménynevek megkülönböztető-egyedítő elemeit a névkultúra szempontjából? Mindenekelőtt szembeötlik bizonyos nevek agyonhasználtsága, elcsépeltsége: *Petőfi Sándor, Kossuth Lajos, Béke, Szabadság, Új Élet, Vörös Csillag, Duna, Budapest, Sport, Minőségi.* BACHÁT LÁSZLÓ is felhívja erre a figyelmet (NytudÉrt. 83. sz. 53—4). Sok a semmitmondó, mindenféle intézményre odabiggyeszthető név: *Napsugár, Szivárvány, Márka, Centrál, Expressz, Favorit, Universal.* Némelykor a név hangulata ellentétben áll az intézmény céljával: a zaj és bűz képzetét felidéző *Busz, Traktor, Csúcsforgalom* elnevezés nemigen invitál az ilyen nevű eszpresszóba vagy borozóba — de nem kevésbé viszolyogtató a nagyon is „direkt" nevű *Búfelejtő Vendéglő* a temető szomszédságában. Ruházati szövetkezethez sem a *Szikra,* sem a *Szikla* név nem illik, ráadásul a kettő össze is téveszthető, mint Kosztolányi „Tailor for gentlemen" című novellájában a jó és a rossz szabó neve. A túlpolitizált elnevezések csődjét mutatja, hogy némelyikből kezdőbetűs mozaikszó lett: a *VOR* már alig idézi eszünkbe a ruhagyárnak nevet adó *Vörös Október*-t, sem az *MTK-VM* a *Vörös Meteor*-t.

Nem vall nagy képzelőerőre az utcanevek elemeinek gyakori felhasználása, de a fantáziaszegénységnél mégis fontosabb az a pozitívum, hogy ezek a nevek lokalizálnak, tájékoztatnak: tudjuk, hogy körülbelül hol kell keresnünk a *Bokréta Étterm*-et vagy a *Marcibányi Filmszínház*-at. Feltétlenül elismerést érdemel, hogy némely intézménynév olyan utcanevet őriz, amelyet időközben megváltoztattak, pl. *Fiastyúk Étterem* < *Fiastyúk utca (*> *Thälmann utca), Verpeléti Bisztró* < *Verpeléti út (* > *Karinthy Frigyes út), Pannónia Nyugdíjas Klub* < *Pannónia utca (*> *Rajk László utca);* ugyanígy őrzi a *Városi Bisztró* és *Eszpresszó* az *Erkel Színház*-nak korábbi *Városi Színház,* a *Párisi Cukrászda* a *Divatcsarnok*-nak régebbi *Párisi Nagyáruház* nevét. Ezeket éppúgy becsben kell tartanunk, mint az egykori intézménynevekből lett utcaneveket (pl. *Fehérhajó utca, Népszínház utca*).

Itt-ott akadnak ötletes, sikeres intézménynevek is. Ilyen a *Patyolat,* a *Csemege,* a mozaiknévi eredetű *Méh (*< *Melléktermék és Hulladékgyűjtő V.),* még ha a megszokás már elhalványította is őket. Kedves ötlet adott nevet a *Léda Kisvendéglő*-nek Adyligeten, a *Maya Eszpresszó*-nak a *Majakovszkij utcá*-ban, a *Verőfény Eszpresszó*-nak — mintegy óvónévként — a *Vihar utcá-*

ban. Szellemes a cégérnév-típus továbbfejlesztése a *Pingvin Büfé*, a *Pepita Oroszlán Étterem* irányában.

Egy-két esetben fennmaradt, pontosabban felújult a cégérneveknek hátravetett határozós szerkezete: *Vendéglő a Kéményseprőhöz, Vendéglő a Kóborlóhoz, Sörözö a Két Medvéhez.* Noha ez a szerkezet kétségkívül idegen mintát utánoz (pl. *Gasthof zum Schornsteinfeger)*, a jelzői szerepű hátravetett határozókat nyelvművelésünk nem kifogásolja (vö. Nyelvművelő Kézikönyv I., 1083—6), s ezek a cégérnevek hangulatos régiességüknél fogva vonzók.

J. Soltész Katalin

Néhány megjegyzés Ibn Ḥayyānnak a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról szóló tudósításához

1. A Magyar Nyelv LXXV. évfolyamának harmadik számában Czeglédy Károly cikket közölt Abū Marwān ibn Ḥayyān spanyolországi arab történetírónak a magyarok 942. évi észak-spanyolországi kalandozását leíró tudósításáról. Azóta megjelent Ibn Ḥayyān Al-Muḳtabas című munkája V. kötetének kritikai kiadása (Al-Muqtabas [V] de Ibn Ḥayyān. Edición por P. Chalmeta, en colaboración para el establecimiento del texto con F. Corriente, M. Ṣubḥ et al.: Instituto Hispano-Árabe de Cultura y Facultad de Letras—Rabaṭ. Madrid, 1979.), amely tartalmazza a Czeglédy által ismertetett és magyarázott részletet (a rabati unicum 324. lapját a kiadás fakszimilében is hozza), továbbá annak folytatását, a turkok (magyarok) országának leírását (a szövegkiadás 482. lapján). Az alábbiakban a kiadott szöveg ismeretében szeretnék néhány hangtani és tartalmi megjegyzést fűzni Ibn Ḥayyān tudósításához, különösen pedig a Czeglédy Károly által adott *Šānā* és *Ṭ.x.x.la* olvasatokhoz.

2. *Š ā n ā.* Amint Czeglédy is jelzi cikkében, e szó esetében nehézséget jelent a szókezdő *š*, amely feltevése szerint idegen nyelvi *č* átírása lehet, akárcsak a *ǧ*, mivel a X. századi arabban, s hozzátehetjük, hogy a későbbi, sőt a mai arabban is igen gyakran a *č*-t *š*-sel (šīn-nel) próbálják visszaadni. Ibn Ḥayyān esetében azonban joggal vetődik fel a kérdés, hogy vajon így volt-e ez a mór Spanyolországban, és ha igen, mennyiben tartotta magát ehhez a nevek lejegyzője?

A kérdés első felére a spanyol hangtörténet és az Ibériai-félszigeten szokásos arab átírások adatai alapján nemmel kell válaszolnunk.

Amikor az arabok a VIII. században elfoglalják az Ibériai-félszigetet, közvetlen kapcsolatba kerülnek az általuk leigázott hispán-gót népekkel, akik ebben az időben több, néha egymástól jelentősen eltérő újlatin nyelvjárást beszéltek. Vizsgálódásunk szempontjából a legfontosabbak azok a nyelvjárások, amelyek a félsziget déli részén voltak honosak, és amelyeket összefoglalóan mozarab nyelvjárásoknak szokás nevezni. A *mozarab* < *musta'rib*, 'arabizált' névvel illették — egyéb elnevezések mellett — a hódítók a leigázott keresztyéneket. A mozarab nyelvjárások egyik sajátsága volt a $C^{e,i,\bar{i}} > \check{c}$

hangváltozás, amely több újlatin nyelvvel (pl. rumén, olasz) közös, igen régi, de mindenesetre a VI. század előtt lezajlott nyelvtörténeti esemény (vö.: R. Menéndez Pidal, Manual de gramática histórica española. Madrid, 1968. 120 k.; R. Lapesa, Historia de la lengua española. 7. kiad. 91.). Az Ibériai-félsziget déli részének újlatin nyelvjárásaiban tehát már az arabok odaérkezésekor megvolt a *č* hang (A. Alonso, Correspondencias arábigo-españolas en los sistemas de sibilantes: Revista de Filología Hispánica 1946: 69; Á. Galmés de Fuentes, El mozárabe levantino en los Libros de los Repartimientos de Mallorca y Valencia: Nueva Revista de Filología Hispánica 1950: 338). Ezt az újlatin *č*-t az arabok *ǧ*-vel (ǧīm-mel) írták le (F. J. Simonet, Glosario de voces ibéricas y latinas usadas entre los mozárabes. Madrid, 1888. CCXVI. l.; Á. Galmés de Fuentes, id. cikk 338). És itt nem pusztán elszórt példákról van szó, hanem szabályosan követett gyakorlatról, amelyre számtalan példát találhatunk F. J. Simonet említett glosszáriumában vagy J. Corominas „Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana" című művében. Csupán a szemléletesség kedvéért említsünk meg néhányat: mozarab *aǧeṭayraš*, kasztíliai *acedera* (Simonet 4); mozar. *arǧedyāḳon*, kaszt. *archidiácono* (Simonet 21); mozar. *ǧento ḳāpiṭa*, régi kaszt. *ciencabezas*, katalán *centcaps* (Simonet 159); mozar. *raǧǧīm*, kaszt., portugál *racimo* (Simonet 478); mozar. *ǧenteno*, kaszt. *centeno* (Corominas I, 765); mozar. *Bīṭruh M(u)ǧāǧuh*, amely latin írásban **Petro Mochacho* lehetett (Corominas III, 531); stb.

Itt kell utalnunk arra, hogy a *č* marginális fonémaként a spanyolországi arabban is megvolt (F. Corriente, A Grammatical Sketch of the Spanish Arabic Dialect Bundle 2. 19. 4; Encyclopédie de l'Islam, nouvelle éd. I, 527), amelyet az arab írásban ǧīm-mel jegyeztek le (Encyclopédie de l'Islam, nouv. éd., uo.; M. Sanchis Guarner, El mozárabe peninsular: Enciclopedia Lingüística Hispánica I. Madrid, 1960. 314). A mozarab írástudók általában jól tudtak arabul, s gondolataik írásos kifejezésére a latin helyett többnyire a hódítók nyelvét részesítették előnyben, az egymás közötti mindennapos szociális interakció során azonban saját újlatin nyelvüket/nyelvjárásukat használták. Ennek sok kifejezése az arabok előtt sem volt éppenséggel ismeretlen, még a legfelsőbb körökben sem (R. Dozy, Recherches sur l'histoire et la littérature de l'Espagne pendant le moyen-âge, 3. kiad., I, 86–7; Simonet XXI. l. 2. jegyz.). A mohammedán Spanyolországnak a hódítás kezdetétől a XIII. századig terjedő bilingvitása olyan tény, amelyet a hispanisztika és a spanyolországi arab civilizációval foglalkozó arabisztika ma már axiómaként fogad el (vö. E. García Gómez előszava F. Corriente „A Grammatical Sketch of the Spanish Arabic Dialect Bundle" című művében, XII. l.).

Az eddig elmondottakból tehát látható, hogy a spanyolországi arabok a latin $C^{e,i,i}$ folytatásaként megjelenő *č*-t szabályszerűen *ǧ*-vel (ǧīm-mel) írták át. Az igazság kedvéért azonban meg kell említenünk, hogy ilyen mozarab *č*-t *š*-sel (šīn-nel) is írtak át, de nem a spanyolországi, hanem a marokkói és algériai arabok (l. Simonet: *chico, chírnia, murchíca, Petráuch* stb. címszavak alatt). Az idegen nyelvi *č* spanyolországi arab átírása márcsak azért sem történhetett šīn-nel, mert ezt a fonémát a kasztíliaiban sajátos, apikálisan ejtett és az idegen fül számára leginkább *š*-ként hangzó *s* átírására tartották fenn (l. Simonet: *xábal, xabín, xácca-vénto, xacrário, xecrethário* stb. címszavak alatt), és szinte abszolút szabályként alkalmazták.

Miután a fentiekben az átírási szokásokat és azok szabályait részleteztük, legalábbis az idegen nyelvi *č*-re vonatkozóan, vessünk egy pillantást arra,

hogyan érvényesülnek ezek Ibn Ḥayyānnál. A spanyolországi arab történetíró művében következetesen érvényesül az említett két szabály: az újlatin *č*-t mindig ǧīm-mel, az *s*-t mindig šīn-nel írja át. Néhány példa: *Al-Barāǧila*, ez a *parcella* szó arab többes száma (1.: SIMONET 34; É. LÉVI-PROVENÇAL, Histoire de l'Espagne musulmane I, 345), P. CHALMETA szövegkiadásában a 66. l. 12. sor, 141. l. utolsó előtti sor; *Šānǧuh b. Ġarsīya* (I. Sancho Garcés, navarrai király) 143/3, 9; 164/18; 167/2; 344/17; *Šānǧuh* (Sancho) 160/5; 165/2, 9, 18; 167/2; 191/6; *Šānǧuh b. Urdūn* (Sancho Ordóñez, II. Ordoño fia) 344/14; *Ġarsīya b. Šānǧuh al-Baškunsī*) I. García Sánchez navarrai király) 336/9; 455/8; 469/11, 13, 14; 484/4; *Ġarsīya b. Šānǧuh b. Ġarsīya*-ként: 467/20; 468/11; 469/5; 480/utolsó előtti; *šahr duǧanbar* < *decembre* 476/19; *Baǧǧānah* < *Pechina* 98/5; 111/9, 12; 112/3; 181/14; 323/4; 391/7; 448/12; 467/9; *Bāǧah* < *Pace* 95/7; 247/18; 248/8; 392/14; az *s* átírására: *Šant B. r. ya* < *Santaver* 250/3; 254/7; 331/15; 359/1, 2; 457/6, 12, 13; *Šunyīr* < kat. *Sunyer* (I. Wifred fia, barcelonai őrgróf) 454/3, 5, 8; 455/6, 9, 11, 13; 469/15; 474/14; *Ašbarraġayra* < *Esparraguera* 173/9; *Ušūna* < kat. *Osona* 181/1; 215/utolsó; 253/utolsó előtti; 391/16; 489/14; *Šant Marīya* < *Santa María* 234/5; *Yūliyuš* < *Iulius (Caesar)* 274/3; *Šant Mānkaš* < *Simancas* < *Septimanca* 435/2, 12; 438/utolsó előtti; 446/utolsó; *Bišūrḳa* < *Pisuerga* (a Duero mellékfolyója) 435/4, 22; 439/13; *Šalamanḳa* < *Salamanca* 485/2; *wādī Šuḳar* < *Sucro* (a Júcar folyó völgye) 358/utolsó előtti; stb.

Ibn Ḥayyān tehát következetesen tartja magát a már említett szabályhoz az újlatin *č* és *s* ǧīm-mel, illetve šīn-nel való átírása tekintetében. Ennek alapján feltehető, hogy más (azaz nem újlatin) idegen nyelv esetében is így járt el. Így a Muḳtabas rabati kézirata 324. lapjának utolsó előtti sorában (CHALMETA kiadásában 482/5) szereplő *š.'.n.'* szó (olvassuk egyenlőre *šānā*-nak) elvileg lehet egy nem arab *sānā/sana* vagy esetleg *šānā/šana* szó átírása, de semmiképpen sem *čānā/čana*-é. Másfelől semmi sem szól a mellett, hogy e *šānā* szó mögött *Čānā/Čana* alakot sejtsünk. Ugyanis nem tulajdonnévről van szó, hanem az egyik legközönségesebb arab közszóról, amelynek sg. nom. alakja így hangzik: *šaʾn*^{un} vagy *šān*^{un}, jelentése pedig: 'a thing, an affair, or a business'; 'a great thing or affair: state, condition, case, quality, or manner of being' [also 'property, or nature: and importance attaching to a person or thing'] (E. W. LANE, An Arabic-English Lexicon. London, 1872. 1491). E *šaʾn/šān* szónak acc. alakja *šaʾn*^{an} vagy pauzában *šaʾnā/šānā*, amely funkcióját tekintve itt az arab grammatikából jól ismert *ḥāl*-accusativus egyik fajtájaként, acc. determinationisként áll (vö. W. WRIGHT, A Grammar of the Arabic Language. 3. kiad. II, 122). A kérdéses mondat eleje tehát a következőképpen olvasandó: *yusammà aḥaduhum al-aʿzam*^{u} *šaʾn*^{an}*/šānā minhum Ṭ.x.x.l.h;* jelentése pedig: 'Egyikőjüket, a legmagasabb rangút (vagy: legjelentősebbet) közülük *Ṭ.x.x.l.h*-nak hívják'.

Itt azonban egy fontos megjegyzést kell tennünk: a *šaʾn*^{an}*/šānā* olvasat megállapítása P. CHALMETA érdeme, aki az idézett és általam használt szövegkiadásában ezt az alakot veszi fel.

A *šaʾn/šān* szó ilyen használata rendkívül elterjedt az arabban, Ibn Ḥayyān művében sem ez az egyetlen példa. Écija városáról mondja (CHALMETA-kiadás 56/10): *wa-ḳad kānat fī l-ǧāhilīya ḏāt*^{a} *šaʾn* =' a pogányság korában jelentősége volt', máshol pedig ilyeneket olvashatunk: *wa-ʿtanà bi-ʿimārat madīnatihim fa-btanà sūrahā l-ʿaẓīm*^{a} *l-šaʾn* (274/2) = 'gondot fordított a városukra, megépítvén annak nagyszerű falát'; *afḥam*^{u} *ḳanṭarah bi-l-Andalus*

wa-aʿlāhā samkᵃⁿ wa-aʿǧabuhā šaʾnā (279/12k) = 'Andalúzia legpompásabb íve, a legvastagabb és a legcsodálatosabb tulajdonságú'; III. ʿAbd al-Raḥmān hatalmáról mondja másutt (289/12): *fa-štadda bihā sultānuhu wa-taʿāẓama šaʾnuhu* = 'megerősödött benne [Ceuta városáról van szó] hatalma, s egyre inkább nagyra tartották [ti. III. ʿAbd al-Raḥmān-t]'; ugyanez a kalifa, miután 932 augusztusában meghódította Toledót, Kordovába visszatérve nagy ünnepi lakomát rendezett, amelyről többek között a következőt olvashatjuk a Muḳtabas V. kötetében: *fa-kāna ṣanīʿᵃⁿ mašhūrᵃⁿ bi-Ḳurṭuba ʿaẓuma šaʾnuhu wa-kaṯura ḥafluhu wa-ʿtalat ʿalayhi l-nafaḳah* (321/6k) = 'híres bankett volt Kordovában, nagyjelentőségű, sok résztvevővel, s magasra rúgott költsége'; a keresztyének egyik elhagyott kolostorát ezekkel a szavakkal írja le (338/18): *wāsiʿᵘ l-ʿimārah . . .ʿaẓīmᵘ l-šaʾn šarīfᵘ l-bunyān* = 'tágasan épített . . ., nagyszerű külsejű, nemes építésű'; a kalifa 934-es észak-kasztíliai hadjáratát említve Lerma városáról ezt mondja (342/13): *madīnat Larmah al-ʿaẓīmatᵘl-šaʾn al-mutkanatᵘl-bunyān* = 'a nagyszerű és tökéletes építésű Lerma városa'; Calatayud 937-ben történt elfoglalását pedig eképp jellemzi (399/6): *wa-kāna fatḥu Ḳalʿat Ayyūb ʿaẓīmᵃ l-šaʾn* = 'Calatayud elfoglalása kiemelkedő jelentőségű volt'.

Az eddig elmondottak alapján érdemes a neveket tartalmazó mondatot ismét tüzetesebben megvizsgálni. Szövege: *wa-kānū ʿalà sabʿat umarāʾ yusammà aḥaduhumᵘ l-aʿẓam šaʾnᵃⁿ minhum* | *Ṭ.x.x.l.h*[1] | *wa-x.l.x.h. ʾ.ḥ.r*[2] | *wa-l.ḥ.w.d.y*[3] | *wa-x.s.mān*[4] | *wa-l.x.s*[5] | *wa-ʿ.x.w.d*[6] | *wa-ḥ.d.ḥ.d.y*[7] |. (A számok az egyes vezérekre vonatkozó információt jelölik, az *x* jel a kéziratból közelebbről meg nem határozható, elvileg többféleképpen olvasható mássalhangzókat jelöl).

A már kifejtett szempontok alapján a mondat első része magyar fordításban így hangzik: 'Hét főnök/vezér alá tartoztak, egyikőjüket *(aḥaduhum)*, a közöttük *(minhum)* méltóságra nézve legnagyobbat *(al-aʿẓamᵘ šaʾnᵃⁿ)* *Ṭ.x.x.l.h*-nak hívják *(yusammà)*. A mondat második felében a másik hat főnök/vezér nevét adja meg. A *Ṭ.x.x.l.h* név után közvetlenül ez áll: *wa-x.l.x.h. ʾ.ḥ.r*, amelynek olvasata: *wa-yalīhi ʾ.ḥ.r* = 'őt követte *ʾ.ḥ.r*', ahol az *ʾ.ḥ.r* szó minden bizonnyal a második vezér neve (a CZEGLÉDY KÁROLY cikkében adott idevágó fordítás — „Utána egy másik következett . . ." — már egy *ʾ.ḥ.r* = *ʾ.ḫ.r* ('másik'), a *ḫ* diakritikus ponttal való kiegészítésén alapuló olvasatot tételez fel); a harmadiknak neveként a kéziratban *w.l.ḥ.w.d.y* áll (CZEGLÉDY javasolt olvasata szintén kiegészítés eredménye: *w.l.ḥ.w.d.y* = *w.l.ǧ.w.d.y)*.

Ez utóbbi névvel kapcsolatban joggal vetődnek fel a következő megjegyzések:

1. Mivel az összes többi nevet, illetve vezérre vonatkozó adatot a *wa-* ('és', 'majd','') szócska választja el egymástól (l. CZEGLÉDY KÁROLY fordítását), vajon helyes-e feltételezni, hogy e név esetében a *w.* kivételesen a név része, s nem pedig az említett kötőszó. Enélkül ugyanis csak a kéziratban levő *l.ḥ.w.d.y* alakot vehetjük figyelembe a névazonosítás alapjaként.

2. Külön nehézséget jelent az arab *w* hangértéke, ha feltételezzük, hogy a *Bul(u)csudi* névről van szó. Ha a X. századi magyar forma *β*-vel hangzott — ahogy CZEGLÉDY KÁROLY minden bizonnyal jogosan feltételezi —, még mindig nyitva marad az a kérdés, hogy e *β* hangértéke ajakkerekítéses spiráns *w* (angol *w)* vagy pedig illabialis spiráns *ƀ* (spanyol *b* intervokális helyzetben). Erre a kérdésre, úgy tűnik, az ómagyar *β*-vel foglalkozó irodalom nem ad kellő eligazítást (l. BÁRCZI, Htört. 109—10), holott spanyol—arab viszonylatban, bármennyire is jelentéktelennek tűnjék a két hangérték közötti különbség, a

dolog nem teljesen mindegy. Amikor az arabok az Ibériai-félszigetre érkeztek, a beinszülöttek nyelvjárásaiban mindkét hang megvolt, a *ƀ* a latin *b* spirantizációja, a *β* pedig az *ŏ* diftongálódása következtében. A különbséget az arabok is érezték, mert a kétféle hangot különbözőképpen írták át: ar. *fwentes*, kaszt. *Fuentes* < lat. *Fŏntes* (SIMONET 233), ar. *al-pwent(e)*, kaszt. *Alpuente* < lat. *Pŏnte* (SIMONET 456); ar. *abellāna*, kaszt. *avellana* < lat. *abellana* (SIMONET 25), ar. *nābo(h)*, kaszt. *nabo* < lat. *napu* (SIMONET, 394). Ibn Ḥayyān-nál: *Ṭalabīra* < *Talavera* 472/4, *Šātiba* < *Saetabis* 249/17, 355/18, 377/11, *Šant Eštīban*, kaszt. *San Esteban* 63/2; illetve ar. *Wašḳa*, kaszt. *Huesca* < lat. *Ŏsca;* ar. *Duwayruh*, kaszt. *Duero* < lat. *Duriu*. Ha az ómagyar *β* hangértéke illabialisan képzett spiráns volt, akkor az arab átírásban *b*-nek kellene állni, ha ajakkerekítéses spiráns, akkor *w*-nek. Ha tehát az utóbbi lehetőséget fogadjuk el helyesnek, akkor az *l.ḥ.w.d.y* alak elé három *w* kellene (a *wa-* kötőszó, a *β*-t reprezentáló *w* és a *Bulcsudi* első, hangsúlyos *u*-ját átíró *w)*, a kéziratban azonban sajnos csak egyetlen egy van.

3. Szembetűnő ellentmondás CZEGLÉDY KÁROLY cikkében, hogy a *ša'n*^{an} szót *Šānā* névnek olvasva felteszi, hogy Ibn Ḥayyān az idegen nyelvi *č*-t egyszer šīn-nel, máskor pedig, mindössze öt szóval később, a *w.l.ḥ.w.d.y* alakban ǧīm-mel írja át. Ez azért furcsa, mert a mű többi részében az idegen nevek meglepően következetes átírásával találkozunk: *Sancho* mindig *Šānǧuh*, *Pechina Baǧǧānah*, *Pace* > *Bāǧah*, stb. Tegyük még hozzá, hogy Ibn Ḥayyān nemcsak hogy spanyol származású volt, hanem a helyi újlatin nyelvben is jártas volt, mivel a Leóni Királyság korai történetére vonatkozó számos adata túlságosan pontos ahhoz, hogy csupán a szájhagyományból nyerje eredetét (l.: F. J. SIMONET XXXV. l.; R. DOZY i. m. I, 86k).

A negyedik vezér neveként a kéziratban *x.s.m.'.n* áll, az ötödiké *l.x.s* (az *l.y.l* alak emendáció eredménye, s megjegyzendő, hogy a kéziratban a szó utolsó betűje, összehasonlítva az ugyanazon a lapon található azonos helyzetű *l*-ekkel és *s*-ekkel — pl. olyan szavakban, mint *al-Ṭawīl*, *ʿāmil*, ill. *nās* és *al-Andalus* — sokkal inkább az *s*-hez hasonló, illetve azzal megegyezik); a hatodik vezér neve elég világosan *ʿ.z.w.d*, bár a *z*-nek olvasott jel fölötti pont, amely az arab *z*-t diakritikusan az *r*-től megkülönbözteti, lehet esetleg paca vagy a zárt szótagot jelölő *sukūn*, ebben az esetben a *z* helyett *r* olvasható (P. CHALMETA kiadásában *ʿ.r.w.d* alakot vesz fel). A hetedik vezér neve lehet *ḥ.d.ḥ.d.y* vagy *ḥ.r.ḥ.r.y*, a *d*-s változatot azonban a magam részéről elfogadhatóbbnak tartom, mivel a kézirat adott lapjának fakszimile másolatán az azonos helyzetben előforduló *d*-k sokkal inkább hasonlítanak a kérdéses szó azonosítandó betűjéhez, mint a más szavak azonos pozícióban levő *r*-jei.

3. *Ṭ . x . x . l a.* A mór történetíró az egyik vezér nevét *Ṭ.x.x.l.h*-ként adja meg, s CZEGLÉDY a név olvasataként *Djila*-t javasol, feltéve, hogy a lejegyző az arab emfatikus *ṭ*-t, hasonlóan a mohammedán világ más részeiről ismert gyakorlathoz, idegen nyelvi *d* jelölésére is alkalmasnak érezte. Nézzük tehát meg, hogy az idegen nyelvi *d* > arab *ṭ* átírás érvényes volt-e az arabok által meghódított Spanyolországban, s ha igen, mennyiben.

A mai spanyolban a helyesírási *d* mindig spiráns hangot jelöl, kivéve, ha abszolút kezdő helyzetben vagy ha *n* vagy *l* után áll (vö. T. NAVARRO TOMÁS, Manual de pronunciación española. Madrid, 1968. 100). Ez a spirantizálódás annak a zöngésedésnek továbbfejlődése, amely általában a nyugati újlatin nyelvekben, közelebbről pedig az Ibériai-félsziget újlatin nyelvjárásaiban és

nyelveiben szinte a legelső írásos emlékektől kezdve jól nyomon követhető (l. R. MENÉNDEZ PIDAL, Manual de gramática histórica española. Madrid, 1968. 129). Ha pedig az intervokális *t* > *d* változást közelebbről megvizsgáljuk, azt találjuk, hogy az arab átírások ún. emfatikus *ṭ*-je meglehetős rendszerességgel az újlatin szavak azon *d*-jét írja át, amely az eredeti latin *t* zöngésedésének eredménye; pl. ar. *aḳūṭ*, kaszt., port. *agudo* < lat. *acūtu*, ar. *ušḳuṭayr*, kaszt. *escudero* < lat. *scūtariu;* ar. *biṭriyuh*, *bidriyuh*, *beṭriyuh*, kaszt. *vidrio* < lat. *vĭtrĕu;* ar. *šemṭayr*, kaszt. *sendero*, kat. *sender* < lat. *sēmĭtariu* (valamennyi példa SIMONETtől). Íme néhány példa Ibn Ḥayyāntól: *Sarṭāniya* < *Cerdaña* 482/2; *Tuṭīla* < *Tudela* 124/10, 125/2, 143/8, 164/17, 165/1, 188/2, 6, 335/7, 362/1, 484/5; *Ibn al-Ḳūṭīya* < *goda* 70/7; *al-ḳūṭ* < *godo(s)* 180/4, 274/16; *Ṭūṭa* < *Toda (Aznárez)* (I. García Sánchez anyja, 960-ig régens a navarrai trónon) 335/11, 336/4, 400/6, 18, 420/10; *Ḳurṭuba* < *Córdoba* passim.

Az intervokális latin *t* zöngésedéséből származó *d* szabályos spanyolországi arab átírása tehát *ṭ*-vel történik. Elszórtan előfordul *d*-vel vagy *ḍ*-vel történő átírás is, azonban az ilyen variánsok léte is spanyol nyelvtörténeti ténnyel magyarázható. A mozarabok és minden bizonnyal a mohammedán lakosság erősebb újlatin hatás alatt álló alsóbb rétegeiben is a *ṭ* graféma olyan hangot jelölhetett, amely nem volt sem az arab velarizált *ṭ*, sem pedig a latin *d*-ből eredő újlatin *d* (amelynek leggyakoribb arab átírása a spirantizációt figyelembe vevő *ḏ*), hanem a latin *t* zöngésedésével keletkezett olyan *d*-t jelöl, amely viszonylag hosszú ideig ellenállt a spirantizálódásnak, valószínűleg azért, mert a zöngésedés még nem terjedt ki a fonéma egészére. Később, amikor az újlatin hangkészletben minden — eredetére nézve különböző — *d* azonos hangértékre jutott, ez a *ṭ* graféma elvesztette funkcionális értékét. Ez magyarázza, hogy miért találkozunk eleinte csak olyan átírásokkal, mint *ṭuṭu* < *todo*, *ḳubṭāl* < *cubitale*, *buyaṭa* < *boyada*, *ḳaṭīna* < *cadena* stb., és miért jelennek meg később alternatív helyesírási formák, mint pl. *abadāša* (< *abadesa*) *abaṭīša* mellett, vagy *biṭriyuh* < *vidrio* mellett *bidriyuh* (F. CORRIENTE i. m. 40).

Megjegyzendő még, hogy a *ṭ* graféma néhány esetben, az ilyenkor szabályos *t* graféma mellett, zöngétlen latin *t* átírására is szolgál arab forrásokban, főleg szó elején; pl. *ṭamarišku* < *tamarisco* (COROMINAS i. m. IV, 360), *ṭawǧa* < preromán hispániai **taucia* (COROMINAS I, 322), *ṭawpa* < lat. *talpa* (SIMONET 537), *ṭurnašūl* < *tornasol* (SIMONET 545) stb. Zöngésedett, de még nem spirantizálódott latin *t*-t azonban következetesen csak *ṭ* grafémával írtak át.

Más szóval ez azt jelenti, hogy a spanyolországi arab szerzők a *d* hangértéket hangtörténeti okokból kétféle grafémával adták vissza, mégpedig *ṭ*-vel vagy *d*-vel. Ezért joggal feltételezhető, amint azt CZEGLÉDY KÁROLY is tette cikkében, hogy a *Ṭ.x.x.l.h* alak *ṭ*-je idegen nyelvi *d*-t ad vissza, s feltéve, hogy az *x*-szel jelölt két graféma helyes olvasata *y*, úgy a kérdéses név csakis *Djila* lehet. *Dzsilá*-t pedig, arab ǧīm-mel azért nem ír a szerző, mert — mint azt fentebb már láttuk —, *ǧ*-vel következetesen az idegen nyelvi *č*-t írja át. Az idegen nyelvi *g* átírására a *ǧ* egyébként eléggé ritka a spanyolországi arab íróknál (vö. F. CORRIENTE i. m. 51).

Az említett szempontokon kívül még valami szól a *ṭ* = *d* megfelelés mellett. A Muḳtabas kéziratának következő, 325. lapján rövid leírás található a turkok (= magyarok) országáról, ahol a mór szerző többek között megemlíti, hogy a turkok lakóhelyei a *Tūnah* folyó mentén vannak („*wa-anna masākinahum ʿalà nahr Ṭūnah*", CHALMETA kiadásában 482/17). Talán nem túlságosan

merész feltételezés e *Ṭūnah* folyót a *Duná*-val azonosítani. Itt szükséges megjegyezni, hogy ez utóbbi adat még nem állt CZEGLÉDY rendelkezésére cikkének megírásakor.

4. Az elmondottakat összegezve a kérdéses neveket tartalmazó mondat olvasataként és értelmezéseként tehát a következőt javasolhatjuk: *wa-kānū ʿalà sabʿat umarā' yusammà aḥaduhum*^{u} *l-aʿzam ša'n*^{an} *minhum Ṭyīla(h) wa-yalīhi '.ḥ.r wa-l.ḥ.w.d.y wa-x.s.m.'.n wa-l.x.s wa-ʿ.x.w.d wa-ḥ.d.ḥ.d.y;* fordítása pedig: 'Hét főnök alá tartoztak. A méltóságra legnagyobbat közülük *Djilá*-nak hívták. Őt követte *'.ḥ.r*, (majd) *l.ḥ.w.d.y*, (továbbá) *x.s.m.'.n*, (majd) *l.x.s* és *ʿ.x.w.d*, s (végül) *ḥ.d.ḥ.d.y*.

Látható tehát, hogy a messzire kalandozó csapat vezérét nem *Šānā*-nak, hanem *Djilá*-nak hívták. Ez pedig történetileg is beleillik a képbe. Amint LIGETI LAJOS egyik legutóbbi, régi török eredetű neveinkről írott cikkében rámutatott, a *gyïla (gyula)* méltóságnév „a szakrális királyság idején, 870 körül, . . . a valóságos hatalmat gyakorló király címe, a szakrális királyság megszűnte után, 948 táján, már csak gyula-bíró . . . A gyula-bíró nem jelentette többé a legfőbb katonai hatalom birtoklását, de még mindig jelentős politikai hatalmat képviselt . . ., amelynek csak István király tudott teljesen véget vetni." (MNy. LXXV, 269.) Miért nem lehetett tehát egy ilyen nagyhatalmú *Djila* a 942-ben Hispánia északi végein kalandozó magyar csapat vezetője, ha ezt az arab nyelvtan, továbbá az arab és a spanyol hangtörténet oly ékesszólóan támogatja?

ELTER ISTVÁN

Még egyszer a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról

A 942. évi spanyolországi magyar kalandozásról szóló, újabban ismertté vált arab tudósítás élénk érdeklődést keltett mind nálunk, mind pedig a Sevillában, 1980. március 20-a és 23-a között megtartott „Az arabok és az Iszlám kultúrája" tárgykörével foglalkozó nemzetközi konferencián, ahol a jelen sorok írójának arab nyelvű előadása is szerepelt a spanyolországi magyar kalandozásról. Az érdeklődést azonban tartósan az fogja ébren tartani, hogy még 1979-ben megjelent Ibn Ḥaiján „Al-Muqtabas" című nagy történeti kompilációja V. részének a mostani témánk szempontjából is igen nagy jelentőségű kritikai kiadása, amelyet P. CHALMETA készített el, F. CORRIENTE és M. SUBH közreműködésével (Al-Muqtabas V. Madrid, 1979.).

A kiadás, amely igen alapos filológiai előkészítő és szöveggondozói munkával készült, valóban megérdemli a kritikai nevet. Használhatóságát csak az korlátozza, hogy a kiadók nem csatolták a kézirat fényképmásolatát a szöveghez. Kivételt csak négy kézirati lap képez, ezeket a bevezetés szövegébe illesztve találjuk. CHALMETA és társai nagy erőfeszítéseket tettek, hogy feltüntessék a hiányzó írásjeleket, a betűket megkülönböztető pontokat, és ott, ahol azt lényegesnek vélték, a magánhangzók jeleit is. Eljárásuk kétségtelenül kényelmesebbé teszi a szöveg folyamatos olvasását, azokon a helyeken azonban, ahol a szövegben olvasási nehézségek mutatkoznak, nem pótolhat-

ják a fényképmásolatokat. A szöveg nyelvi ellenőrzését a kiadók Ibn Ḥaiján műve teljes szövegének kézirata alapján, stílusának és — ami igen fontos — szóhasználatának beható ismeretében végezték. Ez eleve lehetetlenné teszi, hogy a textus receptuson világos és kényszerítő indokok nélkül változtassunk.

Vonatkozik ez a minket közelebbről érdeklő vezérnévsor szövegére is, amelyen a kiadók igen lényeges változtatást hajtottak végre. Korábban ugyanis CHALMETA, bár nem foglalkozott a magyar vezérnevek olvasatainak megállapításával, a tőle elsőnek tartott vezér nevének megfejtését maga is megkísérelte. A *šānā* betűcsoportot ugyanis *ḫān(an)* nak olvasva a 'kán' méltóságnév megfelelőjét találta meg benne (Rivista degli Studi Orientali L [1976.], 343; vö. MNy. LXXV, 274, 280). A „kán" magyarázatot nem fogadtam ugyan el 1979-ben cikkemben, abban azonban egyetértettem vele, hogy az első vezér nevét a *šānā*-ban kell keresnünk. A kritikai kiadók változtatásának lényege az, hogy az új olvasat szerint a *šānā* nem az első magyar vezér nevét, hanem egy arab közszót jelöl. A *šānā* betűcsoportot ugyanis olyan írásjelekkel látták el, amelyekből tökéletesen világos, hogy szerintük itt helyesebb a *šānā*-nak a szintén lehetséges *ša'nan* olvasatát elfogadni, amely nyilvánvalóan a lépten-nyomon használt, sok jelentésű *ša'n(un)* 'dolog, ügy, méltóság; stb.') ragozott formája, 'méltóságra nézve' jelentéssel. A *ša'n(an)* jól illeszkedik az előtte álló *'aʿẓamu*-hoz ("a leghatalmasabb") és a rá következő *minhum*-hoz ('közülük') is. „A leghatalmasabb méltóságra nézve közülük" után a nem arab *ṭ.x.x.la* betűcsoportot találjuk, amelyben szerintem a magyar **Djila* személynévként és méltóságnévként is használt szó megfelelőjét láthatjuk (vö. MNy. LXXV, 280).

A kiadók *ša'n(an)* olvasatát, tekintettel a fentiekben Ibn Ḥaiján szóhasználatáról mondottakra, úgy gondolom, el kell fogadnunk, s nekem is fel kell adnom az 1979-ben, egyetlen kézirati lap fényképmásolatára alapozott, Ibn Ḥaiján szóhasználatának hiányos ismeretében megfogalmazott magyarázatomat a *šānā* betűcsoport és a **Csaná(di)* feltett vezérnév azonosságáról. Ugyanakkor a kiadók új *ša'n(an)* olvasata, amint azt alább megkísérlem bizonyítani, mint minden jól végrehajtott javítás, további új és meggyőző magyarázatok előtt nyithatja meg az utat.

Az új *ša'n(an)* olvasattal kapcsolatban nyelvi szempontból meg kell jegyeznünk, hogy az valóban a legkézenfekvőbb, s hogy magam is számoltam vele 1979-ben kiadott cikkem megírásakor, de Sevillában, az „Arab és mohamedán kultúra" konferencián is, az arab résztvevők közül — cikkemnek ott sokszorosított szövegét olvasva — felvetették ennek az olvasatnak a lehetőségét.

A másik megjegyzésem az, hogy az új olvasat esetén a vezérnév-listában hét helyett csak hat vezérnév maradna. Tehát az új olvasat elfogadása egyben azzal a kötelezettséggel is jár, hogy a lista valamelyik másik betűcsoportjában meg kell találnunk a hetedik vezér nevét is. Felmerülhet esetleg az az ellenérv, hogy a számnevek a kéziratok szövegromlásnak leggyakrabban kitett elemei, tehát hogy a hetes számnak ebben az esetben nem tulajdoníthatunk nagyobb jelentőséget. Ezzel az érveléssel szemben azonban súlyosan esik latba, hogy a vezérnév-lista szövegében a másoló a hetes számot nem számjellel közölte, hanem pontosan kiírta betűkkel.

A hetedik vezér nevének kijelölése látszólag nem nehéz feladat, hiszen a listában csak a **Djila* név után találunk két olyan betűcsoportot, amelyik a hetedik vezér nevét adhatja vissza. A *x.l.x.h* és az *'.ḥ.r* betűcsoportokról van szó, amelyeket a kritikai kiadás szerzői pontozatlanul hagytak, jeléül

annak, hogy ők is e két betűcsoport egyikében sejtik a hetedik vezér nevének megfelelőjét. Ebben azonban csak részben érthetünk velük egyet, amennyiben a *x.l.x.h* aligha adhat vissza magyar nevet, ugyanakkor mint arab kifejezés, *yalīhi*-nek olvasva „következik rá" jelentésével pontosan illik a szövegbe. Ez az 1979-ben adott olvasatom tehát — úgy gondolom — ma is változatlanul megállja helyét. Marad tehát az egyetlen lehetőség, tudniillik hogy az utolsó vezérnevet az *'.ḥ.r*-ben találjuk meg. Az *'.ḥ.r* vezérnévi értelmezésének lehetőségével a magam részéről a lista első elolvasásának pillanatától foglalkoztam. Sajnos azonban a tőlem képzelt hetes vezérlista a *šānā*-nak személynévi értelmezése révén már teljes volt számomra, s zavaróan hatott az is, hogy a betűkülönböztető pontnak a *ḥ* jele fölé való pótlásával az arab *āḫaru* 'másik' szót kapjuk, amely a *yalīhi*-vel együtt a „következik rá egy másik" értelmezést teszi lehetővé. Ez utóbbi pedig a legkisebb mértékben sem zavarja a vezérnévfelsorolás szöveget. Ezért közöltem a két szónak ezt a fordítását cikkemben. Most azonban, tekintettel a **Sānā* név kiesésére, újra szemügyre kell vennünk az *'.ḥ.r* lehetséges olvasatait.

Először is meg kell jegyeznünk, hogy ennek a betűcsoportnak a *ḥ*-ja, amely a sémi nyelveknek egy különleges torokhangja, semmiképpen sem várható mint egy magyar beszédhang arab megfelelője. Ez persze önmagában nem jelent különösebb nehézséget, hiszen az íráskép minden megváltoztatása nélkül, pusztán a betűkülönbözető pontnak a betű alá történő helyezésével az *'.ǧ.r* (a *ǧ* hangértéke: *dž)* olvasathoz jutunk. Ugyanígy jártunk el a *Wulǧūdī* név esetében, ahol azt is láttuk, hogy a *ǧ* egy magyar *č*-t jelöl. Ez pedig azt jelenti, hogy az *'.ǧ.r*-t magánhangzókkal kiegészítve elsősorban egy eredeti magyar **acsar*-t vagy **Ecser*-t ad vissza.

Az *'.ǧ.r*, illetőleg régi névanyagból számomra ismeretlen **Acsar* kikapcsolása után **Ecser* olvasat lehetőségével már viszonylag régen, 1978-ban is számoltam, amikor is a számomra ceglédi tartózkodásom idejéből jól ismert *Ecser* családnévnek, illetőleg a szintén közismert *Ecser* helynévnek a vezérnévsorba való esetleges bekapcsolása is foglalkoztatott. De látva azt, hogy SZABÓ DÉNES (MNyTK. 85. sz. 21) MELICH JÁNOSnak az EtSz.-ban, az *Ecser* címszó alatt közölt finnugor etimológiáját „nem meggyőző"-nek mondja, jobbnak láttam abbahagyni az *Ecser* névvel való foglalkozást. Pedig kevéssel később kezembe került KISS LAJOS helynévi szótára, amelyből meggyőződtem róla, hogy az *Ecser* név származása még mindig nem lezárt kérdés (FNEtSz.). De 1979. március 13-án a Kőrösi Csoma Társaságban tartott előadásomban még mindig erős fenntartással beszéltem a vezérnév-lista *šana* olvasatáról és az egész listához fűződő kérdésekről (vö. GYÖRFFY GYÖRGY: MNy. LXXVI, 309). Végül is csak BENKŐ LORÁND szíves szóbeli közléséből lett világossá számomra, hogy az *Ecser* név német származtatása egyáltalán nem bizonyított, ezzel szemben mint lehetségesen eredeti magyar etimonú és valószínűleg személynévből keletkezett Árpád-kori helynevünk, kifogástalanul illeszkedik a régi magyar helynévi anyagba.

Mindez azt jelenti, hogy Ibn Ḥaiján vezérnév-listájának első három nevét *(*Djila, Ecser, Wulčūdī)*, különösen pedig a harmadikat elég nagy valószínűséggel tudjuk feltett magyar megfelelőikkel azonosítani. Úgy gondolom, ugyanez érvényes GYÖRFFY GYÖRGYnek a magyarázatára is (uo.), amelyet a negyedik vezér, *X.s.mān* nevéről adott, amelyben ő a XIV. században Érsekújvár közelében levő, *Busman*, *Bosman*, *Basman* és más változatokban említett helység nevét ismeri fel.

A vezérnév-lista többi neve körül még sok a bizonytalanság. Magam sem tartom vitathatatlannak a *L.j.s* betűcsoportról adott magyarázatomat. E betűcsoport *s*-ének *l*-re való változtatása, hogy *Lél* nevéhez jussunk, ugyanolyan kérdéses értékű megoldás, mintha a *L.j.s*-t, *L*-jének megváltoztatásával *Fajsz* későbbi nagyvezér nevével azonosítanánk. Elfogadhatatlannak látszik — nyelvészeti és paleográfiai okokból egyaránt — GYÖRFFY javaslata, hogy a *L.j.s* betűcsoportot javítások árán a krónikai *Veluc*, *Velec* nevével kapcsoljuk össze.

Ha az ötödik vezérnév, a *L.j.s* esetében nagy a bizonytalanság, akkor még inkább érvényes ez a megállapítás a hatodik és a hetedik névvel kapcsolatban. A hatodik ugyanis a vízkáros papíroson még elmosódottabb, mint a *L.j.s*. Megfejtése egyelőre nem látszik lehetségesnek. Olvasata valószínűleg *wa-ʿr.w.d* „és *ʿ.r.w.d*". A név elején álló ʿajin betűről azonban meg kell jegyeznünk, hogy az magyar hangot semmiképpen nem jelölhet. Az ʿajin ugyanis a sémi nyelvek különleges hangja, a *ḥ* zöngés párja, átiratokban egyáltalán nem használatos. Egy pontnak az ʿajin felé való helyezésével a ġain betűt (ɔ: *γ*) kapjuk ugyan, az viszont ómagyar kori szókezdőnek képzelhető el nehezen. Valószínű tehát, hogy névnek az eddigi olvasata, talán a *L.j.s*-éval együtt, hibás. Az utolsó nevet a kiadók *Ḥ.d.ḥ.d.y*-nek olvassák. A két *d* helyett én 1979-ben *r*-et ajánlottam. Az arab kézirat nagy részében sokszor alig megkülönböztethető betűk megítélésében — úgy gondolom — helyesebb a teljes kéziratot ismerő kiadók véleményét elfogadnunk.

Végezetül szót kell ejtenünk még a magyar vezérnévsor feljegyzésének kérdéséről, vagyis arról, hogy ki adhatta át e vezérneveket az araboknak, s hogy az átadás közvetlenül vagy tolmács közreműködésével történt-e. Minderről Ibn Ḫaiján tudósításában nem esik szó, így óhatatlanul feltevésekre vagyunk utalva, amelyek csak többé vagy kevésbé valószínűsíthetők. A hét magyar vezérnév nézetem szerint végső fokon feltétlenül magyar forrásból származik. Azt nem gondolom lehetségesnek, hogy az átadás arabul is tudó magyar harcos vagy magyarul is tudó arab katona érintkezése során történt volna. GYÖRFFY (i. h.) tehát teljes joggal veti fel a kérdést, hogy mi módon történt a tolmácsolás, és azt tartja valószínűnek, hogy abban vagy volgai bolgár, vagy zsidó kereskedők, vagy esetleg a magyarok szláv rabszolgája vehetett részt. Fenti cikkében ELTER ISTVÁN tulajdonképpen fel sem veti a tolmácsolás kérdését, hanem abból indul ki, hogy az arab feljegyző ugyanolyan „szabályos" módon jegyezte fel arab írással a magyar neveket, mint a spanyol szavakat, amelyeknek az arabban hiányzó hangjait, az arab—spanyol évszázados együttélés során kialakult helyesírási szokásoknak megfelelően, mindig következetesen ugyanazokkal a betűkkel jelölte. A valóságban tolmácsolás, sőt esetleg kettős tolmácsolás, útján hallott hangok feljegyzésében következetességet várni teljesen elhibázott volna. Mindenesetre spanyol nyelvtörténeti fejtegetések helyett sokkal egyszerűbb és főleg szerényebb eljárás lett volna, ha ELTER egyetlen világos mondatban, egy tekintélyes szakmunkára való rövid hivatkozással annyit jegyzett volna meg, hogy a spanyol *č*-t a spanyolországi arabok következetesen *ǧ*-vel szokták helyettesíteni, — ezért feltehető, hogy a magyar *č*-t is így helyettesítették. Ezt persze már én is feltettem *Wulčūdī*-magyarázatomban, azzal a különbséggel, hogy nem látom indokoltnak a spanyol nyelvtörténeti érveknek a tárgyalásba való bevonását, mindaddig, amíg nem válaszoltunk arra a kérdésre, hogy milyen úton jutott el a kalandozó hét magyar vezér neve az arabokhoz. Ugyanez

érvényes a *Wulčūdī* olvasat ellen felhozott, spanyol nyelvtörténeti adatok esetében is. Változatlanul azt tartom, hogy az Ibn Ḥaiján-féle magyar vezérnév-lista legtökéletesebb arab átírása éppen a *Wulčūdī* név esetében mutatható ki. Megjegyzem végül, hogy ELTER, aki mindenben a kritikai kiadásban talált olvasatokat másolja, a nélkül, hogy erre világosan, esetenként utalna, az *x.l.x.h* betűcsoport *yalīhi* olvasatát (szintén idézet nélkül) tőlem veszi.

CZEGLÉDY KÁROLY

A *százados*, *hadnagy* és *tizedes* szavak jelentésfejlődése és szláv nyelvi kapcsolatai

1. A magyar katonai nyelv kialakulásának kezdeteire vonatkozóan helytállóan állapította meg MARKÓ ÁRPÁD: „Nem kétséges, hogy a középkori magyar hadseregben, az Árpád-házi királyok, az Anjou uralkodók és Mátyás király magyar nemzeti hadseregeiben volt már bizonyos kialakult magyar nyelv. De ez aligha különbözött a nép nyelvének kifejezéseitől, mert a hadsereg felszerelésének és hadbavetésének állapotában, katonai műszavakra még nem volt szükség. A vezérek bizonyára előre, hátra, rajta, hajrá, üsd, vágd stb. szavakkal indították embereiket harcba s a csapatok harcalakzatai is annyira egyszerűek voltak, hogy azok vezetésére és irányítására nem kellett a népi szóhasználattól eltérő műkifejezéseket kitalálni" (HK.[1] 1958/1—2: 152). Aligha lehet vitás, hogy az általános szóhasználatban gyökereztek a katonai egységeket irányító parancsnokok elnevezései is. Mert bármennyire áttekinthető és egyszerű volt a középkori magyar hadsereg felépítése, bizonyos tagoltságával mindenképpen számolnunk kell. Ismeretes, hogy már a IX—X. századi magyarság törzsi szervezetének is volt katonai jellege (vö. például R. magyar *gyula* 'a honfoglaló magyarság fő bírája vagy hadvezére': TESz. I, 1137), s a honfoglalás utáni magyar hadsereg tagolódása az ősi hagyományokra támaszkodó tizes—százas rendszeren alapult (l.: TAKÁTS, MGyal. 43; BÁRCZAY II, 426—7; MTört. I, 63; GYÖRFFY 314, 449 kk.). Ennek megfelelően a középkorban: „a **szá**zascsapatok élén álló tisztet *száznagynak*, a tizedet vezető altisztet pedig *tiznagy*-nak nevezik. Az egész had vezetőjét pedig *hadnagy*-nak hivják" (TAKÁTS, MGyal. 43).

2. Mindhárom említett megnevezés régi típusú szóalkotás eredménye. A 'vezető ember' jelentésű *nagy* (1213/1550: TESz. II, 994) közelebbi meghatározása a vele alkotott összetétel előtagjával történt; vö.: 1275: „*Eurnogh* filii Aba" (OklSz. 725; innét TESz. III, 35 is); 1405 k.: monarcha: *egy nag* (SchlSzj. 685); „prentinarcha: *hetnag*" (uo. 686); stb. Ilyenformán nyilvánvaló, hogy a *hadnagy* szóval egykoron a hadsereg legmagasabb rangú tisztjét, illetőleg tisztjeit illették (l. már BÁRCZAY II, 427). Az összetétel alkotóelemeire és középkori jelentésére már Zrínyi Miklós is rámutatott, és hangsúlyozta, hogy a főgenerálist „igazán magyarul hadnagynak kell híni, mert ez a szó jő emez szóktul: had és nagy, mely annyit teszen, mint a hadnak a nagya vagy elei"

[1] A rövidítések feloldását l. a tanulmány végén.

(ZRÍNYI, HM. 64). Az idézetből mindenesetre megállapítható, hogy a korábban magas (ill. legmagasabb) katonai méltóságot jelölő *hadnagy* a XVII. század közepe táján még ebben a jelentésben is megtalálható, de akkoriban már általánosan elterjedt a szó 'parancsnok; százados' értelmezése (bővebben l. alább). Első előfordulásaira vö. 1213/1550: „Vs *Hodnogy* impetiit Maraz, Stephanum . . ." (VárReg. 378; innét TESz. II, 15 is); 1214/1550: „idem dexerũt Keuerug, *Hodunogio* . . ." (uo. 304). PÁSZTOR JÁNOS közelebbi forrás megjelölése nélkül latin szövegből *hadunogio* alakban 1202-ből közli szavunkat (l. HK. 1970: 655), s a szónak ezt a 'hadvezér, hadseregparancsnok' jelentését hibás feltételezésnek tartja, mivel szerinte a katonai szabályzatokban a *hadnagy* a generális és a kapitány beosztottja volt (l. HK. 1970: 654—5). Csakhogy ezek a katonai szabályzatok már későbbi, XVI—XVII. századi állapotokat tükröznek, amikoris a *hadnagy* elsősorban már valóban nem főparancsnok(ok)ra vonatkozott. Az Árpádok korában azonban a *hadnagy* — ahogyan erre Zrínyi is rámutatott — igenis a fővezért, hadvezért jelölte. Egyik korai latin fordítása *maior exercitus* (GYÖRFFY 204, 482), s ez világosan megadja a magyar kifejezés jelentését.

A *hadnagy* szó értéke a századok folyamán észrevehetően csökkent. A devalválódási folyamat már korábban megindult, és nyilvánvalóan szervesen kapcsolódott a katonai rendszerben jelentkező fokozatos differenciálódáshoz. A hadsereg összetétele egyrészt megváltozott, másrészt kisebb egységekre tagolódott, s ezen kisebb egységek parancsnokát is *hadnagy*-nak kezdték nevezni. Így a 'hadseregparancsnok, hadvezér, fővezér' fogalmát kifejező *hadnagy* összetételnek kialakult ennél szerényebb és gyakran általános érvényű 'parancsnok' jelentése, amely a XVI. század végéig általánosan elterjedt; vö. 1553 u.: „Kamonczy Balás deák, udvarbíró Székely Demeter, *hadnagy* Lely András, és Gallos *hadnaty*" (MonÍrók III, 20); Kanizsa, 1554: „fyȝethem kaniſan aȝ *hadnogal* egethembe kjlenchwen golognak . . ." (OL. NádLt. 17. tétel 50. cs.: 113); 1554: „Szent Annaÿ Tamas kiral *hadnagya*" (Tinódi: Cronica D3); 1575: „Az haióknac *Hadnagya*, kõuetet kůlde à Czáßárhoz" (Helt: Krón. 36); 1576: „Ezöknek penig *hadnaggiok* tulajdon ẅ maga az papai kapitan volt" (BudBLev. 119); 1596: „Az több urak, *hadnagyok* kiki mind helyére mentek" (HK. V, 262); stb.

Ugyanakkor a szó 'főparancsnok, hadvezér', ill. 'nagyobb katonai egység parancsnoka' értelmezésben is élt, de gyakran már valamilyen szó emelte ki a lényegét, vö.: 1476: „Mas Cheh vytez frạncz *few tystes hadnag*" (IMRE, SzabV. 9); 1519 k.: „Decius čazar elõzer Filõp čazarnak *feh hadnagia* vala" (DebrK.: NySz. II, 917); 1543: „nadaſdy tamas vramnak kÿral fw komor meſterenek és tanachanak *fw hadnagÿanak*" (LK. II, 58); 1563: „Ugyan ezen koronázatkoron választák Zrény Miklóst *országhadnagygyá* az Dunán túl Horvátországig" (MonÍrók. III, 107); 1566: „az *Országh Hadnagya* Dersfy István Vram Eő Nagysága parantsiolt" (TudGyűjt. 1832/XII, 39); 1574: „Laczfi István öcsém *ország hadnagya* légyen" (RMKT. IV, 248); 1578: „ki tizedes, Százados, kí ezer, kì tiz ezer, ki *orszag hadnagya*" (Bornemisza: ÖrdKís. 51); 1548: „A tengerre szerze nagy sok gályákat | És mindez *gályákba főhadnagyokat*" (RMKT. IV, 84); 1590: „Trierarchus: *Gallian hadakozó hadnaǵ*" (SzikszF. 129); 1630: „mégyen az Danusok *Tengeri hadnagyához*" (MA.: Disc. 162); stb. Az adatok arról árulkodnak, hogy a XVII. századtól kezdve a szónak ez a jelentése háttérbe szorul, s noha Zrínyi még így is használja, ebben az értelmében kezd kikopni mind a katonai, mind pedig a köznyelvből.

A *hadnagy* szó értékcsökkenését jól dokumentálják azok az adatok, amelyekben számszerűen kifejezésre jut, hogy ez a parancsnok valójában hány ember fölött rendelkezett. Példának okáért vö. 1560 k.: „Ciliarcha. qui mille pre est militibus. *ezer viteznek hadnaggia*" (GyöngySzt. 4662); 1567 k.: „Sóskuty György előljáróban vala, | *Kétezer lovagnak hadnagya* vala" (Költ. XVI. sz. II, 63); 1578: „Mint az *ezer louu hadnagynac*, nagyob es erősb helyre kel allani, hogy nem à tiz louu katonanac" (Bornemisza: ÖrdKís. 50); 1693: „commendíroztatván ki az gyalog seregekbül *hatvan legényt egy hadnagygyal*" (MonÍrók. XV, 10); 1585: „ducenarius: *Kétszáz vitéz hadnaggya*" (CAL. 343); 1514—9: „Az *evtuen ember elevt jaro hadnagy*" (CornK. 41: NySz. II, 917); 1565: „Küldé Ochozias Illieshez az *ötuenes hadnagyot*, mind az ő alatta valo ötuen ferfiackal" (NySz. II, 1205); 1591—9: „kilencz esztendeig volt Egren *ötven lóra hadnagyságom*" (KárOkl. III, 488); 1608: „az hadakozót, birót, az *ötvenedes hadnagyot*" (NySz. II, 918); 1632: „ifju koromban a mikor *ötven lovas hadnagyságom* volt" (PálffyOkm. 109); 1634: „*Eöttuen Louas Hadnagynak* fl 25" (OL. EstLt. Filmtár: 4684. doboz); 1525: „mikepen az *zaz vitezeknec hadnaǵa*" (VitkK. 100: NySz. II, 918); 1582: „Szabó Mihály, mi *Száz-gyalogunknak hadnagya*" (TörtTár. VIII, 227); Gyulafehérvár, 1595: „Az lovag kapitánnak, Barcsai Andrásnak hórul hóra személyre száz forintot, *százos lovaghadnagynak* fl. 25, lovagnak hóra fl. 4" (Veress, Doc. IV, 234); 1605: „uolt Giőrben . . . *Szaz louasnak Hadnagia*" (RMKT. XVII. sz. I, 539); 1634: „*Zaz louas Hadnagynak* fl 50 Eöttuen Louas Hadnagynak fl 25" (OL. EstLt. Filmtár: 4684. doboz); Erdély, 1655: „Nagy Mihály *tíz legények hadnagyja*" (ÚMM. XX, 25); stb.

A csapatlétszámot is megadó hadnagyi megnevezésen kívül a fegyveresek jellegének, összetételének és szolgálati beosztásának megfelelően a XVI—XVII. századi adatokban a 'parancsnok' jelentésű *hadnagy* kifejezést, amely adott esetben a 'százados' fogalmával volt egyenlő, ugyancsak bőséggel adatolhatjuk. Magyarországon ugyanis a XVII. század kezdetére lényegében jól elhatárolódtak egymástól a katonai tisztségek. Bethlen Gábor hadseregének tisztikara például a következőképpen differenciálódott: országos szintű, középszintű és alsóbb szintű parancsnokok. Ez utóbbiak közé tartoztak a különböző minősítésű hadnagyok is (l. Nagy 75), mint például: *alhadnagy:* 1635: „hanem ecsedi hadnagyunk, Horváth István úr után *alhadnagyunktól*, Nagy Jánostól hallgassanak" (SZENDREY 243). — *darabonthadnagy:* 1525—30: „eg *Darabanth hadnagÿ*" (RMNy. II/2: 43); 1554: „Ot Nagy Imre ki . . . *drabant hadnagy* vala" (Tinódi: Cronica Q3); Tarpa, 1558: „Erdelj Estvan eg feo legén ot weze, *feo darabant hadnagjok* eg' nyhan" (LevTár. I, 277); stb. — *dragonyos hadnagy:* 1706: „Fejérvári György *dragonyos hadnagy*" (Eszterházy: TK. 411). — *elöljáró hadnagy:* 1548: „*Elöljáró hadnagy* lóról elesék" (RMKT. IV, 108); „tizenketh lovasnak *eleotte Jaro hadnagyu* (!) fogattuk Chyby Bálinth uramoth" (KorpAb. II, 111). — *gyaloghadnagy* (eleinte birtokos szerkezettel): 1544: „eo felsege *gialoginak Hadnagia*" (RMNy. II, 54); 1552: „Móre Péter, ki *gyalog hadnagy* vala" (MonÍrók. III, 95); Léva, 1557: „Az Lewaÿ Lowag ees *Gyaloghadnagÿok*" (RMNy. II/2: 109); 1620: „Lovasnak penig ő felsége mostan fél hópénzt igy parancsolt adatni: lovasnak fl. 2. gyalognak fl. 1. d. 50. tizedesnek fl. 2. főhadnagynak fl. 5. *gyaloghadnagynak*, vicehadnagynak fl. 2. d. 50." (ErdOrszEml. VII, 546—7); stb. — *hajdúhadnagy* (eleinte birtokos szerkezettel): 1544: „Attam . . . az *haÿduk hadnagǵanak*, nag Palnak fl 4" (NádKult. I, 21);

1601: „Csarlóközi István volt *hajdúhadnagy* Kanisa alatt" (MonÍrók. XXX, 152); 1603: „Rettre mind *Haÿdu hadnagy* ſzköttuala" (Wathay I, 20b); stb. — *h á t u l v a l ó h a d n a g y:* 1578: „De mint sokszor az meg kőtőzet rabokat *hatul valo hadnagya*, vitezieul meg szabadittya" (Bornemisza: ÖrdKís. 72). — *h u s z á r h a d n a g y:* 1554: „Vele Bakic Petőr *Hußar hadnagy* vala" (Tinódi: Cronica H); Máramaros megye, 1631: „Az *huszárhadnagynak* s az zászlótartónak, dobosnak, rendeltünk hóról-hóra . . . ötven-ötven forintot" (CorpStat. III, 62); stb. — *k a p u s h a d n a g y:* 1606: „Tripol rácz volt *kapus hadnagy* Lippában, az rodnai kaput őrzötte" (MonÍrók. XXX, 360); 1662: „*kapus hadnagygyal*, kevés számu gyaloggal" (Szalárdi 540); stb. — *k a r a b é l y o s h a d n a g y* (birtokos szerkezetben): 1704: „*karabílyosok* edgyik *hadnagya* ellen" (Ráday: Ir. I, 209). — *k é k e k h a d n a g y a:* 1621: „Ujvári Mihály a *kékek hadnagya*" (BethlenLev. 261); Sárospatak, 1632: „Az *kekek hadnaggia*" (MAKKAI, I. RákGy. 187); stb. — *l o v a g h a d n a g y, l o v a s h a d n a g y:* 1554: „Dobo Iſtuan *louag hadnagya* vala" (Tinódi: Cronica P2b); Léva, 1577: „Felségednek alázatos szolgái, Léván Őfelsége *lovag hadnagyi* fejenkint" (TAKÁTS, EmlEl. 152); 1589: „egj nemjnemű *louas hadnagjtok* Tataban" (BudBLev. 503); 1594: „ő felsége *lovas hadnagya*" (Thurzó I, 48); stb. — *m e z e i h a d n a g y:* Tardoskedd, 1627: „Cʒaßar Urunk eo Feolſege *Mezey hadnagja*" (OL. EstLt. Filmtár: 4684. doboz); 1668: „*Mezei lovas hadnagyok* voltanak Szoderai Mihály és Janai Mihály" (THALY, TK. 23); 1676: „*Mezei gyalog hadnagyok* nevei" (BújdLev. 51); stb. — *n a s z á d o s h a d n a g y:* 1553: „Kÿralÿ w felseghe *nazados hadnaghÿathwl*" (RMNy. II/2: 52). — *o l d a l h a d n a g y:* 1704: „Ács Gáspár nevő *ódal-hadnagy*, taval is úgy szökött vót el" (RákF: Lev. IV, 218); 1708: „Kocsi János nevő *ódal-hadnagy* most 12 hajót nyert" (uo. VI, 117). — *p a l o t á s h a d n a g y:* 1620: „Legkwlseő palotában az *palotas hadnagj* az eő alatta ualóival szokott lennj, és uigiáznj" (TörtTár. XI, 176). — *p o r t á s h a d n a g y:* 1704: „estve kilencz óra után érkezett Beleznai nevő *portás hadnagya* Ocskainak" (RákF: Lev. IV, 186); 1705: „ak kikkel gázolva ment bé az *portás hadnagy*" (uo. 632); stb. — *s a j k á s h a d n a g y:* Győr, 1670—85: „ő felsége . . . *sajkás hadnagya*, vizen való hadnagya" (TAKÁTS, MGyal. 160). — *s z a b a d o s h a d n a g y:* 1605: „erre minden *szabados hadnagynak* és tizedesnek az ő alatta valójára gondja legyen" (ErdOrszEml. V, 400). — *u d v a r (i) h a d n a g y:* 1583: „*vdwarhadnagynak*, Ispanoknak, varaknak, Lowagoknak es gyalogoknak capitaninak" (MonOkm. XLII, 27); 1590: „Praefectus praetorii, vel praetorio: *Vduar hadnaggya*" (SZIKSZF. 127); 1592: „megnyugodván Sibrik Gáspárnak *udvari hadnagyunknak* hívségében" (ErdOrszEml. III, 412); 1600: „az *Uduari Drabant hadnagiok*" (JAKAB II, 176); 1612: „egy *udvari hadnagy* 100 gyaloggal" (MonÍrók. VII, 222); stb. — *v á r m e g y e h a d n a g y a:* 1543: „az *war meghÿe hadnagÿanak* fÿzetthwnk keeth zaz Es Neghwen forinthoth. hogh hwz lowon valo Emberth Eretthwnk Allaſſon" (LK. II, 60); 1592: „az particularis infurectio zerenth walo *warmegie hadnagianak*" (HÁZI, SoprLev. 195); 1594: „az *Varmegie hadnagianak* Vaghÿ Georg wramnak" (uo. 219); stb. — *v á r o s h a d n a g y:* Szombathely, 1608: „az ű kegyelme mellett legyenek jelen az *város-hadnagy*, ő kegyelmekkel is az tizedesek jelen legyenek" (CorpStat. V/2: 117); Sárospatak, 1618: „az *varos hadnagira* ki rohanűan" (RómSár. 50); stb. — *v é g b e l i h a d n a g y:* 1554: „Az *vegbelieknek* vitezlő *hadnagyinac*" (Tinódi: Cronica M2); 1582: „az feölsegeöd alatt valo *veghbeli hadnagjok* es vjtezeök" (BudBLev. 255); 1676: „*Végbeli gyalog*

hadnagyok" (BújdLev. 51); stb. — *vicehadnagy:* 1555: „*vicehadnagyod* is legyeg, ha az főhadnagyodnak valami dolga történik" (Nádasdy 13); 1577: „Addig *vicehadnagyomat* itt hagyom" (Takáts, Rajzok IV, 455); stb. — *vigyázóhadnagy:* 1590: „A nemes, nevezetes és bőséges Magyarországnak végházaiban helyeztetett *vigyázó hadnagyoknak*" (RMNyomt. 649). — *volentérhadnagy:* 1706: „Géczi Gábor uram *volentér hadnagyja*" (Eszterházy: TK. 404); 1709: „egynehány labanczot, azok közt egy *volentér-hadnagyot* is" (TörtTár. 1886: 551); stb.

A katonaságban végbement nagyarányú fejlődést is visszatükröző elnevezések megváltozása folytán a felsorolt hadnagyok jó néhány fajtája ma már bővebb magyarázatra szorul. Az ugyan még eléggé világos a régi katonanyelvet kevésbé ismerő kortársainknak is, hogy a *vicehadnagy* (ritkábban *alhadnagy)* a *(fő)hadnagy*, azaz '(fő)kapitány' helyettesére vonatkozott (erre l. még alább), hogy a *darabont-* és *hajdúhadnagy* valójában gyalogoshadnagy, a *dragonyos hadnagy* a dragonyos lovasságnál szolgáló hadnagy, a *karabélyos hadnagy* pedig a puskások bizonyos számú egységének a parancsnoka volt. De például az *elöljáró hadnagy* már nem az 'elöljáró" fogalmára vonatkozott, hanem a portyázó vagy harcoló csapatok előőrseinek, elővédjének a parancsnokát jelölte. Az *elöljáró* 'előőrs, elővéd' terminus egyébként még a kuruc korban is használatos volt; vö.: 1704: „azokkal az ellenségen rajtok menvén, az kinek az *előljáróit* egészen hátramaradott dandárjokig hajtván, vagdaltuk" (RákF: Lev. I, 117); 1705: „*előljárókat* bocsátottunk, kik nyelvet is fogtak" (KárOkl. V, 263); stb. A korábbi gazdag anyagból most csupán néhány példát idézek: 1548: „Sándor *elöljárót* bocsátott vala" (RMKT. IV, 108); 1554: „*Elől iarot* őt ßaz hußart bochatanak" (Tinódi: Cronica M3); Kékkő, 1554: „nygy zazan az *elǫl jaroba* jǫwttek wolth immar be" (LevTár. I, 133); Kassa, 1558: „az *előljáróját* az ő felsége hadának reánk vissza arcczal üzék" (TörtTár. 1904: 412); stb. (Az *elöljáró* 'katonai egység' szerepére a XVI.–XVII. századi csatározásokban l. Takáts, MGyal. 36–9.) A *hátulvaló hadnagy* pedig nyilván a hátvédcsapatok parancsnokára vonatkozott. A korabeli adatok alapján – vö. pl.: 1554: Chyac *hatul iarockal* őc harczot kezdenec" (Tinódi: Cronica n2b); 1599: „Elindúlának azért, és előljáróba az magyar gyaloggal és 2 ezer lovas huszárral, 1½ ezer fegyveressel előljáróban Pálffy Miklós ment, *hátúljáróban* Svarczenburg s Nádasdy Ferencz az derék haddal" (MonÍrók. VII, 74); 1621: „jó seregeket hagyjanak *hátúl járóban*" (BethlenLev. 230); stb. — és az *elöljáró hadnagy* analógiája révén arra gondolhatunk, hogy a *hátulvaló hadnagy* valójában nem katonanyelvi megnevezése az egykor feltehetően létezett **hátuljáró hadnagy* terminusnak. Erre azonban ezideig nincs adatom. Az *oldalhadnagy* viszont az oldalakon, szárnyakon harcoló katonáknak volt a parancsnoka. Az oldalcsapat, oldalvéd a kuruc korban *oldalportya* néven volt használatos (l. Gregor: NyK. LXXIX, 291), s a portyázó csapatokat vezető tiszt neve akkoriban *portás hadnagy* volt. A *kapus hadnagy* a kapuőrség, a *kékek hadnagya* a ruhájuk színéről elnevezett gyalogság (a XVI. század második felében az erdélyi fejedelmi testőrség, l. Szentirmai 29), a *mezei hadnagy* a mozgó tábori egységek, a *naszádos*, ill. *sajkás hadnagy* a főként dunai hajókon szolgáló gyalogos katonák (vö. Takáts, MGyal. 154 és kk.), a *szabados hadnagy* a katonai szolgálatra igénybe vett libertinusok, a *vigyázó hadnagy* az őrség, ill. az őrcsapatok, a *volentír hadnagy* pedig az önkéntesek alsóbb szintű parancsnoka volt. A *városhadnagy* ellenben nemcsak a városok által kiállított fegyveres katonai egységek tisztje, de a városi vagy községi

rendfenntartó szervek tisztségviselője, általában a polgárság elöljárója, vezetője is. A *hadnagy* szó egyébként ezt a fogalmat önmagában állva is kifejezte, vö.: 1555: „Az mely széken az per elkezdetik biró vagy *hadnagy* előtt" (SzékOkl. II, 119); 1570: „a mű vdőnkbe à tudos embereknec *hadnagyoc* Erasmus Rotherdamus" (Heltai: Háló 36); stb. (Ehhez vö. még: TAKÁTS, MT. 268. 75; MAKKAI: I. RákGy. 645; TESz. II, 15.)

Nem fegyvernemi vagy csapattiszti minőségben volt még egyebek közt *fegyveres, keresztes, kuruc, labanc, öreg, paraszt* stb. *hadnagy;* vö.: 1565: „az német hadnagyak közűl három fű embert, hadnagyokat, *fegyveres hadnagyokat* lüvék meg" (MonÍrók. III, 112); 1550 k.: „az Borbás papot, *keresztes hadnatyot*" (uo. 7); Nagykörös, 1676 7: „Lakatos András nevü *kurucz hadnagynak* is adtunk borra 1 t." (MonTME. II, 22); 1705: „Balogh Gergely nevő *labancz hadnagynak*" (RákF: Lev. IV, 631); 1653: „mind az *öreg hadnagyokban* esett el" (MonOkm. XXIV, 458); Fülek, 1667: „Mindezekben az *paraszt* kapitányok, *hadnagyok* és az többi ugy alkalmaztassák magukat" (MonTME. I, 366); stb.

Mindezek alapján bizonyos, hogy a 'főhadnagynál alacsonyabb rendfokozatot viselő tiszt' jelentésben 1759 óta adatolt *hadnagy* (TESz. II, 15) szónak ez a tartalma ennél sokkal korábban kialakult. Igaz ez még akkor is, ha az egykori (XVII. századi) *főhadnagy—hadnagy* páros nem teljesen azonos illetékességi körökre vonatkozik a későbbi és mai terminusokkal. Tény és való, hogy a XVII. század első felében például a dunántúli katonasággal kapcsolatos adatokban a *hadnagy* a *kapitány* (vagy *főhadnagy)* beosztottja, rendszerint a helyettese; vö. pl. 1621: „Vice Capita[n] auagy *Hadnagy*" (OL. BLt. Filmtár 4350. doboz: 257. sz.: 341). A *főhadnagy* és *hadnagy* egymáshoz való viszonyát jól szemléltetik azok a korabeli felsorolások és leírások, amelyekben föntről lefelé haladva a kapitányt és annak helyettesét a főhadnagy és helyettese, őt pedig a zászlótartó követi a rangsorban. Így például 1606 (Bocskai hadainak rendtartása): „az lovas kapitány legfelebb 500 lóval lehessen, és az kapitány felebb való hadnagyát 100 lovasnál ne tartson alatta" (TörtTár. 1903: 476); XVII. század eleje: „Capitánok, Hadnagiok Zazlotartok es egieb Magiar lovas rendben ualo vitezloe nep" (HK. IV, 148); Nagyszombat, 1613: „hadnagyok, zászlótartók és trombitások, dobosok fizetésére fordítjuk" (TörtTár. 1891: 605); 1621: „az Veghbelÿ Feő Capitanok Vice Capitanok es Hadnagiok Vaidak Zazlotartok Tizedeſek Dobosok es köß Legeniek" (OL. BLt. Filmtár 3450. doboz: 257. sz.: 341); 1658: „Második Fő Hadnagi Forrai Nagi Istuan Eq. 5 . . . wicze Hadnagi Sallai Istuan Eq 3" (OL. Lymb. II. series 23. tétel: 23); 1682: „Főhadnagy: Székely Sámuel . . . Vicehadnagy: Kis Imre . . . Zászlótartó Szász Sándor" (TörtTár. 1893: 167); 1692: „valamely katona azért, vagy hajdú tizedesét, tizedes strázsamesterét, strázsamester zászlótartóját, zászlótartó vice-hadnagyát, vice-hadnagy főhadnagyát, főhadnagy vice-kapitányát, vice-kapitány főkapitányát is ki-ki magánál feljebbvalókat szóval megmocskolja" (MonÍrók. XXXIV, 292); stb. Kétségtelen, hogy ebben a sorban a *főhadnagy* nem országos szintű 'főparancsnok', a *vicehadnagy* pedig nem 'a főparancsnok helyettese', amint ez még korábban, a XVI. században is általános volt. Mindamellett Zrínyinél még az országos parancsnokra, ill. annak helyettesére is vonatkozik; vö.: 1646 e.: „Az *Feő mezei Hadnagynak* avagy Generálisnak hatalma vagyon az nyargaló Zászlóknak, Capitányának és az seregeknek sokaságára nézve . . ." (ZRÍNYI, HM. 392); 1650—3: „Vitéz *Hadnagy*" (uo. 121 és kk.); stb. TAKÁTS szerint a *hadnagy* a magyar gyalogságban az 1660-as

években kapja mai értelmezését (l. MGyal. 73), de adataink egy része arra enged következtetni, hogy e tisztségnévnek a mai jelentéséhez erősen közelítő tartalma valamivel ennél is korábbi keletkezésű, s valószínűleg a Bocskai — Bethlen korszakban kialakított katonai szervezeti egységekhez kötődik.

Az egykori magyarországi viszonyok ismeretében természetesnek kell tartanunk, hogy ez a frekventált magyar kifejezés a szomszédos népek nyelvébe is átkerült. A szlovákok például mind a katonai, mind a városi-közigazgatási szóhasználatból átvették, így a régi szlovák nyelvben a *hadnaď* (és változatai) a. m. 'alsóbb szintű katonai parancsnok' és 'a közigazgatási hatalom tisztje'. A magyar *hadnagy* szónak főleg az Alföldön használt 'pandúr' (MTsz. I, 774; BALLAGI I, 502) jelentése is kimutatható a XVIII. században odatelepült szlovákság nyelvéből s a szlovákban végbement jelentésváltozással 'rablóvezér' jelentésben is megtalálható. HAUPTOVÁ (Slavia XXVIII, 523) még csak a XVIII. század második felétől ismeri, de DORULA (SR. XXXVIII, 179) már egy évszázaddal korábbról adatolja. Tekintettel a szó jelentésének értékcsökkenésére a magyarban, bizonyos, hogy a szlovákban a *hadnaď* 'alsóbb szintű parancsnok' már a XVII. század első felében ismert volt. Ezt az is bizonyítja, hogy katonanyelvi előfordulása a XVII. század közepe óta nyomon követhető; vö.: Ludány, 1655: „*Lowas-Hatnaymu* na Službu fl. 1" (OL. NádLt. Okiratok I. 289/A: 256); Rajec, 1678: „kdj prišlj pokrajštnj ktery *hadnad* bil u Zwerika" (SL. V, 241); Csetnek (Štítnik), 1679: „Do Kragecz Andrasse Diwjnskemu *hadnagyowi* f. 2 d. 38" (SR. XXXVIII, 179); Kokava, 1682: „*Hadnagy* Pechotský" (SL. II, 326); Liptószentmiklós (Liptovský Mikuláš), 1692: „kuruckemu *Hadnadowj*" (SR. XXXVIII, 179); 1703: „*Hadnagy, Vice Hadnagy,* Zászlótartó a Straza mester magj svug gistotni plat" (ČMSS. X, 1); Párovce, 1746: „skris . . . *armeczekho hannagya,* neb meskeho" (SR. XXXVIII, 179); 1775 k.: „Vitze Hadnagy, *Wjce Hadnad,* Subcenturio" (StudSl. III, 86); 1825 7: „*Hadnaď.* Subcenturio, Locumtenens; Lieutenant; Hadnagy" (BERNOLÁK); *hadnáď* 'poručík' [parancsnok] (KÁLAL 156); Liptó megye: *hanjat* 'ua.' (StanLipt. 232); *hanaď/ť* (ŠtolcJuh. 79); stb. Az 1655-ből idézett *Lowas-Hatnay* a magyar *lovas hadnagy* alkalmi átvételének látszik. A pontatlan írásmódból ugyan gondolhatnánk egy *lovász hadnagy* előzményre is, de a magyarban ez a terminus nem volt használatos.

Az 1746. évi adatban a szó 'közigazgatási tisztségviselő' jelentésben is értékelhető (l. a *városhadnagy*-nál); erre vö. még: Vlkovce, 1714: „Jak bol prišol k nam na exekuciu kňažicky *hadnaď*" (Horváth 101) stb.

A magyar jövevényszó '(lovas) pandúr' jelentésben a tótkomlósi szlovák lakosság nyelvéből idézhető; vö.: 1851/2: „*hadnagyi*" (Király 332); 1852/3: „*za hadnagya*" (uo.); 1852, 1856: „za *lovas hadnagya*" (uo.); 1856: „za nyomaszkiho *lovas hadnagya*" (uo.).

Adatok a 'rablóvezér' jelentésre — ilyen értelemben főleg a keletszlovák nyelvjárásban volt elterjedve, ahonnét átkerült a szomszédos góralok nyelvébe is (l. DORULA 67), de alkalomszerűen élt vele az irodalmi nyelv is —, vö.: XVIII. sz. második fele: „Ach, čože vám povím poslední hodinu? | Vidíte vaseho *hadnaďa* promenu!" (Ant. 533); „Potim hravel *harnať*" (SMSS. I, 88); „Nato prišli psi a *harnada* bars skusaľi" (uo.); kelet-szlovák nyelvjárási *harnaď, harňaď, harnadz* 'náčelník zbojníků' [rablóvezér] (KÁLAL 163), *hadnaď* 'ua.' (SlSJ. I, 666); stb.

E jövevényszó meghonosodott voltát bizonyítja egyebek közt a *hadnaďka* 'a hadnagy felesége" származék is; vö. Vágbeszterce (Považská Bystrica),

1710: „Kuniczky *Hadnagyki* oddal Lalusska Zita Kil . . . 4" (OL. BalLt. Vágbesztercei uradalom, 4. cs.); *Hadnaďka*, . . . hadnagyné" (BERNOLÁK).

A szlovák alakváltozatokat illetően a következőket jegyzem meg: A szlovák nyelvnek a szóvégi zöngétlenülés szintén jellemzője (vö. PAULINY 203—9), a *hadnať/t* variáns tehát a szlovákból is magyarázható. A magyar *dn* helyén levő szlovák nyelvjárási *nn* (> *n*) minden bizonnyal szlovák hangváltozás eredménye (erre l.: PAULINY 31, 197, 200—2; StanLipt. 232; STANISLAV, DejinySlJaz. I, 549—50). Volt ugyan a magyarban *han(n)agy* változat, sőt *hagynagy* és *hatnaty* is (a TESz. egyiket sem ismeri); vö. az idézett adatokon kívül: 1559: „Szopoia Estvant az ő feregenec *hannagiat*" (Szék: Krón. 218b); Bardócfalva, 1593: „György *Hannagy* számára" (SÁNDOR 39); 1596: „Az több urak, *hagynagyok*" (HK. V, 262); Királyfalva, 1646: „ezt az *hanagyságot* neki adtam" (SzékOkl. VI, 180); stb. Ezek az adatok azonban erdélyi eredetűek, így a szlovák forrásaként nem vehetők figyelembe. A szlovákban egyébként a *hadnať* szó ma már csak nyelvjárási szinten van jelen.

A kárpát-ukránba *годнодь* 'hadnagy' (LIZANEC 86), *годнож* alakban került át, feltehetően a XIV—XV. században (l. DEZSŐ: StudSl. IV, 83). A magyarországi Komlóska település lemko nyelvjárásában *hadnať* alakban él (BALECZKY: StudSl. IV, 25, 44).

A katonanyelvi *hadnagy* szót átvették déli szomszédaink is. A szerbhorvátból, elsősorban a horvátból 'poručnik' jelentésben és különböző alakváltozatokban *(hȁdnač, hadnać, adnać)* a XVI. század óta adatolható (l. SKOK I, 646).

Meghonosodott a román nyelvben is. Itt a *hodnógi* (és változatai) a. m. 1. 'Bannerherr' (1582), 2. 'Führer, Lenker' (1642), 3. 'Leutnant': „schon in den slawonischen Urkunden seit dem Jahre 1436" (TAMÁS 445), 4. 'Offizier, der über 100 Mann kommandiert' (XVI. sz. végétől), 5. 'böswilliger Mensch' (uo.).

A magyar kifejezést használta a magyarországi német szaknyelv is; vö. Körmöcbánya, 1704: „Anbey dem *Hagynagy*, Fendrich und andern die Hände gefilt" (KRIŽKO 247).

3. A *hadnagy* összetétel devalválódására föntebb idézett példáknál láttuk, hogy e folyamatban nem elhanyagolható fokozatot jelentett a száz egységből álló csapat fölötti hadnagyság, parancsnokság. A latin *centurio* magyar megfelelője például a XVI. században gyakran a *hadnagy* szóval alkotott valamilyen szerkezet volt; vö.: 1525: „az *zaz vitezeknek hadnaǵa*" (VitkK. 100: NySz. II, 918); 1560 k.: „Centurio: *Szaz Ember hadnaggia*" (GyöngySzt. 4402). (A további XVI. századi adatokat l. fönt.) A *száz vitéz* ~ *ember hadnagya* körülírásnak a korábbi évszázadokban egyrészt a *hadnagy* szóval azonos szerkezetű *száznagy;* erre vö.: 1295/1342: „Marcus *Zaznog*" (OklSz. 891); 1395 k.: „tenttuor: *záz nog*" (BesztSzj. 193); stb. —, másrészt a *százas* képződmény felelt meg. Ez utóbbira vö. 1416 u./1450 k.: *zazafokat* (BécsiK.: TESz. III, 689). A *százas* a 'század' jelentésű *száz* származéka; vö. 1217/1550: „de centurionatu Sceculzaz" (VárReg. 208; innét TESz. III, 689 is). A *száz* alapszó ilyen értelemben még a XVII. század katonai nyelvében is élt; vö.: Zemplén megye, 1607: „Minden tizednek tizedese legyen, minden *száznak* egy hadnagya legyen, nemes ember" (TAKÁTS, MGyal. 61); Abaúj megye, 1655: „ennek az 400 lovasoknak csak két főhadnagya legyen, az két *száznak* . . . nemzetes Zákány István uram főhadnagyok legyen" (TörtTár. 1898: 368); stb.

A *hadnagy*-hoz képest fiatalabb *százados* rendfokozat csak az 1519-ben keletkezett JordK.-ban bukkan föl először: „Zerez hw kőzőlők tyzedősőketh es *zazadosokath*" (NySz. III, 97). Vö. még: 1559: „Ennec felette ßerȝenec *ßazadofokot* es tiȝedefeket mindẽ fereghez" (Szék: Krón. 150b); 1575: „Es egybe hiua . . . à Hadnagyokat, *Századoffokat*, őtuenedeffeket Tizedeffeket" (Helt: Krón. 87); stb. A *százados* minden bizonnyal olyan típusú jelzős szerkezetből vonódott el és főnevesült, mint a *százados hadnagy;* vö.: 1565: „a *százados hadnagiokat*, az louag huszárokat és a gialog futoso vitézeket" (Mel: Sám. 411: NySz. III, 97); 1600: „meg engettük Orzagul, hogy töruiniek az *Zazados hadnagÿ* eleött kezdessek ell, onnat Capitan eleiben . . ." (SzékOkl. IV, 141); stb. Azaz olyan hadnagy, aki száz főből álló csapatnak volt a parancsnoka. Erre mutat egyébként az egykori *százas hadnagy* szerkezet is; vö. 1595: „*százos lovaghadnagynak* fl. 25" (VERESS, Doc. IV, 234). S ehhez hasonlóan: XVI. sz.: *százados vitéz* 'centurio' (NySz. III, 1221).

Ellentétben az erősen leterhelt *hadnagy* terminussal, a *százados* a XVIII. századig jóval ritkábban kap közelebbi meghatározást. Az alsóbb szintű parancsnokok közé tartozó századost akkor nevezték *főszázados*-nak, ha helyettese is volt, akit viszont *viceszázados*-nak hívtak. S aszerint, hogy a lovasságnál vagy a gyalogságnál szolgált, megkülönböztettek *(fő-, vice-) lovas százados*-t, ill. *(fő-, vice-) gyalogszázados*-t; vö.: 1646—51: „*fő-lovasszázados* . . ., *vice-lovasszázados* . . . *Gyalog fő-százados*" (ZRÍNYI, HM. 70); 1646—51; „Minden *főszázados* [fr.] 25 . . . Minden *vice-százados* [fr.] 15" (uo. 67); stb. A *százados* képződmény segítségével nagyobb egységek parancsnokát is megnevezték. Így keletkezett a Zrínyi által használt *ötszázados* kifejezés; vö.: 1645—51: „Igy e szerint leszen a lovasokban tiszt: ezeredes 5 . . .5 *ötszázados*, vagy vice [-ezeredes]" (ZRÍNYI, HM. 65); „*Öt-százados* vagy vice-ezeredes 15" (uo.); stb. Az *ötszázados* a XVII. században általában ötszázas egységek kapitánya volt. Ezek száz-száz főből álló kötelékeket alkottak, amelyek élén a hadnagyok állottak (l. TAKÁTS, MGyal. 69; NAGY 76—5).

A nem túlságosan gyakran fölbukkanó s inkább az írott, semmint a beszélt nyelvhasználatra utaló adatokból arra következtethetünk, hogy a kuruc kor végéig a *százados* terminus távolról sem volt olyan élő eleme a katonai szókincsnek, mint a *hadnagy* — amely 'százados', ill. 'parancsnok' jelentésben általános volt —, vagy a XV. század közepe óta adatolt *kapitány* jövevényszó (erre l. TESz. II, 359). S ellentétben *hadnagy* szavunkkal, a *százados* kifejezés alig-alig hatott a környező népek szókincsére. Nyilvánvalóan azért nem, mert e fogalmat eleinte egyértelműen kifejezték saját, honi eredetű terminusukkal, később pedig a *kapitány* vándorszó megfelelő változataival is. A magyar hadseregben szolgálatot teljesítő kárpát-ukrán lakosság azért mégis elsajátította, feltehetően újabb átvételként; vö.: Komlóska: *sazâdoš* (StudSl. IV, 27, 46); *сазодош* 'százados' (LIZANEC 86). Ugyanilyen úton s ugyancsak későn került át (főleg a magyarországi) szlovák nyelvjárásokba; vö. Pilisszántó: *sázadoš* 'ua.' (GREGOR 267); vö. még: Gömör megye: *sázadparančnok* 'századparancsnok' (SZABÓ, LS. II, 186).

A katonanyelvi *százados* keletkezése történetileg nyilván a hadsereg százas katonai egységeinek, a *száz*-aknak, későbbi szóval a *század*-oknak a megszaporodásával, illetőleg azoknak mint szervezeti tényezőknek a megnövekedett szerepével függ össze. Onomasziológiailag viszont valószínűleg az azonos tartalmú és szerkezeti felépítésű, latinból vagy görögből tükörfordítással keletkezett ószláv *sъtьnikъ* (l.: VASMER, RussEtWb. II, 703; SKOK III, 336)

szláv nyelvi folytatásaihoz, mindenekelőtt a szerb-horvát *sâtnīk* (~ *sàtnīk* ~ *sȁtnīk*, kaj-horvát, ritkán csa-horvát *setnik)* származékhoz kötődik (vö. KISS: NytudÉrt. 92. sz. 165). A szerb-horvát kifejezés a latin nyelvű iratokban latinos formában már a XI. század óta adatolható, vö. *setenico, sitinicus, setnico* (SKOK III, 336). A magyar *százados* visszavezethető lenne az ócseh kortól máig ismert cseh *setník* (vö. 1488: GEBAUER I, 228: *desátník* a.) képződményre is, különös tekintettel a XV. századi magyar—cseh kapcsolatokra. Egyébként az általánosan használt *setník* alak mellett 1360 körül lejegyzésre került egy *stotýr* 'centurio' (KLARET 455) is, amely más képzési modell eredménye. Mégis valószínűbbnek látszik a szerb-horvát indukáló hatás feltételezése. A közvetlen politikai, gazdasági, társadalmi, hadi stb. érintkezések ugyanis a déli szlávokkal korán elkezdődtek, és több-kevesebb intenzitással évszázadokon át tartottak. Ennek következménye, hogy a magyar katonai szókincs nem kevés eleme szerb-horvát eredetűnek tekinthető (l. KISS: NytudÉrt. 92. sz. 165, 177 és alább). Ugyanakkor éppen a századosi rendfokozattal összefüggésben bukkan föl a *vajda* terminus, amely ilyen értelemben ugyancsak a szerb-horvát révén került felhasználásra a magyar nyelvben (l. GREGOR: StudSl. XXV, 143—52).

4. A katonaságnál a tizes rendszeren alapuló szervezési felépítésben a legkisebb csapat neve régente a 'tíz főből álló katonai egység' jelentésű *tíz* volt (l. TESz. III, 927), amelynek élén a *tíznagy* állott; vö.: 1395 k.: „devirio [recte: decurio]: *tiz nog*" (BesztSzj. 194); 1415 k.: „decenturio: *tiz nag*" (SchlSzj. 683); stb. A *tíznagy* elnevezés, a *száznagy*-hoz hasonlóan, a XVI. század első felében még használatos volt (JordK.: NySz. II, 919), ekkor fölváltotta az újabb keletű *tizedes* származék.

A *tizedes* különféle jellegű előfordulásaira nyelvtörténeti gyűjtésemből a következő adatokat idézhetem: *artilléria tizedes* 'tüzértizedes': 1706: „Sarter névő *artelléria*béli *tizedes*" (Eszterházy: TK. 435). — *darabont tizedes* 'gyalogos tizedes': Hadad, 1562: „Egy *tizedes drabantnak*, ki ő felségének régi drabantja" (TörtTár. 1900: 143). — *dárdás tizedes:* Kolozsvár, 1675: „Hogy a németek jönnek bé házam felé, eleikben állék a *dárdás tizedesnek*" (ÚMM. XIX, 363). — *gyalogtizedes* 'gyalogos tizedes': 1554: „Egről egy *gyalog tizedős* kÿ mene" (Tinódi: Cronica S3); Szenyér, 1555: „Nagh Balas az zenyery wayda, az *gyalok tyzedesekel* egetembe, mynd feyenkenth" (LevTár. I, 172); stb. — *hites tizedes* 'fölesküdött tizedes': 1643: „maga Perecz Jakab *hites tizedes* leven" (RomSár. 100); Munkács, 1650: „mint ennek az boczul[etes] helynek *hites tizedesset*" (Úriszék 961); stb. — *kapus tizedes* (egyéb szerkezettel): Sárospatak, 1632: „Banniaczkaÿ Mihaly . . . *Tizedes a kapuban*" (MAKKAI, I. RákGy. 187), „Hegedüs Benedek . . . *Tizedes a kapun*" (uo.). — *karabélyos tizedes:* 1710: „itt az várban hagyok egy *karabélyos tizedest*, katonákkal" (RákF: Lev. III, 178). — *kékek tizedese* (a *kékek*-re l. a *hadnagy* a.): Sárospatak, 1632: „*Tizedes*, urunk *kekei keözt* vagion" (MAKKAI, I. RákGy. 187). — *lándzsás tizedes:* 1708—10: „elészólítám az egyik *láncfás tizedest*" (Bethl: Élet. I, 357). — *naszádos tizedes* 'gyalogos tizedes': Győr, 1615: „Zabó Lukács *naszádos tizedes* 65 éves" (TAKÁTS, MGyal. 177); Komárom, 1678: „*naszádos tizedesek*" (uo. 219); stb. — *patrollérozó tizedes* 'járőr szolgálatot teljesítő tizedes': 1707: „azon *patrolérozó tizedes*" (Eszterházy: TK. 35). — *sajkás tizedes* 'gyalogos tizedes': Komárom, 1661: „Szalai Szabó Miklós

ő felsége gyalogrenden lévő *sajkás tizedese*" (TAKÁTS, MGyal. 160). — *székely tizedes* 'havibéres gyalogosok tizedese': Sárospatak, 1648: „Pataki Szőcz János ... *Zekely tizedes*" (MAKKAI, I. RákGy. 287). — *várbeli tizedes:* Sárospatak, 1632: „Olah Istvan ... *Tizedes a varban*" (uo. 187); 1648: „Puztay Janos ... *Varbeli tizedes*" (uo. 251). — *végházbeli tizedes* 'a várőrség tizedese': 1636: „szomszédai felszélről Urdy György *végházbeli*, nyugatról Csapó Imre *végházbani* (!) *tizedes* csehster (!)" (TATÁRNÉ 118).

A *tizedes* 'tíz személyből álló katonai egység parancsnoka' terminus sorsának alakulása azonosnak mondható a *százados*-éval. Először ugyanabban a JordK.-ben (50) bukkan föl, amelyben megvan még a *tíznagy* is (ez egyébként később éppúgy eltűnik a használatból, mint a *száznagy)*; 1.: 1516—19: *tyzedóſóketh* (TESz. III, 927; NySz. II, 919). Néhány további adat: Komárom vidéke, 1542: „az hét *tizedesnek* 200 frt" (TAKÁTS, MGyal. 168); Komárom, 1555: „kegyelmednek egy *tizedesét* ölték meg" (TörtTár. 1908: 437); 1576: „kiki mind esmervén alatta valóit és a gyalogok közt *tizedeseket* rendelvén" (ErdOrszEml. III, 113); 1616: „Minden tíz gialognak egy *Tizedese*" (HK. IV, 151); stb.

Ugyanakkor a *tized* 'katonai egység', amely első pillantásra a *tizedes* kiindulási alapjának volna tekinthető, csak később tűnik föl, a TESz. III, 927 szerint 1585-ben; de vö.: 1555: „az wayda *tyzedebel* harom legen zeketh el" (LevTár. I, 171); Szenyér, 1557: „az gyalogokat hattam vala minden tizedesnek, hogy ... mindenik megépécse *tizedét*" (TörtTár. 1909: 214). Éppen ezért úgy gondolom, hogy e szópárnál is azonos jelenséggel számolhatunk, mint a *százados—század* esetében: nem a *tizedes* származott a *tized*-ből, hanem a *tizedes* rendfokozatból következtették ki a 'katonai egység' jelentésű *tized* szakszót. S a magyar *tizedes* keletkezése éppúgy nem látszik függetlennek a szláv nyelvektől, mint a *százados*-é. A különböző szláv nyelvekben ugyanis a latin *decurio* (< *decem* 'tíz') 'Vorsteher einer Dekurie' (WALDE—HOFMANN, LatEtWb. 327—8) képződményhez hasonlóan s feltehetően annak tükörfordításaként az ószlávban a *desetьnъ* (< *desetь* 'tíz' + *-ьnъ* képző) sorszámnévből *-nikъ* (~ *-jakъ)* főnévképzővel alkotott kifejezések folytatásai szolgálnak e kis létszámú egység parancsnokának a megnevezésére; vö.: ószláv *desetinьnikъ* 'Militerbote niederen Ranges, Korporal; cursor' (SlJazSSl. I, 476); szerb-horvát *dèsetnik, desetinik, desèt(i)njak* 'ua.' (XIII. század: ARJ. II, 353; SKOK I, 394); szlovén *desętnik* 'ua.' (PLETERŠNIK I, 133); bolgár (elavult) *десетник* 'ua.' (GGZI. 346—7); ócseh, mai cseh *desátník* 'ua.', ócseh *desietnik, desětník* 'ua.' (XIV. század eleje: GEBAUER I, 228, 232), szlovák *desiatnik* 'ua.'; vö. 1513: „rottmistrzy piessych krale geho milosti, y swymi *desatniky*" (SČL 90); lengyel *dziesiętnik*, ólengyel *dziesiątnik* 'ua.' (SlSp. II, 318); óorosz *десят(ь)никъ* 'ua.' (SZOROK. 243); stb. E szláv nyelvi származékok tulajdonképpen azt a katonát, illetőleg alacsony rangú parancsnokot nevezték meg, aki kilenc személynek volt a vezetője, azaz tizedmagával alkotott egy egységet, csapatot (vö. MACHEK, EtSlČl. 115). A mostani magyar képzés szerint *tizedikes* lenne a neve, a kódexek korában érvényben levő nyelvi gyakorlat alapján azonban *tizedes* volt a szabályos származék (a *százados*-ra vonatkozóan a folyamatot részletesen leírta KISS: NytudÉrt. 92. sz. 164—5).

A szerkezeti és jelentésbeli azonosság mindenesetre arra enged következtetni, hogy a magyar *tizedes* 'Rottmeister, Korporal, Gefreit' feltehetően szláv nyelvi hatásra keletkezett tükörfordítás. S tekintettel a *százados*-sal azonos jelentéskörre, megjelenési időre, keletkezési körülményekre, nagyon valószínű, hogy indukáló tényezőként a horvát nyelvet lehet elsősorban számításba venni.

Megemlítem még, hogy a *tizedes* lehetett a városi és községi szervek legkisebb rendfenntartó és egyéb hatósági utasításokat végrehajtó egységeinek a parancsnoka is (ehhez l. a *hadnagy* a.); vö.: Máramarossziget, 1596: „minden tiz háznak egy-egy *tizedese* legyen és az az *tizedes* hütös legyes s vigyázó legyen" (CorpStat. III, 573); Szombathely, 1608: „és ű kegyelme mellett legyenek jelen az város-hadnagy. ő kegyelmekkel is az *tizedesek* jelen legyenek" (uo. V/1: 117); 1618: „ezkori uduarbiro lesette az kreűlőkűel Hadnagiokűal es *tizedesekűel*" (RomSár. 50); Sárospatak, 1632: „Fekete Benedek . . . Kerülök *tizedese*" (MAKKAI, I. RákGy. 183); Nagykőrös, 1661: „az város *tizedesei* sarúra kiment költség 40 fl. 5 d." (MonTME. I, 297); Fülek, 1667: „Ha az falu főgondviselője és hadnagya otthon nem leszen, mindenkor az viczehadnagya avagy arra rendeltetett *tizedese* otthon legyen" (uo. 362); stb.

Miként a *százados*, ugyanúgy a *tizedes* szó is csak későn és kis mértékben hatott egyik-másik szomszédos nép nyelvének szókincsére. A szórványos adatok ezt egyértelműen tanúsítják; vö.: szerb-horvát *тизедуш* 'tizedes' (1708: Mih. II, 707); román elavult *tizediș* 'ua.' (TAMÁS 791: egyetlen adat).

5. A bemutatott három katonai rendfokozat közül a legrégibb a *hadnagy* összetétel, amely gazdag tartalom hordozójaként a legszélesebb jelentésskálán mozog, és egyben a legnagyobb mértékű értékcsökkenést mutatja. Változatos szerepe, nagyfokú leterhelése és a történelmi körülmények következményeként az egykori Magyarország nem magyar nemzetiségű népeinek szókincsébe is viszonylag korán behatolt és századokon át használatban maradt, mégpedig nemcsak katonai szakszóként. Ugyanakkor a katonaságnál is szükségszerűen jelentkező új fogalmak megnevezésére — a szomszédos szláv népekkel korán kialakult szoros kapcsolatok kölcsönhatásaként — a magyar nyelv megalkotta a *százados* és *tizedes* szavakat, minden bizonnyal délszláv minták alapján. A katonai szókincsnek e két fiatalabb s lényegében egykorú eleme alapjában véve megtartotta eredeti jelentését, és mint láttuk, a környező nyelvekre gyakorolt befolyása is jóval szerényebb volt, mint a *hadnagy* kifejezésé. Ezt mindenekelőtt a *százados* és *tizedes* szavak keletkezési körülményeivel magyarázhatjuk.

Úgy gondolom, hogy a fentiek alapján két dolgot érdemes ismételten megemlíteni. Először is azt, hogy az egy jelentéskörön belüli adatok összegyűjtése, elemzése és rendszerezése lehetővé teszi a vizsgált szókincs kialakulásának és fejlődésének árnyaltabb fölvázolását. Másrészt pedig azt, hogy számos egyéb katonanyelvi kifejezéssel együtt a rangot, illetve rendfokozatot kifejező magyar *hadnagy*, *százados* és *tizedes* szavak sorsa — az ebbe a típusba tartozó *vajda* terminussal együtt (l. GREGOR: StudSl. XXV, 143—52) — jól tükrözi a Dunamedencében élő népek életének kölcsönösen egymásra gyakorolt hatását, egy-egy szakterületnek azonos vagy hasonló vonásait. Aligha lehet kétséges, hogy az ilyen jellegű és irányú nyelvészeti vizsgálatokat is érdemes tovább folytatni.

A TESz. forrásjelzésein kívül a következő rövidítéseket használom: Ant. = Antológia staršej slovenskej literatúry. Na vydanie pripravil . . . JÁN MIŠIANIK. Bratislava, 1964. — ARj. = Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. (Kiadja) JAZU. I—XXIII. Zagreb, 1882—1976. — BalLt. = OL. Balassa család levéltára. — BÁRCZAY = Bárczay Oszkár, A hadügy fejlődésének története. I—II. Budapest, 1895. — BethlenLev. = SZILÁGYI SÁNDOR, Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Budapest, 1879. — BLt. = OL. Batthyány család levéltára. — BújdLev. = A bujdosók levéltára. Sajtó

alá rendezte DEÁK FARKAS. Budapest, 1883. — ČMSS. = Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti. Turč. Sv. Martin, 1898—1938. — CorpStat. = KOLOSVÁRI SÁNDOR—ÓVÁRI KELEMEN, A magyarországi törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye a XVI—XVIII. sz.-ból. I—V. Budapest, 1885—1902. — DORULA = JÁN DORULA, Slováci v dejinách jazykových vzťahov. Bratislava, 1977. — EstLt. = OL. Esterházy család levéltára. — GEBAUER = JAN GEBAUER, Slovník staročeský. I—II. Praha, 1903—1916. — GGZI. = Bălgarski etimologičen rečnik. Săstavili V. GEORGIEV, I. GĂLĂBOV, J. ZAJMOV, St. ILČEV. I. — Szofia, 1971—. — GREGOR = FERENC GREGOR, Der slowakische Dialekt von Pilisszántó. Budapest, 1975. — GYÖRFFY = GYÖRFFY GYÖRGY, István király és műve. Budapest, 1977. — HK. = Hadtörténeti Közlemények. Budapest, 1888—. — HORVÁTH = PAVOL HORVÁTH, Listy poddaných z rokov 1538—1848. Bratislava, 1955. — JAKAB = JAKAB ELEK, Oklevéltár Kolozsvár története I. II. III. kötetéhez. I—II. Budapest, 1870—1888. — KIRÁLY = PÉTER KIRÁLY, České a maďarské prvky v písomných pamiatkach Slovenského Komlóša. Nadbitka z tomu V Studiów z filologii polskiej i słowiańskiej. Warszawa, 1965. — Klaret = Klaret a jeho družina. Text z rukopisu upravil a vydal V. Flajšhans. I—II. Praha, 1926—1928. — KorpAb. = KORPONAY JÁNOS, Abaújvármegye monographiája. II. Kassa, 1878. — Költ. XVI. sz. = Balassi Bálint és a 16. század költői. A szerkesztés, a válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek VARJAS BÉLA munkája. I—II. Budapest, 1979. — KRIŽKO = PAVEL KRIŽKO, Z dejín banských miest na Slovensku. Na vydanie pripravila D. Lehotská. Bratislava, 1964. — LIZANEC = LIZANEC P. M., Magyar—ukrán nyelvi kapcsolatok. (A kárpátontúli ukrán nyelvjárások alapján.) Uzshorod, 1970. — LK. = Levéltári Közlemények. Budapest, I (1932)—. — LS. = Linguistica Slovaca. Bratislava, I (1939/1940.) — VI (1946/1948.) — MA.: Disc. = Szenci Molnár Albert: Discursus de summo bono. Budapest, 1975. — MIH. = VELEMIR MIHAJLOVIĆ, Gradja za rečnik stranih reči u predvukovskom periodu. I—II. Novi Sad, 1972—1974. — MTört. = Magyarország története. Szerkesztették MOLNÁR ERIK főszerkesztő, PAMLÉNYI ERVIN és SZÉKELY GYÖRGY. I—II. Budapest, 1964. — NádLt. = OL. Nádasdy család nádasladányi levéltára. — NAGY = NAGY LÁSZLÓ, Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Budapest, 1972. — OL. = Magyar Országos Levéltár, Budapest. — PálffyOkm. = JEDLICSKA PÁL, Eredeti részletek gróf Pálffy-család okmánytárához. 1401—1653. Budapest, 1910. — PAULINY = EUGEN PAULINY, Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava, 1963. — RMNyomt. = Régi magyarországi nyomtatványok. 1473—1600. Budapest, 1971. — RomSár. = ROMÁN JÁNOS, A sárospataki szőlőművelés XVI—XVII. századi történetének forrásai. Sárospatak, 1964. — SÁNDOR = SÁNDOR IMRE, A csikszentmihályi Sándor család levéltára. Kolozsvár, 1914. — SČL. = Stredoveké české listiny. Rediguje ŠTEFAN KNIEZSA, — Középkori cseh oklevelek. Szerkeszti KNIEZSA ISTVÁN. Budapest, 1952. — SKOK = PETAR SKOK, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. I—IV. Zagreb, 1971—1974. — SL. = Letopis slovenský pre historiu, topografiu, archeologiu a etnografiu. Red. FR. V. SASINEK. Skalica, I (1876.) — VI (1882.). — SlJazSSl. = Slovník jazyka staroslověnského. I—. Praha, 1966—. — SłSp. = Słownik staropolski. I—. Warszawa, 1953—1955—. — SMSS. = Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti. Turč. Sv. Martin, 1896—1942. — SR. = Slovenská reč. Bratislava, I (1932/1933)—. — StanLipt. = Ján Stanislav: Liptovské nárečia. Turč. Sv. Martin, 1932. — ŠtolcJuh. = JOZEF ŠTOLC, Reč Slovákov v Juhoslávii. I. Bratislava, 1968. — Szalárdi = Szalárdi János siralmas magyar krónikája kilencz könyve. Kiad. és bev. KEMÉNY ZSIGMOND. Pest, 1853. — SZENDREY = SZENDREY ISTVÁN, Hajdú-szabadságlevelek. Debrecen, 1971. — SZENTIRMAI = SZENTIRMAI IMRE, Magyar csapatnevek a tizenötéves háborúban. 1593—1608. Esztergom, 1909. — SZOROK. = Ф. П. СОРОКОЛЕТОВ, История военной лексики в русском языке XI—XVII ВВ. Ленинград, 1970. — TAKÁTS, MGyal. = TAKÁTS SÁNDOR, A magyar gyalogság megalakulása. Budapest, 1908. — TAKÁTS, MT. = TAKÁTS SÁNDOR, Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI—XVII. századból. Budapest, 1961. — TATÁRNÉ = TATÁR BÉLÁNÉ, A veszprémi végvár katonái a XVI—XVII. században. Bölcsészdoktori disszertáció. Kézirat az ELTE Történeti Tanszékének Könyvtárában, jelzete: D—196. — THALY, TK. = Történelmi kalászok. 1603—1711. Szerk. THALY KÁLMÁN. Pest, 1862. — ÚMM. = Új Magyar Múzeum. Pest, 1850—1860. — VERESS, Doc. A. VERESS, Documente privitoare la istoria Ardealului . . . I—XI. București, 1929—1939. — Wathay = Wathay Ferenc énekes könyve. Hasonmás kiadás. Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta NAGY LAJOS, a szöveget BELIA GYÖRGY gondozta. I—II. Budapest, 1976. — ZRÍNYI, HM. = Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Második, javított kiadás. Budapest. 1976.

GREGOR FERENC

A szaglást és ízlelést kifejező magyar igék szótörténeti és jelentéstörténeti problémái

A magyar nyelvtörténet folyamán már a kései ómagyar korban megjelenik az érzékelés öt fajtájának leírása. A nyelvi környezet és a mögötte levő szemantikai-ideológiai tartalom szerint elsősorban az érzékelés útján elkövetett vétkek és bűnök bevallásáról szóló példabeszédekben található. Bár első kódexeinkben is találunk nyomokat az érzékelés fogalmának körülírására, legjobban mégis talán a Példák Könyve fordítójának sikerült a pszichikum és a világ viszonyáról alkotott középkori elképzeléseket magyar nyelven előadnia: „*Evt erzekenſegeket* retez alat tarchuk. hog ezeknek ablakan ne haſſon mÿ reank. My lelkevnknek halalat. mykent mongÿa propheta az zent jeremÿas. engeztelven az nepet. hog reÿaÿok ment vala az evt (ablakon) ablakokrol. Ez ablakok nem egÿebek kykrevl zol propheta chak az erzekenſegek kÿket jol evryzzevnk. Elſev *latas*, ma [!] *hallas*. harmadÿk *illatozas* negyedÿk az *jzles*. evtevdyk es vtolſo kÿt mÿnd tellÿes teſtevnk tart az gonoz *jlletees*." (51.) A Példák Könyve kiadói annak ellenére, hogy latin megfelelőt nem találtak ehhez a példabeszédhez, utalnak azokra a latin forrásokra, amelyekben a tíz parancsolat, a hét főbűn és az öt érzékszerv leírása egymás után következik (CodHung. IV, 209). A VirgK. 4. lapján is az érzékelés útján elkövetett vétkekről van szó: „nezeſymbe vetkeztem . . . kykbwl zeplwſitetem ziuemet, gonoz gondolatokal es nyeluemet hyu bezedekuel, kezemet ektelen *illeteſekel*, *tapaztalaſokal*, es nyulaſokal . . . *halaſomban* vetkeztem, mert halgatam gonoz bezedeket *Izeſemben* vetkeztem, mert *ilatoztam* oly alatokat, fyueket es oly zagos alatokat, kykbewl . . . *Nyeldekleſembe* vetkeztem, mert gönyerkwtem enny kewaſagomzerent valo etekel". Az érzékletek megnevezése tehát a két kódexben: *látás*, *hallás* (mindkét kódexben azonosan), *illetés* 'tapintás' (mindkét forrásban, de a VirgK.-ben *tapasztalás* is), *illatozás* 'szaglás' (PéldK.), *ízés* 'szaglás' (VirgK.), *ízlés* 'ízlelés' (PéldK.), *nyeldeklés* 'ízlelés, evés' (VirgK.). Az érzékelést mint aktív folyamatot a következő igékkel fejezik ki: *lát*, *hall* (mindkét kódexben egységesen), a tapintást, érintést kifejező ige mindkét forrásban az *illet*: „Mykoron ez beteget el hoztak volna a koporſohoz es *jllette volna* az koporſot. legottan meg gyogula" (PéldK. 47), „*Iletefem*ben vetkeztem, mert gonoz herre nyultam, ektelen, rut es tiltot helyekre, es zent alatokat *iletem* meltatlan" (VirgK. 4). A *tapasztal* 'tapint, érint, fog' igére is több példánk van: „kezek vagon es nem *tapaztalnak*" (AporK. 86), „es *tapaztala* a holt viſelőt" (DöbrK. 375). A *tapogat* 'tapint' értelmű igére vö. a TESz. adatait. A 'szagol' jelentésű *illatoz* igét is számontartja a szakirodalom (TESz.). Előbb már idéztük a VirgK. 4. lapjáról, de ezt az igét használja a SándK. is: „mert az egeerek *illatozzaak* az polczon ualo hwſuety keńereeth: fel igyekőznek reaya" (6, de az 5. lapon is), ezenkívül lásd az elkövetkezendőkben a KulcsK. 293. lapjáról idézett adatot is. Az *ízel* igére a tárgyalt két kódexben nem találtam példát, de megvan a SándK.-ben ott, ahol *az egerek illatozzák a húsvéti kenyeret*: „mynth az egeer hog tőb egerekeeth is rea uizőn az mith ő *yzleeth*" (6). Az ige (igenév) egészen korai előfordulására vonatkozóan lásd a TESz. adatait és a hozzáfűzött bőséges szakirodalmat. Egyébként igen korán feltűnik a *kóstol* ige is: „Hog ke. *koſtolta volna* a . . . naȝnag a borra lọt viȝèt: Ut autem gustavit architricinus aquam vinum factam" (MünchK. 86 rb), már átvitt értelemben is: „erdemle *koſtolnÿ* azzonyonk marianak etkeet" (PéldK. 33), „az kriſtoſt

uallok kyk erős hytteel es zeretettel *meg koftoltaak* mel yo legőn az iften" (SándK. 6).

Ebből az összeállításból azonnal szemünkbe ötlik két tény: egyrészt az, hogy a látási és hallási érzéklet és érzékelés kifejezésére csak a *lát* és *hall* igét, illetőleg ezek származékát (származékait) használták (természetesen a 'figyelem' jegyét magában foglaló *néz, tekint* és *hallgat* ige tárgyalását pillanatnyilag a témán kívül rekesztve), másrészt az, hogy az érzékelés többi területére vonatkozó nyelvi megnyilvánulásokra ez már nem mondható el, a tapintás, szaglás és ízlelés körében még nincs kizárólagos nyelvi forma, a szembeállított szövegekből kiderül, hogy egy időszakaszban két, esetleg három megnevezés is lehetséges volt, sőt a megnevezésre használt főnév és az állításra használt ige különböző lehet ugyanazon a szövegen belül is. Végül feltűnő a VirgK. *ízés* szava, amelynek a jelentése az egyértelmű, sőt szemantikailag elemző szövegrészletből világos, 'szaglás'-t jelent. Ezért azt gondoljuk, hogy megleltük az *íz* régen és sokat keresett, mert feltételezett (MÉSZÖLY: PaisEml. 351) korai 'szag' jelentését.

Néhány problémára azonban még fényt kell derítenünk. Az *ízés* képzésmódja nem azonos a *szaglás* morfológiájával. Az *ízelés* lenne az igazi megfelelő. Bár volt *ízel* 'ízlel' ige és *ízelés* 'ízlelés' névszó is a nyelvtörténet folyamán (NySz.), itt mégis a szótőben található és kikövetkeztetett *íz* 'szag' szó származékával van dolgunk. De ilyen szóképzés a magyar nyelvben lehetetlen. Hacsak nem nomenverbumot tételezünk fel, amely a konkrét nyelvi szituációban igeként funkcionált. Ennek a feltételezésére is van alapunk. Az AporK. és a KulcsK. párhuzamos helyein a következőket találtam: „ʒaiok vaǵon es nem zolnak: ʒemek vaǵon es nem latnak ffúlọk vaǵon és nem halnak: orrok vaǵon es nem *eʒnek* kezek vaǵon es nem tapaztalnak: labok vaǵon" (AporK. 86). (A Nytár. VIII. kiadója szerint „Itt 3 levélnyi hézag" van. Ez a hiány a CodHung. II.-ben is érzékelhető.) Ugyanez a szövegrészlet a másik kódexben: „Zayok vagyon es nem zolnak, zemek vagyon es nem latnak Fylek vagyon es nem halnak, orrok vagyon es nem *yllatoznak* Kezek vagyon es nem ylletnek vele, labok vagyon es nem . . . yarnak es nem yweltenek w torkokkal" (KulcsK. 293). A párhuzamos helyek összevetése: „orrok vaǵon es nem *eʒnek*" (AporK.) és az „orrok vagyon es nem *illatoznak*" (KulcsK.), az *illatoz* igének kimutathatóan 'szagol' jelentése, az *íz* szó *éz* hangalakja (TESz.), az *ízés* 'szaglás' adata az *illatoz* 'szagol' ige társaságában a VirgK.-ben arra enged következtetni, hogy az *íz* szó 'szag' jelentésű adatait találtuk meg. Az, hogy az AporK. adata ige, kétségtelen; az, hogy egy nomenverbum aktuális igéje, valószínű. A paralel szöveg azonos szemantikájú. És ez nemcsak a szaglás *(éznek—illatoznak)*, hanem a tapintás területén *(tapasztalnak—illetnek)* is megnyilvánul, különböző igékkel fejezik ki ugyanazt a tartalmat: „keʒek vaǵon es nem *tapaztalnak*" (AporK.), „Kezek vagyon es nem *ylletnek* vele" (KulcsK.). Kár, hogy az AporK.-ből a továbbiak hiányoznak, és az összevetést nem lehet végigvinni. Számomra azonban elegendő bizonyíték, hogy lehetett egy *íz* 'szag' és 'szagol' jelentésű nomenverbum, amely igetőként még élt az *éznek* és *ízés* szóban a késői ómagyar korban.

GOMBOCZ ZOLTÁN az *íz* 'Geschmack' jelentést tartotta a szó eredeti jelentésének, a 'szag, illat' értelmet pedig másodlagosnak, és a névátvitelre hozta fel példának a MTsz.-ból vett székely *üz, űz* 'szag, illat', *űzöl, üzül* 'szagol' (Jelt. 85) főnévre, illetőleg igére hivatkozva. Azóta azonban tudjuk, hogy az *íz* szó ősi örökség az uráli korból, s eredeti jelentése 'íz; Geschmack' és 'szag;

Geruch' egyaránt lehetett (MszFgrE.; TESz.). Ezzel kapcsolatosan figyelembe kell venni azt a tényt, hogy a finnugor szakirodalomban a magyar *szag* szót is ősi örökségnek tartják, és összevetették egy 'ízlel' jelentésű szelkup szamojéd adattal (MszFgrE.; TESz.). Már MÉSZÖLY is utalt arra, hogy az íz és szag érzete élettanilag közel áll egymáshoz, amikor a *bűz* szónak az eredetét vizsgálta (i. h. 352). A mai pszichológiai szakirodalom evidenciaként tárgyalja a szaglás és ízlelés szoros összefüggését. Mindkét érzéklet a külső érzékelés csoportjába tartozik, a vegyi érzékenység válfaja. „A köztük létrejövő, biológiailag lényeges különbségek egyike az, hogy az ízlelést a közvetlen érintkezés határozza meg, a szaglás pedig távolról működik" (RUBINSTEIN, Az általános pszichológia alapjai I. Bp., 1977. 335). A szaglás ingerét a gáznemű anyagok kémiai hatása idézi elő. Az ízérzékelés ingere pedig a folyadékban oldott anyagok hatása (vö. Pszichológia. Bp., 1971. 37—8). Végül meg kell jegyezni, hogy szaglószervnek a mindennapi gondolkozásban és a köznyelvben a tudományos részletkérdésektől eltekintve az orrot tartjuk, az ízérzékelés szerve pedig a nyelv. Ma természetesen minden egészséges ember meg tudja különböztetni és valamilyen fokon meg is tudja határozni, hogy ízt érez vagy szagot. Tekintetbe véve, hogy az ízlelés és szaglás olyannyira közel állnak egymáshoz, feltehető, hogy a magyar nép és nyelv életében volt olyan szakasz, amikor az érzékelésnek ez az egymással kapcsolatos formája nyelvileg is közel álló vagy azonos formában nyilvánult meg. Ennek nyomát őrzi a régi *íz* igető és a belőle képzett *ízés* főnév. Ha volt *íz* 'szag' jelentésű szótő a régi magyar nyelvben, valamint a *bűz*-nek közömbös 'szag' jelentése (TESz.), akkor lehetséges az *íz-bűz, ízetlen-bűzetlen* szó ikerítésként való tárgyalása is, ebben egyet lehet érteni MÉSZÖLY-lyel (i. h.), de csakis forradásos ikerítésként lehet tárgyalni, ahogyan KUBÍNYI gondolta (MNy. LXV. 218—9). Természetesnek tartom azt is, hogy volt *ízel*, s van *ízlel*, lett *szagol*, akkor kialakult a *bűzel (bízel)* 'szagol' is (NySz.), bár ez utóbbi ige adatai csak állatokra vonatkoztatva fordulnak elő: a *vad*, a *medve*, a *kopó bűzöl* 'szagol, szaglász', de a *bűzlés* már a *szaglás* szinonimája Comeniusnál (NySz.). Ebben a rendszerben alakult ki az *illatoz* 'szagol' jelentése is. Teljesen igaza van a TESz.-nek abban, ahogyan a tőszavak viszonyát tárgyalja az *illat* szócikkben: „A régi nyelvben nem csupán közömbös, hanem éppen kellemetlen szagra vonatkoztatva is előfordul. Hogy más 'szag' jelentésű szavunkkal szemben ilyen irányú jelentésszűkülés ['kellemes szag'] éppen az *illat* esetében történt, abban szerepe lehetett a szó kellemes hangzásának is". Hozzátehetjük még azt is, hogy morfológiai szerkezete is kedvezett az eltérő jelentéstartalom rögződéséhez. A szemantikai és lexikológiai elrendeződés korában (feltehetően elsősorban a XVI. században, de még a XVII. században is) az 'érzet' fogalmának megnevezésére az ízlelés és szaglás körében az előző korokból származó névszókat használták: *íz* 'Geschmack', 'Geruch', *bűz* 'Geruch', *szag* 'Geruch'. Ehhez járult az *illat* 'Geruch'. A gáznemű anyagok az emberi szervezetben általában, de az érzékszervben különösen háromféle reakciót válthatnak ki a tudat szintjén: kellemetlen, kellemes és közömbös érzetet kelthetnek, ezért mind a négy felvette, illetőleg felvehette a 'kellemetlen', 'kellemes', illetőleg 'közömbös' jelentésárnyalatot (vö. TESz.). Ugyanez vonatkozik a származékokra is: *bűzöl, szagol, illatoz*. A megkülönböztetett szagok, amelyek természetszerűleg a megismerés fejlődésével függnek össze, különböző és önmagukban egyértelmű szavakat (névszókat és igéket) követeltek. Ezért eltűnt az *íz* 'szag' és 'szagol' jelentése, valamint a *szag* feltételezett 'íz' értelme (MszFgrE.), a *bűzöl* és az *illatoz* tranzitív használata.

Az *ízlelés* körében megmaradt és megerősödött az *ízlel* 'ízt érez, érzékel' és a *kóstol* 'ételt, italt ízlel' ige, az irodalmi-tudományos, valamint a köznapi nyelvhasználat számára is választási lehetőséget biztosítva. A *kóstol* ige azonban megőrizte eredeti 'megpróbál, megismer' jelentésárnyalatát is a *borkóstoló* szakma nyelvében. A szaglás körében a *szag* kapta meg a közömbös 'érzet' jelentést, a *bűz* az 'erős szag, bántó büdösség', az *illat* pedig a 'jó, kellemes szag' értelmet (ÉrtSz.). Akárhogyan magyarázzuk is e három szó szemantikai elkülönülését, azt kétségtelenül feltételezhetjük, hogy eredetileg mindegyik csak motiválatlan szagot jelentett, amelyben azonban tudatilag benne foglaltatott a szagok különbözősége. Amint láttuk, az *illat* esetében alaki összetevők hatására gondolhatunk, a *szag* közömbös tartalmát a szó ősiségével magyarázhatjuk, de a *bűz* szemantikai megterheltségének okával még adósok maradunk, mert a szónak biztos etimológiája nincs. E három szó jelentésének elkülönülése feltételezi a belőlük képzett igék *(szagol, bűzöl, illatoz)* egységes 'szagol' jelentésének eltűnését is. Ezért természetes, hogy a legközömbösebb tartalmú tőből keletkezett a szaglási érzékelést legjobban kifejező *szagol* ige. A másik két ige elveszett a tranzitivitás érzékeltetésére, de a nyelv megőrizte őket mint motivált igetöveket, s *-ik*-kel továbbképezve, átalakítva, konverz igeként mediopasszív tartalommal töltötte meg: *szaglik, bűzlik, illatozik*. Ezzel az átalakítással megőrizte az 'érzet' fogalmi jegyét, különbséget tett az emberi és állati érzékelés (ezt egységként fogva fel), valamint a gáznemű anyagok terjedésének kifejezése között, szintetizálva a szagoknak az emberi érzékszervre való hatását. Ugyanez vonatkozik az *ízlik* igére is, de ebben az esetben számolnunk kell azzal a ténnyel is, hogy az *íz*-nek valószínűleg idegen hatásra kialakult a 'szépérzék, ízlés' jelentése is (TESz.), ezért az *ízlik* ige jelentése több az említett mediopasszív tartalomnál. Az *érez* és *érzik* igének a szagokra és ízekre vonatkozó példáival most nem foglalkozom, csak jelzem, hogy az *érez* igének több 'szagol' és 'ízlel' jelentésű szerkezete található a kódexekben (vö. a TESz. és a NySz. adatait).

Összefoglalva tehát problémáinkat: Mivel a szaglás és ízlelés mint érzékelésforma igen közeláll egymáshoz, s mivel a finnugor és magyar nyelvi szakirodalom alapot nyújt ezen az érzékelésterületen keletkezett névszók kettős jelentésének feltevésére *(íz* 'Geschmack' és 'Geruch', *szag* 'Geruch' és Geschmack'), feltételezhetjük, hogy ezek a szavak az ősmagyarban még nomenverbumok voltak, legalábbis mint tőmorfémák. E két nyelvi forma a nyelvtörténet folyamán egyértelművé vált, és mindvégig megőrzött a nyelvhasználók tudatában bizonyos, jobb szó híján közömbösnek nevezett tartalmat, amely felerősítette az ősi szavaknak a szóképzésben betöltött aktív szerepét. A korai és késői ómagyar korban az érzékelésnek kialakult a korabeli anatómiai ismereteknek megfelelő „tudományos" fogalma, amely hosszadalmas szemantikai elrendeződés következtében kapcsolódott bizonyos nyelvi formákhoz. A tárgyalt nyelvi alakulatok egyrészt a jelentés kiforrásának mozzanatait, másrészt a nyelv területi megoszlását, harmadrészt a kulturális fejlődést tükrözik. Bár évszázadok alatt alakult a *szag, bűz, illat*, a belőlük képzett *szagol (bűzöl, illatoz)* és a *szaglik, bűzlik, illatozik* sor, valamint az *íz, ízel, ízlel, kóstol* és *ízlik*, a megismerés végtelen folyamata miatt ezen szavak jelentése állandó változásban van, és még annak a lehetősége is fennáll, hogy újabb szavak keletkezzenek. Nem foglalkozhattam a szóbanforgó névszók minden származékával, még az igeiekkel sem, s nem tudom tárgyalni azokat az átvitt értelmű szóhasználatokat sem, amelyek ma már közismertek *(vki kiszagol vmit, vmi*

bűzlik Dániában, vki jó ízűt nevet stb.). Remélem, lesz alkalmam még az elmélyültebb elemzésre is. Pillanatnyilag csak azokra a jegyekre akartam utalni, amelyek a szaglás és ízlelés folyamatát kifejező nyelvi alakulatok szemantikájában a leglényegesebbek és a nemzeti nyelvben egységesen és rendszeralkotó módon nyilvánulnak meg.

R. HUTÁS MAGDOLNA

A *leveles* melléknév és a régi magyar bűnüldözés

1. Az ÉrtSz. a *leveles*[2] melléknevet 5. jelentésében állítmányként használatos tájszónak minősíti. Értelmezése szerint: „Olyan, aki csínyt követett el: hibás, ludas. ~ *vagy! Ez a gyerek* ~". A népnyelv szóhasználatában a régi magyar büntetőjog gyakorlatának egyik nyelvi emléke őrződött meg. Az alábbiakban vallatóra fogjuk a rendelkezésünkre álló történeti adatokat, és megkíséreljük nyomon követni a *leveles* melléknév fenti jelentésének kialakulását.

A magyarországi latinságban a *proscriptus* felel meg a *leveles* melléknévnek, a *proscriptio* a *levelesítés* főnévnek és a *proscribere* a *levelesít* igének.

A *proscriptio* a PallLex. szerint: „(lat.) a. m. felrovás; a gazdag és tekintélyes polgárok száműzetése az ókorban, mely vagyonelkobzással járt. A P. neve onnan eredt, hogy az illetőket mindenféle jogaiktól és tisztségeiktől megfosztván, nevüket nyilvánosan kifüggesztették, hogy mindenki tudhassa, hogy őket bárkinek büntetlenül szabad megölnie s hogy ők is, utódaik is minden tisztségből ki vannak zárva." Az ÚjIdőkLex. szerint: „(latin, a. m. kiírás), a római ókorban egyesek nevének nyilvános hirdetményeken való kiírása, megbélyegző szándékkal. A P. számkivetést és vagyonelkobzást vont maga után, sőt a proskribált egyén életbiztonságát is kivette a törvény védelme alól".

2. Az ókori jelentéstartalom rögzítése után azt kell megvizsgálnunk, hogy a *proscriptio*-nak mi volt h a z á n k b a n a jelentése.

Magyarországon a XIII. század végétől a nádor a király megbízásából a megyék közönsége számára köztörvényszéket, generalis congregatio-t tartott, melyen a polgári pereken kívül az elszaporodott gonosztevők felett is ítélkezett. A gonosztevők neveiről lajstromot, *registrum proscriptionale*-t készítettek (l. BARTAL 536). Akit a registrumba felvettek, azaz akit proscribáltak (magyarul: levelesítettek), annak büntetése azonnali fej- és jószágvesztés volt, amit rajtuk bárki végrehajthatott. Ugyanilyen büntetés érte azokat is, akik a levelesített személyeket (proscripti) magukhoz fogadták, nekik menedéket adtak. A registrumot, vagyis az oklevelet a nádor, a jelenlevő alispán és a szolgabírák lepecsételték, ami által ez a bűnösök kézrekerítésének és megbüntetésének alapjául szolgált. (L.: SZENTPÉTERI IMRE, Magyar oklevéltan. Bp., 1930. 225; ISTVÁNYI GÉZA: LevKözl. XVII, 50—83, XVIII—XIX, 179—207; BÓNIS GYÖRGY: MNy. LVII, 279—85.)

Ugyanebben a korszakban a magyar városokban a német büntetőjog hatására a bíró a kisebb bűn elkövetőjét *Acht*-ba tette, vagyis proscribálta, levelesítette, ami viszont a városból való száműzetéssel, kitiltással volt egyenlő. A bűnösök neveit Pozsonyban *achtpuch*-ba, Budán *echt puch*-ba jegyezték fel.

Sopronnak 1476—1548-ból származik a *Buergerbuechel vnd ächtbueckl* című városi könyve. (L.: BÓNIS GYÖRGY—SARLÓS MÁRTON, Egyetemes állam- és jogtörténet. II. Bp., 1957. 185; HAJNIK IMRE, A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt. Bp., 1899. 364; TIMON ÁKOS, Magyar alkotmány- és jogtörténet tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére. Bp., 1902. 400; KIRÁLY JÁNOS, Pozsony város joga a középkorban. Bp., 1894. 248, 270, 304; ORTVAY TIVADAR, Pozsony város története II/2. Pozsony, 1898. 151; ÁUO. III, 216, 219; DEMKÓ KÁLMÁN, Egyházi és világi hatóság a felvidéki városokban a XV. és XVI-ik században: Száz. 1887: 685—99; MOLLAY KÁROLY szíves szóbeli közlése.)

A nádori köztörvényszéket Mátyás király 1486-ban eltörölte, és hatáskörét a megyékre ruházta. (L.: Corpus Juris Hungarici = Magyar Törvénytár 1000—1526. évi törvénycikkek. Bp., 1899. Milleniumi Emlékkiadása. [Továbbiakban: CorpJur.] 407—9; MÁLYUSZ ELEMÉR, A magyar társadalom a Hunyadiak korában: Mátyás-Eml. I, 373.)

Egy évszázad elmúltával a *proscriptió*-nak, a *levelesítés*-nek a 'halálbüntetés' jelentése teljesen megszűnt, és a XVI—XVIII. századra a megyei igazságszolgáltatásban, az úriszéki bíráskodásban, boszorkányperekben és egyéb hivatalos eljárásokban kétféle jelentése fejlődött ki. Feltehetően a városok büntető gyakorlatának hatására jelentette először is a bűncselekmények elkövetőjének, a vagyonától megfosztott személynek a megye vagy más törvényhatóság területéről való kitiltását, másodszor pedig körözést jelentett. Ha ugyanis a proscribált, a levelesített elmenekült, megszökött, vagy lakóhelye ismeretlen volt, akkor a körözőlevéllel *(litterae proscriptionales*, l. BARTAL 536) felhívták a szomszédos törvényhatóságot vagy az egész országot a bűnös üldözésére, kézrekerítésére, letartóztatására. (L.: MEZNERICS ISTVÁN, A megyei büntető igazságszolgáltatás a 16—19. században. Bp., 1933. 70—1; Úriszék 1036; KOMÁROMY ANDOR, Magyarországi boszorkányperek. Bp., 1910. 203, 273, 288, 289; Monumenta Hungariae Juridico-Historica. Corpus statutorum Hungariae municipalium. Összegy. KOLOSVÁRI SÁNDOR és ÓVÁRI KELEMEN. Bp., 1885—1904.; ECKHART FERENC, Magyar alkotmány és jogtörténet. Bp., 1946. 412.)

A proscribáltak jószágvesztésére utal a Gyöngyösi Szótártöredék (1560 k.) egyik adata is: „2349. Astarium: vbi venduntur bona *proseriptorum* [helyesen: *proscriptorum;* MELICH jegyzete): *szyb wasar, holoth arultatnak: az szam[ky]-wetótteknek* marhayok".

E helyen nem tartom szükségesnek, hogy a különféle emlékekben fennmaradt és általam összegyűjtött magyar vonatkozású *proscriptus, proscribere* stb. jogi szakkifejezéseket környezetükkel együtt idézzem, mivel jelen alkalommal ezek magyar megfelelőinek, a *leveles, levelesítés* kifejezések történetét vizsgálom. Mégis röviden meg kell emlékeznem a *proscriptio* irodalomtörténeti vonatkozásáról.

Balassi Bálint ellen unokatestvérével kötött házassága, vagyis vérfertőzés miatt sógora, Dobó Ferenc pert indított, és a szentszéknél sikerült is Dobónak a házasságot érvényteleníttetnie. Balassi azt hozta fel mentségére, hogy őt vérfertőzés miatt senki sem proscribálta (l. alább Werbőczi Hármaskönyvének fordítását), ezért felesége birtokainak eltulajdonítása jogtalan. 1585-ben Batthyányi Boldizsárhoz levelet írt házassága ügyében: „Ha penig [Dobó Ferenc] az kereszténységnél feljebb becsüli az én feleségem pataki jószágát, azt ő lássa, de először reánk kell hiszem ezt [a vérfertőzést] bizonyítani és *proscribálni* kell benünket . . . minket penig senki még ingyen sem citált, nem-

hogy convincált vagy *proscribált* volna ... Hiszem szinte ezt kell evidenti convictione et *proscriptione* reám rakni Dobónak először, ha én abban az incestumban fekszem-é vagy nem ... Ha ezt reám bizonyítja, tudom osztán, hogy nemcsak nem agálhatok, hanem *notórius* is vagyok." A király végül megkegyelmezett Balassinak. (Balassi Bálint összes művei. Összeállította ECKHARDT SÁNDOR. I. Bp., 1951. 338; A Balassi levelében előforduló *notórius* kétszáz évvel korábbi adat a TESz. első adatánál.)

Végül egyetlen példa a latin jogi szakkifejezés jelentésében bekövetkezett enyhülésre. Erdélyben a XVII. század végén tiltották a dohány szívását, ezért írtak „szoros articulusokat *proscribáltatása* felől" (ErdOrszEml. XX, 116), azaz — BENDA KÁLMÁN értelmezése szerint — a dohányt „fekete listára rakták" (Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI—XVII. századból. Írta TAKÁTS SÁNDOR. Sajtó alá rendezte BENDA KÁLMÁN. Bp., 1961. 259, 367, 415).

3. Mielőtt a latin *proscriptio* magyar megfelelőjének, a *levelesítés*-nek XVI—XIX. századi adatait átnéznénk, meg kell állapítanunk, hogy a magyar *levelesítés* szónak mi a tárgyi háttere. (Szavunkkal KOVÁCS FERENC „A magyar jogi terminológia kialakulása" [Bp., 1964.] című monográfiájában nem foglalkozott.)

Zsigmond király az 1405. évi első decretumának 5. cikkelyében a gonosztevők megbüntetéséről rendelkezik. A 3. §. latin szövege és ennek XIX. századi magyar szakfordítása az alábbiakban olvasható:

"§. 3. Sin autem palatinus, comites, et alii, qui honorem baronatus habentes, nec non civitatum rectores, hujusmodi malefactores extradatos, comprehendere, et punire non possent, sed nihilominus eos culpabiles judicando, *proscriberent:* eo casu, teneantur illi, qui proscriptionem fecerint, tales malefactores *proscriptos*, cunctis judicibus, et justitiariis regni nostri, et etiam omnibus civitatibus denunciare, et per eorum *literas*, maleficii eorundem seriem continentes, manifestare.

§. 4. Qui judices, et justitiarii, ac etiam civitatum rectores, postquam hujusmodi *literae* ad manus eorum perveniunt; ipsos malefactores, si in ipsorum tenutis, et districtibus invenerint, possint et valeant, imo teneantur, et debeant arestare, captivare, punire, et juxta eorum demerita, dignis affligere suppliciis, et tormentis: salvo semper; si regia majestate, viniae gratiam impetrassent."

3. §. Ha pedig a nádor, az ispánok és mások, a kik bárói tisztet viselnek, valamint a városok kormányzói az ilyen kiszolgáltatott gonosztevőket el nem foghatnák és meg nem büntethetnék, mindazonáltal bűnösnek ítélve, *levelesítenék:* ebben az esetben azok, kik az ilyen gonosztevőket *levelesítették*, ezeket országunk összes bíráinak és igazságszolgáltatóinak bejelenteni és bűntetteik leírását tartalmazó *levelükkel* közzé tenni tartoznak.

4. §. S miután az ilyen *levél* a bírák, igazságszolgáltatók és városi kormányzók kezéhez jutott, joguk és hatalmuk, sőt tartozó kötelességük leszen ezeket a gonosztevőket, ha saját területükön és határaikon belül megkapják, letartóztatni, elfogni és bűnösségükhöz képest méltó büntetéssel sújtani s kínpadra húzni, kivéve mindig azt az esetet, a midőn a királyi felség nekik kegyelem útján megbocsátott." (CorpJur. 214—5.)

A latin és a magyar szövegből egyaránt kiviláglik, hogy az egész bírói eljárás alapja az a *litterae, levél* (l. a TESz.-ben a *levél* 3. jelentését) volt, mely a gonosztevők nevét és bűntetteiket tartalmazta, és amely *levél* alapján a bűnös elfogható és kivégezhető volt. Tehát az, akit ebbe a *levél*-be felvettek, az *leveles*-sé vált, azt *levelesítették*, és ennek a bűnüldözési eljárásnak így lett *levelesítés* a neve.

4. A *leveles* melléknévre a TESz.-ben nyilvántartott első előfordulásnál ötven évvel korábbi adatot egy Zala megyei birtokadományozás tanúinak névsorában találtam, 1421-ből: „quo presente Sebastianus de Karmach ... Vincencius de Paah, sive Georgius dictus *Leweles* de Wnerach, neve Stephanus de Vyda, ... sive Johannes de Bagad" (ZichyOkm. VIII, 24).

A TESz. a *leveles* 'foliosus, voll Blätter' első adataként 1478-ból az OklSz. alapján idézi: „In predio *Leweles*". A TESz. második adata a JordK.-ból, 1519-ből való idézet: „es mynden *leweles* faaknak alatta" (226). Bár az OklSz. a *leveles* szócikkének második adatával, az 1594-ből származó „Andreas *Leveles*" személynévvel kapcsolatosan utal a NySz. *leveles* szócikkének 3. jelentésére, a 'proscriptus'-ra, a TESz. ezt a jelentést figyelmen kívül hagyja, és a jogi szakkifejezésként használatos, NySz.-ban található XVI—XVII. századi *leveles* adatokat nem veszi be a *levél* szócikkébe.

Ami az 1421. és 1594. évi *Leweles, Leveles* személynévi adatokat illeti, magyarázatuk bizonytalan. Ugyanis az OklSz. 1594. évi idézetében szereplő személy egy jobbágytelek adományozásával kapcsolatos határleírásban mint szomszéd tűnik fel: „Vicinitatibusque domorum providorum Andreae *Leveles* ab una ac Petri Gyűtő parte ab alia" (SzékOkl. V, 155). Semmi sem mutat arra, hogy a *Leveles* személynév viselője esetleg büntetve, levelesítve volt, bár természetesen ezt a feltevést sem lehet kizárni. Ugyanez vonatkozik az 1421. évi „dictus *Leweles*" zalai tanú nevére is. Ha viszont figyelembe vesszük a korai „In predio *Leweles*" (OklSz.) földrajzi nevet és a ma is élő zalai és somogyi *Leveles* határrészneveket (ZMFN. 551; SMFN. 150, 196), akkor azt sem tarthatjuk lehetetlennek, hogy az 1421. évi *dictus*-os megkülönböztető elem és az 1594-es családnév helynévi eredetű. Az említetteken kívül a *leveles* melléknévnek annyi más jelentése is van (l. a NySz., OklSz., ÉrtSz. jelentéseit), hogy családtörténeti kutatások nélkül nem lehet megmagyarázni a XV—XVI. századi, nemkülönben a ma is élő *Leveles* (l. 1978. évi budapesti telefonkönyv) családneveket.

5. A magyar nyelvű jogi szakkifejezés első előfordulása 1559-ből, Benczédi Székely István „Chronicá"-jából való. Székely István történeti munkájának magyar anyagát Thuróczy János „Chronica Hungarorum"-ából merítette (l. MagyIrodTört. Bp., 1964. I. 336).

A Thuróczy-krónika alapjául elsősorban a XIV. századi krónikakompozíció szolgált, amelynek bennünket érdeklő, szó szerint átvett részlete egy XII. századi gestából származik (l. MÁLYUSZ ELEMÉR, A Thuróczy-krónika és forrásai. Bp., 1967. 39—42). 1132-ben Vak Béla király felesége az aradi országgyűlésen felelősségre vonta az urakat, amiért férjét megvakították, és követelte azoknak a nevét, akik ebben bűnösök voltak. A nép ekkor felzúdult, az urakra támadt és „Sexaginta autem et octo prophanos ibidem crudeliter occiderunt et omnes successores eorum, tam viri quam mulieres eodem die sunt *registrati*. Insuper omnis illorum possessio ecclesiis cathedralibus est divisa" (SRH. I,

447). Ez a XII. századi esemény a krónikakompozíciót tartalmazó Képes Krónikának SZABÓ KÁROLYTÓL való első magyar nyelvű fordításában így hangzik: „hatvannyolcz gazembert pedig azon helyt kegyetlenül megölének. És minden maradékaikat, úgy a férfiakat, mint az asszonyokat, azon nap *rovásba foglalták;* ezen kívül minden birtokuk a székes egyházak közt lőn kiosztva" (Marci Chronica. Szerk. F. TOLDY. Pest, 1867. LXXXIX). GERÉB LÁSZLÓ fordításában: „Hatvannyolc hitszegőt öltek meg ott kegyetlenül és minden maradékukat ama napon *lajstromba szedték,* a fiaikat és a nőket egyaránt. Ezenfelül minden jószágukat szétosztották a székesegyházaknak" (Képes Krónika. Bp., 1978. 150). Ugyanezen szövegrész a Budai Krónikából és a Thuróczy-féle Krónikából HORVÁTH JÁNOS fordításában: „Hatvannyolc istentelent azon nyomban legyilkoltak, és összes maradékaikat, mind a férfiakat, mind a nőket, még ugyanaznap *lajstromba foglalták.* Ezenfelül minden birtokukat a székesegyházaknak osztották ki" (Chronica Hungarorum. Bp., 1973. 73; Thuróczy János: A magyarok krónikája. Bp., 1978. 192). A Thuróczy-krónika magyar fordításának 405. jegyzetében HORVÁTH megjegyzi: „A Krónikában *registrati* áll, ami megfelelhet az antik latin *proscripti* kifejezésnek, tehát annyit jelenthet, hogy «száműzték őket«. Ez többnyire a vagyon elvesztésével járt." (I. m. 535.)

Székely István krónikájában ez a fejezet így hangzik: 1559: „Mikoron ez̃t az̃ orſz̃ag nepe hallotta volna az̃onhelt mind niaian az̃ vrakra tamadanac, es hatuan niolcz̃at az̃okba vgian ottan le vaganac, kiknec ennec felette minden pereputiokot *leueleſſe teuec, es ſz̃anki veteec,* es az̃oknac minden ioſz̃agokot a piſpekſigekhez̃ oſz̃tac" (174).

Noha HORVÁTH JÁNOS pontosan ismerte a *registrati sunt,* illetőleg az ennek megfelelő *proscripti sunt* értelmét, mégis szó szerint fordította le a szövegrészt, mert a „meglevelesítették" kifejezés a XII. századi eseményekre vonatkozóan anakronizmus volna. Hasonlóan járt el GERÉB LÁSZLÓ a Képes Krónika fordításakor. SZABÓ KÁROLY a „rovásba foglalták" fordulattal archaizálni kívánta fordítása nyelvét.

Székely Istvánt fogalmazásában nem kötötte a szó szerinti fordítás követelménye, szabadon élt tehát a XVI. században eleven magyar jogi szakkifejezésekkel, és ennek megfelelően adta vissza, értelmezte a szövegrészt.

Történeti munkájához Bonfini a magyarok múltjára vonatkozó részeket ugyancsak Thuróczy Krónikájából vette kölcsön (l. MagyIrodTört. Bp., 1964. I, 251). Az aradi országgyűlés eseményeit a humanista ízlés szerint stilizálta át, de korának, a XV. századnak a jogi kifejezését is felhasználva öntötte formába mondanivalóját: „octo ac sexaginta cesi . . . ceteri longe relegati, liberi, uxores, necessarii, cognationes omnes in exilium exacta; *proscriptorum* bona basilicatim distributa" (I. FÓGEL—B. IVÁNYI—L. JUHÁSZ, Antonius de Bonfinis: Rerum Ungaricarum Decades. Bp., 1936. II/II, 121).

Viszont Heltai Gáspár, aki Bonfini alapján írta meg művét, a magyar *levelesít, levelesített* kifejezést nem ismerhette, mert a „procsriptorum bona" szerkezet fordításakor a kínálkozó alkalmat nem használta fel: „Es hatuan nyoltz wrat mindiáráſt le vágánac: . . . Nemellyeket kedig ŏroč hitlenſégre veténec: Es feleſégeket gyermekeket, és minden nemzetſegeket ſz̃ám ki veténec, és meſz̃ſz̃e elkergeténec. Minden marhaiokat kedig, és ioſz̃agokat az Egyházakhoz foglalánac" (Helt: Krón. 48v).

Időrendben tovább haladva a magyar *leveles* jogi szakkifejezés a Tripartitum (Hármaskönyv) 1565-i fordításában található meg. A Hármaskönyv I.

könyvének 14. címe a hűtlenség vétkének eseteit sorolja fel. Ennek 6. §.-ában latinul ez áll: „Item stupratores consanguinearum, similiter usque ad quartum gradum inclusive. Aut novercarum violatores, incestuosi, dum fuerint convicti vel *proscripti*" (CorpJur. Werbőczy István Hármaskönyve 76). Weres Balázs Debrecenben, 1565-ben kiadott „Magyar Decretum"-ának megfelelő szövegrészlete így hangzik: „Akkÿ atthÿafÿath megh ronthÿa, wagh moſtoha annÿan erewth tezen, wagÿ kedeg egyeb affele tÿlalmas teſty bewnth thezen, ha nÿlwan meg byzonÿwltatÿk, wagh *lewles* lezen" (50). Debrecenben 1639-ben a Tripartitumot „az elébbeni Nyomtatáſoknak Vétkeiből yjonnan, ki tiſztitván, illendőbb és világosb Magyar ſzokkal, ki nyomtatott, es ki-bocsatott Fodorik Menyhart". E fordítás megfelelő részlete: „Item az kik vér ſzerint valo attyok-fiaival vetkeznek negyedizig: A vagy muſtoha annyokkal, az vér ellen, ha az vetek nyilvannak talaltatik leṅi, es męg meg-is *leveleſitetne*" (27; l. NySz. is). Összehasonlítás céljából közlöm a szövegrészlet modern fordítását is: „Továbbá: a kik nőrokonaikat ugyancsak a negyedik ízen belül megszeplősítik. Vagy a kik mostoha anyjukon erőszakot tesznek s a kik vért fertőztetnek, nyilvános elmarasztalás vagy *levelesítés* esetében" (CorpJur. Werbőczy István Hármaskönyve 77).

Láthatjuk, hogy a hűtlenség vétkei közé számított a vérfertőzés is, mely ha bizonyságot nyert, akkor a személyt levelesítették, azaz száműzték, és vagyonát elvették. Ettől az ítélettől félt Balassi, és ezért hozta fel mentségül azt, hogy a vérfertőzés nem lett rábizonyítva, és nem lettek levelesítve sem.

A Tripartitum I, 119 címe felsorolja azokat a személyeket, akiket nem lehet gyámul megbízni: „que perjuri, vel publici aucarii, patris lingua Ludas nuncupati, aut aliter infames, sive *proscripti* essent: vel notam infidelitatis quovis modo incurrisent". XIX. sz.-i magyar fordításban: „hitszegő, vagy nyilván hamisan esküvő, hazai nyelvünkön ludasoknak nevezett, vagy egyébként becstelen vagy *levelesített*, avagy olyan személyek . . . kik bármely módon hűtlenség vétkébe estek" (uo. 202—5). E részletnek Weres Balázstól való fordításában a *leveles* nem fordul elő: „kÿk hÿtÿ ſzegettek, es nylwan walo lwdaſok, wagÿ mas kęppen gonoz hÿrben newbé walok, awagÿ bewnbé karhoztattak, wagÿ kedÿglen hÿtlensÿgnek notaÿabã eſtenek" (100).

Bár a Fodorik-féle Tripartitum-fordítás indexében a *proscriptus, dicitur damnatus* magyar megfelelője *Kárhoztatot* (l. TESz. *kárhozik* 3. jelentését), Fodorik — Weres Balázs fordításával ellentétben — a *proscripti essent* összetett igére mégis a *levelesek volnának* kifejezést használja: „kik hiti ſzegettek, es nyilvan való hamis hůtůjek, magyarul kit Ludaſnak mondanak: avagy az kik gonoſz hirben nevben forgananak, es tiſztelſege veſztettek, avagy *leveleſſek volnanak* avagy peniglen hitetlenſegnek notajaban eſtek volna".

Szeretném a figyelmet felhívni arra, hogy a Corpus Juris milleniumi kiadásában található modern fordítás, valamint az idézett jogtörténeti munkák tanúsága szerint a jogtörténettel foglalkozó jogászok és történészek szakszókincsében a *leveles, levelesítés* jogtörténeti szakkifejezés a mai napig is eredeti jelentésben használatos.

6. 1569-ben bizonyos szamosszögi lakosok hatalmaskodásban vettek részt, rátörve Károlyi György olcsvai jószágára raboltak, gyújtogattak, asszonyokat vertek meg, puskával lövöldöztek. A magyar nyelvű bírói ítéletben a következőket olvashatjuk: „az kik itt az tolvajságban itt voltanak, azokat mind *proscribáltuk, levelessé töttük* . . . Ennek okáért *levelessé töttük, teszszök* is

mind azokat az kik kézben nem akadtak; ha kézben akadnak, azon törvínnel azok is nyásban vonyassanak ezen *levélre* . . . [következik a hatalmaskodásban résztvett 47 személy neve] ezeket mind egyig igaz törvín szerint *levelesekké töttök*. Melnek bizonságára adtuk mi ezt ez mi pecsétes *levelönköt*, hogy ugyan ezen *levélre* valakik kézben akadnak, az ű gonoszságoknak míltó jutalmát szenvedjík." (KárOkl. III, 382—3; vö.: KERTÉSZ: MNy. VIII, 108—9; Szokásmondások 235—6.) Az idézett oklevélrészlet is bizonyítja, hogy az el nem fogott hatalmaskodókat levelesítették, körözést adtak ki ellenük, és a levél — tulajdonképpen körözőlevél — alapján kívánták büntetésük végrehajtását.

1647. február 1. Balogvár. Egy tanú vallomásából: „Halottam Bakos Gyurkanak szajabul nyilvan . . . mond megh annak senyved oru Kardos Györgynek, az ebb tejen tartotnak, hogy ha rea talalok, bizony véressel festem megh az kalamért rajta, mert tí miattok leszek *levelessé*" (Úriszék 734—5), azaz 'üldözötté, számüzötté'.

Körülbelül ugyanez a jelentése a szónak Thököly Imrének az 1693—4. években vezetett naplójában is: „Felesen lívín lovas zászlóim alól elmaradott katonák, a kik nímely vétkekírt *leveleskedtek*, gratiájokat publicáltattam, az kik harmad nap alatt bejűnek." „Valamely Nagy István nevű lovas hadnagyom és fia György nevű gyalog főhadnagyom, más egy zászlótartóval és egy két közönsíges szemíllyel e napokban valamely kereskedő ráczokat levagdalván, és vétkeket esmervén, *levelessé estek*, kiket noha eléggé perseuqaltattam, de semmikíppen kézre nem keríthettem, hanem Petróczi István uram, és más becsületes főrendek instantiájára gratiat adtam nekik oly formában, hogy magokrúl reversalist adtak, hogy ha ez után olyas dologban tanáltatnak, azon büntetés legyen fejeken, az kit most érdemlettek volna." (MonIrók. XV, 288, 390; l. NySz. is.) A második idézetben a levelesítés oka rablógyilkosság volt. A háborús viszonyok érthetővé teszik, hogy Thököly megkegyelmezett bűnös katonáinak.

1695-ben Debreczeni Kata így védekezik perének tárgyalásakor: „Magam is penig, . . . soha *leveles*, vagy soros nem lévén, ezen fundamentumon épített bűjös-bájosságomat teljességgel tagadom, melyben olyan vagyok, mint az ártatlan gyermek" (KOMÁROMY, Boszorkányperek 178—9).

1721. április 7. Rézteleki (Szatmár megyei) jobbágyok földesurukhoz, Eötvös Miklóshoz folyamodnak: bújdosásból kérik, járjon közben Károlyi Sándor szatmári főispánnál, hogy az ellenük felhozott vádban a megye szabályszerű vizsgálatot folytasson le: „illy ártatlan *levelességünket* méltóztassék szivére venni, és szegény jobbágyit maga atyai oltalmazásával ártatlanságunkban *levelességünk* alóll hogy fel szabadulhassunk . . . segéteni méltóztassék . . . az ellen az hamis hütü ember ellen az mely bennünket ártatlanul vádolt, és *levelessé tött*, ártatlanságunkkal lött *számkivetésünk* büntetését ha magunk insufficiensek lennénk folyamodunk, ugyis atyai patrociniumjához az Urnak . . . mint szegény ártatlan *leveles* ember . . . nyomorgok" (H. BALÁZS ÉVA, Jobbágylevelek. Bp., 1951. 138—9; Lábjegyzet: „*leveles*, aki ellen vádiratot bocsátott ki a megye").

7. A továbbiakban sorra vesszük és vallatóra fogjuk a szótári adatokat.

CAL. (1585.) szótárában a *proscribo* magyar egyenértékeseként nem a *levelessé tesz* vagy *levelesít*, hanem a *számkivetésre bocsát* olvasható: 400: „exilium: *Szamkiuetés*"; „exulo: *Számkiuettetőt* vagyok, *számkiuetésben* iárok"; „exulans: *Számkiuettetőt*"; 861 [863]: „*proscribo:* Arura ki irom arura vetőm"; „*proscribo: Zankwuetesre* [!] *botsatom*".

Szavunk XVI—XVII. századi élő, köznyelvi voltát bizonyítja, hogy már az első igazi magyar szótárírónak, MOLNÁR ALBERTnek 1604. évi magyar—latin szótárában megtalálható: „*Leveles:* Profcriptus, infamia notatus", de a latin—magyar részben már nem fordul elő: „*Profcríbó:* Arura ki irom, Araba vetem. Item, *Szamkivetesbe boczatom*"; „*Profcríptio: Szamki vetesbe vetes*"; „*Profcríptor: Szamki vetesbe küldő*"; „*Profcríptúrio: Valakit Szamkivetni kivankozom*"; „*Proscríptus:* Arura ki jelentetőt, Item *Szamkivetésre iratot*". A szótár későbbi — 1611., 1621. stb. — kiadásaiban az értelmezés nem változott.

A PP. (1708.) magyar részében némi fejlődés tapasztalható: a *leveles* szó továbbképzett alakjai jelentenek többletet a MA. szótárához képest: „*Leveles:* Profcriptus, Infamia notatus, a, um"; „*Levelesítem:* Profcribo"; „*Levelesítés:* Profcriptio". A latin—magyar részben is előfordul már a *leveles* szó: „*Profcribere* aliquem: Valakit *levelessé tenni*, valakit ſzámkivetni".

A PPB. 1767. és 1782. évi kiadásainak magyar és latin értelmezései megegyeznek az 1708-as PP.-éval.

SzD. 1784. évi első kiadásában csak a *ludas* szinonimájaként található meg a *leveles:* „ludas: hite-ſzegett, ſzám-ki-vettetett, gyalázatos, *leveles*, v. fetsegő, lotsogó, tsatsogó' (53). Ugyanezen szótár 1792-es kiadásában a *levél* szócikkben találkozunk a *leveles* szóval: „Haladék-, határ-, ... menedék-, adósság-, ... idéző-levél ... *Leveles:* ludas, ſzámkivetett, gyalázattal béllyegeztetett. *Levelesítem: levelefsé téfzem*, ſzámkivetem, idegenbe küldöm, -hajtom, ki-tsapom" (138—9). — SzD: MVir.-ban a fentiekhez hasonlóan nem külön címszó a *leveles:* „Számkivetni valakit: ki-üzni, -hajtani, -tsapni, -bontakoztatni, -írni Hazájából: bújdosóba, idegenbe kergetni, költözteni: földönfutóvá tenni: a' köz társaságból, orſzágból ki-tudni, tíltani: *levelefsé*, lúdaſsá tenni: tüztől víztől el-tíltani, parantsolni" (337). — BARÓTI SZABÓ szócikkeiből azt vehetjük ki, hogy MA. után majd kétszáz évvel a népnyelvben a *leveles* értelme összemosódott a *ludas*-éval, ami jelentésének enyhülését jelzi. A *ludas* ui. eredetileg lényegesen enyhébb bírói eljárásnak volt a szakkifejezése (l. a Tripartitum fenti idézetét és KERTÉSZ, Szokásmondások 233–5).

Az 1838-ban megjelent Tzs.-ben: „*leveles:* geächtet"; „*levelesít:* ächten", a német—magyar részben (1835.) az „Aechten" egyenlő „száműz, számkivet, *levelesít*"-tel.

A CzF. (1862—1874.) értelmezése a XVII—XVIII. században megjelent szótárak adataihoz kapcsolódik. A *leveles* szócikk 6. jelentéseként ez áll: „Főnévileg Molnár A. szerént jelent gonosztevőt, országos csavargót, kit körlevelek által országszerte mint olyat kihirdettek, mintegy megbélyegeztek. Úgy látszik, ez értelemben az általános nyelvben már elavult, s helyette a *czégéres* szó divatozik. Szabó D. szerént jelent számüzöttet is, mint akinek az útlevelét kiadták." „*Levelesít:* ... Molnár A. szerént am. valamely gonosztevőt országszerte szétküldött levelek által mint olyat megismértet, s köz gyalázatnak kitesz, kiczégérez. Elavult szó."

A CzF. után megjelent BALLAGI szótár (1873.) a *leveles*-t 'száműzött' jelentéssel kihalt szónak minősíti.

8. Mindössze két évtized telik el, és a MTsz. tanúsága szerint a bűnüldözéssel kapcsolatos *leveles* jelentésében nagy változás következik be: a 'száműzött, körözött' jelentése teljesen elhalványodik, és a tájnyelvben enyhe, szinte tréfás hangulatú, évődő, játékos értelmet nyer. Ennek az a magyarázata, hogy a XIX. században az igazságszolgáltatásban lényeges átalakulása követ-

kezett be, a bűnüldözés korábbi módszereit is korszerűbbek váltották fel. A *leveles* 'száműzött, körözött' kifejezésnek nem maradt semmi támasztéka, megszűnt az élettel való kapcsolata.

Feltűnő, hogy a *leveles*-nek a népnyelvben már valószínűleg a XIX. század közepe óta meglevő enyhébb, tréfás jelentését CzF. meg sem említi. Ennek az lehet a magyarázata, hogy az 1838. évi Tsz.-ban — amely az alföldi nyelvjárási szavakat nem vagy csak igen korlátozott mértékben vette tekintetbe (l. ÚMTsz. I, 7) — nem szerepel, és CZUCZOR — Nyitra megyei születésű lévén — saját nyelvjárásából nem ismerte a szó módosult jelentését.

Amint a következő idézetekből látni fogjuk, elsősorban a Nagy-Alföldön és palóc földön alakult ki a *leveles* enyhébb, tréfás jelentése. A Dunántúlon, Zala, Vas, Veszprém megyékben — ahonnan több XIV—XVI. századi levelesítési lajstromunk is származik —, továbbá a Szamosháton és az Ormánságban a szó alábbi jelentéseiben nem ismeretes, az utóbb említett vidékek szótárai sem említik.

A MTsz. adatai: „*leveles:* . . . 3. a ki csínyt tett, a ki rossz fát tett a tűzre, hibás vmiben (Kecskemét . . .; Békés m. . . .; Szeged vid. . . .; Heves és Borsod m. . . .). *Leveles vagy:* a rováson van még a számodra valami (Kis-Kún-Halas . . ., Debrecen . . .). *Vigyázz magadra, gyerek, leveles vagy; nagy leveled van!* (Kecskemét, Szeged . . .). *Leveles most:* csínytevése miatt fél most a büntetéstől (Szentes . . .). *Halgass, most is leveles vagy!* (Debrecen . . .). *Leveles előttem:* ismeretes a hamisságáról (Bihar m. Pocsaj . . .)".

Az ÉrtSz. *leveles*[2] szócikkének közleményem elején már bemutatott 5. jelentése nyilvánvalóan a MTsz. adataihoz kapcsolódik.

Az ÚMTsz. gyűjtésében egy 1957-es Nyelvőr-pályázat anyagában, hódmezővásárhelyi tájszóként 'gyanús, hogy része van benne' jelentéssel fordul elő *leveles* szavunk (RAKONCZAI, Tájszavak). Ez az adat a szó ma is élő és használatos voltát jelenti. Néhány ezzel egybevágó adat az ÚMTsz.-ból: „*Leveles:* csak kis köze van hozzá. Pl. A Jóskát nem büntették meg veszködése, pedig ű is *leveles* vót benne. Nagykőrös; *Leveles:* azon gyermek, aki valami csínytevés miatt gyanúba van fogva, tehát megrovott, «*leveles*« egy jelentésű ezzel «krétás hátú«. Hódmezővásárhely; *Leveles* most Pista, úllátom, nem mer begyönnyi. Füzesabony; De meghúzza most magát ez a gyerek, biztosan *leveles*, biztosan valami csínyt tett. Jászság; *Leveles:* aki már elkövetett vmi hibát, gyanús hirben álló ember. Zenta; bűnös, gyanús ember, aki már büntetve is volt, vagy olyan, aki már valami tettéért idézést kapott. Balmazújváros." — Hasonló adatok találhatók még Debrecenből, Hajdúszoboszlóról, -nánásról, -böszörményből, Mezőtúrról, Békésről, Kisvárdáról stb.

Az utóbbi, balmazújvárosi adatnál megfigyelhetjük a szó jelentésének további módosulását. Mivel az uralkodó képzet — a körözés, majd a szigorú büntetés — elhalványodott, sőt teljesen feledésbe merült, ezért mai élettapasztalatuk alapján igyekeznek a kifejezésnek értelmet adni. Ezt figyelhetjük meg a SzegSz. idézeteiben is. A *leveles* ottani jelentése megegyezik az ország más területén előfordulóéval, azonban TÖMÖRKÉNY magyarázatai, amelyeket a szótár felhasznál, már azt mutatják, hogy a mellékes képzet — a mai világban használatos hivatalos írás, pecsétes levél — vált a jelentésben uralkodóvá: „*leveles* mn. 'ludas, bűnös, gyanusított' . . . *Leveles vagy, mē loptad az almát.* »Így lett hetvenkét éves korában Rákóczi Mihály leveles ember. Ez különös kifejezés, más nyelvre talán aligha lehetne lefordítani. Megszégyenítő, megbélyegző mondás. Az a leveles ember, akinek a hatóságokkal meggyült a baja.

Akit ide-oda citálnak törvény elé, akinek sok pecsétes levelet küldenek.« ... *leveles ember* ... fn. 'akinek van vmi a rovásán'.» A régi világból való szó: értik alatta a gyanús embert, a rossz embert, akivel a hatóságoknak mindig van valami dolga. S miben nyilvánul ez meg? Abban, hogy hivatalos leveleket visznek hozzá, amikkel hol ide, hol oda citálják.«"

A régi magyar büntetőjog gyakorlatának nyelvi emléke így őrződött meg a népnyelvben.

FEHÉRTÓI KATALIN

Tapasztalatok Jászberény és Nyíregyháza regionális köznyelvi vizsgálatáról

1. A regionális köznyelvek kutatása nyelvtudományunk egyik legfiatalabb területének számít. Az eddig megjelent tanulmányok főleg elméleti, módszertani kérdésekkel foglalkoztak, ennek ellenére még nem definiálhatjuk pontosan magának a regionális köznyelvnek (vagy köznyelviségnek) a fogalmát sem, a gyűjtésnek pedig nincs egyértelműen kidolgozott, igazolt módszere. Nemrégiben jelent meg az első olyan tanulmánykötet, amely már a konkrét vizsgálatok eredményeit és módszertani tapasztalatait is közli (Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből: NytudÉrt. 100. sz. Szerk. IMRE SAMU). Jelenleg több kutatóhelyen (az MTA Nyelvtudományi Intézete, ELTE, JATE, a szombathelyi Tanárképző Főiskola) s több vidéki városban folynak kísérleti jellegű kutatások.

Jómagam 1973-ban kapcsolódtam be az ELTE regionális köznyelvi kutatócsoportjának munkájába. G. VARGA GYÖRGYI irányításával Cegléden és Hatvanban végeztem gyűjtéseket, az utóbbi években pedig Jászberény és Nyíregyháza nyelvhasználatát vizsgáltam (l. P. LAKATOS ILONA, Adatok Jászberény regionális köznyelvéhez: Nyelvtudományi Dolgozatok 25. sz. Bp., 1977., illetve A nyelvjárás és a köznyelv kapcsolata Nyíregyháza mai nyelvében — benyújtott doktori disszertáció).

Dolgozatomban e két egymástól igen eltérő történelmű, társadalmi struktúrájú s földrajzilag, nyelvjárásilag is távol eső városokban végzett vizsgálatok eredményeit összegzem. IMRE SAMU 1973-ban későbbi feladatként említi meg a regionális köznyelvek földrajzi problémáinak vizsgálatát. Megjegyzi: „az kétségtelennek látszik, hogy mindegyik, ma területileg is hozzávetőlegesen meghatározható nyelvjárástípus fölé nem rétegződik egy regionális köznyelv is" (MNy. LXIX, 3). Jászberényben és Nyíregyházán a nyelvjárás és a köznyelv kapcsolatát, a változás irányát, ennek ütemét és arányát, illetve az ezt befolyásoló tényezőket igyekeztem megállapítani. Mostani összegzésemben elsősorban a kapott eredmények eltéréseinek okaira s az ebből adódó módszertani problémákra szeretnék kitérni.

2. A jászberényi gyűjtést 1976-ban, a nyíregyházit 1978—1979-ben végeztem. A gyűjtés módszere mindkét városban azonos volt. Az előkészítő munkák során átnéztem a városok nyelvéről írott régebbi dolgozatokat, közleményeket. Nagy segítségemre volt CSOMA KÁLMÁN, Jászberény nyelve. Bp., 1908. és VASS JÁNOS, Fejezetek a népnyelv mondattanából. Bp., 1908. (Nyelvészeti

Füzetek 52.), illetve LUKA JENŐ, Adatok Nyíregyháza nyelvjárásához: Nyr. LV, 50—2, 84—6, 111—5 című tanulmánya. Felhasználtam továbbá a BENKŐ LORÁND—LŐRINCZE LAJOS szerkesztette Magyar Nyelvjárási Bibliográfiában (Bp., 1951.) közölt forrásokat és a Nyelvatlasz eredményeit is. A régebbi monográfiák, adatok, néhány (nagyon jelentéktelen számú) újabb közlés és saját gyűjtéseim eredményeinek összehasonlításából így nemcsak a jelenlegi nyelvállapot, hanem a változás fokozatai, iránya is egyértelműbben kirajzolódott. A gyűjtés előkészítéséhez az említett munkák feldolgozása, a nyelvészeti folyóiratok átnézése után célszerűnek látszott próbagyűjtést végezni. A próbagyűjtéskor mindkét városban öt különböző életkorú és iskolai végzettségű adatközlőtől vettem fel 20—30 perces szöveget. A szövegekből minden érdekesebb hangtani jelenséget kiírtam, s a leggyakrabban előforduló, általában a köznyelvi normától eltérő jelenségek alapján állítottam össze a felmérésnél használt kérdőívet (vö. IMRE: MNy. LXIX, 259). A jászberényi kérdőív 131, a nyíregyházi pedig 133 címszót tartalmaz, de a legtöbb címszó több jelenség vizsgálatára is szolgál, ugyanakkor minden jelenséget igyekeztem több oldalról is megvilágítani. A kérdőmondatok egy részét az ELTE kutatócsoportjának kérdőíve alapján állítottam össze (vö. G. VARGA, A regionális köznyelvek kutatásáról: Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Bp., 1979. 23—31). Felhasználtam a korábbi irodalmakban közölt szóadatokat is, így az összehasonlítás még érdekesebb volt.

A kérdőíves kikérdezést mindkét városban folyamatos szöveg gyűjtésével egészítettem ki. Minden adatközlőmtől 10—15 perces beszédet vettem fel (vö. DEME LÁSZLÓ: MNy. LXIX, 263). A folyamatos szöveg mintegy kiegészíti a kérdőívet, pótolja annak hiányosságait; itt valóban a spontán beszédet, a valóságos nyelvi gyakorlatot figyelhetjük meg.

Mind a kérdőíves, mind a folyamatos szöveg gyűjtését magnetofonnal végeztem. Ez megkönnyítette, de meg is nehezítette a munkát. Megkönnyítette a későbbi feldolgozást, lehetővé tette a többszöri visszahallgatást; a gyűjtés során azonban többször komoly nehézséget okozott. Az adatközlők a mikrofon előtt lámpalázzal küzdöttek, mesterkélten viselkedtek, néhány adatot a fentiek miatt nem is lehetett elfogadni.

3. A gyűjtőmunka előkészítéséhez tartozik az adott város történelmének, mai társadalmi—gazdasági struktúrájának tanulmányozása is. Nyíregyháza és Jászberény e tekintetben nagyon eltér egymástól. Röviden a következőket kell kiemelnünk a két gyűjtőhelyről. Az iráni eredetű jászok a XIII. század első felében települtek le a Jászságban. Berénynek már a XIV—XV. században kiemelkedő szerepe volt: közigazgatási, gazdasági, politikai, kulturális központ. 1647 után a Jászság önálló, a megyéktől független, kiváltságos terület, Jászberény pedig az 1715—1720. évi országos összeírás szerint a hatodik legnagyobb város. Hatásköre 1876-tól, a Jászkun hármas kerület megszűnésétől jelentősen leszűkült. A felszabadulás után, az 50-es években a város gazdasági szerkezetében nagy fordulat állt be: a korábban inkább agrárjellegű város ipari várossá alakult. Ez a rendkívül jelentős változás ugyanakkor nem jelentett lényeges változást a lakosság létszámában. Maradt az őslakosság, a városnak — valószínűleg Budapest és Szolnok közelsége miatt — nincs különösebb vonzereje. A betelepülők száma igen csekély.

Míg Jászberény a múlt századokban elég fontos történelmi—kulturális szerepet töltött be, addig a másik vizsgált városnak, Nyíregyházának történel-

mi, gazdasági vagy művelődéstörténeti szempontból nincs hagyománya. Tulajdonképpen a város történelme is csak 1753-ban, az újjátelepítéssel kezdődik. Az újjátelepítést a különböző okok (tatárjárás, török háború, kuruc harcok stb.) miatt elnéptelenedett falvak s a munkáskéz nélkül pusztuló birtokok tették szükségessé. A birtokosok legfőbb feladata jobbágyok toborzása volt. A telepítés sikerrel járt; ebben közrejátszott az is, hogy a betelepülők országos viszonylatban rendkívüli kiváltságokkal rendelkeztek. A város lakossága így igen sokszínű lett. Az ország minden pontjáról Nyíregyházára érkezőket két vonás kapcsolta csak egybe, éspedig az, hogy szlovákok és evangélikusok voltak. Nyíregyháza már az 1930-as, 40-es években az ország tíz legnagyobb városa közé tartozott. Gazdasági életét figyelembe véve azonban eltért a hozzá hasonló nagyságú városoktól, mivel nagyipara nem volt. Jászberényben ezzel szemben mindig jelentős volt az ipar, a város lakóinak nagy százalékát az iskolázott iparosok alkották. A felszabadulás után a fejlődés fordított előjelű a két városban. Nyíregyháza mai társadalmának kialakulása az 1950-es években kezdődött, és az 1960-as évek második felétől vált intenzívebbé. Fejlődése napjainkban rohamos, lakóinak száma meghaladta a százezret. S ez ma már nemcsak mennyiségi változást jelent. Az utóbbi időben gyors fejlődésnek indult a gyáripar, a város kulturális élete.

Jászberénybe nagyon kevesen költöznek, Nyíregyházának viszont óriási a vonzereje. A lakosság létszáma elsősorban a bevándorlás által növekszik. Meg kell azonban jegyezni, hogy a faluról, vidékről bejövők nem válnak egyszerre városi emberekké, hosszú ideig megtartják még szokásaikat, s megőrzik nyelvjárásukat is.

A változást előidéző helyi tényezők megismeréséhez szükségessé vált a városokra vonatkozó statisztikai adatok átnézése is. Itt a társadalmi rétegződés, az iskolai végzettség, az életkor és a nemek szerinti megoszlás volt a vizsgálat tárgya a XX. század első évtizedeitől. Természetesen a legnagyobb figyelmet a legutóbbi adatokra fordítottam, ezek alapján választottam ki adatközlőimet. A részletes kimutatás e dolgozatban értelmetlen lenne, így csak a két város között a statisztika tükrében mutatkozó lényeges eltéréseket emelném ki. Jászberényben a lakosság létszáma stagnál, 70 év alatt tulajdonképpen alig változott. Nyíregyházán ezzel szemben óriási arányú a növekedés, rengeteg a fiatal. Mindkét városra jellemző, hogy a beköltözések ellenére még mindig nagyszámú a külterületi lakosság. Iskolázottság szempontjából Nyíregyházán rosszabb a helyzet, a lakosság iskolai végzettsége itt lényegesen alacsonyabb, mint Jászberényben.

Meg kell jegyeznünk, hogy Nyíregyháza régebbi történelmét (betelepítések, nem magyar anyanyelvű őslakosság) s újabb fejlődését (folyamatos betelepülés, gyors, robbanásszerű átalakulás) tekintve tulajdonképpen nem felel meg azoknak a követelményeknek, melyeket eddig azokkal a városokkal szemben támasztottak, ahol regionális köznyelvi kutatásokat végeztek (vö. SZATHMÁRI ISTVÁN: MNy. LXX, 312). Így az ottani gyűjtésem egy kicsit kísérlet is volt, választ keresett arra a kérdésre, hogyan változik — egyáltalán változik-e — a fentebb említett történelmi—társadalmi tényezők hatására a város nyelvjárása, mi a fejlődés iránya, s beszélhetünk-e esetleg itt is regionális köznyelviségről. Az kétségtelen: mélyebben kell tanulmányoznunk és jobban hangsúlyoznunk itt a szociolingvisztikai szempontokat, mint egy homogénebb struktúrájú gyűjtőhelyen.

4. A nyelvet, a nyelvi környezetet befolyásoló és meghatározó tényezők után nézzük meg a két város nyelvét.

CSOMA KÁLMÁN kivételével nagyon kevesen foglalkoztak Jászberény nyelvével. Igaz, CSOMA is idézi (i. h. 8.): Otrokocsi Fóris Ferenc „Origines Hungaricae"-jében (1693.) azt mondja, hogy a „Jászok nyelvének a magyarokétól való eltérése néhány kevés szóban első tekintetre látszik, de ez nem annyi, hogy megérdemelje, hogy a beszédnek különbözővé tétele végett itt elősoroltassék." Úgy tűnik, a későbbi korok kutatói is így vélekedtek, hiszen VASS JÁNOS munkája mellett még BALASSA JÓZSEF, A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése és BERZE NAGY JÁNOS, A hevesmegyei nyelvjárás (Nyelvészeti Füzetek 16. sz.) is inkább a Jászság és nem annyira Jászberény város nyelvéről ír.

A felsorolt munkák szerzői a Jászság nyelvét a palóc nyelvjárástípushoz sorolják. Nemcsak náluk, de az újabb nyelvjárási munkák szerzőinél is ugyanezt a besorolást találjuk. (Vö.: KÁLMÁN BÉLA, Nyelvjárásaink 80; IMRE SAMU, A mai magyar nyelvjárások rendszere 355). KÁLMÁN a délkeleti palóchoz, IMRE pedig a déli palóchoz sorolja. Meg kell jegyeznünk, hogy ezek a munkák nem írnak külön a jászberényi nyelvjárásról. CSOMA azonban felhívja a figyelmünket arra, hogy „a jászsági nyelvjárás területe sem egységes" (i. h. 10). (Ezt egyébként a Nyelvatlasz Jászságban végzett felmérései is bizonyítják: Jászfényszaru, Jászjákóhalma és Jászladány volt kutatópont.) Jászberény nyelvéről a következőket írja CSOMA: „. . . egyes egyező sajátságokon kívül, melyek közös palócz eredetűek (*i* palatalizáló hatása stb.) ez a nyelvjárás szerintem inkább a felsőpestmegyei nyelvjárás hatását mutatja" (i. h. 10). Ezt a megállapítást elsősorban arra alapozza, hogy a jászberényi nyelvben nincs meg a palócra oly jellemző illabialis *ȧ*. „Már ez a két hangtani jelenség is: az *ȧ* és *ą̊*, valamint az *ȧ* teljes hiánya feltüntetheti, mennyire nincs meg e nép beszédének első hallására a dialektus jellege éspedig mennyire nincs e nép beszédének, mint gondolni lehetne (és amint gondolják is) a palóczos színezete. Ezzel távolról sem akarjuk azt állítani, hogy e nyelvterület nem a nagy palócz nyelvjárás szélső ága, habár éppen Jászberény területén az alsó nyelvállású hangok ejtése első pillanatra ellene mond az egyenlőségnek." (I. h. 11—2.)

Ez utóbbi mondathoz kapcsolódva annyit kell megjegyeznünk, hogy a palóc nyelvjárástípus igen nagy területhez kapcsolódik, s e területen — a közös vonások ellenére is — eléggé változatos nyelvjárások alakultak ki: nem véletlen, hogy a palóc nyelvjárástípuson belül több altípusról is beszélünk. — Az azonban tény, hogy Jászberény nyelve egyik palóc altípushoz sem sorolható egyértelműen. Hangtani szempontból legközelebb a keleti palóchoz áll (állt); de elkülönítette attól az illabialis *ȧ* és a záródó típusú diftongusok hiánya. A mássalhangzókat vizsgálva szinte teljes volt a megfelelés — az egészen idősek nyelvében ma is. Alaktani szempontból viszont csak az *ëtt*, *itt*, *sütte* rövid múlt idő használata volt jellemző a jászberényiekre (ezek az alakok ma is használatosak), egyébként a nyelv a mai értelemben vett köznyelvnek felel meg. A fentiek alapján azt is mondhatnánk, hogy Jászberény nyelvéről mint külön nyelvi egységről kell beszélnünk — persze, ez a megállapítás sokkal több régebbi adat ismeretét és mélyebb mai vizsgálatokat tenne szükségessé. CSOMA a következőket írja: „Mert sajátságos, de igaz, hogy Jászberény . . . egészen elütő nyelvi sajátságokat mutat az összes többi jász községektől, különösen hangzórendszerében. Megmagyarázza ezt a körülményt központi helyzete ... s úgy látszik, hogy míg a körben elterülő községek jász lakosainak nyelve

egyformán módosult (s át is alakult) a velök határos háromféle nyelvjárás hatása alatt: Jászberényben a város, éppen e községek és saját nagykiterjedésű határa által elszigetelve, megőrizte a régi nyelvjárást." (I. h. 11.) — Tegyük hozzá, hogy CSOMA szerint a Jászberényben beszélt, „nagyon kevéssé dialectus jellegű" nyelvjárás mutatja az igazi „ún. jász beszéd jellegét" (i. h. 11).

Jászberény nyelvének a környező nyelvjárástól való viszonylagos elkülönülése, az a tény, hogy nincs meghatározott és erős hatású nyelvjárási háttere, szinte kínálja e nyelv köznyelviesedésének vizsgálatát (vö. SZATHMÁRI: MNy. LXX, 312).

Munkahipotézisem az volt, hogy a több évtizeddel ezelőtt sem „dialectus jellegű" jászberényi nyelv a társadalmi és gazdasági alap megváltozásával, a tudományos-technikai forradalom, a tömegkommunikációs eszközök mint általános tényezők és számos helyi tényező hatására egyre inkább a köznyelvhez közeledik, Jászberényben ma egy, a város nyelvjárásában gyökerező regionális köznyelv uralkodik.

Szabolcs-Szatmár megye nyelvjárásával — különösen régebben — többen is foglalkoztak, a nyelvészeti folyóiratokban több közlemény, gyűjtött szöveg jelent meg. A kutatásokról részletes bibliográfiát találunk a BENKŐ—LŐRINCZE szerkesztette Magyar Nyelvjárási Bibliográfiában, illetve BACHÁT LÁSZLÓnak „Nyelvjáráskutatás Szabolcsban a felszabadulás előtt és a felszabadulás után" (A Nyíregyházi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1965. 91—116) című munkájában. Meg kell jegyeznünk, hogy a 20-as, 30-as évek országosan is nagyarányú gyűjtései után 1945-től nagyon kevés nyelvjárási gyűjtést végeztek ebben a megyében. Kivételt képez Szabolcs-Szatmár megye földrajzi neveinek gyűjtése (a KLTE Nyelvtudományi Intézete, a Jósa András Múzeum és a Tanárképző Főiskola együttes munkája). A nyelvjárási összefoglaló munkákon kívül újabban BACHÁT LÁSZLÓ (i. m.) és IMRE SAMU (Hogyan beszél a szabolcs-szatmári nép?: Szabolcs-Szatmári Szemle 1976/2. 55—60) írt a megye nyelvjárásáról. Nem feladatom itt jellemezni a szabolcs-szatmári nyelvjárást — a fenti két munka megtette azt —, csak annyit jegyezzünk meg, hogy a nyelvjárási osztályozások általában az északkeleti nyelvjárástípushoz sorolják, IMRE SAMU pedig önálló nyelvjárási egységként kezeli (A mai magyar nyelvjárások rendszere 362—3). Láthatjuk, hogy a megye nyelvjárása a maga összetettségében élesen elválik a szomszédos nyelvjárásoktól, s ez a nyelvi különállás még inkább vonatkozik a megyeszékhelyre: Nyíregyházára.

A kisebb nyelvjárási szöveg-, tájszó-, szólás- stb. közlemények után LUKA JENŐ idézett munkájában ír először részletesen a város nyelvéről. „A nyíregyházi nyelvjárás a tiszántúli nyelvjárás északi részének egyik önálló és különleges kialakulása. Vannak ugyan a környező tájnyelvvel egyező sajátságai . . ., de keletkezésének körülményei külön kis nyelvjárási szigetté teszik. E sziget Nyíregyházát külterületével együtt foglalja magába. E tájnyelv sajátságos nyelvi alakulás eredménye, amely a város alapításának történetével magyarázható." (50.)

Nyíregyháza történetének vázolásakor láttuk, hogy az 1753-as betelepítéskor főleg szlovák anyanyelvűek költöztek a városba. Az ún. „nyíregyházi nyelvjárás" a betelepült szlovákok, tirpákok magyar anyanyelvét jelenti. E nyelvjárással részletesen foglalkozik pl. OROSZ BÉLA, Nyíregyháza XVIII. századi betelepítése a családnevek tükrében (MNyj. XIX, 81—8) és A Nyíregyháza környéki tirpákok mai magyar nyelvének magánhangzó-rendszere (Nyír-

egyházi szlovák („tirpák") nyelvjárási és néprajzi emlékek: Jósa András Múzeum Kiadványai 9. sz. 81—98). A szlovákul is beszélők nyelvét NÉMETH ZOLTÁN több tanulmányban is vizsgálta; pl.: A nyíregyházi nyelvjárás kialakulása és egyik közös vonása a Békés megyei szlovákokkal (Békési Élet. 1975/3. 513—9) és legújabban: A nyíregyházi nyelvjárás mai állapota (Nyíregyházi szlovák („tirpák") nyelvjárási és néprajzi emlékek 3—54).

A Nyíregyházáról írott dolgozatomban nem tartottam feltétlenül szükségesnek, hogy az adatközlők közé szlovákul ma is beszélő egyéneket is bevonjak (bár vannak ilyen adatközlőim!). Meg kell jegyeznünk, hogy számuk ma már különben is egyre kevesebb, általában csak a legidősebbek között találunk ilyeneket. OROSZ BÉLÁT idézve: „. . . az eltelt több mint két évszázad alatt a betelepültek (szlovákok) egynyelvűekké, mégpedig magyar nyelvűekké váltak. Magánhangzó-rendszerük lényegesen gazdagabb, mint a megye lakosságának magánhangzó-rendszere, mert ismerik és használják az *ȧ*, az *ą*, az *ā*, az *ë* hangokat is. Beszédjükben érvényesül a magukkal hozott és az e terület lakosságától átvett kiejtés, szóhasználat." (I. h. 97.)

Nyíregyháza nyelvére — a megyééhez hasonlóan — a záródó kettőshangzós ejtés a jellemző. A hajdú-bihari nyelvjárástól eltérően azonban két *é* fonémát ejtenek. A záródó *éi* diftongus mellett az ún. nem váltó tövekben a nyitódó *ie̯* hang a gyakori. Mivel ez a kettőshangzó tulajdonképpen a hajdúbihari *í* helyén fordul elő, a megyében az *í*-zés ismeretlen. (Vö. IMRE, MNyj-Rendsz. 362.) Nyíregyházán azonban elég jelentős az *í* megterhelése az *é* rovására (vö.: LUKA: i. h. 51; OROSZ: i. h. 93—4). Ezért ezt a jelenséget, illetve a nem váltó tövű szavak *é* hangjának *í*, illetve *ie̯* realizációit kiemelten vizsgáltam. Mivel az *ó*, *ő*, *é* hangokat nem mindig kettőshangzóként ejtik, e hangok egyéb realizációit is igyekeztem megállapítani.

IMRE SAMU „Hogyan beszél a szabolcs-szatmári nép?" című munkájában a megyére vonatkoztatva megjegyzi: „ma már nincs ennek a nyelvjárásnak sem talán egyetlen olyan települése, ahol csak egyedül ez a nyelvi változat . . . élne. A régi, hagyományos, nyelvjárásias beszédmódot egyre inkább háttérbe szorítja a köznyelv, vagy legalábbis annak valamilyen helyi színezetű változata — különösen a fiatalabb nemzedék körében." (I. h. 60.)

A korábbi szakirodalom és a próbagyűjtések tapasztalatai alapján az volt a feltevésem, hogy a több mint kétszáz éve betelepített őslakosság utódainak kiejtésére a korábban említett általános tényezők hatására — inkább már egy, a város nyelvjárásában gyökerező regionális köznyelv lehet a jellemző. Természetesen, az őslakosság nyelvi fejlődésének irányát jelentősen befolyásolja az a tény, hogy rengeteg a városba a közeli falvakból, illetve a megye távolabbi pontjairól folyamatosan betelepülő lakos. Így a beköltözők révén — akik sokkal jobban őrzik nyelvjárásukat (Nyíregyházánál erősebben nyelvjárási közegekből s főleg sokkal zártabb közegekből jöttek!) — az összlakosság kiejtése szinte állandóan újratöltődik nyelvjárási elemekkel. Kérdés: összességében milyen eredményt hoz ez a két ellentétes előjelű fejlődési irány?

5. Az eddig felvázolt tények, tapasztalatok meghatározták azt is, milyen adatközlőkkel kell dolgoznom. Az adatközlők kiválasztásában fontos szempont az adott város gazdasági helyzetének, foglalkozási struktúrájának figyelembevétele. A tudatos nyelvhasználat, a köznyelv erős hatása legjobban az egyetemet végzettek nyelvében érvényesül. (Ezt a megállapítást a dolgozatok eredményei is alátámasztják.) Kétségtelen, hogy a nyelv normatív vonásai lénye-

gesen nagyobb arányban jelentkeznek a műveltek nyelvében, de egyet kell értenünk SZATHMÁRI ISTVÁNnal abban, hogy „ha az átrétegződés nyelvi jellemzőit és a regionális köznyelv, illetőleg a köznyelv terjedésére gyakorolt hatását is vizsgálni akarjuk, akkor adatközlőink közé be kell vonnunk minden foglalkozás képviselőit, a kisebb műveltségi szintűeket és a fiatalokat." (MNy. LXX, 312; vö. még BALOGH LAJOS, Tanulmányok . . . 33.) Dolgozataimban én is e szempontok szerint választottam ki az adatközlőket. Szükségessé vált az alacsonyabb iskolai végzettségűek bevonása, nemcsak azért, mert számuk lényegesen nagyobb a magasabb iskolázottságúakénál, hanem azért is, mert a jelenségeket az átmenet állapotában próbáltam megragadni, s ez csak az alacsonyabb műveltségű rétegeknél lehetséges. A tapasztalatok azt mutatták, hogy a magasabb iskolázottságúaknál — elsősorban Jászberényben — a fejlődési tendencia erősen a köznyelv irányába mutat, illetve ebbe az irányba majdnem befejezettnek tekinthető.

Jászberényben valamennyi adatközlő kiválasztásakor a legfontosabb szempont a jászberényi születés volt, sőt — lehetőleg — a szülők helyi születéséhez is ragaszkodtam. Itt 28 adatközlővel dolgoztam, közülük 14 nő, 14 férfi. Életkorukat tekintve 35 éven aluli 14, 35 éven felüli szintén 14. Meg kell azonban jegyezni, hogy eredetileg 10 éves korcsoportokat különböztettem meg, itt a létszám megállapításában igyekeztem a város megfelelő struktúrájához alkalmazkodni (20 éven aluli: 4; 20—30 közötti: 7; 30—40 közötti: 7; 40—60 közötti: 7; 60 éven felüli: 3). Az eredmények összesítése után azonban kiderült, hogy ilyen nagy lebontásra nincs szükség. A legkritikusabb korcsoportnak a 30—40 év közöttiek mutatkoztak, az eredmények szerint e korcsoportnál legjellemzőbb az átmenet. — Általános iskolai végzettségű 15 (8 nő, 7 férfi), ebből 8 (4 nő, 4 férfi) nyolcnál kevesebb osztályt járt. 8 osztályt el nem végzett adatközlők csak a 35 éven felüli korcsoportban találhatók, ezen belül is különösen a 40 éven felüliekre jellemző az alacsonyabb iskolai végzettség. — Érettségizett alany 9 (4 nő, 5 férfi), egyetemi vagy főiskolai végzettségű 4 (3 férfi, 1 nő) volt, tehát az adatközlők közül tizenhárman magasabb iskolázottságúak. — Figyelembe vettem a foglalkozási ágak szerinti megoszlást is, bár e szempont szerint nem csoportosítottam a kapott adatokat. Ez ugyanis inkább az iskolai végzettség függvénye, s mint ilyen, azáltal meghatározottnak tekinthető. Gyárban, fizikai munkásként dolgozó adatközlőm 9 volt. Ebből 6 férfi, 3 nő. 3 férfi középiskolai végzettségű. Gyárban dolgozó szellemi vagy adminisztratív dolgozó 4, ebből 1 férfi, 3 nő. Valamennyien gimnáziumi, illetve egyetemi végzettséggel rendelkeznek. A gyárban dolgozó adatközlők együttes létszáma igen magas. Ezt azzal magyarázzuk, hogy az 1970-es statisztika alapján a lakosság 60,5%-a iparban dolgozik, valószínű, hogy ez az arány napjainkban még magasabb. — Az 5 mezőgazdasági dolgozó közül 2 nő, az egyik 8, a másik 8-nál kevesebb osztályt végzett. 3 adatközlő férfi: egy egyetemi végzettségű agronómus, 2 pedig igen alacsony iskolázottságú idősebb férfi, egyikük nyugdíjas. — Az egyéb munkahelyen dolgozó fizikai munkás adatközlők között 1 férfi szabó, 4 pedig háztartásbeli nő. Az egyéb munkahelyű szellemi dolgozók közül 1 közgazdász férfi, 1 tanárnő, 1 osztályvezető (korábban bolti eladó) adatközlőm van. — Jászberény városhoz tartozó tanyán 2 adatközlőm lakik (1 férfi, 1 nő), illetve 1 ma már jászberényi lakos lánykorában élt tanyán.

Nyíregyházán a város sajátos szerkezete, a sok betelepülő miatt célszerűnek mutatkozott az őslakosság mellett egy „kontroll-csoport" vizsgálata is. Ebbe a csoportba olyan adatközlőket soroltam, akik nem Nyíregyházán (de a

megye Nyíregyházával megközelítőleg azonos nyelvterületén) születtek, s legalább 4—5 éve a városban élnek. 45 adatközlővel dolgoztam, ebből 24 nyíregyházi őslakos, 23 pedig a városba beköltözött egyén. Eredetileg mindkét csoportban 25—25 adatközlővel szerettem volna felvételt készíteni, de ez objektív okok miatt nem sikerült. Az adatközlőket úgy próbáltam kiválasztani, hogy minden őslakosnak legyen egy (vele minden szempont szerint megegyező) kontroll-csoportbeli párja. Ez többé-kevésbé sikerült is. — Mivel a városban nem jelentős a férfiak és a nők létszáma közötti különbség, az őslakosoknál (a későbbiekben Ny) ez az arány 11 : 13, a betelepültek csoportjában (a továbbiakban K) 12 : 11. Nyíregyháza „fiatal" város, így adatközlőim között több a fiatal, s kevés az igazán idős. Életkorukat tekintve az Ny-csoportban 35 éven aluli 14, a K-csoportban 13; 35 éven felüli pedig mindkét csoportban 10—10 adatközlő volt. Általános iskolai végzettséggel rendelkező adatközlő 6—6, érettségizett 9—9, egyetemet vagy főiskolát végzett pedig 5—5 volt mindkét csoportban. Dolgozatomban azonban nem hagyhattam figyelmen kívül azt, hogy a városban igen magas az általános iskolát be nem fejezettek aránya, s közöttük bizony elég sok a 35 éven aluli is. A város a lakosság iskolai végzettségét tekintve elmarad az országos átlag mögött. 8-nál kevesebb osztályt járt adatközlőm az Ny-csoportban 4, a K-csoportban pedig 3 volt, közöttük vannak 20 évesnél fiatalabbak is.

Jászberényben és Nyíregyházán is ügyeltem arra, hogy egyetlen foglalkozási ág se jusson túlsúlyba, illetve azonos foglalkozási ágakon belül is megpróbáltam figyelembe venni a megadott arányokat. Megpróbáltam pl. érettségivel rendelkező fizikai munkásokat és korábban fizikai munkás értelmiségieket is találni. Adatközlőimet a városok legjelentősebb ipari, mezőgazdasági, illetve egyéb munkahelyeiről választottam ki.

6. A Jászberényben vizsgált hangtani minőségi különbségekről megállapíthatjuk, hogy a zárt *ë* többtagú hangsúlytalan szótagbeli előfordulása, illetve az *é : í (i)* hangviszony köznyelvi *é* helyén való realizációja az, ami a legjobban megőrződött a nyelvjárásból. Azokban a szavakban azonban, amelyekben e két jelenséget vizsgáltuk, már nem az „ősibb" forma van túlsúlyban, hanem egy — a nyelvjárásból a köznyelvbe való átmenetet bizonyító — közbülső fok. A közbülső, átmeneti hangok részesedési aránya egyébként a legtöbb vizsgált jelenségnél elég magas.

A magánhangzók minőségi különbsége közül az *ü : i* hangviszony s több mássalhangzó jelenség (pl. palatalizáció, *dl : ll*, *dn : nn* hasonulás) megszűnőben van vagy megszűntnek tekinthető. Jászberény nyelve tehát a hangtani jelenségeket tekintve az átmenet állapotában van, de e fejlődés során már a köznyelvhez áll közelebb. Rendkívül erős, szinte valamennyi adatközlőre jellemző — és ezért kiejtésformáló erőként szerepel — a nyelvjárásias kiejtéstől való elkülönülés szándéka.

Jászberényben az adatok többségében azt tapasztaltuk, hogy a fiatalabbak és a magasabb iskolázottságúak kiejtése áll legközelebb a köznyelvi normához. Az adatközlők viszonylag alacsony száma és néhány ellentétes jelenség azonban arra int, hogy nem abszolutizálhatjuk ezt a megállapítást.

Nyíregyházán más jellegű eredményeket kaptunk. A már említett okok miatt szükségessé vált, hogy itt ne csak az őslakosok nyelvét vizsgáljuk, hanem azoknak a nagyon is jelentős számú betelepült lakosoknak a kiejtését is, akik — a tapasztalatok szerint — megváltoztatják a régebben sokkal egységesebb

nyíregyházi beszédet. Hogy egységesebb s — talán még ezt is megkockáztathatjuk — kevesebb nyelvjárási elemet tartalmazó lehetett ez a nyelv, bizonyítani látszik az, hogy a nyíregyházi őslakos adatközlők közül szinte minden esetben az idősebbek kiejtése állt legközelebb a köznyelvi normához. A beköltözöttek mindkét korcsoportjára a nyelvjárási elemek gyakori használata jellemző. Itt — szükségszerűen — a fiatalabbak a fejlődés hordozói, de a szülőfaluból hozott nyelvjárás náluk is élő. A köznyelvitől távol eső jelenségek tartósságát, erősségét mutatja az is, hogy a Nyíregyházára a környező falvakból, városokból költözött adatközlőknél a legtöbb esetben nem tudtunk az iskolai végzettség szerint éles különbséget tenni. (Az őslakosoknál ellenben a nyelvhasználat egyértelműen az iskolai végzettség függvénye: a diplomások kiejtése már elég közel áll a köznyelvhez.) Ugyanakkor — különösen bizonyos szituációkban — a beköltözöttek is igyekeznek az általuk normának tekintett kiejtéshez igazodni. Elkerülhetetlen azonban, hogy a rendkívül nagyszámú betelepült nyelvjárásiasabb kiejtése ne hasson — elsősorban a fiatalabb — őslakosok beszédére.

Az egyes jelenségek közül az *ó : ú*, *ő : ű : ü* variáns, illetve mind a magánhangzóknál, mind a mássalhangzóknál a mennyisége változások azok, amelyek leginkább megszűnőben vannak, illetve a köznyelv irányába mutatnak.

A diftongusos ejtésről el kell mondanunk, hogy a köznyelvtől leginkább elkülönítő tényezőként hat ma is. A monoftongusos ejtés (bár ez se minden fonetikai helyzetben s nem mindenhol egyértelműen) általában csak az őslakos diplomás adatközlőkre jellemző. A többieknél (különösen a kontroll-csoportban !) a kettőshangzós ejtés a leggyakoribb, illetve a különböző típusú, hangszínű diftongusok együttes aránya megelőzi a monoftongusét.

A regionális köznyelvet, köznyelviséget, illetve ennek létezését, módosulását próbáltam vizsgálni az adott körülmények között. Megállapíthatjuk, hogy Nyíregyházán — a város struktúrája ellenére is — beszélhetünk regionális köznyelviségről. A „regionális köznyelviség" talán azért pontosabb, mert a kapott eredmények tanúsága szerint nem közbülső típusról, hanem inkább közbülső, átmeneti állapotról van szó nyelvjárásiasság és köznyelviség között. Az átmenetiséget, egy sajátos bomlási—kiegyenlítődési folyamat meglétét igazolja az ingadozást tükröző ejtésmód viszonylag magas arányszáma is. A nyíregyházi őslakosok kiejtése inkább már a köznyelvhez, a betelepülteké még inkább a nyelyjáráshoz közelít. Ugvanakkor a beköltözöttek beszéde is változik, alakul, igazodik a normához akkor is, ha otthon, a falujukban bizonyára nyelvjárásiasabban beszélnek, mint a városban, kivált kitüntetett helyzetekben (vö. Balogh Lajos: MNy. LXXIV, 48).

P. Lakatos Ilona

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Ábrahám, Izsák, Jákob kebelében

Nyelvész életem egyik mulasztása, hogy nyelvünk ómagyar kori vagy még régebbi állapotaival alig-alig foglalkoztam. A Pray-kódexben a Halotti Beszéd után olvasható, latinból fordított rituális Könyörgés „hug ur uvt kegilmehel || *abraam.yſaac. iacob kebeleben helhezie*" (a kódex más helyén levő latin eredetiben: „ut eu/a/m pietaſ domini immenſa.

infinum abrahe. yfaac. & *iacob.* || *collocare* dignetur."; 1. ÓmOlv. 70, 72) szöveg *kebel* szavának e képbeli jelentésrésze sem érdekelt eddig annyira, hogy írjak róla. Megnyugodtam abban, amit a koldus Lázárnak halála utáni felmagasztalásáról Lukács evangéliumából olvastam, középkori egyházművészeti alkotásokon láttam; és amit régibb nyelvészeinknél a *kebel*-nek ma is természetes testrésznévként használt jelentéséből kihámozhattam.

Nemrég azonban áttanulmányoztam BENKŐ LORÁNDnak „Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei" (Bp., 1980.) című, sok-sok tanulságos új eredményt tartalmazó, hatalmas szintézisét. A szerzővel való baráti beszélgetés során persze őszintén megemlítettem egy kételyemet is, nevezetesen azt, hogy a *kebel* főnév nála olvasható magyarázatának bizonyos körülmények szerintem ellentmondanak. Előre jelzem: egészen egzakt és minden oldalú cáfolásról én sem beszélhettem. BENKŐ LORÁND ekkor barátságunkra hivatkozva arra kért, hogy a „. . . magis amica veritas" szellemében mielőbb tegyem közzé az övétől eltérő értelmezést támogató régibb-újabb mozzanatokat. Így adódott, hogy már a kiváló mű egészét méltató recenziók megjelente (ismerete?) előtt vitába kell szállnom egy eléggé periferikus gondolatával. — Mindenesetre igyekszem viszonylag rövid lenni. Tárgyamnak úgyis kicsi a szorosan vett magyar nyelvészeti vetülete, viszont általános művelődéstörténeti vonatkozásai szinte parttalanok.

A hihetőleg a „XII. sz. utolsó negyede/1195" tájt keletkezett másolat (l. BENKŐ i. m. 26) eredetije csak egypár évtizeddel lehetett korábbi, s az idézett rész is „szó szerinti fordítás, hiszen a Könyörgés liturgikusan kötelező szövegű volt" (uo. 27). Az egykorú stílushoz ragaszkodva értelme a monográfia szerint ez: || *hogy úr őt kegyelmével Ábrahám, Izsák, Jákob kebelében helyezze* (i. h. 55); a mai stílust szabadabban követve pedig ezt jelenti: *hogy az úr őt kegyelemben részesítve Ábrahám, Izsák, Jákob bensőséges körében helyezze el* (57). A szerző ugyanis főként Máté evangéliumának egy részére támaszkodik (uo. 311), ott pedig a három törzsi „ősatya" mennyei körében nincs szó *kebel*-ről. „Ennek alapján világos — mondja —, hogy a *kebel* a HBK. megfelelő helyén nem jelentheti azt, amit ma értünk rajta: az isten az eltemetett halottat nem helyezheti Ábrahámnak, Izsáknak é sJákobnak sem külön-külön, még kevésbé együttesen sem a mellére, sem a mellébe". Az idézetbeli *kebel* 'Schoß' jelentését ezért szerinte a TESz.-ben is „okvetlenül módosítani kell" (312). S mivel a „földrajzi nevekben a *kebel* [régen] mindig valaminek a belsejét, valamiktől, legtöbbször hegyektől, szárazföldnek víztől, víznek szárazföldtől körülfogott részét, a környezet közepét stb. jelöli" (311), jogosnak látja fönti értelmezését. Egyébként „A később feltűnő 'öl', a köznyelvivé emelkedett 'mell' stb. az elsődleges 'belseje, köze, körülfogott része valaminek' jelentésnek csupán fejleménye" (312), s a szöveg *kebel* szavának nála tulajdonított értelmét a latin *sinus* főnév jelentései is megengedik, mondja.

Azt, hogy a temetési szertartáson résztvevő XII. századi eleink egy része csakugyan úgy érthette a tárgyalt, furcsa mitológiai hátterű imarészletet, ahogy BENKŐ gondolja, én sem tartom lehetetlennek. De hogy a latin szöveg fogalmazója, magyarra fordítója s alighanem az előimádkozó pap — azaz az egyház — 'Ábrahám stb. ölében'-nek értelmezte a vitatott szólamot, azt nem vonhatom kétségbe, éppen mert hivatalos, szertartási szövegben fordul elő.

A szokásosabb alakú szimbólumnak (*Ábrahám kebele*, vagyis 'öle' = a kivételezett üdvözült holtak örök mennyei helye) ugyanis Lukács evangéliuma (16: 22) a fő forrása. Az idézeteket a Müncheni Kódexből véve a NYÍRI ANTAL szerkesztette kiadás szerint, ez a „történet": Az éltében sokat koplalt, fekélyeit ebekkel nyalató koldus, Lázár, a halála után „vitètnec az angaloctol *abrachamnac ǫlébè*". Utóbb a mellette javakban dúskáló gazdag is meghalt, de ő a pokolba jutott. Onnan „lata meʒʒǫl *Abrachamot z lazart ǫ ǫlébèn*". Hiába könyörgött „At'am abrachā"-nak: ez sem Lázárral nem küldött vizet a

lángok közt gyötrődőnek, sem ennek még élő családját nem figyelmeztette külön a próféták intelmeinek követésére; a másvilágon áthidalhatatlan az egykori gonoszokat a jóktól elválasztó köz.

Mint látjuk, a Huszita biblia éppen *öl*-nek, nem *kebel*-nek fordította a latin *sinus*-t! Igaz, a NySz.-ban ilyen régi adat is van: „Kevldette az lelkeket *Abrahamnak kebeleben*" (CornC. 214), szintén a kiválasztottak mennyei (limbusi?), biedermeier szóval „üdlakára" vonatkoztatva a helymegjelölést. — S a kései Jordánszky-kódex ismét a HBK. *kebel* szavával fordítja Lukács idézett részének *sinus*-át, persze 'öl'-nek, 'a mell előtti-alatti rész'-nek megfelelő értelemben (a RMNy. kiadása nyomán): „mykoron megh halna az koldwff, es vytethneek az angyaloktwl *abrahamnak kebleebê*"; „az kazdag ... lataa *Abrahamot ... es lazarth hw kebleeben*".

Ez az evangéliumi legenda a középkori nemzetközi vallásos képzőművészek alkotásaiban tömérdek helyen vizuális valóságként jelent meg a hivők előtt. A húszkötetes Brockhaus Enzyklopädie[17] I. kötete (Wiesbaden, 1966.) *Abrahams Schoß* címszó alatt fordításomban ezt írja: „Lukács 16, 22 (a szegény Lázárról szóló példázat) értelmében az »Ábrahám kebelében [= Schoß]« stb. szólásmód a. m. 'mennyei üdvözültség [= Seeligkeit]'. Művészi ábrázolásai a középkorban gyakoriak, sokszor az utolsó ítélettel kapcsolatban (bambergi dóm, reimsi székesegyház), olykor Izsák és Jákob között (Arles-ban a Saint-Trophime, a torcellói dóm mozaikképe). A patriarchák ülnek, s egy vagy több kis lélekalakot tartanak az ölükben." Forrásként ez a szócikk a Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte I. (1937.) és a Reallexikon für Antike und Christentum I. (1950.) kötetét nevezi meg. A hozzá mellékelt kép a bambergi dóm egyik XIII. századi szobrát ábrázolja: ezen a nagy méretű, ülő Ábrahám karjaival átölelve, kebléhez közel az ölében tart mintegy 4—6 apró, meztelen emberalakot. — A Blaue Bücher sorozatban megjelent, HANNS SWARZENSKI-féle „Vorgotische Miniaturen — Die ersten Jahrhunderte deutscher Malerei" (Königstein im Taunus—Leipzig, 1931.) 77. lapjának XIII. századi thüringiai zsoltároskönyvből való képén a „paradicsomban" látható Ábrahám s ölében a felöltözött, gyerek nagyságú Lázár; ez épp „az örök élet gyümölcseit" osztja szét a közepes nagyságú, álló, közönséges üdvözülteknek. — A XIII. századi, román stílusú gyulafehérvári (Alba Julia-i) székesegyház egyik, kissé kopott „gyám"-ja szoborként ábrázolja „Ábrahám kebelé"-t mintegy négy apró üdvözülttel. (L. ENTZ GÉZA, A gyulafehérvári székesegyház. Bp., 1958. 89.) — Hasonló tárgyú műalkotásokat (oltárképeket vagy freskókat, miniatúrákat, skulptúrákat) láttam nyugati képtárakban stb. vagy illusztrációként művészeti folyóiratokban, sőt képes hetilapokban is. Némelyikükön a bábu nagyságú „lelkek" olyan tömegben nyüzsögnek a zsidó ősatya ölében (ennek karjaival védve a lebillenéstől), mint a hangyák a széttúrt bolyban.

Tudjuk, hogy a korai középkori vallásos ábrázolások az áhítat kifejezésén kívül az írástudatlanoknak a bibliai vagy legendai történetek „elmondását" is pótolták, kézzelfoghatóvá téve a csodás mozzanatokat. (Vö. pl. a XIII. század végi, bajor bencés eredetű „Biblia pauperum"-mal.) Nem vitás tehát, hogy e látnivalók szintén a hivatalos egyházi szemléletet igazolják, ha egy-két századdal későbbiek is a mi Könyörgésünknél. S a *kebel* szó ebben az összefüggésben mind több tanulatlan magyarországi hivő tudatában is az 'öl', 'a mell előtti kis tér' (= Ábrahámnál a másvilági legfőbb üdvösség helye) kifejezője volt. — Az elmondottak hitelét erősítheti, hogy a nyugati nyelvekben szintén megvolt, részben máig is megvan a keresztény egyházi szólam- és fogalomkincs relikviájaként az *Ábrahám kebele* megfelelője: a német *Abrahams Schoß*, az angol *Abraham's bosom*, a francia *le sein d' Abraham* stb. Ugyancsak 'Schoß' jelentésű szó él a párhuzamos cseh, szlovák, lengyel stb. kifejezésben.

Hogy legkorábbról fönnmaradt két szövegünk egyike, a Könyörgés már ezt a nehezen elképzelhető evangéliumi szimbólumot is természetesen tartalmazta, jól mutatja:

a hazai egyháziak a maguk híveit nem tartották képtelennek az *Ábrahám, Izsák, Jákob kebelében helyezze* nemzetközi vallásos kifejezés „helyes" értelmezésére. Ennyiben tehát, ha tetszik, sajátos művelődéstörténeti jelentősége is van szólamunknak. — A szimbólum mai egyházi értelmezésére, a művészi ábrázolás eltűnésének (a reneszánsztól?) részletezésére, esetleges ősi zsidó (szemita?) mitológiai gyökereinek föltárására, Izsák és Jákob kisebb szerepének magyarázatára stb. nem vagyok hivatott.

És még valamit! Azt hiszem, a fönti parabolával kapcsolatos magyar kifejezések a népi vallásos képzeletben és nyelvben egykor mélyebben gyökeret vertek, mint nyelvészetünk számon tartotta. Hiszen szakirodalmunkban csak a VÉGH JÓZSEF följegyezte békési *Vigyáz mer eküdelek az Ábrahám kebelibe!* szólásra találtam utalást. CSŰRY ezt pontosabban a Vizsolyi biblia hatására idézte bizonyítékul (MNy. XXXVI, 241), szerintem némi erőszakkal. Mint jellemző apróságot említem, hogy feleségem nagyapja, a Kisbányácskán 1836-ban született, majd Sátoraljaújhelyen előbb MÁV esztergályosként, majd önálló tímárként dolgozó Lovas István a nyugdíjas éveit haláláig (1926.) Pesten töltötte fiának családjában, s itt számtalanszor használta az *úgy él, mint Ábrahám kebelében* ('csodás, boldog békességben') és az *elment ő is Ábrahám kebelébe* ('meghalt', de csak zsidókra alkalmazva, kegyeletes hangulattal!) szólást. Az ifjabb családtagok nyelvében már egyik sem honosodott meg.

ERDÉLYI ZSUZSA „Hegyet hágék, lőtőt lépék — Archaikus népi imádságok" című, nem hivatalos népi ima- és vallásos versgyűjteményében (1976.) több olyant is közöl, amelyben mint vágyott másvilági hely fordul elő az *Ábrahám kebelében* valamely változata. Az elsőben pl.: „Őrizzenek angyalok, kerűjjetek keresztények, | Hadd nyugoggyam én ágyamba, | Minden testi koporsómba, | *Ábrahámnak kebelébe,* | Máriának nyugságába" (190; a gyűjtő jegyzete a szólamhoz: „Középkori halottkultusz emléke. Lásd Halotti Beszéd. XIII. sz. eleje"); a másodikban: „Isten ada nékem | Három szép angyalt, | Egyik őriz, másik vigyáz, | A harmadik viszi lelkem mennyben, | *Ábrahámnak kebelébe,* | Az Istennek jobb kezébe" (195); a harmadik: ‚Én lefekszem én ágyomba, | Mind egy álom koporsómba, | Őrizzenek szent angyalok | Forogjatok szent keresztek, | Hadd aluggyam éjcakámnak üdejibe | *Ábrahámnak kebelibe*" (222). Vö. még: *Ábrahám kebelébe* (451); *Ábrahám kebelibe* (453); *Ábrahám fényébe* (587).

Mindez azt valószínűsíti, hogy valaha az „eretnek" Huszita biblia-beli *öl* helyett a HBK. óta ismert *kebel* került szólamunkban az Ábrahámmal kapcsolatos bibliai kifejezés népnyelvi alkalmazásaiba, s e népi imák valóban sok szókapcsolatot őriznek kereszténységünk első századaiból is. (De ezt eddig is tudtuk.)

A köz- és irodalmi nyelv mind ritkábban idézi az érintett, evangéliumi hatásra kialakult „szokásmondásokat", s ezek így egyre választékosabb vagy tréfásabb hangulatot szívnak magukba. Idézetek helyett most csak a Petőfi-Szótárra meg a Juhász Gyula-Szótárra kivatkozom; több példa akad a Nagyszótár anyagában is. (Vö. még O. NAGY, MSzól. 32.)

Íme: ha nem tévedek, még egy sietős próbafúrás is sok mély réteget hozhat felszínre régi századaink szellemi életéből! S a mai természettudományos világképtől milyen messze kell néha távolodnunk, ha olyan kifejezéseink mélyére akarunk jutni, amelyek egykor szinte egész népünk ajkán otthonosak lehettek!

TOMPA JÓZSEF

A Terhin-i ujgur rovásírásos felirat török és magyar történeti és nyelvészeti vonatkozásai

1. A Terhin-i felirat 1957-ben került elő a mongóliai Hangáj hegység északi oldalán, a Terhin-gol folyóvölgyben. A jelen sorok írója Ulan-Bátorban, 1973 májusában ismerkedett meg vele „A nomád népek szerepe Belső-Ázsia művelődésének történetében" témakörben, az UNESCO támogatásával tartott nemzetközi szimpoziumon, M. SINEHU mongol filológus előadásából. SINEHU azonban a feliratnak nem teljes szövegét tárgyalta. Tévedett a felirat korának meghatározásában, és egyéb magyarázatai sem voltak meggyőzőek. Sokkal világosabb képet kaptak a magyar szakemberek a feliratról S. G. KLJASTORNYJ szovjet szakembernek Budapesten, 1978. november 25-én tartott előadásából. Nemrégen került sor a felirat kiadására is szintén KLJASTORNYJ részéről (Szovetszkaja Tjurkologija 1980. 3. sz. 82—95). A kiadás tartalmazza a rovásírásos szöveg kézzel elkészített másolatának fényképét, a szöveg latin betűs átiratát és orosz fordítását, rövid bevezető tanulmánnyal és a szöveghez fűzött néhány még rövidebb jegyzettel. Sajnos, a feliratok fényképmásolatát a szerző nem közli.

2. A felirat El-etmiš Bilgä ujgur kagán (747—759.) rendeletére készült, 753-ban vagy kevéssel az után. Ugyanennek a kagánnak a tiszteletére készült a már több mint fél évszázada ismert Sine-uszu-i felirat is, 759 táján. Minthogy mindkét felirat El-etmiš kagán tetteiről szól, szövegük hellyel-közzel szoros egyezést mutat. Az események történeti hátterével KLJASTORNYJ nem foglalkozik, noha éppen az utóbbi időkben kerültek elő fontos új adatok a feliratokban tárgyalt egyes eseményekről. Vonatkozik ez az El-etmiš Bilgä kagán uralomra jutásakor bekövetkezett lázadásra, valamint a következő évek eseményeire, amelyek a kínai határvidék és Dzsungária között játszódtak le és 754-ig tartottak (CZEGLÉDY: Acta Orient. Hung. XXVII, 257—67).

3. A legfontosabbak azonban az új feliratnak azok a sorai, ahol a felirat szerzője visszatekint az ujgurok és türkök legendás régi történetére. Ilyen visszatekintéssel kezdődnek a Sine-uszu-i ujgur, valamint az Orhon-i és Ongin-i türk feliratok is. Az új felirat e régi időkről szólva említést tesz egy eddig nem ismert Yoliγ, és a türk feliratokban is említett Bumin kagánról, utána pedig töredékes szövegösszefüggésben beszél a *Bedi (?) Bersil* és a *Qadïr Qasar* népekről. Annak ellenére, hogy a *Bedi* betűcsoportról semmi közelebbit nem tudunk, és a *Qadïr* (közszói jelentése a törökben 'zord stb.') név értelmezésében sem vagyunk biztosak, világos, hogy itt a kazár és *barsil* ~ *bersil* népről van szó, amelyek megjelenését Európában a bizánci és szír történeti legenda az ogur-bolgárokéval kapcsolja össze. E népek hiteles forrásaink szerint 463-tól kezdve szerepelnek a Kaukázustól északra, illetőleg a Pontus vidékén. Sajnos, az ujgur felirat nem tartalmaz történeti adatokat a két népről, de pusztán a két nép együttes említésével is rendkívüli jelentőségű adattal gazdagítja steppetörténeti ismereteinket.

4. Kitűnik ez elsősorban a Ps.-Zacharias rétor-féle, 555-ből származó, pontosan datált szír népnév-jegyzékből, amelyben a kazárok neve is szerepel, mégpedig *χasar* alakban, amely lényegileg egyezik a felirat *qasar* változatával. Minthogy azonban a kazárok eddig ismert legrégibb említésének az 567. évet tekintettük, a szír adatot általában nem szokták hitelesnek tekinteni. Így jártam el magam is a Ps.-Zacharias-féle népjegyzékről írt cikkemben (Studia Turcica. Ed. L. LIGETI. Bp., 1971. 133—48). Tekintette azonban arra, hogy a szír adatot most már döntően megerősíti az ujgur feliratban használt *qasar* névalak, nincs tovább okunk kétségbe vonni, hogy a kazárok legkorábbi hiteles

említése 555-ből származik, s hogy a kazároknak a nyugati türk uralom idején, 567 után általánosan használt *z*-s formáját megelőzte egy korábbi *s*-es változat.

A kazárok és a berszil ~ barszilok egyes töredékei azonban nem vettek részt a többi törzscsoport nyugati, Kaukázus vidéki vándorlásában. Erre mutat, hogy a kazárok **qasar*-nak értelmezhető kínai neve az ujgur törzs egyik altörzsének neveként, a berszil ~ barsziloké pedig a keleti türkök egyik törzsének neveként szerepel.

5. Az ujgur törzs maga korábban a kínai források szerint ahhoz a *ti-li* (egykorú hangalakja **tig-lig*, korábban *ting-ling)* törzsszövetséghez tartozott, amelynek központi törzsei, közöttük az ujgurok is, Mongóliában, nyugati törzsei pedig 607-ben a Kaukázus vidékén helyezkedtek el. Ennek a hatalmas törzsszövetségnek nyugati törzscsoportjai, az ogur-bolgárok, berszil ~ barszilok és bizonyára a Terhin-i feliratban a berszilekkel együtt említett *qasar*-ok 463-ban érkeztek Belső-Ázsia felől a Kaukázustól északra levő területre. Itt 503 táján mindezek a népek a szavirok fennhatósága alá kerültek. 557 után tíz évig az avarok vették át az uralmat, míg végül 567-ben a nyugati türkök terjesztették ki rájuk hatalmukat. Az, hogy a kazárok korai nevükön, a *qasar*-on 567 előtt alig szerepelnek, szemmel láthatólag annak a következménye, hogy sokáig idegen uralom alatt éltek. A türkök kis számban telepedtek meg a hódolt nyugaton. A Kaukázus vidékének népei tehát az ő uralmuk alatt ismét saját nevükön szerepelnek. A türk uralomról tanúskodik azonban, hogy a *qasar* név ettől kezdve a köztörök jellegű *qazar* formában tűnik fel forrásainkban.

6. Történeti szempontból fontos, hogy a magyar nép mind az onogur-bolgárok' mind pedig a szavirok nevét viselte *(Savarti asfali)*. A *savart* név a kazár kapcsolatok következtében került a magyarokhoz. A kazár birodalom területén való tartózkodásuk idején, de már részben feltehetőleg a volgai bolgárokkal való érintkezések révén is kerülhettek csuvasos jellegű jövevényszavak a magyar nyelvbe. Minthogy azonban a Terhin-i felirat tanúsága szerint a kazárok is az ogur-bolgár törzscsoporthoz tartoztak, eddigi véleményünket feladva számolnunk kell azzal, hogy csuvasos jellegű jövevényszavaink részben déli bolgár vagy kazár átvételűek, de származhattak a kazár kavarok nyelvéből is.

CZEGLÉDY KÁROLY

188 magyar szó leggyakoribb asszociációi

1. Folyóiratunk hasábjain egy orosz asszociatív szótár ismertetése kapcsán nemrég utaltunk arra, milyen fellendülőben vannak ma e pszicholingvisztikai kutatások, hány különböző nyelvre készültek az utóbbi évek során ilyen vizsgálatok a kirgiztől a szlovákig, a lengyeltől a kazahig (vö. MNy. LXXV, 500—2). Alább beszámolunk magyar nyelvi anyagon nyert első hasonló jellegű eredményeinkről.

2. 1979 folyamán a debreceni egyetemen készítettük elő és hajtottuk végre verbális asszociációs kísérletünket. E kísérletben 384 fő vett részt egyetemünk bölcsészhallgatói, a Nyíregyházi Tanárképző Főiskola hallgatói, a Debreceni Építésgépészeti Főiskola hallgatói közül. (Kísérletünk e „kelet-magyar" centrikussága olykor meg is látszik az eredményeken, vö. pl. alább a *város* szó kiváltotta leggyakoribb asszociációkkal.) A kísérleti személyek életkora 18—23 év között volt; az egyetemen és Nyíregyházán főleg lányok álltak rendelkezésünkre. 188 magyar stimulus-szót mutattunk fel nekik.

E 188 szót írásban adtuk a kísérleti személyek elé (nem betűrendben, ahogy alább következni fognak). A kísérletvezető azt az utasítást adta, hogy minden egyes szó mellé oda kell írni a legelső eszükbe jutó szót vagy szószerkezetet. — A listát a következő források figyelembevételével állítottuk össze: a) KENT—ROSANOFF 100 szavának magyar ekvivalensei; b) az orosz asszociatív szótár megjelent részének szókincse; c) a NEMES-féle magyar gyakorisági szótár leggyakoribb elemei. Ilyen módon lehetőség nyílik mind a szélesebb nemzetközi összehasonlításra (vö. a)), mind a közvetlenebb célként előttünk álló orosz összevetésre (vö. b)). A három forrás természetesen jelentős mennyiségű közös részt tartalmazott. Ugyanakkor ismeretes volt a nemzetközi szakirodalomból, de mi most saját bőrünkön is érezhettük, hogy egy angol, orosz stb. kiinduló nyelvi listát nem lehet olyan egyszerűen „lefordítani" valamely más nyelvre, esetünkben a magyarra, ha a fentebb körvonalazott cél lebeg a szemünk előtt. A lista engedte szűkebb korlátok között ki kívántunk térni egyes sajátosan magyar jelenségekre is, melyek az eddigi más nyelvekre készült listákon természetesen nem vetődhettek fel (vö. pl. a *leány* és *lánya* alakok külön szerepeltetésével, méghozzá a betűrendi összekeverés miatt eléggé távol egymástól a kísérletben). Az ilyen és efféle kérdésekre a teljes anyag közlését kísérő tanulmányunkban fogunk majd részletesen kitérni.

A felmérés eredményeit a KLTE R—30-as számítógépén dolgozták fel 1980 elejére Jékel Pál irányítása mellett, Ivánfi Andrea programja alapján.

3. Alábbi listánk a következő felépítésű. Elöl áll a stimulus-szó, betűrendben, ritkán szedetve. Ezt követően kettőspont után csupán a leggyakoribb válaszokat (asszociációkat) közöljük, zárójelben megadva azok számát, akik a 400 kísérleti személy közül ezzel a szóval/szóalakkal válaszoltak, e személyek számának csökkenő nagysága rendjében. Amennyiben egy-egy stimulusra a leggyakoribbak között is két vagy több válasz azonos mennyiségű személynél fordult elő, ezek az egyenlően gyakori válaszok egymástól vesszővel elválasztva, betűrendben következnek. Például: az *asszony* stimulusra 25-en—25-en reagáltak a következő három szó valamelyikével: *feleség, férfi, gyerek*. Minden egyes stimulusra a három leggyakoribb választ közöljük itt, ezzel az enyhítéssel: az egyenlően gyakori válaszokat mind közöljük. Nem adjuk meg viszont, a 400 különböző ember összesen hány különféle módon reagálhatott egy-egy szóra. Tájékoztatásul, mintegy határokként, utalunk arra, hogy a *tesz* stimulusra 78 különböző választ kaptunk, ugyanakkor az *emlékezik*-re 208-at. A szakirodalom tanúsága szerint 400 kísérleti személy esetében az alább közölt három-három leggyakoribb asszociáció olyan értelemben természettudományos megbízhatóságú adatokat közöl, hogy a kísérlet megismételhető, és akkor hasonló külső feltételek: hely, életkor, foglalkozás stb. fennforgásakor hozzávetőlegesen ugyanilyen arányban ugyanezek a válaszok lesznek a leggyakoribbak. Bizonyos kutatások szempontjából a ritkább reakciók, sőt a minden egyes stimulusnál törvényszerűen tömegesen előforduló hapaxok is igen érdekesek lehetnek.

Abból a célból, hogy az olvasó némi fogalmat kapjon arról, minek a sűrítményei az alább következők, teljes egészében közlünk egyetlen szócikket (egyetlen stimulus-szó teljes asszociatív mezejét): *jegy:* *mozi* (69); *színház* (33); *vonat* (27); *utazás* (16); *osztályzat* (14); *ötös, villamos* (13); *pénztár* (11); *autóbusz, kalauz, mozijegy* (10); *busz, buszjegy, ellenőr* (7); *belépő, bérlet, pénz* (5); *állomás, vizsga* (4); *felelet, papír, üzér, vonatjegy* (3); *anyajegy, autóbuszjegy, bilét, bíléta, egyes, elkelt, előadás, érdemjegy, iskola, jegy csak oda, jó, kassza, kettes, pecsét, színházjegy, villamosjegy,* [olvashatatlan válasz] (2); *automata, belépés, belépési engedély, billog, bizonyítvány, bliccelés, buktató, büntetés, diák, drága, ebéd, „Edittől kaptam egy jegyet", egyetem, ellenőrzés, elővétel, elveszt, engedély, érvényes, hányas, hazautazás, hegy, helyjegy, hova, index, ingyen, jegycsalás, jegygyűrű,*

jegykiadás, jegypénztár, jegyszedő, jeles, jó ha van, jó jegy, kenyér, kettes stílusgyakorlatból, kilyukasztják, kirándulás, kontroll, könyv, lapocska, lecke, lyuk, lyuk a jegyen, lyukaszt, meccs, megbüntetnek ha nem veszek, menetjegy, milyen, mozipénztár, nem lehet kapni, öt, pénztáros, probléma, rossz, sárga, sorszám, szabad út, színházba mennék, szombaton sorba kell állni, UV, valamire feljogosít, vasútállomás, vasúti, zaj (1).

4. Íme, a 188 stimulus-szó és a rájuk adott leggyakoribb asszociációk: *a b l a k: fény* (47), *üveg* (37), *világosság* (36); — *a d: kap* (72), *vesz* (48), *ajándék* (31); — *á g y: alvás* (76), *alszik* (33), *pihenés* (26); — *a l a k: forma* (75), *figura* (25), *csinos* (20); — *á l l: ül* (73), *vár* (24), *láb* (17); — *á l o m: szép* (48), *alvás* (35), *édes* (15); — *a l u d n i: ágy* (53), *jó* (38), *pihen* (23); — *a n y a: szeretet* (57), *apa* (45), *édes, gyermek* (21); — *a p a: anya* (82), *fia, szülő* (19), *fiú* (15); — *a s s z o n y: nő* (46), *feleség, férfi, gyerek* (25), *anya* (18); — *a s z t a l: szék* (110), *kerek, láb* (16), *fa* (15); — *b a b a: játék* (66), *aranyos, kicsi* (20), *gyerek* (17); — *b a j: rossz* (44), *bánat* (18), *betegség* (17); — *b a r á t: jó* (30), *társ* (23), *barátnő* (22); — *b e m e g y: kijön* (83), *ajtó* (42), *szoba* (15); — *b e n y o m á s: érzés* (30), *hatás* (22), *jó* (21); — *b e s z é l: mond* (42), *fecseg* (18), *sokat* (16); — *b e t e g s é g: baj* (33), *fájdalom* (27), *láz* (24); — *c s i n á l: tesz* (62), *dolgozik* (57), *készít* (25); — *c s o p o r t: közösség* (21), *társaság* (20), *emberek* (14); — *d o l g o z i k: munka* (32), *munkás* (20), *robotol* (15); — *d o l o g: munka* (133), *tárgy* (25), *ügy* (21); — *d r á g a: olcsó* (40), *pénz* (25), *ruha* (21); — *é d e s: cukor* (87), *keserű* (34), *méz* (27); — *e g é s z s é g: betegség* (88), *élet, jó* (17), *orvos* (12); — *e g y s z e r ű: bonyolult* (50), *nagyszerű* (23), *ember* (22); — *é h e s: étel* (20), *ebéd* (19), *kenyér* (18); — *é l e t: halál* (75), *szép* (26), *édes* (24); — *e l m e g y: visszajön* (44), *itthagy, távozik* (21), *megjön* (20); — *é l n i: jó* (45), *halni* (34), *dolgozni* (19); — *e m b e r: állat* (53), *férfi* (40), *élőlény* (21); — *e m l é k e z n i: gondolni* (23), *visszagondolni* (13), *jó, múlt* (12); — *e n n i: inni* (57), *éhség* (22), *ebéd, jóllakott* (14); — *é r d e k e s: könyv* (54), *film* (29), *szép* (15); — *e r d ő: fa* (57), *sűrű* (51), *fák* (47); — *e r e d m é n y: jó* (59), *siker* (47), *cél* (16); — *e r ő: izom* (130), *egészség* (26), *fizika* (14); — *e r ő s: izmos* (55), *paprika* (31), *gyenge* (30); — *é r t e n i: tudni* (68), *felfogni* (45), *okos* (16); — *é v: hónap* (43), *idő* (36), *ezerkilencszázhetvenkilenc, tanév* (16); — *f a l u: város* (66), *csend* (13), *kicsi* (11); — *f e h é r: hó* (95), *fekete* (81), *fal* (16); — *f e j: haj* (41), *ész, okos* (25), *kerek* (20); — *f e k e t e: fehér* (72), *gyász, sötét* (50), *sötétség* (14); — *f e l e l: válaszol* (73), *kérdez* (31), *iskola* (20); — *f é n y: nap* (43), *világosság* (37), *árnyék* (36); — *f é r f i: nő* (106), *erős* (19), *magas* (18); — *f i a t a l: öreg* (57), *lány* (37), *szép* (17); — *f i ú: lány* (98), *gyerek* (20), *foci* (11); — *f o l y ó: víz* (73), *Tisza* (38), *Duna* (31); — *f ö l d: fekete* (26), *ég* (14), *gömb* (13); — *f u t: szalad* (57), *rohan* (37), *sport* (19); — *g o n d o l: vél* (23), *álmodozik, elmélkedik* (13), *töpreng* (11); — *g y e r e k: kicsi* (28), *játszik* (21), *játék* (19); — *g y o m o r: éhség* (80), *korog* (43), *éhes* (21); — *g y o r s: vonat* (66), *lassú* (47), *sebes* (17); — *g y ü m ö l c s: alma* (95), *finom* (24), *édes* (23); — *h á b o r ú: béke* (85), *borzalom* (28), *halál* (22); — *h a l l a n i: zene* (33), *fül* (32), *látni* (27); — *h a l l g a t n i: arany* (84), *zene* (45), *csend* (26); — *h a n g: zene* (29), *ének* (19), *beszéd* (16); — *h a n g o s: zajos* (39), *rádió* (30), *halk* (22); — *h a r a g: düh* (38), *veszekedés* (28), *bosszú* (17); — *h á z: lakás* (36), *épület* (28), *emeletes* (22); — *h e g y: magas* (62), *völgy* (32), *csúcs* (18); — *h e l y: szék* (28), *idő* (22), *pad, város* (10); — *h i d e g: meleg* (86), *tél* (42), *víz* (28); — *h o l d: éjszaka* (44), *nap* (28), *este, telihold* (12); — *h o s s z ú: út* (73), *rövid* (68), *haj* (23); — *i d ő: óra* (64), *kevés* (42), *rohan* (19); — *i g a z s á g: hazugság* (47), *nincs* (32), *bíróság* (25); — *í g é r: ad* (28), *betart, fűt-fát* (19), *mond* (17); — *í r n i: olvasni* (62), *levél* (42), *toll* (36); — *i s k o l a: tanulás* (80), *pad* (20), *tanár* (18); — *i s m e r ő s: barát* (75), *rokon* (26), *ismeretlen* (19); — *i s z i k: részeg* (46), *eszik* (34), *sör* (29); — *j e g y: mozi* (69), *színház* (33), *vonat* (27); — *j ó: rossz* (72), *kellemes* (43), *szép* (9); — *j o g: törvény* (133), *kötelesség* (22), *bíróság* (16); — *j ö n: megy* (143), *közeledik* (23), *vonat* (17); — *k a l a p á c s: sarló* (35), *szerszám* (29), *üllő* (26);

— *k á l y h a:* *meleg* (201), *cső* (22), *fűtőtest* (13); — *k a t o n a:* *egyenruha, hadsereg* (26), *háború* (25), *fiú* (11); — *k e d v e s:* *aranyos* (53), *lány, levél* (16), *barát* (13); — *k é k:* *ég* (94), *szín* (40), *szem* (34); — *k e l l:* *szükséges* (70), *muszáj* (31), *pénz* (13); — *k e m é n y:* *dió* (78), *kő* (57), *puha* (36); — *k e n y é r:* *fehér* (27), *élet* (23), *éhség, élelem* (16); — *k é p:* *festmény* (54), *keret* (25), *fénykép* (24); — *k é r d e z n i:* *felelni* (76), *érdeklődni* (29), *válaszolni* (20); — *k e r e s:* *talál* (122), *kutat* (65), *pénzt* (31); — *k e s e r ű:* *édes* (71), *orvosság* (32), *csokoládé* (24); — *k é z:* *láb* (46), *ujj* (23), *munka* (18); — *k i c s i:* *nagy* (94), *apró* (39), *gyerek* (34); — *k í v á n:* *akar* (89), *óhajt* (34), *szeretne* (11); — *k ö n y v:* *olvasás* (49), *érdekes* (26), *regény, szórakozás* (15); — *k ü l d:* *levél* (73), *csomag* (44), *levelet* (19); — *l á b:* *kéz* (46), *cipő* (41), *hosszú* (29); — *l á g y:* *puha* (100), *kemény* (60), *tojás* (49); — *l á m p a:* *fény* (115), *világít* (27), *világosság* (26); — *l á n y a:* *fia* (57), *anya* (40), *anyja* (35); — *l a s s ú:* *csiga* (84), *gyors* (72), *víz partot mos* (16); — *l á t:* *néz* (85), *szem* (78), *szemüveg* (37); — *l e á n y:* *fiú* (70), *szép* (35), *fiatal* (24); — *l e ü l:* *feláll* (85), *szék* (70), *pihen* (32); — *m a g a s:* *alacsony* (49), *férfi* (35), *fa* (30); — *m a g y a r:* *ország* (32), *nyelv* (30), *állampolgár* (29); — *m e g b o c s á t:* *bűn* (25), *szeret* (18), *harag* (15); — *m e g l á t:* *észrevesz* (90), *néz* (31), *megszeret* (23); — *m e g y:* *jön* (63), *jár* (31), *siet* (23); — *m é l y:* *víz* (64), *kút* (49), *tó* (34); — *m o n d:* *beszél* (99), *szól* (19), *közöl* (17); — *m o z i:* *film* (164), *színház* (14), *szórakozás* (11); — *m u n k a:* *nehéz* (34), *dolog* (20), *gyár* (18); — *n a g y:* *kicsi* (78), *hatalmas* (33), *óriás* (26); — *n a g y m a m a:* *öreg* (66), *nagyapa* (34), *öregség* (23); — *n a p:* *süt* (51), *meleg* (32), *fény* (21); — *n é g y z e t:* *kocka* (67), *matematika* (40), *kör* (37); — *n e h é z:* *súly* (46), *könnyű, súlyos* (30), *kő, vas* (21); — *n é p:* *magyar* (80), *nemzet, ország* (31), *tömeg* (29); — *n é v:* *cím* (26), *ember, keresztnév* (15), *lakcím* (10); — *n é z n i:* *látni* (115), *szem* (34), *kép* (16); — *n y u g o d t:* *ideges* (36), *kiegyensúlyozott* (27), *higgadt, pihent* (20); — *ó c e á n:* *víz* (56), *tenger* (48), *hajó, csendes* (23); — *o l d a l:* *lap* (101), *bal* (36), *könyv* (31); — *ó r a:* *idő* (76), *perc* (38), *ketyeg* (29); — *o r o s z:* *nyelv* (96), *magyar* (22), *nép* (16); — *o r o s z l á n:* *vad* (33), *állat* (28), *állatkert, sárkány, vadállat* (21); — *o r s z á g:* *Magyarország* (116), *haza* (32), *világ* (27); — *o r v o s:* *gyógyít* (51), *beteg, betegség* (45), *fehér köpeny* (27); — *ö r e g:* *fiatal* (80), *ember* (39), *idős* (25); — *ö r ö m:* *bánat* (89), *boldogság* (41), *üröm* (30); — *p a p í r:* *ceruza* (38), *fehér* (34), *füzet, írás* (25); — *p é n z:* *kevés* (72), *sok* (22), *vásárlás* (20); — *p i r o s:* *alma* (56), *kék* (41), *vér* (17); — *p o n t:* *vessző* (102), *mondat* (23), *vége* (21); — *r e g g e l:* *este* (55), *ébredés* (36), *korán* (31); — *r e n d:* *tisztaság* (98), *fegyelem* (31), *szoba* (20); — *r é s z:* *egész* (152), *darab* (35), *fél* (13); — *r o s s z:* *jó* (99), *gyerek, nem jó* (13), *kellemetlen* (12); — *r ö v i d:* *hosszú* (101), *haj* (28), *idő* (25); — *s á r g a:* *irigység* (34), *szín* (21), *rózsa* (17); — *s a r o k:* *utca* (67), *ház* (49), *szoba* (30); — *s a v a n y ú:* *uborka* (98), *káposzta* (51), *édes* (46); — *s e g í t:* *barát* (20), *támogat* (14), *ad* (11); — *s é t á l:* *park* (39), *erdő* (28), *járkál* (17); — *s i m a:* *érdes* (39), *tükör* (29), *felület* (19); — *s ó:* *bors* (37), *cukor* (27), *kenyér* (24); — *s ö t é t:* *éjszaka* (75), *világos* (46), *fekete* (38); — *s z a b a d:* *idő* (57), *lehet* (22), *foglalt* (20); — *s z á r:* *virág* (116), *növény* (44), *levél* (28); — *s z é k:* *asztal* (83), *ül* (61), *láb* (19); — *s z e m:* *kék* (76), *látás* (56), *lát* (32); — *s z é p:* *lány* (43), *virág* (41), *csúnya* (39); — *s z e r e t:* *szerelem* (35), *gyűlöl* (28), *fiú* (23); — *s z í n:* *piros* (99), *kék* (90), *zöld* (24); — *s z o b a:* *lakás* (29), *meleg* (22), *otthon* (21); — *s z o m b a t:* *szabad* (109), *vasárnap* (77), *hétvége* (32); — *s z o m j a s:* *iszik* (106), *víz* (88), *éhes* (29); — *s z ó:* *beszéd* (63), *mondat* (46), *hang* (21); — *s z ő n y e g:* *perzsa* (75), *puha* (42), *padló* (38); — *t a l á l:* *keres* (97), *lel* (84), *pénz* (22); — *t a n í t:* *oktat* (69), *tanár* (61), *nevel* (47); — *t a n u l:* *olvas* (38), *diák* (20), *könyv* (19); — *t a r t:* *fog* (87), *emel* (21), *kéz* (15); — *t e l e:* *pohár* (57), *üres* (29), *színültig* (19); — *t é r:* *idő* (43), *utca* (28), *park* (27); — *t e r m e l é s:* *munka* (48), *gyár* (38), *ipar* (33); — *t e s z:* *vesz* (145), *rak* (99), *csinál* (12); — *t i s z t a:* *piszkos* (34), *szoba* (32), *fehér, szép* (22); — *t o l v a j:* *lop* (97), *lopás* (33), *rabló* (14); — *t ö r v é n y:* *bíróság* (43), *jog* (36), *igazság* (25); — *t u d:* *okos* (108), *ismer* (24), *tanul* (20); — *ú j:* *régi*

(75), *ruha* (67), *szép* (31); — *ú j s á g: hírek* (45), *Népszabadság* (33), *hír* (32); — *ú t: hosszú* (52), *autó* (21), *utazás* (16); — *u t c a: ház* (39), *házak* (23), *hosszú* (21); — *ü l: áll* (87), *szék* (69), *pihen* (41); — *ü n n e p: május elseje* (50), *karácsony* (40), *húsvét* (19); — *v a j: kenyér* (83), *puha* (25), *tej* (16); — *v á r o s: Debrecen* (30), *falu* (28), *Nyíregyháza* (19); — *v á s á r o l: vesz* (75), *bolt* (32), *pénz* (27); — *v e n d é g: váratlan* (25), *barát* (19),, *öröm, rokon* (18); — *v i l á g: föld* (51), *nagy* (25), *földgömb* (23); — *v i r á g: rózsa* (35), *szegfű* (31), *illat* (26); — *v í z: folyó* (28), *tenger* (26), *szomjúság* (21); — *z e n e: tánc* (32), *muzsika* (24), *bona* (14); — *z ö l d: fű* (90), *szín* (22), *erdő* (17).

BALLÓ KÁROLYNÉ

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Dunakunyhó. — Általánosan ismert és gyakran használt dűlőnév ez a Szolnok megyei Tiszaszőlősön. A *Holt-Tisza* szomszédságában levő kis területű határrész neve. Ma a *Holt-Tisza* melletti rész akácerdő, a távolabbi szántó. A XVIII. és XIX. századi levéltári iratok *Dunakunyhó erdő* és *Dunakunyhó kaszáló* néven is igen gyakran emlegetik. (Heves megyei Levéltár. Középtiszai Ármentesítő Társulat. Régi térképek a 18-ik századból. — Úrbéri tagosítás. Tiszaszőlős, 4/1, 7, 11.)

A helybeliek a név eredetére vonatkozóan hitelt érdemlő magyarázatot nem tudnak adni. Egyesek szerint egy csőszkunyhó állt ezen a helyen, mások szerint halászkunyhó volt itt: „egy vín halász lakott a kunyhóuba". A *Duna* személynévként sem a XVI. századi tizedjegyzékekben, sem pedig a református egyház 1760-tól meglevő anyakönyvében nem található meg.

A név minden valószínűség szerint régi halásztanya emlékét őrzi. Erre utal számos XVIII. századi perirat. 1783-ban „Komjáthy Éva Asszony T. Elek Salamon és Sándornak édes Annya *Duna hállót*[1] és hajót a Duna mellől hozattatott. Az előtt *Duna hálóval* soha nem halásztak, nem is halászhattak, mivel *Tanyák* az halászatban nem voltak tisztítva. Más esztendőre kelve Ráckevibűl Pap Mihály halász Mestert hozattatván azon halász Mester három *Duna Hálló Tanyákat* tisztíttatott, úgy mint kettejét a Csű lapájon, harmadikat pedig Cserő köz iránt az Orsós ér felől" (Heves megyei Levéltár, IV-9/d. 85). Az Orsós ér felőli tanya megfelel a *Dunakunyhó* helyének. A terület szomszédságában található a *Pap ere* nevű szántóterületnek használt dűlő. Eredetileg a *Sulymos-tó*-ból kiágazó vízér, a felszabadulás előtt azonban már urasági legelő volt. Az ér régi medre ma is jól megszemlélhető. Patakmederre emlékeztető igen széles és viszonylag nagy mélyedés, mely a *Sulymos-tó*-ból egy másik tó, a *Sirok-tó* irányába tart. Több kilométer hosszúságú. A levéltári iratok szerint a *Pap ere* mellett *Halsózó* volt, ennek a pontos helyét azonban ma már megállapítani nem lehet. 1864-ben „. . . a Sziget Szőllők alatt levő úgy nevezett *Halsózó* méjj víz feneket közbirtokossági közös használatra a faluból hozzá vezető alkalmas úttal együtt úsztatónak kijelölni kérik" (Úrbéri tagosítás, 4/1). A *Pap ere* a *Szigetszőlő* alatt vezet el. A szakirodalom szerint a halat régen hasították, szárították, sózták, füstölték. NYÍRI ANTAL a Tisza mellett Szentesen több sózó kunyhóról tesz említést (A kihaló szentesi víziélet néprajzi és népnyelvi maradványai. Szeged, 1948.).

Ide kívánkozik KIS LAJOS könyvéből a Dombráddal kapcsolatos megállapítás: „A Tiszán nehéz volt halászni, de nem is volt a lakosság ráutalva. A tavakban legtöbbször csukát, potykát fogtak. Elek Salamon földesúr szerzett be két 60 öles hálót, egynek a használatához 24 ember kellett." (Régi Rétköz. Bp., 1961. 69.) Elek Salamon azonos az

[1] Itt és a további idézetekben a kiemelések tőlem valók.

1783-ból Szőlősön is említett Elek Salamonnal. Komjáthy Jákób Szabolcs megyei főispánnak 1784-ből származó levele szerint „. . . az ottan [ti. Tiszaszőlősön] levő Tiszán való *Dunahalászati tanyához* semmi just nem tartottam, most sem tartok, mivel nem tisztíttattam, az ollyatán tanyák pedig csak azokat illetik, a' kik tisztíttattyák, egyéb halászat pedig a *Dunahalászaton* kívül minden földesúrnak szabad volt, most is szabad. Ezt a *Halászó Tanyát* néhai néném Komjáthy Éva Asszony tisztíttatta, már most ugyan Elek urakra szállt" (Heves megyei Levéltár, IV. 9/d. 85). Egy tanúvallomás szerint 1786-ban „A Tktes Borbély familia míg Szőllősben bírt mindenkor mind a Tiszán levő Tanyákat Szabadosson *Duna hállóval* halásztatta. Nem különben belépvén azon Borbély jusban üdő jártával Darvas József Úr minden háborgás nélkül Szabadossson mind a Tiszán levő Tanyákat, és Nevezetessen az Aranyos oldalon Levő Leggutolsó Tanyát is *Duna Hállóval* halásztatta." (Heves megyei Levéltár, IV. 9/d. 85.) Ennek a legutolsó tanyának a helye megyegyezik a *Dunakunyhó* helyével.

Említésre méltó, hogy a szomszédos Tiszafüreden is folyt *Duna-halászat*. Komjáthy László szerint „A Füredi Tiszán levő *Duna Hálóval* halászó *Tanyáimat* néhai Veres László Ipam Uram in anno 1738. tsináltatta és az akadóktól nagy fáraccsággal tisztíttatta míg élt." A továbbiakban az olvasható nála: „. . . közre bocsátom a *Tanyákat*, de illy conditióval is, hogy az Erdőm mint hogy a *Tanya* mentében fekszik, a' Halászok *benne ne kunyhózzanak*, annyival inkább az Erdőt ne báncsák és ne tüzellyék" (Heves megyei Levéltár, IV. 9/d. 89) A Tiszának füredi szakaszára utal az a levél is, melyben az található, hogy „. . . más helyeken vagy a nagy iszap miatt, vagy az Tiszában levő tőkék miatt, vagy pedig a Tiszának gödrössége miatt *Duna hálóval* halászni és aztat kihúzni nem lehet" (Heves megyei Levéltár, IV. 9/d. 89).

A felsorolt adatok kétségtelenné teszik, hogy a *Duna Hálló* egy halászati eszköz, egy hálófajta neve.

A levéltári iratokból az is megállapítható, hogy Tiszaszőlősön a XVIII. században a halászatnak jelentős szerepe volt. A halászó helyeket *tanyá*-nak nevezték. A Tisza is több *tanyá*-ra (az iratok szerint ötre) volt felosztva. A *Duna-háló* a legnagyobb hálófajta volt, mellyel csak a *tanya* gondos tisztítása után lehetett halászni. A halászmester jelölte ki a helyet, ahol tanyákat vethettek. (Vö. még Ecsedi István, Népies halászat a Közép-Tiszán, és tiszántúli kis vizeken. Debrecen, 1934. 89.)

Kniezsa István a mai 'kis település' jelentésű *tanya* szavunkat eredetileg a halászó helyet jelentő szóból származtatja, de az átmenetet mutató 'halászó hely melletti kunyhó' jelentését nem sikerült kimutatnia (SzlJsz.). A bemutatott adatok alapján feltehetjük, hogy ebben az esetben ezzel az átmenettel állunk szemben.

Fekete Péter

A *blabla* múltjáról. 1970. április 5-én 20 óra 20 perces kezdettel a Kossuth Rádió humoros műsort közvetített „25 év humora. Történelmi kabaré" címen. Ennek keretében hallottam ismétlésként „Blabla" címen egy jelenetet, amelyet Kellér Dezső írt, s ő adta elő Bán Györggyel együtt. Ez a jelenet 1954 Szilveszterén hangzott fel először a rádióban. A címadó szót Kellér Dezső szerint „Királyhegyi Pál találta ki", majd Kellér a jelentését szellemesen paradox, egyéni módon így határozta meg: „a halandzsának nincs értelme, a blablának van értelme, csak éppen nincs értelme".

1965-ben Szőke István (Tájékoztató A magyar nyelv kéziszótáráról: Nyr. LXXXIX, 83) jelzi, hogy az ÉrtSz.-hoz viszonyítva a ÉKsz.-ban „címszóvá avatódnak az ilyen idegen vagy félig idegen szók is, mint *atomreaktor*, ... *dadaizmus*, az alacsonyabb nyelvi szintű *blabla* . . .". — Ugyancsak 1965-ben Boros Tiborné (Zsargon és magatartás: Nyr. LXXXIX, 151) írja: „A kedvelt fordulatok egy része a kabarék műsorából vált

»közkinccsé«, valóságos »gesunkenes Kulturgut«-ként: *blabla* = üres fecsegés . . .". — 1968-ban LŐRINCZE LAJOS (Nyelvművelésünk elveiről és egy új „nyelvművelő" kiadványunkról: Nyr. XCII, 375) a TESz.-ről szólva megjegyzi, hogy a *balhé*, a *bicaj*, a *bisztro* (stb.) mellé „kívánkozott volna még például a már szinte köznyelvinek számító *bikini*, s talán a *blabla* is".

A Magyar Nyelv és a Magyar Nyelvőr 1954-től 1980-ig átnézett évfolyamaiban csak a fenti három utalást találtam erre a valóban már köznyelvünk részévé váló szóra. Eredetéről azonban semmit sem leltem, vagy nem voltam elég figyelmes. Sajtónk viszont határozottabban vett róla tudomást. HUBAY MIKLÓS hívta fel a figyelmemet a Magyar Nemzet 1968. ápr. 7-i (XXIV, 82: 14) számára, amelyben BAJOMI LÁZÁR ENDRE írja, hogy „A Magyar Nemzetben megjelent Antiszamár című cikk szerint a »blabla» Kellér Dezső nevezetes szóalkotása." A továbbiakban cáfolja ezt az állítást azzal, hogy „valójában nem ő találta ki, hanem csak importálta, mégpedig Párizsból." Azt is megírja (kár, hogy az Antiszamár bibliográfiai adatait nem adta meg), hogy a szó első alkalmazója a francia nyelvben Paul Gordeaux, francia újságíró, akit a Canard Enchainé szatirikus hetilap idéz 1946. február 27-i számában. A nevezett újságíró az olyan riportra, „amelyben több a rossz irodalom, mint az információ, így szól, eltolva magától a cikket: — Ez az egész csak *blablabla*."

Nos, miközben visszamegyek időben, és a tér is tágul a *blabla* utáni nyomozás közben, még egy-két magyar és olasz adattal megtoldhatom a dokumentációt. Egy lapon feljegyeztem emlékezetből, hogy KISS LAJOS írt róla a MNy.-ben, utólag azonban nem találtam mást, mint a fentieket, az évfolyamok Szómutatói alapján. A Magyar Nemzet 1976. április 9-i számában (4. lap) Gábor István „Egy díjnyertes történelem-tankönyv" című riportjában idézi Kubinyi Margitot, a tankönyv társszerzőjét: „— Nekem is az első esztendőkben be kellett bizonyítanom a balett- és artista-növendékeknek, hogy a történelem nem mese, nem *blabla*, hanem tudomány." Látható, mennyire elterjedt a szó mindennapi nyelvhasználatukban, hiszen BAKOS FERENC is rögzítette az „Idegen szavak kéziszótárá"-ban (Bp., 1958.[1], 1960.[2] 97): „***blabla*** *fr* halandzsa, értelmetlen beszéd, mellébeszélés". Az ÉKsz. (1972. 140) szintén felvette szócikkei közé, köznyelvivé válásának hiteles elismeréseként: „**blabla** fn *biz* 1. Zagyva mellébeszélés. 2. Halandzsa. (fr)". Minthogy ezek az értelmezések részben ellentmondanak Kellér Dezső szellemesen paradox meghatározásának, ellenőrzésül idézem ismét a ÉKsz.-et: „**halandzsa** fn *biz* 1. *tréf.* Értelmes beszédnek ható értelmetlen v. összefüggéstelen szöveg. 2. Zavaros, gyak. lódító, nagyképű fecsegés. /Mellébeszélés. [mesterséges szóalkotás]."

Emlékezem arra is, hogy a hetvenes évek első felében többször hallottam az olasz rádióban egy dalocskát, amelynek a szövege szerint a szüntelenül karattyoló feleség szavait a férj már nem érzékeli értelmes „üzenetként": számára ez valami állandó, üresjáratú beszéd, vagyis „*blablablabla / blablablabla / bla.*"

BAKOS FERENC, BAJOMI LÁZÁR ENDRE és az ÉKsz. a *blabla* francia eredetére utalnak. A francia nyelv fel is tehető, mint közvetlen átadó. DAUZAT—DUBOIS—MITTERAND (Nouveau Dictionnaire Étymologique et Historique. Larousse, Paris, 1964. 90) szócikke ezt valószínűvé teszi: „blabla, blablabla XX*f* s. (1956, Lar.), de *blaguer;* ou formation onomat. exprimant le bavardage incessant". Én az 'üres fecsegést, locsogást ábrázoló hangutánzó szó' jelentést tartom valószínűbbnek. Úgy vélem azonkívül, nem csekély fontosságú BAJOMI LÁZÁR ENDRE adatfeltárása a francia nyelvben 1946-ból, tíz évvel korábbról, mint az idézett tömör, de kitűnő francia etimológiai szótáré. Igaz, ez az utóbbi egy már szótározott adatot idéz elsőként. Az élet gyakorlata viszont mindig megelőzi a szótárét.

Bevallom, mindezt azért nyomoztam végig, mert az érett olasz reneszánsz egyik legtehetségesebb költőjénél, Teofilo Folengónál (aki magát Merlin Cocainak is nevezte),

Baldus című makarónikus nyelven írt eposzában találtam egy *blablá*-t. Baldus, a főhős, anakronisztikus lovag a XVI. század elejének Észak-Itáliájában. Közel egy évszázaddal előzi meg evvel a tulajdonságával a világirodalmi fogalommá vált spanyol Don Quijotét, akitől csak rettentő erejében különbözik, de nem ábrándos idealizmusában. A Mantovában és környékén játszódó realista első rész után Folengo átteszi a cselekményt, Baldusnak és hű kísérőinek, e válogatott kalandoroknak, hihetetlen viselt dolgait egy fantasztikus világba, amely helyenkint maga a pokol, és amelyben pokoli kalandok történnek ördögökkel, varázslókkal, szörnyekkel, boszorkányokkal, de nem a mantovai fogdmegekkel. A Baldus a hősi, lovagi eposzoknak vaskos, de rendkívül tehetséges, eredeti paródiája. A főhős és társai a pokoli tájakon vándorolnak, mindnek van lova, kivéve Singart, a legvagányabbat. Singar észreveszi, hogy közelít feléjük egy paraszt két szamarával, de amikor a hadi népet meglátja, villámgyorsan irányt változtat, hogy elmeneküljön szamaraival: „Cingar eum chiamat: »Quo, quo, sta, scolta, gazane. | Scolta parolinam solam; sta, dico, bonhomme.« | Cui respondet homo: »*Blabla*, chiz, felchena, gozca.« | Sic parlans, cursum duplicans calcanea menat." = „Singar rákiált: »Hová, hová, állj meg, idefigyelj, te tökfej. | Csak egy röpke szóra figyelj ide; állj meg, ha mondom, jóember.« | Erre az ember így felel: »*Blabla*, chiz, felchena, gozca.« | Így szólván kirúg és gyorsuló futásnak ered." (Baldus XX, 775—8. sor.) (T. Folengo: Le Maccheronee, a cura di A. Luzio. Laterza, Bari, 1911. II, 42).

Singar utoléri és földredönti a parasztot, s elrabolja egyik szamarát. Közben a paraszt még ezt ordítja félelmében vagy válaszként: „Flep, chelp, cocozina, boaster". A parasztnak *blablá*-val kezdődő szavait nevezhetnénk az olaszban „halandzsá"-nak: értelmesnek ható, ám értelmetlen, kitalált szavaknak, mint a magyarban a *kiszeramzra, bávatag*. Folengónak olasz köznyelvi és nyelvjárási szavakból és latin alak- és mondattanból kevert makarónikus írói nyelvében a *blablá*-val kezdődő szöveg tehát halandzsa. De vajon miért éppen *blabla?* A mai olasz köznyelv ismeri és használja a szót, szótárai viszont még nem rögzítik. De itt van a Baldus *blablá*-ja: a Baldust először 1517-ben nyomtatták ki (a szerzőtől átdolgozott, de posztumusz kiadásban 1552-ben). Ez az első, tőlem ismert és adatolt *blabla*. De ez honnan való? Hangutánzó szó, mint a franciában? Ez a legvalószínűbb feltevés. Ezt látszik igazolni az ol. *blaterare* ige, amelyet S. Battaglia „Grande dizionario della lingua italiana"-ja (GDI. Torino, 1961—), a mai olasz nyelvnek ma még csak az M betűig jutott (X. kötet), legteljesebb értelmező és egyben történeti szótára közöl. *Blabla* nem szerepel benne, *blaterare* szerinte először Manzoninál fordul elő, utána számos írónál, ma élőknél is. Jelentése: 'mondogat (lármás hévvel, meggondolás nélkül); fecseg, locsog (kellemetlen egyhangúsággal): van benne valami félszeg csúfondárosság'. A GDI. a valószínűleg hangutánzó latin *blatire* igéből származtatja, és Festus Sextustól (II. sz.), valamint Papius Vocabulistától (XI. sz.) hoz rá példát. Festusnál „*Blaterare* est stulte et praecupide loqui . . . Sed et camelos, cum voces edunt *blaterare* dicimus." Hangutánzó eredetére párhuzamos példaként a görög—latin *barbaros* ~ *barbarus* szót említi a GDI. Nyilvánvaló, hogy a görögök számára azok voltak a „barbárok", akiknek beszédjét *bar-bar-bar* . . .-ként érzékelték, mert nem értették. Szemlélet kérdése. Más népek, például a szlávok, „némának" tartották-mondták azokat a nyelveket, amelyeket nem értettek (óor. *n'emъ)*. A *n'emec* 'néma' főnév a régi oroszban például eleinte különböző népnévi jelzőkkel volt ellátva. Csak később önállósult 'német' jelentéssel.

Visszatérve eredeti témánkhoz: valószínű, hogy a *blabla* az ötvenes évek közepén a magyarba a franciából került, amelyben a negyvenes évek közepe óta dokumentálható. A fr. „*blatérer* 1836, Raymond, du lat. *blaterare*, pour exprimer le cri du chameau" közreműködése kizárható, mert itt csak a teve bőgését kifejező jelentését vették át Festustól. Körülbelül a XIX. század első felében (Manzoni) az olaszok viszont a 'fecsegés, locsogás' jelentéssel élesztették fel a latin szót, s nem tudom, nem volt-e ebben része a Folengo-féle

blabla beszédnek, amelynek francia átvételét lehetségesnek tartom. Bizonyos, hogy a *blabla* és a *blaterare* összefüggenek. Csak a jelentéstani vonatkozások valószínűsítik az olasz—francia—magyar irányú vándorlását a *blabla* szónak.

A *blabla* és a *halandzsa* jelentésbeli összefüggése úgy kapcsolódik ehhez a vonalhoz, ahogyan az egy szemantikai mezőbe tartozó, akár különböző alakú szavak is szoros oppozíciós és/vagy ekvivalencia viszonyba lépnek jelentésük révén mind szinkrón síkon, mind diakrón tengelyen (vö. M. FOGARASI, Storia di parole, storia della cultura. Napoli, 1976. 75—93).

FOGARASI MIKLÓS

Nem mindig papsajt. Ennek a közmondásnak O. NAGY GÁBOR a „Magyar szólások és közmondások"-ban a következő alakváltozatait és jelentéseit adja meg: *Nem mindig papsajt* [rég: *Nem mindenkor* v. *nem mindennap* v. táj: *nem örökké papsajtja*] 'nem mindig sikerül az embernek vmi; nem lehet mindig jó dolga az embernek; nem lehet mindig csak finomságokat enni, beosztással kell élni'. A kifejezésnek egyéb alakváltozatai is vannak: *Nem mindig papsajt, egyszercsak mestersajt is!* (a mondat folytatása: „szokják mondani a magyarok, gondolá magában Fabó Pista; — nagynehezen elemelvén a vásárfiát. —" l. VAS GEREBEN, Életképek és darázsfészek. Pest, 1847. 21: NSz.); *Nem mindig papsâjt, (lesz még papszar is,* teszik néha hozzá. 'Nem lehet mindig jó dolga az embernek.' l. LÁSZLÓ: Nyr. XXVIII, 332); *Nẹm mịndék papsāịtya* 'nem lehet mindennap ünnepi ebéd, beosztással kell élni' (SzamSz.); *Nem mindég papsajt, hanem ëccő barátszar is* 'a jóra rossz következik' (SzegSz.); stb.

A szólásmondás eredetéről akkor kezdtem el gondolkodni, amikor a „Hajdú-Bihari Napló"-ban (1977. ápr. 24. 12) SZABÓ KÁROLYnak „Debreceni diákhistóriák, a befagyott fokos peták" című cikkét olvastam. Az első világháború előtt a debreceni Kollégium több diákja rendszeresen kijárt az alsó-józsai temetésekre énekelni. Ezt anyagilag szintén honorálták, s szívesen kínálták őket például friss gyümölccsel is. Ám — mint SZABÓ megjegyzi — „természetesen e kellemes mellékkörülményekkel ékeskedő kiszállások alkalmával sem volt tanácsos megfeledkezni az örök figyelmeztetőként ismeretes diákközmondásról. 'Nem mindig *papsajt*, hanem néha-néha *kántorgomolya* is!' Vagyis a finom falatok után esetleg el kell fogyasztani a kevésbé kívánatosakat is. Ami főképpen a téli és tavaszi temetésekre vonatkozott." (I. m. i. h.)

A TESz. a *papsajt* szóról többek közt az írja, hogy „az eredetibb *pap sajtja* birtokos jelzős szerkezetből rövidült. Számos *pap-* előtagú növénynevünk van . . . Ezekben az előtag leginkább gúnyos szerepű . . . A *papsajt* esetében azonban az 1598 óta adatolható *nem mindig* [ɔ: *mindenkor*] *papsajt* [ɔ: *papsajtja*] 'nem lehet mindig jó dolga az embernek' . . . közmondás alapján azt kell feltennünk, hogy a *pap sajtja* > *papsajt* eredetileg valóban a papok sajtja; különleges eljárással készült finom sajt volt; vö. *trappista*. De ez a jelentés az idézett közmondáson kívül nem dokumentálható. A növénynévi használat a növény termésére utal, ez kerek sajtra hasonlít."

A TESz. föltevését nem találtam meggyőzőnek, hanem SZABÓ cikke alapján is először arra gondoltam, hogy a *papsajtja, papsajt* eredetileg a papoknak természetbeni fizetségként nyújtott sajt volt. Közismert ugyanis, hogy régebben a papok szintén részben természetben kapták a járandóságukat. Például a szerencsi uradalom 1631. május 17-i szerződményjegyzéke szerint „Praedicator uram esztendeigh való kész penz fizetése f. 33, bor vas no. 1., lőre vas no. 1, barany no. 4, keő soo no. 10, es egy verő diszno". Ugyanott: „Parkolab uram kész penz fizetese esztendeigh f 20, buza cubuli 16, minden ruhaia karasia, barany beőr bellese, kő soo 4, s a i t t y a 2, verő diszno 1, harom par czisma, 1 lovara szena, abrak cubuli 6. Asztala tiszttartó urammal, időközben leőre, neha bort is adhatnak, kivaltképpen mikor aratok és kaszasok körűl forgolodik: . . . Zamtarto

uram fizetese kész penz esztendeigh f. 18, buza cubuli 16, minden ruhaia karasia, barany beőr bellese, keő soo 3, s a i t 2, verő diszno 1, harom pár czisma, 1 lovara szena, abrak cubuli 6, masfel icze bora napiaban, asztala tisztarto urammal". De kap többek közt két sajtot a kertész, a béres és a disznópásztor is. Nagykállóban az udvarbírótól a sztrongahajtóig tizenhárom különböző foglalkozás végzői kapnak juhsajtot (l. I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai 1631—1648. Sajtó alá rend. MAKKAI LÁSZLÓ. Bp., 1954. 85—6, 413) stb. A hegyi pásztorok meg sajttal adóznak (l. pl. TAKÁCS SÁNDOR, Rajzok a török világból. II. köt. Bp., 1915. 299—315; NySz. *sajt, adósajt* a.). Érdekes, hogy bár a (juh)-sajttal való természetbeni fizetésre és adózásra számos adatot találtam, olyan nem akadt köztük, amely a papnak szánt sajtra vonatkozna. Ennek ellenére lehetségesnek tartom, hogy juttatásként esetenként a pap is kapott sajtot. A *papsajt, papsajtja* jelölhette volna a papnak adott, az őneki szánt sajtot, vesd össze: *papbér* 'papi járandóság', *papszóval* 'prédikációval', *Papcsere, Papégre, Papmocsára* stb. (SzamSz., a földrajzi nevek *Pap* nevű emberre is vonatkozhatnak), *papdolga* 'a papi földeken végzett közmunka' (OrmSz.), *paplakodalom, paplagzi* 'az újmisés pap ünnepélyes bevonulása a templomba, a primicia és utána vendégség' (SzegSz.) stb. Levélbeli érdeklődésemre SZABÓ KÁROLY azt válaszolta, hogy az újságcikkben említett szólásformát gyermek- és diákkorában hallotta Debrecenben, majd tanítóként az Érmelléken is. Ott 1919-ben az impériumváltozáskor megszűnt a felekezeti iskolák államsegélye, s ekkor vetődött föl, hogy a nép ismét természetben fizesse az egyház alkalmazottjait. „Előkerültek a már régen készpénzre váltott díjlevelek. Egyik-másik díjlevélben a pap számára a finomabb sajt, a kántor és a tanító részére pedig csak a közönséges gomolya volt fölvéve." Amikor azonban megkérdeztem, hogy a mondottakat adatokkal, írott forrásokkal alá tudná-e támasztani, a válasz nemleges volt. Úgyhogy a SZABÓ-féle értelmezés és eredeztetés mégiscsak inkább a közmondás utólagos (népi) magyarázatának tekintendő, amit az elhomályosuló emlékezet is befolyásolhatott. — Különben van egy másik *kántor* szavunk, amely főleg összetételekben fordul elő: *kántorbőjt* '⟨római katolikus egyházban⟩ minden negyedévben egyszer három napra rendelt bőjt' (TESz., vö. még *kántornap* 'quatember': NySz.), 1566: *kántorlúd* (Helt: Mes. 456: NySz.) 'negyedévenként járó lúd'. Az utóbbi szót a NySz. nem tudja értelmezni, az RMDE. (I. köt. 1580) által megadott jelentés azonban szerintem is helyes.

Papsajt szavunk után tovább nyomozódva megnéztem az ÚMTsz. anyagát, s abban egy, a Máramaros megyei Felsővisón 1913-ban gyűjtött érdekes adatot találtam: *papsajt* vagy *papzsák* 'disznóvérrel töltött vastag gömböcszerű eledel (Sütik)'. Mivel azonban erre a jelentésre sem itthon, sem levélbeli érdeklődés útján Romániából nem találtam újabb példákat, a vizsgálódás ezen az úton sem juthatott el a megoldásig.

Romániából viszont NAGY JENŐ és PÉNTEK JÁNOS arra hívta föl a figyelmemet, hogy a papsajtmályva népi eledel is. Ugyanakkor a NSz.-ban magam szintén számos adatot találtam a papsajt fogyasztására. Például: „midőn édös atyám . . . Ingóvárbul valahova ki-mönt [a mostohaanya] hogy gyönge orcámnak fiatal pirosságát el-halványíthassa, engömet (valamint a' disznót) parajokkal és *papsajtyával* tartott." (Dugonics: Jolanka II. köt. Pozsony, 1804. 362); 1892: „*Papsajt* (Malva rotundifolia). Csallóköz. Sajt alakú termését a gyermekek megeszik. Az egész növényt gyökerestül mell-herbateának használják, leveleinek főzött levét pedig sebek mosogatására." (MÁRTON: Ethn. III, 59); „Szóba ereszkedtek egy vak cigánnyal, aki a forró napban ült és *papsajtot* evett." (Bródy Sándor: Az ezüst kecske. Bp., 1898. 59.); stb. A *papsajt*-ról a SzegSz. is megjegyzi, hogy „termését a gyerekek enni szokták. A papsajt főzete sebet mosni jó". A „Hargita kalendárium" 1979-es kötetének (Csíkszereda, 1978.) „Egykori csíki gyermekcsemegék" című cikkében VÁRI VILMOS meg a következőket írja: „A különböző növények termései — egyesek még éretlenül is — mindig is kedvelt gyermekcsemegék voltak. Talán legszaporátlanabb összegyűjteni a papsajtmályva (Malva neglecta Wallr.) terméseit. A valóban

sajt formájú papsajtot a nyár folyamán fiúk-lányok előszeretettel fogyasztják. A növényt a Gyimesekben *sajtburján*-nak és *kulcsolófű*-nek nevezik, de a csíki részeken irodalmi nevéhez közelállóan *papsajt*-nak nevezik." (I. m. 171—2.) Csanádi Imre „Papsajt" címmel 1961-ben egy verset is írt: „*Mályvakenyér*, gyerekek hitvány csemegéje, kerítés | ebszimatolta tövén, lefolyó-árok tunya partján, | disznók mocskai közt porosan-törpén kikizöldül, | rázza kerek levelét álmos, földszint-motozó szél. | Pöttöm sajt, fanyar és sanyarú, ha *kenyér*, ha *pogácsa* — | majszolják mégis nebulók, guggon csipegetve, | gonddal tépik-eszik, de *görözdönként*, mivel *úgy* jó." (Csillagforgó. Bp., 1966. 261, l. még a „Bástya és bátorság" és az „Összegyűjtött versek" című Csanádi-köteteket.)

Magam városban nőttem föl, s nemigen ismertem a papsajtot. Amikor azonban falusi vagy onnan származó ismerőseimet kérdeztem, kiderült, hogy gyerekkorában szinte mindegyikük evett papsajtot. Szerették, ha különösebben nem is rajongtak érte. Megkóstolván, nekem a káposzta torzsájára emlékeztető ízűnek, de kevésbé édesnek tűnt.

Megállapíthatjuk tehát, hogy bár a felnőttek a papsajtot, mint eledelt lenézték, és általában nem fogyasztották, a gyerekek szerették, csemegének tekintették. Korábban és ínséges időkben a papsajt becsülete bizonyára nagyobb volt. Ennek tudatában pedig a közmondás magyarázata magától kínálkozik. Először valószínűleg gyerekeknek vagy gyerekekre vonatkoztatva mondták (tréfás) figyelmeztetésként: *nem mindenkor papsajtja* vagy *papsajt*, azaz nem lehet mindig papsajtot, csemegét enni, a rosszabb ételeket, dolgokat, eseményeket is el kell fogadni. Ebből a konkrét helyzetből mind a kifejezés absztrahálódása, szólásmondássá, közmondássá válása, mind annak mai jelentései könnyen levezethetők. Megjegyzem, hogy Dugonics, bár átvitt értelemben és felnőtt gyerekekre vonatkoztatva, de gyerekekkel kapcsolatban szintén említi a papsajtot: „Meg-engedik néki a *Párkák:* hogy . . . életjökben lássa harcoló magzatjait: és, a kévánatos *Pap-sajton*, összeis békéltesse őket" (Szerecsenek II. köt. Pozsony és Pest, 1798. 76: NSz.). Mikes Kelemen meg, egy örmény ételről írva, egyszer így él a szólásmondással: „azt pedig ne gondollya kéd. hogy a gazda aszszony igy vendégellye. minden nap a gyermekeit. a már. sok volna, és *nem minden nap pap sajttya*, hanem csak akor a mikor kedvit akarja keresni a gyermekinek. és hogy kiki jó kedvü legyen a háznál," (108. levél: ÖM. I. köt. Krit. kiad. Sajtó alá rend. Hopp Lajos. Bp., 1966. 198). S talán a kifejezésre is gondolt Nagy Jenő, amikor a *papsajt* esetleges 'gömböcszerű étel' jelentése iránt érdeklődő levelemre, Murádin László véleményét is tolmácsolva negatív választ adott, majd hozzátette: „a papsajtra vonatkozólag az az általánosan ismert magyarázat él az erdélyi szokásvilágban, hogy a Malva neglecta Wallr., vagyis a papsajtmályvát a gyermekek előszeretettel fogyasztják a nyár folyamán". A Kisviczaynál (Ad. 14: NySz.) előforduló *Bizony nem mindenkor, de csak idejénkor járhatsz a pap sajtjára* alak (vö. még Dugonics: Szerecsenek II, 109: NSz.) hátteréhez meg az szintén hozzátartozhat, hogy a papsajtot csak akkor lehet fogyasztani, amikor a termése kifejlődik.

A közmondás első, Decsinél található előfordulásaiból a NySz. hármat idéz. Van még egy negyedik is: *Non ſemper Saturnalia erunt. Nem mindenkor pap ſaittia. Non semper erit aestas*, idem (357. hasáb). Mivel Decsi a kifejezést és változatait több hasonló jelentésű latin és görög adagium megfelelőjeként tartja nyilván, és mivel számára az antik frázisok könnyebb megtanítása, egyértelmű magyarítása volt a cél (vö. O. Nagy, NytudÉrt. 95. sz. 17), arra következtethetünk, hogy a magyar közmondás akkor már legalábbis meglehetősen ismert volt. A MA.[2] — bár valószínűleg Decsi közvetítésével (vö. O. Nagy i. m. 18—9) — szintén tartalmazza az idiómát *(Nem mindenkor pap ſaytya)*, sőt két, Decsinél szintén meglevő latin párhuzam mellé egy újabbat is ad: *non semper lilia florent* (vö. NySz.). Szótára második kiadásába Molnár Albert magát a szót ugyancsak fölveszi: *Papsaytya* 'Malva pumilla'. Persze, ha a kifejezés a XVI. század végéről adatolható, akkor a papsajt evésének már korábban szokásban kellett lennie. Lévén, hogy a *papsajt*

szó tudomásom szerint korábban sem jelölt a papok által készített (vagy nekik szánt) sajtot, az alaki hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett növénynév a *pap-* előtagot ugyanolyan módon kapta, mint a többi azonos kezdetű növénynév. A papsajtnak különben a már említetteken kívül is vannak népi elnevezései: *Isten kenyere, istenkecipója, madárpogácsa* (CSAPODY—PRISZTER, MNövSz.) stb. A SzamSz. a *papsājt* mellett a *papsāitya* alakot ugyancsak nyilvántartja.

Spicc. E szó két legkorábbi jelentése a TESz.-ben: 1574 k.: 'lábujjhegy | cipőorr', valamint 1575: 'csúcs, él, hegy | csúcsos tárgy'. Az elsőre a példamondat valószínűleg a NySz.-ból — KÖNNYE NÁNDOR cédulázásából — öröklődött, és a következő: „Az sereg orron és *spitzen* megyen vala". Nehéz elképzelni, hogy az akkori ruházatban és fölszereléssel egy egész sereg vagy csapat cipőorron, lábujjhegyen menjen. A szövegösszefüggés meg is mutatja, hogy nem erről van szó. Görcsöni Ambrus „Mátyás király históriája Bécs megvételéig" című énekében Hunyadi Jánosról, a rigómezei csatáról mondja: „Csuda nagy az vajdának bátorsága, | Sereg orron és spiccen megyen vala, | Magyarokat sok szép szóval bíztatja, | Hadnagyokat viadalhoz tanítja." (l. Balassi Bálint és a XVI. század költői. II. köt. Szerk. VARJAS BÉLA. Bp., 1979. 21). Ami azt jelenti, hogy Hunyadi a magyar sereg orrán és spiccén, azaz elején, élén vágtatott, ment a törökre. Az *orr*-t 'menetelő csoportnak az eleje' jelentésben a TESz. 1395 k.-ről adatolja is. A versezetet különben Görcsöni 1567—1568-ban szerezte, s 1574-ben adták ki (l. VARJAS i. m. 1009). A TESz.-beli első előfordulás jelentése tehát törlendő, a példamondat lényegében a másodiknak adatolható jelentéshez vonható, illetve ahhoz áll igen közel. Az évszám jelölése pedig helyesen 1567—1568/1574 vagy 1574 e.

A. MOLNÁR FERENC

Hatolyka. Románul ma *Hătuica*, illetőleg a 30-as években *Hotilca*. E háromszéki (Judeţul Covasna/Kovászna megye) településnek 1930-ban 453 magyar (székely), 3 zsidó és 1 román lakosa volt. Ma Kovászna megye Szentkatolna nevű településéhez tartozik, Kézdivásárhelytől délre (a Feketeügy/Rîu Negru mellett) van e falu. A helységet először 1332-ben említik *Hatolka* néven (vö. WAGNER E., Historisch-statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen. Böhlau Verlag, Köln/Wien, 1977. 316).

KNIEZSA ISTVÁN a „Magyarok és Románok" című kötetben (szerk. DEÉR JÓZSEF és GÁLDI LÁSZLÓ. Bp. 1943.) így ír a címbeli helynévről (211. lap): „Eredete ismeretlen. Vö. lengyel *Chotel* (Kozierowski, Badania II, 111), bolgár *Chotal* helynévvel (Spisăk na naselenitě města 1935. 3). E szláv helynevek a *Chotblb* szn.-ből alakultak." Magam megkísérlek egy másik — Erdély keleti szögletében nem idegen — lehetőséget találni a *Hatolyka* név megmagyarázására. A *hat* '6' + *olka (-ól* + *-ka* kicsinyítő képző) lehetőségét vetem fel magyarázatként. Az előtagjában számnévvel alkotott helynév Erdélyben otthonos jelenség. A Háromszékkel szomszédos Barcaságból ilyen adatokat idézhetünk: *Kétágpatak* (96), *Harmadláb, Harmadikláb* (118, 150), *Harmadik méhkert* (183), *Negyedik láb* (72), *Negyvennyolcaskő* (72), *Ötödikláb* (160), *Hétfalu* (6, 28), *Százforintosvölgy* (108), *Hét forrás* (94), *Hétforrásvize* (94), *Hétlétrásszakadék* (63), *Tízesztendős* (104) (ÁRVAY JÓZSEF, A barcasági Hétfalu helynevei. Kolozsvár, 1943.). Noha ez esetben nem mérvadó, érdemes megemlítenem, hogy az előtagjában számnévből álló helynév nem ritka a finnben sem: *Kaksimäärähainnen, Kakspihlajainen, Kolmaskangas, Kolmekivensunti, Kolmentalonraja, Nelikivikko, Viisjoki, Viisjoensuu, Viissylinen* (a hat jelentésű *kuusi* szó egyben 'fenyőfa, lucfenyő, jegenyefenyő', így a névadás indítékát minden esetben külön-külön meg kell vizsgálnunk, vö. Viljo Nissilälle 21. 8. 73, Castrenianumin toimitteita 6. Helsinki, 1973.). *Hat* '6' szavunk már *hatt* alakban jelentkezik 1372/1448-ban a Jókai Kódexben.

(TESz. II, 71) és a Müncheni Kódexben is *hat* alakban találkozunk e szóval (58va, Lek. 4: 25). A *Hota* ~ *Hata* ~ *Hotus* személynév már 1211-ben megtalálható (l. PRT. X, 507—11). A *Hatolyka* helység korábbi említése során az *-olka* alkotóelemnek *-alka* változatával is találkozunk (vö. WAGNER i. m. 316). A mai *-olyka* hangértéke feltételezhetően *-ojka*. *Ól* szavunk először 1208/1359-ben jelentkezik: „In predio ipsorum quod dictur *yuhol*" — helynévként (vö. TESz. II, 1072). A szó ótörök eredetű, a különböző török nyelvekben jelentése 'karám, istálló', a tatárban 'falu'. WICHMAN CsángSz.-a *oi* 'ól' adatot közöl. Az *ólka, óka* alakot Gyöngyös vidékéről (Heves megyéből) ismerjük (Nyr. II, 181). A kicsinyítő képzős helynévadás nem idegen a székelyek és a csángók körében sem: *Határka* (ÁRVAY i. m. 118), *Kövecs* (uo. 68, 96), *Kicsimezőcske* (uo. 185), *Kicsihalmocska* (uo. 121), *Csiporka* (uo. 58), *Csiroska* (uo. 58), *Havaska* (uo. 62). A *-ka/-ke* kicsinyítő képzőnk elevensége a középkortól kezdve csökken, ma már a köznyelvben elsősorban keresztneveink becéző alakjaiban szerepel, de ott is ritkán (vö. D. BARTHA, Szóképz. 114). A kicsinyítő képzők használatának gyakorisága igen jellemző a rendkívül archaikus moldvai csángóra: *báránka, homályka* 'felhő(cske)', *köntöske* 'gyermekruha', *szekërke* 'kicsi szekér', *asszonyka* 'asszony', *erőske* 'jócskán erős', *magoska* 'jócskán magas', *piroska* 'pirospozsgás', *szántóka* 'pacsirta', *alatka* 'kissé alább', *cigányka* 'cigány nő/asszony', *magyarka* 'magyar nő/asszony'. Az utóbbi két példában az 'asszony/nő' jelentésű *-ka* képző román hatás (l. SZABÓ T. ATTILA, Nyelv és múlt. Bukarest/Kolozsvár, 1972. 139—48). A kicsinyítő képző ilyen mérvű használata ugyan ma már nem jellemző az orbai tájszólásra, amelyhez Hatolyka faluja is tartozik, de a névadás idejében bizton számolhatunk a *-ka/-ke* képző használatának gyakoriságával. Érdemes még megemlítenem az igen-igen archaikus nyelvjárástípusok között számon tartott Fekete Körös völgye mentén beszélt magyar nyelvet: itt is a *kancsóka, kutyóka, libóka* megőrzött régiség (l. MÁRTON GYULA, Magyar nyelvjárástan, Cluj/Kolozsvár, 1970. 212). A jugoszláviai székely telepekről PENAVIN OLGA így ír: „Különösen az idősebb generáció nyelvhasználatára jellemző a kicsinyítő képző erős megterheltsége. Külön figyelemre méltó a *-ka, -ke* és a *-cska, -cske* képző. Frekvencia tekintetében szembetűnően felülmúlja a többi kicsinyítő képzőt (A jugoszláviai székelytelepek nyelvatlasza. Hungarológiai Kutatóintézet, Újvidék, 1978. 32).

Különben *ól* szavunk jelentései között érdekes adat bukkan fel PENAVIN Szlavóniai (korógyi) szótárában (II, 314): az *ólcsa*. „A ház végében álltak az *oulcsák*. Itt éltek a fiatalok." Így az *ólcsa* Szlavóniában egyfajta, a finn *aita*-hoz hasonló funkciójú építmény, *-lak* szavunk rokon értelmű kifejezése.

A román *Hătuica*, illetőleg a korábbi *Hotilca* alakok részben népi, részben mesterséges XX. századbeli kölcsönzések, ezekkel sem IORGU IORDAN (Toponimia Romînească. Bucureşti, 1963.), sem pedig IOAN PĂTRUŢ (Onomastică Românească. Bucureşti, 1980.) érthető okokból nem foglalkozik.

SZABÓ T. ÁDÁM

NYELVJÁRÁSOK

Észrevételek a kiskundorozsmai nyelvjárás változásáról

(a Magyar Nyelvjárások Atlasza alapján)

1. Ismeretes, hogy néhány évtizedes visszaesés, hanyatlás után az 1930-as években — főképpen CSŰRY BÁLINT nagy hatású munkássága révén — kedvező fordulat bontakozott ki nyelvjárásaink vizsgálata terén. A nyelvjárástan eredményei iránt fellobbanó érdeklődés és a magyar dialektológiában bekövetkezett lemaradás leküzdésére irányuló

törekvés — a háborús évek okozta megtorpanást és a felszabadulás utáni útkeresést leszámítva — szerencsére később sem szűnt meg, hanem a jobbá vált objektív körülmények következtében új erőre kapott. Az is igaz azonban, hogy az 1950-es évektől mintegy másfél évtizedig a legjobb nyelvjáráskutatóink többségének idejét, energiáját jórészt a Magyar Nyelvjárások Atlaszának munkálatai kötötték le, s bár — többnyire a nagyatlaszhoz kapcsolódva, mintegy abból kinőve — figyelemre méltó eredmények, egyéni kezdeményezések is születtek, mégis mind a mai napig van még adóssága nyelvjáráskutatásunknak több területen is. Nagyon hiányoznak pl. a korszerű nyelvjárási monográfiák, részletes mondattani feldolgozások, sőt újabb regionális tájszótárakra is (pl. a palóc, a dunántúli vagy a tiszai nyelvjárástípusból) nagyon nagy szükség lenne.

Bizonyára indokolható, mégis nehezen fogadható el, hogy nyelvjáráskutatóink viszonylag kevés teret és figyelmet szenteltek pl. a külső és belső nyelvjárásszigetek vizsgálatának is, pedig ezeknek a kutatása érdekes és értékes tapasztalatokkal, eredményekkel kecsegtet. A Romániában évtizedek óta kiemelkedően tevékenykedő magyar nyelvjáráskutatókon kívül ki lehet emelni PENAVIN OLGA munkásságát, aki szakcikkei mellett a háromkötetes „Szlavóniai (kórógyi) szótár"-ával és regionális nyelvatlaszokkal is gazdagította nyelvtudományunkat, a hazai nyelvjáráskutatók közül pedig — az 1930-as évektől napjainkig — IMRE SAMU tett igen sokat az ausztriai Felsőőr nyelvjárásának sokirányú feldolgozásával (pl. A felsőőri nyelvjárás: NytudÉrt. 72. sz. Bp., 1971.; Felsőőri Tájszótár. Bp., 1973.).

Azt senki sem állíthatja, hogy elvileg nem ismerték föl többen is a nyelvjárásszigetek vizsgálatának fontosságát. BENKŐ LORÁND az „Új módszertani lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban" című cikkében pl. nemcsak az összehasonlító nyelvjárástan problematikájára irányította rá a figyelmet, hanem azt is hangsúlyozta, és két település (a csehszlovákiai Nagyhind és a jugoszláviai Kupuszina) nyelvi anyagának hangtani szempontú vizsgálatával be is mutatta, hogy a nyelvjárásszigetek és anyanyelvjárásaik mai nyelvjárási jelenségeinek az összehasonlítása milyen sok tanulsággal, haszonnal járhat (MNy. LVII, 401—13). Ugyanebben a cikkében az Alföldön létrejött belső nyelvjárásszigetekkel kapcsolatban a következőket írja (i. m. 405): „A Nagyalföld középső részeinek (Pest, Békés, Csongrád, Csanád stb. megyéknek) túlnyomórészt a XVIII. század folyamán települt magyar lakossága nyelvterületünk igen különböző vidékeiről költözött ide. E települések és anyanyelvjárásaik nyelvi összehasonlítására kitűnő feltételeket nyújt egyrészt az átköltözés két-két és fél évszázados volta, másrészt az a körülmény, hogy általában jól ismerjük az áttelepülés körülményeit, és így pontosan megállapíthatjuk az anyanyelvjárást".

Részben BENKŐ LORÁNDnak ez a cikke, részben pedig a Kiskundorozsmán szerzett nyelvjárási tapasztalataim ösztönöztek arra, hogy a Magyar Nyelvjárások Atlasza alapján összehasonlítsam ennek a Szeged melletti községnek a nyelvjárását egyrészt azoknak a településeknek a nyelvével, ahonnan Dorozsma egykori lakói átköltöztek, másrészt pedig a déli nyelvjárástípusnak a hatását is igyekeztem fölmérni. Ugyancsak ösztönzőleg hatott rám KÁLMÁN BÉLÁnak a belső nyelvjárásszigetekre, illetőleg Dorozsmára vonatkozó fejtegetése: „A belső nyelvjárásszigetben az egységesítő erők igen erősen működnek. Az azonos nyelvű környezettel való állandó kapcsolat nagy hatással van a nyelvjárásszigetre, és lassan-lassan hozzáidomul a környék nyelvjárásához. Az is előfordulhat természetesen, hogy huzamosan megőrzi eredeti nyelvjárási sajátságainak egy részét, mint pl. Kiskundorozsma (Szeged tőszomszédságában) még ma is számos palócos nyelvjárási jelenséget tartott meg" (Nyelvjárásaink. Bp., 1966. 24).

Az előzőkben említett összevetésnek az elvégzésére az a szubjektív körülmény is bátorított, hogy 1959 óta Szegeden lakom, s ennek következtében viszonylag jól ismerem — bár a mai napig sem beszélem — Szeged és a környékbeli falvak nyelvjárását. Sokkal

lényegesebb azonban a vizsgálat elvégezhetősége szempontjából az az objektív tényező, hogy Dorozsma és azok a települések, ahonnan a XVIII. század első felében az átköltözés történt, egyaránt kutatópontok a Magyar Nyelvjárások Atlaszában, és ezenkívül arra is mód nyílott, hogy az összehasonlítás érdekében a déli (Szeged környéki) nyelvjárástípusból is választhassak kutatópontokat. Mindezek figyelembevételével a következő falvak nyelvatlaszbeli anyagát vethettem össze: Erdőtarcsa (J-4), Gyöngyöspata (J-5), Hort (J-6), Jászfényszaru (J-15), Kiskundorozsma (K-11), Algyő (K-12) és Tiszasziget (K-13). A déli nyevljárástípusnak mint környező nyelvjárásnak a dorozsmai népnyelvre tett hatását vizsgáltam, ezenkívül természetesen támaszkodni tudtam BÁLINT SÁNDOR kitűnő „Szegedi Szótár"-ára is. Nagyon jónak, szerencsésnek tartom egyébként, hogy annak idején, amikor a Magyar Nyelvjárások Atlaszának kutatópontjait kijelölték, a nyelvi szempontokat is messzemenően figyelembe vették, és így több nyelvjárássziget is bekerülhetett a kutatópontok közé (vö. DEME LÁSZLÓ—IMRE SAMU szerk. A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Bp., 1975. 56).

Fölvetődhet a kérdés: vajon bizonyítható-e, hogy a fentiekben említett (J jelzetű) kutatópontok nyelve Dorozsma anyanyelvjárásának tekinthető, s hogy az átköltözés valóban ezekből a Mátra vidéki településekből történet-e. Minderről — a Dorozsma és a Mátra környéke közötti nyelvi-nyelvjárási összefüggéseket, megegyezéseket is megerősítő — történeti tények vallanak. SZTRIHA KÁLMÁNnak a Kiskundorozsma történeteit feldolgozó munkájában a következőket olvashatjuk a község újratelepítéséről: „Erre az ősi helyre telepítette vissza Orczy István Dorozsmát. 1719-ben több jász családot hozatott Jászfényszaruból és Jászapátiból, akikhez később a Mátra vidékéről, Nógrád és Heves vármegyékből, a Bükk hegység palócfalvaiból több palóc család is csatlakozott" (Kiskundorozsma története. Kiskundorozsma, 1937. 47).

Elfogadtam és a feldolgozás során figyelembe vettem BENKŐ LORÁNDnak egyrészt Dorozsma egykori lakóinak áttelepülésével kapcsolatos konkrét (falvankénti) helymegjelöléseit, másrészt Kiskundorozsma nyelvjárássziget-helyzetéről kifejtett véleményét is, amely szerint „Még korábban a XVIII. század tizes éveiben jórészt Mátra vidéki palóc telepesek népesítették be Kiskundorozsmát. A nyelvföldrajzi tények azt vallják, hogy e lakosok a Zagyva középső folyásának vidékéről: Gyöngyöspata, Hort, Erdőtarcsa körzetéből költöztek át. Mivel ... Dorozsma telepesei belső nyelvjárássziget-helyzetbe kerültek, környezetük nyelvi hatása ma már erősen érvényesül beszédjükben; egykori nyelvjárásuk maradványai azonban még jelenleg is bőségesen elegendők a pontos településtörténeti megállapításokra" (Nyelvjáráskutatás és településtörténet: Nyr. XCI, 458—9).

Cikkemben arra a kérdésre igyekszem választ adni, hogy melyek azok a nyelvjárási jelenségek, amik az eredeti palóc nyelvjárásból napjainkig megőrződtek Dorozsmán, és hogy milyen mértékben maradtak meg, s melyek hatoltak be a több mint két és fél évszázados együttélés során a környékbeli falvak és Szeged nyelvéből a dorozsmai nyelvjárásba.

2. A fenti cél érdekében a már jelzett kutatópontoknak minden egyes nyelvi adatát — a Magyar Nyelvjárások Atlasza I—VI. kötetének 1162 lapja alapján — térképlaponként kicéduláztam, majd a különböző nyelvjárási jelenségeket kutatópontonként egytől egyig megszámláltam és összesítettem. Mivel a vizsgált települések közül az ún. szóföldrajzi kérdőívet csak Gyöngyöspatán, Horton, Kiskundorozsmán és Algyőn kérdezték ki, ezért ennek következtében bizonyos nyelvjárási sajátosságok abszolút száma a többi kutatóponton (Erdőtarcsán, Jászfényszarun és Tiszaszigeten) természetesen kevesebb. Ennek a ténynek azonban a kitűzött vizsgálati cél szempontjából nincs különösebb jelentősége, hiszen a dorozsmai nyelvjárás atlaszbeli adatait egyrészt a négy palócos-

jászos település összesített nyelvi anyagával vetem össze, másrészt ugyancsak együttesen veszem figyelembe a Szeged környéki kutatópontok példaanyagának vallomását is.

A feldolgozásra használt nyelvi anyag tehát kizárólag a nagyatlaszból gyűlt össze; kiegészítő gyűjtést egyetlen faluban sem végeztem. Ennek az eljárásnak — úgy vélem — föltétlenül előnye az, hogy az egyes kutatópontok nyelvjárási jelenségeit ugyanazon kérdés(ek)re kapott válaszok alapján tanulmányozhattam, vagyis a vizsgálathoz azonos szempontok szerinti, jól összehasonlítható példaanyagot használhattam föl. E mellett a kétségtelen előny mellett azonban a vizsgálódásnak bizonyos korláta, az előnyhöz képest eltörpülő hátránya is van. Ismeretes, hogy a nagyatlasz anyaga — egyébként nagyon is érthető és indokolt okokból eredően — főképpen hangtani sajátosságokat ölel fel, csak kisebb mértékben tartalmaz alaktani jellegű térképeket, kevésbé hasznosítható szókincstani szempontból, mondattani feldolgozásra felhasználható jelenségeket pedig — nagyon is megokoltan — nem foglal magában. Mindebből természetesen az következik, hogy a nagyatlasz alapján elsősorban hangtani szempontú összevetést végezhettem, és csupán kisebb mértékben nyílt lehetőségem alaktani és szókészleti sajátságok vizsgálatára.

A Magyar Nyelvjárások Atlaszának minden egyes térképlapján jelezve van, hogy a szóban forgó kérdőív elsődlegesen milyen céllal készült, vagyis ebből nyilvánvalóan következik, hogy az adott lap milyen jellegű (hangtani, alaktani vagy lexikai) vizsgálatra használható fel elsősorban. Nem szabad azonban szem elől tévesztenünk — amint ezt Deme László részletesen kifejtette és több példán be is mutatta —, hogy „az egyes kérdésekre kapott válaszok nemcsak a kérdésben foglalt fő probléma eldöntésére, illetőleg vizsgálatára alkalmasak, hanem igen sok más jelenséget is megbízhatóan megvilágítanak" (A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Bp., 1975. 81). Lássunk erre egy-két példát az általunk vizsgált kutatópontok anyagából!

Az 574. térképlap adatai pl. a következők: J-5: *hę́hëlyëz*, [*hę́hëjëz*]; J-6: *héhëjëz*, ⟨*héhëlyëz*⟩; K-11: *héhőzik, gerebënyëz;* K-12: *gerebönyöz*. Ennek az elsődlegesen lexikai szempontú térképlapnak szembeötlő szóföldrajzi tanulsága az, hogy Dorozsma nyelvjárásában 'a tilolt kendert kifésüli' cselekvésfogalomra két különböző lexéma használatos: az egyik (a *héhőzik)* a palóc nyelvjárásra jellemző lexéma hangtani változata, a másik szóalak (a *gerebënyëz)* pedig kétségtelenül a Szeged környéki nyelvjárásterületről hatolt be a dorozsmai népnyelvbe. Emellett azonban ugyanez a térképlap több hangtani és alaktani jellegű tanulság levonására is alkalmas, hiszen adatot szolgálhat pl. a *ly* fonéma meglétére, az illabiális *ë*-zés és a labiális *ö*-zés eseteire, a palatális *ny*-ezés előfordulására, alaktani szempontból pedig a *-z(ik)* igeképző (ikes vagy iktelen) használatára.

Hasonlóképpen tanulságos az alaktani szempontúnak minősített 474. és 475. térképlap vallatóra fogása is. Ezeknek adatai a vizsgált kutatópontokon a következők: J-5: *apósom;* J-6: *ȧpósom;* K-11: *ipȧm, ipam,* [*apósom*]; K-12: *ipam,* [*apósom*]; a 475. lapé pedig: J-5: *anyósom;* J-6: *ȧnyósom;* K-11: *nȧpȧm, napam,* [*anyósom*]; K-12: *napam,* [*anyósom*]. Ezek a térképlapok — morfológiai sajátságuk mellett — hangtani tekintetben a labiális *a* és az illabiális *ȧ* előfordulására, illetőleg a dorozsmai nyelvjárásban való ingadozására mutatnak példákat, de ugyanakkor az archaikus *ipam*, illetőleg *napam* szóalakok szóföldrajzi eltérését is jelzik. A szintén alaktani céllal gyűjtött 888. térképlap adatai a következők: J-4: *mëkkërësztëlyi, mëkkërësztëli;* J-5: *mëkkërësztëlyi,* [*mëkkërësztëli*]; J-6: *mëkkërësztëlyi, mëkkërësztëli;* J-15: *mëkkërësztëli,* ⟨*mëkkërësztëli*⟩; K-11: *mëkkërësztöl;* K-12: *mökkörösztöli* és K-13: *mökkörösztöli*. Ez a térképlap több hangtani jelenségre is kitűnő példákat szolgáltat, ugyanis jól tükrözi a palóc nyelvjárástípusra egyaránt jellemző illabiális *ë*-zést és az *l*-nek az *i* előtti palatalizációját, illetőleg ugyanennek a jelenségnek az ingadozását is, továbbá a déli nyelvjárásterület egyik jellegzetes vonását, a labiális *ö*-zést és az *ö*-nek a szóvégi (az *-l* igeképző előtti) behatolását Kiskundorozsma nyelvjárásába.

A példák számát fölösleges lenne tovább szaporítani. Az említett térképlapok adatainak bemutatásával is csupán azt próbáltam illusztrálni, hogy az egyes térképlapok nyelvi anyaga nagyon gyakran több szempontból is hasznosítható, és hogy a feldolgozás során minden egyes térképlap minden számba vehető hangtani, alaktani és lexikai jelenségét kutatópontonként összesítettem. Az ekképpen kapott számszerű eredmények birtokában fogtam hozzá a különböző nyelvjárási jelenségek elemzéséhez és a vizsgálatból adódó következtetések levonásához.

3. Hangtani téren — mint ismeretes — nyelvjárásaink fonémarendszerét (főképpen a magánhangzó-rendszert) három fő szempontból jellemezhetjük, mégpedig a fonémák állománya (száma) szerint, továbbá a fonémák hangszíne és megterheltsége tekintetében.

A) A fonémaállomány szempontjából az egyik jellemző sajátság az, hogy a dorozsmai nyelvjárásban egykor minden bizonnyal megvolt *ly* fonéma ma már nyomokban sincs meg; az atlasz hat kötetében sem találunk rá egyetlenegy példát sem a K-11-es kutatóponton, vagyis Kiskundorozsmán. Ezzel szemben ugyancsak a nagyatlasz tanúsága szerint a vizsgált négy palócos-jászos kutatóponton a *ly* fonéma — kétségtelen visszaszorulása ellenére is — főleg a *j* (ritkábban az *l* vagy *l'*) melletti változatként azért még tartja magát. Ezt jól mutatja pl. a következő két (54. és 57.) térképlap is: J-4: *hívely;* J-5: *hűvely, hűvel', [hűvej]*; J-6: *hívej;* J-15: *hűvej, (hűvely);* illetőleg J-4: *pëtrëzselyëm, pëtrëzselëm, pëtrëzsejëm;* J-5: *pëtrëzselyëm;* J-6: *pëtrëzsejëm* és J-15: *pëtrëzselyëm, pëtrëzselëm, pëtrëzsejëm.* A *ly* fonéma megőrzését mutató példák száma egyébként ezeken a kutatópontokon 15 és 30 között mozog (Gyöngyöspatán a legtöbb), Dorozsma nyelvjárásában pedig a *ly* helyén — miként a köznyelvben és a Szeged környéki nyelvjárásokban — leginkább *j*-t találunk (15. *konkoj;* 333. *bivąj, bivaj;* 933. *kirąj, kirąj, kiráj;* stb.), néhány lexémának *j*-s és *l*-es alakváltozatai is vannak (1007. *selëm, sejëm;* 1087. *Mihąl, Mihąl, Mihál, Miháj;* stb.), egy-két esetben pedig csak *l*-es alak használatos (pl. 931. *méhel, műhel;* 939. *luk).*

Azt hiszem, joggal föltételezhetjük, hogy a *ly* fonéma visszaszorulásának folyamata már a XVIII. század első harmadában megkezdődhetett Kiskundorozsmán, vagyis tulajdonképpen attól a pillanattól kezdve, amikor a palócos-jászos nyelvjárást beszélő telepesek a nyelvjárássziget helyzetű Dorozsmát megalakították. Valószínűnek tartom, hogy a *ly* pusztulási folyamata a környékbeli nyelvjárások hatására jó ideig nagyon lassú lehetett, s igazában véve akkor erősödhetett föl a *ly* eltűnése, amikor a köznyelv hatása is — főképpen századunkban — megnövekedett.

Annak alapján, hogy az *ē* fonéma a palócságnak viszonylag kisebb részén fordul elő, és hogy a vizsgált négy palócos kutatópont anyagában egyetlenegy olyan példát sem találtam, amely *ē* fonémát tartalmazott volna, úgy vélem, hogy ez a fonéma régebben sem tartozhatott a dorozsmai nyelvjárás fonémaállományába.

A dorozsmai népnyelv megkülönbözteti a kétféle *e* hangot, a zárt *ë* viszonylag szilárdan tartja magát (erről a fonémáról a megterheltségi kérdések tárgyalásánál részletesebben is szót ejtek még).

B) A magánhangzók hangszínbeli sajátosságai közül elsősorban az illabiális *á*-zás jelensége és a köznyelvi *á* helyén jelentkező fonetikai változatok vizsgálata figyelemre méltó. Előfordul ugyan még néhány egyéb fonémának egy-egy hangszínbeli (főleg nyíltabb vagy zártabb) változata, de mivel ezeknek a száma eléggé kicsi, és csak egy kutatóponton (elsősorban Gyöngyöspatán) van rá viszonylag több adat (84. *színą, színą;* 593. *trębekël, tęrgyël;* 661. *ęggy;* 668. *nígy, négy;* 1037. *boyarak, byyarak;* stb.), ezért ezeknek vizsgálatát figyelmen kívül hagytam. Ezek közül a hangváltozatok közül Kiskundorozsmán főképpen a labiális *a* nyíltabb variánsa *(ą)* gyakori viszonylag,

valamint az illabiális *ȧ* zártabb változata *(ạ)* említhető meg. Még kevesebb (mindössze 15 körül van) a zárt *ë* és a labiális *ö* közötti átmeneti hangváltozatok (az *ę̈* és *ọ̈)* száma. Erre a jelenségre Tiszasziget, Algyő és Kiskundorozsma nyelvjárásában találunk egy-két példát a nagyatlasz anyagában (pl. a 708. térképlapon: K-11: *igę̈nyę̈s;* K-13: *igenyọ̈s, igyenọ̈s;* a 897. térképlapon: K-12: *mọ̈khālt, mę̈khālt;* K-13: *mọ̈khāt).* A hangszínárnyalatok vizsgálatánál kell megemlítenem a magánhangzók orrhangúsodásának esetét, amely abszolút szóvégen figyelhető meg, és anyagomban szintén szórványosan jelentkezik. Az idetartozó példák alapján úgy látszik, hogy a mgh. + *n* kapcsolatban (pl. Tiszasziget-ten 1050. *a tüszhü̃, a tüszhọ̃;* 1067. *birkhu̧, biróhọ;* stb.) valamivel ritkább, mint mgh. + *ny* esetén (pl. a 482. térképlapon: J—6: *komâsszọ*; K—11: *komasszọ;* K—12: *komaasszọ̀, komaasszọ).* Meg kell azonban jegyeznem, hogy részben az ide sorolható példák kis száma, részben pedig ezeknek kutatópontonként való megoszlása miatt nem rajzolódik ki erről a jelenségről jól áttekinthető kép. Lényegében ugyanez mondható el a szóvégi zöngétlenedésről is. Erre a jelenségre, vagyis a zöngés mássalhangzóknak abszolút szóvégen bekövetkező kisebb fokú zöngétlenedésre a hét kutatóponton összesen 72 példát találtam, ebből 28 a gyöngyöspatai anyagban fordul elő, a többi (44) viszonylag arányosan oszlik meg a másik hat település nyelvjárásában. Mind a hetvenkét esetben zöngétlen mediáról van szó (pl. az 5. térképlapon: J-4: *zȧB;* J-5: *zaB;* J-6: *zȧB;* K-11: *zaB;* az 518. térképlapon: J-5: *tę̈rGY;* J-6: *térGY;* K-12: *térGY;* a 935. térképlapon pedig J-4: *ördöG;* J-5: *ördöG* és K-13: *ȯrdöG),* a teljes zöngétlenülésre azonban, amely elsősorban Zalában igen gyakori (vö. IMRE, MMNyjR. 294), a hét település egyikén sem találtam egyetlenegy adatot sem.

A hangszínbeli sajátságok közül a vizsgált kutatópontokon az illabiális *ȧ*-zás — megfelelő nagyságrendű példaanyaga és megoszlása következtében — alkalmasnak látszik arra, hogy képet alkothassunk ennek a jelenségnek bizonyos vonásairól, változásáról. Ennek elvégzéséhez természetesen falvanként megszámláltam és összesítettem az *ȧ* előfordulásának minden egyes esetét. Először arra gondoltam, hogy esetleg fonetikai helyzetenként (pl. hangsúlyos és hangsúlytalan helyzet, az *ȧ* előfordulása az *á* előtt, illetőleg *á* után stb.) elemzem az *ȧ* gyakoriságát, hátha ezek szerint bizonyos különbségek föllelhetők lesznek az egyes kutatópontok, illetőleg nyelvjárásterületek között. Ennek megfelelően gyűjtöttem ki az atlaszból az *ȧ* előfordulásának konkrét eseteit. Amit már menet közben is sejteni lehetett, az az összesítés során nyilvánvalóvá vált: a példaanyag megoszlása nem olyan, hogy ennek alapján megnyugtatóan lehetne elvégezni a különböző fonetikai helyzetek szerinti vizsgálatot. Ezért aztán azt tettem, hogy az *ȧ*-k és az ellenpéldaként álló *a*-k számát összesítettem az alábbi táblázat szerint:

A kutatópont megnevezése	Az illabiális *ȧ*-k száma	A labiális *a*-k száma	A labiális *a*-k részesedési aránya %
Erdőtarcsa	374	4	0,26
Gyöngyöspata	4	701	99,43
Hort	764	24	3,03
Jászfényszaru	341	8	2,29
Kiskundorozsma	626	838	57,24
Algyő	0	737	100,0
Tiszasziget	0	344	100,0

A fenti táblázat számadataihoz szeretném hozzáfűzni azt, hogy az *ȧ* és az *a* l e h e t s é g e s előfordulási száma egyrészt attól függött, hogy az ún. szóföldrajzi kérdőívet

nem mindenütt kérdezték ki (így Erdőtarcsán, Jászfényszarun és Tiszaszigeten sem), ezért ezeken a kutatópontokon eleve kevesebb példa lehetséges, másrészt az is megszabja a valóságos előfordulási számot, hogy egy-egy településen (pl. különösen Kiskundorozsmán) ugyanannak a szónak több alakváltozatát is följegyezték (125. *csoroszjȧ, csoroszjạ, csoroszja;* 637. *kutyạhạ̈l, kutyạhạl, kutyahal;* stb.); ezeket a variánsokat különkülön megszámláltam, és a megfelelő kategóriába besoroltam (az *ạ*-t a labiális *a*-khoz, az *ạ̈*-t az illabiális *ȧ*-khoz).

A táblázatba foglalt adatok összegzésével a következő számszerű eredményeket kaptam: a négy palócos-jászos kutatóponton összesen 1486 *ȧ* és 734 *a* fordul elő, Dorozsmán 626 az *ȧ*-k és 838 az *a*-k száma, Algyőn és Tiszaszigeten *ȧ* nem található, *a* pedig 1081 esetben tapasztalható. Feltűnő, hogy a palóc nyelvjárástípushoz sorolt Gyöngyöspatán rendkívül csekély az *ȧ*-t mutató szavak száma (pl. 2. *tisztȧbúza;* 190. ⟨*pëlyvȧ*⟩). Ha ezeket az adatokat százalékosan értékeljük, akkor a következőket kapjuk: a négy palócos településen az *ȧ* gyakorisága aránya 66,94%, az *a*-é pedig 33,06% (Gyöngyöspata adatainak figyelmen kívül hagyásával: az *ȧ* megterheltsége 97,83%, az *a*-é pedig 2,17% !), Dorozsmán viszont az *ȧ* gyakorisága 42,76%, az *a* megterheltsége pedig 57,24%.

Ezek a számadatok önmagukért beszélnek. Világosan mutatják, hogy az *ȧ* a köznyelvi hatás ellenére milyen szilárdan tartja magát a palóc nyelvjárásterületen, továbbá azt is, hogy a köznyelv és a Szeged környéki nyelvjárások együttes hatása ellenére hallható még Dorozsma község nyelvjárásában is. „Megfigyelések a magyar nyelvjárások változásáról" című tanulmányában Imre Samu a következőket írja az illabiális *ȧ*-val (és a hosszú labiális *ā*-val) kapcsolatban: „Ma is virulens sajátság a palócságban, tehát kb. a Nyitra—Szolnok—Kassa határolta területen az *a* hang illabiális *(ȧ)*, illetőleg az *á* labiális *(ā)* ejtése. Ez a sajátság szintén hosszú ideig meg szokott maradni, még azoknak a nyelvében is, akik e jelenséget nem ismerő nyelvterületre kerülnek" (ÁltNyTan. VIII, 97). Ezek az észrevételek tehát megegyeznek azokkal a következtetésekkel, amelyek az általam vizsgált nyelvi anyagból is levonhatók. Itt említem meg, hogy Juhászné Pelle Ilona és Juhász János Pál „A kiskundorozsmai nyelvjárás magánhangzó-rendszerének fő jellemzői" című szakdolgozatukban (Szeged, 1974.) viszonylag gazdag példaanyagon vizsgálták az *ȧ* előfordulását, és — igaz, szándékosan olyan adatközlőket választottak, akik legjobban megőrizték a palócos nyelvjárási sajátságokat — arra a megállapításra jutottak, hogy „Azoknak az eseteknek a száma sokkal csekélyebb, melyekben *a*-t hallottunk illabiális *ȧ* helyett, és ez a jelenség egészen rendszertelenül jelentkezik egy-egy adatközlő beszédében is. Mégis elmondható, hogy hangsúlyos helyzetben valamivel gyakoribb az *ȧ* előfordulása a köznyelvi *a*-val szemben, mint hangsúlytalan helyzetben." (89.)

A vizsgálat eredményét természetesen nagyban meghatározza az a körülmény, hogy miképpen választjuk ki adatközlőinket, hiszen nemenként, de különösen nemzedékenként, sőt végeredményben — különböző okok: az iskolázottság, az olvasottság eltérő foka, a foglalkozás, beosztás stb. következtében — egyénenként nagy különbségek lehetnek a köznyelvhez való közeledés mértékében és a nyelvjárási jelenségek megőrzésében. Mivel semmi okom nincs arra, hogy a nagyatlasz Kiskundorozsmán kikérdezett 51 adatközlőjének jó kiválasztásában kételkedjem (az adatközlők nemek és nemzedékek szerinti megoszlására l. A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Bp., 1975. 307), ezért azt hiszem, hogy az *ȧ* használatának gyakoriságára kapott érték a tősgyökeres dorozsmaiakra vonatkoztatva tipikusnak tekinthető, vagy legalábbis mindenképpen az volt a gyűjtés idején. Az azóta eltelt egy-két évtizedben nyilvánvalóan tovább csökkent az *ȧ* előfordulásának gyakorisága, azt azonban merész dolog lenne megjósolni, hogy mikor következik be ennek a jellegzetes hangnak a pusztulása.

Tanulságosnak ígérkezik a köznyelvi *á* helyén jelentkező hangváltozatok számbavétele is. A vizsgált kutatópontokon az *á* helyén leggyakrabban hosszú labiális *ā* található,

ritkábban pedig az *ą̄*, *ą́*, *ą̰* és *ǫ̰* variánsok is előfordulnak. Ezeknek a változatoknak a számszerű megoszlása falvanként a következő:

A kutatópont megnevezése	Az *ǫ̰*-k száma	Az *ā*-k száma	Az *ą̄*-k száma	Az *ą́*-k száma	Az *ą̰*-k száma
Erdőtarcsa	0	59	18	0	0
Gyöngyöspata	0	0	0	12	0
Hort	12	135	113	7	1
Jászfényszaru	0	74	15	0	0
Kiskundorozsma	0	0	0	121	103
Összesen:	12	268	146	140	104

A fenti táblázatból Algyő és Tiszasziget azért maradt ki, mert ezeken a kutatópontokon az öt hangváltozat közül egyetlenegyre sem lehet példát találni a nagyatlasz anyagában, ugyanis az *á* hangszíne ezeknek a nyelvjárásában megegyezik a köznyelvivel.

Ha az öt variáns előfordulási számát százalékosan értékeljük, akkor változatonként a következő gyakorisági arányokat kapjuk: az *ǫ̰*: 1,79%, az *ā*: 40,00%, az *ą̄*: 21,79% az *ą́*: 20,89% és az *ą̰*: 15,52%, tehát a köznyelvi *á* helyén leggyakrabban az *ā* variánst találjuk. Még inkább látszik ez, ha a Dorozsmán hallható változatokat kihagyjuk a számításból, és a négy palócos település anyagán nézzük meg az *ā* megterheltségét, ekkor ugyanis az *ā* gyakorisága 60,09%-os. A dorozsmai nyelvjárásban használatos *ą́* és *ą̰* együttes megterheltsége viszont — az összes *ą́* és *ą̰* előfordulási számát figyelembe véve — eléri a 91,80%-ot.

A kapott táblázatot érdemes szemügyre venni, mert az adatok megoszlásából több tanulság is könnyen kiolvasható. Szinte első pillantásra kitűnik, hogy Horton mindegyik változat képviselve van, ezzel szemben Gyöngyöspatán csak egyféle variáns él, s az is eléggé elüt a másik három palócos falu anyagától. Az is eléggé jól kiviláglik, hogy a zártabb megoldású változatok nagy számban a palócos településeken fordulnak elő, ugyanakkor viszont Dorozsmán csak a köznyelvi *á*-hoz közelebb álló *ą́* és *ą̰* fonémarealizációk használatosak. A köznyelvi *á* helyén jelentkező hangváltozatok vizsgálata tehát azt mutatja, hogy a köznyelv és a Szeged környéki nyelvjárások együttes hatására a palócra jellemző *ā* (ritkábban *ǫ̰* és *ą̄*) megoldású fonémarealizációk napjainkra teljesen visszaszorultak Dorozsma nyelvjárásában, ezzel szemben — mint már láthattuk — az *ȧ* azért még tartja magát. Mindez egyébként megerősíti Imre Samu találó megfigyeléseit: „Ha az *ȧ*, illetőleg az *ā* ejtésmódja valamilyen okból megbomlik — ez nem ritka az Alföldön található nagyszámú palóc települések nyelvében —, akkor az *ȧ* hangszíne sokkal inkább megőrződik, mint az *ā*-é" (ÁltNyTan. VIII, 97).

Még egy hangszínbeli sajátosságról, a köznyelvi *ó*, *ő*, *é* és *á* helyén megfigyelhető diftongusos realizációról kell szót ejtenem. Erre a jelenségre — néhány, csaknem elhanyagolható kivételtől eltekintve — lényegében Gyöngyöspata nyelvjárásában találunk példákat. Erdőtarcsa, Algyő és Tiszasziget anyagában egyetlenegy diftongus sincs, Kiskundorozsmáról és Jászfényszaruból is mindössze egy-egy példa van a nagyatlaszban (a 134. térképlapon K-11: *vá^{o}nkus;* illetőleg a 947. lapon J-15: *vő^{ü}gy)*, vagyis lényegében diftongusokról itt sem beszélhetünk. Hort község anyagában is csupán három példa akad az *ó* helyén mutatkozó *ó^{u}* diftongusra (pl. a 136. térképlapon: *ekelő^{u})*, az *ő* és *é* helyén diftongusos realizáció egyetlenegy sem fordul elő, az *á* helyén viszont összesen 15 esetben *ā^{o}* megoldású diftongussal találkozunk (pl. 199. *pállā^{o}s;* 245. *sütőlápā^{o}t;* 301. *rovā^{o}s;* stb.).

A többi kutatóponttól eltérően csupán Gyöngyöspata nyelvjárására jellemző igazán — a köznyelvi *ó*, *ő* és *é* helyén — a záródó típusú diftongusok használata. Az *ó* helyén leggyakrabban (55 esetben) *ó*^{u} kettőshangzó fordul elő (242. *szémvonó*^{u}; 395. *túró*^{u}; 985. *disznó*^{u}; stb.), az *ao* megoldású diftongusra 7 (267. *fúrao*; 316. *csikao*; 359. *kotlaos*; stb.), az ^{a}*ó* típusúra pedig összesen 2 példa akad (122. *r*^{a}*ózsa* és 211. *l*^{a}*ócą*). — Az *ő* helyén leggyakoribb 66 példával az *ő*^{ü} diftongus (160. *küllő*^{ü}; 644. *szitakötő*^{ü}; 838. *ő*^{ü}*rzi*; stb.), az ^{e}*ő* kettőshangzó 7 esetben szerepel (238. *tív*^{e}*ő*; 335. *kir*^{e}*őddzik*; stb.), az *ő̯ö̯* típusú diftongusra pedig mindössze 3 példa van (331. *késsziső̯ö̯* stb.). — Az *é* helyén egyféle, *é*^{i} megoldású kettőshangzó található összesen 27 esetben (806. *ënné*^{i}*m*; 812. *vinné*^{i}*nk*; 1078. *lé*^{i}*cët*; stb.).

C) A magánhangzó-fonémák funkcionális megterheltségének kérdései. — Itt arra keresem a választ, hogy az egyes fonémák gyakorisságában milyen eltérések vagy hasonlóságok vannak a kiskundorozsmai népnyelv és a négy palócos-jászos település nyelvjárása, illetőleg Dorozsma és a Szeged környéki falvak nyelve között. Ismeretes például, hogy a palóc a legillabiálisabb nyelvjárástípus; nagyon kedvelt jelensége az illabiális *i*-zés és az *ö* rovására az illabiális *ë*-zés (vö. KÁLMÁN, Nyj. 81), ugyanakkor Szegeden és a környékbeli falvakban az *ë* megterheltsége eléggé csekély, ennek helyén labiális *ö*-zés jelentkezik. Érdekesnek ígérkezik tehát pl. annak a vizsgálata, hogy erősen *ö*-ző nyelvkörnyezetbe került palóc telepítésű Dorozsmán mennyire őrződött meg az *ë*, illetőleg milyen mértékben és esetleg milyen hangtani helyzetben hatolt be az *ö*-zés a dorozsmai nyelvjárásba.

a) A fenti kérdés megválaszolása érdekében — természetesen mind a hét kutatóponton — az *ë* helyén jelentkező *ö*-ző, illetőleg az *ö* rovására *ë*-ző eseteket egytől egyig megszámláltam és összesítettem. A kapott számszerű eredményeket az alábbi táblázat tartalmazza:

A kutatópont megnevezése	Az *ë*-ző esetek száma	Az *ö*-ző esetek száma	Az *ö*-zés részesedési aránya %
Erdőtarcsa	123	5	3,90
Gyöngyöspata	160	4	2,43
Hort	162	11	6,35
Jászfényszaru	115	10	8,00
Kiskundorozsma	134	26	16,25
Algyő	9	182	95,28
Tiszasziget	3	134	97,81

Az *ë*-ző és az *ö*-ző esetek megszámlálása során azokat a szavakat, melyeknek hangalakja az *ë*-zés vagy az *ö*-zés szempontjából mindegyik kutatóponton azonos (722. *dërék*; 1059. *dëszka*; stb., illetőleg 642. *bögöly*; 948. *gödör*; stb.), figyelmen kívül hagytam, a differenciáltságot mutató lexémák (pl. a 95. térképlapon: J-4, J-5, J-6, J-15: *cserësnye*; K-11: *cserësznye*; K-12, K-13: *cserösznye*; a 900. térképlapon: J-4: *fölvëtte*; J-5: *fëlvëttë*; J-6: *fëlvëtte*; J-15: *fölvëtte*, ⟨*fövëtte*⟩; K-11: *fövëtte*, [*fölvëtte*]; K-12: *fövötte*, *fölvötte*; K-13: *fövötte*, [*fölvötte*]; stb.) *ë*-ző vagy *ö*-ző eseteit természetesen számításba vettem.

A fenti táblázatban levő számadatokat százalékosan értékeltem a következő csoportosítás szerint: a négy palócos településen a zárt *ë* gyakorisága 94,92%, az *ö* megterheltségi aránya pedig mindössze 5,08%, Kiskundorozsmán a zárt *ë* előfordulási aránya 83,75%, az *ö* hangé ezzel szemben 16,25%, Algyő és Tiszasziget anyagában a zárt *ë* gyakorisági aránya csak 3,65%, az *ö* megterheltsége viszont 96,35%-ot ér el. Ezek a gyakorisági értékek önmagukért beszélnek. Világosan mutatják, hogy a több mint két és fél évszázados *ö*-ző nyelvjárási hatás ellenére Kiskundorozsmán az illabialis *ë*-zés, ha némileg visszaszorult is, még napjainkban is virulens jelenségnek tekinthető. A sze-

gediek és a Szeged környékiek számára — úgy látszik — az *ë*-zés lehetett a legföltűnőbb **sajátosság** Dorozsma nyelvjárásában, ugyanis bizonyára emiatt csúfolják olykor a falu lakóit *dërëzsmaiak*-nak.

Bár az *ö*-ző alakok megterheltsége Kiskundorozsmán nem sokkal nagyobb, mint a négy palóc község nyelvjárásában átlagosan, mégis hasznosnak látszik ezeket az *ö*-ző példákat abból a szempontból megnézni, hogy milyen esetekben és esetleg milyen hangtani helyzetben nyer némi teret a bennük jelentkező *ö*-zés.

A palóc falvak nyelvjárásába újabban bekerülő *ö*-ző formák egy részére az jellemző, hogy ezek a köznyelvben és más nyelvjárásokban csak *ö*-vel hangzanak (ilyen a 251. térképlapon J-6: *bëgre*, [*bögre*] és a 765. lapon J-6: *mëgé*, [*mögé*]), más részüknek a köznyelvben *e*-ző és *ö*-ző változata egyaránt lehetséges (ilyenek pl. a 701. térképlapon: J-4, J-15: *fölső;* a 843. lapon: J-4: *söpresz;* J-6: *söpörsz*, ⟨*söprő*⟩, ⟨*söpröl*⟩; J-15: *söpresz*, ⟨*söpörsz*⟩; a 900. térképlapon: J-4: *fölvëtte;* J-15: *fölvëtte*, ⟨*fővëtte*⟩), egy-két esetben pedig az *-l* igeképző előtti *ö*-zésről van szó (az 593. térképlapon: J-6: *térbetöl, térgyepöl, térdepël, térgyel* és a 913. lapon: J-15: *csépëlni, (csépölni)*).

A dorozsmai nyelvjárásba behatolt *ö*-ző szóalakok egy része szintén olyan, hogy ezeknek a köznyelvben az *e*-ző és az *ö-ző* formájuk egyaránt használható (ilyen pl. a 701. térképlapon: *fòlső, fèlső* és a 843. lapon: *söpresz)*, nagyobb részükre viszont az jellemző, hogy *l* előtti helyzetben (nemegyszer az *l* kiesésével) fordul elő az *ö*-ző megoldás (pl. 124. *gërëndő;* 156. *tengő;* 443. *pöndöl;* 573. *héhő;* 606. *fölhő;* 810. *viszó)*, és az atlaszbeli anyag alapján eléggé következetesnek látszik az *ö*-zés terjedése az *-l* igeképző előtt (pl. 391. *ebédöl;* 879. *énököl;* 888. *mëkkërësztöl)*.

Talán nem teljesen érdektelen, ha az egyébként is kevés számú példából egyetkettőt bemutatok az illabiális *ë*-zésre Algyő és Tiszasziget nyelvjárásából. Ezek az *ë*-ző szóalakok nyilvánvalóan a köznyelv hatására kerülnek be az *ö*-ző formák mellé, olykor az *ö* és az *ë* közötti *(ọ̈ és ę̈)* átmeneti változatokban (pl. az 570. térképlapon: K-12: *mëg'gyógyúl, mög'gyógyúl;* a 630. lapon: K-12: *borozdabillöktető, borozdabillëktető, barázdabillöktető)*.

b) A többi labiális-illabiális megfelelésre alig akad példa az atlasz anyagában, különösen elenyészően kevés a labiális *ü*-zés eseteinek a száma. Erre a jelenségre egyetlen adat van Erdőtarcsán (895. *kifüzetyik*, [*kifizetyik*]) és három-három példa akad rá Algyőn és Tiszaszigeten (a 944. térképlapon: K-12: *idő, (üdő);* K-13: *üdő*, [*idő*]; az 1082. lapon: K-12: *ing*, ⟨*üng*⟩; K-13: *üng, ing)*, a többi kutatóponton egyetlenegy szóalak sem mutat labiális *ü*-zést.

Hasonlóképpen kevés példa fordul elő a labiális *ő*, *ű* és *ü* rovására jelentkező illabiális *é*-re, *í*-re és *i*-re egyaránt. Ezeknek az eseteknek a számát az alábbi táblázatba foglaltam össze:

A kutatópont megnevezése	Az *é*-ző alakok száma	Az *í*-ző alakok száma	Az *i*-ző alakok száma
Erdőtarcsa	1	3	5
Gyöngyöspata	0	2	5
Hort	1	4	4
Jászfényszaru	0	2	4
Kiskundorozsma	1	4	3
Algyő	2	2	2
Tiszasziget	2	1	2

Az illabiális *é*-zés, *í*-zés megoszlása és a labiális *ü*-zéshez hasonlóan csekély megterheltségük következtében nincs mód arra, hogy ezek alapján valamiféle következtetést

levonhassunk bármelyik helyi nyelvjárással kapcsolatban is.

c) Ha zártság és nyíltság szempontjából végzünk összesítést az egyes magánhangzók megterheltségéről, akkor sem tapasztalunk lényeges eltéréseket az egyes kutatópontok, illetőleg nyelvjárásterületek között. Lássuk először a zártabb magánhangzók előfordulási számát a nyíltabb magánhangzók rovására!

A kutatópont megnevezése	*o : u* mf. száma	*a : o* mf. száma	*ë : i* mf. száma	*ö : ü* mf. száma	*ó : ú* mf. száma	*ő : ű* mf. száma
Erdőtarcsa	4	2	4	3	2	7
Gyöngyöspata	3	5	4	4	9	9
Hort	7	6	3	3	3	6
Jászfényszaru	4	3	2	3	3	5
Kiskundorozsma	6	6	7	4	8	6
Algyő	3	5	5	8	7	9
Tiszasziget	4	3	4	8	5	8

A fenti táblázatban az mf. a megfelelés rövidítése, tehát pl. *o : u* megfelelés van az 1035. térképlapon a következő kutatópontokon: J-4: *bugār;* J-5: *bugár* és J-15: *bugār.* Lássunk még néhány olyan példát, amelyben szintén zártabb magánhangzó áll az egy fokkal nyíltabb helyén! A 393. térképlapon *o : a* megfelelés van (J-5: *vocsora;* J-6: *vocsorà;* és K-11: *vocsorà, vacsora),* a 909. lapon pedig *ö : ü* megfelelést találunk (K-11: *lügdös;* K-12: *lügdel,* [*lügdös*]; K-13: *lügdel, lügdös).* A példák számát lehetne még folytatni, de ez fölösleges lenne, mert mit sem változtat azon a képen, amely a táblázat alapján világosan látszik: az ide tartozó esetek száma és főképpen ezeknek a számadatoknak a kutatópontonkénti különbsége olyan kicsi, hogy a zárt tendencia szempontjából — egyes szavankénti eltérések ellenére — inkább nagyfokú hasonlóságot tapasztalunk a négy palóc falu nyelvjárása és a Szeged környéki népnyelv között.

Az ide tartozó jelenségek között kettő van olyan, amely a vizsgált kutatópontokon viszonylag jól megragadható különbséget mutat: az egyik a nyílt *e* rovására jelentkező zárt *ë*-zés, a másik pedig az *é* helyén előforduló zárt *i*-zés.

A nyílt *e*-vel szembeni zárt *ë*-zésről — igaz, kevés számú példa alapján — egyrészt az állapítható meg, hogy a palóc falvakra jellemző, Dorozsma nyelvjárásában ingadozás figyelhető meg (pl. az 53. térképlapon mind a négy palóc településen *lëncse* szóalak használatos, Dorozsmán, Algyőn és Tiszaszigeten pedig *lencse* járatos, a 72. lap igen tarka képet mutat: J-4: *spënót,* ⟨*spinót*⟩; J-5: *spënó^{u}t;* J-6: *spënót;* J-15: *pënót, spe̯nǫ̣t, spënót;* K-11: *spinót, spënót, spe̯nót;* K-12: *spenót;* K-13: *spenót),* másrészt az a legszembeötlőbb különbség, hogy Gyöngyöspata nyelvjárásában — a többi hat kutatóponttól eltérően — bizonyos igealakokban (pl. 836. *mëgvertë;* 899. *üttë;* 900. *fëlvëttë;* 907. *törjë)* és az egyes szám 3. személyű birtokos személyragban (pl. 1135. *gyűrő^{ü}jë, gyűrőjë;* 1137. *üvegë;* 1138. *szívë;* 1147. *nyelvë)* zárt *ë* használatos a nyílt *e*-vel szemben.

A köznyelvi és más nyelvjárásokbeli *é* helyén jelentkező zárt *i*-zésről szintén azt mondhatjuk el, hogy megterheltségében elég nagy különbség van a palóc és a Szeged környéki nyelvjárások között. A vizsgált hét kutatópont atlaszbeli anyagában a zárt *i*-zés eseteinek olyan a megoszlása, hogy alapvetően három kisebb-nagyobb csoportot lehet elkülöníteni. A példák egy — igen csekély — részére az jellemző, hogy mindegyik kutatóponton találkozunk zárt *i*-zéssel (pl. a 362. térképlapon: J-5: *kukuríkú;* J-6 és K-11: *kukuríkol;* K-12: *kukuríkul, kukuríkol;* az 1093. lapon: J-4, J-5 és J-6: *penyísz;* J-15; K-11 és K-13: *penísz* és K-12: *penísz,* ⟨*penissz*⟩, [*penész*]). Itt jegyzem meg, hogy minden olyan esetben, amikor Algyő és Tiszasziget anyagában zárt *i*-zés fordul elő az atlaszban,

Szeged nyelvében is megvannak az *í*-ző szóalakok. Egyébként Szegeden — amint ezt BÁLINT SÁNDOR Szegedi Szótára is mutatja — akad még néhány példa, ha nem is túl sok, a zárt *í*-zésre (*emíszt, kelísz* 'kérész', *típ* stb.).

A példaanyag másik része aszerint különíthető el, hogy ezekben — Algyő és Tiszasziget kivételével — öt kutatóponton van zárt *í*-zés, legföljebb Dorozsmán néhány esetben az *é*-ző alak melletti változatként él az *í*-ző forma (a 180. térképlapon: J-5, J-6 és K-11: *kíve;* K-12: *kéve;* a 250. lapon: J-5: *tányír;* J-6: *tānyír;* K-11: *tạnyír, tányér;* K-12: *tányẹ́r;* a 956. térképlapon: J-4, J-5, J-6, J-15, K-11: *kilis;* K-12, K-13: *kelés;* stb.).

A zárt *í*-zés eseteinek harmadik — legnagyobb számú — része csak egy kutatóponton, Gyöngyöspata nyelvjárásában fordul elő (pl. a 84. térképlapon a *szína*, a 722. lapon a *dërík*, az 1099. térképlapon a *mízes*, stb.).

A zárt *í*-zés számszerű adatait kutatópontonként az alábbi táblázat tartalmazza:

A kutatópontok:	J—4	J—5	J—6	J—15	K—11	K—12	K—13
A példák száma:	13	79	27	14	21	5	3
A részesedési érték %-ban:	8,02	48,76	16,66	8,64	12,96	3,08	1,85

Csak emlékeztetőül jegyzem meg: a fenti számszerű eredmények mérlegelésekor nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a szóföldrajzi kérdőívet három kutatóponton (J-4, J-15 és K-13) nem kérdezték ki, tehát az *í-ző* adatok számát ez a tény némileg bizonyára csökkentette. Ennek ellenére azonban az atlaszbeli anyag alapján is egyértelműen kiviláglik, hogy a Szeged környéki nyelvjárásokban a palóc kutatópontokhoz képest — még az erősen *í*-ző Gyöngyöspatát leszámítva is — igen gyenge fokú a zárt *í* gyakorisága. Azt is határozottan megállapíthatjuk, hogy Kiskundorozsma nyelvjárása — az illabiális *ë*-zéshez hasonlóan — a zárt *í*-zés tekintetében még napjainkban is közelebb áll a palóchoz, mint a Szeged környéki nyelvjárásokhoz.

d) A magánhangzók gyakoriságának zártság szerinti vizsgálata után nézzük meg, hogyan alakul a nyíltság tekintetében az egyes magánhangzók megterheltsége!

Az ide tartozó példák besorolását is a köznyelvhez való viszonyítás szerint végeztem el, tehát ide számítottam az *í*-vel szembeni nyílt *é*-zést (pl. a 867. térképlapon: K-11: *kikésérëm, kikisérëm,* ⟨*kikisírëm*⟩; K-12 és K-13: *kikésérëm)* vagy az *i* rovására jelentkező nyílt *ë*-zést (pl. 171. térképlapon: J-5: *ëstráng, ëstráng, istráng;* a 256. lapon pedig: K-11: *késvëlla, vëlla, villa;* K-12: *vëlla,* [*villa*]; K-13: *vëlla)* stb.

A zártabb magánhangzókkal szemben nyíltabb magánhangzókat mutató szóalakokat kutatópontonként megszámláltam, és a következő táblázatban zárt : nyílt megfelelések szerint összegeztem:

A kutatópont megnevezése	*u : o* mf. száma	*o : a* mf. száma	*i : ë* mf. száma	*ú : ó* mf. száma	*ű : ö* mf. száma	*í : é* mf. száma
Erdőtarcsa	1	0	0	1	4	0
Gyöngyöspata	2	0	2	1	5	1
Hort	2	0	1	0	5	0
Jászfényszaru	1	0	0	0	4	0
Kiskundorozsma	2	0	2	0	0	1
Algyő	2	0	2	0	0	2
Tiszasziget	1	1	1	0	0	3
Összesen:	11	1	8	2	18	7

Amint azt a fenti táblázat mutatja, ezeknek a zártság : nyíltság szerinti megfeleléseknek egyrészt annyira kicsi a száma, másrészt a kutatópontonkénti megoszlása is többnyire olyan, hogy ezekből nemigen lehet következtetést levonni. Legföljebb nagyon halványan az rajzolódik ki, hogy Szeged környékén a nyílt *é*-zés egy kissé talán gyakoribb jelenség, mint a palócföldön. Egy-két ilyen *é*-ző alak (pl. *kényó* 'kígyó', *késér)* a Szegedi Szótárban is megtalálható.

Az ide tartozó jelenségek közül a köznyelvi *ú*, illetőleg *ű* helyén nyílt *ó*-zás, illetőleg nyílt *ő*-zés látszik területileg jól elkülöníthetőnek, ugyanis az *ú : ó* és az *ű : ő* megfeleléseire anyagunkban csak a négy palóc község nyelvjárásában találunk példákat (a 691. térképlapon: J-4, J-6 és J-15: *sűrő;* J-5: *sűrő*^{ü}, *sűrő;* a 951. lapon: J-4: *vg̃lyó;* J-5: *vállóu;* az 1134. térképlapon: J-4 és J-6: *gyűrő;* J-5: *gyűrő*^{ü}*;* J-15: *gyűrő,* [*gyűrű*]; stb.). Itt szeretném megjegyezni: hogy egy-egy jelenségre hány példát találunk a nagyatlaszban, az nemcsak a szóban forgó jelenség gyakoriságától függ, hanem attól is, hogy hány olyan szó szerepel az atlasz anyagában, amely az adott sajátságot egyáltalán hordozhatná. Éppen ezért e kevés számú példa vallomását is figyelembe lehet venni, és elterjedtségük alapján bizton le lehet szögezni, hogy a nyílt *ó*-zás és nyílt *ő*-zés jelensége, ha egykor megvolt is, napjainkra teljesen visszaszorult Kiskundorozsma nyelvjárásában.

e) Időtartam vonatkozásában az figyelhető meg, hogy a köznyelvben rövid felső nyelvállású magánhangzók (az *u, ü* és *i)* helyén hangsúlyos helyzetben — főképpen a Szeged környéki nyelvjárásokban — nyúlás mutatkozik (a 370. térképlapon: J-5: *szíszëg,* ⟨*szíszëG*⟩*;* J-6: *szíszog, sziszëg;* K-11: *szíszog;* K-12: *szíszög;* az 1014. lapon: K-11: *cúkor;* K-12: *cúkor, cukòr, cukor;* stb.). Erre a jelenségre Kiskundorozsmán és Algyőn hat-hat, Horton három, Tiszaszigeten és Gyöngyöspatán két-két, Erdőtarcsán pedig egy adatot találtam az atlaszban.

Jóval több példa fordul elő viszont az *l, r* és *j* előtti magánhangzók nyúlására. Az *l, r* és *j* nyújtó hatására jelentkező hosszú, illetőleg félhosszú magánhangzókat különkülön megszámláltam, és kutatópontonként az alábbi táblázat szerint összesítettem:

A kutatópontok:	J—4	J—5	J—6	J—15	K—11	K—12	K—13
A hosszú mgh.-k száma:	0	4	4	0	4	68	2
A félhosszú mgh.-k száma:	0	8	8	1	51	92	60

A fenti számadatok jól mutatják, hogy az *l, r* és *j* nyújtó hatása elsősorban Szeged környékén eleven jelenség, különösen Algyő nyelvjárásában virulens sajátság (a 65. térképlapon: K-11: *ubórka;* K-12: *ubórka, ubòrka;* K-13: *ubórka;* a 843. lapon: K-12: *söpőrsz;* K-13: *söpò̧rsz;* stb.). Az adatok száma alapján azt állapíthatjuk meg, a déli nyelvjárástípus hatására Dorozsma nyelvjárásában is érvényesül — elsősorban félhosszú realizációval — az *l, r* és *j* nyújtása, s ez különösen hangsúlyos helyzetben gyakori.

f) Sorra véve a különböző magánhangzók megterheltségének eseteit, végül a köznyelvi *é* helyén mutatkozó rövid nyílt *e*-zésről ejtek szót. Erre a jelenségre csak a négy palóc település anyagában találunk példákat (a 36. térképlapon: J-4 és J-15: *level;* J-5: *level, levél;* az 1038. lapon: J-4: *tehen,* [*tehén*]; J-5 és J-6: *tehen;* J-15: *tehen, tehén;* az 1040. térképlapon: J-4: *szeker,* [*szekér*]*;* J-5, J-6 és J-15: *szeker;* stb.), s a szóba jöhető egyéb példák *(kerek* 'kerék', *kaszanyel, vereb* stb.) alapján úgy látszik, hogy — bizonyos ingadozás ellenére — a rövid nyílt *e*-zés a palócban viszonylag szilárdan tartja magát. Dorozsmán viszont ez a típus, ha egykor talán megvolt is, ma már nyomokban sincs meg.

(Folytatjuk.)

SZABÓ JÓZSEF

SZEMLE

A magyar nyelv grammatikája

A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai. Szerkesztette IMRE SAMU, SZATHMÁRI ISTVÁN, SZŰTS LÁSZLÓ. Nyelvtudományi Értekezések 104. sz. Budapest, 1980. 794 l.

Míg a két világháború között elsősorban részletkutatások, bár kiemelkedően fontos részletkutatások folytak a magyar nyelvészet szakterületén, az utolsó évtizedek szervezett keretekben folyó munkálatait a nagy, összefoglaló szintézisek megalkotása jellemezte. A hatvanas évek elején napvilágot látott az akadémiai leíró nyelvtan, „A mai magyar nyelv rendszere", mely a hagyományokon alapuló klasszikus grammatikaként a maga korának lényeges szükségletét elégítette ki. A nyelv másik állományának, a szókészletnek számbavételét „A magyar nyelv értelmező szótára" végezte el. „A magyar nyelvjárások atlasza" mai nyelvjárásainkat tárta föl a legmodernebb módszerekkel. — A történeti összefoglalások a szókészlet-vizsgálatokkal kezdődtek. Ezek eredményeként született meg „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára" és „A magyar szókészlet finnugor elemei." Tervszerűen következett ezekből az előzményekből, hogy a magyar nyelv grammatikájának teljes történetét magába foglaló szintézis megalkotására is gondoljunk: a hetvenes évek közepén indultak meg „A magyar nyelv történeti nyelvtaná"-nak munkálatai. Ugyanakkor — főképp a külföldi iskolák hatására — a leíró nyelvtan iránti érdeklődés is nagy mértékben fellendült. A nyelvet más-más szemlélettel közelítő grammatikai vizsgálódások máris számos időt álló részeredményre jutottak, megért tehát a helyzet arra, hogy valóságos párbeszéd alakuljon ki a különböző álláspontokat valló kutatók között. Ebből a célból szerveződött a magyar nyelvészek III. kongresszusa, s ezért lett címadó programja a magyar nyelv grammatikája.

Az 1977 augusztusában zajló kongresszus témáját és kereteit a plenáris üléseken elhangzó négy főelőadás szabta meg: BENKŐ LORÁND, Történeti nyelvtanírásunk helyzete és feladatai; RÁCZ ENDRE, A magyar leíró nyelvtani kutatások helyzete és feladatai; SZATHMÁRI ISTVÁN, A nyelvtan helye a magyar szakosok képzésében a felsőoktatásban; SZENDE ALADÁR, A magyar nyelvtan helye a közoktatásban. Csak egy-egy gondolatot emeljünk ki belőlük! BENKŐ hangsúlyozza, hogy a történeti nyelvtan kutatójának hármas feladatot kell megoldania: „a nyelvi változások tényeinek: előzményeinek, folyamatának és következményeinek megállapításához szervesen, szorosan kapcsolódnia kell a változások magyarázatának és értékelésének." Különösen fontos a nyelvtani szerkezet mozgását előidéző okrendszer megállapítása, mely egyfelől magában a nyelvtani rendszerben, annak mindenkori állapotában, működésében gyökerezik, másfelől a nyelvi rendszerek és részrendszerek összefüggéseiből adódik (23). — RÁCZ ENDRE értékelő áttekintést ad leíró grammatikai irodalmunk főbb irányzatairól, s megállapítja: „. . . a különféle irányzatok egyre jobban közelednek egymáshoz: a leíró a történetihez, a formális a szemantikaihoz, a modern a klasszikushoz, és viszont." „. . . néhány alapvető momentumban többé-kevésbé kezdünk már egyetérteni." Ezek közé tartozik például a beszélt nyelvi megnyilatkozások arányos bevonása a vizsgálandó korpuszba; törekvés mutatkozik az egyes részrendszerek, szintek világos elkülönítésére, a vizsgálatoknak a szöveggrammatikára való kiterjesztésére (71—2). — SZATHMÁRI ISTVÁN a többi között azzal a problémával foglalkozott, milyen ismeretekkel és készségekkel kell felvérteznie a felsőoktatásnak a magyar szakos hallgatókat ahhoz, hogy a magyar nyelv rendszerének átfogó és részletekbe ható ismeretén kívül elsajátítsák a legfontosabb nyelvleíró, nyelvkutató módszereket, hogy kialakuljon megfelelő nyelvészeti szemléletük és gondolkodásmódjuk, s hogy

alkalmasak legyenek az új tudományos és módszertani eljárások állandó befogadására és értékesítésére. — SZENDE ALADÁR a korszerűsített tantervekről szólva örömmel számolt be arról, hogy „Iskolaügyünk történetében először nyílt alkalom arra, hogy egységes elgondolás alapján alkossunk anyanyelvi tanterveket minden, a közoktatásban részesülő korosztály számára, beleértve még az óvodások korosztályát is" (133). Néhány követelménye az iskolai nyelvtan oktatásával kapcsolatban: „Közvetlen kapcsolatot kell általa teremteni a nyelv és használója között . . . A grammatika az iskolában értékorientált formájú legyen . . . legyen kommunikációs beágyazottságú . . . ne receptív tanulmány legyen, hanem produktív." (140—1.)

A plenáris ülések 13 korreferátumának, valamint a szekcióülések közel 100 előadásának mondanivalóját még nagy vonalakban is lehetetlen ismertetni, ezért a kongresszuson (külföldi tartózkodása miatt) jelen nem levő recenzens csak arra szorítkozhat, hogy néhány, a kötet egészéből kiolvasható örvendetes jelenségre ráirányítsa a figyelmet.

A közel 800 lapos kötet több tekintetben is reprezentatív kiadvány. Tükrözi mindenekelőtt azt a szoros összefonódottságot, mely a nyelvtudomány és a társadalmi szükséglet kapcsolatát olyannyira jellemzi napjainkban. Nyelvünk diakrón és szinkrón kutatása, a kutatások elmélete és módszerei elválaszthatatlanok az anyanyelvi s ezen keresztül az általános műveltségre való neveléstől, közvetlenül érdeklik, érdekelhetik tehát a különböző szintű: felső-, közép- vagy alsófokú oktatás szakembereit. Az ötnapos kongresszus ülésein az is nyilvánvalóvá vált, hogy az elmélet és a gyakorlat között nem egyirányú, hanem oda- és visszakapcsolásos az áramkör: nemcsak a közoktatás töltekezhet a nyelvész eredményeiből, de a tanárok, tanítók tapasztalatai is termékeny feszültséget kelthetnek a nyelvtudomány művelőjében. Ezért olvassuk szívesen az olyan előadásokat, melyek az iskolai nyelvoktatással vagy az idegen anyanyelvűek magyar tanításával foglalkoznak (például olyan szerzőktől, mint: BANÓ ISTVÁN, BODOLAY GÉZA, FABRICIUS-KOVÁCS FERENC, FUTAKY ISTVÁN, GHENO DANILO, GINTER KÁROLY, HOFFMANN OTTÓ, KORNYA LÁSZLÓ, NAGY JÁNOS, NAGY JENŐ, NAGY MIHÁLYNÉ, SZÉKELY IMRE, ZSOLNAI JÓZSEF stb.).

Ugyanez a termékeny együttműködés jellemzi a tudománytörténetünkben korábban oly gyakran s olykor erőszakkal szétválasztott s vagy az egyiket vagy a másikat néha mereven háttérbe szorító diakrón és szinkrón kutatásokat is. Ma már nyilvánvaló, hogy egyik sem lehet teljes a másik nélkül. Nem véletlenül épülnek bele a nyelvleírás modern szempontjai a történeti folyamatot a részrendszer keretei között vizsgáló olyan tanulmányokba, mint például „A *-talan, -telen* képző régi és mai nyelvünkben" (D. BARTHA KATALIN), „Az *-ad, -ed* és az *-aszt, -eszt* képzős igepárok a számok tükrében" (H. BOTTYÁNFY ÉVA), „Az ős- és ómagyar kori hangváltozások rendszertani jellegéről" (NYIRKOS ISTVÁN), „A középfokjeles melléknév határozói bővítményeinek történetéhez" (S. HÁMORI ANTÓNIA), „Képzőgyakorisági vizsgálatok XVII. századi jogi szövegeinkben" (ZSILINSZKY ÉVA).

Végül e kongresszus bizonysága volt annak, hogy feladva az egymás felfogásával, kísérletével, elméletével szembeni bizalmatlanságot, napjainkban nemcsak békésen megférnek egymás mellett a nyelv különféle megközelítésmódjai, hanem éppen e különböző elméletek és módszerek segítségével, ha nem is egy teljes grammatikai leíráshoz, de nem egy területen számos olyan maradandó részeredményhez, szabályok megállapításához, összefüggések feltárásához jutottak el kutatóink, melyek e vizsgálódások nélkül talán még sokáig rejtve maradtak volna. Ebből a szempontból különösen sokszínű, tudós kutatógárda seregszemléje e kötet. A számos tanulmány közül ismét csak néhányat megemlítve (s nem k i e m e l v e, mert akkor szinte mindegyik ide kívánkoznék): BÉKÉSI IMRE, Mondat- és szövegszerkezeti párhuzamok; ELEKFI LÁSZLÓ, Névmási elemek visszautaló (anaforikus) használata; FOGARASI MIKLÓS, Európai areális nemzetközi szókincs és

szóképzés a magyar nyelvben; HELL GYÖRGY, A gépi szóvégelemzés grammatikai kategóriái; HETZRON RÓBERT, Ízelítő a magyar tonoszintaxisból; JÉKEL PÁL, Nyelvészeti feldolgozások számítógéppel; KEMÉNY GÁBOR, A teljes metafora nyelvtani szerkezetéről; KENESEI ISTVÁN, Mivel egyeztetjük a vonatkozó névmásokat?; KIEFER FERENC, A faktivitás a magyarban; É. KISS KATALIN, Egy magyar transzformációs generatív szintaxis néhány alapvető transzformációs szabálya; MANZELLI, GIANGUIDO, A birtokviszony a magyar nyelvben tipológiai szempontból; SZABÓ ZOLTÁN, Szóvéggrammatika és stilisztika; stb. stb.

Hogy saját szakterületemnél maradjak: meggyőződésem, hogy a modern nyelvleírások eredményeinek, módszereinek figyelembevétele felfrissíti a nyelvtörténet-kutatást; de a vérátömlesztésnek kölcsönösnek kell lennie: mélységesen meg vagyok győződve arról is, hogy a nyelvtörténetben való biztos eligazodás és alapos jártasság a más koordinátarendszerben mozgó kutatók asszociációs báziskörét is termékenyen kiterjesztheti.

E. ABAFFY ERZSÉBET

Ligeti Lajos, A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van. II

Budapest, 1979. 480 l. Budapest Oriental Reprints. Series A 1.

A kiadók és szerkesztők (SCHÜTZ ÖDÖN, APOR ÉVA, HORVÁTH ANNA) szorgos munkájának eredményeként az 1977-ben megjelent első kötet után[1] a LIGETI LAJOS magyar nyelvű cikkeiből összeállított gyűjtemény második kötete is napvilágot látott. Míg az első kötet anyaga — néhány cikktől eltekintve — a magyar nyelv honfoglalás előtti török jövevényszavaival s a hozzájuk közvetlenül kapcsolódó turkológiai kérdésekkel foglalkozik, e második kötet anyaga többrétű, turkológiai témák mellett mongolisztikai, tibetológiai és sinológiai témákat is felölel. Egy szélesebb perspektíva alapján természetesen ezek is joggal kerültek bele a fenti címet viselő második kötetbe. S a gyűjtemény gerincét most is régi török átvételeink, ezen belül török eredetű tulajdonneveink vizsgálata alkotja.

E tulajdonnevek — a személy- és helyneveken túl a törzs- és méltóságneveket is ideértve — sajátos filológiai, etnikai és történeti problémákat hordoznak magukban. A török elemeinket átadó nyugati török nyelvekből — legalábbis jelenlegi ismereteink szerint — nem maradtak ránk nyelvemlékek, átvett tulajdonneveink török előzményeit a különböző idegen nyelvű források török szórványaiban kell fellelnünk. A tulajdonnevek magyarázása az egykor élt népek etnikumának, törzsi és társadalmi szervezetének, kultúrájának sokirányú ismeretét kívánja meg.

Török kapcsolatainkat kutató nyelvészeink (MELICH JÁNOS, GOMBOCZ ZOLTÁN, NÉMETH GYULA, PAIS DEZSŐ, RÁSONYI LÁSZLÓ) mindig nagy érdeklődéssel fordultak török eredetű tulajdonneveink felé. LIGETI LAJOS néhány rövid lélegzetű, fiatalkori megjegyzése után főleg a hatvanas évektől kezdődően végzett névtörténeti kutatásokat. Ezek a „Régi török eredetű neveink" című, a közelmúltban megjelent — s remélhetőleg folytatandó — cikksorozatában csúcsosodtak ki. Ebben a cikksorozatban kritikailag megrostálja, helyreigazítja, új kapcsolatokba helyezi, elveti vagy megerősíti a korábbi kutatások eredményeit. Saját eredményeit sem tekinti mindig véglegesnek, de mindig

[1] L. Magyar Nyelv LXXIV, 491—4 és Acta Orientalia Hungarica XXXIII, 278—81.

értékeli a megoldási lehetőségeket, s számos eddig elhanyagolt körülményre, új szempontra hívja fel a figyelmet. Lássunk ezek közül néhányat.

Valósággal szétboncolja a *Gyarmat* törzsnevet, s erősen megkérdőjelezi NÉMETH GYULA korábbi etimológiáját, mely szerint e törzsnév török előzménye a *yor-* 'fárad' ige tagadó alakú melléknévi igeneve lenne. NÉMETH másik etimológiáját, a *Jenő* törzsnévét viszont elfogadja, s a benne előforduló *j* szókezdetet (a köztörök *Iliγ* alakkal szemben) a csuvasos *j* protézis újabb adataival igazolja. E két törzsnevet azért is szokták együtt emlegetni, mert mai baskír megfelelőiben *(Yurmatï* és *Yeney)* az egykori Magna Hungaria magyar törzseinek maradványát látják. E feltevést Ligeti — a *Gyarmat* törzsnév etimológiájában mutatkozó bizonytalanság ellenére — nem utasítja el.

Álmos fejedelem nevének eredete lényegében tisztázott, a török *Almïš*-ból való (ez számos török adattal igazolható), amely az *al-* 'vesz' igének múlt idejű melléknévi igeneve, jelentése 'a vett, az elvett'. A TESz. (I, 142) az *álom* címszó élén közli Konstantinos Porphyrogennetosnak *Álmos* fejedelemre vonatkozó adatát, helyet adva ezzel Anonymus téves etimológiájának. Ligeti megvizsgálja a későbbi krónikákban is továbbélő anonymusi népetimológiát, az álomnak a nagy személyek születése körül utólagosan kialakult szerepét. A személynév hangalaki vizsgálatánál korábban is a *-mïš* képző került előtérbe, mivel ezt, megfelelő párjával együtt a „lambdacizmus" egyik példájának tekintették. A török *-mïš* és mongol *-mal* összekapcsolása azonban csak altaji relációban használható, a köztörök *-mïš*-nek ugyanis nincs csuvasos típusú *-m.l* megfelelője. Az *altmïš* 'hatvan' és *yetmiš* 'hetven' csuvas megfelelője *utmăl* és *śitměl* ugyan, de ezek nem képzett, hanem összetett szavak, s a kérdéses 'tíz' jelentésű szónak — amely néhány magyar és permi számnévben is megtalálható — eredete ismeretlen. Ugyanígy nem *-miš* képző szerepel *gyümölcs* szavunkban, amely nem a *ye-* 'eszik' ige *-miš* képzős származéka, hanem a *ye-* igéből alakult *yem* 'étel, eledel' főnév *-š* képzős alakja.

A sokat vitatott, hangtanilag nehezen magyarázható *Géza* nevünk (hiteles régi alakjai *Gyeücsa* > *Gyécsa)* alapszava valószínűleg a *yabγu* méltóságnévből alakult, ahogyan azt CZEGLÉDY KÁROLY ötletesen felvetette. A szókezdő *s* hangja alapján csuvasos típusú *Saroldu* s vele együtt a *Karoldu* női nevek második elemének megfelelője, a török *aldï* 'menyét' szó csak a távoli, szibériai török nyelvekből adatolható. Etimológiájuk helyességét még sem kell kétségbe vonnunk, hiszen kereskedelmi úton ezek az értékes prémek, s velük együtt a prémet adó állat neve, eljuthatott a nyugati törökséghez.

Figyelemre méltó hangtani tanulságokat rejtenek magukban azok a tulajdonnevek, amelyek két különböző alakban kerültek nyelvünkbe. Ezek török nyelvjárási vagy időrendi különbségeket tükröznek, mint pl. a *Tarján* és *Tárkány*, az *Ölbő* és *Elbeg*. Azonos török etimonja van a csuvasos jellegű *Jenő*-nek és a közt̓örök jellegű *Inak*-nak. Az egykori *Jeleχ* és *Iliχ* változat közül csak az utóbbiból alakult *Üllő* él ma helynévként nyelvünkben. Az azonos jelentésű török és finnugor eredetű névpárokban, mint pl. *Tas* és *Keve*, *Jutocsa* és *Ézelő* nem tisztázott, hogy a török eredetűek a finnugor eredetűek tükörfordításai-e, vagy éppenséggel fordítva?

A magyaroknak a mongolkori forrásokban szereplő három neve közül a *magyar* és *király* elnevezés eredete világos, a *baskír* elnevezés viszont problematikus. A források legtöbbikében ez is a Duna-Tisza menti népet jelöli, a szerzetes utazók leírásaiban azonban félreérthetetlenül a baskíriai magyarokra vonatkozik. A magyarok *baskír* neve már jóval korábban, a IX—XII. század eseményeit megörökítő mohamedán forrásokban megjelenik. E névhasználat oka máig tisztázatlan. Ligeti Lajos is csak annyit állapít meg határozottan, hogy a forrásokban szereplő *baǰγïr*, *baǰγïrd* elnevezés nem magyar eredetű, nem függ össze a *magyar* névvel, mint ezt korábban gondolták.

Török eredetű neveink vizsgálatából számos fontos nyelvi és etnikai tanulság vonható le. De ugyancsak számos, megválaszolásra váró kérdés is felmerül. Pl. „bolgár-

török" és „nem bolgár-török" eredetű neveink elválasztása, az ún. totem-nevek szerepe, a bolgár-török és kazár nyelvviszony, az átadó nyelvek (bolgár-török, kazár, kabar, besenyő, oguz) ismerete, az átvétel lehetőségei helyben és időben. Ligeti cikkei kijelölik a kutatás irányait, megmutatják azokat a módszereket, amelyeknek segítségével a további kutatásokat folytatni kell.

Török kapcsolatainknak egy másik területére, a magyar rovásírás problémáihoz visz el bennünket három kisebb, fiatalkori cikke. Ezek egyikében a magyar rovásírásnak egy eddig ismeretlen betűjét azonosítja a jeniszeji sírkövek zárt *ë* hangot jelölő betűjével, a másikban rámutat a Margit-szigeten talált feliratos kő hamisítvány voltára[1]. Harmadik cikkében egy azóta több vonatkozásban felmerült fontos kérdésről van szó: milyen volt a kazárok írása (illetve írásai), s milyen kapcsolatban lehetett a magyar rovásírással?

Ligeti Lajos mindig nagy jelentőséget tulajdonított a kínai források „barbár" népekről szóló tudósításainak. Fiatal korában De Groot „Die Hunnen der vorchristlichen Zeit" (Berlin und Leipzig, 1921.) című munkája hívta fel magára a figyelmét. Ligeti De Groot munkájának kritikai jellegű ismertetésével egybekötve tárgyalja a hunok legrégibb történetét, fénykorát, hanyatlását, életmódjukat, szokásaikat, államszervezetüket és nyelvi maradványaikat. Igen fontos a kínai-átírásos barbár nyelvi glosszákról írott tanulmánya, mert ebben kifejti azokat az elveket, amelyeknek alapján értékesíthetjük a kínaiaknak a barbárokra vonatkozó értékes adatanyagát. Ezeknek lényege, hogy a glosszákat a kínai nyelvtörténet figyelembe vételével, az egykori kiejtés szerint kell visszaállítani, s amennyiben ismerjük a kutatott barbár nyelvet, azt is nyelvtörténeti tanulságaival együtt kell vizsgálni. Módszere helyességét tanulságosan igazolja néhány török és mongol nyelvű glossza bemutatásával. Ugyanilyen módszerrel azonosítja egy karluk törzsnév mohamedán és kínai forrásokban fellelhető adatait, „visszaigazítja" egy XVIII. századi kínai forrás „megreformált" szolon nyelvű glosszáit.

Tudománytörténeti munkái között találunk egyes szerzők munkásságát vagy egy-egy munkáját értékelő kisebb cikkeket, és a magyar keletkutatás széles horizontját bemutató nagyobb tanulmányokat. Ez utóbbiak élére kívánkozik a magyarság keleti kapcsolatait elemző munkája, mivel a magyar keletkutatás gyökerei, feladatai és céljai a magyar történelem keleti kapcsolataiból fakadnak és táplálkoznak. A „Keletkutatás" című több kötetes kiadvány nyitó számában (1974.) felmérte a magyar keletkutatás helyzetét. A magyar orientalisztika sajátos arculatát a magyar nép és nyelv keleti kapcsolatainak feltárására irányuló törekvés alakította ki. Ezért vált orientalisztikánk gerincévé a turkológia, majd ennek szerves folyományaként alakult ki az altajisztika, a mongolisztika, a mandzsu-tunguz filológia, a belső-ázsiai kutatások. Az orientalisztika más ágai — mint pl. a tibetisztika, sinológia, sémi filológia, iranisztika, kaukazológia — is több-kevesebb szállal kapcsolódnak nemzeti stúdiumainkhoz. A magyar problémákban való megrekedés azonban szakmai beszűküléshez vezethet, sajátos problémáinkat csak úgy tudjuk eredményesen megoldani, ha azok szervesen kapcsolódnak az orientalisztika nemzetközi munkálataihoz, s nem maradnak el azok színvonalától.

Orientalisztikai kutatásunk nélkülözhetetlen tudományos műhelye a MTA Könyvtárának Keleti Gyűjteménye. Fennállásának 25-dik — az Akadémiai Könyvtár fennállásának 150-dik — évfordulóját ünnepelve Ligeti Lajos ismételten elemezte a magyar orientalisztika kialakulásának indítékait, s méltatta a Keleti Könyvtár nagy értékű gyűjteményeit, hagyatékait, megjelölve a gyűjtemények kiadásával kapcsolatos feladatokat. Ugyancsak jubiláris alkalomra, születésének 100-dik évfordulójára készült Gom-

[1] Ligeti Lajosnak ezt az 1925-ben tett megállapítását figyelembe nem véve a feliratos kővel többen foglalkoztak, de Ligeti igazát a közelmúltban László Gyula meggyőzően bizonyította (Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh. Bp., 1976. 61—8).

BOCZ ZOLTÁNról írott tanulmánya. Méltatja a széles érdeklődésű nyelvtudóst, akinek turkológiai érdeklődése az ural-altajisztikából nőtt ki, s akinek a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavairól írott munkája a külföldiek számára ma is az egyetlen hozzáférhető mű ebben a témakörben, de a magyar nyelvtudományban is ösztönzőleg hatott és hat még ma is.

Tudománytörténeti jellegű munkái között fontos helyet foglalnak el keleti tanulmányútjairól szóló beszámolói. Mongóliai kutatóútjának már a programmjából is megismerhetjük tudományos érdeklődésének sokoldalúságát, beszámoló jelentéseiben pedig konkrét eredményekként jelennek meg korábbi tervei. Helyszínen végzett gyűjtésének és kutatásának eredménye az Afganisztán mongol és török nyelveiről szóló, alapvető ismereteket tartalmazó, ma is sokat forgatott munkája. Tudományunk nagy kárára az Afganisztánban gyűjtött török, mongol és iráni nyelvű szövegei mindez ideig nem jelentek meg.

A mongolisztika és mandzsu-tunguz filológiai körébe tartozó cikkei a kitaj nép és nyelv történetével, a 'phags-pa írásos nyelvemlékekkel, a mandzsu nyelv régi mongol elemeivel s az ún. „kis" dzsürcsi írás értelmezésével foglalkoznak. Mint az előző kötetben, itt is található egy oszmanológiai témához kapcsolódó tanulmány: NÉMETH GYULÁNak az oszmán-török nyelv „kevert" rendszeréről szóló tanulmányát egészíti ki az afganisztáni mongol nyelvből vett példákkal.

A kiadványt Ligeti Lajos műveinek teljes bibliográfiája zárja.

A Kőrösi Csoma Társaság és a MTA Könyvtára LIGETI LAJOS magyar nyelvű cikkeinek reprint kiadásával rendkívüli szolgálatot tett a magyar nyelvtudománynak, a magyar őstörténeti és turkológiai kutatásoknak. Csak remélni tudjuk és szívből kívánjuk, hogy a nagy tudós kimeríthetetlen ismeretanyagából és energiájából még egy harmadik kötet is megszülessen.

KAKUK ZSUZSA

Nyelvatlasz és köznyelvkutatás

JÜRGEN EICHHOFF, Wortatlas der deutschen Umgangssprachen (A német köznyelvek szóatlasza). I. Bern, 1977. 52 lap + 54 térkép; II. Bern, 1978. 50 lap + 71 térkép.

1. A német nyelvváltozatok kutatásának szakirodalma ismét egy érdekes és tanulságos kiadvánnyal bővült a címben jelzett kétkötetes köznyelvi atlasz megjelenésével. Érdekes e munka, mert köznyelvi kutatások atlasz-szerű feldolgozására vállalkoztak a munkatársak, ugyanakkor tanulságos is, mert a német nyelvterület ilyen természetű tanulmányozása egyben a magyar nyelvtudomány hasonló kutatási irányzatainak nyújthat nem csekély segítséget. E két körülmény indokolja, hogy ismertetésemben esetleg a megszokottnál részletesebben kell foglalkoznom a címben jelzett munka módszertani kérdéseivel a gyűjtés és feldolgozás során, az anyag bemutatásának gondjaival és megoldásával, valamint az elkészült mű értékeivel, a következtetések problematikájával.

2. Mindenekelőtt szükséges néhány szót ejteni magáról a vállalkozásról. A szerző alapgondolata 1970 tavaszán a Madison University (Wisconsin) „Deutsche Umgangssprache" (német köznyelv) című szemináriuma során alakult ki. Ekkor még csupán a szókincs regionális változatairól, a kiejtés és a grammatika eltéréseiről esett szó, s az ehhez alapul szolgáló megfigyelések is mindössze a szeminárium résztvevőinek személyes észrevételei voltak.

Nyelvjárási szempontból a német nyelvterület Európa egyik legjobban feldolgozott kutatási körzetét jelenti, évtizedes múltra tekinthet vissza mind a nyelvatlaszos vizsgálati módszer, mind a monografikus, terület- vagy problémaspecifikus nyelvváltozat-feldolgozás. Ugyanakkor közismert, hogy a gazdasági fejlődés és a társadalmi átalakulás, a hagyományos életformák szerkezeti változásai következtében a német nyelv is folyamatosan, szüntelenül módosul. A kutatók feladatát éppen az jelentette: megállapítani, hogyan és milyen mértékben alakult már át a korábbi nyelvjárási vizsgálatokban megismert német szókincs, igazolhatóak-e a korábbi kutatások feltételezései a nyelv egységesüléséről, s ha igen, akkor miféle egységesülésről van szó, mik az egységesülés jellemzői, és hol vannak határai. A komplexum vizsgálata azonban a lakosság száma, életformája, a terület kiterjedése és politikai tagolódása miatt az eredeti koncepcióhoz képest nagyon komoly szűkítést, precíz átgondolást igényelt. Az elképzelt vállalkozás értékét döntően befolyásoló kiindulási munkaterv bizonyára teljes egészében tartalmazza az elgondolásokat, az olvasó pedig az eredmény kézbevételekor mérheti le az alkalmazott tudományos módszerek eredményességét. Terv és eredmény egyszerre, egyaránt képviseltetik a kötet terjedelmes előszavában.

Elsőként érdemes szemügyre vennünk a német köznyelvek fogalmát, melyek bemutatása az atlasz célja. A szerző megkísérli a fogalom pontos tisztázását, s ez éppen a német nyelv esetében nagyon komoly terminológiai vizsgálatokat, elhatárolást igényel. A kiindulópont világos, és minden hasonló jellegű vizsgálatra alkalmazható „negatív" meghatározás: az atlasz nem nyelvjárási atlasz, tehát nem régies és szűk körben, kevesek által használt foglalkozás- vagy munkaspecifikus fogalmak megnevezését, hanem egy tágabb környezet „általános" szóalakját mutatja be. A kutatási téma pontosabb meghatározása érdekében a szerző Paul Kretschmer „Wortgeographie der hochdeutschen Umgangssprache" (Göttingen, 1918.) című munkája alapján határolja el egymástól az egyes nyelvi rétegeket. Kretschmer vizsgálatának célja a „művelt körök" nyelvének leírása volt, amelynek tagjai meggyőződése szerint valamennyien „Hochdeutsch"-ot beszéltek, a „standard német" értelmében. Ezen felfogás következtében az általa gyűjtött adatok olyan hangtani egységességről tanúskodtak már több mint 60 évvel ezelőtt, amely mindenekelőtt a nyelvterület déli vidékein még ma sem következett be. Eichhoff az általa „általános"-nak nevezett szóalak kérdezésével úgy véli, hogy a jellemző, hangalakjában is tipikus realizációkat sikerült megragadnia. Köznyelvi adatainak plasztikusabb megragadása érdekében a Kretschmer által használt terminológiát is továbbfejleszti, pontosítja. Értelmezésében a *standard német* azt a nyelvi változatot jelenti, melyet mindenekelőtt a normatív igény és a „Hochdeutsch" kiejtés jellemez; amely elsősorban írásban, formális helyzetekben és tágabb, területek közötti érintkezésnél kerül alkalmazásra. (A meghatározás így, hozzávetőlegesen a magyar nyelvtudomány „irodalmi nyelv" fogalmával azonos.) Amennyiben terminológiai alkalmazásakor a normativitás kevesebb hangsúlyt kap, és inkább e nyelvi forma (legalább potenciális) érvényessége, elfogadottsága a lényeg, akkor egyaránt beszélhetünk „*Gemeinsprache*"-ról vagy „*Einheitssprache*"-ról. (Tartalmilag a kifejezések a magyar nyelvtudomány „köznyelv" fogalmának felelnek meg.) Eichhoff rendszerében a „Hochdeutsch" kifejezés a felnémet hangalakú *kiejtést jelöli*, szemben az alnémet vagy nyelvjárási ejtésformákkal. A „*Hochsprache*" terminusát annak eredeti jelentése szerint egy meghatározott, „magasabb" nyelvi stílusvariáns megjelölésére tartja fenn. A címben szereplő *Umgangssprache* szó eredetileg a német nyelv beszélt változatát jelentette, a kötetben használt értelmezése: a mindennapi élet helyileg általánosan elterjedt beszédformája. Bővebben kifejtve: ez a spontán beszélgetés, a kikapcsolódás, a családi kör, a barátok és a munkatársak egymás között beszélt nyelvalakja. (A tartalmi meghatározás és a többes számú alak egyaránt sugallja a terminus rokonságát a

magyar nyelvtudományban használt „regionális köznyelvek" fogalommal.) Eichhoff pontosan tudja, hogy értelmezésével a nyelvtudomány (egyik) gordiuszi csomóját próbálja kettévágni, hiszen a terminus használata korántsem egyértelmű, s így félreértésekre adhat okot. Maga a szó *(Umgangssprache)* ugyanis a német nyelvterületen belül mástmást jelent (l. ULF BICHEL, Problem und Begriff der Umgangssprache in der germanistischen Forschung. Tübingen, 1973.). A délnémet, osztrák vagy svájci beszélő, aki mindennapi kapcsolataiban nyelvjárást vagy legalábbis nyelvjárástól erősen színezett beszédformát használ, *Umgangssprache*-ként egy olyan beszélt nyelvet értelmez, mely hangzásában és szókincsében a német standard nyelvet tekinti példaképének. Ezzel szemben Észak-Németországban elterjedt az a vélemény, hogy az ott általánosan használt nyelv már maga is standard német, vagy ahogyan ők nevezik, „Hochdeutsch". E terület lakói számára az Umgangssprache inkább valamiféle lebecsülő megnevezés azon kifejezési formákra a szókincsen belül is, melyeket szóban ugyan szabad használni, írásban azonban lehetőleg más alakokkal kell helyettesíteni.

A szerző mindezek ismeretében és más, a szándékot pontosabban kifejező terminus hiányában döntött az Umgangssprache fogalmának használata mellett, hangsúlyozva egyúttal a szó többes számú alakjának fontosságát a munkában. A k ö z n y e l v e k (Umgangssprachen) forma alkalmazásával igyekszik ugyanis elkerülni azt a látszatot, hogy a nyelvterület egészén e g y általánosan elterjedt és használt köznyelvi változat létezne, mint az KRETSCHMER említett munkájában tükröződik. Efféle egységről ismert módon még ma sem beszélhetünk. Észak-Németország városaiban, ahol a mindennapi életben az alnémet nyelvjárásoknak már szinte semmiféle szerepük sincs, a családban és a nyilvános kapcsolatokban is hallható egy beszédváltozat, mely hangállapotát tekintve a beszélt standard-némethez közel áll, azonban hanglejtésében, kiejtésének színezetében, szókészletében, alkalomadtán mondatszerkezeteiben is még felcsillantja a nyelvjárásokat. Dél-Németország és Ausztria városaiban ezzel szemben olyan nyelvi változatok uralkodnak, melyek a környék nyelvjárásaiból alakultak ki. Persze ezekre is hat a standard nyelv, ezért alkalmazható ezen alakulatokra a „Halbmundart" (félnyelvjárás) kifejezés (l. WALTER HENZEN, Schriftsprache und Mundarten. 2. kiadás Bern, 1954. 205). Svájc német ajkú területein és Dél-Tirolban ezzel szemben a mindennapi érintkezés nyelve oly erősen őrzi nyelvjárási jellegét, hogy e változatokat teljes joggal tekinthetjük még ma is nyelvjárásoknak.

3. Mint látható, az atlasz munkatársainak már a terminológiai rendteremtés során is sokoldalú és nehéz feladattal kellett megbirkózniuk. A fentebb nagy vonalakban vázolt nyelvi állapot többé-kevésbé ismert már a német nyelvváltozat-kutatásokon belül, s ezért a további, pontosabb tények kimutatásához Eichhoff és munkatársainak módszere lesz a kulcsfontosságú tényező. Itt elsősorban a kérdezőhelyek és a kikérdezett anyag összeállítása, a kérdezés módja, az adatközlők kiválasztása és a begyűjtött adatok értékelése érdemli meg figyelmünket.

A) A g y ű j t ő p o n t o k. Az atlaszban szereplő összesen 402 gyűjtési hely öt ország területén szétszórva helyezkedik el. A kutatók itt olyan országokat vettek figyelembe, ahol a német nyelv köznapi használatban van, és ugyanakkor legalább egyike a hivatalos nyelveknek. Az atlasz céljainak megfelelően (nyelvszociológiai meggondolások alapján) a köznyelv kutatópontjaiként városokat választottak ki a munkatársak, az atlasz adatai tehát v á r o s i n y e l v i a l a k o k. A kutatópontok kiválasztásakor már eleve számításba vették az atlasz jellegét (jelbeírásos), s ezért sűrűn lakott vidékeken (pl. Ruhr-vidék) nagyobb városok is kimaradtak a hálózatból, míg kisebb népsűrűségű területeken apróbb városok is gyűjtőhelyként szerepelnek. A kutatópontok földrajzi elhelyezkedése: NSZK és Nyugat-Berlin: 231 kutatópont (305 adatfelvétel) | NDK: 84 kuta-

tópont (108) adatfelvétel) | Ausztria 56 kutatópont (80 adatfelvétel) | Svájc (német nyelvű területek) 26 kutatópont (40 adatfelvétel) | Olaszország (Dél-Tirol) 5 kutatópont (6 adatfelvétel).

B) Az adatgyűjtés módszere. Az atlasz munkatársai egy olyan módszerhez folyamodtak, mely a magyar nyelvjárási kutatásokban korábban nem vezetett eredményekhez, köznyelvi vizsgálatoknál azonban talán elképzelhető lenne használatának ismételt kipróbálása. A munkatársak egy a szerkesztő-szerző által aláírt levél kíséretében egy 138 körülíró természetű kérdésből és 20 kiegészítő rajzból álló kérdőívet küldtek ki az adatközlőkhöz, akik erre saját maguk írták be a válaszokat. A kérdőíven egyes válaszok esetében még a szociológiai vizsgálatokból jól ismert attitűdskálát is felhasználták, azaz egyes válaszokat, illetve válaszlehetőségeket már a kérdőíven feltüntettek, s az adatközlők ezek közül választhatták ki az általuk településükre jellemzőnek tartott alakot (vagy írhatták be a listán nem szereplő változatot). E kérdezési formának igen fontos szerep jutott olyan alakok gyűjtésénél, melyek éppen egy általánosan elterjedt megnevezéssel szemben mint alántasabb, familiáris, esetleg mint helytelen változatok szerepelnek az adatközlők nyelvi tudatában. A gyűjtések természetesen nem csupán a fenti indirekt módon folytak, noha az összesen 539 adatfelvételből 336 a posta közvetítésével készült el. Az indirekt és direkt gyűjtések adatai azonban a szerzői kollektíva szerint maradéktalanul illeszkednek egymáshoz. Amennyiben eltérés észlelhető a direkt és indirekt módon gyűjtött adatok között, úgy ez megjegyzésként mindig szerepel az atlaszlapokon is.

A direkt gyűjtéseknél az adatokat a német helyesírás szabályainak megfelelően jegyezték fel, olyan esetekben pedig, ahol az adott válasz a standard németben nem szerepel, fonetikus átírást alkalmaztak. Az esetleges kiejtési változatokat a postán kiküldött kérdőív is figyelembe vette, különösen a választható feleletek adtak erre lehetőséget. Svájcban a közvetlenül kikérdezett adatközlőket külön felkérték az általuk szolgáltatott adatok írásbeli feljegyzésére, hogy az így kapott alakokban esetleges írott konvenciók is érezhetők legyenek.

Az első kérdőív-terv 1970 tavaszán készült el, ennek továbbfejlesztett változatával indult meg a gyűjtés 1971 tavaszától 1972 elejéig az NSZK területén. 1973-ban Ausztriában és Svájcban folyt a gyűjtés, illetve az NSZK-beli anyag kiegészítése történt meg. Az NDK gyűjtőpontjain 1973-tól kezdve gyűjtöttek kérdőívvel adatokat, itt közvetlen kérdezéses gyűjtésre nem került sor. A munkálatokhoz eredetileg tervezett teljes kutatópont-hálózatról az adatok csak 1975 végére gyűltek össze, kiegészítő eredmények és egyedi kérdőívek pedig még 1976 elején is futottak be a gyűjtőkhöz.

C) Az adatközlők. Kiválasztásuk meghatározó súlyú a munkában. Eichhoff és munkatársai a jelenlegi élő beszéd megragadását tűzték ki célul, s e szándék az adatközlők kiválasztásának módját is megkötötte. Mindenekelőtt a korosztály tekintetében, ugyanis csak fiatalabb, illetve középkorú adatközlők adatait vették figyelembe. A kapott adatok hitelessége érdekében helyi születésű, lehetőleg olyan adatközlőket választottak, akiknek szülei is már a kutatóponton születtek, bár e másodlagos feltételt számos esetben mégsem tudták maradéktalanul teljesíteni. A munkaterv igyekezett a lakosság különböző szociális rétegeit bevonni az adatszolgáltatásba, az eredmények azonban azt mutatják, hogy többnyire csak a középréteg vállalkozott erre. Különösen a történelmi hagyományokkal rendelkező, jellegzetes német városi közalkalmazott-, és hivatalnokréteg mutatkozott jó adatközlőnek, akik szűkebb pátriájuk nyelvi hagyományainak ismerete mellett pontosan tájékoztattak az általánosabb érvényű standard nyelvhasználat formáiban is. Kapcsolataik a lakossággal segítették az elterjedt alakok kiválasztását, esetenként pedig több adat feljegyzését eredményezték.

Az atlasz eredeti célkitűzése 2—2 adat beszerzése volt minden kiválasztott gyűjtőpontról, de ez pl. az NDK esetében nem minden esetben sikerült. Ahonnan kettőnél

több adat érkezett be (különösen a nyelvváltozatok határterületein fordult ez elő), ott a további változatok a megjegyzések közé kerültek. Az adatközlők születési éve és foglalkozása az atlaszhoz készített kiegészítő táblázatban szerepel, és értékes adatokkal szolgálhat a feljegyzett szóalakok érvényességéről.

D) A kérdezett anyag kiválasztása. A végül kinyomtatott 125 atlaszlap miatt is viszonylag szűk és általános jellegű fogalomkörre szorítkozhatott. A lapokon a következő nagyobb témakörök adatai találhatók: az ember és munkája, foglalkozásai, a ház, az utca, az időjárás, az ünnepek, a köszöntésformák és a gyerekjátékok megnevezései (I. kötet); valamint az étkezés, a háztartás, az öltözködés, a növény- és gyümölcsnevek fogalomköre, illetve néhány jellemző kiejtésbeli és nyelvtani szerkezet variációi (II. kötet). A gyűjtés indirekt módszere következtében az atlasz csupán a megnevezések bemutatására vállalkozhatott, hiszen az eltérő jelentések részletes megvizsgálására nem volt módja a szerzői kollektívának. A kikérdezendő anyagot a német nyelvváltozati vizsgálatok korábbi kutatásainak tanulságai alapján igyekeztek összeállítani, gondosan ügyelve arra, hogy csak a városi nyelvben is élő fogalmak szerepeljenek a kérdőíven. A felvett adatok ugyanakkor nagyobb területek között a megnevezésbeli eltéréseket is pontosan kellett illusztrálják.

Már az eddigiekből is kitűnik, hogy a gyűjtés fő célja a köz nyelvének megragadása volt. Az ilymódon meghatározott feladat azonban két területen jelentős megszorításokat igényel: egyrészt a vizsgált nyelvi metszet jellegét illetően, másrészt az adatgyűjtés szociológiai hátterében. Az elkészített köznyelvi atlasz előszavában az e téren mutatkozó kutatói nehézségeket is pontosan nyomon lehet követni. A nyelvi (fogalmi) mező szűkítése, egy átlagos nyelvállapot megragadása érdekében azt eredményezte, hogy csupán reprezentatív vizsgálatok és adatok születtek. Másként szólva: míg egy nyelvjárási célú munkában az ember testrészeire, tevékenységére, eszközeire, lakóhelyére, közvetlen környezetére vonatkozó adatok teljes felgyűjtése általában a kutatás súlypontját jelenti, Eichhoff atlaszában a felsorolt témaköröket csupán 10—15 fogalom képviseli, s ezek is szándékosan a legáltalánosabb, legelterjedtebb fogalmak, vagyis illusztrációs adatok. Mutatványképp pl. a munka és foglalkozás témakörét a következő fogalmak képviselik: „dolgozni", „traktor", „gereblye", „lapát", „havat eltakarítani (hólapáttal)", „söpörni", „(szobát) takarítani", „takarítónő", „hentes", „asztalos", „a szakember, aki a vízvezetéket javítja", „kéményseprő". A ruházkodás témakörét a „nyakkendő", „farmer", „cipőfűző", „iskolatáska" fogalmainak megnevezése, a növények-gyümölcsök témakörét a „sárgarépa", „torma", „póréhagyma", „káposzta", „vöröskáposzta", „takarmánykáposzta", „narancs", „fekete áfonya", „almacsutka", „(almát) szedni" megnevezések képviselik. Az állatok neve négy atlaszlapon szerepel, a „ló", „kecske", „szúnyog", „katicabogár" adatokkal.

Az adatgyűjtés szociológiai feltételeiben a nyelviekhez hasonlóan szigorú válogatásra volt szükség, bár itt éppen az adatközlők kiválasztása és a kérdőíves forma következtében az esetlegesség veszélye állandóan fenyegetett. A kutatók itt, mint már említettem, a szociológiai „átlagot", a városi középréteget tekintették reprezentatívnak, és a vizsgálatokban sajátosan német történeti-szociológiai fejleményeket is figyelembe vettek az alkalmazott- és hivatalnokréteg hangsúlyozott középpontba helyezésével. A szociológiai „átlag" megragadásának szándéka ezen túlmenően azonban ismét inkább a szűkítésekben, egyes rétegek, illetve vetületek tudatos kirekesztésében figyelhető meg. Ezt bizonyítja a már említett korosztály-kiválasztás is, hiszen az atlaszhoz mellékelt adatközlő-jegyzék tanúsága szerint a zöm a 20—40 évesek közül került ki, az ennél idősebb és fiatalabb adatközlők kivételszámba mennek. Az adatközlők nemek szerinti összetételében is lényeges eltérés figyelhető meg a hagyományos nyelvjárási atlaszok és az itt tárgyalt köznyelvi atlasz között, ugyanis megközelítően fele-fele arányban szerepelnek

férfiak és nők. A társadalom különleges, deviáns csoportjainak nyelve nem tükröződik az adatokban, ugyanígy kimaradt a különféle rétegnyelvek, szaknyelvek szókészlete is a vizsgálatokból. Stilisztikai variációk pontos kérdezését a gyűjtési módszerből eredően nem lehetett elvégezni, erre csupán néhány atlaszlap adott lehetőséget (pl. a „pofon" kérdezése, 4. sz. lap, I. kötet). Ugyanígy lehetetlenné vált a nyelvi viselkedést döntően befolyásoló anyagi, szociális, pszichikai, fizikai és szituatív tényezők figyelembe vétele az atlasz átfogó jellege, valamint kérdésmódja miatt. Fontos ugyanakkor megemlíteni, hogy a felsorolt szűkítések nem az elkészült munka hiányosságait, hanem az ilyen típusú vizsgálatok tényleges korlátait jelölik!

E) A gyűjtött anyag bemutatása. Jelbeírásos atlaszlapokon történik. Az alaptérkép zöld színű nyomással mutatja a földrajzi- és államhatárokat, valamint a kutatópontokat, számokkal. A vizsgált terület K-Ny irányban kilenc mezőre oszlik (A-tól I-ig), és a mezőkön belül a kutatópontok számozása (a MNyA.-hoz hasonlóan) elölről kezdődik. Ahol a mező- és államhatárok egymás közelében párhuzamosan futnak, ott az utóbbiak egyben a mezők határait is jelölik. Amennyiben egy mezőt egy államhatár keresztez, az államhatár mögött új kutatópontszámozás kezdődik (az NDK és Ausztria esetében 51-től, Olaszországban 41-től). Svájc és Olaszország esetében a német nyelvű terület határát külön jelöli az atlasz.

A szóadatlapokon pontszerűen feltüntetett ábrák feloldása jobboldalt olvasható. A legegyszerűbb nyomdatechnikai jelmegoldást, a függőleges vonalat, mindig a legelterjedtebb változat kapta, s az így jelölt szóalak az esetek többségében egyben a standard német nyelv (egyik) szava is. A szerkesztés alapgondolatához tartozott az etimológiailag-képzésileg rokon alakok összekapcsolása a kiválasztott ábrák segítségével, de ez nem minden esetben teljesülhetett. Alapelvként érvényes viszont, hogy a ritkább egyedi alakok mindig a feltűnőbb ábrát kapták. Amennyiben egy kutatópontról nincs értékelhető adat, úgy a kutatópont beírt sorszáma mellé semmiféle jel nem került. Ha a két adatközlőtől szerzett adatok egymással egyezőek, akkor csupán egy ábra jelöli az ott gyűjtött válaszokat. Ha az egy helyen gyűjtött adatok között eltérés van, akkor mindkét adat ábrája szerepel a térképen, és a két ábra között pont, kettőspont vagy vessző áll. Ezek jelentése (X és Y tetszőleges ábrát képvisel): X.Y = a kutatópontról két adat érkezett, de az első gyakoribbságára utaltak az adatközlők (pl. az egyik csak X, a másik X és Y adatot mondott) | X:Y = a kutatópontról két adat érkezett, méghozzá mindkét adatközlőtől egy-egy adat. Ilyen esetben X mindig a fiatalabb adatközlőtől érkezett alak | X,Y = a kutatópontról két eltérő adat érkezett, egyformán használatosként feltüntetve. Ilyen esetben is X mindig a fiatalabb közlő adata. — A nem általános és ritka alakokat, valamint a kiegészítő megjegyzéseket ugyancsak a lap jobb oldalán olvashatjuk. A gyűjtött nyelvi alakok latin betűs írással szerepelnek, mert az atlasz a szóhasználat különbségeit, nem a hangalaki eltéréseket kívánja bemutatni. Ennek megfelelően a közvetlen gyűjtések fonetikusan lejegyzett adatait is „visszaírták" közönséges írásjegyekbe. Sok esetben előfordult az is, hogy olyan köznyelvi szóalakot gyűjtöttek össze, melynek standard nyelvi formája nincsen, ezért ilyen esetekben az adatok némi „egységesítése" is szükségessé vált.

Az elkészült atlasz optikailag jól áttekinthető, állandó lapozás nélkül is értelmezhető térképekből áll. A részletesebb feldolgozást, mélyebb tájékozódást segítendő, a kötetekkel egybekötve számos mutató is megjelent. Így pl. a települések (kutatópontok) alfabetikus jegyzéke, a mezők kódszáma szerinti sorrendben is, az atlaszlapok számozás szerinti mutatója, valamint minden egyes atlaszlaphoz egy rövid összefoglalás (az Előszó után), ahol nem csupán a feltett kérdés és az erre érkezett, végül az atlaszlapon ki nem nyomtatott adatok, hanem egyéb megjegyzések, bibliográfia is olvashatók. Egyszóval egy kézikönyv értékét elérő, világos, szakember és laikus számára egyaránt élvezetes olvasmány készült el.

4. A köznyelvi atlasz tudományos értékei mindenekelőtt a német nyelvi vizsgálatok számára fontosak és hézagpótlóak, ugyanakkor a módszerből eredő tanulságok más nyelvek hasonló célú kutatásaiban is segítséget jelenthetnek. Maga Eichhoff is felsorol néhány olyan megfigyelést, melyek megítélésem szerint az általános köznyelvi fejlődés jellemző tünetei, s mint ilyenek, nem csupán a német nyelvterületre jellemzőek. Ilyen pl. a kettős adatszolgáltatások azon esete, ahol a gyűjtött alakok között jól elkülöníthető egy eredeti, a környékre jellemző tájnyelvi adat és egy másik, magasabb presztízzsel rendelkező változat. E példák jól tükrözik a népesség általános törekvését a standard nyelv elsajátítására és használatára. (Magyar nyelvi vizsgálatokban is ismert a nyelvjárás és valamiféle köznyelv egymás mellett élése és szituációtól függő használata. A köznyelv és a standard nyelv közötti ehhez hasonló „átváltás" leginkább az írásos érintkezésben figyelhető meg, így nem véletlen, hogy Eichhoff köznyelvi atlaszában az írásban beküldött válaszok között feltűnően érezhető a standard nyelv felé való törekvés !) Megítélésem szerint az írásos kérdezési formának „köszönhető" az is, hogy bizonyos hangtani jellegzetességek (pl. a szókezdő *s* > *sz* ejtés az északnémet nyelvterületen vagy az ugyancsak szókezdő *g* > *j* ejtés Berlinben) az atlasz adatainak tanúsága szerint visszavonulóban vannak.

A szókincs különbségei a német nyelvterületen belül történeti, etnikai tényezők, kulturális és politikai összefüggések szövevényében alakultak ki. Az így kialakult változatok használata azonban nem csupán az egyes megnevezések történeti és kulturális hátterével, hanem a ma beszélő emberek tudatával, nyelvhez való viszonyával is szorosan összefügg. A magyar nyelv esetében többnyire jól elkülöníthetők a köznyelvi és nyelvjárási szóalakok (elsősorban a jelentésbeli és tulajdonképpeni tájszók, de még az alak szerinti tájszavak is). Ugyancsak ismert, hogy a tájnyelvi-nyelvjárási szókincs (a hangalak kevésbé) a nyelvjárást beszélő emberek tudatában általában mint valamiféle szégyellnivaló, alacsonyabbrendű, „nem szép magyar" nyelv rögzül. A nyelvi tudat tehát a magasabb presztízzsel rendelkező alakokat részesíti előnyben, s a jellegzetesen nyelvjárási alakoknak szerencsés esetben is csupán stilisztikai szerepet juttat. Úgy tűnik, a német anyanyelvűek között a „helyes" (standard) és „nem helyes" (nyelvjárási) szóalakok megkülönböztetése nem ilyen automatikusan és nem ilyen kizárólagossággal érvényesül. Eichhoff atlaszának adatai ugyanis azt bizonyítják, hogy nyelvjárási eredetű és hangalakú szavak nem csupán visszaszorulóban léteznek, hanem nagyobb területen elterjedve egy legalábbis regionális standardot képviselnek. Jelenlétük és használatuk azonban a nyelv teljes készletének gazdagságát, szinonímáinak, stílusrétegeinek bőségét, kifejezési lehetőségeinek fejlődését biztosítja. A kötetben bemutatott adatok is bizonyítják (pl. a 2. lap „leány"), hogy a köznyelvekben azonos fogalmat jelölő megnevezések a standard német nyelv elemeiként is léteznek, de már nem csupán az eredeti, hanem árnyalt, speciális jelentésekkel.

Minél nagyobb a regionális szóváltozatok száma, annál nagyobb szerep jut a kapcsolatok fenntartásában a standard nyelvnek, s minél kisebb a variációk száma, annál döntőbben jut szerephez a szóhasználatban a nyelvet beszélők nyelvi tudata. A jól ismert és csupán két pólusú „szombat" *(Sonnabend — Samstag)* szembenállás két szava közül a *Samstag* került a hivatalos szóhasználatba, a *Sonnabend* a nyelvterület északi és keleti körzeteiben tovább él ugyan, de elfogadja, ismeri a lakosság a „hivatalos" megnevezést is. Az atlasz szerzői külön utalnak arra, hogy az északi és déli nyelvterület nyelvhez való viszonyában komoly különbségeket észleltek, az előbbi passzívnak, az utóbbi inkább aktívnak nevezhető. Különösen délen találkoztak a helyi beszédformák büszke alkalmazásával, ezek védelmének kifejezett szándékával, az „elporoszosodás"-sal szemben. A helyi szóalakok védelme egészen kritikusan beleszól a hivatalos nyelv fejlődésébe is, pl. az egyes szakmák hivatalos megnevezése óriási vitát indított el. Érdekesebb kuriózumként meg-

említhető az a minisztériumhoz benyújtott kérvény is, amely polgárok aláírásaival megerősítve kérte, hogy a jövőben a postaládák ürítésének napja méltányossági alapon az egyik héten *Samstag*-ként, a másik héten *Sonnabend*-ként legyen feltüntetve.

Sokkal általánosabb azonban egy másik jelenség, az, hogy a legtöbb szülő saját gyerekeivel szemben egy a standard német nyelvhez közel álló változatot igyekszik beszélni, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy így gyerekének iskolai teljesítményét javítsa. Ez a változat a felnőttek egymás közötti kapcsolataiban is egyre nagyobb szerepet kap, a megfigyelések szerint azonban még nem jelenti a nyelvjárási színezetű beszédmód kipusztulását. Az ilyen „kétnyelvűségi" fejlődés ugyanis egyidejűleg általában konzerválja a nyelvjárásokat is. Az ausztriai adatközlők gyakran adták meg saját, helyi adatuk mellett a német standard nyelvi változatot is, mintegy bizonyítva, hogy tudják, mi a „helyes" német, valamint éreztetve, hogy az általuk is elfogadott standardtól messzebb esőnek, attól eltérőnek ítélik saját nyelvváltozatukat. Svájcban ugyanez az elkülönülés-tudat olyan erős, hogy a jellegzetes tájnyelvi alakok megőrzésének mozgalma szinte „szellemi honvédelmet" hívott életre. Dél-Németországban a fejlődés tendenciái, hatótényezői nem figyelhetők meg ilyen világosan, mert a délnémet beszélő sokkal szabadabban használja jellegzetes szókincsét, mint az ausztriai vagy svájci, mivel legalábbis részben eleve úgy érzi, hogy szókincse az egyéb német nyelvű területeken is ismert.

Számos esetben figyelhető meg az államhatárok nyelvi határt is jelentő szerepe. A jelenség a magyar nyelv kutatói előtt is tudott, és elsősorban az újabb fogalmak megnevezésekor okozhat megértési nehézségeket (gondoljunk csak a *termelőszövetkezet — zadruga — kooperatíva* alakokra, vagy a rendőrség, a tanácsháza stb. különféle elnevezéseire). A nyelv természetében rejlő furcsaságokra jó példa Eichhoff atlaszának 66. lapja. Itt a „műanyag" fogalmát jelölő köznyelvi szóalakok szerepelnek: az NDK-ban általában *die Plaste*, az NSZK-ban *das Plastik*, Svájcban túlnyomórészt *der Plastik* fordul elő.

Az atlasz szerzői világosan látják munkálatuk korlátait, s ezért az általuk csupán illusztrált jelenségek pontos megértése érdekében további vizsgálatokat tartanak fontosnak. A lehetőségek között a statisztikus módszerű, kis körzetekben végzett felméréseket, a nagyobb adatközlő-számra támaszkodó, vertikális metszetvizsgálatokat említik, melyek a szóhasználatot a nyelvi viselkedés részeként elemzik. Fontos lenne a különféle kor- és szociális csoportok, rétegek, valamint a nemek egymás közötti szóhasználatának kutatása is, az alapvető pszichológiai motívumok figyelembevételével.

5. A magyar köznyelvi kutatások számára remélhetőleg nem csupán példát, hanem egyben inspirációt is jelent majd e kiadvány. Bátorítást a ritkábban alkalmazott kutatási módszerek újra-felhasználására, a kutatások nemzetközi helyzetének áttekintésére. S bár manapság a magyar nyelvtudomány örvendetes módon publikálja az átfogó, nagy koncepciójú, hézagpótló műveket, reménykedjünk abban, hogy idővel jól megválasztott, kisebb terjedelmű, mindennapi használatra és szélesebb olvasóközönségnek szánt köznyelvi-nyelvváltozati kiadványoknak is örvendhetünk.

FAZEKAS TIBORC

Paládi-Kovács Attila, A magyar parasztság rétgazdálkodása

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 542. l.

Minden tudományágban, valamennyi szakterületen időnként szükséges az eddig végzett kutatások eredményének, a megszerzett ismereteknek a rendszerezése, összefoglalása. Így van ez a néprajztudományban is, és ez a rendszerező-összefoglaló munka olyan művekben öltött testet, amelyek a magyar népélet, a paraszti gazdaság egy-egy

területét ölelik föl átfogóan. E művek sorában meg kell említeni BALASSA IVÁN, A magyar kukorica (Bp., 1960.) és Az eke és a szántás története Magyarországon (Bp., 1973.) című két kiváló összefoglalását, valamint TAKÁCS LAJOS, A dohánytermesztés Magyarországon (Bp., 1964.) és Egy irtásfalu földművelése (Bp., 1976.) című munkáját. Újabban pedig PALÁDI-KOVÁCS ATTILA könyve is az ilyen jellegű művek számát gyarapítja.

Paládi-Kovács könyve azonban más szempontból is figyelemre méltó. Mint tudjuk, a néprajz olyan tudomány, amelynek egyes területein a társtudományok (történelem, régészet, nyelvtudomány, gazdaságtörténet stb.) a szokásosnál gyakrabban érintkeznek egymással, mert a földolgozott téma komplex megközelítése ezt megkívánja. Nos, a mű szerzője azon néprajzosok közé tartozik, akik e komplexitás szellemében tevékenykednek szakterületükön.

A könyv tíz fejezetből áll, ezek három főbb csoportot alkotnak: 1. Bevezetés, illetve Összefoglalás (I. és X.); 2. A rétgazdaság történeti és ökológiai tényezői, valamint a birtokviszonyok (II—IV.); 3. A rét- és takarmánygazdasággal összefüggő fejezetek (pl. rétművelés, munkaeszközök, munkaszervezet stb.) (V—IX.).

A bevezetésben (9—23) a szerző áttekinti a témakört és tudománytörténeti összefoglalást ad. Ebben kitér azokra a népekre is, amelyekkel a magyarságnak közvetlenebb kapcsolata volt a történelem folyamán (az Alpok és a Kárpátok vidéke), de egyben európai távlatokba is helyezi a vizsgált kérdéskört. A mű megírásának alapját képező anyag összegyűjtéséről a következőket tudjuk meg: a XIX. század második és a XX. század első fele az a korszak, amelyből a „szinkron" anyag származik, hiszen a gyűjtés idején, de még ma is élnek olyan idősebb emberek, akik még emlékeznek a dolgokra, és maguk is részt vettek az ilyen jellegű munkákban. 44 témalap alapján kérdőíves módszerrel gyűjtötte össze a szerző az anyagot. A gyűjtés helye a történelmi Magyarország, 150 faluból vannak adatok, melyeket még archivális anyag egészít ki. A műben a hagyományos mellett a kartografikus földolgozás is nagy szerepet kapott. Ennek nagy a jelentősége, hiszen a munkaeszközök, a különböző munkafolyamatok stb. elterjedtségét a térképek szemléletesen bemutatják, ami nemcsak néprajzi, hanem nyelvészeti szempontból is igen fontos.

És ezen a ponton rátérhetünk az ismertetés valódi céljára, a mű nyelvjárási—nyelvtörténeti vonatkozásainak a megvizsgálására. Ilyen tekintetben is nagyon gazdag anyagot tartalmaz Paládi-Kovács Attila könyve. A történeti áttekintésben — többek között — az etimológiai-szótörténeti kutatások eredményeit is fölhasználja a szerző a magyar rétgazdálkodás kezdeteinek meghatározásában. A „nyelvész elmélet" szerint (KNIEZSA ISTVÁN és MOÓR ELEMÉR munkái alapján) a honfoglaló magyarság a rétművelésel a Kárpát-medencében ismerkedett meg, és ismereteit az itt élő szlávoktól, elsősorban pedig a szlovákoktól szerezte. Erre mutathatnak a *kalapács*, *kasza*, *kazal*, *petrence*, *villa* szavak, melyek (valószínűleg) szlovák eredetűek a magyarban. A nyelvi adatok azonban mást is mondanak ! A szláv eredetű műveltségszavak alapos vizsgálatából az is föltehető, hogy a magyarság esetleg már a honfoglalás előtt, a magas gazdasági szinten állt kijevi poljánok révén sajátították el a rétgazdaság egy bizonyos fokát. Ennek az elméletnek olyan szavak képezik a nyelvészeti támpontját, amelyeknek keleti szláv eredeztetése (is) lehet, pl. *polyva*, *rend*, *szalma*, *széna*. Ezt az elméletet támaszthatják alá BALASSA IVÁN kutatásai is, aki az ekéről írt monográfiájában megállapította, hogy a magyarság még a honfoglalás előtt, a keleti szlávokkal érintkezve ismerkedett meg a taligás ekével, és az ezzel összefüggő szavakat is tőlük ve(he)tte át, pl. *csoroszlya*, *gerendely*, *pating*, *taliga*.

Ám az etimológiai-szótörténeti vizsgálódások alapján még korábbra tehető az az idő, amikor a magyarság már ismerhette a szénagazdaság és takarmánykészletezés kezdeti fokait. A szerző (másokat is idézve) ennek bizonyítására részben olyan ugor kori szavakat sorol föl, amelyek utalhatnak ilyen jellegű tevékenységre (pl. *alom*, *fű* — melynek

a régiségben 'legelő, kaszáló' jelentése is volt —, *mező)*, részben olyan ótörök eredetű szavakat idéz, amelyek a szénakészletezés és állattartás terminológiájába tartoznak (pl. *boglya, karám, ól, sarló, vályú)*. Ezt a hipotézist valószínűsíthetik olyan rokon nyelvi (cseremisz, votják, mordvin) adatok is, amelyek az állattartásban megmutatkozó ótörök hatásról tanúskodnak.

A történeti áttekintés tanulsága a nyelvészet tanúságtételének figyelembevételével tehát az, hogy a honfoglaló magyarság már ismerhette a szénakészletezést; a keleti szláv hatással azonban már fokozott mértékben kell számolni, míg a honfoglalás utáni szláv hatás olyan mennyiségi és minőségi változást jelentett a magyar rétgazdálkodásban, amely döntően befolyásolta a továbbiakban a mezőgazdaságnak ezt az ágát.

A könyvnek a takarmánygazdasággal szorosabban összefüggő fejezeteiben olyan bő a nyelvjárási—szótörténeti anyag, hogy részletes ismertetésétől, sajnos, el kell tekinteni. Ezért csak néhány típusról írok bővebben.

Mint ismeretes, a paraszti gazdaság egyik fontos nyelvi tükröződését képviselik a f ö l d r a j z i n e v e k. Paládi-Kovács könyve ilyen szempontból is számos adatot tartalmaz. A falunevek között említi *Garamszécs, Kaszaper, Lázi, Nagyszénás, Szénafű, Szénaverős* stb. egykori, illetve mai falvakat, és idézi a régebben nagy jelentőségű szénakereskedelemre utaló *Széna tér, Széna-piac* neveket is. A rétgazdálkodásra emlékeztető dűlőnevek között akadnak olyan típusok, amelyek az egész nyelvterületen megtalálhatók. Ilyenek pl. a *Bika-kert, Bika-rét* (itt termelték a községi bika részére a szénát), *Pap-rét* (a papé volt), *Mester-rét* (a kántortanítóé volt), *Tanorok* stb. E nevek gyakoriságát a szerző két megye (Zala és Somogy) földrajzinév-gyűjteményéből vett adatokkal is alátámasztja. Ehhez azt lehet még hozzátenni, hogy saját tapasztalataim alapján (a *Tanorok* kivételével) Baranyában és Komárom megyében is gyakoriak ezek a típusok. A *Nyíl, Nyilas* dűlőnév a rétek fölosztásának egyik módjára emlékeztet: a *nyílhúzás* a rétek sorsolás útján történő osztása volt. Ehhez kapcsolódnak az olyan tájszavak is, mint *anyanyilas* 'jó minőségű rét' és *pótnyilas* 'gyengébb minőségű rét'. Ezek a szavak elsősorban az Alföldön terjedtek el.

A (jelentésbeli és valódi) t á j s z a v a k igen nagy számban szerepelnek a könyvben. A rétgazdálkodás valamennyi ágából idézhetünk olyanokat, amelyek már szerepelnek tájszótáraink valamelyikében, de olyanok is bőven vannak, amelyeket eddig még nem adatoltak. A rét-mértékegységek közül említhetjük az *embervágó* kifejezést, mely azt a területet jelenti, amelyet egy ember egy nap alatt képes lekaszálni. Az *ölező* egy V-alakú eszköz, mely egy ölet fog be; ezzel mérték a rétek hosszát. A *kerék* szintén mértékegység: egy szekérkerék 100 fordulata volt egy egység. A munkaeszközök nevei közül említhetjük a *rétgöcs* 'rétgyalu' ormánsági vagy az *ortóka* 'egy fajta kapa' szalánci szót. A rét- és kaszálónevek száma is igen bő, pl. *ornyák* (Zala m.; MTsz.) 'völgynyílásban fekvő rét', *zsibb* (Baranya m.; MTsz.) 'zsombékos rét', *ormán* (a Dunától délre; ÚMTsz.) 'mocsaras helyen levő sziget' (vö. *Ormánság!)*, *reglő* (Csík m.; MTsz.) 'havasi kaszáló', *rez* (Udvarhely m.; MTsz.) 'irtáskaszáló' stb.

Hasonló bőség tapasztalható a széna- és takarmánynevek körében is. Pl. *előszéna* (Dunántúl), *merő* (Szigetköz) *sarjú* ~ *sarnyú* ~ *sargyú* ~ *sari* (országszerte ismert), *kóst* (Erdély) stb. Az *öregfű* — *sarjú* — *unokasarjú* sor pedig a népi tárgyszemléletet is tükrözi: az egy gyökérről származó füveket a népnyelv az emberi korcsoportok neveivel jelöli meg. A szigetközi *merő* szót a szerző úgy magyarázza, hogy a vízben nőtt, majd levágott füvet, sást gyakran kellett a vízből kimerni.

A nyelvjárási anyaggal kapcsolatos a már korábban említett kartografikus földolgozás. A műben 41 térkép található, amelyek a különböző fogalmak, tárgyak, eszközök és egyben megnevezéseik elterjedtségét mutatják. A térképekről nagyon könnyen leolvashatók a főbb jellemzők, így a nyelvjáráskutatásból is ismert s z ó f ö l d r a j z i m ó d-

szerrel szemléltethetők bizonyos nyelvi (lexikai, fonetikai) összefüggések is. A már említett sarjú alakváltozatai a nyelvatlasz megfelelő lapján (I, 85) és Paládi-Kovács térképén (XI. térkép) fedik egymást. A térképekről az is leolvasható, hogy egy-egy eszköz, épület stb. országosan ismert neve mellett milyen sok helyi, tájnyelvi megnevezés létezik. A szénatároló épületek (XL. térkép) megnevezései közül a *csűr*, *pajta* az egész nyelvterületen megtalálható, ezzel szemben a *rakodó* északon, az *abara* a Felső-Tisza vidékén, a *szénatartó* pedig Erdély egyes helyein használatos. A könyv a szavak jelentésének elterjedtségét is vizsgálja. A 'téli szénarakomány' jelentésben a *kalangya* országosan ismert, míg a *szakasz* az erdélyi magyarság szava (XXXVII. térkép). A *takarás* mint szénagyűjtő tevékenység a XIII. térkép szerint csak az Őrségben és Göcsejben, illetve a nyelvterület északi felén és Erdélyben ismert. A térképekre vitt adatok a szerző saját gyűjtésén kívül számos forrásból származnak, ezek között örömmel fedezhető föl pl. az MTsz., az ÚMTsz. és a SzamSz. is.

Paládi-Kovács Attila azonban nemcsak közöl, hanem föl is használ térképeket, nevezetesen az MNyA. anyagából. Azokban az esetekben, amikor olyan eszközökről van szó, amelyeknek a nevét a nyelvatlasz már földolgozta, a szerző csak hivatkozik az ottani adatokra. Ilyenek pl. a kaszanyél fogóinak, az üllőnek, a fenőkőnek, a tokmánynak a megnevezései.

A témakörben végzett speciális és mélyebb kutatásai folytán a szerző egyes esetekben újabb adalékokkal is szolgál a történeti és tájszótáraink szereplő adatokhoz. A *gyep*-hez pl. etimológiai módosítást ad. A TESz. szerint a *gyepű* 'kerítés' szóból alakulhatott a *gyep* 'pázsit' szó, ám ezt a rétgazdaság történeti emlékei nem támasztják alá. A szerző szerint „Valószínűbbnek látszik, hogy a 'gyepkerítést' jelölő *gyepű* szó jelentésbővüléssel került át a szőlő- és szántógazdaságba." A Bodrogközben használt *cibak* pedig újabb jelentést tartalmaz a TESz.-ben levő *cibak*[1]-hoz és az ÚMTsz. *cibak*[2] szavához képest, hiszen 'üllőtőke' jelentésben egyik szótárunkban sem szerepel. A *csirke* szót 'szénacsomó' jelentésben pedig korábbról, 1805-ből adatolja, a TESz.-ben ez a jelentés 1873-ból való. Az *odor* 'szénapadlás' esetében pedig tárgy- és településtörténeti szempontok, tények alapján megerősíti a TESz.-ben közölt etimológiát.

Van azonban néhány eset, amikor a szerző nem említi a történeti és tájszótárakat. Ilyen pl. a már említett *nyíl*, *nyilas* 'rétparcella', amelyre a TESz.-ben már 1418-ból, illetve 1503-ból vannak adatok. Hivatkozni lehetett volna a TESz.-re vagy valamelyik tájszótárra a *kóst* 'takarmány', a *bakó* 'kaszaverő kalapács', *csokán* 'ua.', a *pall* '(füvet) szétszór', a *börzöl* ~ *börzöget* 'füvet, szénát forgat' esetében is, bár ezek a „hiányosságok" nem csökkentik a mű jelentőségét.

A történeti nyelvi anyagon kívül rétgazdasággal összefüggő szólások és kifejezések is találhatók a könyvben. A Sárközben a *rét megsütése* a rét száraz füvének leégetését jelenti. Vágán a szénavágás idejére azt mondják, hogy *Füvet vág a Barnabás*, mert Barnabás hetében folynak ezek a munkák. Aki Ramocsaházán *egy ingre kalapál*, az a kaszát rosszul kalapálja meg, és ingre vetkőzve is izzadva, lassan halad a munkával. Aki viszont *gubára kalapál*, az az éles kaszával könnyen dolgozik. A szentgáli mondóka: *Gereblyés nagyot ránts! Villás ide láss!* azt jelenti, hogy a szénagyűjtés során a férfiak a boglyákat rakták, a nők pedig gereblyéztek.

A nyelvi anyagból az is látható, hogy a magyar nyelv nemcsak átvett, hanem a szomszédos nyelvekbe át is adott a rétgazdasággal összefüggő szavakat. Paládi-Kovács idéz olyan műveket, amelyek szerint a románban megtalálhatók a *vontató*, *boglya*, *rudas*, a szlovákban a *boglya*, *rudas*, *sor*, a kárpát-ukránban a *kaszáló*, *rét*, *boglya* átvételéből alakult szavak.

Mint arról már szó volt, az ismertetés elsődleges célja a mű nyelvészeti vonatkozásainak a bemutatása volt. Ezeken kívül persze sok olyan történelmi, régészeti és a

korabeli népéletet idéző részlet található a könyvben, amelynek tárgyalásáról le kell mondanunk. Amit viszont föltétlenül meg kell említeni, az a mű bő illusztrációs anyaga. Fényképek és rajzok tömege, de még rézkarcok is szemléltetik mindazt, amit a szerző leírt. Ide tartoznak a táblázatok és a már említett térképek is. A mű végén többek között bő irodalomjegyzék található, és egy 15 lapnyi szó- és tárgymutató, mely nemcsak a néprajzosok számára ad gyors tájékozódási lehetőséget a könyvben, hanem a szótörténet és nyelvjáráskutatás szakemberei is hasznos támpontokat találnak e jegyzékben. A 10 lapnyi német nyelvű összefoglalás pedig a külföldi olvasóknak könnyíti meg a könyv használatát.

Mindent egybevetve elmondhatjuk tehát, hogy PALÁDI-KOVÁCS ATTILA könyve, bár néprajzi fogantatású munka, mégis számos olyan vonással rendelkezik, amelyek a nyelvtörténet és a nyelvjáráskutatás számára fölhasználhatóvá teszik.

GERSTNER KÁROLY

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Szemere Gyula 70 éves*

Társaságunk folyóiratának, a Magyar Nyelvnek ez évi folyamában meg fog jelenni egy rövid közlemény ezzel a címmel: „Szemere Gyula 70 éves". Valószínűleg jegyzet is lesz a lap alján, amely arról tájékoztatja az olvasókat, hogy a magyar szakosztályban 1981. április 21-én ünnepeltük őt születése napja alkalmából. A köszöntő céméül adott mondat híven tükrözi a tudatunkon kívül létező objektív valóságmozzanatokat, mivel 1911. április 22-e óta kétségbevonhatatlanul hetven év telt el. Nekem azonban — és meggyőződésem, hogy mindannyiunknak, akik Gyula bátyánkat ismerjük — ez a logikailag és grammatikailag kifogástalan mondat mégsem hihető. Belső órám szerint ugyanis csak tegnapelőtt volt, nem pedig szinte kerek harminc éve, hogy először találkoztam vele egy szép kora tavaszi délelőtt Balatonalmádiban, egy pedagógus-továbbképzési nap alkalmából.

Szemere Gyula már akkor nagy hírű tanárember volt, a székesfehérvári tanítónőképző intézetnek háromévi igazgatása (1948—1951.) után két évig Fejér és Veszprém megye általános és középiskoláinak függetlenített magyar szakfelügyelője. Ezt a beosztását váltotta fel — kérésünkre — 1953-ban a Budapesti Pedagógiai Főiskola adjunktusságával, vállalva az új munkakörrel járó minden terhet.

A főiskolának 1955-i elhibázott feloszlatása miatt vissza kellett térnie Székesfehérvárra, ahol a tanács oktatási osztályának iskolai csoportvezetőjeként dolgozott 1957-ig. Ezután 1962-ig a Központi Pedagógus-továbbképző Intézet munkatársa lett, majd 1962-ben az ELTE-re került mint adjunktus. 1969-ben nevezték ki docenssé. Az 1969/70-es tanévben a pozsonyi egyetem magyar tanszékének vendégprofesszora volt. 1981. január elsejével vonult nyugalomba.

Ez a szó: nyugalom, Szemere Gyulával kapcsolatban ugyanúgy hihetetlen, mint az, hogy már hetvenéves. Amióta ugyanis ismerem, s ennek — mint mondám — már harminc éve, Gyula bátyánk mindig hihetetlenül sokat vállalt, és mindig a közért dolgozott.

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1981. április 21-i felolvasó ülésén.

Felbecsülhetetlenül sokat tett az iskolai anyanyelvi nevelés ügyéért a tanügynek irányító tisztviselőjeként is, számos tanárnemzedék módszertani kiképzőjeként is, de leginkább mint 16 általános és középiskolai tankönyv, illetőleg segédkönyv szerzője. A Kossuth-díj, amelyet 1957-ben ilyen irányú munkásságáért kapott, már nagy teljesítményeket ismert el, de csak jogos előlegnek tűnik, ha későbbi munkáinak értékére, hasznosságára gondolunk. Elsősorban mostanáig forgalomban volt általános iskolai felső tagozatos tankönyveit (Hernádi Sándorral közös alkotásait) és 1968 óta szilárd támpontot jelentő egyetemi módszertani tankönyvét tartom kiemelkedőnek módszertani szakírói tevékenységének e későbbi szakaszából.

Örökre beírta nevét Szemere Gyula a magyar helyesírás történetébe is. Az 1954-es szabályzatról a Magyar Nyelvben megjelent éles szemű bírálata hívta föl rá a figyelmet mint olyan tudósra, aki a helyesírásban keresi és látja a rendszert, s ezt meg is kívánja tőle. Ez a látásmód jellemzi „Hogy is írjuk?" című, műfajt teremtő helyesírás-népszerűsítő könyvét is. „Az akadémiai helyesírás története" című, 1971-ben megvédett és 1974-ben megjelent kandidátusi értekezése pedig a roppant fontos témakörnek első teljes feldolgozása, és valószínűleg sokáig az egyetlen is marad. Neki köszönhetjük a „Helyesírásunk" című iskolai kézikönyv szótári részét, és a „Katonai helyesírási tanácsadó szótár" sem készült volna el soha nélküle. Most az akadémiai helyesírási szabályzat 11. kiadása szójegyzékének összeállításán fáradozik.

Sem az idő, sem a születésnapi köszöntő műfaja nem engedi, hogy Szemere Gyulának gazdag tudományos munkásságát tovább elemezzem, kezdve Ady Endre költői stilisztikájáról írt doktori értekezésétől a nemrég befejezett Magyar Nyelv-mutatóig. Nem hagyhatom azonban említés nélkül azt a szakterületet, amelyért különösen sokat fáradozott: a leíró nyelvtant. Mivel én évek óta negyedéveseket oktatok, gyakran vettem át tőle a harmadéven tanított csoportokat. Egy-két hallgatót leszámítva mind jártasak voltak a leíró nyelvtanban, jól ismerték a korábbi felfogásokat csakúgy, mint a moderneket, és ügyesen elemeztek. Akik ismerik Szemere Gyulának Rácz Endrével közösen írt „Mondattani elemzések" című, a szigorú tudományosság alapján álló gyakorlati kézikönyvét (1972.), a hallgatók jó felkészültségén aligha fognak csodálkozni.

S ha már megemlítettem Szemere tanár úr tanítványait, hadd egészítsem ki a róluk való benyomásomat: kivétel nélkül nagyon szerették a professzorukat, s rajta keresztül a nyelvtant, a nyelvet, anyanyelvünket. Pedig szigorúan osztályozott mindig! De hát tudjuk, az ifjúság erre figyel a legkevésbé, amikor értékeli a tanárait: neki az ember a legfontosabb.

Nekünk is Gyula bátyánk embersége a legnagyobb érték. Az, hogy harminc év alatt minden munkáját példás tökéletességgel végezte el; hogy miatta közös cselekvés soha nem szenvedett hátrányt; hogy mindig kiegyensúlyozott és bizakodó volt, pedig tudtunk megpróbáltatásairól. Sokszor gondolok bölcs és megfontolt állásfoglalásaira fontos ügyekben; és nem felejtem el soha a fiatalokkal versenyt nótázásunkat a kaposvári szövegtani konferencia egyik kedves estéjén. Szerencsésnek tartom magamat is, mindannyiunkat is, hogy munkatársai, tanítványai és barátai lehettünk. Engedd meg, Gyula bátyám, hogy valamennyiünk nevében egészséget, töretlen munkakedvet kívánjak neked. És tarts meg minket jó emlékezetedben!

FÁBIÁN PÁL

Vértes O. András 70 éves*

Vértes O. András ünnepi köszöntését aligha kezdhetnénk méltóbb, egyszersminy fontosabb mondattal, mint a tudományos életpályának rendkívüli, szinte minden irándban nyitott, „fiatal" voltára vonatkozóval. Erre való hajlama részben családi örökség, nagyobb hányadban azonban egy az élet és a tudomány egymásrahatásában (re)formálódó kutatói stratégia. Vértes O. Józseftől egyszerre kapta a pedagógia, a gyógyító pedagógia és a lélektan ihletését. Tizenkilenc éves korában már az egyik nagy hagyományú, rangos folyóiratban publikál — irodalomtörténeti témából. A hivatásválasztásban Gombocz Zoltánnak a hatása csak megerősítette a 17—18 éves fiatalember elhatározását, hogy nyelvészettel fog foglalkozni, de szakmai felkészültségének kiművelésében Gombocznak a szerepe döntő volt: szemináriumának tagja és seniora volt egészen 1935-ig. Nem kisebb egyéniségektől tanult, mint Horváth János, Eckhardt és Melich. (Majdnem) saját szavai szerint „nem nagyon zavarták meg az egyetemi előadások" tudományos fejlődését, és doktori dolgozata már az érett, felnőtt kutató markáns vonásait mutatja. Hihetetlenül korán megformálódik, másfelől, személyiségének konzisztenciája is, uralkodó elemeivel, az értelem, az érzelmi elkötelezettségek és a — mainapság csak a legnagyobbaknak kijutó — jellembeli szilárdság hatalmával. A szakmai adottságok és a jellem egysége teszik mindmáig eredményessé Vértes O. András munkásságát.

1957-ig „foglalkozásszerűen" is pedagógusként tevékenykedett. Előbb szak- és középiskolában, majd a Gyógypedagógiai Főiskola tanáraként működött, ahol kedves szaktárgyát — óráin azonban korántsem kizárólag annak tananyagát—, a fonetikát oktatta. Ottani alkalmazása gyors és fájdalmas módon megszakadt ugyan, tanári tevékenysége azonban nem. Mindmáig vannak és megvannak tanítványai. Életének erre a korszakára esik, tudósi teljesítményének és pedagógiai elhivatottságának együttes eredményeként, „A gyermek nyelve" című, tankönyv méretűre sűrített nagymonográfiájának létrejötte, amely nemcsak mindmáig az egyetlen összegző magyar munka a kérdésről, hanem éppen ma válik egyre inkább — és főként a hangtanban — a honi kutatás irányjelző tájékozódási pontjává, amikor a nyelvelsajátítás témája olyan fontos lett a nyelvrendszer elméletének ellenőrző és azt előrevivő vizsgálatában.

Tudományos munkásságának, amelyet 1957 óta az MTA Nyelvtudományi Intézetében folytat, számos további eleme hasonló hordtávú a tudománytörténet idősíkjában. Kezdettől fogva a hangtörténet kérdései — különösen mint hangtani események története — foglalkoztatták Vértes O. Andrást, így a szótagvégi *v* problémája, a bilabialis pergőhang rovásjegyének, az ómagyar magánhangzó-változások és ezek akusztikai vetületének kérdése, és így tovább. Ezzel párhuzamosan műveli a tudománytörténet kutatását is, amelynek áttekintésében lenyűgöző ismeretei Arisztotelésztől századunkig minden korszakra kiterjednek. Amire leginkább, az a magyar hangtan története. Szinte a születésnapra megjelentetett műve, „A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig" a magyar hangtan minden történeti szakaszának leírásában fontos fölfedezéseket tartalmaz, nemcsak a forráskutatás tekintetében, hanem a korabeli eredmények értelmezésében is.

Tárgyválasztásának és kutatási elveinek és eljárásmódjainak önmegújító képességét mindennél jobban példázza az, ahogyan Vértes O. András — mintegy szintéziseként érdeklődésének, széles körű ismereteinek, invenciójának és lelkiismeretének — az érzelemkifejezés mai állapotának és alakulásának problematikáját fölvetette. Olyan kérdéscsoportról van szó, amelynek egyszerre vannak történeti, kultúrtörténeti, szociológiai, lélektani, nyelvészeti és tudománytörténeti vonatkozásai. A megoldás alapvonalai már meg-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1981. április 28-i felolvasó ülésén.

vannak. Az Ünnepelt köszöntésekor hadd kívánjuk — az ő örömére, de a jelen és a jövő tudományosságának javára is —, hogy munkáját töretlen erővel folytassa, és majdan örökbecsű eredményekkel zárhassa le.

SZENDE TAMÁS

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Bécsi Glosszák

(Egy magyar glosszás esztergomi iskoláskönyv a bécsi Schottenstiftben a XV. század első negyedéből)

1. 1979 őszén bécsi könyvtárakban dolgozhattam. Ekkor hívta fel figyelmemet a Schottenstift esztergomi kódexére FRANZ LACKNER, az Osztrák Tudományos Akadémia munkatársa.[1]

A kódexről készített mikrofilm alapos tanulmányozásakor derült ki, hogy az nemcsak iskolázás- és általános művelődéstörténeti szempontból roppant fontos forrásunk, hanem eddig ismeretlen magyar glosszákat is tartalmaz. E helyen természetesen csak a magyar nyelvtörténet számára is forrásértékű fejezetről szeretnék szólni a kódex leírása és sorsának vázolása után.

2. Kódexünk a Schottenstift kézirattárában a 305-ös jelzeten szerepel, leírását a kolostor nyomtatott katalógusában a 225. szám alatt találjuk (vö. ALBERTUS HÜBL, Catalogus codicum manu scriptorum, qui in Bibliotheca Monasterii B.M.V. ad Scotos Vindobonae servantur. Vindobonae et Lipsiae, 1899. Neudruck 1970 in Wiesbaden). A megsötétült pergamenbe kötött, 143 lap terjedelmű, negyedrét nagyságú papírkódex, mint a kor iskoláskönyvei általában, colligatum. Többszörösen datált, de az egyes füzetek nem keletkezési rendjükben kerültek egymás mellé. Az ötödik részt 1421. január 14-én fejezte be a scriptor, a hatodik rész végére egy másik kéz 1420. augusztus 15-én ért. A hetedik fejezet „per manum Georgii slaui de Rzdenck (?)" 1419. június 18-án készült el, Zákáni Tamásnak az esztergomi iskola lectoriumában tartott előadásai alapján. Zákáni Tamás 1421-ben esztergomi kanonok (l. KOLLÁNYI FERENC, Esztergomi kanonokok 1100—1900. Esztergom, 1900. 89).

S végül idézzük a magyar glosszás fejezet befejezését: „Expliciunt Sinonima per manus Blasy Slaui de Rasczmya in Scolis Strigoniensibus Sub anno domini MCCCC° XXIII 15. kal. Septembris Sole exeunte in virgine." (Befejeződnek a Szinonimák Blasius Slavus de Rasczmya keze által, az esztergomi iskolában, az Ur 1423. évében, augusztus 18-án napnyugtakor, a szűz jegyében.) A törzsszöveget hat kéz írta, de a glosszázók között is legalább négy kezet kell megkülönböztetnünk. A késő gótikus írásfajták széles skálája vonul fel itt, az igényesebben kivitelezett textualistól a gyors jegyzetelésre alkalmas cursiva currensig. A glosszákat a scriptorok esetenként a főszöveggel együtt másolták, máskor azok valóban az előadó aktuális megjegyzései. Nemcsak az íráskép, az írástükör is változik fejezetenként. De egy iskoláskönyvön ne is akarjunk más műfajokra szabott külső formát számonkérni, hiszen nagyobb számban előállított, egyszerű munkaeszköz volt az.

[1] Ez úton is szeretném megköszönni MEZEY LÁSZLÓ professzor úrnak, FRANZ LACKNERnak, továbbá CÖLESTIN RAPF professzor úrnak, a kolostor tudós könyvtárosának munkámat lehetővé tevő szíves segítségét.

A kódexben szereplő 14 mű, illetve részlet, az idézett katalógusban incipittel, explicittel szerepel, bár azonosításukra sok esetben nem került sor a múlt században. Mivel az iskoláskönyv tartalmi elemzése önálló tanulmányt igényel, itt csak néhány művet emelnék ki tájékoztatásul. F. 1ᵃ—6ᵇ: Johannes de Polonia: Computus metricus; f. 35ᵃ—49ᵃ: Johannes de Sacro Bosco: Computus ecclesiae versificatus; f. 50ᵇ—64ᵇ: „Tractatus spere materialis de toto universo . . . Compilatus a magistro Johanne de sacro busco"; f. 67ᵃ—78ᵇ: Compendium metricum Summae de poenitentia et matrimonio Raimundi de Pennaforti; f. 81ᵃ—102ᵃ: Johannes de Garlandia, Verba deponentialia; s végül a magyar glosszákat tartalmazó mű: f. 108ᵃ—140ᵇ: Johannes de Garlandia: Synonima.

Az esztergomi székesegyházi iskola tananyagára, oktatási módszerére ezután nem analógiák segítségével következtethetünk csak, hanem — legalábbis részben — pontosan tudhatjuk, mit tanultak ott a 15—16 éves diákok a XV. század első harmadában. Egy szerencsés véletlen ahhoz is hozzásegít bennünket, hogy a kódex használói közül egyet megnevezhessünk — nagy valószínűséggel éppen a magyar glosszák lejegyzőjét. A f. 1ᵃ-n a következő posszesszor-bejegyzést olvassuk: „Liber Jacobi de wela quem contulit monasterio scotorum wienne." (Bélai Jakab könyve, melyet a skótok monostorára hagyott Bécsben.) A *B* betűnek *W*-vel való visszaadása a középkorban gyakori és paleográfiai szempontból érthető. Bélai Jakab a felvidéki Szepesbéláról (ma Spišská Belá) kerülhetett az esztergomi iskolába. Az általános szokásoknak megfelelően itt is az anyanyelv, illetve ismert latin szavak segítségével magyarázták meg az ismeretlen latin szavakat. Erre vonatkozóan a legkorábbi hazai példákkal szintén az esztergomi iskola szolgál, mint azt MEZEY LÁSZLÓ Oxfordi Glosszák címen folyóiratunk előző számában megjelent tanulmányában olvashatjuk. A XV. század második felében, a Bécsi Glosszák után mintegy 40 évvel, újabb emlék tanúsítja e módszer folytonosságát (OSzK Clmae 410), míg végül a Szalkai-kódex gazdag glossza-anyaga a század végéről Sárospatakkal kapcsolatban bizonyítja tényszerűen ugyanezt.

Diákunk, ki a glosszák tanúsága szerint német anyanyelvű volt, a magyar nyelvet együtt tanulhatta a latinnal. Az esztergomi tanulmányok után eljutott Bécsbe, ahol az egyetem magyar diákjai között 1436-ban találkozunk nevével: „1436. apr. 14. Jacobus Ginsdorfer de Vela, pauper." (SCHRAUF KÁROLY, Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. Bp., 1892. 81.) Tudományos működéséről a Schottenstift egyik kódexében található Tractatusa tanúskodik. (Az idézett katalógus 153. tétele egy 1441 körül a Schottenstiftben írt kódex, melyben a 273ᵃ—295ᵃ lapokon szerzőnk „Tractatus de poenitentia" című értekezése olvasható.) De milyen szálak fűzhették őt a kolostorhoz? Az ír szerzetesek számára 1155-ben alapított nagymúltú kolostor 1418-ra szinte teljesen elnéptelenedett. Ekkor, a kolostor nevének megőrzésével, a melki reform bencései kezdtek benne új életet. Az új korszak harmadik apátja a szintén felvidéki származású Leibici (ma: Ľubica) Márton (1446—1461.) volt. A tudós szerzetes a kolostorba való belépése előtt a bécsi egyetemen kánonjogot tanított. Érdeklődését a tudományok s hűségét az egyetem iránt apát korában sem veszítette el, mint azt az ő idejében jelentősen megnövekedett könyvállomány s az általa építtetett könyvtárterem is bizonyítják (CÖLESTIN R. RAPF, Das Schottenstift. Wien—Hamburg, 1979. 33). Valószínű, hogy szegény földijét is pártfogásba vette, ki ezt később a kolostori könyvtár gyarapításával hálálta meg. Az ő könyvei voltak még a katalógusban a 38-as és a 325-ös szám alatt leírt colligatumok.

Végül szólni kell a glosszákat őrző szövegkörnyezetről. Johannes de Garlandia (cca 1195—1272.) neve a frissen alakult párizsi egyetem zajos forgatagába, a Garlandia utcába kalauzol bennünket, ahol az angol származású tudós tanár megkezdte működését (személyéről és működéséről részletesen ír LOUIS JOHN PAETOW „Morale Scolarium of John of Garland" (Berkeley, California, 1927.) című kiadása terjedelmes előszavában; a korról l. ASZTRIK GÁBRIEL, Garlandia: Studies in the History of the Medieval University.

Frankfurt, 1969.). Johannes de Garlandia gazdag életművével viszonylag mostohán bánt az utókor. Pedig a XIII. század egyetlen írója sem foglalkozik annyit az iskolák kurrens latinjával, mint ő, s művei a középkori latinitás legtermékenyebb korszakában valóban alapvetők voltak. Nem volt igazán jó költő, ha írásait a kor szokása szerint versbe szedte is. Talán ennek köszönhető, hogy a humanizmus mereven elutasította, később pedig a feledés homályába merült. Kevéssé feltárt művei sok tanulsággal szolgálhatnának a latin grammatika s a grammatikaoktatás történetéhez is. Synonima című műve (egyesek kétségbe vonják ugyan szerzőségét) 45 kódexben maradt fenn, és 1487-től 9 ősnyomtatvány-kiadást ért meg. A verses szinonima-tár a szabatosabb latin kifejezést kívánta szolgálni.

Ezt szolgálta Magyarországon is a XV. század elején, az esztergomi székesegyházi iskolában. Itt írta be a latin szavak fölé a megfelelő magyar kifejezéseket Bélai Jakab (?) 1423 táján.

A szóanyag nyelvészeti elemzése nem feladatom. Két szembetűnő jelenséget viszont meg kell jegyeznem. Az egyik a már említett németes sajátság, hogy a zöngés és zöngétlen *d* és *t*, illetve *g* és *k* hangokat gyakran összekeveri. A másik pedig, hogy a latin szavakat értelmező magiszter *í*-ző nyelvjárású lehetett.

3. Betűhív átírás:

1. pallacia regia: kyrali haʒ (110 b 3)
praepes: [. . .] lako (4)
aucupor: madaraʒok (6)
chistas: labas ʒcekreŋ (8)
5. supremus: few (111 a 1)
elatus: felmagaſtatoth (1)
suffragia: lilek ſegedelme (3)
asillum: ludaʒas (3)
propicior: kegelmeʒeij (7)
10. propiciacio: kegelmeſſig (7)
patrocinia: acʒay ſegedelme (10)
lacus: tho (111 b 1)
stagna: haboʒog (2)
gurges: viʒ (3)
15. stannum: badog (4)
glarea: gorovnga (6)
labes: latka (10)
aenum: vas vag reʒ faʒeeg (10)
sartago: hws feʒe hyſt (112 a 3)
20. aveo: mohlok (6)
capto: fokdoſog (6)
ambio: kyvanok (6)
polis: vas karika (112 b 4)
radys: kerektalp (4)
25. cantis: ʒekerag (4)
themo: rvd (5)
longale: nyvhto (5)
furcale: rokonczа (5)
trabale: tengel (5)
30. verres: kan (6)
suscula: vadmalacʒ (7)
porcellus: haʒi malacʒ (7)
astruit: biʒonyhtum (113 b 3)
abdicat: tagadom (4)
35. abnegat: tevle dagadom (4)
inficiatur: tagadom (4)
annuo: engedek (7)
subripit: megvroʒom (114 a 3)
privat: megualaſtom (4)
40. defraudat: megcʒalom (4)
alloquitur: ʒibbeʒedvelintlek (6)
interpellat: vnʒollum (6)
affatur: ʒibbeʒedvelʒolok (7)
cumulat: ʒenatgehti (9)
45. ampliat: ʒileſhtem (10)
unat: egbeʒerkeʒem (114 b 1)
avidus: moh (115 b 4)
temerarius: vakmeree (5)
nutrit: iltet (9)
50. fomentat: iltet (9)
refocillat: ereytmeghoʒya (9)
epulatur: torkosſagbanyltem (10)
nutritum: eled (116 a 2)
albat: feyrehtem (4)
55. albitat: gakartan feyredem (5)
candeo: finlek (8)
candio: ʒcipehtlek (8)
ungentum: keneth (10)
cataplasmus: es kenet (10)
60. nardus: fa (10)

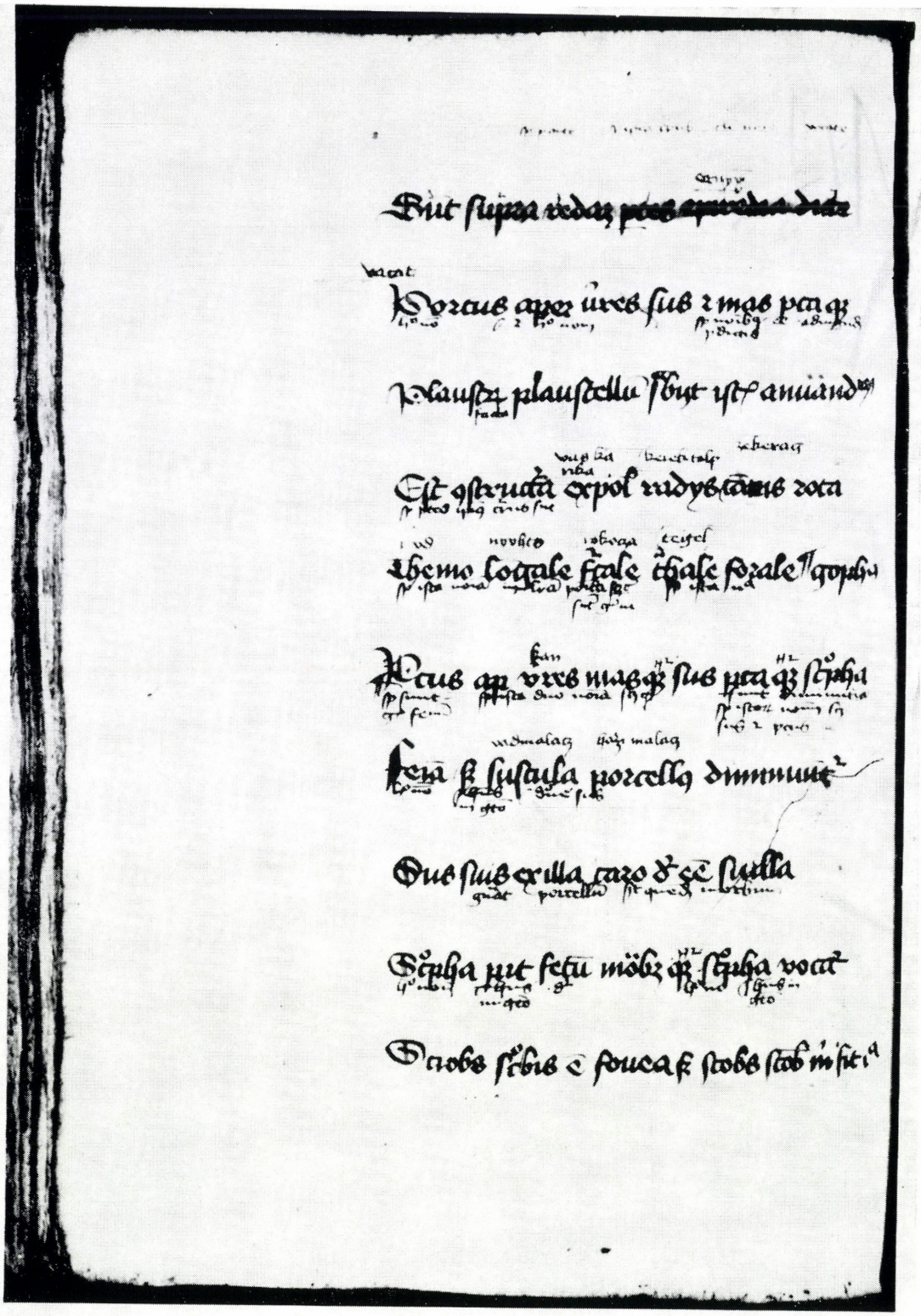

A Schottenstift 302. sz. kódexének 112v lapja

sortilegus: varaſlo (116 b 3)
dirivator: iuuende mondoo (3)
aruspex: oltarban ueʒe mondoo (3)
mathematicus: varaʒlo (4)
65. ariolus: varaſloo (6)
ariolari: varaſlok (6)
brucus: cherebu (122 b 10)
ala: had ʒcarŋa (123 a 1)
proelium: viadal (2)
70. guerra: habrosag (3)
faustus: keuilſiges (4)
felix: bodog (4)
trabeam: barſonruha (5)
femoralia: ʒcorohto (6)
75. perisomate: ferdeleuel (6)
bracile: korcʒ (7)
fiber idem: es hod (8)
castor: hod (8)
bever: vidra (8)
80. castoria: hod monya (8)
menia: varfog (131 b 11)
vallum: palank (12)
indago: gepÿ (132 a 1)

4. Szómutató:

segedelme (lélek) 7, *(atyai)* 11
szárnya (had) 63
szekéragy 25
szekrény 4
szélesítem 45
szénát (gyűjti) 44
szerkesztem (egybe-) 46
szép (beszéddel) 41,43
szépítlek 57
szólok (szép beszéddel) 43
szorító 74
tagadom 34, 36, *(tőle)* 35
talp (kerék-) 24
tengely 29
tó 12
torkosságban (éltem) 52
tőle (tagadom) 35
unszolom 42
üst 19
vadmalac 31
vagy 18
vakmerő 48
választom (meg-) 39
varázsló 61, 64, 65
varázslok 66
várfok 81
vaskarika 23
vas vagy réz fazék 18
? vesze (mondó) 63
viadal 69
vidra 79
víz 14

XVI—XVII. századi szótörténeti adatok*

monstrancia. — 1541: „Egy *monstranczia*" (Zay-lev. 997. sz. El. 2). — NySz.: 1592.

mucsár [?]. — 1593: „Zöld *mucsár* subka kettő" (Zay-lev. 163. sz. El. 1).

múlandó. — 1590: „... leueleth megh Adak az *mulándo* (!) kedden" (Zay-lev. F. fasc. 3., 5. sz.). — NySz.: 1572.

muskotály. — 1590: „... ha bwſeggell termott kegneknek az *mwſkotal*" (Zay-lev. F. fasc. 3., 5. sz.).

muzsikáltat. — 1660: „... áki akarta *musikaltatta* maghat; azokkal magha *musicaltatta* maghat" (Zay-lev. F. fasc. 4., 5. sz.). — Sajátos vonzat.

nagy szóim vannak 'fontos megbeszélni valóm van'. — 1573: „... mert ugyan *nagy szóim volnának* veled" (Zay-lev. 1006. sz. El. 2).

néderlandi 'németalföldi'. — 1695: „Egÿ darab *Nederlandi* vaſzon" (Thurzoiana fasc. 52).

nemtő 'ruhaféle'. — 1540 k.: „... az ő adósságába attam egy fekete bársony *nemtőt* nyócz forintban" (Zay-lev. 7. sz. El. 2). — E jelentése ismeretlen.

néven nevezendő. — 1640: „... akarmi *néven nevezendő* marháimról és jószágomrol ... rendet teremteni ... zálogos jószágomat akármi-*néven nevezendő* vannak, lennének és volnának"... (Zay-lev. 208. sz. El. 1).

nyakon csap. — 1568: „... az dezma Arrawal ſem *chaphathna Nyakon* e Belÿ Teteth" (Zay-lev. F. fasc. 6., 59. sz.).

nyalánkság. — 1590: „... maſtan walaſtottwk el chiak a fele *Nialankſagokon* Mwlattwk" (Zay-lev. F. fasc. 3., 5. sz.). — A NySz. csak 1682-ből ismeri.

nyírott. — 1635: „Egy fekete *nyirott* bárson hiuzzal béllett aranyprémes kis suba" (Zay-lev. 196. sz. El. 1).

nyomtatott. — 1597: „Egy *nyomtatott* fekete bársony szoknya" (Zay-lev. 163. sz. El. 1). — A NySz.-ban egy adat van rá.

* L. MNy. LXXVII, 254—6, 381—4.

n y ú l á s z ó. — 1597: „Az tilalmasba *nyulászó* k͡d jobbágyát elbocsáttatja" (Zay-lev. 162. sz. El. 1). — NySz.: 1615.

n y ú l b ö r g e r e z n a. — 1567: „... Maſ *Nywl Bwr Gereznath* weth ... f͡ 5" (Zay-lev. F. fasc. 6., 33. sz.).

o k v e t l e n. — 1562: „... az Napra Mynden *ok vetetlen* ot lyzek (!) zemylem zerynt" (Zay-lev. F. fasc. 6., 24. sz.). — NySz.: LevT. II. 255.

o l t á r c s é s z e. — 1541: „*Oltárcsésze* nyomot 1. — Egy *oltárcsésze* gyöngyös az kareja" (Zay-lev. 997. sz. El. 2).

o l t á r ö v e z ő. — 1541: „Két *oltár övező*" (Zay-lev. 997. sz. El. 2).

o r o s z. — 1564: „... ez az *oroz* vaÿda Idezetinek maſſia" (Zay-lev. F. fasc. 1., 5/15. sz.). — A mondat megjegyzés a korabeli másolaton.

ő s s z e l. — 1592: „... de oſztán eſztendőre mind *ősszel* tavaſzſzal vetteſſen magának" (Zay-lev. 1608. sz. El. 2). — NySz.: 1708.

p a l á n k r a v a l ó. — 1606: „... ide az báni epületre hozat k͡tek. *palánkra való* fát; ... hozasson maga jobbágyival valami 500. *palánknak való* karrót" (Zay-lev. 172. sz. Másolatok 2).

p á n c é l s z e m ű. — 1695: „... igen apro gömbölÿeg *panczel ſzemű* lancz" (Thurzoiana fasc. 52).

p a p l a n r á n c. — 1541: „Egy *paplan rancz* (!) hitván" (Zay-lev. 997. El. 2). — Ebben a jelentésben ismeretlen.

p e g y v e t g e r e z n a. — 1567: „Iſmeglen adoth Egy *pegweth Gereznath* f͡. 15." (Zay-lev. F. fasc. 6., 33. sz.).

p é z s m a s z í v e c s k e. — 1695: „... Az Nagyobbik peſma lanczoth, egÿ *peſma ß̃ivecske* vagÿõ raita" (Thurzoiana fasc. 52).

p é z s m a t a r t ó. — 1695: „Egÿ *peſma tarto* aranÿ" (Thurzoiana fasc. 52).

p o g á c s a e z ü s t. — 1572: „Zaÿ Peter Vram themeteſere kerth Eoth *pogacha Ezüſtre*" (Zay-lev. F. fasc. 6., 53. sz.).

p o g á n y p é n z e s. — 1643: „*pogány pénzes* aranyos fedeles kupa" (Zay-lev. 211. sz. El. 1). — A szókapcsolat érdemel figyelmet.

p u p l i t a n [!?]. — 1695: „Egÿ aranÿ tollaczkat, kiben *puplitan* ..." (Thurzoiana fasc. 52).

p u s z t á n 'elhagyatva, üresen'. — 1592: „... mind jóſzágát és marháját bizta az egri porkolábra, hogy az ház *puſztán* ne álljon." (Zay-lev. 1008. El. 2).

r é g i f o r m a 'régi formájú'. — 1643: „... ezüsttel borított *régi forma* balta; egy demeczki (!) régi forma tekert markolatú szablya" (Zay-lev. 211. sz. El. 1).

r o t h a n d ó. — 1640: „... jóllehet *rothandó* testem nyavalyákkal terhes"... (Zay-lev. 208. sz. El. 1); — a NySz. 1773-ból idéz rá adatot.

(Folytatjuk.) KOVÁCS ISTVÁN

LEVÉLSZEKRÉNY

Györffy György írja: CZEGLÉDY KÁROLY (MNy. LXXV, 273—82) „Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásairól" címen igen fontos új forrást ismertetett meg, s adta meg első magyarázatát. Sajnos a mellékelt facsimilén a betűk foltosak, nem vehetők ki tisztán; ennek alapján szóltam hozzá (MNy. LXXVI, 308—17), felvetve a kérdést, hogy a kalandozók hét csapatvezérének, avagy a hét törzsfőnek a névsorával állunk-e szemben, az utóbbit látva valószínűbbnek. Azóta megjelent P. CHALMETA kiadá-

sában az új arab forrás kiadása, „Ibn Ḥayyān Al-Muqtabas V." (Madrid, 1979.) címen, a szöveg 324 lapjának jó fényképével és a kiadó olvasataival. Ennek alaján a hetedik foltos név, melynek a végén *-ǧ.v.j*-t tettem fel, elég tisztán olvasható; CZEGLÉDY *Ḥ.r.h.r.j* olvasatával szemben CHALMETA *Ḥ.d.h.d.j* nevet ad. Az *r* és *d* hasonló írása lehetővé teszi, hogy *Harhadi* nevet olvassunk, ami egybevág azzal, hogy Anonymus a hetedik vezérnek, Tuhutum fiának, a Gyulák ősének nevét *Horca* alakban adja meg (SRH. I, 41), ennek *-di* képzővel ellátott alakjával állunk szemben. Úgy vélem, hogy ez eldönti, hogy itt tényleg a hét vezér nevéről van szó. Az első négy vezér nevéről és szerepéről eddig írottakat *(Saba, Gyila, Bulcsudi, Basman)* fenntartom, de az ötödik vezér nevének végződése a jó fényképen nem *χy* betű, így a *Velek*-kel való kombinálásom elesik, és a CZEGLÉDY és CHALMETA adta *L.x.s* betűk valamilyen korrekciójával lehet eredményt remélni. Bízom a további vizsgálódás sikerében, s akkor a forrás történeti értékelésére is kísérletet tehetünk.

Murádin László írja: IMRE SAMU a MNy. LXXVII, 14. lapján — BAKOS FERENC szóbeli közlésére hivatkozva — a MNy.A. Csernátfaluból származó *lürbör* ~ *rürbör* 'orgona' adatát román eredetűnek minősíti, a románban meglevő N. *liurbău, lurbău* 'ua.' (vö. BORZA, DicţEtnobot. 166), illetőleg *lurbăr* 'ua.' (vö. TIKTIN 934) alapján. Hasonló, *lübẹ̈rạ̈g* 'orgonaág' adatot magam is feljegyeztem a szintén Brassó megyei Krizbáról (vö. NyIrK. II, 163).

Minthogy azonban mind a román, mind a magyar adatok kizárólag erdélyi szász környezetben bukkannak fel, alkalmasint nemcsak a román (vö. TIKTIN), hanem a növényre vonatkozó magyar nyelvjárási adatok is közvetlenül az erdélyi szászból valók. Erre egyébként már utaltam egyik dolgozatomban (l. Nyelvészeti tanulmányok. Kolozsvár, 1980. 122), amely szerint „a csernátfalusi *lürbör* ~ *rürbör* a szász *lurbəl* különböző alakváltozataiból magyarázható" (a szász alakokra l. FRIEDRICH KRAUSS, Treppener Wörterbuch. Magdeburg, 1970. 623).

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. — Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1981. VII. 11. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív

81.9605 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak **50 Ft**, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők *Schmidt Gyuláné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

76. **Dezső László:** A jelzős „főnévi csoport" kérdései a magyarban. 1971. 13,— Ft.
77. **K. Szoboszlay Ágnes:** A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. 1972. 14,— Ft.
78. **R. Hutás Magdolna:** Az ikes igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. **Penavin Olga:** A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
80. **Gregor Ferenc:** Magyar népi gombanevek. 1973. 10,— Ft.
81. **Szende Tamás:** Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.
82. **Szilágyi Ferenc:** Csokonai tájszógyűjtése. 1974. 39,— Ft.
83. Jelentéstan és stilisztika. (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu, Szathmári István** és **Szűts László.** 1974. 69,— Ft.
84. **Velcsov Mártonné:** Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974. 19,— Ft.
85. **Havas Ferenc:** A magyar, a finn és az észt nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. **Kemény Gábor:** Krúdy képalkotása. 1974. 19,— Ft.
87. **Hajdú Mihály:** Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.
88. **Hadrovics László:** Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
89. Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette **Benkő Loránd** és **K. Sal Éva.** 1976. 62,— Ft.
90. **Mészáros István:** Iskolai jegyzetkönyv a XVI—XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.
91. **Jakab István:** A magyar igekötők vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. **Kiss Lajos:** Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. **Országh László:** Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32,— Ft.
94. **Molnár Ilona:** A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19,— Ft.
95. **O. Nagy Gábor:** A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. **Korompay Klára:** Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15,— Ft.
97. **Gaál Edit:** A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. **Dienes Dóra:** A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. 1978. 16,— Ft.
99. **Bańczerowski Janusz:** A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21,— Ft.
100. Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerkesztette **Imre Samu.** 1979. 32,— Ft.
101. **Huszár Ágnes:** A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14,— Ft.
102. **Kassai Ilona:** Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11,— Ft.
103. **Kiss Jenő:** Mihályi tájszótár (Rábaköz). 1979. 17,— Ft.
104. A magyar nyelv grammatikája. (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu, Szathmári István, Szűts László.** 1980. 175,—Ft.
105. **Mokány Sándor:** Magyar szófejtések. 1980. 15,—Ft.
106. **B. Gergely Piroska:** A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. 1981. 21,— Ft.
107. **Lengyel Zsolt:** Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből. 1981. 18,— Ft.
108. **Guszkova Antonyina:** A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a magyar nyelvben. 1981. 22,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1051 Budapest V., Váci utca 22.).

Ára: 20,— Ft.
Előfizetés egy évre: 80,— Ft.

INDEX: 25 549
ISSN 0025—0228

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

138. Anyanyelvünk az általános iskolában. Szerkesztette **Szathmári István.** 1974. 20,— Ft.
139. A beszédszimpozion magyar előadásai. Szerkesztette **Molnár József, Wacha Imre.** 1978. 30,— Ft.
140. Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen. Szerkesztette **Szathmári István** és **Ördög Ferenc.** 1975. 60,— Ft.
141. **Király Péter:** A magyarok említése a Konstantín- és a Metód-legendában. 1974. 20,— Ft.
142. **Rácz Endre:** Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,— Ft.
143. **Sallai János—Szende Tamás:** A szünet mint funkció. 1975. 20,— Ft.
144. Heves megye földrajzi nevei II. füzesabonyi járás. Közzétette **Pelle Béláné.** 1976. 36,— Ft.
145. Heves megye földrajzi nevei III. A hevesi járás. Közzétette **Pelle Béláné.** 1980. 80,— Ft.
146. **D. Mátai Mária:** Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. Gegő Elek (1805—1844). 1978. 24,— Ft.
147. **Zelliger Erzsébet:** A kapuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16,— Ft.
148. **Király Péter:** A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. **Rácz Endre:** Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20,— Ft.
150. **Szathmári István:** Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. 1978. 20,— Ft.
151. **Erdődi József:** Időszámításunk. 1977. 10,— Ft.
152. **Raisz Rózsa:** Tudományos tevékenységi formák a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-től 1945-ig terjedő működésében. 1979. 20,— Ft.
153. **Mészáros György:** A magyarországi szinto cigányok. 1980. 10, Ft.
154. A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk. **Szathmári István** és **Várkonyi Imre.** 1979. 40,— Ft.
155. **Papp Ferenc:** Lomonoszov, Kálmán György és a csúdok. 1980. 6,— Ft.
157. 75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1980. 14,— Ft.
158. **Pusztay János:** Az uráli—paleoszibériai kapcsolatok kérdéséhez. 1980. 16,— Ft.
159. **Kiss Jenő:** Nyelvjárási tanulmányok. 1981. 10,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24., 25., 26., 27., 28., 29., 30., 31., 32., 35., 36., 37., 40., 43., 45., 47. és 48. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

MAGYAR NÉVTANI DOLGOZATOK

4. **Molnár György:** Székesfehérvár utcaneveinek névtani vizsgálata. 1977.
5. **R. Nagy Vera:** Helynévvizsgálat négy budai barlangban. 1977.
6. **Mészárosné Varga Mária:** Bazsi helynevei. 1978.
7. **Hajdú Mihály - Molnár József:** Az első magyar térkép helynevei. 1978.
8. **Urbán Teréz:** Nyíregyháza utcanevei. 1978.
9. **J. Szabó Erzsébet:** Rákospalota külterületi helynevei. 1981.
10. **Solymár Imre:** Mezőgazdasági termelőszövetkezetek nevei Magyarországon. 1981.
11. **Vitányi Borbála:** Személynévadás Tömörkény István műveiben. 1981.
13. **Marosi Teréz:** Tulajdonnevek a magyar népmesékben. 1981.
14. **Raátz Judit:** Gödöllő helynevei. 1981.
15. **Gulyásné Mátraházi Zsuzsanna:** Napjaink különleges keresztnévdivatja. 1981.

A füzetek kaphatók az ELTE Magyar nyelvészeti tanszékein (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 10).